Azərbaycan Respublikası
Elm və Təhsil Nazirliyi

BMU
Bakı Mühəndislik Universiteti

İQTİSADİYYAT VƏ İDARƏETMƏNİN DAVAMLI İNKİŞAF: PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR
III BEYNƏLXALQ ELMİ-PRAKTİKİ KONFRANS
22-23 Dekabr 2023
Bakı - AZƏRBAYCAN

WITH THE JOINT ORGANIZATION BY THE MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND BAKU ENGINEERING UNIVERSITY

Dedicated to the 100th Anniversary of the National Leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF ECONOMY AND ADMINISTRATION:

PROBLEMS AND PERSPECTIVES

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE

PROCEEDINGS

22-23, DECEMBER 2023

BAKU - AZERBAIJAN

www.beu.edu.az

BAKU ENGINEERING UNIVERSITY

With the Joint Organization by the Ministry of Education Azerbaijan Republic and Baku Engineering University

BAKU ENGINEERING UNIVERSITY INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE

THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF ECONOMY AND ADMINISTRATION:

PROBLEMS AND PERSPECTIVES

III INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE

Baku Engineering University, 22-23 December 2023, Baku, AZERBAIJAN

Proceedings

22-23 December 2023
Baku, Azerbaijan

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ, ELMİ HEYƏTİ VƏ KATİBLİYİ

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:

dos. Yaqub Piriyev
Bakı Mühəndislik Universitetinin rektoru

Sədr müavini:

dos. Ağası Məlikov
Bakı Mühəndislik Universitetinin Elmi işlər üzrə prorektoru

KONFRANSIN KATİBLİYİ

Elmi katiblər:

i.ü.f.d, dos. Nəsimi Kamalov
Bakı Mühəndislik Universiteti, İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsinin dekanı
i.ü.f.d, dos. Mayis Əzizov
Bakı Mühəndislik Universiteti, Elm və İnnovasiya şöbəsinin müdiri

Məsul katib:

i.ü.f.d. Fərid Cəbiyev
Bakı Mühəndislik Universiteti, İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsinin elmi işlər üzrə dekan müavini

Konfransın Elmi Heyəti

Prof. Reşat KARCIOĞLU
Atatürk Universiteti, Türkiyə
Prof. Jusup PRIMBAEV
Manas Universiteti, Qırğızıstan
Prof. İrina Vladimirovna ZELENEVA
Sankt-Peterburq Dövlət Universiteti, Rusiya
Prof. Şəhriyar MUXTAROV
Vistula Universiteti, Polşa
Prof. ABDUHHOLIK MUKHTOROV
Head of Department, Research Institute of Agricultural Economics, Özbəkistan
Prof. Alina BADULESCU
University of Oradea, Rumıniya
Prof. Fərhad RƏHMANOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Ph.D. Ihtiyor BOBOJONOV
Leibniz Institute of Agricultural Development in Transition Economies , Almaniya
i.ü.f.d., dos. Elçin SÜLEYMANOV
Bakı Mühəndislik Universiteti
i.ü.f.d., dos. Nəsimi KAMALOV
Bakı Mühəndislik Universiteti
i.ü.f.d., dos. Mayis ƏZİZOV
Bakı Mühəndislik Universiteti
i.ü.f.d., dos. Firudin SULTANOV
Bakı Mühəndislik Universiteti
t.ü.f.d., dos. Samir QULİYEV
Bakı Mühəndislik Universiteti
i.ü.f.d., dos. Həzi EYNALOV
Bakı Mühəndislik Universiteti
i.ü.f.d., dos. Rasim ABUTALIBOV
Bakı Mühdəndislik Universiteti
i.ü.f.d., dos. Elmira QOCAYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.ü.f.d., dos. İlham RÜSTƏMOV
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
i.ü.f.d., dos. Aydın QASIMOV
Azərbaycan Texniki Universiteti
i.ü.f.d. Fərid CƏBİYEV
Bakı Mühəndislik Universiteti
i.ü.f.d. Xanlar HEYDƏROV
Bakı Mühəndislik Universiteti
i.ü.f.d. Elsevər İBADOV
Bakı Mühəndislik Universiteti

i.ü.f.d. Altay İSMAYILOV
Bakı Ali Neft Məktəbi
i.ü.f.d. Ceyhun MƏMMƏDOV
Xəzər Universiteti
i.ü.f.d. Anar EMİNOV
Azərbaycan Texniki Universiteti
i.ü.f.d. İsa QASIMOV
Bakı Mühəndislik Universiteti
h.ü.f.d Mübariz YOLÇUYEV
Bakı Dövlət Universiteti
i.ü.f.d. Murad İSGƏNDƏROV
Bakı Mühəndislik Universiteti
i.ü.f.d. Anar RZA
Bakı Mühəndislik Universiteti
i.ü.f.d. Ağamir ƏSGƏROV
Bakı Mühəndislik Universiteti
i.ü.f.d. Xətai ALIYEV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.ü.f.d. Füzuli ƏLİYEV
ADA Universiteti
i.ü.f.d Qahir MİKAYILOV
Bakı Mühəndislik Universiteti
i.ü.f.d İntiqam BƏŞİROV
Bakı Mühəndislik Universiteti
h.ü.f.d Nüsrət QULİYEV
Bakı Mühəndislik Universiteti
i.ü.f.d Manaf BAĞIRZADƏ
Bakı Mühəndislik Universiteti
i.ü.f.d Nadirə SEYİDOVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
s.e.ü.f.d Natiq ABDULLAYEV
Bakı Mühəndislik Universiteti
i.ü.f.d Ceyhun VƏLİYEV
Bakı Mühəndislik Universiteti
i.ü.f.d Məqsud QUBADLI
Bakı Mühəndislik Universiteti
fəl.ü.f.d Tofiq ƏHMƏDOV
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
i.ü.f.d. Suqra HÜMBƏTOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İŞÇİ HEYƏT

Rasim HƏSƏN
Bakı Mühəndislik Universiteti
Ülvi YAQUBOV
Bakı Mühəndislik Universiteti
İlknur TANRIVERDİ
Bakı Mühəndislik Universiteti
Aysel MƏMMƏDOVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
Xatirə HÜSEYNOVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
Səid BAĞIROV
Bakı Mühəndislik Universiteti
Yasər ƏHMƏDOV
Bakı Mühəndislik Universiteti

DİZAYN VƏ TƏRTİBAT

İlham Əliyev

Copyright © Baku Engineering University, 2023

S E K S İ Y A – 1

İQTİSADİYYAT

-A-

TRANSMİLLİ NƏQLİYYAT KORIDORLARI İDARƏETMƏSİ VƏ GÖMRÜK SİSTEMLƏRİ İLƏ QARŞILIQLI TƏSİRİ

Həşimova Albina
Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
İqtisadiyyat
Albina-hesimova@mail.ru
AZƏRBAYCAN, BAKI

Muradlı Kamran
Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
İqtisadiyyat
kamranmuradli183@gmail.com
AZƏRBAYCAN, BAKI

Xülasə: Nəqliyyat dəhlizləri malların, xidmətlərin və insanların müxtəlif bölgələr və ya ölkələr arasında hərəkətini asanlaşdırmaq üçün yaradılan marşrutlara və ya rabitə yollarına aiddir. Bu dəhlizlər tez-tez yol, dəmir yolu, dəniz və ya hava kimi müxtəlif nəqliyyat növlərini əhatə edir və ölkələr arasında ticarət və iqtisadi fəaliyyət üçün çox vacibdir.

Ölkədə infrastrukturun inkişafı, maddi-texniki təminatın koordinasiyası, normativ-hüquqi baza və əməliyyat səmərəliliyi kimi elementlər nəzərə alınmaqla bu nəqliyyat dəhlizlərinin necə idarə olunduğuna baxıla bilər. Gömrük sistemlərinin bu dəhlizlər çərçivəsində inteqrasiyası müxtəlif ölkələrin müxtəlif qayda və tələblərinə uyğun olaraq malların fasiləsiz və səmərəli hərəkətini təmin etmək üçün lazımdır.

Azərbaycan Respublikasının "Milli Təhlükəsizlik Konsepsi-yasında" davamlı inkişaf və ətraf mühitin qorunması əsas hədəflərdən biri kimigöstərilir. Konsepsiyanın "Nəqliyyat təhlükəsizliyi" bəndində nəqliyyat infrastruk- turunun etibarlılığının təmin edilməsi, nəqliyyat vasitələri və infrastrukturunun fəa- liyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi, nəqliyyatın və nəqliyyat obyektlərinin tikintisi və istismarı zamanı sosial və ekoloji mühitə zərərlərin qarşısının alınması qarşıda duran əsas vəzifələr kimi qeyd edilir. Bu vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilməsi isə, müvafiq elmi tədqiqatların aparılmasını, təklif və tövsiyələrin işlənib hazırlanmasını zəruri edir.

Gömrük sistemləri ilə qarşılıqlı əlaqə, ehtimal ki, gömrük prosedurlarının optimallaşdırılması, bürokratik maneələrin azaldılması, yoxlamaların və gömrük rəsmiləşdirilməsinin sürətləndirilməsi üçün texnologiyaların tətbiqi və daha hamar transsərhəd ticarəti təşviq etmək üçün standartların uyğunlaşdırılmasını əhatə edir. Gömrük xidmətlərinin səmərəli qarşılıqlı əlaqəsi Beynəlxalq Ticarətin sürətinə və iqtisadi səmərəliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər.

Açar sözlər: transmilli nəqliyyat dəhlizi, beynəlxalq ticarət, gömrük inteqrasiyası strategiyası, təchizat zənciri, logistika və infrastruktur.

Summary: Transport corridors refer to routes or communication routes created to facilitate the movement of goods, services and people between different regions or countries. These corridors often

involve different modes of transport such as road, rail, sea or air and are crucial for trade and economic activity between countries.

How these transport corridors are managed can be considered taking into account elements such as infrastructure development, logistics coordination, regulatory framework and operational efficiency in the country. The integration of customs systems within these corridors is necessary to ensure uninterrupted and efficient movement of goods in accordance with the different rules and requirements of different countries.

In the "Concept of National Security" of the Republic of Azerbaijan, sustainable development and environmental protection are listed as one of the main goals. In the "Transportation safety" section of the concept, ensuring the reliability of the transport infrastructure, strengthening control over the activity of transport vehicles and infrastructure, preventing damage to the social and ecological environment during the construction and operation of transport and transport facilities are mentioned as the main tasks ahead. The proper fulfillment of these tasks requires conducting relevant scientific research and developing proposals and recommendations.

Interoperability with customs systems is likely to include optimizing customs procedures, reducing bureaucratic barriers, implementing technologies to speed up inspections and customs clearance, and aligning standards to promote smoother cross-border trade. Effective interoperability of customs services can significantly impact the speed and economic efficiency of International Trade.

Keywords: transnational transport corridor, international trade, customs integration strategy, supply chain, logistics and infrastructure.

Giriş

Tədqiqat transmilli nəqliyyat dəhlizlərini əhatə edən xüsusi coğrafi ərazilərə yönəldilib. Bu bölgələr qitələri, ölkələri və ya malların və insanların əhəmiyyətli dərəcədə ticarət və ya yerdəyişməsinin baş verdiyi kiçik zonaları əhatə edə bilər. Buna misal olaraq Avropa Birliyinin nəqliyyat dəhlizlərini, Asiyadakı İpək Yolu İqtisadi kəmərini və ya Şimali Amerika ticarət yollarını göstərmək olar. Hər bir bölgə nəqliyyat dəhlizlərinin idarə edilməsinə və gömrük xidmətlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinə təsir edən özünəməxsus geosiyasi, iqtisadi və normativ hüquqi xüsusiyyətlərə malik olacaq. Məsələn, tədqiqat qlobal ÜDM-in 60% - nin keçdiyi təxmin edilən Avrasiya dəhlizi kimi ən vacib ticarət dəhlizlərinə yönəldiləcəkdir. 2021-ci ildə Çin ilə Avropa arasında 10.000-dən çox qatar var idi ki, bu da əvvəlki illərə nisbətən xeyli çoxdur və bu dəhlizlərin dünya ticarətində artan əhəmiyyətini vurğulayır. Eynilə, Avropa Birliyi daxilində Trans-Avropa nəqliyyat şəbəkələri (TEN-T) təxminən 217.000 kilometr avtomobil yolunu və 66.000 kilometr dəmir yolunu əhatə edir və qitədə yük və sərnişin daşımalarının əhəmiyyətli bir hissəsini təmin edir.

Avtomobil yolları, dəmir yolları, dəniz yolları və hava yolları kimi müxtəlif nəqliyyat növləri transmilli nəqliyyat dəhlizlərinin vacib komponentləridir. İnfrastrukturun inkişafı, nəqliyyat vaxtı, iqtisadi səmərəlilik və malların sərhədsiz hərəkəti üçün bu nəqliyyat növləri arasındakı əlaqə kimi amilləri nəzərə alaraq hər bir nəqliyyat növü ilə əlaqəli səmərəliliyi və problemləri öyrənilir. Şəhər mərkəzlərini birləşdirən yol şəbəkələri, dəmir yollarının potensial inkişafı və ya rabitəni yaxşılaşdırmaq üçün hava nəqliyyatının sadələşdirilməsi kimi müxtəlif nəqliyyat növlərinin qarşılıqlı əlaqəsini anlamaq Qarabağ bölgəsinin daha böyük transmilli dəhlizlərə uğurla inteqrasiyası üçün çox vacibdir. Bu nəqliyyat növlərinin təkmilləşdirilməsi və modernləşdirilməsi yalnız yerli infrastrukturu gücləndirməyəcək, həm də regional iqtisadi əməkdaşlığa və ticarətə kömək edəcəkdir[1,2].

Qarabağ bölgəsinin avtomobil, dəmir yolu və bəlkə də hava nəqliyyatı da daxil olmaqla daha geniş nəqliyyat şəbəkələrinə bu cür inteqrasiyası onun iqtisadiyyatını canlandırmaq və qonşu ölkələrlə əlaqələri gücləndirmək üçün lazımdır. Bu nəqliyyat növlərinin təkmilləşdirilməsi iqtisadi böyüməyə, ticarətin artmasına və bölgənin sabitliyinə və inkişafına kömək edə bilər.Qarabağ bölgəsində müxtəlif nəqliyyat növlərinin strateji inkişafı və inteqrasiyası çoxsaylı faydalara səbəb ola bilər:

İQTISADI ARTIM: Nəqliyyat infrastrukturunun gücləndirilməsi malların və insanların hərəkətini asanlaşdıraraq iqtisadi fəaliyyətə təkan verə bilər. Təkmilləşdirilmiş avtomobil yolları və dəmir yolları və potensial hava yolları bölgənin iqtisadiyyatını stimullaşdıraraq investisiya və ticarəti cəlb edə bilər.

REGIONAL ƏLAQƏ: Səmərəli nəqliyyat növləri Qarabağ regionunu qonşu ölkələrlə birləşdirəcək, regional əməkdaşlıq və ticarəti təşviq edəcək. Bu cür inteqrasiya iqtisadi əlaqələri gücləndirə və qarşılıqlı inkişafa kömək edə bilər.

SOSIAL INTEQRASIYA: Nəqliyyat əlaqələrinin yaxşılaşdırılması, bölgədəki sosial inkişafa kömək edərək əsas xidmətlərə, təhsilə və səhiyyəyə çıxışı artıra bilər. Mədəni mübadilə və turizmə də kömək edə bilər.

TICARƏT PROSEDURLARININ SADƏLƏŞDIRILMƏSI: Yaxşı qurulmuş nəqliyyat növləri Logistika maneələrini və xərclərini azaldaraq daha hamar ticarət yolları yaradır. Bu, yerli müəssisələri beynəlxalq ticarətdə iştirak etməyə və iqtisadi böyüməyə kömək edə bilər[3].

STRATEJI YERLƏŞDIRMƏ: Təkmilləşdirilmiş nəqliyyat infrastrukturu olan Qarabağ bölgəsi Avropa, Qafqaz və Asiya arasında strateji qapı rolunu oynaya bilər. Bu mövqeləşdirmə investisiya və tranzit ticarətini cəlb edə bilər və bölgənin qlobal ticarət şəbəkələrində əhəmiyyətini artırır.

Ümumiyyətlə, Qarabağ regionunda müxtəlif nəqliyyat növlərinin anlaşılması, inkişafı və inteqrasiyası onun iqtisadi və sosial inkişafının, həmçinin regional əməkdaşlığın və sabitliyin möhkəmlənməsinin ayrılmaz hissəsidir. Bölgəni daha geniş transmilli nəqliyyat dəhlizlərinə inteqrasiya etmək və iqtisadiyyatını canlandırmaq üçün vacib bir komponentdir[4].

Gömrük inteqrasiyası strategiyalarının qiymətləndirilməsinin əsas aspektləri:

Prosedurların uyğunlaşdırılması: iştirakçı ölkələr və ya bölgələr arasında gömrük prosedurlarının Standartlaşdırma dərəcəsinin və vahidliyinin qiymətləndirilməsi. Bu, daha hamar sərhədlərarası əməliyyatları asanlaşdırmaq üçün siyasətlərin, sənədlərin və qaydaların nə dərəcədə razılaşdırıldığını diqqətlə araşdırmağı əhatə edir.

Texnoloji inteqrasiya: Gömrük əməliyyatlarında qabaqcıl texnologiyaların tətbiqinin qiymətləndirilməsi. Buraya malların işlənməsini optimallaşdırmaq və sürətləndirmək və inzibati yükü azaltmaq üçün elektron sənədlərin, avtomatlaşdırılmış gömrük rəsmiləşdirmə sistemlərinin və rəqəmsal platformaların tətbiqi daxildir.

Ticarət prosedurlarının sadələşdirilməsinə təsir: strategiyaların ticarət axınlarına və əməliyyat xərclərinə təsirinin öyrənilməsi. Buraya tətbiq olunan strategiyaların işləmə müddətini azaltdığını, tariflərin endirildiyini və nəticədə sərhədləri aşmağı asanlaşdırdığını qiymətləndirmək daxildir.

Tarif olmayan maneələrin azaldılması: ticarətdə tarif olmayan maneələrin azaldılması strategiyalarının effektivliyinin qiymətləndirilməsi. Buraya inzibati prosedurların sadələşdirilməsi, sənədlərin standartlaşdırılması və lazımsız və ya lazımsız tənzimləmə maneələrinin azaldılması məsələlərinin diqqətlə öyrənilməsi daxildir.

Uyğunluq və təhlükəsizlik: ticarət prosedurlarının effektiv sadələşdirilməsi və təhlükəsizlik tədbirlərinə riayət edilməsi arasındakı tarazlığın təhlili. Qiymətləndirmə malların hərəkətindəki fasilələri minimuma endirərkən təhlükəsizlik strategiyalarının uğurunu nəzərə alır.

İqtisadi təsir: Gömrük inteqrasiyası strategiyalarının ümumi iqtisadi təsirinin qiymətləndirilməsi. Buraya strategiyaların iqtisadi böyüməyə təsirinin təhlili, ticarətin artması və inteqrasiya olunmuş bölgələrdə iş mühitinin inkişafı daxildir[5].

Gömrük inteqrasiyası strategiyalarının qiymətləndirilməsində statistika:

Ticarət həcminin təhlili: statistik məlumatlar uyğunlaşdırılmış gömrük prosedurlarının tətbiqindən sonra iki inteqrasiya olunmuş bölgə arasında ticarətin 30% artdığını göstərir. Bu məlumatlar ticarət axınlarının artmasını stimullaşdırmaq üçün strategiyaların effektivliyini göstərir.

Sərhəddə qeydiyyat vaxtı: Statistik təhlil göstərir ki, qabaqcıl texnoloji həllərin Gömrük əməliyyatlarına inteqrasiyasından sonra sərhəddə orta qeydiyyat müddəti 40% azalıb. Bu azalma ticarət əməliyyatlarının sürətləndirilməsində strategiyaların effektivliyi deməkdir.

Tarif müqayisəsi: Statistik müqayisələr inteqrasiya olunmuş bölgələr arasında tariflərin 15% azaldığını göstərir. Tariflərin endirilməsi, azaldılmış maneələrin iqtisadi mübadilələrə birbaşa təsirini vurğulayaraq ticarətin genişlənməsinə səbəb oldu.

Gömrük daxilolmaları: Statistik məlumatlar tariflərin azalmasına baxmayaraq gömrük daxilolmalarında 25% artım olduğunu göstərir. Bu məlumatlar sadələşdirilmiş prosedurların ticarət həcminin artmasına, tarif dərəcələrinin azalmasını kompensasiya etməyə və gəlirlərin artmasına səbəb olduğunu göstərir.

Təhlükəsizlik uyğunluğu: Statistik təhlillər, ciddi uyğunluğu qoruyarkən təhlükəsizliklə əlaqəli ticarət uğursuzluqlarında% 20 azalma olduğunu göstərir. Bu, ticarət prosedurlarının sadələşdirilməsi ilə təhlükəsizlik tədbirləri arasında uğurlu bir tarazlığın olduğunu göstərir.

İqtisadi artım: Statistik məlumatlar inteqrasiya olunmuş bölgələrdə ÜDM artımının 2% artdığını göstərir ki, bu da birbaşa səmərəliliyin artması və ticarətin genişlənməsi ilə əlaqələndirilir ki, bu da razılaşdırılmış Gömrük strategiyaları ilə asanlaşdırılır.

Kəmiyyət təhlili: strategiyaların təsirinə dair konkret sübutlar təqdim edərək ticarət həcmlərindəki dəyişiklikləri, qeydiyyat müddətlərini və iqtisadi göstəriciləri ölçmək üçün statistik məlumatlardan istifadə.

Keyfiyyət qiymətləndirmələri: Dövlət məmurları, müəssisələr və logistika şirkətləri də daxil olmaqla maraqlı tərəflərdən məlumat toplamaq məqsədi ilə praktik nəticələri və problemləri anlamaq üçün anketlər, müsahibələr və nümunə araşdırmaları aparmaq.

Müqayisəli tədqiqatlar: Ticarət prosedurlarının sadələşdirilməsi, səmərəliliyi və iqtisadi inkişafdakı fərqləri qiymətləndirmək üçün tətbiq olunan inteqrasiya strategiyaları olan və olmayan bölgələrin və ya ölkələrin müqayisəsi[6].

TRANSMILLI NƏQLIYYAT DƏHLIZLƏRININ MÜQAYISƏLI TƏHLILI:

Avropa-Asiya Dəhlizi: Avropa-Asiya Dəhlizi dünyanın iqtisadi cəhətdən ən dinamik və coğrafi cəhətdən geniş iki qitəsini birləşdirən qlobal ticarətin ən vacib kanalıdır. Geniş çeşidli nəqliyyat növlərini əhatə edən bu dəhliz Avropa və Asiya arasında malların, xidmətlərin və ideyaların daşınması üçün əsas marşrut kimi xidmət edir. Son beş ildə aparılan statistik təhlillər bu dəhliz daxilində ticarət həcmində inamlı və ardıcıl artım göstərir və nəzərəçarpacaq dərəcədə 40% artım göstərir. Bu əhəmiyyətli artım bu qitələr arasında beynəlxalq ticarətin və iqtisadi fəaliyyətin təşviqində dəhlizin əsas rolunu vurğulayır. Geniş avtomobil yolları, dəmir yolu sistemləri, dəniz marşrutları və getdikcə daha çox yayılmış hava nəqliyyatı ilə nəqliyyat infrastrukturu şəbəkəsi Avropa-Asiya dəhlizinin əsasını təşkil edir. Bu cür nəqliyyat növləri çox yönlü və səmərəliliyi təmin edir, yüklərin böyük məsafələrə və müxtəlif ərazilərdə maneəsiz hərəkət etməsinə imkan verir.

Bu dəhlizdə artan ticarət həcminin iqtisadi nəticələri böyükdür. Bu, yalnız birbaşa əlaqəli ölkələrin iqtisadiyyatına təsir göstərmir, həm də dünya bazarının dinamikasının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Dəhlizin səmərəliliyi və artan ticarət həcmi onu dünyanın ən böyük və ən nüfuzlu iqtisadiyyatlarını birləşdirən qlobal təchizat zəncirində ən vacib qovşağa çevirir. Ticarətin davamlı böyüməsi siyasət və tənzimləmə bazasının uyğunlaşdırılmasının vacibliyini vurğulayır. Prosedurları asanlaşdırmaq, infrastrukturu optimallaşdırmaq və bu ticarət artımını davam etdirmək üçün ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar arasında birgə səy tələb olunur. Dəhlizin əhəmiyyəti, iqtisadi əlaqələri gücləndirmək, investisiyaları asanlaşdırmaq və Avropa ilə Asiya arasında firavanlığı təşviq etmək və bununla da hər iki bölgənin inkişafına töhfə vermək qabiliyyəti ilə vurğulanır.Bununla birlikdə, bu artan ticarət həcmi də infrastrukturun davamlı inkişafına bir yük qoyur. Texnoloji inkişaflara, infrastrukturun təkmilləşdirilməsinə və ticarət təcrübələrinin uyğunlaşdırılmasına qoyulan investisiyalar mal və xidmətlərin fasiləsiz axını, artan ehtiyacların effektiv şəkildə ödənilməsi üçün zəruri hala gəlir. Avropa-Asiya dəhlizinin qlobal ticarət sistemindəki görkəmli mövqeyi təkcə onun iqtisadi təsirini göstərmir, həm də onun davamlı səmərəliliyini və əlaqəli bölgələrin iqtisadi inkişafına müsbət töhfəsini təmin etmək üçün davamlı inkişafa və birgə səylərə ehtiyac olduğunu göstərir[7].

Şimali Amerika-Cənubi Amerika dəhlizi, iki fərqli qitə arasındakı ticarət və əlaqələrin həyati bir oxunu təmsil edir, iqtisadi əlaqələri gücləndirir və Qərbi yarımkürədə mal və xidmətlərin hərəkətini asanlaşdırır. Son illərin statistik təhlili bu dəhliz çərçivəsində ildə 15% ardıcıl və davamlı ticarət artımını göstərir. Bu davamlı böyümə, bu marşrutun Şimali və Cənubi Amerika arasında qitələrarası ticarətin təşviqində effektivliyini və əhəmiyyətini vurğulayır. Bu dəhliz geniş yol şəbəkəsi, dəniz marşrutları və hava nəqliyyatı da daxil olmaqla müxtəlif nəqliyyat növləri şəbəkəsinə malikdir və malların daşınması üçün geniş seçim imkanı verir. Bu cür nəqliyyat növləri bu qitələr arasında ticarətin əlaqəsinin və səmərəliliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Ticarət həcminin belə davamlı artımının iqtisadi nəticələri əhəmiyyətlidir. Dəhlizin Amerika iqtisadiyyatlarını birləşdirməsindəki rolu regional inkişafa təsir edərək və qlobal bazar dinamikasında həlledici rol oynayaraq iqtisadi böyüməyə kömək edir. Davamlı böyümə həm də razılaşdırılmış siyasət və tənzimləmə çərçivəsinin vacibliyini göstərir. Ölkələrin və regional təşkilatların birgə səyləri bu

dəhliz boyunca davamlı səmərəliliyi və artan ticarəti qoruyaraq prosedurları asanlaşdırmaq və infrastrukturu optimallaşdırmaq üçün çox vacibdir.

Bu dəhlizin əhəmiyyəti iqtisadi əlaqələri gücləndirən, investisiyaları stimullaşdıran və həm Şimali, həm də cənubi Amerikanın iqtisadi inkişafına töhfə verən həyati bir ticarət arteriyası rolundadır. Bununla birlikdə, ticarətin bu cür ardıcıl böyüməsi, mal və xidmət axınını dəstəkləmək üçün texnologiyaya investisiya qoymaq, sərhədlərin səmərəli idarə edilməsi və qaydaların uyğunlaşdırılması da daxil olmaqla infrastrukturun davamlı inkişafını tələb edir. Şimali Amerika-Cənubi Amerika dəhlizinin təsiri regional iqtisadiyyatlardan kənara çıxır və davamlı effektivliyini və əlaqəli bölgələrin iqtisadi inkişafına müsbət töhfəsini təmin etmək üçün davamlı inkişaf, əməkdaşlıq və razılaşdırılmış siyasət ehtiyacını əks etdirir[8].

Afrika - Yaxın Şərq dəhlizi, Afrika ilə Yaxın Şərq arasında ticarət və iqtisadi qarşılıqlı əlaqəni təşviq edən iki fərqli bölgəni birləşdirən ən vacib əlaqə rolunu oynayır. Statistik məlumatların təhlili bu dəhliz daxilində orta sərhəd müddətinin digər bölgələrə nisbətən 25% azaldığını göstərir. İşləmə müddətindəki bu əhəmiyyətli azalma, dəhlizin səmərəliliyini vurğulayır və nəticədə Afrika ilə Yaxın Şərq arasında ticarət həcminin 30% artmasına səbəb olur. Bu dəhliz daxilində nəqliyyat növləri yol şəbəkələri, dəniz marşrutları və bəlkə də hava nəqliyyatı da daxil olmaqla müxtəlifdir. Bu cür nəqliyyat variantları rabitənin təmin edilməsində və bu bölgələr arasında mal və xidmətlərin hərəkətinin asanlaşdırılmasında həlledici rol oynayır.

Sərhəddə sənədləşmə müddətinin belə azalmasının iqtisadi nəticələri əhəmiyyətlidir. Ticarət maneələrini azaltmaqda dəhlizin səmərəliliyi iqtisadi böyüməyə birbaşa təsir göstərir, daha hamar ticarət axınlarını təşviq edir və hər iki bölgənin iqtisadi inkişafına təsir göstərir. Bu cür səmərəlilik razılaşdırılmış siyasət və tənzimləmə bazasının vacibliyini vurğulayır. Bu dəhliz boyunca sadələşdirilmiş prosedurların və optimallaşdırılmış infrastrukturun saxlanılması və daha da təkmilləşdirilməsi üçün ölkələrin və regional təşkilatların birgə səyləri çox vacibdir. Afrika - Yaxın Şərq dəhlizinin əhəmiyyəti iqtisadi əlaqələri gücləndirən, investisiyaları dəstəkləyən və hər iki bölgənin iqtisadi inkişafına töhfə verən həyati bir ticarət marşrutu rolundadır. Bununla birlikdə, dəhlizin müvəffəqiyyəti, texnoloji investisiyalar, sərhədlərin səmərəli idarə edilməsi və mal və xidmətlərin fasiləsiz axınını dəstəkləmək üçün qaydaların uyğunlaşdırılması da daxil olmaqla davamlı infrastruktur inkişafını tələb edir. Afrika-Yaxın Şərq dəhlizinin təsiri onun davamlı səmərəliliyini və əlaqəli bölgələrin iqtisadi inkişafına müsbət töhfəsini təmin etmək üçün davamlı inkişafa, əməkdaşlığa və razılaşdırılmış siyasətə ehtiyac olduğunu göstərir[9].

Konvensiyalar:

1. **Birləşmiş Millətlər Təşkilatının malların beynəlxalq alqı-satqı müqavilələri haqqında Konvensiyası (KMKPT):** müxtəlif hüquqi yurisdiksiyalardakı müəssisələr arasında malların alqı-satqısı üçün müqavilə hüququnu standartlaşdırır. Bu, ticarət müqavilələrində proqnozlaşdırıla bilənliyi və bərabərliyi təmin edir, danışıqları asanlaşdırır və sərhədyanı əməliyyatlarda hüquqi qeyri-müəyyənliyi azaldır.

2. **Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) sazişləri:** ÜTT müqavilələri mal, xidmət və əqli mülkiyyət ticarəti kimi bir sıra sahələri əhatə edir. Bunlar ticarət maneələrini azaltmaq, ticarət siyasətini tənzimləmək və ticarət mübahisələrini həll etmək məqsədi daşıyır. ÜTT müqavilələri ayrı-seçkiliksiz rejimi təşviq edir və qlobal ticarətdə sabitlik və proqnozlaşdırıla bilənliyi təmin edərək danışıqlar üçün bir forum təmin edir.

3. **Malların təsviri və kodlaşdırılması üçün uyğunlaşdırılmış sistem Haqqında Beynəlxalq Konvensiya (uyğunlaşdırılmış sistem):** uyğunlaşdırılmış sistem beynəlxalq ticarətdə malların təsnifatı üçün standart bir nomenklatura təmin edir. Bu, Gömrük proseslərini asanlaşdırır, ticarət statistikasının toplanmasına kömək edir və tarif və tarif olmayan tədbirləri asanlaşdırır, daha hamar sərhədyanı ticarəti təşviq edir.

4. **Dənizdə insan həyatının qorunması üzrə Beynəlxalq Konvensiya (SOLAS):** SOLAS gəmilərin tikintisi, təchizatı və istismarı üçün beynəlxalq təhlükəsizlik standartlarını təyin edir. Dəniz təhlükəsizliyini artırır və dəniz çirklənməsinin qarşısını almağa, dənizdəki insan həyatının təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışır ki, bu da gəmiçilik yolu ilə həyata keçirilən qlobal ticarət üçün vacibdir.

5. **Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və uyğunlaşdırılması haqqında Beynəlxalq Konvensiya (yenidən işlənmiş Kyoto Konvensiyası):** yenidən işlənmiş Kyoto Konvensiyası, ticarəti

asanlaşdırmaq üçün gömrük əməliyyatlarını sadələşdirən və uyğunlaşdıran vahid gömrük prosedurlarını təyin edir. Bu, treyderlər üçün rəsmiləşdirmə müddətini, inzibati xərcləri və qeyri-müəyyənliyi azaltmağa kömək edir və daha şəffaf və səmərəli Gömrük mühiti təmin edir.

Bu konvensiyalar və sazişlər ölkələrə ticarətin daha səmərəli və proqnozlaşdırıla bilən aparılması üçün zəmin yaradır. Qaydaları, prosedurları və standartları uyğunlaşdıraraq ticarətdəki maneələri əhəmiyyətli dərəcədə azaldır, təhlükəsizliyi artırır və sərhədlərarası əməliyyatları asanlaşdırır, qlobal ticarət üçün əlverişli bir mühit yaradır. Gömrük inteqrasiyası strategiyalarının qiymətləndirilməsi sərhədlər daxilində gömrük prosedurlarının uyğunlaşdırılmasına və sadələşdirilməsinə yönəlmiş müxtəlif yanaşmaların effektivliyinin və təsirinin dərindən təhlilini əhatə edir. Bu qiymətləndirmə ticarəti asanlaşdırmaq, maneələri azaltmaq və gömrük əməliyyatlarının səmərəliliyini artırmaq üçün istifadə olunan strategiyaları diqqətlə təhlil edir[10,11].

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan-2030: sosial –iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. (2021) AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI Prezidentinin sərəncamı
2. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. AR Prezidentinin Sərəncamı// 22 iyul 2022
3. Azərbaycan Respublikasında sosial xidmətin inkişafına dair 2023-2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı.AR Prezidentinin Sərəncamı// 28 avqust 2023
4. A.Şəkərəliyev, Z.Şəkərəliyeva."Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi" Dərs vəsaiti."İqtisad Universiteti" nəşriyyatı. Bakı 2015 səh:168
5. Əsədov, A.M. "Müasir dövrdə logistik yanaşmanin mahiyyəti və əhəmiyyəti" "2nd International science and engineering conference" materialları, Bakı Mühəndislik Universiteti, 26-27 noyabr 2021, səh.284-286;
6. Hüseynova, M.S. "Nəqliyyat-logistika sisteminin təşkilində və inkişafında dünya təcrubəsinin aktual aspektləri" / M.S.Hüseynova. Bakı, AMEA-nın xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, –2020, №6, səh.117-184;
7. Eckhardt, J. (ed.) (2013a). Transport corridor management structure. Information retrieved from the bothnian green logistic corridor project website 2023-08-23. **HTTP://WWW.BOTHNIANGREEN.SE**
8. European Commission. (2013). Press release: the commission welcomes "historic" agreement on new trans-european transport network. **HTTP://EUROPA.EU/RAPID/PRESS-RELEASE_IP-13- 478_EN.HTM. INFORMATION RETRIEVED 2013-09-04**.
9. Customs transit procedures: insights from an operator 19th march 2018 by Jirka p. Groenendijk, director, transitnet services, sgs **HTTPS://MAG.WCOOMD.ORG/MAGAZINE/WCO-NEWS-85/CUSTOMS-TRANSIT-PROCEDURES-INSIGHTS-OPERATOR/**
10. https://customs.gov.az/
11. https://www.economy.gov.az/az

THE ROLE OF THE INNOVATION ECOSYSTEM IN ECONOMIC DEVELOPMENT

MAYIS AZIZOV
Baku Engeeniring University
mezizov@beu.edu.az
Baku, Azerbaijan

FARID JABIYEV
Baku Engeeniring University
fcebiyev@beu.edu.az
Baku, Azerbaijan

ALINA BADULESCU
University of Oradea
abadulescu@uoradea.ro
Oradea, Romania

Abstract

Innovation ecosystems are essential for economic growth, involving multiple stakeholders like corporations, government agencies, research organizations, and educational institutions. They promote cross-organizational resource sharing, innovation, and a collaborative atmosphere. Open, cluster-based, digital, and societal innovation ecosystems foster knowledge spillovers, boosting regional competitiveness and economic growth. These ecosystems stimulate technological advancements, job creation, entrepreneurial dynamics, and global competitiveness. Countries that invest in and foster strong innovation ecosystems set themselves up for long-term economic success, enhancing their understanding of the intricate dynamics between innovation ecosystems and economic growth. This research investigates the role of innovation ecosystems in economic development. It's a preliminary study; it doesn't focus on empirical evaluation. The aim is to understand the complex dynamics between innovation ecosystems and economic growth, providing insights for policy decisions and strategic interventions to optimize economic development through innovation.

Key words: Innovation, innovation ecosystems, economic growth

Introduction

The relationship between innovation and economic development has gained attention from academics, decision-makers, and practitioners in the modern era. The knowledge of the complexities of the innovation ecosystem has become increasingly important as a result of the identification of innovation as a key engine of economic success. A lot of emphasis has been paid to how the innovation ecosystem shapes economic development as countries attempt to manage the challenges posed by emerging technologies and global marketplaces. This essay seeks to clarify the complex aspects of this relationship by examining the ways in which cooperation and synergy within the innovation ecosystem support long-term, steady economic growth.

The idea that a "innovation ecosystem" is based on the knowledge that innovation is a process that involves multiple stakeholders and is collaborative rather than isolated. According to Chesbrough (2003), innovation is a network of players that includes corporations, government agencies, research organizations, and educational institutions. It also spans organizational borders. The innovation ecosystem is built around this interwoven network of relationships, which fosters the creation, sharing, and implementation of new ideas (Chesbrough, 2003).

Strong innovation ecosystems are becoming more and more important as countries strive for economic success. Empirical studies demonstrate the affirmative relationship between innovation and economic expansion, with thriving ecosystems substantially enhancing a country's competitiveness (World Economic Forum, 2019). The worldwide ramifications are emphasized by Porter and Stern (2001), who point out that countries with strong innovation ecosystems frequently draw in foreign capital, encourage entrepreneurship, and improve their overall economic status.

There are many reasons why countries encourage the creation and effectiveness of innovation ecosystems (Casanova, 2023; Granstrand, & Holgersson, 2020): stimulating economic growth, creating new technologies and products with a direct effect on productivity and competitiveness, creating skilled jobs, strengthening cooperation between companies and institutions, exchange of experiences and know-how, contributing to the development of skills and capitalizing on regional and national talent competitiveness (Huang et al, 2023). Innovation contributes not only to economic growth but also to the improvement of education, health, mobility, social integration systems, i.e. a better quality of life for all. Countries with high-performing innovation ecosystems enjoy increased competitiveness in international markets, are more diversified, with reduced dependence on a few key sectors, improving the nation's resilience in the face of potential international crises.

This study analyzes theoretical models by which innovation ecosystems drive countries toward equitable and sustainable economic development. By adding to the current conversation about the strategic value of innovation ecosystem fostering, this study aims to offer useful information to stakeholders and policymakers who are attempting to navigate the difficulties of a fast-changing global environment.

Literature Review

The idea of an innovation ecosystem has become more well-known in academic writing, indicating a change in perspective from seeing innovation as a standalone process occurring inside businesses to seeing it as a collaborative, networked phenomenon involving multiple stakeholders (Chesbrough, 2003). In order to promote innovation, Chesbrough's groundbreaking work on open innovation highlights the value of utilizing outside knowledge and experience sources and the necessity for businesses to actively interact with their surrounding community. The foundation for comprehending how the dynamics of the innovation ecosystem support economic development is laid by this viewpoint.

Firms' easy access to financing and innovation sources, the qualifications, structure and availability of human capital, close collaborations with scientific and technological infrastructures, are important factors that influence the performance of entrepreneurial firms, in an open climate that encourages innovation (Feldman & Audretsch, 1999; Andersson & Noseleit, 2011; Gompers et al., 2010, Herte et al., 2021). The contributions of Saxenien (1994) or Audretsch and Lehmann (2005), shed light on the role of innovation in stimulating competitiveness in SMEs and start-ups, promote the idea of regions, clusters and growth poles, emphasizing the importance of knowing the determinants of competitive advantage in companies and national economies (Porter, 1990).

The innovation ecosystem's contribution to the production and dissemination of knowledge is one of its core components. Knowledge flows become more dynamic and widespread as businesses work with government agencies, research institutions, and other businesses (Fagerberg, et al.~~J. at all others~~, 2005). The ecosystem's internal idea and information exchange quickens the rate of innovation, which boosts output and makes a company more competitive in the larger market. The study by Fagerberg, J. at all others emphasizes the significance of collaborative networks and knowledge spillovers in influencing the innovation environment and, in turn, economic growth.

The innovation ecosystem is not limited to the private sector; government institutions are also involved in forming the innovation agenda, further illustrating how interconnected they are. According to Lundvall (2010), government programs and policies are essential in fostering an atmosphere that is conducive to innovation. The innovation ecosystem is shaped by the investments made by policymakers in research and development, education, and the creation of regulatory frameworks that facilitate innovation. Scholars and policymakers can gain insights into how public policies can be used to leverage innovation to stimulate economic development through an understanding of the role of government as a key actor in the innovation ecosystem.

According to Audretsch and Keilbach (2007), entrepreneurship is an essential part of the innovation ecosystem and a catalyst for economic growth. Entrepreneurs help to create new industries and transform existing ones because of their willingness to take risks and their ability to commercialize creative ideas. The study by Audretsch and Keilbach highlights the mutually beneficial relationship between innovation and entrepreneurship, showing how creative ideas and entrepreneurial endeavors interact to drive economic expansion. Policymakers who want to create programs that

support entrepreneurship and a thriving innovation ecosystem must comprehend this relationship.

The interdependence of innovation ecosystems worldwide has grown even more as a result of globalization (Breschi & Malerba, 2005). Cross-border exchange of ideas, talent, and technologies has emerged as a key characteristic of modern innovation ecosystems. The research of Breschi and Malerba clarifies the significance of international networks in determining a country's level of competitiveness. Countries' capacity to draw in and absorb knowledge from a variety of sources becomes a critical factor in determining their economic success as they develop into nodes in a global innovation network. This viewpoint emphasizes the necessity of having a comprehensive, cross-national understanding of innovation ecosystems.

In conclusion, research on the innovation ecosystem's role in economic development emphasizes how innovation is a collaborative and linked process. The creation and spread of knowledge, as well as the impact of global networks, entrepreneurship, and government policies, are just a few of the many ways that the innovation ecosystem shapes a country's economic future. Through the integration of perspectives from various literary streams, this analysis establishes a framework for additional investigation into the ways in which innovation ecosystems foster sustainable economic growth.

Types of Innovation Ecosystems

There are many different types of innovation ecosystems, and each has unique dynamics and characteristics that influence how they contribute to economic growth. Chesbrough (2003) introduced the concept of open innovation ecosystems, which are a collaborative model in which organizations actively interact with external partners such as suppliers, customers, and research institutions. This strategy promotes cross-organizational resource and idea sharing, which makes the innovation process more permeable. Open innovation ecosystems are renowned for being adaptive and flexible, allowing a wide variety of players to participate in the innovation scene.

Geographical concentrations of linked businesses, suppliers, and organizations working in a specific industry are known as cluster-based innovation ecosystems (Porter, 1998). According to Porter's cluster theory, productivity and innovation are increased when related businesses and supporting institutions are close by. Because of the collaborative atmosphere these clusters foster, knowledge spillovers are more likely to happen, boosting the region's competitiveness and economic growth. Cluster-based innovation ecosystems frequently gain from specialized labor pools, shared infrastructure, and an innovative culture that fosters the growth of particular industries.

An example of innovation driven by digital technologies and connectivity in the modern era is found in digital innovation ecosystems. In the digital age, Aral and Weill (2007) emphasize the significance of digital platforms and ecosystems for fostering innovation and teamwork. Social media, app stores, and online marketplaces are examples of platforms that give a variety of stakeholders—developers, users, and outside companies—a platform to collaborate on and exchange innovations. Global economic development is influenced by the quick and extensive dissemination of new ideas made possible by the scalability and accessibility of the digital ecosystem.

According to Murray et al. (2010), societal innovation ecosystems prioritize cooperation among various actors and sectors in order to tackle intricate societal issues. These ecosystems bring together a variety of stakeholders, including businesses, nonprofits, government agencies, and private citizens, to collaboratively develop creative solutions for problems like environmental sustainability, healthcare, and education. To produce societal benefits, co-creation and cross-sectoral collaboration are prioritized. The societal innovation ecosystem connects economic development with more general social objectives by reflecting a change in innovation toward a more inclusive and socially conscious approach.

Impact of Innovation Ecosystems on Economic Development

Innovation ecosystems have a significant influence on many aspects of the economy and are essential in determining how countries develop economically. Numerous elements that work together to promote competitiveness and sustainable growth serve as evidence of this impact.

Stimulating Economic Growth through Technological Advancements: Innovation ecosystems are centered around the ability to propel technological progress, which acts as a stimulant for economic expansion. The continuous search for innovation, supported by cooperative efforts within the ecosystem, results in the creation of novel goods and services, which raises industry-wide productivity and efficiency (Chesbrough, 2003). This technological advancement puts countries at the forefront of

the global competitive landscape while also opening up new economic opportunities.

Job Creation and Entrepreneurial Dynamism: Creating jobs and encouraging entrepreneurship are two of innovation ecosystems' most noticeable effects. When startups are supported by these ecosystems, they frequently serve as catalysts for job growth, opening doors for employment and promoting industry diversification (Audretsch & Belitski, 2013). These ecosystems' dynamic quality promotes risk-taking and an entrepreneurial culture, both of which are essential for long-term economic growth.

Enhancing Competitiveness in Global Markets: Innovation ecosystems improve a country's ability to compete internationally. Economies with strong innovation ecosystems are able to maintain a competitive advantage through ongoing improvements and flexibility in response to shifting technological conditions (Mowery et al., 2015). This competitiveness positions countries as leaders in cutting-edge fields and technologies and is not limited to any one industry but rather spans the entire economic spectrum.

Fostering Collaboration and Knowledge Exchange: Innovation ecosystems have a greater effect than just a single company; they also foster cooperation and knowledge sharing. Collaboration among academic institutions, research organizations, and industry participants within the ecosystem fosters a vibrant environment for the sharing of knowledge and concepts (Feldman, 2001). This spirit of collaboration ensures that knowledge flows across boundaries with ease and speeds up innovation, adding to a collective pool of intellectual capital.

Conclusion

Innovation ecosystems have a broad impact on economic development, affecting advancements in technology, employment growth, global competitiveness, teamwork, and societal well-being. In the rapidly changing 21st century, countries that proactively invest in and foster strong innovation ecosystems set themselves up for long-term economic success. In the context of this research endeavor, significant attention was devoted to exploring the pivotal role played by the innovation ecosystem in fostering economic development. The investigation embarked upon represents a preliminary study, laying the groundwork for a more in-depth analysis in subsequent research initiatives. As a pivotal aspect of the research trajectory, empirical evaluation emerges as the next logical step, wherein comprehensive assessments will be conducted leveraging relevant and substantive data. This methodical approach seeks to enhance our understanding of the intricate dynamics between innovation ecosystems and economic growth, aiming to unravel the nuanced connections and implications inherent in these complex relationships. By delving into empirical analysis in forthcoming studies, the research endeavors to contribute substantively to the existing body of knowledge, providing valuable insights that can inform policy decisions and strategic interventions for optimizing economic development through fostering innovation.

Reference List:

Andersson, M. & Noseleit, F. (2011). Start-ups and employment dynamics within and across sectors, Small Business Economics, 36(4), 461-483.

Aral, S., & Weill, P. (2007). IT assets, organizational capabilities, and firm performance: How resource allocations and organizational differences explain performance variation. Organization science, 18(5), 763-780

Audretsch, D. B., & Belitski, M. (2013). The missing pillar: The creativity theory of knowledge spillover entrepreneurship. Small Business Economics, 41, 819-836.

Audretsch, D. B., & Keilbach, M. (2007). The theory of knowledge spillover entrepreneurship. Journal of Management studies, 44(7), 1242-1254.

Audretsch, D. & Lehmann, E. (2005). Does the Knowledge Spillover Theory of Entrepreneurship Hold for Regions?', Research Policy, 34 (8), 1191-1202, https://doi.org/10.1016/j.respol.2005.03.012

Breschi, S., & Malerba, F. (Eds.). (2005). Clusters, networks, and innovation. OUP Oxford.

Casanova, H. (2023) Why should countries create innovation ecosystems?, Development Bank of Latin America and The Caribbean Retrieved from https://www.caf.com/en/knowledge/views/2023/09/why-countries-should-create-innovation-ecosystems/,

Chesbrough, H. W. (2003). Open innovation: The new imperative for creating and profiting from technology. Harvard Business Press.

Porter, M. (1990). The Competitive Advantage of Nations. Free Press, New York.

Porter, M. E., & Stern, S. (2001). Innovation: location matters. MIT Sloan management review.

Porter, M. E. (1998). Clusters and the new economics of competition (Vol. 76, No. 6, pp. 77-90). Boston: Harvard Business Review.

Fagerberg, J., Mowery, D. C., & Nelson, R. R. (Eds.). (2005). The Oxford handbook of innovation. Oxford university press.

Feldman, M. P. (2001). The entrepreneurial event revisited: firm formation in a regional context. Industrial and corporate change, 10(4), 861-891.
Feldman, M. & Audretsch, D. (1999), Science-Based Diversity, Specialization, Localized Competition and Innovation, European Economic Review, 43(2), 409-429.
Gompers, P., Kovner, A., Lerner, J. & Scharfstein, D. (2010). Performance persistence in entrepreneurship, Journal of Financial Economics, 96 (1), 8-32
Granstrand, O. & Holgersson, M. (2020). Innovation ecosystems: a conceptual review and a new definition, Technovation, 102098, https://doi.org/10.1016/j.technovation.2019.102098.
Herte, D.A., Dianu, D., Ciucos, M., Badulescu D., & Badulescu, A. (2021). SMEs and Innovation in The European Context, Journal of Innovation Management in Small and Medium Enterprise, Article ID 238722, https://doi.org/10.5171/2021.238722.
Huang, Y, Li, K. & Li, P. (2023). Innovation ecosystems and national talent competitiveness: A country-based comparison using fsQCA, Technological Forecasting and Social Change, 194, 122733, https://doi.org/10.1016/j.techfore.2023.122733
Lundvall, B. Å. (2007). National innovation systems—analytical concept and development tool. Industry and innovation, 14(1), 95-119.
Mowery, D. C., Nelson, R. R., Sampat, B. N., & Ziedonis, A. A. (2015). Ivory tower and industrial innovation: University-industry technology transfer before and after the Bayh-Dole Act. Stanford University Press.
Murray, R., Caulier-Grice, J., & Mulgan, G. (2010). The open book of social innovation (Vol. 24). London: Nesta.
Saxenien, A. (1994), Regional Advantage. Culture and Competition in Silicon Valley and Route 128, Harvard University Press, Cambridge, MA.
World Economic Forum. (2019). The Global Competitiveness Report 2019. Retrieved from https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2019

ÖLKƏDƏ HƏYATA KEÇİRİLƏN İQTİSADİ SİYASƏTİN GÖMRÜK SİSTEMİNƏ TƏSİRİ

HƏŞİMOVA ALBİNA
Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
İqtisadiyyat
Albina-hesimova@mail.ru
AZƏRBAYCAN, BAKI

ABDULLAYEV ELÇİN
Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
İqtisadiyyat
elchinabdullayevh@gmail.com
AZƏRBAYCAN, BAKI

Xülasə: Müasir dövrdə, çox güman ki, iqtisadiyyatımız üçün milli istehsalın dirçəldilməsindən, müasir rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalından, ölkədə istehsal olunan məhsulların dünya bazarına çıxarılmasından, yerli istehsalçılara istehsalın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaqdan, məhsulların mənfi xarici rəqabətdən qorumaqdan daha aktual problem yoxdur. Bunun üçün ən vacib rolu – istehsalın inkişaf etdirilməsinə, yerli istehsalçıların dəstəklənməsinə, istehlak bazarını mənfi xarici məhsullardan qorumağa yönəlmiş əhəmiyyətli elementlərdən biri - dövlətin səmərəli xarici ticarət siyasəti oynuyur. Xarici ticarətin inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi üzrə həyata keçirilən islahatlar respublikamızda ən önəmli istiqamətlərdəndir. Bu səbəbdən dolayı, xarici ticarət siyasətinin işlənilib hazırlanması, prinsiplərin və qanunauyğunluqların təhlil edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Xarici ticarətin inkişaf etdirilməsində dövlətin ən güclü təsir vasitələrindən biri gömrük siyasətidir. İxrac, idxal əməliyyatlarında müəyyən məhsullar üçün məhdudiyyətlər qoymaq, yaxud stimullaşdırmaq, ölkəyə mənfəət gətirməklə büdcəni doldurmaq mümkündür. Bu tədbirlərin həyata

keçirilməsi ilə ölkədə istehsalı çoxaltmaq, daxili bazarı zənginləşdirmək, məhsul ixracı üçün normal mühit yaratmaq kimi problemləri həll etmək olar. Dünya praktikasında olduğu kimi, Azərbaycanın qüvvədə olan qanunlarının tətbiq olunması vasitəsilə, gömrük siyasətindən istifadə olunaraq (tariflər və qeyri tariflər) xarici ticarət nizamlanır.

Açar sözlər: xarici siyasət, dövlətin gömrük siyasəti, gömrük xidmətləri, azad ticarət, gömrük rüsumları.

Summary: In modern times, there is probably no more urgent problem for our economy than the revival of national production, the production of modern competitive products, the introduction of products produced in the country to the world market, the creation of favorable conditions for the development of production for local producers, and the protection of products from negative foreign competition. The most important role for this - one of the important elements aimed at developing production, supporting local producers, protecting the consumer market from negative foreign products - is played by the effective foreign trade policy of the state. The reforms carried out on the development and improvement of foreign trade are among the most important directions in our republic. For this reason, the development of foreign trade policy, the analysis of principles and laws are of great importance.

Customs policy is one of the most powerful means of influence of the state in the development of foreign trade. It is possible to set limits or stimulate certain products in export and import operations, and fill the budget by bringing profit to the country. By implementing these measures, it is possible to solve problems such as increasing production in the country, enriching the domestic market, and creating a normal environment for product export. As in the world practice, foreign trade is regulated using the customs policy (tariffs and non-tariffs) through the application of the effective laws of Azerbaijan.

Keywords: foreign policy, customs policy of the state, customs services, free trade, customs duties.

Giriş

İqtisadi artım-bir ölkənin ölçüləbilən iqtisadi faktorlarının müəyyən müqayisə edilən dövrdə kəmiyyət baxımından dəyişimidir. Ölkənin ümumdaxili məhsul həcminin artması həm iqtisadi böyümə və həm də iqtisadi inkişaf kimi ələ alınır.İqtisadi inkşaf dedikdə təbikidə ancaq ümumi daxili məhsul deyildə ölkənin təhsil,səhiyyə,nəqliyyat,rabitə,turizm və.s kimi faktorlarında inkşafında bəhs olunur.Ümumi daxili məhsulun artmasının özünündə ünsürləri vardır.Beləki ümumi daxili məhsulun tərkibinə baxdığımız zaman orada biz istehlak xərcləri,investisiya,dövlət xərcləmələri və ticarət dövriyyəsi ünsürlərin görürük.Burada isə biz iqtisadi artım və davamlı inkşafı gömrüklə əlaqələndirərək ticarət dövriyyəsi,gömrük siyasəti yoluyla iqtisadiyyatın inkşaf etdirilməsini analiz edəcəyik.Bunun üçün isə biz azad iqtisadiyyat yoluyla gömrük rüsumlarının azalmasıyla ticarətin inkşaf etdirilib ticarət dövriyyəsin inkşaf etdirilməsinə baxılır[1,2].

Xarici ticarət siyasəti anlayışı altında dövlətin müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə digər ölkələrlə ticarət münasibətlərinə məqsədyönlü təsiri başa düşülür. Xarici ticarət siyasəti dövlətin ümumi iqtisadi siyasətinin vacib tərkib hissəsidir. Təsərrüfat inkişafının daxili aspektləri ilə sıx əlaqədə olduğundan xarici ticarət siyasətinin əsas vəzifəsi ölkənin daxili istehsalının genişləndirilməsi və milli sərvətin artırılması üçün əlverişli xarici iqtisadi şəraitin formalaşdırılmasıdır. Ölkənin xarici ticarəti tənzimləməsi baxımından isə biz azad ticarət siyasəti və proteksinonist siyasət olaraq 2 qrupa ayırırıq.

Azad ticarət siyasəti- dövlət xarici ticarətə minimum müdaxilə siyasəti yeridir və xarici ticarət azad bazar qüvvələri, tələb və təklif əsasında inkişaf edir.

Proteksionist siyasət- bu zaman isə ticarət siyasətinin tarif və qeyri-tarif vasitələrindən istifadə etməklə daxili bazarın xarici rəqabətdən müdafiəsi siyasəti həyata keçirilir[3].

Ölkənin bu və ya digər ticarət siyasəti seçməkdə müəyyən məqsədləri olur ki,onlarıda aşağıdaki kimi qeyd etmək olar.Proteksionist ticarət siyasətini seçməkdə əsas məqsədlər;

1. **Xarici rəqabətdən müdafiə**-Ölkələr xarici ticarət iştirakçılarının məhsulları ilə rəqabət apara bilməyəcək daxili istehsal məhsullarını müdafiə etməsi üçün seçə bilər.
2. **Bazar çatışmamazlıqlarının aradan qaldırılması məqsədilə**. Beləki xarici ticarət daxili bazarın strukturunun təkmilləşdirilməsi üçün geniş şəkildə istifadə edilir. Dövlət daxili istehsalın

çatışmamazlıqların ortaya çıxardığı zaman onun təkmilləşdirilməsi,inkşafı və.s ünsürlər üçün gömrük rüsumlarında tarif və qeyri-tarif rüsumlarının tətbiq edilməsilə edə bilər.

3. **Dövlət büdcəsinin gəlirlə təmin edilməsi**.Bəzən idxala və ixraca tətbiq edilən gömrük rüsumları,vergilər dövlət büdcəsində böyük paya sahib ola bilir.Bu baxımdan dövlətlər bəzi nəzarət formaları tətbiq edə bilirlər.

4. **Bəzi sosial və siyasi səbəblər**.Beləki,xarici ticarət siyasətilə ətraf mühitin qorunması,ölkə əhalisinin sağlamlığı və ümumi genefondun müdafiisi məqsədilə isdifadə edə bilər.Məsələn ölkələr GMO-lu məhsulların idxalını sıfıra endirmək və təbii məhsulların öz ölkəsində istehsalına nail olmaq üçün gömrük tənzimləmələri ilə qadağa və məhdudiyyətlər tətbiq edə bilər[4].

Azad ticarət siyasəti seçməyin müsbət yolları aşağıdakılardır;

1. **İqtisadi artımın təmin edilməsi**.Burada ölkələrin etmək istədiyi xarici ticarət iştirakçıların gömrükdən rahat keçməklə ölkə daxilində rahat bir şəkildə ticarət etməklə və ölkənin ticarət iştirakçıları rahatlıqla xaricə məhsul ixrac etməsilə iqtisadi artımın təmin edilməsidir.

2. **Daxili sabitliyin təmin edilməsilə**.Daxili sabitlik dedikdə ölkə daxilində iqtisadi ünsürlər olan inflyasiyanın işsizliyin azaldılmasıdır.Ölkələr azad ticari siyasətlə ölkədə iş yerlərinin artmasilə investisiyaların artmasilə işsizliyin azalmasını və xaricdən gələ biləcək ucuz məhsullarla rəqabətdə ölkə daxilindədə ucuz məhsulların istehsalı ilə inflyasiyanın azalmasın etmək isdəyir.

3. **Xarici bazarlarda inhisar mövqeyinin təmin edilməsilə**.Ölkə daxilində istehsalat inkşaf etdikdən sonra ölkə öz məhsullarını xaricə ixrac etdikdən sonra xarici məhsullar arasında pay sahibi olmaq isdəyir.

4. **Xarici siyasət məqsədlərilə**. Xarici ticarət siyasəti ümumilikdə xarici siyasətin tərkib hissəsi olmaqla birbaşa olaraq onun da məqsədlərinə xidmət edə bilər.Məsələn ölkələr azad ticari siyasətə keçidlə xarici diasporada demokratiklik inkşafı olaraq göstərilə bilər.

Azad ticari siyasətə keçid isə ÜTT(Ümumidünya Ticarət Təşkilatı) üzvlüklə reallaşdırılır.Azərbaycanın inkşafını isə azad ticarət siyasətinə yəni ÜTT-ə üzvlükdə görmək olar.Beləki ölkəmizdə istehsalatın inkşafı üçün yetəri qədər kapital,investisiya yoxdur.Bunun üçün isə ölkə ticarət siyasətində bu yolu seçərək,gömrük qapılarının xarici ticarət iştirakçıları üçün rahatlıqla keçilə bilən etməsi lazımdır[5].

Azərbaycanın ÜTT-ə üzv olma barədə müraciətlər etmişdir bəzi illərdə.Lakin bu danışıqlar nəticəsiz qalmış və hələdə ölkədə istehsalatın inkşaf etdirilməsi yolunda bəzi addımlar atılır.Azad ticarətin Azərbaycan üçün bəzi faydaları və zərələri var.Faydalar bundan ibarətdir.

1. **ÜDM artır**-azad ticarət uzunmüddətli dövrdə ümumi daxili məhsulu artırır.Beləki uzunmüddətdə gömrük rüsumlarının azaldılması səbəilə ölkədə istehsalatın inkşaf üçün istehsalat meyilli idxal arta və ölkənin əmtəə və xidmət ixracında artış olar.

2. **Dövlət xərcləmələri azalır**-Burada əsas diqqət çəkəcək məsələnin bu olmasıdır.Çünki artıq ölkə istehsalçılarını ixraca yönləndirməyəcəkyəni ixrac subsudiyaların azalacaqdır.Çünki azad ticarət nəticəsində ticarət iştirakçıları özləri daha çox pul qazanmaq üçün xaricə yönələcəkdir.Digər bir hal ondadırki ölkəyə olunan investisiyalar nəticəsində ölkə öz dövlət xərcləmələrini bu yöndə azaldacaqdır.

3. **Texnoloji inkşaf.** Azad ticari siyasət nəticəsində ölkəyə investisiya qoyuluşları arta idxalatın asanlaşması səbəbilə ölkəyə müasir texnologiyaların gətirilməsi səbəilə texnika və texnologiya səviyyəsində inkşaf hiss olunan olunacaqdır.

Azad ticarətin mənfi cəhətləri;

1. **Əhali kasıblaşa bilər**-Xaricdən ölkəyə gətirələcək ucuz işçi qüvvəsi ölkədə əhalinin gəlirlərin azaldacaqdır.

2. **Təbii resursların deqradasiyası**-Ölkə ixraca meyillənməsi və ölkəyə xarici ticarət iştirakçılarının axını nəticəsində ölkədə olan təbii sərvətlərin intensiv isdifadə olunması səbəbilə təbii sərvətlərin deqaradasiyası baş verəcəkdir[6].

Azərbaycanın ÜTT-ə üzvlülüyünün fayda və zərərləri olduğu kimi bu proses nəticəsində ölkənin bəzi qazancları və itkilərimiz olacaqdır.

Azərbaycanın ÜTT-ya üzvlüyü: qazanclarımız

1. Sahibkarlar üçün ÜTT-ya üzv olan bütün dövlətlərin bazarına təminatlı çıxış imkanları yaranır-Çünki ÜTT ölkələri arasında tam və gömrük rüsumları olmadan ticarət əlaqələri vardır

müqavilə əsasında.Monopoliyaya icazə yoxdur xarici ticarət iştirakçıları rahatlıqla,gömrük rüsumsuz məhsul gətirib sata bilir.

2. Milli bazarda rəqabət artır-Ölkəyə daxil olan istehsalat məhsulların gömrükdə çoxda yüksək rüsumlarla yox aşağı faizli rüsumlarla daxil olması nəticəsində istehsalat artar və xarici ticarət iştirakçılarında daxil olması ilə ölkə bazarında rəqabət artar.

3. Istehlakçılar daha ucuz va keyfiyyətli mal alırlar-Tam rəqaəbt şərtləri səbəbiylə ölkədə suni qiymət artımının qarşısı alınar və yaxud ölkəyə istehlakçılar üçün tədarükçülər daha ucuz məhsullar idxal edə bilərlər.

4. Mütərəqqi texnologiyaların əldə edilməsi imkanları genişlənir-ölkəyə olunan investisiyalar səbəbilə ölkədə texnika texnologiyanın inkşafına səbəb olar.

5. Ölkəyə inam artır, onun investisiya va kredit riskliliyi azalır-Ölkənin ÜTT-ə üzvlüyü nəticəsində ölkənin idarəetməsində demokrotiya əlamətlərinin olması səbəbilə ölkəyə güvən artır.

6. ÜTT üzvü olan bütün ölkələrin arazisindan təminatlı tranzit hüququ əldə olunur.

7. Xarici ticarət prosedurlarının sadələşdirilməsi, idxal va ixrac əməliyyatlarının uçotu va hesabatı sisteminin şəffaflaşdırılması, süni bürokratik əngəllarin aradan qaldırılması nəticəsinda gizli ticarət dövriyyəsinin va korrupsiyanın həcmi azalır.

8. Çoxtərəfli ticarət danışıqlarında tam va bərabər hüquqlu üzv dövlət olaraq iştirak edir va dünya ticarət siyasətinə təsir imkanları qazanırıq-rüsumsuz ticarət nəticəsində ölkə məhsulları xarici məhsullarla tam şəkildə rəqabət edir və xarici bazarlardada pay sahibi ola bilir[7].

Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlüyü: itkilərimiz

1. Dövlət büdcəsinə daxilolmaların azalması baş verə bilar-beləki gömrük rüsumları vergilər böyük paya sahib ola bilir və gömrük rüsumlarınnan azadolmalarla ticarət bu gəlirlərin azalmasına səbə olur.

2. Yerli istehsalın müdafiəsi imkanları azalır-Xarici ticarət iştirakçılarının ölkəyə rahat şəkildə daxil olması nəticəsində ölkədəki istehsalçılar məhsul rəqabətinə tab gətirməyə bilər və daxili istehsal məhv ola bilər.

3. Tənzimlənən qiymətlərin dünya bazar səviyyəsinə çatdırılması istehlakçıların xərclərini artırır-ölkə daxilinə daxil olan mallar ölkədə ümumi qiymət səviyyəsində defilyasiya yoxda inflyasiyaya səbəb ola bilər buda istehlakçılara əlavə xərclər yaradar.

4. Hazır məhsulun idxalının üstün gəlirliyi baxımından idxalı əvəz edə biləcək sahələrə investisiya qoyuluşunun səmərəliliyi aşagı düşür va nəticədə milli iqtisadiyyata ümumi investisiya qoyuluşu azalır.Məsələn "X" məhsulunun idxalı nəticəsində yüksək gəlirlilik var lakin idxaldan gələn gəlir istehsalçıları qane etməsi səbəbilə idxalı daxili istehsala və ixraca çevirmək isdəmirlər[8].

Nəticə etibarilə bunu qeyd edə bilərikki iqtisadi artım ümumi daxili məhsulda artışla özünü biruzə verməsi səbəbilə biz onu gömrük qapılarının xarici ticarət iştirakçılarına açılmasilə edə bilərik.Davamlı inkşafa toxunduqda isə gömrük siyasətinin dəyişdirələrək açıq iqtisaiyyat tətbiq edərək üzünmüddətli dövrdə iqtisadi artım əldə edib davamlı inkşaf əldə edilə bilər.

Nəticə və təkliflər

Gömrük xidməti xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi üçün dövlətin əsas vasitələrindən biridir və yalnız Azərbaycan sahibkarlarının beynəlxalq əməkdaşlığa cəlb olunmasını stimullaşdırmaq, yerli və xarici sənayeçilər arasında ədalətli rəqabətin təşviqi məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər sayəsində iqtisadiyyatda müsbət nəticələr əldə etmək mümkündür.

Ölkədə baş verən gömrük prosesləri operativliyin keyfiyyətinin və icrasının tamlığının müəyyən göstəricilərinə malikdir – obyektivlik; məxfilik; səhvlərin mövcudluğu; xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının şikayətlərinin olması; ixrac üçün qadağan edilən mal və texnologiyalar ixracına qarşı zəmanətli qorunma; zərərli, təhlükəli və qeyri-standart malların idxalına qadağa qoyulmasına qarşı zəmanətli qorunma. Dövlətimizin gömrük orqanları gömrük proseslərinin keyfiyyətini təmin etməkdə və eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən ticarətin sürətlənməsinə şərait yaratmaqda məsuliyyətlidirlər. Bu, ciddi yanaşma tələb edir və buna görə də gömrük işçiləri öz əməyinin yaxşılaşdırılması istiqamətində daim işləməli, eləcə də aşağıdakı sahələrdə təkmilləşməlidirlər:

- Xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçıları ilə ünsiyyət qurma prosedurlarını hazırlamaq, bu əlaqələri daim səmərəliləşdirmək;
- Gömrük proseslərinin texnologiyasını və onların keyfiyyəti idarəetmə sistemini təkmilləşdirmək;
- Gömrük işçilərinin kvalifikasiyalarını artırmaq;
- Gömrük orqanlarının işçiləri arasında öz əməyinin keyfiyyəti üzrə məsuliyyət yaratmaq üçün daxili motivasiya mexanizmini təkmilləşdirmək;
- Xarici iqtisadi fəaliyyətdə iştirakçılarla işləmənin prosedurlarını davamlı şəkildə təkmilləşdirmək üçün gömrük proseslərinin keyfiyyətinin daxili yoxlanılmasının sistemləşdirilməsi mexanizmini hazırlamaq;
- Dövlət tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi və tənzimlənmə səylərinin əlaqələndirilməsi üçün mexanizm hazırlamaq;
- Digər hüquq-mühafizə orqanları ilə birgə həyata keçirilməsi üçün hüquqmühafizə tədbirlərinin taktikası və strategiyasının koordinasiyası və əlaqələndirilməsi[9,10].

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan-2030: sosial –iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. (2021) AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI Prezidentinin sərəncamı
2. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. AR Prezidentinin Sərəncamı// 22 iyul 2022
3. Azərbaycan Respublikasında sosial xidmətin inkişafına dair 2023-2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı.AR Prezidentinin Sərəncamı// 28 avqust 2023
4. A.Şəkərəliyev, Z.Şəkərəliyeva."Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi" Dərs vəsaiti."İqtisad Universiteti" nəşriyyatı. Bakı 2015 səh:168
5. Əlırzayev.Ə.Q. Sosial-mədəni iqtisadi inkişaf və tənzimləmə (2016), "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı. Səh-458
6. Əliyev T.N. Klasterlər: beynəlxalq təcrübə və innovativ inkişaf. Monoqrafiya. Bakı, "Elm və bilik" 2019, 532 səh.
7. Rahmanov, F.P . Sosial Sfera ve Sosial Siyaset (2021)Dərs Vəsaiti, "MSV NƏŞR",səh-436
8. Rahmanov.F.P., Süleymanov.E.B. Azərbaycan iqtisadiyyatı: makroiqtisadi analiz. Dərs Vəsaiti, "MSV NƏŞR", Bakı 2021, səh-408.
9. https://customs.gov.az/
10. https://www.economy.gov.az/az

AZƏRBAYCANIN GÖMRÜK SİSTEMİ: QARŞILAŞILAN PROBLEMLƏR VƏ XİDMƏTLƏRİN PERSPEKTİV İSTİQAMƏTLƏRİ

HƏŞİMOVA ALBİNA
Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
İqtisadiyyat
Albina-hesimova@mail.ru
AZƏRBAYCAN, BAKI

SADIQZADƏ RÜSTƏM
Azərbaycan Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
İqtisadiyyat
rustamsadigzada8@gmail.com
AZƏRBAYCAN, BAKI

Xülasə: Müasir zamanda hər bir ölkənin qarşısında dayanan başlıca məqsəd milli bazarın müdafiə olunması eləcə də xarici iqtisadi fəaliyyətin mütərəqqi şəkildə təkmilləşdirilməsidir. Bu kimi hədəflərin reallaşdırılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının gömrük fəaliyyətinin tam, dürüst, optimal idarəsi olduqca gərəklidir. Burada ölkələr ümumi iqtisadi siyasətinin tərkib elementi

sayılmaqda olan gömrük siyasəti tətbiq edirlər. Qeyd edək ki, gömrük işi beynəlxalq ticarətin yaranması eləcə də inkişaf etməsi sayəsində formalaşmışdır Müstəqillik illərində başqa-başqa dövlətlər ilə ticarət münasibətlərində gömrük fəaliyyətinin məqsədəuyğun şəkildə formalaşması, gömrük sərhədlərinin müdafiə olunması məsələsi respublika üzrə vacib sayılan bir hədəfdir.

Göstərilən faktor ölkənin beynəlxalq iqtisadiyyatında əlaqələrinin daha da artıb güclənməsindən asılılıq təşkil edir. Bundan başqa mallar ilə ticarət anında müyyən zamanlarda əqli mülkiyyət hüquqlarının pozuntusu halları yaranır. Ölkədə gömrük işinin bu kimi vəziyyətlərin qarşısını almaqda rolu yüksəkdir. Belə ki, gömrük sisteminin müasir və dünya təcrübəsinə əsaslanmış qaydada təşkili sayəsində ölkənin daxili bazarına qadağan edilmiş əmtəələrin gətirilməsinin qarşısıı alınır. Respublikada fəaliyyət göstərən bu sahə iqtisadi tərəqqiyə, mütəşəkkil cinayətkarlığa və digər hüquq pozulmaları əlehinə mübarizənin həyata keçirilməsinə eləcə də insanların sağlamlığı və təhlükəsizliyinin müdafiə olunmasına yardım göstərir. Ölkənin gömrük orqanları ənənəvi şəkildə ölkəyə gətirilən və aparılan əmtəələrin maliyyə aspektlərinə ayrıca formada diqqət edirlər. Burada idxal rüsumları milli bazarın müdafiə olunması üçün bir sıra məhsullara qoyulur.

Açar sözlər: gömrük xidmətləri, gömrük prosedurları, gömrük strategiyası, beynəlxalq əlaqələr, proseslərin sadələşdirilməsi.

Summary: The main goal facing every country in modern times is the protection of the national market as well as the progressive improvement of foreign economic activity. In order to achieve such goals, full, honest and optimal management of the customs activities of the Republic of Azerbaijan is very necessary. Here, the countries apply the customs policy, which is considered an integral element of the general economic policy. It should be noted that the customs work was formed thanks to the emergence and development of international trade. During the years of independence, the issue of proper formation of customs activity in trade relations with other states and protection of customs borders is an important goal for the republic.

This factor is dependent on the country's international economic relations increasing and strengthening. In addition, cases of violation of intellectual property rights sometimes arise during trade with goods. The role of customs in the country is high in preventing such situations. Thus, due to the organization of the customs system based on modern and world experience, the introduction of prohibited goods to the domestic market of the country is prevented. This field, which operates in the republic, helps to fight against organized crime and other violations of the law, as well as to protect people's health and safety. The customs authorities of the country traditionally pay special attention to the financial aspects of goods imported and exported to the country. Here, import duties are imposed on a number of products to protect the national market.

Keywords: customs services, customs procedures, customs strategy, international relations, process simplification.

Giriş

Qlobal ticarət dinamikasının tərkib hissəsi olan Azərbaycan Gömrük Xidməti mürəkkəb problemlərlə müşahidə olunan mürəkkəb mühitdə fəaliyyət göstərir. Biz bu araşdırmanı apardıqca ortaya sual çıxır: Gömrük Xidmətinin qarşısında duran spesifik problemlər hansılardır və bu problemlər həm onun bilavasitə funksionallığında, həm də işində necə özünü göstərir? Bu, hesabatların hərtərəfli nəzərdən keçirilməsini, maraqlı tərəflərlə müsahibələrə cəlb olunmasını və mövcud gömrük proseslərinin təhlilini tələb edir. Xidmətin üzləşdiyi mürəkkəblikləri və çətinlikləri işıqlandırmaq yolu ilə bu təcrübəvi yanaşma dərin perspektiv təmin etmək məqsədi daşıyır. Araşdırma davam etdikcə, inandırıcı bir nəticə ortaya çıxır - Azərbaycanın Gömrük Xidməti həlledici nöqtədə dayanır. Müəyyən edilmiş problemlər təkcə maneələr təqdim etmir, həm də müsbət transformasiya üçün bir fürsətdir. Təklif olunan həll yolları islahatları, texnoloji irəliləyişləri və özəl sektorla artan əməkdaşlığı əhatə edir. Bu tədbirlər vasitəsilə Gömrük Xidməti qlobal ticarət ssenarisində öz rolunu yenidən müəyyən etmək potensialına malikdir. Bu nəticə Azərbaycanda daha səmərəli və şəffaf beynəlxalq ticarət mühitinə və əlavə araşdırmalar üçün zəmin yaradır[1].

Gömrük malların və insanların sərhədlərdən keçirilməsini tənzimləyən və nəzarət edən dövlət orqanıdır. Əsas funksiyalara idxala rüsum və tariflərin qoyulması, qanuni ticarətin asanlaşdırılması, sərhəd təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ticarət qaydalarına riayət olunmasının təmin edilməsi, gəlirlərin toplanması və effektiv gömrük idarəçiliyi üçün beynəlxalq əməkdaşlıq daxildir.

Gömrük Xidmətinin Məsuliyyətləri:

- Gömrük rüsumları və rüsumları: İdxal və ixrac əməliyyatları zamanı gömrük rüsumlarının və ödənişlərinin qəbulu və idarə edilməsində alətdir.
- Sənədlərə Nəzarət və Əməliyyatlar: İdxal və ixrac əməliyyatları üçün tələb olunan sənədlərin ciddi yoxlanılması və redaktə edilməsi.
- Gömrük Prosedurlarının Tənzimlənməsi: Gömrük prosedurlarının tənzimlənməsində və nəzarətində, beynəlxalq standartlara riayət olunmasının təmin edilməsində həlledici rol oynayır.
- İdarəetmə və Audit: Kompleks yoxlamalar və yoxlamalar vasitəsilə qaçaqmalçılıqla mübarizə, gömrük prosesinin bütövlüyünün təmin edilməsi.
- Gömrük Statistikası və Hesabatları: Gömrük prosedurlarının və ticarət statistikasının həyata keçirilməsinə və hesabat verilməsinə cavabdehdir.

Azərbaycan Respublikasında Gömrük fəaliyyətini göstərən Dövlət Gömrük Komitəsi gömrük qanunlarının icrasına, idxala görə rüsumların və tariflərin yığılmasına, ticarətin asanlaşdırılmasına, sərhəd təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, gömrük sənədlərinin işlənməsinə, dövlət gəlirlərinin toplanmasına və digər gömrük orqanları ilə beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq etməyə cavabdehdir. Strateji baxımdan Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşən Azərbaycan regional inkişafı təşviq edən və qlobal ittifaqları möhkəmləndirən beynəlxalq iqtisadi layihələrdə əsas tərəfdaş kimi çıxış edir. Bu səylərin mərkəzində iqtisadi əməkdaşlıqları, enerji müəssisələrini və maneəsiz transsərhəd ticarəti asanlaşdıran möhkəm gömrük xidmətini əhatə edən hərtərəfli strategiya durur[2,3].

Gömrük xidmətinin aktiv iştirak etdiyi beynəlxalq layihələr:

✓ Cənub Qaz Dəhlizi (SGC): Azərbaycanın gömrük orqanları Cənub Qaz Dəhlizinin (CQD) rahat icrasının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri (TANAP) və Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) üçün sadələşdirilmiş gömrük prosedurları ilə bu təşəbbüs təkcə Azərbaycanın iqtisadi mənzərəsini genişləndirmir, həm də Avropanın enerji təhlükəsizliyinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir. Gömrük təcrübələri beynəlxalq ticarət qaydalarına uyğunluğu təmin edərək layihə üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən malların səmərəli daşınmasını asanlaşdırır.

✓ Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) Boru Kəməri və Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) Dəmir Yolu: Gömrük prosedurları xam neftin BTC boru kəməri ilə səmərəli nəqlinin ayrılmaz hissəsidir və Azərbaycanın enerji resursları üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, gömrük əməliyyatları Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolunu dəstəkləyir, tarixi ticarət yollarını canlandırır və Avropa ilə Asiya arasında müasir əlaqə yaradır. Bu infrastruktur təkcə Azərbaycanın iqtisadi əlaqələrini gücləndirmir, həm də malların sərhədlərdən təhlükəsiz və vaxtında keçirilməsini təmin etmək üçün gömrük protokollarına əsaslanır.

✓ Şimal-Cənub Nəqliyyat Dəhlizi: Azərbaycanın gömrük orqanları Şimal-Cənub Nəqliyyat Dəhlizinin uğuruna fəal töhfə verir, ölkənin səmərəli nəqliyyat əlaqələrinin asanlaşdırılmasına və möhkəm iqtisadi əməkdaşlığın təşviqinə sadiqliyini vurğulayır. Azərbaycanı müxtəlif regionlar arasında qarşılıqlı əlaqənin gücləndirilməsində əsas oyunçu kimi yerləşdirərək, bu əməkdaşlıq səyində malların rəvan transsərhəd daşınması üçün gömrük təcrübəsi vacibdir.

✓ Ələt Azad Ticarət Zonası: Strateji baxımdan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu və Xəzər dənizinin yaxınlığında yerləşən Ələt Azad Ticarət Zonası ticarət və investisiyaların təşviqinə yönəlmiş gömrüklə inteqrasiya olunmuş layihədir. Azad ticarət zonasında gömrük prosedurları malların daşınmasını asanlaşdırmaq, xarici investisiyaları təşviq etmək və Azərbaycanın regional ticarət mərkəzi kimi mövqeyini gücləndirmək üçün nəzərdə tutulub. Beynəlxalq layihələr sferasında Gömrük Xidməti gömrük xidmətləri arasında ticarətin təhlükəsiz şəkildə aparılmasını təmin edən bir dayaq rolunu oynayır. Gömrük prosedurları Azərbaycanın iqtisadi siyasətinin dəstəklənməsi və tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Gömrük Xidmətinin modernləşdirmə və səmərəlilik öhdəliyi beynəlxalq ticarət üçün əlverişli mühit yaratmaqla daha geniş iqtisadi baxışa uyğun gəlir[4].

Gömrük xidməti zamanı yaranma ehtimalı olan problemlər:

➢ Gömrük Prosedurlarının Uyğunlaşdırılması: Qonşu ölkələr arasında gömrük prosedurlarının vahidliyinin və uyğunluğunun təmin edilməsi sərhədyanı ticarətin fasiləsiz aparılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fərqli qaydalar fəsadlara səbəb ola bilər.

➢ İnfrastruktur fərqləri: Qonşu dövlətlər arasında infrastrukturun inkişafındakı qeyri-bərabərlik ümumi regional ticarət axınlarına təsir edərək, sərhəd keçidlərinin səmərəliliyində və gömrük emalında dəyişikliklər yarada bilər.

➢ Qaçaqmalçılıq və qanunsuz ticarət: Gömrük orqanları qaçaqmalçılıq və qeyri-qanuni ticarət təhlükəsi ilə, o cümlədən narkotik vasitələrin, silahların, saxta malların və digər qadağan olunmuş əşyaların dövriyyəsi ilə daim mübarizə aparmalıdırlar. Mürəkkəb qaçaqmalçılıq üsulları və cinayət şəbəkələri bunu davamlı problemə çevirə bilər.

➢ Səmərəli Gömrük Prosedurları:Çətin və vaxt aparan gömrük prosedurları malların rəsmiləşdirilməsində gecikmələrə səbəb ola bilər, ticarətin səmərəliliyinə təsir edə bilər. Prosedurların sadələşdirilməsi və modernləşdirilməsi bu problemi aradan qaldırmağa kömək edə bilər.

➢ Qeyri-kafi infrastruktur və texnologiya: Köhnəlmiş infrastruktur və müasir texnologiyanın olmaması gömrük əməliyyatlarına mane ola bilər. Məlumatların idarə edilməsi, risklərin qiymətləndirilməsi və elektron sənədləşdirmə üçün qabaqcıl sistemlərə sərmayə qoyuluşu səmərəlilik üçün çox vacibdir.

➢ Ticarətin asanlaşdırılması maneələri: Mürəkkəb sənədləşdirmə tələbləri, kvotalar və lisenziyalaşdırma prosedurları kimi qeyri-tarif maneələri malların sərhədlərdən rahat keçməsinə mane ola bilər və həm gömrük orqanları, həm də ticarətçilər üçün çətinliklər yarada bilər.

➢ Qeyri-adekvat Resurslar:Məhdud resurslar, o cümlədən maliyyə və işçi heyəti gömrük əməliyyatlarının effektivliyini məhdudlaşdıra bilər. İnfrastrukturun saxlanılması, texnologiyanın tətbiqi və yaxşı təlim keçmiş kadrların təmin edilməsi üçün adekvat investisiya lazımdır.

➢ Məlumat Təhlükəsizliyi və Məxfilik Narahatlıqları: Elektron məlumat mübadiləsinə artan etibar gömrük orqanlarını məlumatların təhlükəsizliyi və məxfilik problemləri ilə üz-üzə qoyur. Həssas məlumatların icazəsiz girişdən və ya kiber təhdidlərdən qorunması mühüm problemdir.

➢ Tariflərin təsnifatı və qiymətləndirilməsi ilə bağlı mübahisələr: Malların düzgün təsnifatı və qiymətləndirilməsi ilə bağlı mübahisələr yarana bilər ki, bu da gömrük orqanları ilə idxalçılar arasında fikir ayrılığına səbəb olur. Tariflərin təsnifatında və qiymətləndirməsində aydınlıq ədalətli və ardıcıl gömrük təcrübələri üçün çox vacibdir.

➢ Siyasi və geosiyasi məsələlər: Gömrük əməliyyatlarına siyasi gərginliklər və geosiyasi məsələlər təsir edə bilər ki, bu da ticarət siyasətlərində dəyişikliklərə, sərhədlərin bağlanmasına və ya ticarət axınlarının pozulmasına gətirib çıxarır.

➢ Pandemiyalar və Qlobal Böhranlar: Pandemiya və ya digər qlobal böhranlar kimi hadisələr gömrük orqanlarının üzərinə əlavə yüklər qoya bilər ki, bu da onlardan dəyişən şərtlərə tez uyğunlaşmağı, sağlamlıq protokollarını həyata keçirməyi və təchizat zəncirindəki fasilələri idarə etməyi tələb edir.

Bu regional problemlərin həlli ümumi çərçivələr yaratmaq, prosedurları sadələşdirmək və regional iqtisadi inteqrasiyanı təşviq etmək üçün tandemdə işləyən ölkələrlə əməkdaşlıq yanaşmasını tələb edir. Bu problemlərin aradan qaldırılmasında koordinasiya və əməkdaşlıq regionun ümumi inkişafına və çiçəklənməsinə mühüm töhfə verə bilər. Bu əməkdaşlıq səyləri müxtəlif maraqlı tərəfləri, o cümlədən bizneslər, beynəlxalq təşkilatları və vətəndaş cəmiyyəti cəlb etmək üçün gömrük orqanlarından kənara çıxmalıdır. Bundan əlavə, qabaqcıl texnologiyaların və məlumat mübadiləsi mexanizmlərinin tətbiqi regional gömrük proseslərinin səmərəliliyini və şəffaflığını daha da artıra, davamlı iqtisadi artım və ticarətin asanlaşdırılması üçün əlverişli mühiti gücləndirə bilər[5,6].

Gömrük xidmətlərinin perspektif istiqamətləri:

- Yaşıl Gömrük Təşəbbüsü: Ekoloji davamlılıq məqsədlərinə uyğun olaraq Azərbaycan Yaşıl Gömrük Təşəbbüsünü qəbul etmişdir. Bu layihə gömrük prosedurlarını ekoloji mülahizələrlə birləşdirir, ekoloji cəhətdən həssas malların düzgün idarə edilməsini və monitorinqini təmin edir və davamlı ticarət təcrübələrini təşviq edir.
- Sərhədlərarası Ticarətin Asanlaşdırılması Sazişləri: Azərbaycan qonşu ölkələrlə transsərhəd ticarətin asanlaşdırılması sazişlərində fəal iştirak edir. Bu sazişlər regionda iqtisadi əməkdaşlığı artırmaq üçün gömrük qaydalarının uyğunlaşdırılmasına, tranzit vaxtlarının azaldılmasına və maneəsiz transsərhəd ticarətin təşviqinə yönəlmişdir.
- Gömrük-Özəl Sektor Əməkdaşlığı: Gömrük-Özəl Sektor Əməkdaşlığının inkişafı gömrük orqanları ilə biznes ictimaiyyəti arasında birbaşa əlaqəni təşviq edir. Bu təşəbbüs rəy toplamaq,

narahatlıqları həll etmək və həm hökumətə, həm də biznesə fayda gətirərək, gömrük proseslərinin səmərəliliyini artırmaq üçün birgə həllər tapmaq məqsədi daşıyır.

- Gömrük Laboratoriyası və Yoxlama Obyektləri: Keyfiyyət və təhlükəsizlik standartlarına uyğunluğu təmin etmək üçün Azərbaycan gömrük laboratoriyasına və yoxlama obyektlərinə sərmayə qoyub. Bu obyektlər malların, xüsusən enerji və sənaye layihələri ilə bağlı olanların yoxlanılmasında mühüm rol oynayır və ticarət proseslərinin ümumi bütövlüyünə töhfə verir.
- Azərbaycan Ticarət və Nəqliyyatın Asanlaşdırılması Layihəsi: Dünya Bankının dəstəklədiyi bu layihə gömrük prosedurlarının təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirməklə ticarət və nəqliyyatın asanlaşdırılmasının gücləndirilməsinə yönəlib. Gömrük əməliyyatlarını modernləşdirməklə layihə ticarət xərclərini azaltmaq, rəqabət qabiliyyətini artırmaq və iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq məqsədi daşıyır.
- Gömrükdə Elektron Hökumət: Azərbaycanın rəqəmsal transformasiyaya sadiqliyinə gömrükdə elektron hökumət təşəbbüslərinin həyata keçirilməsi daxildir. Elektron gömrük sistemlərinin tətbiqi səmərəliliyi artırır, sənədləşmə işini azaldır və müxtəlif infrastruktur layihələrini və ticarət dəhlizlərini dəstəkləməklə beynəlxalq ticarət üçün şəffaf və sadələşdirilmiş prosesi təmin edir.
- Gömrük Risklərinin İdarə Edilməsi Sistemi: Gömrük Risklərinin İdarə Edilməsi Sisteminin tətbiqi sərhəd təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinə və qanuni ticarətin asanlaşdırılmasına yönəlib. Bu sistem potensial riskləri müəyyən etmək və həll etmək üçün qabaqcıl texnologiyadan və məlumatların təhlilindən istifadə edir, təhlükəsizlik təhdidlərini azaldarkən malların rahat hərəkətini təmin edir.
- Gömrük rəsmiləşdirilməsi üçün bir Pəncərə prinsipi: Gömrük rəsmiləşdirilməsi üzrə 1Pəncərə ticarət proseslərində iştirak edən çoxsaylı dövlət qurumlarını birləşdirən hərtərəfli layihədir. Bu təşəbbüs bütün lazımi sənədləri təqdim etmək, gecikmələri azaltmaq və ümumi ticarət səmərəliliyini artırmaq üçün vahid giriş nöqtəsini təmin etməklə gömrük rəsmiləşdirilməsini sadələşdirmək və sürətləndirmək məqsədi daşıyır.
- Regional Gömrük Əməkdaşlıq Təşəbbüsləri: Azərbaycan qonşu ölkələrlə və regional təşkilatlar çərçivəsində regional gömrük əməkdaşlığı təşəbbüslərində fəal iştirak edir. Bu əməkdaşlıqlar gömrük prosedurlarının uyğunlaşdırılmasına, ticarət maneələrinin azaldılmasına və malların sərhədlərdən daha qüsursuz daşınmasına kömək edir.
- Gömrük Təlimi və Potensialın Gücləndirilməsi: Bacarıqlı gömrük kadrlarının vacibliyini dərk edərək, Azərbaycan gömrük işçiləri üçün təlim və bacarıqların artırılması proqramlarına sərmayə qoyur. Bu təşəbbüslər gömrük işçilərinin səriştəsini artırmaq, onların beynəlxalq ticarətin mürəkkəbliklərini idarə etmək və müxtəlif layihələrə effektiv töhfə vermək üçün yaxşı təchiz olunmasını təmin etmək məqsədi daşıyır.
- Gömrük modernləşdirilməsi prosesi: Azərbaycanda gömrük proseslərinin sadələşdirilməsinə, şəffaflığın artırılmasına və ticarət maneələrinin azaldılmasına yönəlmiş Gömrük işinin müasirləşdirilməsi prosesi həyata keçirilib. Bu təşəbbüs təkcə konkret layihələr üzrə gömrük əməliyyatlarının səmərəliliyinə deyil, həm də ölkədə biznesin aparılmasının ümumi asanlığına öz töhfəsini verir[7,8].

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Hər bir ölkənin gömrük xidməti xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi məqsədilə ölkənin mühüm alətlərindən biri sayılır və ancaq yerli sahibkarların beynəlxalq əməkdaşlığa cəlbini stimullaşdırmaq, daxili və xarici sənayeçilər arasında dürüst formada rəqabətin təşviq olunması üçün reallaşdırılan tədbirlər nəticəsində iqtisadiyyatda bir sıra uğurlu nəticələr qazanmaq mümkündür. Aparılan araşdırmanın yekunlarına əsasən, xarici iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsi ancaq gömrük normalarının tamlıqla eləcə də düzgün reallaşdırılması üçün imkan olduğu zaman təqdirdə mümkün ola bilər.

Respublikanın digər dövlətlərlə eləcə də beynəlxalq səviyyəli təşkilatlarla səmərəli münasibətlərin qurulması gömrük fəaliyyətinin dəqiq və düzgün həyata keçirilməsindən birbaşa asılıdır. Həmçinin, ölkəninn reallaşdırdığı gömrük siyasəti gömrük fəaliyyətinin təşkili o cümlədən idarəsində yeni innovativ sayılan üsulların tətbiqi dərəcəsindən də asılıdır. Ölkədə gömrük fəaliyyətinin səmərəli həyata keçirilməsi və müasirləşdirilməsi elə bu cəhətdən vaciblik kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasında əvvəlki dönəmlərdə gömrük sistemində əhəmiyyətli yeniliklər həyata keçirilmiş, gömrük orqanlarında şəffaflıq daha da yüksəldilmiş, əmtəələrin bəyan edilməsi

eləcə də rəsmiləşdirilmə işinin elektron qaydada icrası təmin edilmişdir. Yerli iqtisadiyyatımızın daha da stimullaşdırəlması, eləcə də ölkəmizin iqtisadi siyasətindən doğmuş olan başlıca vəzifələrin reallaşdırılması, ölkənin gömrük sərhədindən malların aparılaması və gətirilməsinin qanunverici akrtlara müvafiq reallaşdırılmasının təmin edilməsi, dövlətin ticarətiqtisadi əlaqələrdə gömrük tənzimlənməsi üsullarından istifadə etmək, gömrük orqanları tərəfindən toplanmış ödənişlərin ölkə büdcəsinə ötürülməsinin təmin edilməsi, bundan əlavə valyuta nəzarətinin tətbiq edilməsi, iqtisadi təhlükəsizliyin mütərəqqi qaydada təmini və milli bazarın qorunması, gömrük nəzarətinin daha da gücləndirilməsi, gömrük sferasında cinayətlərə eləcə də başqa prosessual hərəkətlərə qarşı mübarizə, narkotik həmçinin psixotrop maddələrin qeyri-qanuni keçirilməsinin qarşısı alınması, kadr siyasətinin səmərəliyinin artırılması sahəsində zəruri fəaliyyətlər aparılmışdır.

Burada qoyulan məsələlərnin həll olunması yönündə müəyyən təklif və tövsiyələr təqdim edilmişdir.

- Azərbaycan Respublikasının gömrük işinin qarşısında dayanan başlıca məsələlərdən biri sayılan daxili iqtisadiyyatın kənar rəqabətin mənfi təsirlərindən qorunması vaxtı meydana gəlməkdə olan maneələri həll etməkdir. Elə buna görə də hüquqi-normativ bazanın, qanunvericiliyin möhkəmləndirilməsi işləri davam etdirilməlidir.
- Ölkənin gömrük işinin aparılmasında başlıca hədəf xammal eləcə də investisiya istiqamətli sayılan əmtəələrə təsiredici imkanın yaradılması, həmçinin daxili istehsalçıların hüquq və mənafelərinin müdafiə edilməsi isiqamətində olmalıdır.
- Yerli istehsal sayılan malların ixrac edilməsi işinin yüksəldilməsini dəstəkləmək məqsədilə ixrac üzrə xüsusi ekspertlərin hazırlanması eləcə də gömrük fəaliyətinin təşkil edilməsi həmçinin idarəsinin dünya standartlarına müvafiqliyinin təmini, gömrük tarifinin dərəcələrini dövlətin inkişaf konsepsiyasının hədəflərinə uygunlaşdırmaq önəmli səviyyədə zəruridir.
- Gömrük orqanları tərəfindən gömrük daxilolmalarının dövlət büdcəsində çoxaldılması və ya optimalllaşdırılması məqsədilə hüquqi-normativ qanunverici baza formalaşdırılmalıdır.
- Ölkədə gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi üçün optimal, elmi əsaslandırlmış daha çox çağdaş dəyərlərə söykənmiş gömrük sistemi formalaşdırmaq[9,10].

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

11. Azərbaycan-2030: sosial –iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. (2021) AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI Prezidentinin sərəncamı
12. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. AR Prezidentinin Sərəncamı// 22 iyul 2022
13. Azərbaycan Respublikasında sosial xidmətin inkişafına dair 2023-2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı.AR Prezidentinin Sərəncamı// 28 avqust 2023
14. Şəkərəliyev A.Ş., Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə., Şəkərəliyeva Z.A. (2018). "Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi". Dərslik. Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı. 292 səh.
15. Aslanov H. "Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrə dövlət müdaxiləsində gömrük xidmətinin rolu" Audit. (2018). № 4, Cild 22, səh. 16-26.
16. İbrahimov T. "Gömrük orqanlari sistemi: islahatlar və modernləşdirmə". Bakı. Azərbaycan universiteti. İpək yolu. (2017). No 2. Səh.54-63
17. Rzayev E. (2019). "Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsində gömrük siyasətinin əhəmiyyəti". ADİU, Bakı. 91 səh.
18. S.Ağayev, S.Hüseynov. "Azərbaycanda gömrük tarif siyasətinin iqtisadi inkişafa təsirinin qiymətləndirilməsi". Bakı. Azərbaycan universiteti. İpək yolu. (2021). No.1. Səh 5-24
19. https://customs.gov.az/
20. https://www.economy.gov.az/az

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZURDA MƏDƏNİYYƏT TURİZMİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Zeynallı Afaq Əbülfət qızı
UNEC tədqiqat fondu, mütəxəssis
zeynalli.afaq18@gmail.com
Ümumi iqtisadiyyat ixtisası üzrə dissertant
Azərbaycan, Bakı

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycanın hal-hazırda ən həssas bölgəsi hesab olunan Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda mədəniyyət turizminin inkişaf perspektivləri ilə bağlıdır. Son illərdə ölkəmizdə baş verən mühüm tarixi hadisələr Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgəsini diqqət mərkəzinə daxil etməklə yanaşı, müxtəlif sferaların inkişafında yeni yanaşmaların meydana çıxmasını da vacib etmişdir. İşin məqsədi bölgənin quruculuğunda mədəniyyəti və ondan istifadə etməklə mədəniyyət turizmini inkişaf etdirməyin əhəmiyyətini göstərməkdir. Mədəniyyət turizmi "yumşaq güc"ün vasitələrindən biri olmaqla bərabər iqtisadiyyatın inkişafına kömək edir və iqtisadi çiçəklənməni dəstəkləyir. Azərbaycanın musiqi beşiyi Qarabağın nəhəng mədəni və tarixi potensialı ilə mədəni turizmin böyüməsində əhəmiyyətli rol oynaması gözlənilir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda davamlı mədəniyyət turizmi quruculuğu üçün sosial mediada reklamların istifadəsi, regionlarda turizm sektorunda işləyən insanlara təhsil verilməsi, məhz bu əraziləri ziyarət etmək istəyən turistlərə daha sərfəli şərtlərlə biletlərin satılması və əlbəttə ki, vətəndaşlarla dövlət komitələrinin birgə fəaliyyət göstərmələri vacibdir.

Açar sözlər: mədəniyyət, turizm, Qarabağ, Şərqi Zəngəzur, iqtisadi inkişaf

RESUME

The article is about the development of cultural tourism in Karabagh and Eastern Zangazur, which are currently considered the most sensitive regions of Azerbaijan. Recent years historical events which happened in our country draw attention to the Karabagh and Eastern Zangazur and beside made essential new approaches to the the development of different spheres. The purpose of research is to show the importance of culture and development of cultural tourism using it. Cultural tourism is one of the important sphere of modern economy and politics. Cultural tourism is the mean for "soft power" and also helps development of economy and supports economical prosperity. As a cradle of Azerbaijan music it is planned Karabagh to play significant role of growth cultural tourism in the future because of its huge cultural and historical potensial. For building sustainable cultural tourism at Karabagh and Eastern Zangazur it is essential to use advertisements on social media, to give education to the people who work tourism sector in this region, to sell tickets cheaper for tourists who wants to visit that area and of course, to work with citizens and state comitees togehter.

Key words: culture, tourism, Karabagh, economical development

GİRİŞ

Turizmin müasir dünyada ən çox gəlir gətirən sahələrdən birinə çevrilməsi prosesi uzun müddətdir ki, müşahidə olunur. Mədəniyyət və incəsənət turizmi ümumdünya turizminin vacib komponentlərindən biri kimi onun inkişafında xüsusi rola malikdir. Bu turizm dünyanın hər hansı bir nöqtəsində olan turistin üz tutduğu ölkənin mədəniyyətini prioritet hesab edərək səyahət etməsi ilə xarakterizə olunan turizm növlərindən biridir. Ölkə iqtisadiyyatına əhəmiyyətli dərəcədə gəlir gətirdiyi, əhalinin işlə təminində mühüm rol oynadığı, mədəniyyətin tanınmasında turistlər əhəmiyyətli şəxs sayıldığı üçün mədəniyyət turizmi də vacib sahələrdən birinə çevrilmişdir (A. Zeynallı, 2023). Ümumdünya Turizm Təşkilatına görə, mədəni turist səhnə sənətləri və digər mədəni turlar, festivallar və digər mədəni tədbirlər üçün səyahət edən, mədəni-tarixi məkan və abidələr, folklor və ya incəsənət, dini ayinləri öyrənmək məqsədli hərəkətləri? mədəni motivli səfərləri edən şəxsdir (H. Ahadova, 2021). Eyni təşkilatın statistikasına görə, mədəni turizm dünya turizminin təxmini olaraq 40 faizini təşkil edir (OECD, 2009).

Azərbaycanda turizmin, eləcə də mədəni turizmin inkişafını vacib edən amillərdən biri qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı qarşıya qoyulan məqsədlərlə bağlıdır. Uzun illər ərzində iqtisadiyyatı-

mızın neft və qaz sektorundan asılı olması, hər ikisinin isə tükənən resurslar siyahısına daxil olması Azərbaycanı vadar edir ki, qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək üçün addımlar atsın. Ölkə prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Strateji yol xəritəsi"ndə turizm inkişaf etdirilməsi mühüm olan sahə kimi qiymətləndirilmişdir. (Mustafayev və Kərimov, 2022) Mədəni turizm tarixi-mədəni irsi çox zəngin olan Azərbaycanın yaxşı inkişaf vəd edən sahələrindən biri olmaqla yanaşı, müxtəlif mənbələrdən toplanan məlumatların təhlili nəticəsində inkişafının birinci mərhələsini yaşayan sahədir. Mədəni turizm həm "yumşaq güc" ünsürü olduğu üçün siyasi baxımdan əhəmiyyətli, həm ölkə iqtisadiyyatına gəlir gətirdiyi, xüsusən də işsizliyin çox olduğu əyalətlərdə əhalinin işlə təmininə təkan verdiyi üçün iqtisadi baxımdan əhəmiyyətlidir.

Keçmiş SSRİ ölkələri üçün turizm özü də xüsusən son 30 ildə inkişaf etməyə başlayan sahədir. Ona görə də təəssüf ki, bəzi hallarda iqtisadçı alimlərin özü də iqtisadiyyatla mədəniyyət turizminin əlaqəsini qəbul etməkdə çətinlik çəkirlər. Müasir dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin çox böyük əksəriyyəti dünyada məhz mədəniyyətləri ilə tanınır və turistlərin ölkəyə cəlb edilməsində bu mədəniyyət danılmaz rol oynayır. Azərbaycan Qarabağın öz torpağı olduğunu nə dünya ictimaiyyətinə, nə də Ermənistana diplomatik dillə başa sala bilmədi, hərbi yolla münaqişənin həllinə nail olaraq beynəlxalq hüququ bərpa etdikdən sonra mədəni restavrasiya gələcək nəsillərə düzgün məlumat ötürmək baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Ölkəmizdə son illər yaşanan taleyüklü hadisələrdən sonra qarşıda quran əsas vəzifə və diqqət ayrılan əsas bölgə məlum səbəblərdən Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdur. Mədəniyyət baxımından yanaşdıqda da Qarabağın bölgə olaraq əhəmiyyəti çox yüksəkdir. "Şərqin konservatoriyası" adlanan Şuşa məhz Qarabağın incisidir. Burada bir neçə mühüm məqam və problem mövcuddur: birincisi, bölgənin mədəni potensialı çox yüksəkdir: Azıx mağarası, Tağlar mağarası, Cıdır düzü, Vaqif məqbərəsi, Qarabağ xalçaları, Ağoğlan monastrı, Amaras monastr kompleksi, Gəncəsər monastrı, Xudafərin körpüsü, Şuşa şəhər Dövlət Tarixi memarlıq qoruğu və s. abidələr kifayət qədər unikal və orijinaldır. 1968-ci il Qarabağda yerləşən Azıx mağarasında qədim insanın ilk qalıqları tapılmışdır. Bu bölgənin qədim məkanlardan biri olduğunu sübut edən bir yer olmaqla yanaşı, bu həm də Qarabağ mədəniyyətinin Qafqaz regionunda nə qədər mühüm rola malik olduğunu sübut edir. Qubadlı rayonunda yerləşən Hacı Bədəl körpüsü, 1867-ci ildə Bərgüşad çayının üzərində salınmış Laləzar körpüsü, XVIII əsrə adi tarixi məscidlər, səkkiz güşəli türbələr, çox saylı mineral müalicəvi bulaqlar, VI-VII əsrlərə aid Alban kilsələri, rayonun simvolu hesab edilən qoç heykəlləri və qoç qəbir daşları, Cəbrayıl rayonundakı Xudafərin körpüsü, Şuşada Yuxarı Gövhər ağa məscidi, Xurşidbanu Natəvanın evi, Vaqifin məqbərəsi kimi abidələr Qarabağın zəngin mədəni irsinin vacib tərkib hissələridir. Şuşa şəhərinin və Xudafərin körpüsünün UNESCO-nun Ümumdünya İrsi siyahısına salınması üçün fəaliyyətə başlanılıb (H.Əhədova, 2021, 61-62). İkincisi, 30 ilə yaxın erməni vandalizminə məruz qalan bölgədə düşmənlərimiz izlərimizi silmək üçün mədəniyyət abidələri, tarixi-mədəni məkanları məhv etməyə cəhd ediblər və bunların hər birinin restavrasiyası da əlavə xərc, zaman deməkdir. Üçüncüsü, bölgənin tarixi ona xüsusi həssas yanaşma tələb edir. Digər sözlə, xarici turistləri Qəbələ, Quba, Şəki kimi yerlərə cəlb etmək təhlükəsizlik baxımından daha rahat ola bilər, nəinki Qarabağ və Şərqi Zəngəzura. Hal-hazırda artıq yerli əhalinin öz torpaqlarına köçürülmə prosesi hissə-hissə davam edir, belə olduğu təqdirdə mədəniyyət turizmi sahəsində işləyən heyəti formalaşdırmaq da daha asan olacaqdır. Digər tərəfdən onsuz da bölgəyə olan marağı oranı turistlər üçün maraqlı yerə çevirmək məqsədi ilə istifadə etmək olar.

Daxili turizm nöqteyi nəzərindən bölgə hal-hazırda diqqət mərkəzindədir. Çünki 30 ilə yaxındır ki, azərbaycanlılar Qarabağ və Şərqi Zəngəzuru əhatə edən tarixi torpaqlarımıza həsrət idilər və bu gün az qala böyük bir kütlə bu bölgəyə getmək üçün yarış halındadır. Əksinə, dövlətin xüsusi nəzarəti və limitli bilet satışları ilə gedişdən narazılıq edənlər çoxdur. Hamı Qarabağı görmək niyyətindədir. Gələcəkdə də daxili mədəni turizmdə bölgədə problem yaşanacağı gözlənilmir. Çünki hələ çox uzun illər azərbaycanlılar üçün daxili turizmdə Qarabağ xüsusən də hotel şəbəkəsinin genişlənməsindən, bütün ərazilərin minadan təmizlənməsindən, bütün aeroportlarının tikintisinin başa çatmasından sonra güman edilir ki, ən çox daxili turistin axın edəcəyi bölgə olacaq, burada mədəniyyət faktoru da öz rolunu oynayacaqdır.

Xarici turistləri cəlb etmək baxımından Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgəsini gələcəkdə mühüm destinasiyaya çevirmək üçün bir neçə addım atılmalıdır. Əlbəttə, hal-hazırkı şəraitdə bölgəyə kütləvi turist axını mümkün deyil. Zəngəzur dəhlizinin açılışından sonra bölgənin təhlükəsizliyi daha da yaxşı

təmin ediləcəyi üçün turistlər üçün də "təhlükəli bölgə" olmaqdan çıxacaq. Qarabağın ekologiyası da turistlər üçün maraqlı olacağından buranı rahatlıqla Azəbaycan turizminin mərkəzinə çevirmək olar.

TƏDQİQAT METODU

Tədqiqat işində humanitar və iqtisadi elmlərin ən geniş istifadə olunan metodlarından bir neçəsi istifadə olunmuşdur. Bunlardan birincisi analiz və sintez metodudur. Analiz metodundan bölgədəki vəziyyəti təhlil etmək, sintez metodundan isə digər bölgələrlə paralel aparmaq üçün istifadə edilmişdir. Müqayisəli təhlil metodu dünyanın digər ölkələrində mədəniyyət turizminin göstəricilərini nümayiş etdirmək üçün istifadə olunur. Tədqiqat işi lazımi nəticələr gəlmək üçün müxtəlif ölkələrin turizm təcrübəsi tədqiq olunmuşdur. Elşən Mustafayev və Elçin Kərimovun 2022-ci ildə çap olunmuş "Azərbaycanda mədəni irs və mədəni turizm: resurslar, məhsullar, təcrübələr" adlı 112 səhifəlik kitabı müəllif tərəfindən oxunulmuş, ümumi nəticələr materialda əks olunmuşdur. Eyni zamanda Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin statistikalarına baxılmışdır. Elə aşağıdakı cədvəl tədqiqat işində istifadə olunan statistik məlumatlardan tərtib olunmuşdur:

Azərbaycana ən çox turist gələn ölkələrə nəzər salın:

2020	2021	2022
Rusiya	Rusiya	Rusiya
Gürcüstan	Türkiyə	Türkiyə
Türkiyə	İran	İran
İran	Gürcüstan	Səudiyyə ərəbistanı
Ukrayna	BƏƏ	Gürcüstan
Hindistan	Birləşmiş Krallıq	Hindistan
Səudiyyə Ərəbistanı	Səudiyyə ərəbistanı	Pakistan
Qazaxıstan	Qazaxıstan	BƏƏ
Türkmənistan	İsrail	Qazaxıstan
BƏƏ	Almaniya	Ukrayna

Mənbə: Cədvəl ARDSK-nin illik hesabatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Təəssüf ki, bu turistlərin neçə faizinin məhz mədəni turizm məqsədi ilə gəldiyinin rəsmi statistikası mövcud deyil. Ancaq ATAA-nın sədr müşaviri Müzəffər Kərimovdan müəllifin əldə etdiyi məlumata əsasən turistlərin 50%-dən çoxunu mədəni turizm məqsədli ilə gələn turist kimi qəbul etmək mümkündür. Bu turistlər üçün Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarını mədəni turizm nöqteyi nəzərindən maraqlı yerə çevirməkdən ötrü mütləq şəkildə geniş reklam aparılmalı, yəni reklama pul xərclənməlidir. Müasir rəqəmsal dünyada insanları reklam vasitəsilə cəlb etmək ən çox yayılan üsuldur, digər tərəfdən hal-hazırda Qarabağda inşa olunan aeroportlara gələcəkdə Avropa ölkələrindən birbaşa uçuşların olması da mühümdür. Çünki yuxarıdakı cədvəl göstərir ki, ölkəmizə gələnlər daha çox qonşu ölkələrdən, birbaşa reyslərlə gəlirlər. Digər tərəfdən isə Asan Viza sisteminin tətbiqindən sonra Azərbaycana gələn turist sayında da artım var. Belə olduğu təqdirdə daha çox Avropa ölkələri ilə asanlaşdırılmış viza sisteminə keçilməsi mədəni turizmin Qarabağ və Zəngəzurda inkişafı üçün təkan ola bilər. Məsələn, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgəsindəki aeroportlardan ölkəyə giriş edənlərə yerində viza verilməsi mütləq şəkildə gələcəkdə bölgəyə turist axınını artıracaq.

NƏTİCƏ

Dünyada mədəni turizmə görə tanınan ölkələrin təcrübəsinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, bu sahədə davamlı iş aparmaq, konsepsiya və strategiya müəyyənləşdirməklə yaxın gələcəkdə ürəkaçan nəticəyə nail olmaq olar. Statistika komitəsinin 2023-cü ilin ilk 10 ayı ərzində ölkəyə gələn və gedən turistlərin sayında artımın olması ilə bağlı statistikanı elan etməsindən məlum olur ki, Azərbaycana gələn turistlərin sayında davamlı olaraq ciddi artım müşahidə edilir. Son ilin statistikası həm də əvvəlki illərdən fərqli olaraq daha çox inkişaf etmiş ölkələrdən turistlərin gəldiyini göstərir. Bu isə onların həm də mədəniyyətə maraq göstərməsi deməkdir, təcrübə göstərir zəngin və dərin köklərə malik ölkələri təmsil edən turistlər gəldikləri ölkələrdə də əyləncədən, qastronomiyadan daha çox mədəniyyətlə maraqlanırlar.

Qarabağın mədəniyyətini bölgəyə gələn turistlər üçün cəlbedici etməkdən ötrü davamlı və əsaslandırılmış fəaliyyətə ehtiyac var. Şuşada musiqi festivallarının keçirilməsi, intensivləşməsi, Avropada çox məşhur olmuş musiqiçilərin dəvəti, bölgənin tarixi ilə bağlı keyfiyyətli filmin çəkilməsi və Avropada sponsorlar hesabına nümayişi etdirmək və s.kimi tədbirlər görüləcəkdir.

10 may 2023-cü ildə Şuşada yaradıcılıq mərkəzinin açılışı olub, mərkəz Heydər Əliyev fondunun hesabına bərpa edilib. Həmin ərəfələrdə bölgədə "Xarıbülbül" musiqi festivalının da açılışı olmuşdur. Artıq bölgədə qısa müddətə əhəmiyyətli işlər görülüb. Bu işlərin davam etdirilməsi və həm də bölgə əhalisinin ora köçürülməsi zamanla turizm sahəsində işçi qüvvəsinin artımına da səbəb olacaqdır.

Dünyanın bu günə qədər keçdiyi yol, qanlı müharibələr, silah satışı, atom silahının istifadəsi və s. kimi bəşəriyyətə sadəcə faciə gətirən şeylər bir daha sübut etdi ki, xalqların sülh şəklində birgəyaşayışı, eləcə də iqtisadiyyatlarını normal şəkildə inkişaf etdirməyi üçün bu vasitələrdən uzaqlaşıb mədəniyyətin dili ilə danışmasına ehtiyac vardır. Yalnız mədəniyyət və onun təbliği, digər ölkələrlə mədəniyyət və ölkənin qeyri-neft sektorunu da mədəniyyət üzərində qurmaq bizim üçün faydalı olacaqdır. Dünyada bunun bir çox bariz nümunələri vardır. Mədəniyyət turizmi tarixi irsi gəlirə çevirməyin ən unikal vasitəsidir və müasir texnologiyaların bəxş etdiyi imkanlar bunu həyata keçirməyə imkan verir. Dünya dəyişdikcə, rəqəmsallaşdıqca mədəniyyətə də, turizmə də, iqtisadiyyata da yeni baxış çox mühüm məsələdir. Yalnız belə olduğu təqdirdə bütün bu proseslərdən yaxşı çıxmaq olar.

2023-cü ilin sentyabrındakı anti- terror əməliyyatlarından sonra ərazi bütövlüyümüzü bərpa edərək Qarabağla bağlı qarşımızda duran mühüm vəzifənin bir qismi tamamlansa da, bundan sonrakı dövr üçün yenidənqurma və mədəniyyətin daha yüksək həddə çatması üçün daha çox əmək sərf edən addımlara ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. H.Əhədova (2021), Mədəni turizmin iqtisadi təsirləri, V İnternational scientific conference of young researchers
2. OECD The impact of culture on tourism, Publishing of Economic Cooperation and development, organization, p 21
3. Mustafayev E., Kərimov E., (2022), Azərbaycanda mədəni irs və mədəni turizm:resurslar, məhsullar, təcrübələr, AR QHT-lərə dəstək agentliyi, səh 5
4. Zeynallı A, (2023), Mədəni turizm Azərbaycanın "yumşaq güc" aləti kimi: potensial; problemlər; proqnoz.
5. H.Əhədova, (2021), Turizmin təşkili sistemində mədəni-tarixi resurslar, səh 63

ПОСТРОЕНИЕ ECM-МОДЕЛИ ВЗАИМОСВЯЗИ ТОРГОВОГО ОБОРОТА АЗЕРБАЙДЖАНА С УКРАИНОЙ И ВВП ЭТИХ СТРАН В ПОДУШЕВОМ АСПЕКТЕ

АЛИЗАДЕ АРЗУ
Бакинский государственный университет
Факультет международных отношений и экономики
arzu.alizade.98@mail.ru
БАКУ, АЗЕРБАЙДЖАН

АННОТАЦИЯ

В данной работе построена ECM-модель (модель коррекции ошибок) взаимосвязи торгового оборота Азербайджана с Украиной на душу населения и ВВП этих стран в подушевом аспекте за период 1994-2022 гг., последние показатели которых отражают уровень активности и уровень жизни в этих странах. Анализируемые ряды являются нестационарными в уровнях, а их разности первого порядка-стационарными. Все ряды прологарифмированы. В работе использована эконометрическая методология гравитационного моделирования взаимосвязи между нестационарными временными рядами. При моделировании корректно были использованы различные методы в программном пакете Eviews 12, включая расширенный тест Дики-Фуллера на наличие единичного корня, тест Грейнджера на причинно-следственную связь, тесты Энгла-Йохансена на коинтеграцию, векторная модель коррекции ошибок, стандартные диагностические тесты. Обосновано существование одного статистически значимого коинтеграционного соотношения равновесной долгосрочной взаимосвязи между анализируемыми показателями. Для разности логарифмических уровней торгового оборота на

душу населения Украины получено представление в виде суммы коинтеграционного уравнения с ожидаемым знаком множителя приспособления и лаговых значений до 3-го порядка логарифмических значений всех переменных. Определен статистически значимый коэффициент приспособления, равный -0,39, показывающий скорость возврата к равновесной траектории после шоковых воздействий независимых факторов. Равновесная траектория после шока в предыдущем году обеспечивается через два с половиной года.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: торговый оборот, ВВП, модель коррекции ошибок
KEYWORDS: trade turnover, GDP, error correction model

ВВЕДЕНИЕ

Одним из важнейших показателей открытости торговли между двумя странами является взаимная торговля на душу населения. Рост этого показателя на прямую зависит от сокращения численности населения, что увеличивает степень открытости экономики данной страны. Торговый оборот на душу населения также является одним из индикаторов внешнеэкономической безопасности во внешнеторговом аспекте. Хотя ВВП на душу населения является одним из базовых в международной статистике для анализа уровня жизни, он дает лишь приблизительные представления о благосостоянии населения, поскольку не учитывает ряд важных моментов. Например, не показывает равномерность распределения национальных доходов между гражданами страны. Динамика доходов населения отражает общеэкономические тренды роста или спада ВВП на душу населения. На фоне украинского кризиса исследование торгово-экономических отношений приобретает особую актуальность. В настоящее время торговля этих стран испытывает влияние геополитической напряжённости и войны между Россией и Украиной, что неблагоприятно сказывается на деловые климаты, торговлю за счёт нарушения экономической деятельности, транспортной и логистической инфраструктуры, а также гибели и перемещения людей, которые были экономически активной частью населения Украины. Налаживание глубоких торговых экономических связей между этими странами может дать толчок к экономическому процветанию двух стран, особенно Украины. На протяжении последних 6 лет в обоих государствах отмечается рост ВВП на душу населения. До этого периода в динамике данных показателей наблюдались колебательные характеристики с небольшими амплитудами. Вместе с тем, устойчивой конвергенции экономик не наблюдалось. Сохраняется разрыв в уровнях доходов на душу населения. При этом в период экономической и логистической нестабильности, войны с Россией наблюдалась дивергенция показателей. У обоих стран, начиная с 2017 г. по 2022 г. наблюдается рост ВВП на душу населения, но разрыв между показателями стран увеличивается в сторону Азербайджана. Еще в 2017 году величина ВВП на душу населения составила 2190 долларов США. Украина стала самой бедной страной по ВВП на душу населения, опередив по этому показателю Молдавию. Начиная с 2002 г. по 2022 г. население Украины каждый год сокращалось. Численность населения страны на момент начала боевых действий (24 февраля 2022 года) превысила 41 млн человек. Несколько миллионов украинцев были вынуждены покинуть свои дома, при этом больше всего украинских беженцев, около 3,5 млн человек, приняла Россия. Общее число украинских беженцев, зарегистрированных в Европе, около 8 млн человек. В Украину могут не вернуться до 3,3 млн беженцев, что обойдётся в примерно 7% ВВП. Невозвращение украинцев сильно влияет на украинскую экономику, которая может терять от 2% до 7% ВВП ежегодно.

Индекс экономической свободы страны по данным 2021 года [7] составил 56,2, а рейтинг снизился с умеренной свободы до, в основном, несвободной (рейтинг группы 50-59 баллов). Этот коэффициент для Азербайджана составил 70,1 как в группе стран с основной свободой экономики (группа 70-79 баллов). В этом же индексе показатель для Украины в 2022 году составил 54,1 баллов, а для Азербайджана-61,6. В 2023 году в Азербайджане ухудшился данный показатель и составил 61,4 баллов, попадая в группу стран с умеренно свободной экономикой (от 60-70 баллов). По данным за 1995-2023 гг. показатель индекса экономической свободы Украины в период 1998-2003 гг. поднялся с 40,4 до 53,4 баллов, а для Азербайджана с 44,1 до 54,1 баллов. Начиная с 2007 по 2021 гг. в Украине наблюдался незначительный подъем данного показателя- с 51,5 до 54,1 баллов, в то время как в Азербайджане произошел значительный подъем с 54,6 до 70,1 баллов.

Тренд за весь период для Украины выражается логарифмической функцией y_t=3,67lnt + 39,816 (R^2=0,4528), а для Азербайджана линейным уравнением y_t = 0,9826t + 40,74 (R^2 = 0,7853).

Основной причиной снижения уровня свободы является чёткое неадекватное проведение монетарной политики в условиях сложной политико-экономической ситуации.

Имеются очень мало опубликованных работ, посвященных исследованию торгово-экономических и гуманитарных связей между Украиной и Азербайджанской Республикой. Есть отдельные работы,в которых было анализировано современное состояние экономики Украины,Азербайджана и воздействие военного конфликта между Россией и Украиной на социально- экономическое развитие последней, а также последствий для украино-азербайджанских торгово-экономических связей в условиях заблокированной логистики. Литературные указания имеются в работах автора [3-5]. В частности, в работе [1] построен математико-статистически корректный динамический аналог гравитационной модели торговых потоков между Украиной и Азербайджаном в зависимости от ВВП этих стран, что позволяет провести динамический анализ эффективного государственного регулирования экспортных и импортных операций между этими странами для балансирования взаимной торговли. Например, в 2022 году Украина имела торговый дефицит с Азербайджаном на 98169200 долларов США. Необходимо продолжить анализ подобной модели с добавлением последующих годов для отыскания путей снижения дефицита торгового баланса. Отметим работу [2], связанную с исследованием украино-азербайджанского торгово-экономического сотрудничества. Здесь были отмечены основные риски и угрозы, ограничивающие расширение торговли между двумя странами. В статье [3] с более обстоятельным сопоставлением с работой [1] определена новая спецификация модели зависимости между ВВП Азербайджана и торговым оборотом с Украиной в дополнении с Грузией. Это исследование полностью дополнено в работе [4]. А в работе [5] касательно работы [2] отмечено, , что высказанное мнение авторов этой статьи о риске неуместно в реалиях. .Азербайджан является стратегическим партнером Украины как в политической, так и торгово-экономической сферах с первых дней обретения независимости двух стран. Помимо этого, Азербайджан никогда не расторгнул ни одного двустороннего межправительственного соглашения с Украиной в одностороннем порядке, и наоборот, заключенные договоры выполняются в полном объеме без каких-либо ограничений, неотраженных в договоре. Результаты работы [5] показали, что сближение экономик по уровню доходов и сокращение существующих разрывов в условиях геополитической и экономической неопределенности, продолжающейся войны и вызванными ею разрывами с логистической цепочке, является труднореализуемыми. Здесь уместно также отметить, что ВВП на душу населения по ППС-это очень важный показатель, отражающий, сколько реально потребляют люди. То есть, по сути, реальный уровень жизни. Для сравнения в Азербайджане он равен 17764,4 долларов США на 2022 год, а в Украине 12671,2 долларов США, то есть среднестатистический азербайджанец жил в 1,4 раза лучше украинца.

Целью данной работы является построение ECM-модели (модели коррекции ошибок) взаимосвязи торгового оборота Азербайджана с Украиной на душу населения Украины и ВВП этих стран в подушевом аспекте. Период наблюдения с 1994 по 2022 гг. В работе использована эконометрическая методология, включая расширенный тест Дики-Фуллера на наличие единичного корня, тест Грейнджера на причинно-следственную связь, тесты Энгла-Йохансена на коинтеграцию и векторная модель коррекции ошибок,стандартные диагностические тесты.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В данной работе исследуются взаимосвязи показателей ВВП Азербайджана и Украины на душу населения и торгового оборота на душу населения Украины с помощью метода логарифмической аппроксимации фактических данных с последующей экстраполяцией. При этом в качестве исходной зависимости рассмотрен мультипликативно-степенное соотношение

$$y_t = \alpha_0 e^{\alpha t}\, x_{t1}^{\alpha_1} x_{t2}^{\alpha_2} d^{\alpha_3} \varepsilon_t \text{ , } t = \overline{1,25} \quad (1)$$

модели зависимости торгового оборота на душу населения Украины y_t от фактора x_{t1}, означающего ВВП на душу населения Азербайджана и фактора x_{t2}, означающего ВВП на душу населения Украины, со случайным членом ε_t, который включает в себя суммарное влияние всех неучтенных в модели факторов, ошибок измерений и географическим расстоянием d (в

тыс. километрах) между Баку и Киевом. В этой формуле α_0- свободный член, $\alpha, \alpha_1, \alpha_2, \alpha_3$- постоянные числа. Здесь основные факторные элементы объединяются операцией умножения. Предполагается, что $\alpha_1 > 0$, $\alpha_2 > 0$, $\alpha_3 < 0$.

Здесь в качестве факторов, влияющих на торговый оборот на душу населения Украины выбираются основные макроэкономические показатели – ВВП на душу населения Азербайджана и Украины [8]. Различные модификации гравитационной модели для определённого вида продукции между двумя и более странами построены в [1]. Использованы данные о численности населения Украины за период 1994-2022 гг. без учета Автономной Республики Крым и г.Севастополь с 2015 года [9,10].

Уравнение регрессии является линейным относительно логарифмов исходных переменных, модель является двойной логарифмической и трендовой составляющей.

Изучаемые временные ряды будем трансформировать в логарифмические. Такая трансформация позволяет более наглядно представить связь между рассматриваемыми показателями. Первые разности логарифмов являются аппроксимацией темпов прироста соответствующих переменных.

Дескриптивные статистики по логарифмам переменных и динамические описания данных приведены в таблице 1 и на рисунке 1:

Таблица 1. *Дескриптивные статистики по логарифмам переменных*

	LN_ТОРГОБОРОТ_УКР	LN_ВВП_АЗ	LN_ВВП_УКР	LN_ОСТАТКОВ
Среднее значение	3.565080	7.661385	7.585440	-1.796868
Медиана	3.728401	8.263767	7.779602	-1.706395
Максимум	5.081547	8.973457	8.482156	-0.176556
Минимум	1.738722	5.056651	6.454818	-4.181147
Стандартное отклонение	0.971736	1.184844	0.669863	0.997854
Асимметрия	-0.311784	-0.545504	-0.325597	-0.405188
Эксцесс	1.862812	1.902474	1.572313	2.606473
Статистика Jarque-Bera	2.032457	2.893790	2.975332	0.980649
Вероятность	0.361957	0.235300	0.225899	0.612428
Сумма	103.3873	222.1802	219.9778	-52.10917
Сумма квадратов отклонений	26.43959	39.30798	12.56404	27.87995

Источник: *разработка автора*

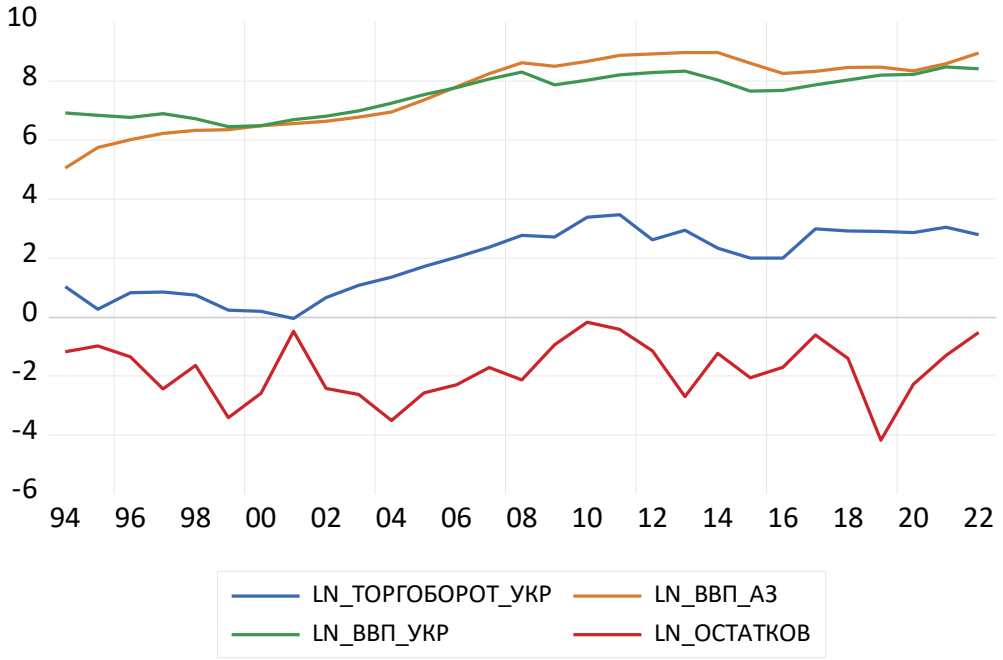

Рисунок 1. Динамические описания данных

Исходя из сравнительного анализа с результатами работы [6], таблицы 1 и рисунка 1, можно выдвинуть предположение о том, что зависимость логарифма оборота внешней торговли на душу населения Азербайджана от логарифмов ВВП Азербайджана и Украины на душу населения описывается следующей линейной регрессионной моделью

$lny_t = \alpha_{00} + \alpha t + \alpha_1 lnx_{t1} + \alpha_2 lnx_{t2} + ln\varepsilon_t$, $t = \overline{1,25}$ (2)

где y_t, x_{t1}, x_{t2} – соответствующие факторы, $\alpha_{00} = ln\alpha_0 + \alpha_3 lnd$, α_1 , α_2 – неизвестные параметры модели; ε_t – случайный член, который включает в себя суммарное влияние всех неучтенных в модели факторов, ошибок измерений.

Для определенности возьмем $d = 2{,}233$ тыс. км, $\alpha_3 = -2$. Преобразование (1) в (2) приводит к преобразованию случайных отклонений ε_t в $ln\varepsilon_t$. Использование метода наименьших квадратов (МНК) в (2) для нахождения оценок параметров требует чтобы отклонения $\nu_t = ln\varepsilon_t$ удовлетворяли предпосылкам МНК: $\nu_t \sim N(0, \sigma^2)$, т.е. ν_t должна подчиняться нормальному распределению с нулевым математическим ожиданием и конечной дисперсией σ^2 . Это возможно только в случае логарифмического нормального распределения случайной величины ε_t с математическим ожиданием

$M(\varepsilon_t) = e^{\frac{\sigma^2}{2}}$ и дисперсией $D(\varepsilon_t) = e^{\sigma^2}(e^{\sigma^2} - 1)$.

Оцененная модель множественной регрессии по методу наименьших квадратов, реализованная в специальном программном обеспечении Eviews 12, описывается в таблице 2:

Таблица 2. *Оцененная модель множественной регрессии по логарифмам переменных*

Зависимая переменная : LN_ТОРГОБОРОТ_УКР				
Метод: Наименьших квадратов				
Выборка: 1994 2022				
Включенные наблюдения: 29				
Переменные	**Коэффициент**	**Станд.ошибка**	**t-статистика**	**Вероятность**
LN_ВВП_АЗ	0.094921	0.161059	0.589353	0.5611
LN_ВВП_УКР	1.380978	0.254498	5.426275	0.0000
LN_ОСТАТКОВ	0.055218	0.066707	0.827772	0.4160
@ТРЕНД	0.000805	0.017202	0.046826	0.9630
C	-9.218240	1.324350	-6.960575	0.0000
Коэффициент детерминации	0.916741	Среднее арифметическое значение зависимой переменной		1.896363
Скорректированный коэф.детерминации	0.902864	Стандартное среднее квадратическое отклонение зависимой переменной		1.094655
Станд.ошибка регрессии	0.341167	Информационный критерий Акайке		0.842696
Сумма квадратов остатков	2.793478	Критерий Шварца		1.078437
Значение функции максимального правдоподобия	-7.219093	Критерий Ханнана-Куина		0.916527
F-статистика	66.06403	Статистика Дарбина-Уотсона		1.474074
Вероятность(F-статистика)	0.000000			

Источник: *разработка автора*

и имеет следующий формальный вид:

LN_ТОРГОБОРОТ_УКР = 0.0949205664373*LN_ВВП_АЗ + 1.38097753571*LN_ВВП_УКР + 0.0552181289307*LN_ОСТАТКОВ + 0.000805493122202*@ТРЕНД - 9.21824033121 (3)

Как видно из полученных в таблице 2 результатов, общая формальная модель точна, коэффициент детерминации имеет высокое значение 91%.

Рассмотрим другие прогностические характеристики модели на основе тестов CUSUM. Данные тесты основаны на расчете накопленных сумм рекурсивных остатков и накопленных сумм квадратов рекурсивных остатков и оценке соответствующих уравнений. Результатами тестов являются диаграммы динамики этих величин и 95%-ые доверительные интервалы для них. Если рекурсивные оценки остатков выходят за критические границы, то это говорит о нестабильности параметров модели. Результаты тестирования для модели (3) описаны

рисунками 2 и 3. В рисунке 2 расположение синей линии между красными линиями означает, что гипотеза H_0 – об устойчивости параметров принимается, а если синяя линия пересекается с красными, тогда гипотеза H_0 отклоняется в пользу альтернативной гипотезы H_a – о неустойчивости параметров относительно длины временного отрезка. Рисунок 3 показывает, что рекурсивные оценки остатков (CUSUM) и квадраты рекурсивных оценок остатков (CUSUM of Squares) не выходят за 95%-ые доверительные интервалы, что еще раз подтверждает высокие прогностические возможности разработанной модели (3). Таким образом, проведенные прогностические тесты показали, что модель (3) является стабильной, правильно специфицированной и обладает устойчивыми прогностическими характеристиками.

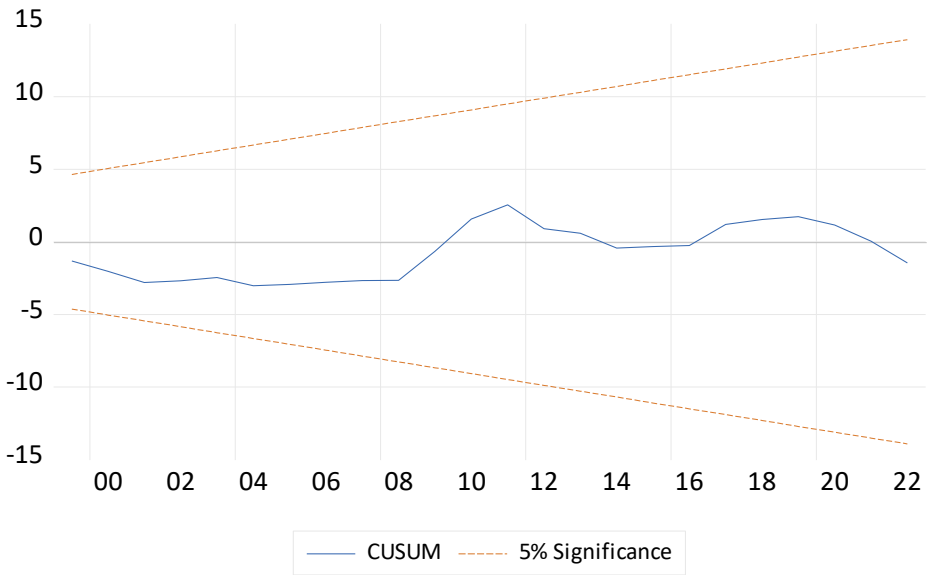

Рисунок 2. Рекурсивные оценки остатков

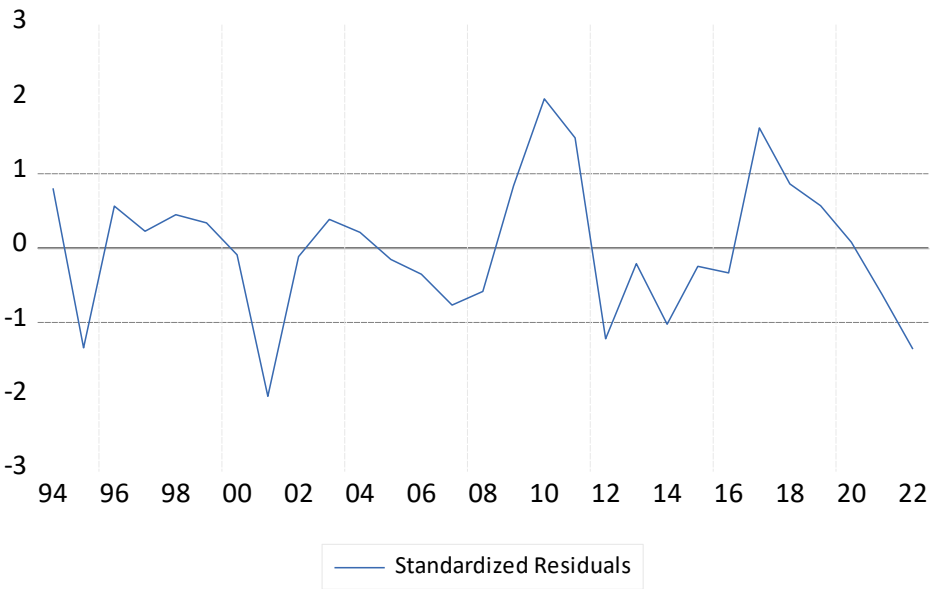

Рисунок 3. Стандартизированные оценки остатков

Обратим внимание на коэффициенты корреляции между факторами, представленные корреляционной матрицей таблицы 3:

Таблица 3. *Корреляционная матрица*

	LN_ТОРГОБОРОТ_УКР	**LN_ВВП_АЗ**	**LN_ВВП_УКР**
LN_ТОРГОБОРОТ_УКР	1.000000	0.895440	0.955337
LN_ВВП_АЗ	0.895440	1.000000	0.920561
LN_ВВП_УКР	0.955337	0.920561	1.000000

Источник: *разработка автора*

Качественная оценка тесноты связи между факторами выявляется по шкале Чедокка. На основе этой шкалы, если значение элемента этой матрицы находится между 0,5 и 0,7, тогда теснота связи между соответствующими факторами считается заметной, а если значение элемента находится в интервале (0,7; 0,9), тогда теснота связи соответствующих пар принимается как высокая.

Для проверки значимости построенной модели (3) рассчитаны наблюдаемое и критическое значения критерия Фишера. Эти значения соответственно равны 66.06403 и 2,78 на уровне значимости 5% и степени свободы $k_1 = 4,\ k_2 = 24$. Ввиду того, что 66.06403 >2,78, модель считается значимой.

Проверка автокорреляции осуществлена с помощью d-статистики Дарбина-Уотсона. По таблице критических значений d-статистики для числа наблюдений 29, числа объясняющих переменных 2 и заданного уровня значимости 0,05 значения $d_{\text{нижний}} = 1{,}27$ и $d_{\text{верхний}} = 1{,}56$, которые разбивают отрезок [0,4] на пять областей, найдено наблюдаемое значение $d_{\text{набл}} = 1.47$. Так как $d_{\text{набл}} > d_{\text{нижний}}$, наблюдаемое значение попадает в зону неопределенности.

Теперь рассмотрим задачу на наличие гетероскедастичности. Гетероскедастичность приводит к тому, что оценки коэффициентов регрессии не являются эффективными, увеличиваются дисперсии распределений оценок коэффициентов. Здесь гетероскедастичность остатков проверена тестом Уайта и результаты, представленные в таблице 4. Величина $nR^2 = Obs * R - squared$, где $n = 29, R^2$ - коэффициент детерминации для вспомогательной регрессии квадратов остатков на все регрессоры, их квадраты, попарные произведения и константу, и равен 26.67203, и эта величина меньше значения $\chi^2_{0{,}0212}(14) = 26{,}67714525$. Так как $nR^2 < \chi^2_{0{,}0212}$, то гипотеза о гомоскедастичности принимается.

Таблица 4. *Результаты теста Уайта на наличие гомоскедастичности*

F-статистика	11.45722	Вероятность. F(14,14)	0.0000
Наб* Коэффициент детерминации	26.67203	Вероятность χ^2 (14)	0.0212

Источник: *разработка автора*

Проверка стационарности временных рядов переменных моделирования проведена при помощи расширенного теста Дики-Фуллера. Результаты тестирования показали, что исходные ряды не стационарны, а их первые разности являются стационарными. Ряд ΔLN_ТОРГОБОРОТ_АЗ является стационарным на всех уровнях значимости как для случая только со свободным членом, так и случая со свободным членом и трендом. Ряд ΔLN_ВВП_АЗ является стационарым на 5%-ном и 10%-ном уровнях значимости для случая со свободным членом, а ряд ΔLN_ВВП_УКР стационарен на всех уровнях значимости для спецификации со свободным членом , а также на 5%-ном и 10%-ном уровнях значимости для случая со свободным членом и трендом.

Таблица 5*. Результаты теста Дики-Фуллера*

Переменные	**Статистика критерия**	**Критическое значение 1%**	**Критическое значение 5%**	**Критическое значение 10%**	**Уровень вероятности**
Разности первого порядка					
ΔLN_ТОРГОБОРОТ_УКР	-5.631739	-3.699871	-2.976263	-2.627420	0.0001
ΔLN_ВВП_АЗ	-3.417111	-3.699871	-2.976263	-2.627420	0.0192
ΔLN_ВВП_УКР	-3.718642	-3.699871	-2.976263	-2.627420	0.0096

Источник: *разработка автора*

Проверка причинных связей между факторами для лаговых значений m=1,2, осуществлена тестом Грэйнджера. Результат описан в таблице 6.

Таблица 6. *Результаты теста Грейнджера*

Нулевая гипотеза	m=1		m=2	
	F-стат.	**P-знач.**	**F-стат.**	**P-знач.**
LN_ВВП_АЗ не является причиной LN_ТОРГОБОРОТ_УКР	3.71837	0.0652	0.27292	0.7637
LN_ТОРГОБОРОТ_УКР не является причиной LN_ВВП_АЗ	12.4646	0.0016	2.34442	0.1194
LN_ВВП_УКР не является причиной LN_ТОРГОБОРОТ_УКР	2.46110	0.1293	1.02609	0.3749
LN_ТОРГОБОРОТ_УКР не является причиной LN_ВВП_УКР	1.48745	0.2340	1.18549	0.3244
LN_ВВП_УКР не является причиной LN_ВВП_АЗ	15.7152	0.0005	3.03491	0.0686
LN_ВВП_АЗ не является причиной LN_ВВП_УКР	0.28863	0.5959	1.07249	0.3594

Источник: *разработка автора*

Как видно из таблицы 6, между переменными LN_ВВП_АЗ и LN_ТОРГОБОРОТ_УКР имеются двусторонние причинно-следственные связи для лага m=1, а также односторонняя связь для лага m=2. А между переменными LN_ВВП_УКР и LN_ТОРГОБОРОТ_УКР обнаружена односторонняя причинно-следственная связь для лага m=1 на 15% уровнях значимости.

Тест Йохансена показал, что все переменные являются коинтегрированными, что удостоверяет их долгосрочную взаимосвязь и подлинность корреляции. Учитывая информационные критерии Акайке и Шварца, наилучшим оказался лаг, равный 1. Получено одно коинтеграционное соотношение со степенью интеграции 1 и рангом коинтеграции равным 1. Результаты тестирования представлены в таблицаме 7:

Таблица 7. *Результаты теста Йохансена на коинтегрированность по логарифмам переменных*

Выборка: 1994 2022					
Включенные наблюдения: 26					
Ряды: LN_ТОРГОБОРОТ_УКР LN_ВВП_АЗ LN_ВВП_УКР					
Выбранное (5% уровень значимости*) количество коинтегрирующих связей по модели					
Тренд данных:	Нет тренда	Нет тренда	Линейный тренд	Линейный тренд	Квадратичный тренд
Тип теста	Нет константы	Константа	Константа	Константа	Константа
	Нет тренда	Нет тренда	Нет тренда	Тренд	Тренд
Trace	1	1	1	1	1
Max-Eig	1	1	1	1	1
Информационные критерии по рангу и модели					
Тренд данных:	Нет тренда	Нет тренда	Линейный тренд	Линейный тренд	Квадратичный тренд
Ранг	Нет константы	Константа	Константа	Константа	Константа
	Нет тренда	Нет тренда	Нет тренда	Тренд	Тренд
Значение функции максимального правдоподобия по рангу (строки) и модели (столбцы)					
0	33.78135	33.78135	35.96981	35.96981	38.57936
1	45.07725	46.85484	49.02135	61.16630	63.28053
2	48.44801	53.13976	53.31625	68.66991	70.77938
3	49.46266	55.64236	55.64236	71.12010	71.12010
Информационный критерий Акайке по рангу (строки) и модели (столбцы)					
0	-0.542508	-0.542508	-0.477585	-0.477585	-0.446349
1	-0.966180	-1.028387	-1.041708	-1.933304	-1.942442
2	-0.755841	-0.971181	-0.905300	-1.973593	-2.062351*
3	-0.357013	-0.611389	-0.611389	-1.609608	-1.609608
Критерий Шварца по рангу(строки) и модели (столбцы)					
0	0.773878	0.773878	0.985066	0.985066	1.162567
1	0.642736	0.629284	0.713473	-0.129368*	-0.040996
2	1.145606	1.027775	1.142411	0.171629	0.131626
3	1.836964	1.728853	1.728853	0.876898	0.876898

Источник: *разработка автора*

В таблице 7 анализированы все 5 вариант гипотез: $H_2(r)$, $H_1^*(r)$, $H_1(r)$, $H^*(r)$, $H(r)$,

соответственно означающие: $H_2(r)$ – данные не имеют детерминированного тренда, уравнение коинтеграции не содержит ни тренда, ни свободного члена; $H_1^*(r)$ – данные не имеют детерминированного тренда, коинтеграционное соотношение содержит свободный член и не содержит тренда; $H_1(r)$ – данные содержат детерминированный тренд, коинтеграционное уравнение содержит свободный член и не содержит тренд; $H^*(r)$ – данные имеют детерминированный линейный тренд, коинтеграционное соотношение имеет и тренд, и свободный член; $H(r)$ – данные содержат детерминированный квадратичный тренд, коинтеграционное уравнение содержит тренд и свободный член. В случае $H^*(r)$ информационные критерии Акайке и Шварца соответственно имели низкие значения -2.062351 и -0,12.9368.

Выполняя процедуры программы Eviews 12 найдены следующие уравнения коррекции ошибок для разностей первого порядка логарифмических значений торгового оборота на душу населения Украины и ВВП на душу населения Азербайджана и Украины:

D(LN_ТОРГОБОРОТ_УКР) = - 0.398833564493*(LN_ТОРГОБОРОТ_УКР(-1) - 4.53643629454*LN_ВВП_АЗ(-1) + 7.97262181625*LN_ВВП_УКР(-1) - 0.267378749208*@ТРЕНД(94) - 23.0055279246) + 0.0818220802949*D(LN_ТОРГОБОРОТ_УКР(-1)) + 0.617684990143*D(LN_ТОРГОБОРОТ_УКР(-2)) + 0.23231015713*D(LN_ТОРГОБОРОТ_УКР(-3)) - 0.626469441209*D(LN_ВВП_АЗ(-1)) - 1.21864476949*D(LN_ВВП_АЗ(-2)) + 2.96255404121*D(LN_ВВП_АЗ(-3)) + 2.31677660507*D(LN_ВВП_УКР(-1)) + 1.7104649664*D(LN_ВВП_УКР(-2)) + 0.0922072024067*D(LN_ВВП_УКР(-3)) - 0.483387935533 (4)

D(LN_ВВП_АЗ) = 0.0515252484404*(LN_ТОРГОБОРОТ_УКР(-1) - 4.53643629454*LN_ВВП_АЗ(-1) + 7.97262181625*LN_ВВП_УКР(-1) - 0.267378749208*@ТРЕНД(94) - 23.0055279246) + 0.0514864480055*D(LN_ТОРГОБОРОТ_УКР(-1)) + 0.00367080852083*D(LN_ТОРГОБОРОТ_УКР(-2)) + 0.0148779979948*D(LN_ТОРГОБОРОТ_УКР(-3)) + 0.155098866906*D(LN_ВВП_АЗ(-1)) - 0.240479355419*D(LN_ВВП_АЗ(-2)) - 0.0926346189418*D(LN_ВВП_АЗ(-3)) + 0.108403693674*D(LN_ВВП_УКР(-1)) - 0.0599089204069*D(LN_ВВП_УКР(-2)) + 0.17172619362*D(LN_ВВП_УКР(-3)) + 0.11178349168 (5)

D(LN_ВВП_УКР) = - 0.0600554802851*(LN_ТОРГОБОРОТ_УКР(-1) - 4.53643629454*LN_ВВП_АЗ(-1) + 7.97262181625*LN_ВВП_УКР(-1) - 0.267378749208*@ТРЕНД(94) - 23.0055279246) + 0.169806335366*D(LN_ТОРГОБОРОТ_УКР(-1)) + 0.204250598051*D(LN_ТОРГОБОРОТ_УКР(-2)) + 0.118824880205*D(LN_ТОРГОБОРОТ_УКР(-3)) - 0.378712104599*D(LN_ВВП_АЗ(-1)) + 0.287050278642*D(LN_ВВП_АЗ(-2)) - 0.050848679244*D(LN_ВВП_АЗ(-3)) + 0.619996192576*D(LN_ВВП_УКР(-1)) - 0.247148516748*D(LN_ВВП_УКР(-2)) + 0.121790773353*D(LN_ВВП_УКР(-3)) - 0.00315471694918 (6)

ВЫВОДЫ

Получено следующее статистически значимое коинтеграционное соотношение:

$$\boldsymbol{Coint_t} = \text{LN_ТОРГОБОРОТ_УКР}_t + 4{,}536436\text{LN_ВВП_АЗ}_t - 7{,}972622\text{LN_ВВП_УКР}_\text{t} + 0{,}267379\text{ТРЕНД}_t + 23{,}0053 \quad (7)$$

Это соотношение является долгосрочным и равновесным совместным движением факторов.

Коэффициент скорости дисбаланса является статистически значимой величиной, равной -0,39. Это означает, что при шоковых воздействиях независимых факторов положительный дисбаланс будет обеспечивать падение, а отрицательный дисбаланс-рост торгового оборота на душу населения Украины. Ликвидация и возвращение к равновесной траектории от воздействия шоков предыдущего года достигается через два с половиной года.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Orudzhev, E., & Alizade, A. (2021). Cointegration analysis of the impact of Azerbaijan and Ukraine GDPs on the trade turnover between these countries. Journal of International Studies, 14(3), 274-290. DOI: 10.14254/2071-8330.2021/14-3/18

2. Булах Т. М., Іващенко О. А., Мотузка О. М. Зовнішньоторговельні зв'язки України з Республікою Азербайджан: стан, ризики, стратегічні та інноваційні напрями зміцнення. Статистика України. 2022. № 1. С. 40–46. Doi: 10.31767/su.1(96)2022.01.04

3. Алізаде А. Р. к. Про одну задачу коінтеграції торговельних зв'язків України, Азербайджану та Грузії. *Бізнес Інформ*. 2022. №7. С. 49–60. https://doi.org/10.32983/2222-4459-2022-7-49-60
4. Alizade, A. (2023). Econometric analysis of trade relations between Azerbaijan, Ukraine and Georgia. *Scientific Collection «InterConf+»*, (33(155), 16–34. https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.05.2023.002
5. Алізаде А. Р. к. Про спільні зміни ВВП за паритетом купівельної спроможності на душу населення України та Азербайджанської Республіки. Проблеми економіки. 2023. №3. С. 5–14. https://doi.org/10.32983/2222-0712-2023-3-5-14
6. Оруджев, Э. Г., & Ализаде, А. Р. (2020). Коинтеграция Торгово-Экономических Отношений между Азербайджаном и Украиной. *Journal of Contemporary Applied Mathematics*, *10*(1).
7. Heritage Foundation. Index of Economic Freedom [URL: heritage.org/index].
8. https://data.worldbank.org/
9. https://www.stat.gov.az/
10. https://www.ukrstat.gov.ua/

BƏRPA OLUNAN ENERJI MƏNBƏLƏRINDƏN ISTIFADƏNIN IQTISADI TƏSIRLƏRI

ARZU TAĞIYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzi
Arzuvalehqizi@gmail.com
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalə artan qlobal enerji tələbi, iqlim dəyişikliyi ilə bağlı narahatlıqlar və dayanıqlı iqtisadi inkişaf ehtiyac arasındakı mürəkkəb əlaqələri həll etməklə enerji sektorunun əhəmiyyətli transformasiyasına diqqət yetirir. İlk növbədə, məqalə 2030-cu ilə qədər enerji tələbatının gözlənilən 21% artımını vurğulayır. O, enerji tələbatının gələcək həcmini proqnozlaşdırır və bu artımın dünya əhalisinin artması, həyat səviyyəsinin yaxşılaşması və istehlakın artması kimi amillərlə birbaşa əlaqəli olduğunu vurğulayır. Məqalədə bildirilir ki, iqlim dəyişikliyi ilə bağlı artan narahatlıqlar hökumətləri istixana qazı emissiyalarını azaltmaq və alternativ enerji mənbələrinə müraciət etmək üçün tədbirlər görməyə sövq edir. Xüsusilə, o, ABŞ-ın bərpa olunan enerjiyə keçid səylərini vurğulayaraq emissiyaların azaldılması məqsədlərinə toxunur. İkincisi, mətndə kənd təsərrüfatı, səhiyyə, su ehtiyatları və biomüxtəliflik kimi mühüm məsələlərlə bağlı ortaya çıxan problemlərin həlli, iqlim dəyişikliyinin müxtəlif sahələrdə təsirlərinə diqqət yetirilir. O, bu problemlərin uzunmüddətli davamlı inkişafa əngəl törətdiyini və enerji sektorunun transformasiyasının bu problemlərin aradan qaldırılması üçün həllini təmin edə biləcəyini vurğulayır. Mətn daha sonra bərpa olunan enerji mənbələrinə tələbatın qlobal artımını təklif edir və aparıcı ölkələrin, xüsusilə ABŞ, Avropa İttifaqı və Çinin bu sahədə səylərini vurğulayır. O, bu ölkələrin bərpa olunan enerji sektorunda liderliyinin iqtisadi artıma, məşğulluğa və innovasiyaya necə töhfə verdiyini araşdırır. Nəhayət, mətn enerji sektorunda transformasiyanın sosial-iqtisadi təsirlərini müzakirə edir, bunun iş yerlərinin yaradılmasına, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə və yaşıl maliyyə sektorunun inkişafına necə töhfə verdiyini vurğulayır. Bununla belə, o, enerji xərclərinin potensial artımının iqtisadi çətinliklər də gətirə biləcəyinə diqqət çəkir.

AÇAR SÖZLƏR: daynıqlı inkişaf, iqlim dəyişikliyi, bərpa olunan enerji mənbələri

ABSTRACT

The article focuses on the significant transformation of the energy sector, addressing the complex relationships between the increasing global energy demand, concerns about climate change, and the need for sustainable economic development. Firstly, the article emphasizes the expected 21% increase in energy demand by 2030, forecasting the future volume of energy demand and highlighting its direct correlation with factors such as the global population growth, improving living standards, and increased consumption. The text suggests that the growing concerns about climate change motivate

governments to take measures to reduce greenhouse gas emissions and explore alternative energy sources. Particularly, it highlights the efforts of the united states in transitioning to renewable energy, addressing emission reduction goals. Secondly, the article discusses the resolution of issues arising in crucial areas such as agriculture, health, water resources, and biodiversity due to climate change. It points out that these problems hinder long-term sustainable development and underscores how the transformation of the energy sector can provide a solution. The text then proposes an increasing global demand for renewable energy sources, emphasizing the efforts of leading countries, especially the united states, the european union, and china, in this field. It explores how the leadership of these countries in the renewable energy sector contributes to economic growth, employment, and innovation. Finally, the article discusses the socio-economic impacts of the transformation in the energy sector, highlighting its contribution to job creation, improved living standards, and the development of the green finance sector. However, it acknowledges the potential economic challenges associated with the potential increase in energy costs.

KEY WORDS: sustainable development, climate change, renewable energy sources

GIRIŞ

Enerji qlobal iqtisadi fəallığı artırır. Əhalinin sayı artdıqca, həyat standartları yaxşılaşdıqca və istehlak artdıqca 2030-cu ilə qədər enerjiyə ümumi tələbatın 21% artacağı gözlənilir (IEA, 2015). Eyni zamanda, iqlim dəyişikliyi ilə bağlı artan narahatlıqlar bütün dünyada hökumətləri istixana qazı emissiyalarını və ətraf mühitə digər təsirləri minimuma endirməklə yanaşı, enerji təchizatının alternativ yollarını axtarmağa sövq edir.

Bərpa olunmayan qalıq yanacaqlarından çox istifadə atmosfer havasındakı istilik effekti yaradan qazların (İEYQ) miqdarının artmasına böyük töhfə verməsi çox açıq bir həqiqətdir. İEYQ emissiyaları 20-ci əsrin ortalarından bəri insan fəaliyyəti nəticəsində müşahidə olunan iqlim dəyişikliyinin ən mühüm hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur. ABŞ-ın yeni hesabatına görə, ekoloji fəlakətin qarşısını almaq üçün istixana qazları emissiyaları 2050-ci ilə qədər 2000-ci ildəki səviyyəsi ilə müqayisədə 50%-85% azaldılmalıdır. Bir çox tədqiqatçılar hesab edir ki, bu məqsədə nail olmaq üçün adambaşına düşən karbon qazı emissiyaları ildə 0,8-2,5 ton karbon qazı ekvivalentinə qədər azaldılmalıdır (EPA, 2022).

İstixana qazlarının təsiri səbəbiylə yaranmış qlobal iqlim dəyişikliyinin təsirləri dayanıqlı inkişafa nail olmağa əngəl törədən əsas məsələlərdən biridir. Belə ki, iqlim dəyişikliyi quraqlıq səbəbindən kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın azalması, yoluxucu xəstəliklərin artması, su qıtlığı və keyfiyyətinin pisləşməsi, dəniz səviyyəsinin qalxması, temperaturun yüksəlməsi, okeanın turşulaşması, buzlaqların əriməsi və əlaqədar təsirlər, şoranlaşma, torpaq və meşələrin deqradasiyası, səhralaşma, bioloji müxtəlifliyin azalması, dəniz canlılarının məhv olması, təbii fəlakətlərin artması, ərzaq çatışmazlığının yaranması, yoxsulluğun artması və s. kimi sosial, iqtisadi və ekoloji problemlərə səbəb olur (Arzu, 2022). Deməli, iqtisadi inkişafın uzunmüddətli davamlılığına töhfə veren daha sərfəli, etibarlı, təhlükəsiz və ekoloji cəhətdən davamlı enerji təchizatının əldə edilməsi probleminin həlli qaçılmazdır. Bu məqsədlə, ABŞ, Avropa Birliyi və Çin kimi bir çox ölkələr, eləcə də dünyanın inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələri, bərpa olunan enerjinin gücləndirilməsi siyasətini tətbiq edirlər (Dünya Bankı, 2021).

Bərpa olunan enerji təkcə karbon emissiyalarını kəskin şəkildə azaltmaqla artan enerji tələbatını ödəmək üçün həll yolu kimi deyil, həm də iqtisadi artım və diversifikasiya üçün potensial mühərrik kimi ortaya çıxır. Bərpa olunan enerji indi hökumətlərə enerji sektoru üçün belə bir vizyonu həyata keçirməklə iqtisadi artıma nail olmaq və ətraf mühitin mühafizəsinə çəkilən xərcləri azaltmaq seçimini təklif edir.

Bərpa olunan enerjinin əsas üstünlüklərindən biri də onun ümumi qiymətindədir, çünki bu enerjinin dəyəri ənənəvi, qalıq yanacaq əsaslı enerji ilə müqayisədə xeyli aşağıdır. Alternativ və ya yaşıl enerji mənbələrindən istifadə nəticəsində əldə edilən ümumi xərclərə qənaət uzunmüddətli perspektivdə insanların ümumi həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün istifadə oluna bilər və eyni zamanda hökumətlərə ekoloji problemi də həll etməyə imkan verəcəkdir.

Beləliklə, bərpa olunan enerji sisteminin inkişafı: enerji təchizatının etibarlılığının və üzvi yanacağa qənaətin artırılması kimi hal-hazırda ən mühüm vəzifələri həll etməyə imkan verəcək; yerli enerji və su təchizatı problemlərinin həlli; yerli əhalinin həyat səviyyəsinin və məşğulluq səviyyəsinin

yüksəldilməsi; səhra və dağ zonalarında ucqar rayonların dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi; ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı beynəlxalq müqavilələrin yerinə yetirilməsi sahəsində ölkələrin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi məsələlərinin həllinə kömək edəcəkdir. Eyni zamanda, bərpa olunan enerjiyə sərmayə qoyan ölkələr idxal olunan qalıq yanacaqlardan asılılığını azalda bilər. Bu, enerji təhlükəsizliyini gücləndirə və enerji qiymətlərini sabitləşdirə, neft və qaz bazarlarına təsir edən geosiyasi hadisələrə qarşı həssaslığı azalda bilər.

BƏRPA OLUNAN ENERJI MƏNBƏLƏRINDƏN ISTIFADƏNIN MƏŞĞULLUĞA TƏSIRI

Bu gün bütün dünyanı təhdid edən qlobal iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə məqsədilə tətbiq olunan əsas siyasətlərdən biri aşağı karbonlu yaşıl iqtisadiyyata keçidin təmin edilməsidir. Aydındır ki, bu isə növbəsində yaşıl texnologiyalara investisiyaların cəlb edilməsini şərtləndirir. Bu səbəbdən bir çox ölkələr bərpa olunan enerji mənbələrinin genişləndirilməsinə əlavə tariflər təklif etməklə subsidiya verir.

Subsidiyaların tədqiqat və inkişafa, istehsala, bərpa olunan enerji texnologiyalarının quraşdırılmasına və saxlanmasına məcmu tələbi artıracağını və bu da öz növbəsində yeni iş yerlərinin yaradılmasını gözləmək olar. Lakin subsidiyalar həm də ənənəvi enerji mənbələrinə və ya digər iqtisadi fəaliyyətlərə investisiyaları sıxışdıra bilər. Beləliklə, enerji dövriyyəsinin ümumi xalis məşğulluğa təsirinin yekun qiymətləndirilməsi zamanı həm birbaşa, həm də dolayı təsirləri nəzərə alınmalıdır. Bundan əlavə, qiymətləndirmə əmək bazarına potensial qısamüddətli və uzunmüddətli təsirləri ayırd etməlidir. Məsələn, qısa müddətdə bərpa olunan enerji mənbələrinin istehsalı və quraşdırılmasında iş yerlərinin yaradılmasına investisiyanın yaratdığı təsirlər, infrastrukturun genişlənməsi öz doyma nöqtəsinə çatdıqda, uzunmüddətli perspektivdə yox ola bilər. Bu nöqtədən sonra yalnız bərpa olunan enerji stansiyalarının saxlanması və dəyişdirilməsi müəyyən əmək sərfini tələb edəcəkdir.

Firmalar enerjiyə qənaət edən istehsal texnologiyalarını tətbiq etməklə enerji qiymətlərinin artımının mənfi təsirlərini azalda bilər. Bununla belə, bu qənaətlər kifayət deyilsə, o zaman, məsələn, istehsal sektorunda enerji tutumlu firmalar son nəticədə istehsal sahələrini xaricə köçürmək qərarına gələ bilərlər. Ölkəni tərk edən və ya tamamilə bağlanan firmaların əmək tələbinə uzunmüddətli mənfi təsirləri ağlabatan şəkildə gözlənilə bilər.

Bərpa olunan enerji mənbələrinə qoyulan investisiyaların birbaşa ümumi məşğulluq effekti həmişə müsbət olmalıdır: bərpa olunan texnologiyaların infrastrukturunda genişlənmələr müvafiq sektorlarda, eləcə də onların təchizat zəncirlərində mal və xidmətlərə əlavə tələbat yaradır. Bu, tədqiqat və təkmilləşdirmə, istehsal, yaşıl elektrik stansiyalarının quraşdırılması və saxlanması ilə bağlı işçi qüvvəsinə əlavə tələbat yaradır (IZA and ZEW, 2019).

BƏRPA OLUNAN ENERJI MƏNBƏLƏRINDƏN ISTIFADƏNIN INFILYASIYAYA TƏSIRI

Avropa və Şimali Amerikadakı insanlar üçün həyat birdən-birə çox bahalaşdı. Enerji xərcləri sürətlə artır və bu da öz növbəsində gündəlik malların qiymətini artıran inflyasiyaya səbəb olur. Ruzvelt İnstitutunun araşdırmasına görə, qalıq yanacaq enerji sistemləri ümumi inflyasiya ölçülərinin böyük və dəyişkən komponentidir. Enerji əmtəələrinin və xidmətlərinin qiymət artımı ABŞ İstehlak Qiymətləri İndeksindəki hər hansı digər maddədən daha böyük olmuşdur.

Vətəndaşlar inflyasiya ilə mübarizə aparmaq üçün tədbirlər görməyi tələb etdikcə, bütün dünya hökumətləri həll yolları axtarır. ABŞ-da Prezident Bayden infrastruktur və iqlim paketinin adını İnflyasiyanın Azaldılması Aktı adlandırmağı seçdi. Reallıq budur ki, siyasətçilərin inflyasiya ilə birbaşa məşğul olmaq üçün məhdud alətləri var. Mərkəzi bankların faiz dərəcələrini yüksəltməsi və Almaniyanın 200 milyard avroluq enerji özünü xilas etməsi və ya İngiltərənin vergilərin azaldılması üçün 200 milyard funt sterlinq və enerji ödənişlərinin həddi kimi borclanma yolu ilə iqtisadiyyata böyük məbləğdə nağd pul daxil edilməsi ilə diqqətin çox hissəsi pul siyasətinə yönəldilib.

BƏRPA OLUNAN ENERJININ INVESTISIYAYA TƏSIRI

Bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid yeni investisiya imkanları açır. Hökumətlər, müəssisələr və fərdlər bərpa olunan enerji layihələrinə sərmayə qoya bilər ki, bu da kapital axınına və iqtisadi artıma səbəb olur. Bu dəyişiklik həm də innovasiyaları və yeni texnologiyaların inkişafını təşviq edir.

Hökumətlər və korporasiyalar bərpa olunan enerji layihələrini maliyyələşdirmək üçün getdikcə daha çox yaşıl istiqrazlar buraxırlar. Bu istiqrazlar sosial məsuliyyətli və ekoloji cəhətdən davamlı

investisiya imkanları axtaran investorları cəlb edir. Bu tendensiya davamlı maliyyənin böyüməsinə töhfə verən yaşıl maliyyə alətləri üçün yeni bazar yaratmışdır.

Bərpa olunan enerjiyə olan təkan innovativ texnologiyaların inkişafına yönəlmiş startapların artmasına səbəb olub. Müəssisə kapitalı firmaları bərpa olunan enerji məkanında sahibkarlıq mədəniyyətini inkişaf etdirərək, bu startaplara sərmayə qoymaqda maraqlıdırlar. Bu investisiya təkcə yeni şirkətlərin böyüməsini dəstəkləmir, həm də rəqabəti təşviq edir və texnoloji inkişafı sürətləndirir (Chen, C.; Pinar, M.; Stengos, T., 2020).

BƏRPA OLUNAN ENERJININ XƏRCLƏRƏ TƏSIRI

Birbaşa iqtisadi təsir olmasa da, bərpa olunan enerjinin ekoloji faydaları iqtisadi qənaətə çevrilə bilər. Hava və suyun çirklənməsi və iqlim dəyişikliyi kimi qalıq yanacaqlarla bağlı mənfi xarici təsirlərdən qaçınmaq səhiyyə, kənd təsərrüfatı və infrastrukturun saxlanması xərclərinə qənaətə gətirib çıxara bilər.

Azaldılmış Xarici Xərclər: Qalıq yanacaqlardan fərqli olaraq, bərpa olunan enerji mənbələri adətən daha aşağı xarici xərclərə malikdir. Çirklənmə, iqlim dəyişikliyi və qalıq yanacağın hasilatı və yanması ilə bağlı sağlamlıq problemləri ilə bağlı sosial və ekoloji xərclər çox vaxt bazar qiymətlərində tam əks olunmur. Bərpa olunan mənbələrə keçid bu xarici xərcləri azalda bilər.

NƏTICƏ

Bütün dünyada iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə yaşıl iqtisadiyyat siyasətinin rolu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu siyasətlər aşağı karbonlu həyat tərzinə keçidi təşviq etməklə və yaşıl texnologiyalara investisiyaları artırmaqla enerji dövriyyəsini davamlı etmək səylərini dəstəkləyir.

Yaşıl iqtisadiyyat siyasətinin ən mühüm elementlərindən biri olan enerji subsidiyaları bərpa olunan enerji mənbələrinin genişləndirilməsini təşviq edir və yeni iş yerləri yaradır. Lakin bu subsidiyalar ənənəvi enerji mənbələrinə və digər iqtisadi fəaliyyətlərə investisiyaları sıxışdıra bilər. Buna görə də, siyasətçilər enerji dövriyyəsinin ümumi məşğulluğa təsirlərini nəzərə almalı və uzunmüddətli təsirləri qabaqcadan görə bilməlidirlər.

Yaşıl enerjinin inflyasiyaya təsiri göstərir ki, enerji xərclərinin artması ümumi inflyasiyaya mənfi təsir göstərə bilər. Bu vəziyyət siyasətçilərin iqtisadi tarazlığı qorumaq səylərini çətinləşdirir. Lakin bu vəziyyəti tarazlaşdırmaq üçün görülən tədbirlər inflyasiya ilə mübarizədə təsirli ola bilər.

Yaşıl enerjiyə investisiyaların iqtisadiyyata təsiri müsbətdir. Yeni iş yerlərinin yaradılması ilə yanaşı, yaşıl enerji layihələri yeni investisiya imkanları təklif edir və iqtisadi artımı dəstəkləyir. Bundan əlavə, yaşıl enerjiyə keçid innovasiyaları təşviq etməklə yeni texnologiyaların inkişafına töhfə verir.

Nəticədə, yaşıl iqtisadiyyat siyasətləri təkcə ekoloji dayanıqlığı deyil, həm də iqtisadi artımı, məşğulluğu və innovasiyanı dəstəkləməklə iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə hərtərəfli təsir yaradır.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

Tədqiqat işində istinadlar APA stilinə uyğun olaraq qeyd olunur. Yəni istinad cümlənin sonunda mötərizə içində müəllifin (və ya müəlliflərin) soyadı, nəşr tarixi göstərilir. Nümunə üçün: (Qasımov, 2023). İstinaddan sonra nöqtə qoyulur. Ən çox istifadə edilmiş 5 ədəbiyyat göstərilməli və aşağıdakı nümunəyə uyğun olmalıdır:

1. IEA (2015), World Energy Outlook 2015, International Energy Agency, Paris, France.
2. EPA (2022). Climate change indicators: Greenhouse gases. D.C., United States: Environmental Protection Agency. Availble at: https://www.epa.gov/climate-indicators/greenhouse-gases. Negara, S. D., & Adam, L. (2012). Foreign direct investment and firms' productivity level: Lesson learned from Indonesia. ASEAN Economic Bulletin, 29(2), 116–127.
3. A.Tağıyeva (2022). Dayanıqlı inkişafın 13-cü məqsədinin nəzəri metodoloji əsasları və Azərbaycan üzrə qiymətləndirilməsi. Mingəçevir Dövlət Universiteti, "Dayanıqlı inkişaf" multidisiplinar elmi jurnalı, cild 2,№2.
4. IZA and Centre for European Economic Research (ZEW) (2019), Germany. https://wol.iza.org/articles/employment-effects-of-green-energy-policies.
5. Chen, C.; Pinar, M.; Stengos, T. Renewable energy consumption and economic growth nexus: Evidence from a threshold model. Energy Policy 2020, 139, 111295.

İNFLYASIYANIN TƏSNIFATINA GÖRƏ NÖVLƏRI, SƏBƏB VƏ NƏTICƏLƏRI

ASİMAN MUSAYEV
ADAU
Aqrobiznes və idarəetmə fakultəsi, Mühasibat uçotu kafedrası
asiman.musayev98@gmail.com
GƏNCƏ, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

İnflyasiya müəyyən bir zaman ərzində əmtəə və xidmətlərin qiymət səviyyələrinin durmadan artmasını ifadə edən iqtisadi termin və ya iqtisadi prosesdir. Bu proses zamanı pulun alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşür. Əmtəələrin bazarda artıqlığı müşahidə olunur. Pul kütləsinin mövcud əmtəələrlə müqayisədə artıqlığı qiymətlərin də yüksəlməsinə, nəticə olaraq inflyasiyaya gətirib çıxarır. Bazarda əmtəə və xidmətlərə olan tələbdən, mövcud qiymətlərin dəyişməsindən və s. cəhətlərinə görə isə inflyasiya müxtəlif növlərə görə təsnifləşdirilir. İqtisadi şəraitlərin daim dəyişməsi, inflyasiyanın iqtisadi sistemlərdə baş verən proseslərdə əsas rollardan olması mövzunun aktuallığını əks etdirir. Tədqiqatın əsas məqsədi inflyasiyanın müxtəlif faktorlara əsasən növlərinin araşdırılması, bu növlərə uyğun olaraq inflyasiyanın iqtisadiyyata təsirlərinin müəyyənləşdirilməsi, bu təsirlərlə mübarizə tədbirlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Tədqiqat zamanı inflyasiyanın növlərinin mahiyyəti araşdırılıb, bu növlər sistemli şəkildə tədqiq olunub, alimlərin inflyasiyanın növləri haqqında fikirləri müəyyən olunub, növlərin fərqlilikləri əsaslandırıb ki, bunlar da tədqiqatın elmi yeniliklərini əhatə edir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq irəli sürülmüş təklif və tövsiyyələr inflyasiyanın növləri haqqında daha aydın təsəvvür yaratmağa, tədqiqat zamanı istifadə olunan materiallardan, mülahizələrdən makro və mikro baxımından, həmçinin sadə vətəndaşlar baxımından gündəlik həyatda iqtisadi qərarlar verən zamanı istifadə oluna bilər ki, bunlar da tədqiqatın praktiki əhəmiyyət və üstünlüklərini təşkil edir. Tədqiqatın nəticələrinə dəyişkən iqtisadi şəraitlər zamanı ayrı-ayrılıqda inflyasiyanın növlərinin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə necə təsir etməsinin müəyyənləşdirilməsi, bu təsirlərlə bağlı təklif və tövsiyyələrin verilməsindən ibarətdir.

AÇAR SÖZLƏR: İnflyasiya, tələb-təklif, tarazlıq

SUMMARY

Inflation is an economic term or economic process that refers to a steady increase in the price levels of goods and services over a period of time. During this process, the purchasing power of money decreases. There is a surplus of goods in the market. The excess of money supply compared to the available goods leads to an increase in prices, and as a result, inflation. From the demand for goods and services in the market, changes in current prices, etc. according to its aspects, inflation is classified according to different types. The constant change of economic conditions, the fact that inflation is one of the main roles in the processes taking place in economic systems reflects the relevance of the topic. The main purpose of the research is to investigate the types of inflation based on various factors, to determine the effects of inflation on the economy according to these types, and to determine measures to combat these effects. During the research, the essence of the types of inflation was investigated, these types were systematically studied, the opinions of scientists about the types of inflation were determined, the differences between the types were justified, which included the scientific innovations of the research. The proposals and recommendations made as a result of the research can be used to create a clearer picture of the types of inflation, the materials and considerations used during the research in terms of macro and micro, as well as when making economic decisions in everyday life from the point of view of ordinary citizens, which show the practical importance and advantages of the research. contane. The results of the research consist of determining how different types of inflation affect different areas of the economy during changing economic conditions, giving suggestions and recommendations related to these effects.

KEY WORDS: Inflation, demand-pull, equilibrium

GIRIŞ

İnflyasiya bütün iqtisadi sistemlərdə qəbul olunan ən mühüm anlayışlardan biridir. İstər praktiki, istər nəzəri baxımından inflyasiya özlüyündə bir neçə təsnifata görə növlərə ayrılmaqdadır. Mövcud iqtisadi proseslər, tarixən yaşanmış böhran vəziyyətləri sübut edir ki, inflyasiya iqtisadiyyatda hər zaman araşdırılmalı və onunla mübarizə tədbirlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Mövzunun aktuallığı: Tarixən insanlar arasında iqtisadi münasibətlər mövcud olub. Müasir dövrdə isə bu münasibətlər daha geniş vüsət almışdır. İqtisadi münasibətlərin həyata keçirilməsi zamanı istər lokal, istərsə regional və qlobal ölkələr səviyyədə tərəflər bir-birləri ilə əmtəə, xidmət və pul mübadilələrini həyata keçirməli olurlar. Bu zaman isə inflyasiyanın həyata keçirilən iqtisadi münasibətlərə təsirinin müəyyənləşdirilməsi göz önünə gəlir. İnsanlar və ya dövlətlər bu münasibətlərdə bu gün qazandıqları qazancın dünənə nisbətdə , hazırkı pulun dəyərinin əvvəlki dövrə nisbətdə neçə faiz dəyişdiyinin şahidi ola bilirlər. Bu isə inflyasiyanın təsiri ilə baş verir. Bu müqayisə ilə hansı növ inflyasiyanın onlara təsir etdiyini də müəyyənləşdirmiş olurlar. Fikrimizcə, bu sadalananlar mövzunun aktuallığını kifayət qədər özündə əks etdirir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi iqtisadi şəraitə əsasən inflyasiyanın müxtəlif faktorlara ilə növlərinin araşdırılması, inflyasiyanın hər bir növünün iqtisadiyyata təsirlərinin müəyyənləşdirilməsi, bu təsirlərə qarşı mübarizə tədbirlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Tədqiqatın vəzifələri araşdırmalar nəticəsində inflyasiyanın növlərinin ümumən maliyyə fəaliyyətinə təsiri nəticəsində qarşıya çıxan çatışmazlıqların aradan qaldırılması yönündə təkliflərin irəli sürülməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: İnflyasiyanın mikro və makroiqtisadi baxımından təsirlərinin araşdırılması, iqtisadi şəraitlərin inflyasiyanın növünə uyğun şəkildə tənzimlənməsi ilə bağlı tövsiyyələrin təqdim olunması tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələrini əhatə edir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Yerli və xarici ədəbiyyatlardan, internet bazasına aid resurslardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın metodları: Məqalənin tərtibatında analiz, sintez, aksiomatik və istinadlar metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin strukturu: Tədqiqat işi 5 səhifədən ibarət olmaqla, xülasə,giriş,tədqiqat metodu, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQİQAT METODU

İnflyasiya sözü hərfi mənada "şişmək" anlamına gəlir və ilk dövrlərdə xəstəliklərlə bağlı anlayış kimi də hesab olunurdu. Neoklassiklərin dövründə artıq inflyasiya bir iqtisadi məfhum kimi qəbul olunmağa başlanmışdır. Müasir dövrdə istər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələr inflyasiyadan əziyyət çəkirlər. Qiymətlərin davamlı artması prosesi hazırda dünya iqtisadiyyatında əsas problemli məsələlərdən biridir. 1990-cı illərdən sonra inflyasiya səviyyəsi bir sıra ölkələrdə əvvəlki dövrlərə nisbətdə aşağı düşsə də, hələ də bəzi ölkələrdə inflyasiya dərəcəsi yüksək olaraq qalır (Sadıqov, Məmmədov, 2010).

Keynsin ənənəvi modeli məcmu tələb ilə məcmu təklif əyrilərindən ibarət olub, İnflyasiya iqtisadi artım münasibətini dəqiq təsvir edir. Bu modelə görə, qısa müddətli dövrdə məcmu təklif əyrisi yuxarıya doğru hərəkət edir, lakin şaquli vəziyyət almır. Əgər məcmu təklif əyrisi şaqulidirsə, iqtisadiyyatda tələbin dəyişməsi yalnız qiymətlərə təsir edir, əks halda məcmu tələbdəki dəyişiklik həm |qiymətə, həm də məhsula təsir göstərir. Fridmanın liderliyi ilə monetaristlərə görə inflyasiya hər zaman monetar anlayış olmuşdur. Monetarizmə görə pulun kəmiyyətinin əmtəə və xidmətlərin istehsalından daha sürətli artması ilə inflyasiya yarana bilər. Consona görə inflyasiya qiymətlərin davamlı yüksəlişini, Broomana görə isə ümumi qiymət səviyyəsində davamlı artımı təyin edir (Bağırov, Həsənli, 2011).

Hazırda inflyasiya təsnifatlaşdırılmasına görə 3 əsas növə ayrılır (Bryan,2023):

1. Tələb inflyasiyası
2. Xərc inflyasiyası
3. Daxili inflyasiya

Tələb inflyasiyası əmtəə və xidmətlərə olan məcmuu tələbin istehsal olunan əmtəə və xidmətlərlə müqayisədə daha sürətlə artması zamanı baş verir. Bu zaman tələbin artması qiymətlərin artımına

gətirib çıxardır. Eyni zamanda, insanlarda olan pulun miqdarının artması istehlakçıları daha çox əmtəə və xidmət almasına sövq edir ki, bu zaman da tələbin yüksəlməsi prosesi baş verir. Bazarda olan mövcud istehlak malları isə tələbin artması ilə ayaqlaşa bilmir və qiymətlər artır (Bryan, 2023).

Tələb inflyasiyasının yüksək olması xərc inflyasiyasına şərait yaradır. Müəssisələr üçün artıq xammal xərcləri artmağa başlayır.Bu zaman müəssiələr artıq mənfəət marjalarına da sabit saxlamaq üçün qiymətləri artırmaq yönündə addımlar atırlar. Xərc inflyasiyasına əsas səbəb olaraq istehsal olunan məhsulun maya dəyərinin artması hesab olunur. İstehsalda istifadə olunan xammal və materialın dəyəri arta bilər ki, bu da daha yüksək xərclərə səbəb ola bilər. Müəssisənin istehsal xərclərinin artması nəticəsində sahibkarlar qərar verərək artan əlavə xərcləri istehlakçılardan çıxartmaq üçün qiymətləri qaldırmaq yönündə addımlar atacaq. Əgər qiymətləri artırmasalar istehsal xərclərinin artması fonunda müəssiələrin mənfəət marjaları azalacaq (Bryan, 2023).

Daxili inflyasiya insanların mövcud inflyasiya dərəcələrinə əsasən qiymət gözləmələri ilə bağlıdır. Əmtəə və xidmətlərin qiymətləri artdıqca, bu artımın gələcəkdə də davam edəcəyi gözlənilir. Bu zaman isə insanlar, xüsusən müəssilərdə çalışan işçilər öz həyat rifahları üçün, daha çox xərclərinin yaranması ehtimalına qarşılıq əmək haqqı və gəlirlərində artım tələb edəcəklər. Müəssisələrin bu artıma getməsi isə təbii olaraq onların xərclərini daha da artırır. Bu isə müəssisənin mənfəətinə təsirsiz ötüşmür.Xərc inflyasiyasında olduğu kimi müəssisələr bu zaman da öz mənfəət marjalarını qorumaq üçün satdıqları mal və xidmətlərin qiymətlərində artıma getməyə məcbur olurlar (Bryan,2023).

İnflyasiya göstəricisi faizlə ifadə olunur. Müəyyən iqtisadi şəraitlərə uyğun olaraq inflyasiya sürətinə görə aşağıdakı şəkildə növlərə ayrılır (Suleymanov,Bulut,2015):

1. MÖTƏDİL İNFLYASİYA

Mötədil inflyasiya qiymətlərin yavaş-yavaş artması ilə əlaqədardır. Bu inflyasiya kəskin deyil və illik faiz dərəcəsi 10 faizi keçmir və iqtisadi tarazlığı pozmur. Mötədil inflyasiya da özlüyündə iki yerə ayrıla bilər:

Sürürnən inflyasiya – qiymətlərin çox yavaş artdığını göstərir. Faiz göstəricisi illik 4 faizədək olur. Bu artım isə iqtisadi inkişaf üçün əhəmiyyətli və təhlükəsiz hesab olunur.

Gəzinti inflyasiyası – illik səviyyəsi təkrəqəmlə ifadə olunmaqla 4-10 faiz arası dəyişir. Bu isə təhlükəli olan inflyasiya səviyyəsinə çatmazdan əvvəl xəbərdarlıq siqnalı verməklə ona nəzarət etməyə kömək edir (Bulut,Suleymanov, 2015).

2. ÇAPARAQ (SÜRƏTLI) INFLYASIYA

Bu inflyasiya atın qaçışına bənzəyir və il ərzində 10-20 faizlə ifadə olunur. Bu göstərici isə nisbətən orta və yoxsul təbəqənin nümayəndələrinə iqtisadi baxımdan çətinliklər törədə bilir. Onunla mübarizədə lazımı tədbirlərin görülməməsi hiperinflyasiyaya gətirib çıxardır (Sadıqov, Məmmədov,2010).

3. HIPERINFLYASIYA

İnflyasiyanın sürətinə görə iqtisadiyyata ən ağrıcı nəticələrə gətirib çıxaran növüdür. İllik göstəricisi 20-100 və hətta yüksək faizlərlə ifadə olunur. Bu zaman qiymətlərin artımı artıq idarəolunmaz səviyyəyə çatır. İnflyasiyanın bu şəkildə davam etməsi maliyyə və pul sistemlərinin çökməsinə səbəb ola bilər. Pulun alıcılıq qabiliyyəti isə davamlı olaraq aşağı düşür (Sadıqov, Məmmədov, 2010).

Eyni zamanda, iqtisadi durğunluqla, ən əsası da işsizliklə birləşən inflyasiya növü mövcuddur ki, bu da staqflyasiya olaraq bilinir. Staqflyasiya çox zəif iqtisadi inkişafı, yüksək işsizlik səviyyəsini özündə birləşdirən ağrılı prosesdir. Fiskal siyasətlə bağlı yaratdığı çətinliklər səbəbindən staqflyasiya mərkəzi banklar üçün xüsusi çətinlik səbəbidir. Əgər inflyasiya dövründə mərkəzi banklar faiz dərəcəsini artıraraq bu prosesi nizamlamağa çalışırdılarsa, staqflyasiya zamanı bunu etmək işsizliyi daha da artıra bilər. Faiz dərəcəsinin azalması isə inflyasiyanı artırmış olacaq. Bir sözlə, staqflyasiya idarə olunması çətin bir prosesdir (Bağırov,Həsənli, 2011).

Bundan başqa iqtisadiyyatda inflyasiyanın mənfi inflyasiya olaraq bilinən tanımı da mövcuddur ki, bu da deflyasiya adlanır. Bu zaman bazarda pul kütləsinin azlığı müşahidə olunur ki, bu da qiymətləri aşağı salır. Eyni zamanda, fikrimizcə təklifin çox, tələbin az olması da deflyasiyaya səbəb olan amillərdir. Bu səbəblər deflyasiyanı müsbət iqtisadi proses kimi göz özünə gətirə bilər, lakin uzunmüddətli perspektivdə bu iqtisadiyyata öz mənfi təsirlərini göstərmiş olur. Müəssisələr qiymətlərin azlığı zamanı daha az gəlirlər əldə etməklə xərclərini də azaltmağa, işçilərin ixtisarına getməyə məcbur ola bilirlər ki, bu da uzunmüddətli dövrdə işsizliyə gətirib çıxarır (Kantar, Öndeş, 2022).

Ölkəmizdə hazırda faiz dərəcəsinə uyğun olaraq nisbətən sürətli inflyasiya hökm sürməkdədir. Son açıqlanan rəsmi rəqəmlərə əsasən 2023-cü ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində orta illik inflyasiya göstəricisi 10.9 faiz təşkil etmişdir. Bu göstərici keçən ilki ilə müqayisədə müsbətə doğru addımı göstərir. Belə ki, 2022-ci ildə orta illik inflyasiya 13.2 faiz təşkil etmişdir. Şəkil 1-də Azərbaycanda son illərin orta illik rəsmi inflyasiya dərəcələri göstərilmişdir.

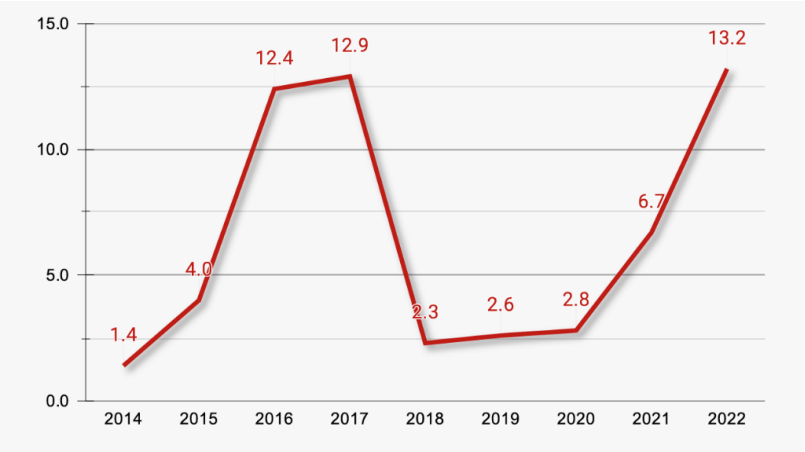

Şəkil 1. 2014-2022-ci illər ərzində Azərbaycanda rəsmi açıqlanan orta illik inflyasiya (%)
Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Göründüyü kimi 2014-2015-ci, eyni zamanda 2018-2020-ci illərdə ölkəmizdə mötədil, yəni sürünən inflyasiya şəraiti hökm sürmüşdür. 2016-2017-ci illərdə dünya bazarında baş verən iqtisadi proseslər, neftin qiymətinin ucuzlaşması və s. təsirlər inflyasiya göstəricisini artırmışdır. Lakin hökumətin qəbul etdiyi qərarlar, antiinflyasiya tədbirləri bu prosesin uzunmüddətli olmasının qarşısını almışdır. 2021-ci ildə koronavirus epidemiyası dünya iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərmiş, inflyasiya təbii olaraq əvvəli illərlə müqayisədə artan tendensiya göstərmiş, 6.7 faizlə gəzinti inflyasiyasına çatmışdır. 2022-ci ildə bu göstərici bir qədər də artaraq 13.2 faiz təşkil etsə də, yenə də qəbul edilən qərarlar və antiinflyasiya tədbirləri öz bəhrəsini verməkdədir.

NƏTİCƏ

Tədqiqatın nəticəsi olaraq bildirmək istərdik ki, inflyasiya qiymət səviyyəsinin davamlı artmasıdır və onun əsas səbəbi dövriyyədə olan pul kütləsinin, pul təklifinin artmasıdır. İqtisadiyyatda pul təklifi artdıqda, insanlar daha çox nağd pula sahib olurlar. Bu artan likvidlik səbəbindən daha çox mal və xidmət tələb edirlər. Amma artan tələbata uyğun olaraq hasilatı artırmaq mümkün olmadıqda satıcılar mallarını daha baha satmağa çalışırlar. Bu da inflyasiya yaranmasına gətirib çıxarır. İnflyasiyanln müxtəlif növləri haqqında danışarkən sürünən inflyasiya, yeriyən inflyasiya, çaparaq inflyasiya və hiperinflyasiyanın adlarını çəkdik. Bunlar öz-özlüyündə iqtisadiyyata pis və yaxşı təsir göstərir. Yüngül inflyasiya iqtisadi inkişaf üçün yaxşıdır, lakin yüksək inflyasiya iqtisadi artıma mənfi təsir göstərir. Hökumət və monetar orqanlar adekvat olaraq monetar və fiskal tədbirlərlə inflyasiyaya nəzarət etməyə çalışmalıdırlar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqat gələcəkdə bu mövzuda olacaq araşdırmalar üçün müəssisələrin maliyyə hesabatlarının inflyasiya şəraitinə uyğun təhlilinin aparılmasına, hesabatların qiymətləndirilməsi yönündə addımların atılmasını təklif edir.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. C. Bulut , E. Suleymanov, (2015). Publıc Fınance, Kamu Maliyesi, Dövlət Maliyyəsi. Qafqaz Universiteti Nəşri, 35-39, 66-101.
2. Bağırov D, Həsənli M, (2011). Maliyyə-Dərs-Vəsaiti. İqtisad Universiteti, 34-52.
3. Sadıqov M.M., Məmmədov S.M, (2010). Maliyyə. ADAU Nəşriyyatı, 40-66, 135-149.
4. Michael F. Bryan, (1997). “On the Origin and Evolution of the Word Inflation”. Federal Reserve Bank of Cleveland, 1-5.
5. Kantar, M. A., & Öndeş, T. (2022). Enflasyonun İşletmelerin Finansal Faaliyetlerine Ve Finansal Oranlarına Etkisinin Teorik Çerçevesi. Global Journal of Economics and Business Studies, 11(21), 39-47.

SUBAY VƏ EVLİ QADINLARIN MƏŞĞULLUĞUNA TƏSİR EDƏN FAKTORLARIN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

AYSEL MƏMMƏDOVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat və idarəetmə/İqtisadiyyat
aysel20memmedova@gmail.com,amammadova2@beu.edu.az
XIRDALAN, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Ölkəmizdə qadının əmək fəaliyyətilə məşğul olub-olmaması aktual problemlərdən biri olmuşdur. Məqalədə subay və evli qadınların məşğulluğuna təsir edən faktorların müqayisəli təhlili aparılmışdır. Tədqiqatda subay və evli qadınlardan ibarət ASERC sorğunun məlumatlarından istifadə olunmuşdur. Sorğuda 1197 qadın respondent iştirak etmişdir. Onların 442-si subay, 581-i evli olduğu tapılmışdır. Subay qadının işləməyinə bakalavr təhsili dərəcəsindən sonra yüksək təhsil dərəcəsi müsbət təsir etmişdir. Evli qadınlarda təhsil dərəcəsi nə qədər yüksək olsa da işləməyənlərin olduğu tapılmışdır. Onların evli olaraq digər görünməz faktorların da təsiri olduğu açıqlanmışdır. Nəzəri baxımdan qadınların işləməyinin nəticələri kimi bəzi mənfi və müsbət tərəfləri də qeyd olunmuşdur. Bundan başqa onlarının işləməyinin tək iqtisadi artıma faydalı olduğu yox, həmçinin onların özlərinə də müsbət təsir etdiyi ortaya qoyulmuşdur.

AÇAR SÖZLƏR: Qadın məşğulluğu, Qadın statusu məşğulluğu, Subay qadınlar

ABSTRACT

In our country, whether a woman is engaged in labor activity or not has become one of the actual problems. In the article, a comparative analysis of the factors affecting the employment of single and married women was carried out. Data from the ASERC survey of single and married women were used in the study. 1197 female respondents took part in the survey. 442 of them were single, 581 were found to be married. A higher education level after a bachelor's degree had a positive effect on the employment of a single woman. It was found that there are married women who do not work, no matter how high the level of education. It has been revealed that other invisible factors also influence their marriage. From a theoretical point of view, some positive and negative aspects of women's work have also been mentioned. In addition, it was revealed that their work is not only useful for economic growth, but also has a positive effect on them.

KEY WORDS: Female employment, Female status employment, Single women

GİRİŞ

Qadın məşğulluğu problemləri aktual və hər zaman araşdırma mövzusu olmuşdur. Onların statusundan aslı olmayaraq, məşğulluq onlar üçün müzakirəli məsələ olaraq qalır. Hətta azərbaycanda da qadınlar müxtəlif təsirlər nəticəsində iş tapa bilmirlər və ya işləmirlər. Hər bir şəxsiyyətin hüquqları olduğu kimi qadınların sda əmək hüququ vardır. Ümumiyyətlə qadın məşğulluğu pozitiv olaraq necə təsir edə bilər? Qadınların işçi qüvvəsinə qatılması ilə ölkəmizdə iqtisadi artımın inkişafına nail ola bilərik. Çünki hər bir qadının müəyyən peşəyə yiyələnib əmək fəaliyyətilə məşğul olması, onun iqtisadiyyata faydalı olması deməkdir. Bu məqalədə əsas məqsəd Azərbaycanda olan subay və evli qadınların məşğulluğuna təsir edən faktları müqayisəli şəkildə təhlil etməkdir. Bəzi araşdırmadan məlum olur ki, qadınların işləməyən bir hissəsi evli qadınlardan ibarət olmuşdur. Bundan başqa onların evdəki yükləri onların işləyib-işləməməyinə təsirsiz ötməmişdir.

Federal məlumatların analizinə görə subay qadınlar- iş qüvvəsində, təhsil dərəcələrindəki artımında böyük bir payını yaradan genişlənən iqtisadi gücdür. Wells Vargo iqtisadçıları tərəfindən tapıntılara görə keçən il, Amerikada subay qadınların əldə etdiyi gəlirlərinin, subay kişilərin gəlirlərinin yalnız 92%-ni əldə etdiyini və onlardan 29% az sərvətə malik olduğunu açıqladılar. Həmçinin subay qadınlar iqtisadiyyata böyük təsir etdiyini vurğulamışdılar. Əlavə olaraq subay qadınlar əmək bazarında boşluğu doldurduğunu lakin, yenə də subay kişilərdən daha az qazandığını qeyd etmişlər (The Washington Post, 2023).

Qadınlar son illərdə iqtisadiyyatın hər sahəsində böyük irəliləməyə sahib olmuşlar. Rəqəmlərə görə, univeristetə qəbul olan və məzun olan qadınların sayı, kişilərdən daha çox olmuşdur. Onların

içərisində həm öz evləri olan, həm də kirayədə qalan qadınların tək yaşamaq ehtimalları daha yüksək olmuşdur. Bundan başqa subay qadınların işləmək ehtimalı evli qadınlara nisbətdə daha yüksəkdir (The Washington Post, 2023).

TƏDQİQAT METODU

Bu tədqiqatın əsas istifadə olunmuş metodu müqayisəli təhlillərin aparılması ilə gəlinən nəticələri özülüyündə birləşdirir. Qadınların ev işləri ilə məşğul olma, uşağa baxma-bu işləri öz üstlərinə götürməsi onların evdə "idarəçi" rolunu aradan qaldırmışdır. Dünyada bəzi ölkələr üzrə qanunvericiliyə baxdığımzda Britaniya qadınların ağır və təhlükəli işlərdə işləməyinə qadağa qoymuşdular. Hətta onlar uşaq və qadınların iş yaşlarını azaltmışdılar. Kişilərin ailə saxlamaq rolunun daha da qabardılması onların maaşlarının artmasına qədər gətirib çıxardığını müəyyən etmişdir (Hannan, M.T and Kranzberg, Malvin, 2021). Bu isə qeyri-bərabər bölgülü əmək haqqının yaranmasına səbəb olurdu.

XX əsrin əvvəlində amerikada qadınlar evlərdən uzaqda yerləşən işlərdə işləmədiyini tapmışdır (Kleinberg, s. J., 1999). İşləyənlər isə cavan və subay xanımlar olmuşdur. Evli qadınların çox kiçik bir hissəsi işləyirdilər. Həmçinin buraya evli qadının uşağa baxması və ev kimi işlərin təsiri nəticəsiz deyildir.

Qadınlara iş mühitində qoyulmuş işdəki hüquqi və struktur məhdudiyyətləri evli qadınlarda işdən ayrılmaqlarına səbəb olmuşdur. Tək evli qadın yox həm də, subay qadınlarda da əmək seçimində məhdudiyyətə səbəb oldu. Araşdırmadalardan məlum olur ki, eyni peşəyə sahib olan kişi və qadınlar arasındakı müqayisədə görünən odur ki, qadınların öz peşələrinin ən yüksək pilləsinə çatması ehtimalı mənfidir. Buna səbəb uzunmüddətli(uzunsaatlı) bir iş rejimi onların iş xaricindəki olan məsuliyyətlərinə (ev işləri və s.) təsir edir. Bundan başqa araşdırmasında kişilərin ailədə iqtisadi cəhətdən daha məhsuldar olduğunu vurğulamışdır (Yellen, J.,2017). Amma bu qadınların gördüyü işlərdə qeyri məhsuldar olduğu anlamına gəlmir. Sadəcə olaraq qadınların gördüyü işlər maddi cəhətdən əvəzsiz olduğu üçün onlar, iqtisadi cəhətdən kişilərdən asılı olduğunu tədqiqatında müəyyən olunmuşdur.

Qadın işləyərsə hansı nəticələri ola bilər?

1) Biznesvomenlərin artımı. Qadın sahibkarlarının artımı yeni bir potensial işçi qüvvəsinin təklifi ilə nəticələnir. Bu da dolaysı ilə iş yerlərinin artımı deməkdir.

2) Maliyyə nəticələrində artım. Qadınlardan ibarət olan müəssisələrdə, digər müəssisələrə nisbətən daha çox maliyyə artımı göstərirlər. Qadınlar biznesdə daha az risk götürürlər. Onların sahibkarlıq fəaliyyətlərindən riskli borcalmalrınının və satınalmalarının daha az olması, risklərinin daha aşağı olmasını sübut edir. Bundan əlavə qadınlar biznesə kişilərə nisbətdə, daha çox gəlir, qazanc və fayda gətitrlər (Economist, 2009).

3) Qadınlar iş rejiminə görə uşaqlara daha az vaxt ayırması. Qadınların əməyi mənfi nəticələrə də gətirib çıxardır. Onların tam iş günü işləməsi uşaqlara az vaxtlarını ayırmasına gətirib çıxarır. Hətta amerikada bəzi məktəbli uşağı olna valıdeyinlərin üçdə biri uşaqlarını müəyyən vaxtları başqa yerə qoyurlar. Bu daha çox evli qadınlar üçün keçərlidir. Subay qadınlar buraya aid edilmir.

4) Uşaq baxımı keyfiyyətinin fərqi. Harper və Leich`inə görə işləyən qadınların artması uşaq baxımında çatışmazlıqları və bahaçılıqları yaradır. Bu maddi cəhətdən zəif ailələr üçün baha gəlir. Çünki belə olduğu halda onlar büdcələrinin böyük bir hissəsini uşaqlara xərcləməlidirlər, ya da işdən çıxmalıdırlar. Uşaqlarına özlərinin baxmağını istəyib işdən çıxarlarsa, belə bir paradoks yaranar ki, yenidən maddi sıxıntılar yaşayarlar (Economist, 2009).

5) Stressin artması. İkili gəliri olan ailələrin əsas problemi pul yox, həm də ailədə kişi və qadın rollarının tənzimlənməsidir (Economist, 2009). Qadınları həm öz karyeraları ilə məşğul olması, həm uşaq baxımı, həmdə ev işləri ilə məşğulluğu onların stress səviyyələrini artırır.

Görünən odur ki, qadınların işləməyi müsbət halı gətirməsi ilə birlikdə özü ilə mənfi nəticələri də gətirib çıxardır. Yuxarıda sadalanan nəticələrin əksəriyyəti evli qadınlara aid olsada, subay qadınlar üçün də keçərlidir.

Məşğulluqda demoqrafik artım üzrə baxdıqda, evdar və tam ştat işləyən qadınlar arasında fərq daha çox olmuşdur (Glass, J.,1992). Həmçinin hər doğulan əlavə uşaq da məşğulluğa təsiri olmuşdur. Bundan əlavə tam ştat işləyən qadınlar evdar qadınlara nisbətdə daha təhsillidirlər. Evdar qadınların daha geniş ailələri və daha aşağı gəlirləri var idi. Yarım ştat işləyən qadınlar, evdar və tam ştat işləyən qadınlara nisbətdə siyasi cəhətdən daha müstəqil idilər.

Qadınların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində əsas faktor onların işləməyidir (Moen P, J, 2000). Onlar işləyərsə, təhsil dərəcələri yüksəkdirsə, özlərini dah güclü hiss edər və aktiv olarlar. Qadınların evdar və ya iş qadını olmağı seçməsi onun pul qazanmağ arzusunundan və sosial statusundan aslı olduğunu ortaya qoyublar. Glass əksinə araşdırmasının əksinə olaraq, araşdırmasına görə, işləyən qadınlar evdar qadınlardan daha yaşlıdır (F.K.Saravi və başqaları, 2012). Amma təhsil səviyyəsi daha yaxşıdır və bu tapıntıda həmin araşdırmaı ilə üst üstə düşdüyünü göstərir (Glass, J, 1992). Burada evdar qadınlar üçün fiziki fəaliyyət yüksək, emosinallıq isə aşağı göstəricidədir. İşləyən qadınlarda fiziki fəaliyyətdən başqa digər təsirlər evdar qadınlardan daha yüksək olmuşdur. Tapıntılara görə buradakı fərq fiziki sağlamlıqdan çox psixoloji sağlamlıqdan irəli gəldiyini önə qoyur. Bunun isə səbəbi kimi işdəki stressdən qaynaqlandığı, bununla da onların səhhəti ilə bağlı məzuniyyət götürmələrinə səbəb olduğunu deyə bilərik.Maraqlısı budur ki, fiziki fəaliyyətdə evdar qadınlar işləyən qadınlardan daha çox olmuşlar. İşləyən qadınların stress səviyyəsi daha çox olduğunu tapmışdır (Kermane, M. M., 2016).

Müəyyən edilmişdir ki, evdar qadınların sağlamlıq cəhətdən hər zaman problemləri olmuşdur (Waldron, I., 1980). Onların sağlamlıq cəhətdən probleminin olması, həmin qadınların iş axtarmaqdan soyumasına, uzaqlaşmasına gətirib çıxardır. Evdar qadınların bəzi xroniki xəstəliklərə tutulması ehtimalı yüksəkdir. Sağlamlığın məşğulluğa təsiri kimi, məşulluğun da sağlamlığa təsiri var. Tədqiqata görə işləyən və evdar qadınlar arasında sağlamlıq cəhətdən fərqlər vardır. Qadınlar arasındakı bu fərqin təsiri bir mənalı deyil, həm məşğulluğun sağlamlığa təsiri, həm də sağlamlığın məşğulluğa təsirindən qaynaqlanır. Bəzi peşələr vardır ki, bir müddət işlədikdən sonra insan səhhətində problemlərə səbəb olur (Waldron, I., 1980).

Bundan başqa işləyən qadınların ikili məsuliyyətləri də onlarda stress yaradır. Həmçinin müşahidələr aparılmışdır ki, universitet təhsili olan işləyən qadınlar özlərini evdar qadınlardan daha xoşbəxt hesab edirlər (F.K.Saravi və başqaları, 2012). Qadınların erkən nigaha qoşulması da onların işləyib-işləməməyinə təsir edən amildir. Çünki burada 16-18 yaşlı qızların heç bir peşəyə sahib ola bilmir və ya heç bir ali təhsil alıb,oxuya bilmirlər və məcburən evdar olurlar. Buna görə də onlar evləndikləri müddətdə məcburən həyat yoldaşlarına itaət edirlər. Yoldaşları ali təhsil almaqlarına icazə verməsə də onlar həyat yoldaşları qarşısında mübarizə apar bilmirlər. Əsas səbəbi evə qazanac, gəlir gətirən şəxs ailədə kişi olduğundan irəli gələn haldır.

Azərbaycanda erkən nigahla mübarizə ilə bağlı qanunlar qəbul edilmişdir ki, "uşaq hüquqaları haqqında" adlanan konvensiya 1989-cu ildə qəbul edilmişdir. Ailə, qadın və uşaq problemləri üzrə dövlət komitəsinin araşdırmalarına görə azərbaycanda yaranan erkən nigahlar lənkəran, quba, ağstafa, aran iqtisadi rayonları üzrə müəyyən olunub. 2011-ci ildə erkən nigaha girənlərin sayı ölkəmizdə 5138 idisə, 2019-cu ildə bu azalaraq 366 nəfərə düşmüşdür (ARDSK, 2020). Başqa bir araşdırmaya görə evdar qadınlar artıq çəki problemi ilə üzləşirlər. İşləyən qadınlarda bu problem daha az çıxmışdır. Ümumi olaraq götürsək, evdar qadın olmaq piylənmə üçün əhəmiyyətli təsirli faktordur. Həmçinin piylənmə digər ağır xəstəlikləri, xərçəng xəstəliyini yaradır (S. Navadeh və başqaları, 2011).

Araşdırmalara görə qadınların məşğulluğuna həm qadınların, həm də kişilərin təhsil səviyyəsi müsbət təsir göstərir. Qadınların məğulluğuna qarşı təsir dini cəhətdən yox, əsas səbəb təhsilin yetərsizliyindəndir (X.Alıyev, 2020).

TƏHSİL

Subay və evli qadınların məşğulluğuna təsir edən faktorlar eynidirmi? Əks halda hansı faktor daha hansı statuslu qadınlara təsirlidir? Subay qadınlaramı, ya evli qadınlara mı? Bu sualların cavabını tapmaq üçün aşağıda etdiyimiz təhlillərə baxaq. Əvvəlcə bu təhlillər aparılmış ASERC-in sorğusu əsasında alınmış məlumatlardan ibarətdir. Sorğuda 1197 qadın iştirak etmişdir. Onlardan 442 qadın subay, 581 qadın evli olmaqla, digər statuslu qadınlarda vardır. Lakin biz təhlilləri aparmaq üçün subay və evli qadınların məşğulluğunu təhil edəcəyik.

Görəsən subay qadınların tərkibində ən çox işləyənlər hansılardı, təhsil faktoru bura nə qədər fərq yaradır? Bunun üçün aşağıda təsvir olunmuş subay və əmək fəaliyyətli qadınların tərkibinə baxaq:

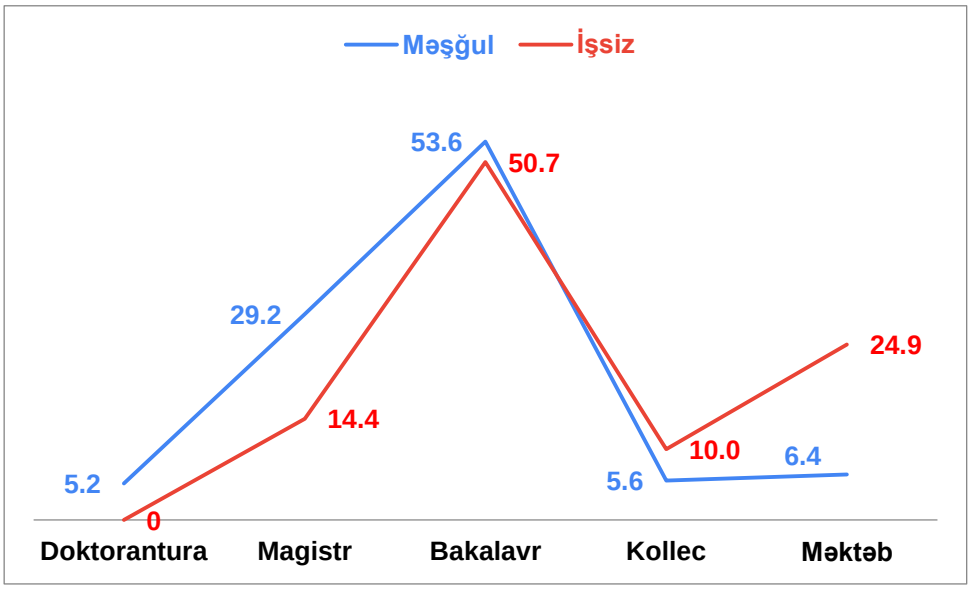

Şəkil 1. Subay qadınlarda təhsil səviyyəsinə görə məşğulluğu
Məlumatlar müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şəkil 1.-də təsvir olunmuş işləyən subay qadınlardan 5.2%i doktorantura, 29.2%-i magistr, 53.6%-i bakalavr, 5.6%-i kollec və 6.4%-i isə orta məktəb təhsillidir. İşləməyənlərin isə 14.4%-i magistr, 50.7%-i bakalavr, 10%-i kollec və 24.%-i orta məktəb təhsillidir. Burada təhsilin doktorantura pilləsində oxuyan işsiz qadın yoxdur.

Bakalavr təhsilli subay qadınlar arasında işləyib-işləməyənlərarasında fərq (2.9%) azdır. Demək, bakalavr təhsilinin olması qadının işləməyinə bir o qədərdə təsir eləmir. Burada ən yüksək fərq həmçinin orta məktəb (-18.5%) və magistr təhsilli (4.8%) qadınlar arasındadır. Amma burada qadının bakalvr təhsilindən yüksək magistr təhsili olması onun işləməyinə müsbət təsir edir. Eləcə də ondanda yüksək doktorantura dərəcəsinin olmasıda qrafikdən göründüyü kimi (5.2%) qadının işləmək ehtimalını artırır Qadının orta məktəb təhsilli olması onun işləməyinə əks təsir göstərir. Bununla bərabər kollec təhsili də qadınların işləməyində mənfi əlaqə yaradır. Bəs görəsən aldığımız nəticələr evli qadınlar üçün də keçərlidirmi?

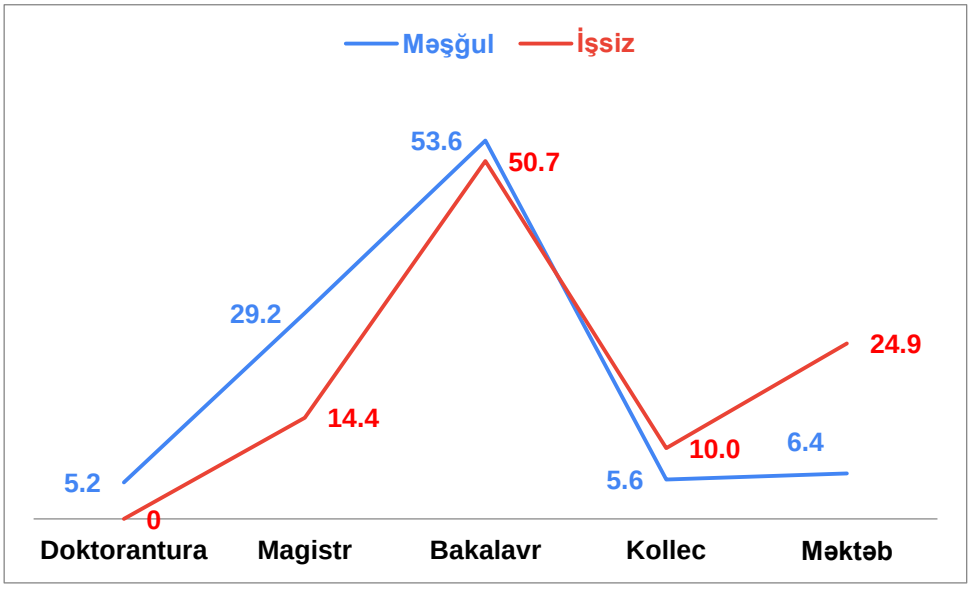

Şəkil 2. Evli qadınlarda təhsil səviyyəsinə görə məşğulluğu
Məlumatlar müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şəkil 2.-də təsvir olunmuş işləyən evli qadınlardan 8.8%-i doktorantura, 20.%-i magistratura, 54.7%-i bakalavr, 12.99%- kollec və 2.9%i isə orta məktəb təhsillidir. İşləməyənlərin isə 1.8%-i doktorantura, 11.6%-i magistr təhsilli, 39.7%-i bakalavr, 25%-i kollec və 21.99%-i isə orta məktəb təhsillidir.

Evli qadınlar konteksindən məsələyə baxdığımız zaman təhsil pillələri arasında fərqlər gözə çarpacaq qədər çoxdur. Doktorantura pilləsində təhsil alan qadınlar arasında məşulluq fərqi 7%-dir. Burada digər fərq ondan ibarətdir ki, subay qadınlar arasında doktorantura təhsilli işsiz olmadıını tapdığımız halda, burada qadınlar doktorantura dərəcəsi olsa da 1.8% işləməyənlər də vardır. Deməli məşğulluq probleminə qadının təhsilindən əlavə, onun statusu da təsir edirmiş. Yəni əgər qadın eevlidirsə, nə qədər təhsil dərəcəsi yüksək olarsa onun işləməyinə əsaslı müsbət təsir göstərmir. Görünən odur ki, qadın evlidirsə, onun işləməyinə digər bilmədiyimiz faktorlar vardır ki, onlar da (məsələn: həyat yoldaşının maaşı, yetəri qədər gəlirin olması, istəmədiyi işdə işləmə) təsir edir. Qadının magistr təhsili olması 9.2%-lik fərq yaradır. Bu da yuxarıda yazıldı kimi təhsil dərəcəsinin yüksək olmasının müsbət faktor kimi olduğundan irəli gəlir. Eyni ilə bakalavr təhsil dərəcəsi kimi (15%). Qadın əgər kollec(-21%) və yaxud orta məktəb (-19%) təhsillidirsə onun işləməyini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salır.

GƏLİR

Bundan başqa qadın işləməyinə ailədə gəlirlərində təsiri olduğunu açıqlamışdıq. Aşağıdakı qrafikdə evli qadınlara ailənin ümumi gəlir qane etmə indeksi də təsir edirmi, və yaxud nə qədər təsir edir? Ona baxaq:

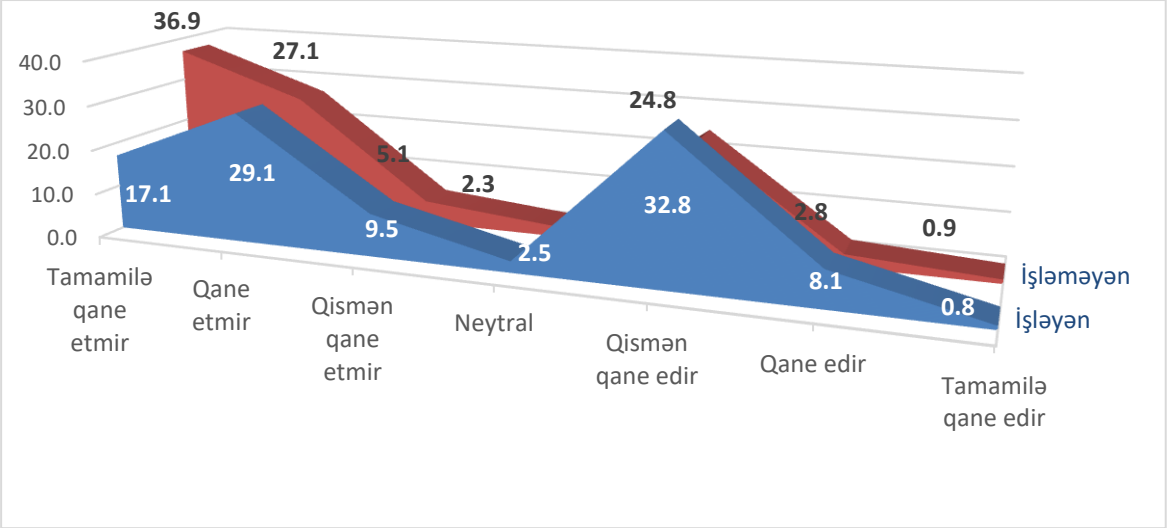

Şəkil 3. Evli qadınlarda gəlir yetərliliyinə görə məşğulluğu
Məlumatlar müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şəkil 3.-də ailənin gəlirlərini qane etmə səviyyəsinə görə evli və işləməyən qadınların 36.9%-i tamamilə qane etmir, 27.1%-i qane etmir, 5.1%-i qismən qane etmir, 2.3%-i neytral, 24.8%-i qismən qane edir, 2.8%-i qane edir, 0.9%-i isə tamamilə qane edir olduğunu respondentlər söyləmişdirlər. İşləyən evli qadınların isə gəlirləri 17.1%-i tamamilə qane etmir, 29.1%-i qane etmir, 9.5%-i qismən qane etmir, 2.5%-i neytral, 32.8%-i qismən qane edir, 8.1%-i qane edir, 0.85-i isə tamamilə qane edir cavabını vermişdirlər. Burada qadınların işləməyi ailənin gəlirlərinə qane etməsini müsbət mənada etkilediyi halda, işləməyən qadınlar üçün ailə gəlirləri qane etmədiyini seçmişdirlər. Şəkildən də aydın olur ki, işləyən hissələrdə qane etmə işləməyənləri keçmişdir. Lakin işləməyən evli qadınlarda gəlirlərinin qane etməsi mənfi olaraq göstərilmişdir. Çox qəribə bir haldır ki, evli qadın işləsə də onun gəlirləri qane etmədiyini də seçənlər az deyil. Sadəcə işləməyənlərdən "tamamilə qane etmir" deyənlərə baxsaq, (-19.8%) fərqlə qarşılacağıq. İşləyən və işləməynlər çox az bir hissəsi "ailəmin gəlirləri tamamilə məni qane edir" olaraq cavablandırmışdırlar.

NƏTİCƏ

Subay qadının təhsil dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa onun işləmək imkanının bir o qədər çox olduğunu statistik araşdırmamızdan tapdıq. Bundan başqa qadın əgər evlidirsə, onun təhsilin ən yüksək pilləsindən məzun olsa belə müəyyən miqdarda işləməyən olduğu müəyyən olunmuşdur. Bunun nə üçün belə olduğunu evli qadınların işləməyinə təhsildən başqa digər kontrol dəyişənin olması da təsir göstərdiyini sübut edir. Həmçinin evli olub, işləyən qadınların ailənin gəlirləri həm qane etdiyini, həm də qane etmədiyini ortaya çıxardı. Buna səbəb olaraq, ailənin artan ehtiyacları olduğunu onların ehtiyacları qarşılamaqda çətinlik çəkdiklərinə görə qane olmadığını açıqlaya bilərik. Bu araşdırmada yaranmış bəzi çatışmazlıqlar vardır ki, evli qadınlarda uşaq baxımı xərcləri gələcək tədqiqatçılar üçün elmə yeni tövhələr verməyə bir stimul yaradır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Aliyev, K., Seyfullali, J., Saidova, N., Musayev, T. and Nuhiyev, F. (2020), "Factors affecting women's employment likelihood in a Muslim society: the case of Azerbaijan", International Journal of Social Economics, Vol. 47 No. 8, pp. 973-989.
2. Azərbaycan Respublikası Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin “2020-ci il üzrə Gender Hesabatı”, http://scfwca.gov.az/store/media/Gender%20hesabat%202020.pdf , Bakı-2021.
3. Glass, J. (1992). Housewives and employed wives: demographic and attitudinal change, 1972-1986. Journal of marriage and the family, 559-569. https://doi.org/10.2307/353242
4. Hannan, M. T. and Kranzberg, Melvin (2021, November 1). “History of the organization of work”. Encyclopedia Britannica.
5. Kermane, Muntazir Maqbool. "A psychological study on stress among employed women and housewives and its management through progressive muscular relaxation technique (PMRT) and mindfulness breathing." J Psychol Psychother 6, no. 244 (2016): 2161-0487. https://doi.org/10.4172/2161-0487.1000244.
6. Kleinberg, S. J. (1999). Women’s Employment, 1865–1920. In Women in the United States, 1830–1945 (pp. 105-127). Palgrave, London. https://doi.org/10.1007/978-1-349-27698-1_6
7. Moen P, Yu Y: Effective wosrk/life strategies: working couples, work conditions, geneder, and life quality. Soc Probl. 2000, 47: 291-326.
8. Navadeh, S., Sajadi, L., Mirzazadeh, A., Asgari, F., & Haghazali, M. (2011). Housewives’ obesity determinant factors in iran; national survey-stepwise approach to surveillance. Iranian journal of public health, 40(2), 87.
9. Saravi, F.K., Navidian, A., Rigi, S.N. et al. Comparing health-related quality of life of employed women and housewives: a cross sectional study from southeast Iran. BMC Women's Health 12, 41 (2012). https://doi.org/10.1186/1472-6874-12-4.
10. Yellen, J. (2017). So We All Can Succeed: 125 Years of Women's Participation in the Economy: a speech at\" 125 Years of Women at Brown Conference,\" sponsored by Brown University, Providence, Rhode Island, May 5, 2017 (No. 952). Board of Governors of the Federal Reserve System (US).
11. Waldron, I. (1980). Employment and women's health: An analysis of causal relationships. International journal of health services, 10(3), 435-454.
12. “Single women take take an outsize role in the workforce — and the economy”, (March 8, 2023) https://www.washingtonpost.com/business/2023/03/08/single-women-jobs-economy/
13. “Female power”, (2009) https://www.economist.com/briefing/2009/12/30/female-power

THE BENEFITS OF LITERARY HERITAGE TO THE ECONOMY: THE CASE OF NOTTINGHAM

JAMIL TAGHIYEV
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
International Magistrate and Doctorate Center
cemil.tagi@mail.ru
BAKU, AZERBAİJAN

VAFA OSMANOVA
Western Caspian University
Department of Graduate Studies
0009-0004-0859-2992
vafa.osmanova93@gmail.com
BAKU, AZERBAİJAN

XÜLASƏ

Müasir dövrümüzdə elm sürətlə inkişaf edir. Bu, yeni elmi sahələrin yaradılmasına, müxtəlif elmlərin birgə inkişafına şərait yaradır. İqtisadiyyatın yeni sahəsi kimi meydana çıxan yaradıcı iqtisadiyyat müxtəlif elm sahələrindən bəhrələnir. Bu sahələrdən biri də ədəbiyyatdır. Ədəbiyyat bir millətin iqtisadi vəziyyətinin əksi kimi xidmət edir və onun iqtisadi tərəqqiyə təkan verir. Qədimdən bu günə kimi iqtisadi fikir və ədəbi fikir bir-birinə qarışmış və uyğunlaşdırılmışdır. Hind Avropasının Veda xalqının yazılarında, Yəhudi sivilizasiyasının qədim mətnlərində və Yunan tarixindən sənədlərdə bəzi faktlar var.

Ədəbiyyatın yaradıcı iqtisadiyyatda yeri getdikcə artır. Ədəbiyyat təkcə yaradıcı iqtisadiyyatın inkişafında rol oynamır. Turizmin inkişafında da müstəsna yeri var. Bu gün ədəbi turizm inkişaf etdikcə, iqtisadi səmərə yaratmaqla yaradıcı təbəqənin yaradıcılığını həvəsləndirir. Ölkələrin ədəbi irsi də ədəbi turizm üçün cəlbediciliyini qoruyub saxlayır. Ədəbiyyatın iqtisadiyyatla birgə inkişafı yaradıcı iqtisadiyyatın və turizmin inkişafına kömək edir. Qloballaşma dünyanı vahid mərkəz kimi bir araya gətirib, müxtəlif mədəniyyətləri görmək üçün turist axınına səbəb olub. Turist axını həm də ərazinin inkişafına təkan verir və iqtisadi artımda turizmin payını artırır. Ona görə də ölkələr daha çox turistin gəlməsini təşviq etmək üçün siyasət hazırlayır, mədəni irsini qorumaq və turizm üçün faydalı etmək üçün çalışırlar. Ədəbi irsinin zənginliyi və turizmə cəlbediciliyi Nottingem-in əhəmiyyətini artırır. Xüsusilə, Nottingem Universitetinin ədəbi və mədəni qeydlər kolleksiyaları zəngin və əhəmiyyətlidir. Nottingem Lord Bayron, DH Lawrence və Alan Sillitoe kimi böyük yazıçıların ölkəsidir. NottingemDƏ 2400-dən çox yaradıcı biznesdə 20.000-ə qədər işçi çalışır. Turizmin inkişafında sabitliyi qorumaq üçün ədəbi tədbirlər, festivallar təşkil olunur. Nottingem ədəbiyyat mövzusunda YUNESKO-nun Yaradıcı Şəhərlər Şəbəkəsinin üzvüdür. UNESCO-nun Ədəbiyyat Şəhəri statusu Nottingemin dünya səhnəsində nüfuzunu artırır. Məqalə Nottingem ədəbi irsinin iqtisadi faydalarını araşdırır.

AÇAR SÖZLƏR: ədəbiyyat turizmi, kreativ iqtisadiyyat, kreativ sənayelər, Nottinqem, ədəbi irs.

ABSTRACT

In our modern times, science is developing rapidly. This creates conditions for the creation of new scientific fields and the joint development of different sciences. The creative economy, emerging as a new branch of the economy, benefits from various fields of science. One of these fields is literature. Literature serves as a reflection of the economic situation of a nation, and that it drives economic progression. Since ancient till today Economic thought and Literary opinion have been intertwined and corresponded. There are some facts in the writings of the Vedic people of Indo Europe the ancient texts of the Judaic civilization, and the documents from Greek history.

The place of literature in the creative economy is increasing. Literature does not only play a role in the development of the creative economy. It also has an exceptional place in the development of tourism. Today, as literary tourism develops, it encourages the creativity of the creative class by

creating economic benefits. The literary heritage of the countries also maintains its attractiveness for literary tourism. The joint development of literature with economy contributes to the development of creative economy and tourism. Globalization has brought the world together as a single hub, leading to an influx of tourists to see different cultures. The influx of tourists also boosts the development of the area and increases the share of tourism in economic growth. Therefore, countries prepare policies to encourage more tourists to come, and work to protect their cultural heritage and make it useful for tourism. The richness of its literary heritage and its attraction to tourism add to Nottingham's importance. Especially, The University of Nottingham's collections of literary and cultural records are rich and important. Nottingham is the land of great writers such as Lord Byron, DH Lawrence and Alan Sillitoe. The interest of millions of tourists in Nottingham's literary heritage throughout the year also has a positive effect on the development of the area. Nottingham employs up to 20,000 people in over 2,400 creative business. Literary events and festivals are organized to maintain stability in the development of tourism. Nottingham is a member of UNESCO's Creative Cities Network on the theme of literature. The status of UNESCO City of Literature raises Nottingham’s profile on the world stage. The article explores the economic benefits of Nottingham's literary heritage.

KEYWORDS: literary tourism, creative economy, creative industries, Nottingham, literary heritage

GİRİŞ

İqtisadiyyatın inkişafının mərhələlərində müxtəlif elm sahələrindən də bəhrələnmişdir. Elm və texnologiyanın sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövrümüzdə iqtisadiyyatın yeni sahələri yaranmaqdadır. İnsan bilik və bacarıqlarına əsaslanaraq inkişaf edən kreativ iqtisadiyyat da bu qəbildəndir. Kreativ iqtisadiyyat yaradıcı sinfin çiyinlərində yüksəlməkdədir. Müxtəlif elm sahələrinin nümayəndələri olan yaradıcı sinif elə bir irs formalaşdırır ki, bu dünyada yeni tendensiyaların yaranmasına səbəb olur. İlk baxışda ədəbiyyat ilə iqtisadiyyat, ədəbiyyat ilə turizm bir-birindən tam uzaq elm sahələri kimi görünür. Ədəbiyyatın yaradıcı insanları öz irsləri ilə turistlər üçün maraq, iqtisadiyyat üçün iqtisadi fayda yaradırlar. Yazarın və şairin əsərləri dünyaya yayıldıqca onların irsini görmək, eləcə də yaşam tərzini öyrənmək turistlər üçün cəlbedici görünür. Getdikcə yaradıcı sənayelərin inkişafı, beynəlxalq ticarətdə kreativ əmtəə və xidmətlərin həcminin artması mövzunun nə dərəcədə önəmli olduğunu göstərməkdədir. Eləcə də ədəbi irsin aid olduğu ölkənin daha çox tanınmasına, turistlərin sayının artmasına da təsirləri böyükdür. Günümüzdə ədəbiyyat turizmi daha da inkişaf etməkdədir. Turistlərin müxtəlif zövqlərə sahib olması turizmin də müxtəlifliyini şərtləndirir. Fərqli zövqlərə malik insanların tələbinə uyğun turistik fəaliyyətlərin təklifi dayanıqlı turizmin inkişafına şərait yaradır. Ədəbi irsə sahib ölkələr ədəbiyyat turizminin inkişafı üçün ədəbi fəaliyyətlərini artırırlar. Ədəbi festivallar və tədbirlərin təşkili bu sahəyə marağı olanların axınına səbəb olur. Turistlərin axını yerli əhalinin gəlirlərini artırır və iqtisadiyyatda artıma səbəb olur. Ədəbiyyat turizminin daha da inkişaf etdirilməsi, turizmdə dayanıqlılığa nail olunması üçün ölkələrin fərqli siyasətləri var. Beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə də kreativ iqtisadiyyata dayanan sahələrin təşviqi məqsədilə şəbəkələşmələr yaradılır. UNESKO-nun Yaradıcı Şəhərlər Şəbəkəsi də bu qəbildəndir. 7 müxtəlif tematika üzrə şəhərləri birləşdirən YŞŞ şəhərlərin şəbəkələşməsi və tanınması baxımından müstəsna rol oynayır. Yaradıcı Şəhərlər Şəbəkəsinin tematikalarından biri də ədəbiyyatdır. Ədəbiyyat üzrə dünyanın fərqli regionlarından şəhərlər bu şəbəkəyə qoşulmaqla fəaliyyətlərində ədəbiyyata yer ayırırlar. YŞŞ-nin ədəbiyyat tematikası üzrə üzvlərindən biri də Nottinqem şəhəridir. Nottinqemin Nottinqemşirdə yerləşməsi, ədəbi irsinin zənginliyi turistlərin getmək istədiyi yerlərdən biri kimi cəlbediciliyini qoruyur. Ədəbi qəhrəmanlara heykəllərin qoyulması, ədəbi festivalların təşkili, ədəbi irsin muzeylər vasitəsilə sərgilənməsi turizmin dayanıqlılığını təmin edir. Məqalədə ədəbiyyatın iqtisadiyyata müsbət təsiri olduğunu tədqiq edəcək, kreativ iqtisadiyyatın getdikcə artan rolundan bəhs edəcəyik.

TƏDQİQAT METODU

Kreativ iqtisadiyyata dair tədqiqatlarda statistikadan ibarət mürəkkəb məlumatlarla deyil, əvvəlki tədqiqat və hesabatlara əsaslanaraq yumşaq məlumatların toplanması ilə təsviri xarakter daşıyır. Tədqiqatda ona görə də keyfiyyət metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat zamanı zaman sırası analizi keyfiyyətində əvvəlki tədqiqatlara baş vurulmuş, kreativ iqtisadiyyat üzrə tədqiqatçıların elmi əsərlərindən və UNESCO, UNCTAD hesabatlarından istifadə edilmişdir. Bu tədqiqatda tədqiqatçılar kreativ iqtisadiyyatın nəzəri-metodoloji əsasları, İngiltərədə kreativ iqtisadiyyatın inkişafı, Nottinqem şəhərinin ədəbi irsi və bunun iqtisadiyyata təsirlərini təqdim edirlər.

KREATİV İQTİSADİYYATA BAXIŞ

1990-cı illərdən iqtisadi ədəbiyyata "kreativ iqtisadiyyat", "yaradıcı sinif", "yaradıcı sənayelər" terminləri daxil olaraq iqtisadiyyatda çəkisini artırmağa başladı. Beynəlxalq təşkilatların proqnozlarına görə, 2030-cu ilədək kreativ iqtisadiyyatda çalışanlar ümumi çalışanların 10%-nə çatacaq. Qısa müddətdə iqtisadiyyatda kreativ iqtisadiyyatın yüksəlişi tədqiqatçıların marağına səbəb olmuşdur və kreativ iqtisadiyyat barədə çoxlu tədqiqatlar mövcuddur.

Kreativ iqtisadiyyata yanaşmalardan biri olan kreativ sənayeləşmə Con Haukins tərəfindən irəli sürülmüş, İngiltərənin Mədəniyyət, Media və İdman Departamenti (DCMS) qruplaşdırmış, UNCTAD tərəfindən inkişaf etdirilmişdir(DCMS, 2013: s-13, UNCTAD, 2008: s-13). BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransı(UNCTAD) təsnifatına görə, kreativ sənayelər irs, incəsənət, media və funksional yaradıcılıqdan ibarətdir.

Riçard Florida daha sonra "yaradıcı sinif" konsepsiyasını irəli sürdü. O, peşə təhlilindən istifadə edərək işçi qüvvəsini yaradıcı sinif, işçi sinfi və xidmət sinfi kimi üç yerə ayırır. Xidmət sinfi gündəlik xidməti icra edir, işçi sinfi fiziki əməkdən istifadə edir. Yaradıcı sinif isə bilgiyə dayanan fəaliyyətdir. Yaradıcı sinfin inkişafı əmək qüvvəsində keyfiyyəti təmin etməklə bilgiyə dayanan iqtisadiyyatın yüksəlişinə xidmət edir. Bilik iqtisadiyyatının inkişafı əlavə dəyəri daha yüksək olan məhsulların istehsalı deməkdir və bu da yaradıcı sinfin daha böyük dəyər yaratdığı mənasına gəlir. Yaradıcı sinif super yaradıcı nüvə (komputer və riyaziyyat peşələri; memarlıq və mühəndislik; həyat, fiziki və sosial elm; təhsil, təlim və kitabxana vəzifələri; incəsənət və dizayn işləri; əyləncə, idman və media peşələri) və yaradıcı peşəkarlar (idarəçilik peşələri; biznes və maliyyə əməliyyatları; hüquqi vəzifələr; tibb işçiləri; texniki peşələr; yüksək səviyyəli satış və satış idarəçiliyi) kimi alt qruplara bölünür(Mellander və Floria, 2021: s-10).

Yaradıcı şəhərlərin texnoloji-innovativ şəhərlər, mədəni-intellektual şəhərlər, mədəni-texnoloji şəhərlər, texnoloji-təşkilati şəhərlər kimi tipləri var (Hospers, 2003: 147-148).

Texnoloji-innovativ şəhərlər yeni texnologiyaların yarandığı şəhərlərdir. Əksər hallarda bir nəfərin yaratdığı innovasiya şəhərin önə çıxmasına səbəb ola bilər. Getdikcə bu cür şəhərlərin sayı artmaqdadır.

Mədəni-intellektual şəhərlər elə şəhərlərdir ki, şəhərdə yaşamayanların diqqətinə səbəb olur və düşünürlər ki, öz bacarıqlarını belə şəhərlərdə göstərə biləcəklər. Mədəni-texnoloji şəhərlər mədəniyyətin texnologiya ilə birləşməsindən yaranan şəhərlərdir. Daha çox mədəni sənayelər kimi ifadə edilir. Texnoloji-təşkilati şəhərlər isə yaşayanların ənənəvi problemlərə yeni həll yolları gətirmələri ilə yaranan şəhərlərdir. Bu cür yenilənən şəhərlər günümüzdə də yaranmaqdadır(Namazova və Tağıyev, 2023: s.13).

UNESCO tərəfindən isə yaradıcı şəhərlərə dair Yaradıcı Şəhərlər Şəbəkəsi üzrə təsnifləşmə işlənmişdir. Bu şəbəkənin şəhərlərin sahib olduğu mədəni irsi qorumaq, yaradıcılığı təbliğ etmək, yaradıcı sinfin yüksəlişində rol oynamaq, şəhərlərin iqtisadi inkişafına öz töhvəsini vermək kimi məqsədləri var. Yaradıcı şəhərlər şəbəkəsinin getdikcə əhatə dairəsi genişlənməkdədir. 2023-cü ilin oktyabr ayının məlumatlarına əsasən dünyanın 100 ölkəsindən 350 şəhər Yaradıcı Şəhərlər Şəbəkəsinin üzvüdür. Yaradıcı Şəhərlər Şəbəkəsi 7 tematika üzrə qruplaşdırılır.

Cədvəl 1. UNESCO Yaradıcı Şəhərlər Şəbəkəsinin tematikaları

Sənətkarlıq və xalq sənəti	Media sənəti
Qastronomiya	Musiqi
Ədəbiyyat	Dizayn
Film	

Mənbə: en.unesco.org/creative-cities/creative-cities-map

Yaradıcı Şəhərlər Şəbəkəsinə üzv olmaq daim üzv olmaq mənasına gəlmir. Ona görə ki, hər 4 ildə bir dəfə üzvlük izləmə hesabatı hazırlanmalıdır. Fərqli tematikalar üzrə qruplaşmada məqsəd yaradıcılığı şəhərlərin davamlı inkişafı üçün strateji amil kimi müəyyən etmək və əməkdaşlığı təşviq etməkdir(Tağıyev, 2022: s.169, Tağıyev, 2023: s.60). Yaradıcı şəhərlərin şəbəkəsi genişlənməkdə və üzvlərin sayı artmaqdadır.

KREATİV İQTİSADİYYATIN YÜKSƏLİŞİ

Öncə inkişaf etmiş ölkələrdə yaranan, daha sonra qloballaşmanın təsirilə inkişaf etməkdə olan ölkələrə də yayılan kreativ iqtisadiyyat getdikcə iqtisadiyyatda öz payını artırmaqdadır. 2000-ci illərin əvvəlindən başlayaraq kreativ əmtəələrin istehsalı və ixracı artmağa başlamışdır. Kreativ və mədəni sektorda çalışanlar və istehsal ildən-ilə artmaqdadır. UNESCO-nun 2022-ci il hesabatına görə kreativ və mədəni sektorda çalışanlar dünya üzrə ümumi çalışanların 6.2%-ni, kreativ istehsal isə qlobal ÜDM-nin 3.1%-ni təşkil edir(UNESCO, s-44). İstehsalın artması və qloballaşmanın təsirilə kreativ əmtəə və xidmətlərin də ixrac həcmi artmaqdadır. 2002-ci ildə 200 milyard dollarlıq kreativ əmtəə ixrac edilirdisə, 2020-ci ildə 524 milyard dollara çatdı. Ölkələrin kreativ əmtəələrin ixrac statistikasına baxanda 2011-ci ilədək inkişaf etmiş ölkələrin ixrac həcmi daha çox idi. 2011-ci ildən etibarən inkişafda olan ölkələrin yaradıcı əmtəə ixracı inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsindən illər üzrə artmağa başladı. 2020-ci il üzrə ixrac edilən 524 milyard dollarlıq yaradıcı məhsulun 296 milyardlıq hissəsini inkişafda olan, 226 milyard dollarlıq hissəsini isə inkişaf etmiş ölkələr gerçəkləşdirib. BMT-nin Ticarət və İnkişaf üzrə Konfransının (UNCTAD) qruplaşdırmasına görə yaradıcılıq məhsullarına sənətkarlıq, audiovizuallar, dizayn, yeni media, ifaçılıq sənətləri, nəşriyyat,vizual incəsənət və yaradıcı xidmətlərə isə tədqiqat və inkişaf lisenziyaları və xidmətləri, proqram lisenziyaları və xidmətlər, audio-vizual lisenziyalar və xidmətlər, informasiya xidmətləri, reklam, bazar tədqiqat və memarlıq, mədəni, istirahət və irs xidmətləri daxildir. 2007-ci ildən etibarən Asiya kreativ əmtəə ixracı üzrə başlıca qitəyə çevrildi. Xüsusilə də Asiya ölkəsi olan Çinin kreativ əmtəə və xidmət ixracı daha çoxdur. Bunu dünyanın top 10 ən çox kreativ əmtəə ixrac edən ölkələrin siyahısından da görmək olar.

Cədvəl 2. Kreativ əmtəə ixracatçılarının top onluğu(2020)

Ölkələr	İxrac(mlrd dollarla)
Çin	169
ABŞ	32
İtaliya	27
Almaniya	26
Honq Konq	24
Fransa	21
İngiltərə	15
Vyetnam	14
Koreya	14
Hindistan	14

Mənbə: UNCTAD creative economy report 2022

Cədvəl 2-dən də göründüyü kimi kreativ məhsulların istehsalı inkişaf etmiş ölkələrlə birlikdə inkişafda olan ölkələrdə də inkişaf mərhələsinə qədəm qoyub. Kreativ əmtəələrin istehsalı və ixracı ölkələrin ixracında ümumi ixraca görə payını artırmaqdadır. 10 inkişaf etmiş ölkənin kreativ əmtəə ixracı onların cəmi ixracının ortalama 3.08%-ni təşkil edir. 10 inkişafda olan ölkələrdə isə bu rəqəm 4.19% təşkil edir. Göründüyü kimi inkişafda olan ölkələrdə kreativ iqtisadiyyat sürətlə inkişaf etməkdədir. Daha çox gənclərin məşğulluğunun təminində rol oynayan kreativ iqtisadiyyat öz yüksəlişini yaşamaqdadır.

İNGİLTƏRƏDƏ KREATİV İQTİSADİYYAT

Kreativ iqtisadiyyatın inkişaf etdiyi başlıca ölkələrdən biri də İngiltərədir. Ölkə iqtisadiyyatında kreativ iqtisadiyyatın önəmi statistik məlumatlardan da görülməkdədir. İngiltərədə kreativ iqtisadiyyata baxanda ölkənin kreativ əmtəə və xidmətlərin ticarəti ilə bərabər yaradıcı sinfə aid mədəni irsin ölkə iqtisadiyyatına turizmin inkişafı ilə təsir etdiyi görülür.

Cədvəl 3. Kreativ əmtəə və xidmət ticarəti(2020)

Kreativ məhsulların ticarəti				Kreativ xidmətlərin ticarəti	
İxrac (mlrd US dollar)	**Cəmi ixracda payı(%)**	**İdxal (mlrd US dollar)**	**Cəmi idxalda payı(%)**	**İxrac(mlrd dollar)**	**Cəmi xidmət ixracında payı(%)**
15.3	**3.8**	**23.5**	**3.7**	**56.8**	**16.6**

Mənbə: UNCTAD Creative Economy report 2022

Yuxarıdakı cədvəldən də göründüyü kimi İngiltərənin cəmi ixracının 3.8%-i kreativ əmtəənin, cəmi xidmət ixracının isə 16.6%-i kreativ xidmətlərin payına düşür. Kreativ məhsulların nəşriyyat qrupuna aid 490199 HS kodu üzrə BMT-nin Comtrade bazasının məlumatına əsasən İngiltərənin 2022-ci ildəki ixracı 1.8 milyard dollar həcmində olub. Göründüyü kimi ədəbiyyata aid kitabların nəşri və ixracı ölkənin kreativ iqtisadiyyatında mühüm yer tutur. Kreativ iqtisadiyyata aid məhsul və xidmətlərin ticarətindən başqa ölkəyə turist axınının dayanıqlılığını təmin etmək üçün kreativ iqtisadiyyatın rolu artmaqdadır. Kreativ iqtisadiyyata aid yaradılan irsin və yaradıcı sinfin fəaliyyətinin təşkili turizmin dayanıqlılığında rol almaqdadır. Statitanın statistikasına görə 2022-ci ildə İngiltərəyə turist səfərlərinin sayı 31.2 milyon nəfər təşkil etmişdir(https://www.statista.com/statistics/287133/annual-number-of-overseas-visits-to-the-united-kingdom-uk/) İngiltərənin dünya turizmindən daha çox pay alan ölkələrdən olması onun turizmin dayanıqlılığını təmin etmək üçün müxtəlif strategiyalar hazırlamasını şərtləndirir. Bu baxımdan dayanıqlı turizmin inkişafı üçün sahib olduğu ədəbi, mədəni irsindən istifadə, yaradıcı sinfə aid yazar və şairlərin əsərlərinin nəşri və təbliği siyasəti həyata keçirilir.

NOTTİNQAM ƏDƏBİ İRSİNİN TURİZMİN İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Folklordan modaya qədər Nottinqam maraqlı və müxtəlif keçmişə malikdir. Robin Hud şəhəri adlandırılan Nottinqam, orta əsr və müasir quruluşların bir araya gəldiyi bədii və tarixi şəhər kimi diqqəti çəkir. Məhz Şervud meşəsində məşhur qəhrəman öz şücaətlərini göstərmiş, şücaəti və cəsarəti ilə yerli sakinləri heyran etmişdir. Şəhərin küçə və meydanları qəhrəman quldurun və onun dostlarının adını daşıyır. Nottinqam hər il gözəl Robin Qud festivalı keçirir. Bu festivala dünyanın hər yerindən turistləri cəlb olunur. Festival iştirakçılarına Robin Qudun geyindiyi kimi parlaq yaşıl papaqlar və plaşlar geyinmələri tövsiyə olunur. Festivalın qonaqları çoxsaylı şou və müsabiqələrlə əylənirlər. Kostyum şouları və rəqabətli ox atışları, maraqlı yarışlar və uşaq yarışları Şervud Meşəsində səhərdən axşama qədər keçirilən əyləncəli temalı tədbirlərdən yalnız bir neçəsidir. Tədbir bir həftə davam edir. Bu, yerli əhalinin ən çox gözlədiyi bayramlardan biridir və onların milli şöhrətini taclandırır.

Şəhərin əsas görməli yerləri və turistik məkanı onun hüdudlarından kənarda da tanınır. Bu, Nottinqam qalasıdır. Yüzlərlə il yaşı olan bu nəhəng, möhkəmləndirici quruluş indi muzeyə çevrilir və qiymətsiz tarixi əsərlər kolleksiyasını saxlayır. Qalanın darvazaları qarşısında turistlər məşhur ədəbi qəhrəman Robin Qudun abidəsini kəşf edəcəklər. Robin Hud balladalarının pərəstişkarları mütləq Edvinstouv kəndi yaxınlığında şəhərətrafı ərazilərdə böyük bir park ərazisini ziyarət etməlidirlər. Bu park Robin Qud üçün komanda mərkəzi hesab olunur. Parkın ərazisində mühüm təbii abidə - təxminən min il yaşı olan palıd ağacı tapılır. Eyni mühüm əlamətdar yer Lord Bayrona məxsus Newstead Abbey adlı evdir. Turistlər üçün ev pulsuzdur. Şairin nadir canlı əşyaları və yaradıcılıq əsərləri toplusunu təqdim edir.

Avropada adambaşına ən çox idman qurğusuna malik olan Nottinqam həm də həqiqətən idman şəhəridir. Trent Bridge-də beynəlxalq kriket matçlarına, Milli Buz Mərkəzində peşəkar xokkeyə və Nottinqam Açıq Tennis Turnirinə ev sahibliyi edir.

Nottinqam şəhəri müasir incəsənətin ən qabaqcıl nöqtəsindədir. Nottingham Contemporary Böyük Britaniyanın ən böyük müasir incəsənət qalereyalarından biridir və tez-tez dünyanın aparıcı rəssamlarının sərgilərini nümayiş etdirir. Şəhər həm də əlamətdar ədəbi irsi və inkişaf edən yaradıcı yazı səhnəsinə görə YUNESKO-nun Dünya Ədəbiyyat Şəhəri adlandırılıb.

Nottinqam dünya şöhrətli ədəbiyyat xadimləri ilə sıx bağlıdır və bir çox tanınmış müəlliflər, şairlər və jurnalistlərin evi olmuşdur. Nottinqam Trent Universiteti və Nottinqam Universitetinin ədəbiyyatla bağlı proqramları və kampusları ilə birlikdə hər il 60,000-dən çox dünya üzrə tələbə əhalisini cəlb edir, yaradıcı yazı kurslarında uzun müddət davam edən ənənələri ilə tanınır. Bundan əlavə, şəhərdə 200 illik Bromley Evi Kitabxanası olan güclü kitabxana şəbəkəsi var. Ədəbi tədbirlərin

müxtəlifliyi ilə seçilən Nottinqam hər il 300 rəssam və 55000 nəfərlik tamaşaçı toplayan çoxsahəli Nottinqam Avropa İncəsənət Teatrı Festivalına ev sahibliyi edir.

Ədəbiyyatın Yaradıcı Şəhəri olaraq Nottinqamın ədəbi irsdən gözləntiləri bunlardır:

- İstəksiz oxucuları ədəbiyyata cəlb etmək və öz növbəsində ömür boyu oxumağa və öyrənməyə sövq etmək üçün mükafat qazanan "Oxunmamışların şəfəqi" layihəsi də daxil olmaqla, kütləvi təşəbbüslər vasitəsilə savadsızlıqla mübarizə;
- Kitabxanalarda, məktəblərdə və mədəniyyət mərkəzlərində, xüsusən gəncləri hədəf alaraq hekayə vərdişlərini təşviq etmək üçün seminarlar;
- Beynəlxalq və çoxdilli əsərlərin geniş çeşidini nümayiş etdirən və təcrid olunmuş və həssas qrupların və fərdlərin iştirakını təşviq edən Nottinqam Söz Festivalının təşkilini davam etdirmək;
- Ədəbi sektorda iqtisadi cəhətdən davamlı karyeraya diqqət yetirən Ağızlı Şairlər kollektivi vasitəsilə gənclər üçün iş imkanlarının genişləndirilməsi;
- Digər Yaradıcı Ədəbiyyat Şəhərləri ilə beynəlxalq əməkdaşlığı inkişaf etdirmək, xüsusən də innovativ mədəniyyətlərarası təcrübələri vurğulamaq üçün layihələr həyata keçirmək.

YUNESKO-nun Ədəbiyyat Şəhəri statusu Nottinqamın dünya miqyasında profilini yüksəltməyə imkan verəcək və Nottinqamı fərqli şəhərə çevirən çoxlu müxtəlif icmaların yerli yaradıcılığını inkişaf etdirməyə kömək edəcək.

NƏTİCƏ

İngiltərədə kreativ iqtisadiyyatın inkişafı ilə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində dayanıqlı inkişaf görülməyə başladı. Kreativ əmtəələrin istehsalı ixracda bu əmtəələrin həcmini artırdı. İngiltərə ixracının 3.8%-ni təşkil edən kreativ əmtəələrin istehsalının artması məşğulluğa da öz müsbət təsirini göstərməyə başladı. Milyonlarla işçinin çalışdığı kreativ iqtisadiyyatda istehsal olunan məhsul və xidmətlər ölkənin beynəlxalq ticarətində payını artırmaqdadır. Kreativ xidmətlərin ixrac statistikasında gördük ki, ölkənin xidmətlər ixracının 16.6%-i yaradıcı xidmətlərdən ibarətdir.

Kreativ iqtisadiyyatın ölkə məşğulluğunda da payı yüksəlməkdədir. 2.4 milyon işçi yaradıcı sənaye sahələrində çalışmaqdadır. Əsasən gənc nəslin məşğulluğunda kreativ iqtisadiyyatın rolu müstəsnadır. Məşğulluqda artan rolu yaradıcı sinfin böyüməsini də təşviq edir. Müasir texnologiyaların və innovasiyanın sürətli inkişafı kreativ sənayelərdə böyüməni daha da artırır. Xüsusilə də əlavə dəyəri yüksək olan məhsulların istehsalı bu sahəyə marağı daha da artırır.

Kreativ iqtisadiyyatın ölkədə dayanıqlı turizmin inkişafına da təsirləri böyükdür. Ölkənin sahib olduğu irsin qorunması və iqtisadiyyata qazandırılması turizmdən daha çox pay almaqla bərabər mədəni irsin yerləşdiyi ərazinin də inkişafına öz pozitiv təsirlərini göstərir. Nottinqemin ədəbi irsinin iqtisadiyyata qazandırılması nəticəsində kreativ sənaye daha da böyüməyə başladı və kreativ iqtisadiyyatda çalışanların sayı artmaqdadır. Eləcə də, xarici və daxili turist axınının qorunmasında Nottinqemin ədəbi irsinin rolu böyükdür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. DCMS(2013), Kreativ sənayeləşmənin təsnifatı və ölçülməsi. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/203296/Classifying_and_Measuring_the_Creative_Industries_Consultation_Paper_April_2013-final.pdf
2. Hüseynov, A., Tağıyev, C. (2023). Azərbaycanın ixrac məhsul çeşitləndirilməsində qeyri-neft ixracı. Elm və İnnovativ texnologiyalar Jurnalı, 26 s.
3. Hospers, G.J. (2003). Creative cities: Breeding places in the knowledge economy. Knowledge, Technology, Policy, 16(3), pp.143-162.
4. Mellander, C., & Florida, R. (2021). The rise of skills: Human capital, the creative class, and regional development. *Handbook of regional science*, 707-719.
5. https://en.unesco.org/creative-cities/creative-cities-map
6. Namazova, Saba & Tağıyev, Cəmil. (2023). KREATİV İQTİSADİYYATA ƏDƏBİYYAT TEMATİKASI ÜZRƏ BAXIŞ.
7. Tağıyev, Cəmil. (2022). Qarabağda kreativ iqtisadiyyat və ixrac potensialı.
8. Tağıyev, Cəmil. (2023). Azərbaycanda ixracın müasir vəziyyəti və səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları.
9. https://www.unesco.org/creativity/sites/default/files/medias/fichiers/2023/01/380474eng.pdf
10. UNCTAD(2008), Kreativ İqtisadiyyat hesabatı, https://unctad.org/system/files/official-document/ditc20082cer_en.pdf

İSTEHLAKÇILARIN SATINALMA QƏRARLARINA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR

ÇİNARƏ BƏKİROVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat və idarəetmə/Biznesin təşkili və idarə edilməsi
cbekirova@std.beu.edu.az
XIRDALAN / AZƏRBAYCAN

Xülasə

Hal-hazırda böyük rəqabət ortamında olan şirkətlər, müəssisələr istehlakçı davranışları və satın alma qərarlarına təsir göstərməyə çalışırlar. Müəssisələrin əsas məqsədi qazanc əldə etməkdir. Bunun üçün şirkətlər istehlakçı davranışlarının satın alma qərarlarına göstərdiyi mədəni, sosial, şəxsi və psixolojik təsirlərə xüsusi diqqət yetirirlər. Bu çalışmada müəssisələr və inkişaf edən müasir marketinqdə istehlakçıların satınalma davranışları və bu davranışlara təsir edən amillərin vacibliyi və əhəmiyyəti göstərilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR: İstehlakçı davranışı , satınalma qərarı , mədəni , sosial, şəxsi , psixolojik faktorlar

Abstract

Currently, companies and enterprises in a highly competitive environment strive to influence consumer behaviors and purchasing decisions. The main goal of enterprises is to generate profit. For this purpose, companies pay special attention to the cultural, social, personal, and psychological impacts of consumer behaviors on purchasing decisions. This study highlights the necessity and importance of understanding consumer purchasing behaviors and the factors influencing these behaviors in both enterprises and evolving modern marketing.

KEYWORDS: Consumer behavior , purchase decision , cultural , social , personal , psychological factors

GIRIŞ

İstehlakçı ehtiyaclarını qarşılamaq və daha çox gəlir əldə etmək üçün şirkətlər bir-birləri ilə mübarizə aparırlar. İnsanlar çox vaxt ehtiyaclarını qarşılamaq üçün alış-veriş edir. Bəzi insanlar getdiyi yerdə ehtiyaclarını qarşılamaq istəyərkən, bəziləri hara daha ucuzdursa orda alış-verişini edir. Bəzi insanlar ailələri ilə alış-veriş etməyi sevməz, bəzi insanlar isə həftə sonu alış-veriş edər. Bəziləri "alış-veriş edirəm, elədisə varam" şəklində düşünərkən, bəziləri üçün alışveriş adətən zülm halını alır.[3, s.79-85]

1950-ci illərdən sonra inkişaf edən və 1980-ci illərdə daha çox yüksələn "Müasir Marketinq" anlayışı, şirkətlərin məqsədlərini reallaşdırmaq üçün istehlakçıların istək və ehtiyaclarını qarşılayaraq, mənfəət əldə etməyi ön planda tutmuşdur.[4, s.351-352]Ölkəmizdə gündən günə önəm qazana "Müasir Marketinq" anlayışındaki istehlakçı məmnuniyyəti əsasən istehlakçıları və istehlakçı davranışlarını düzgün dərk etməklə mümkün olacaq.

1. İstehlakçı davranışı

İstahlakçı davranışı dedikdə şəxslərin istək və ehtiyaclarını qarşılamaq üçün mal və xidmətləri seçmə , satınalma , istifadə etmə zamanı göstərdiyi davranışlar nəzərdə tutulur. İstehlakçı davranışları hansı mal və xidmətlərin kimdən, necə, harada, nə zaman satın alınıb alınmayacağı haqqında qərarların verildiyi bir prosesdir [1, s.116-117]

İstehlakçı davranışı tədqiqatı, fərdin mövcud resurslarından(pul, zaman) istifadə edərkən necə qərar verəcəyini araşdırır. Həmçinin bu tədqiqat insanların hansı məhsulları aldıqlarını, niyə aldıqlarını, necə aldıqlarını, nə zaman aldıqlarını, haradan aldıqlarını və nə sıxlıqda aldıqlarını təhlil edir.

İstehlakçılar satın alma zamanı məhsulu alıb-almamağı və ya məhsulu hardan, hansı satıcıdan alacaqlarına diqqət yetirirlər. Buna görə də şirkətlər istehlakçıların satın alma davranışlarına təsir etmək üçün reklam və endirimlərdən istifadə edirlər.[5, s.299] Bunlar vasitəsi ilə şirkətlər istehlakçıların satın alma qərarlarına təsir edə bilir.

2. İstehlakçıların satın alma davranışlarına təsir edən faktorlar

Əgər bir satıcı istehlakçının satın alma davranışını müəyyən edə bilərsə, bu mal və ya xidmətləri ilə əlaqəli hədəflərini reallaşdırmağa müsbət təsir göstərəcəkdir.Satın alma davranışı insanların, təşkilatların və qrupların ehtiyacları əsasında formalaşır. Satın alma davranışı dedikdə insan ehtiyacları mövzusuna da diqqət yetirilir, bu mövzunu anlamaqda xüsusi rol oynayır. Marketinqin əsas vəzifəsi, istehlakçıların istək və ehtiyaclarını dəqiqləşdirmək və buna uyğun mal və xidmətləri istehsal etməkdir. Marketinq uğur əldə etmək üçün sadəcə istehlakçıların istək və ehtiyaclarını deyil, eyni zamanda bu istək və ehtiyacların ortaya çıxma səbəblərini də öyrənməlidir. Bunun üçün böyük bir araşdırma aparılmalı və alıcıların davranışlarına diqqət yetirilməlidir. Düzgün araşdırma edildikdə bazar və istehlakçı arasında əlaqə də düzgün qurular. Beləliklə bazar istehlakçı ehtiyaclarını qarşılayacaq mal və xidmətlər istehsal etməklə sadiq bir alıcı qrupu qazanacaqdır.

İstehlakçı həm fərdi, həm sosyal aspektlərdən(ətraf, ailə, referans qrupları, rol və s.)çox saylı faktorun təsiri altındadır. Bu faktorlar istehlakçının satın alma qərarlarına müxtəlif formada təsir edir[6, s.3-4]

Istehlakçı niyə A markalı məhsul və ya xidməti B markalı məhsul və ya xidmətə görə üstün tutur? Niyə bəzi məhsul və xidmətləri həmişə müəyyən yerdən almağa çalışır? Bu sualların cavabını tapmaq olduqca çətindir. Bəzən istehlakçı özü də satınalma davranışının həqiqi səbəblərini tam olaraq başa düşmür. Amma əsas istehlakçı ehtiyaclarını və davranış formalarını anlamaq, işin marketinq səylərini doğru istiqamətləndirmək üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

Həqiqətən də yuxarıda verilən suallara cavab tapmaq üçün çox yönlü təsir və reaksiyaları anlamaq lazımdır.Davranışlar, bir tərəfdən istehlakçının şəxsi olaraq, ehtiyaclarının və tələbatlarının, öyrənmə prosesinin, qiymətləndirmələrinin, mövqelərinin və inanclarının təsiri ilə, digər tərəfdən şəxsin üzvü olduğu cəmiyyətdə mədəniyyət, sosyal sinif, istinad qrupları və ailə kimi faktorların təsiri ilə müşahidə olunur[2, s.79-80].

İstehlakçı davranışlarına fərdi və fərdi olmayan bəzi faktorlar təsir edir. Fərdi faktorlara ehtiyaclar, istəklər, tələblər, tutumlar, təcrübələr, dəyər anlayışları aid edilə bilər. Marketinq menecerləri istehlakçıların mal və xidmətlərə qarşı reaksiyalarını, həmçinin nəyə əsasən mal və xidmətləri aldıqlarını anlamaq və ölçmək üçün psixologiya texnikalarından istifadə edirlər. Fərdi olmayan faktorlara isə mədəniyyət, peşə, ailə, referans qrupları göstərilə bilər.

İstehlakçıların satın alma davranışlarına təsir edən faktorlar əsasən 4 qrupda toplanır: mədəni, şəxsi, psixoloji, sosial

Mədəni faktorlar

Sadalanan faktorlardan ən mühümü sayılan mədəni faktorlar istehlakçının mədəniyyəti, onun müəyyən submədəniyyətə və sosial sinfə aidliyini bildirir.

Mədəniyyət - Burada əsasən insanların aid olduğu ailə və ya cəmiyyət, bu ailə və ya cəmiyyətin onlara qazandırdıqları dəyərlər, vərdişlər nəzərdə tutulur.

Submədəniyyət – hər bir mədəniyyət submədəniyyətlərdən ibarətdir. Burada insanlar özləri ilə oxşar fərdlərlə sıx ünsiyyət qura bilir. Submədəniyyətlər milli, dini, irqi və ya regional əsaslarla formalaşır. Bir çox submədəniyyətlər bazar seqmentlərinin bünövrəsini təşkil edir ki, bu da satıcıları məhsulları və marketinq proqramlarını onların tələbatlarına uyğunlaşdırmağa məcbur hala salır.

Sosial siniflər – üzvləri müəyyən vahid dəyərlər əsasında birləşən, nisbətən eynicinsli, stabil ictimai qruplardır. Sosial siniflərin əsas fərqləri müəyyən sosial statusun olması; təhsil, gəlir, fəaliyyət növü və ən əsası bir sinifdən başqa bir sinifə keçid imkanının olmasıdır.Bu sosial siniflər vasitəsi ilə istehsalçılar müəyyən bir sinif seçib onun tələbatlarını ödəməyə fokuslana bilirlər.

Sosial faktorlar

Sosial faktorlar referans qrupları, ailə, rollar ve statuslar olmaqla üç başlıq altında qruplaşdırılır.

Referent qruplar- fərdin kiməsə(nəyəsə) qarşı münasibətinə birbaşa və ya dolayı yolla təsir göstərən qruplardır. Referent qruplar ilkin(ailə, qonşular, iş yoldaşları, münasibəti daimi və qeyri-rəsmi olan bütün qruplar) və təkrar(dini birliklər, rəsmi əsaslar üzərində qurulan və dövri xarakter olan qruplar, peşəkar kollektivlər)ola bilər. Referent qruplar bir neçə istiqamətdə fərdə təsir göstərir: onlar insanı öz davranışlarını və həyat tərzini dəyişdirməyə sövq edə bilər; fərdin həyata münasibətinə və onun özü haqqında düşüncələrinə təsir göstərə bilər; fərd tərəfindən konkret əmtəə və ticarət markalarının seçilməsinə təsir göstərə bilər.

Marketinq üzrə mütəxəssislər istehlakçıların referent qruplarını müəyyən etməli və onların bu və ya digər marka və ya məhsulu aldıqları zaman göstərilən müxtəlif təsirləri görməlidirlər.

Ailə - 20-ci əsrin əvvəllərindən geniş ailə anlayışı dəyişməyə, ancaq asas ailə üzvlərindən ibarət ailə anlayışına dönməyə başladı. Buraya valideynlər və onların kiçik uşaqları aid olunur. Ailənin ehtiyacları və xərcləmələri, onların ailədəki uşaq sayından və valideynlərdən neçəsinin işləyib büdcəyə gəlir verməsindən asılıdır. Ailə üzvləri yaşlandıqda və ya ailə üzvlərinin sayı dəyişdikdə bu ehtiyac və xərcləmələrdə də dəyişikliklərin olacağını göstərir.[7, s.71]

Rollar və statuslar - hər bir fərd ömrü boyu müxtəlif qruplarda(ailə, dostlar və s.)iştirak edir və müəyyən rola sahib olur. Hər bir rolun fərdə verdiyi bir status olur. Məsələn ABŞ-ın ali məhkəməsinin hakiminin statusu, bilinir ki, satış üzrə menecerin statusundan yüksəkdir, həmçinin satış üzrə menecerin statusu kompaniyanın adi işçisindən yüksəkdir.

Şəxsi faktorlar.

Şəxsi faktorlar yaş və həyat dövrü, məşğuliyyət və iqtisadi vəziyyət,həyat tərzi, şəxsiyyətin tipi olaraq qruplara bölünür.

Yaş və həyat dövrü – hər bir insanın fərqli yaşlarda fərqli istək və ehtiyacları olur. Uşaqlar üçün uşaq qidaları lazım olur, böyüklər müxtəlif yeməklərin dadına baxmağa çalışır, yaşlı insanlar isə artıq pəhriz tutmalı olur. 15-20 yaş arası insanlar geyimə diqqət yetirərkən, 25-30 yaş isə daha çox evlənən insanlar olduğundan ev əşyalarına diqqət yetirir.

Son dövrlərin tədqiqatları insanın həyat dövrünün psixoloji mərhələlərinin də olmasını müəyyən etmişdir. Həyatın yetkinlik mərhələsində hər bir fərd müəyyən psixoloji keçidlər yaşayır. Marketinq üzrə mütəxəssislər bu mühüm dəyişikliklərə gətirib çıxara biləcək vəziyyətlərə (boşanma, dul qalma, təkrar evlilik) və onların istehlakçıların davranışına təsirinə böyük diqqət yetirirlər.

Məşğuliyyət növü və iqtisadi vəziyyət – istehlakçının işi, onun müəyyən mal və xidmətlərə ehtiyacını formalaşdırır. Bir həkim ilə mühəndisin işləri fərqli olduğuna görə onların ehtiyacları da fərqli olacaqdır. İnsanların iqtisadi vəziyyəti onların istək və ehtiyaclarının formalaşmssında, satın alma qərarlarını verməkdə böyük rol oynayır. İstehsalçılar hər zaman satışı istehlakçıdan asılı olan məhsullar üçün əhalinin şəxsi gəlirlərini,faiz dərəcələrinin dəyişməsi tendensiyalarını nəzarətdə saxlayırlar. Əgər bir dəyişiklik olarsa, məhsulun yenə dəyərli olması üçün onun qiymət və ya mövqeləşdirilməsində fərqliliklər edə bilər.

Həyat tərzi – insanlar eyni sosial sinifə aid ola, eyni tərz məşğuliyyətlərə malik ola bilər. Ancaq bu insanlar tam fərqli həyat tərzinə sahib ola bilərlər.

Psixoqrafika istehlakçıların həyat tərzlərini öyrənən və təsnifləşdirən elmdir. Həyat tərzlərinin ən məşhur təsnifatı SRİ İnternational kompaniyası tərəfindən işlənib hazırlanan və psixoqrafik dəyişikliklərə əsaslanan VALS-2 və ya "Qiymətlilər və həyat tərzinin tipləri" (Values and Lifestyles) sxemidir. VALS-2 sxeminə əsasən ABŞ-ın bütün yaşlı əhalisi səkkiz istehlakçı qrupuna bölünmüşdür.

İstehlakçıların əsas qruplarına bunlar aiddir:

Reallaşdıranlar (aktuallaşdıranlar) - Uğur qazanmış, inkişaf etmiş və fəal olurlar. Məsuliyyəti öz üstlərinə götürmək onlar üçün qorxuducu olmur. Onların alışları, incə zövqdən və konkret istehlakçı qruplarına oriyentasiya etdirilmiş yüksək keyfiyyətli bahalı əmtəələrə meyl etməkdən ibarətdir.

Yerinə yetirənlər - təmin olunmuş və həyatlarından razı olan insanlardır. Vaxtlarını çox vaxt düşünərək və düşündüklərini müşahidə edərək keçirirlər. Əmtəədə möhkəmliyi, funksionallığı və dəyərliliyi yüksək qiymətləndirirlər;

Nail olanlar - Uğurlu olurlar, karyeraya diqqət yetirirlər və onlar üçün əsas olan işdir. Həmkarlarına nail olunmuş müvəffəqiyyətlərdən xəbər verən nüfuzlu əmtəələri seçirlər;

Eksperiment aparanlar - Gənc, enerjili və ruh yüksəkliyi ilə dolu olurlar . Üsyançıdırlar. Gəlirlərinin böyük hissəsini geyim almağa, restoranlara, kinoteatrlara xərcləməyə sərf edirlər;

Əmin olanlar - Mühafizəkar, adət və ənənələrə sadiq və heç bir fərqli mövzulara marağı olmayan insanlardır. Tanış əmtəə və məşhur markalara üstünlük verirlər;

Çalışanlar - Özlərinə inanmayan, özlərini daim etdikləri işlə bağlı təsdiqlənmə ehtiyacı duyurlar, onların imkanları məhduddur. Onlardan daha çox şeyə malik olan insanların aldıqları güclü əmtəələrə üstünlük verirlər;

-nə isə edənlər. Praktik olurlar və özlərindən razıdırlar. Təkcə parktiki və funksional dəyərə malik əmtəələri (alətlər, balıqçılıq ləvazimatları və s.) alırlar;

-müqavimət göstərənlər. Yaşca böyük, təqaüdə çıxanlar olur, passivdirlər, qayğılıdırlar və imkanları məhduddur. Çoxdan bəri tanış olan əmtəələrə üstünlük verən və ehtiyatlı davranan olurlar.

Şəxsiyyətin tipi – bir insanı digərlərindən fərqləndirən fikir, duyğu və davranışların bütününə şəxsiyyət deyilir.Hər insanın şəxsiyyəti onun satın alma davranışına təsir göstərər.Bəzi tədqiqatçılar ticarət markalarının fərdiliyə malik olduğunu bildirirlər. Buna görə də istehlakçılar ticarət markalarını öz şəxsiyyət tipinə görə seçirlər. Şəxsiyyətin tipinə olan biləvasitə münasibət özünüqavrama deməkdir. Ola bilər ki, hər hansı bir şəxsin özünüqavraması, onun kənardan görünüşü ilə üst-üstə düşməsin. Bu halda o əmtəəni alarkən əsas nəyə diqqət yetirəcək və seçim edəcək? Bu suala cavab tapmaq olduqca çətindir. Ona görə də özünüqavrama nəzəriyyəsi əmtəə haqqında münasibət reaksiyalarını proqnozlaşdıran marketoloqlar arasında elə də məşhur deyil.

Psixolojik faktorlar

Müştəri psixologiyasını yaxşı anlamaq istəyən hər kəs əvvəlcə müştəriləri sosial və mədəni faktorlar çərçivəsində təhlil etməli və sonra istehlakçı davranışlarına təsir edən psixoloji faktorlara görə hərəkət etməlidir.

Motivasiya(həvəs,istək,tələb) – müəyyən bir ehtiyac qarşılığında insanı hərəkətə gətirən, hər hansı ehtiyacı qarşılamaq üçün edilən davranışı ortaya çıxaran hissə motivasiya deyilir.İş yerində müəssisə rəhbərindən söz eşidən satın alma üçün mağazaya gedir. İnsanlar özünü daha yaraşıqlı, daha gözəl,güclü hiss etmək üçün alışveriş edirlər. Bir çox insan ehtiyacı olduğu üçün deyil, psixologiyalarını rahatlatmaq üçün alışverişə çıxırlar. Bu insanları psixologiya olaraq motivasiya etməkdə böyük rol oynayır.

Psixoloqlar tərəfindən insan motivasiyasının bir neçə əsas konsepsiyası işlənib hazırlanmışdır. Onlardan ən məşhurları – Ziqmund Freyd, Abraham Maslou və Frederik Hersberqdir.

Z.Freydin motivasiya nəzəriyyəsi - Bu nəzəriyyəyə görə istehlakçı ayrı-ayrı əmtəə markalarını incələnərkən, təkcə onların əsas xüsusiyyətlərinə yox, həm də az nəzərə çarpan cəhətlərinə də diqqət yetirir. Forma, ölçü, rəng, marka adı və material istehlakçıda müəyyən emosiyalar yaradır.

A. Maslounun motivasiya nəzəriyyəsi - niyə müxtəlif vaxtlarda fərd, müxtəlif tələbatlar hiss edir. A. Maslou bunu onunla izah edir ki, insan tələbatları sistemi ierarxik qaydada, əhəmiyyətlilik dərəcələsinə görə müvafiq olaraq düzülmüşdür: fizioloji tələbatlar, müdafiəyə olan tələbatlar, sosial tələbatlar və özünü ifadəyə olan tələabtlar. Fərd, ilk olaraq, ən əsas, ona ən vacib olan tələbatları təmin etməyə çalışır. Bunu etdikdən sonra, insan növbəti tələbatın ödənilməsinə keçir. Bu nəzəriyyə, rəngarəng məhsulların istehlakçıların plan, məqsəd və şəxsi həyatları ilə necə uyğun gəldiyini başa düşməyə kömək göstərir.

F. Hersberqin motivasiya nəzəriyyəsi - Frederik Hersberq insanın təmin olunmaması ilə məmnun olmasının prinsipial olaraq iki qrup müxtəlif amillər üzrə müəyyən olunduğunu iddia edən ikiamilli motivasiya nəzəriyyəsinin müəllifidir.Alışın baş verməsi üçün məmnunluq duyğusunun olması bəs etmir, məmnun qalma amili də mövcud olmalıdır. Məsələn, kompüter üzrə zəmanətin olmaması qeyri-məmnunluq amili olaraq görülə bilər. Əldə edilmiş texnikanın təmiri üzrə öhdəliklərin olması istehlakçını alışa sövq edəcək məmnunluq amili kimi çıxış etmir, bu zaman zəmanət məmnun qalmanın əsas mənbəyi deyil. Burada məmnunluq amili rolunda kompüterin istifadə zamanı sadəliyi çıxış edə bilər. Təcrübədə "iki amil" nəzəriyyəsi ikili formada tətbiq edilir. Bu amillər alıcı tərəfindən bu və ya başqa ticarət markasının seçilməsini müəyyən edir.

Qavrayış – insanların iç və ətraf dünyalarından xəbərdar olmasıdır. Qavrayış insanların ətrafda olan məlumatları seçməsi, qavraması, tənzimləməsi müddətidir. Qavrayış həmçinin keçmişdə baş verən hadisələr, inanclar, öyrənmə bacarığı, motivasiya ilə əlaqəlidir.[4, s.357-358]

Öyrənmə - İnsanlar məhsulu və ya xidməti qabaqcadan bilirsə satın almada daha cəld davranır. Əgər bilmirsə daha gec satın alma həyata keçirilir. Burada öyrənmə çox mühüm rol oynayır. Bir çox məhsul və ya xidmətin reklamını bir neçə dəfə gördükdə, bu məhsul və xidmət haqqında istehlakçılar öyrənirlər.

İnam və münasibətlər - İnsanın inam və münasibətləri rəftar və təlimlər əsasında formalaşır və istehlakçıların davranışına birbaşa təsir edir. İnam biliklərə, fikirlərə və ya inanclara əsaslanır. Əlbəttə ki, istehsalçılar alıcıların onların əmtəə və xidmətlərinə münasibətdə inama malik olmalarından çox maraqlıdırlar. İstehlakçılar üçün marka və əmtəələrə münasibətdə müəyyən inamları, onların hansı ölkədə istehsal edildiyindən də asılıdır. İnamdan əlavə olaraq fərdin münasibətləri də mühümdür. Münasibət – insan tərəfindən hər hansı obyekt və ya ideyanın dayanıqlı olaraq müsbət və ya mənfi

qiymətləndirilməsidir. İnsanlarda dinə və siyasətə, geyimə və musiqiyə, ərzaq məhsullarına və s. qarşı münasibət formalaşır. Hər hansı məhsula qarşı münasibət insanları həmin mahsulu sevməyə və ya ona nifrət etməyə, ona yaxınlaşmağa və ya ondan uzaqlaşmağa vadar edir. Formalaşmış dayanıqlı qiymətləndirmə vasitəsi ilə insanların oxşar məhsul və ya xidmətlərə eyni münasibətlərini təyin edərək hər bir alıcıya yeni şəkildə reaksiya verməyə ehtiyac qalmır. Yeni əmtəələrin istehsalı zamanı istehlakçıların artıq mövcud olan münasibətlərindən istifadə olunması və onların dəyişdirilməsinə çalışmamaq məqsədəuyğundur. Ancaq, istisna hallarda münasibətlərin dəyişməsi də baş verə bilir.

NƏTICƏ

İstehlakçı davranışlarının öyrənilməsi nəticəsində şirkətlər müştəri tələbatlarını başa düşərək məhsullarını və xidmətlərini daha effektiv şəkildə hazırlaya bilərlər. Bunun vasitəsi ilə şirkətlərin qiymətləndirmə, satış və reklam taktikaları daha effektiv olur. Həmçinin istehlakçı ilə daha yaxşı əlaqə qurmaq, bazar payını artırmaq və uzunmüddətli müştəri bağlılığını qurmaq üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

İstehlakçıların satın alma qərarlarına təsiri müxtəlif amillər əsasında olur. İstehlakçıların ehtiyaclarının və arzularının başa düşülməsi, satın alma qərarlarına təsir edən sosial, şəxsi, psixoloji, mədəni faktorların düzgün analiz edilməsi nəticəsində hər bir müəssisə rəqabətdə özünü planda göstərə bilər. Nəticə olaraq istehlakçıların satın alma davranışlarına təsir edən amillər şirkətlərin anlamağa çalışdığı və araşdırdığı əsas mövzulardan biridir. Şirkətlərin daim inkişafında və gəlir əldə etməsində böyük rolu vardır.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. DURMAZ, Y., (ORUÇ), R. B., & KURTLAR, M. (2011). KİŞİSEL FAKTÖRLERİN TÜKETİCİ SATIN ALMA DAVRANIŞLARINA ETKİSİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA. Akademik Yaklaşımlar Dergisi, 2(1), 114-133.
2. Mucuk, İ. (1999). Pazarlama İlkeleri, Türkmen Kitabevi, İstanbul.
3. DERELİ T. ve BAYKASOĞLU, A., (2002), Gaziantep Tüketicisinin Süpermarket Alışveriş Alışkanlıkları, Standard, 41 (485), 79-85.
4. DURMAZ , Y. D. D. Y. C. D. Y., CÖMERT, Y., & DURMAZ, Y. (2006). TÜKETİCİNİN TATMİNİ İLE SATIN ALMA DAVRANIŞLARINI ETKİLEYEN FAKTÖRLERE BÜTÜNLEŞİK YAKLAŞIM VE ADIYAMAN İLİNDE BİR ALAN ÇALIŞMASI. Yaşar Üniversitesi E-Dergisi, 1(4), 351-375.
5. LATTIN, J.M. Bucklin, R.E. (1989), "Reference Effects of Price and Promotion on Brand Choice Behavior", Journal of Marketing Research Volume: 26, Issue: 3, Publisher: American Marketing Association, 299.
6. ÜNLÜÖNEN, K., & TAYFUN, A. (2003). Turistlerin Yerli Halkın Tüketim Davranışlarına Etkileri Üzerine Ampirik Bir Araştırma. Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi(10).
7. ÇALIK, N. Pazarlama Yönetimi, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını(1478), Açık Öğretim Fakültesi Yayını(791).
8. https://www.ticimax.com/blog/tuketici-davranisini-etkileyen-psikolojik-unsurlar-nelerdir
9. https://www.brandingturkiye.com/satis-ve-pazarlamadaki-psikolojik-faktorler/

AQRAR SƏNAYENİN TƏCHİZAT ZƏNCİRİNDƏ QİDA İTKİSİ VƏ TULLANTILARI PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN HƏLLİ YOLLARI

QOCAYEV ƏLI ƏKBƏR OĞLU
Bakı Mühəndislik Universiteti
Mühəndislik Fakültəsi/Logistika və N*T* kafedrası
aqocayev1.beu.edu.az
XIRDALAN, AZƏRBAYCAN

DOS. EYNALOV HƏZI ƏSKƏRAN OĞLU
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat və İdarəetmə Fakultəsi/ İqtisadiyyat kafedrası
heynalov@beu.edu.az
XIRDALAN, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Günümüzdə qida itkisi və tullantıları qlobal iqtisadiyyat baxımından əhəmiyyətli yük təşkil edir və davamlı inkişafın iqtisadi, sosial və ekoloji ölçülərinə mənfi təsir göstərir. İstehlakı üçün yararlı olan qidaların itirilməsi və israf edilməsi ərzaq təhlükəsizliyini və qidalanmanı pozur və əsas insan hüquqlarından biri olan qidaya çıxışın qarşısını alır. Kənd təsərrüfatı təchizat zəncirləri boyunca meydana gələn qida itkisi və tullantıları qlobal ərzaq təhlükəsizliyinə, iqtisadi dayanıqlığa və ətraf mühitin mühafizəsinə təsir edən əhəmiyyətli problemlərə səbəb olur. Məqalə ümumilikdə istehsal,

paylama, istehlak və istehlakdan sonrakı mərhələləri əhatə edən kənd təsərrüfatı təchizat zəncirləri boyunca qida itkisi və tullantılarının çoxşaxəli xarakterlərini araşdırır. Qida itkisi və tullantılarının səbəblərini, nəticələrini və müxtəlif təsirlərini tədqiq etməklə yanaşı bu problemləri azaltmaq üçün effektiv strategiyalar və müdaxilələr təklif edir. Məqalə akademik tədqiqatlara, beynəlxalq standartlara, xüsusilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) Ərzaq İtkilərinin və Tullantılarının Azaldılması üzrə Könüllü Davranış Kodeksinə uyğun olaraq hazırlanmışdır. (1), (2), (3).

ABSTRACT

Today, food loss and waste constitute a significant burden in terms of the global economy and have a negative impact on the economic, social and environmental dimensions of sustainable development. Loss and waste of edible food undermines food security and nutrition and prevents access to food, one of the basic human rights. Food loss and waste along agricultural supply chains pose significant challenges affecting global food security, economic sustainability and environmental protection. The article examines the multifaceted nature of food loss and waste along agricultural supply chains, which generally include production, distribution, consumption and post-consumer stages. It examines the causes, consequences and various impacts of food loss and waste, while proposing effective strategies and interventions to reduce these problems. The article was prepared in accordance with academic research, international standards, in particular the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) Voluntary Code of Conduct on Food Loss and Waste Reduction. (1), (2), (3).

AÇAR SÖZLƏR: *Təchizat zənciri,aqrar sənayenin təchizat zənciri, qida itkisi, qida tullantıları*

GIRIŞ

Qida tullantıları niyə baş verir?

Qida tullantılarının yaranmasında iqtisadi infrastrukturun qeyri-kafiliyi, yanlış kənd təsərrüfatı və ərzaq siyasəti kimi bir çox amillər həlledici rol oynayır. İstehsal nöqtələrindən toplanan qidaların uyğun şərtlərdə və ən qısa zamanda istehlakçıya çatdırılması hədəflənir. Məhsul yığım texnikasından tutmuş saxlama və soyutma üsullarına, daşınmadan ərzaq məhsullarının əhaliyə mütənasib paylanmasına qədər tədarük zəncirinin hər mərhələsində müəyyən itkilər baş verir.

Tədqiqatlar göstərir ki, qida itkisi və tullantılarının demək olar ki, yarısı fərdi fəaliyyətlərin nəticəsində meydana gəlir. Təsərrüfatdan süfrəyə gəlmək prosesində miqdarı getdikcə azalan qida, insanların alış və istehlak vərdişləri səbəbindən son tullantı mərhələsinə çatır. Qida tullantılarında ən həlledici amil insanların qida ehtiyaclarını səhv hesablamasıdır. Bu prosesin əsas ayrı-ayrı şəxslərin öz ehtiyaclarına uyğun alış-veriş etməmələri, artıq və istifadə olunmayan qidaların atılması və ya çürüməyə buraxılmasıdır. Belə ki, həddən artıq istehsal, təchizat zəncirinin təşkilində meydana gələ biləcək problemlər ilə yanaşı düzgün olmayan istehlakçı davranışları, qida tullantılarının ümumi miqdarının artmasına gətirib çıxardır.

Dünyada qida itkisi və israfı

Dünya əhalisinin sürətlə artması istehsal və istehlak edilən qidanın miqdarında əhəmiyyətli artıma səbəb olur. Lakin təəssüf ki, bu məhsulların hamısını istehlak etmək mümkün deyildir. Bəziləri satınalma və daşınma prosesindədir; Onun bir hissəsi istehlak fazasında müxtəlif səbəblərdən israf olunur. Qida itkisi ilə qida israfının konseptual olaraq fərqli mənalar daşıdığını nəzərə alsaq, bu cür itki və israfçılığın səbəblərinin də müxtəlif olduğunu söyləmək olar. Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, qida itkisi istehlakçıya çatmazdan əvvəl baş verir; Qida tullantıları istehlakçıların yaratdığı tullantıları təmsil edir.

Nəzəri olaraq, mənfəətini artırmaq istəyən təchizatçı və faydasını artırmaq istəyən istehlakçı üçün müəyyən qədər qida itkisi və israfına səbəb olması qaçınılmaz olacaqdır. Mənfəət və faydanın maksimumlaşdırılmasını nəzərə alsaq, bu vəziyyət həm istehsalçı, həm də istehlakçı üçün nəzərə alına bilər. Ona görə də qida itkisini və tullantılarını sıfıra endirmək əldə edilə bilən hədəfdən uzaqdır.

Təchizatçı və istehlakçı rasional hərəkət etmək istəsələr də, bazarda bir çox məhdudiyyətlər (bazar uğursuzluqları) qida itkisi və tullantılarının cüzi səviyyələri aşmasına və problemə çevrilməsinə səbəb olur (FAO, 2019). Problem səviyyəsinə çatan bu israfın səbəb və təsirlərinin araşdırılması problemin həllinə çatmaq üçün vacibdir. (2)

Dünya əhalisinin sayının artması bəzi ölkələrdə israfçılığa, bəzi ölkələrdə isə aclığa səbəb olur. Avstraliya, ABŞ və Türkiyə qida tullantısına görə dünyada ilk üçlükdə qərarlaşıb. BMT-nin hesabatına görə, illik olaraq 1,3 milyard ton qida tullantısı əmələ gəlir.

Bütün dünyada illik olaraq 2,6 trilyon ABŞ dolları dəyərində qida tullantısı əmələ gəlir. Hansı ki, bu vəsait və bu qədər qida tullantısı ilə 815 milyon ac insanı doyurmaq mümkündür. (3)

Bəzi ölkələrdə restoranlarda qidaların tullantısı qadağandır. Bunun üçün müştərilər cərimə olunurlar. Artıq bununla bağlı olaraq Çində müvafiq qərarlar qəbul olunub. Bəzi ölkələr isə qida tullantılarından gübrənin hazırlanması prosesində istifadə edirlər. Bu məqsədlə orqanik gübrələr də istehsal olunur.

Qida tullantılarının təkrar emalı ilə ətraf mühitin çirklənməsinin də qarşısı alınmış olur. Çünki qida tullantıları həm də gərəkli, faydalı torpaq qatının yoxa çıxması hesab edilir. Bu qida tullantılarından gübrə məqsədilə istifadə etməklə həm də torpaq qatının daha da zənginləşməsinə nail olmaq olar.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hesabatına görə, tullantı qidalar bir ölkə olsaydı, istixana qazı emissiyalarına görə dünyada ABŞ və Çindən sonra üçüncü olardı. Bu problemə meydana gəlməsində əsas rol oynanayan inkişaf etmiş ölkələrdə xüsusən qida tullantılarının həcmi daha çox olur. Dünya iqtisadiyyatının aparıcı ölkəsi olan ABŞ-da qida tullantılarının həcmi yüksək səviyyəsi olduqca diqqət şəkməkdədir.

Dünyada qida tullantılarından müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunsa da statistik məlumatlara görə, illik olaraq 20 milyon ton qida zibil olaraq tullanır.

Azərbaycanda qida itkisi və israfı

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT-nin) Ətraf Mühit Proqramı "Qida Tullantıları İndeksi 2021" adlı hesabatında Azərbaycanda qida tullantıları ilə bağlı vəziyyət öz əksini tapmışdır. Bələ ki, 2019-cu il ərzində Azərbaycanda adambaşına 93 kiloqram, toplam 935 min ton qida tullantısı yaranıb. Qida tullantılarının həcmi baxımından Azərbaycan bir çox ölkələri geridə qoyub və postsovet ölkələri arasında Tacikistan və Gürcüstandan sonra 3-cü yerdə qərarlaşıb. Qeyd olunduğu kimi dünyada qida tullantıları ilə bağlı vəziyyət o qədər də ürəkaçan deyil. Təkcə 2019-cu il ərzində 931 milyon ton qida məhsulu zibilə çevrilib. Bu isə o deməkdir ki, il boyu bütün qida məhsullarının 17 faizi israf edilib. Qida tullantıları ilə bağlı vəziyyəti təsəvvür etmək üçün hesabatda bildirilib ki, həmin tullantıları daşımaqdan ötrü 40 ton tutumlu 23 mindən çox yük maşını lazımdır. İsraf edilmiş qida tullantılarının 61 faizi evlərdə hazırlanmış qidaların payına düşür. İsrafın 26 faizi xidmət sektorunda, 13 faizi isə pərakəndə satış nöqtələrində baş verir. Rəsmi rəqəmlərdən məlum olur ki, Azərbaycanda əhalinin əsas xərcləri məhz ərzaq məhsullarına çıxır. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatı da bunu təsdiqləyir. Belə ki, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, ötən il pərakəndə ticarət şəbəkələrində istehlakçılara 40,2 milyard manatlıq, o cümlədən 21,7 milyard manatlıq ərzaq məhsulu, içki və tütün məmulatı, 18,5 milyard manatlıq qeyri-ərzaq malları satılıb. Sırf ərzaq məhsullarının ümumi xərclərdəki payı isə 48,6 faiz təşkil edib. (4)

QİDA TULLANTILARI VƏ İTKİSİNİN AZALDILMASI YOLLARI

Dünyada sürətlə artan ərzaq tullantıları ilə bu problemin qarşısının alınması məsələsi günümüzdə də öz aktullağını qoruyur. Qida tullantılarının azaldılmasında tədarük zəncirinin hər mərhələsində daha peşəkar tədbirlərin işlənib hazırlanması vacibdir. Problemin qarşısının almaq üçün aşağıdakılara əməl etmək mühümdür:

Həftəlik qıda alış-verişini yaxından izləmək lazımdır. Əgər evdə qida tullantıları varsa, nəyin və niyə tullantılara getdiyini müşahidə edərək real ehtiyacları müəyyənləşdirmək önəmlidir.

Ağıllı alış-veriş: Siyahı ilə ərzaq alış-verişinə getmək, ehtiyacdan çox almamaq və qida alarkən həmişə son istifadə tarixlərini yoxlamaq lazımdır. Bu proses hər bir vətnadaşda düzgün istehlak mədəniyyətinin formlaşmasına və ehtiyacdan artıq qida alanmasının qarşısnın alınmasına səbəb olacaqdır.

Qidaları düzgün saxlamaq: İstehlakçıların hansı qıda məshulunu necə saxlamağı öyərnmələri olduqca vacib məsələdir. Bu proses qidaların tez xarab olaraq itkiyə çevirlməsinin qarşısını alacaqdır ki, zəruri hallarda dərin dondurucudan istifadə etmənin vacib olduğu unudulmamalıdır.

Qalıqları qiymətləndirmək: Qalıqları soyuducuda saxlamaq və mümkün qədər tez istehlak etmək vacibdir. Boyat çörəyi və ya təzəliyini itirmiş meyvələri çölə atmaq əvəzinə, onlara yaradıcı reseptlərlə daha bir şans verməyə çalışmaq lazımdır.

Sıfır tullantı yanaşmasını araşdırmaq: Hər cür israfın qarşısını almaq üçün sıfır tullantı yanaşmasını mənimsəmək və gündəlik həyatda bu şüurla hərəkət etməyə səy göstərmək.

Qablaşdırmanın əhəmiyyəti

Qidalar uzun müddət saxlamaq, israfın qarşısını almaq və qida təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə qablaşdırılır. Qidaları qablaşdırmaqdan ötrü ilk dəfə qalayla örtülmüş konserv qutular üçün patent XIX əsrin əvvəllərində Böyük Britaniyadan olan tacir Peter Durand tərəfindən alınıb. Lakin qidaların qablaşdırılması prosesinin daha əvvələ təsadüf etdiyi təxmin olunur. Belə ki, insanlar hələ qədim zamanlarda qidaların daşınması və saxlanması üçün ağacların qabığından və ya yarpaqlarından istifadə ediblər. Sonrakı dövrlərdə onlar bunun üçün heyvan dərisindən, toxunmuş otlardan, boş ağac kötüklərindən və digər vasitələrdən yararlanıblar. Metal və saxsı qabların hazırlanması isə qablaşdırmanın inkişafına təkan verib.

Müasir dövrümüzdə bəzən "işlənmiş", "hazır", "yarımfabrikat" adlandırılan qablaşdırılmış qidalar "qeyri-sağlam" kimi xarakterizə olunur. Qablaşdırma üçün istifadə edilən qabların isə tullantı kimi ətraf mühitə atıldığı və təbiəti çirkləndirdiyi bildirilir. Lakin qablaşdırmanın əsas funksiyalarına, istifadə istiqamətlərinə, müasir dövrün qidalanma vərdişlərinə və beynəlxalq hesabatlara nəzər yetirdikdə, qidaların qablaşdırılmasının zəruri olduğunu görürük. Belə ki, 2050-ci ilədək dünya əhalisinin sayının 9,8 milyarda çatacağı proqnozlaşdırılır ki, buna uyğun olaraq ərzaq istehsalı indiki dövrlə müqayisədə 60% artmalıdır. Qida itkiləri və tullantıları meyvə və tərəvəzlərdə ən yüksək nisbətə malikdir. Bu məlumatlar qida itkisi və ya israfının qarşısını almaq üçün təcili yollar tapmağa ehtiyac duyulduğunu göstərir. Bu yollardan biri də qidaların qablaşdırılmasıdır. Qidaların xarab olmasında temperatur, rütubət, istilik, işıq və mikroorqanizmlər kimi müxtəlif amillər rol oynayır. Qablaşdırma isə qidaların xarab olmadan uzun müddət saxlanmasını təmin edərək qida israfının qarşısının alınmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qoruma, saxlama, daşımada rahatlığın təmin edilməsi və digər amillər qablaşdırmanın əsas funksiyalarına aiddir. (5).

Təhlükəsiz qablaşdırma materialları

Texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar müxtəlif materiallar qablaşdırma materialı kimi istifadə oluna bilir. Bununla belə, qidaların qablaşdırılması zamanı istifadə edilən materiallar qida təhlükəsizliyinə uyğun, möhkəm, cəlbedici və qənaətcil olmalıdır. Bunlara plastik, şüşə, kağız, metal, taxta və birdən çox materialın birlikdə istifadə edildiyi kompozit tipli qablaşdırma materialları daxildir. (6)

Qablaşdırma materialları qidaların üzərində göstərilən istifadə müddəti bitənədək xarab olmasının qarşısını ala bilir. Şübhəsiz ki, qidanın xarab olmadan qalmasında emal şəraiti, düzgün saxlanma və qablaşdırma qoruma funksiyasını bərabər yerinə yetirir. Qablaşdırmanın qidanı qoruya bilməsi üçün qida mikroorqanizmlərdən təmizlənməlidir. Məsələn, vakuumda və ya modifikasiya edilmiş atmosferdə qablaşdırılan ət məhsulları qablaşdırma materialı həmin məhsulun oksigenlə təmasının qarşısını aldığına görə qorunur. Əsas qida məhsullarından biri olan çörək qablaşdırılmadan satışa çıxarılarsa, xəstəlik törədən mikroorqanizmlərin qarşısını almaq üçün təmizlənə və dezinfeksiya edilə bilən nəqliyyat vasitələrində və yeşiklərdə daşınmalıdır. Lakin bu tələblərdən asılı olmayaraq, qablaşdırma çörəyi ətraf mühitin zərərli təsirlərindən qoruyur və gigiyenik qaydada istehlakçıya çatdırılmasına şərait yaradır. Meyvə və tərəvəz kimi tez xarab olan məhsullar üçün hazırlanmış qablaşdırma materialları və texnologiyaları onları qoruyaraq itkilərin qarşısını alır. Bu tip qidalarda ətraf havanın qaz tərkibinin tənzimlənməsi idarə olunan atmosferdə depolama, aktiv və ağıllı qablaşdırma, modifikasiya edilmiş atmosferdə isə qablaşdırma və ya buxar əleyhinə qablaşdırma aparılır.

Göründüyü kimi, aktiv qablaşdırma sistemləri qidanın daha uzun müddət saxlanmasına şərait yaradaraq çürümə səbəbindən baş verən itki və tullantıları minimuma endirir. Digər innovativ ideyalar isə qablaşdırma tullantılarını azaldır və ya başqa mənbələrdən gələn tullantıları qiymətli resurslara çevirir. Bu texnoloji yeniliklər gələcəkdə qlobal qida tullantılarına qarşı mübarizədə çox önəmli vasitə olacaq.

Qida itikisi və tullantıları ilə əlaqədar əhali arasında maarifləndirici layihələrin həyata keçirilməsi, bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi bu məsələnin milli hədəflər və dövlət siyasətinə çevrilməsi, dayanıqlı qidalanmanın mənimsənilməsi problemin həllinə öz mühüm töhvələrini verə bilər.

NƏTICƏ

Qida itkisi qidanın istehlakçıya çatmazdan əvvəl istehsal prosesi zamanı baş verdiyi halda, qida tullantıları pərakəndə satışdan sonra də istehlakçı davranışlarında irəli gəlir. Bu iki anlayışın fərqli mənaları var və səbəbləri də fərqlidir. Buna görə də, qida itkisi və israfını həll etmək üçün müxtəlif yanaşmalar mövcuddur.

Qidanın tarladan süfrəyə, istehsaldan istehlaka qədər hər mərhələsində müxtəlif səbəblərdən itkisi və israfı baş verə bilər. Dünyanın üzləşdiyi bir çox amillər qida itkisi və tullantılarının miqdarına da təsir göstərir. Artan əhali, iqlim böhranları, təbii tarazlığın pozulması, epidemiyalar, təchizat zəncirinin pozulması və s. Bu kimi neqativlər qida tullantılarının artmasına səbəb olur. Onun müxtəlif səbəbləri olması da qida itkisi və israfının çoxölçülü olduğunu təsdiqləyir.

Bu gün də aclığın ölüm səbəbi olması və israf edilən qida miqdarı ilə aclığın demək olar ki, tamamilə qarşısının alına bilməsi bu israfa qarşı çarə tapmağı daha da zəruri edir. Belə bir konkret reallığın mövcud olduğu halda, qida itkisinin və israfının qarşısını almaq üçün bir qurum və ya qərar qəbul edən şəxs tərəfindən görülən tədbirlərin qeyri-kafi olması qaçılmazdır. Hökumətdən mülki, icma təşkilatlarından beynəlxalq və yerli təşkilatlara, universitetlərdən özəl sektora qədər bütün maraqlı tərəflər birlikdə hərəkət etməlidir. Mövcud təcrübələr araşdırıldığında bəzi qeyri-müəyyənliklərin lazımi tədbirlərin görülməsinə mane olduğu görünür. Qida itkisi və tullantılarının ölçülməsində pozuntular bu qeyri-müəyyənliklərin mənbəyini təşkil edir.

Problemin miqyası müəyyən edildikdən sonra həlli daha aydın olacaqdır. Ona görə də bu qeyri-müəyyənliklərin azaldılması və ya aradan qaldırılması bəlkə də atılması lazım olan ən mühüm addımdır.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. European Union. 2022. Farm to Fork Strategy. In: Farm to Fork strategy, European Commission. Cited 11 August 2022. https://food.ec.europa.eu/horizontal-topics/farm-fork-strategy_en FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations). 2018. Food loss and waste and the right to adequate food: making the connection. Rome. 48 pp.
2. 2021 United Nations Environment Programme ISBN No: 978-92-807-3868-1
3. FAO. 2019. The State of Food and Agriculture 2019. Moving forward on food loss and waste reduction. Rome. 182 pp. FAO. 2020. Agriculture and climate change – Law and governance in support of climate smart agriculture and international climate change goals. FAO Legislative Study No. 115. Rome. 376 pp.
4. UNEP (United Nations Environment Programme). 2021. Food Waste Index Report 2021. Nairobi. 99 pp.Liu, Z. (2008). Foreign direct investment and technology spillovers: Theory and evidence. Journal of Development Economics, 85(1–2), 176–193.
5. https://packagingrevolution.net/5-reasons-why-right-packaging-is-important-for-food-safety/#:~:text=Packaging%20protects%20the%20food%20from,products%20as%20safe%20as%20possible.
6. https://cpdonline.co.uk/knowledge-base/food-hygiene/sustainable-food-packaging/

QİDA SƏNAYESİ MƏHSULLARININ RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİN ARTIRILMASI ÜZRƏ QLOBAL TƏCRÜBƏLƏR

FƏRİD BABAYEV
Bakı Dövlət Universiteti
Dünya iqtisadiyyatı kafedrası
farid.babayev.bsu@gmail.com
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Bu tədqiqat işi rəqabət qabiliyyətini formalaşdıran dinamik amilləri araşdıraraq qlobal qida sənayesinin incəliklərini araşdırır. İnkişaf edən istehlakçı tərcihləri, texnoloji irəliləyişlər və tənzimləmə mürəkkəbliyi ilə müəyyən edilən mənzərədə tədqiqat sənayenin maraqlı tərəfləri üçün dəyərli fikirlər təqdim etmək məqsədi daşıyır. Bu tədqiqatın aktuallığı qlobal qida sənayesinin çətinliklərə necə uyğunlaşdığını və rəqabət qabiliyyətini artırmaq imkanlarından necə yararlandığını araşdırmasındadır. Sənaye dəyişən istehlakçı tələbləri, texnoloji yeniliklər və tənzimləyici çərçivələrlə

mübarizə apardıqca, davamlı inkişaf və davamlılıq üçün uğurlu strategiyaları başa düşmək vacib olur. Bu tədqiqat qlobal təcrübələri hərtərəfli sintez etməklə mövcud biliklər toplusuna töhfə verir. Tədqiqat nümunələri, yaranan tendensiyaları və tənzimləyici mülahizələri tədqiq etməklə, qida sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin çoxşaxəli təbiətinə dair yeni anlayışlar açır. Real dünya nümunələri və tendensiyalarının tədqiqi nəzəri çərçivələrdən kənara çıxan nüanslı bir anlayış təmin edir. Bu tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti onun sənaye təcrübələri və strateji qərarların qəbulu üçün məlumat vermək potensialındadır. Müəssisələr öz yanaşmalarını uyğunlaşdırmaq, innovasiyalar etmək və problemləri effektiv şəkildə idarə etmək üçün tapıntılardan istifadə edə bilərlər. Siyasətçilər sənayenin inkişafı və etik təcrübələr üçün əlverişli mühit yaradaraq, tənzimləmə mənzərəsi haqqında məlumat əldə edə bilərlər. Bu tədqiqat texnoloji irəliləyişlər, istehlakçı seçimləri və tənzimləyici mülahizələr kimi müxtəlif cəhətləri əhatə edən vahid yanaşması ilə seçilir. Tədqiqat həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan bazarlardan nümunə araşdırmalarını daxil etməklə, qida sənayesində qlobal rəqabətqabiliyyətlilik dinamikasını incə şəkildə başa düşməyə imkan verən hərtərəfli bir mənzərə təqdim edir.

AÇAR SÖZLƏR: qida sənayesinin rəqabət qabiliyyəti, qlobal tendensiyalar, tənzimləmə mənzərəsi

SUMMARY

This research study examines the intricacies of the global food industry by examining the dynamic factors that shape competitiveness. In a landscape defined by evolving consumer preferences, technological advancements and regulatory complexity, the research aims to provide valuable insights for industry stakeholders. The relevance of this research lies in how the global food industry is adapting to challenges and taking advantage of opportunities to increase competitiveness. As the industry grapples with changing consumer demands, technological innovations and regulatory frameworks, understanding successful strategies for sustainable growth and sustainability becomes essential. This study contributes to the existing body of knowledge by comprehensively synthesizing global experiences. By examining case studies, emerging trends and regulatory considerations, the research opens up new insights into the multifaceted nature of food industry competitiveness. Examining real-world patterns and trends provides a nuanced understanding that goes beyond theoretical frameworks. The practical importance of this research lies in its potential to inform industry practices and strategic decision-making. Businesses can use the findings to adapt their approach, innovate and effectively manage issues. Policymakers can gain insight into the regulatory landscape, creating an enabling environment for industry development and ethical practices. This study stands out for its holistic approach that covers aspects as diverse as technological advances, consumer preferences and regulatory considerations. By including case studies from both developed and emerging markets, the study provides a comprehensive picture that allows for a nuanced understanding of global competitiveness dynamics in the food industry.

KEYWORDS: food industry competitiveness, global trends, regulatory landscape

GİRİŞ

Qlobal qida sənayesinin daim inkişaf edən mənzərəsində rəqabətqabiliyyətliliyə can atmaq dünya miqyasında biznesin strategiyalarını və trayektoriyalarını formalaşdıran əsas məqama çevrilmişdir. Bu tədqiqat qlobal miqyasda qida sənayesi məhsullarının rəqabət qabiliyyətinə təsir edən amillərin mürəkkəb şəbəkəsini araşdırmağa çalışır və bu dinamik sektoru qeyd edən çətinliklər və imkanlar haqqında hərtərəfli anlayışı təmin etmək məqsədi daşıyır.

1. Tədqiqatın aktuallığı və əhəmiyyəti. Qlobal qida sənayesi iqtisadi, sosial və ekoloji mürəkkəbliklərin kəsişməsində dayanaraq əhalinin və iqtisadiyyatların saxlanmasında mühüm rol oynayır. Müxtəlif və innovativ qida məhsullarına tələb artmaqda davam etdikcə, müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini artırmaq imperativi daha qabarıq olur. Bu tədqiqat qlobal qida sənayesi kontekstində rəqabətqabiliyyətliliyin əhəmiyyətinə işıq salmağa, onun innovasiyaların, iqtisadi artımın və istehlakçıların inkişaf edən tələblərinin ödənilməsində əsas rolunu dərk etməyə çalışır.

2. Tədqiqata ehtiyac. Bu tədqiqata ehtiyacı qəbul edərək, istehlakçı seçimlərinin, texnoloji irəliləyişlərin və davamlılıq imperativlərinin dəyişdiyi bir dünyada qida sənayesinin üzləşdiyi problemləri tanımaq vacibdir. Əvvəlki tədqiqat səyləri mühüm zəmin yaratmışdır, lakin sənayenin daimi təkamülü rəqabət qabiliyyətini artıran strategiyaların və təcrübələrin yenidən araşdırılmasını

tələb edir. Bu tədqiqat mövcud biliklərə əsaslanır, boşluqları aradan qaldırmağa çalışır və müasir çağırışlara dair fikir verir.

3. Tədqiqatın məqsədləri. Bu tədqiqatın əsas məqsədi qida sənayesi məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması üzrə qlobal təcrübəni təhlil etmək və sintez etməkdir. Müvəffəqiyyətli strategiyaların və yaranan tendensiyaların diqqətlə araşdırılması yolu ilə tədqiqatın məqsədi rəqabət qabiliyyətinə töhfə verən əsas amilləri müəyyən etməkdir. Metodoloji cəhətdən, mövzunun hərtərəfli və nüanslı anlayışını təmin etmək üçün nümunə araşdırmaları, trend təhlili və ədəbiyyat icmalı istifadə olunacaq.

4. Tədqiqatın strukturu. Bu tədqiqat qida sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin çoxşaxəli aspektlərinin ardıcıl tədqiqini asanlaşdırmaq üçün qurulmuşdur. Sonrakı bölmələr inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan bazarlardan nümunə araşdırmalarını, texnoloji və istehlakçı tendensiyalarını, tənzimləyici mülahizələri araşdıracaq və qlobal qida sənayesinin gələcəyinə baxış təqdim edəcəkdir.

TƏDQİQAT METODU

Qlobal qida sənayesinin mövcud vəziyyəti

Qlobal qida sənayesi dinamik bazar tendensiyaları, əsas oyunçular və nəhəng çağırışlarla formalaşan yol ayrıcında dayanır. Statistik məlumatlar, istehlakçıların rahatlıq, sağlamlıq baxımından şüurlu seçimlər və davamlılıq üçün üstünlüklərinin bitki əsaslı alternativlərin artmasına səbəb olduğu və təchizat zəncirinin dinamikasını yenidən formalaşdırdığı mənzərəni işıqlandırır. Elektron ticarət platformaları vasitəsilə texnologiya və qidanın birləşməsi istehlakçıların məhsulları necə seçməsi və satın alınması ilə bağlı dəyişən paradiqmanı əks etdirir.

Çoxmillətli nəhənglərdən tutmuş yerli innovatorlara qədər əsas oyunçular bazar payları uğrunda strateji çəkişmələrdə iştirak edirlər. Birləşmələr, satınalmalar və davamlı təcrübələrə artan diqqət sənaye mənzərələrini yenidən müəyyənləşdirir. Bununla belə, çətinliklər də çoxdur. Təchizat zəncirinin pozulması, qeyri-sabit əmtəə qiymətləri və iqlim dəyişikliyinin təsirləri sabitliyi təhdid edir. Tənzimləyici mürəkkəbliklər və inqrediyentlərin artan istehlakçı yoxlaması tədarük zəncirinin zəifliklərini vurğulayan problemləri daha da artırır (Zohoori və b., 2018).

Bu mürəkkəb şəbəkə sənaye oyunçularından çevikliklə hərəkət etməyi tələb edir. İnkişaf edən istehlakçı gözləntilərinə uyğunlaşmaq, davamlılıq problemlərini həll etmək və tədarük zəncirini xarici şoklara qarşı gücləndirmək vacibdir. Qlobal qida sənayesi təhlükəsiz, dayanıqlı və cəlbedici məhsulların getdikcə daha çox seçilən qlobal istehlakçı bazasına davamlı çatdırılmasını təmin etmək üçün innovasiya və möhkəmliyi qəbul etməlidir. Bu daim inkişaf edən mühitdə tendensiyaların, oyunçuların və problemlərin mürəkkəb qarşılıqlı təsirini başa düşmək uğur və inkişaf üçün çox vacibdir.

Qlobal qida sənayesindəki rəqabət qabiliyyətinə bir neçə əsas amil təsir edir ki, bunların hər biri bazarda ərzaq məhsullarının uğurunun və davamlılığının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Rəqabət qabiliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən üç əsas amil keyfiyyət və təhlükəsizlik standartlarına riayət, innovasiya və texnologiyanın mənimsənilməsi, davamlı təcrübələrə artan tələbat daxildir.

Rəqabət qabiliyyətinə təsir edən əsas amillər

1. Keyfiyyət və təhlükəsizlik standartları

Qida sənayesi müxtəlif keyfiyyət və təhlükəsizlik standartlarına malik mürəkkəb qlobal mənzərədə fəaliyyət göstərir. Qida məhsullarının ən yüksək standartlara cavab verməsini təmin etmək, istehlakçıların sağlamlığını qorumaq və ədalətli ticarəti təşviq etmək üçün ciddi qaydalar tətbiq edilir. Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) kimi təşkilatlar təlimatlar təqdim edir, lakin ayrı-ayrı ölkələrin çox vaxt öz xüsusi standartları olur. Məsələn, Avropa İttifaqının qida təhlükəsizliyi ilə bağlı sərt qaydaları dünya miqyasında yaxşı tanınır.

Yüksək keyfiyyət və təhlükəsizlik standartlarına uğurla riayət edən şirkətlərin nümunə araşdırmaları dəyərli fikirlər verir. Məsələn, Yaponiyanın dəniz məhsulları sənayesi məhsullarının ardıcıl olaraq ən yüksək standartlara cavab verməsini təmin edərək, keyfiyyət qaydalarına ciddi riayət etməsi ilə məşhurdur. Bu öhdəlik nəinki istehlakçıların inamını qorumuş, həm də gəlirli beynəlxalq bazarlara açılmasına səbəb olmuşdur (Zohoori və b., 2018).

2. İnnovasiya və texnologiyanın qəbul edilməsi

Texnologiya qida sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Maşın, məlumat analitikası və avtomatlaşdırma sahəsindəki irəliləyişlər ənənəvi istehsal və emal üsullarını dəyişdirmişdir. Məsələn, dəqiq kənd təsərrüfatı texnologiyaları fermerlərə məhsuldarlığı optimallaşdır-

mağa və resurs istifadəsini azaltmağa imkan verir. Təchizat zəncirində izlənmə və şəffaflığı artırmaq üçün emal zamanı blokçeyn kimi texnologiyalardan istifadə edilir.

Yerli problemləri və imkanları əks etdirən innovativ təcrübələr regionlar üzrə dəyişir. Hollandiyada şaquli əkinçilik populyarlıq qazanmış, torpaq çatışmazlığı problemlərini həll etmiş və ardıcıl təzə məhsul tədarükünü təmin etmişdir. Bu arada, Silikon Vadisində startaplar süni intellektdən və robototexnikadan qida istehsalı proseslərini sürətləndirmək, səmərəliliyi artırmaq və tullantıları azaltmaq üçün istifadə edirlər (Muftaydinov, 2023).

3. Davamlı təcrübələr

İstehlakçılar davamlı təcrübələrə tələbin artmasına səbəb olan qida seçimlərinin ətraf mühitə təsirini getdikcə daha çox dərk edirlər. İstehlakçı seçimlərindəki bu dəyişiklik qida sənayesi oyunçularını tədarük zəncirində ətraf mühitə uyğun olmayan təcrübələri qəbul etməyə məcbur etmişdir. Davamlı tədarük, azaldılmış karbon izi və ekoloji təmiz qablaşdırma əsas diqqət mərkəzində olan sahələrdir.

Davamlı təcrübələri mənimsəyən şirkətlər təkcə ətraf mühitin mühafizəsinə töhfə vermir, həm də rəqabət üstünlüyü əldə edirlər. Davamlı əkinçilik təcrübələrinə diqqət yetirən və heyvanların rifahını prioritetləşdirən Danimarkanın Silikon Vadisi kimi şirkətlərin uğuru istehlakçı dəyərlərinə uyğunlaşmanın bazar uğuruna necə gətirib çıxara biləcəyini göstərir (Muftaydinov, 2023).

Yekun olaraq, keyfiyyət və təhlükəsizlik standartları, innovasiya və texnologiyanın mənimsənilməsi və davamlı təcrübələr qlobal qida sənayesinin rəqabət qabiliyyətinə təsir edən ayrılmaz komponentlərdir. Bu amilləri prioritetləşdirən şirkətlər təkcə tənzimləyici tələblərə cavab vermir, həm də ekoloji cəhətdən şüurlu istehlakçılarla rezonans doğurur və özlərini daim inkişaf edən bazarda uzunmüddətli uğur üçün mövqeləndirirlər.

Nümunə tədqiqatları: Dünyadakı uğurlu strategiyalar

Qlobal biznesin dinamik mənzərəsində uğurlu şirkətlər rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün saysız-hesabsız strategiyalardan istifadə edirlər. Yaponiyadan gələn "Toyota", Yalın İstehsalat sistemi ilə istehsalda inqilab etmişdir. Tullantıların azaldılmasına və davamlı təkmilləşdirməyə diqqət yetirən bu yanaşma "Toyota"ya əməliyyatları sadələşdirməyə, xərcləri azaltmağa və yüksək keyfiyyətli məhsullar təqdim etməyə imkan vermişdir.

İsveçdən "IKEA" düz paketli və öz-özünə yığılan model təqdim edərək mebel sənayesində inqilab etmişdir. Müştəriləri montaj prosesinə cəlb etməklə və səmərəli daşınma üçün qablaşdırmanı optimallaşdıraraq, "IKEA" qlobal bazarı sərfəli və xoşagələn mebellə təmin etməklə xərcləri uğurla azaltmışdır.

Diqqətimizi Çinə çevirən "Alibaba"nın ekosistem yanaşması diqqəti çəkir. Bu texnoloji nəhəng e-ticarət, bulud hesablamaları və rəqəmsal əyləncələri əhatə edən rəqəmsal ekosistem yaratmışdır. Bu diversifikasiya istehlakçılara müxtəlif onlayn xidmətlər üçün hərtərəfli platforma təklif edərək, "Alibaba"nın Çin bazarında üstünlük təşkil etməsində mühüm rol oynamışdır (Baierle və b., 2022).

Bu arada, İspaniyada "Zara"nın sürətli moda modeli yeni sənaye standartları müəyyən etmişdir. Dəb tendensiyalarına sürətlə cavab verməklə və şaquli inteqrasiya olunmuş təchizat zəncirini saxlamaqla, "Zara" moda aləmində aparıcı oyunçu kimi öz mövqeyini təmin edərək, tez dizayndan mağazaya çatdırılma müddətinə və tez-tez inventar dövriyyəsinə nail olur.

Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində "Emirates Hava Yolları" özünün qovşaq modeli ilə uğur qazanmışdır. Dubaydan mərkəz kimi istifadə edərək, "Emirates" qlobal istiqamətləri səmərəli şəkildə əlaqələndirir, sərnişinlərə qüsursuz səyahət təcrübəsi təqdim edir və özünü hava yolu sənayesində əsas qüvvə kimi tanıdır.

Cənubi Koreyadan olan "Samsung", diversifikasiya yolu ilə inkişaf etmişdir. Konqlomerat müxtəlif sektorlar üzrə biznesini genişləndirərək, bazar dalğalanmalarına qarşı dayanıqlığı təmin etmiş və özünü elektronika, maliyyə və ağır sənayedə qlobal oyunçu kimi yerləşdirmişdir.

Baş ofisi Hollandiya və Böyük Britaniyada yerləşən "Unilever", Davamlı Yaşayış Planı ilə irəliyə doğru düşünən bir yanaşma tətbiq etmişdir. Ekoloji və sosial cəhətdən məsuliyyətli təcrübələrə üstünlük verməklə, "Unilever" təkcə şüurlu istehlakçılara müraciət etmir, həm də inkişaf edən qlobal çağırışlar qarşısında uzunmüddətli davamlılığı təmin edir (Baierle və b., 2022).

Nəhayət, Çindəki "Tencent" super proqramı "WeChat" ilə texnoloji mənzərəni yenidən formalaşdırmışdır. Mesajlaşma, sosial media, mobil ödənişlər və daha çoxunu vahid platformada birləşdirən "WeChat", problemsiz inteqrasiyanın gücünü nümayiş etdirərək milyonlarla insanın gündəlik həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

Bu müxtəlif nümunələr uyğunlaşmanın, innovasiyanın və müştəri ehtiyaclarının dərindən dərk edilməsinin vacibliyini vurğulayır. Dünya miqyasında uğurlu şirkətlər unikal güclü tərəflərini və qlobal bazarın inkişaf edən tələblərini əks etdirən strateji yanaşmaları mənimsəməklə biznes mənzərəsinin mürəkkəbliklərində naviqasiya edirlər.

Qlobal qida sənayesində yaranan trendlər və texnologiyalar

Texnoloji innovasiyalar qlobal qida sənayesinin fəaliyyətində inqilab edir. Sensorlar və məlumat analitikası ilə təchiz edilən dəqiq kənd təsərrüfatı məhsuldarlığı və resurslardan istifadəni optimallaşdırır. Blokçeyn texnologiyası qida təhlükəsizliyini və keyfiyyətə nəzarəti təmin edərək, tədarük zənciri boyunca şəffaflığı və izlənilmə qabiliyyətini artırır. Süni intellekt (AI) və maşın öyrənməsi istehsal proseslərini sadələşdirir, istehlakçı meyllərini proqnozlaşdırır və logistikanı optimallaşdırır. Robototexnika məhsul yığımından tutmuş qablaşdırmaya, səmərəliliyin artırılmasına və əmək xərclərinin azaldılmasına qədər istehsalın müxtəlif mərhələlərində tətbiq edilir. Bu irəliləyişlər kollektiv olaraq daha davamlı, səmərəli və texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş qida sənayesinə töhfə verir (Buturac və b., 2017).

İstehlakçı üstünlükləri sağlamlıq, davamlılıq və etik mülahizələrə dair yüksək məlumatlılıq əsasında inkişaf edir. İstehlakçılar daha sağlam və ekoloji cəhətdən təmiz seçimlər axtardıqca bitki əsaslı alternativlər populyarlıq qazanır. Fərdiləşdirilmiş qidalanmaya tələbat artır və bu, fərdi sağlamlıq profillərinə əsaslanan uyğunlaşdırılmış pəhriz həllərinin inkişafına səbəb olur. Təmiz etiketləmə və inqrediyentlərin alınmasında şəffaflıq satınalma qərarlarına təsir edən kritik amillərə çevrilmişdir. Yemək üçün hazır qida məhsullarına tələbatın artması ilə rahatlıq hər şeydən üstün olaraq qalır. Bu tendensiyaları başa düşmək və onlara uyğunlaşmaq sürətlə dəyişən bazarda məhsulun rəqabət qabiliyyətini artırmaq məqsədi daşıyan müəssisələr üçün vacibdir.

Davamlılıq və etik təcrübələr istəyə bağlı mülahizələrdən qida sənayesində rəqabət strategiyasının əsas komponentlərinə keçmişdir. İstehlakçılar getdikcə ekoloji məsuliyyət, etik qaynaq və sosial məsuliyyətə üstünlük verən brendlərə cəlb olunurlar. Təchizat zəncirlərində davamlı təcrübələri qəbul edən şirkətlər təkcə ətraf mühitin qorunmasına töhfə vermir, həm də rəqabət üstünlüyü əldə edirlər. Ədalətli ticarət, üzvi istehsal və məsuliyyətli tədarük üçün sertifikatlar istehlakçılar üçün etibar nişanlarına çevrilir. Dairəvi iqtisadiyyat prinsiplərinin, tullantıların azaldılması təşəbbüslərinin və bərpa olunan enerji mənbələrinin inteqrasiyası daha da ümumi dayanıqlılıq hekayəsinə töhfə verir, şirkətin reputasiyasını və bazarda rəqabət qabiliyyətini artırır. Davamlılıq və etik təcrübələri qəbul etmək təkcə mənəvi imperativ deyil, həm də qlobal qida sənayesində uzunmüddətli uğur üçün strateji vacib şərtdir.

Qida sənayesində tənzimləmə mülahizələri və qlobal standartlar

Qlobal qida sənayesi beynəlxalq standartlar və regional dəyişikliklərlə formalaşan mürəkkəb tənzimləmə mənzərəsi daxilində fəaliyyət göstərir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) və Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) kimi beynəlxalq təşkilatlar təlimat və standartların yaradılmasına öz töhfələrini verirlər. Bundan əlavə, Avropa Qida Təhlükəsizliyi Təşkilatı və ABŞ Qida və Dərman İdarəsi kimi regional qurumlar qaydaların müəyyən edilməsində mühüm rol oynayırlar. Bu qaydalar qida təhlükəsizliyi, qablaşdırma, qida tərkibi və ətraf mühitin davamlılığı da daxil olmaqla geniş spektrli amilləri əhatə edir. Bu mürəkkəb tənzimləmə şəbəkəsində naviqasiya bizneslər üçün qlobal bazarda uyğunluğu təmin etmək və rəqabət qabiliyyətini qorumaq üçün çox vacibdir (Buturac və b., 2017).

Qloballaşmanın gücləndiyi bir dövrdə qlobal standartlara riayət etmək təkcə qanuni tələb deyil, həm də rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında əsas amildir. Təcrübələrini beynəlxalq standartlara fəal şəkildə uyğunlaşdıran şirkətlər özlərini etibarlı və məsuliyyətli kimi təqdim edirlər. Qlobal standartlara riayət etmək yalnız məhsulların təhlükəsizliyini və keyfiyyətini təmin etmir, həm də bazara çıxışı və beynəlxalq ticarəti asanlaşdırır. Xüsusilə istehlakçı inamının əsas olduğu sənaye sahələrində güclü fərqləndirici rolunu oynayır. Qlobal standartları qəbul etməklə, şirkətlər müxtəlif bazarların və tənzimləyici orqanların gözləntilərini qarşılamaq öhdəliyini nümayiş etdirir, rəqabət üstünlüyünə çevrilə biləcək müsbət imicini gücləndirir.

Çətinliklər və imkanlar

Qida sənayesinin qloballaşan təbiəti tədarük zəncirində saysız-hesabsız problemlər yaradır. Xammalın alınmasından hazır məhsulların çatdırılmasına qədər müxtəlif mərhələlərdə pozuntular baş verə bilər. Təbii fəlakətlər, geosiyasi hadisələr və COVID-19 pandemiyasının davam edən təsirləri

təchizat zəncirindəki zəiflikləri vurğulamışdır. Qida sənayesi oyunçuları istehlakçı tələblərini ödəmək üçün məhsulların ardıcıl və etibarlı axını təmin etmək üçün bu çətinlikləri həll etməlidirlər.

Qida sənayesi təbii olaraq iqtisadi dalğalanmalara həssasdır. İqtisadi tənəzzüllər istehlakçıların xərcləmə modellərində dəyişikliklərə səbəb ola bilər, bu da satınalma qərarlarına və brend loyallığına təsir göstərə bilər. Bundan əlavə, inflyasiya təzyiqləri, valyuta dəyişmələri və ticarət mübahisələri qida sənayesi oyunçularının üzləşdiyi iqtisadi qeyri-müəyyənliklərə kömək edir. Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün strateji maliyyə planlaşdırması, uyğunlaşma qabiliyyəti və bazar dinamikasını dərindən başa düşmək lazımdır (OECD, 2014).

Çətinliklər arasında qida sənayesi niş bazarların müəyyən edilməsi və istismarı vasitəsilə inkişaf üçün geniş imkanlar təqdim edir. İstehlakçıların üstünlükləri şaxələnir, xüsusi pəhriz ehtiyaclarına, mədəni üstünlüklərə və ya sağlam həyat tərzinə cavab verən ixtisaslaşdırılmış məhsullar üçün yer yaradır. Unikal təkliflər yaratmaq üçün bazar araşdırmasına və məhsulun inkişafına sərmayə qoyan şirkətlər bu niş bazarları ələ keçirə və sadiq müştəri bazası yarada bilərlər.

Texnologiya qida sənayesi oyunçuları üçün səmərəliliyi artırmaq və innovasiyaları təşviq etmək üçün bir yol təklif edir. İstehsal proseslərində avtomatlaşdırma, tələbin proqnozlaşdırılması üçün verilənlər analitikası və keyfiyyətə nəzarətdə süni intellektin istifadəsi yalnız bir neçə nümunədir. Bu cür texnologiyaların tətbiqi təkcə əməliyyatları asanlaşdırmır, həm də şirkətləri sənaye liderləri kimi mövqeləndirir. Bundan əlavə, texnologiya istehlakçıların inkişaf edən tələblərinə cavab verən bitki əsaslı alternativlər və fərdiləşdirilmiş qidalanma kimi innovativ məhsulların inkişafına imkan verir (OECD, 2014).

Qida sənayesinin dinamik mənzərəsində problemlər həmişə mövcuddur, lakin böyümə və təkmilləşmə imkanları da vardır. Təchizat zəncirinin davamlılığı, iqtisadi uyğunlaşma qabiliyyəti və problemlərin həllinə strateji yanaşma davamlı uğur üçün vacibdir. Üstəlik, texnoloji innovasiyalara sadiqlik ilə birlikdə niş bazarlarını müəyyən etmək və kapitallaşdırmaq bacarığı qida sənayesi oyunçularını rəqabətqabiliyyətlilik və davamlılıq gələcəyinə doğru sövq edə bilər. Sənaye inkişaf etməyə davam etdikcə, çətinlikləri məharətlə idarə edən və fürsətləri qəbul edənlər möhkəmlik və innovasiya tələb edən mühitdə inkişaf edəcəklər.

NƏTİCƏ

Qlobal qida sənayesinin rəqabət qabiliyyətinə təsir edən amilləri araşdırarkən aydın olur ki, keyfiyyət və təhlükəsizlik standartlarına, innovasiya və texnologiyanın mənimsənilməsinə və davamlı təcrübələrə riayət edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu amilləri prioritetləşdirən şirkətlər nəinki tənzimləyici tələblərə cavab verir, həm də dəyişən istehlakçı seçimlərinə uyğunlaşır və yüksək dinamik bazarda uğur qazanmaq üçün özlərinə mövqe tuturlar.

Qida sənayesi oyunçularının qarşılaşdıqları tədarük zənciri problemləri və iqtisadi qeyri-müəyyənliklər kimi problemlər strateji planlaşdırma və uyğunlaşma ehtiyacını vurğulayır. Bununla belə, bu çağırışların içərisində xüsusilə niş bazarların tədqiqi, məhsulun differensiallaşdırılması və səmərəliliyi və innovasiyanı artırmaq üçün texnologiyadan istifadə etməklə böyümə və təkmilləşmə imkanları var.

Gələcəyə baxsaq, qlobal qida sənayesi davamlı təkamül və transformasiyaya hazırdır. Texnoloji irəliləyişlər istehsal və paylama proseslərini formalaşdırdıqca, innovasiyaları qəbul edən şirkətlər seçiləcəkdir. İstehlakçılar tədarük zəncirində ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələr və şəffaflıq tələb edən davamlılığa artan diqqət, çox güman ki, daha da əhəmiyyətli bir amilə çevriləcəkdir.

Üstəlik, yeyinti sənayesinin gələcəyi geosiyasi və iqtisadi dəyişikliklər, eləcə də yaranan istehlak meylləri ilə formalaşacaqdır. Alternativ zülalların artması, bitki əsaslı pəhrizlərin davamlı olaraq genişləndirilməsi və süni intellektin qida istehsalının müxtəlif aspektlərinə inteqrasiyası sənayenin gələcək trayektoriyasının yalnız bir neçə göstəricisidir.

Çətinliklərin öhdəsindən gəlmək və fürsətlərdən yararlanmaq üçün davamlı təkmilləşmə mədəniyyətini inkişaf etdirmək çox vacibdir. Bu, keyfiyyət, dayanıqlılıq və təhlükəsizliyə davamlı öhdəliyi əhatə edir. Bu, tədqiqat və inkişafa sərmayə qoymaq, texnoloji irəliləyişlərdən xəbərdar olmaq və strategiyaları dəyişən bazar dinamikasına uyğunlaşdırmaq istəyini tələb edir.

Həm müvəffəqiyyətlərdən, həm də uğursuzluqlardan öyrənməyə üstünlük verən, hər səviyyədə yeniliyi təşviq edən və irəliyə doğru düşünən zehniyyəti mənimsəyən şirkətlər rəqabət şəraitində inkişaf etmək üçün daha yaxşı mövqe tutacaqlar. Davamlı təkmilləşdirmə öhdəliyi təkcə rəqabət qabiliyyətini artırmır, həm də daimi dalğalanma vəziyyətində olan qlobal bazarda uzunmüddətli

davamlılığı və aktuallığı təmin edir.

Nəticə olaraq, qlobal qida sənayesinin gələcək uğuru onun çətinlikləri həll etmək, fürsətlərdən istifadə etmək və davamlı təkmilləşmə mədəniyyətini mənimsəmək bacarığından asılıdır. İstehlakçı ehtiyaclarına uyğunlaşaraq, texnologiyadan istifadə etməklə, keyfiyyət və davamlılığa sadiq qalaraq, qida sənayesi oyunçuları uyğunlaşma və innovasiya tələb edən mühitdə nəinki sağ qala, həm də inkişaf edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Zohoori, S. & Mohamadi-Nejad, Amir & Moghaddasi, Reza. (2018). Effective ways to the global competitiveness of food industry companies. AIMS Agriculture and Food. 3. 345-357. 10.3934/agrfood.2018.3.345.
2. Muftaydinov Qiyomidin. Increasing The Competitiveness Of The Food Industry. Journal of Survey in Fisheries Sciences 10(2S) 2929-2936 2023
3. Baierle, I.C.; da Silva, F.T.; de Faria Correa, R.G.; Schaefer, J.L.; Da Costa, M.B.; Benitez, G.B.; Benitez Nara, E.O. Competitiveness of Food Industry in the Era of Digital Transformation towards Agriculture 4.0. Sustainability 2022, 14, 11779. https://doi.org/10.3390/su141811779.
4. Buturac, G., Lovrinčević, Ž., & Mikulić, D. (2017). International Competitiveness And Restructuring Of The Croatian Food Industry. *Acta Oeconomica*, *67*(3), 435–462. Https://www.jstor.org/stable/90015531.
5. OECD (2014). Competition Issues in the Food Chain Industry. Organisation for Economic Co-operation and Development 15-May-2014

EMPIRICAL STUDY ON THE ENVIRONMENTAL KUZNETS CURVE FOR CO_2 IN SOUTH KOREA: THE ROLE OF NUCLEAR ENERGY

FUZULI ALIYEV
ADA University School of Business
fmaliyev@ada.edu.az
BAKU, AZERBAIJAN

NEMAN EYLASOV
Istanbul University Department of Economics
nemaneylasov@ogr.iu.edu.tr
ISTANBUL, TURKIYE

NIJAT GASIM
Dokuz Eylul University Department of Econometrics
nijat.gasim@ogr.deu.edu.tr
IZMIR, TURKIYE

AYSE NUR SAHINLER
Yıldırım Beyazıt University Department of Economics
aysenursahinler@aybu.edu.tr
ANKARA, TURKIYE

ABSTRACT

The primary objective of this study is to analyze the influence of nuclear energy consumption on CO_2 emissions in South Korea over the period 1978-2019, employing the Environmental Kuznets Curve (EKC) hypothesis as a theoretical framework. To assess the stationarity of the variables, structural break tests, specifically the Fourier Augmented Dickey-Fuller (ADF) unit root test, were applied. Furthermore, the study employed the Fourier Autoregressive Distributed Lag (ARDL) bounds test to examine the cointegration relationship between the variables. Although Fourier ARDL did not reveal a long-run equilibrium relationship, classical ARDL bounds test established such a relationship. The long-run estimation results from the ARDL model indicate that economic growth positively influences carbon emissions, whereas nuclear energy consumption has a mitigating, negative effect. Notably, the negative coefficient associated with the square of the economic growth variable supports the validity of the Environmental Kuznets Curve hypothesis for South Korea. This study underscores the significance of nuclear energy as a crucial factor in reducing CO2 emissions in the context of South Korea.

Keywords: Nuclear Energy, Fourier ARDL, ARDL bound test, CO_2 Emissions, EKC Hypothesis

1. INTRODUCTION

The connection between nuclear energy consumption, CO_2 emissions, and economic growth has been a topic of discussion in recent economic literature. Generally, the findings indicate a strong

relationship between nuclear energy usage and economic growth, CO_2 emissions and economic growth, as well as renewable energy consumption and economic growth. However, energy consumption raises significant concerns regarding environmental issues because while it can enhance economic growth, it is also a primary driver of environmental degradation. Currently, electricity generation heavily relies on fossil fuels, but with the expansion of nuclear energy and renewable energy-based production technologies, a substantial reduction in greenhouse gas emissions is expected in the future (Hoffert et al., 2002; Service, 2005; Rohatgi et al., 2002; Saidi and Mbarek, 2016).

In pursuit of economic growth, historically related to wealth and improved living standards, governments have faced a dilemma. Despite the fact that economic progress results in favorable socioeconomic outcomes, it also brings about environmental concerns, the most notable of which are caused by increased energy consumption and intensified industrial operations. In this context, CO_2 emissions and income levels are major issues affecting countries at different economic growth stages and across borders. The investigation into the complex relationship between economic growth and its environmental consequences is driven by understanding the temporal evolution of CO_2 emissions. Understanding this relationship is vital for charting a sustainable course in the face of the global problems posed by climate change. This is especially true when countries struggle to deal with the negative environmental impacts that their economic prosperity has brought about.

Over the period of the past few years, the issue of global warming has received increased attention on both the national and international levels. Carbon dioxide CO_2 emissions have been identified as the primary driver of global warming, which has resulted in an increase in interest in this subject. The Environmental Kuznets Curve (EKC) hypothesis, which investigates the connection between GDP growth and CO_2 emissions, becomes an attractive field of research in light of the increasing worldwide worry about climate change. According to this hypothesis, pollution rises with a country's development but starts to fall after revenues above a certain threshold. The connection between pollution levels and income is shown by an inverted-U curve. As a result of rising temperatures around the world, this theoretical framework is becoming increasingly important as politicians and academics search for sophisticated answers to negotiate the intricate relationship that exists between economic development and environmental sustainability.

A number of research have investigated the relationship between per capita income and CO_2 emissions. A linear link was found between CO_2 emissions and income (Shafik and Bandyopadhyay 1992, Shafik 1994, Azomahou et al., 2006, Hussssain et al., 2012, Bae et al., 2017, Patiño et al., 2020, Ali et al., 2020, Shikwambana et al., 2021). Some studies have found that there is an inverted U-shape relation between CO_2 emissions and income (Holtz-Eakin and Selden 1995, Galeotti et al., 2006, Jalil and Mahmud 2009, Salari et al., 2021). Other studies show N shape relations between them (Friedl and Getzner 2003, Martınez-Zarzoso and Bengochea-Morancho 2004). Lastly, several studies demonstrate that the estimated EKC exhibit various temporal patterns. According to the findings of a study that was carried out by Choi et al. 2010, China exhibits a curve that is N-shaped, whereas Japan has a curve that is U-shaped. In a similar vein, Churchill (2018) explored EKC hypotheses. They indicate evidence of an EKC was found in nine of the twenty countries, with five exhibiting a typical inverted U-shaped association, three exhibiting an N-shaped relationship, and one exhibiting an inverted N-shaped relationship.

Economic growth, industrialization, and population expansion have been the primary drivers of the sustained increase in energy demand. Energy can be produced by a variety of sources, including oil, coal, natural gas, hydropower, and nuclear power, the latter two of which contribute just a small amount of carbon dioxide emissions during the production of energy (Iwata et al., 2010) Higher energy use and industrial output can cause a country's carbon emissions to rise as its economy grows. However, if the country becomes wealthier and more technologically proficient, it may invest in cleaner technology, renewable energy, and environmental protection, reducing CO_2 emissions. Nuclear energy, renewable energy can play a key role in this situation. Therefore, researchers also investigate the EKC hypothesis for carbon dioxide CO_2 emissions, specifically considering the contribution of nuclear power generation and renewable energy (Richmond and Kaufmann 2006, Iwata et al., 2010, Zoundi 2017, Sinha and Shahbaz 2018, Lau et al., 2019, Wang et al., 2023).

The aim of this study is to investigate the impact of nuclear energy consumption on CO2 emissions in South Korea and test the EKC hypothesis for the country. Figure 1 presents a visual depiction of the EKC hypothesis. According to this hypothesis, environmental degradation is observed at low-income levels, while at the peak of economic development, environmental degradation begins to decline.

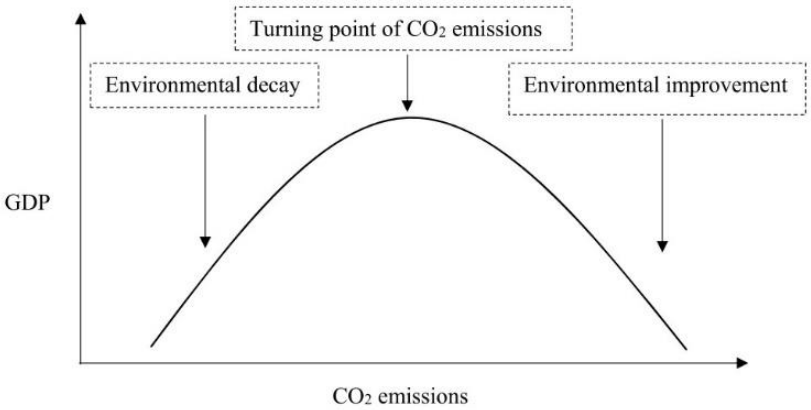

Figure 1. Environmental Kuznets curve conceptualized.
Reference. *Ozgur et al. (2022)*

This study utilizes both the stationary test and co-integration test, taking into account structural breaks for the first time in the context of South Korea. After the introduction section, the second section of the study provides a review of the relevant literature investigating the effects of nuclear energy consumption on carbon emissions. The third section includes information about the variables and describes the data and methodology used in the study. The fourth section briefly discusses the econometric methods employed in the study. The fifth section interprets the results obtained from the econometric methods. Finally, the sixth section presents the conclusions and policy recommendations.

2. LITERATURE REVIEW

When examining the relevant literature on this subject, there are not many studies available for South Korea (according to the author's research). In this study, Fourier ADF and Fourier ARDL methods were used, taking into account the structural breaks for the first time in relation to South Korea on this topic. Research investigating the effects of nuclear energy consumption on carbon emissions generally indicates a negative impact of nuclear energy consumption on carbon emissions. Ozgur et al. (2022) utilized Fourier ARDL cointegration test in their study focusing on India. The study concluded that nuclear energy consumption reduces carbon emissions. Another study introduced to the literature by Iwata et al. (2010) examined France and found that nuclear energy consumption reduces carbon emissions. Studies investigating countries in groups are present in the literature, where Panel Pedroni cointegration test is commonly used. Saidi and Omri (2020) examined the impact of nuclear energy consumption on carbon emissions for 15 OECD countries. The results indicated a negative effect of nuclear energy consumption on carbon emissions in the 15 OECD countries. However, in the study conducted by Al-Mulali (2014) on the 30 largest nuclear energy-consuming countries, it was concluded that nuclear energy consumption does not have a significant effect on carbon emissions. There are studies available in the literature that suggest a positive impact of nuclear energy consumption on carbon emissions. In Ishida's (2018) study on Japan, it was found that nuclear energy consumption has a positive effect on carbon emissions. Similarly, Jaforullah and King (2015) conducted a study on the United States and found that nuclear energy consumption has a positive effect on carbon emissions. Both studies utilized the ARDL bounds testing method. An overview of the literature is presented briefly in Table 1.

Table 1. *Literature review*

Author(s)	Country(ies)	Time Period	Method(s)	Results **(EKC)**
Ozgur et al. (2022)	India	1970-2016	Fourier ARDL Cointegration	The nuclear energy consumption has a negative impact on CO_2 emission **(+)**
Iwata et al. (2010)	France	1960-2003	ARDL Cointegration	The nuclear energy consumption has a negative impact on CO_2 emission **(+)**
Saidi and Omri (2020)	15 OECD countries	1990-2018	Pedroni Cointegration	The nuclear energy consumption has a negative impact on CO_2 emission **(!)**
Al-Mulali (2014)	30 major nuclear energy consuming countries	1990-2010	Pedroni co-integration	The nuclear energy consumption has no long-run effect on CO_2 emission **(!)**
Lee et al. (2017)	18 countries	1970-2015	Pedroni co-integration	The nuclear energy consumption has a negative impact on CO_2 emission **(+)**
Dong et al. (2018)	China	1993–2016	Bayer-Hanck cointegration	The nuclear energy consumption has a negative impact on CO_2 emission **(+)**
Mahmood et al. (2020)	Pakistan	1973-2017	ARDL, Bayer-Hanck cointegration	The nuclear energy consumption has a positive impact on CO_2 emission **(+)**
Jin and Kim (2018)	30 countries	1990–2014	Kao cointegration	The nuclear energy consumption does not have a significant impact on CO_2 **(!)**
Jaforullah and King (2015)	US	1965–2012	Johansen cointegration	The nuclear energy consumption has a positive impact on CO_2 emission **(!)**
Baek (2016)	US	1960-2010	ARDL Cointegration	The nuclear energy consumption has a negative impact on CO_2 emission **(+)**
Ishida (2018)	Japon	1970-2010	ARDL Cointegration	The nuclear energy consumption has a positive impact on CO_2 emission **(!)**

Note: (+) symbol indicates the validity of the Environmental Kuznets Curve hypothesis. (-) symbol indicates the invalidity of the EKC hypothesis. (!), symbol indicates that studies have not tested the EKC hypothesis.

3. DATA AND MODEL

In this study, using annual data covering the period from 1978 to 2019, the research investigates the impact of nuclear energy consumption on environmental degradation in South Korea. To examine the long-term equilibrium relationship among variables, the model in Equation 1 from the study by Ozgur et al. (2022) is employed.

$$LCO2_t = \beta_1 + \beta_2 LGDP_t + \beta_3 LGDP_t^2 + \beta_4 LNE_t + u_t \quad (1)$$

Here, the dependent variable used to represent environmental degradation is CO2 emissions (metric tons per capita). On the other hand, the independent variables employed are GDP per capita (constant 2015 US$) and nuclear energy consumption exajoules (input-equivalent). We obtained CO_2 and GDP from the open data system of the World Bank, NE from BP statistical review. Additionally, in the study, to test the Environmental Kuznets Curve hypothesis for South Korea, the square of the GDP variable is added to the model. If the coefficient β_2 is positive and the coefficient β_3 is negative, the EKC hypothesis will be applicable for South Korea.

Table 2. *Descriptive statistics*

	CO2	GDP	NE
Mean	8.163128	16384.59	0.868810
Median	9.113736	15391.66	0.985000
Maximum	12.22525	31640.21	1.530000
Minimum	3.067572	3913.124	0.020000
Std. Dev.	3.060530	9028.423	0.535857
Skewness	-0.287755	0.142747	-0.308201
Kurtosis	1.653838	1.670958	1.581892
Jarque-Bera	3.750885	3.233756	4.184215
Probability	0.153287	0.198518	0.123427
Observations	42	42	42

Table 2 presents the descriptive statistics of the variables used in the study. Since the probability value (prob) for CO2 emissions, GDP per capita, and nuclear energy consumption variables is greater than 5%, the null hypothesis of "series is normally distributed" is not rejected. In other words, all variables are in accordance with normal distribution. The per capita GDP in South Korea ranged from a minimum of $16,384 to a maximum of $31,640 between the years 1978 and 2019.

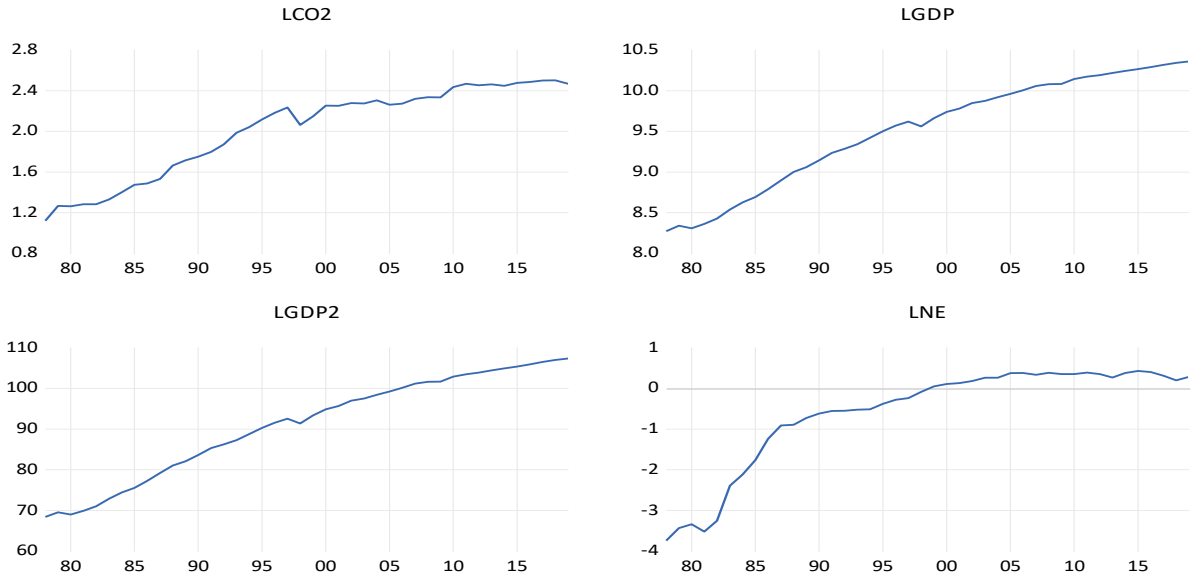

Figure 2. Time paths of the variables

The time series plots of the variables used in the study are shown in Figure 2. Upon examining the graphs, it can be observed that all variables exhibit a positive trend. Additionally, in the year 1997, both carbon emissions and economic growth variables experience abrupt breaks. This break is caused by the Asian financial crisis in 1997. Due to this sudden break, both stationary tests that consider structural breaks and cointegration tests were employed in the study.

4. METHODOLOGY

4.1. UNIT ROOT TESTS

In this study, the Augmented Dickey-Fuller (ADF) unit root test, developed by Dickey and Fuller (1981), was used to examine the stationarity of variables. The ADF unit root test is an extended version of the unit root test in the study by Dickey and Fuller (1979). In this test, the lags of the dependent variable are added to address the issue of autocorrelation. The ADF unit root test is examined for three different models: the model without a constant and trend, the model with a constant but no trend, and the model with both a constant and trend. In this study, for the example of nuclear energy used, the equation for the ADF unit root test in the model with a constant and trend is as follows:

$$\Delta NE_t = \beta_0 + \beta t + \beta_1 NE_{t-1} + \beta_2 \Delta NE_{t-1} + u_t \quad (2)$$

In Eq 2, the Δ (difference) operation represents the β_0 constant term, βt trend, β_1 coefficient of the lagged value of the nuclear energy variable, and β_2 coefficient of the differenced lagged value of the nuclear energy variable. Here, when the calculated τ statistic value for the coefficient β_1 is larger than the critical values in absolute terms, the null hypothesis of "presence of a unit root, non-stationarity" will be rejected. In other words, the NE series will be stationary at the level. The examination of the time series graphs of the variables in Figure 1 reveals that sudden increases and decreases were observed in the year 1997. In time series with structural breaks, the results of the ADF unit root test are not reliable. Therefore, in this study, the Fourier ADF unit root test, which takes into account structural breaks, was used. The Fourier ADF unit root test was introduced to the literature by Enders and Lee (2012). In their study, Enders and Lee developed a new unit root test that incorporates sin and cos terms from the Fourier series into the ADF equation proposed by Dickey and Fuller (1981), yielding good results even in the presence of structural breaks. The equation in Eq 2 is written as the Fourier ADF equation in Eq 3.

$$\Delta NE_t = \beta_0 + \beta t + \beta_1 NE_{t-1} + \lambda_1 sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \lambda_2 cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \beta_2 \Delta NE_{t-1} + u_t \quad (3)$$

In Equation 3, π represents 3.1415, k denotes the frequency value, T represents the number of observations, and t represents the trend. It is important to note that the sin (λ_1) and cos (λ_2) terms should be statistically significant. If the sine and cos terms are not statistically significant, the results of the normal ADF test will be valid. If the Fourier terms are statistically significant and the test statistic value of the NE coefficient is greater than the critical values in the study by Enders and Lee (2012), the null hypothesis will be rejected, indicating stationarity at the level according to the FADF test for the series.

4.2. COINTEGRATION TESTS

The ARDL (Autoregressive Distributed Lag) cointegration test, introduced to the literature by Pesaran et al. (2001), is widely used by researchers. The main difference of this cointegration test from other cointegration tests is that it allows the variables to be integrated at both levels and first differences. However, none of the variables should be integrated of order two (I(2)), and the dependent variable should be integrated of order one (I(1)). The model in Equation 1 can be rewritten as the ARDL model, similar to Equation 4.

$$\Delta LCO2_t = \alpha + \sum_{i=1}^{m} \beta_{1i} \Delta LCO2_{t-i} + \sum_{i=0}^{m} \beta_{2i} \Delta LGDP_{t-i} + \sum_{i=0}^{m} \beta_{3i} \Delta LGDP^2{}_{t-i} + \sum_{i=0}^{m} \beta_{4i} \Delta LNE_{t-i} + \gamma_1 LCO2_{t-1} + \gamma_2 LGDP_{t-1} + \gamma_3 LGDP^2{}_{t-1} + \gamma_4 LNE_{t-1} + v_t \quad (4)$$

The presence of a long-run equilibrium relationship among the variables is examined using a bounds test. The null hypothesis indicating no cointegration is $H_0: \gamma_1 = \gamma_2 = \gamma_3 = \gamma_4 = 0$, and if $H_0: \gamma_1 = 0$ is rejected, it implies the existence of a long-run equilibrium between the explanatory and explained variables. In this case, the F test (F_A) is used for testing the lag length of both the dependent and independent variables, while the t test (t) is used specifically for testing the lag length of the dependent variable. If the computed F and t statistic values are greater than the upper critical value, the null hypothesis will be rejected. On the other hand, if the F and t test statistic values are smaller than the lower critical value, the null hypothesis cannot be rejected. The short-term forecast of the Autoregressive Distributed Lag (ARDL) model, also known as the Error Correction Model (ECM), is in the following equation.

$$LCO2_t = \delta_0 + \sum_{i=0}^{p} \delta_{1i} \Delta LCO2_{t-i} + \sum_{i=0}^{q} \delta_{2i} \Delta LGDP_{t-i} + \sum_{i=0}^{j} \delta_{3i} \Delta LGDP^2{}_{t-i} + \sum_{i=0}^{k} \delta_{4i} \Delta LNE_{t-i} + \gamma ECM_{t-1} + \theta_t \quad (5)$$

The parameter γ in Eq 5 indicates how many periods it takes for short-term deviations to converge to the long-term equilibrium. It should be negative and statistically significant. Criteria such as AIC, SIC, and Hannan-Quinn information criteria are used to select the lag values p, j, k, and q in Eq 5. In order for the results of the ARDL bounds test to be reliable, certain diagnostic tests need to be valid. In the study conducted by McNown et al. (2018), their ARDL cointegration approach, which introduces multiple independent variables, provides stronger evidence compared to the ARDL test. McNown et al. (2018) suggest the use of an additional F test (F_B) to test the null hypothesis $H_0: \gamma_2 = \gamma_3 = \gamma_4 = 0$ in Eq 4 for the independent variables. Based on the findings of F_A, F_B, and t tests, it is possible to mention four different scenarios. (1) If F_A, F_B, and t tests are significant, it indicates the presence of a cointegration relationship between the variables. (2) If F_A, F_B, and t tests are not significant, it indicates the absence of a cointegration relationship between the variables. (3) If F_A and F_B tests are significant, but the t test is not significant, it indicates the absence of a cointegration relationship between the variables. This is known as the first degenerate case. (4) If F_A and t tests are significant, but the F_B test is not significant, it indicates the absence of a cointegration relationship between the variables. This is known as the second degenerate case. In their study, Yilanci et al. (2020) developed the Fourier ARDL model by incorporating Fourier functions into the ARDL model, as proposed by McNown et al. (2018), contributing to the literature. When Fourier terms are added to the model in Equation 4, it transforms into the following form.

$$\Delta LCO2_t = \alpha + \Phi_1 sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \Phi_2 cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{i=1}^{m} \beta_{1i} \Delta LCO2_{t-i} + \sum_{i=0}^{m} \beta_{2i} \Delta LGDP_{t-i} + \sum_{i=0}^{m} \beta_{3i} \Delta LGDP^2{}_{t-i} + \sum_{i=0}^{m} \beta_{4i} \Delta LNE_{t-i} + \gamma_1 LCO2_{t-1} + \gamma_2 LGDP_{t-1} + \gamma_3 LGDP^2{}_{t-1} + \gamma_4 LNE_{t-1} + v_t \quad (6)$$

Critical values for F_A, F_B, and t are generated using bootstrap simulation. If the calculated test

statistic values exceed the absolute value of the bootstrap critical value, it indicates the presence of a cointegration relationship between the variables.

5. EMPIRICAL RESULTS

In this section, the stationarity of the variables was first examined. As observed in Figure 2, both carbon emissions and economic growth variables experience abrupt breaks due to the 1997 crisis. Therefore, the stationarity of the variables was investigated using both the standard ADF (Augmented Dickey-Fuller) test and the Fourier ADF unit root test, which considers structural breaks. Table 3 presents the results of both the ADF and Fourier ADF unit root tests. According to the ADF unit root test, all variables become stationary at the first difference, not at the level. In other words, all variables are integrated of order one, denoted as I(1). For the Fourier ADF unit root test results to be valid, the sine and cosine values, which are the Fourier terms, should be statistically significant. Upon examining the results in Table 3, it can be seen that only the Fourier terms of the GDP variable squared are statistically significant. However, since the calculated test statistic value is not greater than the critical value, it is not stationary at the level. As the sine and cosine values of the remaining variables are not statistically significant, the results of the standard ADF unit root test are valid.

Table 3. *Unit root test results*

Model	Fourier ADF		ADF	
Constant and Trend			Level	First Differences
Variables	F test	Test Statistics	Test Statistics	Test Statistics
LCO2	5.293	-3.339 {1} [0]	-0.916 (0.94) [0]	-6.842*** (0.00) [0]
GDP	5.567	-2.451 {1} [0]	0.113 (0.99) [0]	-5.739*** (0.00) [1]
GDP^2	7.790*	-3.093 {1} [1]	0.132 (0.99) [0]	-5.670*** (0.00) [1]
LNE	1.950	-1.434 {3} [1]	-1.539 (0.79) [0]	-4.690*** (0.00) [0]

Note: *** and * shows significance at the 1% and 10% level, respectively. Numbers in parenthesis, bracelets, and brace indicate p-values, optimal lag-length chosen as using Akaike information criteria, and optimal frequency chosen using the sum of squared residuals. The 10% critical value for the F test is 7.78.

Since all variables are stationary at the first difference, it is possible to investigate the cointegration relationship among the variables. First, the long-run equilibrium relationship between the variables was examined using the Fourier ARDL (Autoregressive Distributed Lag) cointegration test that considers structural breaks. Table 4 presents the results of the FARDL test. According to the results, the calculated F_A t and F_B test statistics are smaller than the bootstrap critical values. Therefore, the null hypothesis of "no cointegration" is not rejected. There is no cointegration relationship among variables under structural breaks.

Table 4. *Fourier ARDL cointegration test results*

Selected Model		Optimal Frequency		AIC
Fourier ARDL (3,3,2,0)		2.80		-4.93
Test Statistics		Bootstrap Critical Values		
		0.90	0.95	0.99
F_A	3.633	5.956	7.554	10.836
t	-2.598	-3.928	-4.366	-5.373
F_B	4.841	6.977	8.853	13.330

Note: We performed 2000 simulations to obtain the critical values

Since there is no cointegration relationship among variables under structural breaks according to the Fourier ARDL test, the cointegration relationship between the variables has been re-examined using the ARDL bound test. The results of the ARDL bound test are presented in Table 5. According to this test result, both the FA and t-statistic values are greater than the 1% critical value, leading to the rejection of the null hypothesis of 'no cointegration'. Therefore, according to the ARDL bound test, there exists a long-term equilibrium relationship among the variables.

Table 5. *ARDL cointegration test results*

Model		Critical Values					
ARDL (2,0,2,3)		0.90		0.95		0.99	
Test Statistics		I(0)	I(1)	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
F_A	6.825***	2.933	4.02	3.548	4.803	5.018	6.61
t	-4.801***	-2.57	-3.46	-3.13	-3.78	-3.43	-4.37

Diagnostic Test Results		
Tests	Test Statistics	Prob
LM_{SC}	0.904	0.416
χ^2_{HETR}	0.474	0.892
JB	1.001	0.606
Ramsey-RESET	1.205	0.281
CUSUM	Stable	
CUSUMsq	Stable	

Note: *** shows the significance at the 1% level.

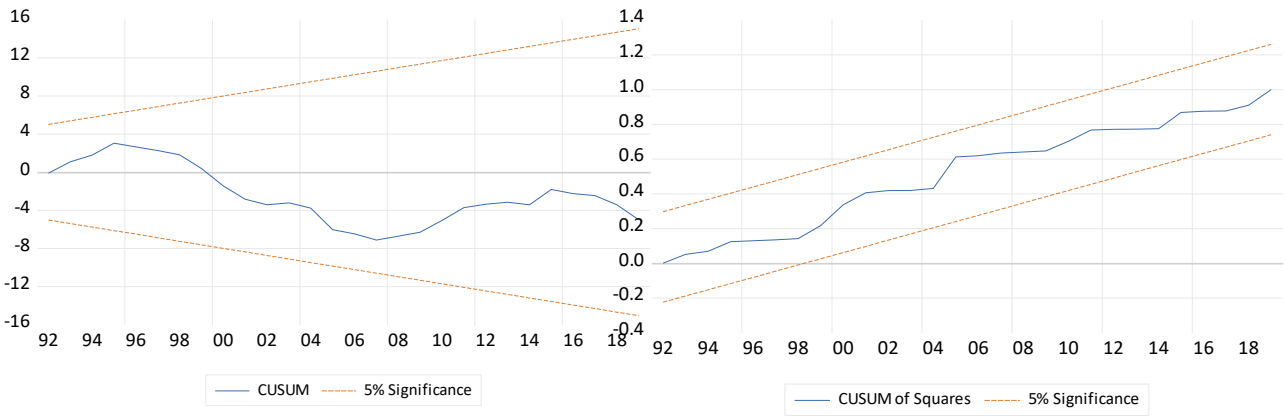

Figure 3. CUSUM ve CUSUMsq Graphs

According to the ARDL bounds test results in Table 5, a cointegration relationship has been found among the variables. In order for this cointegration test to be valid, certain assumption tests need to be satisfied. Additionally, Table 5 includes the results of the assumption tests for the ARDL model. According to these assumption tests, all assumptions are met. Furthermore, the long-term parameter estimation values in Figure 3 are within the 5% confidence interval, indicating stability.Although the Fourier ARDL cointegration test did not find a long-term equilibrium relationship among the variables, the ARDL bounds test suggests the presence of such a relationship. In the model with cointegration, long-term forecast results are obtained. The long and short-term forecast results of the ARDL are presented in Table 6. According to these results, the economic growth variable has a positive effect on carbon emissions, while nuclear energy consumption has a negative effect. A 1% increase in economic growth leads to a 10% increase in carbon emissions for South Korea. On the other hand, a 1% increase in nuclear energy consumption results in a 0.34% decrease in carbon emissions. Additionally, the square of the GDP variable included in the model takes a negative value, indicating the validity of the Environmental Kuznets Curve for South Korea. Table 6 also presents the short-term forecast results. Among these forecast results, the most important one is the error correction model. The error correction model is statistically significant and takes a negative value. The value of the ECM is -0.62, indicating that deviations from equilibrium in the short term will converge to the long-term equilibrium by 62%, or deviations from equilibrium in the short term will reach the long-term equilibrium after 1.6 periods. On the other hand, in the short term, nuclear energy consumption in South Korea has a negative impact on carbon emissions. A 1% increase in nuclear energy consumption leads to a 0.15% decrease in carbon emissions.

Table 6. *ARDL cointegration test results*

Panel A: Long-term estimation		
Variables	Coefficients	p-value
LGDP	10.073***	0.000
$LGDP^2$	-0.467***	0.000
LNE	-0.341***	0.000
Constant	-32.317***	0.000
Panel B: Short-term estimation		
Variables	Coefficients	p-value
$\Delta LCO2_{t-1}$	0.405***	0.005
ΔLGDP2	-0.250***	0.000
$\Delta LGDP2_{r-1}$	-0.023**	0.043
ΔLNE	-0.154***	0.000
ΔLNE_{t-1}	0.069**	0.032
ΔLNE_{t-2}	0.092***	0.002
ECT_{r-1}	-0.626***	0.000

Note: *, ** and *** show the significance at 10%, 5% and 1% levels, respectively.

6. CONCLUSION

Energy security and climate change have become significant challenges faced by many countries. Such concerns have brought the importance of nuclear and renewable energy to the forefront of wider energy discussions. Nuclear and renewable energy play a crucial role not only in ensuring energy security but also in reducing emissions. The study investigates the impact of nuclear energy consumption on carbon emissions in South Korea. The relationship between carbon emissions, nuclear energy consumption, and economic growth variables spanning from 1978 to 2019 is examined using unit root and cointegration tests that take structural breaks into account for the first time in this context in South Korea. According to the Fourier ADF unit root test and ADF unit root test results, all variables are found to be stationary in their first differences. Although the Fourier ARDL cointegration test considering structural breaks does not find a long-term equilibrium relationship among the variables, the ARDL bounds test indicates the presence of cointegration. According to the long-term forecast results of ARDL, a 1% increase in economic growth leads to a 10% increase in carbon emissions. On the other hand, a 1% increase in nuclear energy consumption results in a 0.34% decrease in carbon emissions. Furthermore, since the square of the economic growth variable takes a negative value, the Environmental Kuznets Curve hypothesis is applicable to South Korea. Furthermore, in the short-term forecast, a 1% increase in nuclear energy consumption results in a 0.15% decrease in carbon emissions. The findings in this study provide evidence supporting the role of nuclear energy as an alternative clean energy source in South Korea for sustaining long-term economic growth and ensuring a sustainable environment. In this study, it is suggested as a first step for policymakers to expand the capacity of nuclear power plants to achieve sustainable and clean growth. The short-term forecast results also support the critical role of nuclear energy as a clean energy source and an effective alternative to fossil fuels in reducing environmental degradation. The use of nuclear energy in electricity generation will also contribute to energy security for South Korea. Policymakers are recommended to be aware of the potential hazards and security issues associated with nuclear energy production. Therefore, it is essential for policymakers to implement security measures in nuclear power plants to prevent disasters.

REFERENCES

Ali, S. S. S., Razman, M. R., & Awang, A. (2020). The nexus of population, GDP growth, electricity generation, electricity consumption and carbon emissions output in Malaysia. International Journal of Energy Economics and Policy, 10(3), 84-89.

Al-Mulali, U. (2014). Investigating the impact of nuclear energy consumption on GDP growth and CO2 emission: A panel data analysis. Progress in Nuclear Energy, 73, 172-178.

Azomahou, T., Laisney, F., & Van, P. N. (2006). Economic development and CO2 emissions: A nonparametric panel approach. Journal of Public Economics, 90(6-7), 1347-1363.

Bae, J. H., Li, D. D., & Rishi, M. (2017). Determinants of CO2 emission for post-Soviet Union independent countries. Climate Policy, 17(5), 591-615.

Baek, J. (2016). Do nuclear and renewable energy improve the environment? Empirical evidence from the United States. Ecological Indicators, 66, 352-356.

Choi, E., Heshmati, A., & Cho, Y. (2010). An empirical study of the relationships between CO2 emissions, economic growth and openness.
Churchill, S. A., Inekwe, J., Ivanovski, K., & Smyth, R. (2018). The environmental Kuznets curve in the OECD: 1870–2014. Energy economics, 75, 389-399.
Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. Journal of the American statistical association, 74(366a), 427-431.
Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. Econometrica: journal of the Econometric Society, 1057-1072.
Dong, K., Sun, R., Jiang, H., & Zeng, X. (2018). CO2 emissions, economic growth, and the environmental Kuznets curve in China: what roles can nuclear energy and renewable energy play?. Journal of cleaner production, 196, 51-63.
Enders, W., & Lee, J. (2012). A unit root test using a Fourier series to approximate smooth breaks. Oxford bulletin of Economics and Statistics, 74(4), 574-599.
Friedl, B., & Getzner, M. (2003). Determinants of CO2 emissions in a small open economy. Ecological economics, 45(1), 133-148.
Galeotti, M., Lanza, A., & Pauli, F. (2006). Reassessing the environmental Kuznets curve for CO2 emissions: A robustness exercise. Ecological economics, 57(1), 152-163.
Hoffert, M. I., Caldeira, K., Benford, G., Criswell, D. R., Green, C., Herzog, H., ... & Wigley, T. M. (2002). Advanced technology paths to global climate stability: energy for a greenhouse planet. science, 298(5595), 981-987.
Holtz-Eakin, D., & Selden, T. M. (1995). Stoking the fires? CO2 emissions and economic growth. Journal of public economics, 57(1), 85-101.
Hussain, M., Irfan Javaid, M., & Drake, P. R. (2012). An econometric study of carbon dioxide (CO2) emissions, energy consumption, and economic growth of Pakistan. International Journal of Energy Sector Management, 6(4), 518-533.
Ishida, H. (2018). Can nuclear energy contribute to the transition toward a low-carbon economy? $ the Japanese case. In Can nuclear energy contribute to the transition toward a low-carbon economy? $ the Japanese case: Ishida, Hazuki.
Iwata, H., Okada, K., & Samreth, S. (2010). Empirical study on the environmental Kuznets curve for CO2 in France: the role of nuclear energy. Energy policy, 38(8), 4057-4063.
Iwata, H., Okada, K., & Samreth, S. (2010). Empirical study on the environmental Kuznets curve for CO2 in France: the role of nuclear energy. Energy policy, 38(8), 4057-4063.
Jaforullah, M., & King, A. (2015). Does the use of renewable energy sources mitigate CO2 emissions? A reassessment of the US evidence. Energy Economics, 49, 711-717.
Jin, T., & Kim, J. (2018). What is better for mitigating carbon emissions–Renewable energy or nuclear energy? A panel data analysis. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 91, 464-471.
Lau, L. S., Choong, C. K., Ng, C. F., Liew, F. M., & Ching, S. L. (2019). Is nuclear energy clean? Revisit of Environmental Kuznets Curve hypothesis in OECD countries. Economic Modelling, 77, 12-20.
Lee, S., Kim, M., & Lee, J. (2017). Analyzing the impact of nuclear power on CO2 emissions. Sustainability, 9(8), 1428.
Liu, X. (2005). Explaining the relationship between CO2 emissions and national income—The role of energy consumption. Economics Letters, 87(3), 325-328.
Mahmood, N., Wang, Z., & Zhang, B. (2020). The role of nuclear energy in the correction of environmental pollution: Evidence from Pakistan. Nuclear Engineering and Technology, 52(6), 1327-1333.
McNown, R., Sam, C. Y., & Goh, S. K. (2018). Bootstrapping the autoregressive distributed lag test for cointegration. Applied Economics, 50(13), 1509-1521.
Ozgur, O., Yilanci, V., & Kongkuah, M. (2022). Nuclear energy consumption and CO2 emissions in India: Evidence from Fourier ARDL bounds test approach. Nuclear Engineering and Technology, 54(5), 1657-1663.
Patiño, L. I., Padilla, E., Alcántara, V., & Raymond, J. L. (2020). The relationship of energy and CO2 emissions with GDP per capita in Colombia. Atmosphere, 11(8), 778.
Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. Journal of applied econometrics, 16(3), 289-326.
Richmond, A. K., & Kaufmann, R. K. (2006). Is there a turning point in the relationship between income and energy use and/or carbon emissions?. Ecological economics, 56(2), 176-189.
Rohatgi, U. S., Jo, J. H., Lee, J. C., & Bari, R. A. (2002). Impact of the nuclear option on the environment and the economy. Nuclear technology, 137(3), 252-264.
Saidi, K., & Mbarek, M. B. (2016). Nuclear energy, renewable energy, CO2 emissions, and economic growth for nine developed countries: Evidence from panel Granger causality tests. Progress in Nuclear Energy, 88, 364-374.
Saidi, K., & Omri, A. (2020). Reducing CO2 emissions in OECD countries: do renewable and nuclear energy matter?. Progress in Nuclear Energy, 126, 103425.
Salari, M., Javid, R. J., & Noghanibehambari, H. (2021). The nexus between CO2 emissions, energy consumption, and economic growth in the US. Economic Analysis and Policy, 69, 182-194.
Service, R. F. (2005). Is it time to shoot for the sun?. Science, 309(5734), 548-551.
Shafik, N. (1994). Economic development and environmental quality: an econometric analysis. Oxford economic papers, 46(Supplement_1), 757-773.
Shafik, N., & Bandyopadhyay, S. (1992). Economic growth and environmental quality: time-series and cross-country evidence (Vol. 904). World Bank Publications.
Shikwambana, L., Mhangara, P., & Kganyago, M. (2021). Assessing the relationship between economic growth and emissions levels in South Africa between 1994 and 2019. Sustainability, 13(5), 2645.
Sinha, A., & Shahbaz, M. (2018). Estimation of environmental Kuznets curve for CO2 emission: role of renewable energy generation in India. Renewable energy, 119, 703-711.

Wang, S., Zafar, M. W., Vasbieva, D. G., & Yurtkuran, S. (2023). Economic growth, nuclear energy, renewable energy, and environmental quality: Investigating the environmental Kuznets curve and load capacity curve hypothesis. Gondwana Research.

Yilanci, V., Bozoklu, S., & Gorus, M. S. (2020). Are BRICS countries pollution havens? Evidence from a bootstrap ARDL bounds testing approach with a Fourier function. Sustainable Cities and Society, 55, 102035.

Zoundi, Z. (2017). CO2 emissions, renewable energy and the Environmental Kuznets Curve, a panel cointegration approach. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 72, 1067-1075.

AZƏRBAYCANDA İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN OLUNMASININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ

KƏNAN MUSAYEV
Bakı Dövlət Universiteti
Dünya iqtisadiyyatı kafedrası, doktorant
kanan.musayev2022@gmail.com
BAKI, AZƏRBAYCAN

Xülasə

Bu tədqiqat işi davamlı inkişaf və inkişaf edən qlobal çağırışlar qarşısında dayanıqlılığa olan kritik ehtiyacdan irəli gələn Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizlik mənzərəsinin hərtərəfli tədqiqini təqdim edir. Tədqiqatın məqsədi iqtisadi göstəricilər, hökumət siyasəti, xarici təsirlər, sektor dinamikası, texnoloji irəliləyişlər və sosial-ekoloji ölçülər daxil olmaqla, Azərbaycanın iqtisadi çərçivəsinin əsas aspektlərini araşdırmaq və təhlil etməkdir. Bu tədqiqatın elmi yeniliyi onun fənlərarası yanaşmasında, iqtisadi, texnoloji və sosial-ekoloji perspektivlərin sintezində, Azərbaycanın iqtisadi mənzərəsi haqqında bütöv bir anlayış təklif etməkdədir. Tədqiqat bu fənləri birləşdirərək, mövcud biliklər toplusuna yeni anlayışlar verir, iqtisadi təhlükəsizlik haqqında diskursları zənginləşdirir. Praktiki əhəmiyyət bu tədqiqatın təməl daşıdır, çünki tapıntılar siyasətçilər, bizneslər və maraqlı tərəflər üçün əhəmiyyətli nəticələrə malikdir. Tədqiqat çətinlikləri və imkanları müəyyən etməklə siyasətçilərə iqtisadi mənzərəni səmərəli şəkildə idarə etmək üçün səlahiyyət verən strateji tövsiyələr təqdim edir. Bu tədqiqatın üstünlükləri onun hökumət orqanları üçün qərarların qəbul edilməsi, biznes strategiyalarına rəhbərlik və məlumatlı investisiyaların cəlb edilməsi potensialında özünü göstərir. Gözlənilən nəticələrin Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizliyi gücləndirə biləcək nümunələri, tendensiyaları və strateji yolları üzə çıxaracağı gözlənilir. Bu aspektlərə işıq salmaqla, tədqiqatın məqsədi Azərbaycanı uyğunlaşdırıcı siyasətlərin formalaşdırılması, innovasiyaların təşviqi və qarşıdakı illərdə davamlı iqtisadi artımın dəstəklənməsi üçün lazım olan anlayışlarla gücləndirməkdir.

AÇAR SÖZLƏR: iqtisadi təhlükəsizlik, Azərbaycan, davamlı inkişaf

SUMMARY

This research study presents a comprehensive examination of the economic security landscape in Azerbaijan, driven by the critical need for sustainable development and resilience in the face of evolving global challenges. The study's purpose is to scrutinize and analyze key facets of Azerbaijan's economic framework, including economic indicators, government policies, external influences, sectoral dynamics, technological advancements, and socio-environmental dimensions. The scientific novelty of this research lies in its interdisciplinary approach, synthesizing economic, technological, and socio-environmental perspectives to offer a holistic understanding of Azerbaijan's economic landscape. By bridging these disciplines, the study contributes novel insights to the existing body of knowledge, enriching the discourse on economic security. Practical importance is a cornerstone of this research, as the findings hold significant implications for policymakers, businesses, and stakeholders. By identifying challenges and opportunities, the study provides strategic recommendations that empower policymakers to navigate the economic landscape effectively. The advantages of this research manifest in its potential to inform decision-making for governmental bodies, guide business

strategies, and attract informed investments. Anticipated results are expected to uncover patterns, trends, and strategic pathways that can fortify economic security in Azerbaijan. By shedding light on these aspects, the study aims to empower Azerbaijan with the insights needed to formulate adaptive policies, drive innovation, and foster sustainable economic growth in the coming years.

KEYWORDS: economic security, Azerbaijan, sustainable development

GİRİŞ

Qlobal iqtisadiyyatın dinamik mənzərəsində dövlətlər davamlı olaraq sabitliyi, dayanıqlılığı və davamlı inkişafı təmin edərək öz iqtisadi əsaslarını möhkəmləndirməyə çalışırlar. Bu imperativ xüsusilə zəngin təbii sərvətlərə və strateji coğrafi mövqeyə malik olan Azərbaycan dövlətində özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir.

1. Tədqiqatın aktuallığı və əhəmiyyəti. Tədqiqatın aktuallığı onun spesifik boşluq və ya ehtiyacı aradan qaldırmaq qabiliyyətindədir, onun əhəmiyyəti isə dəyərli fikirlər vermək, qərarların qəbuluna məlumat vermək və sorğu sahəsinə və ya müvafiq təcrübələrə müsbət təsir göstərmək potensialı ilə müəyyən edilir.

2. Tədqiqat işinə ehtiyac. Hərtərəfli təhlilin aktual ehtiyacını dərk edərək, bu məqalə Azərbaycanın üzləşdiyi mövcud iqtisadi çətinlikləri və imkanları araşdırır. Hazırda tamamlanmış işlərin tədqiqi və iqtisadi mənzərədə müvafiq məsələlərin müəyyənləşdirilməsi iqtisadi təhlükəsizliyi gücləndirmək üçün strategiyaların incəlikli tədqiqi üçün zəmin yaradır.

3. Görülən tədqiqat işi. Qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün aparılan xüsusi tədqiqatlar hökumət siyasətlərinin araşdırılmasını, qlobal və regional amillərin təsirini, texnologiyada irəliləyişləri və sektorlar üzrə təhlilləri əhatə edir. Bu çoxşaxəli yanaşma Azərbaycanda mövcud iqtisadi təhlükəsizlik ssenarisinin hərtərəfli başa düşülməsini təmin etmək məqsədi daşıyır.

4. Tədqiqat işinin strukturu. Tədqiqat işi iqtisadi göstəricilər, hökumət siyasəti, xarici amillər, sektorlar üzrə təhlillər, texnoloji irəliləyişlər, sosial və ekoloji ölçülər kimi aspektləri sistematik şəkildə əhatə edən ayrı-ayrı başlıqlara bölünərək, Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin cari vəziyyətinin hərtərəfli araşdırılmasını təmin edir.

TƏDQIQAT METODU

İqtisadi göstəricilər

Bir millətin iqtisadi rifahını başa düşmək onun fiskal nəbzini əhatə edən əsas göstəricilərin diqqətlə araşdırılmasını tələb edir. Azərbaycan kontekstində Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM), inflyasiya dərəcələri və işsizlik rəqəmləri kimi əsas göstəricilər iqtisadi qiymətləndirmələrə istiqamət verən kompas rolunu oynayır. Əsas göstərici olan ÜDM ölkə daxilində istehsal olunan mal və xidmətlərin ümumi dəyərini ölçür və iqtisadi fəaliyyətin hərtərəfli görüntüsünü təqdim edir. İnflyasiya, mal və xidmətlərin ümumi qiymət səviyyəsinin dəyişməsi alıcılıq qabiliyyətinin dinamikasını ortaya qoyur, işsizlik nisbətləri isə əmək bazarının sağlamlığını diqqət mərkəzində saxlayır.

Əsasən enerji sektorunun təsiri altında olan Azərbaycanın ÜDM-i son illərdə nəzərəçarpacaq dəyişikliklərin şahidi olub. Neft və qazın kəşfiyyatı və ixracı tarixən iqtisadi artıma təkan verib və ölkəni qlobal enerji bazarı tendensiyalarına həssas edib. Bu tendensiyaların təhlili iqtisadi göstəricilərlə xarici amillər arasındakı mürəkkəb əlaqəni açmaq üçün çox vacibdir.

Son iqtisadi tendensiyaları tədqiq edərkən, ÜDM-in nüanslı tədqiqi qlobal enerji bazarı dinamikasının Azərbaycanın iqtisadi trayektoriyasına təsirini ortaya qoyur. Ölkə karbohidrogen gəlirlərindən asılılığın azaldılması zərurətini dərk edərək diversifikasiya problemi ilə mübarizə aparır. Həm daxili, həm də beynəlxalq qüvvələri əks etdirən inflyasiya təzyiqləri əlavə bir mürəkkəblik qatı yaradır. İnflyasiya meyllərinin arxasında dayanan amilləri başa düşmək siyasətçilərə qiymət sabitliyi və iqtisadi davamlılıq üçün strategiyalar hazırlamağa imkan verir (Zhylinska & Salayev, 2019).

Əsas sosial-iqtisadi göstərici olan işsizlik əmək bazarının dayanıqlığını əks etdirir. Azərbaycanda işsizlik nisbətlərindəki son dalğalanmalar məşğulluq mənzərəsindəki çətinlikləri və imkanları işıqlandırır. Bu iqtisadi göstəricilərin qarşılıqlı təsiri Azərbaycanın iqtisadi sağlamlığının incəliklərinə işıq salmaqla əhatəli bir hekayə təşkil edir.

Nəticə olaraq, iqtisadi göstəricilərin diqqətlə araşdırılması Azərbaycanın iqtisadi mənzərəsi haqqında əsaslı anlayışı təmin edir. ÜDM, inflyasiya və işsizliyin qarşılıqlı əlaqəsi davamlı iqtisadi inkişaf üçün strategiyaların hazırlanmasında siyasətçiləri və maraqlı tərəfləri istiqamətləndirən dinamik qobelen yaradır (Zhylinska & Salayev, 2019).

Hökumət siyasəti və təşəbbüsləri

İqtisadi təhlükəsizliyə nail olmaq üçün Azərbaycan hökuməti davamlılığı, dayanıqlığı və inkişafı təşviq etməyə yönəlmiş hərtərəfli strategiyalar həyata keçirmişdir. Bu strategiyalar iqtisadi mənzərə daxilindəki problemləri həll edən çoxşaxəli yanaşmanı əhatə edir. Hökumətin əsas məqsədi iqtisadi sabitliyə, diversifikasiyaya və xarici şokların yumşaldılmasına əlverişli mühit yaratmaqdır.

İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının təməl daşıdır. Enerji sektoruna həddən artıq asılılıqla bağlı zəifliyi dərk edərək, hökumət qeyri-neft sənayesinin inkişafını təşviq etmək üçün təşəbbüslərə başladı. Kənd təsərrüfatı, texnologiya və turizm kimi sektorlara investisiyalar daha çoxşaxəli və möhkəm iqtisadi təmələ doğru strateji keçiddən xəbər verir.

Xüsusiyyətləri araşdıraraq, hökumət iqtisadi təhlükəsizliyi gücləndirmək üçün məqsədyönlü siyasət və tədbirlər tətbiq etdi. Qeyri-neft sektorları üçün vergi güzəştləri, kiçik və orta sahibkarlığa (KOS) maliyyə dəstəyi və infrastrukturun inkişafı layihələri kimi təşəbbüslər iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi üçün əlverişli mühit yaratmaq məqsədi daşıyır. Bundan əlavə, tənzimləyici islahatlar və birbaşa xarici investisiyaların asanlaşdırılması vasitəsilə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması səyləri iqtisadi mənzərənin formalaşmasında mühüm rol oynayır (Musayev, 2017).

Əsas siyasət sənədi olan Sosial-İqtisadi İnkişaf Konsepsiyası iqtisadi artımla yanaşı sosial inklüzivliyi vurğulamaqla hökumətin davamlı inkişafa baxışını əks etdirir. Yoxsulluğun Azaldılması və Davamlı İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı iqtisadi tərəqqinin bəhrələrinin əhalinin bütün təbəqələrinə çatmasını təmin etməklə sosial-iqtisadi bərabərsizlikləri aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır.

Bu siyasətlərin həyata keçirilməsi proaktiv yanaşmanı ifadə etsə də, onların effektivliyinin qiymətləndirilməsi strategiyaların dəqiqləşdirilməsi və nəticələrin optimallaşdırılması üçün zəruridir. Vergi güzəştlərinin qeyri-neft sektorlarına təsirinin, KOM-ların artımının və diversifikasiya səylərinin uğurunun davamlı qiymətləndirilməsi dəyərli fikirlər verir. Əsas fəaliyyət göstəricilərinə nəzarət etməklə hökumət öz təşəbbüslərinin uğurunu qiymətləndirə və onların effektivliyini artırmaq üçün məlumat əsasında düzəlişlər edə bilər (Musayev, 2017).

Yekun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycan hökumətinin iqtisadi təhlükəsizliyə sadiqliyi onun strateji təşəbbüslərində özünü göstərir. Bu siyasətlərin davam edən tədqiqi və qiymətləndirilməsi dinamik və həssas idarəetmə çərçivəsinə töhfə verməklə yanaşı, həm də inkişaf edən iqtisadi çağırışlar qarşısında ölkənin davamlılığını təmin edir.

Xarici faktorlar: Azərbaycanın iqtisadi mənzərəsində qlobal dinamika

Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşən Azərbaycan qlobal iqtisadiyyatın tənəzzül və axınları ilə sıx bağlıdır. Qlobal iqtisadi tendensiyaların Azərbaycana təsiri dərindir, xüsusən də onun enerji ixracından asılılığı. Qlobal neft və qaz qiymətlərindəki dalğalanmalar ölkənin iqtisadi göstəricilərinə birbaşa təsir göstərir. Hökumət qlobal iqtisadiyyatın bir-biri ilə əlaqəli təbiətindən irəli gələn zəifliklərini azaltmaq üçün fəal mövqe tutmağın zəruriliyini dərk edərək beynəlxalq bazarlardakı dəyişiklikləri diqqətlə izləyir və onlara uyğunlaşır (Aliyev və b., 2023).

Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyi regional geosiyasi dinamika ilə sıx bağlıdır. Ölkənin Cənubi Qafqazda strateji yerləşməsi onu geosiyasi maraqların kəsişməsində yerləşdirir. Regional münaqişələr və ittifaqlar Azərbaycanın iqtisadi sabitliyinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Regional geosiyasi təsirlərin davamlı qiymətləndirilməsi potensial pozulmaların təxmin edilməsi və iqtisadi maraqların qorunması üçün diplomatik strategiyaların formalaşdırılması üçün çox vacibdir.

Azərbaycanın iqtisadi dayanıqlığı onun strateji beynəlxalq tərəfdaşlıqları və əməkdaşlıqları ilə gücləndirilir. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Dünya Bankı kimi çoxtərəfli təşkilatlarla əlaqələr maliyyə dəstəyi, texniki yardım və siyasət rəhbərliyi üçün imkanlar təqdim edir. Qonşu ölkələr və qlobal iqtisadi oyunçularla ikitərəfli əməkdaşlıq iqtisadi əlaqələrin şaxələndirilməsinə kömək edir, hər hansı bir tərəfdaşdan asılılığı azaldır. Bu beynəlxalq tərəfdaşlıqların təhlili diplomatik və iqtisadi əməkdaşlıq strategiyalarının effektivliyini qiymətləndirmək üçün vacibdir (Aliyev və b., 2023).

Əslində, Azərbaycanın iqtisadi trayektoriyasının formalaşmasında xarici amillər əsas rol oynayır. Qlobal iqtisadi tendensiyaların təsirini anlamaq və istiqamətləndirmək, regional geosiyasi təsirləri nəzərə almaq və beynəlxalq tərəfdaşlıqları strateji cəhətdən idarə etməklə Azərbaycan daim inkişaf edən qlobal mənzərədə öz iqtisadi təhlükəsizliyini möhkəmləndirməyə çalışır.

Sektoral təhlil

Azərbaycanın iqtisadi mənzərəsi müxtəlif sektorlarla xarakterizə olunur və hər biri ölkənin çiçəklənməsinə öz töhfəsini verir. Enerji, kənd təsərrüfatı və maliyyə də daxil olmaqla əsas iqtisadi

sektorların dərindən araşdırılması ümumi iqtisadi quruluşu formalaşdıran mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni ortaya qoyur.

1. Energetika sektoru: Qlobal enerji bazarında mühüm oyunçu kimi Azərbaycanın neft və qaz sənayesi iqtisadi inkişafın təməl daşı olmuşdur. Ekspertiza karbohidrogen gəlirlərindən asılılığı azaltmaq üçün şaxələndirmə səylərinə diqqət yetirməklə, kəşfiyyat, hasilat və ixrac dinamikasını əhatə edir (Dadparvar and Azizi, 2022).

2. Kənd təsərrüfatı: Kənd təsərrüfatı sektoru Azərbaycanın iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi üçün böyük potensiala malikdir. Təhlil əkinçilik təcrübələrini modernləşdirmək, məhsuldarlığı artırmaq və davamlı aqrobiznesin təşviqi üçün təşəbbüsləri araşdıraraq, kənd təsərrüfatı daxilindəki çətinlikləri və imkanları araşdırır.

3. Maliyyə sektoru: Güclü maliyyə sektoru iqtisadi sabitlik üçün vacibdir. Maliyyə sektorunun tədqiqi bank işinə, kapital bazarlarına və maliyyə tənzimləmə çərçivələrinə ümumi baxışı əhatə edir. Qiymətləndirmədə maliyyə sektorunun iqtisadi artım və inkişafın təmin edilməsində rolu nəzərdən keçirilir.

Enerji sektoru iqtisadi artımın sürücüsü olsa da, qlobal enerji bazarlarında qiymət dəyişkənliyi və karbohidrogen ehtiyatlarının məhdud təbiəti kimi problemlər şaxələndirməni zəruri edir. İmkanlar bərpa olunan enerji təşəbbüslərində və biliyə əsaslanan enerji iqtisadiyyatının inkişafındadır.

Kənd təsərrüfatında çətinliklərə köhnə əkinçilik təcrübələri, qeyri-kafi infrastruktur və iqlim dəyişikliyinə həssaslıq daxildir. İmkanlar texnologiyanın, davamlı təcrübələrin və dəyər zənciri inteqrasiyasının mənimsənilməsində yaranır, kənd təsərrüfatını iqtisadi dayanıqlığa əsas töhfə verən kimi yerləşdirir (Dadparvar and Azizi, 2022).

Maliyyə sektorundakı problemlərə tənzimləmə mürəkkəbliyi və maliyyə daxilolma ehtiyacı daxil ola bilər. İmkanlar maliyyə texnologiyalarından istifadə etmək, bank xidmətlərini genişləndirmək və investisiya və innovasiyalar üçün əlverişli mühitin təşviq edilməsidir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, sektorlar üzrə təhlil Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik xarakterini ortaya qoyur, həm çağırışları, həm də imkanları işıqlandırır. Bu təhlillə məlumatlandırılan strateji müdaxilələr milləti daha çoxşaxəli, davamlı və davamlı iqtisadi gələcəyə doğru sövq edə bilər.

Texnoloji tərəqqilər

Müasir mənzərədə texnologiya və iqtisadi təhlükəsizlik tədbirlərinin birləşməsi bir millətin dayanıqlığının gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycan öz iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasında texnoloji tərəqqiləri strateji cəhətdən mənimsəmişdir. Ən müasir texnologiyaların inteqrasiyası müxtəlif sektorları əhatə edir, nəzarət, risklərin idarə edilməsi və cavab mexanizmlərinin səmərəliliyini artırır.

Kibertəhlükəsizlik sahəsində texnologiya kritik infrastrukturun və maliyyə sistemlərinin qorunmasında mühüm rol oynayır. İqtisadi aktivlərin bütövlüyünü və təhlükəsizliyini təmin edərək kibertəhlükələrdən qorunmaq üçün qabaqcıl monitorinq sistemləri, təhlükə kəşfiyyatı platformaları və şifrələmə texnologiyaları tətbiq edilir. Güclü texnoloji çərçivələrin qəbulu Azərbaycanın rəqəmsal əsrdə yaranan risklərin azaldılmasına sadiqliyini vurğulayır.

Azərbaycanın rəqəmsal təşəbbüsləri iqtisadi dayanıqlığın gücləndirilməsinə yönəlmiş innovasiya qobelenini təşkil edir. Elektron hökumət platformalarının tətbiqindən tutmuş maliyyə xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılmasına qədər bu təşəbbüslər prosesləri sadələşdirir, bürokratik maneələri azaldır və ümumi iqtisadi çevikliyi artırır. Təsir xidmətlərin göstərilməsinin təkmilləşdirilməsində, şəffaflığın artırılmasında və dövlət xidmətlərinə əlçatanlığın artırılmasında özünü göstərir.

Rəqəmsal transformasiyanın əhatə dairəsi iqtisadi inklüzivliyi və innovasiyanı kataliz edən maliyyə texnologiyalarını (Fintech) əhatə etməklə inzibati sahələrdən kənara çıxır. Rəqəmsal ödəniş sistemləri, blokçeyn tətbiqləri və onlayn bankçılıq daha səmərəli və təhlükəsiz maliyyə ekosisteminə töhfə verir. Bu, təkcə fərdlərin və müəssisələrin iqtisadi dayanıqlığını artırmır, həm də Azərbaycanı regionda rəqəmsal inqilabın önündə yerləşdirir (Dadparvar and Azizi, 2022).

Yekun olaraq, Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizlik tədbirlərinə texnologiyanın strateji inteqrasiyası və gələcəyə hesablanmış rəqəmsal təşəbbüsləri uyğunlaşma və innovasiyalara sadiqliyini nümayiş etdirir. Texnoloji irəliləyişlərdən istifadə edərək, millət təkcə iqtisadi əsaslarını təmin etmək deyil, həm də sürətli rəqəmsal təkamüllə müəyyən edilmiş bir dövrdə inkişaf etmək istəyir.

Sosial və ekoloji ölçülər: Azərbaycanın iqtisadi inkişafında insan rifahının və ekoloji davamlılığın balanslaşdırılması

İqtisadi siyasətlər bir millətin sosial quruluşuna dərin təsir göstərir, onun vətəndaşlarının rifahını formalaşdırır. Azərbaycanda inklüziv artımı və faydaların ədalətli bölüşdürülməsini təmin etmək üçün iqtisadi siyasətin sosial nəticələri diqqətlə araşdırılır. Yoxsulluğun azaldılması proqramları, sosial təhlükəsizlik şəbəkələri və təhsil islahatları kimi təşəbbüslər hökumətin iqtisadi strategiyasının tərkib hissəsidir. Sosial rifahı prioritetləşdirməklə Azərbaycan iqtisadi tərəqqinin yaxşılaşdırılmış həyat standartlarına, səhiyyə xidmətlərinə çıxışına və hamı üçün təhsil imkanlarına çevrildiyi cəmiyyəti inkişaf etdirməyi hədəfləyir.

Sosial inklüzivlik gender bərabərliyi və işçi qüvvəsinin inkişafı mülahizələrini də əhatə edir. Məşğulluq və təhsil sahəsində gender boşluqlarını aradan qaldırmaq səyləri iqtisadi cəhətdən canlı və sosial cəhətdən ədalətli cəmiyyət yaratmaq öhdəliyini vurğulayır.

Azərbaycanın ekoloji davamlılığa sadiqliyi onun iqtisadi inkişaf gündəliyinə bağlıdır. Ekoloji tarazlığın vacibliyini dərk edən ölkə ekoloji mülahizələri iqtisadi siyasət və inkişaf layihələrinə inteqrasiya edir. Ətraf mühitə təsiri minimuma endirmək və təbii ehtiyatları qorumaq üçün enerji və kənd təsərrüfatı kimi sənayelərdə davamlı təcrübələr dəstəklənir.

Bərpa olunan enerji mənbələrinin təşviqi, mühafizə səyləri və beynəlxalq ekoloji standartlara riayət edilməsi Azərbaycanın iqtisadi inkişafın ekoloji nəzarətlə balanslaşdırılmasına sadiqliyinin göstəricisidir. İqtisadi inkişafda ekoloji ölçüləri nəzərə alaraq, ölkə sənaye tərəqqisi və onun müxtəlif ekosistemlərinin qorunması arasında harmonik birgə yaşayışa nail olmağa çalışır.

Mahiyyət etibarı ilə Azərbaycanın iqtisadi inkişafının sosial və ekoloji ölçüləri təkcə iqtisadi artımı deyil, həm də vətəndaşların rifahını və gələcək nəsillər üçün təbii mühitin qorunmasını prioritet hesab edən vahid yanaşmanı vurğulayır (Nuriyev, 2018).

Gələcəyə baxış: Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizlik problemləri və imkanları

Azərbaycan gələcəyə doğru istiqamətini müəyyənləşdirərkən, iqtisadi təhlükəsizlik çağırışları və imkanlarının incəliklə gözlənilməsi əsas əhəmiyyət kəsb edir. Çətinliklər qlobal iqtisadi qeyri-müəyyənliklərdən, enerji bazarının dinamikasında dəyişikliklərdən və şaxələndirməyə davamlı ehtiyacdan yarana bilər. Millət öz iqtisadi dayanıqlığını gücləndirmək üçün bu çağırışları sayıq şəkildə həll etməlidir.

Fürsətlər qeyri-neft sektorlarına strateji sərmayələr qoymaq, texnoloji nailiyyətlərdən istifadə etmək və innovasiyaları təşviq etməkdir. Coğrafi mövqeyindən və diplomatik əlaqələrindən istifadə etməklə Azərbaycan davamlı iqtisadi artım üçün yollar açə, yeni bazarlar və əməkdaşlıqlar kəşf edə bilər. Bu imkanları qabaqcadan görmək ölkəni sürətlə inkişaf edən qlobal mənzərədə inkişaf etdirə biləcək proaktiv strategiyalara imkan verir.

Azərbaycanın gələcək siyasət mənzərəsi dinamik, həssas və inkişaf edən çağırışlara və imkanlara uyğun olmalıdır. Tövsiyələrə aşağıdakılar daxildir:

1. Diversifikasiya strategiyaları: Texnologiya, kənd təsərrüfatı və turizm kimi qeyri-neft sənayelərinə sərmayə qoyaraq, iqtisadiyyatın enerji sektorundan kənarda şaxələndirilməsi üçün səylər gücləndirilməlidir.
2. Texnoloji innovasiya: İqtisadi rəqabət qabiliyyətini və dayanıqlılığı artırmaq üçün innovasiya mədəniyyətini inkişaf etdirərək tədqiqat və inkişafa üstünlük verilməlidir (Nuriyev, 2018).
3. Dayanıqlı inkişaf: İqtisadi artım və ətraf mühitə nəzarət arasında tarazlığı təmin edərək, davamlılıq prinsipləri iqtisadi siyasətlərə daxil edilməlidir.
4. Sosial daxilolma: İnklüziv inkişafı təşviq edən, sosial bərabərsizlikləri aradan qaldıran və insan kapitalını artırmaq üçün təhsil və səhiyyəyə üstünlük verən siyasətlər hazırlanmalıdır.
5. Qlobal əməkdaşlıq: Bazara çıxışı genişləndirmək, investisiyaları cəlb etmək və iqtisadi diplomatiyanı gücləndirmək üçün beynəlxalq tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq inkişaf etdirilməlidir.

Problemləri fəal şəkildə həll etməklə və yaranan imkanlardan istifadə etməklə Azərbaycan özünə şaxələndirilmiş iqtisadi güc, texnoloji qüdrət və davamlı inkişafla səciyyələnən, öz vətəndaşları üçün davamlı iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən gələcək üçün təmin edə bilər.

NƏTİCƏ

Azərbaycanın iqtisadi landşaftının mürəkkəb relyefində naviqasiya zamanı bizim kəşfiyyatımız kritik fikirlər ortaya qoydu. Əsas iqtisadi göstəricilərin, hökumət siyasətinin, xarici amillərin, sektoral təhlillərin, texnoloji irəliləyişlərin və sosial və ekoloji ölçülərin tədqiqi ölkənin mövcud iqtisadi

təhlükəsizlik vəziyyətinin hərtərəfli başa düşülməsini təmin etmişdir.

Əsas tapıntılar enerji sektoruna tarixi etibarı nəzərə alaraq, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin vacibliyini vurğulayır. Davamlı inkişafı, texnoloji inteqrasiyanı və sosial inklüzivliyi təşviq edənlər kimi hökumətin təşəbbüsləri milləti qlobal və regional qeyri-müəyyənliklərə qarşı gücləndirmək öhdəliyini nümayiş etdirir. Sektor təhlilləri enerji, kənd təsərrüfatı və maliyyə kimi əsas sahələr daxilindəki çətinlikləri və imkanları vurğulayır, texnoloji irəliləyişlər isə iqtisadi dayanıqlığın əsas elementi kimi ortaya çıxır.

Azərbaycan gələcəyə doğru irəlilədikcə, iqtisadi təhlükəsizliyin davamlı əhəmiyyəti birinci dərəcəli olaraq qalır. Millət ekoloji və sosial dəyərlərin qorunması ilə diversifikasiya ehtiyacını balanslaşdıraraq kritik bir nöqtədə dayanır. İqtisadi təhlükəsizlik sadəcə statik məqsəd deyil, uyğunlaşma, innovasiya və davamlılığa davamlı öhdəlikdir.

Dinamik qlobal mənzərə iqtisadi zəifliklərə qarşı davamlı sayıqlığı tələb edir və ölkəni yaranan problemlər qarşısında fəal olmağa sövq edir. İqtisadi təhlükəsizliyə üstünlük verməklə Azərbaycan inkişafın faydalarının ədalətli şəkildə bölüşdürüldüyü, innovasiyaların çiçəkləndiyi və xalqın inkişaf edən qlobal iqtisadiyyatın qeyri-müəyyənliklərinə qarşı dayanıqlı olduğu möhkəm və firavan gələcəyin əsasını qoyur.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Zhylinska Oksana I., & Salayev Kanan Haci (2019). The conceptual model of strengthening the economic security of Azerbaijan. Бизнес Информ, (1 (492)), 50-59.
2. Vusal Musayev (2017). Azerbaijan Economic Reforms Review. 15 p.
3. Aliyev, Shafa & Babayev, Farid & Galandarova, Ummuhabiba & Gafarli, Galib & Balajayeva, Tahmina. (2023). Economic security of regions: A prerequisite for diversifying the Azerbaijan economy. Journal of Eastern European and Central Asian Research (JEECAR). 10. 827-840.
4. Dadparvar, S. and Azizi, S. (2022) Geo-Economics of the Republic of Azerbaijan and Its Economic Security. Open Journal of Political Science, 12, 14-27.
5. Nuriyev Orkhan (2018). Problems of sustainable development of the economy of Azerbaijan. UNEC SABAH. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.

CENTRAL BANK DIGITAL CURRENCY IN AZERBAIJAN

LEYLA, MAMMADLİ
Baku Engineering University
Saleh Mammadov-Academic supervisor
Engineering Faculty/Computer Science
iamleylalee@gmail.com
BAKU,AZERBAIJAN

ABSTRACT

Digital currency is a form of currency that is available only in digital or electronic form. It is also called digital money, electronic money, electronic currency, or cybercash. Azerbaijan has been actively discussing the possibility of creating a “cryptomanat” coin – the cryptocurrency equivalent of its national currency, the azerbaijani manat . In 2016, the release of a cryptocurrency called “AZcoin”[1] was announced in Azerbaijan. But it still remains as a plot project.

Digital currencies offer various advantages to users, including faster, cheaper, and 24/7 payments and transfers, especially for international transactions. They do not require physical manufacturing, which saves resources and reduces environmental impact. Digital currencies can also help in situations like stimulus payments during a pandemic. They are decentralized and not subject to any central authority, which increases security and transparency. Digital currencies also offer privacy and anonymity for users, which protects their personal and financial data. They are accessible around the world, especially for the unbanked and underbanked populations .

[1] https://www.azernews.az/business/195513.html

The purpose of this article is to discuss the relevance and importance of launching digital currency in Azerbaijan. The article will explore the advantages of digital currency and how it can benefit the country's economy. It will also discuss the process of launching digital currency and how other countries inititate it.The article will conclude with the results of the research conducted and recommendations for the government of Azerbaijan.

To conclude, the launch of digital currency in Azerbaijan can have a significant impact on the country's economy. It can help in promoting financial inclusion, reducing corruption, and increasing transparency. However, it is essential to consider the potential risks and challenges associated with digital currency and take appropriate measures to mitigate them. The government of Azerbaijan should work closely with experts in the field to ensure the successful implementation of digital currency in the country.

KEY WORDS: DIGITAL CURRENCY,CBDC,CRYPTOCURRENCY,BLOCKCHAIN TECHNOLOGY,DISTRIBUTED LEDGER TECHNOLOGY

INTRODUCTION

In this article, we will explore the concept of digital currency and its significance in the modern world. We will also delve into the initiation of Central Bank Digital Currency (CBDC) in Azerbaijan and its potential impact on the country's economy.

Digital currency is a form of currency that exists only in digital or electronic form and can operate independently of a central bank. It uses encryption techniques to secure, control, and verify its transactions. Digital currencies are often the cheapest method for trading currencies and can be used as a medium of exchange for goods and services.

The need for research on digital currency and CBDCs has become increasingly important in recent years. The evolution of CBDCs in Asia and the Pacific has shown their potential to improve cross-border payments and financial inclusion. The launch of any large-scale CBDC requires a robust digital infrastructure, strong public-private collaboration, and fintech literacy.

This article will be divided into the following sections:

Digital currency: This section provides a brief overview of digital currency and its types.

History of digital currency and experience of some countries: This section highlights the history and implementation of digital in other countries.

Technology behind digital currency: This section discusses technologies for launching CBDCs and some comparisons.

Implementation of CBDC in Azerbaijan: This section outlines general process and advantage of launching CBDC in Azerbaijan.

METHODS AND MATERIALS

I. DIGITAL CURRENCY

Digital currency is a form of virtual or electronic money that exists solely in digital form. It relies on cryptography for secure transactions and operates in a decentralized manner, without the need for a central authority. They offer the potential for secure, transparent, and pseudonymous transactions, revolutionizing the way we think about money. While still relatively new, digital currencies have gained popularity and acceptance, attracting investors, businesses, and governments exploring their potential impact on finance and the economy.

There are different types of digital currency including cyrptocurrencies,stablecoins and Central Bank Digital Currency.

Cryptocurrencies- are digital or virtual currencies that use cryptography to secure transactions and control the creation of new units. They operate on decentralized networks, typically based on blockchain technology. Cryptocurrencies offer advantages such as decentralization, immutability, and pseudonymity, allowing for secure and efficient peer-to-peer transactions. Bitcoin is the first and most well-known cryptocurrency, but there are now thousands of different cryptocurrencies with varying features and use cases. Some cryptocurrencies aim to serve as digital cash (Bitcoin, Litecoin), while others focus on smart contract functionality (Ethereum) or privacy (Monero, Zcash)(Paul Vigna ,Michael J. Casey(2015).The Age of Cryptocurrency: How Bitcoin and Digital Money Are Challenging the Global Economic Order.) In modern world there are 5826 in use. In this table below you can see the prices of top ten cryptocurrencies today:

Table 1. *Cryptocurrency prices(November 28,2023)*

№	Name	Price	24th Volume	Market Cap
1.	Bitcoin (BTC)	$36,992.81	$18.65B	$723.61B
2.	Ethereum (ETH)	$2,017.40	$10.21B	$242.73B
3.	Tether (USDT)	$1.00	$37.58B	$88.96B
4.	BNB(BNB)	$225.78	$776.46M	$34.25B
5.	XRP(XRP)	$0.6023	$1.08B	$32.41B
6.	USD Coin (USDC)	$1.00	$4.66B	$24.44B
7.	Solana (SOL)	$54.48	$1.22B	$23.13B
8.	Lido stETH (STETH)	$2,021.84	$21.58M	$18.67B
9.	Cardano (ADA)	$0.3719	$250.21M	$13.2B
10.	Dogecoin (DOGE)	0.07715	$677.63M	11.03B

Stablecoins- are a type of cryptocurrency designed to minimize price volatility by linking their value to an underlying asset, such as a fiat currency or a commodity. They aim to provide stability, making them more suitable for everyday transactions. Stablecoins can be used as a medium of exchange, store of value, and even for remittances. They offer the benefits of fast settlement times and lower transaction fees compared to traditional banking systems.

Central Bank Digital Cureency(CBDC)- is a digital form of fiat money that is issued by a central bank and backed by a government. CBDCs are designed to be used as a medium of exchange, store of value, and unit of account, just like traditional fiat currencies .

CBDCs are mainly built on blockchain technology, which provides a secure and transparent way to record transactions. Unlike cryptocurrencies such as Bitcoin, CBDCs are centralized and controlled by a central authority, which makes them more stable and less volatile .

There are two types of CBDCs: retail CBDCs and wholesale CBDCs. Retail CBDCs are designed for use by the general public and can be used to make everyday purchases. Wholesale CBDCs, on the other hand, are designed for use by financial institutions and can be used to settle large-value transactions between banks .

CBDCs have several potential benefits, including increased financial inclusion, reduced transaction costs, and improved monetary policy . However, they also pose several challenges, such as the need to ensure security and privacy, the risk of disintermediation, and the potential impact on the banking system.

II. HISTORY OF DIGITAL CURRENCY AND EXPERIENCE OF COUNTRIES

2.1 History

Friedrich August von Hayek was an Austrian-British economist and philosopher who won the Nobel Prize in Economic Sciences in 1974 jointly with Gunnar Myrdal. He is known for his work on the theory of money and economic fluctuations, and for his penetrating analysis of the interdependence of economic, social, and institutional phenomena.

Hayek’s theory on digital currency is based on his book “The Denationalization of Money” published in 1976. In this book, he advocates for a system of private currency in which financial institutions create currencies that compete for acceptance. Stability in value is presumed to be the decisive factor for acceptance. In this book, Hayek argues that the government monopoly of money must be abolished to stop recurring bouts of inflation and deflation. Issuance of cryptocurrencies was formed on the basis of the theoretical thoughts of F. Hayek.

In 2008, an anonymous individual or group called Satoshi Nakamoto published a whitepaper titled "Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System." This whitepaper introduced the concept of a decentralized digital currency and outlined the principles of blockchain technology, which underpins most cryptocurrencies.

In 2009, the first block of the Bitcoin blockchain, known as the genesis block, was mined, marking the birth of Bitcoin. It quickly gained attention and popularity within the technology and

cryptography communities.

The success of Bitcoin paved the way for the creation of numerous other cryptocurrencies, often referred to as altcoins. These alternative digital currencies sought to address limitations of Bitcoin and offer different features.

Since its inception, the history of digital currency has been marked by significant price volatility, with multiple price bubbles and corrections. Despite initial skepticism, cryptocurrencies gained acceptance and recognition, and their usage expanded beyond early adopters.

Governments and regulatory authorities started studying and formulating rules and regulations to address concerns associated with digital currencies, such as money laundering and tax evasion. Some countries embraced digital currencies more than others, while some banned or restricted their use.

Over time, various innovations emerged within the digital currency ecosystem, including the development of stablecoins, which aim to minimize price volatility by pegging their value to traditional fiat currencies. Central Bank Digital Currencies (CBDC) also gained attention, with governments exploring the possibility of issuing their own digital currencies.

The history of digital currency continues to evolve, with ongoing debates about its potential impact on financial systems, economies, and society as a whole. As the technology advances and more use cases are discovered, the future of digital currency remains full of opportunities and challenges. In the picture1 below you can see the evolution of the crypto economy between years 2014-2022.

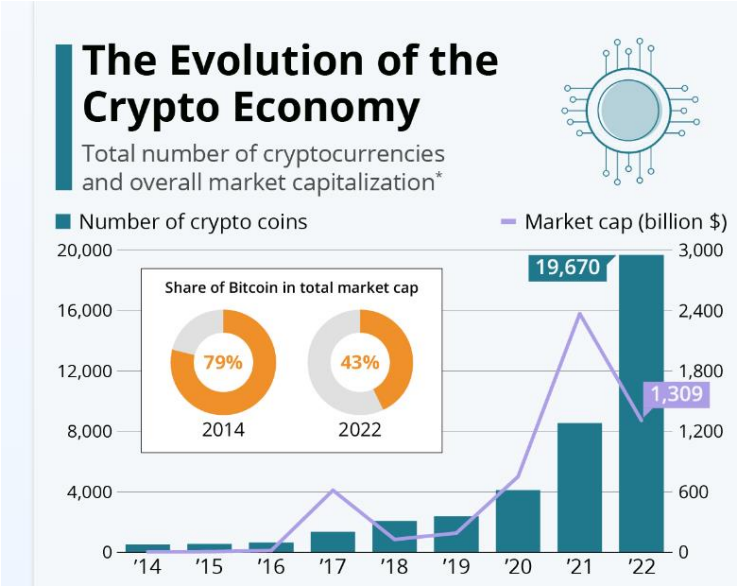

Picture 1. *Evolution of the cryptocurrency by Anna Fleck*

2.2 Experiences of some countries: `

United States of America (Digital Dollar)- In March 2022, President Joe Biden issued an executive order directing the Office of Science and Technology Policy to prepare a report on the risks and benefits of creating a digital dollar for the U.S.

In acronym-addicted Washington, D.C., the digital dollar is referred to as a CBDC, or a Central Bank Digital Currency. It would be a virtual version of the physical cash you carry in your wallet, resembling a government-issued version of cryptocurrencies like Bitcoin.

The presidential executive order is hardly the only time the federal government has asked itself whether it is time for the U.S. to adopt digital currency.

Just a few months after the Biden executive order, the New York Federal Reserve launched a 12-week program using simulated data to test a so-called digital dollar.

Supporters of CBDCs say they can help make banking services cheaper, easier, faster and more accessible for all Americans.

However, critics argue that a digital dollar would generate major privacy concerns and hand over too much power to the federal government.

In today's U.S. financial system, people access their money via banks, each of which has its own distinct system for tracking payments and deposits. As a result, transactions involving multiple banks can involve delays of one to three working days, since action is required from intermediary banks to ensure they are completed accurately.

With a digital dollar, there would most likely be a single, unified system for tracking payments and deposit, run by the Fed or another government entity. It's worth noting that the central bank has yet to commit to creating a CBDC in the first place, so the final form of a digital dollar system remains an open issue.

Presently the Fed is studying how a digital dollar could help expand consumer access to the financial system and support faster and cheaper payments.

The Fed is still evaluating the potential impact of a digital dollar. It currently has several studies, pilot tests and experiments underway to determine the technology's opportunities and limitations.

China (Digital Yuan)- The digital yuan, also known as the Digital Currency Electronic Payment (DCEP), is a Central Bank Digital Currency (CBDC) issued by the People's Bank of China (PBOC). It is a digital version of China's official currency, the yuan (CNY).

The digital yuan has been under development and testing since 2014. It has been subjected to various pilot programs in different Chinese cities to evaluate its feasibility and assess user experience. The goal of the digital yuan is to enhance financial inclusion, promote a cashless society, reduce reliance on physical cash, and combat illegal activities such as money laundering and tax evasion.

Using a combination of centralized and distributed ledger technologies, the digital yuan is based on a centrally controlled blockchain. Transaction data is recorded and managed by the PBOC. Users can access and transact with the digital yuan through designated electronic wallets or mobile applications provided by commercial banks or authorized entities. These wallets are linked to users' bank accounts and can be used for various transactions.

One notable feature of the digital yuan is its capability for offline payments, allowing users to transfer funds without internet connectivity. This can be especially useful in areas with limited connectivity.

However, the digital yuan also raises privacy and control concerns. While it provides secure and efficient transactions, it also allows the Chinese government to have greater oversight and monitoring of individuals' financial activities. Transactions made with the digital yuan can be traced and monitored by the central authorities.

Although the digital yuan is primarily intended for domestic use, there are plans for its international expansion. China has been exploring collaborations with other countries to establish cross-border digital currency transactions, potentially creating an alternative to systems like SWIFT.

It's important to note that the full implications and impact of the digital yuan's implementation are yet to be seen. As it continues to develop, its effects on China's economy, financial landscape, and global financial systems will become clearer.

South Korea- South Korea has been actively exploring the development of digital currencies, particularly a Central Bank Digital Currency (CBDC). The Bank of Korea (BOK) has conducted research and pilot programs to assess the feasibility and implications of digital currencies. South Korea also aims to establish a regulatory framework for digital currencies, striking a balance between innovation and consumer protection. The country is moving towards a cashless society, with widespread usage of mobile payment apps and digital wallets. Collaboration between traditional financial institutions and fintech companies is encouraged to enhance the digital currency ecosystem. South Korea is actively adopting blockchain technology and considering the use of digital currencies for cross-border transactions. While progress is being made, the development and implementation of digital currencies in South Korea are still ongoing as the government carefully considers security, privacy, and regulatory concerns. Recent information [2]on digital currency in South Korea was about South Korea inviting 100K citizens to test CBDC in 2024.

III. TECHNOLOGY BEHIND CBDCs

3.1 Blockchain technology- A blockchain is a network of decentralized and distributed data (ledger), meaning the users share the ownership and management of the network through computer

[2] https://cointelegraph.com/magazine/htx-hacked-again-100k-koreans-test-cbdcs-binance-asia-express/

nodes. As a database, blockchain stores information in a digital format.

Blockchain technology stores data in blocks and link them together to form a chain. The blocks have a specific capacity and, when filled, are closed and linked to the previous block. Any newly added information after the last block is compiled into a newly formed block and added to the chain once filled.

Blockchain is famous for its critical role in cryptocurrency systems like Bitcoin. It maintains a decentralized and secure record of crypto transactions. Therefore, blockchain can guarantee the fidelity and security of data records and generate the need for a third party. (Daniel, D. (2017). Blockchain Basics: A Non-Technical Introduction in 25 Steps,27-49).

3.2. Distributed Ledger Technology- Distributed ledger technology (DLT) is the technological infrastructure and protocols that allow simultaneous access, validation, and record updating across a networked database. DLT is the technology blockchains are created from, and the infrastructure allows users to view any changes and who made them, reduces the need to audit data, ensures data is reliable, and only provides access to those that need it.

DLTs allow information to be stored securely and accurately using cryptography. The data can be accessed using "keys" and cryptographic signatures. Once the information is stored, it can become an immutable database; the rules of the network, written into the coding of the database programming, govern the ledger.

3.3. Advantages Of Blockchain Over Non-Blockchain Database

• Immutability. Blockchain supports immutability, meaning it is impossible to erase or replace recorded data. Therefore, the blockchain prevents data tampering within the network.

Traditional data do not exhibit immutability. The conventional database uses CRUD (create, read, update and delete) at the primary level to ensure proper application operation, and the CRUD model enables easy erasing and replacing of data. Such data can be prone to manipulation by rogue administrators or third-party hacks. (Dr. Saifedean Ammous.(2016).Blockchain Technology: What is it Good for?).

• Transparency. Blockchain is decentralized, meaning any network member can verify data recorded into the blockchain. Therefore, the public can trust the network.

On the other hand, a traditional database is centralized and does not support transparency. Users cannot verify information whenever they want, and the administration makes a selected set of data public. Still, however, individuals cannot verify the data.

• Censorship. Blockchain technology is free from censorship since it does not have control of any single party. Therefore, no single authority (including governments) can interrupt the operation of the network.

Meanwhile, traditional databases have central authorities regulating the operation of the network, and the authority can exercise censorship. For instance, banks can suspend users' accounts.

• Traceability. Blockchain creates an irreversible audit trail, allowing easy tracing of changes on the network.

The traditional database is neither transparent nor immutable; hence, no permanent trail is guaranteed.

Disadvantages Of Blockchain

• Speed and performance. Blockchain is considerably slower than the traditional database because blockchain technology carries out more operations. First, it performs signature verification, which involves signing transactions cryptographically. Blockchain also relies on a consensus mechanism to validate transactions. Some consensus mechanisms, such as proof of work, have a low transaction throughput. Finally, there is redundancy, where the network requires each node to play a crucial role in verifying and storing each transaction.

• High implementation cost. Blockchain is costlier compared to a traditional database. Additionally, businesses need proper planning and execution to integrate blockchain into their process.

• Data modification. Blockchain technology does not allow easy modification of data once recorded, and it requires rewriting the codes in all of the blocks, which is time-consuming and expensive. The downside of this feature is that it is hard to correct a mistake or make any necessary adjustments.

IV. IMPLEMENTATION OF CENTRAL BANK DIGITAL CURRENCY IN AZERBAIJAN AND ITS POSITIVE ASPECTS

4.1 General process launching CBDC.

According to AZERNEWS [3]news published on JUNE 2022 Central Bank of Azerbaijan (CBA) is preparing the concept of a digital manat. An expert of the National Payment Systems Development Division of the Payment Systems and Settlements Department of CBA Rashad Gasimov said this during epy Fintex Summit .

According to him, advanced world experience in this sphere is being researched.

"Digital currency can significantly boost transition to a cashless payment environment," Gasimov added.

Today, many countries, including the USA, China, Japan, Sweden, Norway, C. Korea, Thailand, etc. has already passed the test phase. This process is also in Azerbaijan acceleration is very important, but also more important than the countries listed. (Saleh , M.(2022).Rəqəmsal Maliyyə, 195–214.).

Almost all of these states issue digital national currencies plan to use blockchain technologies. However, at the same time, many are conducting new technological process researches and new ones trying to identify methods. Blockchain is the most important finance of the 21st century technologies and financial engineering element.

Issuing the digital manat requires real revolutionary changes in the regulation of the country's economy and the organization of money circulation, and is very raises serious problems. All this takes a lot of time to organize. What should be done?

Creating a central bank digital currency (CBDC) involves a series of steps that a country can take. Here is a general outline of the process:

1. Research and Feasibility Study: The country's central bank needs to undertake a comprehensive study to evaluate the potential benefits, challenges, and risks associated with launching a CBDC. This research should cover technological considerations, regulatory frameworks, monetary policy implications, and potential use cases.

2. Determine Objectives and Design: Clarify the objectives that the CBDC should achieve. This includes deciding on the nature of the CBDC (e.g., retail or wholesale), the technology platform (e.g., blockchain or centralized database), the level of privacy and anonymity, and the issuance mechanism.

3. Legal and Regulatory Framework: Establish a legal and regulatory framework for the CBDC. This framework should define the central bank's authority to issue and regulate the CBDC, address issues related to consumer protection, privacy, AML, and KYC requirements, and ensure compliance with existing monetary and financial laws.

4. Technology Infrastructure: Develop the necessary technological infrastructure to support the CBDC. This involves selecting or building a secure and scalable platform, such as a distributed ledger technology (DLT) or a centralized database, to manage transactions, record-keeping, and security features.

5. Partnerships and Collaboration: Collaborate with relevant stakeholders, such as commercial banks, payment service providers, and technology companies, to ensure interoperability, integration, and effective distribution channels for the CBDC. Partnerships with academic institutions and fintech companies can also provide valuable expertise.

6. Pilot Testing: Conduct limited-scale pilot programs to test the CBDC's functionalities, security measures, and user experiences. These pilots help identify and address any technical, operational, or regulatory issues before a full-scale launch.

7. Issuance and Distribution: Determine the process for issuing and distributing the CBDC. This may involve a phased rollout, where the CBDC is initially distributed to a specific target group or geographic area. Consideration may also be given to the coexistence of the CBDC with existing forms of payment, progressively expanding its availability.

8. Education and Awareness: Launch comprehensive public education and awareness campaigns to inform the general public, businesses, and other stakeholders about the benefits, risks, and usage of the CBDC. This can help build trust and acceptance of the new digital currency.

[3] https://www.azernews.az/business/195513.html

9. Monitoring and Evaluation: Establish mechanisms to monitor the performance, adoption, and impact of the CBDC. Continuous evaluation allows for adjustments and improvements based on user feedback and changing market dynamics. (Jonas Gross, Johannes Sedlmeir, Matthias Babel, Matthias Babel, Alexander Bechtel and Benjamin Schellinge(2021).Designing a Central Bank Digital Currency with Support for Cash-Like Privacy).

4.1 Positive aspects of launching its own digital currency for Azerbaijan

It is important to note that creating a CBDC is a complex process requiring careful planning, coordination with stakeholders, and adherence to legal and regulatory requirements. The specific steps may vary depending on the country's unique circumstances and objectives.

1. Increased financial inclusion: Digital currencies can provide access to financial services to individuals who are either unbanked or underbanked. This helps promote financial inclusion and can boost economic growth.

2. Reduced transaction costs: Digital currencies eliminate the need for intermediaries in financial transactions, such as banks or payment processors. This can significantly reduce transaction costs and make cross-border payments faster and cheaper.

3. Enhanced security: Digital currencies use advanced cryptographic techniques, making them highly secure and resistant to counterfeiting. This can protect countries from financial fraud and promote trust in the financial system.

4. Improved transparency: Digital currencies operate on a decentralized ledger called blockchain, which records all transactions. This transparency can help to prevent money laundering, corruption, and other illicit activities.

5. Economic growth and innovation: Digital currencies have the potential to stimulate economic growth by supporting innovative businesses and fostering technological advancements. They can attract investment and help countries position themselves as leaders in the digital economy.

6. Efficient monetary policy: With digital currencies, central banks have more control over the money supply and can implement monetary policies more efficiently. This can help stabilize the economy, control inflation, and respond to financial crises.

7. Financial sovereignty: Digital currencies provide countries with greater control over their monetary policy and reduce dependence on other currencies. This can protect countries from external shocks and economic manipulations.

8. Increased tax revenues: Digital currencies, being transparent and traceable, can make it easier for governments to track and collect tax revenues. This can help improve public finances and fund important social programs.

However, it is important to note that the successful implementation of digital currencies requires careful regulation and cybersecurity measures to address potential risks and protect consumers and the economy.

CONCLUSION

In conclusion, the central bank of Azerbaijan should take a significant step towards modernizing the country’s financial system by initiating research on a central bank digital currency (CBDC) . The CBDC is expected to provide a more secure, efficient, and cost-effective payment system for the citizens of Azerbaijan. The implementation of CBDC will also help to reduce the country’s reliance on cash and promote financial inclusion . The central bank of Azerbaijan has not yet announced a timeline for the launch of the cbdc, but it is expected to be a gradual process . The adoption of CBDCs is a global trend, with 130 countries exploring cbdcs, representing 98 percent of global gdp. The momentum behind CBDCs has remained strong in the second half of 2023, with sixty-four countries now in the advanced phase of exploration . It is clear that cbdcs are the future of money, and embracing this new technology is right step for the future of Azerbaijan.

REFERENCES

1. Saleh, M.(2022).Rəqəmsal Maliyyə, 195–214.
2. Daniel, D. (2017). Blockchain Basics: A Non-Technical Introduction in 25 Steps,27-49.
3. Dr. Saifedean Ammous.(2016).Blockchain Technology: What is it Good for?
4. The Age of Cryptocurrency: How Bitcoin and Digital Money Are Challenging the Global Economic Order by Paul Vigna and Michael J. Casey(2015).
5. Designing a Central Bank Digital Currency with Support for Cash-Like Privacy by Jonas Gross, Johannes Sedlmeir, Matthias Babel, Matthias Babel, Alexander Bechtel and Benjamin Schellinge.(2021).

AZƏRBAYCANDA TƏTBİQ OLUNAN MƏZƏNNƏ REJİMLƏRİ VƏ ONLARIN SEÇİM MEYARLARI

ARZU QULİYEVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
Makroiqtisadi siyasət
quliyevarzu2001@gmail.com
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Valyuta Məzənnəsi milli pul vahidinin xarici ölkənin pul valyutası qarşısındakı qiymətini ifadə edir. Qısa şəkildə izah etsək valyuta xarici ölkənin pul vahidinə verilən addır.Hər hansı bir valyutanın məzənnəsi həmin məzənnəyə olan tələb və təklif səviyyəsinə uyğun olaraq, sərbəst şəkildə və ya valyutanın aid olduğu ölkənin Mərkəzi Bankının bazardan valyuta alaraq, ya da bazara valyuta sataraq həyata keçirdiyi müdaxilələr çərçivəsində müəyyənləşir.

Valyuta məzənnəsi, ölkədə bir valyutanın digər valyutaya nisbətən dəyərini göstərir və onları müqayisə etmək üçün istifadə olunur.Ölkələr arasında məzənnə fərqlilikləri olur, məzənnələr valyutanın dövlət politikası və iqtisadi məsələlərə əsasən dəyişir.

Uzun illərdir ölkələr üçün uyğun olan məzənnə rejiminin seçilməsi məsələsi geniş müzakirə mövzusudur.Müxtəlif məzənnə rejimlərinin müsbət və mənfi tərəfləri, uyğun rejimin seçilməsində determinantların müəyyənləşdirilməsi kimi mürəkkəb sualların cavablandırılması dərin tədqiqatlar tələb edir.Bu tədqiqatın məqsədi ölkələrdə məzənnə rejimlərinin seçim meyarlarını müəyyənləşdirmək o cümlədən Azərbaycanın bu sahədə təcrübəsini qiymətləndirməkdən ibarətdir.İqtisadi proseslərdəki mühüm təsir roluna görə məzənnə ən çox təhlil edilən və pul siyasətində xüsusi yeri olan göstəricidir.Bu səbəbə görə uyğun məzənnə rejimin seçilməsi ən çox müzakirə edilən və haqqında dərin tədqiqatlar aparılan mövzudur.

AÇAR SÖZLƏR: MƏZƏNNƏ REJIMLƏRI, ÜZƏN MƏZƏNNƏ, VALYUTA MÜDAXILƏSI
Key words: Exchange rate regimes, Floating exchange rate, Currency intervention

GİRİŞ.

Ölkədəki makroiqtisadi sabitliyin dayanıqlığı əhəmiyyətli dərəcədə məzənnə rejiminin düzgün seçilməsindən asılıdır. Məzənnə rejiminin düzgün seçilməsi üçün isə ölkə iqtisadiyyatının səciyyəvi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması tələb olunur. Aparılan bütün təhlillər və tədqiqatlarda son nəticədə qeyd edilir ki, "bütün zamanlarda bütün ölkələr üçün vahid məzənnə rejimi yoxdur" (Frankel 1999). Yəni rejim ölkə xüsusiyyətlərindən və zamandan asılı olaraq dəyişə bilər.

Valyuta məzənnəsi Azərbaycanda pul siyasətinin və maliyyə sisteminin bir hissəsidir.Məzənnə rejimi seçimi Azərbaycanın iqtisasi maraqları, xarici investsiyalar, xarici ticarət, energetika sektorunun vacibliyi ilə əlaqəlidir.Dövriyyədə saxlanan valyutanın və onun məzənnəsinin qurulması və tənzimlənməsi üzrə Azərbaycan Mərkəzi Bankı əsas rol oynayır.Məzənnə rejiminin düzgün idarə olunması, inflyasiyanın nizamlanmasında kritikdir.Əgər məzənnə rejimi və isti pul siyasəti sağlam və sabitdirsə, bu inflyasiya səviyyəsini nizamlamağa kömək edir.Əks halda valyuta məzənnəsində sürətli dəyişikliklərin baş verməsi inflyasiyanın artmasına səbəb ola bilər.Yəni Valyuta məzənnəsi Azərbaycanda inflyasiya və pul siyasətində kəskin rol oynayır.Yaxşı idarə edilmiş valyuta məzənnəsi iqtisadiyyatın stabilliyini təmin etməkdə, xarici ticarətin inkişfafında və inflyasiyanın cəlb olunmasında əhəmiyyətli bir vasitədir.

4. TƏDQIQAT METODU

1946-1973-cü illərdə 1944-cü ildə formalaşdırılmış Bretton-Vuds razılaşmasına əsasən dünyada təsbit olunmuş, lakin tənzimlənən məzənnə rejimləri mövcud idi. 1973-cü ildə Bretton-Vuds sisteminin iflasından sonra isə məzənnə rejimlərinin çeşidi genişləndi.Məzənnə rejimlərini 3 əsas qrupa bölmək olar: təsbit olunmuş məzənnə rejimləri, aralıq rejimlər və üzən məzənnə rejimləri. Bunların hər biri bir sıra alt qruplara bölünürlər.BVF-nun apardığı son təsnifata görə məzənnə rejimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:(Ələsgərov, Əlirzayeva, 2015)

Cədvəl 1.Məzənnə rejimləri

Təsbit rejimlər	Aralıq rejimlər	Üzən
1.Valyuta Şurası 2.Milli ödəniş vasitəsinin olmaması	1.Ənənəvi bağlılıq 2.Sürüşkən bağlılıq 3.Sürüşən dəhliz çərçivəsində məzənnə rejimi 4.Üfüqü dəhliz üzrə bağlılıq 5.Stabilləşdirmə rejimi	1.Tənzimlənən üzən məzənnə 2.Sərbəst üzən

Mənbə: Valyuta məzənnələrinin tənzimlənməsi və valyuta məhdudiyyətləri üzrə illik hesabat 2012, BVF

Müstəqillik əldə edildikdən sonra Azərbaycanda məzənnə rejiminin müstəqil seçim imkanı əldə edildi. 1995-ci ilədək tətbiq edilən məzənnə rejimini sərbəst üzən Məzənnə rejimi kimi dəyərləndirmək olar. Belə ki, 1992-94-cü illərdə Mərkəzi Bankın kifayət qədər xarici valyuta ehtiyatları yox idi və valyuta əməliyyatları qeyri-rəsmi Valyuta bazarında aparılırdı. Belə bir şəraitdə Mərkəzi Bankın valyuta məzənnəsinə təsir imkanları çox aşağı idi və məzənnə valyuta bazarında tələb və təklifdən asılı olaraq formalaşdı.1995-ci ildə Azərbaycan Mərkəzi Bankının valyuta ehtiyatlarının formalaşması ilə xarici valyuta əməliyyatları rəsmi valyuta bazarında aparılmağa başlandı.

Üzən məzənnə milli valyutanın məzənnəsinin Mərkəzi Bankın müdaxiləsi olmadan bazarda tələb və təklif əsasında formalaşdıran valyuta rejimidir. Ölkənin maliyyə sistemini xarici şokların təsirindən yaranan volatillikdən qorumaq üçün ideal rejimdir. Lakin bir qayda olaraq bu rejimə keçid təbii resurs ölkələrində mümkün olmur. Əsas səbəb odur ki, valyuta təklifi əsasən bir mənbədən formalaşır – hökumətin neft gəlirlərindən. Ona görə də, məsələn, Rusiya son 7 ildə sərbəst üzən məzənnəyə deyil, tənzimlənən üzən məzənnə rejiminə keçə bilib. Yəni Mərkəzi Bank rublun əvvəldən hədəflənməyən məzənnəsinə müdaxilə hüququnu özündə saxlayır. Konkret dövrdə ölkənin maliyyə sistemi üçün məzənnənin ciddi risk formalaşdırdığını görürlərsə, müdaxilə edirlər. Hərçənd ki, Rusiya iqtisadiyyatı təbii resurslar üzərində qurulan keçid ölkələri içərisində ixracı və ÜDM-i ən yaxşı diversifikasiya olunmuş ölkədir. Məhz bu diversifikasiya ona tənzimlənən üzən məzənnə rejiminə keçməyə imkan verməyib". (Quliyeva 2013)

Üzən məzənnə rejimi ölkəyə kapital axını üçün əlverişli iqtisadi mühitin olduğu şəraitdə ölkə üçün uduşlu olur. Ölkəyə gələn xarici kapitalın ölkədən çıxan kapitaldan üstünlüyü yoxdursa, üzən məzənnə rejimi milli valyutanın müntəzəm ucuzlaşması, iqtisadiyyatın inflyasiya burulğanında boğulması ilə müşaiyət ediləcək. Rəsmi məlumata görə, 2015-c ilin 9 ayında Azərbaycana kapital formasında daxil olan valyuta cəmi 3.1 milyard dollar, çıxan isə 9.7 milyard dollar olub – fərq 6.6 milyard dollar (3 dəfə). Halbuki, məsələn, 2014-cü ildə həmin fərq 2 milyard dollardan da az olmuşdu. Cari əməliyyatlar hesabının müsbət saldosunun cəmi 40 dəfəyədək azaldığı şəraitdə kapital axınlarının bu cür böyük mənfi saldosu üzən rejiminin tətbiqi üçün çox riskli zamanın seçildiyini göstərir.

Təsbit edilmiş məzənnə rejimində mərkəzi bank tədiyə balansının tarazsızlığını maliyyələşdirmək üçün tələb olunan miqdarda xarici valyutanı təmin etməlidir. Çevik (üzən) məzənnə rejimində isə mərkəzi bank əksinə, xarici valyutaya olan tələb-təklifi tarazlaşdırmaq məqsədilə məzənnənin dəyişməsinə imkan verir.Çevik məzənnə və üzən məzənnə qarşılıqlı əvəz oluna bilən anlayışlar kimi istifadə olunur.Üzən məzənnə rejimi də özlüyündə iki yerə bölünür:"Təmiz" və "Çirkli"

"Təmiz" üzən məzənnə rejimində mərkəzi bank valyuta bazarında iştirak etmir və məzənnə bazar tərəfindən müəyyən olunur. Bu rejimdə mərkəzi banklar heç bir müdaxilə həyata keçirmədiklərinə görə rəsmi valyuta əməliyyatları müvafiq olaraq sıfıra bərabər olur. Bu, o deməkdir ki, "təmiz" üzən məzənnə rejimində tədiyə balansı həmişə tarazlıqda olur. Məzənnə cari hesabla kapital hesabının cəmini heç bir müdaxilə olmadan sıfıra bərabərləşdirir.

Xatırladaq ki, çevik məzənnə rejimi 1973-cü ildən etibarən tətbiq edilir. Təcrübədə çevik məzənnə rejimi, adətən, "təmiz" səciyyə daşımır. Əvəzində tənzimlənən və ya "çirkli" üzən məzənnə rejimi daha çox tətbiq olunur. Tənzimlənən-üzən məzənnə rejimində mərkəzi banklar məzənnəyə təsir göstərmək üçün xarici valyutanın alqı-satqısını həyata keçirirlər. Bu səbəbdən rəsmi valyuta ehtiyatları üzrə əməliyyatlar sıfıra bərabər olmur.

Azərbaycanda üzən məzənnəyə tam keçmək üçün ilk növbədə onun şəraitini yaratmaq lazımdır.Bunun üçün ixrac daha da şaxələndirilməli və bu əsasda şaxələnmiş valyuta bazarı mövcud olmalıdır.Son dövrlərdə ölkədə aparılan irimiqyaslı diversifikasiya işləri nəticəsində orta müddətli

dövrdə şaxələnmiş valyuta bazarı yarana bilər. Buna uyğun şəkildə paralel digər tədbirlərin reallaşdırılması üzən məzənnəyə keçidə şərait yarada bilər.

Üzən məzənnə ehtiyatların tükənməsinin qarşısını almaqla yanaşı çevik pul-kredit siyasəti üçün təminat verən rejimdi. Amma beynəlxalq ticarət və maliyyə əməliyyatları, inflyasiya üçün həmişə risk qalır – xüsusilə də azad iqtisadi münasibətlərin olmadığı şəraitdə bu risklər daha da yüksəlir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının hazırkı strukturu və problemləri üzən məzənnə rejiminin üstünlüklərindən bəhrələnməyə imkan yaratmır. Söhbət hansı imkanların olmamasından gedir? Əvvəla, üzən məzənnə rejimi bilavasitə azad mexanizmidi və rəqabətli iqtisadiyyatın olmadığı, azad bazar institutlarının fəaliyyət göstərmədiyi şəraitdə bu rejimin tətbiqi ağır nəticələr verir. Üzən rejim şəraitində inflyasiyanın böyük sosial fəsadlarını yalnız ölkədə inhisarçılıqdan azad sahibkarlıq sektoru, sərt və korrupsiya mexanizmlərindən uzaq gömrük-vergi tənzimlənməsi təmin edir. Yaxşı futbol oynamaq üçün peşəkar hakimlər komandası, 22 futbolçu, oynamaq üçün topun olması nəyə lazımdı – əgər yaşıl meydança yoxdusa? SSRİ-dən qalma köhnə iqtisadi idarəetmə, vəhşi dövlət kapitalizminə məxsus ultra inhisarlaşmış iqtisadi mühit ilə üzən valyuta rejimi kimi xalis bazar aləti kimi görünür, ancaq bizdə eksperment edilə bilər.Üzən məzənnə rejimi iqtisadiyyatın müəyyən ixrac potensialının mövcudluğu, idxaldan asılılığın kəskin xarakter almadığı şəraitdə fayda verir. Özünü "aqrar ölkə" adlandıran ölkədə buğda və çörək məmulatlarının az qala 60, kərə və bitki yağlarının 50-80, geyim bazarının azı 70, dərman bazarının 100, məişət avadanlıqlarının azı 80-90%-i idxaldan asılı ölkədə valyutanın sərbəst buraxılması yoxsul təbəqə üçün məşəqqətli sosial şərait vəd edir.(Mərkəzi Bank, 2012)

Üzən məzənnəyə keçid üçün ölkədə maliyyə bazarları inkişaf etməlidir: "Valyutaya tələbi yalnız əmtəə və xidmətlərə tələb yox, həmçinin maliyyə bazarlarındakı əməliyyatlar da formalaşdırmalıdır. Bu baxımdan ölkədə qiymətli kağızlar və borc bazarının formalaşması çox önəmlidir. Bu bazarların formalaşması isə iqtisadiyyatda köklü institusional islahatlar tələb edir. Milli şirkətlər öz aktivlərini səhmləşdirərək fonda bazarına çıxmağa, qiymətli kağızlar bazarı vasitəsilə aktiv şəkildə borclanmağa və investisiya tələbatlarını bazarın vasitəçiliyilə "sandıq dollarları" hesabına ödəməyə hazır olmalıdırlar. Xarici kapital qiymətli kağızlar bazarı vasitəsilə Azərbaycanda valyuta təklfini formalaşdıran əsas oyunçulardan biri olmalıdır. Bunun üçün ölkədə xarici investoru qoruyan hüquq və məhkəmə sistemi olmalıdır. Hökumət valyuta bazarını liberallaşdırmağa, kapitalın sərbəst hərəkətinə hazır olmalıdır. İldə 1 vətəndaşın 11 min dollar valyuta almasına, aldığı hər 100 dollara görə şəxsiyyət vəsiqəsi tələb olunmasına, ölkədən valyuta çıxışına ən sərt bürokratik mexanizmlərin tətbiqinə yaşıl işıq yandıran hökumət heç vaxt üzən məzənnəyə keçə bilməz. Azərbaycan indiki şərtlərdə ən yaxşı halda aralıq məzənnə rejimi seçə, tənzimlənən rejimə keçə bilər. Amma bunun üçün yuxarıdakı islahatlardan savayı başqa addımlar da atılmalıdır. Mərkəzi Bank inflyasiyanın hədəflənməsi ilə yanaşı, pul kütləsinin də hədəflənməsini təmin etməlidir, həmin aralıq dövr üçün. Pul kütləsinin dinamikasına neft pulları vasitəsilə fiskal genişlənmənin təsiri minimuma endirilməlidir. Bunun üçün dövlət büdcəsinin Neft Fondundan asılılığı hazırkı 50 faizdən maksimum 20-25 faizə endirilməlidir. Mərkəzi Bank son dərəcə şəffaf idarəetmə rejiminə keçməli, tənzimlənən üzən məzənnə rejiminin şərtlərini dəqiq müəyyən etməklə yanaşı, bunu ictimaiyyət üçün açıq elan etməlidir. Türkiyədə olduğu kimi öz balansını hər ay ictimailəşdirməli, müdaxilələr və onların səbəbləri barədə ictimaiyyətə dəqiq məlumatlar açıqlamalıdır. Azərbaycandakı hazırkı idarəetmə şərtlərində belə bir Mərkəzi Bank mümkün deyil. Prezident Administarasiyasının təlimatı ilə çalışan, hər hansı müstəqillyi olmayan Mərkəzi Bank nəinki sərbəst, hətta tənzimlənən üzən məzənnə rejiminə keçə bilməz. Bir nəfərin bütün dövlət institutlarından qat-qat güclü və üstün səlahiyyətlərə malik olduğu siyasi sistemlərdə azad bazar və institutları mövcud olmur. Üzən məzənə rejimi isə azad bazarın əsas elementlərindən biridir".(Ekonomist, 2010)

Üzən məzənnə rejimi ölkənin maliyyə sistemini volatillikdən qorumaq, valyuta ehtiyatlarını əriməkdən qaçırmaq üçün ideal rejim hesab edilir: "Lakin bunun üçün ölkə iqtisadi və siyasi sistemi müəyyən şərtlər çərçivəsində hazırlıqsız olanda, əksinə, çox ciddi şoklarla üzləşir. Bu şoklar əsasən valyuta bazarındakı volatilliklə iqtisadiyyata daxil olur, inflyasiyanın, kapital qaçışının ölkənin baş bəlasına çevrilməsinə səbəb olur. Məsələn, hazırda bunun canlı nümunəsi Türkiyədir. Yüksək inflyasiya, xalis valyuta rezervlərinin mənfiyə düşməsi, investorların və ev təsərrüfatlarının güvənsizliyi".

Üzən məzənnə sisteminin əsas etibarilə 2 (iki) növü var:

- Azad Üzən Məzənnə sistemi
- İdarə olunan Üzən Məzənnə sistemi

Azad Üzən Məzənnə sistemində hökumət və mərkəzi bank xarici valyuta dəyişmə bazarında iştirak etmir. Dövlət birjaları ancaq saxtakarlığın qarşısını almaq məqsədilə nizamlaya bilər, səhm və məhsullar isə bazarda azad şəkildə "üzürlər".

İdarə olunan Üzən Məzənnə sistemində isə dövlət və mərkəzi bank tez-tez milli valyutalarını alıb satmaqla məzənnəni qaldırıb endirməyə çalışırlar. Məzənnə yenə də azad şəkildə üzür lakin dövlət qiymətlərə təsir etməyə çalışır. Bu sistemə başqa cür çirkli üzən məzənnə sistemi də deyilir.

Təbii ki, "üzən məzənnə" siyasətinə keçid bir sıra problemləri qaçılmaz hala gətirsə də, faydalı tərəfləri ilə də seçilir. Belə ki, bu prosesə start verilməsi ölkəmizdə bazar münasibətlərinin daha dinamik tənzimlənməsinə, eləcə də sahibkarlığın inkişafına və ixrac qabiliyyətinin artmasına yol açacaq. Belə demək mümkündürsə, "üzən məzənnə" siyasəti ölkəmizin daxili istehsalını daha da yüksəltmək üçün bir fürsət sayıla bilər.(M.Albino, 2013)

5. NƏTİCƏ

Valyuta siyasəti iqtisadi siyasətin mühüm tərkib hissəsidir və onun çoxtərəfli məqsədlərinin yerinə yetirilməsinə, yəni güclü iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə inflyasiya və işsizliyin artımının dayandırılmasına, tədiyyə balansı müvazinətinin dəstəklənməsinə yönəldilir.Valyuta siyasəti dövlətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni əks etdirir.Makroiqtisadi sabitliyin dayanıqlığı əhəmiyyətli dərəcədə məzənnə rejiminin düzgün seçilməsindən aslıdır.Optimal məzənnə rejiminin seçilməsi hər bir ölkə iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını zəruri edir.Məzənnə rejiminin seçilməsinin qəbul olunmuş meyarları hazırda Azərbaycanda Təsbit məzənnə rejiminin tətbiqinin məqsədəuyğun olduğunu göstərir.Strateji dövrdə real məzənnənin tarazlı səviyyəsi ilə onun faktiki səviyyəsi arasındaki uyğunsuzluğun aradan qaldırılması, inflyasiyanı effektiv idarə etmək üçün üzən məzənnə rejiminə tədrici keçidin şərtlərinin realizasiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. 1.Ələsgərov A., Əlirzayeva T. "Məzənnə rejimləri və onların seçilməsi Meyarları", İqtisadiyyat və Audit: N-11(65), 2015.
2.Quliyeva N. (2013), Milli valyutanın dönərliyinin təmin edilməsi yolları, Bakı, 287s.
3.Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. İllik hesabat. Bakı. 2009-2012
4.Jurnal «Ekonomist». Bakı. 2010
5.M.Albino –War and B.Qullin, Republic of Azerbaijan: selected issues, IMF. 2013

RİFAH ANLAYIŞI VƏ ONUN ÖLÇÜLMƏSİ METODOLOGİYASININ TƏHLİLİ

İLKİN QASIMOV
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat və İdarəetmə Fakültəsi
ilqasimov@beu.edu.az
Bakı/Azərbaycan

XÜLASƏ

Rifah və onun təmin edilməsi ilə bağlı fəaliyyətlərin tarixi qədim olsa da bu anlayış müasir formasını XX əsrin ikinci yarısından etibarən almağa başlamışdır. Rifahla bağlı hesablamalarda ilk dövrlərdə ÜDM göstəricisindən aktiv şəkildə istifadə edilsə də, sonrakı dövrlərdə bu tendensiya getdikcə azalmış, alternativ göstəricilər və yanaşmalar meydana çıxmışdır. Bu isə öz növbəsində elmi ədəbiyyatların daha da zənginləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Təbii ki, gələcəkdə də bu sahədə işlərin genişlənəcəyini, yeni üsul və göstəricilərin meydana gəlməsini səciyyələndirir.

Açar sözlər: Rifah anlayışı, ÜDM, ölçmə metodologiyası

GİRİŞ

Rifah sözü ingilis dilindəki "well" və "fare" sözlərindən meydana çıxaraq hərfi tərcümədə "yaxşı ərzaq təchizatı" deməkdir. Tarixi konteksdən yanaşası olsaq bu ifadə daha çox firavanlıq, bolluq, xoşbəxtlik kimi mənaları ifadə etsədə müasir anlamının formalaşması XX əsrdə yekunlaşmışdır. Müasir dövrdə rifah mikro səviyyədə fərdlərin, makro səviyyədə isə cəmiyyətlərin gündəlik həyat keyfiyyəti olaraq qəbul edilir (Greve, 2008,). Təbii ki, rifahla bağlı elmi tədqiqatların sayı artdıqca ona verilən fərqli təriflərə də rast gəlinməkdədir. Bu tərifl ərin əksəriyyətində rifah vətəndaşların həyat keyfiyyəti, eyni zamanda obyejtiv tələbatlarla təmin olunması olaraq qeyd edilmişdir.

RİFAH ANLAYIŞI

Rifahla bağlı tədqiqatlara nəzər saldıqda sosiologiya, psixologiya və s. bu kimi elmlərdə onun tədqiqinin və ölçülməsi ilə bağlı məsələlərin araşdırılma tarixinin daha əvvələ gedib çıxdığını görə bilərik. Lakin, rifahın iqtisadi konteksdə araşdırılması tarixi cəmi bir neçə onillik öncəyə təsadüf edir. (Fahey, Smith, 2004). Bunu da qeyd edək ki, rifah və həyat keyfiyyəti sosioloji aspektdən fərdlərin fiziki və mənəvi vəziyyətinə görə deyil, həmçinin onun digər şəxslərin ümumi vəziyyətindəki dəyişikliklərə olan münasibəti əsasında izah edildiyi halda iqtisadiyyatda ənənəvi yanaşmalar rifahı istehlak olunmuş əmtəə və xidmətləri məcmusu olaraq və ya son nəticə olaraq həyat məmnuniyyəti olaraq qiymətləndirir (Boalini, Kolev və MakQreqor, 2014). Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq rifahla bağlı ümumi məsələləri aşağıdakı formada təqdim etmək olar:

- Dövlətin bu istiqamətdə həyata keçirdiyi tədbirlər, proqram və fəaliyyətlər iqtisadiyyatı yalnız bütöv olaraq ələ almır, eyni zamanda ayrı-ayrı vətəndaşların fərdi rifahının yüksəldilməsinə zəmin yaradır.
- Rifah anlayışı çoxölçülü olduğundan ona maddi amillərlə yanaşı digər faktorlar da təsir edir ki, bu da onun ölçülməsini çətinləşdirir.
- Rifah obyektiv və ölçüləbilən məsələlərlə yanaşı, həmçinin subyektiv amilləri də özündə ehtiva edir. (Boarini və Dercole, 2014).
- Rifah obyektiv məsələlərlə yanaşı, insanların həyat təcrübəsi kimi subyektiv faktorları da özündə əks etdirir. (Boalini, Kolev və MakQreqor, 2014).

Rifahla bağlı son illərdə elmi ədəbiyyatlardakı ən mühüm müzakirələrdən biri də onun ölçülməsi üçün hansı göstərici və ya göstəricilər sisteminin əsas götürülməsi ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, uzun illər boyunca ÜDM rifah səviyyəsinin ölçülməsi üçün əsas göstərici rolunu oynamışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri kimi ÜDM-in davamlı (uzunömürlü) olması və bir çoxları tərəfindən aydın başa düşülməsidir. Bundan əlavə ÜDM-in rifahın əsas göstəricisi olaraq çıxış etməsi müxtəlif ölkələr arasında müqayisənin aparılmasını da asanlaşdırırdı. Bu baxımdan ÜDM-in qeyd edilən məqsədlə istifadəsi sadə və cəlbedici idi. Belə ki, bu halda "Əgər iqtisadiyyat böyüyürsə, rifah da artır" məntiqi işə düşürdü (İslam, Clarke, 2002).

RİFAHIN ÖLÇÜLMƏSİ ÜZRƏ YANAŞMALAR

Rifahla bağlı son illərdə aparılmış tədqiqatlara nəzər saldıqda burada əsas müzakirə mövzularından biri kimi rifah səviyyəsinin necə ölçülməsi ilə bağlı məsələlərin ön plana çıxdığını görə bilərik. Uzun illər ərzində rifahın qiymətləndirilməsi məsələsində Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) göstəricisinə əsaslanılsa da, son illərdə bu məsələdə ÜDM-in alternativlərinin təqdim edildiyini görə bilərik. Bunun əsas səbəbi kimi rifah anlayışının getdikcə daha fərqli məna kəsb etməsini və belə olan halda ÜDM göstəricisinin bu anlayışı tam ifadə etməkdə "aciz qalması"nı qeyd edə bilərik. Belə ki, bir çox tədqiqatçılar ÜDM də daxil olmaqla makro səviyyəli göstəricilərin əksəriyyətinin vətəndaşların rifah səviyyəsi ilə bağlı vəziyyəti əhatəli şəkildə təsvir edə bilmədiyini qeyd edirlər. Tənqidi bir digər məqam isə ÜDM-in rifahın gələcək səviyyəsi haqda heç bir informasiya və ya proqnoz verə bilməməsidir. Bu faktlar rifah səviyyəsinin ölçülməsi üçün alternativlərin axtarışı prosesini sürətləndirmiş və rifah səviyyəsinin ölçülməsi üçün bir sıra göstəricilərin meydana çıxmasını zəruri etmişdir (Boarini, Mira d'Ercole, 2014). Ümumiyyətləri isə xüsusilə son 20-25 ildə həyata keçirilmiş tədqiqatların nəticəsi ÜDM artımının heç də həmişə yüksək rifah səviyyəsi mənasına gəlmədiyi həqiqətini meydana çıxarmışdır. Bu nəticə aşağıdakı faktlarla izah oluna bilər:

- ÜDM-də müşahidə edilən artım heç də həmişə ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin yüksəlməsi ilə müşayiət edilmir.
- ÜDM-də müşahidə edilən artım subyektiv rifahın yüksəlməsi ilə nəticələnmir.

➢ ÜDM-də müşahidə edilən artım fərqli xarakter və resurslara sahib ev təsərrüfatlarının imkanları ilə bağlı qeyri-bərabərlikləri ortaya çıxarmır.

➢ Dövlət qurumlarının keyfiyyətinin artması heç də həmişə bütün fərd və qruplar üçün bərabər imkanlar yaratmır (Lal və Buragohain, 2013).

II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə, daha dəqiq desək 1970-ci illərdə "Davamlı inkişaf" anlayışı ətrafında başlayan müzakirə və tədqiqatlar rifah səviyyəsinin ölçülməsində modern yanaşmanın meydana çıxması prosesini sürətləndirdi. Buradakı bəzi ümumi fikir ayrılıqlarını nəzərə almasaq rifah səviyyəsinin mövcud vəziyyətini və gələcək inkişafını proqnozlaşdırmaq baxımından bir neçə qrup göstəricinin tədqiqinin vacib olması faktı diqqəti cəlb edir. Bu qrupa ekoloji, sosial, insani və iqtisadi göstəricilər daxildir (Boalini, Kolev və MakQreqor, 2014).

Rifah səviyyəsinin ölçülməsi ilə bağlı məsələlərdə xüsusilə inkişaf etmiş ölkələr və beynəlxalq qurumlar fərqlənirlər. Bu sırada ayrı-ayrı alimləri və tədqiqat mərkəzlərini də xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında rifah səviyyəsinin ölçülməsi üçün vətəndaşların seçilmiş müəyyən fəaliyyətlərin görülməsi üçün istifadə etdikləri vaxt hesablanır. Bununla yanaşı 2010-cu ildə ölkə sakinləri arasında sorğu keçirilərək seçilmiş fəaliyyət istiqamətləri üzrə fəaliyyətləri ilə bağlı məlumatlar toplanmışdır. Kanada hökuməti isə rifah səviyyəsinin ölçülməsi üçün "Kanadanın performansı" adlı sənəddə vətəndaşların subyektiv rifah vəziyyəti ilə bağlı məlumatlar toplanır. Buna əlavə olaraq 1996-cı ildən başlayaraq ardıcıl olaraq beş ildən bir "Ümumi Sosial Sorğu" keçirilir ki, burada da əsas məqsəd ölkə vətəndaşlarının həyat məmnuniyyəti və rifahı sahəsindəki dəyişiklikləri tədqiq etməkdir (Tinkler və Hicks, 2011). Qeyd edilənlərə alternativ olaraq Kanadada rifah səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün həmçinin "Kanada Rifah İndeksi"nin köməyindən də faydalanılır. Dövlət siyasətinə istiqamət vermək üçün hesablanan bu indeksdə demokratik iştiraklılıq, ekologiya, asudə vaxt, icma canlılığı, sağlamlıq və s. kimi faktorlar öz əksini tapmışdır. Qeyd edilən hər komponent özündə müxtəlif alt göstəriciləri əhatə edir ki, onların da ümumi sayı 64-dür. (Smale, Hilbrecht, 2017). İndeksin əsas komponentlərini aşağıdakı şəkildə izah etmək olar:

➢ Demokratik iştiraklılıq: Müxtəlif qurum və təşkilatların köməyi ilə seçkidən öncə, seçki dövründə və seçkidən sonrakı periodda vətəndaşların demokratik fəaliyyətlərdə təmsil olunmasıdır.

➢ Ekologiya: Ekoloji vəziyyət, həmçinin ətraf mühit və s. rifahın əsasını təşkil edir ki, bu da onun gələcək inkişafını səciyyələndirən əsas amillərdən biridir. Bu baxımdan ekoloji vəziyyətin pisləşməsi, resurslardan səmərəli istifadəni məhdudlaşdırır ki, bu da öz növbəsində rifah səviyyəsinin aşağıda düşməsinə gətirib çıxarır.

➢ Asudə vaxt: Asudə vaxtın səmərəli keçirilməsi, müxtəlif mədəni və sosial fəaliyyətlərdə iştirak fərdlərin və ümumilikdə cəmiyyətin rifah səviyyəsini yüksəldir.

➢ İcma canlılığı: İcma canlılığı dedikdə icmanı təmsil edən şəxslərin bir-birləri, həmçinin digər şəxslərlə, dövlət və qeyri-dövlət qurumları ilə müntəzəm və keyfiyyətli əlaqələrə əsaslanan proses nəzərdə tutulur.

➢ Sağlamlıq: Sağlam fərdlər dedikdə təkcə tibbi baxımdan sağlamlıq nəzərdə tutulmur. Burada eyni zamanda yüksək gözlənilən ömür müddətinə sahib, pulsuz və keyfiyyətli tibbi xidmətə çıxışı olan fərdlər qeyd olunur.

➢ Təhsil: Müxtəlif yaş qrupları və cinslər üzrə fərdlərin gələcək həyata hazırlıq və cəmiyyətdə gedən proseslərdə aktiv iştirak imkanı yaradan sistemli və davamlı tədris prosesi nəzərdə tutulur (Canadian Index of Wellbeing, 2012).

Böyük Britaniyada əhalinin rifah səviyyəsinin ölçülməsi üçün Milli Statistika İdarəsi tərəfindən hər il keçirilən sorğudan istifadə edilir. Belə ki, 2011-ci ildən etibarən qeyd edilən sorğuya dörd sual əlavə edilmişdir ki, bu da fərdlərin rifahla bağlı vəziyyətlərinin monitorinqini aparmağa imkan verir. Suallar aşağıdakı şəkildədir:

➢ Son dövrlərdə məmnuniyyətiniz hansı dərəcədədir?

➢ Dünən özünüzü hansı dərəcədə xoşbəxt hiss edirdiniz?

➢ Dünən özünüzü hansı dərəcədə rahat hiss edirdiniz?

➢ Həyatınız boyunca gördüyünüz işləri hansı dərəcədə qiymətli hesab edirsiniz?

Suallara cavabların veriməsi zamanı on ballıq şkaladan istifadə edilir ki, burada 0 minimal, 10 isə maksimal cavabı ifadə edir (Tinkler və Hicks, 2011).

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) da rifah səviyyəsinin hesablanması üçün fərqli

yanaşma təklif edir. Qurum tərəfindən təqdim edilən "Daha Yaxşı Həyat Təşəbbüsü" təşkilata üzv ölkələrdə vətəndaşların rifahını ölçmək üçün fərqli göstəricilər sistemini irəli sürür (OECD, 2011). Bu sistemə əsasən fərdi rifah həyat keyfiyyəti və maddi keyfiyyət olmaqla iki hissəyə bölünür və onlar da öz növbəsində altbaşlıqlardan ibarətdir. Belə ki, "Həyat keyfiyyəti"nə iş-həyat balansı, sosial əlaqələr, şəxsi təhlükəsizlik, sağlamlıq statusu, subyektiv rifah, ekoloji keyfiyyət, sosial əlaqələr, həmçinin vətəndaş aktivliyi və idarəetmədə iştirak daxildir. Maddi keyfiyyət isə özündə iş və qazanc, ev, eyni zamanda gəlir və sərvəti birləşdirir. Alt göstəricilər aşağıdakı şəkildə izah edilə bilər:

- İş-həyat balansı: Burada iki əsas faktor ön plana çıxır. İlk olaraq həftəlik iş yükü 50 saat və bundan daha çox olan vətəndaşların ümumi işçilərin sayındakı payı əsas olaraq götürülür. Bundan əlavə vətəndaşların, o cümlədən tam ştatlı işdə çalışan şəxslərin şəxsi qayğı və həmçinin istirahət üçün ayırdıqları müddətə fikir verilir.
- Sosial əlaqələr: Bu bölmədə sorğu iştirakçılarına çətin vəziyyətdə və ya köməyə ehtiyac olduqda onlara kömək edə biləcək qohum-tanışların, dostların olub-olmaması ilə bağlı sual verilir.
- Şəxsi təhlükəsizlik: Burada illik 100 min nəfərə düşən qətl və bu kimi digər ağır cinayətlərin sayı hesablanır. Eyni zamanda son bir ildə vətəndaşların hər hansı hücuma məruz qalıb-qalmamaları ilə bağlı sual verilir.
- Sağlamlıq statusu: Gözlənilən ömür müddəti ilə bağlı respondentlərin fikri öyrənilir. Bununla yanaşı, 15 yaş və daha böyük əhalidən sağlamlıq statusları ilə bağlı münasibət öyrənilir.
- Subyektiv rifah: Burada vətəndaşların həyatlarını 10 ballıq şkala üzrə qiymətləndirmələri istənilir.
- Ekoloji vəziyyət: Bu bölmədə ekoloji vəziyyətlə bağlı bir neçə göstərici əsasında məlumatlar toplanır. Belə ki, ilk öncə əhalisi 100 min nəfər və daha çox olan şəhərlərdə havada zərərli maddələrin həcminin 10 mikrondan çox və ya az olması araşdırılır. Daha sonra şəhər sakinlərinin içməli suyun keyfiyyəti ilə bağlı fikirləri öyrənilir.
- Vətəndaş aktivliyi, idarəetmədə iştirak: Bu altbaşlıqda ölkə vətəndaşlarının qanunverici aktların hazırlanmasında iştirak edib-etməmələri ilə bağlı sorğu keçirilir. Buna əlavə olaraq, seçkilərdə iştirak etmiş vətəndaşların ümumi vətəndaşların sayındakı payı hesablanır.

Maddi keyfiyyət üzrə alt başlıqlar aşağıdakı şəkildə izah edilə bilər:

- İş və qazanc: Burada ilk növbədə məşğul əhalinin əmək qüvvəsindəki payı hesablanır. Daha sonra bir il və daha çox işsiz qalan əhalinin əmək qüvvəsindəki payı ölçməklə uzunmüddətli işsizlik səviyyəsi haqda məlumat toplanır. Tam ştatlı işçilərin orta illik gəlirləri ilə bağlı məlumatlar da bu bölmədə əldə edilir. Bununla yanaşı işçilərin iş yerlərində təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı informasiya da əldə edilərək təhlil olunur.
- Təhsil və bacarıqlar: Bu bölmədə 25 yaşdan 64 yaşa qədər olan vətəndaşların ümumi sayında ən pis halda orta təhsili olan əhalinin çəkisi hesablanır. Şagird və tələbələrin müxtəlif fənnlər üzrə ortalama balları qiymətləndirilir. Buna əlavə olaraq 39 yaşadək şəxslərin təhsilə sərf edəcəkləri gözlənilən müddət hesablanır.
- Ev şəraiti: Ailələrdə adambaşına düşən otaq sayını ölçür. Həmçinin yaşamaq üçün minimal şərtləri ödəməyən yerlərdə yaşayanların ümumi əhalinin sayındakı çəkisi hesablanır. Əlavə olaraq əhalinin kommunal xərclərə ödədikləri vəsaitin ümumi gəlirlərinə nisbəti qiymətləndirilir.
- Gəlir və sərvət: Vətəndaşların vergilər çıxıldıqdan sonra qalan gəlirləri əsas götürülür. Burada həmçinin sorğu iştirakçılarının xərcləyə biləcəkləri maksimum məbləğ müəyyənləşdirilir (OECD, 2011).

İƏİT-nin yanaşmasına əsasən rifahın davamlılığı üçün təbii və iqtisadi, həmçinin insan və sosial kapitalı vacib amillərdən hesab edilir.

İƏİT tərəfindən rifah səviyyəsinin ölçülməsi üçün təklif edilən yuxarıdakı yanaşmanın dörd əsas xüsusiyyətini aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək mümkündür:

- Yanaşmaya nəzər saldıqda onun əsasən fərdlərə və eyni zamanda ev təsərrüfatlarına fokuslandığını görə bilərik. Bu metodda əsasən vətəndaşların həyatlarına, onların fəaliyyət göstərdikləri cəmiyyətlərdə digər fərdlərlə əlaqələrinə diqqət yetirilir. Bu isə öz növbəsində ayrı-ayrı fərd və sosial qrupların rifah vəziyyətinin monitorinqinə imkan yaradır.
- Özündən öncəki təşəbbüslərdən fərqli olaraq bu yanaşma əsas diqqəti müxtəlif rifah amilərinə deyil, son nəticəyə ayırır.

- Bu yanaşma cəmiyyətlərdəki fərdləri yaş, cins və s. kateqoriyalar üzrə də ayırır ki, bu da öz növbəsində fərqli qruplar arasındakı rifah vəziyyətini, həmçinin keçmiş və indiki rifah səviyyəsini müqayisə etmə imkanı yaradır.
- Son olaraq, qeyd edilən metod rifaha təsir edən subyektiv və obyektiv amilləri təhlil edərək rifah səviyyəsi haqda maksimum informasiyanın qiymətləndirilməsi üçün şərait yaradır (Boalini, Kolev və MakQreqor, 2014).

Çoxölçülü Yaşam Standardları (ÇYS) üsulu da rifah səviyyəsinin ölçülməsi üçün istifadə edilən alternativ metodlardan biri kimi çıxış edir. Məşhur iqtisadçılar CozefŞtiqlitz, Sen və Fitoussi tərəfindən hazırlanan bu metodda gəlir, iş, rifah və sağlamlıq kimi göstəricilər əsasında hesablamalar aparılır. ÇYS-nin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi burada iqtisadiyyatdakı məcmu məhsul buraxılışını yox, rifah nəticələrini hesablamasını qeyd edə bilərik (Veneri və Murtin, 2019). Rifahın ölçülməsi ilə bağlı istifadə edilən alternativ üsullardan biri də Matteo Mazziotta və Adriamo Pareto tərəfindən təqdim edilmişdir. Qısaca olaraq, "Mazziotta-Pareto İndenksi" adlanan bu yanaşmada gözlənilən ömür müddəti, məşğulluq səviyyəsi, təhsil nailiyyəti, vergidən sonrakı gəlir və s. kimi göstəricilər əsasında ölçmələr aparılır (Mazziotta-Pareto, 2018).

NƏTİCƏ

Daha öncə də qeyd edildiyi kimi rifah səviyyəsinin artırılması tarixin bütün dövrlərində dövlət və hökumətlərin prioritetlərindən biri olmuşdur. Belə olna halda, onun ölçülməsi ilə bağlı məsələləri aktuallaşdırmış, nəticədə bir sıra alternativ yanaşmalar və ölçmə metodları meydana çıxmışdır. Təbii ki, bu metodlar zaman keçdikcə təkamülə uğramış, yeni xüsusiyyətlərlə zəngilməşdirilmişdir. Bu isə öz növbəsində bu tendensiyanın gələcəkdə də davam edəcəyini, elmi ədəbiyyatın yeni tədqiqat və yanaşmalarla zənginləşəcəyini söyləməyə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Greve, B., 2008. What is welfare?. Central European Journal of Public Policy, 2(01), pp.50-73.
2. Fahey, T. and Smyth, E., 2004. Do subjective indicators measure welfare? Evidence from 33 European societies. European Societies, 6(1), pp.5-27.
3. Boarini, R., Kolev, A. and McGregor, A., 2014. Measuring well-being and proggress in countries at different stages of development: Towards a more universal conceptual framework.
4. Boarini, R. and D'ERCOLE, M.M., 2014. GDP as a welfare metric: the'beyond GDP'agenda. Lequiller, F. and D. Blades, Understanding National Accounts: Second Edition, OECD Publishing, Paris.
5. Islam, S.M. and Clarke, M., 2002. The relationship between economic development and social welfare: A new adjusted GDP measure of welfare. Social Indicators Research, 57(2), pp.201-229.
6. Lal, P., Jacob, A., & Buragohain, A. (2013). UN Development Programme and non-communicable diseases. Lancet, 382(305), 61628-1.
7. Boarini, R., Kolev, A. and McGregor, A., 2014. Measuring well-being and pro+gress in countries at different stages of development: Towards a more universal conceptual framework.
8. Tinkler, L. and Hicks, S., 2011. Measuring subjective well-being. London: Office for National Statistics, 2011, pp.443-455.
9. Canadian Index of Wellbeing, 2012. How are Canadians really doing? The 2012 CIW report.
10. Smale, B. and Hilbrecht, M., 2017. From national to local: measuring wellbeing at the community level. In Handbook of Community Well-Being Research (pp. 293-312). Springer, Dordrecht.
11. Organisation for Economic Co-operation and Development, 2011. How's life?: measuring well-being. Paris: OECD.
12. Veneri, P. and Murtin, F., 2019. Where are the highest living standards? Measuring well-being and inclusiveness in OECD regions. Regional Studies, 53(5), pp.657-666.
13. Mazziotta, M. and Pareto, A., 2018. Measuring well-being over time: The adjusted Mazziotta–Pareto index versus other non-compensatory indices. Social Indicators Research, 136(3), pp.967-976.

S E K S İ Y A – 1

İQTİSADİYYAT

-B-

"YAŞIL İQTİSADİYYAT"IN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ VƏ BU İSTİQAMƏTDƏ TƏKRAR EMALIN ROLU

Dosent KƏRİMOVA MAYA CAVANŞİR QIZI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Mühəndislik/Ekologiya
maya_karimova@unec.edu.az
Bakı, Azərbaycan

XÜLASƏ

İnsan həyatı çoxlu sayda müxtəlif tullantıların ortaya çıxması ilə xarakterizə olunur. Əhalinin tələbatının əhəmiyyətli dərəcədə artması son illərdə planetdə müxtəlif növ tullantıların, o cümlədən bərk məişət tullantılarının (BMT) miqdarının sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Son dovrdə bərk tullantı kütləsinin davamlı olaraq ətraf mühitə daxil olması dünya səviyyəsində təhlükə yaradır və ildə 500 milyon tondan artıq artım qiymətləndirilir.

BMT ətraf mühiti çirkləndirir. Onlar həmçinin ətraf mühitə daxil olan zərərli bioloji, kimyəvi və biokimyəvi maddələrin mənbəyi kimi xidmət edirlər. Bu maddələr Yer kürəsində insanların həyatına və sağlamlığına, eləcə də gələcək nəsillərə əhəmiyyətli zərər verir. Hazırda BMT emalı ilə bağlı yığılmış problemlərin həlli birinci dərəcəli məna kəsb edir ki, bu da tullantısız texnologiyaların yaranmasına şərait yaradır.

Ölkəmizdə təkrar emal sənayesi daha cavan sahə hesab olunur. Buna baxmayaraq, "yaşıl iqtisadiyyatın" genişləndirilməsi, ekoloji şəraitin bərpası məqsədilə dünya təcrübəsinin dərindən öyrənərək bu sahənin təşkili və inkişafına böyük diqqətin ayrılması təmiz ekoloji gələcəyimizə təminatdır.

AÇAR SÖZLƏR: Tullantı, yaşıl iqtisadiyyat, təkrar emal.

GIRIŞ

Müasir dünyada ətraf mühitin çirklənməsi, tükənən təbii ehtiyatlar və yüksələn tələbat fonunda dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün "yaşıl" iqtisadiyyatın inkişafı istiqamətində görülən tədbirlər təqdirə layiqdir. Prezident İlham Əliyev tərəfindən təsdiq olunmuş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"də beşinci prioritet "Təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" ölkəsi" adlanır. Burada ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır, tullantıların təkrar emalı, çirklənmiş ərazilərin bərpa edilməsinin təşviqi, ekoloji cəhətdən əlverişli "yaşıl" texnologiyaların həyata keçirilməsinin vacibliyi ilə bağlı konkret tapşırıqlar qoyulub.

Ölkəmizdə qurulmuş təkrar emal prosesi "yaşıl iqtisadiyyat"ın genişləndirilməsini, rəqabətqabiliyyətli sənaye məhsul istehsalının artırılmasını, ekoloji şəraitin yaxşılaşdırılmasını ehtiva edir. Müasir iqtisadiyyatda "təkrar emal" anlayışı vacib rol oynayır. İstehlak olunduqdan sonra əmələ gələn tullantıları yenidən istifadəyə yararlı hala gətirmək mümkün olur. Təkrar emal prosesi təzədən istifadəsi mümkün olan xammalın dövri olaraq istehlak prosesinə daxil edilməsidir. Əsas məqsədimiz isə təbii resursların israfı və ekoloji çirklənmənin qarşısını almaq, həmçinin əlavə xammal bazası

yaratmaqdan ibarətdir. İlkin emaldan fərqli olaraq təkrar emal asan və eləcə də tez başa gəlir. Bu isə enerji qənaəti ilə nəticələnir.

Yeni minillikdə ekoloji tarazlığın qorunub saxlanması, təbii ehtiyatlardan rasional istifadə, su, torpaq və atmosfer havasının çirklənmədən mühafizə edilməsi ümumbəşəri problemə çevrilmişdir. Qlobal ekoloji böhran şəraitində cəmiyyət və ətraf mühit arasında zəruri balansın saxlanması yalnız ekoloji təhlükəsizliyin qorunması hesabına ola bilər. Bu kontekstdə hazırda əsas prioritet davamlı inkişaf məqsədlərinin reallaşdırılması üzrə qlobal, regional və milli alətlərin əlaqələndirilməsidir. Ətraf mühitə mənfi təsir göstərən səbəblərdən biri də bərk məişət tullantıları, xüsusilə plastik tullantıların düzgün idarə olunmaması ilə bağlı yaranan problemlərdir.

Bu sahədə vəziyyəti mürəkkəbləşdirən amillərdən biri plastik tullantıların təbiətdə 100 illər ərzində qalması və istifadəsinin ilbəil artmasıdır. Dünyada demoqrafik artım plastik istehsalı və istehlakına da təsir göstərir. Hazırda dünya ölkələri plastik torbaların ətraf mühitə və insan sağlamlığına mənfi təsirindən əziyyət çəkir. Bu çirklənmələrin minimuma endirilməsi və qarşısının alınması üçün artıq milli səviyyə ilə yanaşı, regional və qlobal səviyyədə də işlər görülür.

Məişət və sənaye tullantılarının miqdarının artırılmasında həqiqətən "inqilabi" bir irəliləyiş, 20-ci əsrin ilk üçdə birində, neft və neft məhsullarının, daha sonra plastikdən geniş istifadənin başlanğıcı ilə baş verdi.

Son onilliklər ərzində insanlar elə bir həddən artıq tullantı istehsal etdilər ki, təhlükəsiz şəkildə qruplara bölünə bilirlər: qida və kağız tullantıları, şüşə və plastik, tibbi və metallurgiya, taxta və kauçuk, radioaktiv və digərləri.

Hamısı ətraf mühitə mənfi təsirləri baxımından əlbəttə, qeyri-bərabər təsirlərə malikdir. Plastik qablaşdırma tullantıları ətraf mühiti çirkləndirən əsas faktorlardan biridir. Bərk məişət tullantılarının tərkibində plastik tullantıların miqdarı 1960-cı illərdə 1 faizə qədər olmuşdusa, hazırda bu göstərici 12 faizdən çoxdur. Vəziyyəti mürəkkəbləşdirən cəhətlərdən biri də plastik tullantıların təbiətdə yüz illər ərzində parçalanmaması, miqdarının isə ilbəil artmasıdır. Araşdırmalar göstərir ki, bu tullantılar düzgün idarə olunmadığından ətraf mühiti və sututarları çirkləndirilir, kənd təsərrüfatı torpaqlarının dərin qatlarına keçərək bitkilərin normal inkişafını ləngidir və məhsuldarlığın aşağı düşməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən, həmin tullantılar yanan zaman əmələ gələn toksiki tüstü atmosfer havasını zəhərləyir. Odur ki plastik tullantıların təbiətə mənfi təsirinin aradan qaldırılması ətraf mühitin qorunması sahəsində prioritet hesab olunur.

İqlim dəyişikliyi, həmçinin ozon qatının deşilməsi və digər qlobal problemlər də ciddi narahatçılıq törədir. Artıq mükəmməl tədqiqat laboratoriyaları inkişaf etdiyindən alimlər bu problemlərə səbəb olan qazların haradan yarandığını və hər il atmosferə nə qədər atıldığını müəyyənləşdirə bilirlər. Lakin ətraf mühitin plastiklərlə çirklənməyə hansı səbəbdən və nə dərəcədə məruz qaldığını dəqiq təyin etmək çox çətindir.Aşağı və orta gəlirli ölkələrdə plastik tullantıların necə və harada istehsal edildiyi, necə istifadə olunduğu, təmizləndiyi və atıldığı barədə məlumat kifayət qədər azdır.

Dünya İqtisadi Forumunun "Science" jurnalında Yer kürəsinin quru və su hövzələrinə plastiklərin mövcud və gələcək axınlarını müəyyənləşdirmək, izləmək və modelləşdirmək üçün aparılan tədqiqatlar dərc edilib. Tədqiqatlara əsasən, dəniz mühitinə atılan plastikin 2040-cı ilə qədər ikiqat artacağı və qlobal miqyasda tədbirlər görülmədiyi təqdirdə 1,3 milyard tondan çox plastik tullantının quru və su obyektlərini çirkləndirəcəyi müəyyən edilib.

Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlər qablaşdırma tullantılarının istehsalını və bu tullantıların ətraf mühitə təsirini azaltmaq üçün bu sahədə təkrar istifadə sisteminin formalaşdırılması ilə bağlı tədbirlər görür. Eyni zamanda nəzərdə tutulan hədəflərə nail olmaq üçün qablaşdırma tullantılarının təkrar istifadə üçün toplanılması və təkrar emalı sistemləri də tətbiq edilir.

Bir sıra Avropa ölkələrində qablaşdırma materiallarının toplanılmasının, utilizasiyasının və təkrar emalının maliyyələşdirilməsini qeyri-kommersiya təşkilatları (fondlar) həyata keçirir. Bu sahədə aparılan işlər, tətbiq olunan mexanizmlər nəticəsində hazırda qablaşdırma tullantıları tullantı kimi deyil, təkrar emal materialı kimi yeni əhəmiyyət qazanıb.

Əhali artımı və iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqədar təbii ehtiyatların dayanıqlı idarə olunması strateji hədəf baxımından çox mühümdür. Bu səbəbdən bir sıra ölkələr tullantıların azaldılması, yenidən istifadəsi və təkrar emalı kimi təməl prinsipləri ("3R - Reduce, Reuse, Recycle") əsas tutaraq, istehlak tullantılarının səmərəli idarə olunması istiqamətində də hədəflər müəyyənləşdirib. Bu

baxımdan, ətraf mühitə və insan sağlamlığına dəyən zərərin tempinin azaldılması istiqamətində qlobal miqyasda bir sıra tədbirlər görülür (Tchobanoglous, G., Kreith, F. 2002).

Hazırda inkişaf etmiş bir çox ölkələrdə plastik qablaşdırma məhsullarından istifadənin azaldılması istiqamətində müvafiq qanunvericilik bazası yaradılır, müxtəlif iqtisadi mexanizmlərdən istifadə edilməklə plastik tullantıların toplanması və təkrar emalı sistemi təkmilləşdirilir. Avropa ölkələrinin çoxunda bu məqsədlə plastik torbaların ödənişli olması və ya ekoloji verginin tətbiqi üsullarından istifadə edilir. Bununla yanaşı, parça torbalardan və çantalardan istifadənin təbliği də görülən tədbirlər sırasındadır.

Plastiklər rahatlığına və həyat şəraitimizi asanlaşdırdığına görə əvəzolunmazdır.

Lakin onlardan həddindən artıq və səmərəsiz istifadə ətraf mühitə, planetimizdə yaşayan bütün canlıların həyatına mənfi təsir göstərir. Statistikaya görə, dünyada bir dəqiqədə 1 milyon məhsul plastik butulkada satılır, bir ildə 500 milyard plastik torbadan istifadə edilir, okeanlara isə hər il 13 milyon ton plastik tullantı atılır. BMT-nin verdiyi məlumata əsasən, son 10 ildə ətraf mühitə əvvəlki 100 ildəkindən dəfələrlə çox plastik tullantı atılıb. Bu da ətraf mühitin həddindən artıq çirklənməsi və ekoloji tarazlığın pozulması ilə nəticələnib. Əgər plastikdən istifadəni azaltsaq, özümüz və planetimizi bölüşdüyümüz digər canlılar üçün sağlam ətraf mühit yaratmış olarıq.

4. TƏDQIQAT METODU

Ətraf mühitə atılan tullantılar son nəticədə özümüzə zərər verir. Plastiklər mikroplastiklərə çevrilir və ətraf mühitdə yüz illərlə qalır. Bu səbəbdən Yer kürəsini və planetimizdə birgə yaşadığımız canlıları qorumaq üçün plastikdən istifadəni minimuma endirməli və təkrar emal üsullarını genişləndirməliyik (Worrel, W.A., Vesilind, P.A., 2012.).

İstehsalat və istehlak tullantılarının (təkrar material ehtiyatları) istifadəsi və istifadə olunmayan tullantıların istifadə olunana çevrilməsi ətraf mühitin mühafizəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, bu bizi tullantıların neytrallaşdırılması, basdırılması və ya ləğv edilməsi kimi problemlərdən azad edir, enerji və digər sərfiyyatları azaldır, ətraf mühitin çirklənməsini azaldır, iqtisadi səmərəni artırır.

Tullantısız istehsalat nəinki ətraf mühitin çirklənməsini azaltmaq üçün, eyni zamanda təbii ehtiyatların daha qənaətli istifadəsini təmin etmək üçün vacibdir.

Təkrar xammalın istifadəsinin iqtisadi və ekoloji məqsədyönlülüyünü təsəvvür etmək üçün bəzi misallara nəzər salmaq kifayətdir. Təkrar xammaldan istifadə zamanı 1t kağız və karton istehsalında 4,5m3 ağaca, 200m3 suya qənaət etmək və elektrik enerjisi sərfini 2 dəfə azaltmaq olar. Həm də, məhsulun maya dəyəri 2-3 dəfə aşağı düşür. Bu miqdarda məhsulu istehsal etmək üçün isə 15-16 ədəd yaşlı ağac tələb olunurdu. 1t yun və yarmyun tullantıdan 650 kq bərpa olunmuş yun alınır ki, bu da 3000 m parça deməkdir. Bu qədər yun əldə etmək üçün 250 qoyunun yununun qırxılması tələb olunurdu. 1OOO t bərpa olunmuş yun 2 mln. ABŞ dolları qənaət əldə etməyə imkan verir.

İsveç o qədər təkrar emal və tullantıların atılmasının qarşısının alınması səviyyəsinə çatmışdır ki, onlarda tullantı çatışmır! İsveçlilər Norveçlilərə bu məsələdə hətta ev və sənaye tullantıları ilə müəyyən bir ödəniş müqabilində kömək edirlər.

Yaponlar qonşularını da təəccübləndirirlər - Rising Sun Land metalın 98% -i təkrar emal olunur. Yalnız bu deyil, Yapon alimləri plastik yeyən bakteriyalar kəşf ediblər. Mühafizəkar hesablamalara görə, bu mikroorqanizmlər gələcəkdə polietilenin təkrar emal yoluna çevrilə bilər.

Ölkəmizdə təkrar emal sənayesi yeni sahə hesab olunur. Buna baxmayaraq, ölkəmiz dünya təcrübəsini dərindən öyrənərək bu sahənin təşkili və inkişafına böyük diqqət ayırır. Bu məsələdə özəl və dövlət təşkilatlarının əməkdaşlığı və bir-birinə dəstəyi işin uğurlu təşkilinə şərait yaradır. Hələ ki, görülən işlərin əksəriyyəti Bakı şəhəri və onun ətraf ərazilərini əhatə edir. Buna baxmayaraq, tullantıların tədarükü prosesinə digər bölgələr də cəlb olunur.

Özəl və dövlət təşkilatlarının, yerli hakimiyyət orqanlarının əməkdaşlığı, xalqın bu mövzuda maarifləndirilməsi zərurəti, xüsusilə nəzərə alınır. Əhalinin maarifləndirilməsi yönündə atılan addımlar onların tullantılarla davranış sahəsində bilikli olmasına, bu yöndə düzgün davranışların vərdişə çevrilməsi ilə nəticələnir. Təşkilatlar bu yöndə layihələr həyata keçirir və yarana biləcək uğursuzluqlara qarşı tədbirlər görürlər.

Artıq ölkəmizdə bu sahədə maariflənmə müəyyən səviyyəyə qədər yüksəlmişdir.

Əhalinin bu mövzuya həssas yanaşması və laqeyd olmaması sevindirici haldır.

Nəticə

Ölkəmizdə təkrar emal və xidmət müəssisələrinin qurulmasına dəstək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 28 dekabr tarixli 1947 nömrəli Sərəncamı ilə Balaxanı Sənaye Parkı yaradılmışdır. Bu parkın yaradılmasında başlıca hədəf təkrar istehsal sahəsində maraqlı olan potensial sahibkarları və investorları əlverişli şəraitlə təmin etməkdir.

Yaşıl biznesin, əsasən də tullantıların təkrar emalı sənayesinə marağı artırmaq məqsədilə hazırda respublikamızda potensial sahibkarlar üçün əlverişli vergi güzəştləri və infrastruktur şəraiti yaradılmışdır. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 1 noyabr tarixli 637 nömrəli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında bərk məişət tullantılarının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsinə dair 2018-2022-ci illər üçün Milli Strategiya" təsdiq edilmiş, ölkəmizdə bərk məişət tullantılarının idarə edilməsi işinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı istiqamətlər müəyyən olunaraq həyata keçirilmişdir.

Tullantının aktiv şəkildə artması hər kəsin həyat keyfiyyətinə çox təsir edir və ekoloji problemlər daha da kəskinləşir. Dünyada plastik torbalardan istifadə dəqiqədə 1 milyon ədədi keçir ki, bu da ildə bir trilyon ədəddən çoxdur. Eyni zamanda, paketin ömrünün aktiv mərhələsi orta hesabla 12 dəqiqədir və parçalanma prosesi isə yüz illər çəkir. Buna cavab olaraq yeni ekoloji meyllər yaranır. Bunlardan biri Zero Waste - Sıfır Tullantıdır. O Tullantı və ya O İtki - "Zero Waste" sözünün hərfi tərcüməsidir. Bu hərəkatı dəstəkləyənlər şüurlu istehlakın tərəfdarıdır və israfsız həyat ideyasını dəstəkləyirlər. Belə insanlar ümumiyyətlə zibil yaratmamağa çalışırlar. Onlar birdəfəlik istifadə olunan əşyalardan istifadə etmir, çeşidlənmiş tullantıları təkrar emala verir, bərpa olunan enerji mənbələrində və "yaşıl iqtisadiyyat"ın digər komponentlərində fayda görürlər (Öztürk, İ., 2015.).

Sıfır Tullantı məişət və dövlət səviyyəsində sıfır tullantı üsullarını təbliğ edən həmfikir insanların birliyidir. Xüsusilə "Zero Waste" təşkilatının Avropa bölməsi və Braziliya, Argentina, ABŞ və Meksikadakı gənclər təşkilatları fəaldır və onlara müntəzəm olaraq könüllülər cəlb olunur. Tullantıların azaldılması ilə Yaponiya, Yeni Zelandiya və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində də ciddi məşqul olurlar.

İri istehsal şirkətləri: Procter & Gamble, Subaru, Ford, Nestle "Zero Waste" ideyalarına

uyğunlaşmağa çalışırlar. Belə ki, İT nəhəngi Apple ənənəvi xammal mənbələri asılılığından azad olaraq müstəqil oldu və bütün ehtiyaclarını bərpa olunan enerji ilə tam təmin edir. Eləcə də bu istiqamətə Facebook, IKEA, Google və başqaları da gəlmək istəyir (Christensen, T. H., 2015.).

"Sıfır Tullantı", bir prosesdən və ya texnologiyadan çox bir fəlsəfədir, və mütləq bir yenilik olaraq düşünülməlidir. Bu prinsipə görə tullantı deyə bir maddə yoxdur, yəni enerji kimi "tullantı yaranmır, itmir, bir haldan digər hala keçir".

Sıfır Tullantı prinsipi, tullantıların və material¬ların həcm və sistematik olaraq qarşısını almaq və aradan qaldırmaq, bütün qaynaqları qorumaq və xilas etmək və onları yandırmamaq və ya basdırmaq üçün məhsul və prosesləri hazırlamaq və idarə etmək mənasını verir. Şotlandiyada 2008-ci ildən Sıfır tullantı prinsipi üçün işlər planlaşdırılır və hədəfə çatma müddəti 2025-ci ildir. Sıfır Tullantılar həmçinin şirkətlər və təşkilatlar tərəfindən də tətbiq edilir. Sıfır tullantı prinsipi ilə fəaliyyət göstərmək istəyən müəssisələr: Kseroks (Roçester, Nyu York), Hyulett Pakard (Kaliforniya), Fitzir üzüm bağları (Kaliforniya) və s.

Sıfır Tullantı konsepsiyası kütləvi transformasiyaya yönəlmiş vahid, sistematik bir yanaşmadır: bu, materialların istifadə üsulunda əsaslı dəyişiklik tələb edir (Öztürk, İ., 2015.). Tullantılardan azad olmaq təkcə təkrar emal və təkrar istifadə yolu ilə deyil. Əsas odur ki, xammalın istehsalı və bölüşdürülməsi prinsiplərinin tamamilə yenidən nəzərdən keçirilməsidir.

Sıfır Tullantı tərəfdarları hesab edirlər ki, bizim istehsal üsulumuzu dəyişmək, malları qablaşdırmaq və materialları seçmək üçün dövlət tənzimlənməsi lazımdır (Kaza, S., Yao, L., Perinaz, B-T., Woerden, F.V., 2018.). Onlar iddia edirlər ki, tullantıların olmaması çirklənməni əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaq və xammala tələbat azaldıqca xərcləri azaldacaq.

Bu istiqamətdə 2022-ci il noyabrın 11-də Səmərqənd şəhərində "Ümumi evimiz olan Dünya üçün Sıfır Tullantı üzrə Qlobal öhdəliyə dair Bəyannamə" imzalanıb. Türkiyə Respublikasının təşəbbüsü ilə hazırlanan Bəyannaməni Azərbaycan Respublikasının birinci xanımı Mehriban Əliyeva, Özbəkistan Respublikasının birinci xanımı Ziroatxon Mirziyoyeva, Macarıstanın Baş nazirinin xanımı Aniko Levai imzalayıblar.

Bəyannamədə Paris Sazişindəki və 2030-cu il Dayanıqlı İnkişaf Gündəliyindəki hədəflərə nail

olunması istiqamətində tükənən ehtiyatların səmərəli istifadəsinin təşviqi və təkrar istifadəsi, eləcə də tullantıların yaranmasının təkrar emal vasitəsilə azaldılması zərurəti qeyd edilir. Həmçinin tullantıların dayanıqlı idarə olunması ilə resursların səmərəliliyi və iqlim dəyişikliyi arasında güclü əlaqənin olduğu qəbul edilir. Bəyannamədə tullantıların dayanıqlı idarə olunması strategiyasının həyata keçirilməsinə sadiqlik ifadə olunur.

Sənədə görə, dünyada sıfır tullantı yanaşmasının təbliğ olunacağı və qabaqcıl təcrübələrin paylaşılacağı vəd edilir. Bəyannamədə BMT-yə üzv dövlətlərə, vətəndaş cəmiyyətlərinə, özəl sektora və mediaya strategiya və yanaşmaları dairəvi iqtisadiyyata keçidin sürətləndirilməsinə, tullantıların iqlim dəyişikliyinə təsirinin azaldılmasına uyğunlaşdırmağa dair çağırış edilir.

Bu istiqamətdə çağırışlara "Hə" deyərək, yaşadığımız dünyada təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edəriksə, gələcək nəsillərin də bu resurslardan yararlanmasına şərait yaratmış olarıq.

Qeyd olunanlar, ölkəmizdə gələcək iqtisadi inkişafın əsasını ekoloji, təmiz texnologiyaların tətbiqi, təmiz enerji mənbələrindən istifadə, tullantıların tətrar emalı, çirklənmiş sahələrin bərpasına söykənən işlərin artırılması ilə bağlı olacağını deməyə əsas verir.

Milli Prioritetlərə əsasən, ətraf mühitin yenilənməsi, yaşıllıqların sürətli bərpası,

artırılması, su resurslarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadə təmin ediləcəkdir.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. Tchobanoglous, G., Kreith, F. Handbook of Solid Waste Management, McGraw-Hill, 2002.
2. Worrel, W.A., Vesilind, P.A., Solid Waste Engineering, 2nd Edition, Cengage Learning, 2012.
3. Öztürk, İ. Katı Atık Yönetimi ve AB Uyumlu Uygulamaları, İSTAÇ A.Ş. Texniki Kitaplar Serisi- 2, 3.Baskı, 2015.
4. Christensen, T. H. (red.), Bərk Tullantıların Texnologiyası və İdarəetməsi, John Wiley & Sons, Ltd, Çiçester, 2015.
5. Kaza, S., Yao, L., Perinaz, B-T., Woerden, F.V. Nə Tullantı 2.0: Qlobal Görüntü 2050-ci ilə qədər Bərk Tullantıların İdarə Edilməsi. Şəhər İnkişafı Seriyası. Vaşinqton, DC: Dünya Bankı, 2018.

ECONOMIC ASSESSMENT OF THE TRANSPORT-LOGISTICS INFRASTRUCTURE IN KARABAKH AND EASTERN ZANGEZUR ECONOMIC REGIONS

Muhammad Gulahmadov
Ph.D. student, Institute of Economics
Azerbaijan National Sciences of Academy (ANAS)
gulahmadovmahammad@gmail.com
Baku, Azerbaijan

Abstract

The restoration of the transport corridor in the areas liberated after the Second Karabakh War is considered vital for the economic development and social well-being of Azerbaijan. Currently, Azerbaijan is rapidly implementing a policy of restoration in the liberated territories. In this regard, the restoration of the trade and transport system in Karabakh and adjacent regions will make these regions an important transport hub in the region. The country is taking decisive measures to develop the main transport projects in these territories, focusing mainly on the formation of transport and transit systems in two main regions: the Karabakh and Zengezur economic regions, which are considered the transit hub of the region. Thus, the article also considers the potential economic potential/aspects of a

transport corridor in these areas, provided that in the future Karabakh and Zengezur become the main transport corridor connecting East and West.

Keywords: economic aspects, transport hub, Karabakh, East Zangazur corridor, logistics, Azerbaijan

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərdə nəqliyyat dəhlizinin bərpası Azərbaycanın iqtisadi inkişafı və sosial rifahı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda Azərbaycan işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa siyasətini sürətlə həyata keçirir. Bu baxımdan Qarabağda və ona bitişik rayonlarda ticarət və nəqliyyat sisteminin bərpası bu rayonları regionun mühüm nəqliyyat qovşağına çevirəcəkdir. Azərbaycan bu ərazilərdə əsas nəqliyyat layihələrinin inkişafı üçün qətiyyətli tədbirlər həyata keçirir, əsas diqqəti iki əsas regionda - regionun tranzit qovşağı hesab olunan Qarabağ və Zəngəzur iqtisadi rayonlarında nəqliyyat və tranzit sistemlərinin formalaşdırılmasına yönəldir. Beləliklə, məqalədə gələcəkdə Qarabağ və Zəngəzurun Şərqlə Qərbi birləşdirən əsas nəqliyyat dəhlizinə çevrilməsi şərti ilə bu ərazilərdə nəqliyyat dəhlizinin iqtisadi potensialını qiymətləndirməyə çalışır.

Açar sözlər: *iqtisadi aspektlər, nəqliyyat qovşağı, Qarabağ, Şərqi Zəngəzur dəhlizi, logistika, Azərbaycan*

Восстановление транспортного коридора в районах, освобожденных после Второй карабахской войны, считается жизненно важным для экономического развития и социального благополучия Азербайджана. В настоящее время Азербайджан стремительно проводит политику восстановления на освобожденных территориях. В связи с этим восстановление торгово-транспортной системы в Карабахе и прилегающих районах сделает эти районы важным транспортным узлом региона. Страна принимает решительные меры по развитию основных транспортных проектов на этих территориях, ориентируясь главным образом на формирование транспортно-транзитных систем в двух основных регионах: Карабахском и Зенгезурском экономических районах, которые считаются транзитным узлом региона. Таким образом, в статье также рассматривается потенциальный экономический потенциал/аспекты транспортного коридора в этих районах при условии, что в будущем Карабах и Зенгезур станут основным транспортным коридором, соединяющим Восток и Запад.

Ключевые слова: *экономические аспекты, транспортный узел, Карабах, Восточно-Зангезурский коридор, логистика, Азербайджан.*

Introduction

The paper mainly discusses the core economic aspects of the future transformation of Karabakh into a major regional transport hub between East and West. After the Second Karabakh War, the balance of power in the South Caucasus region changed, a new geostrategic situation arose. At present, Azerbaijan is taking appropriate measures to turn the Karabakh and East Zangezur regions into a major transport hub connecting Central Asia with the South Caucasus and Europe. The author will mainly analyze the main economic factors that may affect the formation of potential transport corridors in Karabakh and Eastern Zangezur, which may also affect the states of the region. [6] The condition of the roads intended for the movement of vehicles is the main factor that indicates the level of economy, culture and work that needs to be carried out in this area. The transport infrastructure created in Karabakh will turn Azerbaijan into a logistics hub between Central Asia and Europe. All transport projects promise to accelerate the economic development of Karabakh and turn this war-torn region into an important regional transport hub. Connecting new and reconstructed transit routes in and around Karabakh with existing road and rail links in eastern Azerbaijan, as well as the Zangezur Corridor, will not only expand the regional transport network, but will also have a positive impact on regional cooperation.

Importance and relevance of the research topic

In recent years, the reconstruction of the country's transport system within the framework of a targeted policy of the state contributes to the development of internal transport infrastructure and turns Azerbaijan into a transport hub of Eurasia. In recent years, the opening of new international airports in various regions of the country, the construction of new roads, playing a leading role in the implementation of regional projects contribute to the development of domestic transport infrastructure within the targeted policy of Azerbaijan, which also turns Azerbaijan into a transport hub of Eurasia.

For Azerbaijan, the main goal in the first stage of the recovery process is to create all the necessary transport routes and infrastructure, which can subsequently accelerate the implementation of other projects and economic development in the Karabakh region. [1]

The result of the second Karabakh war with the victory of Azerbaijan and the end of the conflict created the basis for the emergence of new relations in the region. The tripartite statement, signed on November 10, 2020, included a provision on the construction of new transport links linking Nakhchivan with the main territory of Azerbaijan. Currently, active work is underway in the direction of the Zangezur corridor, and the implementation of this corridor will play an important strategic role in trade and economic exchange and increase the potential of not only Azerbaijan, but also the region and neighboring states. [7] The implementation of Article 9 of the November 10 statement, which provides for the restoration of economic and transport links, is the main and decisive stage in the development of Karabakh. Armenia's obligations are stated in the statement: "...guarantees the security of transport links between the western regions of the Republic of Azerbaijan and the Nakhchivan Autonomous Republic." In this regard, the opening of the Zangezur corridor is quite legal and is a historical necessity. [2]

With the opening of the Zangezur corridor, all transport and economic ties in the region will be released from the blockade, and the distance for establishing communication between the regions of Azerbaijan will be reduced. Thus, Azerbaijan will have to connect with Turkey by rail and road through Nakhchivan. On the other hand, the opening of the Zangezur corridor will seriously affect the economy of the Turkic peoples, especially Turkey. As a result, East-West and North-South transport corridors will be formed, and Azerbaijan will become a transport hub and an important economic and strategic center for the whole world. The implementation of road and rail projects in the northern, southern and eastern directions, the road to the villages of Sugovushan and Talysh, the Ahmedbeyli-Fizuli-Shusha road, the Horadiz-Agband railway, the Barda-Agdam railway are the main part of the Karabakh development strategy. [3]

The main goal of the article

The main goal of the article is to analyze the formation of transport infrastructures and routes in the liberated territories of Azerbaijan, taking into account mainly its future economic potential and trade aspects in the region.

Object and subject of research

The purpose of the paper is to analyze the formation of a transport corridor in the liberated territories of Azerbaijan and the economic and commercial benefits that the use of this corridor can bring to the country and the region. The main direction of the diploma work is the reconstruction of the transport infrastructure of the Karabakh and East Zangezur economic regions and the determination of their transit potential. The transformation of the de-occupied territories of Azerbaijan into an important transport and transport hub connecting East and West will be further substantiated by relevant facts and arguments in the article

The novelty of the article

Azerbaijan is the country that will benefit the most from the infrastructure projects that will be built in accordance with the terms of the post-war agreement. Because Azerbaijan will receive an economic benefit, as well as a geopolitical advantage over Nakhchivan. The realization of existing economic opportunities in the liberated territories through a new division of economic regions will make a significant contribution to the development of not only the economy of Karabakh and Azerbaijan, but also the trade and transport systems. [4] The economic development of the Karabakh and East Zangezur economic regions and their access to the international north-south and east-west transport corridors, as well as the Zangezur corridor, will make Karabakh an economic locomotive for the entire South Caucasus. As a result, Karabakh will become a symbol of regional cooperation, and not a zone of conflict, as it was during the Armenian occupation. The emerging transport hub in Karabakh will strengthen the position of the entire South Caucasus in the context of trans-Eurasian transport projects, such as the Middle Corridor and the North-South International Transport Corridor - another example of how the outcome of the Second Karabakh War corrects the geopolitical realities of this region of the world. [5]

Literature review

In the chosen article, the researcher will mainly use various scientific articles from electronic databases, including materials related to Oxford Journal Online, SAGE, JSTOR, Cambridge Journal, Carnegie Europe and Taylor & Francis groups, Oxford Gas Journal, statistical data, published by international organizations and institutions. In addition, strategic plans, framework laws, statistical data, newsletters, information booklets, World Bank Logistics Performance Index reports, data from the Census and Economic Information Center will be used to conduct a fundamental analysis of the paper. Including the statistical database of the State Statistics Committee of Azerbaijan on Transport and Transportation, news of the President's Office on the reforms carried out in the territories liberated from occupation, annual reports of European Union journals, United Nations statistics, information will also be mentioned received from state and non-governmental organizations and resources. In this case, the author will refer to the information and reports of the State Committee for Urban Planning and Architecture, Azerbaijan Railways CJSC, the State Automobile Roads Agency of Azerbaijan, Azerbaijan Airlines CJSC and the National Demining Agency of Azerbaijan. Due to the limitations of the monograph and literature, this paper will be based on a kind of "longitudinal case" research method, and the author will mainly empirically analyze the relevant reforms carried out in the transport sector in the liberated territories and the formation of transport corridors will conduct a study by analyzing relevant existing facts and events. This, in turn, gives grounds to turn in the article more to the quantitative method of research than to the qualitative one. Therefore, research work relies on both quantitative and qualitative research methods to collect reliable data from various sources.

Limitation

The main limitation in the paper is related to the lack of literature, scientific monographs and publications, as it covers the last 2 years and the modern period. After the end of the second Karabakh war, news about the holding of relevant events in the territories liberated from occupation can only be obtained from the official websites of state bodies, from publications of the research centers. For the development of theoretical knowledge, there are practically no indexed scientific articles that reflect important proposals and opinions of domestic scientists. This can complicate the work of the author. So, in this regard, the selected paper is based on a longitudinal case study, and as a result, the author will analyze the relevant works and processes in a comparative manner. At the same time, the author should organize a traditional interview with employees of the relevant government agencies and specialists from scientific centers in order to obtain more complete information and highlight the issue in the paper. On the other hand, there is little information about the transport potential of the territories liberated from occupation in foreign magazines and news bases, and they are mainly published on the pages of the media. From this point of view, the effective application of successful transport and transport-transit models of the relevant foreign countries for the formation of a transport-transit system in the liberated territories of Azerbaijan can be implemented as one of the solutions to the problem.

References

1. Air center. Zangazur corridor will stimulate regional cooperation, (2021). Available at: https://aircenter.az/en/post/zangazur-corridor-will-stimulate-regional-cooperation-652
2. Dr. Mehmood Ul Hassan Khan, Strategic Importance of Zangazur Corridor, ANKASAM – Ankara Center for Crisis and Policy Studies, (2021). Available at: https://www.ankasam.org/strategic-importance-of-zangazur-corridor/?lang=en
3. MENAFN, Paving of highways to liberated Azerbaijani Sugovushan, Talysh villages continue, 2020, Available at: https://menafn.com/1101258796/Paving-of-highways-to-liberated-Azerbaijani-SugovushanTalysh-villages-continues
4. Orkhan Baghirov, Karabakh: An Emerging Regional Transport Hub, Publication: Eurasia Daily Monitor Volume: 18 Issue: 87, (2020). Available at: https://jamestown.org/program/karabakh-an-emerging-regional-transport-hub/
5. Paul Goble, A 'Railway War' Is About to Break out in the South Caucasus, Publication: Eurasia Daily Monitor Volume: 17 Issue: 172, (2020). Available at https://jamestown.org/program/a-railway-war-is-about-to-break-out-in-the-south-caucasus/
6. Paul Goble, Growing Azerbaijani–Central Asian Ties Likely to Trigger Conflicts With Russia and Iran, Publication: Eurasia Daily Monitor Volume: 18 Issue: 28, (2020). Available at https://jamestown.org/program/growing-azerbaijani-central-asian-ties-likely-to-trigger-conflicts-with-russia-and-iran/
7. Vasif Huseynov, Zangazur Corridor is the Cornerstone of the Post-War Regional Cooperation Projects in the South Caucasus, Valdai Discussion Group, (2022). Available at: https://valdaiclub.com/a/highlights/zangazur-corridor-is-the-cornerstone-of-the-post/

TURIZM SEKTORUNUN AZƏRBAYCAN IQTISADIYYATINA TƏSIRI: TENDENSIYALAR, IMKANLAR VƏ PROBLEMLƏR

MƏRVİN MİRZƏLİYEV
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat / Biznesin idarə edilməsi
mmirzeliyev1@std.beu.edu.az
BAKI AZERBAYCAN

TOFIQ MUSTAFAYEV
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat / Biznesin idarə edilməsi
tmustafayev1@std.beu.edu.az
BAKI AZERBAYCAN

NƏRMİN ABDULLAYEVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat / Biznesin idarə edilməsi
nabdullayeva6@beu.edu.az
BAKI AZERBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə turizm sektorunun Azərbaycan iqtisadiyyatına dərin təsiri araşdırılır. Şərqi Avropa və Qərbi Asiyanın kəsişməsində yerləşən Azərbaycan, əsasən, inkişaf edən turizm sənayesi sayəsində son illər əhəmiyyətli dəyişikliklərlə üzləşib. Sektorun əhəmiyyətini, onun aktuallığını və ölkənin inkişafı üçün praktik əhəmiyyətini qiymətləndirməmək olmaz (Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, 2020). Bu məqalə oxuculara Azərbaycanda turizmin tarixi təkamülü, iqtisadi artımda əsas rolu, gələcək imkanları və üzləşdiyi problemlər haqqında məlumat verir. Azərbaycanın turizm sektoru ölkənin iqtisadi mənzərəsinin əsas amillərindən biri kimi formalaşıb (Dünya Səyahət və Turizm Şurası. (2019).). Onun zəngin mədəni irsi, heyrətamiz təbiət mənzərəsi və strateji coğrafi mövqeyi dünyanın hər yerindən gələn ziyarətçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Məqalədə vurğulanır ki, beynəlxalq gəlişlərin artması, turizm təkliflərinin şaxələndirilməsi və infrastruktura investisiyalar sektorun əhəmiyyətli artımına təkan verib. Turizmin Azərbaycana iqtisadi təsiri böyükdür. Sektor ölkənin Ümumi Daxili Məhsuluna (ÜDM) əhəmiyyətli töhfə verib, məşğulluq imkanları yaradır, valyuta gəlirləri yaradır və infrastrukturun inkişafına kömək edir. Bu iqtisadi təkan həm şəhər, həm də kənd icmalarına fayda verir. Məqalədə həmçinin sektor daxilindəki imkanlar və problemlər vurğulanır. İmkanlar mədəni və təbii sərvətlərdə, Azərbaycanın strateji coğrafi mövqeyində və dayanıqlı turizm təcrübələrinin təşviqindədir. Çətinliklərə turizmin mövsümi xarakteri, infrastruktur boşluqları, regional rəqabət və tənzimləmə məsələləri daxildir. Bu problemlərin həlli üçün Azərbaycan hökuməti viza rejiminin sadələşdirilməsi, marketinq kampaniyaları, infrastruktura investisiyalar və turizm təkliflərinin şaxələndirilməsi kimi müxtəlif təşəbbüslər həyata keçirib. Azərbaycanın turizm sektorunun gələcək inkişafı perspektivlidir, onun əsasında təbii gözəllikləri, mədəni irsi və strateji mövqeyi dayanır. Məqalədə sektorun davamlı inkişafını təmin etmək üçün icmanın iştirakı, mədəniyyətin qorunması, təhsil və təlim, rəqəmsal transformasiya və böhrana hazırlığın vacibliyi vurğulanır.

Açar sözlər: Turizm, İqtisadiyyat, Azərbaycan

GIRIŞ

Şərqi Avropa ilə Qərbi Asiya arasında yerləşən Azərbaycan son illərdə böyük dəyişikliklərin şahidi olan ölkədir. Bu transformasiya nəinki ölkənin qlobal nüfuzunu artırdı, həm də onun iqtisadi mənzərəsinə əhəmiyyətli təsir göstərən turizm sektorunda bumu dəstəklədi (Smith, 2021) . Bu sektorun aktuallıq, elmi yenilik və praktiki əhəmiyyəti baxımından faydalılığını qiymətləndirməmək olmaz. Bu məqalə turizm sənayesinin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin hərtərəfli tədqiqinə

başlayır. O, sektorun, onun cari ilin tendensiyalarının, potensial imkanlarının və üzləşdiyi çoxşaxəli çağırışların ətraflı təhlilini təqdim edir. Növbəti səhifələrə keçməklə biz Azərbaycanda turizmin tarixi təkamülünü nəzərdən keçirəcək, onun iqtisadi inkişafın təşviqində əsas rolunu araşdıracaq və gələcək inkişaf potensialını müəyyən edəcəyik. Azərbaycanın turizm sektoru Azərbaycanın iqtisadi mənzərəsində mərkəzi rol oynamışdır (Dünya Səyahət və Turizm Şurası, 2019). Azərbaycan turizmi müxtəlif və cəlbedici attraksionları ilə dünyanın hər yerindən turistləri cəlb edən ölkələrdən biridir. Bu müxtəliflik zəngin mədəni irsdən, heyranedici təbiət mənzərəsindən və həm regional, həm də beynəlxalq turistləri cəlb edən strateji coğrafi mövqedən ibarətdir. Biz bu sektorun tarixi əsaslarını və onu diqqət mərkəzində saxlayan müasir inkişafları araşdıracağıq. Bundan əlavə, turizm sektoru məşğulluq, valyuta gəlirləri və infrastrukturun inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) artmasına kömək olmuşdu..

Bu mövzuya daha dərindən gedərək, biz Azərbaycanda turizm sektorunun təqdim etdiyi çoxsaylı imkanları kəşf edəcəyik. Ancaq bir sıra çətinliklərdə olur, hansı iki ; turizm mövsümiliyi, infrastruktur boşluqları, regional rəqabət və tənzimləmə problemləri strateji həllər tələb edən maneələr yaradır. Bu problemlərin həlli və turizm sektorunun potensialından tam istifadə etmək üçün Azərbaycan hökuməti bir sıra təşəbbüslər həyata keçirmişdir. Bu təşəbbüslərə viza rejiminin sadələşdirilməsi, marketinq kampaniyaları, infrastruktur investisiyaları və turizm təkliflərinin şaxələndirilməsi daxildir (Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, 2020). Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanda turizm sektoru təkcə iqtisadi yüksəlişə töhfə vermir, həm də ölkənin mədəni zənginliyini və təbii gözəlliyini təcəssüm etdirir. Strateji planlaşdırma, investisiya və davamlılığa sadiqlik ilə sektor Azərbaycanın iqtisadi gələcəyində getdikcə daha mühüm rol oynamağa hazırdır.

5. TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat yanaşmamız hökumət hesabatları, akademik tədqiqatlar və sənaye nəşrləri daxil olmaqla müxtəlif mənbələrdən toplanmış məlumatların hərtərəfli təhlilini aparmaq ətrafında cəmlənir. Bu müxtəlif mənbələrdən əldə edilən məlumatları birləşdirərək, biz turizm sektorunun Azərbaycan iqtisadiyyatına necə təsir etdiyi barədə ətraflı və nüanslı anlayışı təmin etməyi hədəfləyirik. Buna nail olmaq üçün biz statistik məlumatların, yaranan tendensiyaların və real dünya nümunələrinin birləşməsindən istifadə edirik ki, bunlar birlikdə mövzunun ümumi icmalını təqdim edir.

Bu yanaşma Azərbaycanda turizmin iqtisadi nəticələrinin hərtərəfli təhlilini təqdim etməyə imkan verir. Hökumətin hesabatları turizm sənayesinin siyasətləri, qaydaları və maliyyə aspektləri haqqında dəyərli məlumat verir. Akademik tədqiqat sektorun müxtəlif ölçüləri üzrə elmi perspektiv təmin edir. Sənaye mənbələri isə real dünya, praktiki məlumat və bu sahədə ən son inkişafları təqdim edir. Bu mənbələr birlikdə bizə hərtərəfli və məlumatlara əsaslanan məqalə yaratmağa kömək edir.

1. Azərbaycanda turizmin inkişafı

1.1 Tarixi İcmal

Azərbaycanda turizm sovet dövründən qalma zəngin tarixi irsə malikdir. Bununla belə, bu, son vaxtlar əhəmiyyətli dərəcədə genişlənib və ölkənin iqtisadi artımını təmin edən əsas sektorlardan birinə çevrilib (Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, 2020-ci il). Azərbaycanın müxtəlif və füsunkar mənzərələri, mədəni irsi və strateji yerləşməsi turistlərin sayının artmasında mühüm rol oynayıb. Qeyd edək ki, Azərbaycan hökumətinin turizm infrastrukturunun inkişafına və təşviqinə aktiv sərmayə qoyması bu artımı sürətləndirib. Turizm çiçəkləndikcə, gəlir əldə etmək, iş yerləri yaratmaq və müxtəlif əlaqəli sənayeləri təşviq etməklə mühüm iqtisadi rol oynayır (Li & Liu, 2017). Tarixi perspektiv sektorun necə inkişaf etdiyini və dəyişən zamanlara uyğunlaşdığını başa düşməyə kömək edir və onu ölkə iqtisadiyyatının mühüm tərkib hissəsinə çevirir.

1.2 Beynəlxalq gəlişlərin artırılması

Azərbaycanın turizm sektorunda nəzərə çarpan tendensiya, beynəlxalq turist gəlişlərinin ardıcıl artmasıdır (Dünya Səyahət və Turizm Şurası. (2019).). Hökumətin viza qaydalarını sadələşdirmək, nəqliyyat şəbəkələrini təkmilləşdirmək və ölkənin görməli yerlərini bazara çıxarmaq səyləri bu artıma əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir. Azərbaycanın Xəzər dənizi boyu sahil xətti, Qafqaz dağlarının mənzərəsi, tarixi abidələr və canlı mədəniyyət festivalları birlikdə qlobal maqnitlərə çevrilir və dünyanın hər yerindən ziyarətçiləri cəlb edir (Smith, 2021). Beynəlxalq gəlişlərdəki bu artımın əhəmiyyətli iqtisadi təsirləri var, çünki bu, valyuta gəlirlərinin artması, iş yerlərinin yaradılması və infrastrukturun inkişafı ilə nəticələnir. Bir turizm məkanı kimi Azərbaycana artan beynəlxalq marağın daha da iqtisadi genişlənmə potensialını vurğulayır.

1.3 Turizm təkliflərinin diversifikasiyası

Daha geniş auditoriyaya xidmət göstərməyin vacibliyini dərk edən Azərbaycan öz turizm təkliflərini şaxələndirmək üçün səyahətə çıxıb (Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, 2020). Paytaxt Bakı öz tarixi köhnə quruluşu və müasir memarlıq möcüzələri ilə məşhur olsa da, ölkə turizm istiqamətini macəra turizmi, təbiətə əsaslanan təcrübələr və sağlamlıq turizmini əhatə etməklə genişləndirib. Bu diversifikasiya il boyu daha müxtəlif turist kütləsini cəlb etməyə yönəlmiş strateji addımdır.Turizm təkliflərinin şaxələndirilməsi Azərbaycanın bir destinasiya kimi cəlbediciliyini artırmaqla yanaşı, mövsümi dəyişikliklərdən asılı olmayaraq daha sabit və ardıcıl turist axınını təmin edir. Bu yanaşma ziyarətçilərə mədəni məlumatlardan tutmuş açıq havada sərgüzəştlərə və istirahətə qədər daha geniş təcrübələr təqdim edir və daha möhkəm və davamlı turizm sektoruna töhfə verir.

2. Azərbaycanda turizmin iqtisadi təsiri

Turizm Azərbaycan iqtisadiyyatında çoxşaxəli rol oynayır və ölkənin maliyyə mənzərəsinin müxtəlif aspektlərini əhatə edən geniş təsirlərə malikdir (Ümumdünya Səyahət və Turizm Şurası, 2019). Aşağıda Azərbaycanda turizmin iqtisadi təsirinin spesifik ölçülərini araşdırırıq:

2.1 ÜDM-ə töhfə

Turizm sektorunun Azərbaycan iqtisadiyyatına ən birbaşa və əsaslı təsiri onun Ümumi Daxili Məhsula (ÜDM) verdiyi töhfədir (Smith, 2021). Bu sektor yaşayış, yemək xidmətləri, nəqliyyat və əyləncə daxil olmaqla müxtəlif mənbələrdən gəlir əldə edir. Bu elementlərin ümumi iqtisadi töhfəsi əhəmiyyətlidir və ölkənin ümumi iqtisadi məhsuldarlığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Həm yerli, həm də beynəlxalq turistlərin xərcləri bütün iqtisadiyyatda rezonans doğurur (Li & Liu, 2017). Qeyd etmək lazımdır ki, bu fenomenin əsasını qonaqpərvərlik sənayesi təşkil edir. Turistlərin əldə etdiyi gəlir birbaşa yerli biznesə dəstək olur və nəticədə yerli və milli iqtisadiyyatı gücləndirir (Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, 2020). Vurğulamaq vacibdir ki, turizmin Ümumi Daxili Məhsula (ÜDM) təsiri sadəcə olaraq birbaşa xərclərin ölçülməsindən kənara çıxır. O, həmçinin kənd təsərrüfatı, istehsal və tikinti kimi əlaqəli sektorlara təsir edərək, onun iqtisadi əhəmiyyətini daha da artırır.

2.2 Məşğulluq imkanları

Turizm Azərbaycanda həm birbaşa, həm də dolayı yolla bir sıra iş imkanları təklif edən mühüm məşğulluq mənbəyi kimi xidmət edir (Dünya Səyahət və Turizm Şurası, 2019). Bu sektor mehmanxana işçilərindən tutmuş aşpazlara, tur bələdçilərindən sürücülərə və sənətkarlıq sənayesindəki sənətkarlara qədər müxtəlif çeşidli peşəkarlar üçün iş təhlükəsizliyi və dolanışıq təmin edir. Bu imkanlar məşğulluq seçimlərinin məhdud ola biləcəyi kənd icmalarında xüsusilə vacibdir (Smith, 2021). Bundan əlavə, turizmdə məşğulluq geniş bacarıq dəstlərini əhatə edir və bununla da işçi qüvvəsinin peşəkar inkişafına və rifahına töhfə verir. Bu sektorda iş yerlərinin yaradılması təkcə işsizliyi aradan qaldırmır, həm də ölkənin ümumi sosial strukturunu və insan kapitalını gücləndirir (Li & Liu, 2017).

2.3 Xarici valyutada mənfəət

Azərbaycana beynəlxalq turist axını ölkənin valyuta gəlirlərinə ciddi təsir göstərir (Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, 2020). Bu gəlir bir çox səbəblərə görə vacibdir. Birincisi, idxal və ixracı tarazlaşdırmaqla ticarət kəsirlərini kompensasiya etməyə kömək edir və bununla da iqtisadi tarazlığı təşviq edir. İkincisi, xarici maliyyə əməliyyatları üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən ardıcıl xarici valyuta mənbəyini təmin etməklə iqtisadi sabitliyi gücləndirir. Bu maliyyə sabitliyi öz növbəsində təkcə turizm sektoruna deyil, həm də müxtəlif sənaye sahələrinə əlavə investisiyaların qoyulmasına imkan verir (Smith, 2021). Bundan əlavə, valyuta gəlirləri ölkənin xarici ehtiyatlarını gücləndirir, bufer təmin edir və iqtisadi qeyri-müəyyənlik və ya xarici şoklar zamanı iqtisadi dayanıqlığı təmin edir.

2.4 İnfrastrukturun inkişafı

Turizm sektorunun böyüməsi və inkişafı infrastruktura əhəmiyyətli investisiyalar tələb edir (Li & Liu, 2017). Azərbaycan turistlərin inkişaf edən ehtiyaclarını ödəmək üçün nəqliyyat şəbəkələrinin, ictimai obyektlərin və yaşayış yerlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirir (Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, 2020). Bu infrastruktur təkmilləşdirmələri turistlərə dərhal fayda verməkdən kənara çıxır, həm də ölkənin daha geniş inkişafı üçün uzunmüddətli faydalar təklif edir. Təkmilləşdirilmiş nəqliyyat şəbəkələri, məsələn, malların və

insanların daşınmasını asanlaşdırır ki, bu da təkcə turistlərə deyil, həm də ümumi əhaliyə və biznesə fayda gətirir. Təkmilləşdirilmiş ictimai obyektlər həm sakinlər, həm də qonaqlar üçün həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edir, şəhər və qəsəbələri yaşamaq və işləmək üçün daha cəlbedici yerlərə çevirir. Turizm sektorunun imkan verdiyi infrastruktura investisiyalar uzunmüddətli iqtisadi inkişafı dəstəkləməklə və ölkənin turizm məkanı kimi ümumi rəqabət qabiliyyətini artırmaqla davamlı miras yaradır. Bu təkmilləşdirmələr gələcək inkişaf üçün zəmin yaradır və turizmin Azərbaycanın inkişafına davamlı təsirinin sübutu kimi xidmət edir.

3. Turizm Sektorunda İmkanlar və Çətinliklər

Azərbaycanın turizm sektoru həm perspektivli imkanlar, həm də diqqətəlayiq çağırışlar təqdim edir. Bu aspektləri aşağıda ətraflı araşdırırıq:

3.1 Xüsusiyyətlər

3.1.1 Mədəni və təbii ehtiyatlar

Azərbaycanın zəngin mədəni və təbii müxtəlifliyi turizmin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır (UNWTO, 2018). Ölkə daha çox müxtəlif turist kütləsini cəlb etmək üçün mədəni irsindən, tarixi yerlərindən və ekoturizm attraksionlarından istifadə edə bilər. Mədəniyyət festivalları və tədbirlər kimi təşəbbüslər ölkənin adət-ənənələri və tarixinə qərq olmaqda maraqlı olan ziyarətçilər üçün maqnit rolunu oynaya bilər. Xəzər dənizinin sahil zolağından əzəmətli Qafqaz dağlarına qədər müxtəlif landşaftlar təbiətə əsaslanan turizmin müxtəlif formaları, o cümlədən gəzinti, vəhşi təbiətin seyri və eko-macəralar üçün imkanlar yaradır.

3.1.2 Coğrafi yerləşmə

Azərbaycanın Avropa və Asiya arasında körpü kimi strateji mövqeyi onu beynəlxalq səyahətçilər üçün mühüm tranzit mərkəzi kimi yerləşdirir (Dünya Səyahət və Turizm Şurası, 2019). Ölkənin coğrafi mövqeyi daha da istifadə olunarsa, turizm sənayesinin böyüməsini stimullaşdıra biləcək bir aktivdir. Təkmilləşdirilmiş nəqliyyat əlaqələri, o cümlədən birbaşa uçuşlar və sadələşdirilmiş sərhəd keçidləri turizm sektorunun inkişafına əhəmiyyətli töhfə verə və daha çox ziyarətçi cəlb edə bilər (Smith, 2021). Azərbaycan iki fərqli qitənin qapısı kimi özünü marketinqdən faydalana bilər və səyahətçiləri Avropa ilə Asiya arasında səyahət edərkən ölkəni kəşf etməyə təşviq edə bilər.

3.1.3 Davamlı Turizm

Davamlı turizm təcrübələrinin təşviqi ölkənin təbii və mədəni ehtiyatlarının qorunmasına kömək edə bilər (UNWTO, 2018). Bu yanaşma ekoloji cəhətdən təmiz təşəbbüsləri dəstəkləməyə hazır olan məsuliyyətli səyahətçiləri cəlb edə bilər. Məsələn, Xəzər dənizinin və onun unikal ekosistemlərinin qorunub saxlanılması Azərbaycanın sahilyanı rayonlarının cəlbediciliyini artıra və ekoloji cəhətdən şüurlu turistləri cəlb edə bilər. Davamlı turizmin təşviqi təkcə qiymətli resursların uzunmüddətli qorunmasını təmin etmir, həm də ölkə üçün unikal satış nöqtəsi ola biləcək məsuliyyətli səyahətlə bağlı qlobal tendensiyalara uyğun gəlir.

3.2 Çətinliklər

3.2.1 Turizmin mövsümiliyi

Azərbaycanın turizm sektorunun üzləşdiyi diqqətəlayiq problemlərdən biri də onun mövsümiliyidir (Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, 2020). Ziyarətçilərin əksəriyyəti yay aylarında cəmləşir ki, bu da il boyu turizm fəaliyyətində əhəmiyyətli dalğalanmalara səbəb olur. Bu problemin həlli və ilboyu səfərlərin təşviq edilməsi turizmin iqtisadi faydalarını maksimum dərəcədə artırmaq üçün vacibdir. Qeyri-pik mövsümlərdə mövcud attraksionların və tədbirlərin çeşidinin şaxələndirilməsi bu çətinliyi azaltmağa və Azərbaycanı il boyu cəlbedici məkana çevirməyə kömək edə bilər.

3.2.2 İnfrastruktur boşluqları

Baxmayaraq ki, Azərbaycan infrastrukturun inkişafında, xüsusən də paytaxt Bakı şəhərində, xüsusilə kənd yerlərində və daha az ziyarət edilən regionlarda əlavə investisiyalara ehtiyac var. Təkmilləşdirilmiş yol şəbəkələri, daha yaxşı nəqliyyat variantları və bu ərazilərdə yaxşılaşdırılmış şərait onları ziyarətçilər üçün daha əlçatan və cəlbedici edə bilər. İnfrastrukturun inkişafı təkcə şəhər mərkəzlərində deyil, həm də ölkənin daha az səyahət edilən yerlərində qüsursuz və xoş səyahət təcrübəsi yaratmağa diqqət yetirməlidir.

3.2.3 Tənzimləyici və İnzibati məsələlər

Turistlər üçün qaydaların, viza proseslərinin və icazələrin sadələşdirilməsi Azərbaycana səyahətin asanlığını əhəmiyyətli dərəcədə artıra bilər. Sadələşdirilmiş inzibati prosedurlar giriş maneələrini

azaldır və ölkəni ziyarətçilər üçün daha cəlbedici edir. Səyahətlərin inzibati aspektlərini təkmilləşdirməklə Azərbaycan daha qonaqpərvər və qonaqlar üçün əlverişli mühit yarada bilər ki, bu da öz növbəsində daha çox turisti ölkəni kəşf etməyə həvəsləndirir. Bu, beynəlxalq səyahətçiləri cəlb etmək və onların səyahət və inzibati maneələrini azaltmaq üçün xüsusilə mühüm amil ola bilər .

4. Hökumətin təşəbbüsləri və gələcək perspektivləri

Azərbaycan hökuməti turizm sektorunun ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynadığını etiraf edib və onun artımını gücləndirmək üçün bir sıra strateji təşəbbüslər həyata keçirir (Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, 2020-ci il). Bu təşəbbüslər ölkənin turizm məkanı kimi cəlbediciliyinin artırılmasında və iqtisadi artımın təşviqində mühüm rol oynayır. Hökumətin bu təşəbbüslərinə daha yaxından nəzər salaq:

4.1.1 Vizaların sadələşdirilməsi

Azərbaycan turistlər üçün viza müraciəti prosesinin sadələşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atıb (UNWTO, 2018). Bir çox ölkələrin vətəndaşları üçün elektron vizaların və sadələşdirilmiş viza prosedurlarının tətbiqi beynəlxalq səyahətçilərin Azərbaycana səfərini asanlaşdırıb. Bu təşəbbüslər beynəlxalq gəlmələrin artmasında mühüm rol oynamışdır. Viza prosedurlarının sadələşdirilməsi giriş maneələrini azaldır və turistlərin ölkəni kəşf etmələrini asanlaşdırır.

4.1.2 Marketinq və təşviq

Azərbaycan hökuməti müxtəlif marketinq strategiyaları vasitəsilə turizmin təşviqi ilə fəal məşğul olur (Dünya Səyahət və Turizm Şurası. (2019).). Bunlara beynəlxalq marketinq kampaniyaları, turizm sərgilərində iştirak və turizm agentlikləri ilə əməkdaşlıq daxildir. Bu marketinq təşəbbüsləri vasitəsilə hökumət ölkənin müxtəlif attraksionlarını və turizm təkliflərini vurğulamaqla Azərbaycanı cəlbedici səyahət məkanı kimi effektiv şəkildə nümayiş etdirir. Maarifləndirmə yaratmaq və unikal satış nöqtələrini effektiv şəkildə marketinq etməklə hökumət daha geniş çeşiddə turistləri cəlb edə bilər ki, bu da turizm sektorunda iqtisadi artıma səbəb olur.

4.1.3 İnfrastruktur investisiyaları

İnfrastruktur investisiyaları Azərbaycanın turistlər üçün daha cəlbedici olmasında mühüm rol oynamışdır (Dünya Səyahət və Turizm Şurası. (2019).). Bu investisiyalara nəqliyyat şəbəkələri, yaşayış obyektləri və ictimai iaşə obyektləri daxildir. Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportunun genişləndirilməsi, yeni mehmanxanaların tikintisi, müxtəlif turizm istiqamətlərini birləşdirən yol şəbəkələrinin genişləndirilməsi diqqətəlayiq hadisələrdir. Bu təkmilləşdirmələr nəinki ümumi ziyarətçi təcrübəsini artırdı, həm də ölkənin inkişafı üçün uzunmüddətli faydalar təmin etdi. Turistlərə yüksək keyfiyyətli xidmət göstərmək və onların məmnunluğunu təmin etmək üçün adekvat infrastruktur vacibdir.

4.1.4 Təkliflərin diversifikasiyası

Azərbaycan müxtəlif növ turistlərə xidmət göstərmək üçün öz turizm təkliflərini fəal şəkildə diversifikasiya edir (UNWTO, 2018). Bu diversifikasiya macəra turizmi, sağlamlıq turizmi və mədəni turizmin təşviqini əhatə edir. Qəbələ Musiqi Festivalı və Quba Şərab Festivalı kimi təşəbbüslər ölkənin mədəni və rekreasiya müxtəlifliyinə nümunədir. Azərbaycan təklif portfelini genişləndirməklə daha müxtəlif turistlər qrupunu cəlb edə, təkrar səfərləri təşviq edə və turizm sektorunun inkişafına töhfə verə bilər.

4.2 Gələcək Perspektivlər

Azərbaycanda turizm sektorunun gələcək perspektivləri ümidverici görünür (Li & Liu, 2017). Ölkənin təbii gözəlliyi, zəngin mədəni irsi və strateji yerləşməsi sənayedə davamlı inkişaf üçün möhkəm zəmin yaradır. Bununla belə, Azərbaycan öz potensialını tam reallaşdırmaq üçün üzləşdiyi problemləri həll etməli, davamlılığı təmin etməli və ziyarətçilərə yüksək keyfiyyətli xidmət göstərməlidir (Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, 2020). Bu əsas sahələrə diqqət yetirməklə ölkə turizm sənayesinin və ya gələcək iqtisadi inkişafın bütün potensialından istifadə edə bilər. Növbəti illərdə bu təşəbbüslər Azərbaycanı daha əlçatan, müxtəlif və cəlbedici səyahət məkanına çevirmək və bununla da onun iqtisadi inkişafına və gələcək perspektivlərinə əhəmiyyətli töhfə vermək potensialına malikdir.

4.3 İcmanın iştirakı və mədəniyyətin qorunması

Azərbaycanın turizm sektorunun mühüm aspekti onun sosial iştirakda və mədəniyyətin qorunmasında oynadığı roldur (Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, 2020).

Turistlər ölkənin mədəni irsini və adət-ənənələrini araşdırdıqca, turizm dirçəliş yaşayır. Evlərdə qalmaq və sənətkarlıq emalatxanaları kimi icma əsaslı turizm təşəbbüsləri yerli sakinləri iqtisadi cəhətdən gücləndirə və mədəni təcrübələri qorumağa kömək edə bilər. Bundan əlavə, bu qarşılıqlı əlaqələr turistlərə daha orijinal və virtual təcrübə təqdim etməklə Azərbaycanın səyahət məkanı kimi ümumi cəlbediciliyini artırır. Artan turizm şəraitində mədəni qorunma da eyni dərəcədə vacibdir. Azərbaycanın musiqi və rəqsdən tutmuş kulinariya sənətinə və sənətkarlığa qədər zəngin ənənələri var. Turizm sektoru bu mədəni sərvətlərin davamlı şəkildə qeyd edilməsi və qorunması üçün platforma rolunu oynaya bilər (UNWTO, 2018). Azərbaycan festivallar, sərgilər və mədəni tədbirlər vasitəsilə öz ənənələrini dünyaya nümayiş etdirə və gələcək nəsillər üçün onların uzunömürlülüyünü təmin edə bilər.

4.4 Turizm Sektorunda Təhsil və Təlim

Turizm sektoru böyüməyə davam etdikcə, ixtisaslı və bilikli işçi qüvvəsinə ehtiyac getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir (Smith, 2021). Azərbaycanın təhsil müəssisələri bu tələbi reallaşdırır və qonaqpərvərlik və turizm sənayesi üçün uyğun proqram və kurslar təşkil edir (Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, 2020). Bu təşəbbüslər şəxsləri mehmanxana idarəçiliyindən tutmuş tur bələdçiliyinə qədər sektorda müxtəlif rollarda üstün olmaq üçün lazımi bacarıq və biliklərlə təchiz etmək üçün nəzərdə tutulub. Bundan əlavə, sənayedə artıq işləyənlər üçün peşəkar təlim və inkişaf imkanları turistlərə təklif olunan xidmətlərin keyfiyyətini artıra bilər. Yaxşı təlim keçmiş işçi qüvvəsi ziyarətçi təcrübələrinin yaxşılaşdırılmasına töhfə verə bilər, nəticədə daha yüksək ziyarətçi məmnuniyyəti və təkrar turizm üçün imkanlar yaranır.

4.5 Rəqəmsal Transformasiya və Turizm Texnologiyaları

Rəqəmsallaşma dövründə Azərbaycanda turizm sektoruna texnoloji inkişaf da daxildir (UNWTO, 2018). Rəqəmsal platformaların, mobil proqramların və onlayn sifariş sistemlərinin istifadəsi getdikcə daha çox yayılır. Bu, turistlər üçün səyahətin planlaşdırılması prosesini asanlaşdırmaqla yanaşı, turizm provayderlərinə daha geniş auditoriyaya çatmaq imkanı verir. Məlumat analitikası və müştəri münasibətlərinin idarə edilməsi alətləri, həmçinin daha çox fərdiləşdirilmiş xidmətlər və uyğunlaşdırılmış marketinq kampaniyalarına imkan verən ziyarətçi seçimlərini öyrənmək üçün istifadə olunur. Bundan əlavə, virtual reallıq (VR) kimi texnologiyalar immersiv virtual turlar və interaktiv mədəniyyət sərgiləri təqdim etməklə turist təcrübələrini artırmaq üçün araşdırılır (Dünya Səyahət və Turizm Şurası, 2019).

4.6 Böhranlara Hazırlıq və Davamlılıq

Azərbaycan sektorun davamlılığını və dayanıqlığını qorumaq üçün hərtərəfli böhran idarəetməsi və hazırlıq planları hazırlayır. Bu planlara turistlərin təhlükəsizliyini təmin etmək, təsirlənmiş bizneslər dəstəkləmək və böhran zamanı və böhrandan sonra sürətli bərpanı təşviq etmək strategiyaları daxildir. Mənbə bazarlarının strateji şaxələndirilməsi də böhrana davamlılığın əsas komponentidir (Dünya Səyahət və Turizm Şurası, 2019) . Müxtəlif ölkələrdən turistləri cəlb etməklə Azərbaycan istənilən bazardan asılılığını azalda, geosiyasi və ya iqtisadi dalğalanmaların təsirini azalda bilər.

6. NƏTICƏ

Yekun olaraq, Azərbaycanın turizm sektorunun hərtərəfli təhlili onun ölkə iqtisadiyyatına dərin təsirini ortaya qoyur. Tarixi icmal sovet dövründən bu yana turizmin necə inkişaf etdiyini və hökumət investisiyalarının iqtisadi mənzərədə necə əsas gücə çevrildiyini və artımı sürətləndirdiyini göstərir. Beynəlxalq gəlişlərin ardıcıl artması, turizm təkliflərinin şaxələndirilməsi səyləri ilə birlikdə sektorun canlılığını və uyğunlaşma qabiliyyətini vurğulayır. Turizmin Azərbaycana iqtisadi təsiri çoxşaxəlidir. Bu, ÜDM-ə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir, müxtəlif peşələr üzrə məşğulluq imkanları yaradır və ölkə üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən valyuta gəlirləri yaradır. Bundan əlavə, sektor infrastruktura böyük investisiyalar tələb edir ki, bu da hökumətin obyektlərin və xidmətlərin təkmilləşdirilməsinə sadiqliyini əks etdirir. Mədəni və təbii sərvətlər, coğrafi yerləşmə və davamlı təcrübələrin təşviqində çoxlu imkanlar olsa da, mövsümilik, infrastruktur boşluqları və tənzimləyici problemlər kimi problemlər qalmaqdadır. Hökumətin təşəbbüsləri, o cümlədən vizanın sadələşdirilməsi, marketinq strategiyaları və infrastruktur sərmayələri bu problemlərin həllinə və fürsətlərdən istifadə etməyə proaktiv yanaşma nümayiş etdirir. Gələcəyə nəzər salsaq, Azərbaycanın turizm sektoru öz təbii gözəllikləri, mədəni irsi və strateji mövqeyinə əsaslanaraq perspektivli uğurlar qazanır . Bununla belə, davamlı inkişaf cəmiyyətin iştirakı, mədəniyyətin qorunması, təhsil və təlim, rəqəmsal transformasiya

və böhrana hazırlıq tələb edir. Hökumətin bu sahələrdə rolu, ictimaiyyətin və sənayenin fəal iştirakı ilə Azərbaycanın turizm sektorunun daim inkişaf edən qlobal mənzərədə davamlı uğurunu və davamlılığını təmin etmək üçün həlledici rol oynayacaqdır. Ölkə təkcə turistləri cəlb etməyə deyil, həm də Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına, mədəni irsinin qorunub saxlanmasına mühüm töhfələr verməyə hazırdır.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

Smith, J. (2021). İqtisadi İnkişafda Turizmin Rolu. Journal of Tourism Research, 36(2), 145-168.

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. (2020). İllik Turizm Hesabatı. Bakı: Hökumət mətbəəsi.

Dünya Səyahət və Turizm Şurası. (2019). Səyahət və Turizmin İqtisadi Təsiri: Azərbaycan. London: WTTC Nəşrləri.

Li, X. & Liu, X. (2017). Turizm və İqtisadi İnkişaf: İnkişaf etməkdə olan İqtisadiyyatların Müqayisəli Təhlili. Turizm İqtisadiyyatı, 43(3), 256-279.

UNWTO. (2018). Turizmin əsas məqamları. Madrid: Birləşmiş Millətlər Dünya Turizm Təşkilatı.

AZƏRBAYCAN MÜASİR İQTİSADİ İNKİŞAF YOLUNDA

BDU-nun "İqtisadiyyat" kafedrasının professoru P.Ə.Həsənova
perihesenova80@gmail.com
BDU-nun "İqtisadiyyat" kafedrasının müəllimi T.Z.Daşdəmirova
tdasdemirova@list.ru
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

İqtisadiyyat hər bir dövlətin inkişafının əsasını təşkil edir. Buna görədə ölkələr iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirlər. Sürətli iqtisadi inkişaf Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə diqqət mərkəzində olmasını təmin etmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatı hazırda liberal, müstəqil, davamlı,öz ehtiyatlarına əsaslanan iqtisadiyyatdır. Azərbaycan iqtisadiyyatı dünyada baş verən böhrana baxmayaraq, müsbət artım tempini təmin edə bilər.Bu məsələlərdə və əldə edilən uğurlarda qəbul edilmiş dövlət proqramlarının xüsusi rolu olmuşdur.

Məqalədə iqtisadiyyatın cəmiyyətin əsasını təşkil etdiyi və hər bir dövlətin inkişafında əsas rol oynadığı vurğulanır. Iqtisadiyyatın cəmiyyət və fərdlər üçün əhəmiyyəti və onun təhlükəsiz inkişafının dövlətin ümumi rifahına necə təsir etdiyi göstərilir. Ümumilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan iqtisadiyyatının və sosial-iqtisadi inkişafının artımına böyük töhfəsi və müstəqilliyin qorunması üçün qoyduğu siyasətin əhəmiyyəti vurğulanır. Ölkənin iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün Strateji Yol Xəritəsi və milli iqtisadiyyatın inkişafına nail olmaq üçün təşkil edilmiş dövlət proqramlarının əhəmiyyəti vurğulanır.

AÇAR SÖZLƏR: bazar iqtisadiyyatı, iqtisadi inkişaf səviyyəsi, innovasiyalı iqtisadiyyat, iqtisadi islahat, investisiya mühiti, demokratik islahatlar, dövlət proqram, milli iqtisadiyyat.

РЕЗЮМЕ

Экономика-основа развития каждого государства. Поэтому страны уделяют особое внимание развитию экономики. Быстрое экономическое развитие обеспечило Азербайджану внимание на международной арене. Экономика Азербайджана в настоящее время является либеральной, независимой, устойчивой,основанной на собственных ресурсах экономикой. Экономика Азербайджана, несмотря на мировой кризис, может обеспечить позитивные темпы роста.Особую роль в этих вопросах и достигнутых успехах сыграли принятые государственные программы.

В статье подчеркивается, что экономика является основой общества и играет ключевую роль в развитии каждого государства. Показана важность экономики для общества и личности и то, как ее безопасное развитие влияет на общее благосостояние государства. Подчеркиваются большой вклад общенационального лидера Гейдара Алиева в развитие экономики и социально-экономического развития Азербайджана, важность политической программы защиты независимости. Подчеркивается важность Стратегической дорожной карты для обеспечения экономического развития страны и государственных программ, организованных для достижения развития национальной экономики.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: рыночная экономика, уровень экономического развития, инновационная экономика, экономическая реформа, инвестиционная среда, демократические реформы, государственная программа, национальная экономика

SUMMARY

The economy is the basis of the development of each state. Therefore, countries pay special attention to the development of the economy. Rapid economic development has ensured Azerbaijan's focus in the international arena. Azerbaijan's economy is now liberal, independent, sustainable and self-reliant. The Azerbaijani economy can maintain a positive growth rate despite the crisis in the world. A special role in these issues and the successes achieved was played by the adopted state programs.

The article emphasizes that the economy is the basis of society and plays a key role in the development of every state. The importance of the economy for society and individuals and how its safe development affects the general well-being of the state is shown. The great contribution of national leader Heydar Aliyev to the development of Azerbaijan's economy and socio-economic development and the importance of the political program for the protection of independence are emphasized. The importance of the Strategic Road Map to ensure the country's economic development and the state programs organized to achieve the development of the national economy is emphasized.

KEY WORDS: market economy, level of economic development, innovative economy, economic reform, investment environment, democratic reforms, state program, national economy.

GİRİŞ

Məqalədə ölkə iqtisadiyyatının və inkişafının əhəmiyyəti və bu sahədə əldə edilmiş nailiyyətlər barədə məlumatlar verilir. Qeyd edilir ki, iqtisadiyyat cəmiyyət həyatının əsasını təşkil edir və buna görə də ölkələr bu sahəyə xüsusi diqqət yetirirlər. Bazar iqtisadiyyatının həyat səviyyəsini təyin etdiyi, iqtisadi qərarların dövlət və fərd tərəfindən qəbul edildiyi vurğulanır. Məqalədə Azərbaycanın dünya əhəmiyyətindəki vəziyyəti və beynəlxalq arenada nailiyyətləri haqqında məlumatlar verilir.

Heydər Əliyevin Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının siyasi proqramını formalaşdıraraq möhkəm təməlini qoyduğu vurğulanır. Azərbaycanın iqtisadiyyatının müstəqil, liberal və sürdürülmüş bir struktura sahib olduğu qeyd edilir.

Əlavə olaraq, Heydər Əliyevin və İlham Əliyevin öncülükdə Azərbaycan iqtisadiyyatının qarşıladığı müxtəlif vəzifələr və aparılan iqtisadi islahatlar haqqında məlumatlar yer alır. Bu çərçivədə Azərbaycanın müstəqil inkişaf modeli və ölkənin iqtisadiyyatının sürətli inkişafının nəticələri əks olunur. Ən sonuncu paragraflarda isə mövcud və planlaşdırılan böyük layihələr və inkişaf perspektivləri haqqında danışılır, habelə Azərbaycanın beynəlxalq əhəmiyyətini artıran geostrateji mövqeyi vurğulanır.

Biz Respublikamızda hüquqi- demoktratik dövlət qurmaq yolu ilə gedirik. Bu dövlət quruculuğunda, siyasi sahədə strateji yolumuzdur. Bununla çox sıx əlaqədə olan ikinci sahə iqtisadiyyatın demokratik yollarla idarə edilməsidir, yəni iqtisadiyyatda demokratik islahatlar aparılması, bazar iqtisadiyyatı yoludur. Bütün bunlar kompleks şəkildə Respublikamızı gələcəyə aparan yollar, istiqamətlərdir. **H.Əliyev**

AZƏRBAYCAN MÜASİR İQTİSADİ İNKİŞAF YOLUNDA

Məlum olduğu kimi, iqtisadiyyat cəmiyyyət həyatının bazası olmaqla, öz qanunları, öz problemləri, öz ziddiyyətləri ilə onun xüsusi və mühüm bir sahəsidir. Bazar iqtisadiyyatı istər cəmiyyətin, istərsə də onun hər bir üzvünün həyat səviyyəsini müəyyən edir. Çünki bu sistemdə iqtisadi qərarlar yalnız dövlət tərəfindən deyil, həm də, fərdlər tərəfindən qəbul edilir. Həm də yeni iqtisadi qanunlar müstəqillik əldə edildikdən sonra yaranmağa başlamış və davam etdiriləcəkdir.

Sürətli iqtisadi inkişaf Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə diqqət mərkəzində olmasını təmin etmişdir.Azərbaycan iqtisadiyyatı hazırda liberal, müstəqil, davamlı, öz ehtiyatlarına əsaslanan iqtisadiyyatdır.

Ümumilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının və müstəqilliyinin siyasi proqramını böyük inamla formalaşdırmış və möhkəm təməlini qoymuşdur.

Azərbaycan inkişaf etmək üçün bütün təbii imkanlara malikdir. Ölkənin dinamik və sürətli inkişafı üçün sistemli siyasət aparılır, problemləri ardıcıl olaraq aradan qaldırmaq qarşıya məqsəd olaraq qoyulmuşdur. Bununla belə, gələcək uğurun əsas elementləri olan yeni ideyalar yaratmaq və bu ideyaları ölkənin innovativ və uğurlu məhsulları, xidmətləri həyata keçirmək bacarığından asılıdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatı dünyada baş verən böhrana baxmayaraq, müsbət artım tempini təmin edə bilmişdir. Son illər bütün dünyada böhran müşahidə edildiyi halda, Azərbaycanda ÜDM daim artmış, bütün sosial proqramlar öz həllini tapmışdır. Bütün bunlar qarşıdakı illərin daha uğurlu olacağını deməyə əsas verir. Ölkəmizin bütün sahələrdə əldə etdiyi uğurlar qarşıdakı illər üçün daha genişmiqyaslı tədbirlərin planlaşdırılmasına və reallaşmasına imkan verəcəkdir [4].

Artıq iqtisadi sahədə əldə edilən uğurlar davamlı xarakter almışdır. Əldə edilən uğurlarda və davamlı iqtisadi inkişafa nail olunmasında qəbul edilmiş dövlət proqramlarının xüsusi rolu olmuşdur, bu inkişaf dinamikası göstərir ki, iqtisadi inkişaf səviyyəsi yüksələcəkdir.

İqtisadiyyat hər bir dövlətin inkişafının əsasını təşkil edir. Buna görə də ölkələr iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirlər. İqtisadiyyatı zəif olan dövlət heç zaman güclü ola bilməz. Azərbaycanda iqtisadiyyatın inkişafı üçün bütün imkanlar mövcuddur və iqtisadi inkişaf özünəməxsus inkişaf metodu ilə fərqlənir. Ölkəmizdə ardıcıllıqla həyata keçirilən iqtisadi islahatlar ölkə iqtisadiyyatında əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuş və dinamik iqtisadi inkişaf təmin edilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, ölkənin sosial-iqtisadi hayatında həlli tələb edilən vəzifələr ön plana çəkilmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev həm Sovet dönəmində, həm də müstəqillik illərində iqtisadiyyatın inkişafına böyük önəm vermişdir. Düşünülmüş və əsaslandırılmış sistemli tədbirlər həyata keçirdi, beynəlxalq təşkilatlar və inkişaf etmiş ölkələrlə əməkdaşlığın formalaşmasını, iqtisadi islahatların aparılmasını prioritet vəzifələr kimi müəyyən etdi. Respublikada iqtisadi inkişaf, investisiya mühitinin yaxşılaşması istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirildi.

Ümummilli lider Heydər Əliyev əngin dövlətçilik təcrübəsinə malik olan ölkə başçısı kimi dövlət və iqtisadiyyatın münasibətlərində optimallığı qorumağa çalışırdı. Onun əsas xidmətləri milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün bir tərəfdən ictimai-siyasi sabitliyin təmin edilməsindən, digər tərəfdən də iqtisadi islahatların aparılmasına ardıcıl siyasi dəstəyin verilməsindan ibarət olmuşdur.

Dahi Heydər Əliyevin Azərbaycan Dövlətçilik tarixində müstəsna yeri vardır. O, öz müdrik siyasəti sayəsində milli dövlətçilik ideyasının gerçəkləşməsinə və xalqımızın müstəqillik arzusuna çatmasına nail olmuşdur. Onun rəhbərliyi altında milli maraqlara əsaslanan xarici siyasət kursu müəyyənləşdirilmiş, ölkələrlə və beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı münasibətlər qurmuşdur. Onun çoxşaxəli fəaliyyətində elm, təhsil və mədəniyyətin inkişafına həmişə diqqət və qayğı göstərilmişdir. 1969-1982-ci illər fəaliyyətindən görünür ki, Azərbaycanda sürətli iqtisadi inkişaf bir həqiqətdir [2].

O dövrlərdə Azərbaycanın bütün iqtisadiyyatı, həm sənaye, həm də kənd təsərrüfatında sürətli özünəməxsus inkişafı var idi. Bu inkişaf ölkəmizin bütün bölgələrində nəzərə çarpırdı və iqtisadiyyat güclənirdi. Bu illərdə Ümummilli lider Heydər Əliyevin yorulmaz səyləri nəticəsində Azərbaycan çox sürətlə inkişaf etmişdir. Müstəqilliyin ilk illərində ölkəmizdə çox çətinliklər olsa da bu gün Azərbaycan bir daha göstərir ki, müstəqillik ən böyük sərvətidir. O deyirdi ki, biz respublikamızda hüquqi demokratik dövlət qurmaq yolu ilə gedirik. Bu dövlət quruculuğunda, siyasi sahədə strateji yolumuzdur. Bununla çox sıx əlaqədə olan ikinci sahə iqtisadiyyatın demokratik yollarla idarə edilməsidir, yəni iqtisadiyyatda demokratik islahatlar aparılması, bazar iqtisadiyyatı yoludur. Bütün bunlar kompleks şəkildə respublikamızı gələcəyə aparan yollar, istiqamətlərdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev həmişə deyirdi ki, iqtisadiyyatı güclü olan dövlətlər hər şeyə qadirdir. Hər bir ölkənin, xalqın həm yaşaması, həm də dövlətin mövcudluğu və inkişafı üçün şərt onun iqtisadiyyatıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildikdən sonra ilk növbədə iqtisadi sahədə qarşıda duran vəzifələri müəyyən etməyə başladı. İlk olaraq iqtisadi siyasətin strateji xəttini müəyyənləşdirdi və bildirirdi ki, iqtisadi inkişafın gecikməsi siyasətində fəlakəti ola bilər. Bildirirdi ki, mənim əsas istəyim ilk növbədə Azərbaycanın elmi inkişaf etsin. Yəni elmi araşdırmalar ölkə

iqtisadiyyatının təhlükəsizlik potensialının gücləndirilməsinə yönəldirilməlidir [6].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin layiqli davamçısı Möhtərəm Prezident İlham Əliyevin adı ilə bağlı davamlı regional inkişaf proqramlarının qəbul edilməsi və uğurla həyata keçməsi isə ölkə iqtisadiyyatının tarazlı inkişafının təmin olunması və neft amilindən asılılığın azaldılması ilə nəticələnir.

Hər bir dövlətin uzunmüddətli inkişaf perspektivi onun sağlam və etibarlı təməl üzərində qurulmasından asılıdır. Ümumiyyətlə, məqsəd və vəzifələri, orta və uzunmüddətli dövr üçün inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmədən əsaslı dönüşə nail olmaq mümkün deyil. Ötən 17 il ərzində Prezident İlham Əliyev qurulan təməl üzərində Azərbaycanın bir dövlət kimi dayaqlarını möhkəmləndirdi. Bu illərdə ölkəmizdə iqtisadi quruculuq prosesi geniş vüsət aldı. Azərbaycan regionun ən perspektivli ölkəsinə çevrildi [1].

2003-cü ildən Azərbaycanın iqtisadi inkişafında yeni mərhələ başladı. 2003-2005-ci illərdə ölkə Prezidenti Ilham Əliyevin irəli sürdüyü “tarazlı iqtisadi inkişaf", "idxalı əvəz edən iqtisadi siyasət", "neftdən və neftin qiymətindən asılı olmayan iqtisadiyyat", "insanların iqtisadi cəhətdən azad olması", "xarici amillərdən asılılığın azaldılması” konsepsiyaları Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelində müəyyən prinsipial dəyişikliklərin aparılmasımı zəruri etmişdir 2000-ci illərin ortalarından başlayaraq Azarbaycan iqtisadiyyatının inkişaf perspektivləri sabitləşmiş, milli iqtisadi prosesler əsasən müəyyənləşdirilmiş, ölkənin neft sektoru ilə yanaşı qeyri-neft sahələrinin inkişafı üçün də islahatlar aparılmışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının ən mühüm meyllərindən biri də iqtisadiyyatın inkişafı prosesində raqabət qabiliyyətinin artırılması problemidir. Bu sahədə də dövlət böyük işlər görür va müsbət nəticələr verməkdədir [3].

Möhtərəm Prezident Ilham Əliyev ölkə iqtisadiyyatının son illərdəki inkişaf meyllərinin dolğun xarakteristikasını vermişdir. Qeyd olunmuşdur ki, son 10 il ərzində Azərbaycan dünyada çox sürətlə inkişaf etmiş, iqtisadiyyat 3.4, sənaye istehsalı 2.7 və kənd təsərrüfatı 1.5 dəfə, 2013-cu ildə qeyri-neft sektorunun artımı təqribən 10% və ölkə iqtisadiyyatı təqribən 6% artmışdır. Son 10 ildə ölkəmizə 160 mlrd dollar investisiya cəlb edilmiş, 2013-cü ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına 28 mlrd dollar- rekord səviyyədə sərmayə qoyulmuşdur.

Bütün bu tədbirlər milli iqtisadiyyatın inkişafına, xüsusilə ixrac potensialının güclənməsinə və s. məsələlərin inkişafına təkan vermişdir. (İ.Əliyev regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramlarının icrasına həsr olunmuş konfrans)

Hazırda Azərbaycanda reallaşan və planlaşdırılan böyük layihələr gələcəkdə qeyri-neft potensialımızı gücləndirəcək, ixrac potensialımızı böyük həcmdə artıracaqdır. Azarbaycan Respublikası son 20 ilin makroiqtisadi göstəricilərinə görə MDB məkanında liderdir. Bunu MDB-nin Dövlətlərarası Statistika Komitəsi də təsdiqləyir. Inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında önəmli yeri olan Azərbaycan Respublikası Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə həyata keçirilən uğurlu islahatlar nəticəsində iqtisadiyyatımız inkişaf etmişdir Bu səbəbdən də Azərbaycan Respublikası iqtisadi yüksəliş və sosial rifah sahəsində dünyada öncül ölkələrdəndir. 2016-cı ilin iyun ayının 14-də Azərbaycan Respublikasının BMT-nin Iqtisadi və Sosial Şurasına böyük dəstəklə üzv seçilməsi bunu əyani şəkildə təsdiqləyir. Möhtərəm Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə bu gün Azərbaycanda iqtisadi inkişafın yeni mərhələsi başlayıb, indiki mərhələdə iqtisadiyyatın müasir texnologiyalar və innovasiyalar əsasında inkişafına nail olmaq, müasir tələblərə cavab verən iri istehsal və emal sahələri yaratmaq, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini istehsalata geniş tətbiq etmək, ixrac yönümlü məhsulların istehsalına diqqəti artırmaq qarşıya qoyulan başlıca vəzifələrdəndir.

Ölkəmizdə aparılan ardıcıl iqtisadi islahatlar qlobal iqtisadi çağırışlara konseptual yanaşmalarla daha da təkmilləşdirilməkdədir. Bu baxımdan ölkə başçısının 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın 11 əsas sektoru üzrə Strateji yol xəritəsi xüsusilə önəmlidir [5].

Xarici ekspertlərin və məsləhətçi beyin mərkəzlərinin iştirakı, beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq çərçivəsində hazırlanmış strateji yol xəritələri 2016-2020-ci illər üçün iqtisadi inkişaf strategiyasını, 2025-ci ilədək olan dövr üçün uzunmüddətli va 2025-ci ildən sonrakı dövrdə hədəf baxışı əhatə edir. Strateji yol xəritələrinin həyata keçirilməsi nəticəsində dövlət investisiyaları katalizator rolunu oynayacaq, iqtisadi inkişafın lokomativi isə özəl sektor olacaq.

NƏTİCƏ

Ümumi qələbəmizin əldə olunmasının əsas səbəblərindən biri Azərbaycan iqtisadiyyatının sürətli inkişaf strategiyasına arxalanmaq idi. Yəni Ümumi Daxili Məhsulun 3 dəfə artması, yoxsulluğun səviyyəsinin aşağı düşməsi, məşğulluq mərkəzlərinin sayının artırılması,işsizliyin səviyyəsinin aşağı düşməsi və başqa sahələrdə əldə olunan uğurlar ”Dayanıqlı İnkişaf Hədəfləri indeksi”nə görə 166 ölkə arasında 54-cü yerdə olduğunun göstəricisi idi.

Artıq dünya dövlətləri geostrateji mövqedə yerləşən Azərbaycanın daha vacib tərəfdaş olduğunu bir daha təsdiqlədilər. Buna misal olaraq, Şərqlə Qərb birləşdirəcək nəqliyyat dəhlizlərinin məhz Azərbaycan üzərindən keçməsidir. Bu isə gələcəkdə Azərbaycana iqtisadi dividentlər gətirəcək.

Ədəbiyyat

1.”Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı 29 dekabr 2012.

2. İmanov Q.C., Həsənli Y.H. “Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının modelləri. Makroiqtisadi təhlil.” Bakı.Elm 2001.

3.Həsənova P.Ə. “Milli iqtisadiyyatda innovasiyaların inkişaf problemləri və perspektivləri” Bakı 2022.

4.Hüseynova A.D “Azərbaycanda innovasiya potensialının təhlili” Elm və təhsil.2013

5.“Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı 6 dekabr 2016.

6.https://lib.aliyev-heritage.org/en/index.html - "HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ" beynəlxalq elektron kitabxana

TOR VERGATA UNIVERSITY OF ROME ITALIA
THE EFFECTS OF THE RUSSIA-UKRAINE CONFLICT ON THE GLOBAL MARKET

Polad Mammadov
pmammadov18@gmail.com
Department of Jurisprudence
Law and Protection: Contemporary Experience, Comparison, Romanistic Legal System
Article Advisor: Assist. Professor Massimo Papa

ABSTRACT

This article delves into the worldwide economic repercussions of the Russian-Ukraine war during the month of the invasion, which occurred on February 24, 2022. In response to the conflict, various international sanctions were imposed on Russia with the aim of compelling the country to de-escalate the crisis. Despite being targeted to impact Russia, these sanctions had unintended consequences on the global economy, particularly through disruptions in the global supply chain.

Leveraging global data as well as data from the Euro Area, Ukraine, and Russia, the study reveals notable changes. There was an upswing in the global Purchasing Managers' Index (PMI) and an increase in the global prices of food and food ingredients. On the day of the invasion, the global stock market index experienced a sharp decline. The Euro Area's manufacturing PMI showed a decrease in the month of the invasion. Additionally, the transportation component of the consumer price index in the Euro Area rose due to energy and fuel shortages, leading to an increase in gasoline prices for transportation.

Ukraine bore a more severe impact from the invasion compared to Russia and the entire Euro Area. Core consumer prices in Ukraine and the Euro Area exhibited a high correlation during this period. Food inflation demonstrated a strong correlation in both the Euro Area and Russia.

Furthermore, a positive and substantial correlation was observed among the world food price index, world oil price index, world dairy price index, and world cereals price index during the month of the invasion. The conflict triggered a global surge in prices, contributing to an increase in global inflation.

Despite conflict resolution efforts brokered by Israel between Russia and Ukraine, the economic repercussions of the crisis persisted in many parts of Europe and beyond.

Keyword: War, Ukraine, Russia, Conflict, sanction, SWIFT, invasion, economic consequence, NATO, Europe, inflation, oil price

INTRODUCTION

Overall, the crisis between Russia and Ukraine has had an impact. Supply and pricing on the major commodities in the global market have changed significantly. The world markets and prices of goods and services have all been significantly impactedby the crisis. This impact may be viewed as the biggest change since the start of the conflict, which immediately impacted petroleum, gas and other major commodities (Abuzayed et al. 2022).

The world market systems and products of prices are related. This research, to our knowledge, is the first to examine how America and other countries stock andcommodities markets interacted prior to and through the Russia and Ukraine conflict.Consequently, understanding the relationships between the major commodities and countries will aid investors and decision-makers in making the best choices swiftly for straightforward investments during the conflict in Ukraine and execute cured outcomes by restraining monetary losses (Mahler, 2023).

The conflict influences several channels, including the commodities market and financial spill confidence. The infrastructure and vital services in the area will be put to the test by a sizable refugee inflow. The devastation done to Ukraine's economy will influence remittance flows to several of its neighbors. The global market would be hampered by disruptions to the supply and financial channels around Europe and the world as well as a surge in investor risk aversion. If any of these dangers materialize, it might exacerbate the fundamental factors promoting growth, decreasing long-term growth prospects, and increasing divergence and poverty (Kose, et al 2022).

Ukraine will require a significant mobilization of resources once hostilities are over. It is crucial to have a correlated reaction when authorities may be inclined to enact trade hurdles and cost controls of commodities, together with to arbitrate with the subvention and same procedures, to avoid unproductive policies. Actions taken by different nations may instead result in a contest to the stern, additional obstruct financial redemption, and exacerbate monetary breach, hike inflation, and cuisine insecurity, especially for citizens who are poor and in need of humanitarian aid like food and other services. (UNHCR, 2021).

War typically has a significant negative impact on global economic advancement. Recent events have sparked a confrontation between the two largest economies in both nations, and they are now actively at war with one another. The militaries of both nations are being used to confront the adversary. Every nation on the earth today has experienced globalization, which has had a serious impact on their economy. Nonetheless, it is expected that the effects of globalization will cause the world GDP to fall by 1% in 2023. (World Bank 2022a).

Conflict in Ukraine has exacerbated other economic problems such as monetary policy uncertainty, business confidence challenges, and weakening overall consumer demand, which was already at a low point owing to pandemic-driven price hikes.

Owing to the disruption of trade flows, it is further expected that the Russia-Ukraine conflict will intensify economic harm on both sides, including acute shortages in the intricate food value chain, which spans proffering, and whole sales of goods and services in the worldwide market. Owing to delayed delivery dates and flawed products, producers will therefore incur high transportation costs and insurance premiums (ibid).

Prudently designed approaches would be necessary to limit the impacts of the conflict on citizens and solvent or productive advancement. It would take a concerted effort to sheltered refugees, meet their basic needs, and aid in their fusing into countries willing to accept them. To restore Ukraine after the battle, substantial collections of funds will be required. Due to pressure from rising livelihood products and other focal demands, authorities may be persuaded to implement cost controls and appropriation calculations, but doing so could have unintended consequences. Citizens that are less

lucky can be protected from a fast-increasing consumer charge by unorthodox, well-balanced safety net programs (Laborde, et al, 2019).

Chavez (2022) asserted that ongoing structural issues made it challenging for the economies of both nations to recover. Despite challenges from rising gas, diesel, and oil prices as well as fiscal restraint that only partially offset the increase in transportation from a bumper crop and increased domestic urgent needs with fewer pandemic regulations, Ukraine's financial system had been gradually recovering from the prevalent of COVID-19. A broad-based recovery required completing crucial measures to encourage individual sector-led development and the creation of jobs by reducing investment impediments. After a robust 2021 recovery, it was predicted that Russia's economy would shrink in 2022 (ibid).

A Russian and Ukrainian recession is anticipated to result in considerable losses for some financial enterprises operating in the world market systems, according to Coibion et al. (2021). Numerous European banks have close ties to Russian businesses like Sberbank that have suffered enormous losses. Almost 1% of all bank fortes and 8% of all the overseas submission in the countries where banks are most exposed are culpabilities of Russian companies. However, most of the Russian exposures of EU fringes come from their Russian peripheral, which is primarily supported by domestic investors and creditors. This should lessen the likelihood that deprivation will spiral into EU fringes financial markets when combined with the substantial monetization of European fringes prior to the conflict. (Coibion et al. (2021)).

Significance of the study

This study examines relevance from a variety of aspects. These perspectives include the theoretical perspectives, its relevance for the development of social policy at the government and other levels, and relevance in relation to providing new and updated data on the topic. The study also has personal relevance for me as a researcher and aspiring humanitarian student.

Its theoretical relevance lies in our enriching of sociological knowledge on the waron Ukraine. Due to the deep negative impacts that violence has on social systems, interpersonal connections, and individual members, conflict has always been a part of human society. The concept of conflict, its strategies, and its function in resolving international conflicts have all been extensively studied in political science and international relations. However, in light of its purpose and relationship to society asa whole, the field of theories has developed specific ideas or viewpoints to understand war and its relationship to society. Conflict's theoretical importance comes from its capacity to influence social relationships and human behavior at all societal levels. Theory emphasizes the role of group identity and an intergroup relation in shaping attitudes and behaviors towards out-groups. These theories are functionalism, symbolism interactionist, and conflict theory perspectives. Understanding the causes and dynamics of conflict is crucial for developing effective strategies for managing and resolving conflicts.

Regarding personal relevance, there are a lot of debates on the war of Russia and Ukraine, for some country, it is bad while others country sees it as good war. As a researcher this topic is very crucial to me, for decades I have seen the behavior and attitudes of people in terms of wars, and the effects of war on country. I took the venture to know what the causes are, and the impact of the conflict will be imparted on the globe.

Also, the findings from the study can be used to inform the design of interventions toaddress war and its effects on country, nation, and communities at large as well as to add to the body of knowledge for community's intervention.

Objectives

Below are the objectives of this study.

1. To identify the causes of the war between Ukraine and Russia
2. To examine the relationship between the global market and the Russia-Ukraine war
3. To understand the implications of the Ukraine-Russia conflict on the globalmarket system
4. To examine the challenges and consequences of the global market isexperience in relation to the Ukraine-Russia conflict.

Research Questions

1. These are the research questions that is drive from the objectives of study?
2. What are the causes of the conflict between Ukraine and Russia?

3. How is the relationship between the global market and the Russia-Ukrainewar?
4. What are the effects of Ukraine and Russia war on the global market system?
5. What are the challenges and consequences of the global market isexperiencing in relation to the Ukraine and Russia war?

Analysis of the Conflicts and Its Results

This chapter examined and analyzed the conflict between Ukraine and Russia and its results, especially in terms of its effects on the global market. The researcher discussed some of the concepts that are related to the said topic, to bring a clear understanding of the study. These are the concepts that were discussed below: the theoretical perspective/framework, the causes of Russia and Ukraine war, Ukraine and Russia impact on the global market, regional global impact, and global conditions of the world before the war, international responses of the war, global commodity market, and the effects of the near-term outlook. These concepts were well analyzed in this chapter. Furthermore, the power of conflict to influence social relationships and human behavior at all levels of society makes it theoreticallyrelevant. Conflict theory holds that individuals are naturally self-interested and compete for scarce resources. Conflict theory in sociology stresses the part that groupidentity and an intergroup relationship play in determining attitudes and behaviors toward other groups. These theories come from the perspectives of functionalism, symbolism, interactionism, and conflict theory.

Theoretical Framework

The meanings of conflict and how it affects a nation's political, social affairs and the economy vary depending on the time and type of the conflict. Conflicts can be classified as either international conflict or civil conflict, depending on where they take place, time, and conditions. Dennen defined disputes as "arranged ongoingconflicts of a fugitive nature among aggregate of any types, capable of sorting themselves for vicious fights convey by soldiers in the field (either by land air or sea), and prop-up by secular or partially equipped populations." (Dennen, 2005).

Conflict studies are commonly seen to be under the purview of political affairs and international relations, but, considering that conflict has significant effects on

communities, it is crucial to understand conflict from sociological angles. In this thesis, we'll look at the three primary components of the sociological theory of conflict. The three are conflict, symbolic interactionism, and structural functionalism theories.

According to functionalism, which is sometimes referred to as structural-functional theory, society is made up of numerous parts that fit together to form a structure, and each of these parts was created to satisfy the needs of members in communities. As a result, it is thought that once social jealousy between two or more social units' manifests, a society's socio-political disorder would undergo a drastic challenge. Institutions typically developed out of some kind of social movement, cooperative project, or collective action that needed long-term planning and consistent work (Gillett, 2007). Functionalists argue that conflict contributes to the development of civilization.

According to conflict theory, conflicts arise when social groups are given uneven access to resources, power, and influence. These conflicts therefore speed societal reform. Conflict theory has a more negative outlook on conflict than the functionalistviewpoint. Conflict uses force and violence as political methods, but this is not the only way to accomplish objectives (Clausewitz in Sharma, 2014). According to the conflict hypothesis, cooperation between defense officials, arms manufacturers, and political figures causes nations to increase their military spending and even engagein conflict.

The employment of armed forces and other comparable tactics by nations to increase their effects and supremacy over other states, as in the case of imperialism, is anotherconflict theory approach to war (Hinton, 2022). Boggs (2011) claims that conflict is not beneficial to society since it consumes a substantial percentage of the country's budget that could be used for societal demands. (ibid).

The symbolic interactionism theory is based on the interactions of people in a society. It is intended that communication, and the exchange of meaningful signs and symbols will help people better grasp their social contexts. This viewpoint focuses on the ways in which interception and explications may affect the ways in which people behave and act during conflicts, as well as the ways in which these beliefs change over time.

Symbolic interactionist concentrate on the signs, symbols, and objects connected to war and how they are used to influence members of society, in contrast to functionalists who concentrate on the objectives and conflict theorists who concentrate on the differences connected to conflict. Officials

and the media utilize symbols during a conflict to foster patriotism while also fostering unity and support for the struggle. This is crucial because the internal organizational structures of the participants and their interpersonal connections establish the stakes of conflict (Sharma, 2014). The internal systems of the combating parties function effectively thanks to symbolic representations and shared experiences.

Conflict theories abound in fields involving governmental activities. Although to a lesser extent, the sociological perspectives or opinions offer a variety of thoughts of conflict and its significance to society. The functionalist perspective claims that conflict has many purposes, the most crucial of which is to strengthen social cohesion. Conflict perspectives contend that violence advances power and commercial objectives while obtaining resources from unmet social needs of the nations. Conflict is fueled by symbolism, citizen experiences, and experiences related to symbolic interactionism.

The Causes of Russia-Ukraine Conflict

In any country, conflicts may be a key source of insolvency, underdevelopment, disease, financial challenges. Since 1950, the number of wars has increased between states, ethnic groups, as well as religious groups. Wars constantly have ethnic or religious components, but there are always underlying economic motivations as well. Political, economic, and social disparities are major fundamental causes, as are acute deprivation, economic challenges, bad institutional services, big unemployment, environmental pollutions, and individual motivation to combat and boundary disputes between countries (IOM, 2022).

In relation to Ukraine and Russia conflict first, North Atlantic Treaty Organization (NATO) may be key primary source to the Ukraine and Russia war situation. To tellthe truth, Vladimir Putin began the conflict and the ongoing war, he can account for the dispute. The main argument is that, as it has done for so long, NATO has pursued policies towards Ukraine that Russian President and other Russian leaders regard as having real-world repercussions. I'm addressing NATO's fixation with enrolling.

Ukraine and turning it into a Western stronghold on Russia's territory (Budjeryn, 2022).

Second, NATO and its allies have stepped up pressure on Russia in response to the start of the war. The NATO and its supporters were committed to severely undermining Russian military power and firmly capturing Russia from the enemy. NATO isn't sincere about trying to settle the dispute through consular means. This implies that it will undoubtedly endure for several months, if not years. Ukraine will suffer even more because of this procedure than it has before. In essence, NATO nations are helping Ukraine follow the sensual road. However, there is a possibility that things will get worse if NATO is forced into the conflicts and heavy military weapons are used. (Wiegrefe, 2022).

The crux of the problem is NATO's desire to turn Ukraine into a Western defense line along Russia's borders. This plan consists of three parts: fuse Ukraine into the European Union; establishing a pro-Western copious democracy in Ukraine; and importantly, fusing Ukraine into NATO. The idea was first put forth by NATO in April 2008 at its biennial summit in Bucharest, where the institution report that Georgia and Ukraine will "become new allies." Russian leaders reacted fiercely, saying they had no intention of letting any country to join NATO and that the plan genuinely posed a threat. According to a well-known Russian journalist, Putin "flew into a rage" and threatened that "if Ukraine joins NATO, it will happen in the absence of Crimea and the eastern territories" (Hall, 2022).

The politics surrounding Ukraine's integration into the West and NATO, as well as NATO's ongoing efforts to reinforce the Ukrainian army, changed in 2021. In Kiev and the NATO allies, there was heightened enthusiasm for carrying out their objectives. The president of Ukraine, who had never expressed enthusiasm for joining NATO and had been appointed in March 2019 based on a call for cooperation with Russia to end the ongoing conflict, made a sudden about-face in early 2021 and not only embraced NATO expansion but also adopted a hardline stance toward the capital city of Russia (Gilbert, 2022).

Ukraine-Russia Impacts of the Conflict on the Global Market

In Ukraine, fighting has caused a serious humanitarian situation. Ukraine's livelihood is in ruins. Ukraine has implemented urgent financial estimation, which includes high authority and banking department restrictions, declared tax deferrals, and fully met national and foreign arrears commitment via strengthen the wealth and it will bring down the constraints on foreign exchange conserve and banks. These ideas helped avert a financial crisis (Bowen, (2017).

As the war destroyed a significant part of Ukraine's manufacturing infrastructure and forced the closure of businesses, some areas of the country became economically unviable. Damaged shipping lanes make it difficult to transport goods on vehicle,and the disappearance of goods to the sea have made every carriage, which reports for quarter of Ukraine's abroad closed. The worth of financial products in Russia have been significantly damaged, the country economy is possibly to continue to facethe risk of financial insecurity for the subsequent time. In relation to selling products, the Moscow Commodities dialogue was put on hold from February 25 to March 24, 2022, because of a serious drop of the cost of goods, Moscow bond yields in foreign currencies have increased (Dennen, (2005).

Russia has received the solvency rating designated default, and the solvency levant swap valuation points to a significant likelihood of future government default. The government has taken steps to stop payments from dollar accounts maintained at US financial institutions from being used to meet Russian debt commitments. In April, Russia tried to pay its international debts in rubles rather than dollars, increasing the likelihood that the government would default on its obligations. After that, Russia received a "fussy downfall" rating from S&P, indicating that it was unlikely that the payments made in rubles should be converted to dollars during the thirty-day grace period beginning on April 4, 2022 (Kose, and Ohnsorge. 2022).

As more foreign companies leave Russia and the outlook significantly worsens, people will be bothered by rapidly fluctuating rates and declining revenues, which will have an impact on their spending and investment. Restrictions on exports to Russia and imports in response to decreased demand will boost external funding. The recently reported restrictions and reductions in Russian oil and gas purchases will likely result in a slight decline in shipments this year. (Kose, 2022).

The sale of software and semiconductors to Russia has been prohibited because doing so would deprive the nation of necessary inputs and worsen the unpredictability of its supply chains. The current prohibition will harm Russia in the future by increasing the cost of oil production, as well as by reducing investment and preventing access to foreign technologies.

Sectorial Global Implication of the Conflict

Due to the close connection with Russia, and to a minor range Ukraine, some financial state in Europe and Central Asia may have been hit particularly hard. Russian remittances make up a significant portion of GDP in every country. The real standards of Russia's currencies are predicted to fall significantly as a result to curtail the livelihood programs and weaker currencies. Some of the Economic Cooperation Administration (ECA) economies also export heavily to Russia and to marginal level Ukraine, and these countries are significant sources of tourists for several countries in the region.

The Economic Cooperation Administration (ECA) total growth, excluding the two countries, is expected to fall dramatically. Russia and Ukraine have minimal direct commercial engagement outside of the ECA. Russia-Ukraine results for 2.2% of global GDP, 2.2% of product sold to foreign countries, 1.7% that import into the country, and a negligible portion of global bank obligations and assets from direct investment. About half of Russia's products sell in global market are fuel and energy-related items (World Bank, 2022a).

Other nations have actively sanctioned energy imports from Russia in addition to the import bans on Russian hydrocarbons enacted by the US, UK, and Canada. A significant decline in Russian visitors, which were the sixth largest source of tourists in the globe, will influence the business globally. Most of the economies in the region are much more closely connected to the euro area economically and financially than they are to Russia. While visitors from these nations typically make up a large portion of total visitors, the amount of goods sold between the two countries accounts for a smaller portion of the total goods sent to the global market inmost ECA economies. The battle will, nonetheless, influence global commodity and financial markets as well as refugee flows. This crisis is a result of the rise in commodity prices, challenges in international commerce, and instability in the financial markets, as well as the largest refugee crisis to affect Europe since World War II.

Global Conditions of the World Market Prior to the Conflict

Before the conflict in Ukraine, the world market was expanding slowly but steadily, with emerging countries struggling and established economies recovering from the financial crisis. The real gross domestic product (GDP) expanded at an annual pace of 2.6% in the fourth quarter of 2014.

Additionally, the unemployment rate decreasedto 5.7% in January 2022 (World Bank, 2022).

Global inflationary pressures have been exacerbated by clogged supply chains, a lack of transitional inputs, and an imperceptive dispense of gas and household commodities. Central banks and market participants have been pleasantly pleased by the world's unrest on numerous occasions. Global inflation spiked to 6.5 percent in February 2022 because of supply interruptions, rising domestic product and energy prices, and other associated variables after falling to 1.2 percent (year on year) inMay 2020. In most nations, the predictions came true, and the first quarter of 2022 was predicted to be the height of global discontent. (Bachmann, 2022).

Prior to the invasion, persistent structural problems were already preventing economic recovery in Russia and Ukraine. While headwinds inflated energy costs and financial coalition somewhat mutualized the uplift to exports from a bigger produce and improved household needs with lessening COVID-19 reduction, Ukraine's wealth had been leisurely getting better from the outbreak. A broad-based recovery depended on finishing crucial refining to encourage individual department-ledgrowth and employment making by removing acquisition impediments. Russia's economy was forecast to decline to 2.4 percent in 2022 after experiencing a robust rebound in 2021.

Excessive increment, rigid economic policy support and remaining structural problems hindered further progress. Despite these challenges, Russia had recently built up considerable macroeconomic reserves (Azevedo, et al 2020).

International Response to the Invasion

A growing number of nations are subjected to financial, and other punitive measures as retaliation of the conflict in Ukraine. For a nation the size and economic weight of Russia, the severity of these sanctions is unprecedented. Along with the current sanctions, they have been put into place.

Leaders all over the world have been strongly against the punitive action by Russia, and as a result, they were exposed to fresh punishment from these leaders, which hadoutstanding dismissive consequences on the two nations and international market. The Ukraine received financial support from the European Union and military supplies. The group also put in place several economic restrictions, such as a prohibition on Russian planes flying over European Union (EU) atmosphere, an immediate embargo on specific Russian institutions, and a disallowed on specific Russian channels. Numerous functionaries of Russia and some country in arts, media, commerce, and sports were among the non-governmental responses to the invasion. Numerous citizens from India, Africa, and the Middle East who work and study in Ukraine have complained of racism perpetrated by that nation and other Eastern European nations (EEN) (Young, 2022).

In addition, there were urgent protests the invasion across the world, including in Russia. Along with the protests, anti-war petitions and open letters were also issued, and political and cultural public figures spoke out against the conflict. The Russian government responded to the protests with severe repression. Between February 24 and March 13, 2022, at least 14,906 persons were detained, according to OVD-Info. The Russian government persecuted citizens who inscribe anti-conflict entreat in relation to other kinds of conflict opposition, imposing massive censorship measures (Paliwoda et al, 2022).

Vladimir Kara-Murza and Alexandra Skochilenko are two Russians who are charged with similar offenses. In addition to the commotion, there were reports of prejudice and anti-Russian sentiment directed at immigrants who speak Russian and the Russian diaspora as a result of the conflict. The Ukrainian government has chosen to rename streets in honor of famous Russian authors like Tolstoy and Tchaikovsky. Numerous areas of the recently occupied Ukraine by Russian forces saw anti-occupation demonstrations (Harding et al, 2022).

The invasion was widely denounced by the populace around the world. Around the world, demurrals and demonstrations were held, including those in Russia and many post-Soviet nations. Russian monuments were vandalized and even destroyed inmany parts of Europe. While traveling through the streets and participating in public events, antiwar protesters violently attacked Russian diplomats in Europe, particularly in Western Europe and the EU. Social media users quickly began calling for widespread boycotts of Russian culture and products in response to the invasion. International attackers attempted to take down Russian web page, especially the people run by the Russian administration (Becker et al, 2022).

Many people think that the Russian retaliatory measures against Ukraine were a violent act that

violated the UN Charter. Additionally, Russia was charged with war crimes. Most countries denounced the use of cluster munitions by Russian forces dueto the immediate and long-term dangers they presented to civilians. They launched multiple launch rockets together with other air-space arms, missiles, heavy artillery, and wide-area explosives. Apparently, cluster munitions rockets were also launched by Ukrainian soldiers (Caldara & Iacoivello, 2022).

Global Commodity Market

The purchases of goods and services or basic products including metals, energy, food, and other natural resources is referred to as the essential commodity product in the global market. The global economy depends heavily on the commodities market because it gives producers and consumers a place to trade items based on supply and demand. Due to rising energy costs, other energy-intensive products like fertilizer and aluminum have seen price rises. Stockpiles of industrial goods have decreased, particularly those of local oil (James, 2016).

Europe's markets are vulnerable because of its dependence on Russia for energy product. Gas costs in the Eurozone have surged 400% since January 2021, while oil prices have doubled. Rising energy prices are affecting the region's production costs and buying energy, leading to the Eurozone's annual distension rate of 7.5 percent in March 2022. Russia produces more than the natural gas, and the oil and petroleum that the EU imports; therefore, if Russia stopped its distribution of these commoditiesto Europe, essential commodities costs would increase (Dijkman, 2010). Moreover, with over 40% of its exports of gas, fuel, and oil going to the EU nations, Russia is similarly dependent on the region for imports. The current pipeline networkwill make it difficult for Russia to divert all its distributions of its commodities such as oil and gas to other countries. The consequences are predicted to be largest in several OPEC member countries and other energy producers in USA, even though part of the unexpected gain may be mitigated by prior hedging.

The Effects for the Near-Term Outlook

There will be difficult days ahead since the conflict has severely dimmed the short- term outlook for the global economy. War is influencing global business through several channels, including the financial and commodities markets, trade, migratory links, and confidence. Because of this, many advanced economies are coping with declining economic prospects. The organizations that import commodities are projected to suffer severe negative consequences from a decline in trade terms, a slowing in trade, and a significant tightening of financial circumstances caused by rising borrowing costs and inflation (Ha, Kose, 2022).

However, some businesses that export commodities, particularly those that experience sudden spikes in commodity prices, may ultimately benefit from the export of energy if those price increases lead to a persistent improvement in their individual terms of trade. The hazards associated with the short-term prognosis are exacerbated by the war. Rising geopolitical tensions, financial strain, refugee crises, food shortages, hiking influence, and weakening long-term growth drivers are all becoming more likely. These risks could become more serious due to the world proneness including high debt levels and limited reserves of specific commodities like wheat and oil. These risks are connected, are getting worse, and might cause the global economy to fall on its feet.

Higher inflation and accelerated monetary policy tightening

The impact of high cost of food and commodity prices may speed the tightening of financial regulations, raise the risk of bankruptcy, and intensify deprivation and divergence. Market-based measures of long-term inflation expectations have reached the levels ever in both Germany and the United States. The United States had alreadyexpected to frequently hike policy rates, even before the tensions. However, rising

prices and inflation expectations may necessitate a more pronounced round of monetary tightening (Kose, et al 2021).

The EU nations may experience comparable forces. Since 2020, the financial situation has already sharply deteriorated worldwide. The Eurozone will be under pressure from further tightening as it already faces financial vulnerabilities such as high debt, substantial foreign-currency liabilities, sizable near-term loan tumble conditions, and budget shortage. Those who import goods and services with a weaker money rate are particularly susceptible to expanding monetary limitations.

Financial stress

The battle might make many market institutions feel even more risk-averse, and rising market volatility might make things much worse financially. The constant risk of market-specific disruptions stems from the wide intraday price fluctuations in a variety of commodities and financial assets. Due to the high irregularity of prices, large corporations have already experienced significant margin calls, which resulted in transaction repeals and a halt to operation. Financial institutions may also experience more losses than anticipated because of miscalculated exposures to Russia, such as through imposed non-bank monetary firms or unanticipated bankruptcies of Russian organizations that have an impact on other nations.

More generally, rising investor risk aversion could lead to capital leaving emerging nations, weakening currencies, falling stock market values, and rising risk premiums in bond markets, all of which would contribute to the spread of financial instability globally. Given that debt levels in some nations have already reached historic highs and that the COVID-19 outbreak has negatively impacted long-term development prospects, investors may start to doubt the sustainability of those countries' debt.

Decreased food and energy insecurity

According to WFP (2022), food prices have grown dramatically across the nation, especially in regions where combat is ongoing. The three food commodities that had the biggest price rises 2021 were millet, buckwheat, and wheat flour. Other large increases were seen for domestic products such as pigs, goat, and cooking oil. On the other hand, data show that 40% fall in the average citizens buying energy in Ukraine,indicating a significant decrease in the population's access to food (ibid).

The abrupt halt of maritime exports in February 2022 and the gradual pace todistribute and being delivered through sea and land channels have limited the cost of accessible storage space for the upcoming harvest. Approximately 14% of Ukraine's grain storage facilities were destroyed or damaged as of May 2022. Additionally, 10% of the grain depot area is now under Russian control. The price of cereal and oilseed that is currently in depot is more than four times what it was at the same pointlast season when exports, local depletion are all taken into consideration (WFP, 2022).

It is concerning that reproving farming activities such as seeds, fertilizer,insecticides, machinery, gasoline, and animal supplies are all freely available and accessible. This is mostly due to a combination of financial challenges among agricultural farmers and limited supply caused by disrupted logistics services. Fuel, grain seeds, plant protection products, and fertilizer prices have all risen dramatically across the country. Animal health products, such as commercial veterinary medications, animal feed and feed additives, are inaccessible to livestock producers both physically and financially. Additionally, a 25 percent decrease in the number of cattle was seen among smallholders nationwide, primarily because of forced slaughtering for economic reasons.

Considering the data, it can be concluded that the hostilities in Ukraine and Russia have had a significant impact on the world economy, with the rise in oil costs servingas their main aftereffect. Fears that Russia would stop providing oil to Europe as retaliation for the restrictions on the West had imposed led to this situation. The second result was a decline in trade between Russia and Ukraine, which was detrimental to the economies of both nations. Thirdly, both countries' military expenditures increased, which led to lower public spending on things such as healthcare facilities and education. However, some of the respondents' perceptions inthe study will be discussed in chapter three in their own words. Their perspective wasvery crucial to this research.

Discussions

The conflict's effects on the energy markets have been among its most serious ones. One of the biggest oil and gas producers in the world, Russia uses Ukraine as a significant transit country for its gas exports to Europe. These exports have been hampered by the fighting, raising questions about Europe's energy security. Additionally, trade and investment have been impacted by the sanctions the West hasplaced on Russia, which has had a negative effect on the world economy.

Markets have been closed in Russia and Ukraine. These terrible events will have significant long-term business ramifications, which we are now examining, in addition to the loss of life and property. Because of the rising cost of gas, diesel, petroleum, estimates for upsurge have changed, and various industries require supplynetworks throughout Europe and the rest of the world to be rerouted. These changes are likely to have a significant impact on how energy is delivered to Europe. To satisfy the

environment and societal and governance expectations of our clients and to best manage their portfolios, we must engage on these and numerous more challenges.

The conflict has affected international security, too. Russia's annexation was illegal under international law, and it raised concerns about potential Russian aggression in the area in the future. The ongoing violence in eastern Ukraine has resulted in thousands of deaths and displaced millions of people.

In terms of participants perceptions, opinions varied by participants. Some participants view Russia's actions as aggressive and illegal, while others see them as necessary to protect Russian interests. Majority of the participants condemned Russia's actions and imposed sanctions, while others have maintained friendly relations with the country.

In conclusion, the conflict between Ukraine and Russia has had far-reaching implications for the global market and international relations. If the conflict didn't stop, the impact will continue to be felt for years to come.

Conclusion

We look at the objectives relating to the study by analyzing the causes of the two nations on the east part of Europe**;** the relationship between the global market and the Russia-Ukraine war**,** the implication of Ukraine-Russia conflict on the global market system**,** and the challenges and consequences of the global market is experience in relation to the Ukraine-Russia conflict.

The study is important theoretically because it illuminates the insights of diverse sociological viewpoints on a subject for which there is a paucity of such viewpoints. Also, it adds fresh and current data to sociological research. This study is especially crucial for the world because both countries are well renowned for its stunning vistas and abundant natural resources. This study might raise public awareness of the dangers of the conflict in Ukraine, and the effect of the conflict on the global market.

In this research, a qualitative technique was applied with the goal of better understanding the phenomena of conflict's implications on the world market. Both research subjects in Istanbul responded to the questions. Anonymous quotation wasused to safeguard the participants' identity, but when it was vital to provide context, the participants' status, affiliation, and/or location were revealed.

Also, the researcher, look at some of the literature and definitions of key terms on the effects of on Ukraine on world economy. According to these literatures, Inflation is likely to stay high in the short-term urgent needs of supply of shocks are absorbed by the systems that determine prices and wages. In the medium term, it is anticipated that inflation will revert to being low and within the goal (Ha, Ohnsorge, 2022). Growth will slow as financial regulations are tightened by international financial institutions and the COVID-19-related economic stimulus is eliminated. Product costs will also stabilize as supply conflicts brought on by the disruptions in Ukraine are priced in. Finally, supply bottlenecks will disappear as global production lines and logistics are adjusted (Guénette, 2020). After decades of establishing trust, more beliefs are expected to remain firmly rooted over the medium term. (Reifenschneider, 2022).

The interruption of imports has already hurt domestic manufacturing, particularly that of the automobile and aerospace industries. Due to previously announced limitations and trims in buying of oil, petroleum, diesel, domestic goods, and gas, a little decline in exports is predicted in 2023. The ban on software exports willdeprive Russia and Ukraine of vital operations and exacerbate supply chain disruptions in those countries. Long-term negative effects of the existing sanctions include decreased oil and gas output due to global oil industries departing, a fall in financing, and an absence of access to overseas technologies. (Matteo, 2022).

It is projected that the real value of monies from Russia will decrease dramatically because of a decline in trade pursuit and a weaker ruble. Russia and Ukraine are major sources of tourists for certain states in the region, while several European countries export considerably to both of these countries as well as Ukraine to a lesserlevel.

Russia and the Euro area have few connections, which have decreased; China and Russia have stronger but still modest connections. Russia was the sixth-largest pedigree of day trippers in the world, and a significant drop in Russian day trippers will have an impact on the industry globally. Most of the region's economies have significantly deeper economic and financial ties with the European economic area than with Ukraine and Russia. Exports to these two countries make up less than 5%of overall exports in almost all European economies area, whereas day trippers from these countries typically make up to 25% of all visitors.

The crisis in Ukraine is causing a serious humanitarian catastrophe. Over 12 million people are thought to have been displaced, and nearly 13 million people need immediate humanitarian assistance. Ukraine's economy is in tatters. Trauma to the population will have long-lasting effects. Violence is influencing the entire world through several channels, including commodities markets, trade, and confidence.

A sizable number of refugees will put a burden on the region's basic services.Remittance flows to several of Russia's neighbors will be impacted by the damage to the Russian economy. Disruptions to the local financial and distribution networks as well as increased investor risk perceptions will hinder the regional economy.

The war has negatively impacted the world economy's long-term prospects. The commodity market served as the main conduit for the initial effects on the global economy. Prices for products like oil, wheat, fertilizer, and different metals—which are supplied by Russia and Ukraine—have skyrocketed. In many developing and emerging market economies, rising food and energy prices are making poverty and food insecurity worse. Additionally, they are escalating current inflationary pressures. The worldwide markets have fluctuated as unpredictability and conflict have increased. Europe, which imports a lot of commodities, has seen capital flight and sharply rising borrowing costs.

A protracted battle might exacerbate food shortages, weaken global economic growth, drive up finance prices, and heighten the risk of financial problems/crises in several European nations as well as globally. Furthermore, it could exacerbate policy uncertainty and lead to the breakdown of global trade and investment networks, which have historically been essential for fostering growth, poverty reduction, price stability, and the stability of gas, oil, diesel, and food prices. These risks could become more serious due to ongoing vulnerabilities such as high debt and lowstockpiles of some commodities, such as wheat and oil. These risks are linked, are getting worse, and might result in a rough landing for the global economy. There is a dire humanitarian crisis because of the fighting in Ukraine. Transportation by land, air, and sea has been severely disrupted, and vital infrastructure for the country's economy and social services, including power plants, data centers, bridges, and ports, has been destroyed or rendered useless. Urban areas have also suffered significant damage in many different parts of the country.

BIBLIOGRAPHY

Azevedo, J.P., A. Hasan, D. Goldemberg, S.A. Iqbal, and K. Geven. 2020.
–***Simulating the Potential Impacts of the COVID-19 School Closures on Schooling and Learning Outcomes: A Set of Global Estimates.‖ Policy Research Working Paper 9284, World Bank, Washington, DC.***

Bachmann, R., D. Baqaee, C. Bayer, M. Kuhn, A. Löschel, B. Moll, A. Peichl. 2022. –What if? The Economic Effects for Germany of a Stop of Energy Imports from Russia.‖ EconPol Policy Report 36, ifo Institute-Leibniz Institute for Economic Research at the University of Munich.

Becker, T., B. Eichengreen, Y. Gorodnichenko, S. Guriev, S. Johnson, T. Mylovanov, K. Rogoff, and B. Weder di Mauro. 2022. –A Blueprint for the Reconstruction of Ukraine.‖ CEPR Rapid Response Economics, Center for Economic Policy Research, London.

Boggs, C. ***(2011). Empire versus democracy: The triumph of corporate and military power. New York, NY: Routledge.http://dx.doi.org/10.4324/9780203834176***

Bowen, Andrew ***(2017). "Coercive Diplomacy and the Donbas: Explaining Russian Strategy in Eastern Ukraine". Journal of Strategic Studies.*** *42* ***(3–4): 312–343. doi:10.1080/01402390.2017.1413550. S2CID 158522112.***

Budjeryn, Mariana. ***"Issue Brief #3: The Breach: Ukraine's Territorial Integrity andthe Budapest Memorandum" (PDF). Woodrow Wilson International Center for Scholars. Retrieved 6 March 2022.***

Caldara, D., and M. Iacoviello. 2021. –Measuring Geopolitical Risk.‖ Working paper, Board of Governors of the Federal Reserve

Dennen, J.V. ***(2005). On war: Concepts, Definitions, Research Data: A short literature review and bibliography.https://core.ac.uk/download/pdf/12857871.pdf***

Dijkman, Jessica Elisabeth Catharina (18 June 2010). "Medieval market institutions: The organisation of commodity markets in Holland, c. 1200

– c. 1450" (PDF). pp. 1–2. Archived from the original (PDF) on 19 May 2016. Retrieved 20 April 2013.

Gillett, C. ***(2007). –A Mechanist Manifesto for the Philosophy of Mind: The Third Way for Functionalists‖. Journal of Philosophical Research invited symposium on –Mechanisms in the Philosophy of Mind‖, vol.32, pp. 21- 42.***

Gilbert, David ***(21 February 2022). "Russia's 'Idiotic' Disinformation Campaign Could Still Lead to War in Ukraine". Vice Media. Archived from the original on 21 February 2022. Retrieved 22***

Matteo Iacoviello ***(dataset). –Measuring Geopolitical Risk.‖ Accessed on March 23, 2022. https://www.matteoiacoviello.com/gpr.htm***

Philip Kotler & Keller (2005) Marketing Management, 12th edition, ISBN 81-203- 2799-3 .

Reifenschneider, D. and D. Wilcox. 2022. –The Case for a Cautiously Optimistic Outlook for U.S.

Paliwoda & Thomas, Stanley J. & Michael J. ***(2005). International Marketing. London, England: The Chartered Institute of Marketing. p. 13. ISBN 978-1-135-38710-5.Inflation,‖ PIIE Policy Brief 22-3, Peterson Institute for International Economics, Washington, DC.***

Sharma, V. S. ***(2014). A social theory of war: Clausewitz and war reconsidered. Cambridge Review of International Affairs, 28(3), 327–347. doi:10.1080/09557571.2013.872600***

Wiegrefe, Klaus ***(15 February 2022). "NATO's Eastward Expansion: Is Vladimir Putin Right?". Der Spiegel. ISSN 2195-1349. Retrieved 28 February 2022.***

Worrell, M. P. ***(2011). Why nations go to war: A sociology of military conflict. New York, NY: Routledge. http://dx.doi.org/10.4324/9780203834268***

Young, Charles E. ***(April 2005) Advertising Research Handbook, Ideas in Flight,Seattle, ISBN 0-9765574-0-1.***

UNHCR ***(United Nations High Commissioner for Refugees). 2021. –Global Trends - Forced Displacement in 2021,‖***

UNCTAD, ***2012: World Investment Report 2012: Towards a New Generation ofInvestment Policies***

WFP ***(World Food Programme). 2022. –Food Security Implications of the Ukraine Conflict,‖ World Food Programme, Rome***

World Bank. ***2022b. –War in the Region.‖ Europe and Central Asia Economic Update, World Bank, Washington, DC.***

World Bank. ***2022a. Global Economic Prospects. January. Washington, DC: WorldB***

NOMINAL STYLIZED FACTS ON AZERBAIJANI BUSINESS CYCLES

RAMIZ RAHMANOV
Azerbaijan State Economic University (UNEC)
Doctoral student
The Central Bank of the Republic of Azerbaijan
Modelling and forecasting division
rahmanovrr@gmail.com
BAKU, AZERBAIJAN

ABSTRACT

This study examines the nominal stylized features of business cycles in Azerbaijan by employing quarterly data spanning from the first quarter of 2001 to the second quarter of 2023 and using the Hodrick-Prescott filter. In particular, cross-correlations for the cyclical component of both the total GDP and the non-oil GDP are computed in relation to the cyclical components of various other macroeconomic variables. The results show that for both total and non-oil business cycles, household consumption, government consumption, and exports are procyclical, while imports are acyclical. Surprisingly, there is no distinct pattern observed for investment. The monetary aggregates, credit, and deposits exhibit procyclicality. Of the two main trading partners in the non-oil trade, Russia and Turkey, only the Russian business cycle has significant comovement with the Azerbaijani business cycle. Notably, the oil price cycle is procyclical for total and non-oil GDPs. The phase-shift analysis demonstrates that for total GDP, the only leading indicator is Turkish GDP, the rest variables are either synchronous or lagging. For non-oil GDP, the number of leading variables is greater. The list includes deposits, credits, M1, M2, M3, employment, wages, exports, oil price, and Russian GDP. Furthermore, the fact that prices exhibit a procyclical nature, suggests a demand-driven model for the Azerbaijani economy.

KEYWORDS: Business cycle, Azerbaijan, HP filter

INTRODUCTION

Business cycles refer to regular fluctuations in economic activity, indicating consistent trends in the data. The term 'business' specifically narrows the focus to economic activity fluctuations, and 'cycle' highlights excluding irregular fluctuations without a consistent pattern. Understanding the origins and characteristics of business cycles is crucial for policymakers and developing more structural models. Documenting stylized facts related to business cycles is a key tool for constructing

theoretical models. It serves as a statistical benchmark, aiding in the evaluation of the validity of various theoretical models (Alp et al., 2012). Furthermore, the insights from the phase-shift analysis can be used to build adequate forecasting models.

This paper aims to outline the distinctive features of business cycles in Azerbaijan, focusing on cross-correlations among key economic variables, their phase-shift relations, and volatilities. The primary objective is to understand the stylized relationships among Gross Domestic Product (GDP) and its components, employment, wages, prices, banking sector variables, monetary aggregates, and foreign variables. Additionally, since the development of the non-oil sector of the economy is the priority for the nation, the paper explores the stylized relationships for non-oil GDP.

The number of studies devoted to the study of business cycles in Azerbaijan is rather limited. Huseynov and Ahmadov (2014) examine business cycle facts in 16 oil exporting countries applying the Hodrick-Prescott filter to the annual data for 1995-2012. For Azerbaijan, they found that household consumption, investment, and imports lead the business cycle, while the price level and inflation are lagging. This study extends the analysis done by Huseynov and Ahmadov (2014) in several ways. First, the analysis involves a larger sample and data of higher frequency which allows for more reliable results and more granular analysis of economic fluctuations. Second, in addition to the phase-shift analysis, the cross-correlation analysis in employment. Third, the list of variables considered is longer and includes not only domestic variables but also foreign variables.

The rest of the paper is structured as follows. The next section covers the methodology and dataset used in the analysis and presents the results. The section afterward presents the stylized facts of Azerbaijan's economy, discussing the comovements, volatility, and phase-shifts of total and non-oil GDP.

RESEARCH METHOD

For analysis of Azerbaijani business cycles, I employ the conventional approach used in the literature which characterizes business cycles as fluctuations in aggregate real output around its smoothed trend. As a detrending method to estimate the cyclical components of the series, I use the Hodrick-Prescott (HP) filter, as introduced by Prescott (1986) and widely used in similar studies. The HP filter is a high-pass linear filter designed to isolate the long-term component of a series, rendering it stationary up to the fourth order. This technique involves examining a stochastic process with a length of T. The trend component of the series, denoted as "t," is chosen to minimize the sum of squares:

$$minimize \sum_{t=1}^{T}(x_t - \tau_t)^2 + \lambda \sum_{t=2}^{T-1}[(\tau_{t+1} - \tau_t) - (\tau_t - \tau_{t-1})]^2 \quad (1)$$

x_t represents the observed data at time t, τ_t is the trend component at time t, T is the total number of observations, λ is the smoothing parameter.

The first part of the formula (1) minimizes the difference between the observed data and the trend, and the second part penalizes the variability in the growth rate of the trend. The value of λ determines the trade-off between fitting the data closely and keeping the trend smooth. Higher values of λ result in smoother trends. The optimal τ_t values are obtained by solving this minimization problem. For quarterly data, the optimal value of λ is usually 1600.

The data employed in the analysis come from several sources. The data on total and non-oil GDP, household consumption, government consumption, investment, imports, exports, consumer price index (CPI), employment, and wages were taken from the database of the State Statistical Committee of Azerbaijan. The data on credit, deposits, monetary aggregates, nominal effective exchange rate (NEER), and real effective exchange rate (REER) are from the database of Azerbaijan's Central Bank. The data on the GDP and prices of Turkey and Russia come from the database of OECD. The oil price series was taken from the FRED (Federal Reserve Bank of St. Louis). All series except those of Russia cover the period from the first quarter of 2001 to the second quarter of 2023. The Russian GDP series starts in the first quarter of 2003 and ends in the third quarter of 2021, while the Russian CPI series starts in the first quarter of 2001 and ends in the first quarter of 2022. All series are in nominal terms and were seasonally adjusted using the X-11 method and transformed into the logarithmic form.

After obtaining the cyclical component of each series, one can proceed to the analysis of business

cycles which consists of several steps. The first step entails the analysis of the degree of co-movement between the cyclical components of the nominal series and those of the total and non-oil GDP. The degree of co-movement is gauged using the magnitude of the correlation $(i), i\epsilon\{0, \pm1, \pm2, \dots, \pm6\}$ (Krause and Serletis, 1996). If the contemporaneous correlation coefficient $(\rho(0))$ between the cyclical components of the series is positive, zero, or negative, then the series is considered to be respectively procyclical, acyclical, or countercyclical. However, the coefficient different from 0 does not necessarily imply that there is a procyclical or countercyclical correlation (Alper, 1998). It needs to be tested, the absolute value of the correlation coefficient which corresponds to the value required to reject the null hypothesis of no correlation at the five percent level is approximately 0.2. Thus, if $0 \leq \rho(0) < 0.2$, the series are contemporaneously uncorrelated. Additionally, the correlation coefficients can be used to assess the relationship between two series, indicating the degree of similarity or dissimilarity between them at different time lags (phase-shift analysi). When $\rho(i)$ is maximum for negative (positive) values of i, it suggests that the series is leading (lagging) the cycle by i periods. If $\rho(i)$ is maximum for $i = 0$, it indicates synchrony between the series and the cycle.

Table 1 and 2 reports the cross-correlation coefficients for total and non-oil GDP. The cross-correlations include one to six lags and leads as well as contemporaneous correlation. Along with the cross-correlation coefficients, volatilities which represent standard deviations of cyclical components of the series are reported.

***Table 1**. Correlation of macroeconomic variables with GDP*

Variables (x_t)	**Volatility**	**Correlation coefficients of total GDP with**												
		x_{t-6}	x_{t-5}	x_{t-4}	x_{t-3}	x_{t-2}	x_{t-1}	x_t	x_{t+1}	x_{t+2}	x_{t+3}	x_{t+4}	x_{t+5}	x_{t+6}
Household consumption	8.0	-0.2	-0.2	-0.2	0.0	0.1	0.3	0.52	0.43	0.37	0.37	0.40	0.35	0.30
CPI	3.7	-0.1	0.0	0.1	0.2	0.3	0.5	0.62	0.60	0.54	0.41	0.25	0.14	0.03
CPI (Russia)	2.1	0.1	0.0	-0.1	-0.1	-0.2	-0.2	-0.22	-0.24	-0.19	-0.11	-0.07	-0.03	-0.01
CPI (Turkey)	6.7	-0.3	-0.3	-0.3	-0.3	-0.2	0.0	0.12	0.28	0.35	0.33	0.25	0.13	0.00
Credit	13.1	-0.08	-0.11	-0.11	-0.08	0.00	0.14	0.27	0.32	0.31	0.29	0.25	0.27	0.28
Deposits	9.4	0.05	0.03	0.03	0.04	0.14	0.32	0.39	0.35	0.22	0.02	-0.20	-0.21	-0.18
Employment	1.3	-0.23	-0.08	0.07	0.16	0.23	0.28	0.38	0.49	0.43	0.41	0.34	0.25	0.17
Exports	21.6	-0.09	0.03	0.20	0.35	0.56	0.75	0.87	0.69	0.44	0.19	-0.05	-0.18	-0.29
GDP	10.9	-0.11	-0.03	0.11	0.30	0.53	0.77	1.00	0.77	0.53	0.30	0.11	-0.03	-0.11
Non-oil GDP	5.2	-0.39	-0.31	-0.22	-0.06	0.15	0.39	0.63	0.65	0.62	0.55	0.49	0.33	0.22
GDP (Russia)	2.4	-0.16	-0.07	0.04	0.22	0.45	0.62	0.74	0.67	0.48	0.30	0.11	0.00	-0.12
GDP (Turkey)	3.3	0.23	0.29	0.35	0.46	0.54	0.53	0.42	0.12	-0.13	-0.24	-0.34	-0.39	-0.47
Government consumption	8.1	0.00	0.08	0.13	0.12	0.10	0.15	0.21	0.18	0.21	0.17	0.18	0.17	0.14
Imports	12.1	-0.06	-0.06	-0.10	-0.05	0.03	0.10	0.16	0.12	0.04	0.00	-0.03	-0.08	-0.20
Investment	12.1	-0.04	0.10	0.01	0.03	-0.01	0.13	0.11	0.08	0.09	0.09	0.08	0.06	0.06
M0	15.9	-0.28	-0.22	-0.11	0.01	0.15	0.32	0.47	0.54	0.55	0.52	0.45	0.37	0.27
M1	14.5	-0.28	-0.19	-0.07	0.06	0.23	0.39	0.54	0.58	0.56	0.48	0.40	0.31	0.21
M2	15.9	-0.28	-0.19	-0.06	0.07	0.25	0.42	0.56	0.59	0.56	0.48	0.39	0.29	0.19
M3	8.6	-0.23	-0.18	-0.08	0.05	0.26	0.50	0.68	0.69	0.59	0.43	0.30	0.22	0.14
NEER	7.6	-0.16	-0.17	-0.19	-0.19	-0.19	-0.16	-0.03	0.15	0.24	0.26	0.24	0.16	0.10
Oil price	21.7	-0.13	-0.08	0.04	0.22	0.44	0.63	0.68	0.45	0.17	-0.04	-0.13	-0.19	-0.29
REER	6.4	-0.17	-0.14	-0.12	-0.10	-0.06	0.03	0.22	0.39	0.47	0.43	0.36	0.24	0.16
Wage	6.3	-0.27	-0.38	-0.22	-0.14	-0.02	0.12	0.18	0.29	0.38	0.42	0.35	0.37	0.20

***Source:** Author's calculations*

***Table 2**. Correlation of macroeconomic variables with non-oil GDP*

Variables (x_t)	Volatility	Correlation coefficients of non-oil GDP with												
		x_{t-6}	x_{t-5}	x_{t-4}	x_{t-3}	x_{t-2}	x_{t-1}	x_t	x_{t+1}	x_{t+2}	x_{t+3}	x_{t+4}	x_{t+5}	x_{t+6}
Consumption	8.0	0.73	0.01	0.04	0.18	0.26	0.36	0.47	0.56	0.49	0.39	0.34	0.29	0.12
CPI	3.7	0.34	-0.1	0.1	0.2	0.3	0.4	0.5	0.60	0.56	0.43	0.25	0.08	-0.04
CPI (Russia)	2.1	0.19	-0.2	-0.2	-0.2	-0.2	-0.2	-0.1	-0.02	0.08	0.16	0.20	0.23	0.26
CPI (Turkey)	6.7	0.62	-0.3	-0.2	-0.1	0.0	0.0	0.1	0.23	0.28	0.28	0.25	0.20	0.12
Credit	13.1	1.21	0.10	0.17	0.24	0.29	0.37	0.46	0.48	0.47	0.39	0.30	0.23	0.16
Deposits	9.4	0.86	0.09	0.13	0.19	0.27	0.27	0.35	0.30	0.22	0.09	-0.12	-0.25	-0.23
Employment	1.3	0.12	0.10	0.27	0.43	0.57	0.59	0.58	0.48	0.39	0.28	0.17	0.09	-0.01
Exports	21.6	1.99	0.15	0.25	0.39	0.41	0.49	0.51	0.44	0.25	-0.02	-0.19	-0.34	-0.33
GDP	10.9	1.00	0.22	0.33	0.49	0.55	0.62	0.65	0.63	0.39	0.15	-0.06	-0.22	-0.31
Non-oil GDP	5.2	0.48	-0.14	0.07	0.23	0.37	0.55	0.74	1.00	0.74	0.55	0.37	0.23	0.07
GDP (Russia)	2.4	0.22	0.17	0.30	0.43	0.55	0.64	0.64	0.54	0.32	0.03	-0.19	-0.40	-0.50
GDP (Turkey)	3.3	0.30	0.34	0.32	0.31	0.30	0.32	0.24	0.07	-0.17	-0.42	-0.44	-0.54	-0.53
Government consumption	8.1	0.75	0.03	0.22	0.35	0.38	0.36	0.28	0.33	0.28	0.28	0.18	0.13	0.12
Imports	12.1	1.11	-0.20	-0.15	-0.08	-0.08	0.03	0.11	0.18	0.11	-0.02	-0.04	-0.11	-0.17
Investment	12.1	1.12	-0.33	-0.24	-0.22	-0.15	-0.10	-0.04	0.08	0.10	0.06	0.05	-0.02	-0.15
M0	15.9	1.47	-0.28	-0.22	-0.11	0.01	0.15	0.32	0.47	0.54	0.55	0.52	0.45	0.37
M1	14.5	1.33	0.10	0.24	0.38	0.53	0.60	0.63	0.62	0.51	0.38	0.21	0.03	-0.13
M2	15.9	1.47	0.12	0.26	0.40	0.56	0.64	0.66	0.63	0.51	0.37	0.20	0.01	-0.15
M3	8.6	0.79	0.12	0.24	0.37	0.55	0.63	0.72	0.71	0.61	0.43	0.20	-0.05	-0.18
NEER	7.6	0.70	0.04	-0.03	-0.09	-0.05	-0.03	-0.02	0.03	0.11	0.17	0.23	0.25	0.14
Oil price	21.7	2.00	0.05	0.10	0.16	0.27	0.35	0.36	0.30	0.10	-0.13	-0.30	-0.35	-0.34
REER	6.4	0.59	0.08	0.04	0.01	0.09	0.15	0.19	0.27	0.34	0.34	0.32	0.29	0.12
Wage	6.3	0.58	-0.17	-0.11	-0.03	0.18	0.33	0.53	0.45	0.50	0.42	0.34	0.23	0.05

***Source:** Author's calculations*

RESULTS

The results for total GDP show that among GDP components, household consumption, government consumption, and exports demonstrate procyclicality, while investment and imports are acyclical. Furthermore, financial series (credit and deposits), prices, and monetary aggregates are found to be procyclical (Table 1). Employment shows procyclicality, but wages seem to be acyclical. Of exchange rate measures, NEER is acyclical, but REER is procyclical.

Along with the domestic variables, the cross-correlation was also checked for several foreign variables. As Azerbaijan is highly dependent on oil revenues, the cross-correlation of oil prices with the business cycle was examined. As expected, the procyclicality of oil prices with GDP was found. Also, the cross-correlation with GDP and prices of main trading partners was analyzed. The results show that the GDPs of Russia and Turkey are procyclical with that of Azerbaijan. Prices show different patterns: Russian prices are countercyclical, while Turkish prices are acyclical.

As regards the phase-shift of the series relative to the GDP, the analysis demonstrates that only Turkish GDP behaves as a leading indicator, household consumption, government consumption, prices, deposits, exports, and Russian GDP are synchronous, and the rest is lagging. The comparison of volatilities shows that of GDP components, the volatilities of household consumption and government consumption are below that of GDP, while investment, exports, and imports demonstrate higher volatilities. These results are generally in line with the literature.

The results of the cross-correlation analysis for non-oil GDP except for several series are in line with those of total GDP. The exceptions include wages, Russian and Turkish prices, and Turkish GDP.

Thus, wages are found to be procyclical, Russian prices are acyclical, Turkish prices are procyclical, and Turkish GDP is acyclical. Although in the results of cross-correlation analysis, there are more similarities than differences, the results in the phase-shift analysis are different for many variables. The number of leading series increased significantly. Deposits, M1, M2, M3, employment, wages, exports, investment, oil prices, and Russian GDP can serve as leading indicators for non-oil GDP. Finally, the procyclicality of the CPI with the business cycles implies that the Azerbaijani business cycles are primarily demand-driven.

LITERATURE

6. Alp, H., Baskaya, Y. S., Kilinc, M., & Yuksel, C. (2012). Stylized Facts for Business Cycles in Turkey (Working Paper No. 1202). Research and Monetary Policy Department, Central Bank of the Republic of Turkey.
7. Alper, C. E. (1998). Nominal Stylized Facts of Turkish Business Cycles. METU Studies in Development, 25(2), 233-244.
8. Huseynov, S., & Ahmadov, V. (2014). Business Cycles in Oil Exporting Countries: A Declining Role for Oil? (IHEID Working Papers No. 03-2014). Economics Section, The Graduate Institute of International Studies.
9. Krause, D., & Serletis, A. (1996). Nominal Stylized Facts of U.S. Business Cycles. Review, Federal Reserve Bank of St. Louis, 78(Jul), 49-54.
10. Prescott, E. C. (1986). Theory Ahead of Measurement. Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review, Fall, 9-22.

REGİONUN SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFININ ƏSASI KİMİ AQRAR SEKTORUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Kazımova Şahnobat Aslan
Bakı Mühəndislik Universiteti
skazımova@std.beu.edu.az

Xülasə

Müasir dövrdə aqrar sektor dünya iqtisadiyyatı üçün strateji əhəmiyyətə malikdir.Çünki ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında aqrar sektorun rolu böyükdür. Son illər ölkəmizdə həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində aqrar sektorun inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. Ölkəmizdə aparılan islahatlar nəticəsində aqrar sektorda bir sıra strateji məhsullara olan tələbatın yerli istehsal hesabına ödənilməsinə,ərzaq təhlükəsizliyində xarici bazardan asılılığın azalmasına nail olunmuşdur.Həmçinin dövlət tərəfindən fermerlərin subsidiyalarla təmin edilməsi nəticəsində kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhalinin rifah halı yüksəldilmişdir. Bir çox ölkələrdə dövlətin kənd təsərrüfatı sektoruna dəstəyi müxtəlif vaistələrlə həyata keçirilir.Buna baxmayaraq hər bir ölkədə əsas məqsəd kənd təsərrüfatının bütün sahələrində sabitliyi və rəqabətliliyini təmin etməkdən ibarətdir. Bizim tədqiqat işində Azərbaycanın regionlarında aqrar sektorun inkişafı, social – iqtisadi vəziyyətinin təhlili əks olunmuşdur.

Açar sözlər: Aqrar sektor, heyvandarlıq, əkinçilik, sosial-iqtisadi inkişaf

Abstract

In modern times, the agrarian sector has a strategic importance for the world economy, because the role of the agrarian sector in ensuring the food security of the country is great. Favorable conditions for the development of the agricultural sector have been created as a result of purposeful measures implemented in our country in recent years. As a result of the reforms carried out in our country, the demand for a number of strategic products in the agrarian sector has been met through local production, and the dependence on the foreign market has been reduced in food security. Also, as a result of providing subsidies to farmers by the state, the welfare of the population engaged in

agriculture has improved. In many countries, the state's support to the agricultural sector is implemented through various means. Nevertheless, the main goal in each country is to ensure stability and competitiveness in all areas of agriculture. In our research work, the development of the agricultural sector in the regions of Azerbaijan, the analysis of the socio-economic situation is reflected.

Keywords: Agrarian sector, animal husbandry, farming, socio-economic development

GİRİŞ

Hər hansı bir ərazinin maliyyə inkişafı yerli çərçivənin hazırkı statusunun atributlarını təşkil edən bir çox mövcud və hazırlanmış amillərlə hələ də havadadır. İstənilən halda, ərazinin praktiki olaraq maliyyə cəhətdən irəliləyişinə nail olmaq öhdəliyi bu vaxta qədər qeyri-mümkün olaraq qalır. Bir qayda olaraq, rayonun maliyyə yaxşılaşdırılması ehtiyacları nizamlı, topoqrafik, yoxlanıla bilən və pul elementləri hesabına təmin edilir, ona görə də bu şəkildə səciyyələndirilən ehtiyaclar yerlərdə mövcud problemlərin tanınması və aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır. Yerli mühitin maliyyə təkmilləşdirmə elementlərinin qiymətləndirilməsi cari məsələlərin və ehtiyacların hipotetik sistemli perspektivə uyğun olaraq qərəzsiz həllinə xidmət edir ki, bu da əyalət iqtisadiyyatının subyektləri tərəfindən edilən seçimlərin keyfiyyətində və həyat qabiliyyətində mühüm rol oynayır. Çoxsaylı məntiqi imtahan sənədlərinin yerli yerlərin maliyyə təkmilləşdirilməsi ehtiyaclarına dair tərtib edilməsinə baxmayaraq, hadisələrin idarə oluna bilən maliyyə dönüşünü həyata keçirmək üçün yeni ehtiyacları xarakterizə etməyə etibarlı şəkildə ehtiyac var. Bu nəticə tədqiqat üçün seçilmiş mövzunun əhəmiyyətini təsdiqləyir.

Sosial – iqtisadi inkişafın mahiyyəti və əsas aspektləri

Müasir mədəniyyətin təkmilləşdirilməsi üçün daima layiqli idarəetmə çərçivəsi tələb olunur. Belə bir çərçivənin əsas hissələrindən biri ərazi çərçivəsidir ki, əyalət çərçivələri bazarın özünüidarəsinə əsaslanaraq mütləq şəkildə inkişaf etdirə bilməz. Təcrübə göstərir ki, sahələrin abadlaşdırılmasında dövlətin vasitəçiliyi həyati əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də yerli təkmilləşdirmə strategiyası dövlətin əsas elementlərindən biri kimi qəbul edilir. Əyalət strategiyası hər bir dövlətin bir növ strategiyası kimi qəbul edilir. Beləliklə, müxtəlif millətlərdə əyalət təşkilinin məqsədləri və tapşırıqları unikaldır. Tədricən, bir çox ölkələrdə ümumi qəbul edilmiş məqsədlər var və bunlara müşayiət olunanları daxildir [1]:

- tək maliyyə məkanının yaradılması və onun möhkəmləndirilməsi;
- əhalinin əsas sosial normalarının təşkili və konstitusiyada səciyyələnən sakinlərin sosial imtiyazlarının yerli ərazilər arasında açıq maliyyə qapılarına əhəmiyyət verməməsi;
- yerlilər arasında ziddiyyətlərin minimuma endirilməsi;
- həlledici əhəmiyyətli sahələrin üstünlük təşkil etdiyi irəliləyiş;
- ərazilərin aktivlərinin və müntəzəm aktivlərinin ən yüksək səviyyədə istifadəsi;
- iqlimin çirklənmədən təminatı, ərazilərin kompleks ekoloji təhlükəsizliyi.

Azərbaycanda aqrar sektorun mövcud vəziyyəti və perspektivləri

Müasir dövrdə aqrar sahə dünya iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, ona görə ki, xalqın ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində aqrar sahənin işi mükəmməldir. Son vaxtlar ölkəmizdə həyata keçirilən düşünülmüş tədbirlər nəticəsində əkinçilik sahəsinin yaxşılaşdırılması üçün böyük şərait yaradılıb. Ölkəmizdə həyata keçirilən dəyişikliklər nəticəsində aqrar sahədə müxtəlif əsas məhsullara olan maraq məhəllələrin salınması hesabına ödənilib, ərzaq təhlükəsizliyində naməlum bazardan asılılıq azalıb. Eynilə, fermerlərə ianələrin ekspress vasitəsilə verilməsi səbəbindən bağçılıqla məşğul olan əhalinin dövlət yardımı da irəli getdi. Bir çox xalqlarda dövlətin kəndə yardımı müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Tədricən, hər bir xalqın əsas məqsədi əkinçiliyin hər bir sahəsində gücü və ciddiliyi təmin etməkdir. Bir qayda olaraq, kənd təsərrüfatının dövlət dəstəyi assosiasiyası aşağıdakı standartlar əsasında qurulmalıdır [5]:

- Kənd təsərrüfatının inkişafı üçün maliyyə planından ayrılmış adekvat aktivlər.
- Aqromodern kompleksdə mövcud məsələlərin ideal şəkildə təşkili.
- Kənd təsərrüfatının inkişafı üçün nəzərdə tutulan dövlət proqramlarında yerli atributlar haqqında fikir.
- Əkinçilikdə özəl şirkətlərin irəliləyişinə dövlət yardımı.

Aqrobiznesdə dövlət strategiyasının tanış olmayan təcrübəsini nəzərə alsaq, görərik ki, bir çox xalqlarda bağçılığın yaxşılaşdırılmasında sabit, pul, qanuni və sosial şərait yaratmaq üçün dövlət fermerlərin maaşına, kənd quruculuğu quruculuğuna təsir göstərir. , əkinçilik biznesi sektoru, şəhərin sosial dizaynı və əhali üçün dəyərli ərzaq məhsullarının təşkili. daha çox, ekoloji təminat ləngidir [4].

Cədvəl 2. Bitkiçilik məhsullarının istehsalı, təsərrüfat kateqoriyaları üzrə

İllər	Dənlilər və dənli paxlalı bitkilər	Pambıq	Tütün	Şəkər çuğundur u	Dən üçün günəbaxan	Kartof	Tərəvəz	Bostan məhsulla rı
Bütün təsərrüfat kateqoriyaları								
2015	2999,4	35,2	3,5	184,3	18,4	839,8	1275,3	484,5
2016	3065,1	89,4	3,6	312,6	16,7	902,4	1270,6	464,8
2017	2928,8	207,5	5,3	410,1	29,8	913,9	1405,6	438,1
2018	3309,2	233,6	6,3	277,2	23,6	898,9	1521,9	401,9
2019	3538,5	295,3	6,0	218,5	33,7	1004,2	1714,7	447,6
2020	3257,1	336,8	6,9	233,8	23,9	1037,6	1738,9	448,1
2021	3363,0	287,0	6,4	177,3	25,2	1062,0	1815,5	459,9
2022	3161,3	322,5	5,1	210,6	28,3	1074,3	1823,3	469,3

Mənbə: Azərbaycan Respublikaası Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az/source/agriculture/

Tədqiqatın bu hissəsində bitkiçilik məhsullarının statistik göstəricilərini təhlil edəcəyik. Cədvəl məlumatlarından gördüyümüz kimi, 2015 – 2022 – ci illər arasında dənli və paxlalı bitkilər ən çox istehsal göstəricisinə çatmışdır. Bu nəticələri ardınca kartof, tərəvəz və bostan məhsulları izləmişdir.

Cədvəl 3. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, faktiki qiymətlərlə, milyon manat

İllər	Cəmi	o cümlədən	
		bitkiçilik məhsulları	heyvandarlıq məhsulları
Bütün təsərrüfat kateqoriyaları			
2015	5635,3	2761,1	2874,2
2016	5632,4	2577,2	3055,2
2017	6580,0	3019,0	3561,0
2018	7010,0	3186,0	3824,0
2019	7836,7	3751,2	4085,5
2020	8428,9	4028,4	4400,5
2021	9163,4	4511,0	4652,4
2022	10984,2	5538,0	5446,2

Mənbə: Azərbaycan Respublikaası Statistika Komitəsi, https://www.stat.gov.az/source/agriculture/

Ümumi kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsalının statistik göstəriciləri 2015-2022 – ci illər üçün cədvəldə əks olunmuşdur. Ümumi cəmi məhsul həcmindən gördüyümüz kimi, son illərdə kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsalı artmışdır. Dövlətin kənd təsərrüfatının inkişafı naminə həyata keçirdiyi dövlət proqramları öz təsirini göstərmişdir [3].

Azərbaycan bu gün inkişafının yeni mərhələsini yaşayır. Məlum olduğu kimi, ölkəmizdə uğurla reallaşdırılan Regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət proqramları Azərbaycanın bütün şəhər və rayonlarının simasının əsaslı şəkildə yenilənməsini təmin edib, regionların hərtərəfli inkişafını

gücləndirib. Bu baxımdan, regionlarda aqrar sahənin inkişafı da xüsusi vurğulanmalıdır. Ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində, o cümlədən kənd təsərrüfatında müşahidə olunan inkişafın əsasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən davamlı siyasi kurs dayanır. Bu siyasi kurs müstəqilliyimizin, təhlükəsizliyimizin, sosial-iqtisadi tərəqqinin, müasirləşmənin, sosial rifahın və iqtisadi inkişafın təminatçısına çevrilib. Aqrar sektorun müxtəlif sahələrinə dair proqramların icrası davam edir. Ölkədə məqsədyönlü islahatlar həyata keçirilir, nəticədə digər sahələr kimi, aqrar sektor da öz dinamik inkişafı ilə mövcud çağırışlara cavab verir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı istiqamətində görülən işlər 2019-cu ildə də davamlı xarakter daşıyıb. Kənd təsərrüfatının keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoyması özünü iqtisadi göstəricilərin yüksəlməsində, fermerlərin gəlirlərinin artmasında, aqrar fəaliyyətin insanlar üçün əməktutumlu və gəlirli sahəyə çevrilməsində göstərir [6].

Azərbaycanda həyata keçirilən genişmiqyaslı aqrar islahatlar nəticəsində kənd təsərrüfatında artım tempi dayanıqlı xarakter alıb, dinamik inkişaf cari ildə də davam edib. 2019-cu ilin 9 ayı ərzində kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun dəyəri 6,27 milyard manat təşkil edib ki, bu da ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 7,1 faiz artıqdır. Həmin dövrdə kənd təsərrüfatı, meşə və balıqçılıq sahəsində yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də payı 6,2 faizə çatıb [6].

Yanvar-sentyabr aylarında ölkədə 2,97 milyard manatlıq heyvandarlıq məhsulları (3,1 faiz çox), 3,3 milyard manatlıq isə bitkiçilik məhsulları (11 faiz çox) istehsal olunub. Bu il taxıl, pambıq, günəbaxan, şəkər çuğunduru, tütün, kartof, tərəvəz, bostan məhsulları, meyvə və giləmeyvə, üzüm, yaşıl çay yarpağı istehsalında ötən ilə nisbətən əhəmiyyətli artım qeydə alınıb. Eyni zamanda, 2019-cu ilin 9 ayında barama, diri çəkidə ət, süd, yumurta və yun istehsalında da ötən illə müqayisədə artım olub. Əgər ötən il 513,9 ton yaş barama istehsal edilmişdisə, bu il bu rəqəm 647,5 tona çatdırılıb [6].

Aqrar sahədə inkişaf ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracına da əhəmiyyətli təsir göstərib. Aqrar sektorun ixrac potensialı yüksəlib, kənd təsərrüfatı məhsullarının ölkənin valyuta gəlirlərinin formalaşmasında rolu artıb. Yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycandan müxtəlif ölkələrə 501,5 milyon ABŞ dolları dəyərində kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac edilib. Kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının həcmi ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən dəyər ifadəsində 16,3 faiz artıb. 2019-cu ilin 9 ayı ərzində ölkədən 187,3 milyon dollarlıq tərəvəz məhsulları (ötən illə müqayisədə 0,5 faiz çox), 202,6 milyon dollarlıq meyvə (31,2 faiz çox), 86,7 milyon dollarlıq pambıq lifi (38,3 faiz çox), 22,5 milyon dollarlıq pambıq ipliyi (25,3 faiz çox) ixrac edilib.
Bu ilin ötən dövründə kənd təsərrüfatının kreditləşdirilməsi, texnika və gübrə təminatı sahəsində də işlər görülüb. Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi tərəfindən 57 rayonda aqrar sektorda fəaliyyət göstərən 536 hüquqi və fiziki şəxsə 16,24 milyon manat məbləğində güzəştli kreditlər verilib, nəticədə 539 daimi və müvəqqəti iş yeri açılıb. Eyni zamanda, Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi tərəfindən 81 təchizatçı vasitəsilə 1037 hüquqi və fiziki şəxsə 2448 ədəd kənd təsərrüfatı texnikası, "Aqrolizinq" ASC-nin xətti ilə isə 225 fiziki və ya hüquqi şəxsə 483 ədəd kənd təsərrüfatı texnikası güzəştli lizinq şərti ilə satılıb. Yanvar-sentyabr aylarında kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi tədbirləri çərçivəsində "Aqrolizinq" ASC tərəfindən səyyar satışlar həyata keçirilib, fermerlərə 111 min ton mineral gübrə, 195,2 min litr pestisid güzəştli şərtlərlə verilib [6].

Nəticə

Hadisələrin ərazi dönüşünü həyata keçirmək üçün əsas üsullardan biri kimi yerli təkmilləşdirmə layihələrini göstərmək olar. Ərazilərin abadlaşdırılması proqramlarının hazırlanması və icrası dövlətin yerli quruluşunun əsas məqsədlərindən biri kimi qəbul edilir. Bu cür layihələrin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, təkmilləşdirməyə ehtiyac duyulan başlıqlara qərar verilərkən maliyyə atributları nəzərə alınır.

Məlumdur ki, xalqımız böyük geoloji mövqedə yerləşir və zəngin müntəzəm sərvətlərə malikdir. Buna baxmayaraq, ölkəmizin maliyyə inkişafına kömək edən yerlərdə kəskin təzadlar göz qabağındadır. Sonradan, maliyyə aktivləri bölgələr arasında qeyri-bərabər dövriyyəyə məruz qaldı və müvafiq olaraq, sahələr arasında yaxşılaşma dərəcəsində kəskin ziddiyyətlər yarandı. Xüsusilə, paytaxtdakı ilkin təməl bölgələrinin ərazisi yerlilərdən şəhərə əhali axını sürətləndirdi. Bu komponent yerlilərin maliyyə inkişafına mənfi təsir göstərdi. Belə ki, dövlət rayonların maliyyə inkişafının istiqamətlərini mühüm məqsəd kimi qarşıya qoyub.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Əlirzayev Ə.Q., Əlirzayev E.Ə. (2012). "Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri, konseptual yanaşma, maliyyə-büdcə və sahələrarası proqnozlaşma mexanizmləri Bakı.
2. Mahmudov M.M., Mahmudova İ.M., (2011). "Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi", Bakı.
3. Mehdiyev X.O. (2015). "Azərbaycanin sosial-iqtisadi inkişafına retrospektiv baxış: müqayisəli təhlil", Bakı.
4. Rustamov V.A (2018). Theoretico-methodological Bases of Regional Development Planning. - Regional Development in Azerbajan, Baku, pp 48-58.
5. Эскиев М. А., Чажаева Э. М. (2015). Государственное регулирование регионального развития в социально-экономической сфере // Молодой ученый. №13. — С. 480-485
6. https://www.yeniazerbaycan.com/MEDIA_e50293_az.html

ZƏNGƏZUR DƏHLİZİNİN ZƏRURİLİYİ VƏ ŞƏRTLƏRİ

Professor, i.e.d. Məmmədov Saleh Məmmədəli oğlu
UNEC, BMDM,
samammadov@beu.edu.az
Bakı, Azərbaycan

Xülasə

Dünya miqyasında ən çox diqqət çəkən problem dünyanın iki nəhəng iqtisadi gücü ilə nəqliyyat və ticarət əlaqələrinin (Qərb-Avropa və Şərq) optimal formada təşkil olunmasıdır. Bu optimallığın təşkilində açar rol Azərbaycana məxsusdur. Materialda Şərqlə Qərbi birləşdirə bilən dümək olar ki, bütün yollar izah olunur və hər bir yolun üstünlükləri və çatışmazlıqları təhlil olunmuş, alınan nəticələrə əsasən optimallaşdırma üzrə təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: Zəngəzur dəhlizi, nəqliyyat, Bir kəmər-bir yol, optimal dəhliz, dəniz yolu

Son 50 il ərzində dünya ticarətində və iqtisadi inkişafında ciddi dəyişiliklər meydana çıxmışdır, yeni şərtlər formalaşmışdır. Bu kardinal dəyişikliklər təbii ki, nəqliyyat sektorunu yan keçə bilməz. Belə vəziyyət Şərq ölkələrinin dünya iqtisadi potensialında payının artması, Çen Xalq Respublikasının dünyanın alternativ gücünə çevrilməsi, həmçinin Cənubi Koreya və Yaponiyanın beynəlxalq iqtisadi potensialda payının xeyli artması, uyğun olaraq Qərb Şərq nəqliyyat koridoru ilə ticarət həcminin artması ilə əlaqədardır.

Bu artım yeni nəqliyyat formalarının yaradılmasını tələb edir. Son zamanlar isə vəziyyət daha daha da gərginləşir. Əvvəllər yüklərin böyük qismi Rusiya ərazisi vasitəsi ilə daşınırdı. Rusiyanın Ukraynaya soxulması problemi daha da ciddiləşdirdi. Rusiya üçün böyük sanksiyalar Rusiya ərazisindən daşınan malların əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına gətirib çıxardı. Dünya qlobal və mürəkkəb dəyişikliklər ərəfəsindədir. Azərbaycanın layihəsi olan Zəngəzur dəhlizi bütün reqion dövlətlərini bu yol üzrə Azərbaycana müraciət etməyə məcbur edir. Əsas mərkəz də Azərbaycandı.

Məsələ burasındadır ki, elə bir vəziyyət yaranıb ki, 4 milyard əhalini və 100 milyonlarla ton yük daşımalarını əhatə edən yeni İpək yolu təhlükə qarşısındadır. Şərq ölkələri (Çin, Yaponiya, Koreya, həmçinin İndoneziya, Avstraliya, Hindistan və s.) ilə Avropa arasında böyük həcmdə yük axınını təmin edən yol məhduddur. Hazırkı dövrdə dünyanın ikinci böyük iqtisadi potensialına malik Çin, böyük iqtisadi güc sayılan Cənubi Koreya, Yaponiya, Hindistan və s. mallarının Avropaya daşınması və həmçinin, Avropadan Şərq ölkələrinə göndərilməsi risk altındadır.

Bu istiqamətdə Qərb-Şərq nəqliyyat dəhlizini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Qərb-Şərq Nəqliyyat Dəhlizi Avropa və Asiyanı quru və dəniz yolu ilə birləşdirən çox sahəli marşrutlar şəbəkəsidir. Dəhliz iki qitə arasında ticarət, nəqliyyat və tranziti asanlaşdırmaq, həmçinin regional əməkdaşlıq və inteqrasiyanı gücləndirmək məqsədi daşıyır. Dəhliz bir neçə seqmentdən ibarətdir, hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və problemləri var.

Dəniz yolu

Yük daşıma üçün ən uyğun yol dəniz yoludur. Şərq ölkələrinin limanlarından Avropaya qədər bütün istiqamətlərdə yük daşımaq mümkündür. Süveyş kanalı Aralıq dənizi ilə Qırmızı dəniz

birləşdirir və dünya ticarət dövriyyəsinin 12%-ni təmin edir. Amma bu yol nə qədər uyğun olsa da çox məhduddur. Əvvəla, dəniz yolu həm çox vaxt aparır (35-60 gün), həm Süveyş kanalına görə buraxılış gücü məhduddur. Süveyş kanalının illik maksimum buraxılış gücü 22 min gəmi ətrafındadır. Bu qədər gəminin keçməsi də problemlidir. Daimi kanalda tıxaclar olur, gəmilər aylarla gözləməli olur. Digər tərəfdən, iri gəmilərin keçməsi problem yaradır. 2023- cü ilin mart ayında Ever Given gəmisi kanalda melin üstünə yatmış və 6 gün bütün kanalın işini dayandırmışdır. İki tərəfdən 4 milyon ton yüklə 422 gəmi bir həftə tıxacda dayanmışdır.[4] Həm də kanalın texniki cəhətdən müasir şərtlərdən çox uzaqdır, texnoloji infrastrukturu çox köhnədir.

Rusiya üzərindən quru yol.

Quru yolu əsasən Rusiyanın ərazisindən keçirdi. Xüsusilə Çin Xalq Respublikası tərəfindən 2013-cü ildən başladılan "Bir kəmər və bir yol" layihəsi əsasən Rusiya ərazisindən keçirdi. 2021-ci ildə bu yolla təqribən 40 milyon ton yük daşınmışdır. Rusiya üzərindən keçən yol çox səmərəli idi və Qərb-Şərq nəqliyyat koridoruna ciddi töhvə verirdi. 2022-ci ildə Rusiyanın işğal məqsədilə Ukraynaya hücumu və müharibənin başlanması vəziyyəti tamamilə dəyişdi. Bununla əlaqədar Rusiyaya tətbiq olunan sanksiyalara görə Çin və Avropa bu daşımaları dayandırdı. Yaxın gələcəkdə bu problemin həllinə ümid yoxdur. Alternativ yol kimi istifadə olunan Gürcüstan vasitəsi ilə Qara dəniz yolu yenə də problemli və təhlükəlidir.

İran üzərindən Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizi

İran ərazisindən keçid üzrə Şərqdən başlayaraq Avropaya çıxış da maraqlıdır və ciddi səmərə verə bilər. Amma İran vasitəsi ilə yol da İrana qoyulan sanksiyalara görə mümkün deyil. G-20 ölkələrinin Hindistanda keçirilən toplantısında bir variant kimi geniş müzakirə olunmuşdur.

G-20 Hindistan toplantısında təklif olunan variant

9 sentyabr 2023-cü ildə Hindistanın Yeni Dehli şəhərində keçirilən G20 sammitində və qlobal infrastrukturun inkişafını artırmaq üçün əlamətdar addım elan edildi (bu həm də Çinin artan rəqabət gücünü və təsirini zəiflətməyə yönəlmişdir). Hindistanın baş naziri Narendra Modi və ABŞ prezidenti Co Bayden Qlobal İnfrastruktur və İnvestisiya üzrə Tərəfdaşlıq (PGII) və Hindistan-Yaxın Şərq-Avropa İqtisadi Dəhlizinə (IMEC) dair xüsusi tədbirə sədrlik ediblər. G-20 Hindistan Hindistan (Mumbay limanı)- Dubay (dəniz yolu), Səudiyyə Ərəbistanı (quru yolu)- yenidən su yolu layihəsi də baxılmış və qərar verilmişdi.

Görünən odur ki, bu layihə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə infrastruktur boşluğunu aradan qaldırmaq və qlobal davamlı inkişaf məqsədlərinə doğru irəliləyişi sürətləndirmək üçün nəzərdə tutulmuş təşəbbüsdür. IMEC Hindistanı Ərəbistan körfəzi regionu ilə birləşdirən şərq dəhlizindən və dəmir yolu və gəmi-dəmir yolu tranzit şəbəkəsi və avtomobil nəqliyyatı marşrutları daxil olmaqla Körfəzi Avropaya birləşdirən şimal dəhlizindən ibarətdir.

Bu təşəbbüs Asiya, Yaxın Şərq və Avropada iqtisadi əlaqələri gücləndirmək və inkişafı dəstəkləmək üçün iştirakçı dövlətlərin strateji səyini ifadə edir. O, həmçinin region ölkələrinə infrastrukturun inkişafı və iqtisadi əməkdaşlıq üçün alternativ təqdim etməklə Çinin "Bir Kəmər və Yol" Təşəbbüsünə (BRI) birbaşa rəqib kimi çıxış edir.

Tərəflərin çıxışlarında fiziki, rəqəmsal və maliyyə əlaqələrin vacibliyi vurğulanaraq, IMEC-in Hindistan və Avropa arasında iqtisadi inteqrasiyanın asanlaşdırılacağı qeyd olunmuşdur.

Bu toplantıda həmçinin İran ərazisindən keçməklə Avropaya çıxış müzakirə olunmuşdur. Amma İran sanksiyaları hələ qüvvədədir, yaxın gələcəkdə də müsbət həll olunması gözlənilmir.

Bir kəmər- bir yol təşəbbüsü (The Belt and Road Initiative -BRI) layihəsi

Bir kəmər- bir yol layihəsi Qərb-Şərq dəhlizinin tərkib hissəsid[5]i. Bu layihə Asiya, Avropa, Afrika və ondan kənarda olan digər ölkələr arasında əlaqəni və əməkdaşlığı yaxşılaşdırmaq üçün 2013-cü ildə Çin Xalq Respublikası tərəfindən təklif olunan qlobal inkişaf strategiyasıdır. BRI-nin iki əsas komponenti var: İpək Yolu İqtisadi Kəməri, yollar, dəmir yolları, boru kəmərləri və digər infrastruktur layihələrinin yerüstü şəbəkəsi; və limanlar, gəmiçilik marşrutları və digər dəniz layihələrinin şəbəkəsi olan 21-ci Əsrin Dəniz İpək Yolu. BRI-nin məqsədi üzv ölkələr arasında ticarət, investisiya, mədəni mübadilə və regional inteqrasiyanı təşviq etməkdir. BRI Çinin xarici siyasətinin mərkəzi hesab olunur və onun dünyada artan gücünü və statusunu əks etdirir. Çin BRI layihələrinə

[4] . https://www.bbc.com/russian/news-56627249)
[5] http://www.beltandroadforum.org/english/

milyardlarla dollar sərmayə qoyub və 150-dən çox ölkə və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq müqavilələri imzalayıb. BRI həmçinin maraqlı tərəflər arasında dialoq və əməkdaşlıq platforması olan Çinin "Bir kəmər və yol" forumunun (BRF) bir hissəsidir. İlk BRF-forum 2017-ci ildə Pekində, ikincisi 2019-ci ildə keçirilib. Son forum isə bir neçə gün əvvəl 2023-cü ilin oktyabr ayının 18-də Pekində keçirilmişdir. Bu layihə də Rusiya tərəfindən Ukraynanın işğalı ilə əlaqədar heç də müsbət meylli günlərini yaşamır.

TRACECA (Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia)

TRACECA (Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi) kimi də tanınan TRASEKA Müstəqil Dövlətlər Birliyinə verilən texniki yardım (TACIS) çərçivəsində nəzərdə tutulan layihədir. Avropa İttifaqının dəstəyi ilə həyata keçirilir. Layihə 1993-cü ilin mayında 8 ölkənin (5 Mərkəzi Asiya respublikası, Qazaxıstan və 3 Qafqaz respublikası) iştirakı ilə Brüsseldə keçirilən konfransda qəbul edilmişdir. Avrasiya İpək Yolu ideyası Avropa-Qafqaz-Asiya-TRASEKA nəqliyyat dəhlizində təcəssüm olunub.

TRASEKA-nın məqsədi təkcə konkret iqtisadi maraqlarla məhdudlaşmır, həm də zəngin tarix və mədəniyyətin gələcək üçün qorunub saxlanmasını təmin edir. Bu, TRASEKA-nın keçdiyi ölkələrin iqtisadi inkişafının tərkib hissəsidir və qarşılıqlı inteqrasiya və səmərəli əməkdaşlıq üçün güclü vasitədir.

Avropa İttifaqı əvvəlcədən Rusiya və İranda baş verə biləcək problem görərək bütün ənənəvi marşrutlara əlavə olaraq TRACECA proqramını təklif edirdi. Tərəfdaş ölkələrin də TRASEKA marşrutunu Avropaya alternativ nəqliyyat əlaqəsi kimi strateji əhəmiyyətə malik hesab edirdilər. Hazırda bu proqnozlar doğruldu və real olaraq Qərb-Şərq daşıması və ticarətinin taleyi əsasən bu marşurutun ümidinə qalmışdır. Bu orta nəqliyyat dəhlizi tamamilə Azərbaycandan keçmək məcburiyyətindədir. Hər hansı alternativ yol problemsiz ötüşə bilməyəcək.

Orta Asiya respublikalarından gələn və Azərbaycandan keçən bu yol Avropaya iki istiqamətdə birləşir: Gürcüstan vasitəsi ilə və digər mümkün variant Ermənistan üzərindən. Gürcüstan üzərindən gedən yol ilk vaxtlardan inkişafdadır və istfadə edilir. Buradan da Avropaya çıxış həm Qara dəniz vasitəsilə, həm də Türkiyə üzərindən quru yolları və dəniz limanları ilə Avropanın bütün ölkələrinə gedə bilir. Amma Gürcüstan vasitəsilə keçid imkanları geniş deyil. Bakı Kars dəmir yolu ilə yükdaçıma illik bir milyon tonu keşmir. Azərbaycan lideri İ. Əliyev cənabları bu həcmin 5 milyon tona çatdırılmasını bəyan etmişdi. Bu da problemi həll etmir. Şərqlə Qərb arasında bu nəqliyyat dəhlizinə tələbat bir neçə on milyonluqdur. Bu tələbatı yerinə yetirmək üçün alternativ yollar müəyyən olunmalıdır. Demək olar ki, alternativlər də olduqca məhduddur. Hansı istiqamətə baxılsa yenə də son variant Zəngəzur dəhlizinə gətirib çıxarır.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının ərazi vahidlərini bir-biri ilə birləşdirə bilən Cənubi Azərbaycan (İran) dəhlizi yalnız daxili daşımalar üçün istifadə edilə bilər. Çünki, İran sanksiyalar altında olduğuna görə Avropa ölkələri buna heç də müsbət yanaşmayacaq, digər tərəfdən hər zaman olduğu kimi İran Rusiya kimi heç vaxt etibarlı tərəfdaş kimi özünü göstərə bilməmişdir. Buna görə də iri şirkətlər və hətta əksəriyyət dövlətlər bu layihəyə isti yanaşmayacaq. Hətta Azərbaycan Respublikası üçün də bu dəhliz risksiz deyil. Bu dəhlizin Azərbaycan Respublikası üçün yalnız bir üstünlüyü var, hər istiqamətdə bu yol Azərbaycan ərazisindən keçir. Belə bir üstünlük isə yalnız Cənubi Azərbaycanın əsarətdən azad olduqdan sonra səmərəli ola bilər.

Bütün dünyanın gözləri bu dar dəhlizə dayanıb. Azərbaycan prezidenti İ. Əliyev cənabları vəziyyətin bu hala gəlməsini yaxşı bilirdi, ona görə də əsas gücü bu dəhlizin açılmasına yönəltmişdir. Qarabağda bir neçə hava limanının açılması, dəmir yolunun, geniş şosse yollarının inşaatı, rəqəmsal infrastrukturun yaradilması sürətlə həyata keçirilmiş, intensiv siyasi danışıqlar aparılmışdır. Prezidentin tapşırığı ilə respublikasının dəmir yolları uzun müddətdir ki, bu layihə üzərində işləyir, bir sıra ciddi problemlər çıxmasına baxmayaraq xeyli uğurlar əldə olunmuşdur. Son Avropa danışıqları da göstərdi ki, Avropa, həm də Azərbaycanın əlində böyük imkanlar var ki, Ermənistanı məcbur etsin, çünki ikinci variant yoxdur. Ermənistan üçün də bu marşurutun açılması çox böyük imkanlar aça bilər, investisiya axını, on minlərlə yeni işçi yeri, əlavə pul vəsaiti və s.

Amma, dəhlizə Ermənistan da razılıq versə də, başqa problem ortaya çıxacaq. Xəzər dənizindən keçid problemi həm daşımanın maya dəyəri, həm də müddət etibarı ilə əlverişsiz hal alır. Əvvəllər, Çin-Almaniya marşurutu ilə (Rusiya üzərindən) vaqon daşıması 14-15 gün çəkirdi, parom daşınmasında bu rəqəmə nail olmaq mümkün deyil. Məsrəflərə gəldikdə, bir vaqonun paromla

dənizdən keçirilməsi 1200 dollara yaxın pul tələb edir. Dəmir yolları rəhbərliyinin böyük yük daşıma üzrə rəqabətdə Rusiyaya uduzmasının da əsas səbəblərindən biri Xəzər dənizi gəmiçilik idarəsinin belə inhisarçı tarifləri idi . Həm də bu yüklərin hamısının Xəzərdən keçməsi böyük tıxac yaradacaq. Zənn edirəm, artıq indi belə tıxac var.

Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün hələ müstəqilliyin ilk illərində hazırladığımız Xəzərin dibi ilə şosse və dəmir yolul çəkilməsi layihəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. O vaxt bu layihə beynəlxalq təşkilatlara qədər gedib çıxmışdı və bəyənilmişdi. Maliyyə mənbələri problemi araşdırılırdı[6]. Bu gün Çin, Yaponiya, Avropa ittifaqı, hətta, ABŞ bu layihəni maliyyələşdirməkdə çox maraqlıdı. Bunun üçün marağı olan ölkələrdən ibarət konsortsium yaratmaq olar. İndi Azərbaycanın bir böyük üstünlüyü də var. Bakı-Kars dəmir yolu hazırdı, Zəngəzur da bir neçə hava limanları var və/və ya tikilir, tıxacı aradan qaldırmaq üçün bu alternativlərdən də istifadə olunacaqdır.

Böyük qələbə, düşünülmüş taktiki gedişlər, düzgün siyasət nəticəsində bu gözəl şərait və şans yaranmışdır. İldə bu yol hesabına ölkəyə bu günkü qeyri-neft ixracından xeyli çox (xidmət ixracı ildə 10 milyardlarla dollar) daxil ola bilər. Bütün ictimaiyyətin diqqəti indi bura yönəlməlidir. Elə bir sistem qurulmalıdır ki, regionda sabitlik yaradıldıqdan sonra da bu ölkələr daha yeni alternativ axtarmasın, bu tranzit həmişəlik burada qalsın. Tarix boyu, liderlər arasında İpək yolu uğurunda mübarizə həmişə kəskin olub. Hazırda bu tranzitin, əsasən, Azərbaycanın əlinə keçməsinə heç bir maneə qalmamışdır.

The research paper discusses the global challenge of organizing transport and trade between the West and East, emphasizing Azerbaijan's crucial role. It explores various potential routes connecting these regions, analyzing their pros and cons, and offers optimization suggestions based on these findings.

Keywords: Zangezur Corridor, transport, One Belt One Road, optimal corridor, sea route

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. İmplementatıon Of "East-West" And "North-South"Transport Corrıdors. Huseynova Aynur Kardash kızı. https://www.researchgate.net/publication/358849878_IMPLEMENTATION_OF_EAST-WEST_AND_NORTH-SOUTH_TRANSPORT_CORRIDORS
2. The Belt and Road Initiative Reshaping Economic Geography in Central Asia? By Julia Bird. Mathilde Lebrand, Anthony J. April. 2019. Venableshttps://documents1.worldbank.org/curated/en/836301554729486900/pdf/The-Belt-and-Road-Initiative-Reshaping-Economic-Geography-in-Central-Asia.pdf
3. Lall, Somik V. and Lebrand, Mathilde, (2019) "Who wins, who loses? Understanding the Spatially Differentiated Effects of Belt and Road within Central Asia".
4. Saleh Məmmədov, Azərbaycanın iqtisadi inkişaf proqramı (2000-2050-ci illər), Bakı, 2000. 142 s.
5. East-West Transport Corridor: Issues of Customs and Logistics Infrastructure Development, January 2020. DOI: 10.2991/fred-19.2020.20. Conference: Proceedings of the International Session on Factors of Regional Extensive Development (FRED 2019), LicenseCC BY-NC 4.0, by Roman V FedorenkoRoman V FedorenkoOksana PokrovskayaOksana Pokrovskaya. https://www.researchgate.net/publication/339342761_East-West_Transport_Corridor_Issues_of_Customs_and_Logistics_Infrastructure_Development
6. http://www.beltandroadforum.org/english/
7. https://www.bbc.com/russian/news-56627249)
8. http://www.traceca-org.org/en/about-traceca/

[6] Bax kitab: Saleh Məmmədov, Azərbaycanın iqtisadi inkişaf proqramı (2000-2050-ci illər), Bakı, 2000. 142 s.

AZƏRBAYCANDA REGİONLAR ÜZRƏ MƏŞĞULLUQ GÖSTƏRİCİLƏRİ VƏ ONUN İQTİSADİYYATA TƏSİRİ

SAMIR KƏRIMLI
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat / İqtisadiyyatın Tənzimlənməsi
skerimli3@std.beu.edu.az
Azərbaycan / Sumqayıt

Xülasə

İnkişaf etmiş ölkələrin də təcrübəsi göstərir ki, ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi regionların iqtisadi inkişafından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Regional tərəqqi çoxcəhətli bir prosesdir. Bu sosial-iqtisadi inkişaf prosesinin müxtəlif aspektləri vardır. Bunlara cəmiyyətin müxtəlif strukturlarında dəyişikliklər, milli istehsalın və əhali gəlirlərində artım və s. aid etmək olar. Hər bir ölkədəki dinamik iqtisadi inkişaf məhsuldar qüvvələrin regionlar üzrə səmərəli yerləşdirilməsi, ölkə ərazisindəki iqtisadi və sosial resurslardan düzgün şəkildə istifadə olunması ilk növbədə burada həyata keçirilən iqtisadi siyasətdən və onun düzgün şəkildə reallaşdırılmasından ibarətdir. Əhali məşğulluğunun təmin edilməsi istər inkişaf yolunu keçmiş, istərsə də inkişaf yolunda olan ölkələrdə bir sıra amillərdən asılıdır. Bunlara misal kimi ölkə iqtisadiyyatındakı struktur dəyişiklikəri, sosial-iqtisadi siyasətin tipini, məhsuldar qüvvələrin inkişaf dərəcəsini misal göstərmək olar. Bütün bu deyilənlər, regionlardakı məşğulluq və işsizliyin həll edilməsinin bütünlükdə ölkənin iqtisadi tərəqqisində mühüm rolu olduğunu göstərir.

Açar sözlər: əmək bazarı, məşğulluq, işsizlik, iqtisadi artım, regionlar

Summary

The experience of developed countries also shows that the socio-economic progress of the country depends significantly on the economic development of the regions. Regional development is a multifaceted process. There are various aspects of this socio-economic development process. These include changes in various structures of society, increase in national production and population income, etc. can be attributed. The dynamic economic development in each country consists of the effective deployment of productive forces in the regions, the correct use of economic and social resources in the country, first of all, the economic policy implemented here and its proper implementation. Ensuring the employment of the population depends on a number of factors, both in developed and developing countries. Examples of these include structural changes in the country's economy, the type of socio-economic policy, and the degree of development of productive forces. All this shows that the solution of employment and unemployment in the regions has an important role in the economic progress of the country as a whole.

Keywords: labor market, employment, unemployment, economic growth, regions

Резюме

Опыт развитых стран также показывает, что социально-экономический прогресс страны в значительной степени зависит от экономического развития регионов. Региональное развитие – многогранный процесс. Существуют различные аспекты этого процесса социально-экономического развития. К ним относятся изменения в различных структурах общества, рост национального производства и доходов населения и т.д. можно отнести. Динамичное экономическое развитие каждой страны состоит из эффективного размещения производительных сил в регионах, правильного использования экономических и социальных ресурсов страны, прежде всего, реализуемой здесь экономической политики и ее правильной реализации. Обеспечение занятости населения зависит от ряда факторов, как в развитых, так и в развивающихся странах. К ним относятся структурные изменения в экономике страны, тип социально-экономической политики, степень развития производительных сил. Все это показывает, что решение проблемы занятости и безработицы в регионах имеет важную роль в экономическом прогрессе страны в целом.

Ключевые слова: рынок труда, занятость, безработица, экономический рост, регионы.

Giriş

Bildiyimiz kimi, insanların rifah halının yaxşılaşdırılması, əhali gəlirlərinin artırılması iqtisadi tərəqqinin əsas şərtlərindən biridir. Buna isə səmərəli məşğulluq ilə nail olmaq olar. Səmərəli məşğulluq işə tələbatla iş təklifi arasındakı tarazlığı göstərir bu isə son nəticədə sosial-iqtisadi tərəqqi üçün münbit zəmin hazırlayır. Məşğulluğun aşağı səviyyədə olması kəskin sosial-iqtisadi problemlərə səbəb olur. Burada yaranan destruktiv nəticələrin aradan qaldırılması üçün bazara qismən də olsa dövlət tənzimlənməsinin tətbiq edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada dövlətin rolu qanunvericiliklə iqtisadi subyektlər arasındakı münasibətləri tənzimləmək, əhalinin təhsil və peşə hazırlığını təşkil etmək, sahibkarlıqla məşğul olanlara və sahibkarlıqla məşğul olmaq istəyənlər üçün güzəştlər və.s tətbiq etməkdən ibarətdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, işsizliyin aşağı salınmasına yönəldilmiş tədbirlər həmçinin sosial sabitliyin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Məşğulluğun səviyyəsi təkcə ölkədə yaradılan təsərrüfat formalarının müxtəlifliyi və onların fəaliyyətindən asılı deyil. Burada həmçinin yeni ixtisaslı kadrların hazırlanması, onların öz ixtisaslarına uyğun iş yerləri ilə təmin edilməsi mühüm məsələlərdəndir. Bazar münasibətləri şəraitində bu sistem insanların sosial müdafiəsinə, müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarında işçilərin zamanla ixtisasının artmasına zəmin yaradır. Bu isə müasir dövrün obyektiv tələbi kimi özünü göstərir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində işsizliyin normal səviyyəsi xarakterik cəhətlərdən biridir. İşsizliyə səbəb bir neçə faktor ola bilər. Bunlardan biri isə iqtisadi böhranlardır. Bazar iqtisadiyyatında iqtisadi böhranlar müxtəlif səbəblərdən baş verə bilər. Son nəticədə isə bu işsizliyin yaranmasına gətirib çıxaran ən mühüm faktorlardan biridir. Bu böhranların nəticəsi olacaq iqtisadi subyetklərin öz fəaliyyətini dayandırması və ya tam gücləri ilə işləməmələri səbəbindən aşağı səviyyədə məhsul istehsal etmək və xidmətlər göstərmək adi hala çevrilir. Bu isə əhali gəlirlərinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bunun nəticəsi olaraq isə əhalinin əksər hissəsi yalnız dövlət tərəfindın ödənilən müavinətlərdən asılı olaraq yaşayır [2].

Regionların inkişafın yeni mərhələyə yüksəlməsində bu qanunların mühüm rolu olmuşdur. Bu proqramların qəbulunda əsas məqsəd regionlardakı əmək ehtiyatlarından, mövcud iqtisadi və təbii resurslardan səmərəli şəkildə istifadə etmək, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun daha da inkişafına nail olmaq, aqrar sahədə həyata keçirilən islahatları daha da təkmilləşdirmək, işsizliyi və yoxsulluğu azaltmaq, əhalini məşğulluğunu səmərəli şəkildə artırmaq, yeni iş yerləri yaratmaq olmuşdur. Əmək ehtiyatlarının məşğulluğunun təmin olunması və onun optimal strukturunun formalaşması əsas makroiqtisadi problemlərdən biridir. Məşğulluq bir tərəfdən demoqrafik amillərdən, digər tərəfdən isə makroiqtisadi amillərdən asılı olan göstəricidir. Çalışmaq istəyənlərin məşğulluq orqanlarına cəlb edilməsi bir tərəfdən sosial mənafeləri qarşılasa da digər tərəfdən iqtisadi verimliliklə təzad təşkil edir və sonda bu verimlilik məşğulluğun aşağı düşməsi ilə sonlanır. Bundan başqa əvvəlcə də qeyd edildiyi kimi, işsizliyin artması həm ölkə səviyyəsində həm də fərdi olaraq iqtisadi zərərlərə səbəb olur.

Azərbaycanın iqtisadi vəziyyətinin məşğulluğa təsiri

Əmək bazarı digər bazarlara görə müxtəliflik təşkil edir. Belə ki, digər bazarlar variativ olmaqla yanaşı balanslı tarazlığa meyl göstərirlər. Əmək bazarında isə bu tarazlı hal müvəqqətidir. Belə ki, bu tarazlıq işçi qüvvəsinin təklifinin çoxalması ilə pozulur. Bu zaman ,təklif tələbdən çox olduğu üçün işçilərin iş yerində saxlanılması üçün motiv olmur, səbəbi isə onların asan bir şəkildə başqa bir işçi ilə əvəz edilə biləcək olmasıdır. Əks halda, yəni tələb təklifdən çox olduqda işçilər avantaj əldə edirlər. Onlar əmək haqqı səviyyəsinə təsir göstərə və ya iş şərtlərinin dəyişilməsi üçün söz haqqı sahibi olurlar [1].

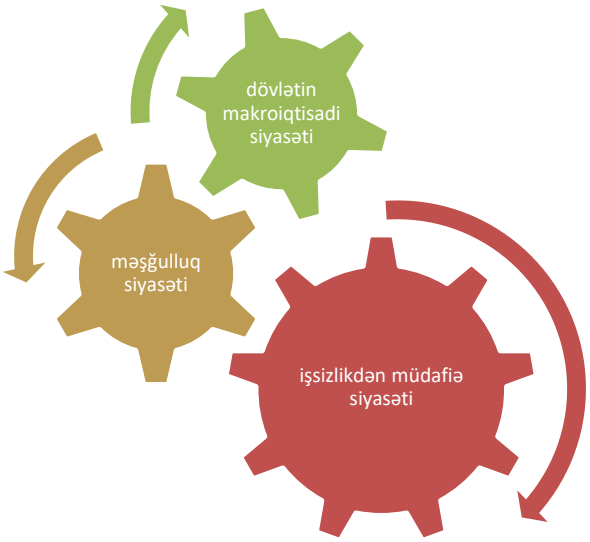

Diaqram 1. Əmək bazarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi prosesinin tədbirlər bloku

İlkin olaraq dövlətin makroiqtisadi siyasətinə iqtisadi tərəqqinin və iqtisadiyyatda tarazlığın təmin edilməsi aiddir. Bunun üçün əmək bazarında pozitiv effekt yarada biləcək layihələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bu iqtisadi tərəqqi əldə etməyə istiqamətlənmiş investisiya, antiböhran və s. siyasətlərin həyata keçirilməsindən ibarətdir. İnvestisiya siyasəti gerçəkləşdirilən zaman dövlət inkişafı ölkə üçün vacib olan sahələrə pul yatırımları etməsi üçün sərmayəçiləri cəlb etmək məqsədilə dolayı təsir metodları tətbiq edə bilər. Antiböhran siyasəti zamanı krizislərin qabaqcadan qabağının alınmasına və ya onların təsirinin azaldılmasına, həmçinin baş verən böhrandan xilas olmaq üçün layihələrin reallaşdırılmasına istiqamətlənir. İkinci istiqamət məşğulluğun tənzimlənməsi proseslərini əhatə edir. Bu proses əmək qabiliyyətinə malik insanların məşğulluğa cəlb edilməsi, əmək məhsuldarlığının artırılması, işçi qüvvəsinin tələbi ilə təklifinin uzlaşdırılmasına səy göstərilməsini əhatə edir. Məşğulluq həm iqtisadi, həm də sosial kateqoriya olduğu üçün məşğulluğun tənzimlənməsi zamanı hər iki sahədə məqsədlərin ən yaxşı şəkildə reallaşdırılması mühümdür. Yəni ki, burada tələb olunan istehsal prosesinin və əhalinin inkişafı üçün görülən tədbirlərin uyğunlaşdırılmasıdır. Dövlət isə iqtisadi tərəqqi və əmək qabiliyyətinə malik şəxslərin maksimum dərəcədə işlə təmin edilməsinə nail olmalıdır. Məşğulluğu tənzimləmək üçün digər bir istiqamət iş qüvvəsi tələbi ilə təklifinin uzlaşdırılmasıdır. Bunun üçün işləyən əhalinin ixtisasartırma kurslarından və texnikipeşə hazırlığı keçməsi, öz ixtisasını daha da artırması vacib şərtdir [3].

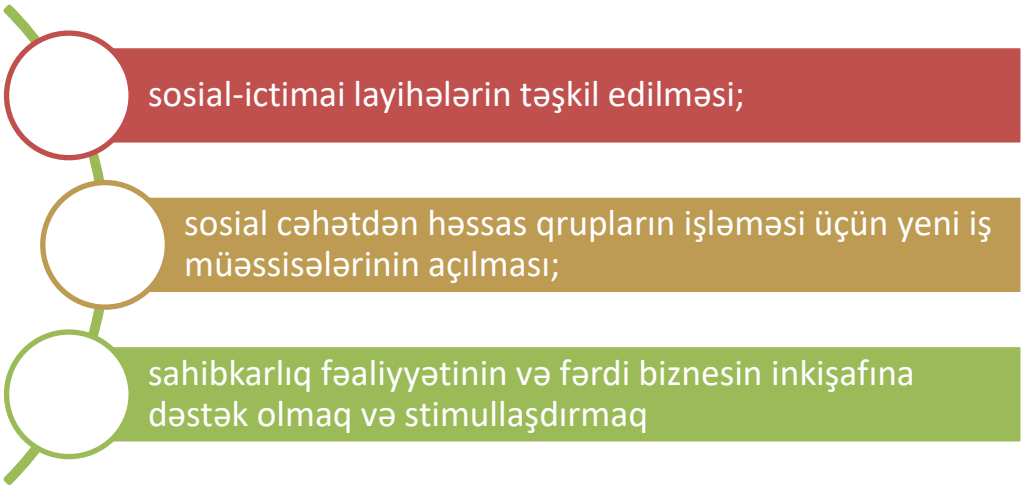

Diaqram 2. Əmək bazarında tələb və təklifin uzlaşdırılması sahəsində dövlətin əsas rolu

"Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları (2004 − 2008-ci, 2009 − 2013-cü və 2014 − 2018-ci illər)"-nın uğurlu şəkildə tətbiq edilməsi nəticəsində ölkədə makroiqtisadi göstəricilərdə yüksəliş olmuş, sosial-iqtisadi inkişaf üçün nəzərdə tutulan işlərin uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində iqtisadi firavanlıq xeyli yüksəlmişdir.

Ölkəmizdə hal-hazırda həlli vacib sayılan problemlərdən biri də regionların sosial-iqtisadi cəhətdən inkişafının daha da artırılması, regionlar arasında mövcud olan və özünü kəskin şəkildə biruzə verən fərqlərin aradan qaldırılması və regionlarda səmərəli məşğulluğa nail olunmasıdır. Təcrübələrə əsasən deyə bilərik ki, regionların sosial-iqtisadi cəhətdən inkişafı hər bir ölkənin bu yöndə olan tərəqqisinin mühüm bir göstəricisidir. Bu nöqteyi-nəzərdən, regionların sosial-iqtisadi cəhətdən inkişafı dövlətin iqtisadi prioritetləri arasında mühüm yer tutur. 2023 – cü il üzrə regionların məşğulluq səviyyəsini aşağıdakı diaqramda nəzərdən keçirə bilərik.

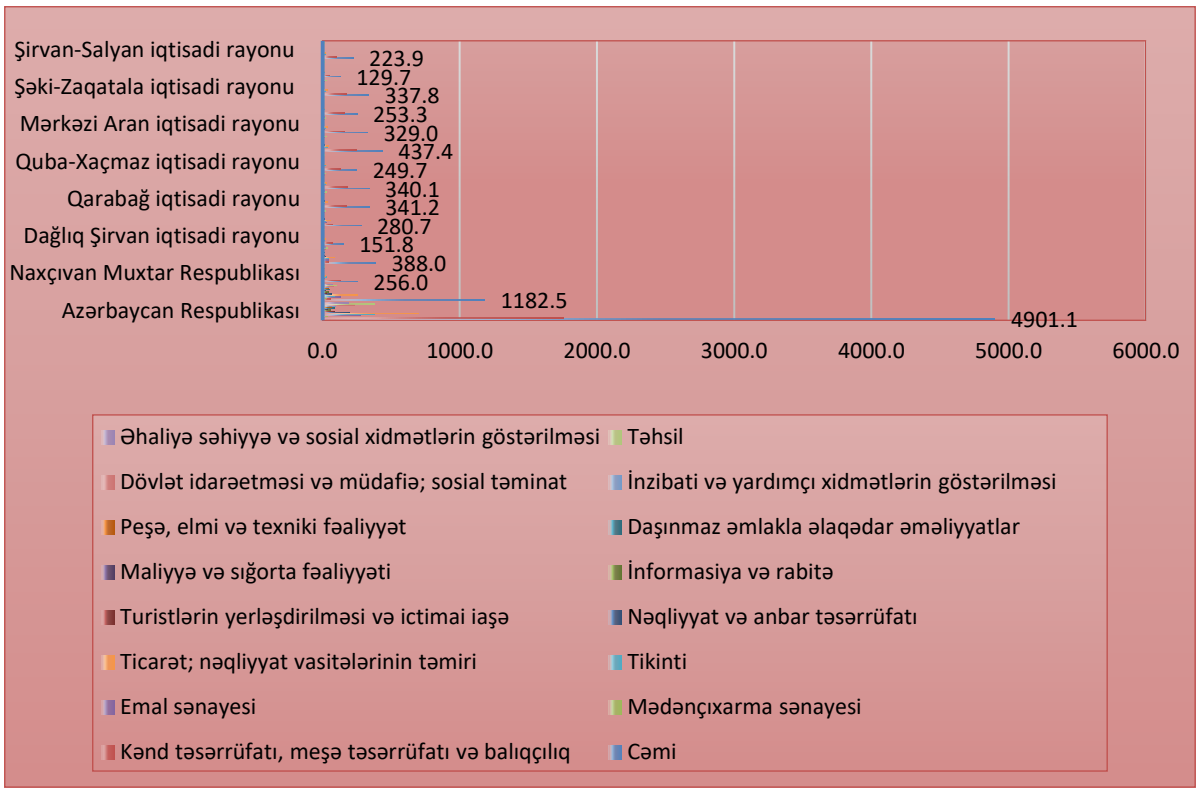

Diaqram 3. 2023-cü ilin yanvar ayının 1- i vəziyyətinə iqtisadi rayonlar və inzibati ərazi vahidləri üzrə məşğul əhalinin iqtisadi fəaliyyət növləri bölgüsündə sayı, min nəfər

Mütəqillik qazandıqdan sonra ölkəmizin bazar iqtisadiyyatı yolunu seçməsilə ənənəvi təsərrüfat əlaqələrinin dağılması, dövlət tənzimlənməsinin lazımınca yerinə yetirilməməsi, investisiyaların əsasən neft sektoruna yatırılması ən əsası isə qıt maliyyə qaynaqlarının əsasən Bakı və onun ətraf ərazilərinə yönəldilməsi nəticəsində bu ərazilər inkişaf edərkən digər regionlar bu inkişafdan kənarda qalmışdı. Əldə edilən məlumatlara əsasən ölkə ərazisində istehsal olunan ÜDM-nin və milli gəlirin 80%-ə yaxını, dövlət büdcəsinə ödənilmiş məbləğlərin 85% −ə qədərini, KOS subyektlərinin isə 70%-indən çoxu Baki və Sumqayıt regionlarının payına düşmüşdür.

Sosial-iqtisadi cəhətdən bu regionun digərlərindən daha çox inkişaf etməsi, ictimai-iaşə, sənaye obyektləri, infrastrukturların bu sahədə daha çox yerləşməsi digər regionlardan əhalinin bura axınına səbəb olur. İşsizliyin yüksək səviyyəsinə görə əhalinin miqrasiyası hələ də davam edir. Təkcə ölkədaxili deyil xaricə də miqrasiya baş verir. Bu isə təbii olaraq rayonlarda əmək resurslarının azalmasına, regionun potensialından səmərəli şəkildə istifadə olunmasına əngəl törədir. Bütün bunlar regionlararası inkişaf arasında kəskin uçurumlar yaradır. Bu isə ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatına öz mənfi təsirini göstərir.

İqtisadi sektorların məşğulluğa təsirinin empirik təhlili

Biz iqtisadi sektorların xüsusilə də ÜDM-nin məşğulluğa təsirini təhlil etmək üçün qeyd etdiyimiz göstəricilər arasında reqressiya təhlili qurmuşuq. Həmin analizdı istifadə olunacaq statistik göstəricilərlə aşağıdakı cədvəldə tanış ola bilərik.

Cədvəl 1. Təhlil üçün seçilmiş statistik məlumatlar

İllər	ÜDM	Məşğul əhalinin sayı	Işsiz əhalinin sayı
2005	12522,5	4062,3	317,8
2006	18746,2	4110,8	291,2
2007	28360,5	4162,2	281,1
2008	40137,2	4215,5	262,2
2009	35601,5	4271,7	260,2
2010	42465,0	4329,1	258,3
2011	52082,0	4375,2	250,9
2012	54743,7	4445,3	243,1
2013	58182,0	4521,2	236,6
2014	59014,1	4602,9	237,8
2015	54380,0	4671,6	243,7
2016	60425,2	4759,9	252,8
2017	70337,8	4822,1	251,7
2018	80092,0	4879,3	253,8
2019	81896,2	4785,6	252,1
2020	72578,1	4721,2	368,7
2021	93203,2	4831,1	310,5
2022*	133825,8	4901,1	293,3

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi https://www.stat.gov.az/source/labour/

Reqressiya analizi — bir və ya bir neçə asılı olmayan dəyişənin digər asılı dəyişənə təsirinin statistik analiz üsulu. Məqsədi bir asılı olan, və bir və ya bir neçə asılı olmayan dəyişənlər arasındakı münasibəti araşdırmaqdır. Burada asılı dəyişənlərin sistematik təsiri nəticəsində asılı olmayan dəyişənlərin özlərini aparmasını izah etmək və onları təsadüfi təsirlərdən ayırd etmək əsas məsələlərdəndir. Asılı olmayan dəyişənlərə reqressorlar və ya prediktorlar, asılı olan dəyişənlər isə kriterial dəyişənlər adlanır. Tədqiqatda yalnız riyazi asılılıq nəzərdə tutulur.

Bizim təhlilimiz reqressiya analizidir və burada ÜDM asılı dəyişən, məşğul əhalinin sayı isə əsas dəyişəndir. Analiz nəticələrinə aşağıdakı cədvəldə nəzər sala bilərik.

Cədvəl 2. Reqressiya analizi nəticələri

	A	B	C	D	E	F	G	H	I
1	SUMMARY OUTPUT								
2									
3	*Regression Statistics*								
4	Multiple R	0,864584261							
5	R Square	0,747505944							
6	Adjusted R Squar	0,730673007							
7	Standard Error	139,4233725							
8	Observations	17							
9									
10	ANOVA								
11		*df*	*SS*	*MS*	*F*	*Significance F*			
12	Regression	1	863228,7927	863228,7927	44,40733904	7,55887E-06			
13	Residual	15	291583,152	19438,8768					
14	Total	16	1154811,945						
15									
16		*Coefficients*	*Standard Error*	*t Stat*	*P-value*	*Lower 95%*	*Upper 95%*	*Lower 95,0%*	*Upper 95,0%*
17	Intercept	4032,284589	85,18178529	47,33740406	9,52415E-18	3850,723911	4213,845267	3850,723911	4213,845267
18	12522,5	0,008548609	0,001282827	6,66388318	7,55887E-06	0,005814328	0,01128289	0,005814328	0,01128289

22	RESIDUAL OUTPUT					PROBABILITY OUTPUT	
23							
24	*Observation*	*Predicted 4062,3*	*Residuals*	*tandard Residuals*		*Percentile*	*4062,3*
25	1	4192,53853	-81,73853005	-0,605488085		2,941176471	4110,8
26	2	4274,727425	-112,5274251	-0,833560563		8,823529412	4162,2
27	3	4375,401833	-159,9018331	-1,184492242		14,70588235	4215,5
28	4	4336,627906	-64,9279056	-0,480961343		20,58823529	4271,7
29	5	4395,301286	-66,20128602	-0,490394064		26,47058824	4329,1
30	6	4477,513262	-102,3132624	-0,757897913		32,35294118	4375,2
31	7	4500,267096	-54,96709592	-0,407175436		38,23529412	4445,3
32	8	4529,65978	-8,45977952	-0,062666844		44,11764706	4521,2
33	9	4536,773077	66,12692262	0,489843208		50	4602,9
34	10	4497,157967	174,4420333	1,29220054		55,88235294	4671,6
35	11	4548,83602	211,0639799	1,563482056		61,76470588	4721,2
36	12	4633,574965	188,5250347	1,396522083		67,64705882	4759,9
37	13	4716,959811	162,3401891	1,202554661		73,52941176	4785,6
38	14	4732,383212	53,21678811	0,394209819		79,41176471	4822,1
39	15	4652,726415	68,4735851	0,507226395		85,29411765	4831,1
40	16	4829,042338	2,057661942	0,015242381		91,17647059	4879,3
41	17	5176,309077	-275,2090771	-2,038644652		97,05882353	4901,1

Cədvəl nəticələrindən gördüyümüz kimi R kvadrat dəyəri 0.74 olmuşdur, yəni 1-ə yaxın dəyərdir bu bizim analizimizin doğruluğunu sübut edir. Bundan başqa F dəyəri (44.4), anlamlı F ($7.55E^{-06}$) dəyərindən böyük olduğu üçün deyə bilərik ki həqiqətən də asılı dəyişənlər sabit dəyişənlərin dəyişməsi ilə dəyişirlər.

Cədvəldə T-testinin dəyərlərinin 0-dan böyük olması analizimizin doğruluq payını yüksəldir və seçdiyimiz illər aralığında həqiqətən də təhlilimizin mənalı olduğunu bildirir. Bildiyimiz kimi biz təhlillərimizdə P dəyərimizin 0.05-dən böyük olmağını istəyirik ki, apardığımız təhlilin mənalılığı yüksəlsin. Bizim cədvəldə də P dəyəri 0.05-dən böyükdür yəni bu bizim təhlilimizin mənalı olduğunu göstərir. Bundan başqa biz analiz nəticələrimizin təhlilinə diaqram olaraq aşağıda nəzər sala bilərik.

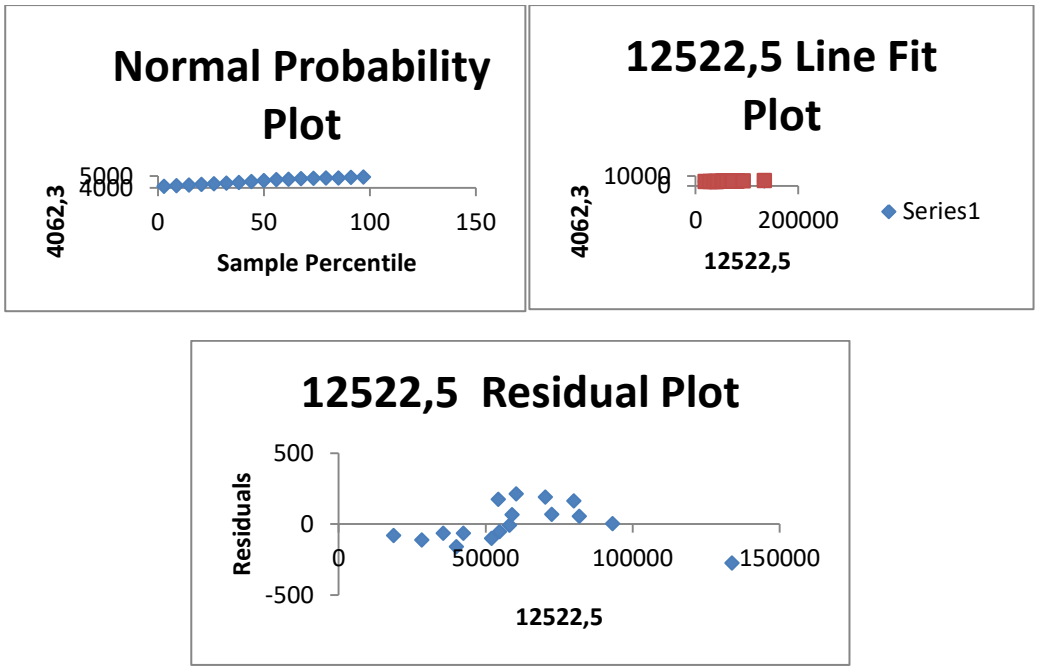

Diaqram 4. Reqressiya analizinin diaqramlarla təsviri

Həmçinin biz seçdiyimiz parametrlər arasında korrelyasiya asılığını da təyin edə bilərik. Bildiyimiz kimi korrelyasiya təhlili dəyişənlər arasında əlaqənin istiqamətini və ölçüsünü göstərən əmsaldır. Bu əmsal (-1) və (+1) arasında qiymət alır. Müsbət dəyərlər birbaşa xətti əlaqəni göstərir; Mənfi dəyərlər tərs xətti əlaqəni göstərir. Əgər korrelyasiya əmsalı 0 olarsa, sözügedən dəyişənlər arasında xətti əlaqə yoxdur.

Cədvəl 3. Korellasiya analizi nəticələri

	A	B	C	D
1		*ÜDM*	*Məşğul əhalinin sayı*	*Işsiz əhalinin sayı*
2	ÜDM	1		
3	Məşğul əhalinin sayı	0,886382186	1	
4	Işsiz əhalinin sayı	0,061718472	-0,049827755	1

Cədvəldən də gördüyümüz kimi bizim seçdiyimiz parametrlər arasında xətti asılılıq mövcuddur. Çünki aldığımız qiymətlər -1 və +1 arasındadır.

Nəticə

Sonda onu qeyd edə bilərik ki, məşğulluq əmək bazarının formalaşmasında mühüm rola malik olmaqla birlikdə iqtisadi sektorların tənzimlənməsində və ümumidaxili məhsulun dinamikasında da güclü təsirə malikdir. Bizim həyata keçirdiyimiz təhlildən də gördüyümüz kimi, məşğulluğun illər üzrə dəyişməsi ümumi daxili məhsulun dinamikasına təsir edir. Biz bu nəticəni statistic olaraq təhlil etdik və diaqramlarla asılılığı göstərdik.

Ədəbiyyat

1. Adams, Z., & Deakin, S. (2014). Institutional solutions to precariousness and inequality in labour markets. *British Journal of Industrial Relations*, *52*(4), 779–809.10.1111/bjir.2014.52.issue-4

2. Alberti, G., Holgate, J., & Tapia, M. (2013). Organising migrants as workers or as migrant workers? Intersectionality, trade unions and precarious work. *The International Journal of Human Resource Management*, *24*(22), 4132–4148.10.1080/09585192.2013.845429

3. Aslan, H. ve Aslan, M. (2017). "Uzun Süreli İşsizlik ve Etkileri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz", Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, sayı: 4, s. 103-132.

4. Bacon, N., Wright, M., Ball, R., & Meuleman, M. (2013). Private equity, HRM, and employment. *The Academy of Management Perspectives*, *27*(1), 7–21.10.5465/amp.2012.0130

5. Bamber, G. J., Lansbury, R. D., Wailes, N., & Wright, C. F. (2015). *International and comparative employment relations: National regulation, global changes*. London: Sage.

6. Azərbaycan Statistika Komitəsi https://www.stat.gov.az/source/labour/

MÜASİR QLOBAL İQTİSADİYYATDA BAZAR İNFRASTRUKTURUNUN HƏLLEDİCİ ROLU

SAMİRƏ MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
Marketinq kafedrası
samira.mammadova64@gmail.com
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Bu tədqiqat tədqiqatı bazar infrastrukturunun mürəkkəb sahəsini araşdırır, onun təkamülü, komponentləri və qlobal iqtisadiyyata təsiri haqqında hərtərəfli anlayışı təmin etmək məqsədi daşıyır. Maliyyə bazarlarının getdikcə bir-birinə bağlı olduğu və texnoloji tərəqqinin təsirinə məruz qaldığı bir dünyada bazar infrastrukturunun tədqiqinin aktuallığı hər şeydən üstündür. Bu tədqiqatın məqsədi bazar infrastrukturunun çoxşaxəli aspektlərini açmaq, onun tarixi təkamülünü, texnoloji uyğunlaşmaları və iqtisadi inkişafda oynadığı mühüm rolu araşdırmaqdır. Sistematik təhlil vasitəsilə tədqiqat müasir bazar strukturları ilə əlaqəli problemlər və imkanlar haqqında nüanslı perspektiv təklif edərək, mövcud biliklər toplusuna dəyərli fikirlər verməyə çalışır. Elmi yenilik blokçeyn və süni

intellekt kimi inkişaf etməkdə olan texnologiyaların tədqiqi ilə yanaşı, bazarın bütövlüyünü tənzimləyən tənzimləyici çərçivələrin araşdırılmasına da daxildir. Tədqiqat tarixi perspektivləri müasir tendensiyalarla sintez edərək, bazar infrastrukturunun dinamikasının vahid görünüşünü təmin edərək, anlaşmadakı boşluqları aradan qaldırır. Bu tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti onun siyasətçiləri, bazar iştirakçılarını və tənzimləyiciləri bazar strukturlarının optimal dizaynı və idarə edilməsi haqqında məlumatlandırma potensialındadır. Tədqiqat bazar infrastrukturunun mürəkkəbliklərini üzə çıxarmaqla, şəffaf, səmərəli və möhkəm maliyyə bazarlarını inkişaf etdirmək üçün qərar qəbul edənlərə istiqamət vermək məqsədi daşıyır. Tədqiqatın üstünlükləri arasında mübadilələrdən tutmuş ödəniş sistemlərinə qədər bazar infrastrukturunu formalaşdıran komponentlərin strukturlaşdırılmış tədqiqi və bazarın tənzimlənməsində transsərhəd ticarət və beynəlxalq əməkdaşlığın asanlaşdırdığı qlobal qarşılıqlı əlaqənin dərin təhlili daxildir. Bu tədqiqatın nəticələrinin təkcə akademik diskursa deyil, həm də qlobal maliyyə bazarlarının dinamik mənzərəsini seyr edən maraqlı tərəflər üçün hərəkətə keçə bilən fikirlər təqdim edəcəyi gözlənilir.

AÇAR SÖZLƏR: bazar infrastrukturu, qlobal qarşılıqlı əlaqə, texnoloji irəliləyişlər

SUMMARY

This research study explores the complex field of market infrastructure, aiming to provide a comprehensive understanding of its evolution, components and impact on the global economy. In a world where financial markets are increasingly interconnected and influenced by technological progress, the relevance of market infrastructure research is paramount. The purpose of this study is to reveal the multifaceted aspects of market infrastructure, to examine its historical evolution, technological adaptations, and the important role it plays in economic development. Through systematic analysis, the study seeks to add valuable insights to the existing body of knowledge by offering a nuanced perspective on the challenges and opportunities associated with contemporary market structures. Scientific innovation includes exploring emerging technologies such as blockchain and artificial intelligence, as well as examining regulatory frameworks governing market integrity. The research bridges gaps in understanding by synthesizing historical perspectives with contemporary trends, providing a holistic view of market infrastructure dynamics. The practical importance of this research lies in its potential to inform policymakers, market participants, and regulators about the optimal design and management of market structures. The research aims to guide decision makers to develop transparent, efficient and robust financial markets by uncovering the complexities of market infrastructure. Research strengths include a structured examination of the components that make up market infrastructure, from exchanges to payment systems, and an in-depth analysis of the global interactions facilitated by cross-border trade and international cooperation in market regulation. The results of this study are expected to provide actionable insights not only to academic discourse but also to stakeholders watching the dynamic landscape of global financial markets.

KEYWORDS: market infrastructure, global interaction, technological advances

GİRİŞ

Qlobal iqtisadiyyatın daim inkişaf edən mənzərəsində bazar infrastrukturu ticarət, investisiya və maliyyə sabitliyinin dinamikasının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu tədqiqat bazar infrastrukturunun çoxşaxəli aspektlərini araşdırır, onun əhəmiyyətini, təkamülünü və bugünkü bir-biri ilə əlaqəli iqtisadi sistemlərə təsirini açmaq məqsədi daşıyır. Bu giriş vasitəsilə biz oxucuya məqsəd və vəzifələr, aktuallıq, elmi yenilik, praktiki əhəmiyyət, metod və metodologiya və bu tədqiqatın mövcud elmi ədəbiyyat daxilində ümumi yerləşdirilməsi barədə fikirlər təqdim edən yol xəritəsi təqdim edirik.

1. Tədqiqatın aktuallığı və əhəmiyyəti. Maliyyə və ticarətin bir-birinə bağlı dünyasında bazar infrastrukturu müxtəlif aktiv sinifləri üzrə əməliyyatları dəstəkləyən və tənzimləyən əsas rolunu oynayır. Biz bugünkü qlobal iqtisadiyyatın mürəkkəbliklərini gəzdikcə, bazar infrastrukturunun incəliklərini dərk etmək vacib olur. Bu tədqiqat onun oynadığı kritik rola işıq salır, onun iqtisadi artımın təşviqində, bazar bütövlüyünün təmin edilməsində və resursların səmərəli bölüşdürülməsindəki aktuallığını vurğulayır.

2. Tədqiqata ehtiyac. Sürətli texnoloji irəliləyişlər və getdikcə bir-birinə bağlı olan qlobal maliyyə sistemi fonunda bazar infrastrukturunun mövcud vəziyyətini hərtərəfli təhlil etmək və anlamaq üçün aktual ehtiyac var. Bu tədqiqat, tamamlanmış işlərə əsaslanaraq və əlavə kəşfiyyat tələb edən müvafiq

məsələləri vurğulayaraq, mövcud bilik boşluqlarını aradan qaldırır. Bununla biz bazar strukturu, idarəetmə və tənzimləyici çərçivələr ətrafında davam edən müzakirələrə töhfə veririk.

3. Tədqiqatın məqsədləri. Tədqiqat bazar infrastrukturunun təkamülünü, komponentlərini, tənzimləmə mənzərəsini və texnologiyanın transformativ təsirini tədqiq etməklə onun incəliklərini başa düşməyə nail olmaq məqsədi daşıyır. Bu aspektlərin sistematik tədqiqi vasitəsilə biz təkcə mövcud biliklər toplusuna əlavə olunmayan, həm də bazar iştirakçıları, siyasətçilər və tənzimləyicilər üçün praktiki nəticələr verən anlayışları aşkar etməyə çalışırıq.

4. Tədqiqatın strukturu. Oxucuya bazar infrastrukturunun hərtərəfli tədqiqi yolu ilə rəhbərlik etmək üçün bu tədqiqat ayrı-ayrı başlıqlarda strukturlaşdırılmışdır. Hər bir başlıq əsas aspektə diqqət yetirir, tarixi perspektivlərdən tutmuş gələcək dünyagörüşünə qədər uzanan vahid struktur qurur. Sonrakı başlıqlarda bazar infrastrukturunun təkamülü, onun ayrılmaz komponentləri, tənzimləmə mexanizmləri, qlobal qarşılıqlı əlaqə, texnoloji təsirlər və onun iqtisadi inkişafda oynadığı rol araşdırılacaqdır. Bu strukturlaşdırılmış yanaşma bugünkü qlobal iqtisadiyyatda bazar infrastrukturunun incəlikləri haqqında vahid perspektiv təklif edərək, mövzunun hərtərəfli araşdırılmasını təmin edir.

TƏDQİQAT METODU

Bazar infrastrukturunun təkamülü

Bazar infrastrukturunun kökləri mütəşəkkil ticarətin ən erkən formalarına gedib çıxır, burada tacirlər və tacirlər mal və xidmətlərin mübadiləsi üçün fiziki yerlərdə toplaşırdılar. Əsrlər boyu bazarlar açıq hava bazarlarından 1602-ci ildə yaradılmış Amsterdam Fond Birjası kimi mürəkkəb ticarət məkanlarına çevrilərək maliyyə bazarlarının rəsmiləşdirilməsində mühüm mərhələni qeyd etmişdir. Sonradan London, Paris və digər iri şəhərlərdə birjaların yaranması standartlaşdırılmış ticarət təcrübələrini və tənzimləyici çərçivələri tətbiq etməklə müasir bazar infrastrukturunun əsasını qoydu.

İqtisadiyyatlar genişləndikcə və qloballaşdıqca, bazar infrastrukturu bir-biri ilə əlaqəli dünyanın tələblərinə uyğunlaşdı. 20-ci əsr fiziki ticarət mərtəbələrindən asılılığı azaldan elektron ticarət sistemlərinin yüksəlişinin şahidi oldu. Telekommunikasiya şəbəkələrinin yaranması təkamülü daha da sürətləndirdi, real vaxt rejimində məlumatın yayılmasına və böyük məsafələrdə sifarişlərin icrasına imkan verdi. Bazar infrastrukturunun tarixi trayektoriyası bazar iştirakçıları arasında etimadı gücləndirmək üçün səmərəlilik, şəffaflıq və tənzimləyici nəzarət üçün davamlı axtarışları əks etdirir (Henckel & McKibbin, 2010).

20-ci əsrin ikinci yarısında və 21-ci əsrdə texnoloji irəliləyişlər bazar infrastrukturunu yeni dövrə sürüklədi. Kompüterləşdirilmiş ticarət sistemlərinin, alqoritmik ticarətin və elektron rabitə şəbəkələrinin tətbiqi maliyyə əməliyyatlarının sürəti və səmərəliliyində inqilab etdi. Blokçeyn texnologiyası, ənənəvi klirinq və hesablaşma sistemlərinə meydan oxuyan əməliyyatlar üçün mərkəzləşdirilməmiş və təhlükəsiz kitablar təklif edən pozucu qüvvə kimi ortaya çıxdı.

Süni intellekt və maşın öyrənməsinin inteqrasiyası risklərin idarə edilməsi, fırıldaqçılığın aşkarlanması və proqnozlaşdırılan analitika üçün mürəkkəb alətlər təqdim edərək bazar infrastrukturunu daha da təkmilləşdirdi. Bulud hesablamaları miqyaslana bilən və çevik infrastruktur həllərinə imkan yaradıb, xərcləri azaldıb və əlçatanlığı artırıb. Bu gün bazar infrastrukturu dinamik və bir-biri ilə əlaqəli gələcək üçün zəmin yaradan maliyyə və texnologiyanın davamlı yaxınlaşması ilə formalaşan sürətlə inkişaf etməyə davam edir (Henckel & McKibbin, 2010).

Bazar infrastrukturunun komponentləri

1. Birjalar.

Fond birjaları maliyyə bazarlarının episentri kimi xidmət edir, burada açıq siyahıya alınmış şirkətlərin səhmlərinin alınıb-satılması həyata keçirilir. Qiymətli kağızların səmərəli mübadiləsini asanlaşdırmaq üçün yaradılan birjalar şəffaflıq və ədalətliliyi təmin etməklə tənzimlənən platforma təqdim edir. Nyu-York Fond Birjası və London Fond Birjası kimi məşhur qurumlar qlobal maliyyə bazarlarının formalaşmasında mühüm rol oynayıblar.

2. Əmtəə birjaları.

Əmtəə birjaları qiymətli metallar, kənd təsərrüfatı məhsulları və enerji resursları kimi malların ticarəti üçün ixtisaslaşmış platformalardır. Bu birjalar istehsalçıların, istehlakçıların və möhtəkirlərin qiymətlərin aşkarlanması və risklərin idarə edilməsi ilə məşğul ola biləcəyi standart bazarı təmin edir. Görkəmli nümunələr arasında fyuçerslər və mallar üzrə opsionlar üçün Çikaqo Ticarət Birjası daxildir (Du və b., 2022).

3. Kriptovalyuta birjaları.

Rəqəmsal aktivlərin artması ilə kriptovalyuta birjaları maliyyə mənzərəsinin əsas oyunçuları kimi meydana çıxdı. Bu platformalar Bitcoin və Ethereum kimi rəqəmsal valyutaların alışını, satışını və ticarətini asanlaşdırır. Kriptovalyuta birjaları mərkəzləşdirilməmiş və sürətlə inkişaf edən bazara qlobal çıxışa imkan verən 24/7 fəaliyyət göstərir.

Klirinq və hesablaşma sistemləri ticarət həyata keçirildikdən sonra aktivlərin rəvan və təhlükəsiz köçürülməsini təmin edən pərdəarxası mexanizmlərdir. Klirinq əməliyyatların təsdiqini, hesablaşmasını və təsdiqini, hesablaşma isə aktivlərin və vəsaitlərin faktiki mübadiləsini nəzərdə tutur. Mərkəzi kontragentlər qarşı tərəf riskinin azaldılmasında, maliyyə əməliyyatlarının bütövlüyünün təmin edilməsində həlledici rol oynayır.

Elektron Fond Köçürmə sistemləri maliyyə institutları arasında pulun elektron hərəkətini asanlaşdırır. Buraya pul köçürmələri, avtomatlaşdırılmış klirinq mərkəzi əməliyyatları və digər rəqəmsal ödəniş üsulları daxildir. Elektron Fond Köçürmə sistemləri əmək haqqının işlənməsindən tutmuş onlayn alış-verişə qədər müxtəlif əməliyyatları dəstəkləyərək maliyyə ekosisteminin iştirakçıları arasında vəsaitlərin problemsiz transferini dəstəkləyir (Buhr, 2009).

Rəqəmsal cüzdanlar rəqəmsal dövrdə getdikcə daha çox yayılıb, istifadəçilərə maliyyə aktivlərini saxlamaq və onlarla əməliyyatlar aparmaq üçün rahat və təhlükəsiz vasitələr təqdim edir. Bu pul kisələri ənənəvi valyutalar və ya kriptovalyutaları saxlaya bilər və onlayn alışlar, həmyaşıdlar arası köçürmələr və kontaktsız ödənişlər üçün istifadə olunur. Populyar nümunələrə PayPal, Apple Pay və Coinbase kimi kriptovalyuta cüzdanları daxildir.

Bazarın dürüstlüyünün və səmərəliliyinin təmin edilməsi

Bazarın bütövlüyü və səmərəliliyinin təməli möhkəm tənzimləyici çərçivədədir. ABŞ Qiymətli Kağızlar və Birja Komissiyası və ya Maliyyə Davranış Təşkilatı kimi tənzimləyici orqanlar bazar iştirakçılarını qorumaq və ədalətli və nizamlı bazarları qorumaq üçün qaydalar yaradır və tətbiq edirlər. Bu qaydalar bazar davranışı, açıqlama tələbləri və bazar manipulyasiyasının qarşısının alınması daxil olmaqla bir sıra sahələri əhatə edir. Yaxşı müəyyən edilmiş tənzimləyici baza investorlar arasında etimadı gücləndirmək üçün lazımi strukturu təmin edir və bazarların şəffaflıq və hesabatlılıqla işləməsini təmin edir.

Müşahidə və risklərin idarə edilməsi mexanizmləri səhvlərə və sistem risklərinə qarşı kritik müdafiə təbəqəsini təşkil edir. Bazar fəaliyyətinin real vaxt rejimində monitorinqi üçün süni intellekt və maşın öyrənmə alqoritmləri də daxil olmaqla qabaqcıl texnologiyalardan istifadə edilir. Nəzarət sistemləri qeyri-adi ticarət nümunələrini, potensial bazar sui-istifadəsini və anomaliyaları aşkar edərək tənzimləyici orqanlara dərhal müdaxilə etməyə imkan verir. Eyni zamanda, həm bazar iştirakçıları, həm də tənzimləyici orqanlar tərəfindən həyata keçirilən risklərin idarə edilməsi strategiyaları maliyyə sabitliyinə potensial təhlükələri azaldır, bazar infrastrukturunun dayanıqlığını təmin edir (Buhr, 2009).

Şəffaflıq bazar bütövlüyünün əsasını təşkil edir və məlumatların yayılması şəffaf bazarların təməl daşı kimi xidmət edir. Vaxtında və dəqiq məlumat investorlara bazarın səmərəliliyinə töhfə verərək əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək imkanı verir. Tənzimləyici səlahiyyətlər çox vaxt şirkətlərdən maliyyə məlumatlarını açıqlamağı tələb edir, investorların investisiya imkanlarını qiymətləndirmək üçün müvafiq məlumatlara çıxışını təmin edir. Qeyri-qanuni təcrübələr qeyri-şəffaf mühitlərdə inkişaf etdiyi üçün şəffaf bazarlar fırıldaqçı fəaliyyətlərə də mane olur. Məlumatın bazar miqyasında yayılması, real vaxt hesabatı ilə birlikdə maliyyə bazarlarının ümumi səmərəliliyini və ədalətliliyini artırır.

Qlobal qarşılıqlı əlaqə

Müasir maliyyə mənzərəsi, transsərhəd ticarətlə misal olaraq görünməmiş qlobal qarşılıqlı əlaqə səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Bazarlar coğrafi sərhədləri aşaraq investorlara müxtəlif yurisdiksiyalarda aktivləri problemsiz şəkildə almağa və satmağa imkan verdi. Sərhədlərarası ticarət likvidliyi, qiymət kəşfini və şaxələndirilmiş investisiya imkanlarını artırır. Bu qarşılıqlı əlaqəyə elektron ticarət platformaları, səmərəli klirinq və hesablaşma sistemləri və uyğunlaşdırılmış tənzimləmə standartları kömək edir. Bununla belə, o, həm də müxtəlif vaxt zonaları, tənzimləmə rejimləri və valyuta mübadiləsi ilə bağlı problemlər təqdim edir. Nəticə etibarı ilə, bazar iştirakçıları koordinasiya olunmuş beynəlxalq səylərin zəruriliyini vurğulayaraq, transsərhəd əməliyyatları həyata keçirmək üçün mürəkkəb amillər şəbəkəsində naviqasiya etməlidirlər.

Qlobal maliyyə bazarlarının qarşılıqlı asılılığını dərk edərək, bazarın tənzimlənməsində beynəlxalq əməkdaşlıq imperativ xarakter almışdır. Bütün dünyada tənzimləyici orqanlar ardıcıl və möhkəm tənzimləyici bazanı təmin edərək ümumi standartlar və ən yaxşı təcrübələr yaratmaq üçün əməkdaşlıq edirlər. Qiymətli Kağızlar Komissiyalarının Beynəlxalq Təşkilatı (IOSCO) kimi təşkilatlar tənzimləyici orqanlar arasında dialoqun və əməkdaşlığın asanlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Maliyyə Sabitliyi Şurası (FSB) kimi təşəbbüslər vasitəsilə tənzimləyicilər sistemli riskləri həll etmək, bazarın dayanıqlığını artırmaq və qlobal miqyasda investorların müdafiəsini təşviq etmək üçün birlikdə işləyirlər. Bu əməkdaşlıq yanaşması tənzimləyici tələbləri uyğunlaşdırmağa, tənzimləyici arbitraj potensialını azaltmağa və daha təhlükəsiz və şəffaf qlobal maliyyə mühitini təşviq etməyə kömək edir (Palei, 2015).

Əslində, qlobal qarşılıqlı əlaqə maliyyə bazarlarını dünyanın bir hissəsində baş verən hadisələrin bütün qitələrdə əks-səda verə biləcəyi sıx inteqrasiya olunmuş ekosistemə çevirdi. Transsərhəd ticarət və beynəlxalq tənzimləyici əməkdaşlıq təkcə bazarın səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, həm də problemlərin həlli və getdikcə bir-birinə bağlı olan qlobal iqtisadiyyatda imkanlardan yararlanmaq üçün əlaqələndirilmiş səylərin zəruriliyini vurğulayır.

Texnologiyanın bazar infrastrukturuna təsiri

Blokçeyn və paylanmış reyestr texnologiyasının inteqrasiyası bazar infrastrukturu üçün yeni bir dövr açdı. Blokçeynin qeyri-mərkəzləşdirilmiş və şəffaf təbiəti əməliyyatları qeyd etmək, yoxlamaq və hesablaşmaq üçün təhlükəsiz və səmərəli vasitələr təklif edir. Maliyyə bazarlarında bu texnologiya klirinq və hesablaşma, qarşı tərəf riskini azaltmaq və əməliyyatların sürətini artırmaq kimi prosesləri sadələşdirmək potensialına malikdir. Blockchain tərəfindən dəstəklənən ağıllı müqavilələr vasitəçilərə ehtiyac olmadan öz-özünə icra olunan müqavilələri təmin edir. Blockchain artan səmərəlilik vəd etsə də, bu transformativ texnologiyanın diqqətli naviqasiyasını tələb edən miqyaslılıq, qarşılıqlı fəaliyyət və tənzimləmə mülahizələri ilə bağlı problemlər yaradır.

Süni intellekt (AI) və maşın öyrənməsi (ML) bazar infrastrukturunun optimallaşdırılmasında əvəzsiz vasitələrə çevrilib. Bu texnologiyalar qərar qəbuletmə proseslərini təkmilləşdirən proqnozlaşdırıcı analitika, alqoritmik ticarət və risklərin idarə edilməsi strategiyalarına imkan verir. AI və ML alqoritmləri ticarət strategiyalarını və risk qiymətləndirmələrini məlumatlandırmaq üçün nümunələri və tendensiyaları müəyyən edərək geniş məlumat dəstlərini təhlil edir. Süni intellektlə təchiz edilmiş avtomatlaşdırılmış ticarət sistemləri əməliyyatları insan treyderlər tərəfindən əlçatmaz sürətlə həyata keçirir. Bu irəliləyişlər bazarın səmərəliliyini artırsa da, eyni zamanda alqoritmik qərəzlər, sistem riskləri və ədalətli və etik bazar təcrübələrini təmin etmək üçün güclü nəzarət ehtiyacı ilə bağlı narahatlıqları artırır (Palei, 2015).

Bazar infrastrukturunda texnologiyaya artan etibar, kibertəhlükəsizlik təhdidlərinə qarşı həssaslığın artmasına səbəb olur. Maliyyə sistemləri bir-birinə daha çox bağlı olduqda, kiberhücumlar bazarın bütövlüyü və investorların inamı üçün əhəmiyyətli risk yaradır. Məlumatların pozulmasından, ransomware hücumlarından və digər zərərli fəaliyyətlərdən qorunmaq kibertəhlükəsizlik tədbirlərində davamlı irəliləyişlər tələb edir. Bazar iştirakçıları həssas maliyyə məlumatlarını qorumaq və bazar infrastrukturunun davamlılığını təmin etmək üçün güclü kibertəhlükəsizlik protokollarına, şifrələmə texnologiyalarına və insidentlərə cavab planlarına investisiya qoymalıdırlar. Kibertəhlükələrin inkişaf edən təbiəti potensial risklərdən qabaq qalmaq üçün sənayenin maraqlı tərəfləri və tənzimləyici orqanlar arasında fəal və əməkdaşlıq yanaşmasını tələb edir.

Əslində, texnologiyanın bazar infrastrukturuna təsiri transformativ xarakter daşıyır, səmərəlilik qazanmaları və yeni imkanlar təklif edir, eyni zamanda potensial çağırışların və risklərin diqqətlə nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Maliyyə bazarlarında texnoloji irəliləyişlərin tam potensialından istifadə etmək üçün təhlükəsizliklə innovasiyaların tarazlaşdırılması vacibdir.

İqtisadi inkişafda bazar infrastrukturunun rolu

Bazar infrastrukturu kapitalın formalaşmasının asanlaşdırılmasında təməl daşı, iqtisadi inkişafın əsas sürücüsü kimi xidmət edir. Səhm və istiqraz bazarları da daxil olmaqla kapital bazarları şirkətlərə investorlara qiymətli kağızlar buraxaraq vəsait cəlb etməyə imkan verir. Bu kapital axını müəssisələrə əməliyyatları genişləndirməyə, tədqiqat və inkişafa sərmayə qoymağa və strateji təşəbbüslər həyata keçirməyə imkan verir. Şirkətlər kapitala ilkin kütləvi təkliflər (IPO) və borc emissiyası vasitəsilə çıxış əldə etdikcə, bazar infrastrukturu kapitalın bölüşdürülməsi üçün şəffaf və səmərəli mexanizmləri təmin edir. Bu proses təkcə iqtisadi artımı stimullaşdırmır, həm də sahibkarlığı, iş yerlərinin yaradılmasını və

möhkəm və dinamik iqtisadiyyatların ümumi inkişafına təkan verir.

Bazar infrastrukturu maliyyə bazarlarının likvidliyinin təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Likvid bazarlar investorlara aktivləri asanlıqla almağa və satmağa imkan verir, qiymət kəşfini artırır və əməliyyat xərclərini azaldır. Likvidlik investorların maliyyə sabitliyinə və risklərin azaldılmasına töhfə verərək investisiyalarını tez pula çevirə bilməsini təmin edir. Bazar infrastrukturu birjalar və ticarət platformaları vasitəsilə müxtəlif iştirakçıların alqı-satqı fəaliyyətləri ilə məşğul ola biləcəyi, davamlı bazar likvidliyini təşviq edə biləcəyi mühit yaradır. Bu likvidlik təkcə investorları cəlb etmir, həm də kapitalın səmərəli bölüşdürülməsinə imkan verir, resursların ən çox ehtiyac duyulan yerdə yerləşdirilməsini təmin etməklə iqtisadi inkişafı dəstəkləyir (Araujo & Mason, 2021).

Bazar infrastrukturu innovativ aktivlərin ticarəti və maliyyələşdirilməsi üçün platforma təmin etməklə innovasiyalar üçün katalizator rolunu oynayır. Ənənəvi qiymətli kağızlardan tutmuş inkişaf etməkdə olan rəqəmsal aktivlərə qədər bazarlar yeni ideya və texnologiyaların qiymətləndirilməsi və mübadiləsi üçün imkanlar təklif edir. Yeni maliyyə alətləri və ticarət metodologiyalarının tətbiqi vasitəsilə innovasiya daha da təşviq edilir. Texnologiya inkişaf etdikcə bazar infrastrukturu yaşıl istiqrazlar, fintech startapları və digər davamlı investisiya imkanları kimi yenilikləri dəstəkləmək üçün uyğunlaşır. Bu, təkcə investisiya variantlarını diversifikasiya etmir, həm də texnoloji tərəqqi və iqtisadi tərəqqi üçün əlverişli mühiti gücləndirir.

Xülasə, iqtisadi inkişafda bazar infrastrukturunun rolu çoxşaxəlidir. Kapitalın formalaşmasını asanlaşdırmaq, likvidliyi təmin etmək və innovasiyaları dəstəkləməklə, bazar infrastrukturu ümumi rifah və tərəqqiyə töhfə verməklə iqtisadiyyatların böyüməsi və dayanıqlığının arxasında hərəkətverici qüvvəyə çevrilir (Araujo & Mason, 2021).

NƏTİCƏ

Yekun olaraq, bazar infrastrukturunun tədqiqi onun qlobal iqtisadi sistemlərin onurğa sütunu kimi mühüm rolunu vurğulayır. Tarixi perspektivlərdən texnoloji irəliləyişlərə qədər bazar infrastrukturu iqtisadi inkişafı asanlaşdırmaq, bazar bütövlüyünü təmin etmək və kapitalın səmərəli bölüşdürülməsini təşviq etmək üçün təkamül yoluna çevrilmişdir. Onun komponentləri, o cümlədən birjalar, klirinq sistemləri və ödəniş mexanizmləri birlikdə maliyyə bazarlarının fasiləsiz fəaliyyətinə töhfə verir.

Bazar infrastrukturu bizneslərə vəsait əldə etmək üçün imkanlar təqdim etməklə, şəffaf və səmərəli ticarət platformaları vasitəsilə likvidliyi təşviq etməklə və yeni aktiv siniflərinə və texnologiyalarına uyğunlaşma yolu ilə innovasiyaları dəstəkləməklə kapitalın formalaşmasının asanlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Onun təsiri çox genişdir, iqtisadi artıma, iş yerlərinin yaradılmasına və maliyyə sistemlərinin ümumi sabitliyinə təsir göstərir. Tənzimləyici baza, nəzarət sistemləri və şəffaf məlumatların yayılması mexanizmləri bazarların bütövlüyünü və səmərəliliyini daha da artırır.

İrəliyə baxdığımız zaman qlobal bazarların gələcəyi bazar infrastrukturunun davam edən təkamülü ilə mürəkkəb şəkildə bağlıdır. Blokçeyn, süni intellekt və kibertəhlükəsizlik tədbirləri də daxil olmaqla texnologiyanın amansız gedişi yeni imkanlar və çağırışlar təqdim edərək mənzərəni yenidən formalaşdırmaqda davam edəcək. Sərhədlərarası bazarların artan qarşılıqlı əlaqəsi ardıcıllıq və dayanıqlığı təmin etmək üçün tənzimləyici çərçivələrdə və standartları müəyyən edən orqanlarda genişləndirilmiş beynəlxalq əməkdaşlığı tələb edir.

Qlobal bazarların gələcəyini idarə etmək innovasiya və risklərin idarə edilməsi arasında incə balans tələb edir. Potensial tələlərdən qorunarkən, yaranan texnologiyaların bütün potensialından istifadə etmək üçün bu tarazlığın qorunması vacib olacaqdır. Bazar infrastrukturunun dəyişən iqtisadi mənzərələrə, geosiyasi dəyişikliklərə və sosial meyllərə uyğunlaşması maliyyə bazarlarının trayektoriyasının formalaşmasında həlledici rol oynayacaqdır.

Əslində, bazar infrastrukturu daim dəyişən qlobal iqtisadiyyatın tələblərinə cavab vermək üçün davamlı olaraq inkişaf edən dinamik qüvvə olaraq qalır. Onun əsas rolunu dərk etmək və üfüqdəki çətinlikləri və imkanları gözləmək siyasətçilər, bazar iştirakçıları və maraqlı tərəflər üçün qlobal bazarların gələcəyini birlikdə idarə edərkən əsas olacaq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Timo Henckel, Warwick McKibbin (2010). The Economics of Infrastructure in a Globalized World: Issues, Lessons and Future Challenges. Brookings. 1775 Massachusetts Avenue, NW, Washington, DC 20036.
2. Du, X.; Zhang, H.; Han, Y (2022). How Does New Infrastructure Investment Affect Economic Growth Quality? Empirical Evidence from China. Sustainability 2022, 14, 3511. https://doi.org/10.3390/su14063511.
3. Buhr, Walter. (2009). Infrastructure of the market economy. D-57068 Siegen Germany.
4. Tatyana Palei, (2015). Assessing the Impact of Infrastructure on Economic Growth and Global Competitiveness, Procedia Economics and Finance, Volume 23, 2015, Pages 168-175.
5. Araujo, L., Mason, K. (2021). Markets, infrastructures and infrastructuring markets. AMS Rev 11, 240–251. https://doi.org/10.1007/s13162-021-00212-0.

AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ NƏQLİYYAT-LOGİSTİKA SİSTEMİNDƏ YERİ VƏ ZƏNGƏZUR DƏHLİZİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Bağırov Seymur Şərif
Bakı Slavyan Universiteti
Ölkəşünaslıq - Azərbaycan üzrə
E-poçt: seymurbagirov96@gmail.com
BAKI AZƏRBAYCAN

Xülasə

İnkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturunun yaradıldığı və nəqliyyat kompleksi xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksək olduğu ölkələrin nəqliyyat, logistika və tranzit potensialının inkişafı prioritet istiqamətlərdən hesab olunur. Bu sahədə əlverişli infrastruktura və müsbət təcrübəyə malik olan Azərbaycan da regional nəqliyyat-logistika mərkəzlərinin yaradılması üzrə beynəlxalq layihələrin işlənib hazırlanmasında fəal iştirak edir, qlobal nəqliyyat-logistika sisteminə inteqrasiyaya yönəlmiş bir sıra dövlət proqramları və layihələri həyata keçirilir.

44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycanın qələbəsindən sonra Zəngəzur dəhlizi məsələsinin meydana çıxması da bir sıra sahələrdə, o cümlədən, nəqliyyat-logistika sahəsində Azərbaycan üçün inkişaf imkanları yaratdı.

Göstərilənləri nəzərə alaraq, məqalədə Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat-logistika sistemində yeri, bu sistemə qoşulmasının ölkə üçün əhəmiyyəti, eyni zamanda, 44 günlük müharibədən sonra yeni geosiyasi reallıqlar fonunda Zəngəzur dəhlizinin göstərilən sahədə inkişaf perspektivlərindən danışılır.

Açar sözlər: Zəngəzur dəhlizi, nəqliyyat-logistika sistemi, Azərbaycan

Giriş. Mövzunun aktuallığı: Qloballaşan dünyada nəqliyyat-logistika sisteminin inkişafı dövlətlərin qlobal iqtisadi və informasiya məkanına inteqrasiyasında mühüm rol oynayan amillərdən hesab olunur. İnkişaf etmiş nəqliyyat infrastrukturunun yaradıldığı və nəqliyyat kompleksi xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksək olduğu ölkələrin nəqliyyat, logistika və tranzit potensialının inkişafı prioritet istiqamətlərindən hesab olunur. Bu sahədə əlverişli infrastruktura və müsbət təcrübəyə malik olan Azərbaycan da regional nəqliyyat-logistika mərkəzlərinin yaradılması üzrə beynəlxalq layihələrin işlənib hazırlanmasında fəal iştirak edir, qlobal nəqliyyat-logistika sisteminə inteqrasiyaya yönəlmiş bir sıra dövlət proqramları və layihələri həyata keçirilir.

Tədqiqatın obyekti və predmeti: Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişdiyi məkanda yerləşən Azərbaycan regionun tranzit imkanlarının genişləndirilməsində həlledici rol oynayır və onu mühüm nəqliyyat-logistika mərkəzinə çevrilir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Azərbaycan Respublikasının Şərq-Qərb enerji və nəqliyyat dəhlizlərini inkişaf etdirmək siyasətini kompleks şəkildə araşdırmaq, bu siyasətin tarixi şərtlərini, Azərbaycan üçün əhəmiyyətini və ümumilikdə, Şərq-Qərb enerji və nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafının

Azərbaycanın nəqliyyat-kommunikasiya sistemindəki yerini müəyyən etməkdir. Nəqliyyat qlobal iqtisadi inteqrasiyanın ən mühüm istiqaməti və hərəkətverici qüvvəsi olmaqla, həmçinin, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində strateji kurs Azərbaycan hakimiyyətinin diqqətini nəqliyyat dəhlizlərinə və tranzit məsələlərinə yönəlməsini diktə edir.

Tədqiqatın metodları: Tədqiqat işində təhlil, müqayisə, ümumiləşdirmə, statistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Bu metodlardan birincisi təhlil metodudur. Təhlil tədqiqat işlərində geniş formada istifadə olunan metodlardandır.

İstifadə edilmiş digər metod isə müqayisə metodudur.

Mövzunun araşdırılmasında müxtəlif yerli və xarici məqalə və ədəbiyyatlardan istifadə olunmuşdur.

44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycanın qələbəsindən sonra yaranmış yeni geosiyasi reallıqlar fonunda Zəngəzur dəhlizi məsələsinin meydana çıxması Azərbaycanın göstərilən sahədə inkişaf perspektivlərini artırır və ölkəni xarici investorlar üçün daha maraqlı partnyora çevirir.

Bu səbəbdən Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat-logistika sistemində yerinin, bu sistemə qoşulmanın ölkə üçün əhəmiyyətinin, eyni zamanda, 44 günlük vətən müharibəsindən sonra yeni geosiyasi reallıqlar fonunda Zəngəzur dəhlizinin göstərilən sahədə inkişaf perspektivlərinin araşdırılması aktuallıq kəsb edir.

İstifadə olunan materiallar: İstifadə edilən mənbələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar. Tədqiqat zamanı Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət sənədləri, prezidentin sərəncamlarından, dövlət proqramlarından, müxtəlif ədəbiyyatlardan və Xarici İşlər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası materiallarından, AMEA-nın kitabxana fondu, M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi, Cənubi Qafqaz Araşdırmalar mərkəzi, Qafqaz Beynəxlaq Münasibətlər və Strateji Araşdırmalar mərkəzi, yerli və xarici mətbuat səhifələrində və internet saytlarında yerləşdirilən resurslarından istifadə edilmişdir.

Azərbaycanın beynəlxaq nəqliyyat və logistika sistemində rolu: Avropa və Asiyanın, Şimal və Cənubun kəsişməsində yerləşən Azərbaycan regionda enerji və yük axınları üçün qovşaq rolunu oynamaq üçün unikal imkanlara malikdir. Azərbaycanın əlverişli coğrafi-iqtisadi mövqeyə malik olması onun Şimal-Cənub əlaqələrinə xüsusi əhəmiyyət verməsini şərtləndirmiş, ölkənin bu əlverişli geoiqtisadi məkanda ticarət dəhlizi rolunu gücləndirmişdir.

"Böyük İpək Yolu" bu gün də çox aktual olan məsələlərdəndir. "Böyük İpək Yolu"nun bərpasına dair ilk addımlar hələ 1991-ci ildə atılmış, 1993-cü ildən etibarən isə bu sahədə əməli işlər görülməyə başlanmışdır. 1993-cü ilin mayında qəbul olunmuş "Avropa-Qafqaz-Asiya Transqafqaz nəqliyyat dəhlizi" proqramının davamı olaraq 1994-cü ilin sentyabrında Azərbaycanın bütün həyati əhəmiyyətli sahələrdə inkişafının əsasını qoyan "Əsrin müqaviləsi" nin imzalandı. Bununla ölkənin iqtisadi və tranzit-kommunikasiya əhəmiyyətini xeyli dərəcədə inkişaf etməyə başladı. Sonrakı mərhələdə Bakı-Novorossiysk, Bakı-Supsa, daha sonra Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərlərinin işə salınması, habelə Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin tikintisini təkcə Azərbaycan regionu üçün deyil, bütövlükdə regionun tranzit əhəmiyyətini artırdı.

1998-ci il sentyabrın 7-8-də ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Bakıda "Böyük İpək Yolu" beynəlxalq konfransı keçirilmişdir. Avropa İttifaqının TRASEKA Proqramı əsasında "Avropa – Qafqaz – Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında Əsas Çoxtərəfli Saziş" imzalanmışdır. Bu Sammitin ən mühüm hadisəsi Azərbaycan, Bolqarıstan, Gürcüstan, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Rumınya, Tacikistan, Türkiyə, Özbəkistan və Ukrayna arasında "Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişafına dair Əsas Çoxtərəfli Saziş"in imzalanmasıdır. 32 dövlətin və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən konfransda Aİ-nın TRACECA proqramı əsasında "Avropa-Qafqaz-Asiya" nəqliyyat dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında "Çoxtərəfli Əsas Saziş və onun beynəlxalq ticarət gəmiçiliyi, gömrük proseduru və sənədlərin işlənməsi üzrə texniki əlavələri haqqında" sənəd, həmçinin, "Bakı Bəyannaməsi" qəbul edilmişdir.(63-77)

Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi haqqında Razılaşma" Rusiya Federasiyası, İran İslam Respublikası və Hindistan arasında 2000-ci il sentyabrın 12-də Sankt-Peterburq şəhərində bağlanılmışdır. Razılaşmanın əsas məqsədi yük və sərnişin daşımalarının təşkilində nəqliyyat əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, üzv-ölkələrin dəmir yolu, avtomobil, dəniz, çay və hava

nəqliyyatı xidmətləri beynəlxalq bazarına girişi üçün şəraitin yaradılması, beynəlxalq daşımaların həcminin artırılmasına yardım göstərilməsi, nəqliyyat vasitələrinin hərəkətinin təhlükəsizliyinin təmin olunması, razılaşdırılmış nəqliyyat siyasətinin həyata keçirilməsidir. Razılaşma bütün nəqliyyat növlərinə: dəmir yolu, dəniz, avtomobil yolları, çay və hava nəqliyyatı ilə daşımaları təmin edən nəqliyyat infrastrukturuna və nəqliyyat vasitələrinə aiddir. 2005-ci il sentyabrın 20-də imzalanmış 984-IIQ nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə respublikamız "Şimal-Cənub" beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi haqqında" Sazişə qoşulmuşdur. Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi vasitəsilə Azərbaycan üzərindən yüklərin böyük əksəriyyətinin daşınmasında dəmir yolunun iştirakı nəzərdə tutulur ki, burada əsas amil kimi, yüklərin bir nəqliyyat növü ilə böyük həcmdə, tez bir zamanda, daha uzaq məsafəyə daşınması götürülür. Dəhliz vasitəsilə yük daşımalarına Azərbaycan Respublikasının yol-nəqliyyat kompleksinin daha geniş cəlb edilməsi, xüsusən avtomobil nəqliyyatının və Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin imkanlarından tam istifadə olunması üçün geniş imkanlar yaradılmalıdır.

Azərbaycan ərazisi beynəlxalq layihələr üçün regionun nəqliyyat qovşaqlarının mərkəzinə çevrilib. Bu baxımdan 2020-ci ildə baş vermiş 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra aktuallaşan Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanı bir neçə istiqamətdə Asiya və Avropa ilə birləşdirən strateji nəqliyyat dəhlizinə çevrilə bilər.

Zəngəzur dəhlizi məsələsinin aktuallaşması və əhəmiyyəti: 44 günlük Vətən müharibəsində əldə edilən tarixi Zəfərdən sonra Cənubi Qafqaz regionunun iqtisadi-siyasi və strateji mənzərəsində ciddi dəyişiklikər möcvud olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının vətən müharibəsində inamlı qələbəsi, öz tarixi torpaqlarını işğaldan azad etməsi regionda qarşılıqlı əməkdaşlıq, Cənubi Qafqazın strateji əhəmiyyətinin artması üçün geniş imkanlar yaratmışdır. 2020-ci ilin noyabrında imzalanmış üçtərəfli bəyannamənin 9-cu maddəsi Azərbaycan ərazisinin ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasını Türkiyə ilə birləşdirəcək Zəngəzur dəhlizinin açılmasına yeni imkanlar yaradacaq (6).

Zəngəzur dəhlizi, ilk növbədə, Orta Asiya, Azərbaycan və Ermənistanı Sakit Okeandan Türkiyəyə birləşdirən mühüm sosial-iqtisadi, siyasi və geostrateji əhəmiyyətə malik bir dəhlizdir. Zəngəzur Rusiya, Azərbaycan, Türkiyə və Ermənistan arasında dəmir yolu şəbəkəsini genişləndirmək imkanı yaradaraq və regionun ticarət fəaliyyətinə, regionda ticarət dövriyyəsinin artımına, region ölkələri arasında, eləcə də bu ölkələrin digər dövlətlər ilə qarşılıqlı əməkdaşlığının inkişafına ciddi təkan verəcəkdir. [2]

2021-ci il noyabrın 26-da Soçidə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Ermənistan Respublikasının Baş naziri Nikol Paşinyan və Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putinin imzaladığı Soçi Bəyannaməsi Zəngəzur dəhlizini reallığa çevirdi. Bəyanatda deyilir ki, tərəflər Azərbaycan-Ermənistan sərhədində sabitliyin və təhlükəsizliyin səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində müəyyən addımlar atacaqlar. Soçidə imzalanan bəyanatda iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və nəqliyyat dəhlizlərinin açılması tələb olunur. Bu həm dəmir yollarına, həm də avtomobil yollarına aiddir. Belə bir şəraitdə Zəngəzur dəhlizinin reallaşması məsələsi Qafqazda geosiyasi rəqabətin transformasiyasını şərtləndirir. Zəngəzur dəhlizinin regional əməkdaşlıq, geoiqtisadiyyat, nəqliyyat-logistika və coğrafi aspektlər baxımından təhlili də onun strateji əhəmiyyətini ortaya qoyur.

11 yanvar 2021-ci il tarixli Bəyanata uyğun olaraq, sənəddə Azərbaycan Respublikası, Ermənistan Respublikası Baş nazirlərinin müavinləri və Ermənistan Respublikası Hökuməti sədrinin müavininin birgə sədrliyi ilə yaradılmış Üçtərəfli İşçi Qrupun fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilir. Rusiya Federasiyası regionda bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpası haqqında. Rayonun iqtisadi potensialının üzə çıxarılması üçün qısa zamanda konkret layihələrin həyata keçirilməsinin zəruriliyi vurğulanır. [3]

Zəngəzur dəhlizinin regional iqtisadi və strateji əhəmiyyəti: Zəngəzur Azərbaycan üçün təkcə Naxçıvanın qapısı deyil, onun Azərbaycanın tarixində və milli kimliyində xüsusi yeri var. İlk öncə qeyd edək ki, hələ də Ermənistanın sərhədləri daxilində olan Zəngəzur bir vaxtlar müsəlman türk əhalisinin yaşadığı tarixi Azərbaycan torpağıdır. Zəngəzurun taleyi 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti devrildikdən və Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra dəyişməyə başladı. SSRİ rəhbərliyi əvvəlcə bütün Zəngəzur rayonunun Ermənistana verilməsini qarşısına məqsəd qoysa da, sonradan ərazini iki yerə böldü. Qərbi Zəngəzur Ermənistana verildi, Şərqi Zəngəzur isə Azərbaycanın tərkibində qaldı. O vaxtdan Azərbaycan öz ərazisinin ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanla quru əlaqəsini itirmişdir. 1933-cü ildən Zəngəzurun adı rəsmən xəritələrdən çıxarılaraq unudulmağa çalışılıb. Tarixən ticarət-iqtisadi və mədəni kommunikasiya yollarından biri olan Zəngəzur ötən əsrin 20-ci illərindən

başlayaraq, azərbaycanlıları bir-birindən təcrid edən, türk dünyasını ayıran, iqtisadi-ticarət əlaqələrini pozan bir məkana çevrilib. Bu baxımdan İkinci Qarabağ müharibəsinin Zəngəzur məsələsində açdığı yeni imkanlar təkcə Azərbaycan, region, türk dünyası üçün deyil, həm də "Bir kəmər"in daxil olduğu dünya ölkələri üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edəcək.

Dünyanın əsas yük axınları və Zəngəzur nəqliyyat dəhlizinin əhəmiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev uzaqgörən və müasir dünya reallıqlarını dəqiqliklə qiymətləndirməyi bacaran lider olmaqla, Asiya və Avropanı birləşdirən Şərq-Qərb dəhlizinin–Böyük İpək Yolunun tərkib hissəsi kimi Zəngəzur dəhlizinin də strateji əhəmiyyətini yüksək olduğunu qeyd edib. Təbii ki, yeni dəhliz nəqliyyat-tranzit qovşağı kimi Azərbaycanın əhəmiyyətini daha da artıracaq, Avrasiyanın nəqliyyat və logistika qovşağı kimi ölkəmizin mövqeyini daha da möhkəmləndirməyə imkan verəcək. Əvvəldə də qeyd edildiyi kimi, Zəngəzur dəhlizi yalnız Azərbaycan üçün deyil, ümumilikdə region dövlətləri, Avropa üçün mühüm əhmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, Rusiya və Çin üçün strateji əhəmiyyətə malik olan, Avropa və Asiyanı birləşdirən nəqliyyat əlaqələrinin intensivləşməsinə imkan verir, dəhlizlərdən daha səmərəli istifadəni təmin etməklə regionun bütün ölkələri üçün potensial iqtisadi səmərəyə fayda verəcək.

Dəhliz Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, Ermənistan və İran arasında dəmir yolu şəbəkəsinin genişləndirilməsinə imkan yaradacaq və Asiya-Sakit okean hövzəsindən Türkiyəyə Mərkəzi Asiya, Xəzər regionu, Azərbaycan və Ermənistanı birləşdirən bir çox ticarət marşrutları açacaq. Bu, "Şərq-Qərb" dəhlizini, "Şimal-Cənub" Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizini və Xəzər Nəqliyyat Şəbəkəsini daha da gücləndirəcək. O, həmçinin Xəzərdən Avropaya Neft və Qaz Boru Kəməri Sisteminin istismarını asanlaşdıracaq. Dəhlizin açılması Avropa İttifaqı, ABŞ, Rusiya və Çinin enerji təchizatı xətləri üçün mühüm rol oynayan regionun tranzit imkanlarını artıracaq. (62-69)

Beləliklə, Zəngəzur dəhlizi reallaşarsa, Cənubi Qafqaz ölkələrinin inkişafını istiqamətləndirə və regionun siyasi-strateji mənzərəsini dəyişə bilər. Ən əsası isə türk dünyası uzun illərdən sonra yenidən Zəngəzur dəhlizində birləşəcək. Zəngəzur dəhlizinin açılması türkdilli ölkələrin iqtisadiyyatına böyük təsir göstərəcək. "Tarixi İpək Yolu" üzərində yerləşən Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanı Avropa ilə Asiya arasında logistika mərkəzinə çevirəcək, "Şərq-Qərb" və "Şimal-Cənub" nəqliyyat dəhlizlərində ölkəmizin mövqeyi xeyli möhkəmlənir. [5]

Dünyanın böyük dövlətləri də Zəngəzur dəhlizinin bu funksiyasını qəbul edir və dəstəklədiklərini bildirirlər. Digər tərəfdən, "Bir Kəmər-Yol" layihəsi çərçivəsində Azərbaycanın Türkiyə ilə Çin arasında mövqeləri möhkəmlənəcək. Azərbaycan Orta Dəhlizdə keçəcəyi tranzit marşrutları ilə mühüm aktyora çevriləcək. Zəngəzur dəhlizi Avropa ilə Asiyanı birləşdirəcək. Bu, Orta Dəhlizdəki layihələr üçün böyük qələbə olacaq. Tranzit müddətini azaldan bu yol Türkiyə ilə Azərbaycan arasında ticarət fəaliyyətini də yaxşılaşdıracaq. Bu kontekstdə Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu (BTQ) və Gürcüstan ərazisindən keçən avtomobil yolları artıq Azərbaycanı Türkiyə ilə birləşdirib. Bununla belə, daha qısa marşrut strateji və iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirmək üçün daha çox potensiala malikdir. [6, s.112]

"Bir Kəmər-Yol" layihəsi başlayandan Azərbaycan Çinin Cənubi Qafqaza investisiyalarını alqışlayır və dəstəkləyir. Cənubi Qafqazda nəqliyyat maneələrinin aradan qaldırılması təkcə Azərbaycanın logistika mərkəzi olması ilə bağlı deyil, həm də Çinin öz mallarını ən qısa yolla Avropaya daşıması üçün faydalı olacaq.

Azərbaycan, Ermənistan, Türkiyə, Rusiya və İrandan başqa, bu dəhliz Asiya-Sakit okean regionu ölkələrinə böyük fayda verə bilər. Təbii ki, burada Çinin qazanacağı daha çox şey var. Çin-Rusiya-İran-Azərbaycan xəttində mühüm nöqtə olan Zəngəzur dəhlizi Pekinin Türkiyə vasitəsilə Avropa və Körfəz ölkələri və Afrikaya çıxışı üçün yeni imkan deməkdir. Bu marşrut digərlərindən daha ucuz və qısadır. "Açıq dənizə çıxışın olmamasına baxmayaraq, biz Şərqlə Qərbin, Şimalla Cənubun qovşağında yerləşən Azərbaycanı mühüm nəqliyyat mərkəzinə çevirmişik. Coğrafi mövqenin üstünlüklərindən çıxış edərək, bütün nəqliyyat zəncirini şəbəkə şaxələndirilib: dəniz limanı, dəmir yolu bağlantısı, bir neçə beynəlxalq hava limanı, magistral yollar", - deyə Prezident İlham Əliyev 22 iyun 2023 cü ildə keçirilən Azərbaycan-Litva biznes forumunda çıxışı zamanı bildirib. Azərbaycanın nəqliyyat infrastrukturundan istifadə ilə bağlı bir sıra dövlətlərə çoxlu yeni təkliflər daxil olur. Dövlət başçısının da dediyi kimi, bu gün respublika Cənubi Qafqaz, Mərkəzi Asiya, bütövlükdə Xəzər regionu üçün tranzit qovşağıdır. Zəngəzur dəhlizinin Azərbaycan ərazisindən keçən perspektiv tranzit marşrutlarının inkişafında xüsusi rolu var ki, bu da Azərbaycanın əsas hissəsini Naxçıvan Muxtar

Respublikası ilə birləşdirəcək, eyni zamanda, nəqliyyatın genişləndirilməsi və şaxələndirilməsi üçün yeni nəqliyyat alternativi yaradacaqdır.

Nəticə. Azərbaycan, Ermənistan, Türkiyə, Rusiya və İrandan başqa, Zəngəzur dəhlizi Asiya-Sakit okean regionu ölkələrinə böyük fayda verəcəkdir. Şimal -Cənub dəhlizi ilə Zəngəzur dəhlizi arasında ziddiyyətlərin və yazışmaların mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. Hər halda, bir sıra aşılmaz güc şəraitinə görə bu dəhlizlər bu və ya digər şəkildə Zəngəzurdan keçməlidir. Dəhliz geosiyasəti, təqdim olunduğu kimi, regional səviyyədə təkcə benefisiar ölkələrin maraqlarına deyil, həm də dünya siyasəti səviyyəsində geosiyasi maraqlara və layihələrə toxunur. Çin-Rusiya-İran-Azərbaycan xəttində mühüm nöqtə olan Zəngəzur dəhlizi Pekinin Türkiyə vasitəsilə Avropa, Körfəz ölkələri və Afrikaya çıxışı üçün yeni imkan deməkdir.

Bu gün "Turan"ın maraqları Rusiyanın, Çinin, Hindistanın, Avropa İttifaqının, Böyük Britaniyanın, ABŞ-ın maraqlarının təmsil olunduğu Zəngəzur bölgəsi ətrafında kəsişir. Beləliklə, Zəngəzurun beynəlxalq geoiqtisadi və geosiyasi əhəmiyyəti onun ərazisindən kimin istifadə etməsi ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, "Bir Kəmər-Yol" layihəsi çərçivəsində Azərbaycanın Türkiyə ilə Çin arasında mövqeləri möhkəmlənəcək. Azərbaycan Orta Dəhlizdə keçəcəyi tranzit marşrutları ilə mühüm aktyora çevriləcək. Zəngəzur dəhlizi Avropa ilə Asiyanı birləşdirə bilər.

TRASEKA proqramı çərçivəsində nəzərdə tutulan Avropa ilə Asiya arasında körpü rolunu oynayan "Böyük İpək Yolu" nun bərpası ölkəmiz qarşısında yeni inkişaf istiqamətləri olmuşdur. Bu yolun bərpası, həmçinin, Avropa, Qara dəniz, Xəzər dənizi və Asiya regionlarında təbii ehtiyatlardan istifadəyə və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa hər zaman kömək etməkdədir. Ümumiyyətlə, "Böyük İpək Yolu"nun bərpası və Şərq-Qərb enerji dəhlizinin yaranması XXI yüzilliyin qlobal tarixi hadisələrindəndir. Avropa-Asiyanın mərkəz hissəsində yerləşən və 34-dən artıq dövlətin ərazisindən keçərək onları birləşdirən bu yolun əhəmiyyəti ölçüyə gəlməzdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Behbudov K. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində mövcud status-kvo tezliklə dəyişməlidir // Xalq qəzeti.-2020.-4 aprel.-№67.-s.6.
2. Bayramov V. (2021), Zəngəzur dəhlizinin açılması yeni geosiyasi vəziyyətin nəticəsidir. Xalqqəzeti, 19 iyun.
3. Ə. Nəsirov: Zəngəzur nəqliyyat dəhlizinin regional və qlobal əhəmiyyəti, s. 62-69.
4. Ə. Mais . Böyük İpək Yolu. Dərs vəsaiti. – Bakı : 2011. S 63-77 .
5. Schmidt H.-J. Dörd Günlük Müharibə Dağlıq Qarabağda sülhün əldə olunması şanslarını azaldıb // In: IFSH (red.), OSCE Yearbook 2016 , Baden-Baden 2021, s. 111-123.
6. Bayramov A. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin susdurulması və dördgünlük müharibənin çağırışları // Təhlükəsizlik və insan hüquqları. Cild 27: Buraxılış 1-2, 2021 s. 116–127
7. Ermənistan-Azərbaycan Böhranı – Vestminster İnstitutunda Svante Kornell. 13 noyabr 2020.
8. Walter M. Beynəlxalq Ssenari daxilində Dağlıq Qarabağda Münaqişə // Qlobal Siyasət və İdarəçilik jurnalı: cild 6, №2. (2017).
9. https://president .az/az/articles/view\46989
10. https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/silkroad
11. https://iqtisadiyyat.com/az/pages/5/news/1529

YUNANISTAN İQTİSADİYYATININ PROBLEMLƏRİ

Sariyeva Şölə Həsənəli qızı
Bakı Slavyan Universiteti
Magistratura-Ölkəşünaslıq (Yunanıstan üzrə)
Email:sole1989umudova@gmail.com

Xülasə

İnflyasiya ABŞ-dan başlayıb Avropaya yayılaraq, qlobal böhrana gətirib çıxarmışdır. Böhranla mübarizə apara bilmeyen olkeler daha cox təsirə məruz qaldilar. Bele dövlətlərdən biri də Yunanıstan idi. Yunanıstan böhranı özü ilə bərabər yüksək borclar,issizlik,büdcə kəsirləri yaratdı.

Bu problemi hell etmək üçün Avropa İttifaqı və Beynəlxalq Valyuta Fondu birlikdə qrup yaratdı və xilasetme paketleri işlənib hazırlandı.

Yunanıstan iqtisadi islahatlar həyata keçirdi və məlum oldu ki, ölkədə maliyyə strukturunun düzgün qurulmaması onu böhrana sürükləyən əsas səbəbdir.

Bu araşdırmada Yunanıstan da daxil olmaqla,ölkələrdə iqtisadi böhranının yaranma səbəbi, ölkəyə göstərdiyi təsirlər, görülən tədbirlər,ölkənin maliyyə qurumlarına necə təsir etdiyi və onunla mübarizə yolları arasdırılır.

Açar sözlər: inflyasiya, dövlət borcları, işsizlik, xərclər

Giriş.

Mövzunun aktuallığı. 2008-ci ilin sonundan başlayaraq ABŞ-ın mənzil sektorunda ən böyük investisiya şirkətinin inflyasiyası qısa müddət ərzində bütün dünya dövlətlərinin iqtisadiyyatına təsirsiz ötüşmədi. İnflyasiya öz təsirini daha çox Avropa ölkərində göstərdi. Avropa ölkələri içində ilk əvvəl Yunanıstan böhranla üzləşdi,daha sonra digər ətraf ölkələrdə də böhran yarandı.(Portuqaliya, İtaliya, İspaniya) Böhrana hazır olmayan Avropa ölkələrində inflyasiya bankların iflasına və yüksək dövlət borclarına səbəb oldu. Büdcə kəsirləri və borclar Yunanıstanda ən yüksək həddə çatdı. Böhranla mübarizədə AI bütün ölkələri çıxış yolları üçün ortaq çalışırdılar. Bu müddət ərzində dövlətlər bir-birindən fərqli siyasətlər yürüdürdülər və bu fərqliliklərin nəticəsi,qarışıqlıqlara səbəb olmuşdur.

Böhranın daha çox Avropa ölkələrinə təsir etməsinin aşağıdakı səbəbləri vardır:

Aİ ölkələri arasında iqtisadi fərqliliklərin olması

Sərmayə qoyuluşlarının düzgün qiymətləndirilməməsi

İstehsal sektorunun kiçik olması

Maastrix sazişinə bağlı uyğunsuzluq

Büdcə strukturunun olmaması

Büdcə və cari hesablamalarda problemlər

Avro zonada tələb balanssızlığı

Mövzunun obyekti və predmeti.

Tədqiqatın obyekti Yunanıstan iqtisadiyyatının inkişaf yolları və ya üsulları, predmeti isə bu yollar və üsullar vasitəsilə iqtisadiyyatın inkişafını yüksələn və davamlı etməkdir

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.

Tədqiqatın məqsədi Yunanıstan iqtisadiyyatında böhranın yaratdığı vəziyyətdən çıxış yollarını tapmaq, Avropa Ittifaqından əvvəl və sonra Yunanıstan iqtisadiyyatının inkişaf tendensiyası.

Tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün təcrubi aspektdə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

-maliyyə sabitliyi və bu dayanıqlığın bərpası,o cümlədən bazardakı ehtiyacları maliyyələşdirmək qabiliyyəti

-islahatlar vasitəsilə iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi

Elmi-nəzəri metodoji əsasları:

Tədqiqatın elmi-nəzəri metodoloji əsasını qəbul edilən qanun və islahatların Yunanıstan iqtisadiyyatına dair elmi-nəzəri fikirlərini təşkil edir.

Tədqiqatın praktik və nəzəri əhəmiyyəti

Tədqiqatın elmi araşdırmalar və ümumiləşdirmələrin məcmusu olan nəzəri müddəalardan və nəticələrdən Yunanıstan iqtisadiyyatının tarixi və inkişaf yolu haqqında müvafiq iqtisadiyyat dərsliklərinin müvafiq hissələrində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın strukturu tədqiqat girişdən, iki yarım fəsildən ibarət olan iki fəsil, nəticədən və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Tədqiqatın araşdırılmasında müqayisə, təsvir, funksional metodlardan istifadə olunmuşdur.

Fəsil I. Yunanıstan iqtisadiyyatının problemləri

1.1Yunanıstan böhranı

1.2Yunanıstanda işsizlik

1.1 Yunanıstan böhranı. 2009-cu ildən Yunanıstan böhranla mübarizə aparır. Avropa ölkəri arasında daha çox böhrana məruz qalmış ölkələr sırasında Yunanıstan ikinci sırada dayanır. Yunanıstan böhranının səbəbləri:-xərclərin yüksək olması, gəlirlərin az olması, turizm,gəmi və inşaat sahələrində kiçilmələr, təhsil, səhiyyə, sosial xərcləmələrin yüksək olması və işsizlik.

Yunanıstan hökumətinin borc böhranı 2008-2012-ci illər Qlobal İqtisadi Böhranının nəticələri ilə baş verib lakin əsas səbəb Yunanıstan iqtisadiyyatındakı struktur zəifliklər və nəticədə davam edən yüksək struktur borc kəsirləri olub.

Yunanıstan hökumətinin davam edən borc səviyyələri və dövlət kəsirləri ilə bağlı məlumatları təhrif etdiyi aşkar edildikdə, Yunanıstanın borc öhdəliklərini yerinə yetirmək qabiliyyəti ilə bağlı investorlar arasında "suveren borc böhranı" ilə bağlı narahatlıqlar başladı. Sonradan istiqraz investisiyaları üzrə gəlirlərdə artan dispersiya və Avropa regionunun digər ölkələri, xüsusən də Almaniya ilə müqayisədə kredit törəmə birjalarının risk təminatı xərclərinin artması etimad böhranına səbəb oldu. 2009-cu ildə hakimiyyəti ələ keçirən baş nazir Papandreu hökumətin borc böhranı içində olduğunu etiraf etdi və açıqlanan 6 faizlik dövlət borcunun əslində 12 faizdən çox olduğunu bəyan etdi. 2010-2012-ci illərdə Yunanıstanda etirazlar başladı. Ölkədə işsizlərin sayı rekord həddə çatdı.Defolt riski ilə üzləşən Yunanıstan BVF və Avropa İttifaqından kömək istəməyə məcbur oldu. Çətin vəziyyətdə olan ölkəyə maliyyə yardımı göstərməyə razılıq verildi. Yalnız bir şərtlə ki: Yunanıstan dövlət xərclərinin azaldılmasına səbəb olan qənaət siyasəti həyata keçirməlidir.

1.2 Yunanıstanda işsizlik.

İşsizlik qlobal problemlərdən biridir. Böhran vəziyyətindən çıxmağa çalışan Yunanıstan dövləti üçün də işsizlik mühüm problemdir. Yunanıstanda işsizliyin bir sıra səbəbləri vardır-bunlar kifayət qədər məşğulluğun yarada bilməmələri,iqtisadi böhran , yarım milyon yunan gəncinin xaricə köç etməsi.

Aşağıdakı cədvəldə Yunanıstan əhalisinin yaşa görə məşğulluq faizi göstərilib.

(https://socialneet.eu/the-timeless-issue-of-high-youth-unemployment-in-greece/)

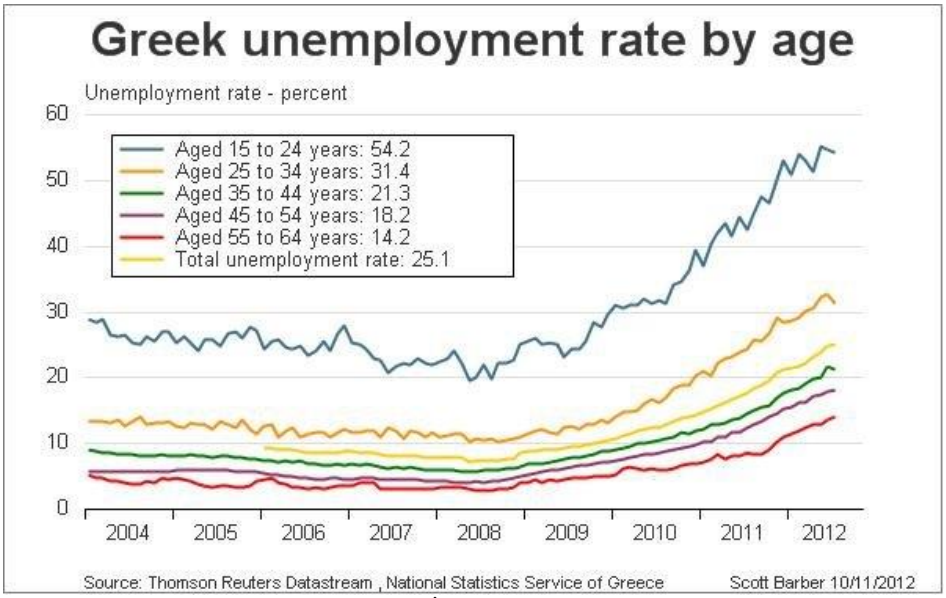

Şəkil 1.ENA İnstitunun araşdırması

ENA İnstitutunun Sosial İnkişaf Bülleteninə əsasən, 2008-ci ilin qlobal iqtisadi tənəzzülü xüsusilə uşaqları və gəncləri, xüsusən də təhsildən, məşğulluqdan və təlimdən çıxan və ya təhsildən kənarda qalan 15-24 yaşlı uşaqlara təsir etdi.

2013-cü ildə Aİ-də yuxarıda göstərilənlərə çıxışı olmayan gənclərin faizi 2009-cu illə müqayisədə 1,5 faiz bəndi yüksək olmuşdur (UNICEF, 2014). Yunanıstanda bu faiz beş il ərzində demək olar ki, iki dəfə artıb (2009-cu ildə 15,5%, 2013-cü ildə 28,1%).[1]

Aparılan araşdırmalar nəticəsində,bildirilir ki, iqtisadi artımın artmasının artmasının gənclər arasında işsizliyi əhəmiyyətli dərəcədə azaldıb və bu səbəbdən Ouken Qanununun iqtisadiyyatda etibarlı olduğu müəyyən edilmişdir. Ouken qanunu işsizlik və ölkənin istehsalında itkilər arasında müşahidə edilən əlaqədir. Ouken qanunu istehsalda 2% artım dövrü işsizlik nisbəyinin 1% azalmasına uyğundur. Ouken qanunu işsizliyin 1%-ni ÜDM-də 2% mənfi artımla əlaqələndirir. Bu qanun hər ölkəyə nə müddətə görə dəyişir. Istehsaldakı dəyişikliyin əksəriyyəti əslində işsizlikdən başqa amillərlə mövcud potensialın istifadəsi və iş saatları dəyişməsi ilə də əlaqədardır. Əmək məhsuldarlığının artması və işçi qüvvəsinin artması nisbətilə xalis məhsulun artması deməkdir.

Fəsil II. Yunanıstanın böhrandan çıxış yolları

2.1 Yunanıstana edilən yardımlar

2.2 Böhran dövründə və sonrasında Yunanıstan və Aİ münasibətləri

2.1 Yunanıstana edilən yardımlar

Yunanıstan üçün ilk İqtisadi Tənzimləmə Proqramı 2010-cu ildə razılaşdırılıb və 110 milyard avro məbləğində maliyyə vəsaiti daxil edilib. Lakin 2012-ci ildə həyata keçirilən fiskal və struktur tədbirlərə və borcun ödəmə imkanı olmamasına baxmayaraq, ölkənin bazar maliyyələşməsinə qayıtması kifayət etmədi.

Tənzimləmə Proqramları Yunanıstandakı iqtisadi balanssızlığı aradan qaldırmaq və bununla da Yunanıstan iqtisadi böhranı ilə avro zonasının qalan hissəsi arasında yoluxmanın qarşısını almaq məqsədi daşıyırdı. Onlar Yunanıstanda sağlam və dayanıqlı iqtisadi və maliyyə vəziyyəti yaratmağa və onun özünü maliyyə bazarlarında tam şəkildə maliyyələşdirmək imkanlarını bərpa etməyə çalışırdılar. Yardım Yunanıstan hakimiyyəti və borc verənlər arasında razılaşma ilə müəyyən edilmiş siyasət şərtlərinə tabe idi. Şərtlər Yunanıstan dövlətinin faktiki olaraq bütün funksiyalarını əhatə edirdi və üç əsas məqsədi əhatə edirdi: fiskal davamlılıq, maliyyə sabitliyi və inkişafın bərpası. Avropa Komissiyası Yunanıstanın şərtlərə uyğunluğunu yoxlayıb və hesabat verib.

Komissiya hər bir proqram üzrə Avropa kreditorları adından Avropa Mərkəzi Bankı ilə əlaqəli şəkildə Tənzimləmə Proqramlarını idarə etdi: birinci proqram üçün Avro bölgəsi üzv dövlətləri, ikinci proqram üçün Avropa Maliyyə Sabitliyi Fondu və üçüncü üçün Avropa Sabitlik Mexanizmi.

İlk düzəliş proqramı 2010-cu ilin may ayında imzalanmışdır İqtisadiyyatın maliyyə ehtiyaclarını ödəmək və bank sistemini dəstəkləmək üçün nəzərdə tutulmuş 110 milyard avro (BVF və Avro bölgəsi üzv dövlətlərindən) maliyyələşdirmə ilə 2013-cü ilin iyun ayına qədər işləmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bunun müqabilində Yunanıstan iqtisadi, fiskal, maliyyə və əmək bazarı siyasətini əhatə edən struktur islahat proqramını həyata keçirməyə razılıq verdi. Birinci proqram 2012-ci ilin martında vaxtından əvvəl başa çatdı, çünki qeyri-davamlı borc səviyyəsi və iqtisadi fəaliyyətdə gözlənilən daha dərin daralma əlavə maliyyələşdirmə ehtiyacını ortaya qoydu. Həmin vaxta qədər 73,6 milyard avro vəsait ayrılıb.

İkinci maliyyə yardımı paketi 2012-ci ilin martında Avro zonasına üzv dövlətlər və BVF ilə razılaşdırılıb və ümumi maliyyələşdirmə 172,6 milyard avro təşkil edib. Avro zonası ölkələri nəhayət, bu məqsədlə yaradılmış Avropa Maliyyə Sabitliyi Fondundan (EFSF) kreditlər şəklində 141,8 milyard avro töhfə verdilər. İkinci proqramın əsas elementi Private Sector Involvement (PSI) idi ki, bu proqram çərçivəsində özəl investorlar öz borc vəsaitlərinin dəyərinin bir hissəsini yazmaqla təxminən 107 milyard avro töhfə vermişlər.

Üçüncü proqram Avropa Komissiyası (ESM adından fəaliyyət göstərən), Yunanıstan Respublikası və Yunanıstan Bankı arasında Anlaşma Memorandumu vasitəsilə razılaşdırılıb. Üçüncü proqram daha sonra Şura tərəfindən təsdiq edildi. Kreditin maliyyə şərtləri və şərtləri maliyyə yardımı üzrə müqavilə ilə müəyyən edilmişdir və ödəniş Komissiyanın uyğunluq hesabatları əsasında (ECB ilə əlaqədə) ESM Rəhbərlər Şurası tərəfindən təsdiq edilmişdir.

2.2 Böhran dövründə və sonrasında Yunanıstan və Aİ münasibətləri

Yunanıstan 2019-cu ildə on ildən çox qənaət siyasəti, populizm və legitimlik böhranlarından sonra ölkə əhəmiyyətli bir parlament çoxluğuna sahib olan güclü icra hakimiyyətini seçdi. Uzun müddət davam edən qütbləşmə və parçalanmadan sonra, siyasi sistem nəhayət hansısa həll yolu tapdı. Buna baxmayaraq, siyasi sistemə və demokratiyaya inamsızlıq hələ də qalmaqda idi, siyasi laqeydlik geniş yayılırdı. Alimlər arasında 2015-ci il referendumunun Böyük Britaniyada 2016-cı ildə Aİ-yə üzvlük referendumuna və 2014-cü ildə Şotlandiyada keçirilmiş müstəqillik referendumuna (Hobolt, 2016) bənzəyən şəkildə Yunan siyasətində dərin fikir ayrılıqlarını vurğuladığına dair konsensus var . Brexit müzakirəsi zamanı olduğu kimi, Yunanıstan referendumundan sonra cəmiyyəti müxalif düşərgələrə - memorandumu dəstəkləyənlər və ona qarşı olanlara bölən yeni şəxsiyyət bölgüsü ortaya çıxdı.

Memorandumun tərəfdarları və əleyhdarları arasındakı bu parçalanma, digər sosial parçalanmaların yenidən qurulduğu əsas bölgüyə çevrildi. Araşdırmalar göstərir ki, Avropa İttifaqına baxış kimi mədəni və milli məsələlərlə yanaşı, sosial qütbləşmə və partiya üstünlükləri cəmiyyətdə ideoloji fərqləri gücləndirə bilər (Alwin & Tufiş, 2016; Druckman et al., 2021 ; Jacoby , 2014) .

Avropa suveren borc böhranının başlanğıcında avrozona hökumətləri və Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) böhrandan ən çox zərər çəkən üç üzv dövlətə: Yunanıstan, İrlandiya və Portuqaliyaya müvəqqəti maliyyə yardımı göstərməyə razılaşdılar. Birinci xilasetmə paketindən qısa müddət sonra və borc böhranının digər borclu Aİ Üzv Dövlətlərinə yayılacağı qorxusu fonunda Aİ maliyyə nazirləri Avropa Sabitlik Mexanizmini (ESM) maliyyələşdirdilər. Siyasi nöqteyi-nəzərdən maliyyə dəstəyi alan ilk ölkə olan Yunanıstanın müflis olmasına icazə verilməsi Aİ-nin özünün ən köhnə Üzv Dövlətlərindən birini qoruya bilməməsi kimi şərh edilə bilərdi ki, bu da Avropaya inteqrasiya prosesinə ciddi təsir göstərə bilərdi. Avropa təsisatları (Avropa Komissiyası [AK], Avropa Mərkəzi Bankı [AMB] və üçlük kimi tanınan BVF) və milli hökumətlər arasında xilasetmə sazişlərinin əsas məqsədi zərər çəkmiş bu ölkələrin borclarının azaldılmasını təmin etmək idi. Böhran ilk növbədə, dövlət xərclərinin məhdudlaşdırılması, birbaşa və dolayı vergilərin və əmlak vergisinin artırılması daxil olmaqla, bir sıra qənaət tədbirlərinin təşviqi vasitəsilə əldə edilməli idi . Avropa səviyyəsində memorandum 2008-ci ildə Avropanın suveren borc böhranı başlayanda avrozonanın dağılmasının qarşısını almağa çalışırdı.

Yunanıstan vətəndaşları Yunanıstanın Aİ-yə üzvlüyünü dəstəkləyir və Avropaya inteqrasiyaya müsbət yanaşırdılar. Lakin 2008-ci ildə baş verən iqtisadi böhrandan sonra Aİ-yə münasibət kəskin şəkildə dəyişdi və 2009-cu ildən etibarən tendensiya aydın oldu: Yunanıstan vətəndaşlarının böyük əksəriyyətinin Aİ haqqında mənfi rəyi var ki, bu da Aİ-nin orta göstəricisindən qat-qat mənfidir. Aİ-nin qənaət tədbirlərinin həyata keçirilməsində iştirakı iqtisadiyyat məsələsi demək idi və Aİ bir-birinə bağlı oldu. Lakin bu, Aİ ilə bağlı yeganə məsələ deyildi. İqtisadi böhran həm də qaçqın böhranı ilə üst-üstə düşdü və hər gün minlərlə qaçqın Yunanıstanın Sakız, Kos, Lesvos və Samos adalarına gəlir. Ən əsası, bu çoxşaxəli böhran Aİ haqqında mövcud təsəvvürləri və yunanlar arasında narazılıq hisslərini gücləndirdi, onların demək olar ki, 80%-i Aİ-yə etimad göstərmədiyini bildirdi.

Ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətini Aİ səviyyəsində baş verən hadisələrlə əlaqələndirmək geniş ictimaiyyət arasında adi hal idi, çünki qənaət tədbirləri Avropa institutları ilə müzakirə olunduqdan sonra partiya sistemində yaranan yeni parçalanmalar səbəbindən yeni partiyalar yarandı və köhnə partiyalar dağıldı. 2009-2019-cu illər arasında Yunanıstanın partiya sistemi kəskin şəkildə dəyişdi. Böhrandan əvvəl hökumətdə iki partiya bir-birini əvəz edirdi: solçu PASOK və sağçı ND. Onlarla yanaşı, daha kiçik sol və sağ partiyalar da solda Kommunist Partiyası və Syriza və sağda yeni yaradılmış LAOS da daxil olmaqla bir qədər parlament təmsilçiliyi qazanacaqlar. Ənənəvi olaraq partiyalar sol-sağ ideoloji əsaslarla rəqabət aparırdılar; lakin 2000-ci illərin əvvəllərindəki modernləşmə köhnə fikir ayrılıqlarının aradan qalxmasına və yeni siyasi məsələlərin ortaya çıxmasına səbəb oldu. İqtisadi böhran zamanı ənənəvi sol-sağ ölçü itdi və yerini iqtisadi siyasətlər və AB ətrafında parçalanma aldı.

Yunanıstan tarixən Avropa İttifaqına və Avropaya inteqrasiya prosesinə yüksək səviyyədə dəstək verən ölkələr sırasında olub. İqtisadi böhranın başlanğıcından yalnız Kommunist Partiyası (KKE) Aİ əleyhinə güclü mövqe tutmuş və Yunanıstanın Avropa İttifaqından çıxmasını açıq şəkildə dəstəkləmişdir. PASOK və ND kimi bütün əsas və hökumət partiyaları, eləcə də radikal sağçı LAOS partiyası ölkənin Aİ-yə üzvlüyünü və Avropaya inteqrasiya prosesini dəstəkləyib.

Avropayönlü partiyalar da iqtisadi islahatları dəstəklədi, anti-Avropa tərəfdarları isə üçlüyün əmri ilə tətbiq edilən qənaət tədbirlərinə qarşı çıxdılar. Bu, həm də radikal solçuların - Syriza partiyasının və radikal sağçı Müstəqil Yunanların iştirak etdiyi koalisiya hökumətini anlamağa kömək edə bilər. Birincilər üçün qənaət siyasətinə müxalifət, ikincilər üçün isə Aİ ilə bağlı populist diskurs onların seçki kampaniyalarında mərkəzi rol oynayıb.

Qənaət tədbirlərinin Aİ ilə əlaqələndirilməsinin Yunanıstanın siyasətinə bir sıra təsirləri var. Birincisi, ictimaiyyət daha çox avroskeptik olmasaydı, şübhəsiz ki, Aİ-ni daha çox tənqid edirdi. İkincisi, iqtisadi böhran Avropaya inteqrasiyanı başqa cür dəstəkləyən partiyaları daha avroskeptik mövqeyə sürüklədi, bu, şübhəsiz ki, ND müxalifətdə olarkən belə idi . Syriza və Müstəqil Yunanlar arasında koalisiyanı izah edən bu yeni bölünmə idi.

2019-cu ilin iyununda, seçkilərə bir ay qalmış ND-nin səsvermə niyyətində və seçkilərdə qələbəyə doğru getdiyi aydın oldu. Partiya bütün mühüm siyasi məsələlərdə, o cümlədən, qənaət və Yunanıstan və Makedoniya Respublikası arasında razılaşmada digər partiyalar üzərində əsaslı üstünlüyə malik oldu.2019-cu il parlament seçkiləri 2008-ci ildəki iqtisadi böhranın başlanmasından sonra keçirilən ilk seçki idi ki, burada hökumət Afina 2018-ci ilin avqustunda maliyyə yardımlarından çıxmaq üçün son ölkə olduqdan sonra yeni qənaət siyasəti həyata keçirmək məcburiyyətində qalmadı. Seçki kampaniyası dövründə iqtisadi xəbərlər əvvəlki illərdə olduğundan daha müsbətdir.

Iqtisadi böhran zamanı iqtisadi səsvermə modellərinin xüsusiyyətləri və beynəlxalq institutların milli hökumətlər və Aİ ilə əməkdaşlıqda müəyyən etdiyi siyasət nəticəsində iqtisadi şərtlərin arxasında duran mexanizmlə bağlı bəzi mübahisələr qalmaqdadır. İqtisadi səsvermə bir mövqe məsələsinə çevrildi və artıq dəyər məsələsi deyildi , iqtisadi məsələlərlə bağlı hər bir müzakirə Yunanıstan hökumətinin digər avrozona ilə razılaşmalarına əməl edib etməyəcəyi sualı ətrafında qurulmuşdu- Avrozonanı tərk etmək

Yunanıstanda makroiqtisadi şəraitin və fərdi üstünlüklərin səsverməyə necə təsir etdiyinə dair ilkin təhlillər aparıblar. MAPLE-nin seçkiqabağı araşdırmasından əldə edilən məlumatlar, xilasetmə müqavilələrindən çıxmağın daha ümumi optimizmə çevrilmədiyini göstərir. Respondentlərin böyük əksəriyyəti iqtisadiyyatın pisləşdiyinə inanır və dörd nəfərdən üçü şəxsi iqtisadi vəziyyətləri ilə bağlı eyni fikirdədir. 2019-cu ilin iyul seçkiləri zamanı hazırkı prezidentin hökumətdəki fəaliyyəti ilə bağlı fikir balansı kəskin şəkildə mənfi qiymətləndirmələrə doğru dəyişdi. Syriza lideri Aleksis Tsiprasın seçiciləri "memorandumların" başa çatdığına inandırmaq üçün göstərdiyi səylərə baxmayaraq, seçicilər onun Müstəqil Yunanlarla koalisiyasının qənaət tədbirlərinin genişləndirilməsi və əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsində aparıcı rol oynadığına inanmağa davam edirdilər. hakimiyyətdə olduğu ilk müddətdən sonra vergilər və qənaət siyasəti.

İqtisadi böhranın başlanğıcından bəri, Yunan ictimaiyyətinin siyasi mədəniyyətində, dəyişən iqtisadi şərtlər nəticəsində dəyərlərini dəyişdirən bir transformasiya olduğu görünür. Bu transformasiya vətəndaşların siyasi məsələlərdə tutduqları mövqeyə təsir göstərir və mövcud siyasi rəqabət nümunələrinin dəyişdirilməsi üçün uzunmüddətli tendensiya yaradıb. Bu, fərdi səviyyədə görünən siyasi konfliktlərin partiyalar səviyyəsində də mövcud ola biləcəyini göstərir.

2012-ci ildən başlayaraq iqtisadi böhran illərində Aİ məsələsinin qabarıqlığı böhrandan əvvəlki dövrlə müqayisədə daha böyükdür. İqtisadi böhrandan əvvəlki dövrlə müqayisədə məsələnin aktuallığı artıb.

Aİ məsələsi Yunanıstandakı əsas partiyalar tərəfindən siyasiləşdirilməyib, çünki həm PASOK, həm də ND Aİ tərəfdarıdır. Bununla belə, son onilliklərdə, əsasən, qənaət tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəticəsində müxalifət partiyaları qənaət tədbirlərinə qarşı olan seçicilərə müraciətlərində Avropa məsələsindən uğurla istifadə ediblər.

MAPLE layihəsi sayəsində 2000-ci ildən - çiçəklənmə dövründən - iqtisadi böhranın sona çatdığı 2019-cu ilə qədər Yunanıstan parlamentində Aİ məsələsi ilə bağlı mübahisələrin səviyyəsini ölçmək mümkün idi. Mübahisə Aİ ilə əlaqəli məsələləri mənfi şəkildə müzakirə edib-etməməsi ilə müəyyən edilir. iqtisadi böhran Aİ məsələsinin yüksək səviyyədə siyasiləşməsi dalğasına səbəb oldu və Grexit (2015) zirvəsi oldu.

Nəticə.

2009-cu ildə başlamış dünya iqtisadi böhranı hazırlıqsız və düzgün iqtisadi strukturu qurulmayan ölkələrə daha çox təsir etdi. Iqtisadi böhran Avropa dövlətlərini öz cənginə aldı. Yunanıstan,Portuqaliya,

Italiya və Ispaniya kimi dövlətlər böhrandan çıxış yollarını AI və BVF kömək etməkdə görürdülər. Hər iki təşkilat dövlətlərə maliyyə yardımları,kreditlər ayırdı.

AI-nın digər dövlətlərindən olan Almaniya və Fransa böhrana qarşı tez və düzgün tədbirlər həyata keçirməklə qabaqcıl ölkələr sırasına daxil olmuşdur.

Nəticə etibarilə, Yunanıstan müstəqil iqtisadi siyasəti olmadığına görə,onun Avrozonadan asılığı və tarazlıq yarada bilməməsinə görə bugün böhrandan çıxmağı da çətinləşdirmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı.

Aslı Fatma Burulday, ‘’Yunanistan Ekonomik Krizi’’, http://www.bilgesam.org/incele/143/-yunanistan-ekonomik-krizi/#.V216pfmLTIU, e.t. (27.04.2016)

https://socialneet.eu/the-timeless-issue-of-high-youth-unemployment-in-greece/[1]

https://op.europa.eu/webpub/eca/special-reports/greek-crisis-17-2017/en/

https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-29187-6_9

https://www.reuters.com/business/cop/after-debt-crisis-greek-economy-faces-climate-change-threats-2021-11-04/

C.Kərimov “Dünya İqtisadiyyatı” Bakı 2008.səh 279

E.Hacızadə “Dünya Ölkələri” Bakı 2011.səh 179

THE ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND BOOSTING OF THE NON-OIL AND NON-GAS SECTOR OF THE ECONOMY İN AZERBAIJAN

Vagif Mammadov
University of South Florida
Business Analytics and Informational systems
mammadovv@usf.edu
Tampa, USA

Summary

This research delves into the transformative potential of artificial intelligence (AI) in diversifying Azerbaijan's economy beyond the traditional oil and gas sectors. Highlighting AI's capacity to enhance efficiency, quality, and sustainability, the study explores its application in agriculture, manufacturing, healthcare, and education. The article addresses successful AI projects in each sector, emphasizing their impact and potential challenges.

Keywords: **AI, Azerbaijan, Economy, Agriculture, Manufacturing, Healthcare, Education**

Introduction

The use of artificial intelligence is very important for the Republic of Azerbaijan because the gas and oil sector in Azerbaijan forms the basis of the economy. Up to 92% of exports come from the oil and gas sector, and this is a big risk for the future economy of the country.

According to the regulations of the International Monetary Fund, the export ratio should not exceed 35-40%. The best resource for the non-oil sector is the use of artificial intelligence. Artificial intelligence is the best tool for the oil sector, both for the level of income and for use.

The capacity of robots or software to execute activities that ordinarily require human intellect, such as thinking, learning, decision making, and problem solving, is known as artificial intelligence (AI). AI can be applied to various sectors of the economy, such as oil and gas, agriculture, manufacturing, health care, and education, to improve efficiency, quality, accessibility, and sustainability. For example, in the oil and gas industry, AI can be used for data analytics, automation, optimization, and safety. AI can help analyze large volumes of data from sensors, satellites, drones, and other sources to enhance exploration, production, and distribution of oil and gas. AI can also automate repetitive or hazardous tasks, optimize operations and resources, and prevent or mitigate accidents and environmental impacts. However, AI also poses some challenges and risks for the oil

and gas industry, such as increased complexity, security threats, and workforce implications. AI may require new skills, regulations, and ethical standards to ensure its responsible and beneficial use.

Main problem

AI can also be a main factor of development for the non-oil and non-gas sector of the economy, especially for countries that rely heavily on oil and gas revenues. In this article, we will focus on four specific sectors that have high potential for AI adoption and impact: agriculture, manufacturing, health care, education etc.

Agriculture

The agricultural industry is essential to reducing poverty, ensuring food security, and maintaining the environment. However, a number of obstacles must be overcome by agriculture, including population expansion, climate change, land degradation, water shortages, pests and illnesses, and unstable markets. AI can assist in addressing some of these issues by giving farmers access to fast and reliable services, guidance, and information. For instance: • By using AI-enabled models that connect weather predictions, dynamic soil data, warehousing and logistics infrastructure, and market circumstances, AI may assist enhance crop planning at both the micro and macro levels.

- AI can assist in introducing smart agricultural solutions, including automated weather station data, dynamic soil health mapping at the farm level, and irrigation facilitated by the Internet of Things.
- Drone-enabled farm mapping, agricultural input apps, AI-powered pest control, and agriculture input advising platforms may all be used to better manage crop health.
- By using IoT to monitor storage conditions, AI to identify quality concerns, spectroscopy to test nutritional content, blockchain to assure traceability, and market linkage platforms to connect farmers with buyers, AI can improve warehousing and logistics.

Some examples of successful AI projects or initiatives in agriculture are:

- Plantix: a mobile app that uses AI to diagnose plant diseases from images taken by farmers.
- CropIn: a cloud-based platform that uses AI to provide crop advisory services to farmers based on satellite imagery and weather data.
- AgroSight: a web-based platform that uses AI to provide pest management solutions to farmers based on image recognition and deep learning.
- Farm Beats: a project by Microsoft that uses AI to enable data-driven farming by combining sensors, drones, cloud computing, and machine learning.

However, AI adoption in agriculture also faces some challenges and barriers, such as:

- Lack of data availability, quality, interoperability
- Lack of infrastructure
- Lack of digital literacy
- Lack of trust
- Lack of regulation
- Lack of inclusion

AI-powered technologies can empower Azerbaijani farmers with data-driven insights and innovations to optimize crop planning, improve crop health management, strengthen supply chain management and address challenges like water scarcity and land degradation. This could enhance food production and distribution, contributing to food security.

Manufacturing

A vital industry for competitiveness, innovation, and economic progress is manufacturing. Manufacturing does, however, also confront a number of difficulties, including growing prices, growing complexity, international rivalry, and changing consumer needs. AI may provide manufacturers new possibilities, efficiency, and capabilities, which can assist solve some of these difficulties. For instance: • By using generative design, simulation, and optimization approaches to develop new goods, materials, and procedures, AI may enhance design and innovation.

- By utilizing automation, robots, computer vision, and machine learning to carry out operations, monitor performance, and identify flaws, AI may assist improve productivity and quality.
- By using digital twins, IoT, and predictive analytics to estimate demand, save downtime, and enhance maintenance, AI can assist optimize operations and resources.
- By using voice recognition, natural language processing, and recommendation systems to

comprehend consumer requirements, preferences, and feedback, artificial intelligence (AI) may assist in personalizing goods and services.

Some examples of successful AI projects or initiatives in manufacturing are:

- Airbus: a multinational aerospace company that uses AR to improve quality control processes by using drones fitted with LIDAR sensors to conduct fly-around inspections, and then transmitting data to human inspectors who examine the information using tablets and AR glasses.
- Siemens: a multinational industrial conglomerate that uses AI to optimize gas turbine design by using generative design, simulation, and optimization techniques to create new blade shapes that reduce emissions and increase efficiency.
- Bosch: a multinational engineering and technology company that uses AI to enhance production and quality by using computer vision and machine learning to detect defects in automotive parts, such as spark plugs, brake discs, and fuel injectors.
- Stitch Fix: an online personal styling service that uses AI to personalize products and services by using natural language processing, speech recognition, and recommendation systems to understand customer preferences, style, and feedback, and to match them with suitable clothing items.

However, AI adoption in manufacturing also faces some challenges and barriers, such as:

- Lack of skills and talent
- Lack of data security and privacy
- Lack of standards and interoperability
- Lack of trust and transparency
- Lack of ethics and accountability

AI-driven advancements in Azerbaijan's manufacturing sector can boost product innovation and design, enhance production efficiency and quality control, assist manufacturers in anticipating market demand and enable personalized customer experiences. This could help local manufacturers stay competitive and agile in global markets.

Health care

The health care industry is essential to societal progress, economic growth, and human well-being. But there are also a lot of obstacles facing the health care industry, such growing prices, uneven access, disparities in quality, a lack of personnel, and pandemic risks. By giving patients, communities, and healthcare practitioners better resources, services, and results, AI may help solve some of these issues. For instance: • By using machine learning, natural language processing, and image analysis to identify illnesses like COVID-19, diabetes, and cancer, AI may enhance diagnosis and screening.

- AI can support clinical care by deploying robotic surgery, chatbots, and decision support systems to provide patients advice, treatment, and follow-up.
- By using data mining, modeling, and optimization approaches to find novel insights, biomarkers, and treatments, AI may support and enhance health research and medication development.
- A variety of public health activities, including disease monitoring, outbreak response, and health systems management, may be supported by AI.

Some examples of successful AI projects or initiatives in health care are:

- IBM Watson Health: a division of IBM that uses AI to improve diagnosis and screening by using natural language processing and machine learning to analyze medical records, images, and literature to provide evidence-based recommendations for various diseases, such as cancer, diabetes, and COVID-19.
- Intuitive Surgical: a company that uses AI to assist with clinical care by using robotic surgery systems that enable surgeons to perform minimally invasive procedures with enhanced precision, vision, and control.
- DeepMind: a subsidiary of Google that uses AI to strengthen health research and drug development by using data mining, simulation, and optimization techniques to discover new insights, biomarkers, and therapies for various diseases, such as Alzheimer's, Parkinson's, and COVID-19.
- Blue Dot: a company that uses AI to support diverse public health interventions by using data mining, natural language processing, and machine learning to monitor and predict infectious disease outbreaks and provide early warnings and risk assessments.

However, AI adoption in health care also faces some challenges and barriers, such as:

- Lack of data availability, quality, interoperability
- Lack of infrastructure
- Lack of digital literacy
- Lack of trust
- Lack of regulation
- Lack of inclusion

AI can aid in timely and accurate disease diagnosis, provide support to medical practitioners, accelerate drug discovery and enhance public health interventions in Azerbaijan's health care sector. This could be a catalyst for improved patient care and outcomes.

Education

A basic right, education is also a major factor in social inclusion, economic expansion, and personal development. But there are also a lot of obstacles that education must overcome, such uneven access, disparities in quality, limited resources, and changing student needs. By offering educators, students, and legislators new options, experiences, and solutions, AI may assist in addressing some of these issues. As an example, consider how gamification, intelligent tutoring systems, and adaptive learning systems may be used by AI to enhance teaching and learning by offering individualized, dynamic, and interesting instruction.

- By utilizing machine learning, voice recognition, and natural language processing to offer analytics, grading, and feedback for a range of abilities and competencies, artificial intelligence (AI) may improve assessment and evaluation.
- By using chatbots, virtual assistants, and digital mentors to provide direction, encouragement, and support for self-directed learning, artificial intelligence (AI) can empower educators and learners.
- AI may assist change education systems by informing planning, management, and policy decisions via the use of data mining, simulation, and optimization tools.

Some examples of successful AI projects or initiatives in education are:

- Knewton: a company that uses AI to improve teaching and learning by using adaptive learning systems that tailor the content, pace, and difficulty of instruction to the needs and preferences of each learner.
- ETS: a non-profit organization that uses AI to enhance assessment and evaluation by using natural language processing, speech recognition, and machine learning to provide feedback, grading, and analytics for various skills and competencies in language learning.

Woebot: a company that uses AI to empower learners and educators by using chatbots, virtual assistants, and digital mentors to provide guidance, support, and motivation for self-directed learning. Woebot is a chatbot that uses AI to provide cognitive behavioral therapy to help learners cope with stress, anxiety, and depression.

- EdTechX: a project by Microsoft that uses AI to transform education systems by using data mining, simulation, and optimization techniques to inform policy making, planning, and management. EdTechX is a platform that uses AI to analyze data from various sources, such as student performance, teacher feedback, school infrastructure, and curriculum content, to provide insights and recommendations for improving education quality and equity.

However, AI adoption in education also faces some challenges and barriers, such as:

- Lack of data availability, quality, interoperability
- Lack of infrastructure
- Lack of digital literacy
- Lack of trust
- Lack of regulation
- Lack of inclusion

AI can provide tailored and engaging education experiences, offer automated grading and personalized feedback, support self-directed learning and inform policymaking in Azerbaijan's education sector. This could contribute to long-term societal growth and improve education quality and equity.

Conclusion

In conclusion, AI can boost the non-oil and non-gas sector of the economy of Azerbaijan by providing new capabilities, efficiencies, and opportunities for various sectors, such as agriculture, manufacturing, health care, education etc. AI can help improve productivity, quality, accessibility, and sustainability in these sectors by providing timely and accurate information, advice, and services; by introducing smart solutions, automation, and optimization; by supporting diverse interventions, research, and innovation; and by transforming systems, policies, and management. However, AI also poses some challenges and risks for these sectors, such as increased complexity, security threats, workforce implications, ethical dilemmas, and social inequalities. Therefore, it is important for policy makers, business leaders, and other stakeholders to foster AI innovation and adoption in the non-oil and non-gas sector in a responsible and beneficial way. Some recommendations or suggestions for doing so are:

- Promote data availability, quality, and interoperability by establishing data standards, protocols, and platforms that enable data sharing, collaboration, and integration across sectors and stakeholders.
- Invest in infrastructure and connectivity by developing broadband networks, cloud services, and IoT devices that enable data collection, transmission, and processing across sectors and locations.
- Enhance digital literacy and skills by providing training, education, and certification programs that equip learners and workers with the knowledge, competencies, and attitudes required for using and creating AI solutions.
- Build trust and transparency by implementing governance mechanisms, policies, and regulations that ensure the accountability, security, privacy, and ethics of AI systems and applications.
- Ensure inclusion and equity by designing AI solutions that are accessible, affordable, and adaptable to the needs, preferences, and contexts of diverse users and communities.

Some future trends or developments that could shape the role of AI in the economy are:

- The convergence of AI with other technologies, such as biotechnology, nanotechnology, and quantum computing, that could create new possibilities and challenges for various sectors.
- The emergence of new AI paradigms, such as neuromorphic computing, evolutionary computing, and quantum machine learning, that could enhance the performance and capabilities of AI systems.
- The development of new AI applications, such as digital twins, synthetic biology, and brain-computer interfaces, that could transform the way we interact with the physical and digital worlds.
- The evolution of new AI ecosystems, such as decentralized networks, platforms, and markets, that could enable more collaboration and innovation among various actors.

Reference List

- International Monetary Fund. (2018). “Artificial Intelligence and the Future of Work.” Finance & Development, 55(4), 10-13. https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2018/12/pdf/fd1218.pdf
- Plantix App. (2021). “Diagnosing Plant Diseases with AI: A Mobile Application for Farmers.” Retrieved from https://plantix.net/en/
- CropIn. (2021). “AI-Enabled Crop Advisory Services Using Satellite Imagery.” Retrieved from https://www.cropin.com/solutions/smartfarm/
- AgroSight. (2021). “Pest Management Solutions through AI and Image Recognition.” Retrieved from https://agrosight.ai/
- Farm Beats Project by Microsoft. (2021). “Data-Driven Farming with AI, Drones, and Sensors.” Retrieved from https://www.microsoft.com/en-us/research/project/farmbeats/
- Airbus. (2020). “AR and Drones for Quality Control in Aerospace Manufacturing.” Retrieved from https://www.airbus.com/newsroom/stories/airbus-uses-augmented-reality-and- drones-for-quality-control.html
- Siemens. (2019). “AI Optimization of Gas Turbine Design for Emissions Reduction.” Retrieved from https://www.siemens.com/innovation/en/home/pictures-of-the- future/digitalization-and-software/artificial-intelligence-optimization-gas-turbine-design.html
- Bosch. (2020). “Enhancing Production and Quality with AI in Automotive Manufacturing.” Retrieved from https://www.bosch.com/stories/ai-in-automotive-manufacturing/
- Stitch Fix. (2021). “Personalized Styling Services with AI Recommendations.” Retrieved from

https://www.stitchfix.com/
 IBM Watson Health. (2021). “Improving Diagnosis with AI in Healthcare.” Retrieved from https://www.ibm.com/watson-health
 Intuitive Surgical. (2021). “Robotic Surgery Systems for Enhanced Precision in Clinical Care.” Retrieved from https://www.intuitive.com/en-us
 DeepMind. (2021). “AI in Health Research and Drug Development.” Retrieved from https://deepmind.com/applied/deepmind-health
 Blue Dot. (2021). “AI for Infectious Disease Monitoring and Early Warnings.” Retrieved from https://bluedot.global/
 Knewton. (2021). “Adaptive Learning Systems Tailoring Education to Individual Needs.” Retrieved from https://www.knewton.com/
 ETS. (2021). “AI in Language Learning Assessment and Evaluation.” Retrieved from https://www.ets.org/research/topics/ai
 Woebot. (2021). “AI-Powered Chatbot for Cognitive Behavioral Therapy in Education.” Retrieved from https://woebot.io/
 EdTechX Project by Microsoft. (2021). “Transforming Education with AI-Driven Data Analysis.” Retrieved from https://www.microsoft.com/en-us/education/education- technology/edtechx

THE IMPLEMENTATION OF AGRICULTURAL INSURANCE: EVIDENCE FROM AZERBAIJAN AND KOREA

PHD C. ZAMIN BABASHOV
Baku Engineering University
Economic and Administrative Sciences Faculty, Economics Department
zababashov@beu.edu.az
KHIRDALAN, AZERBAIJAN

PHD C. RUFAT MAMMADOV
Baku Engineering University
Economic and Administrative Sciences Faculty, Business Administration Department
rmammadov@beu.edu.az
KHIRDALAN, AZERBAIJAN

HYUNJIN YANG
Inha University
yanghj@inha.ac.kr
INCHEON, KOREA

SUMMARY

Agriculture is an important and strategic sector for countries' nutrition, employment and development. At the same time, production is a sensitive area because it depends on natural conditions. Feeding the world's population can only be achieved through regular agricultural production. The world is facing the threat of hunger, especially due to crises and global warming in recent years. Depletion of water resources has a significant impact on agricultural production. Due to all this, the adequate and regular feeding of the growing world population depends on the minimization of agricultural risks and the development of the agricultural sector.

Implementation of the Law No. 1617-VQ of the President of the Republic of Azerbaijan dated 19 August 2019, No. 809 "About Agrarian Insurance" and dated 27 June 2019, and Agrarian Insurance Fund was created. As a result of all the work done, various works related to the subject were carried out. After the experiences of the countries were researched and evaluated. At the same time, the activity of the insurance fund in Azerbaijan began. Related to the preparation of the program guarantee

immediately after its launch, the formalization of the independent experts institute and the establishment of friendship between Agrarian Insurance Fund and “TARSİM” AŞ in other directions. Consensus was reached.

At the same time, considering that this would be more appropriate among the samples of various countries studied, Agrarian insurance was established in Southern Korea and Azerbaijan in the direction of integration of international experience. Some directions were analyzed mutually.

KEYWORDS: Agriculture**,** Insurance**,** livestock insurance, crop insurance

INTRODUCTION

Agriculture is an important and strategic sector for nutrition, employment and development of countries. At the same time, production is a sensitive area because it depends on natural conditions. Feeding the world's population can be achieved only through regular agricultural production. The world is facing the threat of hunger, especially due to crises and global warming in recent years. The reduction of water resources significantly affects agricultural production. Due to all this, the adequate and regular feeding of the growing world population depends on the minimization of agricultural risks and the development of the agricultural sector.

The agricultural sector is of vital importance for all countries of the world. Since the agricultural sector is an area that needs to be supported both economically and strategically, all developed countries attach great importance to the segment of the population engaged in agricultural activities and take measures to protect the income level of this segment. The most important of these measures is the transfer of agricultural risks, that is, agricultural insurance. Insurance practices are widely used in the agricultural sector. Many developed countries have completed the necessary infrastructure work in terms of agricultural insurance and are trying to implement agricultural insurance with various alternatives.

Agricultural insurance is the most important and effective risk management tool used in the agricultural sector today. Agricultural insurance helps achieve stable agricultural production by mitigating natural economic and social risk factors that prevent producers from securing adequate and regular agricultural products.

Definition of agricultural insurance

Agriculture has strategic importance in the economy of all countries at different levels of development. The most important feature of the agricultural sector is that, despite today's advanced technology, production is still influenced by natural conditions beyond the producer's control. Even in the most developed countries, the technology has not reached the level that can fully guarantee the natural conditions for agricultural production.

Agricultural Insurance is an insurance system that covers losses that may occur as a result of risks and uncertainties in agriculture. The main factors that increase risk in the agricultural sector are high damage frequency, low damage frequency and the extreme effects of catastrophic risks and their countermeasures to technology development.

The level of development of agricultural insurance in countries, the agricultural policies of countries vary depending on the place of agriculture in the economy and the impact of the agricultural sector on society and social structure. Despite the real growth achieved in agricultural insurance in recent years, it does not seem to have reached the expected level.

Agricultural Insurance in the World

Modern agricultural insurance practices in the world started in Europe in 1770-1800. For the first time, animal insurance was provided by insurance cooperatives in Ireland, and hail and fire insurance in Germany. However, the first applications failed due to lack of experience, inability to increase the number of policyholders, low and often fixed payment rates, loss balancing, insufficient government support, and difficulty in finding reinsurers. In the 19th and 20th centuries, comprehensive agricultural insurance practices began first in European countries, and then in countries such as the United States and Japan. The types of insurance used in the world vary depending on the types and scope of business, the economic development of countries, the place and importance of agriculture in the country's economy. The models implemented by some countries of the world came to the fore and were adopted by other countries.

Agricultural Insurance Applications in Korea

The focus of agricultural policy in Korea has evolved over the past sixty years. From the 1950s to the 1970s, efforts were focused on increasing crop productivity as well as rice self-sufficiency. After rapid economic growth through industrialization since the 1980s, the issue of income gap between farm and urban households has emerged. In the late 1980s and into the 1990s, the focus shifted to structural adjustment and competitiveness to cope with the opening of agricultural markets. In the most recent decade, the emphasis has shifted to broader goals, including revitalizing the rural economy, exploring export markets, improving the environmental performance of agriculture, and promoting the food industry.

Since the mid-1980s, the Korean government has developed policy plans to increase agricultural competitiveness in response to increased agricultural imports, the end of the GATT Balance of Payments exemption, and the Uruguay Round Agreement on Agriculture. The Agriculture and Rural Development Basic Law of 2000 established the legal framework for Korea's agriculture and rural policies and instructed the government to develop a development plan for agriculture and rural areas. In 2007, the Basic Law was replaced by the Framework Act on agriculture, rural communities and the food industry. The Framework Act presents the main policy directions, namely:

1) Stable supply of agricultural products;

2) Reconstruction and sustainable development of agriculture;

3) Promotion of social functions of agriculture and rural communities;

4) Development of local agriculture and improvement of the welfare of residents in rural communities.

To formulate and implement the policy, the Government mandates MAFRA to prepare an Agriculture and Rural Community and Food Industry Development Plan every five years. (2013-17) emphasized adding value to agricultural products in innovative ways and increasing agricultural productivity by integrating agriculture with other industries such as manufacturing, processing or ICT. The latest policy plan for (2018-22) sets out four key policy objectives: strengthening the income safety net; innovation for sustainable agriculture; improving food safety in the supply chain; and improving rural welfare. strengthening competitiveness and agricultural development through increasing agricultural productivity has been the main goal of agricultural policy in Korea.

The agricultural insurance market in Korea has been growing with support measures from the government since 1997 when livestock insurance was first introduced in the country. Currently, around 550,000 farming households have agricultural insurance as of 2022 compared to approximately 64,000 in 2010. Market development has been led by the government-subsidized agricultural and fishery disaster insurance scheme designed to support the management of catastrophic risks and to provide financial stability to the farming and fishery industries.

Crop insurance was developed in 2001 as part of the government-sponsored agricultural insurance scheme. Most types of agricultural produce are covered by crop insurance against a broad range of perils, including natural disasters, fire, blight and damage caused by harmful insects, birds or wild animals. Typhoon, hail and spring frost are among the biggest perils, and the main insured crops are rice and fruit. The subsidy from the national and municipal governments covers up to 90% of the premium, with the insurance buyer's out-of-pocket contribution remaining relatively small. In addition, 100% of insurance operating expenses are also subsidized.

The only insurer which is authorized to write subsidized crop business is NongHyup Property & Casualty Insurance, which sets premium rates in collaboration with the government. Other insurers can participate in the crop insurance market as co-reinsurers along with the government. The co-reinsurance panel cedes to Korean Re, which retrocedes to foreign reinsurers. Livestock risks are written directly by several insurers including NongHyup Property & Casualty Insurance, KB Insurance, DB Insurance, Hanwha General Insurance, and Hyundai Marine & Fire Insurance.

Among farmers, there has been a rising need for risk management through insurance programs amid the increasing frequency and severity of extreme weather events driven by climate change. As of 2022, the crop insurance take-up rate soared to 49.9% compared to 13.6% in 2010. The portion of farmers buying livestock insurance stood much higher at 94.6% in 2022, up from 53.1% in 2010.

Table 1. Take up rates of agricultural insurance

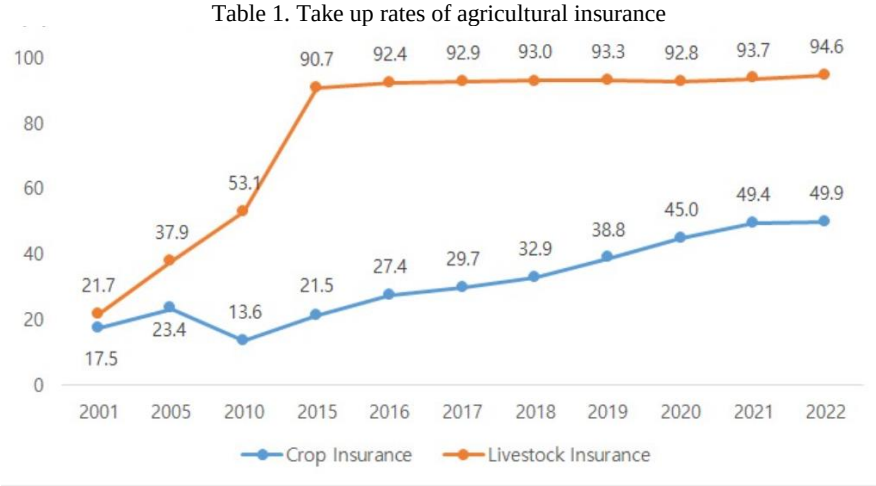

Source: Ministry of Agriculture, Food and Rural Affairs

In January 2023, the Ministry of Agriculture, Food and Rural Affairs announced measures to improve the agricultural insurance scheme in ways that help the farming industry build resilience to natural disasters and enhance the fundamentals of the insurance programs that can provide fair, reasonable and sustainable insurance protection.

To this end, the government targets to increase the number of insured farming households by 15% to 630,000 by 2027 and raise the number of covered crops from 70 in 2023 to 80 in 2027. Insurance pricing will also be improved to better reflect risk levels of farmers. While a more granular rating system based on smaller geographical units is currently applicable to apples and pears only, the rating method will be applied further to rice, astringent and non-astringent persimmons in 2024. This more granular rating system will help prevent a high loss ratio in a particular community from affecting premium rates in others within the same county.

Table 2. Number of crops covered by crop insurance

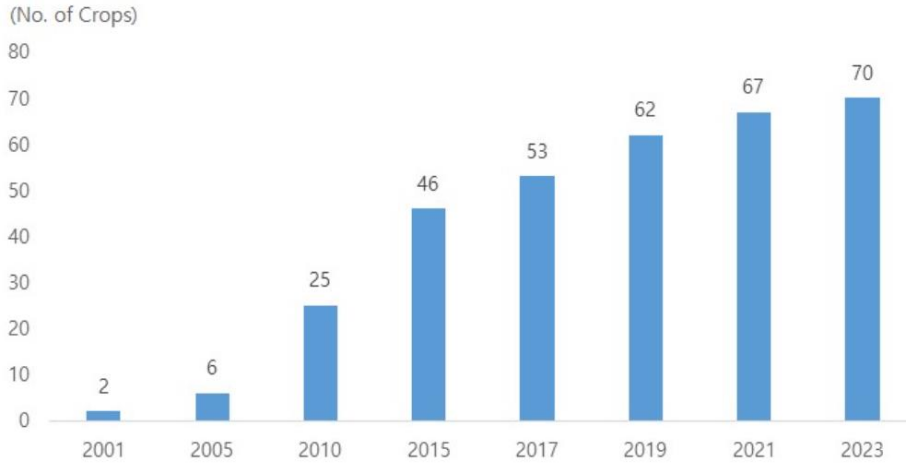

Source: Ministry of Agriculture, Food and Rural Affairs

Agricultural Insurance Applications in Azerbaijan

On the implementation of the Law of the Republic of Azerbaijan dated August 19, 2019 No. 809 "On Agrarian Insurance" of the Republic of Azerbaijan No. 1617-VQ dated June 27, 2019 and on the establishment of the Agrarian Insurance Fund" According to the decree, the Agrarian Insurance Fund was established in order to ensure the organization, development and stability of the agrarian insurance system.

According to the Law of the Republic of Azerbaijan "On Agrarian Insurance", the agrarian insurance system in the country is established on the basis of the principles of public-private cooperation. The Agrarian Insurance Fund is a non-commercial legal entity established by the state

and bearing the risks and making insurance payments. The Management Company is a joint insurer established by insurance companies that have a non-life license and organizes the conclusion of insurance contracts.

The Agrarian Insurance Fund applies advanced corporate governance standards in its operations and management. Using joint insurance, the fund creates conditions for reducing investment risks and increasing the safety of farms, expanding production. The agricultural insurance system is organized on the basis of voluntary insurance principles.

The purpose of the agricultural insurance system:

✓ Assisting in the formation and development of the agricultural insurance market infrastructure;

✓ To ensure the organization, development and sustainability of the agrarian insurance system;

✓ To ensure the protection of agricultural products against risks;

✓ To ensure the sustainability of the production of agricultural products;

✓ To support agricultural producers' access to finance

Livestock Insurance (https://asf.gov.az/en/livestock)

The subject of insurance are dairy cows and buffaloes aged 1 to 7 years, bred for agricultural purposes. What risks does agrarian insurance insure animals against?

Death of the insured animal as a result of the following risks:

✓ Other infectious diseases, except for diseases included in the list of quarantine and special dangerous infectious diseases, approved and specified in the Resolutions No. 65 of March 7, 2006 and No. 66 of April 16, 2007of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan;

✓ snake or insect bites;

✓ poisoning from poisonous herbs or feeds;

✓ natural disasters (earthquakes, landslides, hurricanes, storms and hail);

✓ fire;

✓ attack by wild animals;

✓ actions of third parties.

✓ In addition to the risks provided by the payment of additional insurance premiums, damage caused by theft, robbery and burglary may also be covered.

Conclusion of an insurance contract

✓ The animal must be kept indoors and the place of storage must comply with the "Rules for the keeping, breeding and use of animals" (Cabinet of Ministers Resolution No. 19 of 30 January 2007);

✓ The animal must be cared for and fed in accordance with the “Rules for Organization and Implementation of Veterinary Measures” (Cabinet of Ministers Decision No. 11 of 23 January 2007);

✓ The animal must be vaccinated;

✓ Information about the animal should be included in the Electronic Agricultural Information System (EAIS).

✓ The responsible employee of the governing body must agree with the Fund on the decision to conclude a contract on the basis of the documents and information submitted to him.

✓ In case of consent to the conclusion of the contract, the subject of insurance shall be examined by an independent expert.

✓ The responsible employee of the management body analyses the information and documents sent by an independent expert and decides whether to conclude an insurance contract or not.

Payment of insurance premiums

✓ The insurance premium can be paid lump sum or in instalments.

✓ The insurance premium consists of the following parts:

✓ The part to be paid by the insured;

✓ The part paid from the state budget, ie 50% of the insurance premium.

✓ Unless otherwise provided by the insurance contract, the insurance premium shall be paid lump sum.

✓ If the agrarian insurance contract provides for partial payment of the insurance premium, the procedure for payment of the insurance premium shall be determined in that contract.

In any case, the first part of the insurance premium to be paid by the insured is at least 25% of that amount.

If the part of the insurance premium payable by the policyholder at once - in full, and in case of partial payment - the first part specified in the insurance contract is paid on the day of the conclusion of the agricultural insurance contract.

If the agrarian insurance contract provides for partial payment of the insurance premium, the insurance contract shall enter into force after the payment of the first part of the insurance premium or, if it provides for full payment of the insurance premium, after its full payment.

If insurance event happened

✓ Within 24 hours from the date of occurrence of the insured event, the mediator must inform the agrarian insurer or the governing body, as well as other authorized state bodies, which must be informed about the insured event in accordance with the legislation.

✓ An independent expert is involved to investigate and assess the damage.

✓ Payment or refusal is made on the basis of the opinion and photos submitted by an independent expert.

Crop Insurance (https://asf.gov.az/en/crop-production)

The following crop products are insured as the subject of Agrarian Insurance:

✓ in cereals, legumes and oilseeds
✓ in fibrous plants - fibre;
✓ in plants with the main product at the root and bottom - root and bottom;
✓ in plants whose main product is a leaf - a leaf;
✓ in fruit-eating plants - fruit;
✓ in fodder plants - all green part.

Which plants can be insured?

According to the decision No. 479 dated December 17, 2019 of the Cabinet of Ministers, Agrarian Insurance in Azerbaijan will initially cover 14 types of crop products. They are:

Wheat, barley, corn, potato, sugar beet, orange, lemon, tangerine, tea, paddy, tobacco, grapes, hazel, cotton

According to the decision No. 398 dated December 22, 2021 of the Cabinet of Ministers, Agricultural insurance in Azerbaijan currently covers 41 types of agricultural products.

What risks can be insured?

✓ hail;
✓ fire;
✓ earthquake;
✓ landslide;
✓ hurricane;
✓ storm;
✓ actions of third parties.

✓ By paying an additional insurance premium, along with the loss of quantity due to the risk of hail in the products of orange, lemon, tangerine and grape crops, the loss of quality can be covered.

✓ By paying an additional insurance premium, the loss of quantity in the stem part, as well as in the grain part of wheat and barley crops, can be covered, and the sum insured under this coverage cannot exceed 40% of the sum insured part of the crop.

✓ By paying an additional insurance premium, the loss of quantity due to the risk of plant diseases and the spread of pests and especially dangerous pests can be covered.

Conclusion of an insurance contract

✓ The insured must make his application within the dates specified in the conditions of the agricultural insurance product according to products, risks and geographical areas and published on the official website of the Fund.

✓ After registering in EKTIS, one should apply to the relevant insurance company for insurance.

✓ The correctness of the information provided by the person who wants to conclude an insurance contract is verified by the intermediary agrarian insurer during that day by comparing it with the information in EKTIS.

✓ The responsible employee of the management institution must agree with the Fund on the decision to conclude the contract based on the documents and information provided to him.

✓ In case of agreement to conclude the contract, the subject of insurance is reviewed by an independent expert.

✓ The responsible employee of the management institution analyzes the information and documents sent by the independent expert and makes a decision on whether to conclude the insurance contract or not.

Payment of insurance premiums

✓ The insurance premium can be paid lump sum or in instalments.

✓ The insurance premium consists of the following parts:

✓ The part to be paid by the insured;

✓ The part paid from the state budget, ie 50% of the insurance premium.

✓ Unless otherwise provided by the insurance contract, the insurance premium shall be paid lump sum.

✓ If the agrarian insurance contract provides for partial payment of the insurance premium, the procedure for payment of the insurance premium shall be determined in that contract. In any case, the first part of the insurance premium to be paid by the insured is at least 25% of that amount. If the part of the insurance premium payable by the policyholder at once - in full, and in case of partial payment - the first part specified in the insurance contract is paid on the day of the conclusion of the agricultural insurance contract.

✓ If the agrarian insurance contract provides for partial payment of the insurance premium, the insurance contract shall enter into force after the payment of the first part of the insurance premium or, if it provides for full payment of the insurance premium, after its full payment.

If insurance event happened

✓ Within 24 hours from the date of occurrence of the insured event, the mediator must inform the agrarian insurer or the governing body, as well as other authorized state bodies, which must be informed about the insured event in accordance with the legislation.

✓ An independent expert is involved to investigate and assess the damage.

✓ Payment or refusal is made on the basis of the opinion and photos submitted by an independent expert.

Aquaculture (https://asf.gov.az/en/aquaculture)

Fish as an aquaculture product is considered the subject of insurance.

What risks can be insured?

✓ death of fish as a result of mass poisoning;

✓ fish deaths as a result of natural disasters (earthquakes, landslides, hurricanes, storms and hail);

✓ death of fish as a result of attack by wild animals;

✓ death of fish as a direct or indirect effect of fire

✓ death of fish as a result of actions of third parties.

✓ In addition to the above-mentioned risks, damages caused by theft, robbery and robbery of aquaculture products can be covered by paying additional insurance premiums.

Conclusion of an insurance contract

✓ for species grown in enterprises, water should meet the requirements defined in the technical normative legal acts;

✓ in enterprises where water is supplied by running water and pumps, there should always be an additional pump and generator in working condition;

✓ the use of tools and equipment for the removal of waste mixed with water in enterprises supplied with running water and must be cleaned at least once a day;

✓ a canal must be built for draining water in enterprises supplying water from running water;

✓ in relation to enterprises located at sea, there must be warning lights and phosphorescent markings for marine transport;

✓ There should be adequate measures against the attack of wild animals.

✓ The responsible employee of the management institution must agree with the Fund on the decision to conclude the contract based on the documents and information provided to him.

✓ In case of agreement to conclude the contract, the subject of insurance is reviewed by an independent expert.

✓ The responsible employee of the management institution analyzes the information and documents sent by the independent expert and makes a decision on whether to conclude the insurance contract or not.

Payment of insurance premiums

✓ The insurance premium can be paid lump sum or in instalments.

✓ The insurance premium consists of the following parts:

✓ The part to be paid by the insured;

✓ The part paid from the state budget, ie 50% of the insurance premium.

✓ Unless otherwise provided by the insurance contract, the insurance premium shall be paid lump sum.

✓ If the agrarian insurance contract provides for partial payment of the insurance premium, the procedure for payment of the insurance premium shall be determined in that contract. In any case, the first part of the insurance premium to be paid by the insured is at least 25% of that amount. If the part of the insurance premium payable by the policyholder at once - in full, and in case of partial payment - the first part specified in the insurance contract is paid on the day of the conclusion of the agricultural insurance contract.

✓ If the agrarian insurance contract provides for partial payment of the insurance premium, the insurance contract shall enter into force after the payment of the first part of the insurance premium or, if it provides for full payment of the insurance premium, after its full payment.

If insurance event happened

✓ Within 24 hours from the date of occurrence of the insured event, the mediator must inform the agrarian insurer or the governing body, as well as other authorized state bodies, which must be informed about the insured event in accordance with the legislation.

✓ An independent expert is involved to investigate and assess the damage.

✓ Payment or refusal is made on the basis of the opinion and photos submitted by an independent expert.

In 11 months of 2023, 2 million 742 thousand manats were paid to insured farmers and farms in the country. Payments to farms cover both crop and livestock losses at the same time. During the reporting period, 2 million 44 thousand manats were paid for crop farms, and 698 thousand manats were paid for livestock farms. It should be noted that the Agrarian Insurance Fund paid 1.7 million manats to farmers in 2021 and 2.3 million manats in 2022. In other words, payments made in 11 months of 2023 are more than previous years. The reason for this is the increase in the number of agrarian insurance users in the country, as well as the increase in unstable weather conditions and natural phenomena. It should be noted that agrarian insurance payments for damages are made only to insured farmers and farms. The Agrarian Insurance Fund insures agricultural fields, agricultural products, agricultural animals and fisheries. In order to support farmers, 50 percent of the insurance premium is paid by the state (https://agro.gov.az/az/news/712232).

REFERENCE LIST

1. Çetin, P. D. (2007). Tarım Sigortaları. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
2. https://eng.koreanre.co.kr/sub.asp?maincode=501&sub_sequence=519&sub_sub_sequence=575&exec=view&strBoardID=kui_575&intPage=1&intCategory=0&strSearchCategory=%7Cs_name%7Cs_subject%7C&strSearchWord=&intSeq=1737
3. https://www.oecd-ilibrary.org/sites/d72f027d-en/index.html?itemId=/content/component/d72f027d-en#chapter-d1e84060-73b7988a60
4. https://agro.gov.az/az/news/azerbaycanda-aqrar-sigorta-mexanizminin-yaradilmasina-baslanilib
5. https://asf.gov.az/en/about-fund
6. https://agro.gov.az/az/news/712232

LOGİSTİK ZƏNCİRİN OPTİMALLAŞDIRILMASI: SƏMƏRƏLİLİK VƏ MÜVƏFFƏQİYYƏT ÜÇÜN ƏMƏLİYYATLARIN SADƏLƏŞDİRİLMƏSİ

ZƏHRA SƏMƏDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
Dünya iqtisadiyyatı kafedrası
samadova.zahra76@gmail.com
ŞƏHƏR, ÖLKƏ

XÜLASƏ

Bu tədqiqat işi müasir təchizat zəncirinin idarə edilməsində təkmilləşdirilmiş səmərəlilik və uyğunlaşma üçün kritik ehtiyacı həll edən logistika zəncirlərinin optimallaşdırılmasına dair hərtərəfli araşdırmadır. Bu araşdırmanın aktuallığı qlobal ticarətin artan mürəkkəbliyi, texnoloji irəliləyişlər və bizneslərin tələb dəyişkənliyi, təchizat zəncirinin pozulması və ətraf mühitlə bağlı mülahizələr kimi çətinlikləri həll etmək üçün vacibliyi ilə vurğulanır. Tədqiqatın əsas məqsədi logistika zəncirinin əsas komponentlərini, o cümlədən nəqliyyat, anbar və məlumat axınını tədqiq etmək və təhlil etməkdir ki, bu da əməliyyatların sadələşdirilməsi üçün təsirli strategiyaların təmin edilməsidir. IoT və AI kimi inkişaf etməkdə olan texnologiyaların araşdırılması, əməkdaşlıq platformalarının qiymətləndirilməsi və məlumatlara əsaslanan qərarların qəbul edilməsini vurğulamaqla tədqiqat logistika idarəçiliyi sahəsinə yeni anlayışlar verir. Elmi yenilik logistika optimallaşdırılmasının gələcəyinə perspektivli perspektiv təklif edən qabaqcıl texnologiyaların və innovativ strategiyaların inteqrasiyasındadır. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti onun biznesləri daha çevik, davamlı və davamlı logistika təcrübələrinə yönəltmək potensialında aydındır. Tədqiqat sənaye mütəxəssislərinə əməliyyatlarını təkmilləşdirmək, xərcləri azaltmaq və müştəri məmnuniyyətini artırmaq üçün yol xəritəsi təklif etməklə aydın üstünlüklər təmin edir. Tədqiqatın gözlənilən nəticələrinə logistikanın optimallaşdırılması strategiyalarının daha dərindən başa düşülməsi, həyata keçirilməsi üçün təsirli tövsiyələr və logistika mənzərəsini formalaşdıran inkişaf tendensiyalarına dair anlayışlar daxildir. Nəhayət, bu tədqiqatın məqsədi müasir təchizat zəncirinin mürəkkəbliklərində naviqasiya etmək, daha səmərəli, uyğunlaşa bilən və gələcəyə hazır logistika ekosistemini inkişaf etdirmək üçün biznesləri gücləndirməkdir.

AÇAR SÖZLƏR: logistikanın optimallaşdırılması, təchizat zəncirinin idarə edilməsi, logistika sahəsində yeni texnologiyalar

SUMMARY

This research paper is a comprehensive study on the optimization of logistics chains that addresses the critical need for improved efficiency and adaptability in modern supply chain management. The relevance of this research is underscored by the increasing complexity of global trade, technological advances, and the importance of businesses to address challenges such as demand volatility, supply chain disruptions, and environmental considerations. The main objective of the study is to study and analyze the main components of the logistics chain, including transportation, warehousing and information flow, which will provide effective strategies for streamlining operations. By exploring emerging technologies such as IoT and AI, evaluating collaboration platforms, and emphasizing data-driven decision-making, the research provides new insights into the field of logistics management. Scientific innovation lies in the integration of advanced technologies and innovative strategies, offering a promising perspective on the future of logistics optimization. The practical importance of the research is evident in its potential to guide businesses towards more flexible, sustainable and sustainable logistics practices. The research provides industry professionals with clear benefits by offering a roadmap to improve their operations, reduce costs and improve customer satisfaction. Expected outcomes of the study include a deeper understanding of logistics optimization strategies, actionable recommendations for implementation, and insights into development trends shaping the logistics landscape. Ultimately, this research aims to empower businesses to navigate the complexities of the modern supply chain, developing a more efficient, adaptable and future-ready logistics ecosystem.

KEYWORDS: logistics optimization, supply chain management, new technologies in logistics

GİRİŞ

Müasir biznesin dinamik mənzərəsində logistika zəncirlərinin optimallaşdırılması qloballaşan bazarda fəaliyyət göstərən təşkilatlar üçün səmərəliliyin, qənaətcilliyin və ümumi uğurun təmin edilməsində mühüm amil kimi dayanır. Bu tədqiqat logistika zəncirinin optimallaşdırılmasının incəliklərini araşdırmağa, əməliyyatların sadələşdirilməsinin əhəmiyyətinə işıq salmağa çalışır. Aşağıdakı girişdə bu tədqiqatın məqsədləri, vəzifələri, aktuallığı, elmi yeniliyi, praktiki əhəmiyyəti, metodologiyası və mövcud elmi ədəbiyyatda yerləşdirilməsi göstərilir.

1. Tədqiqatın aktuallığı və əhəmiyyəti. Müəssisələr tədarük zəncirinin idarə edilməsinin mürəkkəbliklərini aşdıqca, logistika zənciri prosesdə bir dayaq nöqtəsi kimi ortaya çıxır. Bu tədqiqat səmərəli logistika əməliyyatlarının mühüm əhəmiyyətini qəbul edərək, bu zəncirin optimallaşdırılmasını araşdırmağa çalışır. Sürətli texnoloji irəliləyişlər və inkişaf edən istehlakçı gözləntiləri ilə səciyyələnən bir dövrdə logistika əməliyyatlarını sadələşdirmək bacarığı təşkilat uğuru üçün nəinki sərfəli, həm də vacib hala çevrilmişdir.

2. Tədqiqata ehtiyac. Müasir biznes mənzərəsi çətinliklər və imkanlarla doludur. Elektron ticarətin, qloballaşmanın və təchizat zəncirinin mürəkkəbliyinin yayılması ilə bizneslər logistik əməliyyatlarının səmərəliliyini artırmaq ehtiyacı ilə üzləşirlər. Bu tədqiqat bu sahədə mövcud boşluqları tanıyır və logistika zəncirlərinin optimallaşdırılmasında müəssisələrin üzləşdiyi aktual problemləri həll edən anlayışlara töhfə vermək məqsədi daşıyır.

3. Tədqiqat məqsədləri. Bu tədqiqatın əsas məqsədi logistika zəncirinin optimallaşdırılmasının əsas komponentlərini hərtərəfli təhlil etmək və anlamaqdır. Nəqliyyat, anbar, məlumat axını və bu komponentlərlə bağlı problemlər kimi müxtəlif aspektləri tədqiq etməklə, tədqiqat təşkilatlara logistika səmərəliliyini artırmaq üçün təsirli strategiyalar təqdim etmək məqsədi daşıyır. Qabaqcıl texnologiyaların istifadəsi, təkmilləşdirilmiş əməkdaşlıq və məlumatlara əsaslanan qərarların qəbulu vasitəsilə tədqiqat real dünya logistika problemlərinə praktik həllər təklif etməyə çalışır.

4. Tədqiqat işinin strukturu. Bu tədqiqat logistika zəncirinin optimallaşdırılmasının vahid və hərtərəfli araşdırılmasını təmin etmək üçün qurulmuşdur. Sonrakı bölmələrdə logistika zəncirinin əsas komponentləri, üzləşdiyi problemlər, təkmilləşdirmə strategiyaları, uğurlu tətbiqləri təsvir edən nümunə araşdırmaları və gələcək tendensiyaların perspektiv təhlili araşdırılacaqdır. Tədqiqatı bu şəkildə təşkil etməklə, oxucular mövzunun məntiqi gedişatı ilə hərəkət edə, mövzunun nüanslı anlayışını əldə edə bilərlər.

TƏDQİQAT METODU

Logistika zəncirinin idarə edilməsinin mürəkkəb şəbəkəsində bir neçə əsas komponent əməliyyatların səmərəliliyinin və effektivliyinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Bu komponentlər birlikdə malların mənşə nöqtəsindən son təyinat yerinə qədər fasiləsiz hərəkətinə kömək edir. Əsas elementlər nəqliyyat, anbar və inventarların idarə edilməsi və məlumat axınını əhatə edir.

1. Nəqliyyat. Nəqliyyat logistika zəncirinin can damarı kimi xidmət edir, tədarük zəncirinin müxtəlif mərhələlərində malların fiziki hərəkətini asanlaşdırır. Daşınma rejiminin seçimi çox vacibdir və tez-tez malların xarakteri, məsafə, qiymət mülahizələri və çatdırılma müddətləri kimi amillərlə diktə olunur. Logistika mənzərəsində üç əsas nəqliyyat növü üstünlük təşkil edir - quru, dəniz və hava (Garcia & You, 2015).

Nəqliyyat növləri:

- Yerüstü nəqliyyat: Bu rejimə regional və daxili logistika üçün əsas rol oynayan avtomobil və dəmir yolu nəqliyyatı daxildir. Yük maşınları və qatarlar yüklərin qısa və uzun məsafələrə daşınmasında əvəzolunmazdır, çeviklik və qənaətcillik təklif edir.
- Dəniz daşımaları: Qlobal ticarət üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən dəniz nəqliyyatı malların gəmilərlə daşınmasını nəzərdə tutur. Hava nəqliyyatı ilə müqayisədə daha yavaş olsa da, uzaq regionları və qitələri birləşdirən toplu və vaxta həssas olmayan daşımalar üçün sərfəli seçimdir.
- Hava nəqliyyatı: Sürətli və səmərəliliyi ilə tanınan hava nəqliyyatı zamana həssas çatdırılmalar üçün çox vacibdir. Nisbətən bahalı olsa da, əczaçılıq və elektronika sektorları kimi sürətli çatdırılmanın əsas olduğu sənayelər üçün əvəzolunmazdır.

Texnologiyanın inteqrasiyası logistika zəncirində nəqliyyatda inqilab etdi. GPS izləmə, marşrutun optimallaşdırılması alqoritmləri və real vaxt monitorinqi daxil olmaqla qabaqcıl sistemlər yüklərin görünməsini və nəzarətini artırır. Nəqliyyat vasitələrində quraşdırılmış telematika və IoT cihazları qiymətli məlumatlar təqdim edərək şirkətlərə əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə, gecikmələri

minimuma endirməyə və marşrutları optimallaşdırmağa imkan verir və bununla da ümumi səmərəliliyi artırır (Garcia & You, 2015).

2. Anbar və inventar idarəetmə. Effektiv anbar və inventar idarəetmə logistika zəncirinin əvəzedilməz komponentləridir və məhsulların tələbatı ödəmək üçün səmərəli şəkildə saxlanmasını, izlənilməsini və əldə edilməsini təmin edir.

Avtomatlaşdırma anbar əməliyyatlarında oyun dəyişdirici olaraq ortaya çıxdı. Avtomatlaşdırılmış sistemlər, o cümlədən robotlaşdırılmış toplama və qablaşdırma, konveyer sistemləri və avtomatlaşdırılmış idarə olunan nəqliyyat vasitələri (AGV) tapşırıqların sürətini və dəqiqliyini artırır. Bu, nəinki əmək xərclərini azaldır, həm də səhvləri minimuma endirərək sifarişin qüsursuz yerinə yetirilməsini təmin edir.

Müasir logistika inkişaf etmiş inventar izləmə sistemlərinə əsaslanır. Ştrix-kodlaşdırma, RFID (Radio-Tezlik İdentifikasiyası) və IoT-ni dəstəkləyən cihazlar inventar səviyyələrinin real vaxt rejimində görünməsini təmin edir. Ehtiyat səviyyələri haqqında dəqiq və aktual məlumat ehtiyatların tükənməsinin, həddindən artıq ehtiyat hallarının qarşısının alınması və vaxtında doldurulmasını təmin etmək üçün çox vacibdir.

3. Məlumat axını. Effektiv məlumat axını logistika zəncirinin müxtəlif komponentlərini birləşdirən yapışqandır. Bu, təchizat zəncirində iştirak edən maraqlı tərəflər arasında məlumatların vaxtında və dəqiq mübadiləsini əhatə edir.

Real vaxt məlumatları logistika sahəsində effektiv qərarların qəbul edilməsinin təməl daşıdır. İnventar səviyyələri, sifariş statusu və daşınma yeniləmələri haqqında vaxtında məlumat şirkətlərə dəyişən şərtlərə tez reaksiya verməyə, istehsal müddətlərini azaltmağa və müştəri məmnuniyyətini artırmağa imkan verir.

Əməkdaşlıq alətləri bütün maraqlı tərəflər arasında qüsursuz ünsiyyəti və koordinasiyanı asanlaşdırır. Bulud əsaslı platformalar, birgə proqram təminatı və kommunikasiya kanalları məlumatın təchizat zənciri şəbəkəsi üzrə rəvan axmasını təmin edir. Bu, şəffaflığı təşviq edir, gecikmələri azaldır və daha həssas və çevik logistika ekosistemini inkişaf etdirir (Gołąbek və b., 2021).

Yekun olaraq qeyd edək ki, logistika zəncirinin əsas komponentlərinin optimallaşdırılması bugünkü sürətli və rəqabətli mühitdə inkişaf etmək istəyən bizneslər üçün vacibdir. Düzgün nəqliyyat rejimlərindən istifadə etməklə, anbarların avtomatlaşdırılmasını tətbiq etməklə, möhkəm inventar izləmə sistemlərini tətbiq etməklə və səmərəli məlumat axınını təşviq etməklə təşkilatlar nəinki müştərilərin gözləntilərinə cavab verən, həm də onları qlobal bazarda davamlı uğur üçün mövqeləndirən möhkəm və çevik logistika zənciri qura bilər.

Logistika zəncirində çətinliklər

Logistika zənciri, malların rahat axını üçün vacib olsa da, çətinliklərdən də xali deyil. Bu maneələri keçmək əməliyyat səmərəliliyini qorumaq və müştəri gözləntilərini qarşılamaq məqsədi daşıyan müəssisələr üçün çox vacibdir.

Logistikanın əsas problemlərindən biri tələbin xas dəyişkənliyidir. İstehlakçı seçimlərindəki dalğalanmalar, bazar tendensiyaları və mövsümi tələblər kimi xarici amillər tələb olunan malların miqdarında və növündə gözlənilməz dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Bu tələb dəyişkənliyi logistika planlaşdırıcıları üçün əhəmiyyətli problem yaradır və effektiv idarə edilmədikdə səmərəsizlik, artıq inventar və ya ehtiyatların tükənməsi ilə nəticələnə bilər.

Təchizat zəncirlərinin qlobal xarakteri onları təbii fəlakətlərdən və geosiyasi gərginliklərdən tutmuş pandemiyalara qədər saysız-hesabsız risklərə məruz qoyur. Təchizat zəncirinin pozulması nəqliyyata, istehsala və inventar idarəçiliyinə təsir göstərə bilər. Bu cür pozulmalar gözlənilməz vəziyyətlərə tez uyğunlaşmaq üçün çevik və davamlı logistika strategiyalarını tələb edir, xarici çağırışlara baxmayaraq əməliyyatların davamlılığını təmin edir (Gołąbek və b., 2021).

Mürəkkəb tənzimləyici tələblər şəbəkəsində naviqasiya logistika idarəçiliyində ciddi problem yaradır. Transsərhəd daşımalar üçün beynəlxalq ticarət qaydalarına, gömrük prosedurlarına və təhlükəsizlik standartlarına uyğunluq mütləqdir. Bu qaydalara əməl edilməməsi gecikmələrə, cərimələrə və reputasiyaya xələl gətirə bilər. Logistika mütəxəssisləri daim dəyişən uyğunluq tələblərindən xəbərdar olmalı və qüsursuz riayəti təmin etmək üçün möhkəm proseslər həyata keçirməlidirlər.

Davamlılıq qlobal söhbətlərdə diqqət mərkəzinə çevrildiyindən, ekoloji mülahizələr logistika sahəsində kritik problem kimi ortaya çıxdı. Sənayenin qalıq yanacaqlardan asılılığı, daşınma və

qablaşdırma materiallarının ətraf mühitə təsiri ilə birlikdə karbon emissiyaları və ekoloji davamlılıq ilə bağlı narahatlıqlar yaradır. Şirkətlər ətraf mühitə təsirini azaltmaq üçün nəqliyyat marşrutlarının optimallaşdırılmasından yaşıl qablaşdırma həllərinin tətbiqinə qədər ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələri qəbul etməyə getdikcə daha çox təzyiq göstərirlər (Lu və b.,2022).

Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün logistika mütəxəssisləri tələbin proqnozlaşdırılması üçün proqnozlaşdırıcı analitika kimi innovativ texnologiyalardan istifadə etməli, pozuntuları dərhal aradan qaldırmaq üçün çevik təchizat zənciri təcrübələrini tətbiq etməli, inkişaf edən tənzimləyici mənzərələrdən xəbərdar olmalı və ekoloji mülahizələrə uyğunlaşmaq üçün davamlı təcrübələri qəbul etməlidir. Bu çağırışları fəal şəkildə həll etməklə, müəssisələr daim dəyişən qlobal bazarda uyğunlaşma və dayanıqlılığı təmin edərək, logistika zəncirlərini gücləndirə bilərlər.

Logistika zəncirində əməliyyatların sadələşdirilməsi üçün strategiyalar

Logistika əməliyyatlarında səmərəlilik bugünkü rəqabətli biznes mənzərəsində uğurun əsas şərtidir. Sadələşdirilmiş və optimallaşdırılmış proseslərə nail olmaq üçün logistika mütəxəssisləri getdikcə daha çox texnologiyadan istifadə edən, əməkdaşlığı gücləndirən və məlumat əsasında qərar qəbul etməyə imkan verən innovativ strategiyalara müraciət edirlər (Lu və b.,2022).

► Texnologiya inteqrasiyası

IoT-nin logistikaya inteqrasiyası bütün tədarük zəncirində məlumatların toplanması, monitorinqi və istifadəsi üsulunu dəyişdirdi. Sensorlar və RFID teqləri kimi IoT cihazları malların yeri, vəziyyəti və statusu haqqında qiymətli fikirlər təqdim edərək real vaxt rejimində malların izlənilməsini təmin edir. Görünüşün bu qranul səviyyəsi təchizat zəncirinin şəffaflığını artırır, səhv riskini azaldır və fəal qərar qəbul etməyə imkan verir. Anbarlardakı inventarların izlənməsindən tranzit zamanı malların vəziyyətinin monitorinqinə qədər, IoT əməliyyat səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rol oynayır.

Süni İntellekt (AI) və Maşın Öyrənmə (ML) texnologiyaları proqnozlaşdırıcı və göstərişli analitik imkanlar təklif edərək logistikada inqilab edir. Süni intellekt alqoritmləri nümunələri və meylləri müəyyən etmək üçün tarixi məlumatları təhlil edərək, logistika mütəxəssislərinə əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Maşın Öyrənmə alqoritmləri marşrut planlamasını, anbar əməliyyatlarını və tələbin proqnozlaşdırılmasını optimallaşdıraraq xərclərin azaldılmasına və ümumi səmərəliliyin artırılmasına töhfə verə bilər. Rutin tapşırıqları avtomatlaşdıraraq və strateji qərarların qəbulu üçün anlayışları təmin etməklə, AI və ML logistika əməliyyatlarının modernləşdirilməsinin ayrılmaz hissəsidir (Bai & Sun, 2021).

► Əməkdaşlıq və görünüş

Təchizat zəncirinin görünmə platformaları maraqlı tərəflər arasında real vaxt rejimində məlumat mübadiləsi üçün mərkəzləşdirilmiş mərkəz təmin edir. Bu platformalar təchizatçıdan tutmuş son müştəriyə qədər bütün logistika zəncirində başdan-başa görünürlük təklif edir. Nəqliyyat sistemləri və anbar idarəetmə sistemləri kimi müxtəlif mənbələrdən məlumatları birləşdirərək, bu platformalar maraqlı tərəflərə məlumatlı qərarlar qəbul etmək və pozuntulara tez reaksiya vermək imkanı verir. Təkmilləşdirilmiş görünürlük gecikmələri minimuma endirir, təhvil müddətlərini azaldır və təchizat zəncirindəki müxtəlif tərəfdaşlar arasında əməkdaşlığı gücləndirir.

Logistika ekosistemi daxilində birgə tərəfdaşlıqlar və ittifaqlar əməliyyatları əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdıra bilər. Təchizatçılar, daşıyıcılar və digər əsas maraqlı tərəflərlə güclü əlaqələrin qurulması ortaq məsuliyyət hissini artırır və məlumat mübadiləsini təşviq edir. Birgə səylər paylaşılan resurslara, optimallaşdırılmış nəqliyyat marşrutlarına və bütün təchizat zəncirində səmərəliliyin artırılmasına səbəb ola bilər. Hər bir tərəfdaşın güclü tərəflərindən istifadə etməklə, müəssisələr daha möhkəm və çevik logistika şəbəkəsi yarada bilərlər (Bai & Sun, 2021).

► Məlumata əsaslanan qərarların qəbulu

Logistikada analitikadan istifadə davamlı təkmilləşdirməyə imkan verən performans göstəriciləri haqqında dəyərli anlayışlar təqdim edir. Optimallaşdırma sahələrini müəyyən etmək üçün vaxtında çatdırılma dərəcələri, inventar dövriyyəsi və sifarişlərin yerinə yetirilməsi vaxtları kimi əsas performans göstəriciləri (KPI) təhlil edilə bilər. Bu göstəriciləri mütəmadi olaraq qiymətləndirməklə, logistika mütəxəssisləri ümumi əməliyyat performansını artıraraq, məqsədyönlü təkmilləşdirmələri həyata keçirə bilərlər.

Proqnoz analizi gələcək tələbi dəqiq proqnozlaşdırmaq üçün tarixi məlumatlardan və statistik alqoritmlərdən istifadə edir. Tələb nümunələrini başa düşməklə, logistika qrupları inventar səviyyələrini optimallaşdıra, daşıma qabiliyyətini planlaşdıra və resursları daha səmərəli şəkildə

bölüşdürə bilər. Tələbin proqnozlaşdırılmasına bu proaktiv yanaşma ehtiyatların tükənməsi və ya artıq inventar riskini azaldır, müştəri məmnuniyyətinin artmasına və xərclərə qənaət edilməsinə səbəb olur.

Yekun olaraq, bu strategiyaların qəbulu logistika sənayesində daha texnoloji, əməkdaşlıq və məlumatlara əsaslanan yanaşmaya doğru irəliləyən paradiqma dəyişikliyini təmsil edir. Bu strategiyaları mənimsəyən müəssisələr müasir təchizat zəncirinin mürəkkəbliklərində naviqasiya etmək, əməliyyat mükəmməlliyinə nail olmaq və qlobal bazarın daim inkişaf edən tələblərinə cavab vermək üçün daha yaxşı mövqe tuturlar (Bai & Sun, 2021).

Logistikanın optimallaşdırılmasında gələcək tendensiyalar

Logistika mənzərəsi inkişaf etməyə davam etdikcə, sənaye təchizat zəncirinin idarə edilməsinin gələcəyini formalaşdıracaq transformativ tendensiyaların şahidi olmağa hazırlaşır. Bu tendensiyalar təkcə cari çağırışlara cavab vermir, həm də yaranan ehtiyacları və imkanları proqnozlaşdırır.

1. Blokçeyn. Blokçeyn texnologiyası logistikada şəffaflıq və təhlükəsizlik sahəsində inqilab edəcək. Mərkəzləşdirilməmiş və müdaxiləyə davamlı kitab təqdim etməklə, blokçeyn tədarük zəncirindəki hər bir əməliyyatın həqiqiliyini və izlənilməsini təmin edir. Bu texnologiya sənədləşdirmə ilə bağlı prosesləri sadələşdirmək, saxtakarlığı azaltmaq və maraqlı tərəflər arasında etimadı artırmaq potensialına malikdir. Blokçeyn sistemləri daxilində ağıllı müqavilələr müqavilə proseslərində gecikmələri və səmərəsizliyi azaldaraq müqavilələri avtomatlaşdıra və icra edə bilər (Diabat və b., 2013).

2. Robotexnika. Robototexnika logistika əməliyyatlarına getdikcə daha çox inteqrasiya olunur və müxtəlif vəzifələr üçün avtomatlaşdırma həlləri təklif edir. Avtonom dronlar və robotlar inventarların idarə edilməsi, sifarişlərin toplanması və hətta son mil çatdırılması üçün istifadə edilə bilər. Bu texnologiyalar təkcə əmək xərclərini azaltmır, həm də sürəti və dəqiqliyi artırır, nəticədə bütün təchizat zəncirini optimallaşdırır. Robototexnikanın daha çevik və həssas logistika şəbəkələrinin yaradılmasında mühüm rol oynaması gözlənilir.

Logistikanın optimallaşdırılmasının gələcəyi davamlılıq təşəbbüsləri ilə sıx bağlıdır. Ətraf mühitə təsirin azaldılmasına yönəlmiş yaşıl logistika ön plana çıxır. Şirkətlər ekoloji cəhətdən təmiz nəqliyyat variantlarını araşdırır, qablaşdırma materiallarını optimallaşdırır və enerjiyə qənaət edən anbar texnologiyalarını tətbiq edir. Elektrikli nəqliyyat vasitələrinin, alternativ yanacaqların və ekoloji şüurlu təcrübələrin inteqrasiyası daha dayanıqlı təchizat zəncirləri yaratmaq üçün qlobal səylərə uyğun gəlir. İstehlakçılar və tənzimləyici orqanlar davamlılığı getdikcə daha çox prioritetləşdirdikcə, logistikanın optimallaşdırılması daha yaşıl təcrübələrə bağlılığı tələb edəcəkdir.

Qərarların qəbulu üçün verilənlərə və analitikaya etibar logistikanın optimallaşdırılmasının təməl daşı olaraq qalmağa davam edəcəkdir. Süni intellekt və maşın öyrənməsi daxil olmaqla qabaqcıl analitika proqnozlaşdırma imkanlarını daha da təkmilləşdirərək tələbin daha dəqiq proqnozlaşdırılmasına və proaktiv problemlərin həllinə imkan verəcək. Real vaxt rejimində məlumatların təhlili tədarük zəncirində görmə qabiliyyətini artıracaq, fasilələrə sürətli reaksiya verməyə və logistika strategiyalarına dinamik düzəlişlər etməyə imkan verəcək. Təchizat zəncirinin dinamikasının hərtərəfli başa düşülməsinə əsaslanan optimal qərarlar qəbul etməkdə loqistika mütəxəssislərinə göstərişli analitikanın inkişaf edən sahəsi rəhbərlik edəcəkdir (Diabat və b., 2013).

Xülasə, logistikanın optimallaşdırılmasının gələcəyi qabaqcıl texnologiyaların inteqrasiyası, davamlılığa sadiqlik və məlumatlara əsaslanan qərarların qəbul edilməsinə sarsılmaz vurğu ilə qeyd olunur. Bu tendensiyaları qəbul edən şirkətlər tədarük zəncirinin idarə olunmasının inkişaf edən mənzərəsində özlərini lider kimi yerləşdirərək çevik, səmərəli və ekoloji cəhətdən məsuliyyətli logistika zəncirləri yaratmağa hazırdırlar.

NƏTİCƏ

Təchizat zəncirlərinin optimallaşdırılmasının böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi dinamik logistika sahəsində bu kəşfiyyat sənayeni formalaşdıran əsas komponentləri, çətinlikləri və strategiyaları araşdırdı. Yekunlaşdığımız kimi, əsas məqamları yenidən nəzərdən keçirmək, müəssisələr üçün fəaliyyətə çağırış vermək və logistika optimallaşdırmasının gələcəyinə nəzər salmaq vacibdir.

Logistika zənciri nəqliyyat, anbar və məlumat axınının ayrılmaz komponentlər olduğu çoxşaxəli şəbəkədir. Texnologiya inteqrasiyası, əməkdaşlıq platformaları və məlumatlara əsaslanan qərarların qəbulu kimi strategiyalar əməliyyatların sadələşdirilməsində mühüm rol oynayır. Tələb dəyişkənliyi, tədarük zəncirinin pozulması, tənzimləmə qaydalarına uyğunluq və ekoloji mülahizələr daxil olmaqla çətinliklər çevik və davamlı logistika strategiyalarına ehtiyacı vurğulayır.

Logistika sənayesindəki bizneslər üçün fəaliyyətə çağırış aydındır - innovasiya, əməkdaşlıq və davamlılığı əhatə edin. Blockchain və robototexnika kimi inkişaf etməkdə olan texnologiyaların qəbulu, yaşıl logistikaya sadiqlik ilə birlikdə şirkətləri rəqabətdə qalmağa məcbur edir. Bundan əlavə, məlumatlı qərar qəbul etmək üçün məlumat və analitikadan istifadə etmək sadəcə bir seçim deyil, zərurətdir. Müasir logistika mənzərəsinin mürəkkəbliklərini uğurla idarə etmək üçün müəssisələr istedad və texnologiyaya sərmayə qoymalıdırlar.

Logistikanın optimallaşdırılması üçün qarşıda duran yol transformasiya meylləri ilə qeyd olunur. Blokçeyn və robototexnika kimi inkişaf edən texnologiyalar təchizat zəncirlərində şəffaflıq və avtomatlaşdırmanı yenidən müəyyənləşdirməyi vəd edir. Ekoloji şüurla idarə olunan davamlılıq təşəbbüsləri logistika sənayesinin resurslardan istifadəyə yanaşmasını yenidən formalaşdırır. Verilənlərə və analitikaya davamlı diqqət, səmərəliliyin və uyğunlaşmanın yeni ölçülərini açmaq potensialı ilə daha da güclənəcək.

Bizneslər bu yolda irəlilədikcə əməkdaşlıq əsas olacaq. Logistika ekosistemi daxilində tərəfdaşlıq və ittifaqlar innovasiya və dayanıqlılığı gücləndirəcək. Şirkətlər həmçinin çevik qalmalıdırlar, gözlənilməz çağırışlara uyğunlaşa və texnoloji irəliləyişlərdən istifadə edə bilməlidirlər.

Nəticə olaraq, logistika optimallaşdırmasının gələcəyi dəyişiklik və yeniliyi qəbul etmək istəyənlər üçün böyük vədlər verir. İnkişaf etməkdə olan tendensiyalara uyğunlaşmaq, davamlılığı prioritetləşdirmək və məlumatların gücündən istifadə etməklə, müəssisələr nəinki əməliyyatlarını sadələşdirə, həm də özlərini sürətlə inkişaf edən sənayedə liderlər kimi yerləşdirə bilərlər. Logistikanın optimallaşdırılması istiqamətində səyahət davam edir və buna uzaqgörənlik və qətiyyətlə başlayanlar, şübhəsiz ki, daim inkişaf edən qlobal bazarda uğur qazanacaqlar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Daniel J. Garcia, Fengqi You, (2015). Supply chain design and optimization: Challenges and opportunities, Computers & Chemical Engineering, Volume 81, 2015, Pages 153-170 .

2. Łukasz Gołąbek, Józef Stokłosa, Jacek Dziwulski, Joanna Wyrwisz (2021). Optimization of Logistics and Distribution of the Supply Chain, Taking into Account Transport Costs, Inventory and Customer Demand. European Research Studies Journal Volume XXIV, Special Issue 2, 2021, pp. 545-556

3. Jiaxuan Lu, Haoyue Xu, Xinyu Kan, Yiming Lei (2022). Research on Optimization of Logistics Management Process from the Perspective of Supply Chain Management. Frontiers in Business, Economics and Management ISSN: 2766-824X | Vol. 6, No. 3, 2022

4. Shizhen Bai, Hongbin Sun (2021), "Research on Enterprise Supply Chain Optimization Model and Algorithm Based on Fuzzy Clustering", Journal of Mathematics, vol. 2021, Article ID 4827903, 9 pages, 2021. https://doi.org/10.1155/2021/4827903.

5. Diabat, Ali & Al-Aomar, Raid & Alrefaei, Mahmoud & Alawneh, Ameen & Faisal, Mohd. Nishat. (2013). A Framework for Optimizing the Supply Chain Performance of a Steel Producer. ICEIS 2013 - Proceedings of the 15th International Conference on Enterprise Information Systems. 1. 10.5220/0004628405540562.

ПЕРСПЕКТИВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ИНДУСТРИАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКЕ

к.э.н., доцент **КАМРАН ИСАЕВ**
Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности
Факультет Экономика и менеджмент
kamranisayev75@mail.ru

магистрант **ЭФСАНА МАМЕДОВА**
Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности
Факультет Экономика и менеджмент
mamedova-afa@mail.ru

РЕЗЮМЕ

Ускоренное снижение стоимости крупномасштабных вычислений в связи с развитием компьютерной техники, создание сети Интернет в качестве средства коммуникации, развитие мобильного интернета, широкое распространение мобильных приложений для ежедневного использования, а также всё возрастающая роль социальных сетей и коммерческих платформ, открываемых в сети Интернет, оказали существенное влияние на развитие и промышленных экономических систем.

В статье определена актуальность того, что в настоящее время всё больше и больше предприятий вовлечены в процесс развития цифровой промышленной трансформации , при которой осваиваются инструменты и подходы индустрии 4.0, создаются цифровые производства. Целью данного исследования является выявление наибольшего конкурентного преимущества в такой ситуации , факторов формирования благоприятной среды для изменений и обеспечения поддержки инициатив в области цифровой трансформации промышленных экономических систем. Дальнешее поэтапное (с временной точки зрения) внедрение цифровых технологий в промышленности будет способствовать достижению целей общехозяйственной технологической инициативы, а именно производству востребованной конкурентоспособной продукции и услуг, что предопределяет научную новизну, преимущества и практическую значимость результатов исследования.

2. КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Ключевое слово - индустрия, ключевое слово - технологии, ключевое слово – промышленность.

PROSPECTS FOR THE USE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE INDUSTRIAL ECONOMY

SUMMARY

The accelerated reduction in the cost of large-scale computing due to the development of computer technology, the creation of the Internet as a means of communication, the development of the mobile Internet, the widespread use of mobile applications for daily use, as well as the increasing role of social networks and commercial platforms opened on the Internet, have had a significant impact influence on the development of industrial economic systems.

The article determines the relevance of the fact that currently more and more enterprises are involved in the process of development of digital industrial transformation, in which the tools and approaches of Industry 4.0 are mastered and digital production is created. The purpose of this study is to identify the greatest competitive advantage in such a situation, factors for creating a favorable environment for change and providing support for initiatives in the field of digital transformation of industrial economic systems. Further gradual (from a time point of view) introduction of digital technologies in industry will contribute to achieving the goals of the general economic technological initiative, namely the production of in-demand competitive products and services, which determines the scientific novelty, advantages and practical significance of the research results.

KEYWORDS: Кеу word - industry, кеу word - technology, key word - industry.

ВВЕДЕНИЕ

1. Цифровая экономика это шаг в развитии глобальной экономической системы благодаря трансформации всех областей человеческой деятельности под воздействием информационных и телекоммуникационных технологий. Судя посегоднящнему уровню популяризации Интернет и цифровые технологии безусловно оказывают влияние на мировую экономику. На фоне быстрого роста новых секторов, которые генерируют кардинально новые потребности людей, многие традиционные отрасли теряют свою значимость в мировой экономической структуре. Исследования и разработки, которыетребуют создания систем управления исследований и разработок в области электронной экономики играют главную роль в происходящей трансформации.

В 2011 году на Ганноверской выставке (Федеративная Республика Германия) впервые высказалось мнение о необходимости разработки стратегии развития промышленных экономических систем в соответствии с тенденциями новой промышленной эпохи. «Платформа Индустрия 4.0» – стратегия, разработанная в Федеративной Республике Германия для развития промышленности в данном направлени.

Индустрия 4.0 как новая промышленная эпоха имеет следующие отличительные черты:

1. Кастомизация – изготовление продуктов по заказу конкретных покупателей, с учётом их требований к конечному продукту;

2. Интероперабельность (совместимость) – способность людей взаимодействовать, общаться с «умными» заводами, фабриками и киберфизическими системами;

3. Виртуализация позволяет управлять, контролировать «умные» фабрики с помощью виртуальной модели производства;

4. Доступность в режиме реального времени – доступность данных и их обработка в режиме реального времени, благодаря использованию облачных вычислений, больших данных и Интернета;

5. Децентрализация – способность принятия решений киберфизическими системами вне зависимости от людей за счёт применения технологий облачных вычислений и Интернета вещей.

Эти организационные и экономические факторы ещё более актуализируют подобные исследования, усиливают влияние значимости результатов таких исследовательских направлений;

2. Потребность в такого рода исследованиях предвидится и классифицируется по экономической значимости для производственных компаний: дискретного производства и обрабатывающей промышленности. Интернет вещей как инструмент автоматизированного управления запасами способствует более глубокому анализу состояния запасов: местоположения, условий хранения и т. д.

Страны мира выбирают собственный путь развития промышленности в условиях экономической трансформации. Страны Евросоюза первыми вступили в гонку «индустрии 4.0». Передовыми странами ЕС являются Федеративная РеспубликаГермания,Королевство Нидерландов, Французская Республика, Соединённое Королевство Великобритания и Северной Ирландии, Итальянская Республика и Королевство Бельгия, однако первенство по-прежнему остаётся за Федеративной Республикой Германия;

3. Для достижения цели данного исследования из научно-практических соображений были сформированы и решены далее следующие задачи. В частности, в результате исследования опрделено, что на уровне промышленных компаний, выгоды от применения технологий Интернета вещей: повышение результативность труда персонала, рост производительности на 30 %; предсказуемость производственной системы: снижение затрат на плановом ремонте оборудования до 12 %, затрат на общих эксплуатационных издержках до 30 %, возможность предотвращения до 70% аварий на производственном оборудовании; повышение уровня кастомизации в производимой продукции; переход к сервисной модели бизнеса: продажа производственными компаниями не продукта, а время работы оборудования; сокращение потерь и повышение результативности процессов логистики и поставок. К настоящему времени рынок технологий интернета вещей находится на стадии развития, поэтому повсеместное использование сопровождается рисками как для отдельных компаний, так и для рынка в целом.

Цифровая экономика связана с появлением продуктов и возникновением практик экономической деятельности и бизнес-моделей, существенно отличающихся от тех, что существовали раньше. Наблюдаемые сегодня цифровые тренды охватывают почти все сферы жизнедеятельности: от медицины и образования до вызова такси, характеризуются «уберизацией» экономики и осуществляются на специальных цифровых платформах;

4. Структура данной статьи объединяет такие части исследовательского текста как название научной статьи, имена авторов, резюме (на русском и английском языках), ключевые слова, введение, методология исследования и вывод по результатам научной публикации.

4. МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ

Индустрия 4.0 представляет собой промышленную экосистему, которая изменяет роль людей в процессе производство товаров и услуг. По данным исследования компании PwC&Strategyна 2020 год было спрогнозировано, что четыре из пяти компаний в Европе будут ориентированы на цифровую промышленность, и большая часть инвестиций будет сделана в цифровизацию и диджитализацию промышленных экономических систем (Докукина , 2013). Согласно другому исследованию , в перспективе наибольший поток инвестиций будут получать компании сферы производства и инжиниринга – 3,5 %, технологий – 3,9 %. Опрос компаний Европы показал, что к настоящему моменту сто тридцать одна компания из двухсот опрошенных уже работает над развитием деятельности в соответствии с тенденциями четвёртой промышленной революции. От реализации стратегии развития европейской промышленности в соответствии с новыми тенденциями ожидается увеличение производительности на 18% в год, снижение затрат на 2,6 % в год, а также увеличение темпов роста компаний и удовлетворённости потребителей (Парахина, 2018). Наряду с выгодами, которые планирует получить Европа от реализации стратегии «индустрии 4.0» вырастут затраты, связанные с переквалификацией рабочих; потребуется увеличить инвестиции в повышение уровня цифровой культуры населения; появляется риск роста уровня социального неравенства, а также миграции населения из развивающихся стран в развитые.

В области производства особое значение имеют киберфизические системы (CPS), 3D-технологии и аддитивное производство, роботизация, технологии открытого производства. Индустрия 4.0 предполагает и ряд технологий в области взаимодействия с окружающей средой: беспилотные, безбумажные, мобильные и биометрические технологии, интерфейс «мозг-компьютер» и другие. Показательным с точки зрения системности внедрения цифровых технологий в промышленных экономических системах является реализуемый в рамках правительственных программ проекта по внедрению в состав управления на предприятиях должности руководителя цифровой трансформации (РЦТ) (Парахина, 2018).

Руководитель цифровой трансформации не заменяет компетенции директора по информационным технологиям, это абсолютно новая позиция. РЦТ – не про поддержку текущих бизнес-процессов, это про поиск нового подхода к ведению бизнеса в условиях цифровой экономики. Увеличение темпов роботизации и автоматизации промышленности и сервисного сектора приводит к тому, что общество начинает задумываться о социальных последствиях таких изменений (рис. 1, рис.2). Общественные институты пытаются уже сейчас предусмотреть способы контроля над роботизацией. Примером такой защитной реакции общественных институтов могут служить законодательные и общественные инициативы по разработке законодательной базы и правового определения роботов.

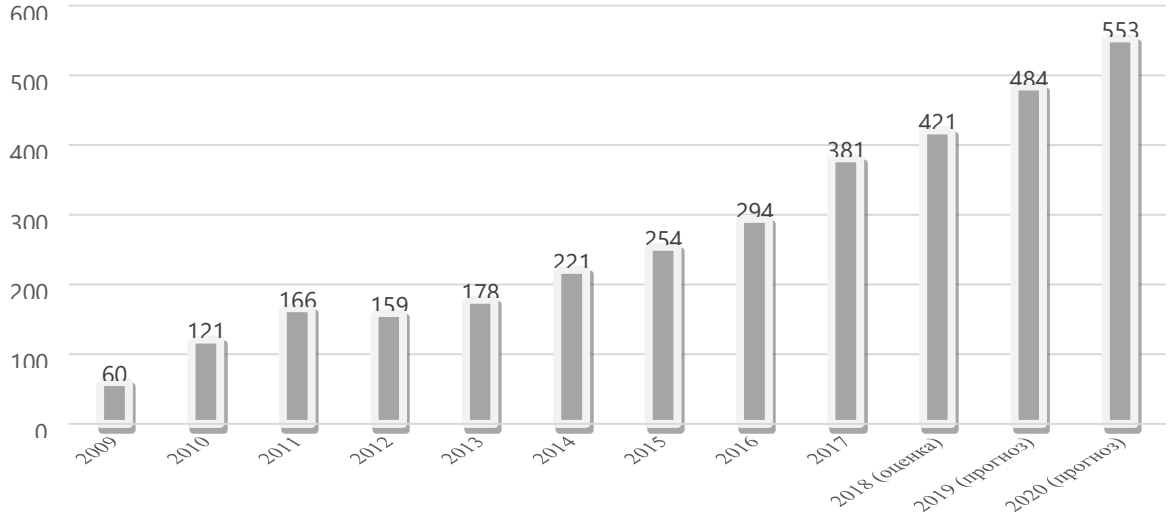

Рисунок 1. Динамика и прогноз продаж промышленных роботов в мире в 2009-2020 гг., млн. долларов США (IFR WorldRobotics, 2018)

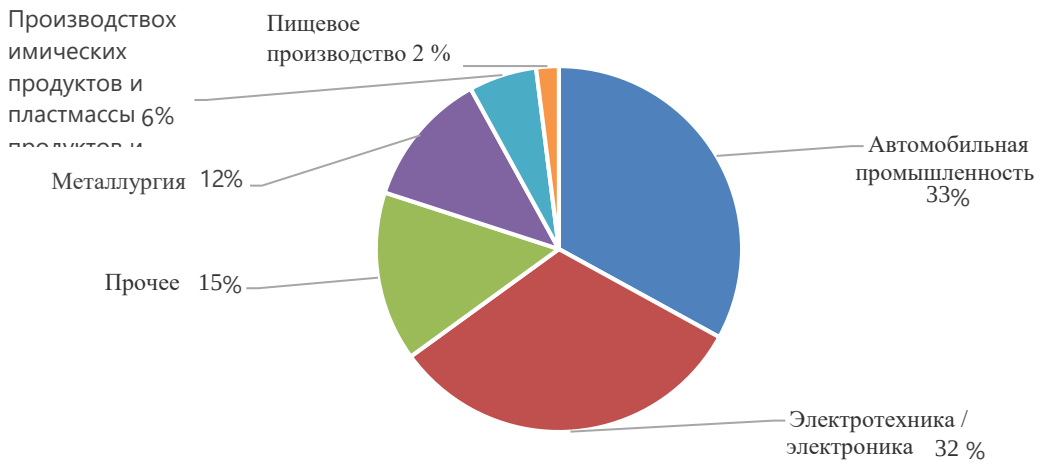

Рисунок 2. Распределение поставок роботов по отраслям обрабатывающей промышленности в 2017 году (IFR WorldRobotics, 2018)

Для предприятий США ориентирование на Индустрию 4.0 заключается в росте производительности и экономичности производства. В данном случае речь идет о перенастройке производственных процессов для обеспечения большей гибкости и выпуска продукции более высокого качества при меньших затратах. Также в Америке уделяют особое внимание так называемым «строительным блокам» четвертой промышленной революции – отрасли промышленности наиболее вызывающие интерес у американских инвесторов.

Отличительной особенностью подхода к Индустрии 4.0 является проактивность, которая, в первую очередь, заключается в тщательной проработке образовательных концепций, которые соответствуют принципам нового промышленного времени.

Нельзя не отметить, что при таком подходе страны могут столкнутся с рядом трудностей. Основные из этих трудностей:

- потребность немалого объема вложений для модернизации производственной инфраструктуры, и, как итог, снижение инвестиций в других отраслях;
- неизбежный отток «умов» .

Отличительными чертами стратегии США является ориентация на повышение производительности при снижении затрат на производственных предприятиях. Ожидается рост инвестиций в цифровые технологии при одновременном снижении их стоимости. Для успешной реализации стратегии Консорциума промышленного Интернета, как и для

реализации стратегии «Индустрии 4.0» в Европе, необходимо увеличить инвестиции в повышение уровня цифровой культуры населения. Страны Азии разработали свои стратегии развития в условиях четвертой промышленной революции, которые сконцентрированы в большей степени на развития технологий Интернета вещей. В Сингапуре создана некоммерческая организация для развития промышленного Интернета вещей – Производственный консорциум Сингапура (SingaporeManufacturingConsortium, SIMCO). Основная цель данной организации – объединение передовых поставщиков решений в области промышленного Интернета вещей и образование единого «магазина» решений в области цифровых фабрик (5, 2022).

Стратегия «Сделано в Китае 2025» («MadeinChina 2025») нацелена на преобразование экономики Китайской Народной Республики из промышленного гиганта, опирающегося на «дешёвый» труд в мирового производителя (Головина, 2019). Основными рынкамина которых ,по мнению исследователей , Китайская Народная Республика достигнет наибольшего развития, будут рынки Интернета вещей и микросхем.

ВЫВОД

Производители технологий могут руководствоваться концепциями и методологиями IIRA в создании совместимых системных компонентов, ориентированных на широкий рынок. Разработчики систем могут использовать IIRA в качестве отправной точки для сокращения сроков разработки систем, развертывая повторно используемые, коммерчески доступные или с открытым исходным кодом системные строительные блоки для снижения риска проекта, связанных с этим затрат и времени выхода на рынок. В конечном счёте, IIRA поможет сообществу Интернету вещей реализовать открытую, инновационную экосистему, таким образом снижая стоимость проектирования и эксплуатации.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Вертакова, Ю.В., Головина, Т.А., Полянин, А.В. (2019). Управление бизнес-процессами интегрированных структур на принципах совместного использования цифровых технологий // Научно-технические ведомости СПбГПУ. Экономические науки. Т. 12, № 4. С. 32-43.
2. Головина, Т.А. (2019). Развитие экономики совместного пользования в условиях глобальных технологических преобразований. Россия: Тенденции и перспективы развития. Ежегодник. Вып. 14 / РАН. ИНИОН. Отд. науч. сотрудничества – Ч. 2. С. 265-269
3. Докукина, И.А. (2013). Реализация концептуальной модели региональной инновационной системы / Полянин А.В., Докукина И.А. // Известия Юго-Западного государственного университета. Серия: Экономика. Социология. Менеджмент.№4. С. 40-44
4. Парахина, Л.В. (2018). Цифровая трансформация экономических систем, продуцирующая международную инвестиционную активность бизнеса / Л.В. Парахина, Н.Е. Поповичева, О.А. Базарнова // Среднерусскийвестник общественных наук. Т. 13. № 2. С. 142-160.
5. «Интернет вещей» (IoT) в Азербайджане. Технология будущего, доступная уже сейчас. 2022 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.pwc.ru/ru/publications/IoT.html
6. IFR WorldRobotics (2018)

IMPACT OF E-GOVERNMENT DEVELOPMENT ON ECONOMIC DEVELOPMENT. CASE OF AZERBAIJAN

Ilknur Tanriverdi
Lecturer, Department of Economics, Baku Engineering University, Azerbaijan
mail: itanriverdi@beu.edu.az:

Abstract

This article examines the relationship between e-government development and economic development. It aims to provide an empirical analysis of the impact of e-government on economic growth and explore the mechanisms through which e-government initiatives contribute to economic development for Azerbaijan economy. The study draws on recent literature and empirical research to shed light on this relationship. The findings of this study have important implications for policymakers, highlighting the potential of e-government as a tool for promoting economic growth and sustainable development.

Keywords: E-government development index, economic growth, economic development, GDP per capita, Azerbaijan

Introduction

E-government has become an essential tool for countries to improve the delivery of public services, increase transparency and accountability, and foster economic development. Over the years, many studies have been conducted to examine the relationship between e-government development and economic development. This article examines the relationship between e-government development and economic development. It aims to provide an empirical analysis of the impact of e-government on economic growth and explore the mechanisms through which e-government initiatives contribute to economic development. The study draws on recent literature and empirical research to shed light on this relationship. The findings of this study have important implications for policymakers, highlighting the potential of e-government as a tool for promoting economic growth and sustainable development. Azerbaijan, a country located in the South Caucasus region, has also embarked on e-government development. The purpose of this article is to provide review of the existing literature on the relationship between e-government development and economic development in Azerbaijan.

Of the paper is structured as follows section two discusses why e-government development may have an impact on economic development or economic growt. The next section gives a description of the methodology and data used. Then the obtained shows our results on the relation between e-government development and economic development. The final section describes conclusion, results and policy implications.

Literature Review

E-government development is the use of information and communication technology (ICT) to deliver public services, interact with citizens, and promote good governance. E-government development plays a crucial role in achieving sustainable development goals and promoting overall sustainable development. According to the United Nations E-Government Survey 2020, e-government in sustainable development, emphasizing its potential to enhance governance, service delivery, and citizen participation. The study draws on recent literature and reports from the United Nations Department of Economic and Social Affairs (UNDESA) to analyze the impact of e-government on various dimensions of sustainable development. The findings highlight the positive contributions of e-government to the SDGs and underscore the importance of its integration into national development strategies and policies (UNDESA, 2020).

Several studies have examined the relationship between e-government development and economic development. For example, Akpan and Bassey (2021) conducted a study in Nigeria and found a positive relationship between e-government development and economic growth. It explores the empirical evidence on how the adoption and implementation of e-government initiatives contribute to economic growth in various countries. The study analyses the impact of e-government development

on key economic indicators such as GDP growth, productivity, and employment. The findings shed light on the positive relationship between e-government development and economic growth, highlighting the potential of e-government as a catalyst for economic development and competitiveness. The study found that e-government development improved public service delivery, reduced corruption, and increased the efficiency of government processes, which led to economic growth.

In another study research paper reviews the existing literature of two domains, Electronic Government (e-Government) and Economic Growth (Azim et al., 2020). Information and Communication Technologies (ICT), Technology Acceptance Models (TAM), and Neoclassical theory are all discussed to help develop an integrated view of both domains. It is found that the key variable linking e-Government portals to economic growth is Competitiveness. In this conception, competitiveness becomes the mediator through which the antecedent variable of e-government leads to a change in the consequent variable of economic growth. Simply put, e-government may stimulate economic growth via enhancing the competitiveness of economic actors. Hence, decision-makers in different governmental bodies may use this integrated framework as a tool to promote technology-based economic growth in the context of competitiveness goals.

In another study, Hassan and Ahmad (2019) conducted a study in Malaysia and found a positive relationship between e-government development and economic growth. The study found that e-government development improved public service delivery, increased transparency and accountability, and reduced corruption, which led to economic growth.

Similarly, Ali et al. (2019) conducted a study in Pakistan and found a positive relationship between e-government development and economic growth. The study found that e-government development improved public service delivery, reduced corruption, and increased the efficiency of government processes, which led to economic growth.

However, Javadi et al. (2018) conducted a study in Iran and found no significant relationship between e-government development and economic growth. The study suggested that e-government development alone is not sufficient to drive economic growth, and other factors such as human capital, infrastructure, and political stability are also important.

Similarly, Alakbarli and Yusifzada (2020) conducted a study in Azerbaijan and found a positive relationship between e-government development and economic growth. The study found that e-government development increased transparency and accountability, reduced bureaucracy, and improved the efficiency of government processes, which led to economic growth.

In another study, Aliyev et al. (2020) conducted a study in Azerbaijan and found a positive relationship between e-government development and economic growth. The study found that e-government development improved public service delivery, reduced corruption, and increased the efficiency of government processes, which led to economic growth.

Similarly, Gurbanov and Hajiyev (2021) conducted a study in Azerbaijan and found a positive relationship between e-government development and economic growth. The study found that e-government development improved public service delivery, reduced bureaucracy, and increased the efficiency of government processes, which led to economic growth.

In contrast, a study conducted by Ahmadov et al. (2019) found no significant relationship between e-government development and economic growth in Azerbaijan. The study suggested that e-government development alone is not sufficient to drive economic growth, and other factors such as infrastructure, human capital, and political stability are also important.

In another study, Huseynova and Babayev (2018) conducted a study in Azerbaijan and found a positive relationship between e-government development and economic growth. The study found that e-government development improved public service delivery, increased transparency and accountability, and reduced corruption, which led to economic growth.

Data and Methodology

1. The methodology used in the studies reviewed varied. Some studies used a quantitative approach, while others used a qualitative approach. The data collection methods used included surveys, interviews, and document analysis. The sample sizes used in the studies ranged from a few hundred to several thousand. In this framework, indices or variables are Real GDP in 1996-2022, Total population in 1996-2022 and GDP per capita in 1996-2022, taken from the statistics of World Bank

(World Bank, 2023) and the e-government development index (EGDI) in 2003-2022, taken from the Data Center. (Data Center (un.org), 2023).

a. GDP per capita

Gross domestic product (GDP) per capita is an economic metric that breaks down a country's economic output per person. Economists use GDP per capita to determine how prosperous countries are based on their economic growth. GDP per capita is calculated by dividing the GDP of a nation by its population. Countries with a higher GDP per capita tend to be those that are industrial, developed countries.

Formula 1. GDP per capita formula

$$GDP\ per\ capita = Real\ GDP/Population$$

Graph 1. Annual (headline) Real GDP in Azerbaijan (1996-2022)

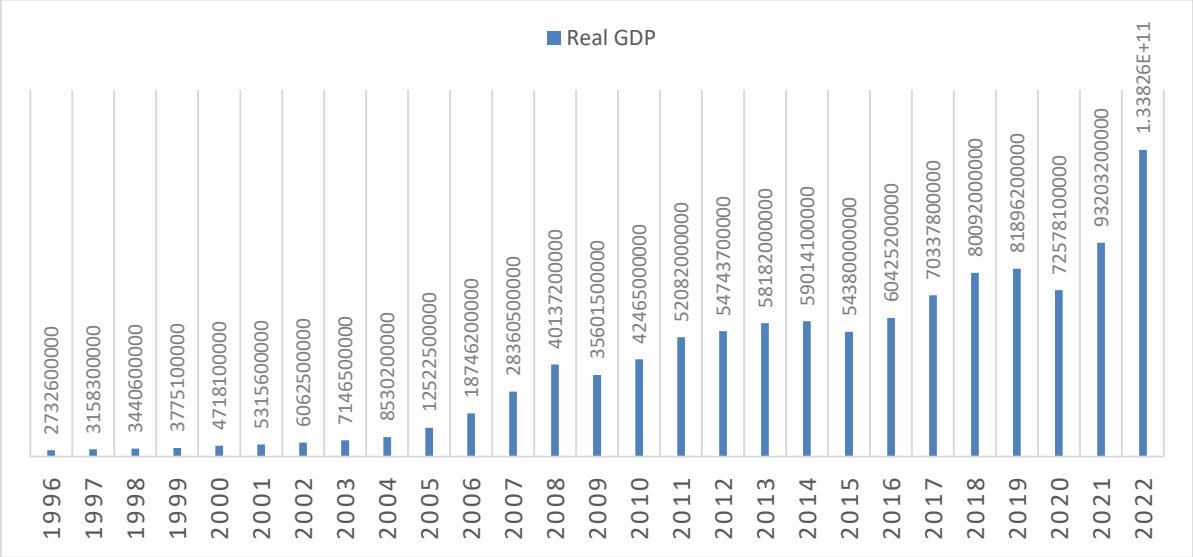

Source: World Bank data, 2023

Graph 2. Annual (headline) pupulation in Azerbaijan (1996-2022)

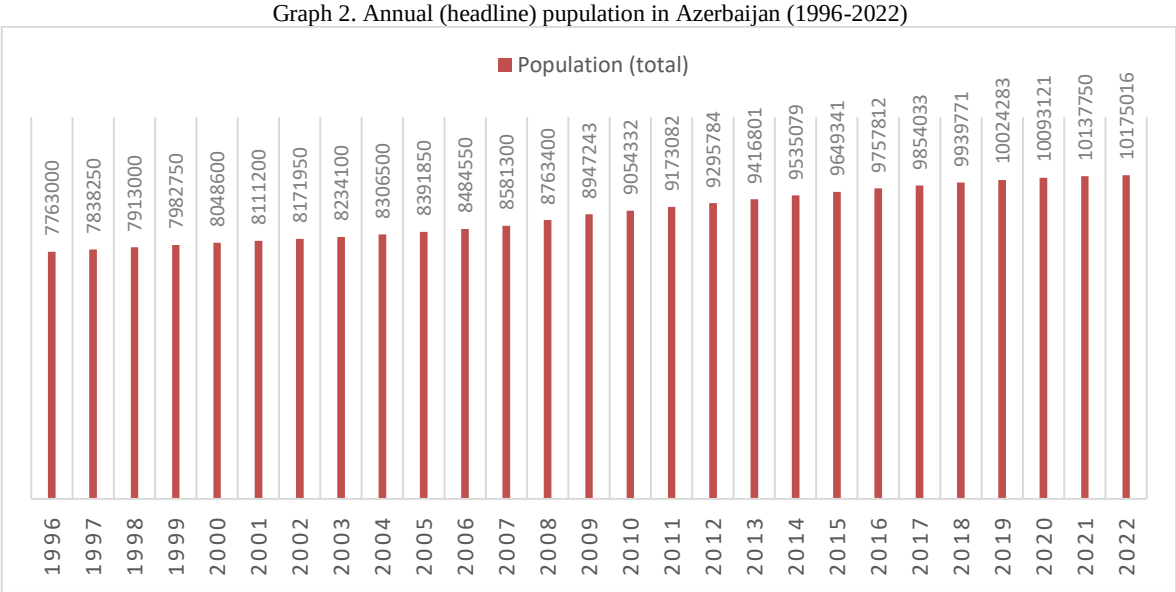

Source: World Bank data, 2023

Graph 3. Annual (headline) GDP per capita in Azerbaijan (1996-2022)

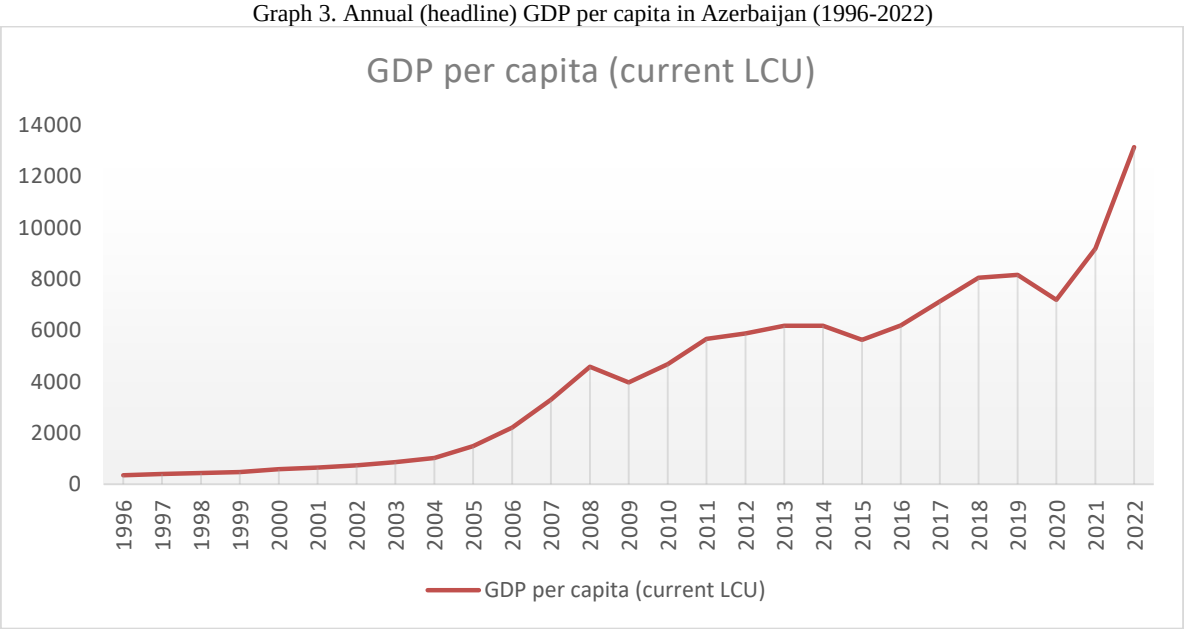

Source: World Bank data, 2023

b. E-Government Development Index (EGDI)

The E-Government Development Index (EGDI) presents the state of E-Government Development of the United Nations Member States. Along with an assessment of the website development patterns in a country, the E-Government Development index incorporates the access characteristics, such as the infrastructure and educational levels, to reflect how a country is using information technologies to promote access and inclusion of its people. The EGDI is a composite measure of three important dimensions of e-government, namely: provision of online services, telecommunication connectivity and human capacity (UN E-government Knowledge base, 2023).

Mathematically, the EGDI is a weighted average of three normalized scores on three most important dimensions of e-government, namely: (1) scope and quality of online services (Online Service Index, OSI), (2) development status of telecommunication infrastructure (Telecommunication Infrastructure Index, TII), and (3) inherent human capital (Human Capital Index, HCI). Each of these indices is a composite measure that can be extracted and analysed independently. (UN E-government Knowledge base, 2023).

Graph 5. E-Government Development Index (EGDI)

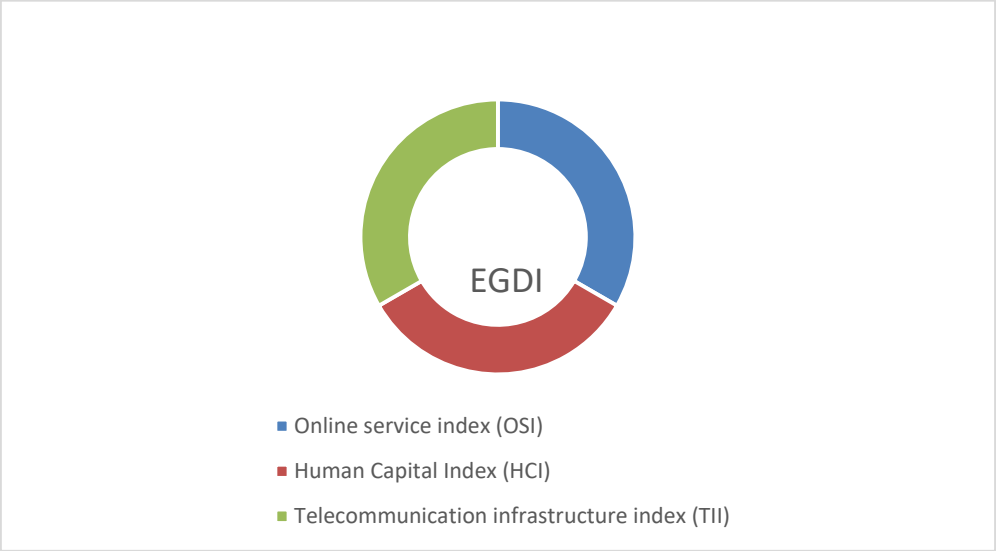

Source: Data center, 2023

Formula 2. E-Government Development Index (EGDI) formula

$$\mathbf{EGDI}=\frac{1}{3}(OSI+TII+HCI)$$

Graph 4. EGDI index for Azerbaijan (2003-2022)

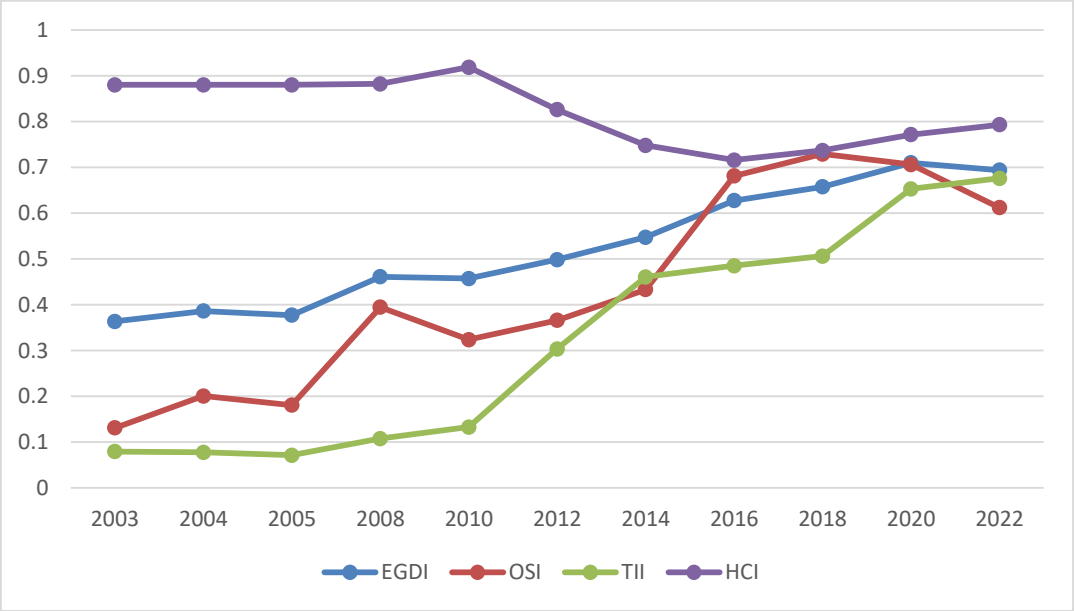

Discussion

The findings of the studies reviewed suggest that there is a positive relationship between e-government development and economic development in Azerbaijan. The studies found that e-government development improves public service delivery, increases transparency and accountability, reduces corruption, and improves the efficiency of government processes, all of which lead to economic growth.

However, some studies found no significant relationship between e-government development and economic development in Azerbaijan. These studies suggested that e-government development alone is not sufficient to drive economic growth, and other factors such as infrastructure, human capital, and political stability are also important.

Conclusion

In conclusion, the studies reviewed suggest that there is a positive relationship between e-government development and economic development in Azerbaijan. E-government development improves public service delivery, increases transparency and accountability, reduces corruption, and improves the efficiency of government processes, all of which lead to economic growth. However, e-government development alone is not sufficient to drive economic growth, and other factors such as infrastructure, human capital, and political stability are also important. Based on the findings of the studies reviewed, recommendations are made Azerbaijan should continue to invest in e-government development to improve public service delivery. The government should focus on improving infrastructure and human capital to support e-government development and promote economic growth.

References

1. Ahmadov, E., Mammadov, F., & Musayev, S. (2019). The Impact of E-government on Economic Growth: Evidence from Azerbaijan. Journal of Social and Administrative Sciences, 6(1), 23-31.
2. Akpan, E. O., & Bassey, E. E. (2021). Exploring the Relationship between E-government Development and Economic Growth: A Literature Review. Journal of Public Administration, Finance and Law, 44-58.
3. Aliyev, H., Alirzayev, R., Hajiyeva, N., & Aliyev, F. (2020). The Impact of E-government Development on Economic Growth: Evidence from Azerbaijan. Academy of Strategic Management Journal, 19(6), 1-10.
4. Alakbarli, F., & Yusifzada, N. (2020). The Impact of E-government on Economic Growth: Evidence from Azerbaijan. Economics and Sociology, 13(2), 26-37.
5. Abdel Azim, R., Salman, O., & El Henawy,I. (2020). Role of e-Government as a stimulus for economic growth. International Journal of Business Management and Technology, 4(5), 69–79.

6. Gurbanov, R., & Hajiyev, F. (2021). The Impact of E-government on Economic Development: Evidence from Azerbaijan. Journal of Economic Development, Management, IT, Finance and Marketing, 13(1), 37-45.
7. Huseynova, G., & Babayev, F. (2018). The Impact of E-government on Economic Development: Evidence from Azerbaijan. Journal of Economic Development, Management, IT, Finance and Marketing, 10(2), 7-19.
8. United Nations Department of Economic and Social Affairs (UNDESA). (2020). E-Government for Sustainable Development: Guiding Principles. Retrieved from https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2020-UN-E-Government-for-Sustainable-Development-Guiding-Principles.pdf
9. Data Center (un.org)

AZƏRBAYCANDA RƏQABƏT MÜHİTİNİN KOS- A İXRAC POTENSİALINA TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Sənan Söhrab Bəbişov
sinansohrab7@gmail.com
Bakı Biznes Universiteti

Xülasə

Azərbaycanda rəqabət mühiti Kiçik və Orta Sahibkarlığın (KOB) ixrac potensialına böyük təsir göstərir. KOM-ların xarici bazarlara çıxışı, beynəlxalq analoqları ilə rəqabət apara bilməsi və ticarət qaydalarını idarə edə bilməsi onların ixrac potensialını əhəmiyyətli dərəcədə formalaşdırır. Rəqabət mühitinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi KOM-un böyüməsini və beynəlxalq ticarəti təşviq etmək üçün effektiv strategiyaların formalaşdırılması üçün çox vacibdir.

Açar sözlər: Azərbaycanda rəqabət, ixrac potensialı, KOS siyasəti.

ASSESSMENT OF THE IMPACT OF THE COMPETITIVE ENVIRONMENT IN AZERBAIJAN ON THE EXPORT POTENTIAL OF KOS

Summary

The export potential of Small and Medium Enterprises (SMEs) in Azerbaijan is significantly influenced by the competitive climate. The capacity of small and medium-sized enterprises (SMEs) to gain entry into foreign markets, effectively compete with global peers, and navigate trade restrictions plays a crucial role in determining their potential for exporting. Conducting a comprehensive evaluation of the competitive landscape is of utmost importance in devising efficacious strategies aimed at fostering the expansion of small and medium-sized enterprises (SMEs) and facilitating international commerce.

Keywords: competition in Azerbaijan, export potential, SME policy.

ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ КОНКУРЕНТНОЙ СРЕДЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ НА ЭКСПОРТНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ КОСА

Краткое содержание

Экспортный потенциал малых и средних предприятий (МСП) в Азербайджане находится под значительным влиянием конкурентного климата. Способность малых и средних предприятий (МСП) выходить на зарубежные рынки, эффективно конкурировать с мировыми аналогами и преодолевать торговые ограничения играет решающую роль в определении их экспортного потенциала. Проведение всесторонней оценки конкурентной среды имеет первостепенное значение для разработки эффективных стратегий, направленных на содействие расширению малых и средних предприятий (МСП) и содействие международной торговле.

Ключевые слова: конкуренция в Азербайджане, экспортный потенциал, политика МСП.

Giriş

Kiçik və Orta Sahibkarlıq (KOS) bir çox ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanın iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Bu müəssisələrin fəaliyyət göstərdiyi rəqabət mühiti onların ixrac potensialına dərin təsir göstərməkdədir. Bu qiymətləndirmə Azərbaycanın rəqabətli mənzərəsi ilə KOS sektorunun beynəlxalq ticarətdə iştirak etmək qabiliyyəti arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni araşdırır. Hamıya məlumdur ki, KOM-ların uğuru onların uyğunlaşma qabiliyyətindən, bacarıqlılığından və dinamik və rəqabətli bazarda imkanlardan istifadə etmək qabiliyyətindən asılıdır.

Son illərdə Azərbaycan həm imkanları genişləndirmiş, həm də rəqabəti gücləndirmiş əsaslı iqtisadi islahatların və artımın şahidi olmuşdur. Bu inkişaf edən rəqabət mühitinin KOM-ların ixrac potensialına necə təsir etdiyini başa düşmək iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini təşviq etmək, iş yerləri yaratmaq və ölkənin ticarət balansını artırmaq istəyən siyasətçilər, sahibkarlar və maraqlı tərəflər üçün vacibdir. Bazara çıxış, tənzimləmə çətinlikləri, innovasiya və qlobal tələb kimi amilləri araşdıraraq, bu qiymətləndirmə rəqabətli mənzərənin Azərbaycanda KOM-ların ixrac perspektivlərinə təsir göstərmə yollarına dair anlayışlar təqdim etmək məqsədi daşıyır.

Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın (bundan sonra – KOS) inkişafı iqtisadiyyatın diversifikasiyası, rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması, məşğulluğun təmin edilməsi, istehlak mallarına olan tələbatın yerli resurslar hesabına ödənilməsi və iqtisadi inkişafın təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.(https://azertag.az/store/files/Strateji_yol_xeritesi/Ki%C3%A7ik_v%C9%99_orta_sahibkarl%C4%B1q_s%C9%99viyy%C9%99sind%C9%99_istehlak_mallar%C4%B1n%C4%B1n_istehsal%C4%B1na_dair.pdf)

Hasilat sektoru yüksək kapital tutumluluğu, nisbətən aşağı məşğulluq səviyyəsi və texnologiya və bilik baxımından digər sənaye sahələrinə məhdud yayılma effektləri ilə xarakterizə olunur. Əmək əhalisinin əhəmiyyətli bir hissəsi zəif məhsuldarlıqla xarakterizə olunan peşələrlə məhdudlaşmağa davam edir və tez-tez genişlənmə üçün məhdud perspektivlər nümayiş etdirən mikro müəssisələrdə rast gəlinir. Yeni sənaye sahələrinin inkişafına kömək etmək və ixracyönümlü sektorların artımını təşviq etmək məqsədi daşıyan islahatlar yüksək məhsuldarlıq səviyyəsi ilə xarakterizə olunan məşğulluq imkanlarının yaradılmasına da kömək edə bilər. Yeni sektorların yaradılmasında yuxarıdan-aşağıya təşəbbüslərin məhdud uğurunu nəzərə alaraq, şaxələndirmənin təşviqində, qeyri-neft sektorunun artımının stimullaşdırılmasında və innovasiyaların gücləndirilməsində həlledici rolu öz üzərinə götürmək üçün kiçik və orta müəssisələrin (KOB) səlahiyyətləndirilməsi zəruridir. Hazırda kiçik və orta müəssisələrin (KOB) potensialından əsaslı şəkildə istifadə olunmur. 2016-cı ildə kiçik və orta sahibkarlıq (KOB) ümumi əlavə dəyərin 6,4%-ni və məşğulluğun 18,5%-ni təşkil etdiyi halda, İƏİT ölkələrində eyni müəssisələr ümumi əlavə dəyərin 60%-ni və ümumi əlavə dəyərin 60-70%-ni təşkil etmişdir. Bu günə qədər sahibkarlara dövlət yardımı sosial inkişafı təşviq etmək məqsədi ilə ilk növbədə mikro müəssisələrə, xüsusən də kənd təsərrüfatı sektorunda fəaliyyət göstərənlərə yönəlmişdir. Məhsuldarlığa və böyüməyə yönəlmiş yaradıcı startaplara və kiçik və orta müəssisələrə (KOB) diqqət məhduddur. Kiçik və orta sahibkarlıq (KOB) üçün yeni hazırlanmış strategiyanın yol xəritəsi və fəaliyyət planı hazırda böyük ölçüdə neft sektorundan asılı olan mövcud iqtisadi strukturu yenidən konfiqurasiya etmək imkanı təqdim edir. Üstəlik, bu təşəbbüslər KOM-ların istifadə olunmamış potensialını açmaq imkanına malikdir. (OECD, 2019)

Yol xəritəsində qeyd olunan hədəflərə nail olmaq üçün neftin qiymətinin yenidən qalxması fonunda Azərbaycanın diversifikasiya sürətini qoruyub saxlaması mütləqdir. Buna nail olmaq üçün dövlət qurumlarının həm bir-biri ilə, həm də özəl sektorla əməkdaşlıq etməsi çox vacibdir. (OECD, 2019)

Kiçik və orta sahibkarlıq (KOB) dövlətlərin iqtisadi artımında mühüm rol oynayır və qlobal rəqabətin mənfi təsirlərinə qarşı qoruyucu rol oynayır. Bu, ilk növbədə onların iş imkanları yaratmaq qabiliyyəti və ətraf mühitdəki dəyişikliklərə tez reaksiya verməyə imkan verən uyğunlaşa bilən təşkilati strukturu ilə bağlıdır. Bundan əlavə, KOM-lar özgəninkiləşdirmədən qoruyan yerli atributlarına və orta sinfi gücləndirməkdəki rollarına görə sosioloji baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Çoxsaylı alimlər kiçik və orta müəssisələrin (KOB) iqtisadi artımın təşviqində və sosial tarazlığın qorunmasında həlledici rol oynadığını iddia edirlər. Bu şirkətlər tərəfindən verilən töhfələr qısa şəkildə bir neçə əsas məqamda ümumiləşdirilə bilər, bunlar aşağıdakı kimi göstərilə bilər:

- Kiçik və orta firmalar ölkə daxilində işsizlik probleminin həllində mühüm rola malikdirlər.
- Kiçik və orta firmalar ölkənin ümumi daxili məhsuluna (ÜDM) töhfə verməkdə mühüm rol oynayır.
- Kiçik və orta şirkətlərin (KOB) böyük müəssisələrin böyüməsinə və irəliləməsinə töhfə verməsində mühüm rolu var.
- Ölkənin idxal və ixrac fəaliyyətində kiçik və orta firmalar diqqətəlayiq rola malikdir.

Cədvəl 1. Mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin əsas makroiqtisadi göstəriciləri

	2020				2021			
Göstəricilər	Cəmi Total	Mikro Micro	Kiçik Small	Orta Medium	Cəmi Total	Mikro Micro	Kiçik Small	Orta Medium
Yaradılmış əlavə dəyər*, milyon manat	10,941.0	4,455.2	1,617.9	4,867.9	13,956.1	5,790.8	2,384.3	5,781.0
İşçilərin sayı, min nəfər	348.7	40.9	92.1	215.7	357.8	40.9	102.2	214.8
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	612.3	359.4	533.8	714.4	632.2	382.5	528.2	748.3
Əsas kapitala investisiyalar, milyon manat	2,674.1	970.2	380.4	1,323.5	3,387.7	1,706.2	892.7	788.8
Fəaliyyətdə olan sahibkarlıq subyektləri	316370	307717	5943	2710	355906	346171	6856	2879

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/

Cədvəldə Azərbaycanda 2020 və 2021-ci illər üzrə əsas iqtisadi göstəricilərin icmalı təqdim olunub, burada mikro, kiçik və orta sahibkarlıq (KOB) daxil olmaqla müxtəlif biznes miqyalarına xüsusi diqqət yetirilir. Bu göstəricilər KOM sektorunun fəaliyyətinin və artımının və onun ümumi iqtisadiyyata töhfələrinin qiymətləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 2020-ci ildə bu müəssisələr tərəfindən ümumi əlavə dəyər 10 941,0 milyon manat olub ki, bunun da 4 455,2 milyon manatı mikro müəssisələr, 1 617,9 milyon manatı kiçik müəssisələrin, 4 867,9 milyon manatı isə orta müəssisələrin payına düşüb. 2021-ci ildə bu rəqəmlər xeyli artaraq ümumi əlavə dəyər 13 956,1 milyon manata çatıb. Bütün kateqoriyalar üzrə işçilərin sayı 2020-ci ildəki 348,7 min nəfərdən 2021-ci ildə 357,8 min nəfərə qədər cüzi artım göstərib. Xüsusilə, kiçik və orta sahibkarlıq iş yerlərinin yaradılmasına əhəmiyyətli töhfə verib. Orta aylıq nominal əmək haqqı 2021-ci ildə ümumi artımla müxtəliflik göstərdi. Əsas kapitala investisiyaların bölgüsü də 2021-ci ildə artım göstərdi ki, bu da artan iqtisadi aktivliyi və potensial genişlənməni göstərir. Fəal müəssisələrin sayı Azərbaycanda güclü sahibkarlıq ekosistemini əks etdirir və hər iki ildə xeyli sayda mikro, kiçik və orta biznes fəaliyyət göstərir. Bu statistik məlumatlar KOS-ların iqtisadi artıma təkan verməkdə, məşğulluq imkanlarının yaradılmasında və Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına töhfə verməkdə əhəmiyyətini vurğulayır. 2021-ci ildə artan əlavə dəyər, investisiyalar və aktiv müəssisələrin sayı KOM sektorunda davamlılığı və daha da genişlənmə potensialını əks etdirir.

Cədvəl 2. Ölkə iqtisadiyyatında mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin payı, faizlə

Göstəricilər	2020				2021			
	Cəmi Total	o cümlədən of which			Cəmi Total	o cümlədən of which		
		Mikro Micro	Kiçik Small	Orta Medium		Mikro Micro	Kiçik Small	Orta Medium
Ölkə iqtisadiyyatında yaradılmış əlavə dəyərdə*	16.7	6.8	2.5	7.4	16.4	6.8	2.8	6.8
*qeyri neft-qaz sektoru üzrə**	23.7	9.9	3.5	10.3	26.6	11.3	4.6	10.7
Müəssisələrdə muzdla işləyənlərin ümumi sayında	42.1	4.9	11.1	26.1	41.8	4.8	11.9	25.1
qeyri neft-qaz sektoru üzrə	43.8	6.1	12.9	24.8	43.2	5.0	12.3	25.9
Sahibkarlıq subyektləri tərəfindən əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalarda	23.2	8.4	3.3	11.5	31.1	15.7	8.2	7.2
qeyri neft-qaz sektoru üzrə	11.5	3.4	7.7	0.4	30.8	15.5	8.1	7.2
Fəaliyyətdə olan sahibkarlıq subyektlərinin ümumi sayında	99.7	96.9	1.9	0.9	99.7	97.0	1.9	0.8

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/

Cədvəldə mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərini fərqləndirən 2020 və 2021-ci illərdə Azərbaycan üçün əsas iqtisadi göstəricilər təqdim olunur. Hər iki ildə qeyri-neft-qaz sektoru ölkənin ümumi əlavə dəyərinə, məşğulluğa və əsas kapitala investisiyalara töhfə verməkdə mühüm rol oynamışdır. Bu, Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsində sektorun əhəmiyyətini vurğulayır.

Cədvəl 3. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri tərəfindən əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlərin dəyəri, min manat

İqtisadi fəaliyyət növləri	2020			2021		
	Mikro Micro	Kiçik Small	Orta Medium	Mikro Micro	Kiçik Small	Orta Medium
İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə cəmi	**970,194.9**	**380,384.9**	**1,323,472.3**	**#########**	**892,671.4**	**788,849.8**
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	2,261.1	100,995.8	87,561.5	11,267.6	56,459.2	20,726.9
Sənaye	1,452.3	17,541.1	204,902.5	26,761.1	15,954.9	211,116.6
Tikinti	613,342.5	244,229.9	399,924.3	709,528.3	130,867.4	293,783.6
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	3,113.5	861.9	12,981.6	2,810.0	13,260.2	35,312.0
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	-	6,616.1	86,913.9	62,015.4	6,615.0	53,489.9
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	1,051.0	136.2	279.8	27,817.9	11,195.3	506.3
İnformasiya və rabitə	2.0	44.1	515.9	35.4	820.6	3,953.6
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	-	802.2	758.1	736,244.6	1,815.1	91,528.2
Təhsil	-	-	136.5	66.6	6.2	446.0
Digər sahələr	348,962.5	8,208.9	15,363.4	128,659.6	653,412.0	74,046.1

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/

Cədvəldə Azərbaycanda 2020 və 2021-ci illər üçün iqtisadi fəaliyyətlərin müəssisənin həcminə görə (mikro, kiçik və orta) kateqoriyalara dair hərtərəfli icmalı təqdim olunur. Qeyd edək ki, tikinti sektoru bütün müəssisə ölçülərindən əhəmiyyətli töhfələrlə ən yüksək ümumi dəyəri görmüşdür.

Həmçinin cədvəldə əsas diqqəti Azərbaycanda KOS-lara yönəldilən investiyaya verilmişdir. Startap layihələrinin genişlənməsi məhz bu sahələrin inkişafı üçün nəzərdə tutulmuşdur. (https://economy.gov.az/az/post/619/yerli-startaplar-teknofestde)

Bu sahənin inkişafı üçün həmçinin vergi və gömrük güzəştləri nəzərdə tutulmuşdur. (https://ereforms.gov.az/files/monitoring/pdf/az/cf190243de2a0ad004760f01cea2ea25.pdf)

Ədəbiyyat siyahısı

1. https://azertag.az/store/files/Strateji_yol_xeritesi/Ki%C3%A7ik_v%C9%99_orta_sahibkarl%C4%B1q_s%C9%99viyy%C9%99sind%C9%99_istehlak_mallar%C4%B1n%C4%B1n_istehsal%C4%B1na_dair.pdf
2. https://economy.gov.az/az/post/619/yerli-startaplar-teknofestde
3. https://ereforms.gov.az/files/monitoring/pdf/az/cf190243de2a0ad004760f01cea2ea25.pdf
4. https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/
5. OECD (2019), Azerbaijan: Driving Diversification through strengthened entrepreneurship, OECD Publishing, Paris. URL: https://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/eastern-partners/Azerbaijan-Driving-Diversification-through-Strengthened-Entrepreneurship.pdf

S E K S İ Y A – 2

BİZNESİN İDARƏ EDİLMƏSİ

-A-

İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİ EĞİTİM VE GELİŞTİRME FAALİYETLERİNİN ETKİLİLİĞİNIN DEĞERLENDİRİLMESİ: ÖĞRETMENLER ÜZERİNE BİR UYGULAMA

AHMET, YILDIRIM
Süleyman Demirel Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi /İnsan Kaynakları Yönetimi Bölümü
ahmet.yildirim@sdu.edu.tr
ISPARTA, TÜRKİYE

İNTIQAM BƏŞIROV MƏHƏRRƏM
BAKU ENGINEERING UNIVERSIY
İQTISADIYYAT VƏ IDARƏETMƏ FAKÜLTƏSI
ibesirov@beu.edu.az

ÖZET

Bu çalışmanın amacı; personel sayısı açısından dünyanın sayılı kamu örgütleri içerisinde yer alan Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığında görev yapan öğretmenlere yönelik eğitim ve geliştirme faaliyetlerinin genel görünümünü belirlemek, ilgili Bakanlık tarafından planlanan ve uygulanan hizmetiçi programlarının etkililiğini, sosyo-demografik değişkenlere göre farklılaşma düzeylerini tespit etmektir. Milli Eğitim Bakanlığında görev yapan öğretmenlere yönelik eğitim ve geliştirme faaliyetlerinin ya da hizmetiçi eğitim programlarının etkililiğinin tespit edilmesi, kamu kaynaklarının etkin ve verimli kullanılması açısından son derece önemlidir. MEB'de hizmet içi eğitim faaliyetlerinin etkililiği ve eğitim maliyetlerinin ölçülebilir sonuçları karşılama düzeylerine yönelik sınırlı sayıda çalışmanın bulunması bu çalışmayı farklılaştırmaktadır. Öte yandan eğitim programının değerlendirilmesinin gelecekte yapılacak eğitimler için de bir pusula görevi görecek olması bu çalışmanın önemini vurgulamaktadır. Bu çalışmanın sonuçlarının, eğitim ve geliştirme süreçleri ile ilgilenen kamu örgütlerine önemli bilgiler sağlayabileceği de öngörülmektedir. Araştırmada öğretmenlerin hizmetiçi eğitim programlarının etkililiğini değerlendirme üzeylerini ölçmek üzere Tekin ve Yaman (2007) tarafından geliştirilen 28 soruluk Hizmetiçi Eğitim Programlarını Değerlendirme Ölçeği kullanılmıştır.

Bu çalışmada kuramsal arkaplana dayalı olarak, katılımcıların hizmetiçi eğitimlerin etkililiğini değerlendirme düzeylerini sosyo-ekonomik değişkenlere göre sınayan hipotezlere yer verilmiştir. Araştırmanın evrenini, Isparta İl genelinde Milli Eğitim Bakanlığına bağlı okullarda görev yapan öğretmenler oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında kolayda örnekleme yöntemi ile 500 öğretmene dijital platformlar üzerinden bahse konu ölçeği içeren anket formu iletilmiş 370 anket formunun geri döndüğü tespit edilmiştir. Araştırma verilerinin analizinde Jamovi 2.3. programı kullanılmıştır. Elde edilen bu sonuçlara göre hizmetiçi eğitim etkinliklerinin etkililiğinin eğerlendirilmesinde katılımcıların sahip oldukları sosyo-demografik değişkenler içerisinde cinsiyetin belirleyici olduğu tespit edilmiştir. Diğer değişkenlerin anlamlı bir etkisi sözkonusu değildir.

ANAHTAR KELIMELER: 1-Kamu Yönetiminde İnsan Kaynakları, 2-Eğitim ve Geliştirme, 3-Hizmetiçi Eğitim.

SUMMARY

The aim of this study is to determine the general outlook of training and development activities for teachers working in the Ministry of National Education of the Republic of Turkey, to determine the effectiveness of planned and implemented in-service programmes and to determine the level of differentiation according to socio-demographic variables. Determining the effectiveness of training and development activities or in-service training programmes for teachers working in the Ministry of National Education is extremely important in terms of effective and efficient use of public resources. The limited number of studies on the effectiveness of in-service training activities in MEB and the level of training costs to meet measurable results differentiates this study. On the other hand, the fact that the evaluation of the training programme will serve as a compass for future training emphasises the importance of this study. It is also foreseen that the results of this study can provide important information to public organisations dealing with training and development processes. In the study, the 28-question Evaluation of In-Service Training Programmes Scale developed by Tekin and Yaman (2007) was used to measure teachers' evaluation of the effectiveness of in-service training programmes.

In this study, based on the theoretical background, hypotheses testing the participants' evaluation levels of the effectiveness of in-service trainings according to socio-economic variables were included. The population of the study consists of teachers working in schools affiliated to the Ministry of National Education in Isparta Province. Within the scope of the research, a questionnaire form containing the scale in question was sent to 500 teachers via digital platforms with the convenience sampling method, and it was determined that 370 questionnaire forms were returned. Jamovi 2.3. programme was used in the analysis of the research data. According to the results obtained, it was determined that gender was determinative among the socio-demographic variables of the participants in the evaluation of the effectiveness of in-service training activities. There is no significant effect of other variables.

KEYWORDS:

1-Human Resources in Public Administration, 2-Training and Development, 3-In-Service Training.

GIRIŞ

Eğitim ve geliştirme etkinlikleri örgütlerde insan kaynakları yönetiminin temel işlevlerinden biridir. Örgütsel amaçların geliştirilebilmesi için örgütün faaliyet alanları ile ilgili eğitim ve geliştirme etkinliklerinin bütünleştirilmesi büyük önem arz etmektedir.

Günümüzde insan kaynaklarına yönelik eğitim ve geliştirme faaliyetleri, geleneksel anlayışından farklı olarak kurumlar için değer yaratıcı ve rekabet gücü kazandırıcı bir faaliyet olarak görülmektedir. Günümüzde örgütler motive olmuş ve üretici, güncel becerilere sahip ve değişen müşteri ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli becerileri kolayca öğrenebilecek bir iş gücü istemektedirler (Noe, 2009).

Örgütsel amaçlara göre sistematik bir biçimde tasarlanmış ve çalışanları motive eden eğitim ve geliştirme uygulamaları örgütler için çalışanların işe alıştırılması, işteki performans ve verimliliklerinin artırılması, gelecekteki görevlere hazırlanması, kurumlarına olan bağlılıklarının geliştirilmesi gibi önemli kazanımlar sağlamaktadır . Diğer bir ifade ile eğitim ve geliştirme, bireyin belirli görevi veya işi yeterli şekilde yerine getirmesi için ihtiyaç duyduğu bilgi, beceri ve tutumların sistematik olarak geliştirilmesidir.

Bu kapsamda kamu görevlilerinin de kamu hizmetlerinin gereksinimlerini karşılayacak şekilde yetiştirilmesi, modern kamu yönetiminin gereği olduğu gibi aynı zamanda bir zorunluluktur. Kamu örgütleri bu yükümlülüklerini yerine getirmek için eğitim ve geliştirme etkinliklerini hizmet içi eğitim adı altında yerine getirmektedirler. Önemli bir kamu hizmeti sunum alanı olan eğitim sektöründe kamu kaynaklarının etkin kullanımı için günümüzde öğretmenlerin eğitim ve geliştirme faaliyetlerine katılımı ve kazanımları oldukça önemli hale gelmiştir.

Bu çalışmanın amacı; personel sayısı açısından dünyanın sayılı kamu örgütleri içerisinde yer alan Milli Eğitim Bakanlığında görev yapan öğretmenlere yönelik eğitim ve geliştirme faaliyetlerinin genel görünümünü belirlemek, ilgili Bakanlık tarafından planlanan ve uygulanan eğitim ve geliştirme

programlarının etkililiğini, sosyo-demografik değişkenlere göre farklılaşma düzeylerini tespit etmektir. Milli Eğitim Bakanlığında görev yapan öğretmenlere yönelik eğitim ve geliştirme faaliyetlerinin ya da hizmetiçi eğitim programlarının etkililiğinin tespit edilmesi, kamu kaynaklarının etkin ve verimli kullanılması açısından son derece önemlidir. MEB'de hizmet içi eğitim faaliyetlerinin etkililiği ve eğitim maliyetlerinin ölçülebilir sonuçları karşılama düzeylerine yönelik sınırlı sayıda çalışmanın bulunması bu çalışmayı farklılaştırmaktadır. Öte yandan eğitim programının değerlendirilmesinin gelecekte yapılacak eğitimler için de bir pusula görevi görecek olması bu çalışmanın önemini vurgulamaktadır. Bu çalışmanın sonuçlarının, eğitim ve geliştirme süreçleri ile ilgilenen kamu örgütlerine önemli bilgiler sağlayabileceği de öngörülmektedir.

Alanyazında, eğitim ve geliştirme etkinliklerinin çalışan motivasyonunu (Kanar, 2011; Görmüş ve Kahya, 2014; Tiyek ve Peker, 2015; Güllü, 2016; Yavuz, 2017; Tekin ve Duran, 2018); çalışan performansını (Esin, 2013) ve verimliliğini (Cin, 2008) olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir. Gilik'e göre ise, (2015) hizmet içi eğitim faaliyetleri kariyer gelişiminde ve personel seçiminde de olumlu etki yapmaktadır.

Bu çalışma keşifsel bir temele dayandırılarak, kolayda örnekleme tekniği ile elde edilen veriler, nicel araştırma yöntemlerinden nedensel karşılaştırmalı modeli ile incelenmiş ve ulaşılan değerlendirilmiştir.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

İnsan kaynakları eğitim ve geliştirme çalışmaları, çalışanların belirli görev veya becerileri gerekli düzeyde yerine getirebilmeleri için bilgi, beceri ve davranışlarının geliştirilmesi olarak tanımlanmaktadır (Man, Yılmaz, Kurutkan, 2023). Eğitim ve geliştirme, davranış değişikliklerinde etkili olmayı amaçlayan insan kaynakları yönetiminin stratejik yönünü güçlendiren bir araç olarak düşünülebilir. Öte yandan, örgütün entelektüel sermayesini temsil eden ve rekabet avantajı oluşturmak için stratejik fırsata sahip olan çalışanlar, sürekli eğitim ve geliştirme çalışmalarıyla önemlerini arttırmaktadırlar.

Kuruluşların amaç ve hedeflerine ulaşabilmeleri için, diğer çalışanların performanslarını temel alarak çalışanlarını sürekli olarak eğitmeleri ve geliştirmeleri gerekmektedir. Bu bakımdan İK yönetiminin stratejik fonksiyonlarının bir parçası olan eğitim ve geliştirme faaliyetlerinin temel amacı, çalışanların mevcut durumlarına göre iyileşmesini ve gelişmesini sağlamaktır (Özçelik vd., 2018:1). Bu bağlamda insan kaynakları eğitim ve geliştirme fonksiyonu, çalışanın işini etkin bir şekilde yapma yeteneğini artırarak şimdiki ve gelecekteki performansını iyileştirme yönündeki etkinliklerdir.

İnsan kaynakları yönetimi eğitim ve geliştirme, problem çözme, karar verme, yeni durumlara uyum sağlama, organizasyonel politikaları anlama ve anlama ile ilgili çalışmaları içerir. Eğitim süreci, çalışanların kişisel ve mesleki gelişimini sağlamanın yanı sıra örgütün etkinliğinin artırılmasına da katkıda bulunur. Çalışan eğitimi ve geliştirilmesi yalnızca yeni bilgi, yetenek ve beceriler kazandırmak için değil, aynı zamanda girişimciliği teşvik etmek, çalışanların tutumlarında değişiklikleri teşvik etmek, önemli kararlara ve karar alma süreçlerine katılmak için de uygulanmaktadır (Vemie, J. 2007).

Armstrong (2014: 310) eğitimin ihtiyaç ile gündeme geldiğini, bu ihtiyacı karşılamak üzere gerekli olan eğitimle ilgili hazırlık ve planlama sürecinin başladığını, eğitim planlaması yapılırken; eğitimin yönteminin ve uygulanacak tekniklerin, eğitimin nerede olacağı ve kimlerin eğitimi vereceği hususların belirlendiğini, eğitim uygulanmasından sonra ise değerlendirmeyle eğitimin başarısı ölçüldüğünü ifade etmiştir.

Eğitim ve geliştirme planlamasının sonuçta insan kaynağına yapılan bir yatırım olduğu göz önüne alındığında, bu yatırımın doğru yapılması ve sonuçlara ulaşılması akılcı hareket etmeyi gerektirir. Bu nedenle eğitim ve geliştirmede değerlendirme paradigması ve modeli "etkililik" açısından kritik düzeyde önemlidir.

Değerlendirme, eğitim programının amaçları, yöntemi, tekniği ve çoğunlukla da tek bir alana bağlı kalmadan, benzeri bir şekilde uygulamaya dâhil edilmesi sonucunda gerçekleştirilir (Kara ve Akdağ, 2020). Eğitim ve geliştirmeye dayalı programların değerlendirilmesinde pek çok değerlendirilme modeli sözkonusudur. Eğitim ve geliştirmede içerik ve amaç üzerinden her model kendi bağlamında bir değer ifade etmektedir. Kara ve Akdağ (2020)'a göre değerlendirme modeli, bir içeriğe, çıktıya, amaca ve sağladığı hizmet kapsamında değer biçme süresi içerisinde anlamların ifade edilmesidir.

Eğitim ve gelişim programlarının etkililiğini değerlendirmek için bir dizi faktörden bahsedilebilir. Bu faktörler , eğitim bileşeninin kuruluşun amaç ve hedeflerine katkısını ortaya koyarak ihtiyacın doğrulanmasını, eğitim programının devamına ilişkin kararların alınmasını ve gelecekteki eğitim programlarının nasıl iyileştirilebileceğine ilişkin bilgilerin sağlanmasını içerir. Ancak eğitim ve geliştirmeye dair değerlendirmede en önemli boyut, yatırımın geri dönüşünü ortaya koymaktır.

Çalışanlara eğitim programlarıyla istenen yönde bilgi, beceri ve davranış kazandırma sürecinde, başlangıçta belirlenen örgütsel ve bireysel amaçlara ne derecede ulaşıldığına ilişkin geribildirim alabilmek, uygulama sırasında oluşan eksiklik ve aksaklıkları telafi edebilmek ve programların değerlendirme sonuçlarının doğru şekilde kullanılması son derece önemlidir. Eğitimin amaçlarını; çalışanların bireysel etkinliğini, yetkinliklerin geliştirilmesi yoluyla artırmak, yeni yöntemlerin ve araçların kullanılmasıyla yaratılacak katma değeri artırmak, çalışan potansiyellerini yukarı taşıyarak gelecek için değer yaratmak olarak değerlendirdiğimizde, yapılacak yatırımın kararının sadece maliyet hesaplamalarına göre verilmemesi gerektiğini söyleyebiliriz (Mayo 2000). Dolayısıyla eğitim ve geliştirme etkinliğinin etkililiğinin değerlendirilmesinde diğer değerlendirme boyutlarını da dikkate almak gereklidir.

Bingöl'e (2016:324-325) göre eğitim ve geliştirme programının etkinliği ve çalışana olan katkıları, katılımcıların görüşlerine dayanarak, katılımcıların bilgi ve becerilerini ölçen bazı testler ile öğrenmenin derecesinin ölçülmesi ile katılımcıların davranış ve tutumlarındaki değişikliklerin gözlemlenmesi ile ve örgütün amaçlarının çalışanlar tarafından gerçekleştirilmesinin kontrolü ile gerçekleşmektedir. Turgut (1977:221) eğitim ve geliştirme etkililiğin değerlendirilmesinin, katılımcının davranışını nasıl değiştireceği, nasıl geliştireceği hakkında bilgi verdiğini, yeterince başarılı olan katılımcıyı güdülediğini, katılımcı hakkında verilecek kararlara dayanak oluşturduğunu, eğiticinin kendi öğretiminin ne derecede etkili olduğunu kestirmesine yardımcı olduğunu ve yöneticilere ve diğer ilgililere de somut bilgi sağladığını ifade etmiştir.

Nentwig (1999) ise, eğitim ve geliştirme programı ile faaliyetlerinin değerlendirilmesinde bazı ilkelerin gözönünde bulundurulması gerektiğini işaret etmiştir. Bu ilkeler;

- Değerlendirmenin amacı, tanımlamak değil, geliştirmek olmalıdır.

-Değerlendirme faaliyetleri açık ve saydam olmalıdır. Katılımcıların, otoritelerin, örgütlerin her biri değerlendirmenin amaçları, araçları, metotları ve sonucu ile ilgili bilgilendirilmiş olmalıdır.

-Değerlendirme faaliyetleri anlamlı olmalıdır.

-Değerlendirme faaliyetleri duyarlı olmalıdır. Her bir kişi ya da örgütü değerlendirme sonuçlarının kusurları ortaya çıkarabildiğinin farkında olmalıdır. Bu kapsamda değerlendirme gerek kişi gerekse kurumlar tarafından hizmet içi eğitim sürecinin kabul edilebilir bir parçası olmalıdır.

-Değerlendirme faaliyetleri esnek olmalıdır. Eğitim ve geliştirme dinamik bir süreçtir ve değerlendiriciler de değerlendirme yaparken esnek bir biçimde eleştiri yapabilmek için hazırlıklı olmalıdır".

Kamu sektöründe eğitim ve geliştirme faaliyetleri hizmet öncesi eğitim ve hizmetiçi eğitim olarak ikiye ayrılmaktadır. Hizmet öncesi eğitim kamu görevlisinin işe girmeden önce tüm zamanlarını çalıştıkları kurumda eğitime ayırdıkları dönemdir. Kamu görevlisinden bu dönemde elde ettikleri bilgilerin, kendilerinden beklenen görevleri layıkıyla yerine getirebilmeleri için günlük olarak geliştirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda hizmet öncesi eğitim kadar hizmet içi eğitim de önemlidir (Tortop vd., 2013: 192-194).

657 Sayılı Devlet Memurları Yasası'nın büyük bir rolü olmuş ve bu yasanın 214 ve 225 maddeleri devlet memurlarının yetiştirilmesi başlığı altında kurumların memurlarını hizmet içinde yetiştirme esaslarını düzenlemiştir. Yasanın 215. maddesi uyarınca da kurumlarda hizmet içi eğitim hizmetlerini yürütecek birimler kurulmuştur (Pehlivan, 1997: 117; Peker, 2010).

DMK'nın 214. maddesinde, "devlet memurlarının yetiştirilmesini sağlamak, verimliliğini artırmak ve daha ileriki görevlere hazırlamak amacıyla uygulanacak hizmet içi eğitim, Devlet Personel Başkanlığı tarafından ilgili kurumlarla birlikte hazırlanacak yönetmelik dâhilinde yürütülür" denilmektedir. Bu maddeye göre memurların yetiştirilmesi kurumların kendi sorumluluğunda

olmaktadır. Kanunun 215. ve 216. maddeleri ise kamu kurumlarının hizmet içi eğitimi verebilmeleri için bünyelerinde "eğitim birimi" ve "eğitim merkezi" ihdası ile ilgilidir. İlgili Kanunun 215. maddesinde "her kurumda, yetiştirme faaliyetlerini düzenlemek, yürütmek ve değerlendirmekle görevli bir "Eğitim birimi" kurulacağını ifade edilmektedir (Peker, 2010).

Hizmetiçi eğitimin maliyetleri doğası gereği yatırım maliyeti olması ve her yatırımın sonuçlarının ölçülmesi gerektiğinden, hizmetiçi eğitimde yer verilen eğitim programlarının istenilen hedeflere ulaşıp ulaşmadığını değerlendirmesi gerekir (Balyien, 2010: 51). Bu değerlendirmenin amacı, eğitim faaliyetlerinin başarısını ölçmek ve gelecekteki uygulamaların eksiklik ve hatalardan arındırılarak daha etkili hale gelmesini sağlamaktır (Balcı, 2007: 88). Eğitim sırasında hedeflere ne ölçüde ulaşılabildiği, eğitim programı sayesinde bireylerin davranışlarında istenilen değişikliklerin ne ölçüde sağlanabileceği olarak anlaşılabilir. Bunu yapmak için öncelikle değişikliklerin ölçüldüğü kriterler. Bu kriterlerin davranış değişiklikleriyle karşılaştırılması öğrenme deneyimlerinin yeterliliğini ortaya koymaktadır (Balyiyen, 2010: 49).

Bu değerlendirmeleri dört kategoriye ayırmak mümkündür: Bunlar;

Tepki değerlendirilmesi: Memnuniyetin ölçüldüğü aşamadır. Katılımcılara sunulan eğitim programının faydalı olup olmadığı ve beğendikleri tespit edilmeye çalışılmalıdır.

Kazanımın değerlendirilmesi: Bu aşamada, katılımcıların programa yönelik bilgi, beceri ve tutumları edinip edinmediklerini belirlemeyi amaçlamaktadır.

Davranış değerlendirme: Bir eğitim programına katılan çalışanların farklı tutum ve davranışlara sahip olup olmadığını belirlemeyi amaçlar.

Sonuç değerlendirmesi: Hizmet içi eğitim programlarının sonuçlarının genel ve özel hedeflere ulaşıp ulaşmadığının belirlenmesi amacıyla yapılır (Balcı, 2007: 88-89).

Guskey (1998), planlanmış ve uygulanmış bir eğitim ve geliştirme faaliyetinin hedeflerine ulaşıp ulaşmadığına ancak bir değerlendirme süreci sonunda karar verilebileceğini düşünmektedir.

Kirkpatrick (1975) ise, eğitim ve geliştirme faaliyetlerinin değerlendirme süreci konusunda 4 aşamalı bir model dahilinde yapılabileceğini önermiştir. Bunlar;

1) Tepkilerin değerlendirilmesi: Programa katılanların programla ilgili olumlu ve olumsuz düşüncelerinin belirlenmesini kapsayan değerlendirme,

2) Kazanımların değerlendirilmesi: Programa katılanların kurs sonrasında kazandıkları bilgiler, teknikler, beceriler vb.nin belirlenmesini kapsayan değerlendirme,

3) Davranış değişikliklerinin değerlendirilmesi: Programa katılanların programdan sonra sınıflarında ve okullarında yürüttükleri eğitim-öğretim etkinliklerinde gerçekte ne gibi değişiklikler olduğunun belirlenmesini kapsayan değerlendirme,

4) Sonuçların değerlendirilmesi: Hizmet-içi eğitim programının organizasyonunun, maliyetinin vb. etkili karar verilebilir olup olmadığının belirlenmesini kapsayan değerlendirme.

Tablo 1: Kirkpatrick Eğitim ve Geliştirme Değerlendirme Süreci

Düzey	Değerlendirme Türü (Ne Ölçüldü)	Değerlendirmenin Tanımlanması ve Özellikleri	Değerlendirme Araç ve Yöntemlerine Örnekler	Uygunluk ve Kullanışlık
1	Tepkilerin değerlendirilmesi	Katılımcıların eğitim ve geliştirme programları ile ilgili olumlu ve olumsuz düşüncelerinin belirlenmesini	Değerlendirme Formları, Geri bildirimler	Hızlı ve Kolaydır. Veri toplamak ve analiz maliyeti düşüktür
2	Kazanım	Katılımcıların faaliyet sonrasında kazandıkları bilgiler, teknikler, beceriler vb.nin ölçülmesi	Eğitim ve Geliştirme etkinlikleri öncesi ve sonrası testler ve değerlendirmeleri kapsayan görüşme ve gözlem yöntemleri	Ölçülebilir beceriler için daha etkili kullanılır
3	Davranış değişiklikleri	Katılımcıların Eğitim ve Geliştirme programından sonra kazanımlarının işe uygulanma durumunun ölçülmesi	Eğitim ve Geliştirme etkinliğinin zamanla katılımcıda ortaya çıkan kalıcı izli davranışın gözlenmesi	Davranış değişikliğinin ölçülmesi zaman gerektiren bir süreçtir. Katılımcının beraber çalıştığı iş arkadaşlarının yapacakları değerlendirmeler de esas alınır.

4	Sonuç	Eğitim ve Geliştirmenin maliyetinin belirlenmesini kapsayan değerlendirme.	Katılımcılar ile ilgili raporlar, normal yönetim sistemleri ve raporlar üzerinden ölçülebilir	Tüm süreçlerin bütünsel bir perspektifle incelenmesi esasına dayanır.

Kaynak: (Kirkpatrick, 1996)

Patton (1980), eğitim ve geliştirme programlarının etkililiğini belirlemek amacıyla yapılan çalışmaların sistematik bir bilgi toplama, analiz etme ve yorumlama süreci bağlamında yürütülmesi gerektiğini ifade etmiştir. Patton, eğitim ve geliştirme programlarının değerlendirilmesi sürecinde; eğitim ve geliştirme programının hedeflerinin, uygulamada yapılan aktivitelerin ve programın etkilerinin dikkate alınması gerektiğini vurgulamıştır. Patton; bu süreçte, verilerin toplanması, verilerin analizi ve verilerin yorumlanması aşamalarına dikkat çekmiştir (Mutawa ve Furaih, 2005).

Mathinson (1992:257), eğitim ve geliştirme etkinliğinin değerlen-dirilmesinde aşağıdaki detaylara değinmiştir. Bunlar:

- Katılımcıların etkinlikle ne kazanacaklarına ve bu kazancın oranına önceden karar verilmesi,
- Katılımcıların mesleki gelişmelerinde eğitim ve geliştirmenin etkisi,
-Değişen eğitim deneyimlerinde okul ve öğretmenler arasındaki kaçınılmaz farklılığın etkisini belirlemek ve değerlendirmek.

Eğitim ve geliştirme programlarının değerlendirilmesi boyutundaki en önemli adım yukarıda değinilen tüm modellerin ortak noktası, katılımcıların eğitim ve geliştirme programı ile ilgili görüşlerinin alındığı tepki değerlendirmesidir. Kamuda eğitim ve geliştirme etkinliği olarak kabul edilen öğretmenlere yönelik hizmetiçi faaliyetlerinin etkililiğinin değerlendirilmesi, öğretmenlerin mesleki gelişimleri açısından kritik bir rol üstlenmektedir.

Bu çalışmada kuramsal arkaplana dayalı olarak, katılımcıların hizmetiçi eğitimlerin etkililiğini değerlendirme düzeylerini sosyo-ekonomik değişkenlere sınayan hipotezlere aşağıda yer verilmiştir.

H01: Katılımcıların cinsiyetlerine göre hizmetiçi eğitim programlarının etkililiğini değerlendirme düzeyleri, anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır.

H02: Katılımcıların yaş gruplarına göre hizmetiçi eğitim programlarının etkililiğini değerlendirme düzeyleri, anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır.

H03: Katılımcıların medeni durumlarına göre hizmetiçi eğitim programlarının etkililiğini değerlendirme düzeyleri, anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır.

H04: Katılımcıların kıdem sürelerine göre hizmetiçi eğitim programlarının etkililiğini değerlendirme düzeyleri, anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır.

H05: Katılımcıların çalıştıkları eğitim kurumuna göre hizmetiçi eğitim programlarının etkililiğini değerlendirme düzeyleri, anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır.

H06: Katılımcıların, katıldığı hizmet içi eğitim sayılarına göre hizmetiçi eğitim programlarının etkililiğini değerlendirme düzeyleri, anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır.

H07: Katılımcıların eğitim seviyelerine göre hizmetiçi eğitim programlarının etkililiğini değerlendirme düzeyleri anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu bölümde araştırmanın amacı, araştırmanın evreni ve örneklemi ile çalışma kapsamında kullanılan ölçek hakkında bilgi verilecektir.

Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini, Isparta İl genelinde Milli Eğitim Bakanlığına bağlı okullarda görev yapan öğretmenler oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında gerekli olan izinler ilgili makamlardan alınmıştır. Araştırmada kullanılan ölçeğe ait sorular Google forms üzerine yüklenerek, kolayda örnekleme yöntemi ile 500 öğretmene dijital platformlar üzerinden iletilmiş 370 anket formunun geri döndüğü tespit edilmiştir.

Nicel araştırmalar için örneklem büyüklüğünün belirlenmesinde yaygın olarak kullanılan yönergelerde madde sayısının 5 katı-10 katı (Hair vd., 2009; Cattell, 1978; Comrey ve Lee, 1992; Tabachnick ve Fidell, 2001) sayıda katılımcının yeterli olduğunu belirtmektedir. Preacher ve MacCallum (2002) madde sayısı hesaplanmadan örneklem sayısının en az 100-250 olması gerektiğini ifade etmişlerdir.

Araştırmamızda kullanılan ölçeğin toplamda 28 maddesi olduğu göz önünde tutulursa ulaşılan örneklem sayısının araştırma için yeterli olduğu düşünülmektedir.

Veri Toplama Tekniği ve Ölçekler

Bu çalışma kapsamında anket yöntemi kullanılarak veriler elde edilmiştir. Anket formu 2 bölümden oluşmakta olup ilk bölümünde katılımcıların demografik niteliklerine yönelik 10 soru yer almaktadır. Araştırmada öğretmenlerin hizmetiçi eğitim programlarının etkililiğini değerlendirme düzeylerini ölçmek üzere Tekin ve Yaman (2007) tarafından geliştirilen 28 soruluk Hizmetiçi Eğitim Programlarını Değerlendirme Ölçeği kullanılmıştır. Bu kapsamda ölçek 28 madde ve iki boyuttan oluşmaktadır. Ölçekte ters kodlanmış 4 madde yer almaktadır.

Araştırmada Kullanılan İstatistiksel Yöntemler

Araştırma verilerinin analizinde Jamovi 2.3. programı kullanılmıştır. Bu kapsamda ölçeğin geçerliliği doğrulayıcı faktör analizi yardımıyla sınanmıştır. Ölçeklerin güvenilirliğini ölçmek için ise iç tutarlılık katsayısı tercih edilmiştir.

BULGULAR

Araştırma kapsamında elde edilen bulgular, aşağıda başlıklar halinde verilmiştir.

Araştırmaya katılan öğretmenlerin demografik nitelikleri Tablo 1'de verilmektedir.

Tablo 1: Katılımcılara İlişkin Demografik Veriler

Katılımcılara İlişkin Demografik Veriler		Frekans	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	189	51.1
	Erkek	181	48.9
	Toplam	370	100
Medeni Hal	Evli	307	83.0
	Bekâr	63	17.0
Yaş	21-30	61	16.5
	31-40	87	23.5
	41-50	80	21.6
	51-60	99	26.8
	61+	43	11.6
Mesleki Kıdem	1-5	57	15.4
	6-10	96	25.9
	11-15	84	22.7
	16-20	41	11.1
	21-25	45	12.2
	26-30	47	12.7
Eğitim	Lisans	305	82.4
	Yüksek Lisans	54	14.6
	Doktora	11	3.0
Görev Yapılan Eğitim Kademesi	Okul Öncesi	15	4.1
	İlkokul	87	23.5
	Ortaokul	123	33.2
	Lise	123	33.2
	Yaygın Eğitim	22	5.9
Katılım Sağlanan Eğitim Sayısı	1-3 kez	90	24.3
	4-6 Kez	87	23.5
	7-9 Kez	99	26.8
	10+	94	25.4

Tablo 1'de yer alan verilere göre, kadın öğretmen sayısı, erkek öğretmenlere göre daha fazladır. Katılımcıların cinsiyetine göre ulaşılan bu sonuçlar, MEB'deki kadın/erkek öğretmen oranlarını teyit etmektedir. Evli öğretmenlerin sayısı bekâr öğretmenlere nazaran daha fazladır. Eğitim seviyesi açısından katılımcılar incelendiğinde, ağırlıklı olarak lisans mezuniyetine sahip öğretmenlerin varlığı dikkat çekmektedir. Katılımcıların mesleki kıdemi 6 ila 15 yıl arasında toplanmaktadır. Öğretmenlerin görev yaptıkları eğitim kademeleri ağırlıklı olarak ortaokul ve lise düzeyindedir. Katılımcıların birden fazla hizmetiçi eğitime katıldıkları görülmektedir.

Ölçeğin Geçerlilik ve Güvenilirlik Analizleri

Bu araştırmada kullanılan ölçeklerin yapı geçerliliğini sınamak maksadıyla doğrulayıcı faktör analizinden yararlanılmıştır. Ayrıca ölçeklerin güvenilirliklerini ölçmek amacıyla iç tutarlılık katsayılarına bakılmıştır. Yapı geçerliliğine yönelik elde edilen sonuçlar Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: Hizmet İçi Eğitim Ölçeğine ait Uyum Değerleri

	X^2/df	RMR	AGFI	NFI	GFI	CFI	RMSEA
Hizmetiçi Eğitim Ölçeği	2.11	0.58	0.96	0.95	0.91	0.97	0.04
İyi Uyum Değerleri*	≤ 3	≤ 3	≥0.95	≥0.95	≥ 0.90	≥ 0.97	≤ 0.05
Kabul Edilebilir Uyum Değerleri	≤ 4-5	≤ 8-10	≥0.90	≥0.90	≥0.89-0.85	≥ 0.95	≤0.06-0.08

* (Anderson ve Gerbing, 1984; Kline, 1998; Jöreskog ve Sörbom, 1993; Meydan ve Şeşen, 2015)

Tablo 2'de görüldüğü üzere Hizmetiçi Eğitim Ölçeğinin doğrulayıcı faktör analizi sonucunda elde edilen ölçeğe (X^2/df= 2.11; RMSEA= 0.04; CFI= 0.97; GFI= 0.90, AGFI= 0.96, NFI=0.95) ait uyum değerleri, iyi uyum ve kabul edilebilir uyum değerlerinde olduğu için araştırmada kullanılan ölçeğin yapı geçerliliği sağlandığı söylenebilir.

Tablo 3: Ölçek Maddeleri Faktör Yükleri

Ölçeğe Ait Maddeler	**Faktör 1.** Öğretim Süreci ve Kazanımları	**Faktör 2** Organizasyon Dizaynı
S16	0.976	
S19	0.970	
S18	0.969	
S20	0.956	
S14	0.932	
S15	0.924	
S5	0.913	
S17	0.901	
S27	0.855	
S10	0.849	
S8	0.847	
S4	0.840	
S22	0.808	
S6	0.784	
S9	0.773	
S3	0.760	
S12	0.631	
S2	0.630	
S1	0.518	
S25		0.954
S30		0.911
S26		0.840
S23		0.788
S28		0.600

Hizmetiçi eğitim ölçeğinin iç tutarlılık katsayısı 0.901 olarak tespit edilmiştir.

Faktör yükleri (Factor Loading), her maddenin her faktör içindeki göreceli önemini işaret eder. Literatürde faktör yük değerlerinin, 0,30 ya da daha yüksek olması madde için yeterli kabul edilmektedir. (Stevens, 2002). Araştırmada kullanılan ölçeğe ait S7-S13-S31 ve S 24 maddeleri gerekli faktör yükünü taşımamaları nedeniyle ölçekten çıkarıldı. Araştırmada kullanılan Hizmetiçi Eğitim Programlarını değerlendirme ölçeği maddelerinin faktör yükleri, 0.518 ile 0.976 arasındadır.

Ölçeğe ait iç tutarlılık katsayısı, maddelere ait faktör yükleri ve iyi uyum değerleri açısından araştırmada kullanılan ölçeğin yüksek derece de güvenilir olduğu ifade edilebilir.

Hipotez Testine İlişkin Bulgular

Araştırmanın hipotezleri One Way Anova testi ile sınanmıştır. Bu kapsamda analiz sonuçlarına göre, hizmetiçi eğitim programlarının etkililiğine yönelik olarak katılımcıların cinsiyetine göre anlamlı

bir farklılık tespit edilmiştir. (F1.*t(2.013);1.053, p=.048, <,05), F2. t(-2.339);.241, p=.008, <,05).* Diğer bir ifadeyle öğretmenlerin cinsiyetlerinin hizmet içi eğitim programlarını değerlendirme düzeyleri üzerinde anlamlı etkisi vardır.

Tablo 4: Katılımcıların Cinsiyetleri ile HİE Programlarını Değerlendirme Düzeyleri Analizi

Değişkenler	Kadın (N=189)		Erkek (N=181)				
	Ort.	*S.S.*	*Ort.*	*S.S.*	*p*	*t*	*f*
F.1. Öğretim Süreci ve Kazanımları	3.03	.89	2.85	.84	*.048*	2.013	1.053
F.2.Organizasyon Dizaynı	3.27	.94	3.01	.87	*.008*	-2.339	.241
S.D. (Serbestlik Derecesi) = 368							

Araştırmaya katılan öğretmenlerin yaş gruplarına göre, katıldıkları hizmetiçi eğitim programlarının etkililiğini değerlendirmeleri düzeylerinin farklılaşacağına yönelik hipotezimiz sınanmıştır.

Tablo 5: Katılımcıların Yaş Gruplarına göre Hizmet İçi Eğitim Programlarının etkililiğini Değerlendirme Düzeyleri Analizi

	F	df1	df2	p
F.1. Öğretim Süreci ve Kazanımları	.536	4	158	.709
F.2.Organizasyon Dizaynı	.632	4	159	.640

Tablo 5'e göre, katılımcıları hizmet içi eğitim programlarının etkililiğini değerlendirme düzeyleri yaş gruplarına göre istatistiksel açıdan anlamlı düzeyde farklılaşmamaktadır (F1.; p=,709<05, F2.; p=,640<05). Diğer bir ifadeyle, öğretmenlerin yaşlarının hizmet içi eğitim programlarını değerlendirme düzeyleri üzerinde anlamlı etkisi yoktur.

Öğretmenlerin hizmet içi eğitim programlarını değerlendirme düzeylerinin medeni durumlarına göre anlamlı düzeyde farklılaşıp farklılaşmadığını tespit edebilmek için tek yönlü varyans analizi testi yapılmış ve sonuçlar Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6: Katılımcıların Medeni Durumları İle Hizmet İçi Eğitim Programlarını Değerlendirme Düzeyleri Analizi

Değişkenler	Evli (N=307)		Bekar (N=63)				
	Ort.	*S.S.*	*Ort.*	*S.S.*	*p*	*t*	*f*
F.1. Öğretim Süreci ve Kazanımları	2.92	.87	3.05	.85	*.284*	-1.084	.011
F.2.Organizasyon Dizaynı	3.13	.92	3.17	.90	*.755*	.300	.320
S.D. (Serbestlik Derecesi) = 368							

Tablo 6'ya göre, katılımcıların hizmet içi eğitim programlarını değerlendirme düzeyleri medeni durumlarına göre istatistiksel açıdan anlamlı bir şekilde farklılaşmadığı tespit edilmiştir (F1.*t(-1.084) =0,11; p=,284>,05), (F2.t(.300)=.320; p=.775>,05).* Diğer bir ifadeyle, öğretmenlerin medeni durumlarının hizmet içi eğitim programlarının etkililiğini değerlendirme düzeyleri üzerinde anlamlı bir etkisi yoktur.

Katılımcıların hizmet içi eğitim programlarının etkililiğini değerlendirme düzeylerinin mesleki kıdemlerine göre anlamlı bir şekilde farklılaşıp farklılaşmadığını tespit edebilmek için tek yönlü varyans testi yapılmış ve sonuçlar Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7: Katılımcıların Mesleki Kıdemleri ile Hizmet İçi Eğitim Programlarını Değerlendirme Düzeyleri Analizi

	F	df1	df2	p
F.1. Öğretim Süreci ve Kazanımları	2.91	5	145	.016
F.2.Organizasyon Dizaynı	1.20	5	146	.313

S.D. (Serbestlik Derecesi) = 368

Tablo 7'ye göre katılımcıları hizmet içi eğitim programlarının etkililiğine yönelik değerlendirme düzeyleri mesleki hizmet sürelerine göre "Öğretim Süreci ve Kazanımları" boyutunda istatistiksel açıdan anlamlı düzeyde farklılaşmaktadır (F1. *p=,016<,05).*

Mesleki hizmet sürelerindeki bu farklılaşmanın hangi alt gruplar arasında olduğunu tespit edebilmek için Tukey post-hoc testi yapılmış ve sonuçlar Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8'e göre, (6-10 yıl) – (11-15 yıl) mesleki hizmet süresine sahip katılımcı grupları arasında hizmet içi eğitim programlarının etkililiğini değerlendirme düzeyleri anlamlı farklılaşmaktadır (*p*=,012). Elde edilen bu sonuç, öğretmenlerin mesleki kıdemlerinin 6-15 yılları arasında hizmetiçi eğitim programlarını daha dikkatli değerlendirdiklerini işaret etmektedir.

Tablo 8: Post Hoc-Tukey Testi

Değişkenler	Yıl	Ort.	S.S.	*P*	Anlamlı Fark
F.1. Öğretim Süreci ve Kazanımları	0-5	2.99	.90	.012	6-10 Yıl - 11-15 Yıl Arası
	6-10	3.16	.94		
	11-15	2.73	.70		
	16-20	2.86	.84		
	21-25	2.80	.80		
	25+	3.05	.96		

Bir diğer hipotezimiz olan katılımcıların hizmet içi eğitim programlarının etkililiğini değerlendirme düzeylerinin görev yaptıkları eğitim kademelerine göre anlamlı düzeyde farklılaşıp farklılaşmadığını tespit edebilmek için One Way Anova testi yapılmış ve sonuçlar Tablo 9'da verilmiştir.

Tablo 9: Katılımcıların Görev Yaptıkları Eğitim düzeyleri İle Hizmet İçi Eğitim Programlarının etkililiğini Değerlendirme Düzeyleri Analizi

	F	df1	df2	p
F.1. Öğretim Süreci ve Kazanımları	.536	2	24.6	.592
F.2.Organizasyon Dizaynı	.017	2	24.5	.982

Tablo 9'a göre, katılımcıları hizmet içi eğitim programlarının etkililiğini değerlendirme düzeyleri çalıştıkları eğitim düzeylerine göre istatistiksel açıdan anlamlı düzeyde farklılaşmamaktadır (F1.; p=,592<05, F2.; p=,982<05). Buradan hareketle katılımcı öğretmenlerin görevli oldukları eğitim kademelerinin hizmet içi eğitim programlarını değerlendirme düzeyleri üzerinde anlamlı yoktur.

Katılımcıların hizmet içi eğitim programlarının etkililiğini değerlendirme düzeylerinin katıldıkları eğitim sayısına göre anlamlı düzeyde farklılaşıp farklılaşmadığını tespit edebilmek için One Way Anova testi yapılmış ve sonuçlar Tablo 10'da verilmiştir.

Tablo 10: Katılımcıların katıldıkları eğitim sayısına göre Hizmet İçi Eğitim Programlarının etkililiğini Değerlendirme Düzeyleri Analizi

	F	df1	df2	p
F.1. Öğretim Süreci ve Kazanımları	1.13	3	202	.338
F.2.Organizasyon Dizaynı	1.91	3	202	.128

Tablo 10'a göre, katılımcıları hizmet içi eğitim programlarının etkililiğini değerlendirme düzeyleri yaş gruplarına göre istatistiksel açıdan anlamlı düzeyde farklılaşmamaktadır (F1.; p=,338<05, F2.; p=,128<05). Diğer bir ifadeyle, öğretmenlerin aldıkları hizmet içi eğitim sayısının hizmet içi eğitim programlarını değerlendirme düzeyleri üzerinde anlamlı etkisi yoktur.

Tablo 11: Katılımcıların Eğitim Düzeylerine göre Hizmet İçi Eğitim Programlarının etkililiğini Değerlendirme Düzeyleri Analizi

	F	df1	df2	p
F.1. Öğretim Süreci ve Kazanımları	.346	4	64.9	.846
F.2.Organizasyon Dizaynı	.820	4	66	.517

Katılımcıların hizmet içi eğitim programlarının etkililiğini değerlendirme düzeylerinin katılımcıların eğitim seviyelerine göre anlamlı düzeyde farklılaşıp farklılaşmadığını tespit edebilmek için One Way Anova testi yapılmış ve sonuçlar Tablo 11'de verilmiştir.

Tablo 11'e göre, katılımcıları hizmet içi eğitim programlarının etkililiğini değerlendirme düzeyleri katılımcıların eğitim seviyelerine göre istatistiksel açıdan anlamlı düzeyde farklılaşmamaktadır (F1.; p=,846<05, F2.; p=,517<05). Diğer bir ifade ile katılımcıların eğitim düzeyi hizmetiçi eğitim etkililiği değerlendirme düzeyini etkilemektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

İnsan Kaynakları Yönetimi için Eğitim ve Geliştirme, çalışanlar için yeni bilgi geliştirmeyi ve kullanmayı hedefleyen fonksiyon olarak konumlandırılmıştır. Dolayısıyla bu amaç dâhilinde örgütün gereksinimlerine cevap verecek şekilde plânlanmalı ve yürütülmelidir. Bu kapsamda eğitimin ihtiyaç analizi doğrultusunda planlanması, eğiticilerin yetkinliği, programın sürekli iyileştirmeye açık olması ve eğitime katılımın kusursuz olarak tamamlanması nihai olarak etkin bir eğitim değerlendirmenin sağlanması gerekmektedir. Çünkü eğitim ve geliştirmeye yönelik faaliyetler örgüt için bir doğrudan ve dolaylı bir maliyet unsurudur. Bu bağlamda eğitim-öğretim faaliyetinin hedeflerine ulaşıp ulaşmadığına ancak bir değerlendirme süreci sonunda karar verilebilir.

Bu çalışmada eğitim ve geliştirme süreçlerinin kamu örgütlerindeki karşılığı olan hizmetiçi eğitim etkinliklerinin etkililiğinin katılımcılara ait sosyo-demografik değişkenler açısından değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda oluşturulan H1 Kabul, H3 Kısmen Kabul, H2, H4, H5, H6, H7 ise Reddedilmiştir. Elde edilen bu sonuçlara göre hizmetiçi eğitim etkinliklerinin etkililiğinde katılımcıların sahip oldukları sosyo-demografik değişkenler etkili olmamaktadır. Katılımcılar hizmetiçi programın içeriğine, güncelliğine ve mesleki düzeydeki ihtiyaçları karşılama düzeyine göre değerlendirmeler yapmaktadırlar. Dolayısıyla bu alanda planlamalar yapılırken, katılımcıların sahip olduğu değişkenlerden ziyade, programın içeriği ile mesleki düzeydeki katkısını dikkate alınması gerekmektedir.

KAYNAKLAR

11. Balcı, D. Ş.(2007). "Örgütlerde Hizmetiçi Eğitim. Eğitim Yönetimi ve Denetimi", Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eğitim Yönetimi ve Denetimi Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
12. Balyiyen, İ.(2010). "Kamu Kurumlarında Hizmet İçi Eğitim", Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla.
13. Bingöl, D.(2016). İnsan Kaynakları Yönetimi, Ankara, Beta Yayınları.
14. Cattell, R. B. (1978), The Scientific Use of Factor Analysis. New York: Plenum
15. Cin, M.(2008). "Hizmet İçi Eğitim Programlarının Etkinliği ve Eğiticilerin Verimliliğine Etkisi: Mesleki ve Teknik Eğitim Kurumlarında Bir Uygulama", Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
16. Comrey, A. L., & Lee, H. B. (1992), A first Course in Factor Analysis. Hillsdale, NJ:Erlbaum.
17. Esin, F. (2013). "Hizmet İçi Eğitim Kalitesinin İş Gören Performansına Etkisi: Bir Uygulama", Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
18. Görmüş, A. Ş., Kahya, V., (2014). "Hizmet İçi Eğitim Programlarının Kamu Çalışanlarının Motivasyonuna Etkisi: Eti Maden İşletmelerinde Bir Uygulama", *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi,* 1, (38-48).
19. Guskey, T. R. (1998). The Age of Our Accountability. Journal of Staff Development, 19 (4), 36-44.
20. Güllü, T., (2016). "Eğitim ve Geliştirme Programları ve İşgören Motivasyonu Arasındaki İlişki: Bankacılık Sektöründe Bir Araştırma", *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 3, (270-282).
21. Gürbüz, S., (2017). İnsan Kaynakları Yönetimi: Teori, Araştırma ve Uygulama. Ankara: Seçkin Yayınları.
22. Kanar, Ş. S., (2011), "Arşivlerde Çalışanların Hizmet İçi Eğitim Gereksinimleri", *Bilgi Dünyası,* 2, (399-420).
23. Kara, A., Akdağ, M., Kutlu, O. ve Korkmaz, Ş. (2020). Program Değerlendirme Modelleri. İçinde B. Oral ve T. Yazar (Eds.) *Eğitimde Program Geliştirme Ve Değerlendirme*. Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara: (469-507).
24. Kirkpatrick, D. (January, 1996). Great Ideas Revisited. Trainning & Development, 50(1), 54-59.
25. Man, F. , Yılmaz, C., Kurutkan, M. N. (2023). İnsan Kaynakları Yönetiminde Eğitim Ve Geliştirme Alanının Bibliyometrik Analizi. International Journal of Social Sciences and Education Research , 9 (1) , 15-35 . DOI: 10.24289/ijsser.1170762.
26. Mathison, S. (1992). An Evaluation Model For İnservice Teacher Education. Evaluation And Program Planning, 15, (255-261).
27. Mutawa, N., & Furaih, S. (2005). Evaluation of the in-Service Education and Training Programme for Kuwait Army İnstructors. Journal of In-Service Education, 31 (2), 373- 392.
28. Nentwig, P. (1999). Evaluation of INSET and Quality Assurence. *European Journal of Teacher Education,* 22, (2/3), 223-229.
29. Noe, R. A., (2009), İnsan Kaynaklarının Eğitimi & Geliştirilmesi. (C. Çetin, Çev.) İstanbul: Beta Yayınları.
30. Özçelik, A. O., Sadullah, Ö., Uyargil, C., Acar, A. C., Dündar, G. İ., Ataay, İ. D., Adal, Z., Tüzüner, V. L. (2018). İnsan Kaynakları Yönetimi. Yenilenmiş 8. Baskı. Beta Yayınevi: İstanbul.
31. Peker, K., (2010). "Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Hizmet İçi Eğitim ve Yöntemleri", *Mevzuat Dergisi,*13 (156).
32. Tabachnick, B. & Fidell, L. (2001). Using multivariate statistics. Needham Heights: Allyn & Bacon

33. Tekin, S., Yaman, S. (2008). "Hizmet-İçi Eğitim Programlarını Değerlendirme Ölçeği: Öğretmen Formunun Geliştirilmesi", Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD) 9 (3).
34. Tekin, U., Duran, S., (2018). "Hizmet İçi Eğitimin İşgören Motivasyonuna Etkisi", *Aydın Sağlık Dergisi*, 1, (21-44).
35. Tiyek, R., Peker, K., (2015). "Sosyal Hizmet Alanında Çalışanların Hizmetiçi Eğitim Programlarını Değerlendirmeleri: Bir Büyükşehir Belediyesinde Araştırma", *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 26, (193-220).
36. Tortop, N., Aykaç, B., Yayman, H., Özer, M. A., (2013). *İnsan Kaynakları Yönetimi.* Ankara: Nobel Yayınları.
37. Turgut, F. M. (1977). Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme Metotları. Ankara: Nüve Matbaası.
38. Vemie, J. (2007). Employee Training and Development and The Learning Organization. *Economics and Organization*, 4, 2, (209-216)
39. Yavuz, S.(2017). "İnsan Kaynakları Yönetiminde Hizmet İçi Eğitim Faaliyetlerinin İş Motivasyonuna Etkisi: Belediye Uygulaması", Çankaya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

DÖVLƏT VƏ ÖZƏL SEKTORDA İNSAN RESURSLARININ İDARƏ EDİLMƏSİ: OXŞARLIQLAR VƏ FƏRQLİLİKLƏR

BARAT MİRZƏZADƏ
Lənkəran Dövlət Universiteti
İqtisadiyyat və idarəetmə
baratmirzezade24@gmail.com
LƏNKƏRAN, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

İdarəçilikdə kadrların idarə edilməsi yanaşması əvəzinə, insan resursları yanaşmasının tətbiqi, 1980 – ci illərdə iqtisadiyyatda, siyasətdə, idarəetmədə, kommunikasiya texnologiyalarındakı inkişafların və qloballaşmanın dərinləşməsi ilə birlikdə ortaya çıxmış və inkişaf etmişdir. Belə ki, insan resurslarının idarə edilməsinin ən vacib xüsusiyyətlərindən biri məhz insanı əsas tutmasıdır. Müasir dövrdə insan resurslarının idarə edilməsi işçilərin seçilməsi, işçi heyətlə təlimlərin həyata keçirilməsi, işçilərin motivasiyası və onların inkişafı, kollektivdə sağlam mühitin yaradılması kimi bir çox vəzifələri icra edir. Bunlar isə özünü dövlət və özəl sektorda əks etdirir. İnsan resurslarının idarə edilməsi yanaşması mahiyyətcə özəl sektorda aparılan araşdırma, təhlil və inkişaf etdirilən metodlarla başlamış və daha sonra dövlət idarəetməsinə də keçmişdir. İnsan resurslarının idarə edilməsi müəyyən idarəetmə yanaşmasına və fəlsəfəsinə əsaslanır. İnsan resurslarının idarə edilməsində baş verən inkişaflar idarəetmə sahəsində transformasiyalarla sıx əlaqəlidir. İdarəetmə ilə bağlı düşüncə, struktur və təcrübələr sivilizasiyaların inkişaf proseslərini və bu proseslərdə istehsal amilləri arasındakı əlaqələr böyük təsir göstərmişdir. İnsan resurslarının idarə edilməsi ümumən idarəetmə ilə bağlı əsas dəyərlər, anlayış, siyasət, struktur, metod və təcrübələrlə formalaşan bir sahədir. Başqa sözlə, idarəetmənin daxili elementidir. Dövlət və özəl müəssisələrdə insan resurslarının idarə edilməsində bəzi oxşarlıqlar və fərqliliklər mövcuddur. Oxşarlıqlar əsasən dövlət idarəçiliyi və özəl idarəetmə anlayışları arasındakı yaxınlaşma ilə bağlıdır. Fərqlər isə hər iki sektorun unikal xüsusiyyətlərindən əmələ gəlir. Dövlət sektorunda insan resurslarının idarə edilməsi dedikdə, dövlətin üzərinə götürdüyü vəzifələri yerinə yetirən kadrların bağlı olacağı əsas siyasətlər, şərtlər, qaydalar, texnika və praktikaların məcmusu başa düşülür ki, qeyd olunan bütün bu məsələlər tədqiqat işində daha geniş və ətraflı dəyərləndirilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR: Kadrların idarə edilməsi, insan resurslarının idarə edilməsi, dölət və özəl sektorda insan resursları idarəetməsi

KEY WORDS: Personnel management, management of human resources, human resources management in the public and private sectors

GIRIŞ

Bu tədqiqat işində insan resurslarının idarə edilməsinə kompleks yanaşılmış və təhlil aparılmışdır. Bildiyimiz kimi insan resursları istər dövlət sektorunda, istərsədə özəl sektorda idarəetmənin ən önəmli amillərindən biri hesab olunur. Son zamanlar idarəetmə də insan elementi bütün ölkələrdə istər dövlət, istərsə də özəl sektorda daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədqiqatda əsas məqsəd insan resurslarının idarə edilməsinin dəyişim prosesini analiz etməkdən, özəl və dövlət sektorunda insan resurslarının oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirib təhlil etməkdən, insan resurslarının idarə edilməsinin mühüm xüsusiyyətlərini analiz edib, dəyərləndirmənin aparılmasından ibarətdir. Tədqiqatda insan resurslarının idarəetmə prosesində rolu, insan resurslarının idarə edilməsinin inkişafı, onun xüsusiyyətləri göstərilmiş, dövlət və özəl sektorda insan resurslarının idarə edilməsi təhlil olunmuşdur. İnsan resursları müəssisənin və yaxud təşkilatın istehsal və xidmət sahələrinə əsasən qarşıya qoyduqları məqsədlərə, hədəflərə çatmaq üçün istifadə etdikləri ən önəmli resurslardan biridir. Belə ki, insan resurslarının idarə edilməsinin ən vacib xüsusiyyətlərindən biri məhz insanı əsas tutmasıdır. Müasir dövrdə insan resurslarının idarə edilməsi işçilərin seçilməsi, işçi heyətlə təlimlərin həyata keçirilməsi, işçilərin motivasiyası və onların inkişafı, kollektivdə sağlam mühitin yaradılması kimi bir çox vəzifələri icra edir. Bütün bunlar isə özünü dövlət və özəl sektorda əks etdirir. Araşdırmada özəl və dövlət sektorunda insan resurslarının idarə edilməsi məsələsinə kompleks yanaşılmış və iki sektorda insan resurslarının idarə edilməsinin oxşar və fərqli cəhətləri analiz edilərək, göstərilmişdir. Bildiyimiz kimi insan resursları əmək vasitələri və əmək cisimlərini hərəkətə gətirən başlıca amildir. İşin səmərəli və keyfiyyətli olması məhz kadrlar hesabına baş verən bir prosesdir. Özəl sektorda insan resurslarının idarə edilməsinə daha geniş yer və önəm verilirdisə, artıq dövlət sektorunda da bu sahəyə ciddi yer ayrılır. Müasir dövrdə işin səmərəli və məhsuldar olması birbaşa insan əməyindən asılı olduğu üçün bu tədqiqat işini daha da aktual edir və işin aktuallığını daha da artırır.

Müəssisələr fəaliyyət sahəsindən asılı olmayaraq insanları işə qəbul etməlidirlər və bu işçilər müəssisənin ən mühüm varlığıdır. Çünki işçilər digər varlıqlardan ayrı bir funksiyaya malik olmaqdan əlavə, həmçinin bu varlıqdan istifadə etmə kimi önəmli bir funksiyaya sahibdirlər. Bu gün bir müəssisənin digər resursları nə qədər qüvvətli olursa olsun, insan resursları kifayət qədər səmərəli və effektiv deyilsə, yaxşı nəticə əldə etmək şansı da bir o qədər azdır.

Tədqiqat işində insan resurslarının əhəmiyyəti göstərilmiş, onun inkişafı və əsas xüsusiyyətləri dəyərləndirilmiş, dövlət və özəl sektorda insan resursları önəmli bir ünsür kimi təhlil olunmuşdur. Tədqiqat işində müxtəlif xarici mənbə və ədəbiyyatlardan istifadə olunmuş və beş əsas mənbə ədəbiyyat siyahısında göstərilmişdir. Tədqiqat işində iki sektor arasında insan resurslarının oxşar və fərqli cəhətləri müqayisə olunmuş və nəticə əldə olunmuşdur.

Tədqiqat işi xülasə, açar sözlər, giriş, tədqiqat metodu, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqat metodu dörd hissədən ibarətdir və bir şəkildən istifadə olunmuşdur.

TƏDQİQAT METODU

İnsan resurslarının idarə edilməsi anlayışı və onun inkişafı

İnsan resursları dövlət, özəl sektor və qeyri-hökumət təşkilatlarında idarəetmənin ən mühüm elementidir. İdarəetmə müəyyən elementlərdən ibarət sistemdir. İdarəetmə sistemi – təşkilat, norma nizamı, xalq və müştərilər, siyasət, maliyyə resursları və işçilərdən meydana gəlir. İdarəetmə sisteminin əsas elementlərini aktivləşdirən, idarə edən, inkişaf etdirən və bir sözlə, onlara funksiyalar verən müxtəlif vəzifələrdə çalışan kadrlar tərəfindən təşkil olunur. Son zamanlar idarəetmə də insan elementi bütün ölkələrdə istər dövlət, istərsə də özəl sektorda daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu inkişafın əsasında idarəetmə anlayışları və sivilizasiyanın inkişaf prosesi mühüm paya malikdir. Bu inkişafın konkret təzahürü kimi "kadrların idarə edilməsi" anlayışı "insan resurslarının idarə edilməsi" ilə əvəz olunmuşdur. İnsan resursları anlayışı həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən önəmli bir əhəmiyyət kəsb edir. İnsan resurslarının idarə edilməsinə yanaşmalar, xüsusən 1980 – ci illərdən sürətli dəyişmə dövrünə qədəm qoymuşdur.

İdarəetmədə kadrların idarə edilməsi yanaşması əvəzinə, insan resursları yanaşmasının tətbiqi, 1980 – ci illərdə iqtisadiyyatda, siyasətdə, idarəetmə anlayışında, kommunikasiya texnologiyalarındakı inkişafların və qloballaşmanın dərinləşməsi ilə birlikdə ortaya çıxmışdır. İnsan resursları yanaşması mahiyyətcə özəl sektorda aparılan araşdırma, təhlil və inkişaf etdirilən metodlarla başlamış və daha sonra dövlət idarəçiliyinə də keçmişdir. İnsan resurslarının idarə edilməsi idarəetmənin bir alt qolunu

təşkil edir. Kadrların idarə edilməsi konsepsiyası iki şəkildə izah oluna bilər. Birinci olaraq bu anlayış funksional bir termindir. İkincisi isə bu anlayış bir nizam-intizam olaraq təhlil oluna bilər. İnsan resurslarının idarə edilməsi klassik kadr idarəetmə funksiyasını əhatə edən, lakin bununla məhdudlaşmayan bir prosesi əhatə edir. Məlum olduğu kimi funksional anlayış olaraq kadrların idarə edilməsinə: kadrların işə qəbul edilməsi, siniflendirilməsi, yüksəlişi, maliyyə və sosial hüquqlar, təlimlərin keçirilməsi, intizam prosedurları və idarəetmə ilə bağlı fəaliyyətlər daxildir. Kadrların idarə edilməsi bir akademik intizam kimi bu məsələləri nəzəri və praktiki cəhətdən araşdıran idarəetmənin bir alt qoludur. İnsan resurslarının idarə edilməsi də iki şəkildə açıqlana bilər: funksional və nizam-intizam. Bir funksiya olaraq, insan resurslarının idarə edilməsi klassik kadr idarəetmə fəaliyyətlərini də əhatə edir. Lakin əlavə olaraq, işçilərin bilik və bacarıqlarının davamlı inkişafını, onların motivasiyasını, iş mühitinin yaxşılaşdırılmasını, performansın ölçülməsi və qiymətləndirilməsini də özünə daxil etməklə geniş bir anlayışı əhatə edir. Başqa sözlə desək insan resurslarının idarə edilməsi klassik kadr idarəçiliyi funksiyalarını yerinə yetirməklə yanaşı, işçilərin motivasiyası, fəaliyyətin qiymətləndirilməsi, münaqişələrin qarşısının alınması, fərdlər və qruplar arasında münasibətlərin inkişafı, dəyişikliyə yönəlmiş korporativ mədəniyyətin yaradılmasından tutmuş işçilərin təliminə və inkişafına qədər bir çox siyasət və təcrübələri əhatə edir. Akademik bir intizam kimi insan resurslarının idarə edilməsi bu siyasət və təcrübələri başa düşmək, təhlil etmək və inkişaf etdirməyə yönəlmiş idarəetmə elminə daxil edilmiş bir sahədir (Fındıkçı, 2001).

İnsan resurslarının idarə edilməsi təşkilatlardakı insan ünsürü ilə üç baxımdan məşğul olur:

1. Təkilatın ehtiyac duyduğu kadrların seçilməsi, qruplaşdırılması, yerləşdirilməsi, təlimi, səlahiyyət və vəzifələrin tənzimlənməsi, yüksəlişi, əmək haqqısı, performansın qiymətləndirilməsi və intizam prosedurları kimi texniki məsələləri əhatə edir.

2. Təşkilat daxilində işə və vəzifəyə qəbul edilən kadrların harmoniyasının təmin edilməsi, əməkdaşlıq ruhunun inkişaf etdirilməsi, maddi və mənəvi maraqları qorumaqla işə həvəsi təşviq etmək və təşkilatın uğuruna töhfəsini artırmaq üçün çalışır.

3. İşə qəbul edilən kadrların iş təhlükəsizliyini təmin etmək və onların sosial varlığının qorunması üçün zəruri tədbirləri görür.

İnsan resurslarının idarə edilməsinə dair bu ümumi yanaşmalar həm dövlət, həm də özəl sektorda etibarlı sayılır. Dövlət sektorunda insan resurslarının idarə olunması dedikdə, dövlət orqanlarında, bir sözlə, dövlətdə çalışan kadrlara xas olan idarəetmə nəzərdə tutulur. Özəl sektorda insan resurslarının idarə edilməsi dedikdə, özəl müəssisələrdə işçilərin idarə edilməsi ilə əlaqədar fəaliyyətlər başa düşülür. Bu iki sektordakı insan resurslarının idarə edilməsi arasında bəzi oxşarlıqlar və fərqlər olsa da, demək olar ki, oxşarlıqlar fərqliliklərə görə nisbətdə gedərək artır.

İnsan resurslarının idarə edilməsi müəyyən idarəetmə yanaşmasına və fəlsəfəsinə əsaslanır. İnsan resurslarının idarə edilməsində baş verən inkişaflar idarəetmə sahəsində transformasiyalarla sıx bağlıdır. İdarəetmə ilə bağlı düşüncə, struktur və təcrübələr sivilizasiyaların inkişaf proseslərini və bu proseslərdə istehsal amilləri arasındakı əlaqələr böyük təsir göstərmişdir.

Sivilizasiyalara uyğun olaraq "aqrar cəmiyyəti", "sənaye cəmiyyəti" və "informasiya cəmiyyəti" mərhələləri şəklində üçlü bir təsnifat aparılır. Hər bir mərhələnin idarəetmə düşüncəsi, strukturları, cəmiyyət – dövlət münasibətləri, işçilərin ixtisasları, statusları və menecerlərin, idarəçilərin rolları fərqli olub. Sivilizasiyalara uyğun mərhələlərdə torpaq, kapital və əməyin keyfiyyətində əhəmiyyətli dəyişikliklər yaşanmışdır. Aqrar cəmiyyətdə üstünlük təşkil edən istehsal amili və sərvətin mənbəyi torpaq olmuşdur. Torpaqları böyük və münbit olan varlı sayılırdı. Böyük torpaq sahibləri siyasi cəhətdən güclü insanlar idi və onlar ölkələrin, şəhərlərin idarəetməsi üzərində əhəmiyyətli bir təsirləri var idi. Avropadakı aristokratiya bu dövrün məhsuludur.

18 – ci əsrin ikinci yarısında meydana çıxan sənaye inqilabı istehsal sahəsində bir sıra texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni sahələrdə əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb oldu. İstehsal torpaqdan fabriklərə keçməyə başladı və buna görə də sərvət mənbəyi istehsalda istifadə olunan pul, qurğu, maşın və avadanlıq kimi kapital adlanan alət və avadanlıqlara çevrildi.

Sənaye inqilabı fabriklərin yaradılması və kütləvi istehsalla məhdudlaşmırdı: ailə quruluşundan məskunlaşma modelinə, işçi – işəgötürən münasibətlərindən sosial münasibətlərə qədər, feodal idarəçiliyindən tutmuş milli dövlətə, ənənəvi strukturlardan müasir strukturlara və münasibətlərə qədər həyatın geniş spektrinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Sənaye inqilabı 19 – cu əsr boyu və 20 – ci əsrin son rübünə qədər öz hökmranlığını davam etdirdi.

Sənaye cəmiyyəti dövlət idarəçiliyində də bürokratiyanı və bürokratları mühüm güc mərkəzinə çevirmişdir. Maks Veber, Karl Marks, F. Teylor, Henri Fayol, Vudro Vilson kimi mütəfəkkirlər bu dövrdə idarəetmə haqqında öz nəzəriyyələrini inkişaf etdirdilər. Bu dövrdə müəssisələrdə və iş yerlərində işçilərin səmərəliliyini və məhsuldarlığını artırmaq üçün mühüm tədqiqatlar və təhlillər aparılmışdır. Sənaye işçilərinin məhsuldarlığının artırılması üçün F. Teylorun apardığı təhlillər və onun işləyib hazırladığı üsullar praktikada tətbiq edilmiş və sosial dövlətin sərvətinin yaradılmasında əsas rol oynamışdır. 1920 – ci illərin sonlarından etibarən kadrların idarə edilməsi ilə bağlı fikirlər və təcrübələr də, psixologiya elminin məlumatlarından bəhrələnməyə başlanılmışdır. Elton Mayonun insan ehtiyacları ilə bağlı araşdırmaları və təhlilləri müəyyən etmişdir ki, müəssisədə işçilərin məhsuldarlığını artırmaq üçün onların psixoloji tərəflərinə daha çox önəm verilməlidir. Bu dövr insan münasibətləri hərəkatı ilə yadda qalmışdır. Beləliklə, "xoşbəxt işçi səmərəli işçidir" anlayışı inkişaf etmişdir. Lakin bu yanaşma insan münasibətlərinə birölçülü baxışa malik olmuş və bu idarəetmədə iştiraka, çevik iş üslublarına, biznes proseslərinə, standartlara və qaydalara lazımi əhəmiyyət verilməməsi səbəbindən, 1970 – ci illərdən başlayaraq təsirini itirməyə başladığı müşahidə edilmişdir. Sivilizasiya tarixində sənaye cəmiyyətindən sonra üçüncü köklü dəyişiklik kompüterlərin həyatın bütün sahələrində geniş tətbiqi və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə ortaya çıxdı. Bu inkişaflar informasiya istehsalı, ötürülməsi və emal gücünə sürətləndirici və təkmilləşdirici təsir göstərmişdir və bu da bəzilərinin "post-sənaye cəmiyyəti", bəzilərinin isə "informasiya cəmiyyəti" adlandırdığı fazanın yaranmasına gətirib çıxardı. Cəmiyyətin bu mərhələsində informasiya inkişafın, müxtəlifliyin, innovasiyaların və məhsuldarlığın fundamental dinamikasına çevrilmişdir. Kapital qıt resurs olmaqdan çıxdı və qloballaşma ilə daha çox axıcı olmaq nəticəsində, müəssisələrdə fərqlilik yaradan və rəqabət üstünlüyünü təmin edən əsas amil bilik və onu istehsal edən insanlar oldu. İnsan resursları biznes üçün strateji üstünlüyə çevrilmişdir. İnsan resursları konsepsiyasının məqsədi iş həyatında insan mərkəzli bir yanaşma təqdim etməkdir. Bir sözlə, daim öyrənən və öyrənməni mənimsəyən bilik işçilərindən daha çox faydalanmaqdır. Müəssisələrin maraq dairəsi fiziki resurslardan və kapitaldan "intellektual kapitala" olan informasiyaya və onu istehsal edən və istifadə edən insanlara keçdi. 1970 – ci illərin sonlarında müəssisələr "məhsul mərkəzli" düşüncə əvəzinə "müştəri mərkəzli" strategiyaları istehsal etməyə başladılar. Bununla əlaqədar olaraq "ümumi keyfiyyət" anlayışı inkişaf etmişdir (Düren, 2000).

Bütün bunlar insan resurslarını ön plana çıxmasına səbəb olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, insan resurslarının idarə edilməsi sistemində özəl sektordakı bu inkişaflar özünü geniş ölçüdə dövlət idarəçiliyinədə yansıtmışdır.

İnsan resurslarının idarə edilməsinin əsas xüsusiyyətləri

İnsan resurslarının idarə edilməsi ümumən idarəetmə ilə bağlı əsas dəyərlər, anlayış, siyasət, struktur, metod və təcrübələrlə formalaşan bir sahədir. Başqa sözlə, idarəetmənin daxili elementidir. İdarəetmə ilə bağlı ümumi inkişafları nəzərə alaraq insan resurslarının idarə edilməsinin əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

1. İnsan resurslarının idarə edilməsi təşkilati inkişaf ilə işçilərin fərdi və qrup olaraq inkişafları arasında sıx əlaqə olduğunu düşünür. İnformasiyanın qısa müddətdə köhnəlməsinin qarşısını almaq və yeniliklərə vaxtında yetişmək üçün işçilərin yaradıcılıq, bilik və təcrübə səviyyələrini daim təkmilləşdirməyi qarşısına məqsəd olaraq qoyub.
2. İnsan resurslarının idarə edilməsi girişdən daha çox nəticələrə diqqət yetirir. Kadrların sayı, onların iş saatları və əmək haqqılarından daha çox, onların performansına və bunun təşkilatın səmərəliliyinə təsirinə diqqət yetirir.
3. İnsan resurslarının idarə edilməsi işçiləri daxili maraqlı tərəflər kimi görür, orqanın məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi və digər qərarların qəbulu proseslərində fəal iştirakın faydalı olacağını düşünür.
4. İnsan resurslarının idarə edilməsi təşkilatda "mən" mərkəzli bir yanaşmadan daha çox "biz" mərkəzli bir mədəniyyəti əsas sayır.
5. İnsan resurslarının idarə edilməsi iyerarxiyaya əsaslanan bir səlahiyyət növü əvəzinə, birgə əməkdaşlıqa, təcrübəyə və komanda işinə əsaslanan bir fəaliyyəti əks etdirir.
6. İnsan resurslarının idarə edilməsi biznes və əməliyyat proseslərinin sadələşdirilməsini, yazılı qaydaların azaldılmasını və sadələşdirilməsini, təşkilatın daha sadə və çevik strukturunda təşkilini

əhatə edir. O, çevik iş üslublarını, performansla bağlı əmək haqqını və məşğulluq rejimlərini müdafiə edir.

7. İnsan resurslarının idarə edilməsi işçilərdən maksimum istifadə ideyasına əsaslanır. İşçilərin bu məqsədlə gördüyü işlərə əlavə olaraq, birdən çox iş üzrə də təlim verməklə alternativ istifadə siyasətinə önəm verilir.

8. İnsan resurslarının idarə edilməsi dinamik bir prosesdir və inkişaflara həssaslıq tələb edir. Bu baxımdan qurumun özünü daim yeniliklərə və inkişaflara uyğunlaşdıra bilməsi üçün dəyişikliyə yönəlmiş bir qurum mədəniyyətinin inkişafına töhfə verməyə çalışır (Shafritz, Russell, Borick, 2021).

Dövlət və özəl sektorda insan resurslarının idarə edilməsinin oxşar və fərqli cəhətlərinin müqayisəli təhlili

Dövlət və özəl müəssisələrdə insan resurslarının idarə edilməsində bəzi oxşarlıqlar və fərqlər mövcuddur. Oxşarlıqlar dövlət idarəçiliyi və özəl idarəetmə anlayışları arasındakı yaxınlaşma ilə bağlıdır. Fərqlər isə hər iki sektorun unikal xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Dövlət və özəl sektorda insan resurslarının idarə edilməsində olan oxşarlıqlara aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Hər iki seqmentdə insan resurslarının idarə edilməsi təşkilatın insan aspekti ilə bağlıdır. Hər bir müəssisə fəaliyyət göstərdiyi sahədən asılı olmayaraq hər bir təşkilatın uğur qazanması üçün insan resurslarına ehtiyac duyur və bu resurslarını inkişaf etdirməlidirlər.

2. Hər iki sektorda əmək bölgüsü, iyerarxiya, yazılı qaydalar kimi bəzi elementləri özündə birləşdirən bir quruluş, norma və münasibətlər nizamı mövcuddur. Buna "bürokratik" element deyilir.

3. İdarəetmə müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün "əməkdaşlığa" əsaslanan bir qrup faəliyyəti olduğuna görə növündən asılı olmayaraq hər bir təşkilatın məqsədi bu əməkdaşlığı və koordinasiyanı təkmilləşdirməkdir.

4. Hər iki seqmentdə insan resurslarının idarə edilməsində keyfiyyət, səmərəlilik, effektivlik, karyera, dürüstlük, performans və peşəkarlıq kimi dəyər və prinsiplər vacib önəm qazanmışdır.

5. Hər bir sektorda insan resursları ilə bağlı daxilolmalardan daha çox nəticələrə və resurslara diqqət yetirilməyə başlanmışdır.

6. Hər iki sektorda insan resursları qurumun "əsas kapitalı" sayılır və ona qoyulan investisya xərc sayılmır (Eryılmaz, 2010).

Dövlət və özəl sektorda insan resurslarının idarə edilməsi anlayışında və təcrübələrində bəzi əsaslı fərqlər var. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

1. Ümumi olaraq dövlət xidmətləri hər kəsi maraqlandıran mənfəətdən daha çox ictimai maraq ideyasının üstünlük təşkil etdiyi fəaliyyətlərdən ibarətdir. Özəl sektorda isə bu məqsəd mənfəətin əldə edilməsinə yönəlib. Bu səbəblə dövlət sektorunda işləyən kadrlardan qanunauyğun və ictimai rifah naminə səmərəli işləmələri istənilirsə, özəl bir müəssisədə işləyənlərdən isə müəssisənin mənfəət məqsədi üçün işləmələri gözlənilir.

2. Özəl sektor rəhbərləri işçilərin maddi və sosial hüquqları ilə bağlı qarşılıqlı danışıqlar yolu ilə müəyyən həll yollarına nail olsalar da, dövlət sektorunda işləyən işçilərin iqtisadi və sosial hüquqları ümumiyyətlə, hüquqi tənzimləmələr çərçivəsində birtərəfli qaydada həyata keçirilir və qorunur. Qeyd etmək lazımdır ki, kollektiv sövdələşmə halları burada istisna hal kimi qəbul edilir.

3. Dövlət xidmətləri hüquqi və formal qaydalara uyğun həyata keçirilir. Bir dövlət orqanında rəhbərin qərar və fəaliyyət azadlığı, bir şirkət rəhbərinə nisbətən daha çox məhduddur.

4. Dövlət xidmətləri hər kəsin gözü qarşısında baş verir. Buna görə də, dövlət vəzifəlilərinin işləri və fəaliyyətləri dövlətin nəzarəti və yoxlanışı altındadır. Özəl sektor işçilərinin isə dövlətlə və ya siyasətlə birbaşa əlaqələri yoxdur. Bununla belə, bizneslərinin gələcəyi ilə yaxından maraqlandıqları üçün biznes rəhbərləri də cəmiyyətə qarşı daha həssas olmağa çalışırlar.

5. Özəl sektora görə dövlət sektorunda işləyənlərin xidmət təhlükəsizliyi daha yaxşı təmin edilir və qorunur. Xidmətin təhlükəsizliyi faktoruna görə insanlar ödənişi az olsa belə, ümumiyyətlə dövlət sektorunu özəl sektora dəyişə bilərlər.

Dövlət sektorunda insan resurslarının idarə edilməsində əsas anlayış və dəyərləndirmələr

Dövlət sektorunda insan resurslarının idarə edilməsi dedikdə, dövlətin üzərinə götürdüyü vəzifələri yerinə yetirən kadrların bağlı olacağı əsas siyasətlər, şərtlər, qaydalar, texnika və praktikaların məcmusu başa düşülür. Bura qayda və təcrübələr, işə qəbul, siniflendirmə, əmək haqqının müəyyən edilməsi, təlim, qiymətləndirmə, yüksəliş, hüquqlar, vəzifə, məsuliyyətlər və

intizam prosedurları kimi müxtəlif məsələlər daxil edilir. Bu çərçivədə dövlət sektorunda insan resurslarının idarə edilməsi ləyaqət, karyera, sinifləndirmə, performans və qərəzsizlik kimi müəyyən prinsip və dəyərlərə əsaslanır.

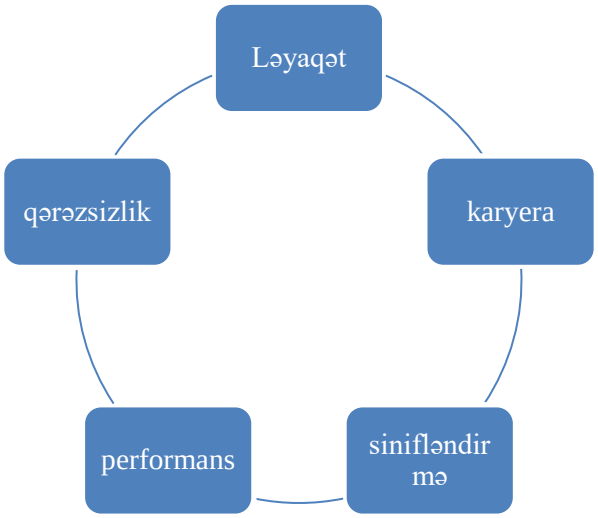

Şəkil 1. Dövlət sektorunda təməl prinsip və dəyərlər

"Ləyaqət" və "layiq" sözləri gündəlik ifadələrdə tez-tez istifadə olunan terminlərdir. Ləyaqəti qısaca olaraq bir işi uğurla yerinə yetirmək üçün güc və sərişdə kimi müəyyən etmək olar. Layiq sözü isə keyfiyyətləri, hərəkətləri və davranışları ilə əlaqədar bir şeyi əldə etmək hüququna sahib olmaq kimi başa düşmək olar. İnsan resurslarının idarə edilməsində ləyaqət və ya sərişdə anlayışı iki şəkildə ifadə olunur: "dar" və "geniş".

Dar mənada ləyaqət ən istedadlı və ictimai vəzifələrə uyğun kadrların seçilməsidir. Burada istedad həm bilik, həm ədəb, həm mədəniyyət, həm də bacarığı ifadə edir. Geniş mənada ləyaqət, dövlət vəzifələrinə qəbul və xidmət daxilində yüksəlişin "işə uyğunluq" və ya "performans" meyarlarına əsaslanır. Bu mənada ləyaqət təkcə işə qəbul deyil, həm də insan resurslarının idarə edilməsi prosesinin digər mərhələlərində də əhəmiyyət qazanmaqdadır. Başqa sözlə, xidmət daxilində irəliləyişlər və yüksəlişlər birbaşa bacarıq və müvəffəqiyyət dərəcəsi ilə bağlıdır.

Karyera insanın öhdəsinə götürdüyü işdə tədricən irəliləməsini və ya həyatda uğur qazanma dərəcəsini özündə əks etdirir. Daha konkret desək, karyera insan üçün normal olaraq gənc yaşlarında yüksəliş ümidi ilə başlayıb və təqaüdə çıxana qədər davam etdirdiyi peşə həyatıdır. Dövlət sektorunda karyeranın mənası dövlət qulluğunun yüksəldilməsi imkanlarına əsaslanan bir peşəyə çevrilməsidir. Dövlət qulluğu peşəsində karyera vəzifə ilə bağlı mütəxəssis statusunu əldə etmək və bunun davam etdirilməsi prosesini ifadə edir. Karyeranın məqsədi isə uyğun olan istedadlı insanları cəlb etmək, onları xidmətdə saxlamaq və onlara sabit bir status qazandırmaqdır.

Sinifləndirmə iyerarxik əlaqələri olan xidmət qruplarından eyni və ya oxşar bölmələrin birləşdirilərək qruplaşdırmaya tabe edilməsidir. Müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan sinifləndirmə sistemlərində ümumi məqsəd insan resurslarının idarə edilməsini rasional prinsiplərlə əlaqələndirməkdir. Sinifləndirmə kadr əməliyyatlarının icrasında bəzi üstünlüklər yaradır. Bu üstünlüklərdən birincisi xidmətə almaqdakı asanlıqdır. İkinci faydası ədalətli, adekvat və müntəzəm əmək haqqı rejiminin qurulmasına kömək edir. Üçüncüsü yaxşı sinifləndirmə, karyera sisteminin qurulması, inkişafı və peşələrin formalaşması üçün ilkin şərtdir.

Dövlət sektorunda sinifləndirmə hər bir ölkədə, dövlətdə müxtəlif üsul və prinsiplərə əsasən aparılır. Hər bir dövlətin idarəetmə yanaşmasında sosial və iqtisadi strukturundakı fərqliliklər sinifləndirmənin müxtəlif formalarını ortaya çıxarır. Lakin bu müxtəlif sinifləndirmə formalarını ümumi prinsiplər baxımından iki əsas qrupa bölmək mümkündür. Bu qruplaşma "heyət" və "rütbə" əsasına görə aparılır. Heyət sinifləndirməsi vacib və önəmli olan bir işdir. Heyət – dövlət xidmətlərinin daimi və müntəzəm bir şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək üçün formalaşdırılan və bu xidmətləri yerinə yetirəcək işçilərin sayı, ixtisası, dərəcəsi, vəzifə, səlahiyyət və öhdəliklər baxımından

bir qrafiki göstərir (Denhardt, Robert, 2009).

Rütbə sinifləndirilməsinin başlanğıc nöqtəsində vəzifələr, işlər, məsuliyyətlər deyil, bu vəzifələri və səlahiyyətləri yerinə yetirəcək insanların malik olduqları fərdi keyfiyyətlərdir. Bu keyfiyyətlərdən ən mühümü insanın təhsilli və peşəkar formalaşmasıdır. Rütbə sinifləndirilməsində dövlət xidmətləri şaquli və üfüqi miqyasda qruplaşdırılır.

Performans planlaşdırılmış fəaliyyət nəticəsində əldə edilən nəticəni müəyyən edən və ya təsvir edən anlayışdır. Performans bir proqram çərçivəsində ölçülməyə və qiymətləndirilməyə çalışılır. Performans proqramı korporativ performans proqramı və fərdi performans proqramı olaraq iki hissəyə ayrılır. Performans dəyərləndirilməsi müxtəlif məqsədlər üçün həyata keçirilir ki, bunlara daxildir:

- ✓ İş həyatında mənfi davranışların dəyişdirilməsi;
- ✓ Kadrların keyfiyyət və kəmiyyət baxımdan uğurlarının artırılması;
- ✓ Personalın gələcək potensialını özünü təkmilləşdirmə və ya müvafiq təlim ehtiyacları baxımından qiymətləndirmək;
- ✓ Kadrların cari vəzifələrini nə dərəcədə yerinə yetirdiyini müəyyən etmək;
- ✓ İşçilərin intizam və işə son vermə prosedurları ilə bağlı qeydlər və məlumat faylları yaratmaq.

Qərəzsizlik – dövlət qulluqçuları öz vəzifələrini yerinə yetirərkən dili, dini, siyasi düşüncə, irqə, cinsə və bu kimi səbəblərə görə heç bir ayrı – seçkiliyə yol verməməlidirlər və qərəzsiz davranmalıdırlar. Dövlət kadrlardan qanuna, ictimai mənafeyə və xidmət tələblərinə uyğun olaraq işlərini görmələri, hər cür özbaşınalıqdan uzaq durmaları gözlənilir. Bütün kadr rejimlərində qərəzsizlik prinsipinə xüsusi diqqət yetirilir və bu önəmli bir amildir.

NƏTICƏ

Tədqiqat işində bütün bu qeyd edilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, insan resurslarının idarə edilməsi müasir dövrdə ən önəmli bir ünsürə çevrilmiş və dinamik bir xüsusiyyətə malik olmuşdur. İnsan resursları müəssisənin ən vacib elementi sayılır. İşçilərin düzgün seçilməsi, onların motivasiyası, performans dəyərləndirilməsi, ixtisası, peşə bilik və bacarıqları və bu kimi bir çox funksiyalarla artıq insan resurslarının idarə edilməsi kompleks şəkildə məşğul olur. Dünyanın hər bir ölkəsində bu sahəyə xüsusi və müxtəlif diqqət göstərilir. Qeyd etmək lazımdır ki, insan resurslarının idarə edilməsi səmərəli və məhsuldar nəticələr əldə olunmasına imkan verir. Özəl sahədə insan resurslarının idarə edilməsinə olan xüsusi və əhəmiyyətli yanaşmalar, artıq dövlət sektorunada keçmişdir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, dövlət və özəl sektorda insan resurslarının idarə edilməsinin oxşar cəhətləri artmaqda davam edir. Bununla belə, bəzi fərqlər də mövcuddur. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, hər bir müəssisə, təşkilat və ya dövlət orqanı insan resurslarına önəmli diqqət yetirməlidirlər. Çünki, insan resursları müəssisənin daxili elementi sayılır və bir çox prosesi hərəkətə gətirən güc insan faktorudur ki, bu da ən önəmli məsələdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

40. Denhardt, Robert B. ve Janet V. Denhardt. (2009). Public Administration: An Action Orientation. Sixth edition, Belmont: Thomson Wadsworth, 295
41. Shafritz, Jay M, E.W. Russell ve Christopher P. Borick (2021). Introducing Public Administration. New York: Pearson International Edition, 18-37, 418
42. Eryılmaz, Bilal. (2010). Kamu Yönetimi. 3. baskı, Ankara: Okutman Yayıncılık, 260-274
43. Fındıkçı, İlhami. (2001). İnsan Kaynakları Yönetimi. 3. baskı, İstanbul: ALFA, 13-18
44. Düren, Zeynep. (2000). 2000'li Yıllarda Yönetim. İstanbul: ALFA, 17-19

SÜNİ İNTELLEKTİN NƏQLİYYAT SFERASI MÜƏSİSƏLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ ROLU

Fərid Təbrizli
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
Biznesin idarə edilməsi(Mühasibat uçotu üzrə)MBA
feridtebrizli07@gmail.com
ORCID : 0009-0008-2057-2512

Xülasə: Məqalədə Süni intelektin nəqliyyat sektoru müəssisələrinin idarə edilməsində çoxşaxəli rolu haqqında ümumi məlumat verilib. Məlumdur ki,əhali artımı məntiqi olaraq nəqliyyat vasitələrinin sayının və hərəkət intensivliyin artmasını doğurur. Bu artım iqtisadi tərəqqinin nəticəsi olsa da, problemsiz ötüşmür. Yolların ifrat yüklənməsi, ekoloji çirklənmə, qəza və digər problemlər də paralel surətdə artır. Nəqliyyat vasitələrinin artması sürücülərə və ümumiyyətlə nəqliyyat sferası müəsiələrinin idarə olunmasını çətinləşdirir. Bəzən də vəziyyət xaotik hal alır. Digər tərəfdən, insan yönümlü şəhərlərin yaradılması və ekoloji çirklənmənin minimuma endirilməsi üçün beynəlxalq təşkilatlar ölkələrə təzyiqi artırır. Bu yerdə dövlət qurumlarının köməyinə süni intellekt gəlir.

Xarici təcrübədən görürük ki, süni intellektin nəqliyyat sferası müəsisələrində tətbiqi müsbət nəticə verir. Müxtəlif ölkələrdə süni intellektin nəqliyyatın idarə edilməsinə tətbiqində başlıca məqsəd insan amilinin aradan qaldırılması, bu mümkün olmadıqda isə minimuma endirilməsidir.

Süni intelekt əməliyyatın səmərəliliyini, təhlükəsizliyini, müştəri xidmətlərini və davamlılığı yaxşılaşdırır, eyni zamanda təşkilatlara dəqiq məlumatlara əsaslanan düzgün qərarlar qəbul etməyə kömək edir. Süni intellekt texnologiyaları inkişaf etməyə davam etdikcə, onların nəqliyyat sferası müəsisələrinin idarə edilməsinə təsiri daha da əhəmiyyətli olacaq.

Açar sözlər **:** İnformasiya təminatı, İdarəetme uçotu, Süni intelekt, Nəqliyyat sferası, Effektivlik, İnovasiya

The Role of Artificial Intelligence in the Management of Transportation Sector Enterprises

Summary: The article provides general information about the multifaceted role of Artificial Intelligence in the management of transport sector enterprises. It is known that population growth logically leads to an increase in the number of vehicles and traffic intensity. Although this growth is the result of economic progress, it is not without problems. Overloading of roads, environmental pollution, accidents and other problems are also increasing in parallel. The increase in the number of vehicles makes it difficult for drivers and the management of transport enterprises in general. Sometimes the situation becomes chaotic. On the other hand, international organizations increase pressure on countries to create human-oriented cities and minimize environmental pollution. This is where artificial intelligence comes to the aid of state institutions.

From foreign experience, we see that the application of artificial intelligence in the transport sector brings positive results. The main goal of applying artificial intelligence to traffic management in different countries is to eliminate the human factor, and if this is not possible, to minimize it.

Artificial intelligence improves operational efficiency, security, customer service and sustainability while helping organizations make the right decisions based on accurate data. As artificial intelligence technologies continue to develop, their impact on the management of transportation enterprises will become even more significant.

Keywords: Information provision, Management accounting, Artificial intelligence, Transport sphere, Efficiency, Innovation

Роль искусственного интеллекта в управлении предприятиями транспортной отрасли

Реферат: В статье приведены общие сведения о многогранной роли искусственного интеллекта в управлении предприятиями транспортной отрасли. Известно, что рост населения логично приводит к увеличению количества транспортных средств и интенсивности движения. И хотя этот рост является следствием экономического прогресса, он не обходится без проблем. Параллельно растут перегрузка дорог, загрязнение окружающей среды, аварийность и другие проблемы. Увеличение количества транспортных средств усложняет работу водителей и

руководства транспортных предприятий в целом. Иногда ситуация становится хаотичной. С другой стороны, международные организации усиливают давление на страны с целью создания городов, ориентированных на человека, и минимизации загрязнения окружающей среды. Именно здесь на помощь государственным институтам приходит искусственный интеллект.

Из зарубежного опыта мы видим, что применение искусственного интеллекта в транспортной сфере приносит положительные результаты. Основная цель применения искусственного интеллекта для управления дорожным движением в разных странах - исключить человеческий фактор, а если это невозможно, то свести его к минимуму.

Искусственный интеллект повышает операционную эффективность, безопасность, качество обслуживания клиентов и устойчивость развития, помогая организациям принимать правильные решения на основе точных данных. По мере дальнейшего развития технологий искусственного интеллекта их влияние на управление транспортными предприятиями будет становиться все более значительным.

Ключевые слова: Информационное обеспечение, Управленческий учет, Искусственный интеллект, Транспортная сфера, Эффективность, Инновации.

Giriş

Süni intellektin nəqliyyat sektorundakı rolu müxtəlif ölkələrdə diqqətlə araşdırılır. Nəqliyyatın intensivləşməsi, artan sürücülük və nəqliyyat sənayesindəki artım iqtisadi inkişafı təmin edir, amma bu da yolların yüklənməsi, çevrəyə zərər, qəzalar və idarənin müəyyən olunmasında çətinliklər kimi problemləri də artırır.

Süni intellektin tətbiqi bir çox ölkədə nəqliyyat idarəetməsində müsbət nəticələr verir. İnsan amilinin sərfələrinin azaldılması və ya minimuma endirilməsi, bu mümkün olmadıqda isə, ən azı səmərəlilik və effektivlikdə artımı təmin edir. Bu texnologiyalar, təhlükəsizliyi, müştəri xidmətlərini və işin davamlılığını artıraraq, qərarların düzgün qəbul edilməsində təşkilatlara kömək edir.

Süni intellektin nəqliyyat sektorunda daha da irəliləməsi ilə birlikdə, idarəetməyə olan təsiri də daha da əhəmiyyətli olacaq. Dövlət qurumlarına bu texnologiyaların dəstəyi, insan yaradıcı fəaliyyətlərini daha yaxşılaşdırmaq və çevərə minimal zərər verməyə kömək edir.

Giriş yazısında məqalənin mühüm mövzularını vurğulamaq və oxucuların marağına cavab vermək əhəmiyyətli olacaq. Süni intellektin nəqliyyatın idarə olunmasında tətbiqi mövzusunda olan dəyişikliklər və faydalar barədə daha ətraflı məlumatlar da qeyd edilə bilər.

Tədqiqat metodu

Nəqliyyat müəsisələrinin illik hesabatı

2023-cü ilin yanvar-iyul ayları ərzində yük və sərnişin daşımaları əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə müvafiq olaraq 6,5 faiz və 16,3 faiz artmışdır.

Nəqliyyat sektorunda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri tərəfindən 128,3 milyon ton yük daşınmışdır. Yüklərin 4,2 faizi dəniz, 8,3 faizi dəmir yolu, 0,1 faizi hava, 56,0 faizi avtomobil nəqliyyatı, 31,4 faizi isə boru kəməri ilə daşınmışdır.

Yük daşınmasının nəqliyyat növləri üzrə strukturu, faizlə Qrafik 11

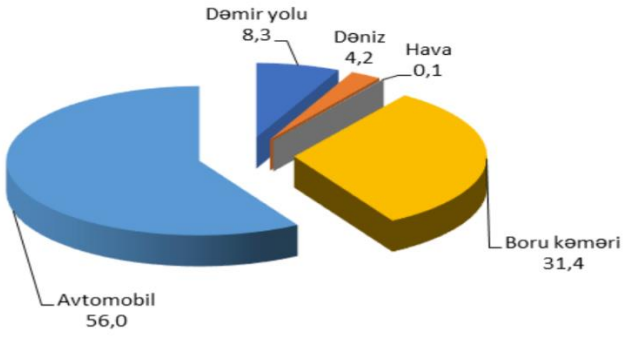

Qeyri-dövlət sektoruna məxsus nəqliyyat vasitələri ilə daşınmış yüklərin həcmi 5,2 faiz artmış, daşınmış yüklərin ümumi həcmində bu sektorun xüsusi çəkisi 76,8 faiz təşkil etmişdir. 2023-cü ilin

yanvar-iyul aylarında nəqliyyatçılar 1041,1 milyon sərnişinə xidmət göstərmişlər. Sərnişinlərin 87,5 faizi avtomobil nəqliyyatı, 11,9 faizi metro, qalan hissəsi isə digər nəqliyyat növləri ilə daşınmışdır

Qeyri-dövlət sektoruna məxsus nəqliyyat vasitələri ilə daşınmış yüklərin həcmi 5,2 faiz artmış, daşınmış yüklərin ümumi həcmində bu sektorun xüsusi çəkisi 76,8 faiz təşkil etmişdir.

2023-cü ilin yanvar-iyul aylarında nəqliyyatçılar 1041,1 milyon sərnişinə xidmət göstərmişlər. Sərnişinlərin 87,5 faizi avtomobil nəqliyyatı, 11,9 faizi metro, qalan hissəsi isə digər nəqliyyat növləri ilə daşınmışdır

Dəmir yolu nəqliyyatı ilə 2023-cü ilin yanvar-iyul aylarında 10,6 milyon ton yük, 3753,9 min sərnişin daşınmış, 2022-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə yük daşınmasında 4,6 faiz, sərnişin daşınmasında isə 50,8 faiz artım müşahidə olunmuşdur.

Orta hesabla sutkada yüklənmiş və boşaldılmış vaqonların hər birinin sayı 415-ə bərabər olmuşdur.

Sutka ərzində dəmir yolunun Şimal istiqaməti üzrə 21,0 min ton, Qərb istiqaməti üzrə 2,8 min ton, Cənub istiqaməti üzrə isə 0,8 min ton yüklənmə işi yerinə yetirilmişdir.

Dəniz nəqliyyatı ilə 2023-cü ilin yanvar-iyul aylarında daşınmış yüklərin həcmi 5341,5 min ton təşkil etmiş və əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 24,8 faiz artmışdır. Yüklərin 56,9 faizini neft yükləri təşkil etmişdir.

Dəniz limanları tərəfindən 7445,8 min ton həcmində yükləmə-boşaltma işləri həyata keçirilmiş və yüklərin 6111,9 min tonunu və ya 82,1 faizini tranzit yüklər təşkil etmişdir.

2023-cü il avqust ayının 1-i vəziyyətinə limanlarda qalan yüklərin həcmi 285,7 min ton olmuşdur.

Dövr ərzində bu nəqliyyat növü ilə daşınmış sərnişinlərin sayı 2022-ci ilin müvafiq dövrünə nisbətən 5,8 faiz artaraq 12,7 min nəfər olmuşdur

Nəqliyyat sektorunda daşınmış yüklərin həcmi, min ton (Qrafik 12)

Nəqliyyat sektorunda daşınmış yüklərin həcmi, min ton

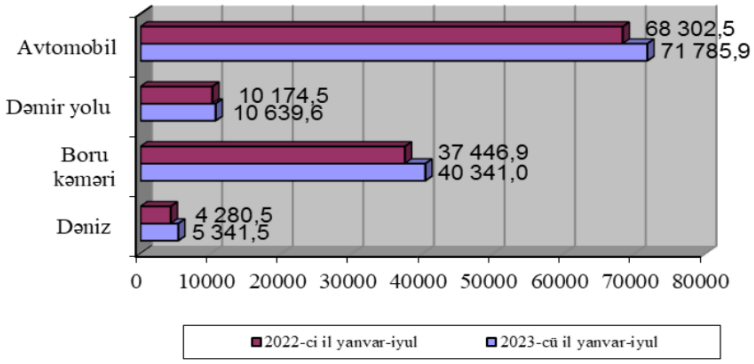

Nəqliyyat sektorunda daşımaların həcmində xüsusi çəkisi ən böyük olan **avtomobil nəqliyyatı** ilə 71,8 milyon ton yük, 911,5 milyon sərnişin daşınmış və əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə müvafiq olaraq 5,1 faiz və 17,3 faiz artım qeydə alınmışdır. Sərnişinlərin 95,0 faizi avtobus, 5,0 faizi isə minik taksilərinin xidmətlərindən istifadə etmişdir. Yük dövriyyəsi 4,7 faiz, sərnişin dövriyyəsi isə 17,0 faiz artmışdır.

Metro nəqliyyatının xidmətlərindən istifadə etmiş sərnişinlərin sayı 8,8 faiz artaraq 124,3 milyon nəfər olmuşdur.

Hava nəqliyyatı ilə 1568,3 min və ya 37,8 faiz çox sərnişin daşınmış, daşımaların 99,9 faizi dövlət, 0,1 faizi isə özəl müəssisələrə məxsus nəqliyyat vasitələri ilə həyata keçirilmişdir. Bu nəqliyyat növü ilə yükdaşıma 38,1 faiz azalaraq 168,5 min ton olmuşdur.

Magistral neft kəmərləri ilə 23076,5 min ton neft nəql edilmişdir. Nəqletmənin 76,3 faizi Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft ixrac kəməri ilə həyata keçirilmiş və cari ilin yanvar-iyul ayları ərzində bu kəmər vasitəsilə 17615,0 min ton neft ötürülmüşdür. Dövr ərzində BTC kəməri ilə nəql edilmiş neftin 83,5 faizini və ya 14706,3 min tonunu Azərbaycanda hasil edilən neft, 16,5 faizini və ya 2908,7 min tonunu isə Türkmənistan və Qazaxıstandan daxil olan neft təşkil etmişdir.

Magistral qaz kəmərləri ilə 23978,5 milyon kub-metr qaz nəql edilmiş və əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 4,6 faiz artım müşahidə olunmuşdur. Qazın nəqlinin 53,1 faizi BakıTbilisi-Ərzurum Cənubi Qafqaz boru kəməri vasitəsilə həyata keçirilmiş və 12737,9 milyon kub-metr qaz ötürülmüşdür

Süni intellekt (SI) nədir və necə işləyir??

Süni intellekt insan zəka proseslərinin maşınlar, xüsusən də kompüter sistemləri tərəfindən simulyasiyasıdır. Süni intellektin xüsusi tətbiqlərinə ekspert sistemləri , təbii dil emalı , nitqin tanınması və maşın görmə daxildir.Süni intellekt ətrafında şırınga artdıqca, satıcılar məhsul və xidmətlərinin ondan necə istifadə etdiyini təbliğ etməyə çalışırlar. Çox vaxt SI adlandırdıqları şey maşın öyrənməsi kimi texnologiyanın sadəcə bir komponentidir . Süni intellekt maşın öyrənmə alqoritmlərinin yazılması və öyrədilməsi üçün xüsusi aparat və proqram təminatının təməlini tələb edir. Heç bir proqramlaşdırma dilinin süni intellektlə sinonimi yoxdur, lakin Python, R, Java, C++ və Julia süni intellekt tərtibatçıları arasında populyar xüsusiyyətlərə malikdir.

SI proqramlaşdırması aşağıdakıları əhatə edən xüsusi bacarıqlara diqqət yetirir:

- **Öyrənmək**. Süni intellekt proqramlaşdırmasının bu aspekti məlumatların əldə edilməsinə və onların hərəkətə keçə bilən məlumata çevrilməsinə dair qaydaların yaradılmasına diqqət yetirir. Alqoritmlər adlanan qaydalar hesablama cihazlarına konkret tapşırığı necə yerinə yetirmək üçün addım-addım təlimatlar verir.
- **Əsaslandırma**. Süni intellekt proqramlaşdırmasının bu aspekti istənilən nəticəyə çatmaq üçün düzgün alqoritmin seçilməsinə diqqət yetirir.
- **Öz-özünə düzəliş.** Süni intellekt proqramlaşdırmasının bu aspekti alqoritmləri daim dəqiqləşdirmək və onların mümkün olan ən dəqiq nəticələri təmin etmək üçün nəzərdə tutulub.
- **Yaradıcılıq**. Süni intellektin bu aspekti yeni şəkillər, yeni mətn, yeni musiqi və yeni ideyalar yaratmaq üçün neyron şəbəkələrdən, qaydalara əsaslanan sistemlərdən, statistik metodlardan və digər süni intellekt üsullarından istifadə edir.

Nəqliyyat bazarında qlobal süni intellekt 19,4% mürəkkəb illik artım tempi (CAGR) ilə 2022-ci ildəki 2,6 milyard dollardan 2023-cü ildə 3,1 milyard dollara yüksəldi. Nəqliyyat bazarında süni intellektin 2027-ci ildə 19,4% CAGR ilə 6,3 milyard dollara qədər artacağı gözlənilir.

Nəqliyyatda süni intellekt yol hərəkəti qaydalarını toplayır, yol sıxlığını minimuma endirir və ictimai nəqliyyat cədvəllərini yaxşılaşdırır. Bu proses logistikanı optimallaşdırmağa kömək edir və əməliyyat müddətini azaldır.

Fərqli texnologiyalara dərin öyrənmə, kompüter görmə, kontekstdə məlumatlılıq və siqnalın tanınması, obyektin tanınması və məlumatların çıxarılması kimi müxtəlif prosesləri əhatə edən təbii dil emalı daxildir. O, yarı avtonom yük maşınlarında, yük maşınlarında, proqnozlaşdırıcı texniki xidmətdə, dəqiqlik və xəritəçəkmədə, avtonom yük maşını və digər tətbiqlərdə istifadə olunur.

Avtonom nəqliyyat vasitələrinə artan tələbatın gələcəkdə nəqliyyat bazarında süni intellektin böyüməsinə təkan verəcəyi gözlənilir. Avtonom nəqliyyat vasitəsi adaptiv İdarəetmə, aktiv sükan, bloklanmaya qarşı əyləc sistemləri, GPS naviqasiyası kimi müxtəlif avtomobildaxili texnologiya və sensorlardan istifadə edərək başlanğıc nöqtədən müəyyən təyinat yerinə "avtopilot" rejimində özünü idarə edə bilən nəqliyyat vasitəsidir. texnologiya, lazer və radar. Avtonom avtomobillər avtomobili idarə etmək və hər hansı qəza və ya maneələri hiss etmək üçün süni intellektdən istifadə edir.

Nəqliyyat bazarında süni intellektə qurumların yol hərəkətinin idarə edilməsi sistemləri, pilotsuz təyyarə sistemləri, qatarların istismarının avtomatlaşdırılması (ATO), gəmiçilik üçün avtomatik identifikasiya sistemləri (AIS) və avtonom naviqasiyadan əldə etdiyi gəlirlər daxildir. Bazar dəyərinə xidmət təminatçısı tərəfindən satılan və ya xidmət təklifinə daxil edilən müvafiq malların dəyəri daxildir. Yalnız müəssisələr arasında ticarət edilən və ya son istehlakçılara satılan mal və xidmətlər daxildir.

Nəqliyyat bazarında süni intellektin əsas oyunçularıdır

- Volvo Avtomobilləri
- Mercedes-Benz Group AG
- Scania AB
- Peloton Interactive, Inc.
- Valeo
- Xevo Inc
- NVIDIA Korporasiyası

- Intel Korporasiyası
- Robert Bosch GmbH
- Continental AG
- Microsoft korporasiyası
- IBM Korporasiyası
- Magna International Inc.
- ZF Friedrichshafen AG.

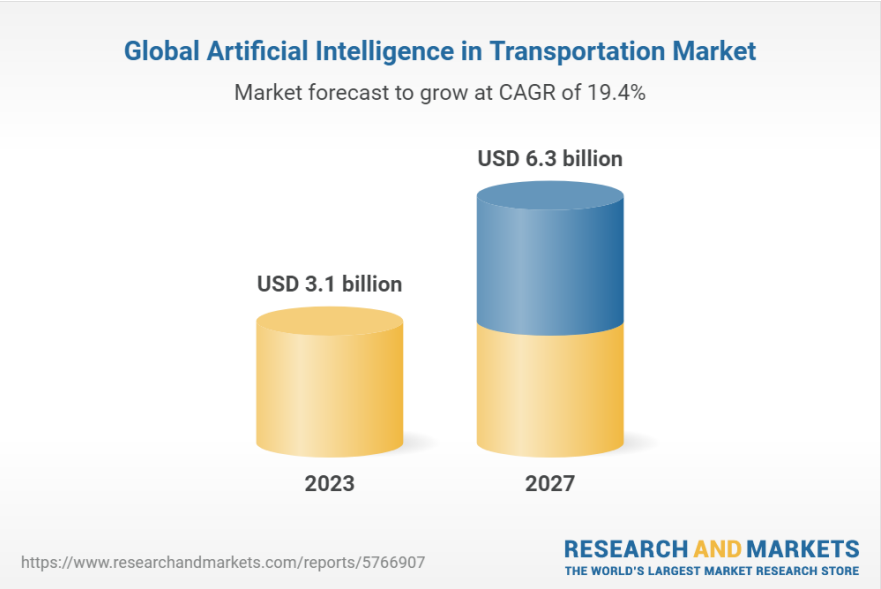

Nəqliyyat və əlaqəli sahələrdə Big Data Analitikası (Böyük həcmli verilənlərin emalı)

Big data analitikası süni intellekt texnologiyasının nəqliyyatda tətbiqinin başqa bir nümunəsidir. O, şirkətlərə paketin ölçüsü, çəkisi, təyinatı və s. haqqında məlumat toplamaqla dəqiq proqnozlar qurmağa imkan verir. Bir çox şirkətlər bu məlumatı necə faydalı və müvafiq şəkildə tətbiq edəcəyini bilməsələr də, Big data analitikası bu problemi həll edir.Bütün prosesi asanlaşdırır, beləliklə də onu daha aydın,daha asan və səhvsiz idarə etmiş oluruq . Satınalma nümunələrini təhlil edərək, böyük məlumat alətləri gələcək bazar tendensiyalarını proqnozlaşdıra və sizin üçün qərar qəbul etmə prosedurunu sadələşdirə bilər.

Logistikada Big datadan istifadənin gözəl nümunəsi onun natamam sifarişi tarixi məlumatlardan əldə edilən məlumatlarla doldurmaq qabiliyyətidir. Bu xüsusi funksiya təchizat idarəetmə prosesini sürətləndirir və müştəri təcrübəsini artırır

Əməliyyat xərclərinin azaldılması

Nəqliyyat sənayesində Süni İntellektin tətbiqi əməliyyat xərclərini də azaldır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, tıxacın yaratdığı əməliyyat xərcləri 2016-cı ildə 74,5 milyard dollara qədər olub.Bu, 2015-ci illə müqayisədə faktiki olaraq 0,5% artıb. Nə gözlədiyini bilmək və ən yaxşı marşrutu tapmaqla şirkətlər daha az avtomobil işə götürə bilər və beləliklə, əmək haqqı, texniki xidmət xərcləri, marketinq xərcləri və istehsal xərcləri də daxil olmaqla əməliyyat xərclərinin böyük bir hissəsinə qənaət edə bilər. Biznesinizin növündən asılı olaraq, siyahınız digər ödənişlərlə genişləndirilə bilər.

Aydındır ki, qeyd olunan xərclərin bəzilərini nəqliyyatda Süni İntellektin tətbiqi ilə azaltmaq olmaz, məsələn, bank haqları və ya digər dolayı xərclər. Lakin şirkətlər bəzi işçiləri maşınlarla əvəz etməklə əməliyyat xərclərinə qənaət edə, bununla da onların vəzifələrini avtomatlaşdıra bilərlər. Bundan əlavə, süni intelektlə əməliiyat xərclərinin idarə olunması işin surətlənməsi həmçinin xərclərin azalmasında böyük rol oynuyur.

İnventar İdarəetmə

Süni intellekt texnologiyası ilə idarə olunan avtomatlaşdırma inventar və anbar idarəçiliyində həqiqətən inqilab etdi. Logistika və nəqliyyat sektoru üçün süni intellektlə inteqrasiya olunmuş anbar robotları gündəlik tapşırıqları daha səmərəli və səhvsiz yerinə yetirməyə qadirdir.

İstehlakçı davranışını təhlil edərək, süni intellekt anbar ehtiyatlarını minimum səviyyədə saxlaya bilir, beləliklə texniki xidmət və icarə xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Nəqliyyat sənayesində süni intellekt həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli proqnozlar verə bilər. Qısa müddətdə o, təklifi tələblə müqayisə edə bilər və anbarınızda yalnız əsasları saxlamağınızdan əmin ola bilər, uzunmüddətli proqnozlar isə tendensiyaların qurulmasına və mövsümi tələblərin müəyyən edilməsinə istinad edir.

Nəticə

Günümüzdə Süni intelektin nəqliyyat sferası müəsisələrinin idarə olunmasında tətbiqi mövzusu aktual hesab edilir.Bu istiqamət üzrə dünyada bir çox yenilikçi işlər görülür.Düşünürəm ki,ölkəmizdədə Nəqliyyat sferası müəsisələrinin az xərclə və daha dəqiq idarə olunması üçün süni intelektin tətbiqi vacibdir.

Ədəbiyyat Reference Литература

1. S.Q. Kərimov "İdarəetmənin infasiya texnologiyaları və korporativ informasiya sistemləri". Bakı, 2010, 426 s.
2. M.Ə.Əhmədov "İdarəetmə uçotu və informasiya texnologiyaları" 124 səh
3. https://avtosfer.az/az/yazarlar/suni-intellekt-neqliyyat-probleminin-hell-yolu-kimi-xarici-tecrube-193030
4. https://integrio.net/blog/benefits-of-artificial-intelligence
5. https://www.businesswire.com/news/home/20230801549200/en/Global-Artificial-Intelligence-in-Transportation-Research-Report-2023-2032-Optimizing-Logistics-with-Reduced-Turnaround-Times-and-Enhancing-Public-Transportation-Schedules-and-Traffic-Patterns---ResearchAndMarkets.com
6.Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika komitəsi " Sosial iqtisadi inkşaf "
7. https://www.brookings.edu/articles/how-artificial-intelligence-is-transforming-the-world/

BİZNESLƏR ÜÇÜN MÜŞTƏRİ TÖVSİYƏSİ İNDEKSİNİN (NPS) ƏHƏMİYYƏTİ

FƏRZANƏ SƏMƏDZADƏ
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsi
fsamadzade@beu.edu.az
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Müştəri tövsiyəsi indeksi müştəri loyallığını və məmnuniyyətini ölçmək üçün biznes dünyasında geniş istifadə olunan ölçüdür. Müştəri tövsiyəsi indeksi yanaşmasına əsasən müştərilərə ünvanlanan bir sualla onların bizneslə bağlı təcrübələrini və nə dərəcədə loyal müştəri olduqları müəyyən edilir. Müştəri tövsiyəsi indeksi populyar bir göstərici olaraq bir çox şirkətlər tərəfindən geniş istifadə edilsə də, müştəri loyallığının ölçüsü kimi onun effektivliyinə dair tənqidlər və məhdudiyyətlər var. Bu araşdırmada müştəri tövsiyəsi indeksinin mahiyyəti, hesablanması və onun əsas məhdud tərəfləri ilə bağlı məsələlər araşdırılmışdır. Müştəri tövsiyəsi indeksinin bizneslər üçün əhəmiyyətinin araşdırılması zamanı sistemli və fenomenoloji yanaşma metodlarından istifadə edilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR: müştəri loyallığı, bizneslərdə böyümə, müştəri tövsiyəsi indeksi, NPS.

ABSTRACT

In the business world, the net promoter score is a common metric for measuring customer loyalty and satisfaction. The net promoter score approach involves asking one question to customers to determine their experience with the business and how loyal they are. While the net promoter score is widely used as a popular indicator by many companies, it has been criticised and limited as a measure of customer loyalty. The purpose of this study was to investigate the nature, calculation, and main limitations of the net promoter score. The net promoter score's importance for businesses was investigated using systematic and phenomenological approaches.

KEY WORDS: customer loyalty, business growth, net promoter score, NPS.

GİRİŞ

Bizneslər üçün əsas məqsədlər dedikdə, mənfəətlilik, böyümə və davamlılığı qoruyub saxlaya bilmək maddələri ilk sıralarda gəlir. Bütün sadalanan məqsədlər bizneslər üçün rifah və uğurun mühərrikidir. Bu məqsədlərə yönəlik fəaliyyət göstərən bizneslər inkişaf edir, lakin bu məqsədlərdən hər hansı birinə etinasız yanaşan şirkətlər isə məhv olur.

Böyüməyə aparan yol təkcə yeni müştəriləri cəlb etmək deyil, həm də təşkilatların hal-hazırda sahib olduğu müştəriləri saxlamaq və onları daha çox xərcləməyə həvəsləndirməkdən keçir. Əksər şirkətlərin bu baxımdan əsas problemi müştərilər ilə münasibətləri doğru idarə edilə bilinməməsi. Bunun səbəbi, doğru hərəkətləri edə biləcəkləri ətraflı məlumatların olmaması və bunun ölçülməsi problemləridir.

Məlumdur ki, müştərilər və onların aktivliyi gəlirli böyümənin aparıcı qüvvəsidir. Bunu qəbul etmək asan olsa da, müştəri münasibətlərini effektiv şəkildə ölçmək və idarə etmək tamamilə fərqlidir. Buna görə də, bizneslər üçün müştəri münasibətlərini izləmək və müştərilərin qarşılanmamış ehtiyaclarını müəyyən etmək vacibdir. Bizneslər müştərilərin həqiqətən necə hiss etdiyini və nə edə biləcəyini ölçməlidirlər. Həmçinin, şirkətlər bu məlumatın biznesə təsirini başa düşməlidirlər.

Rəqabətin artması səbəbindən müştərilərin çoxlu seçimləri var, bu da bizneslərə müştərini müəssisəyə sadiq edənin nə olduğunu tapmaq üçün çətinlik yaradır. Rahatlıqla qeyd edə bilərik ki, müştərinin öz yaxın ətrafına şirkət və ya brend tövsiyə etməsi sadiqliyin ən yaxşı göstəricilərindən biridir. Buna görə də, sadiq müştəri ən yaxşı satış təmsilçisidir. O cümlədən, sadiq müştəri təkrar alış-veriş edir və başqalarının alış-verişinə təsir edir, bu da şirkətin müştəri əldəetmə xərclərini azaltmağa kömək edir.

Beləliklə, müştəri məmnuniyyəti və müştəri loyallığı müasir idarəetmədə çox vacib anlayışlara çevrilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, 2003-cü ildə nüfuzlu Harvard Biznes Revyu jurnalında Frederik Rayxeld "net promoter score" (NPS) - müştəri tövsiyəsi indeksini açıqlayır. O qeyd edirdi ki, müştəri sorğusundan alınan bu vahid indeks müştəri loyallığını sərfəli şəkildə ölçmək və idarə etmək üçün yetərli bir əsasdır.

Müştəri tövsiyəsi indeksi anlayışının mahiyyəti

Müştəri tövsiyəsi indeksi müştəri məmnuniyyəti və loyallıq sahəsində geniş istifadə olunan bir ölçüdür. Müştəri məmnuniyyətini və sədaqətini ölçmək üçün bir ölçü olaraq müştəri tövsiyəsi indeksinin effektivliyini və uyğunluğunu dəstəkləyən artan tədqiqatlar qrupu mövcuddur. 2003-cü ildə Frederik Rayxeld və Bain & Company tərəfindən hazırlanmış bu ölçü, müştərinin başqalarına məhsul və ya xidməti tövsiyə etmə ehtimalını qiymətləndirmək məqsədi daşıyır. Bu ölçü tək bir suala əsaslanır: "Şirkətimizi/məhsulumuzu/xidmətimizi dostunuza və ya həmkarınıza tövsiyə etmək ehtimalınız nə qədərdir?"

F.Rayxeld iddia edir ki, geniş sorğular aparmağa, ətraflı statistik təhlillər aparmağa ehtiyac yoxdur. Yalnız "Şirkətimizi dostunuza və ya həmkarınıza tövsiyə etməyiniz nə dərəcədə mümkündür?" sualı müştəri loyallığını və şirkətin gəlirliyini müəyyən edə bilər (Reichheld, 2003). Şirkətin böyüməsi yuxarıda qeyd olunan suala əsaslanaraq şirkətin "təşviq edənlərin" sayı ilə mütənasib olacaq. Rayxeldə görə təşviq etmək istəyi sədaqət və nəticədə şirkətin böyüməsinin güclü göstəricisidir, çünki müştərilər tövsiyə edərkən öz reputasiyalarını təhlükə altına qoyurlar və onlar bunu yalnız güclü loyal müştəri olduqları zaman edəcəklər.

Müştəri tövsiyəsi indeksinin istifadəsi qeyri-hökumət və hökumət təşkilatlarında da tətbiq olunduğu üçün özəl sektorla məhdudlaşmır. Səhiyyə sahəsində də xəstələrin iş mühitindən məmnunluğunu ölçmək üçün müştəri tövsiyəsi indeksindən istifadə edilmişdir. Son illərdə müştəri tövsiyəsi indeksi müxtəlif kontekstlərdə əhəmiyyətli diqqət və populyarlıq qazanmışdır.

Bundan əlavə, NPS (müştəri tövsiyəsi indeksi) qısaltmasının iki mənası var: müştəri tövsiyəsi indeksi (net promoter score) və müştəri tövsiyəsi sistemi (net promoter system). Bu yeni əlavəyə görə sadəcə bir sual və onun cavabının rəqəmlə ifadə edilməsi bizə sona qədər faydalı ola bilməz, müştəriyə alınan cavabdan sonra niyə sualının verilməsi və alınan cavablarla sonrakı fəaliyyətlərin planlaşdırılması artıq bir sistem yanaşmasıdır.

Digər tərəfdən, müştəri tövsiyəsi indeksi müştəri məmnuniyyətini və loyallığını qiymətləndirmək üçün qeyri-qənaətbəxş bir ölçü olaraq tənqid edilmişdir (Fisher və Kordupleski, 2019). Bununla belə, bu tənqidə baxmayaraq, müştəri tövsiyəsi indeksi müştəri məmnuniyyəti və sadiqlik ölçüsü kimi Fortune 1000 şirkətləri tərəfindən geniş şəkildə qəbul edilməyə və istifadə olunmağa davam edir.

Müştəri tövsiyəsi indeksi, ilkin olaraq müştəri sədaqətini ölçmək üçün işlənib hazırlanmış, lakin o vaxtdan maraqlı tərəflərin məmnunluğunu qiymətləndirmək və maliyyə fəaliyyətini proqnozlaşdırmaq üçün müxtəlif sənaye sahələrində geniş tətbiq olunan ölçüdür. Bundan əlavə, müştəri tövsiyəsi indeksi yalnız müştəri məmnuniyyətini və sədaqətini ölçmür, həm də şirkətlərin, məhsulların və ya iş mühitinin ümumi sağlamlığı və keyfiyyəti haqqında dəyərli fikirlər təqdim edir.

Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müştəri tövsiyəsi indeksi və müştəri loyallığı arasındakı əlaqəni, həmçinin şirkətin böyüməsi üçün proqnozlaşdırıcı olaraq qiymətləndirmək olar. Bir çox araşdırmaçılar müştərilərin sədaqətinə və əminliyinə diqqət yetirməyin şirkətlərə daha yüksək mənfəət və loyallıq qazandıracağı qənaətinə gəlmişdilər. Lakin bəzi tədqiqatlar göstərdi ki, müştəri tövsiyəsi indeksi müştəri sədaqəti ilə bağlı bəzi fikirlər verə bilsə də, şirkətin böyüməsini dəqiq proqnozlaşdırmaqda zəifdir.

Müştəri tövsiyəsi indeksinin hesablanması metodologiyası

İlk öncə "Şirkətimizi (məhsulumuzu, xidmətimizi) dostunuza və ya yaxınlarınıza tövsiyə etməyiniz nə dərəcədə mümkündür?" sualını ünvanlayaraq, müştəridən 0-dan 10-a qədər olan şkala ilə qiymətləndirməyi istənilir. 0-dan 10-a qədər olan şkala əsasında suala cavab verən müştərilər arasında 0-dan 6-a qədər qiymət verən hər kəs "imtina edənlər", 7 və ya 8 cavabını verənlər "passivlər və ya neytrallar", 9 və ya 10 cavabını verənlər isə "təşviq edənlər" kimi etiketlənirlər. Sonra 9 və 10 cavabı verən şəxslərin (təşviq edənlər) ümumi respondent sayına nisbətindən 0-6 cavabı verən şəxslərin (imtina edənlər) ümumi respondent sayında olan nisbəti çıxılır, nəticə faizlə ifadə olunur və müştəri tövsiyəsi indeksi hesab edilir.

$$\%NPS = \left[\frac{P}{T}x100\right] - \left[\frac{D}{T}x100\right]$$

P- təşviq edənlər

D- imtina edənlər

T- ümumi respondentlərin sayı

Bu yanaşmaya əsasən suala 9-10 bal olaraq cavab verən "təşviq edənlər"- bizneslə bağlı yaxşı təcrübələri olan, ətrafına rahatlıqla tövsiyə edə bilən, hətta sizin müdafiəçiniz kimi çıxış edən müştərilər qrupudur, cavab olaraq 7-8 bal verən "passivlər" - məhsulunuzdan razıdırlar, lakin onu tanıtmaq üçün kifayət qədər həvəsli deyillər və başqa şirkətlə sizi əvəz edə bilərlər, son olaraq sualınızı 0-6 arası balla qiymətləndirənlər yəni "imtina edənlər" - bizneslə pis təcrübə yaşamış müştərilərdir ki, onların yenidən satınalma etmə ehtimalları azdır, hətta başqalarını məhsulunuzdan çəkindirə bilərlər və narazılıqları ilə markanıza zərər verə bilərlər.

Əldə olunan nəticəyə əsasən -100-dən 0-a qədər olan nəticə qeyri-məqbul, -100-dən -50-yə qədər yetərsiz, -49-dan 0-a isə qeyri-kafi olacaq. Yetərsizlik dedikdə, xidmətin keyfiyyətinin müştəri tərəfindən əhəmiyyətli dərəcədə mənfi şəkildə qəbul edilməsi deməkdir. Qeyri-kafi xidmətin keyfiyyətinin müştəri tərəfindən mənfi qəbul edilməsi deməkdir. 0-dan 100-ə qədər olan nəticə qənaətbəxşdir, 0-dan 49-a qədər məqbuldur və 50-dən 100-ə qədər əladır. Məqbul dedikdə, xidmətin keyfiyyətinin müştəri tərəfindən müsbət qəbul edilməsi, əla dedikdə isə, xidmətin keyfiyyətinin müştəri tərəfindən əhəmiyyətli dərəcədə müsbət şəkildə qəbul edilməsi başa düşülür (Reichheld və Markey, 2011).

Müştəri tövsiyəsi indeksi ilə bağlı məhdudiyyətlər və tənqidlər

Müştəri tövsiyəsi indeksi (NPS) müştəri məmnuniyyətini və sədaqətini ölçmək üçün bir ölçü kimi geniş istifadə edilsə də, mükəmməl deyil. Təbii ki, müştəri tövsiyəsi indeksi ilə əlaqəli bəzi çatışmazlıqlar mövcuddur.

Əvvəla onu qeyd etmək lazımdır ki, sadəcə müştəri tövsiyəsi indeksindən istifadə məsələyə bir ölçülü baxmaq deməkdir. Problemi təhlil edərkən və problemin arxasında duran səbəbləri tapmağa çalışarkən problemi bütün mümkün aspektlərdən təhlil etmək lazımdır. Problem yalnız bir bucaqdan təhlil edilərsə, müxtəlif digər bucaqlar və əslində problemə səbəb ola biləcək müxtəlif digər mühüm amillərin kənarda qalması ehtimalı yarana bilər. Yüksək və ya daha aşağı müştəri tövsiyəsi indeksi, özlüyündə yalnız bir rəqəmdir və şirkətin buna necə nail olduğu və ya müəyyən müştəri tövsiyəsi indeksini aldıqdan sonra şirkətin qəbul etməli olduğu tədbirlər toplusu haqqında heç bir məlumat vermir.

Müştəri tövsiyəsi indeksi sadə bir ölçüdür, bu da onun güclü tərəflərindən biridir. Bununla belə, onun sadəliyi də bir məhdudiyyət ola bilər, çünki müştəri əhval-ruhiyyəsini tək bir rəqəmə endirmək müştəri məmnuniyyəti və sədaqətinin mürəkkəb təbiətini çox sadələşdirə bilər.

Bundan əlavə, bizneslər üçün sadiq müştərilərin saxlanılmasının vacibliyi danılmaz bir faktdır, ancaq yeni müştərilər qazanmadan biznes inkişaf edə bilməz. Nə olursa olsun, bizneslər həmişə müştərilərin müəyyən faizini itirəcəklər, ona görə də, yeni müştəriləri qazanmaq da vacibdir. Müştəri tövsiyəsi indeksi mövcud müştərilərin sədaqət göstəricilərindən biri olsa da, lakin biznes uğuru üçün kifayət qədər yaxşı deyil, çünki bizə yeni müştərilərin qazanılması ilə bağlı konkret bir məlumat vermir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif sənaye sahələrində müştəri tövsiyəsi indeksi sahənin, bazarın, məhsulların və başqa amillərin təsirindən dəyişə bilər. Bu da fərqli sənayelər üzrə və hətta eyni sənaye daxilində müştəri tövsiyəsi indeksi xallarını müqayisə etməkdə çətinlik yarada bilər. Sənaye normaları və müştərilərin gözləntiləri dəyişdiyi üçün birbaşa müqayisələr məqsədəuyğun olmaya bilər.

Bildiyimiz kimi, müştəri tövsiyəsi indeksi yanaşması müştəriləri təşviq edənlər, passiv və imtina edənlər olaraq üç kateqoriyaya ayırır. Müştəri tövsiyəsi indeksi göstəricisi üzərində müştəri loyallığına yanaşma biznesi rahatlıqla tövsiyə edənlər və ya bundan imtina edənləri dəqiq ayırsa da, passiv müştərilərin əhəmiyyəti haqqında yetərli məlumat vermir. Buna görə də, müştəri tövsiyəsi indeksinin "passiv müştərilər" kateqoriyası əslində mahiyyət etibarilə əhəmiyyətsizdir, çünki bu müştərilər müsbət və ya mənfi danışmaqda passiv, yəni neytral ola bilər, lakin onlar daha başqa fürsətləri dəyərləndirmək üçün rəqiblərdən alış-veriş etməyə çox hazırdırlar. Qısacası, passiv müştəri deyə bir şey yoxdur (Fisher və Kordupleski, 2019).

Müştəri tövsiyəsi indeksi göstəricilərinin təfsiri mədəniyyətlər və regionlar üzrə dəyişə bilər. "Yaxşı" və ya "pis" deyə adlandırdığımız göstəricilər bölgələr üzrə fərqli ola bilər ki, bu da müştəri tövsiyəsi indeksini qlobal arenada bizneslərin performansını müqayisə etmək üçün istifadəsini çətinləşdirə bilər.

Əlavə olaraq bir də onu qeyd etmək olar ki, müştəri tövsiyəsi indeksi müştərilərin bir suala verdiyi subyektiv cavablara əsaslanır ki, bu da qərəzli yanaşma və subyektivlik ehtimalını yaradır. Şəxsi, mövcud şəraitlə bağlı əhval-ruhiyyə və ya son yaşanılan təcrübələr kimi amillər cavablara təsir edə bilər ki, bu da müştərinin biznesə qarşı real münasibətini dəqiq əks etdirməyə bilər.

Bu məhdudiyyətlərin bəzilərini aradan qaldırmaq üçün təşkilatlar çox vaxt müştəri tövsiyəsi indeksini əlavə müştəri rəy mexanizmləri, ümumi keyfiyyət təhlili və başdan sona müştəri təcrübəsini analiz etmək kimi bir çox yanaşmaları ilə tamamlayırlar.

NƏTİCƏ

Beləliklə, müştəri tövsiyəsi indeksi biznesdəki müştəri sədaqətinin və məmnuniyyətinin ümumi mənzərəsini müəyyən etmək üçün kompas rolunu oynayır. Bu göstərici sayəsində toplanan fikirlər müştərilərin bizneslə bağlı təəssüratlarının anlıq görüntüsünü təqdim edərək, biznesin güclü tərəflərinə və təkmilləşdirilə biləcək sahələrə istinad yaradır.

Bizneslərin müştəri tövsiyəsi indeksi göstəricilərini yüksəltməyə doğrultusunda hərəkət etmək-ləri sadəcə bir rəqəmin artırılması demək deyil, bu həm də müştərilərin paylaşdığı rəy və fikirləri detallı araşdırmağı ehtiva etməlidir. Mövcud müştəri tövsiyəsi indeksi biznesin müştərilər ilə münasibətlərdə müsbət rezonans doğuran aspektlərini işıqlandırır ki, bunu məhsul və xidmətlərimizi dəstəkləyən "təşviq edən" müştərilər qrupu sübut edir. Eyni zamanda, "imtina edən" müştəri qrupu biznesdə diqqət və strateji müdaxilə tələb edən sahələri dəqiq müəyyənləşdirməyə kömək edə bilərlər. Çox vaxt diqqətdən kənarda qalan "passiv" müştərilər isə əslində "təşviq edənlər"-ə çevrilmək üçün gizli bir fürsətdir.

Digər tərəfdən isə müştəri tövsiyəsi indeksi sorğusu vasitəsilə toplanmış rəyləri nəzərə alaraq, müştəri tövsiyəsi indeksinin müştəri loyallığı və tövsiyələri ilə bağlı dəyərli fikirlər təqdim etdiyini, lakin bunun ən etibarlı və dəqiq ölçü olmadığını da deyə bilərik. Bu göstəricinin müəyyən məhdudiyyətləri var ki, onlar müştərinin bizneslə bağlı real fikirlərini təhrif edə bilər.

Araşdırmadan da aydın olur ki, müştərinin sizi müdafiə etməsi çox yönlü bir işdir. Riyazi hesablamadan əlavə, açıq suallara alınan cavablar müştərinin bizneslə bağlı təcrübələrinin incəliklərinə dair daha çox fikirlər təklif edir. Konstruktiv tənqidləri qəbul etmək və müsbət rəylərdən istifadə etmək, biznesin irəliyə doğru addımlarının formalaşmasında mühüm rol oynayacaq.

Təbii ki, bizneslərin məqsədlərinə çatmaq yolları sadəcə bir göstərici ilə bitmir və davamlı təkmilləşmə tələb edir. Bizneslər məqsədlərinə doğru irəliləyərkən, bu təhlildən əldə edilən və icra edilə bilən tövsiyələr strategiyalar dəqiqləşdirmək, müştəri məmnuniyyətini artırmaq və nəhayət, müştəri tövsiyəsi indeksini yüksəltmək üçün yol xəritəsi rolunu oynaya bilər. Müştəriləri dinləmək, öyrənmək və uyğunlaşmaq öhdəliyi müştəri gözləntilərinin inkişaf etdiyi dinamik bazarda çox vacibdir.

Əslində, müştəri tövsiyəsi indeksi sadəcə bir ölçü deyil, təşkilati inkişaf və müştəri mərkəzliliyi üçün katalizatordur. Müştəriləri başa düşmək və onların fikirlərini real hərəkətlərə çevirmək öhdəliyi sayəsində bizneslər nəinki onların gözləntilərini qarşılamaq, həm də üstələmək üçün mövqelənirlər.

Tədqiqata əsaslanan ümumi nəticə ondan ibarətdir ki, bizneslər yalnız müştəri tövsiyəsi indeksinə güvənmək əvəzinə, müxtəlif müştəri loyallığı ölçü və sorğularından istifadə etmək ləri daha yaxşıdır.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. Baquero, A. (2022). Net Promoter Score (NPS) and Customer Satisfaction: Relationship and Efficient Management. Sustainability, 14(4):1-16. https://doi.org/10.3390/su14042011

2. Fisher, Nicholas & Kordupleski, Raymond. (2019). Good and Bad Market Research: A Critical Review of Net Promoter Score. Applied Stochastic Models in Business and Industry. 35(1): 33. https://doi.org/10.1002/asmb.2417

3. Kristensen, K. and Eskildsen, J. (2014), "Is the NPS a trustworthy performance measure?", The TQM Journal, Vol. 26 No. 2, pp. 202-214.https://doi.org/10.1108/tqm-03-2011-0021

4. Reichheld F.F. The one number you need to grow. Harv Bus Rev. 2003;81(12):46-55. https://hbr.org/2003/12/the-one-number-you-need-to-grow

5. Reichheld F.F., & Markey R. (2011). The ultimate question 2.0: How net promoter companies thrive in a customer-driven world. Harvard Business Press.

QLOBAL TƏCHİZAT ZƏNCİRİNİN İDARƏ OLUNMASINDA WALMART MODELİ

Seymur İlyasov, Xəzər Nəcimbəyli, Nigar Zeynalova, Şəlalə Abdullayeva, Gülçin İsayeva

Bakı Mühəndislik Universiteti
Memarlıq və İnşaat
seymur.ilyasov@gmail.com, xanacimbayli@beu.edu.az, nzeynalova2@std.beu.edu.az, sabdullayeva5@std.beu.edu.az, gisayeva@std.beu.edu.az
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Bu məqalədə bildirilir ki, Walmart dünya miqyasında böyük pərakəndə satış şirkətidir və tədarük zənciri davamlı çatdırılmadan, paylanışa qədər olan mərhələləri əhatə edir. Walmart təchizat sistemində şirkətin böyüməsi, dəyişən təchizat prosesləri, texnologiyanın inkişafı, onlaynın olmaması, nəqliyyatın sürətlənməsi, qlobal bazarlara çıxış aktual problemlərdir. Məqalədə bir sıra texnoloji problemlər və onların həlləri öz əksini tapmışdır. Təchizat zəncirini effektiv şəkildə idarə edərək, Walmart, müştərilərinə sərfəli qiymətlərlə geniş çeşiddə məhsullar təqdim edə bilmişdir. Buna görə də təchizat zənciri Walmart üçün çox vacibdir.

1. AÇAR SÖZLƏR: Walmartın təchizat zənciri, əməliyyat strategiyası, stok, satınalma, paylama, çarpaz yükləmə, pərakəndə satış.

KEY WORDS: Walmart's supply chain, operational strategy, stock, purchase, distribution, cross loading, retail.

GİRİŞ

Məqsədi:

Walmartın bu sistemi qurmaqda məqsədi aşağı qiymətlərlə geniş çeşiddə məhsullar təklif edərək hər kəsin alış-veriş edə bilməsini təmin etməkdir. Walmart böyüyürdü və böyümək istəyirdi, o, bunun üçün bir əngəl idi. O, belə bir sistem, belə bir şirkət qurmağa məcbur idi. Çünki məcbur qalıb etməsə çökürdü.

Bundan əlavə, müştəri bazasını genişləndirərək, müştəri diqqəti və davamlı iş yolu ilə sadiq müştəri bazası yaratmağı hədəfləyir. Beləliklə, Walmart dünya miqyasında rəqabət qabiliyyətli qiymətləri və müştəri tədarüklərini uğurla qarşılaya bildi.

Walmart bu sistemi necə qurdu?

Walmart, mərkəzləşdirilmiş satınalma və təchizat sisteminə əsaslanan biznes modeli ilə yaradılmışdır. Şirkət məhsullarını böyük marja ilə almaqla topdansatış qiymətlərindən yararlanır və bu endirimləri cəmində əks etdirən qiymətlər təklif edir. Bundan əlavə, güclü logistika şəbəkəsi sayəsində məhsullar tez və effektiv şəkildə mağazalara çatdırılır. Müştəri diqqəti də mühüm rol oynayır, müştəri ehtiyaclarını görmək və ən yaxşı alış-veriş təcrübəsini təklif etmək üçün daim araşdırma və təkmilləşdirmə aparılır. Müştəri rəyi vacibdir və məhsul çeşidi və xidmət keyfiyyəti daim təkmilləşdirilir. Bu strategiyalar Walmart-a aşağı qiymətlərlə geniş çeşiddə məhsullar təklif etməyə imkan verir.

Walmart-ın bu biznes formasını yaratmaqda məqsədi müəyyən keyfiyyətli məhsulların münasib qiymətləri təklif edərək hər kəsə alış-veriş etmək imkanı yaratmaqdır.

Aktual problemlər: şirkətin böyüməsi, dəyişən təchizat prosesləri, texnologiyanın inkişafı, online sistemin olmaması, nəqliyyatın sürətlənməsi, qlobal bazarlara çıxış.

Təchizat sisteminin qurulması

Elə ən maraqlı sual da burada ortaya çıxır. Walmart bu sistemi necə qurdu və necə inkişaf etdirdi? Bunu tədqiqat və inkişafla, yoxsa innovasiya ilə etdi? Xüsusilə də pərakəndə satış fəaliyyəti ilə məşğul olan şirkətlər təchizatçılarından aldıqları malları müştərilərə sataraq, gəlir əldə edirlər. Bu proses şirkət yeni və kiçik olduqda daha asan başa gəlir. Amma şirkətlər böyüdükcə təchizatçıları, müştəriləri, imkanları və s. artdıqda daha böyük təchizat zənciri sisteminə keçməyə məcbur olurlar. Çünki həcm artır, sistemin iştirakçılarının sayı da buna bağlı olaraq artır. Bu isə mərhələlərin bir-birindən asılılığına və risklərinin çoxalmasına təsir göstərir.

Walmartın təchizat zənciri sistemi çoxeşelonlu bir sistem olub altı fərqli mərhələdən ibarətdir. İlk mərhələnin iştirakçıları yerli və beynəlxalq təchizatçılardır və onların işi sırf istehsalatla bağlıdır. Walmart yerli və xarici təchizatçılarla birlikdə işləyir və bu sayın təxminən 60000 yerli və 90000-dən artığı beynəlxalq təchizatçısının olduğu ehtimal edilir. İkinci mərhələdə xarici istehsalçılar istehsal etdikləri məhsulları beynəlxalq mal qəbul anbarlarına göndərir və bağlamalar Walmarta yola düşənədək orada gözləyir. Üçüncü mərhələ yerli və beynəlxalq daşımaları əhatə edir. Xaricdən gələn mallar dəniz yolu vasitəsilə, daxili daşımalar isə adətən istehsalçı şirkətin nəqliyyat vasitələri ilə daşınaraq paylama mərkəzlərinə çatdırılır. Bu mərkəzlərə gətirilən məhsullar mağazaların tələblərinə uyğun olaraq bağlamalar halına salındıqdan sonra Walmartın öz nəqliyyat vasitələrinə yüklənərək mağazalara doğru yola düşür. Walmartda satılan məhsulların təxminən 80%-i paylama mərkəzlərinə gələrək, burada tələbə uyğun olaraq bağlamalara ayrılır və göndərilir. Kiçik bir həcmi isə paylama mərkəzlərinə daxil olmadan birbaşa istehsalçı şirkətlərin nəqliyyat vasitələri ilə mağazalara çatdırılır. Sistemin sonuncu mərhələsində isə müştərilər yer alır və onlar bu sistemin əsas mexanizmasını təşkil edirlər.

Walmartın əməliyyat strategiyası üzərində qurduğu infrastuktur 3 əsas komponentdən ibarətdir: Mağazalar, məlumat mərkəzi və paylama mərkəzi. Mağazalar bu sistemin əsas hərəkət mənbəyi olsalar da, idarəetmə baxımdan məlumat mərkəzi həm onları, həm də paylama mərkəzlərini və ümumilikdə bütün sistemi idarə etməkdə ən əhəmiyyətli vasitə hesab olunur.

Walmartın əməliyyatdakı rəqabət üstünlüyünün bir neçə fərqli, vacib istiqaməti mövcuddur. Bunların ən əhəmiyyətlilərindən biri məhsul təmini məqsədi ilə satıcılarla olan müttəfiqliyidir. Walmartın distribütorlar, topdansatış şirkətləri və ya istehsalçının nümayəndələri ilə işləyə bilməməsinin səbəblərindən biri də budur. Pərakəndə satış şirkətlərinin stoksuz (ehtiyatsız) qalmaq risklərini aradan qaldırmaq üçün tələb olunan zamanda logistika dəstəyini təmin etmək kritik əməmiyyətə malikdir. Walmartın 6000-dən çox traktor 60000-dən çox qoşqulardan ibarət öz donanmasına sahib olması da bu təminatı mümkün edir.

Şirkətin ABŞ daxilində 150-dən artıq paylama mərkəzi xidmət göstərir və hər bir paylama mərkəzi 200 km radiusla (avtomobil ilə ən uzağı bir günlük məsafədə olmaq şərtilə) 90-100 mağazanı təmin edir.

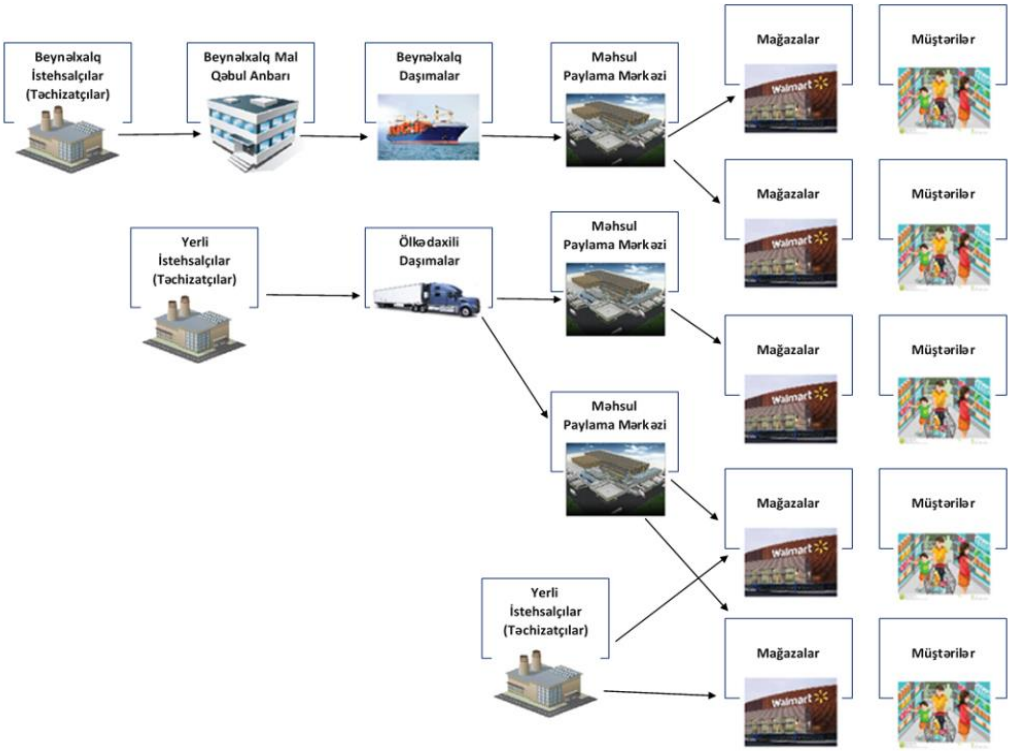

Şəkil 1. Walmartın təczihat zənciri

Standart bir paylama mərkəzində insanlar avadanlıqlarla mütəmadi məlumat əldə edərək birbaşa və davamlı işləyirlər. Bütün paylama mərkəzlərində rəhbərlər gün ərzində gedən prosesləri kompüter ekranlarından izləyərək işlərin necə getdiyini və hər hansı bir yerdə darboğazın (bottleneck) olub-olmadığını yoxlayırlar. Kompüterlərə bəzən düşünən insan "beyni" üçün çalışan "bədən" kimi yanaşırlar amma əslində bu fikrin tam tərsi özünü sübut edir. Kompüterlərin edə bilməyəcəyi tək iş, məhsulları fiziki olaraq idarə edə bilməkdir. Məhsulun yerini, hara getməli olduğunu müəyyənləşdirə bilər, amma onları seçmək, istənilən yerə daşımaq kimi təkrarlanan və əmək tələb edən işləri yerinə yetirə bilmədikləri üçün insan əməyinə ehtiyac var. Ölçüləri 92900 kvadrat metrdən artıq olan bu binalarda gündə 200-dən çox qoşqunu boşaltmaq və göndərmək üçün 600-dən çox işçi işləyir. "Təbii fəlakət zamanı mübarizə aparan icmalara çevik reaksiya vermək üçün" ölkə daxilində strateji cəhətdən yerləşmiş 6 paylama mərkəzi fəaliyyət göstərir.

Walmartın uğurlu olmasında paylama sisteminin əhəmiyyəti haqqında danışarkən Sam Walton bunları deyirdi: "İnformasiya və paylama sisteminin idarə olunmasında indiki dövrün tələblərinə uyğun olaraq öndə getməyə məcbur idik. Mağazalarımız kiçik qəsəbələrdə yerləşirdi və onlarla daim kontaktda olmalı idik. Mayer çatdırılma ilə bağlı prosesləri öz üzərinə götürərək daha sürətli böyüməni və qazancı təmin edən sistem qurdu. Bu sistemdən sonra biz artıq məhsulları birbaşa təchizatçıdan mağazalara qəbul etmədik və sifarişlər paylama mərkəzində toplanaraq oradan idarə olunurdu".

Şirkət aşağı gəlir marjaları ilə pul qazandığına görə əməliyyatın bütün səviyyələrində məhsuldarlığı artırmağa çalışır. Fəaliyyətlər rəqabət üstünlüyünün əsas vahidləri olsa da, ümumi üstünlük və ya zəiflik bir şirkətin bir neçə deyil bütün fəaliyyət sahələrində ortaya çıxa bilir. Bu qarışıq koordinasiyanı təmin etmək üçün Walmart tərəfindən mühüm mənbələr bir-birindən ayrılaraq, böyük miqdarda istehlakçı məlumatlarının işlənməsi ilə paylama və məlumat şəbəkələrinin inkişaf etdirilməsi, təmir-sazlama və sinxronizasiyasını həyata keçirir. Walmart bu məlumatlardan alış-veriş edənlərin davranışlarını izləmək üçün istifadə edir. Hətta bu məlumatlarla təxminə əsaslanan satınalma və paylama modellərini də inkişaf etdirmək mümkün olur. Walmartın belə sistemi qurmaqda və istifadə etməkdə ən böyük üstünlüyü onun keçmişdən indiyədək mütəmadi innovasiya etməsidir. Bir

çoxları onun tədqiqat və inkişaf üsulu ilə böyüdüyünü irəli sürsə də, innovasiya daha geniş bir yanaşmadır. Tədqiqat və inkişaf spesifik olaraq hər bir sahə üçün (məsələn: satış) çox əhəmiyyətli olsa da, bir məhsulun hazırlanmasının ilk mərhələsindən sonuncu addımda istehlakçıya çatdırılmasına qədərki bütün prosesləri əhatə etdiyini nəzərə aldıqda Walmartın gördüyü işin birbaşa innovasiya olduğunu aydınlaşdırırıq.

Operativ nəqliyyat metodu: Çarpaz Yükləmə (Cross Docking)

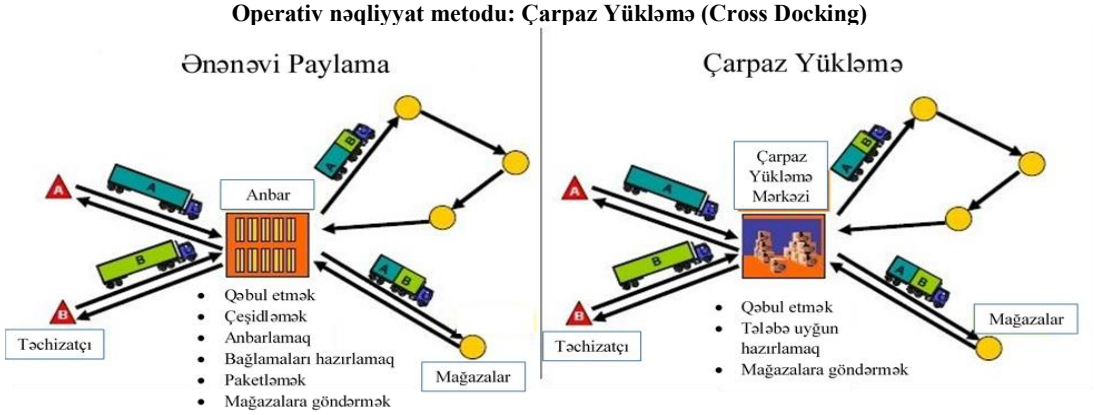

Şəkil 2. Çarpaz yükləmə

Böyük pərakəndə satış müəssisələri bir çox təchizatçı ilə işlədiyi və eyni zamanda mağaza sayı çox olduğu üçün mərkəzləşdirilmiş anbar və ya paylama mərkəzi tipli dəstək binalardan istifadə etməli olur. Bu binaların əhəmiyyəti işin həcmi artdıqca daha çox ortaya çıxır. Çünki həcmin artması gəlirlərlə birlikdə xərcləri və riskləri də özü ilə gətirir və artıq müəyyən bir səviyyədən sonra ənənəvi idarəetmə çətinləşir. Ənənəvi paylama sistemində təchizatçılar tərəfindən anbara çatdırılan məhsullar altı fərqli mərhələdən keçir. Əvvəlcə gətirilən məhsullar qəbul edilir, daha sonra çeşidlərə ayrılır təyinatı üzrə rəflərə yerləşdirilir. Növbəti addımlarda isə həmin məhsullara nə vaxt və nə qədər ehtiyac olursa, ona uyğun göndəriləcək bağlamaya əlavələr edilir və paketlənən mallar mağazaya və ya birbaşa sifariş edən müştərilərə göndərilir.

Çarpaz çatdırılma adlanan digər üsulda isə tələb əvvəldən müəyyən edildiyi üçün paylama mərkəzinə gələn mallar qəbul edildikdən sonra konveyer xətləri vasitəsilə birbaşa bağlamaların hazırlandığı hissəsəyə yönləndirilir və oradan eyni ünvana çatdırılacaq müxtəlif növlü bağlamalarla birlikdə qablaşdırılır. Ardınca isə həmin mağazaya gedəcək nəqliyyat vasitəsinə yüklənirlər. Burada proses ənənəvi paylama üsuluna nisbətlə ən az 50% daha effektivdir. Əvvəla ona görə ki, bu proses operativ təşkil edildiyi üçün anbara gələn heç bir məhsul 24 saatdan artıq orada qala bilmir və buna görə də anbarlama xərci yüksək olmur. Digər bir üstün cəhəti isə ondan ibarət idi ki, anbarlama müddəti qısa olduğu üçün məhsulun orda qalıb keyfiyyətinin itirilməsi təhlükəsindən xilas olur. Bu üsuldan istifadə etdikdə bəzən yükləri paylama mərkəzinin ərazisinə boşaltmağa belə ehtiyac qalmır.

Bəzən "P&G" şirkətinin etdiyi kimi Walmartın paylama mərkəzlərinə çatdıqda yükləri birbaşa şirkətin mağazalara gedən nəqliyyat vasitələrinə nəql edirlər. Heç bir yük anbara və ya paylama mərkəzinə daxil olub orda bir saat belə vaxt itirmir. Çünki VMI sistemi vasitəsilə təchizatçılar özləri mağazaların ehtiyac həcmini müəyyən edə bilir və bağlamaları birbaşa mağazaların tələblərinə uyğun şəkildə hazırlayıb göndərirlər. Walmart paylama mərkəzi üzərinə düşən üç prosesdən birindən azad olur və onun bağlama hazırlamağa ehtiyacı olmadığı üçün proses daha da sürətlənir.

Walmartın istifadə etdiyi "RFID" etiket texnologiyası bir neçə müxtəlif fəaliyyətləri əhatə edir. Buraya istehsal və anbarlama proseslərində olan bağlama və palet şəklində mal qəbulunun avtomatlaşdırılması, qəbul edilən məhsulların avtomatik yerləşdirməsi, istehsal və anbarlama prosesləri zamanı dövr sayı, eyni zamanda müxtəlif məhsullardan qrup formalaşdırması və s. daxildir. Bu etiketlər nəyinki marketlərdən bazarlıq edən müştərilərin, hətta müxtəlif xidmətlərdən istifadə edənlərin də vərdiş və davranışlarını izləməyə şərait yaradır.

"RFID" Walmart və digər pərakəndə satış şirkətlərinin fəaliyyətində inqilabi təsirlərə malikdir. Burada iki fəaliyyəti xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Ehtiyatlar haqqında məlumatların əlçatanlığı: Walmart bu texnologiyanın tətbiqi nəticəsində ehtiyatlar haqqında məlumatları digital hala gətirərək

onları əlçatan etdi.

Digəri mühim xidmət isə müştərilərin rahatlığını təmin etmək üçündür. Bu texnologiya həm onlayn, həm də fiziki olaraq alışı təmin edə bilir. Həm mağazalar, həm də satılan məhsulların mövcudluğu ilə bağlı ətraflı məlumatların olması şübhəsiz ki, müştəri məmnuniyyətində önəmli faktorlardan biridir.

Əməliyyatlarını bu şəkildə sistemləşdirərək şirkət anbarlama, paylama və logistika üçün səmərəliliyi ən üst səviyyəyə çatdırmağı və satış xərclərini aşağı salmağı bacardı. Mağaza daxilində anbarlama üçün nə qədər çox yer ayrılarsa, satış üçün nəzərdə tutulan yer o qədər kiçilməyə məcbur olar. Paylama mərkəzlərinin və çarpaz yükləmənin strateji dəstəyi sayəsində şirkət mağazalarda anbar üçün nəzərdə tutduğu ərazini rəqiblərinə nisbətlə 10% azaltmağı bacarıb. Rəqiblərdə isə bu hissə ümumi ərazinin 25%-i dir. Walmart qənaət etdiyi həmin yeri də satış üçün istifadə edərək həm daha çox qazanc əldə edir, həm də anbarlama xərclərini azalda bilir. Şirkət təchizat zəncirinin idarə olunmasında müxtəlif anbar növlərindən istifadə etsə də, əsas funksionallıq 4 növ üzərində qurulub.

Birinci növ hazır məhsul anbarıdır. Buradakı məhsullar mağazalara birbaşa çatdırılır, müştərilərin satın alması üçün hər zaman gözlərinin qarşısında nümayiş etdirilir və bu da Walmartın müvəffəq olmasında ən önəmli paya sahibdirlər.

Tranzit məhsul anbarı: Bunlar artıq satılmış məhsulların yerlərini doldurmaq üçün daha əvvəldən sifarişi nəzərdə tutulan və çarpaz paylama metodu ilə hərəkətdə olan ehtiyatlardır.

Aralıq anbarı: İstənilən mağaza, restoran, xəstəxana və s. daxilində qısamüddətli ehtiyacları qarşılamaq üçün aralıq anbarları mövcuddur. Əslində bu anbarların məqsədi ani tələb dalğalanmalarına çevik şəkildə cavab verməkdir. Amma bu həcm sadəcə müəyyən çərçivədə nəzərdə tutulur. Xüsusilə də, Walmart kimi operativ şəkildə ehtiyatlarını idarə etməyi bacaran şirkətlərə bu tip anbarlar o qədər də çox lazım olmur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi mağazalardakı daxili anbar, rəqiblərinə nisbətdə 15%-ə yaxın kiçildilərək həmin ərazi satış üçün əlavə istifadə yerinə çevrilib.

Proqnozlaşdırılmış anbar: Walmart tərəfindən istifadə edilən sonuncu anbarlama tipidir. Bir növ aralıq anbarına oxşasa da, funksionallığı və istifadə edilməsi baxımından fərqlidir. Bu tip anbarlama hər gün və ya hər ay nəzərdə tutulmur. Sadəcə olaraq xüsusi bayram və ya kampaniya keçirildikdə mütləq şəkildə belə bir anbarlama üsulundan istifadə edilir. Məsələn: Hər ilin noyabr ayında nəzərdə tutulan endirim müddəti əvvəlcədən təyin edildiyi üçün ona uyğun müvəqqəti stoklama aparılır. Eyni yanaşma il ərzindəki bayramlar, önəmli günlər və bəzi mövsümi faktorlar üçün də nəzərdə tutula bilər. Ümumiyyətlə, həddindən artıq anbarlama heç bir müəssisə üçün qazanclı addım sayılmır. Nə qədər çox həcmdə və nə qədər uzun müddətdə anbarlama davam edərsə, şirkət hər gün yığılan anbarlamada pul və zaman dəyəri baxımından qazanc itirməyə məcbur olar. Bu baxımdan Walmart anbara xüsusi diqqət edir və onun biznesini sürətləndirən ən önəmli faktorlardan biri olaraq görür.

Walmartın sabiq vitse-prezidenti Jay Fitzsimmons öz nitqində "Pərakəndə satış işində olduğumuza dair yanlış fərziyələr var. Biz əslində çatdırılma işindəyik və məhsulu limandan müştəriyə ən qısa müddətdə - 72 saat ərzində çatdırmaq Walmartın işidir" demişdi.

Ölkə daxilində bir əyalətdən digərinə gedərkən hər 15 dəqiqədən bir Walmart yük maşınına rast gəlməmək mümkün deyil. Şirkətə məxsus nəqliyyat vasitələri mağazaların tələblərini qarşılamaq üçün malları 24-48 saat arasında təhvil verir. Şirkət üçün çatdırılma, tədarükçülərdən bağlamanı almaqla başlayıb müştərinin avtomobilinin baqajına çatdırılmasına qədər olan bütün prosesləri əhatə edir.

Eyni zamanda hərəkət edən və mağazalara məhsul təslim edən çoxlu yük maşınlarına da rast gəlmək mümkündür. Bu maşınları paylama mərkəzlərinə yüksüz geri qayıtması əlbəttə ki, məntiqli olmazdı. Məhz buna görə də, bir çox təchizatçılar istehsal müəssisələrinin qarşısından keçən yük maşınlarını dayandırıb öz mallarını gətirmələri haqqında onlara tapşırıq verir. Bu da öz növbəsində daşıma xərclərinə önəmli dərəcədə qənaət etməyə səbəb oldu. Walmart geri daşımalarda 60% uğurlu oldu və bu nəticə nəqliyyat xərlcərini əhəmiyyətli dərəcədə azalda və effektivliyi artıra bildi.

Təchizatçılarla münasibətlər

Walmartın prestijiyalnız "hər zaman ucuz qiymət" təqdim etməkdən ibarət deyil. Həmçinin bu ucuz qiymətləri necə təmin etməsi, bunun rəflərə və insanların büdcəsinə təsiri də diqqətə alınır.

Walmart gücünü məqsədinə yönəldərək müştərilərinə mümkün olan ən aşağı qiyməti təqdim etməyi hədəfləsə də, hər il dəyişən qeyri-sabit qiymətlər bunu reallaşdıra bilməməyin əyani göstəricisidir.

Şirkət üçün ondan məhsul alan pərakəndə satış hər il müəyyən faiz endirim etməyə davam edərsə, müəyyən müddətdən sonra istehsalçı şirkətin endirim etmək imkanı qalmaz və vəziyyət son dərəcə gərginləşər. Çünki biznesin əsas prinsipləri olan qiymət, müddət, miqdar və keyfiyyət kimi bir-biri ilə sıx əlaqəli olan göstəricilərdən hər hansı birini azaltdıqda proses elə həmin anda mənfi yöndə dəyişir.

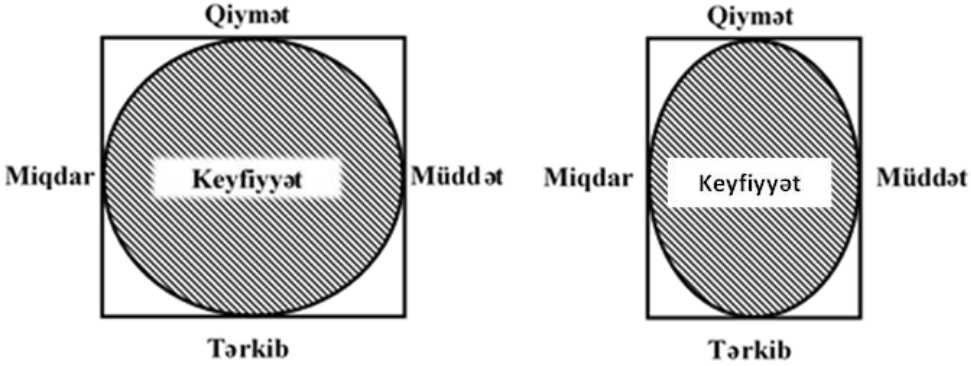

Nəticə:

Nəzərə alsaq ki, paylama mərkəzlərinə yüksüz geri qaytarılma məntiqsizdir. Bu səbəblə, bir çox təchizatçılar istehsal müəssisələrinin qarşısında keçən yük maşınlarını dayandırıb öz mallarını gətirmələri haqqında onlara tapşırıq verir. Nəticədə xərclərdə azalma, 60% geri daşımalarda uğurluğu və effektivliyi artırmağa gətirib çıxardır. Walmartın keçmişdən indiyədək mütəmadi innovasiya etməsi nəticəsində, anbarlamada müddət qısa olduğu üçün məhsulun orada qalıb, keyfiyyətinin itirilməsi təhlükəsindən xilas olur.

Ədəbiyyat:

1. https://magnetjambil.wordpress.com/2017/02/18/wal-mart-supply-chain-management/
2. Jesse Lecavalier, The Rule of Logistics: Walmart and the Architecture of Fulfillment
3. Michael Bergdahl, What I Learned from Sam Walton
4. https://corporate.walmart.com/our-story/our-business
5. Harvard Business Review, Strateji
6. https://www.skubana.com/blog/walmart-leading-way
7. https://www.huayuansh.com/walmart-and-rfid-rfid-technology-for-retailer/
8. Seymur Ilyasov, Biznes proseslərini Walmart idarə edərsə

ÇÖRƏKBİŞİRMƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN RƏQABƏT ÜSTÜNLÜKLƏRİNİN ARTIRILMASI

NƏSRULLAYEVA GÜNƏŞ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
"Mühəndsilik və tətbiqi elmlər" kafedrası
Gunash_Nasrullayeva@unec.edu.az
Bakı, Azərbaycan

XÜLASƏ

Mövzunun aktuallığı çörəkbişirməmüəssisələri arasında rəqabətin artırılması üsullarının araşdırılması ilə əlaqəlidir. Bu rəqabətin artmasına səbəb çoxdur: iqtisadiyyatın qloballaşması; məhsulun keyfiyyətinə və rəqabətqabilliyətinə elmi-texniki və marketinqin təsirinin sürətlənməsi; alıcının düşüncəsinə və istehlakına marketinq texnologiyalarının təsiri kimi faktorlarıdır. Müasir şəraitdə qida müəssisələrinin əkəriyyətində, əsasəndə çörək bişirmə sənayesi müəssisələrində olan material-texniki bazası ilə müasir iqtisadi bazarda rəqabət xeyli artmışdır.

Qida sənayesi ilə bağlı problemlər həm istehsalçılarda həm də istehlakçılarda var. Belə ki,adambaşına düşən ət və ət məhsulları, süd və süd məhsulları, yumurta və yumurta məhsulları, balıq və balıq məhsulları, meyvə və tərəvəz məhsulları istifadəsi hələ də tibbi normalardan aşağı olaraq qalır. Bununla belə, adambaşına düşən ucuz məhsullar kartof və çörək qoyulan normanı aşır.

Maliyyə böhranı şəraitində sənaye müəssisələri rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün dayanmadan mübarizə aparırlar. Bir tərəfdən bazarın qorunmasının, digər tərəfdən bazar iqtisadiyyatının hərəkətverici qüvvəsi olan istehlakçı uğrunda mübarizə, nəticədə rəqabəti daha da sərt edir. Bu baxımdan müəssisənin davamlı rəqabət üstünlüklərinin formalaşması üçün zəruri olan idarəetmə qərarlarının rolu artır. Çörək bazarı ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatların nəticələri, yeni məhsulların tətbiqi müəssisənin bazarda uğur qazanmasının əsasşərtlərindən biri olduğu qənaətinə gəlməyə imkan verir. Müəssisə yeniliyi olan bir məhsulun köməkliyi ilə yeni bir bazar yarada, rəqibləri qabaqlaya və gəlirlərini artırmağa nail olar.

Təqdim olunan məqalədə bu şərtlər daxilində, istehsal olunan məhsul texnologiyasının daha təkmilləşdirilməsinə yardımçı olan xammal və əsas materiallara olan ehtiyac, habelə onların dəyəri, təsdiq edilmiş resept standartlarına və bazarda olan qiymətlərə görə hesablanmışdır.

AÇAR SÖLƏR: qida sənayesi, rəqabət, artım

GİRİŞ

Qida məhsulları istehsalçıları üçün iqtisadi artım məhdudur. Qida sənayesində rəqabətin səviyyəsi xammalın, məhsulun və məmulatın uyğun keyfiyyətinin təmin olunması, istehlakçının strukturunun dəyişilməsi effektivliyin artırılması üçün daima istehsalın modernləşdirilməsi ilə təmin olunur. İstehsalın stabil artımı innavasion texnologiyaların tətbiqi, yeni növ məhsulların yaradılması, yeni istehlakçı xüsisiyyətli əmtəənin yaradılması və yüksək rəqabətqabiliyyəti ilə mümkündür.

Hazırlanmış dənli çörək məhsullarının istehlakçı üçün faydalılığı baxımından qiymətləndirilməsində onların əsas xüsusiyyətləri müqayisə olunur. Bu xüsusiyyətlərə görə istehlakçının tələblərinə cavab verən məhsullar ən böyük rəqabət üstünlükləri olan çörək məhsullarını müəyyənləşdirmək üçün bir-biri ilə müqayisə olunmuşdur (Nəsrullayeva G.M. 2016). Çörək məhsulları istehlak malları istehsal edən digər sahələrin məhsulları ilə müqayisədə çeşidin yenilənməsi mənasında daha mühafizəkardır. İstehlakçı seçimlərini və onların kəmiyyət uçotunu aydınlaşdırmaq üçün ekspert sorğusu keçirilib yüksək nəticələr əldə edilmişdir. İstehsalçının işləməyi nəzərdə tutduğu hədəf seqmentini seçərkən, onun üzərində hansı payı tutacağına qərar verməlidir. Bunun üçün onlar eyni nisbi ölçü vahidlərində xarakterizə olunmalı, eyni zamanda dənli çörək məhsullarının istehlakçısı üçün zəruri xüsusiyyətlərinin bütün kompleksi,həm maya dəyəri, həm fiziki-kimyəvi, həm də orqanoleptik göstəriciləri nəzərə alınmalıdır.

Müəssisə, digərlərindən fərq yarada bilər, bu şərtlə ki, daha az xərclə istehlakçılar üçün rəqib ilə müqayisə olunan bir dəyər yaratsın. Aparılan tədqiqat işində GOST 25832-89 uyğun olaraq hazırlanmış buğda çörək məhsullarının istehsal xərcləri və qiyməti hesablanmışdır. Dənli çörək məhsullarının hazırlanmasına sərf olunan xammal və əsas materialların, dəyəri verilmiş reseptə uyğun və bazarda olan qiymətlərə görə hesablanmışdır(Е.А. Кузнецова, Л.В.Шаяпова,НасруллаеваГ.М. Я. Бриндза. 2018).

TƏDQİQAT METODU

Çörək bişirmənin inkişafı və bazarda vəziyyəti müəyyən dərəcə də çörəkbişirmə müəssisələrinin işinin digər sahələr ilə əlaqəsindən asılıdır. Çörək məhsullarının qiymətinin dəyişkən olması digər sənaye sahələr ilə əlaqəlidir ki, qiymət yalnız çörək bişirmədə xammalın bazarda sabitliyi ilə əlaqəlidir. Bundan başqa çörək istehsalı unun bazarda qiymətindən, beləki müxtəif çörək növlərinin qiyməti 50-60% undan asılıdır(Nəsrullayeva G.M.,2016).

İstehsal xərcləri müəyyən bir mal istehsal etmək və ya xidmət göstərmək üçün çəkiləcək xərclərin cəmidir. Onların düzgün hesablanması uğurlu iş idarəçiliyi üçün vacib bir cəhətdir. İstehsal xərclərini müəyyənləşdirməyin müxtəlif yolları var, bunlardan əsasları birbaşa və dolayı xərclərdir. Birbaşa xərclərə birbaşa mal və ya xidmət istehsalına aid olan bütün xərclər daxildir. Bunlara materiallar, işçilərin maaşları, avadanlıqların amortizasiyası və digər birbaşa xərclər daxildir. Birbaşa xərclərin hesablanması malların birbaşa istehsalı ilə əlaqəli bütün xərcləri nəzərə alaraq aparılır. Tədqiatımızda birbaşa xərclərin hesablanması aparılmışdır.

100 kq dən üçün xərcləri hesablamaq üçün hazır məhsulun maya dəyəri mövcud olan xərclərə görə hesablanmışdır:

Xammal, əsas və köməkçi materiallar üçün xərclər;

Əmək xərcləri.

Məhsul istehsalı və satışının ümumi xərcləri cədvəl 1-də təqdim olunmuşdur.

Cədvəl 1. İstehsalın maya dəyəri (100 kq dən üçün)

Xərclər	Dənli çörək bulka məmulatlarının adı					
	Nümunə	«zövqlü»	«Kəklikotu»	«Tamlı»	«Sünbül»	«Pərinc»
1.Xammal və materialların qiyməti	33.08	18.33	29.98	24.74	18.47	29.10
2. İstehsal işçilərinin əmək xərcləri, o cümlədən:	8.93	9.99	9.95	10.03	12.93	10.36
2.1 əsas	8.12	9.08	9.05	9.12	11.75	9.42
2.2 əlavə	0.81	0.91	0.90	0.91	1.18	0.94
3.Əmək haqqı hesablamaları	2.32	2.60	2.59	2.61	3.36	2.69
4 Nəzərdə tutulan xərclər	1.20	1.82	1.81	1.82	2.35	1.88
5 Universitet xərcləri	14.62	16.35	16.29	16.41	21.16	16.96
Ümumi: maya dəyəri (istehsal xərcləri)	60.58	49.58	60.62	55.61	58.27	61.00
Çıxış, ədəd	456	510	508	512	660	529
0,3 kq-lıqməhsulun dəyəri,	74.6	54.6	67.0	61.0	49.6	64.7

Cədvəl 1 dən göründüyü kimi ,çəkisi 0,3 kq olan məhsulun maya dəyərində əhəmiyyətli görülən azalma xammal və materiallara qənaət nəticəsində, həmçinin hazırlanmış dənli çörək məhsullarının məhsuldarlığının artması səbəbindən baş vermişdir.

Müəyyən bir məhsulun istehlakçısı üçün faydalılığı nə qədər böyükdürsə, onun real xüsusiyyətləri istehlakçı tərəfindən arzu olunandır. Bu məhsul vahidinin alınmasından yaranan faydalılıq düsturla müəyyən edilir:

$$U = d_1 \cdot S + d_2 \cdot J, \quad (1)$$

harada u-malların alınmasından yararlılıq;

S-qiymətləndirilən məhsulun dəyər xüsusiyyətlərinin istehlakçının tələblərinə uyğunluq dərəcəsini xarakterizə edən göstərici;

J-qiymətləndirilən məhsulun keyfiyyət xüsusiyyətlərinin istehlakçının tələblərinə uyğunluq dərəcəsini xarakterizə edən göstərici;

d- S və J göstəricisinin ağırlığını göstərən əmsal.

Cədvəl 2. Dənli çörək məhsulları üçün ilkin şərtlər

Göstəricilər	Vahid.	Lazım olan göstəricilər	
		Istehlakçı üçün	Istehsalçı üçün
1 Qiymət, man. 0,300 kq üçün	Man.	0,17	0,11
2 Keyfiyyət			
2.1 Əsas Xüsusiyyətlər			
2.1.1 Mineral maddələrin miqdarı	mq/100q çörəyə	221,19	148,89
2.1.2 Vitaminlərin cəmi	mq/100q çörəyə	7,372	4,806

2.1.3 Əvəzolunmayan amin turşularının cəmi	q/100q zülala	31,50	23,81
2.1.4 Zülallar	q/100 q	10,4	7,2
2.1.5 Lif	q/100 q	2,1	1,2
2.1.6 Lizin	q/100 q	4,06	2,43
2.2 İkincil xüsusiyyətlər			
2.2.1 Lazımi xüsusiyyətlər			
2.2.1.1 Toksiki elementlərin cəmi		0,084	0,270
2.2.2 Əlavə xüsusiyyətlər			
2.2.2.1 Xüsusi həcm	sm^3/100q	198	182
2.2.2.2 Məsaməlilik	%	62,8	58,5

D_1 və d_2 əmsalları sıfırdan birə qədər olmalıdır.

Qiymətləndirilən məhsulun dəyər xüsusiyyətlərinin istehlakçı tələblərinə uyğunluq dərəcəsini xarakterizə edən göstərici düsturla müəyyən edilir:

$$S = c \cdot g_{\text{gös.}}, \quad (2)$$

C- "alış qiyməti" xüsusiyyətləri ağırlıq

$g_{gös}$ - malların alış qiymətinin istehlakçının istədiyi dəyərə yaxınlığını xarakterizə edən vahid parametrik göstərici.

$g_{gös}$Göstərici aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$g_{\text{gös.}} = \frac{C^{max}_{\text{gös.}} - C_{\text{gös.}}}{C^{max}_{\text{gös.}} - C^{ar.}_{\text{gös.}}}, \quad (3)$$

$C^{max}_{\text{gös.}}$ - alış qiymətinin eyni dəyəri;

$C^{ar.}_{\text{gös.}}$ - istehlakçı üçün malın arzu olunan qiyməti;

$C_{\text{gös.}}$ - sözügedən məhsulun alış qiyməti.

Qiymətin həddən artıq olması sözügedən bazar seqmentində malların istehlakını istisna edir. Malların bazara giriş şərti

$$Cgös_{.} \le C^{max}_{\text{gös}}. \quad (4)$$

Məhsulun keyfiyyət parametrlərinin istehlakçı tələblərinə yaxınlığını xarakterizə edən göstərici düsturla müəyyən edilir:

$$J = \sum_{l \in L} a_l \sum_{i \in I_l} a_i \cdot g_i, \quad (5)$$

L- istehlakçı tərəfindən qiymətləndirilən əmtəə göstəricilərinin çoxluğu;

l- əmtəə göstəricisinin indeksi;

$İ_1$ atributu təşkil edən çoxsaylı xüsusiyyətlər;

i- əmtəə xüsusiyyətləri indeksi;

a_l göstəricinin Çəkisi;

a_i xüsusiyyətin Çəkisi;

g_i - *i* parametr üçün istehlakçının istəyinə yaxın qiymətləndirən vahid parametrik göstərici.

Vahid parametrik keyfiyyət göstəriciləri məhsulun göstəricilərini xarakterizə edərkən əvvəllər təklif olunduğu kimi beş qrupa bölünə bilər.

Birinci qrupa dəyər artımı istehlakçı üçün arzuolunanlar daxildir. Bu parametrlər qrupu üçün göstərici düsturla müəyyən edilir:

$$g_i = \frac{p_i - p_i^{min}}{p_i^{ar.} - p_i^{min}}, \quad (6)$$

p_i- sözügedən məhsulun i- göstəricisinin dəyəri;
p_i^{min}- i- göstəricinin malların bazara buraxılmasına icazə verilən minimum dəyəri;
p_i^{ar}-istehlakçının ehtiyacını tam ödədiyi i- göstəricinin dəyəri.
Birinci qrupun göstəriciləri üçün malların bazara daxil olması şərti:

$$p_i \geq p_i^{min} \cdot \quad (7)$$

İkinci qrupa istehlakçı üçün arzu olunan dəyərin azalması göstəricisi daxildir. Bu parametrlər qrupu üçün g_i göstəricisi düsturla müəyyən edilir:

$$g_i = \frac{p_i^{max} - p_i}{p_i^{max.} - p_i^{ar.}}, \quad (8)$$

p_i^{max} −malların bazara buraxıldığı i -göstəricinin mümkün olan maksimum dəyəri.
Belək ki, biz yalnız ilk iki qrupun dənli çörək məhsullarının xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmişik.
Dənli çörək məhsullarının vahid faydalılığını qiymətləndirmək üçün altı nümunənin dəyərini hesabladıq. Birinci mərhələdə dənli çörək məhsullarının göstəricilərinin istehlakçıların tələblərinə yaxınlığının parametrik göstəricilərinin dəyəri müəyyən edilmişdir. Hesablama cədvəl 3-də təqdim olunur.

Cədvəl 3. Dənli çörək məhsullarının göstəricilərinin istehlakçıların tələblərinə yaxınlığının parametrik göstəricilərinin dəyəri

Göstəricilər	Dənli çörək bulka məmulatlarını növü					
	Nümunə	«zövqlü »	«Kəklikotu»	«Tamlı»	«Sünbül»	«Pərinc»
0,300 kq görə qiymət	0,000	80,0	30,4	54,4	1,0	39,4
Mineral maddələrin miqdarı, mq/100q çörək	0,000	0,098	0,131	0,010	0,230	1,000
Vitaminlərin miqdarı, mq/100q çörək	0,000	0,520	0,530	0,470	1,000	0,811
Əvəzolunmayan amin turşularının miqdarı, q/100q zülal	0,109	0,551	0,524	0,805	0,000	1,000
zülallar, q/100 q	0,000	1,000	0,969	0,781	0,281	0,719
Lif, q/100 q	0,000	0,778	0,778	1,000	0,333	0,778
Lizin, q/100q	0,000	0,699	0,730	0,877	0,135	1,000
Toksiki elementlər	0,000	0,806	0,871	0,522	0,849	1,000
Xüsusi həcm, sm^3/100q	0,000	0,500	0,500	0,000	0,813	1,000
Məsaməlilik, %	0,070	0,465	0,419	0,000	0,884	1,000

Növbəti mərhələdə, hər növ dənli çörək məhsullarının vahidinin əldə edilməsindən yaranan faydalılıq, eləcə də tam vahid faydalılıq cədvəl 4-də müəyyən edilmişdir.

Cədvəl 4.Dənli çörək məhsullarının vahid faydalılığının dəyəri

Göstəricilər	Çörək məmulatlarının növləri					
	«zövqlü »	«Kəklikotu»	«Tamlı»	«Sünbül»	«Pərinc»	Nümunə
2 Keyfiyyət	0,896	0,627	0,499	0,637	0,550	0,011
2.1 Baza xüsusiyyətləri	0,862	0,604	0,382	0,607	0,620	0,011
2.2 İkinci dərəcəli xüsusiyyətlər	1,000	0,694	0,848	0,728	0,339	0,011
2.2.1 əsas	1,000	0,806	0,849	0,871	0,522	0,000
2.2.2 əlavə	1,000	0,484	0,845	0,463	0,000	0,032
Tam vahid faydalılıq	0,766	0,672	0,629	0,551	0,549	0,008

Məhsulun vahid faydalılığı,onun mövqeyinin ilk xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir. Dənli çörək məhsullarının vahid faydalılıq dəyəri azaldıqca sıralanması, hər birinin ümumi kütlədəki mövqeyini əhəmiyyətli dərəcədə müəyyənləşdirir. Vahid faydalılığın dəyəri nə qədər yüksəkdirsə, məhsul daha çox rəqabət üstünlüyünə malikdir.
Malların yaxınlıq dərəcəsi,istehlakçınınistəyi nöqteyi nəzərindən ikinci xüsusiyyətilidir. İstənilən məhsulu qiymətləndirərkən bütün vahid parametrik yaxınlıq göstəricilərinin dəyəri g_i^o= 1-dir.

Tədqiq olunan məhsuldan istənilənə qədər olan aralıq düsturla müəyyən edilə bilər:

$$l_i = \sqrt{\sum_{i=1}^{n} (g_i^o - g_i)^2}, \quad (9)$$

burada *n -i*-məhsulu xarakterizə edən parametrlərin sayıdır.

Xüsusiyyətlərin hesablanması, istiqamət keyfiyyətinin mövqeləşdirilməsi kimi istifadə edilir. (Cədvəl 5).

Birinci istiqamət məhsulun vahid faydalılığını U_i, ikincisi L_i– tədqiq olunan məhsuldan istədiyinə qədər olan aralığıxarakterizə edir .

Cədvəl 5.Bazarda dənli çörək məhsullarının yerləşmə mövqeləri

Dənli çörək bulka məmulatlarının növü	Dənli çörək məhsullarının vahid faydalılığı	Tədqiq olunan məhsuldan istehlakçının istədiyinə qədər olan aralıq
Pərinc buğda növündən çörək «Pərinc»	0,766	0,729
Dənli buğda çörəyi «zövqlü»	0,672	1,413
Cücrəmiş buğda dənindən çörək «Sünbül»	0,629	1,837
Buğda çörəyi «Kəklkotu»	0,551	1,554
Sarımsaqlı-buğda çörəyi «Tamlı»	0,549	1,949
Nümunə	0,008	3,108

Cədvəldən görünür ki, lider mövqeyi pərinc dənindən hazırlanan "Pərinc" çörəyi tutur.

Lider mövqe tutan ikinci qrupa diğər hazırlanmış dənli çörək məhsulları daxildir.

Bu zaman müəyyən qədər geridəolanGOST 25832-89 uyğun olaraq hazırlanmış dənli çörək nümunəsidir. Həm vahid faydalılığı, həm də arzu olunan xüsusiyyətləri baxımından lider qrupdan geri qalır.

Beləliklə, emal edilmiş dənli çörək məhsullarının mövqeni müəyyənləşdirə bildik.

Məhsulun rəqabət üstünlüyü müxtəlif amillərə görə ola bilər. Ümumiyyətlə, bu amillər daxili və xarici ola biləcək üstünlüklərinə görə iki geniş kateqoriyaya qruplaşdırıla bilər.

Dənli çörək məhsullarının xarici rəqabət üstünlüyü alıcı üçün dəyər yaradan "keyfiyyət" göstəricisinə əsaslanır.Bazarda rəqib müəssisələrin daha ucuz qiymət təklif etmələrinə baxmayaraq bazarda liderliyi daha keyfiyyətli məhsul təqdim edən rəqib müəssisə qazanır.

Daxili rəqabət üstünlüyü istehsal xərcləri və malların alış qiymətini idarə etmək qabiliyyəti baxımından müəssisənin üstünlüyünə əsaslanır. Bu üstünlük istehsalçı üçün dəyər və rəqibdən daha az xərc yaradır. Bənzər bir üstünlük təşkilati yeniliklərin tətbiqi ilə xərclərə üstünlük siyasətinin aparılması ilə yaradılır.

Daxili (U_1) və xarici (U_2) malların rəqabət üstünlükləri (mütləq dəyərlər) aşağıdakı nisbətlərdən istifadə etməklə müəyyən edilir:

$$U^1 = d_1 c_1 \frac{C_{gös.}^{max} - C_{gös.}}{C_{gös}^{max} - C_{gös.}^{ar.}}. \quad (10)$$

$$U^2 = d_1 c_2 \frac{C_{iq.}^{max} - C_{iq.}}{C_{iq}^{max} - C_{iq.}^{жел.}} + d_2 J. \quad (11)$$

$$U^1 + U^2 = U. \quad (12)$$

Bir məhsulun daxili və xarici üstünlüyünün nisbi dəyəri mütləq dəyərin faizlə ifadə olunan məhsulun tam vahid faydalılığının nisbətinə bərabərdir.

Malların bazar gücü rəqabət mövqeyini itirmədən malların alış qiymətinin artması ehtimalından asılıdır. Alış qiymətində mümkün olan maksimum artım məhsulun bazar gücünü müəyyənləşdirir.

I-ci rəqabət mövqeyini tutan bir məhsulun bazar gücü nisbətdən müəyyən edilə bilər:

$$U_{i+1} = d_1 c_1 \frac{C_{gös}^{max} - C_{gös.i}^{max}}{C_{gös}^{max} - C_{gös.}^{ar.}} + U_i^2. \quad (13)$$

Qərar (12) $C_{göz.i}^{max}$ rəqabət mövqeyini tutan malların alış qiymətində (bazar gücü) mümkün olan maksimum artımı müəyyənləşdirir:

$$C_{göz.i}^{max} = C_{göz.}^{max} + \frac{C_{göz.}^{max} - C_{göz.}^{ar}}{d_1 c_1}(U_i^2 - U_{i+1}). \quad (14)$$

Dənli çörək məhsullarının rəqabət üstünlüyünün quruluşu və bazar gücü cədvəl 6-da təqdim olunur.

Cədvəl 6. Rəqabət üstünlüyünün strukturu və dənli çörək məhsullarının bazar gücü

Dənli çörək məhsullarının növləri	Dənli çörək məhsullarının vahid faydalılığı	Rəqabət üstünlüyü				Bazar gücü	
		Daxili		Xarici			
		Mütləq	%	Mütləq	%	Mütləq	%
«Pərinc»	0,766	0,103	13,4	0,663	86,6	9,34	114,0
«zövqlü»	0,672	0,208	31,0	0,464	69,0	7,42	107,4
«Sünbül»	0,629	0,260	41,3	0,369	58,7	7,23	115,2
«Kəklikotu»	0,551	0,079	14,4	0,472	85,6	8,50	100,2
«Tamlı »	0,549	0,142	25,8	0,407	74,2	7,71	100,1
Nümunə	0,008	0,000	0,0	0,008	100,0	3,45	36,6

Nəzarət çörək nümunəsinin bazar gücünü hesablayarkən $U_{i+1} = 0{,}91U_i$. qəbul edilir.Cədvələdən nəticələr çıxarmaq olar ki, təhlil olunan məhsul qrupunda şübhəsiz lider pərinc dəni çörəyi "Pərincdir"dır. Rəqabət mövqeyini itirmədən malların alış qiymətinin artması və ya alış qiymətinin mümkün qədər artması ehtimalından asılı olan malların bazar gücü 114% təşkil etmişdir.

İstehsalçı bazarı malın qiymətini qəbul etməyə məcbur etmək imkanına malikdir. Bu, məhsulun fərqli keyfiyyətinə - unikallığına, xüsusi qablaşdırma dizaynına və s.əsaslanan səlahiyyətli yerləşdirmə ilə təmin edilə bilər.

NƏTİCƏ

1. Aparılan araşdırmadan aydın oldu ki, məhsulun maya dəyərində əhəmiyyətli görülən azalma xammal və materiallara qənaət nəticəsində, həmçinin hazırlanmış dənli çörək məhsullarının məhsuldarlığının artması səbəbindən baş vermişdir.

2.Müəssisənin xarici rəqabətqabiliyyəti daha çox malın keyfiyyət göstəricisinə əsaslanır(yüksək keyfiyyətliliyə).

3. Müəyyən olunmuşdur ki, məhsulun vahid faydalılığı mövqenin ilk xüsusiyyətini müəyyənləşdirir. Dənli çörək məhsullarının vahid faydalılıq dəyəri azaldıqca sıralanması, hər birinin ümumi kütlədəki mövqeyini böyük ölçüdə müəyyənləşdirir. Vahid faydalılığın dəyəri nə qədər yüksəkdirsə, məhsul daha çox rəqabət üstünlüyünə malikdir.

4. Tədqiq olunan məhsullardan istənilənə qədər olan mövqe müəyyən olundu.Lider mövqeyi pərinc dənindən hazırlanan "Pərinc" çörəyi, lider mövqe tutan ikinci qrupa diğər hazırlanmış dənli çörək məhsulları daxildir.

5.İstehsal xərclərinin, qiymətlərin və hazırlanmış dənli çörək məhsullarının rəqabətlilik mövqeyinin hesablanması onların iqtisadi səmərəliliyini göstərmişdir.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. Nəsrullayeva G.M. Çörəkbişirmə müəssisələrinin elmi-texniki və innovasiyalı inkişaf strategiyasının seçilməsi məsələləri. Kənd Təsərrüfatının İtisadiyyatı Elmi-tədqiqat İnstitutunun ELMİ ƏSƏRLƏRİ 3. Bakı -2016. Səh.44-46
2. Nəsrullayeva G.M. Çörəkbişirmə məhsulları bazarında rəqabətin xarakterik xüsusiyyətləri və onların araşdırılması. Azərbaycan Aqrar Elmi “ elmi nəzəri jurnalı Bakı- 2016 № 4 , səh.80-83
3. Е.А. Кузнецова, Л.В.шаяпова,Насруллаев Г.М. Я. Бриндза Технология хлеба из зерна triticumdicoccon (schrank) с повышенной антиоксидантной активностью. Технология и товароведение инновационных пищевых продуктов. Научно-практический журнал .ст. 18-25.№ 5(52) 2018 Сентябрь-октябрь
4. Е. Л. Дугина, И.П.Протасова, Е.В.Доржиева. Усиление конкурентных преимуществ предприятий хлебопекарной промышленности.Модернизации экономики региона. 2012 Извести ИГРЭ.№3 (83)ст 52-59
5. Управление конкурентоспособность промышленного предприятия: аспекты качества / А.Л.Денисовой Тамбов 2006

AZƏRBAYCANDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA KLASTERLƏRİN ROLU

İLAHƏ ƏLİBƏYLİ
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzi/ Ümumi iqtisadiyyat
elibeylii@mail.ru
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Qloballaşan dünyamızda sürətlə inkişaf edən texnika və texnologiya sahibkarlıq subyektləri arasındsa rəqabətin artmasına şərait yaratmışdır. Belə gərgin rəqabət şəraitində daha az xərclə daha yaxşı məhsul istehsal edən, dəyişikliklərlə daha tez ayaqlaşa bilən və dövrün nəbzini daha tez tutan firmalar öz bazar paylarını artırarkən kiçik və orta sahibkarlar bazardan çıxmağa yaxud az mənfəət qazanaraq fəaliyyətinə davam etməyə məcbur qalırlar. Ümumi daxili məhsul (ÜDM) içərisindəki payı get-gedə artan və çətin rəqabət şəraitinə tab gətirə bilməyən kiçik və orta sahibkarların qorunması və inkişafının təmin edilməsi üçün klasterlər yaradılır.

Rəqabət üstünlüyünün əldə olunması,ixrac potensialının artırılması,firmaların öz imkanlarını genişləndirilməsi, bölgədə sosial-iqtisadi dəyişiklikləri əldə olunması üçün ən optimal yol klasterlərin yaradılmasıdır. Ərazi bütövlüyünü yeni təmin etmiş ölkəmizdə heç bir klaster nümunəsinin olmaması və son dövrlərdə ölkə başçısının klasterləşmə fəaliyyətinə olan marağı bu anlayışın tədqiq edilməsinin zərurətini və aktuallığını ortaya çıxarır. Tədqiqatda statistik göstəricilərdən istifadə edərək kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadiyyatdakı yeri müəyyənləşdirilməyə çalışılmış, eləcə də, bu gün bu sahədə klaster şəbəkələrinin formalaşmasının gətirdiyi müsbət səmərə öz əksini tapıb. Tədqiqatın üstünlüyü klasterləşmənin kiçik və orta sahibkarlığa verəcəyi faydanın konkret nədən ibarət olduğunu ortaya çıxarmağındadır. Tədqiqatın nəticəsi kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı və kiçik və orta sahibkarlıqda (KOS) klasterlərin formalaşdırılması üzrə konkret tövsiyyələrin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

AÇAR SÖZLƏR: Kiçik və orta sahibkarlıq, klaster, rəqabətqabiliyyətlilik.

SUMMARY

In our globalized world, rapidly developing techniques and technology have created conditions for increased competition among business entities. Under such intense competition, small and medium-sized entrepreneurs are forced to leave the market or continue their activities with less profit, while companies that produce better products at lower costs, can keep up with changes faster, and catch the pulse of the times more quickly increase their market shares. Clusters are created to ensure the protection and development of small and medium-sized entrepreneurs, whose share in the gross domestic product (GDP) is gradually increasing and cannot withstand difficult competitive conditions.

The most optimal way to achieve competitive advantage, increase the export potential, expand the capabilities of companies, and achieve socio-economic changes in the region is the creation of clusters. The fact that there is no example of a cluster in our country, which has just secured territorial integrity, and the interest of the head of the country in the activity of clustering in recent times reveals the necessity and relevance of researching this concept. The study tried to determine the place of small and medium entrepreneurship in the economy using statistical indicators, as well as the positive effect brought by the formation of cluster networks in this field today. The advantage of the research is to find out the specific benefits of clustering to small and medium enterprises. The results of the research can be used in the development of small and medium enterprises and the development of clusters in small and medium enterprises (SMEs).

KEY WORDS: Small and medium entrepreneurship, cluster, competitiveness.

GIRIŞ

Müasir dünyamızda qloballaşma nəticəsində firmalar yalnız ölkədaxili deyil, eyni zamanda beynəlxalq firmalarla da, rəqabət aparmaq məcburiyyətində qalırlar. Belə gərgin rəqabət mühiti xüsusi ilə kiçik və orta sahibkarlar üçün olduqca çətin olur. KOS-lar öz güclərini birləşdirərək, bilik və təcrübələrini paylaşaraq rəqabətə tab gətirməyə çalışırlar. Beləliklə, firmaların birləşərək müştərək

fəaliyyət göstərməsi nəticəsində klasterlər yaranır. Klaster dedikdə- müştərək fəaliyyət göstərən və eyni zamanda rəqabət aparan, coğrafi əlamətlərinə görə qarşılıqlı əlaqədə olan şirkətlərin, ixtisaslaşmış xidmət sahəsinin, tədarükçülərinin, eləcə də, bir-birinə yaxın sahələrin və onların fəaliyyətləri ilə bağlı olan təşkilatların təmərküzləşməsi başa düşülür (M.Porter, 2003). Ölkəmizdə heç bir klaster nümunəsinin olmaması, klasterlərin yaradılması və inkişafı məsələlərinə dövlətin xüsusi dəstəyinin olması bu mövzunun aktual və tədqiqatı zəruri mövzu olduğunu göstərir.

İqtisadiyyatın ən çevik və dəyişikliyə ən tez ayaq uydura bilən parçası hesab edilən KOS-ların iqtisadiyyatdakı yerinin və rolunun nədən ibarət olduğunu aşkara çıxarmaq ölkənin inkişaf potensialının müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətlidir. Azərbaycan üçün də, KOS-ların inkişaf səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi, inkişaf istiqamətlərindən biri kimi çıxış edən klasterlərin iqtisadi mexanizmlərinin araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır.

Tədqiqatda araşdırılan mövzuya kompleks və sistemli yanaşma, kəmiyyət tədqiqat, ümumiləşdirmə və qiymətləndirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Klasterlərin KOS-ların inkişafındakı əhəmiyyətliliyini aşkara çıxarmaq üçün "Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi"nin cəmiyyətə açıqladığı statistik göstəricilərdən, müxtəlif xarici mənbələrdən, klasterləşmə fəaliyyəti ilə bağlı dövlət başçısının verdiyi müvafiq sərəncam və fərmanlardan istifadə edilmişdir.

Kiçik və orta sahibkarlıqda yaradılan klasterlərin əhəmiyyətliliyi bu tədqiqat işində araşdırılmışdır; əvvəlcə KOS-ların iqtisadiyyatdakı rolu və yeri müvafiq statistik göstəricilərdən istifadə edilərək aşkara çıxarılmışdır. Digər başlıqda isə dünyada geniş şəkildə istifadə edilən klaster konsepsiyasının KOS-ların inkişafındakı əhəmiyyətliliyi aşkara çıxarılmışdır.

KOS-LARIN İQTİSADİYYATDA YERİ VƏ ROLU

İqtisadiyyatın dinamik və çevik amillərindən biri kimi çıxış edən kiçik və orta sahibkarlığı ölkə iqtisadiyyatının davamlı və dayanıqlı inkişafının açarı hesab etmək mümkündür. Belə ki, KOS-ların inkişafı ilə iqtisadi artıma, məşğulluğun artırılmasına, rəqabətin yüksəldilməsinə, əhali tələbatını yüksək səviyyədə ödənilərək iqtisadiyyatın idxaldan asılılığının azaldılmasına və s. nail olmaq mümkündür.

Xüsusilə, inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında KOS-ların olduqca əhəmiyyətli olduğunu statistik göstəricilərə nəzər yetirdikdə görmək mümkündür. Dünya Bankında aparılmış hesablamalar göstərir ki, KOS-ların 2030-cu ilə qədər 600 milyon yeni iş yeri tələbini qarşılayacaq. Aşağıdakı şəkildə bir neçə İEÖ-lərdə fəaliyyət göstərən KOS-ların ÜDM və məşğulluqdakı payı göstərilmişdir.

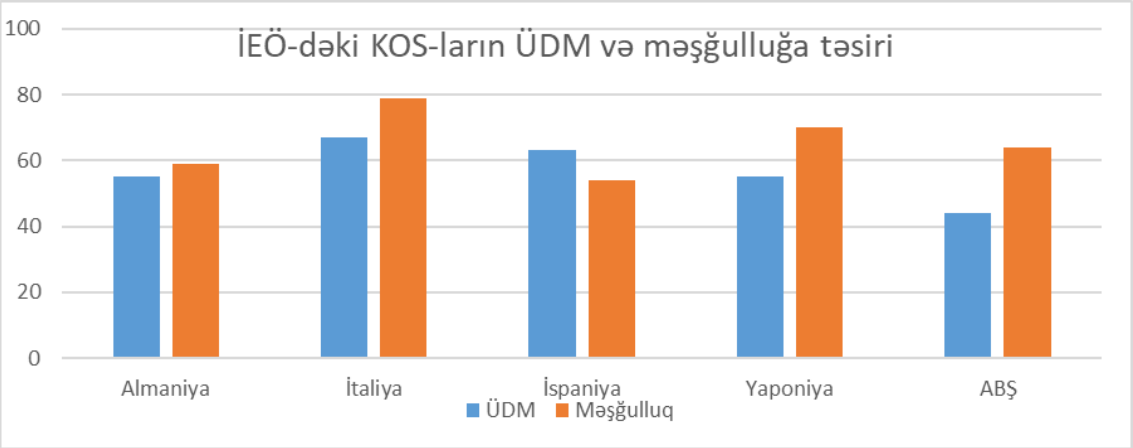

Şəkil 1. İEÖ-də KOS subyektlərinin ÜDM-ə və məşğulluğa təsiri (faizlə)
Mənbə: World Bank, World Development Indicators 2020

Yuxarıdakı şəkildəki məlumatlara nəzər yetirsək, İEÖ-lərin iqtisadiyyatında KOS-ların ÜDM-dəki payının 40%-dən çox, məşğulluqdakı payının isə 55%-dən çox olduğunu görmək mümkündür.

KOS-lar inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatındakı oynadığı əhəmiyyətli rolunu inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatı üçün də, qoruyub saxlaya bilir. KOS-ların İEOÖ-lər üçün əhəmiyyətliliyini izah etmək üçün bəzi İEOÖ-lərdə fəaliyyət göstərən KOS-ların həmin ölkələrin ÜDM və məşğulluqdakı payını nəzərdən keçirə bilərik. Şəlkil2-də Dünya Bankının paylaşdığı statistik göstəricilər əks etdirilmişdir.

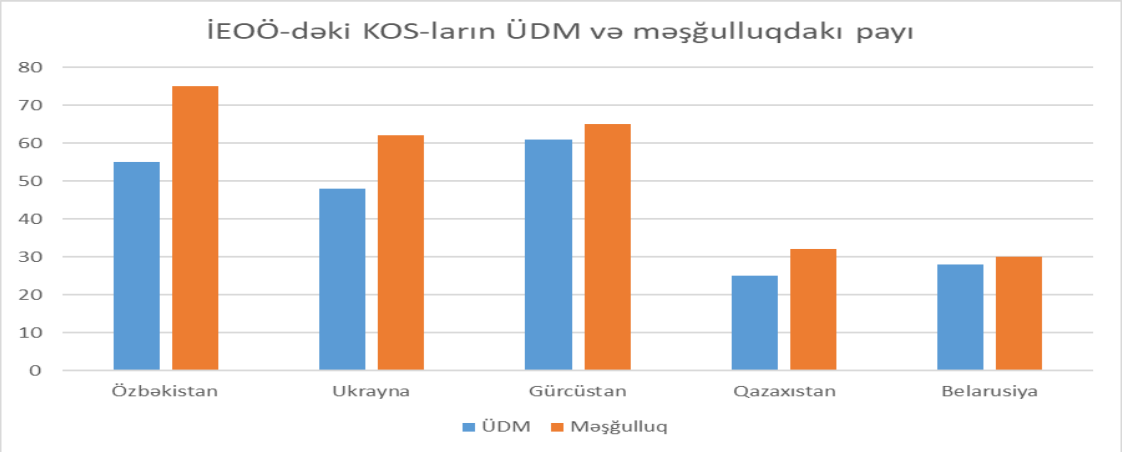

Şəkil 2. İEEÖ-də KOS subyektlərinin ÜDM-ə və məşğulluğa təsiri, faizlə
Mənbə: *World Bank, World Development Indicators 2020*

Şəkil 2-də KOS-ların sürətlə inkişaf edən ölkələrin iqtisadiyyatında rolunun daha çox olduğunu görmək mümkündür. İnkişaf tempi daha yüksək olan ölkələrdə KOS-ların ÜDM-dəki payının 40%-dən, məşğulluqdakı payının isə 60%-dən çox olduğunu söyləmək mümkündür. İnkişafı daha zəif sürətlə davam edən öğlkələrdə isə göstəricilərin olduqca aşağı olduğunu statistik göstəricilərə baxdıqda görmək olar. Belə ölkələrdə KOS-ların ÜDM içərisindəki payı 30-20%, məşğulluqdakı payı isə 25-35%-dir.

İEÖ və İEOÖ-lərin statiatik göatəriciləri nəzərdən keçirdikdən sonra həmin göstəricilərin Azərbaycan iqtisadiyyatında fəaliyyətl göstərən KOS-ların iqtisadiyyata təsirini müqayisəli şəkildə aydınlaşdırmaq mümkündür. Aşağıdakı şəkildə KOS-ların ÜDM və məşğulluqdakı payı əks etdirilmişdir.

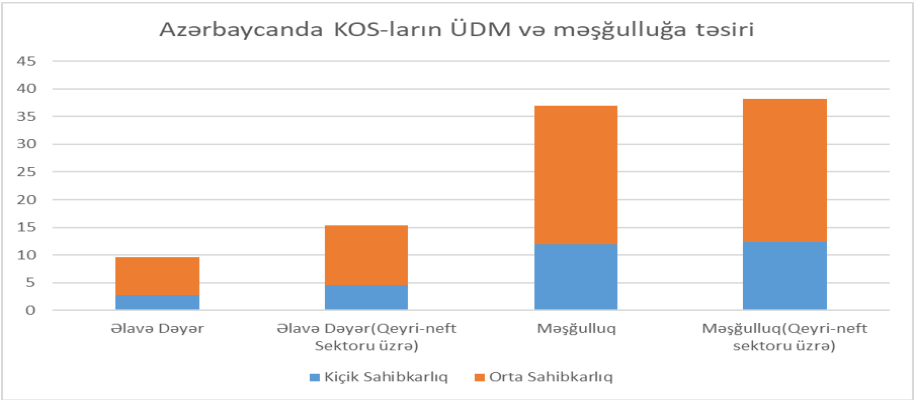

Şəkil 3. Azərbaycanda KOS subyektlərinin ÜDM və məşğulluğa təsiri, faizlə
Mənbə: *Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi*

Yuxarıdakı şəkili nəzərdən keçirsək KOS-ların ÜDM içərisindəki payı qeyri-neft sektorunda 15%-dək (neft sektoru üzrə isə 8%-dək), məşğulluqdakı payının isə 30-40% olduğunu görərik. Azərbaycana aid rəsmi göstəriciləri digər ölkələrlə müqayisə etdiyimiz zaman Azərbaycan iqtisadiyyatında KOS-ların ÜDM və məşğulluqdakı payının olduqca aşağı olduğunu görmək mümkündür.

Dünya üzrə mövcud olan müəssisələrin təxminən 90%-ni və məşğulluğun 50%-ni təşkil edən KOS-ları qlobal iqtisadi inkişafa töhvə verən amillərdən hesab etmək mümkündür. Dünya Bankının proqnozlarına görə 2030-cu ilə qədər artan qlobal işçi qüvvəsini işlə təmin etmək üçün 600 milyon yeni iş yeri tələb olunacaq ki, bu da KOS-ların inkişafının dünyanın bir çox ölkələri üçün əhəmiyyətliliyini ortaya çıxarır. Yuxarıdakı statistik məlumatlar Azərbaycanda fəaliyyət göstərən KOS-ların vəziyyətinin heç də ürəkaçan olmadığını göstərir. Bütün bu məlumatlar KOS-ların iqtisadiyyata müsbət istiqamətli təsirini artırmaq üçün dövlətin müəyyən köklü dəyişikliklərin aparılmasının əhəmiyyətliliyini ortaya çıxarır.

KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA KLASTERLƏRİN YARADILMASININ ƏHƏMİYYƏTİ

Dünya təcrübəsi göstərir ki, KOS-ların ölkə iqtisadiyyatında effektivliyininin artırılması, məşğulluğun artırılması, bazarda rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması, əhali tələbatının ən yüksək səviyyədə ödənilməsi, artan rəqabət şəraitində mal və xidmətlıərin keyfiyyət göstəricisinin yüksəldilməsində KOS klasterlərininin yaradılmasının böyük rolu vardır (Alsaç, 2012). Klaster dedikdə, bənzər məhsul və xidmət istehsalı ilə məşğul olan və eyni məqsədə istiqamətlənmiş firmaların eyni bir coğrafi ərazidə yerləşməsi və birlikdə fəaliyyətlərinə davam etməsi kimi başa düşülə bilər (Alsaç, 2012). Klasterlərlə bağlı elmi ədəbiyyatda müxtəlif təriflər mövcuddur. Bu müxtəliflik hər bir alimin bu konsepsiyaya yanaşma tərzinin müxtəlifliyindən ortaya çıxır. Lakin, klaster konsepsiyasının yaradıcısı hesab olunan M.Porterin tərifi daha çox istifadə edilənlərdəndir. M.Porterə görə klaster- müştərək fəaliyyət göstərən və eyni zamanda rəqabət aparan, coğrafi əlamətlərinə görə qarşılıqlı əlaqədə olan şirkətlərin, ixtisaslaşdırılmış xidmət sahəsinin, tədarükçülərinin, eləcə də, bir-birinə yaxın sahələrin və onların fəaliyyətləri ilə bağlı olan təşkilatların təmərküzləşməsidir. (M.Porter, 1990).

Məhdud maliyyə resurslarına malik olmaq KOS-ların böyüməsi və fəaliyyətini davam etdirməsinin- qarşısında duran ən böyük amillərdəndir. Eləcə də, KOS-ların bank kreditləri əldə etməsi iri firmalara nəzərən daha çətindir və əsasən KOS-lar öz daxili vəsaitlərinə,dostlardan vı ya ailədən gələn nağd ödənişlərə güvənərək fəaliyyətə başlayır və davam etdirir. Beynəlxalq maliyyə korporasiyasının hesablamalarına görə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 65 milyon KOS-ların 40%-i 5.2 trilyon ABŞ dolları məbləğində madii vəasitə ehtiyac duyur (‘’Dünya Bankı’’ rəsmi saytı) Dünya Bankınln rəsmi statistik məlumatlarına görə ümumi maliyyə çatışmazlığının 46%-i Mərkəzi Asiyanın, 15%-i isə Şərqi Asiya və Avropanın payına düşür. Rəsmi KOS-ların yarısının rəsmi kreditə çıxışının olmaması da, dünya bankı tərəfindən verilən məlumatlar arasındadır. Azərbaycanda da, KOS-ların zəif maliyyə çıxışlarına malikdir. Asiya İnkişaf Bankının (ADB) hesablamalarına görə, Azərbaycanda KOS-ların maliyyə ehtiyacları 6,8 milyard ABŞ dolları səviyyəsində qiymətləndirilir. Maliyyə ehtiyaclarını qarşılamaqda çətinlik çəkən KOS-lar üçün ən optimal yollardan biri kimi klasterləşməni misal göstərmək olar. İri sahibkarların və KOS-ların qarşılıqlı fəaliyyət göstərərək yaratdıqları klaster şəbəkəsi sahibkarlar üçün maliyyə ehtiyaclarının qarşılanmasını, kreditlərin əlçatanlığını təmin edir. Klasterin tərkib hissəsi olduğu zaman KOS-ların dövlət tərəfindən verilən subsidiyaları əldə etməsi təkbaşına fəaliyyət göstərdiyi dövrlə müqayisədə daha əlverişlidir. Məsələn, Avropa Klaster Əməkdaşlıq Təşkilatı tərəfindən üzv ölkələrdə fəaliyyət göstərən klasterlərə pandemiyanın mənfi nəticələrini yumşaltmaq üçün təxminən 95 milyard avro maliyyə yardımı göstərilmişdir. Beləliklə də, KOS-ların maliyyə ehtiyaclarını təmin edə bilməsi üçün onların klasterlərin tərkib hissəsi olmağı zəruridir.

2021-ci ilə dair statistik məlumatlar nəzərdən keçirildikdə 12011 mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin ləğv edildiyini görə bilərik. Müsbət hal isə ondan ibarətdir ki, 2020-ci illə müqayisədə bu rəqəmin 55% azalmışdır. Fəaliyyətlərini davam etdirə bilmək üçün dövlət dəstəyinə ehtiyac duyan firmaların belə dəstəklə təminat məsələlərində klasterlərin böyük faydası vardır. Klasterin tərkib hissəsi olmaqla KOS-lar elmi-tədqiqat mərkəzlərinin və dövlət tərəfindən maliyyələşən universitetlərin elmi araşdırmalarınının nəticələrinə, dövlət tərəfindən göstərilən subsidiyalara və müxtəlif digər məqsədli dövlət quruluşlarının xidmətlərindən ödənişsiz və asanlıqla yararlana bilərlər. Belə üstünlüklər əldə edən KOS-lar isə öz fəaliyyətini dayandırmaz, əksinə fəaliyyət istiqamətlərini genişləndirə bilər. Beləliklə, Azərbaycanda klasterlərin yaranması ilə KOS sahibkarların fəaliyyətini dayandırmasının qarşısını almaq mümkündür.

Dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da, klasterlərə xüsusi güzəştlər təyin edilir. KOS-lar fəaliyyət göstərdikləri zaman öz dövriyyə məbləğinə görə sadələşdirilmiş, gəlir və ƏDV vergisi ödəyiciləri kimi çıxış edirlər. Klasterlərin tərkib hissəsi olduqları zaman 7 il müddətində bu vergilərdən azaddırlar. Təbii ki, vergi yükünün azaldılaması və ya aradan qaldırılması sahibkarların gəlirini və istehsalatının artımına gətirib çıxaran vacib amillərdəndir. Yalnız klasterin tərkib hissəsi olmaqla belə güzəştlərə malik olan KOS-lar öz gələcək fəaliyyətlərini genişləndirə bilər. Bu baxımdan da, klasterin tərkib hissəsində fəaliyyət göstərmək KOS-lara böyük fayda verəcəkdir.

Texnologiyadakı, insanların zövq və düşüncələrindəki, ətraf aləmdə baş verən dəyişikliyi izləyərək ona uyğun biznes strategiyası formalaşdırmaq və dəyişiklikləri mənimsəyərək öz məhsul və

xidmətlərinə tədbiq etmək KOS-lar üçün olduqca çətindir. Beləliklə, KOS-lar dünya bazarındakı mövcud rəqabətə tab gətirə bilmədiyinə görə yeni bazarlara çıxış əldə edə bilmirlər. Eyni zamanda, dünya bazarına çıxmaq və fəaliyyətini davam etdirə bilmək istəyən KOS-lar ilk öncə yerli bazardakı iri firmalara qarşı rəqabətqabiliyyətli olmağı bacarmalıdır. Belə gərgin rəqabət mühitinə çox vaxt Kos-lar tab gətirməyə bilir. Lakin, klasterin tərkib hissəsi olmaqla KOS-lar iri firmalarla rəqabət mühitindən çıxaraq ortaq fəaliyyətə keçid edirlər. İri firmalarla əməkdaşlığı nəticəsində yeni satış bazarlarına daha rahat çıxa bilməsi, texnologiyadakı dəyişikliyə və yeni ortaya çıxan biliklərə asan əlçatanlıq və s. bu kimi məsələlərdə üstünlüyə malik olurlar. Digər firmalar qarşısında rəqabət üstünlüyünə malik olan KOS-lar isə yaradılışlarının ali məqsədi hesab edilən mənfəəti maksimumlaşdırmağa nail ola bilirlər.

Firmaların öz istəklərilə birləşərək müştərək fəaliyyət göstərməsi və ya dövlətin birbaşa müdaxilə etməsi nəticəsində klasterlər yarana bilir. Klasterləşmə təcrübəsinə malik olmayan respublikamız üçün klasterlərin yaradılması yalnızca dövlətin dəstəyi ilə mövcud ola bilər. Dövlətin stimullaşdırıcı tədbirlər və müxtəlif sosial layihələr çərçivəsində yarada biləcəyi klasterlər müəyyən prinsiplər üzərində qurulmalıdır. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinə birbaşa təsir edən prinsipləri aşağıdakı şəkildə sıralamaq mümkündür

- Klasterin tərkib hissəsi olan KOS-lar öz müstəqilliyini qoruyub saxlamalıdır. Belə ki, KOS-ların firmadaxili qərarlarına heç bir klaster iştirakçısı müdaxilə etməməlidir.
- KOS-lar şəxsi iradələri ilə klasterləşmənin iştirakçısı olmalı və ya iştirakçı olmaqdan imtina etməlidir. Dövlətin və ya hər hansı başqa sahibkarlıq subyektlərinin məcburiyyəti əsasında klasterlər yaradılmamhalıdır. Burada dövlət yalnızca firmaları stimullaşdırmaqla klaster iştirakçısı olmağa sövq etməlidir. Digər tərəfdən, digər firmanın təhdidləri və ya haqsız rəqabət formasına əl ataraq KOS-ların klasterdaxili fəaliyyətinə maneə olan hər bir firma qanun qarşısında cəzalandırılmalıdır.
- Klaster iştirakçısı olan hər bir sahibkarın müəyyən öhdəliyi olmalıdır. KOS subyekti və digər firmalar qarşılıqlı fəaliyyəti üzrə öhdəçilik götürməlidir. Məsələn, klaster iştirakçılıqdan imtina etmək istəyən sahibkarlıq subyekti KOS-ların fəaliyyətinə xələl gətirməmək üçün öz öhdəliyini yerinə yetirməyə məcburdur. Bu prinsip KOS-ların hüquqlarının qorunmasına kömək edir.
- Klasterin hər bir iştirakçısı əldə etdiyi elmi yenilik barəsində digər firmaları məlumatlandırmalıdır. Texnologiyadakı yenilikləri izləmək imkanına malik olan iri firmalar klasterin ümumi inkişafına nail olmaq üçün digər KOS-ları bu barədə məlumatlandırmalıdır. Dəyişiklikləri təqib etməkdə çətinlik çəkən KOS-lar bu prinsip əsasında klasterin iştirakçısı olmaqla yeni məlumatları daha rahat əldə edə bilər.
- Klaster iştirakçılarının hər biri bərabər hüquqa malik olmalıdır. Firmalar ölçülərinə, tutduqları mövqeyə görə fərqləndirilməməli, iş bölgüsü ədalətli şəkildə aparılmalı, şəffav şəkildə dəyər zənciri yaradılmalıdır.

NƏTİCƏ

Qloballaşan dünyamızda bütün ölkələr KOS-ların iqtisadi böyüməyə, məşğulluğa, rifah səviyyəsinin artmasına, regional inkişafın təmin olunmasına, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə verdiyi töhfələri bilir. İqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və diversifikasiyası siyasətini hədəf olaraq qoyan Azərbaycan iqtisadiyyatında regional inkişafın və qeyri-neft sektor sahələrinin inkişafının təmin edilməsi məsələlərində KOS-ların böyük rolu olduğunu söyləmək mümkündür.

KOS-ların ÜDM və məşğulluqdakı əhəmiyyətli rolu olduğunu statistik məlumatlara baxdıqda görmək mümkündür. Dünya Bankının vermiş olduğu rəsmi məlumatlara görə inkişaf etmiş ölkələrdə KOS-ların ÜDM-dəki payının 40%-dən çox, məşğulluqdakı payının isə 55%-dən çox, inkişaf tempi daha yüksək olan ölkələrdə KOS-ların ÜDM-dəki payının 40%-dən, məşğulluqdakı payının isə 60%-dən çox olduğunu, inkişafı daha zəif sürətlə davam edən ölkələrdə isə göstəricilərin olduqca aşağı olduğunu statistik göstəricilərə baxdıqda görmək olar. Belə ölkələrdə KOS-ların ÜDM içərisindəki payı 30-20%, məşğulluqdakı payı isə 25-35%-dir. Azərbaycanda isə bu döstəricilər olduqca aşağıdır, belə ki, KOS-ların ÜDM içərisindəki payı qeyri-neft sektorunda 15%-dək (neft sektoru üzrə isə 8%-dək), məşğulluqdakı payının isə 30-40% -dir. Dünya ölkələri ilə müqayisədə Azərbaycanda KOS-ların inkişafının necə zəif olduğunu əldə edilən statistik məlumatlarda görürük.

Ölkəmizdə KOS-ların zəif inkişafı və iqtisadiyyata verdiyi xeyirin potensialından aşağı olması bu sahənin inkişafını zəruri hala gətirir. Dövlət başçısı KOS-ların inkişafı üçün bir çox sərəncam, dövlət proqramı imzalamışdır. Belə layihələrin hər birində klasterli inkişafa keçidin vacibliyi

vurğulanır.

Bu çalışmada, müxtəlif statistik göstəricilərdən istifadə edərək KOS-ların ölkə iqtisadiyyatında rolu, klasterli modelə keçidin KOS-ların inkişafına təsiri aşkarlanmağa çalışılmışdır. Tədqiqat zamanı klaster modeli ilə bağlı məlumatlar əks edilən yerli və xarici ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqat zamanı aşkara çıxarılan klasterləşmənin KOS-ların inkişafına göstərdiyi müsbətyönümlü təsirləri aşağıdakı kimi sadalamaq mümkündür

- Dövlətin güzəştlərinə, maliyyə vasitələrinə əlçatanlığın təmin edilməsi
- Texnologiyadakı, istehsalatdakı və tələbatdakı dəyişikliklərdən daha tez xəbərdar olmaqlar rəqabətüstünlüyü əldə edilməsi
- Yeni bazarlara çıxmaq imkanı qazanmaqla karını artırmaq imkanı əldə etməsi
- İnnovasiya əlçatanlığının təmin edilməsi ilə rəqibləri ilə müqayisədə daha yüksək iqtisadi artıma nail olması
- İqtisadi məhsuldarlığın artırılması
- Rəqabət gücü hesabına əldə edilən üstünlük hesabına şirkətlər regional səviyyədən ümumimilli səviyyəyə, ümummilli səviyyədən beynəlxalq səviyyəyə yüksələr. Sektorun bu şəkildə böyüməsi, inkişafının davamlılığı istehsal olunan məhsulların və şirkətlərin iqtisadi cəhətdən ömrünü uzadar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün əyani vəsait. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu. Bakı, 2002. 78 səh..
2. Tərbiz Əliyev, klasterlər: beynəlxalq təcrübə və innovativ inkişaf. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2019.
3. Alsaç, F. Bölgesel Gelişme Aracı Olarak Kümelenme Yaklaşımı Ve Türkiye İçin Kümelenme Bölgeler Bazında Bir Uygulama. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü nəşriyyatı, 2012, 18 (2): 281-298.
4. Porter, M., .The Economic Performance of Regions, Regional Studies, 2003, 37 (6-7): 549-578.
5. www.stat.gov.az

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZURDA TURİZMİN İNKİŞAF TƏMAYÜLLƏRİ

Əmirov İmran Balamirzə oğlu
Mirzəbəyov Araz Əliosman oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti
İqtisadiyyat və idarəetmə/Biznesin idarə edilməsi
imran_amirov@mail.ru
araz.mirze@gmail.com
Sumqayıt şəhəri, Azərbaycan

XÜLASƏ

Məqalədə ölkəmizin iqtisadiyyatında strateji əhəmiyyət kəsb edən sahələrdən biri olan turizm biznesinin inkişaf təmayüllərinin işıqlandırılması əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə prioritet verilməsi turizm sənayesinin daha da genişləndirilməsi istiqamətində fəaliyyətlərin gücləndirilməsini ön plana çəkir. Bu baxımdan da işğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizm sferasının inkişafının genişləndirilməsi və mövcud imkanlardan səmərəli istifadə olunması məsələləri günümüzün tələblərindən irəli gəlir.

Milli iqtisadiyyatımıza gəlir gətirən turizm sənayesinin davamlı artımı baxımından Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında görülən işlərin xüsusi əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Burada strateji sahələrdən biri kimi turizm biznesinin inkişaf etdirilməsi, bu sferada görüləcək tədbirlər və həyata keçirilən dövlət proqramları nəticəsində ölkəyə gələn turist axınının yaxın gələcəkdə çoxalması proqnoz edilmişdir. Turizm biznesinin gücləndirilməsində nəqliyyat kommunikasiya əlaqələrinin

qurulması, otellərin tikilməsi, ziyarətgah yerlərinin və tarixi abidələrin bərpası, beynəlxalq standartlara cavab verən infrastrukturun yaradılması və xidmətlərin təşkili, sanator-kurort müəssisələrinin, istirahət mərkəzlərinin, parkların istismara verilməsi milli iqtisadiyyatımızın inkişafına yeni dividentlər gətirə biləcəyi vurğulanmışdır.

İşğaldan azad edilən bölgələrin bioloji resursları, burada olan meşə fondunun, flora və faunanın bərpa edilməsi, müalicəvi əhəmiyyət kəsb edən mineral suları, əsrarəngiz təbiəti, tarixi abidələri və s. turizm sənayesinin inkişafında yeni fürsətlərin yaranmasına zəmin yaradacaqdır. Yekunda dövlət əhəmiyyətli proqramların və layihələrin həyata keçirdilməsi nəticəsində başa çatdırılması turizm sənayesinin Azərbaycanın iqtisadi rayonları üzrə daha da sürətli inkişaf edəcəyi əsaslandırılmışdır.

AÇAR SÖZLƏR*: Açar söz-iqtisadiyyat, açar söz-biznes, açar söz-turizm*

Summary

The main goal of the prepared article is to explain the development trends of the tourism business, which is one of the strategically important areas in the economy of our country. Giving priority to the development of the non-oil sector in Azerbaijan highlights the strengthening of activities towards further expansion of the tourism industry. From this point of view, the issues of expanding the development of the tourism sector in the territories liberated from occupation and the effective use of existing opportunities arise from the requirements of today.

In the context of the continuous growth of the tourism industry, which generates income for our national economy, the special importance of the work carried out in the economic regions of Karabakh and Eastern Zangezur was emphasized. It is predicted that the development of the tourism business as one of the strategic directions as a result of measures taken in this area and implemented government programs will lead to an increase in the flow of tourists to the country in the near future. The article emphasized that, in strengthening the tourism business, the establishment of transport and communication links, the construction of hotels, the restoration of places of pilgrimage and historical monuments, the creation of infrastructure that meets international standards and the organization of services, the commissioning of sanatorium-resort institutions, recreation centers and parks can bring new dividends for the development of our national economy.

Biological resources of regions liberated from occupation, restoration of forests, flora and fauna, mineral waters of medicinal value, mysterious nature, historical monuments, etc. will create the basis for creating new opportunities in the development of the tourism industry. In conclusion, as a result of the implementation of nationally important programs and projects, it is justified that the tourism industry in the economic regions of Azerbaijan will develop even faster.

Keywords: keyword-economy, keyword-business, keyword-tourism

Резюме

Основная цель подготовленной статьи разъяснение тенденции развития туристического бизнеса, который является одним из стратегически важных направлений в экономике нашей страны. Придание приоритета развитию ненефтяного сектора в Азербайджане выдвигает на первый план усиление деятельности в направлении дальнейшего расширения туристической отрасли. С этой точки зрения вопросы расширения развития туристической сферы на освобожденных от оккупации территориях и эффективного использования имеющихся возможностей вытекают из требований сегодняшнего дня.

В условиях непрерывного роста туристической отрасли, приносящей доходы нашей национальной экономике, была подчеркнута особая важность работ, проводимых в экономических районах Карабаха и Восточного Зангезура. Прогнозируется, что развитие туристического бизнеса как одного из стратегических направлений в результате принимаемых в этой сфере мер и реализуемых государственных программ приведет к увеличению потока туристов в страну в ближайшем будущем. В статье было подчеркнуто что, в укреплении туристического бизнеса налаживание транспортно-коммуникационных связей, строительство гостиниц, восстановление мест паломничества и исторических памятников, создание инфраструктуры, соответствующей международным стандартам и организации услуг, ввод в эксплуатацию санаторно-курортных учреждений, базы отдыха и парки могут принести новые дивиденды развитию нашей национальной экономики.

Биологические ресурсы освобожденных от оккупации регионов, восстановление лесного фонда, флоры и фауны, минеральные воды лечебного значения, загадочная природа,

исторические памятники и т.д. создаст основу для создания новых возможностей в развитии туристической отрасли. В заключение, в результате реализации общенационально важных программ и проектов оправдано, что туристическая отрасль в экономических регионах Азербайджана будет развиваться еще быстрее.

Ключевые слова: ключевое слова-экономика, ключевое слова-бизнес, ключевое слова-туризм

GİRİŞ

Müzəffər ordumuzun şanlı qələbəsi nəticəsində ərazisinin təhlükəsizliyini təmin edən Azərbaycan Respublikası (AR) özünün sosial-iqtisadi inkişafını qətiyyətlə artırmaqda davam edir. Dövlət başçısının həyata keçirdiyi uğurlu iqtisadi siyasəti nəticəsində milli iqtisadiyyatımız günü-gündən daha da güclənməkdədir. Ölkə iqtisadiyyatında strateji əhəmiyyət kəsb edən və onun dünyaya inteqrasiyasını gücləndirən sahələrdən biri də turizm sənayesidir. Təsərrüfatçılığın daha gəlirli sahələrindən biri olan turizm biznesində də ölkəmizin reytinqi yüksələrək özünün mövqeyini yaxşılaşdırmışdır.

Dünya turizm biznesinin bir hissəsi olan Azərbaycan Respublikası təbii və coğrafi mövqeyi cəhətdən əlverişliliyi ilə seçilərək böyük potensiala malikdir. Ölkə ərazisində olan iqlim şəraiti, onun florası, faunası, mineral su mənbələri, qədim tarixi məbədləri və yerləri, ziyarətgahları, zəngin mədəniyyət abidələri, parkları, sanatoriya-kurort müəssisələri, istirahət məkanları və s. turistlərin davamlı olaraq marağını artırır.

AR-da cari ilin ilk 10 aylarında (yanvar-oktyabr) iqtisadi fəaliyyət sferalarında 100,9 milyar (mlrd) manatlıq ümumi daxili məhsul (ÜDM) istehsal edilmişdir. Hasil edilən bu göstəricinin ötən dövrün müvafiq göstəriciləri ilə tutuşdurulması ÜDM üzrə 0,5%-dən artıq olması təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilməlidir. Ölkəmizin Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatlarına istinadən təsərrüfatçılığın neft-qaz sferasında əldə edilən əlavə dəyərin 2,3 % azalmasına rəğmən, qeyri-neft-qaz sahəsində bu göstəricinin 3,1% artması təsdiqlənmişdir. Göstərmək lazımdır ki, ÜDM istehsalının xüsusi çəkisində turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşənin payının 2,3% təşkil etməsinə baxmayaraq onun artırılması imkanların olduqca böyükdür. Bu makroiqtisadi göstəricinin formalaşmasında 41,3%-i sənayenin, 9,9%-i ticarətin, 6,2%-i aqrar sahənin, meşə təsərrüfatı və balıqçılığın, 6,2%-i nəqliyyat və anbar təsərrüfatının, 5%-i tikintinin, 1,7%-i informasiya və rabitə sferalarının, 18%-i digər sahələrin payına düşmüşdür. ÜDM-in yaranmasında onun 9,4%-i məhsula və idxala xalis vergilər təşkil edir.

Azərbaycanda cari ilin turizm göstəricilərinə nəzər salsaq ölkəmizə gələn turistlərin sırasında Rusiya Federasiyası (375158), Türkiyə (207739) və Yaxın Şərq (126708) ölkələrinin ilk üçlükdə yer aldığını müşahidə etmiş olarıq (cədvəl 1). Milli turizmin 2023-cü ilin 8 ayına görə statistik məlumatlarının araşdırılması cəmi ölkəmizə gələnlərin sayının 1143605 nəfərə çatması qənaətinə gətirir. Buna baxmayaraq mövcud imkanlardan istifadə etmək və turizm sənayesində kompleks tədbirlərin görülməsi nəticəsində növbəti ildə gələn turistlərin sayının 20% artırlması proqnoz edilir.

Turizm biznesi üzrə aparılan təhlillərin nəticəsində ötən hesabat ilində Azərbaycana 178 ölkədən 1602,6 min nəfər xarici vətəndaşın gəldiyi təsdiqlənmişdir. Bu da 2021-ci ilin məlumatları ilə müqayisədə gələn turistlərin sayının 2 dəfə çoxaldığını göstərir (Əmirov, 2023). Azərbaycana gələn turistlərin sayının artmasının dövlət büdcəsinə daxilolmaların çoxalmasına və gəlirlərimizin yüksəlməsinə səbəb olması xalqımızın da milli maraqlarına tamamilə uyğundur.

Qeyd etmək vacibdir ki, respublikamıza gələn turistlərin əksəriyyəti Abşeronun, xüsusilə Bakı şəhərinin (80 %-i) payına düşür. Burada olan tarixi memarlıq abidələr, palçıq vulkanları, ziyarətgahlar, müasir istirahət mərkəzləri, dəniz ətrafı çimərliklər və s. turistləri davamlı olaraq maraqlandırmışdır. Lakin ölkə ərazisində, xüsusi ilə də işğaldan azad edilmiş torpaqlarda turizm baxımından olduqca zəngin imkanlar vardır. Digər bölgələrlə yanaşı Qarabağ iqtisadi rayonundan (7.07.21) turizmin gücləndirilməsi baxımından istifadə edilməsinin gələcəkdə yeni dividentlər gətirməsi dövlətimizin də maraqlarına tamamilə uyğun gəlir (2).

"AR-nın işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı" çərçivəsində görülən işlər əminliklə deməyə əsas verir ki, bu iqtisadi rayonda layihələrin tamamlanması turizm biznesinin gücləndirilməsinə yeni təkanlar verəcəkdir. Adı çəkilən ərazilərin bioloji resursları, burada olan meşə fondunun, flora və faunanın bərpa edilməsi, müalicəvi əhəmiyyət kəsb edən mineral suları, əsrarəngiz təbiəti, tarixi abidələri və s. turizm sənayesinin inkişafına yeni fürsətlərin verməsini

proqnoz etməyə imkan yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, işğaldan azad edilən Qarabağ ərazisinin 1150 hektar sahəsində meşələrin bərpa olunması və artırılması məqsədilə ağac əkilməsi tədbirlərinin görülməsi planlaşdırılır (3).

İndiki gündə Qarabağa əhalinin qayıdışı prosesi davamlı olaraq həyata keçirilməkdədir. Bu ərazilərdə infrastruktur obyektlərinin yaradılması, yaşayış komplekslərinin tikilməsi, parkların, istirahət yerlərinin və s. təşkil edilməsi istiqamətində mühüm tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi davam etdirilməkdədir. Bütün bunlar xarici turistlərin marağına səbəb olmaqla onların axının çoxalmasını bir daha şərtləndirir.

Turizm biznesinin gücləndirilməsi ölkəmizdə nəqliyyat kommunikasiya əlaqələrinin qurulması amili ilə sız əlaqədardır. Bu baxımdan işğaldan azad edilən ərazilərimizdə inşa edilmiş nəqliyyat xətlərini istismara verilməsinin önəmi böyükdür. Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda beynəlxalq standartlara cavab verən və inşası başa çatdırılan Zəfər yolu (101 km), Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa (81,8 km), Toğanalı-Kəlbəcər-İstisu (80,7 km), Kəlbəcər-Laçın (72,3 km), Əhmədbəyli-Horadiz-Mincivan-Ağbənd (123,8 km), Talış-Topqaraqoyunlu-Qaşaltı (22 km), Xudafərin-Qubadlı-Laçın (83 km), Şükürbəyli-Cəbrayıl-Hadrut (43 km), Füzuli-Hadrut (13 km), Bərdə-Ağdam (45 km) və digər yollar turizm biznesinin inkişafına geniş imkanlar açır. Ümumilikdə, adı çəkilən ərazilərimizdə Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyinin rəsmi məlumatına istinadən 665,4 km-dən çox yol çəkilmişdir (5).

Cədvəl 1. Azərbaycana cari ildə müxtəlif ölkələrdən gələn turistlərin ilk onluğu (min nəfərlə)

Ölkələr	Yanvar	Fevral	Mart	Aprel	May	İyun	İyul	Cəmi
Rusiya	40,2	35,1	44	47,1	64,8	71,7	72,7	375
Türkiyə	25,1	23,7	30,4	30,2	33	34	31,3	208
Yaxın Şərq	11,7	10,7	8,3	9,9	17,7	24,9	43,4	127
Cənubi Asiya	7,9	9	9	13,3	13,4	18,3	14,5	86,4
İran	11,1	10,2	12,1	10,7	13,9	12,7	14,5	85,2
Mərkəzi Asiya	5,3	5,5	8,8	9,3	12,5	11,7	13,3	66,5
Gürcüstan	6,6	6,6	7,5	8,1	8,5	7,7	8,7	53,7
Şərqi Avropa	4,5	5,1	7,02	8,5	9,6	8,4	8,02	51,2
Şim.şərqi Asiya	0,6	0,6	0,8	1,8	3,6	3,8	4,3	15,5
Amerika	1,1	1,1	1,4	2,6	2,5	2,6	2,7	13,8
Cən.şərqi Asiya	0,7	0,8	0,8	1,1	1,1	1,2	0,9	6,7

Mənbə: (Miqrasiya, 2023).

Xüsusi vurğulanmalıdır ki, ekspetlər azad olunmuş torpaqlarımızda mövcud olan turizm potensialını çox yüksək qiymətləndirirlər. Ona görə də gələcəkdə həm iqtisadiyyatımızın, həm də turizm sənayesinin inkişafı üçün bu ərazilərdə hava limanlarının tikilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Yol-nəqliyyat strategiyasının bir elementi olmaqla Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ərazilərinə daxil olan Füzuli (26.10.21) və Zəngilan (20.10.22) beynəlxalq aeropotrlarının tikilməsi bu regionlara gələnlərin təhlükəsizliyini və rahatlığını təmin edəcəkdir. Təməli 16.08.21 tarixində ölkə prezidenti İ.H.Əliyev tərəfindən qoyulan və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarına daxil olan Laçın beynəlxalq hava limanın tikintisinin isə 2024-cü ildə başa çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu hava limanının Laçın və Şuşa şəhərlərindan 30 km, Kəlbəcərdən isə 60 km aralıqda yerləşməsi ölkəmizin turizm biznesinə yeni töhfələr verəcəyindən xəbər verir. Belə ki, həm ölkə vətəndaşları xüsusilə Abşeronda yaşayanlar, həm də xarici turistlər Şuşaya getmək üçün uzaq məsafə qət etməyəcəklər. Bakıdan və xaricdən gələn qonaqlar birbaşa olaraq hava nəqliyyatından istifadə edərək Laçın beynəlxalq hava limanı uçmaqla rahatlıqla Şuşaya gedə biləcəklər (Mehman, 2019).

Artıq göstərildiyi kimi, milli turizmin inkişafının gücləndirilməsində nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin qurulması, xüsusilə dəmir yolu xətlərinin çəkilməsi də əhəmiyyətlidir. Bu əlaqələrin yaradılması maliyyə tutumlu olsa da uzunluğu müvafiq olaraq 47,1 və 110,4 km olan Bərdə-Ağdam və Horadiz-Ağbənd dəmir yolu çəkilişi üzrə işlər davam etdirilməkdədir. Qarabağ iqtisadi rayonda Füzuli ilə Şuşa arasında 83,4 km məsafəyə də dəmir yolu xəttinin quraşdırılması əlaqələrimizin daha da effekli olmasına zəmin yaradacaqdır.

Ölkəmizə gələ bilən turistlərin sayının yüksəlməsinə Azərbaycanda mövcud pasport rejiminə və qaydalarına riayət edilməsi amilləri də təsir göstərir. AR-nın dünyanın pasport reytinqi sıralarında da mövqeyinin yaxşılaşdırlması rəsmiləşmişdir. Belə ki, ölkəmiz "Henley & Partners Visa Restrictions Index" şirkətinin hesabatında cari ilin 3-cü rübünə istinadən yanvar reytinqi ilə müqayisədə 4 mövqe yüksələrək Uqanda ilə 72-ci yeri bölüşüb. Qeyd edək ki, adı çəkilən şirkət dünyada 200-dən çox ölkələrin və ərazilərin viza rejimlərini araşdırmqla dövlərləri vizadan azad olmaq üzrə sıralayır. 2023-cü ilin yanvarda Azərbaycan Dominikan Respublikası və Tunislə 76-cı yeri bölüşmüşdür. Bu reytinq sırasında Cənubi Qafqazın digər dövlətləri kimi Gürcüstan 48 (117 vizasız iqtiqamət) və Ermənistan isə 74-cü mövqelərdə (Filippin və Kabo-Verde ilə, 66 vizasız istiqamət) dayanmışlar.

TƏDQİQATIN METODU

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda turizmin inkişaf təmayüllərinə aydınlıqlıq gətirilməsi üçün analitik təhlil metodundan və rəsmi mənbələrdən əldə olunan məlumatlardan istifadə edilmişdir. Aparılan tədqiqatın nəticəsində cədvəl göstəricilərinə istinadən Rusiya, Türkiyə və Yaxın Şərqdən ölkəmizə gələn turistlərin üstünlük təşkil etməsi diqqəti çəkir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, özünün unikallığı ilə fərqlənən Qarabağ iqtisadi rayonunun və ətraf bölgələrin ərazisi turizm biznesinin daha da inkişaf etdirilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Bu iqtisadi rayonda, eləcə də onun ətraf ərazilərində otellərin çoxaldılması, ziyarətgah yerlərinin və tarixi abidələrin bərpa olunması, beynəlxalq standartlara cavab verən infrastrukturun yaradılması və xidmətlərin təşkili, sanator-kurort müəssisələrinin, istirahət mərkəzlərinin, parkların yaradılması və s. milli turizmin inkişaf perspektivlərini daha da artıracaqdır. Ölkəmizdə gerçəkləşdirilən "Böyük qayıdış" proqramı çərçivəsində tədbirlərə dövlətimiz tərəfindən prioritetliyin verilməsi və Qarabağ ərazisində həyata keçirdilən layihələrə 7 milyard manata yaxın sərmayə qoyuluşu yaxın gələcəkdə burada iqtisadi potensialımızın daha da artırılmasını təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Амиров, И.Б., Гасымова, З.Г. Тенденция развития индустрии туризма в Азербайджане // Материалы Всероссийской научно-технической конференции посвященной 75-летию ООО "Газпром нефтехим Салават" "Наука. Технология. Производство – 2023" Часть 2, - Уфа: УНПЦ "Издательство УГНТУ", 24-28 апрель, - 2023, – с. 288-290
2. https://president.az/az/articles/view/52389 [Elektron rusurs] – müraciət tarixi 19.10.23
3. https://az.wikipedia.org/wiki/Qaraba%C4%9F_iqtisadi_rayonu#cite_note-3 [Elektron rusurs] – müraciət tarixi 18.10.23
4. AR Dövlət Miqrasiya Xidmətinin məlumatları
5. https://fed.az/az/qarabag/qarabag-ve-serqi-zengezurda-tikilen-avtomobil-yollarinin-umumi-uzunlugu-melum-olub-xerite-113906 [Elektron rusurs] – müraciət tarixi 17.10.23
6. Asif Mehman, Qarabağda tikilən hava limanları Azərbaycana nə verəcək? // İki sahil. – 2019, 19 oktyabr.- s. 2

QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN TURİZM SAHƏSİNİN İNKİŞAFININ İNNOVATİV İDARƏ EDİLMƏSİ

KÖNÜL VƏLİYEVA MÜBARİZ QIZI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin doktorantı
Bölmə adı - İqtisadiyyat
email: Konul-Valiyeva@unec.edu.az
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

XXI əsrdə iqtisadi proseslərdə dəyişiklik xammal yönümlü iqtisadiyyata meyli artmışdır. Dünyada gedən iqtisadi-siyasi proseslərin mürəkkəbliyi Azərbaycanın xarici iqtisadi konyunkturundan asılılığın azaldılması, sabit iqtisadi artımın təmin edilməsi üçün milli iqtisadi prioritetdə qeyri-xammal sektorlarının inkişafı ilə bağlı problemlər özünü göstərir. Buna görə də Qarabağ iqtisadi rayonunda

turizmin inkişafı zəruridir. Bu baxımdan da turizm sahəsinin məhz işğaldan azad edilmiş ərazilərdə inkişafının innovativ idarə edilməsi işin aktuallığını kəsb edir.

İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda qeyri-neft sektorunun əsasını təşkil edən turizmin inkişafı mühüm addım kimi qiymətləndirilir. Dövlət tərəfindən bu sahəyə ayrılmış diqqət, maliyyə məsələlərinin araşdırılması işin məqsədini təşkil edir.

Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin inkişaf etdirilməsi və prosesin innovativ idarə edilməsi məsələləri bir çox tədqiqatçı-alimlər tərəfindən araşdırılmışdır. Məsələn, Təranə Qurbanovanın, Neron Babaxovun, Əliqismət Bədəlovun, Fəxriyyə Abdullayevanın və başqalarının araşdırmalarında məhz Qarabağ iqtisadi rayonunun turizm potensialı və onun inkişafının innovativ idarə edilməsi məsələləri qeyd edilmişdir. Bu da məqalənin elmi yeniliyini təşkil edir.

Qarabağ iqtisadi rayonunun turizm sahəsinin inkişafının innovativ idarə edilməsinin praktiki əhəmiyyətini başlıca nəzəri müddəalar əsasında formalaşan nəticə və təkliflərin turizmə verdiyi töhfələr təşkil edir. İqtisadiyyat, menecment kimi sahələrdə innovasiyaların, beynəlxalq təcrübənin praktiki əhəmiyyəti böyükdür.

Qarabağ iqtisadi rayonunun turizmin inkişafı yeni imkanlara yol açır. Bu baxımdan işin üstünlüklərinə beynəlxalq təcrübənin tətbiqi, regional inkişaf səviyyəsinin artırılması aiddir.

Nəticə etibarilə Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin inkişafı innovativ idarəetmədə əsas rol oynayır. Buna görə də innovativ xidmət sahələrində imkanların reallaşdırılması indiki dövrdə turizmi iqtisadiyyatın intensiv surətdə artan sektoruna çevirir. Dünya iqtisadiyyatının zəruri elementini, hərəkətverici qüvvəsini təşkil etməklə, sosial-iqtisadi inkişafın strukturlaşdırılması üçün imkanları artırmaqla turizm iqtisadiyyatın güclü inkişaf edən sahələrindən birinə çevrilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR: inkişaf, innovativ idarəetmə, turizm
KEY WORDS: Development, innovative management, tourism

GİRİŞ

İşin aktuallığı və əhəmiyyəti. Müzəffər Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə rəşadətli Ordumuzun əldə etdiyi Zəfərlə tarixi ədalət bərpa olunub, torpaqlarımız işğaldan azad edilib, nəticədə ölkəmizin dayanıqlı inkişafı üçün yeni reallıq və imkanlar yaranıb. Vətən müharibəsindən dərhal sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərimizin bərpası prosesinə başlanılıb.

İşğaldan azad edilmiş bu ərazilərdə turizm sahəsinin inkişafı üçün mühüm aspektlərdən biri də bu ərazilərdə nəqliyyat sektorunun inkişaf etdirilməsidir. Nəqliyyat sektoru inkişaf etməmiş hər hansı bir regionda turizm sahəsinin inkişafından danışmaq qeyri-mümkündür.

Nəqliyyat sektorunun inkişafı üçün dövlət tərəfindən lazımi qaydada iqtisadi dəstək tədbirləri görülmüşdür. Bundan əlavə olaraq da nəqliyyat sektorunun inkişaf etməsi, rəqəmsallaşdırılması təkcə turizm sahəsinin inkişafına yox, ümumiyyətlə, ölkəmizin iqtisadiyyatının daha da formalaşmasına müsbət təsir göstərəcəkdir. Çünki, nəqliyyat sektorunun inkişaf etməsi nəticəsində respublikamızda idxal-ixrac potensialı artır, ölkəmizin digər xarici ölkələr ilə inkişafı daha da sürətlənir və idxal-ixrac potensialının artırılması sahəsində ölkəmizdə bank sektoru daha da inkişaf edir.

Turizm struktur əmələ gətirən sahədir. Belə ki, turizm yeni fəaliyyət sahələrinin yaranmasına, istifadə edilməyən rekreasiya potensialının təsərrüfatçılıq dövriyyəsinə daxil edilməsinə, məşğulluq probleminin həllində, ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə şərait yaradır. Beynəlxalq turizmin inkişaf etməsi və bu prosesə Azərbaycanın da qoşulması üçün işğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizmin inkişafı başlıca məsələ kimi diqqəti cəlb edir (Əlirzayev, 2010).

Dayanıqlı inkişaf, sosial və iqtisadi inkişaf Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin inkişafı ilə mümkündür. Turizm sahəsi nəqliyyat sisteminin inkişafı ilə birbaşa əlaqəli olduğundan işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası dövlətin diqqət mərkəzindədir. Turizmin inkişafı turizm sektorunu ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən birinə çevirir.

Son illərdə ölkəmiz inkişaf tempini sürətləndirmişdir. Dünyanın aparıcı ölkələri arasında Azərbaycan öz mövqeyini tutmuş və mövcud regional iqtisadi potensialı ilə seçilməkdədir. Uzun tarixi inkişaf yolu keçən Azərbaycan Respublikası hazırda çox qısa zaman ərzində nailiyyət əldə etmişdir. Bu nailiyyətlərin başında Qarabağ iqtisadi regionunda təmir-bərpa işlərinə başlanılması olmuşdur. Belə ki, neft sektoru kimi qeyri-neft sektorunun da inkişafı prioritet məsələ kimi qarşıda durmuşdur. Respublikamızın yerüstü və yeraltı sərvətləri olduqca zəngindir. Mövcud iqlim resursunun olması Qarabağ iqtisadi regionunda turizmin inkişafı üçün lazımi şərait yaradır. Qeyri-neft sektorunun hər bir

sahəsinin, xüsusilə isə turizmin inkişafının təmin edilməsi ölkəyə investisiya axını deməkdir. Hal-hazırda turizm planetar miqyasda sürətlə inkişaf edən biznes sahələrindəndir. Dünya üzrə ümumi milli məhsulun 10%-i ixracatın, 8%-i beynəlxalq turizmin payına düşür (Bilalov, 2015).

Azərbaycan Respublikası sosial-iqtisadi baxımından inkişaf etmiş ölkələrdən biri hesab olunur. Qarabağ iqtisadi regionu destinasiyalı rayonlardan biridir. Qarabağ iqtisadi regionunda turizm sahəsinin inkişafı milli inkişaf prioritetini təşkil edir. Elə buna görə də xidmət sahəsinin inkişafı ilə bağlı bir çox işlər görülmüşdür. Turizm xidmət sahəsinin önəmli hissəsini təşkil edir. Bu baxımdan da həm gəlirli, həm dinamik, həm də inteqrasiya prosesini qlobal səviyyədə sürətləndirən sektordur.

Qarabağ iqtisadi regionunda turizm sahəsinin inkişafının innovativ idarə edilməsi üçün sektorun inkişafı, inkişaf üçün lazım olan infrastruktur, maddi-texniki baza, kadr potensialı və s. bu kimi məsələlər həll edilməlidir. Məhz bu fəaliyyətin innovativ idarə edilməsi zəruri məsələ kimi qarşıda dayanmışdır. İdarəetmə prosesi bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Belə ki, iqtisadi proses və müəyyən plan və tədbirlər kompleksinin işlənib hazırlanması ilə bağlı məsələlərin məcmusunu təşkil edir.

Qarabağ iqtisadi regionunda turizm sahəsinin inkişafının innovativ idarə edilməsi strateji idarəetmənin əsasını təşkil edir. Bu gün xidmət sahələrinin rəqabət üstünlükləri və yüksək effektivliyi innovativ potensiala əsaslanır. İdarəetmə qarşıya müəyyən bir məqsədlərin qoyulması ilə başlayır və praktiki nəticə əldə olunması ilə başa çatır. Bir məqsədə nail olduqdan sonra yeni məqsədlər meydana çıxır. Bu proses idarəedilən sistemin vəziyyəti ilə sistemlər arasında qarşılıqlı münasibətlərdən doğan imkan, arzu, zərurət icra və nəticənin əldə edilməsini əhatə edir. Bütün bu qeyd edilən məsələlər işin aktuallığı və əhəmiyyətini təşkil edir.

Məqsəd və vəzifələri. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda qeyri-neft sektorunun əsasını təşkil edən turizmin inkişafı mühüm addım kimi qiymətləndirilir. Dövlət tərəfindən bu sahəyə ayrılmış diqqət, maliyyə məsələlərinin araşdırılması işin məqsədini təşkil edir.

Qarabağ iqtisadi regionunda turizm sahəsinin inkişafının innovativ idarə edilməsi təşkil etmək, nəzarət etmək, rəhbərlik etmək, təşkilati resursları planlaşdırmaq yolu ilə səmərəli və effektiv şəkildə təşkilati məqsədlərə nail olmağın əsasıdır.

İnnovativ inkişaf prosesi təkrarolunmazlığı ilə, nəticə və effektin alınması müddətlərinin müəyyən edilməsinin mümkünsüzlüyü ilə və xərclərin dəqiq qiymətləndirilməsi ilə xarakterizə olunur. Bu zaman eyni məqsədlər müxtəlif üsul və formalarla əldə olunur.

Vəzifələrə aşağıdakılar aid edilir:

- Qarabağ iqtisadi regionunun təbii resurslarını araşdırmaq;
- Qarabağ iqtisadi regionunun turizm potensialını təhlil etmək;
- Qarabağ iqtisadi regionunun turizm sahəsinin inkişafını təmin edəcək tövsiyyələr işləyib hazırlamaq;
- Turizm sahəsinin innovativ əsaslı inkişafını təhlil etmək və innovativ idarəetmə metodlarını müəyyən etmək.

Elmi yeniliyi. İqtisadi qeyri-sabitlik şəraitində xidmət sektorunun innovativ inkişafında strateji idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələrin işlənib hazırlanmasından ibarətdir.

Elmi yeniliyə aşağıdakılar aiddir:

- innovativ idarəetmənin iqtisadi mahiyyəti barədə nəzəri mülahizələri sistemləşdirilmişdir;
- xidmət sahələrinin innovativ inkişaf amillərini sistemli təhlil edilmişdir;
- Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin inkişaf etdirilməsi məsələlərini araşdırılmışdır.

Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin inkişaf etdirilməsi və prosesin innovativ idarə edilməsi məsələləri bir çox tədqiqatçı-alimlər tərəfindən araşdırılmışdır. Məsələn, Təranə Qurbanovanın, Neron Babaxovun, Əliqismət Bədəlovun, Fəxriyyə Abdullayevanın və başqalarının araşdırmalarında məhz Qarabağ iqtisadi rayonunun turizm potensialı və onun inkişafının innovativ idarə edilməsi məsələləri qeyd edilmişdir. Bu da məqalənin elmi yeniliyini təşkil edir.

Praktiki əhəmiyyəti. Qarabağ iqtisadi rayonunun turizm sahəsinin inkişafının innovativ idarə edilməsinin praktiki əhəmiyyətini başlıca nəzəri müddəalar əsasında formalaşan nəticə və təkliflərin turizmə verdiyi töhfələr təşkil edir. İqtisadiyyat, menecment kimi sahələrdə innovasiyaların, beynəlxalq təcrübənin praktiki əhəmiyyəti böyükdür.

Metod və metodologiyası. İşin əsas müddəalarını əsaslandırmaq üçün ümumi elmi-tədqiqat metodları ilə yanaşı, həmçinin müqayisəli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, riyazi və statistik təhlil, sistemlər nəzəriyyəsi, idarəetmə nəzəriyyəsi, idarəetmə qərarları, modelləşdirmə, proqnozlaşdırma, planlaşdırma, optimallaşdırma və s. kimi xüsusi metodlardan istifadə edilmişdir.

Elmi ədəbiyyatda qoyuluşu. Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin inkişaf etdirilməsi və prosesin innovativ idarə edilməsi məsələləri bir çox elmi ədəbiyyatlarda araşdırılmış və problem şəklində qoyulmuşdur. P.Doylun, R.Consonun, D.A.Novikovanın, E.Stalkerin, P.Lemerlin, O.Vodaçkovanın, Y.Şumpeterin, T.Qurbanovanın, Ə.Bədəlovun, N.Babaxovun, F.Abdullayevanın və başqalarının tədqiqatlarında problem dolğun şəkildə təhlil olunmuş və tövsiyələr verilmişdir.

Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün yerinə yetirilmiş tədqiqat işi bir sıra məsələ və problemlərin təhlili və həlli yolunu özündə əks etdirir. Bununla yanaşı, tədqiqat işi bir neçə strukturda yerinə yetirilmişdir. İşin strukturu belədir: Xülasə, Açar sözlər, Giriş, Fəsillər, Tədqiqat metodu, Nəticə və Ədəbiyyat siyahısı

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində milli iqtisadiyyatın inkişafında bir sıra amillər qeyd edilə bilər. bunlardan birini də turizm və istirahət təşkil edir. Son illərdə dünyada iqtisadi artım tempinə görə Azərbaycan ön sıralarda qərarlaşmışdır. Neft və qeyri-neft sektorlarının inkişafı sosial rifahı da yaxşılaşdırmışdır. Milli iqtisadiyyatın inkişafında turizm və istirahətin rolu və yeri xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Belə ki, bunun üçün də dörd strateji hədəfə xüsusilə diqqət etmək lazımdır. Bunlara aiddir:

1.fiskal və monetar siyasətlərin uzlaşdırılması,

2.hüquqi şəxslərin fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması və özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi yolu ilə iqtisadi dinamikliyi təmin etmək,

3.insan kapitalının inkişafı,

4.biznes mühitinin yaxşılaşdırılması yolu ilə turizm xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi.

Azərbaycan Respublikasının şəhər və rayonlarının balanslaşdırılmış şəkildə davamlı olaraq inkişaf etdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramları qəbul edilmişdir. Bu dövlət proqramlarının uğurlu şəkildə icrası nəticəsində regionların sahibkarlıq mühiti xeyli yaxşılaşmış, əhalisinin rifah halı yüksəlmiş, iqtisadi potensialı artmış, infrastruktur təminatı möhkəmlənmişdir.

Hal-hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yenidənqurma və bərpa işləri həyata keçirilməkdədir. Zəruri infrastrukturun yaradılması ilə inkişafın təmin edilməsi əsas prioriteti təşkil edir. İşğaldan azad edilmiş ərazilər zəngin iqtisadi potensiala malikdir. Geniş turizm potensialı və təbii sərvətlərin zənginliyi bu ərazilərin yenidən qurulması məsələsinin ön plana çəkilməsini şərtləndirir.

Regionların inkişafı onun təbii resurslarından səmərəli bazar seqmentlərinə uyğun istehsal və istehlak məqsədi ilə istifadə edilməsindən asılıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 7 iyul 2021-ci ildə "Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında" Fərman imzalanmışdır.

Fərman Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini əsas götürür. Fərmanda Azərbaycanda iqtisadi rayonların yeni bölgüsü belədir (Şəkil 1.):

1.Bakı iqtisadi rayonu (Bakı şəhəri);

2.Naxçıvan iqtisadi rayonu (Naxçıvan şəhəri, Babək, Culfa, Kəngərli, Ordubad, Sədərək, Şahbuz və Şərur rayonları);

3.Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu (Sumqayıt şəhəri, Abşeron və Xızı rayonları);

4.Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu (Ağsu, İsmayıllı, Qobustan və Şamaxı rayonları);

5.Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu (Gəncə və Naftalan şəhərləri, Daşkəsən, Goranboy, Göygöl və Samux rayonları);

6.Qarabağ iqtisadi rayonu (Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonları);

7.Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu (Ağstafa, Gədəbəy, Qazax, Şəmkir və Tovuz rayonları);

8.Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu (Xaçmaz, Quba, Qusar, Siyəzən və Şabran rayonları);

9.Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu (Astara, Cəlilabad, Lerik, Lənkəran, Masallı və Yardımlı rayonları);

10.Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu (Mingəçevir şəhəri, Ağdaş, Göyçay, Kürdəmir, Ucar, Yevlax və Zərdab rayonları);

11.Mil-Muğan iqtisadi rayonu (Beyləqan, İmişli, Saatlı və Sabirabad rayonları);

12.Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu (Balakən, Qax, Qəbələ, Oğuz, Şəki və Zaqatala rayonları);

13.Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları);

14.Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu (Şirvan şəhəri, Biləsuvar, Hacıqabul, Neftçala və Salyan rayonları).

Qarabağ iqtisadi rayonu Azərbaycanın 14 iqtisadi rayonlarından biridir. Deməli, yuxarıdakı bölgüyə əsasən Qarabağ iqtisadi rayonunun tərkibinə Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər inzibati rayonları daxildir. Bu ərazilər zəngin tarixi-mədəni irsə və füsunkar təbiətə malikdir. Ümumi sahəsi 7330 km²-dir. 1991-ci ildən 2021-ci ilə kimi olan dövr ərzində Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu adlandırılmışdır. Yuxarıda qeyd edilmiş fərman ilə Qarabağ iqtisadi regionu qurulmuşdur.

Şəkil 1. Azərbaycanda iqtisadi rayonların yeni bölgüsü

Qarabağ iqtisadi rayonunun iqtisadi potensialı regionun inkişaf perspektivini müəyyən etməyə imkan yaradır. Qarabağda aparılan quruculuq işləri ölkənin hər bir sahəsinin inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir. Cənnət məkan olan Qarabağ hərbi və diplomatik sahədəki inkişafımızda iqtisadi baxımdan əsas körpü rolunu oynamışdır.

Qarabağ böyük turizm və istirahət ehtiyatına sahib regiondur. Azərbaycanın mineral su ehtiyatlarının 40%-ə yaxını işğal altındakı torpaqlarda olmuşdur. Bunların arasında Şuşa rayonunda Turşsu, Şirlan və digər mineral sular nəzərə çarpır. Bu suların qablaşdırılaraq satılması, həmçinin bulaqların üzərində kurort-rekreasiya zonalarının yaradılması əlverişlidir. Dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən olan Azıx mağarasının turizm imkanları çox genişdir (Xudiyev, 2021).

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Qarabağ iqtisadi regionunda milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi üçün ərazinin iqtisadi potensialı ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reinteqrasiya edilməlidir. Regionun iqtisadi potensialını dəyərləndirən zaman müəyyən olunmuşdur ki, Qarabağda hasilat (əsas təbii resurslar) bunlardır: neft, təbii qaz, polimetal filizləri, müxtəlif tikinti materialları (mərmər, sement xammalı, tikinti daşı). Sənaye üzrə iqtisadi potensial yerli kənd təsərrüfatı xammalının emalına əsaslanır. Şərabçılıq və konserv məhsulların istehsalı burada qida sənayesinin başlıca qollarını təşkil edir. Kənd təsərrüfatı sahələrinə isə taxılçılıq, üzümçülük, meyvəçilik, tütünçülük və pambıqçılıq daxildir. Bundan əlavə regionda bağçılıq bitkiləri, kartof və meyvə də yetişdirilir. Ərazidə tut bağlarının olması ipəkçiliyin inkişafına təkan verir. Südlük və ətlik heyvandarlıq, dağlıq ərazilərdə isə ət və yun heyvandarlığı inkişaf etməkdədir. Turizm baxımından isə meşələr, təbii balneoloji ehtiyatlar, mineral bulaqlar (Turşsu, Şirlan) istirahət və müalicə üçün olduqca əlverişlidir.

Azərbaycanın ən gözəl və ən qədim tarixi regionu Qarabağdır. Füsunkar mənzərəsi, təbiəti, zəngin mədəni və mənəvi ənənələri olan Qarabağ bir çox görkəmli azərbaycanlı yazıçıları, şairləri, sənətkarları, alimləri, xanəndələri və musiqiçiləri bizə bəxş etmişdir. Qarabağ Azərbaycan musiqisinin beşiyidir.

Qarabağ iqtisadi rayonunun iqlimi 1000-2000 metr yüksəklikdə mülayim soyuq, alçaq və düzənlik, dağətəyi sahələrdə isə nisbətən isti və qurudur. Relyefdən asılı olaraq yağıntılar 400-900 mm-dir. Belə bir iqlim şəraiti iqtisadi rayonun kurort-turizm təsərrüfatının və başqa sahələrin inkişafına xüsusi imkan verir.

Qarabağ iqtisadi rayonun başlıca təbii sərvətləri mərmər, polimetal filizləri, tikinti daşı, sement kimi tikinti materialları, təbii qaz olsa da, təbii balneoloji ehtiyatları, meşələri, Turşsu, Şırlan kimi mineral bulaqları istirahət, həm də müalicə baxımından rayonun əsas turizm sərvətləri hesab olunur.

Qarabağ münaqişəsinə kimi olan dövrdə bu ərazinin meşə örtüyü olduqca zəngin olmuşdur. Bu 36%-ini təşkil etmişdir. 160 min hektar meşənin olması füsunkar təbiətin gözəlliklərindən olmuşdur. Azərbaycanın Qarabağ iqtisadi rayonu Kiçik Qafqaz dağlarında ölkənin ümumi ərazisinin 1/6 hissəsini (dağlar, düzənliklər, yüksək dağlıq ərazilər) tutur (Xudiyev, 2021).

Ölkəmizin şəhər və rayonlarının tarazlı və davamlı inkişafının təmin olunması məqsədilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramlarının uğurlu icrası nəticəsində şəhər, qəsəbə və kəndlərimizin siması köklü şəkildə dəyişmiş, regionların iqtisadi potensialı artmış, əhaliyə göstərilən dövlət xidmətlərinin keyfiyyəti, infrastruktur təminatı, investisiya və biznes mühiti yaxşılaşmış, əhalinin rifahı yüksəlmişdir.

Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərin gələcək inkişafının təmin olunması və bərpası, zəruri infrastrukturun yaradılması və əhalinin doğma torpaqlarına qayıdışı yönündə genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilir. Ərazilərin təbii sərvətlərindən və zəngin iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etmək məqsədi ilə turizm imkanları genişləndirilir.

Qarabağ iqtisadi rayonu Azərbaycanın 14 iqtisadi rayonlarından biridir. Tərkibinə Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa, Tərtər inzibati rayonları və Xankəndi şəhəri daxildir. Qarabağ iqtisadi rayonunun iqtisadiyyatına təbii sərvətlər (hasilat), sənaye, turizm aid edilir.

2025-ci ilədək "Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi"nin region ölkələri arasında və həmçinin bir çox dünya ölkələri arasında əsas turizm ölkələrindən birinə çevrilməyi hədəf qoymuşdur. Qarabağ iqtisadi rayonunun iqtisadi, təbii və coğrafi imkanları genişdir. Bu baxımdan turizm, məşğulluq, sənaye və bir çox sahələrin inkişafı mümkündür. Bunun üçün də öncəliklə ekoloji zərər qarşılanmalı, ermənilər tərəfindən məhv edilmiş hər bir şey bərpa edilməli, daha sonra isə yaradılmış infrastruktur inkişaf etdirilməli və turist cəlbi üçün siyasət mexanizmi işlənilməlidir.

Turizmin inkişafı 52 sektora güclü təsir göstərir. Buna görə də turizm iqtisadiyyatda sahələrarası katalizator roluna malik sektor kimi qiymətləndirilir. Regionların, həmçinin böyük şəhərlərin, paytaxtların inkişafında bu sahənin rolu danılmaz və əvəzsizdir. Əgər hansısa bir regionu canlandırmaq, rəqabət qabiliyyətini artırmaq və iqtisadiyyatın sahələrini inkişaf etdirmək lazımdırsa, burada mütləq şəkildə turizm sektoruna nəzər yetirilməlidir.

Bu gün dünyada çox az ölkə vardır ki, regionları turizm olmadan inkişaf etmiş olsun. Azərbaycanda bir neçə region üzrə bu sahədə çox sürətli inkişaf gedir. Turizmin inkişafı büdcə gəlirlərinin artmasına, yoxsulluğun və işsizliyin azalmasına səbəb olur.

Qloballaşma proseslərinin sürətlənməsi nəticəsində turizm daha da inkişafa yönəlmişdir. Bu zaman inteqrativ əlaqələr inkişaf edir. Bunun da nəticəsində dünyada əhali hərəkətliliyi baş verir. İnkişaf etmiş elə ölkələr var ki, hər il bu sahələrdən milyardlarla dollar sərmayə qazanır. Bu sahə məhz turizmdir, mühüm iqtisadi amil kimi turizm sənayesi dünyada sürətlə inkişaf edən xidmət sahələrindən biridir.

Turizmin davamlı inkişafı turizmin planlaması və təşkilindən, turizm məhsulunun keyfiyyətindən və s. asılıdır. Turizm məhsulunun keyfiyyəti və qiyməti turizm daxilində bütün xidmət növlərinin iqtisadi faydalılıq effekti ilə ölçülür. Turizmin inkişafına təsir edən amillər sosial-iqtisadi normativlər, turizm qanunları, dövlət mexanizmləri və sahibkarlıq qanunları ilə tənzimlənir.

Neftdən gələn gəlirlərin səmərəli istifadəsi gələcəkdə Azərbaycanı çox qüdrətli bir ölkəyə çevirə bilər. Əlbəttə ki, buna nail olmaq üçün qeyri-neft sektorunun inkişafı zəruri məsələ kimi qarşıda durur. Məlum olduğu kimi, artıq dünyada çox maraqlı bir tendensiya mövcuddur. Belə ki, qeyri-neft sektorunda turizm özünün xüsusi çəkisini artırmaqdadır. Hətta bəzi ölkələrdə turizm təkcə qeyri-neft sektorunda lider göstəriciyə malik deyildir. Turizm gəlirli sahədir. Bu sadə cümlənin reallıqda mürəkkəb şərh etməyə ehtiyac vardır. Belə ki, hansısa bir regionun (məsələn, Qarabağ) resurs imkanları varsa, oraya ayrılacaq investisiya gəlir gətirəcəkdir. Burada əlbəttə ki, təkcə təbii sərvət

resurs təminatı nəzərdə tutulmur. Turizmdə savadlı kadrların çox sayda olması və kapital axının təmin olunması iqtisadiyyatın digər sahələrində də olduğu kimi mühümdür (Xudiyev, 2021).

Hazırda ölkəmizdə qeyri-neft sektorunda turizmi aparıcı sahələrdən birinə çevirmək olduqca zəruri bir prioritetdir. Buna nail olduqdan sonra isə başlıca məsələ turizmin davamlı inkişafını tənzimləməkdir.Bu aspektdə turizm məhsulunun formalaşması və ona düzgün qiymətin təyin edilməsi inkişafı təmin edəcəkdir. Ona görə ki, məhsul bazara çıxarılanda onun qiyməti keyfiyyətinə uyğun olmalıdır. Əgər ölkəmizdə turizm məhsulunun keyfiyyəti artarsa, bu zaman qiymətlərin dinamikasında dəyişikliklərin olması proqnozlaşdırılır.

Şəksiz ki, modern dünyada xidmət sahələrinin inkişafı mühüm yerə malikdir. Dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafı da məhz bununla ölçülür. İqtisadi inkişaf baxımından turizm ən gəlirli sahələrdən hesab edilir. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, iqtisadiyyata təsir göstərən turizm güclü qüvvə kimi çıxış edir. O, dövlət büdcəsinin formalaşması ilə ticarət balansının sabitləşməsində zəruri rola malikdir. Ancaq turizmin rolu bununla da bitmir, tükənmir. Çünki turizm ölkə iqtisadiyyatının hər bir sahəsinə təsir göstərir.

Qarabağ iqtisadi regionunun turizm potensialı olduqca zəngindir. Bu ərazidə turizmin bir çox növləri – qış turizmi, dağ turizmi, ov turizmi, ekoturizm, ekstremal turizm, aqroturizm, yaşıl turizm, sağlamlıq turizminin inkişafı üçün hər bir imkanlar mövcuddur. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin turizm inkişaf strategiyası və konsepsiyası Dövlət Turizm Agentliyi tərəfindən hazırlanmışdır.

Qarabağ iqtisadi regionu tarixi mədəni-dini abidələri, mətbəxi, flora və faunası, körpüləri, qədim qalaları, görməli məkanları, bulaqları, meşələri və s. ilə turistləri cəlb edə bilər. Qarabağda ekoturizm sürətlə inkişaf edə bilər. O halda ki, bütün plan və tədbirlər uğurla həyata keçirilməlidir. Zənnimcə, ekoturizm bu ərazilərin gələcəyi hesab edilə bilər. Qarabağ iqtisadi regionu təbii ehtiyatlarla zəngin olduğundan aqroturizm, müxtəlif növ ekstremal turizm, yaşıl turizm üçün olduqca əlverişlidir.

Qarabağ iqtisadi regionunun turizm potensialının öyrənilməsi məqsədilə aparılan araşdırmalar bir daha sübut edir ki, xarici turistlər daha çox passiv deyil, aktiv turizmə meyillidir. Onlar ekskursiya etdikləri ərazilərdəki yerli əhali ilə ünsiyyətə daha çox önəm verirlər. Belə ki, turistlər dağda-düzdə gəzməyi, kənd adamları ilə görüşməyi, ərazinin əhalisi ilə ünsiyyət yaratmağı, onların məişət şəraitləri ilə tanış olmağı, ov etməyi daha üstün tuturlar. Bu baxımdan da Qarabağ iqtisadi regionunun özünəməxsusluğu nəzərə alınaraq ekoturizm inkişaf etdirilməlidir. Bu milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün başlıca prioritetlərdən biridir. Mütəxəssislər zənn edirlər ki, ekoturizm, yəni kənd turizmi milli iqtisadiyyatın gələcəyi üçün ən mühüm istiqamətlərdəndir. Ancaq bunun üçün hələ çox işlər görülməlidir.

Turizm sahəsində çox böyük təcrübəyə malik olan elə ölkələr vardır ki, burada mövsüm anlayışı aradan qalxmışdır. Mədəni turizm üçün heç bir fəsli gözləmək gərək deyildir. Qış turizmi məhz belə ölkələrdə hər zaman turist bolluğu yaradır. Turizm sahəsi üzrə beynəlxalq mütəxəssislər bu sferada daha çox Türkiyəni nümunə kimi göstərirlər. Qarabağ iqtisadi rayonunda da qış turizmi üçün iqlim və coğrafi infrastruktur potensialı mövcuddur. Çox təəssüflər olsun ki, Azərbaycanın ən gözəl turizm infrastrukturu olan əraziləri uzun illər düşmən tapdağı altında olmuşdur. Şuşa, Ağdam və digər ərazilərin işğalı turizmin inkişafına maneələr törətmiş, ölkə iqtisadiyyatının inkişafına zərbələr vurmuşdur. Bu ərazilərin müalicəvi havası, yerdən qaynayıb çıxan mineral (müalicəvi) suları, möcüzəli bitkiləri, başıqarlı dağları turizmin hər bir növü üçün əvəzedilməz hesab edilir (Əlirzayev, 2010).

Qarabağ iqtisadi regionunun mövcud iqlim şəraiti, geoloji mövqeyi və potensial resursları təhlil edildikdə turizm sektorunun prioritet olduğunu müəyyən etmək olur. Lakin turizm sektorunun inkişafı aqrar sektorun, mədən sənayesinin, enerji istehsalının, mineral su sektorunun, baramaçılıq, şərabçılıq, xalçaçılıq, logistika sektorunun və s. inkişafına da imkan yaradacaqdır.

Qarabağ iqtisadi regionu Kiçik Qafqaz dağlarında yerləşir. Regionun xüsusi potensial coğrafi mövqeyə sahib olması turizm potensialının son dərəcə sürətli inkişafına təkan verir. Reallıqda Qarabağın turizm potensialından əldə olunmuş ümumi gəlir bütün ölkə turizm potensialından əldə olunmuş gəlirdən daha çox ola bilər. Bunun üçün də tarixi və mədəni abidələr bərpa olunmalı, ekoloji potensial qiymətləndirilməli və modern turizm şəraiti yaradılmalıdır. Tibbi turizmin inkişafı üçün isə regionda müalicə əhəmiyyətli resursların inkişafına diqqət yetirmək lazımdır.

Qarabağ iqtisadi regionunun iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi ilə yaxın zaman ərzində bu ərazinin yenidən bütün Cənubi Qafqazın inkişaf edən mədəniyyət və turizm mərkəzlərindən olacağı

istisna edilmir. Qarabağın işğaldan azad edilməsi turizm potensialını artırmaq üçün zəruri addım hesab edilə bilər. Qarabağın zəngin təbii ehtiyatlara, əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyə, nadir iqlim xüsusiyyətlərinə malik olması, flora və faunası, münbit torpağı regionun turizm sənayesinin inkişafı üçün yeni üfüqlərə yol açmışdır. Qarabağ regionu mədəni baxımdan zəngin olduğu qədər, iqtisadi baxımdan da zəngindir. Burada olan təbii resurslardan bəhrələnərək turizm potensialı proqnozlaşdırılır. Bundan sonra isə turizm potensialının inkişafına nail olmaq üçün addımlar atılır.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq turizm sosial-iqtisadi sahə kimi inkişaf etməyə başlamışdır. Bu dövrə kimi turizm fərdi gəzinti və səyahət xarakteri daşımış, qeydiyyata düşmədən müxtəlif ölkələrə səyahət edən insanları "turist" adlandırmışdır. BMT-nin 1954-cü ildə keçirilmiş iclasında "turizm" sözü müzakirə olunmuşdur.Burada turizm anlayışının beynəlxalq mahiyyəti, kulturoloji və sosial-iqtisadi önəmi qeyd edilmişdir.

Turizm anlayışı insanların idrak, ləzzət, istirahət, sağlamlığın yaxşılaşdırılması və s. tələbatlarını ödəmək məqsədilə bir sıra yerlərə müvəqqəti getməsini ifadə edir. Fransız sözü olan "turizm" sözünün mənası səfər, gəzinti deməkdir. Fəal istirahətin ən kütləvi və geniş yayılmış növüdür. Son illərdə turizm insanların vərdişi, həyati tələbatı halına çevrilmişdir. Turistik məhsulların yaranması, turizm xidmətlərinin geniş vüsət alması turizm sənayesini yaradır. Buraya iaşə obyektləri, mehmanxanalar və otellər, sənaye və ekskursiya büroları daxildir.

B.Ə.Bilalov "turizm" sözünün mənasını belə şərh etmişdir: "Turizm sözü fransız sözüdür, mənası fiziki şəxslərin müvəqqəti olacağı ölkədə (yerdə) ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmamaq şərtilə istirahət, tanış olma, sağlamlaşdırma, idraki (tarix və mədəniyyət sərvətlərindən bəhrələnmə və s.), iş-peşə (vəzifə borclarının icra edilməsi istisna olmaqla), idman və dini məqsədlərlə daimi yaşayış yerlərindən müvəqqəti getmələridir (səyahətləridir)" (Bilalov, 2015).

Qeyd edək ki, kütləvi elmi ədəbiyyatlarda turizmin ilk təşkilatçısı ingilis əsilli Tomas Kuk adlı şəxs hesab edilir. O, 1841-ci ildə Lankasterdən Dolnqboruqa qədər dəmir yolu ilə 570 nəfərin kütləvi gəzintisini təşkil etmişdir. Bu hadisə ilə Tomas Kuk müasir turizmin əsasını qoymuşdur. O həmçinin 1847-ci ildə səyahət və ekskursiyalar cəmiyyəti yaratmış, bir qrup zəngin ingilis vətəndaşının Aralıq dənizində səyahətini təşkil etmişdir. XIX əsrin sonunda Tomas Kuk tərəfindən yaradılmış bu cəmiyyət 53 ölkədə fəaliyyət göstərən və 324 şöbəsi olan möhtəşəm bir konsernə çevrilmişdir. Bu konsernin 12 min əməkdaşı olmuşdur.

Amerikanlar da ingilislərdən geri qalmamışdır, "Amekso" adlı turizm şirkəti yaratmışlar. 1918-ci ildə bu şirkətin firmaları bütün qitələri əhatə etmişdir.

1869-cu ildə Avropada Beynəlxalq Mehmanxana İşçiləri Assosiasiyasının (BMİA) əsası qoyulmuşdur. 1921-ci ildə BMİA Beynəlxalq Mehmanxana İttifaqı ilə birləşdirilmişdir. Təbii ki, bu ənənə get-gedə inkişaf edərək bütün dünyaya yayılmışdır.

Ümumiyyətlə, turizm sahələrinin inkişafı aşağıda qeyd edilmiş istiqamətlərdə sosial, iqtisadi və texnoloji önəm daşıyır:

1.Turizmin təşkili əsasında yeni iş yerləri açılır və müəssisələr yaradılır.

2.Yerli əhalinin əlavə qazanc və gəlir əldə etmək imkanları formalaşır.

3.Yerli mallara daha çox istehsal tələbatı yaranır.

4.Ölkədə turizmin inkişafının yeni infrastrukturu formalaşır. Eyni zamanda, kommunal sahələr, bir sözlə, bütün xidmət obyektləri modernləşdirilir.

5.Turizmin inkişafı ilə əlaqədar olan yeni ixtisaslar və texnologiyalar meydana gəlir.

6.Ətraf mühitin qorunmasının önəmi daha da yaxşı dərk olunur və bu yöndə cəmiyyət tərəfindən əsaslı addımlar atılır.

7.Torpağa münasibət (müsbət mənada) köklü şəkildə dəyişir, ona qayğı artır.

8.Dövlət səviyyəsində səhiyyə xidməti də yeni keyfiyyət zəminində inkişaf etdirilir və dünya standartlarına uyğunlaşdırılır.

Qarabağ iqtisadi rayonunun iqlim şəraiti, mövcud geoloji mövqeyi və potensial resursları bir çox turizm sahələrinin prioritet imkanlarına yol açır. Bunlara aiddir: aqrar sektor, logistika, mədən sənayesi, enerji istehsalı, mineral sular, baramaçılıq, şərabçılıq, xalçaçılıq.

Qarabağ iqtisadi rayonunun dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafı və işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası işlərinin icra edilməsi, investisiyaların səmərəliliyinin artırılması məqsədilə kommunal, yol-nəqliyyat infrastrukturu, meliorasiya və miqrasiya sisteminin çəkilməsi, alternativ və ənənəvi enerji istehsalı, iqtisadi aktivliyin təşviq edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qarabağ iqtisadi regionunda turizm sahəsinin inkişafı və onun innovativ idarə edilməsi üçün "Ağıllı kənd" konsepsiyası yaradılacaqdır. "Ağıllı kənd" birinci pilot layihə kimi icra ediləcəkdir.

Azad edilmiş torpaqlar gələcəkdə "Yaşıl enerji" zonası olacaqdır. Bu əraziləri dayanıqlı, uzunmüddətli, ekoloji cəhətdən təmiz və ucuz enerji növləri ilə təmin etmək əsas məqsədi təşkil edir. Füzuli, Şuşa, Ağdam rayonlarında, ümumilikdə 308 kilometr elektrik xəttinin çəkilməsi və yeni yarımstansiyaların tikilməsi ilə 110 kilovotluq şəbəkənin yaradılacağı nəzərdə tutulmuşdur.

Bu sistemin başlıca məqsədi resurs-xammal sektorunun payını və əmyəə və xidmətlər istehslının resurs tutumluğunu azltmaqla iqtisadiyyatın intensivləşdirilməsi əsasında həyatın və ətraf mühitin keyfiyyətinin artırılması istiqamətində ölkə iqtisadiyyatının inkişafının təmin edilməsindən ibarətdir.

İşğaldan azad olunmuş Ağdam rayonunun əlverişli coğrafi mövqeyi, sosial-iqtisadi inkişaf imkanları, yük axınlarının gələcək təmərküzləşməsi və başqa zəruri logistika potensialının mövcudluğu nəzərə alınaraq 2021-ci il 28 may tarixli Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı ilə Ağdam Sənaye Parkı yaradılmışdır.

Cəbrayıl rayonunda logistika mərkəzinin, müxtəlif xidmət və innovativ sənaye sahələrinin, həmçinin tikinti materialları istehsalı müəssisələrinin yaradılması imkanları nəzərə alınaraq 2021-ci il 4 oktyabr tarixli Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı ilə "Araz Vadisi İqtisadi Zonası" Sənaye Parkı yaradılmışdır.

Təbii ehtiyatların iqtisadi dövriyyəyə cəlb olunması da turizm sahələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Bunun üçün də Azərbaycan Respublikasının Qaşqaçay, Ağduzdağ və Elbəydaş filiz yataqlarının öyrənilməsi, tədqiqi, kəşfiyyatı, işlənməsi və istismarı ilə bağlı işlərin təşkili məqsədilə 2021-ci il 29 may tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə Qaşqaçay filiz yatağı "Eti Bakır A.Ş." şirkətinə, Ağduzdağ və Elbəydaş filiz yataqları "Artvin Maden A.Ş." şirkətinə tədqiq, öyrənilmə, kəşfiyyat, istismar və işlənmə məqsədləri üçün 30 il müddətinə müqavilə əsasında istifadəyə verilmişdir.

Regionun zəruri infrastruktur üçün tələb olunan tikinti materiallarının təchizatı məqsədilə Ağdam rayonunda yerləşən "Şahbulaq" əhəng daşı yatağının dövlət-özəl tərəfdaşlığı çərçivəsində istifadəyə verilməsi üzrə müvafiq tədbirlər həyata keçirilir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə Yaşıl Enerji Zonasının yaradılması çərçivəsində enerji təchizatı infrastrukturunun qurulması, bərpa olunan enerji mənbələri hesabına elektrik enerjisinin istehsalı, yaşıl texnologiyaların tətbiqi, enerji səmərəliliyinin təmin edilməsi, bu sahədə dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığının təşviqi kimi tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur.

Həkəri çayı, Tərtərçay və bu çayların qollarında hidroenerji potensialı mövcuddur. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yerləşən su elektrik stansiyaların bərpası və yenidən qurulması çərçivəsində müvafiq tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası, yenidən qurulması, dayanıqlı inkişafının və əhalinin yüksək səviyyəli həyat səviyyəsinin təmin olunması üçün mühüm infrastrukturun yaradılması çərçivəsində hava limanlarının, dəmir və avtomobil yollarının tikintisi işləri davam etdirilir, müxtəlif yaşayış məntəqələri arasında, həmçinin bu məntəqələri ölkənin başqa şəhər və rayonları ilə birləşdirən nəqliyyat infrastrukturu formalaşdırılır.

Əhalinin qayıdışı ilə əlaqədar çoxmənzilli binaların və fərdi yaşayış evlərinin tikintisinin təşkili, bu qaydada tikilmiş çoxmənzilli binaların idarə edilməsi, habelə müvafiq ərazidə yaşıllaşdırma, abadlaşdırma və mənzil-kommunal təsərrüfatı sahələrində fəaliyyəti təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Fərmanları ilə "Qarabağ İqtisadi Rayonunda Bərpa, Tikinti və İdarəetmə Xidməti" və "Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonunda 1 saylı Bərpa, Tikinti və İdarəetmə Xidməti" publik hüquqi şəxsləri yaradılmışdır.

1. TƏDQIQAT METODU

Qarşıya qoyulmuş məsələni həll etmək üçün istifadə edilmiş metod müqayisəli təhlil, ümumiləşdirmədən istifadə edilmişdir.

Ölkənin xarici ticarət balansının aktivləşməsində və ÜDM-nin formalaşmasında turizm böyük rola malikdir. Ancaq turizm ölkə iqtisadiyyatının hakim mövqelərində duran tikinti, nəqliyyat, rabitə və informasiya, əhaliyə istehlak mallarının istehsalı, kənd təsərrüfatı, sənaye, sosial xidmətlər, ticarət və s. sahələrə güclü təsir edir, sosial-iqtisadi inkişafın spesifik katalizatoru kimi çıxış edə bilir. Bunu aşağıda verilmilş şəkildə aydın görmək mümkündür (Şəkil 2.).

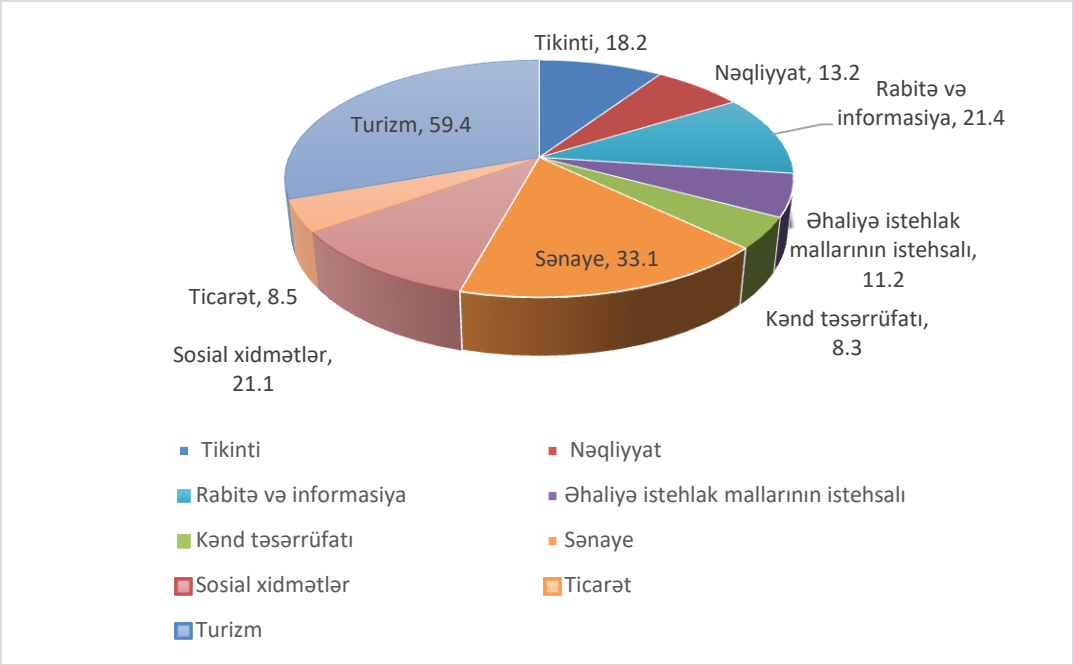

Şəkil 2. Turizm sektorunun ölkə iqtisadiyyatının hakim mövqelərində duran sahələrə təsiri

Burada göstərilmiş diaqram aparılmış elmi-tədqiqat nəticəsində qurulmuşdur. Təcrübə və nəticələr aparılmış tədqiqatdan müəyyən olur ki, Qarabağ regionunda turizm sahəsinin inkişafı və onun innovativ idarə edilməsi beynəlxalq təcrübə əsasında həyata keçirilir. Bir çox pilot layihələrin və yeni infrastrukturun yaradılması məhz innovativ idarəetməyə əsaslanır. Bu idarəetmə biznes fəaliyyəti kimi dəyərləndirilir.

NƏTICƏ

Nəticə etibarilə, Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin inkişafı innovativ idarəetmədə əsas rol oynayır. Buna görə də innovativ xidmət sahələrində imkanların reallaşdırılması indiki dövrdə turizmi iqtisadiyyatın intensiv surətdə artan sektoruna çevirir.

Dünya iqtisadiyyatının zəruri elementini, hərəkətverici qüvvəsini təşkil etməklə, sosial-iqtisadi inkişafın strukturlaşdırılması üçün imkanları artırmaqla turizm iqtisadiyyatın güclü inkişaf edən sahələrindən birinə çevrilmişdir.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, turizm məhsulu Azərbaycan iqtisadiyyatının modernləşdirilməsinin əsası sayılır. Sahədə innovativ fəaliyyətin inkişafı yeni strukturlu inkişafa gətirib çıxarır. Buna görə də Qarabağ iqtisadi regionunda turizm sahəsinin inkişafı səmərəli turizm ehtiyatına və üstün rəqabətə gətirib çıxaracaqdır.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. Bilalov B.Ə., Gülalıyev Ç.G. (2015). Turizmin əsasları. Bakı, Elm, 400.
2. Əlirzayev Ə. (2010). Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi, Bakı, İqtisad universiteti nəşriyyatı, 158.
3. Hüseynov İ.A, Əfəndiyeva N. N. (2007). Turizmin əsasları. Bakı, Elm, 344.
4. Xudiyev N. (2021). Qarabağ iqtisadi rayonunun maliyyə potensialı onun iqtisadi artım və inkişaf strategiyasının əsasıdır. 4.
5. Морозов М. А., Морозова Н. С., Карпова Г. А. (2014). Экономика туризма. Москва, 123.

PERSONALIN İDARƏ OLUNMASINDA RİYAZİYYATDAN ISTIFADƏ VƏ PROSESIN AVTOMATLAŞDIRILMASI

Nailə Cəbiyeva-Əliyeva Rauf Qizi
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ (UNEC)
"Tətbiqi İqtisadiyyat" kafedrası
BAKI, AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

XÜLASƏ

Məqalədə insan resurslarının idarə olunmasında riyaziyyatın rolu nəzərdən keçirilib, personalın idarə olunmasında istifadə olunan riyazi metodlardan nümunələr verilib, həmçinin HR mütəxəssisləri üçün riyaziyyatın üstünlükləri və istifadəsində yarana biləcək problemlər öz əksini tapmışdır.

AÇAR SÖZLƏR: personalın idarə olunması (personnel management), riyaziyyatdan istifadə (using mathematics), riyazi üsullar (mathematical methods), HR mütəxəssisləri (HR specialists), avtomatlaşdırma (automation)

GIRIŞ

Müasir şəraitdə personalın idarə olunması aktual məsələlərdən bir olmaqda davam edir. «Personalın idarə olunması» anlayışının müxtəlif təfsirlərini ümumiləşdirərək sadə bir tərifə gəldik. Personalın idarə olunması - təşkilatın əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək məqsədi daşıyan praktiki fəaliyyət növüdür. Həmçinin bu termin insanın fəaliyyətindən gözlənilən nəticəni almaq məqsədilə əmək qabiliyyətinin daşıyıcısı kimi məqsədyönlü təsir kimi şərh olunur (Адамова, 2017).

Personalın idarə olunması menecmentin ayrıca bir növü kimi XX əsrin ikinci yarısında yaranmışdır ki, buna da səbəb kimi idarəetmə proseslərinin mürəkkəbləşməsini, menecmentin peşəkarlaşmasını, həmçinin insan amilinin rolunun artmasını, eləcə də rəqabətin artmasını qeyd etmək olar. Müasir şəraitdə insana cəmiyyətin ən vacib itqisadi resursu kimi yanaşmaq lazımdır və yalnız onun motivləri və tələbləri mövcud qabiliyyəti ilə uyğun gəldikdə onun imkanları daha da biruzə verə bilər. Beləliklə, personalın idarə olunması nəzəriyyəsinin hazırlanmasında insana iqtisadi resurs kimi vurğu ona ən vacib intellektual resurs kimi yanaşma ilə balanslaşdırılmalıdır. Bax elə burdan da, menecmentin nəzəriyyəsi, əməyin iqtisadiyyatı, psixologiya, tətbiqi sosiologiya, istehsal sosiologiyası, etika, müəssisələrin iqtisadiyyatı, hüquq, siyasət, konfliktologiya və digər elmlərin birləşməsində "personalın idarə olunması", "HR" və sair adlı elmi istiqamət formalaşır.

Son onilliklər ərzində ABŞ-da və Qərbi Avropanın bir çox digər ölkələrində olduğu kimi, Yaponiyada da personalın idarə olunması köklü dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Istehsalatda insan amilinin rolunun artmasını, istehsalın bütövlükdə işçi qüvvəsinin və hər bir işçinin keyfiyyətindən, motivasiyasından və istifadəsinin xarakterindən asılılığının gücləndirilməsini əks etdirən iqtisadiyyatın əsas resurslarından biri kimi işçi qüvvəsinə yeni baxış təsdiq edilmişdir. Bu, ABŞ iqtisadiyyatında bir tərəfdən işçi qüvvəsinə tələblərin artırılmasında, digər tərəfdən isə dövlət tərəfindən insan resurslarının və xüsusilə özəl biznesin inkişafına xərclərin artırılmasında ifadə olunur.

Personalın rolunun yüksəlməsi, eləcə də sahibkarların və menecerlərin personala olan münasibətlərinin dəyişməsi, ilk növbədə, istehsaldakı dərin dəyişikliklərlə əlaqədardır. Son onilliklərdə elmi-texniki tərəqqi əmək fəaliyyətində böyük dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Mütəxəssislərin fikrincə, yaxın onillikdə bir çox iş yerləri, əmək üsulları və müəssisələrin özləri indiki iş yerlərinə az bənzəyəcəklər. Ənənəvi texnologiya tədricən çevik istehsal komplekslərinə, robot texnikasına, kompüter texnikasına və müasir rabitə vasitələrinə, bio və lazer texnologiyasına əsaslanan elm tələb edən istehsalata çevriləcəkdir. Onların tətbiqi nəticəsində işçilərin sayı azalacaq, mütəxəssislərin, rəhbərlərin, yüksək ixtisaslı işçilərin nisbi çəkisi artacaqdır.

Müasir istehsalat axım-kütləvi istehsal şəraitində formalaşmamış və hətta qəsdən minimuma endirilmiş iş keyfiyyətlərini, yəni yüksək peşəkar bacarığını, müstəqil qərar qəbul etmək qabiliyyətini, kollektiv qarşılıqlı əlaqə bacarığını, hazır məhsulun keyfiyyətinə görə məsuliyyəti, texnika və istehsalın təşkilini, yaradıcılıq bacarığını tələb edir. Müasir istehsalatın fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri onun işçi qüvvəsinin keyfiyyətindən, istifadəsinin formalarından, firmanın işlərinə cəlb olunma dərəcəsindən güclü asılılığıdır. Işçilərin idarə olunması uzunmüddətli inkişaf

prosesində müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin artırılması amili kimi getdikcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Personalın səmərəli idarə olunması yalnız personalın əsas resurs kimi, rəqabət mübarizəsində şirkət tərəfindən əldə edilmiş varlıq kimi nəzərdən keçirildikdə mümkün ola bilər və bunu da öz növbəsində digər resurslarla bərabər motivləşdirmək və inkişaf etdirmək lazımdır. Bu, bir tərəfdən işçilərin, digər tərəfdən isə işəgötürənlərin maraqlarının və ehtiyaclarının öyrənilməsinin zəruriliyini nəzərdə tutur ki, bu da əlavə resurs xərclərinin və tətbiq olunan idarəetmə texnologiyalarının dəyişdirilməsini (çox vaxt radikal) tələb edə bilər.

Müasir şəraitdə HR menecerlərinin qarşısında duran vəzifələr böyük variativliyi ilə fərqlənir. Bu baxımdan rasional və optimal həll yolunun tapılması çox böyük səylər tələb edir, riyazi üsul və metodlardan istifadə isə bu həllləri ən qısa və asan yolla tapmağa imkan verir. Buna görə də riyaziyyat elmi və bunun davamı olaraq prosesin avtomatlaşdırılması kadrların idarə olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır, çünki geniş həcmli problemlərin həlli üçün tətbiq olunur və müxtəlif HR proseslərin: işə götürülməkdən işçilərin inkişafına və səmərəliliyin qiymətləndirilməsinə qədər optimallaşdırılmasına və təkmilləşdirilməsinə kömək edir. Müasir şəraitdə bacarıqlı menecer riyazi düşüncə üslubuna malik olmalıdır və məlumatlarla işləməyi bacarmalıdır. Təşkilatlar öz əməliyyatlarını optimallaşdırmağa və ümumi məhsuldarlığı artırmağa çalışdıqlarından, insan resurslarının idarə olunmasında riyazi konsepsiyaların və metodların tətbiqi son illərdə getdikcə daha vacib olmuşdur.

TƏDQIQAT METODU VƏ MODELLƏRİ

Personalın idarə olunması sisrtemlərinin tədqiqi tətbiqi tədqiqatlara aiddir və nəzəri-empirik xarakter daşıyır. Personalın idarə olunması sisteminin tədqiqi elmi nəzəri müddəalara və praktiki təcrübəyə əsaslanan lazımi nəticə əldə etməyə imkan verən prinsiplərə və qaydalara söykənməlidir.

Təşkilatın alt sistemlərinin və elementlərinin tədqiqatını ilk öncə elmi-nəzəri yanaşma ilə və ya bir neçə yanaşma ilə müəyyənləşdirmək lazımdır.Bir çox tətqiqatçıların və mütəxəssislərin səhvlərini təkrarlamamaq üçün empirik metodların istifadə olunması son dərəcədə vacibdir.

Personal idarəetmə sistemi ikili mahiyyətə malikdir, bir tərəfdən stabil və davamlı fəaliyyət göstərməlidir, digər tərəfdən müəssisələrin müasir inkişaf meyyarlarına uyğun gəlməli və xarici mühitin bütün çağırışlarına dərhal cavab verməlidir.

Müəssisənin personal idarəetmə sistemlərinin tədqiqi çox vaxt müəssisənin bütün strukturunun dəyişdirilməsi yolu ilə aparılır və bu dəyişikliklərin də əksəriyyət halda birmənalı səbəbləri olur. Bu baxımdan da tədqiqatçı müasir elmi prinsiplərə arxalanaraq, düzgün yanaşma və model seçməklə öz fəaliyyətini həyata keçirməlidir.

Belə modellərdən biri kimi riyazi modeli qeyd etmək olar.

Riyazi model - personalın idarə olunmasına kompleks yanaşmanın bir çox vasitələrindən biridir. Personalın idarə olunmasında riyaziyyatın ən geniş yayılmış tətbiq sahələrini nəzərdən keçirək:

- Işçi qüvvəsinin planlaşdırılması. Riyazi üsulların tətbiqi ixtisas səviyyəsi, əlçatanlıq və məhsuldarlıq kimi amilləri nəzərə alaraq tələbatın ödənilməsi üçün lazım olan işçilərin optimal sayının müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. Məsələn, xətti proqramlaşdırma modeli iş gücü və avadanlıq kimi resursların bölüşdürülməsini optimallaşdırmaq üçün tətbiq olunur. Modelin bu növü təşkilatlara məhsuldarlığı maksimum dərəcədə artırmaqla və işçilərin çatışmazlığı və ya həddindən artıq olması riskini azaltmaqla öz işçi qüvvələrindən ən səmərəli istifadəni müəyyənləşdirməyə kömək edə bilər.
- Işçi qüvvəsinin tələb və təklifinin proqnozlaşdırılması. Bu sahədə riyazi modellər bazar tendensiyaları, təşkilati artım və texnoloji nailiyyətlər kimi amillər əsasında müxtəlif işçi tiplərinə gələcək tələbatın qiymətləndirilməsi, həmçinin demoqrafik tendensiyalar və işsizlik səviyyəsi kimi amillər əsasında işçilərin gələcək təklifinin proqnozlaşdırılması üçün tətbiq olunur. Tələb və təklif proqnozlarını birləşdirərək təşkilatlar işçi qüvvəsinin planlaşdırılması və kadr ehtiyacları barədə qərarlar qəbul edə bilərlər.
- Kadrların axınının proqnozlaşdırılması. Bu, bir çox təşkilatlar üçün kritik bir problemdir, çünki yüksək səviyyədə kadr axınının xeyli maliyyə və əməliyyat nəticələri ola bilər. Riyazi modellərdən istifadə edərək əməkdaşların davranış və xarakteristikaları haqqında məlumatları təhlil etmək mümkün ola bilər. Bundan sonra bu məlumatlar əsasında əməkdaşların saxlaması üçün səmərəli strategiyalarının hazırlanmasında istifadə etmək olar, məsələn, işçilərin təhsili və inkişafı üçün əlavə imkanların yaradılması və ya əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması.

- Rekrutinq və seçmə. Riyaziyyattın tətbqi HR mütəxəssislərinə rekrutinq və işçilərin seçilməsi ilə bağlı qərarların qəbul edilməsində, yəni şirkətin problemlərini həll etməyə kömək edəcək işçilərin tapılması və işə götürülməsində kömək edir. Məsələn, regressiya təhlili əsasında əmək məhsuldarlığı ilə ən sıx əlaqəli olan xüsusiyyətlər və ixtisaslar müəyyən edilir. Sonra bu məlumat qərəzlilik riskinin azaltmaqla və işə götürülmə keyfiyyəti artırmaqla vakansiyaların daha dəqiq təsvirlərinin yaradılmasına, namizədlərin potensialının qiymətləndirilməsinə və daha səmərəli qərarların qəbul edilməsinə kömək edəcəkdir.
- Səmərəliliyin qiymətləndirilməsi. Işçilərin məhsuldarlığının qiymətləndirilməsi və yaxşılaşdırılması tələb olunan sahələrin müəyənləşdirilməsi üçün istifadə olunur. Əmək məhsuldarlığının təlim, təcrübə və motivasiya kimi müxtəlif amillərlə necə əlaqəli olduğunu müəyyənləşdirmək üçün statistik üsullardan, yəni standart kənarlaşma, korrelyasiya və regressiya analizindən istifadə etmək olar. Bundan sonra bu məlumat inkişaf planlarının və səmərəliliyin artırılması proqramlarının yaradılması üçün tətbiq olunur.
- Işçilərin inkişafı. Bu məsələni də tədris və inkişaf proqramının optimallaşdırılması yolu ilə riyaziyyat vasitəsilə həll etmək olar. Məsələn, xətti proqramlaşdırma vasitəsilə ən sərfəli təlim proqramlarını müəyyənləşdirmək olar, qərarların təhlili isə resursların ən yaxşı paylanması üçün istifadə edilə bilər. Həmçinin şirkətlər öz işlərini səmərəli yerinə yetirmək üçün işçilərə lazım olan optimal tədris həcmlərini müəyyənləşdirmək imkanına malikdirlər. Bu, işçilərin təhsili ilə bağlı xərcləri azaltmağa kömək edir.
- Ştat cədvəlinin optimallaşdırılması. Şirkətlər iş yükünü və ixtisas tələblərini nəzərə alaraq şirkətə lazım olan işçilərin sayını müəyyənləşdirmək üçün riyazi modellərdən istifadə edə bilərlər. Bu, müəssisələrə öz ehtiyaclarını ödəmək üçün lazımi sayda işçini təmin etməyə imkan verir.
- Işçilərin optimal əmək haqqının müəyyənləşdirilməsi. Peşəkar bacarıqlar, təcrübə və məhsuldarlıq kimi amilləri nəzərə alsaq, riyazi modellər şirkətlərə iş üçün ədalətli mükafat zəmanəti verməyə, həmçinin ən yaxşı işçiləri cəlb etməyə və saxlamağa kömək edir.

Riyazi üsullar son bir neçə onillikdə personalın idarə edilməsində getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Onlar təşkilatlara işçilərin təchizatı, səmərəliliyin qiymətləndirilməsi və mükafat barədə qərar qəbul etməyə imkan verir. Əsas metodlardan biri resursların və işçilərin paylanmasını optimallaşdırmaq, həmçinin büdcə, iş yükü və bacarıq tələbləri nəzərə alınmaqla işə götürülən işçilərin optimal sayını müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunan xətti proqramlaşdırmadır ki, bu da resurslardan daha ağlabatan istifadə etməyə və əmək haqqı xərclərini azaltmağa imkan verir (Горбунов, 2018).

Qərarların təhlili - mürəkkəb qərarların təhlili və ən yaxşı fəaliyyət planının müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə olunan metod. Personalın idarə olunmasında xidmət üzrə ən yaxşı irəliləmə namizədlərinin müəyyənləşdirilməsi və ya müxtəlif mükafat strategiyalarının təsirinin qiymətləndirilməsi üçün tətbiq olunur. Bu yanaşma xüsusilə qeyri-müəyyənlik və risk hallarında faydalı ola bilər.

Şirkətlər işçi idarəetmə prosesinə əmək mübahisələri haqqında məlumatların təhlili və ya işçilərin işinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün statistik metodları tətbiq edə bilərlər.

Qərarların qəbul olunması üçün "Markov prosesləri" daha bir riyazi metoddur. Bu, qərarların qəbulu proseslərini modelləşdirmək və gələcək nəticələri proqnozlaşdırmaq üçün lazımdır. Məsələn, işə götürmə, təlim və saxlama kimi müxtəlif kadr strategiyalarının təsirini qiymətləndirmək üçün lazımdır. Bu, təşkilatların kadrlarla təchiz olunması barədə daha əsaslı qərarlar qəbul etməsinə və kadr axınının azaldılmasına kömək edir (Савиных, 2018).

Riyaziyyatın tətbiqi mütəxəssislərə çoxsaylı üstünlüklər təklif edir:

● Müxtəlif HR proseslərinin səmərəliliyinin artırılması: mütəxəssislər daha rasional qərarlar verə bilərlər.

● Dəqiqliyin artırılması: riyazi alətlər obyektiv məlumatlara əsaslanan qərarların qəbul edilməsinə kömək edir.

● Xərclərin azaldılması: riyazi model xərclərin səviyyəsini minimuma endirməklə real sistemi idarə etməyə kömək edir.

● Problemlərin sistemli şəkildə anlaşılmasını təmin etmək və onlara təsir edən bütün amillərin eyni vaxtda nəzərə alınması.

Üstünlüklərdən səvayi riyaziyyatın tətbiqi bir sıra problemlərə də səbəb ola bilər. Belə ki,

● Məlumatların əlçatanlığı və keyfiyyəti: qərar vermək üçün təşkilatlara öz işçi qüvvələri və HR prosesləri haqqında dəqiq və etibarlı məlumatlar lazımdır. Lakin bir çox təşkilatlarda məlumatlar yarımçıq, qeyri-səlis və ya aşağı keyfiyyətli ola bilər ki, bu da riyazi modellərin səmərəliliyini məhdudlaşdıra bilər.

● Xüsusi biliklərin mürəkkəbliyi və zərurəti: riyazi modellər qiymətli məlumat verə bilər, eləcə də qərarların qəbul edilməsinə köməklik edə bilər, lakin onlar da mürəkkəb ola bilər və hazırlanması və şərh olunması üçün xüsusi bilik tələb oluna bilər. Nəticədə təşkilatların kadr idarəetməsində riyaziyyatdan səmərəli istifadə üçün lazım olan bacarıqları əldə etmək üçün təlim və inkişaf proqramlarına investisiya qoymaları tələb oluna bilər.

● Məlumatların tam olmaması: keyfiyyətli məlumatları nəzərə almadan yalnız kəmiyyət təhlilinin nəticələri strateji idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün kifayət qədər əsas ola bilməz.

Hal-hazırda, personalın idarə olunması ilə bağlı təkmilləşmələrin əsas istiqamətlərindən biri kimi müxtəlif elektron platformaların məhsulu olan “Personal”, “HR” və sair adlı avtomatlaşdırılmış alt sistemlərinin tətbiqini qeyd etmək olar. Bu cür alt sistemlər şirkətlərə rutin kadr əməliyyatlarını avtomatlaşdırmağa kömək edir. Onlardan bəziləri:

- Kompleks kadr idarəetmə sistemləri (HRMS) - işçilərin məşğulluğunu, ödənişli iş saatlarını, bayram və xəstəxana günlərini, habelə digər göstəriciləri izləyərək idarə etməyə imkan verən informasiya platformalarıdır. HRMS kadrların və məlumatların idarə edilməsi imkanlarını özündə birləşdirir.
- HRIS (Human Resource Information System) - bütün kadr əməliyyatlarını idarə etməyə imkan verən kompleks sistemdir. HRIS işçilərin sayı, kadrların davamlılığı və digər mühüm göstəricilər haqqında məlumat verməklə iş gücünü planlaşdırmağınıza kömək edə bilər.
- TS (Applicant Tracking System) - işçilərin seçilməsinin avtomatlaşdırılmasına cavabdeh olan sistemdir.
- Təlimin idarəetmə sistemləri (LMS və ya Learning Management Systems)
- Iş vaxtının uçotu sistemləri (TMS və ya Time and Attendance Management Systems) - işçilərin məhsuldar və məhsuldar olmayan iş vaxtlarını izləməyə, həmçinin iş cədvəllərini idarə etməyə kömək edir.
- Geri əlaqə sistemləri (Feedback Systems) - şirkətin və rəhbərliyin işi ilə bağlı rəylər və şərhlər toplamağa imkan verir. Onlar iş mühitini yaxşılaşdırmağa və insanların motivasiyasını artırmağa kömək edir
- Elektron sənəd dövriyyəsi sistemləri (EDMS) - təşkilatda sənədlərin, habelə digər məlumatların yaradılmasını, emalını, saxlanılmasını, axtarışını və ötürülməsini avtomatlaşdıra bilən proqram məhsulları
- HR-botlar - namizədlərin seçilməsinə, müsahibələrin keçirilməsinə və uyğunlaşdırılmasına kömək edir
- Karyeranın idarə olunması sistemləri (Career Management Systems) - işçilərə və şirkətlərə karyera planlaşdırmağa və inkişaf etdirməyə kömək edir
- Personal xərclərinin idarə edilməsi sistemləri (Personnel Cost Management Systems) - xərclərin optimallaşdırılması və əmək ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin yaxşılaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur
- Istedadın idarəetmə sistemləri (Talent Management Systems) - şirkətlərə insanları səmərəli idarə etməyə və istedad-pullarını inkişaf etdirməyə kömək edir.

Gördüyü kimi, kadr proseslərinin avtomatlaşdırılması üçün bir çox vasitələr mövcuddur. Bəziləri konkret problemləri həll edirlər, digərləri isə məsələnin həllinə kompleks yanaşır. Əlbəttə ki, onların hamısını təcrübədə tətbiq etmək olar. Lakin öz aralarında inteqrasiya olunmayan müxtəlif proqramların və tətbiqlərin çoxlu sayı həddən artıq böyük problemlərə səbəb olar. Belə ki, prosesləri sadələşdirmək əvəzinə, əksinə, HR əməkdaşları üçün əlavə çətinliklər yarada bilər.

Bundan əlavə, orta və kiçik şirkətlər üçün xeyli sayda alt sistemlərin saxlanılmasının dəyəri yolverilməz dərəcədə yüksək ola bilər. Alətlər nə qədər az olarsa, onları dəstəkləmək və yeniləmək də o qədər asan ola bilər.

NƏTICƏ

Riyazi metodların tətbiqi personalın idarə olunmasında istifadəsi ilə bağlı problemlərə baxmayaraq, onu təşkilatlar üçün şübhəsiz ki qiymətli vasitə edən üstünlükləri çoxdur. Riyaziyyatın rolu insan resurslarının idarə edilməsində və ümumi məhsuldarlığın artırılmasında ən yüksək dəyər daşıyır. Təşkilatların iş proseslərinin mürəkkəbliyi artmaqda davam edir, çünki şirkətlər məlumat və süni intellekt əsasında qərar qəbul texnologiyalarını tətbiq edirlər. Deməli, riyaziyyatdan və bunun nəticəsi kimi proseslərin avtomatlaşdırılmasından istifadə gələcəkdə daha vacib və əhəmiyyətli olacaqdır, çünki təşkilatlar öz fəaliyyətlərini yaxşılaşdırmağa və biznes məqsədlərinə nail olmağa çalışırlar.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Адамова Э.С. Управление персоналом. Методы // Академическая публицистика. 2017. № 12. S. 38-43.
2. Горбунов, В.К. Математическое моделирование рыночного спроса: Учебное пособие/В.К. Горбунов. СПб.: Лань, 2018. S. 212.
3. ***Савиных, В.Н. Математическое моделирование производственного и финансового ме- неджмента / В.Н. Савиных. М.: КноРус, 2018. S. 256***
4. ***Семакин, И.Г. Программирование, численные методы и математическое моделирование (для бакалавров) / И.Г. Семакин, О.Л. Русакова, Е.Л. Тарунин. - М.: КноРус, 2018.***

S E K S İ Y A – 2

BİZNESİN İDARƏ EDİLMƏSİ

-B-

İNSAN RESURSLARI ƏLDƏ EDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

NURAY MURADXANLI
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat və idarəetmə/ İstehsal və xidmət sahələrinin iqtisadiyyatı (sənaye üzrə)
nmuradxanli@std.beu.edu.az
XIRDALAN, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə insan resurslarının əldə edilməsindən bəhs edilir. İnsan resuslarından istifadə olunmasının işsizliyə,iqtisadiyyata təsiri haqqında ümumi məlumat verilir. İnsan resurslarının seçilməsində üstünlük verilən üsullardan, metodlar barəsində danışılır.Məqalədə insan resuslarının formalaşdırılması, hazırlanması,peşəkarlığının artırılması nəzərdən keçirilmişdir.

Hal-hazırki dövrdə avadanlıqların, komputerlərin işlərindən , avtomatlaşdırılmış sistemdən nə qədər çox istifadə olunsa da insan amilinə diqqət hələdə öz yerində qalır. Bu səbəbdən dövlətlər, iri şirkətlər insan amilinin seçilməsinə ondan istifadəyə böyük diqqət ayırırlar.

Müəssisələrdə mövcud olan gərgin rəqabət şəraiti daha yüksək performanslı işçiləri müəssisələrə cəlb etməyin əsas şərtidir. Fəaliyyət qurmaq və onu qoruyub saxlamaq zəruri maliyyə resurslarının tapılması və istifadəsi, gələcək üçün yeni məhsulların hazırlanması, dizaynların yaradılması, yeni texnologiyaya ehtiyacın müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi; məhsulların marketinqinin üsullarının tapılması kimi bütün funksiyalar insan resurları tərəfindən həyata keçirilir.

Müəssisələrdə ən aşaıı vəzifələrdən ən yuxarı vəzifələrə qədər hamı iş fəaliyyətini yerinə yetirir.İnsan resurslarının əsas məqsədi məhsul istehsalında, xammaddənin əldə edilməsindən vəs. İbarətdir. Bütün bunlarda insan amili əsas faktor sayılır.

Müəssisələr fəaliyyət sahələrindən və ölçülərindən asılı olaraq müxtəlif və çoxlu vəzifələrə malik insanlar işləyir. Səviyyə və vəzifədən asılı olmayaraq insan resurslarının idarə edilməsi bütün işçilər üçün onların işə qəbulundan təqaüdə çıxmasına qədər hər mərhələnin əhatə edir. Onların effektiv və səmərəli işləməsi üçün təlimat və metodlar təqdim edir.

Bu iki əsas məqsədə nail olmaq üçün insan resurslarının idarə edilməsi resursların axtarışı, işə götürülməsi, təlimi, qiymətləndirilməsi, təşviqi,vəzifə və vəzifə yerinin dəyişdirilməsi, iş arasında uyğunsuzluqlar aradan qaldırılması, pul və qeyri-pul imtiyazlarının verilməsi, məşğulluq şəraitin yaxşılaşdırılması və əməyin mühafizəsi və təhlükəsizliyi ilə bağlı qaydaların hazırlanması kimi bir çox fəaliyyətləri həyata keçirir.

AÇAR SÖZLƏR:

İnsan resusrlarının idarə olunması, tənzimlənmə, işə qəbul prosesi, insan resurslarının tarixi, insan resurslarımım əldə edilməsi, seçilməsi, problemlər.

GIRIŞ

Ən sadə şəkildə deyə bilərik ki, insan resurlarının idarə edilməsi əməkdaşlıqda ümumi məqsədlərə nail olmaq istəyən bir qrup insanın müntəzəm və şüurlu fəaliyyətini nəzərdə tutur.Başqa bir tərifə görə isə idarəetmə; o, təşkilati məqsədlərə iqtisadi və səmərəli nail olmaq üçün fəaliyyətlərin planlaşdırılması, təşkili, icrası, nəzarəti və nəzarəti prosesini əhatə edir .Bu funksiyaların yerinə yetirilməsi və saxlanılması üçün müəssisədə işçi kollektivinin fəaliyyət göstərməsi məcburidir.

Demək olar ki, istənilən təşkilatda əsas element insanlardır. Biznesin qurulması və inkişafı, onun sosial vəzifələrini yerinə yetirməsi və ümumi məqsədlərinə çatması onun səmərəli kadr potensialına malik olmasından asılıdır. İşçi qüvvəsini inkişaf etdirən və motivasiya edən təşkilatlar məqsədlərinə daha asan çatarkən; buna nail ola bilməyən təşkilatlar fiziki imkanları və imkanları nə qədər mükəmməl olsalar da, fəaliyyətlərini davam etdirə bilməzlər (BİNGÖL, 2003.)

Hər bir müəssisədə bir çox insanlar təsisatın məqsədindən asılı olaraq müxtəlif səviyyələrdə, müxtəlif vəzifələrdə və müxtəlif təhsil səviyyələrində çalışırlar. İnsan resursları, işçilərin iş daxilində işlədikləri müddətdə, səviyyəsindən və vəzifələrindən asılı olmayaraq, iş məqsədlərinə uyğun olaraq effektiv və səmərəli işləmələrini təmin etmək əsas mısuliyyətləridir. Bunları edərkən İnsan resursları eksperti iki əsas məqsədə çatmaq prinsipini qəbul edir. Bu məqsədlər (SABUNCUOĞLU, 2000.)

• Təşkilatda çalışan insanların bilik, istedad və bacarıqlarından biznesin məqsədinə uyğun olaraq ən səmərəli şəkildə istifadə etmək,

• Biznesdə çalışan bütün işçilərin işindən razı qalmalarını və inkişaf etmələrini təmin etmək.

HRM yalnız birinci məqsədə çatmağa çalışırsa, biznesdə çalışan insanlar istehsal vasitələrindən heç bir fərqi olmayacaqdır. Bununla belə, ikinci məqsəd işçiləri istehsal aləti olmaqdan uzaqlaşdırır və müəssisələrin insanlarla və insanlar üçün mövcud olduğunu ortaya qoyur.

İnsan resurslarının tarixi

Müəssisə və ya təşkilatda maaşla işləyənlər tarix boyu müxtəlif cür müəyyən edilmişdir. İstifadə olunan tərifler və seçilən sözlər təbii olaraq dövrdə yaşanan hadisələrdən və dünyanı qavrama yollarından təsirlənmişdir. Bir işdə çalışanlar üçün əvvəlcə işçi qüvvəsi daha sonra isə kadr sözlərindən istifadə olunur. Əmək haqqı üçün işləyən insanları təsvir etmək 1980-ci illərdən sonra insan resursları, 1990-cı illərdən sonra isə strateji resurslar, intellektual kapital və insan kapitalı sözlərinə üstünlük verilməyə başlandı. Son illərdə biznes təşkilatları öz işçilərindən resurs kimi deyil, insanları cəlb etmək, inkişaf etdirmək istedadları müəssisədə saxlamaq kimi görməyə başlamışdır

İnsan resursları elminin menecmentin banisi hesab edilən Frederick Taylor, 1900-cü illərin əvvəllərində kadrların funksiyasının inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Özünün "Ticarət menecmenti" kitabında Taylor işçilərin seçimi və təlimləndirilməsinə "elmi" cəhətdən yanaşmanın təbliği ilə bərabər, o, həmçinin qoyulan hədəfləri keçən işçilərin mükafat- landırılmasını da təşviq etdirmişdir. Baxmayaraq ki, Taylorun əsas məqsədi istehsal sahəsində səmərəliliyin artmasına yönəlmişdir, bu öz növbəsində İRM-in inkişafına səbəb olmuşdur

İnsan resurslarının tarixi inkişafını aşağıdakı formada göstərmək olar :

1910-1930: Bir çox təşkilatlar işçilərin rifah halının yüksəlməsini təmin etmək üçün şöbələr formalaşdırır. Sənaye psixologiyası fənni inkişaf etməyə başlayır. Sənaye psixo- logiyası, 1-ci dünya müharibəsinin də səbəb olması ilə test və seçimlərin həyata keçirilməsinə təkan verir.

1930-1945: Hawthorne araşdırmalarının menecment düşüncələri və praktikaları üzərində təsiri formalaşır. İşçilərin səmərəliliyinə təsir edən iş yerlərinin sosial və qeyri-formal as- pektlərinə daha çox fikir verilməyə başlayır. İşçilərin məmnun- luğunun artırılmasının onların səmərəliliyinə təsir etməsi anlayışı formalaşır.

1945-1965: 1935-50-ci illərdə həmkarlar ittifaqlarına sürətli şəkildə qoşulmalar kollektiv şikayət və işçilərlə əlaqələrin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Həmkarlar ittifaqları işçilərin tətil, bayram, sığorta, kompensasiya və digər imtiyazları əldə etmələri üçün hərəkət edirdilər.

1965-1985: ABŞ-da vətəndaş hüquqları uğrunda hərəkat 1964-cü ildə vətəndaş hüquqları aktının formalaşması ilə nəticələndi. Bu da öz növbəsində irq, cins, din və milli etniklərin diskriminasiyasının qarşısını almaq üçün nəzərdə tutulurdu. Növbəti illərdə bərabər iş imkanları İRM-in əsas vəzifə və öhdəlikləri sırasına keçdi.

1985-indiki dövr: Üç əsas trend, İRM-ə kəskin şəkildə təsir etdi. İlk növbədə işçi qüvvəsinin formalaşmasında müxtəliflik amilinin yüksəlməsi oldu. Müxtəliflik amilinə diqqət yetirilməsi yaş, cins, irq və etnik qruplar arasında fərq qoymamaq idi. Bununla da müxtəlifliyin idarəedilməsi anlayışı

formalaşdı. İkinci trend biznesin, işin qloballaşması və texnoloji inqilabın yaranmasıdır. Bu faktorlar nəqliyyat, kommunikasiya və əmək bazarında kəskin dəyişiklərə səbəb oldu. Üçüncü trend ilk iki trend ilə əlaqəli olmaqla, strateji funksiya olaraq İRM-ə fokus olur. Sürətli dəyişikliklər, intensiv rəqabət və artan məhsuldarlıqla rəqabət aparmaq üçün İRM konseptinin ümumi strateji planlaşdırılma ilə inteqrasiyası həyata keçirilir. (İ.İsgəndərov, M.Əsgər, N.Şıxəliyev,2017)

İnsan resurlarının əldə edilməsi

Bugünkü biznes güclü rəqabət mühitində fəaliyyət göstərir. Onların bu rəqabət mühitində üstün mövqeyə çıxmasına imkan yaradacaq əsas element insan resurslarıdır.

Şəkil 1.1. İnsan resurlarının funksiyaları (Azərbaycan İnsan Resursları Peşəkarları səhifəsi elektron yazısı)

Buna görə də biznes menecerləri özləri üçün ən uyğun variantı seçirlər.Onlar yüksək ixtisaslı kadrları tapmaq və onlarla işləmək istəyirlər. Lakin buna nail olmaq çox asan deyil. Doğru insanları tapmaq və işə götürmək üçün HR menecmenti bəzi funksiyaları yerinə yetirməlidir. HR menecmenti biznesin uzun, orta və qısamüddətli planlarına uyğun olaraq ilk növbədə harada, nə vaxt, necə və hansı keyfiyyətlərə malik insan resurslarına ehtiyac olduğunu təxmin edir bu insan resursları planlaması adlanır. Sonra vakant vəzifələri müəyyən edir, onları təhlil edərək müəyyən edir və bu işi yerinə yetirmək üçün şəxsin tələb olunan keyfiyyətləri müəyyən edir.Bu ilkin tədqiqatlara uyğun olaraq insan resurslarının əldə edilməsi üçün kadrların tapılması, seçilməsi və yerləşdirilməsi funksiyaları həyata keçirilir:

• Kadrların tapılması: İstənilən keyfiyyətlərə malik namizədləri hansı mənbələrdən (daxili) tapmaq olar? Sualının cavabı araşdırılır. Bu namizədlərə elanlar vasitəsilə çatdrılır və müəssisəyə müraciət etmələrinə icazə verilərək namizəd hovuzu yaradılır.

Daxili mənbələrdən kadrların tapılması; mövcud işçilərə və müəssisəyə əvvəlcədən iş üçün müraciət etmək, lakin işlə təmin olunmayanlara diqqətin yönəldilməsi prinsipinə əsaslanır.

• Hazırkı işçilər,
• əvvəlki işçilər və
• yeni namizədlər

bu növ işə qəbulun mənbəyini təşkil edə bilər. Promosyonlar və transferlər bütün təşkilata təsir göstərir.Mövcud olmasa da, təşkilati bölmələrə əlavə işçi qüvvəsi təmin edir. (Mathis ve Jacksor, 1999).

• İşə yerləşdirmə və oriyentasiya: Seçilmiş namizədə iş təklifi verilir,lazım olan sənədlər tamamlanır, müqavilələr bağlanır, işə yerləşdirilir, işə və iş mühitinə öyrəşdirilir.

• Kadr seçimi: Yaradılmış namizəd fondundan müxtəlif üsullardan istifadə etməklə işə və təşkilata ən uyğun namizəd seçilir.

Şəkil 2.1. Kadırların seçilməsi (Azərbaycan İnsan Resursları Peşəkarları səhifəsi elektron yazısı)

Seçim, namizəd hovuzundan işi yerinə yetirəcək xüsusiyyətlərə sahib insanların təyin edilməsi prosesidir. Seçim ən yaxşı insanı seçməkdən daha çox şey ifadə edir. Ən vacibi isə odurki, məsələ işin tələblərinə "uyğun" olan namizədin seçilməsindən gedir, ən yaxşısını yox. Namizədin həqiqətən nə edə biləcəyini və etmək istədiyini dəqiq söyləmək həmişə tamamilə mümkün olmur. Namizəd və biznes arasında uyğunluq,həm biznesin iş təklifi vermək istəyi, həm də ərizəçinin işi qəbul etmək istəyi arasında müəyyən dərəcədə düz mütənasiblik olmalıdır. İnsan resurslarında seçimə uyğunlaşma prosesi kimi baxmaq olar. Şəxsin bacarıqları şirkətin şərtləri ilə biznes arasındakı fərq işçinin işi rədd edilməsinə səbəb olacaq.İşçi işə, yəni vəzifənin tələblərinə nə qədər uyğundursa, bu, işin keyfiyyətini biləcək və keyfiyyətini artıracaq.Bu harmoniya birbaşa təlim və əməliyyat xərclərini də əhatə edir. İşçilər gözlənilən iş keyfiyyətinə nail ola bilmirlər və gözlənilən miqdarda iş istehsal etmirlər.Əgər istehsal edə bilmirsə, bu, biznesə böyük pul və vaxt itkisinə səbəb olacaq. Uyğun olmayan namizədlərin seçilməsi xərcləri artıracaq.

Düzgün işçinin seçilməsi insan resurslarının əsas fəaliyyətini əks etdirir. İnsan resurslarının idarə edilməsi baxımından effektiv seçimin vacibliyini aydın şəkildə müəyyən edən iki təklif var. Bunlar (Mathis və Cekson, 1999):

1. "Yaxşı təhsil pis seçimləri kompensasiya etməyəcək." Vurğu buradadırki, müvafiq bilik, bacarıq və səriştəyə malik olan şəxs işə götürülməyib.Müəyyən bir şəkildə, lazımi səriştəsi olmayan namizədlər işə qəbul olunmuşdurki, həmin insanlar sonradan istənilən səviyyəyə gətirib çatdırmaq çox çətin işdir.

2. "Əgər siz düzgün insanı işə götürməsəniz, rəqibiniz işə götürəcək".Əgər iş təhlili düzgün aparılarsa, iş tələbləri düzgün müəyyən ediləcəkdir. Bu bilik, bacarıq və qabiliyyətlərinə uyğun müraciət edən namizədlər arasında ən uyğun olan birini seçməklə vakant yerə yerləşdirilə bilər.

İxtisaslı insan resurslarının əldə edilməsi kifayət deyil. Əsl önəmli olan əmək, vaxt və pul xərcləməklə əldə edilən bu resurs müəssisədə saxlamaqdır. İşə olan həvəs və bağlılığın davam etməsini təmin edərək, insanların rəqib bizneslərə getməsinin qarşısını almaqdır. Bunu təmin etmək üçün aşağıdakı funksiyalar yerinə yetirmək lazimdir:

• Mükafat: İnsanın işlədiyi şirkətdən məmnunluğunu artırmaq. İlk növbədə o, ədalətli əmək haqqı aldığını düşünməlidir. Sahib olunan ixtisaslara, yerinə yetirilən işin dəyərinə, nümayiş etdirilən

performansa və bazar əmək haqqı dərəcələrinə əsasən əmək haqqı aldığına əmin olmalıdır.Əgər maaşlar buna uyğun ödənilirsə, ədalətli əmək haqqı sisteminin mövcud olduğunu söyləmək olar. Bunun üçün işin qiymətləndirilməsi və performansın qiymətləndirilməsi sistemləri qurulmalı və əmək haqqı bazarı araşdırması aparılmalıdır. Bundan əlavə, əmək fəaliyyəti ilə bağlı həvəsləndirici əmək haqqı proqramları həyata keçirilməli və pul və ya qeyri-pul şəklində müxtəlif əlavə imkanlar təmin edilməlidir.

• Təşkilati bağlılığın artırılması: Təşkilati bağlılıq təşkilatın üzvü olaraq qalmaq deməkdir və bu, təşkilat üçün səy göstərmək istəyini hiss etmək və təşkilatın məqsəd və dəyərlərinə inanmaqdan başlayaraq bir bütövdür. Strateji HR menecmenti və yüksək intensivlikli təcrübələr, seçmə heyəti, işə qəbul, performansın qiymətləndirilməsi, ədalətli əmək haqqı, mükafatlar və əlavə imkanlar, təlim, karyera təmin etmək İnkişaf, personalın səlahiyyətləndirilməsi, effektiv ünsiyyət və sosiallaşma kimi təcrübələr işçilərin təşkilata bağlılığını artıracaq.

• İş sağlamlığı və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi: İşçilərin fiziki, əqli və sosial rifahının təmin edilməsi onların rifahını maksimum dərəcədə artırmaq və bu səviyyəni saxlamaq; pis ekoloji şərait səbəbindən işçilərin sağlamlığının pisləşməsi qarşısının alınması; iş zamanı sağlamlığına zərər verə biləcək və həyatlarına təhlükə yarada biləcək təhlükələrdən qorunmaq; onların fizioloji və psixoloji vəziyyətləri üçün ən uyğun peşəkar mühitlərə yerləşdirilməli və vəziyyətləri qorunmalıdır.

• Sənaye əlaqələrinin saxlanması: Bütün sektorlarda maaşlı işçilər əmək münasibətlərindən irəli gələn bütün növ "fərdi" və "kollektiv" münasibətlər və bu əlaqələr çərçivəsində iş şəraitinin araşdırılması daxildir. Bu Konsepsiya muzdlu işçilərin əmək münasibətlərindən irəli gələn iş həyatının bilavasitə aspektlərinə aiddir.

• Mədəni və sosial tədbirlərin təşkili: Bundan əlavə, işçilər və müəssisənin yerləşdiyi kampusun ətraf mühiti və rəhbərliyi ilə sosial əlaqələr qurulmalıdır. Bu, ümumiyyətlə, HR departamentinin məsuliyyət sahəsinə daxildir. Misal üçün, qrup kinoteatrı, slayd və teatr tamaşaları, kitabxana işləri, fotoqrafiya klubunun fəaliyyəti, ətraf mühitə səyahətlər, pikniklər və s. kimi sosial və mədəni tədbirlər; basketbol, voleybol, tennis, futbol, şahmat turnirləri və idman festivalları kimi idman tədbirləri; Qida və xidmət xidmətləri və restoranlar, yeməkxanalar və istirahət obyektləri kimi sosial obyektlərin idarə edilməsi ümumiyyətlə kadrlar şöbəsinə aiddir. Bu cür xidmətləri göstərməklə işçilərin məmnunluğu və məmnunluğu. Onların həyat keyfiyyəti yaxşılaşır və onların saxlanmasına kömək edir. (Mustafa Öcal İnsan kaynakları yönetimi ve örgütlənməsi)

İnsan resurslarının idarə edilməsindəki problemlər

İnsan resurlarında işçilərin işə cəlb olunması, seçilməsi, yerləşdirilməsi ən mühum məsələlərdəndir. Lakin işə qəbul zamanı ekspertlər müəyyən problemlərlə qarşılaşırlarki bu poblemlər həm işçilərlə bağlı, həm mühitlə, həmdə işə qəbulun çətinliyi ilə bağlı ola bilər. İdarəetmədə qarşımıza çıxacaq problemlərin bir neçəsini sizə təqdim edim :

Əmək haqqının düzgün təyin edilməməsi – Bu işçilərlə müəssisə arasında yaranmış ən başlıca problemdir. Hər bir işçi öz əməyinin qarşılığını tam olaraq almağı gözləyir, hər bir müəssisə rəhbəri isə işçidən daha uğurlu işləməyini, şirkətə yeniliklər gətirməsini gözləyir. Buna görə də bəzən müəssisə gözləntiləri ilə işçi üst-üstə düşmədiyindən əmək haqqı işçini qane etmir. Bu günümüzdə ən çox qarşılaşılan problemdirki, insan resursları menecerinin aradan qaldırmalı olduğu ən əsas problemlərdəndir.

Performansın qiymətləndirilməsi - Şirkətdə kimin nə üçün işlədiyini və onların işinə nə qədər töhfə verdiyini bilirsinizmi? Tutaq ki, bilirsiniz, amma siz bunu düzgün bildiyinizə əminsiniz və ya bütün işçiləriniz haqqında tam məlumatınız var? Sizin resurslarınız hansılardır? Ədalətli sistem yaradın, performans qiymətləndirmə sisteminizi yaradın. Əgər şirkətinizdə mövcud İnsan Resursları departamenti varsa, şirkətinizə xas bir sistem yaratmaq üçün birlikdə çalışın və ya məsləhət alın.Hər kəs səylərinin diqqətə çatdırılmasını və qiymətləndiriləcəyini gözləyir. Belə olduğu halda performans düzgün qiymətləndirilmiş olur.

İşə Qəbul Prosesləri – İşə qəbulun aparılmasında bəzi problemlər ortaya çıxa bilərki, bu zamanın düzgün idarə olunmaması, namizədə qarşı davranış formaları, iş haqqında yalnış məlumat verməs və. göstərə bilərik.

İş şəraiti - Şirkətdə qaydaların, standartların və prosedurların müəyyən edilməsi və hər kəsin bu qaydalara əməl etməsinin təmin edilməsi təbii ki, həmin şirkət daxilində işi asanlaşdıran və münaqişələri azaldan amildir. Bununla belə, həddən artıq göstəriş vermək xüsusilə yeni nəsil işçiləri

bədbəxt edir. Doğrudur, giriş və çıxış vaxtlarına riayət etmək vacib ola bilər. Ancaq unutmayın ki, iş vaxtından nə qədər səmərəli istifadə etmək işə beş dəqiqə gecikməkdən daha vacibdir (https://www.parasut.com/blog/insan-kaynaklari-yonetiminde-problem-cozumu)

TƏDQIQAT METODU

Bu məqalədə xarici və yerli ədəbiyyatdan istifadə edilərək insan resurlarının idarə edilməsi tarixi və inkişaf mərhələləri müəyyən edilmişdir. Məqalədə insan resurlsarının idarə olunarkən qarşılaşdığımız bir çox problemlər , həmin problemlərin nələrə səbəb olduğunu qeyd etmişəm. Tədqiqat zamanı resursların seçilməsi, əldə olunması , seçilən insan resurslarını qoruyub saxlamaq metodlarının nəzəri aspektləri göstərilmişdir.

3. NƏTICƏ

İnsan Konsepsiyasının əhəmiyyəti gündən-günə artdıqca, düzgün işə düzgün insanın seçilməsi İnsan Resursları departamentinin prioritet vəzifələrindən birinə çevrilmişdir. Şirkət daxilində işçilərə investisiya qoyuluşunun əslində şirkətin məhsuldarlığını və məqsədlərinə çatmaqda effektivliyini artırdığını dərk edən müəssisələr təlimlərə diqqət yetirməyə başladılar. Ümumi qəbul edilmiş fikrə görə, İnsan Resurslarının İdarəedilməsinin əsas məqsədi həm biznesin səmərəliliyini artırmaq, həm də işçilərin ehtiyaclarını qarşılayaraq işlərindən razı qalmalarını təmin etməkdir.

Bu gün HR idarəçiliyində uğurlu olmaq üçün ilk növbədə,daxili və xarici ətraf mühit elementlərinin yaxından monitorinqi və bunlarda baş verən hadisələrə cavab olaraq müvafiq tədbirlərin görülməsi nəzərə alınmalıdır. Həm də gündəlik və qısamüddətli düşünmək əvəzinə, uzunmüddətli ,strateji yanaşma qəbul edilməli, etik siyasət və davranışlar qorunmalıdır.Bundan əlavə, HR idarəetmə funksiyası biznesin məqsədlərinə çatmasına kömək etmək üçün vacibdir.Onun ölçülə bilən və hesablana bilən şəkildə yerinə yetirilməsi təmin edilməlidir.

HRM təcrübələrinin biznesin məqsədlərinə çatmaqda nə dərəcədə uğurlu olması məsələsi mühüm məsələdir. Bununla belə, bunun hesablanması və ya ölçülməsi çox asan deyil. HRM funksiyasının fəaliyyətinin ölçülməsi zamanı; HR təcrübələrinin digər təşkilatların HR təcrübələri ilə müqayisəsi müqayisədə necə göründüyü bilinməlidir.

Ümumi şəkildə belə nəticəyə gələ bilərik ki, insan resursları menecerinin fəaliyyətinə təsir edə biləcək bəzi siyasətlər aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

•Heyyət üçün təhlükəsiz iş mühitinin təmin edilməsi,

•İşçiləri həvəsləndirmək üçün sistemlərin inkişafı,

• Vakant vəzifələrin ilk növbədə daxili mənbələrdən doldurulması,

•Bütün kadrların vaxtaşırı təlimləndirilməsi və s.

Bu mənada vizyon və missiyanın müəyyən edilməsi son dərəcə vacibdir; çünki irəli gedir. Bütün strateji hədəflər və qurulacaq planlar bunlara uyğun olaraq irəli sürüləcək.

Dünənki kadrlar Şöbəsi yalnız təyinatlar, yüksəlmələr, məzuniyyətlər, xəstəliklər və davamiyyətlər kimi kadr uçotunu aparır, hesablamalar aparır və əmək haqqı cədvəlini hazırlayırdı. Bugünkü İnsan Resursları idarəçiliyi, mövcud funksiyalarına əlavə olaraq; işçilərin qətiyyətindən təşkilati mədəniyyətin mənimsənilməsinə qədər; İşçilərin peşəkar və şəxsi inkişafından tutmuş korporativ dəyişiklik və inkişafa qədər geniş spektrli siyasətlər hazırlamalı və onları işçilərlə paylaşmalıdır.

Qloballaşma, texnoloji irəliləyişlər, dövlət nəzarətinin azalması, işçi qüvvəsinin müxtəlifliyi, İnsan Resurslarının İdarə edilməsinə təsir edən hüquqi tənzimləmələr, iqtisadi və sosial şərait, məhsuldarlığın artan əhəmiyyəti, iş dünyasında rəqabətin güclənməsi kimi amillər davam etdikcə, İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi yanaşması tədricən artacaq.

İnsan Resurslarının İdarə Edilməsinin effektivliyi böyüyən və inkişaf edən təşkilatlarla durğunlaşan və ya hətta tənəzzülə uğrayan təşkilatlar arasındakı fərqi müəyyən edəcək.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI
45. BİNGÖL, Dursun, İnsan Kaynakları Yönetimi, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 2003.
46. https://www.parasut.com/blog/insan-kaynaklari-yonetiminde-problem-cozumu / 17.11.2023
47. SABUNCUOĞLU, Zeyyat, İnsan Kaynakları Yönetimi, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2000.
48. İ.İsgəndərov, M.Əsgər, N.Şıxəliyev İnsan resurslarının menecmenti, Bakı,2017.
49. Mustafa Öcal İnsan kaynakları yönetimi ve örgütlənməsi
50. https://idenfit.com/blog/insan-kaynaklari-yonetimi-sorunu/ / 17.11.2023
51. T.Y.Bazarov, B.L.Yerem, Heyyətin idarə edilməsi,Bakı,2012
52. Mathis, R. L ve Jackson, J. H. ,Human Resorce Management, 1999.

STRATEJİ QƏRARLARIN VERİLMƏSİNDƏ İNSAN RESURSLARI DEPARTAMETININ ROLU

Dosent, i.ü.f.d. Abutalıbov Rasim
Bakı Mühəndislik Universiteti
Biznesin təşkili və idarə edilməsi kafedrası baş müəllimi
rabutalibov@ beu.edu.az

RƏNA SƏFƏROVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat və idarəetmə/Biznesin təşkili və idarə edilməsi
rseferova1@std.beu.edu.az
Xırdalan, Azərbaycan

Xülasə: Qlobal rəqabət şəraitində müəssisələrin ayaqda qalması üçün müəssisə rəhbərləri düzgün uzunmüddətli strateji qərarlar qəbul etməsi vacibdir. Strateji qərarlar şirkətin uzun müddətli vizyonuna və missiyasına uyğun təşkil olunması və şirkətin bugün və gələcək vəziyyəti hərtərəfli nəzərə alınmalıdır. Strateji qərarlar verərkən müəssisə funksiyalarını icra edən departamentlər arası əlaqələrin düzgün təşkili vacib məsələlərdən biridir. Bu departamentlərin içərisində insan resursları departamentinin rolu danılmazdır. Belə ki, şirkətin uzunmüddətli məqsədlərinə çatması üçün gələcəyə istiqamətli korporativ mədəniyyətə uyğun ixtisaslı kadrların aşkarlanması və işə cəlb edilməsi ən vacib məsələlərdən biridir. Bundan əlavə,strateji qərarların verilməsidə innovativ təcrübələr işçiləri öz ideyalarını bölüşməyə və layihələrdə əməkdaşlıq etməyə təşviq etməklə təşkilatlara yenilik mədəniyyəti yaratmağa kömək edə bilər. Bu, təşkilatlara yeni məhsul və xidmətlər inkişaf etdirməyə, mövcud prosesləri təkmilləşdirmə məsələlərini həyata keçirə bilər. Son olaraq innovativ təcrübələr gələcək işçi qüvvəsi ehtiyaclarını proqnozlaşdırmaq və bacarıq boşluqlarını müəyyən etmək üçün məlumat analitikası və maşın öyrənmə alqoritmlərindən istifadə etməklə təşkilatlara düzgün istedadı müəyyən etməyə və inkişaf etdirməyə kömək edə bilər. Bu, təşkilatlara daha müxtəlif və əhatəli işçi qüvvəsi yaratmağa kömək edə bilər ki, bu da daha yaxşı qərarların qəbul edilməsinə, yaradıcılığın artmasına və problemlərin həllinin təkmilləşdirilməsinə kömək ola bilər. Daxili və xarici çağırışların öhdəsindən gələ bilən balanslaşdırılmış və dəyişməyə hazır iş yerinin qurulmasına kömək edir. Təşkilatda müxtəlif vəzifələr üçün ixtisaslı namizədlərin adekvat təchizatını təmin etməklə strateji HRM ehtiyac yarandıqda bacarıq boşluqlarını tez bir zamanda doldurmağa kömək edə bilər.

Abstract

The role of Human Resources (HR) in strategic planning is critical to the success of an organization. HR is responsible for ensuring that the organization's workforce is aligned with its strategic goals and objectives. This involves the development and implementation of policies,

procedures, and programs that support the organization's mission and vision. One of the key roles of HR in strategic planning is workforce planning. This includes analyzing data on employee engagement, turnover, and performance to identify areas for improvement and ensure that the organization has the right number of employees with the right skills in the right roles to support the strategic goals of the organization. This can involve creating job descriptions, identifying critical skills and competencies, forecasting workforce needs, and developing plans to address any gaps.Another important aspect of HR's role in strategic planning is talent management. This includes recruiting, hiring, and developing the best talent for the organization. HR also plays a key role in creating a culture that supports the organization's goals and values, and in fostering a positive and engaged workforce. This can involve designing and implementing programs such as employee training and development, mentoring, and performance management.

Açar sözlər: Strateji idarəetmə, qərarvermə, insan resursları, planlaşdırma və s.

Giriş: Son dövrlərdə dünyada baş verən bir sıra iqtisadi, sosial və siyasi hadisələr şirkətlərin gələcəyə istiqamətli strateji qərarlar verməsini çətinləşdirməkdədir. Bununla yanaşı pandemi dövründə də bir çox müəssisələr nəinki strateji qərarlar verməsinədə çətinlik çəkirdilər, həmçinin günlük fəaliyyətlərinin qurulmasına əməliyyat istiqamətli qərarları belə icra edə bilmirdilər. Məhz bu səbəbdən strateji qərarların düzgün analiz olunaraq qəbul ediməsi və rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması hər şeydən vacib məsələyə çevrilmişdir. Strateji qərarların qəbulu zamanı istər maliyyə vəziyyətinin gözdən keçirilməsi, marketinq planlarının gələcək təkliflərə uyğun olub olmaması, innovativ yenilikləin necə tətbiqi və s. hər tərəfli təhlil edilməlidir. Bundan əlavə bu göstərilən çətin dövrdə kadrların bu vəziyyətə necə hazırlığıda nəzərdən qaçmamalıdır. Buna görə də insan resursları departamenti strateji qərarların qəbulunda yaxından iştirak etməlidir. İnsan resursları, strategiyanın formalaşmasında əvəzsiz rola malikdir. Belə ki, gələcəkdə şirkətə lazım olan ixtisaslı kadrların aşkarlanması, onların təlimatlandırılması və şirkət mədəniyyətinə uyğun hazırlanması lazımdır.

Strateji İnsan Resurslarının İdarə Edilməsinin tərif və funksiyaları

Strateji İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi (SHRM) şirkətin ümumi qərar qəbulunu və nəticəni aktiv şəkildə idarə etmək üçün insan resurslarının reaktiv, inzibati vəzifələrindən kənara çıxan bir yanaşmadır. Bu, təşkilatın uğuruna töhfə verən istedadlı şəxsləri cəlb etmək, saxlamaq, həvəsləndirmək və idarə etmək üçün strategiyaların işlənib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini əhatə edir. O, həmçinin əmək münasibətlərində ədalətliliyi təmin etmək və müştərilər, səhmdarlar, işçilər və digər maraqlı tərəflər üçün dəyər yaratmaq üçün hazırlanmış siyasət və təcrübələri əhatə edir. Strateji insan resurslarının idarə edilməsi insan resurslarının yerləşdirilməsi və fəaliyyətlərini təşkilatın məqsəd və planları ilə uyğunlaşdırmaqla rəqabət üstünlüyünə nail olmağı hədəfləyir. Bunu etmək üçün o, mədəni, struktur və kadr texnikalarının inteqrasiya olunmuş massivindən istifadə edə bilər.

SHRM-in bəzi funksiyaları bunlardır:

1. Strateji planlaşdırma: SHRM müvəffəq olmaq üçün gizli insan resurslarının idarə edilməsi üçün korporativ siyasətlərin formalaşdırılmasına və həyata keçirilməsinə kömək edir. O, həmçinin təşkilatın və onun ətraf mühitinin ehtiyaclarını və problemlərini müəyyən etməyə və onları dəstəkləyən uzunmüddətli məqsəd və vəzifələri inkişaf etdirməyə kömək edir.
2. İstedadların əldə edilməsi: SHRM təşkilat üçün ən yaxşı istedadı cəlb etməyə, seçməyə, işə götürməyə, məsələləri həll etməyi, öyrətməyə, inkişaf etdirməyə və saxlamağa kömək edir. O, həmçinin potensial namizədləri cəlb edən müsbət işəgötürən brend imicini və reputasiyasını yaratmağa kömək edir.
3. Performansın idarə edilməsi: SHRM aydın gözləntiləri təyin etməyə, nəticələri ölçməyə, rəy bildirməyə, nailiyyətləri mükafatlandırmağa, boşluqları müəyyən etməyə, problemləri həll etməyə və performansı yaxşılaşdırmağa kömək edir. O, həmçinin işçilər arasında davamlı öyrənmə və təkmilləşmə mədəniyyətini inkişaf etdirməyə kömək edir.
4. İşçilərlə əlaqələr: SHRM bütün səviyyələrdə işçilər və menecerlər arasında ahəngdar və məhsuldar əlaqələrin saxlanmasına kömək edir. O, həmçinin iş yerində yarana biləcək münaqişələri, şikayətləri, mübahisələri və ya məsələləri həll etməyə kömək edir.
5. Təşkilatı inkişaf: SHRM təşkilatın strukturunda və ya proseslərində onun səmərəliliyini və effektivliyini artıran dəyişiklikləri və ya təkmilləşdirmələri layihələndirməyə və həyata keçirməyə

kömək edir. O, həmçinin işçilər arasında innovasiya, yaradıcılıq, əməkdaşlıq və ya dəyişməyə hazırlığı təşviq etməyə kömək edir.

İnsan resurslarında strateji qərarların verilməsi müəssisənin həyata keçirdiyi strateji idarəetmənin ümumi səmərəliliyi və effektivliyi birbaşa həmin biznesin ən qiymətli resursu olan insan resurslarından, menecerlərin onları necə motivasiya və istiqamətləndirməsindən və onlar arasındakı ünsiyyətdən birbaşa asılıdır.

HRM-də insan amili ucuz əldə edilən, qənaətlə istifadə edilən və bütövlükdə biznes strategiyasında müəyyən edilmiş tələblərə uyğun gələn və maksimum dərəcədə istifadə olunan amildir. SHRM-də əlavə olunan element; Ətraf, təşkilat, iş və personal kimi dörd əsas hissə arasında uyğunluğun optimal şəkildə həyata keçirilməsidir (Tikici, Akdemir,2000; 861).

SHRM, təşkilatın məqsədlərinə çatmasını təmin etmək və təşkilatın ümumi strateji məqsədləri ilə insan resursları arasında əlaqə yaratmaq üçün hazırlanmış bir modeldir (Şimşek, Öge, 2007; 33).

SHRM, insan resursları tədbiqlərini bir-bir əldə etmək əvəzinə, müxtəlif insan resursları təcrübələrinin üfüqi inteqrasiya aldıqları kimi bütövlükdə nəzərə aldıqda ən yüksək səmərəlik dərəcəsinə çatır. (Keçecioğlu, 2006; 171).

SHRM, təşkilatın bütün funksional şöbələrində və iyerarxik səviyyələrdə menecerlərin problemlərin seçilməsi, inkişafı, qiymətləndirilməsi, iştirakı, həlli və buna görə də HR-nin idarə edilməsində məsuliyyət daşıdığı ümumi sahəyə aiddir.

Burada insanın xammal, texnologiya, material və pul kimi bir resurs kimi qəbul edilməsinin əsas amil olduğunu görmək olar.

Bu səbəblə SHRM, istehsal girdilərində olduğu kimi insan resurslarının idarə edilməsində də onlardan istifadə edən bütün menecerlərin tam səlahiyyətlə hərəkət etmələrini və qərarlar qəbul etmələrini tələb edən ümumi sahə olaraq təyin olunur .

Strateji insan resurslarının idarə edilməsi (SHRM) əsas təşkilati nəticələrə nail olmaq üçün insan resursları təcrübələrini əlaqələndirən bir proses və ya sistemdir. Strateji SHRM-də insan resursları təcrübələrinin diqqəti özlüyündə HR deyil, təşkilatın daha böyük və daha strateji məqsədlərinə yönəlir. Əsas diqqət təşkilatın yüksək səviyyəli məqsəd və hədəflərinə müsbət təsir göstərən HR müdaxilələri və təcrübələrini inkişaf etdirməkdir.

Gartner göstərir ki, "HR liderlərinin yalnız 32%-i HR strateji planlaşdırma prosesinin biznesin planlaşdırma prosesi ilə tam inteqrasiya etdiyini bildirir".

Strateji İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi (SHRM) HR siyasətləri və təcrübələrini təşkilatın strateji məqsədlərinə uyğunlaşdırmağı əhatə edir. Hayati (2021) HR mütəxəssislərinin HR fəaliyyətlərinin strateji dəyərini dərk etmələrinin vacibliyini vurğulayır, Qaşi (2013) isə qeyd edir ki, SHRM və Strateji İnsan Kapitalının İdarəedilməsi (SHCM) oxşardır, lakin işçilərə aktiv kimi yanaşmaqda diqqət mərkəzindədir.

SHRM-də HR mütəxəssisləri təşkilatın missiyasını, vizyonunu və dəyərlərini dəstəkləyən HR strategiyalarını hazırlamaq və həyata keçirmək üçün yüksək səviyyəli rəhbərliklə sıx əməkdaşlıq edirlər.

İnsan Resurslarının İdarə Edilməsinin Strateji İnsan Resurslarının İdarə Edilməsinə keçidi

Bir Müddət öncə insan resurslarının idarə edilməsi (HRM) kadrlar şöbəsi adlanırdı. Əvvəllər kadrlar şöbəsi insanları işə götürür, işə qəbulla bağlı sənədləşmə və proseslərlə məşğul olurdu. İlk insan resursları departamentinin 1901-ci ildə Milli Kassa Şirkəti (NCR) tərəfindən yaradıldığı güman edilir. Şirkət böyük bir tətillə üzləşdi, lakin lokavtdan sonra birliyi məğlub etdi. Bu çətin döyüşdən sonra şirkət prezidenti şikayətlər, işdən çıxarılmalar, təhlükəsizliklə bağlı narahatlıqlar və işçilərin digər məsələləri ilə məşğul olmaq üçün kadrlar departamenti təşkil etməklə işçi münasibətlərini yaxşılaşdırmaq qərarına gəldi.

Ancaq son vaxtlar kadrlar şöbəsi insan resurslarının idarə edilməsi və insan resurslarının inkişafı bölmələrinə ayrılmışdır, çünki bu funksiyalar əsrlər boyu inkişaf etmişdir.HRM təkcə təşkilatın uğuru üçün vacib deyil, həm də şirkətin ümümi strateji planının bir hissəsi olmalıdır, çünki bu gün bir çox biznes gəlir əldə etmək üçün insanlardan aslıdır.Strateji planlaşdırma təşkilatın nə qədər məhsuldar olmasında mühüm rol oynayır.

Cədvəl:1.1 Personal İdarəetmə və HRM arasındakı fərqlərə dair nümunələr

Personal idarəetmə fokusu	HRM fokusu
Siyasətlərin idarə edilməsi	İnsanlar vasitəsilə strateji hədəflərə çatmağa kömək etmək
Təlim kimi müstəqil proqramlar	Şirkətin missiyası və dəyərləri ilə inteqrasiya olunmuş HRM təlim proqramları
İnsanların idarə edilməsinə cavabdeh olan kadrlar şöbəsi	Xətt menecerləri insanların işə götürülməsi və idarə olunmasının bütün sahələrində birgə məsuliyyəti bölüşürlər
Təşkilat daxilində xərc yaradır	Təşkilatın mənfəət məqsədlərinə töhfə verir

Bir çox insan aşağıdakı vəzifələrin HRM əhatə etdiyi məsələrə daxil olduğu ilə həm fikirdir. Bu aspektlərin hər birinin təşkilatın ümumi strateji planında öz hissəsi var:

1. Kadr təminatı. Kadr təminatına neçə nəfəri işə götürməli olduğunuzu müəyyən etmək üçün strateji planın hazırlanması daxildir. Strateji plana əsasən, HRM daha sonra düzgün işlərə uyğun insanları işə götürmək və seçmək üçün işə qəbul prosesini həyata keçirir.

2. Əsas iş yeri siyasəti. Strateji planın məqsədlərinə çatmağa kömək edəcək siyasətlərin hazırlanması HRM-nin işidir. Siyasətlər hazırlandıqdan sonra bu siyasətlərin təhlükəsizlik, təhlükəsizlik, iş qrafiki, məzuniyyət vaxtları və çevik vaxt cədvəlləri ilə bağlı məlumatı kadrlar şöbəsi tərəfindən hazırlanmalıdır. Əlbəttə ki, HR menecerləri bu siyasətləri inkişaf etdirmək üçün nəzarətçi təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq edirlər.

3. Kompensasiya və müavinətlər. Maaş çeklərinə əlavə olaraq, 401 (k) planları, sağlamlıq faydaları və digər üstünlüklər adətən HR menecerinin məsuliyyətidir.

4. Saxlama. İşçilərin qiymətləndirilməsi və ən yaxşı işçilərin necə saxlanacağına dair strategiyanın yaradılması HR menecerlərinin nəzarət etdiyi bir vəzifədir, lakin təşkilatdakı digər menecerlər də bu haqqda məlumatlar verə bilərlər.

5. Təlim və inkişaf. Yeni işçilərə iş şəraitində lazım olan bacarıqları inkişaf etdirməyə kömək etmək və hazırkı işçilər üçün bacarıqlarını artırmaq da, kömək məqsədilə HRM departamentinin cavabdeh olduğu vəzifələrdir.Təlim ehtiyaclarının müəyyən edilməsi və təlim proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi hər bir təşkilatda mühüm vəzifələrdəndir.

6. Tənzimləmə problemləri və işçilərin təhlükəsizliyi. Məşğulluq, səhiyyə və digər məsələlərlə bağlı yeni qaydalardan xəbərdar olmaq, ümumiyyətlə, HRM departamentinin üzərinə düşən məsuliyyətdir.

Kiçik təşkilatlarda menecer və ya sahibkar çox güman ki, HRM funksiyalarını yerinə yetirir (de Kok & Uhlaner, 2001). İnsanları işə götürürlər, öyrədirlər və onlara nə qədər maaş verilməli olduğunu müəyyən edirlər. Daha böyük şirkətlər nəticədə eyni vəzifələri yerinə yetirirlər, lakin onların daha çox işçisi olduğundan, biznesin bu sahələrini idarə etmək üçün mütəxəssisləri və ya insan resursları menecerlərini işə götürə bilərlər.

İnsan resursları strategiyası insan resursları departamenti tərəfindən hazırlanmış mükəmməl və sistemli fəaliyyət planıdır. Bu tərif bizə HR strategiyasının HRM strateji planlarını və HR planlarını həyata keçirmək üçün ətraflı yolları ehtiva etdiyini söyləyir. HRM strateji planını təşkilatın nail olmaq istədiyi əsas məqsədlər, HR planını isə strateji plana nail olmaq üçün həyata keçirilən xüsusi fəaliyyətlər kimi düşünün. Başqa sözlə, strateji plana uzunmüddətli hədəflər, HR planına isə ümumi strateji plana bağlı olan qısamüddətli məqsədlər daxil ola bilər.

Ulrich İnsan resursları idarəetmə modeli, insan resurslarının idarə edilməsinin strateji planlaşdırılmasına geniş yayılmış bir yanaşma, insan resurslarının idarə edilməsinin təşkilatdakı rolu haqqında ümumi bir fikir verir. Modelinin kadr idarəçiliyinə baxışını dəyişdirən bir hərəkata başladığı deyilir; HR rəhbərliyi sadəcə funksional bir sahə olmaqdan çıxdı, daha çox təşkilat daxilində ortaqlığa çevrildi. Onun modeli illər ərzində dəyişsə də, mövcud model strateji tərəfdaşlığın formalaşdırılması üçün HR fəaliyyətinin ümumi qlobal biznes strategiyası ilə uyğunlaşdırılmasını nəzərdən keçirir (Ulrich & Brockbank, 2005). Bu yaxınlarda yenidən işlənmiş modeli insan resurslarının idarə edilməsinin beş əsas sahəsini nəzərdən keçirir:

1.Strateji tərəfdaş. Kadrların idarə edilməsi funksiyasının təşkilatın ehtiyaclarına uyğunluğunu təmin etmək üçün bütün təşkilatla tərəfdaşlıq.

2. Dəyişiklik agenti. Kadr idarəetmə funksiyasındakı dəyişiklikləri gözləmək və bütövlükdə bir şirkət kimi onlara cavab vermək bacarığı.

3. İnzibati ekspert və funksional ekspert. Strateji insan resursları planı ilə əlaqəli siyasətləri, prosedurları və prosesləri anlamaq və həyata keçirmək bacarığı.

4. İnsan kapitalının inkişaf etdiricisi. Gələcəkdə lazım olacağı proqnozlaşdırılan istedadları inkişaf etdirmək deməkdir.

5. İşçilərin vəkili. Hazırda təşkilatda çalışan işçilər üçün işləyir.

Ulrich (Ulrich, 2011) görə, bu modelin tətbiqi şirkətin ümumi məqsədlərini, problemlərini, çağırışlarını və imkanlarını başa düşməklə baş verməlidir. Məsələn, insan resursları mütəxəssisi əmək bazarları, korporativ mədəniyyət və dəyərlər, müştərilər, səhmdarlar və iqtisadiyyatdakı dəyişikliklər kimi insan resursları mühitinin dinamik təbiətini başa düşməlidir.

Bu baş verdikdən sonra insan resursları şöbəsi bu beş əsas sahədə təşkilatın ehtiyaclarını ən yaxşı şəkildə necə qarşılayacağını müəyyən edə biləcəkdir.

Cədvəl:1.2 HRM-nin dinamik xarici mühitinin nümunələri

Human Resource Management kitabından götürülmüşdür.

Ulrich modelini nəzərə alaraq, yaxşı HRM strateji planı qurarkən bu dörd aspekti nəzərə alın:

1. Tətbiq oluna bilər. Çox vaxt insanlar planların hazırlanmasına həddindən artıq çox vaxt sərf edirlər, lakin planlar bir yerdə bir faylda qalır və heç vaxt istifadə olunmur. Yaxşı bir strateji plan HRM funksiyası üçün rəhbər prinsiplər olmalıdır. Biznes dəyişikliyinin aspektləri kimi nəzərdən keçirilməli və dəyişdirilməlidir.İnsan resursları departamentinə bütün üzvlərin cəlb edilməsi (əgər bu daha böyük bir şöbədirsə) və şöbə daxilində hər kəs arasında ünsiyyət planı daha yaxşı edəcək.

2. Strateji tərəfdaş olun. HRM strateji planında korporativ dəyərlərin uyğunlaşdırılması planın əsas məqsədi olmalıdır. Bundan əlavə, HRM strateji planı bütövlükdə təşkilatın missiyası və məqsədlərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Məsələn, təşkilatın missiyası sosial məsuliyyəti təşviq etməkdirsə, HRM strateji planı işə qəbul meyarlarında bu məsələyə toxunmalıdır.

3. İnsanları cəlb edin. HRM strateji planı tək yazıla bilməz. Plan təşkilatdakı hər kəsi cəlb etməlidir. Məsələn, plan inkişaf etdikcə HR meneceri şöbələrdə müxtəlif insanlarla görüşməli və ən yaxşı işçilərin hansı bacarıqlara malik olduğunu öyrənməlidir. Daha sonra HR meneceri işə götürülən və müsahibə edilən insanların artıq işi görən ən yaxşı insanlarla oxşar keyfiyyətlərə malik olduğundan əmin ola bilər. Bundan əlavə, HR meneceri, çox güman ki, maliyyə şöbəsi və büdcə tərtibini həyata keçirən rəhbərlərlə görüşmək istəyəcək, beləliklə, onlar insan resurslarına ehtiyacları müəyyən edə və lazımı vaxtlarda lazımı sayda insanı işə götürə bilsinlər. Bundan əlavə, HR departamenti nəyin lazım

olduğunu müəyyən etdikdən sonra, planın bildirilməsi planın biznes məqsədlərinə uyğunluğunu təmin edən müsbət rəy əldə edə bilər.

4. Texnologiyanın necə istifadə oluna biləcəyini anlayın. Təşkilatların çox vaxt proqram təminatını araşdırmaq və həyata keçirmək üçün büdcəyə uyğun variantları tapmaq üçün pulu və ya meyli olmur. İnsanlar bəzən yeni texnologiyalardan narahat olurlar. Bununla belə, ən yaxşı təşkilatlar texnologiyanı mənimsəyən və bizneslər üçün düzgün texnologiya istifadəsini tapanlardır. HRM proseslərini daha sürətli, asan və effektiv edə bilən minlərlə HRM proqram variantı var. Yaxşı strateji planlar bu aspekti həll edir.

HR menecerləri işi bilirlər və buna görə də biznesin ehtiyaclarını bilirlər və bu ehtiyacları ödəmək üçün plan hazırlaya bilərlər. Onlar həmçinin cari hadisələrdən xəbərdar olurlar, ona görə də qlobal miqyasda onların strateji planlarına təsir edə biləcək nə baş verdiyini bilirlər. Əgər onlar, məsələn, iqtisadi tənəzzülün yaxınlaşdığını bilsələr, strateji planlarını düzəldəcəklər. Başqa sözlə, strateji plan canlı bir sənəd olmalıdır, həmçinin biznes və dünya dəyişdikcə dəyişən bir sənəd olmalıdır.

Tədqiqat metodu :

Tədqiqat zamanı kəmiyyət və keyfiyyət metodlarından istifadə edilmişdir. Həmçinin burada ölkədə nəşr olunan ikinci dərəcəli məlumatlardan, yerli və xarici məqalələrdən, statistik məlumatlardan istinadlar edilmişdir**.**

Nəticə

Ümumiləşdirərək onu deyə bilərik ki, strateji qərarların qəbulu nə qədər vacibdirsə, bu prosesdə insan resursları departamentinin rolu bir bir o qədər də vacibdir və strateji qərarlar qəbul edən heyətlə koordinasiyalı şəkildə işləməməlidirlər. Strateji İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi təşkilatların işçilərini idarə etmək və insan kapitalını optimallaşdırmaq üçün istifadə etdiyi bir prosesdir. Bu, təşkilatın insan resurslarının təşkilatın məqsədlərini dəstəkləyəcək şəkildə istifadəsini təmin etmək üsuludur. SHRM şirkətin biznes strategiyasına uyğun siyasət və proqramlar yaratmağa kömək edir. İnsan resursları ilə strateji insan resursları arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, insan resursları işçilərin gündəlik idarə olunmasına, strateji insan resursları isə işçilərin şirkətin ümumi məqsədlərinə necə nail ola biləcəyinə diqqət yetirir. Bu o deməkdir ki, SHRM əvvəlcə şirkətin biznes məqsədlərini anlamalı və sonra bu məqsədləri dəstəkləyən proqramlar və siyasətlər yaratmalıdır. İnsan resursları (HR) strateji qərarların qəbul edilməsində həlledici rol oynayır. HR departamentləri təşkilatın ən qiymətli aktivi olan işçilərinin idarə olunmasına cavabdehdir. Onlar strateji qərarların qəbul edilməsinin vacib komponentləri olan işçilərin işə götürülməsi, seçilməsi, təlimi və inkişafı ilə məşğul olurlar. Bununla birlikdə, İnsan Resursları şöbəsi tez-tez vacib qərarlarda və layihələrdə iştirak etmir, bu da sonradan icra problemlərinə səbəb ola bilər. İR işçiləri strateji düşünməli və şirkətin necə işlədiyini və necə pul qazandığını başa düşməlidirlər ki, strateji layihələrə dəvət olunsunlar. Nəticə olaraq, insan resursları şöbələri strateji düşüncə, şirkətin fəaliyyətini başa düşmək və strateji insan resursları planı yaratmaqla ,strateji qərar qəbul etməyə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edə bilər. İnsan resurslarının strateji qərar qəbul etmə prosesinə cəlb edilməsi insan resursları idarəçiliyinin səmərəliliyinin və təşkilatın səmərəliliyinin artmasına səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. TİKİCİ, Mehmet, Bünyamin, AKDEMIR, “Stratejik İnsan Kaynakları ve İş Tatmini Üzerine Bir Uygulama”, 10. Ulusal Yönetim Organizasyon Kongresi Bildiri Kitabı, Akdeniz Üniversitesi, İ.İ.B.F. Yayınları, Antalya, 2002

2. ŞİMŞEK, M. Şerif, Haydar, S., ÖGE, Stratejik ve Uluslararası Boyutları ile İnsan Kaynakları Yönetimi, Gazi Kitapevi, Ankara, 2007

3. ÖZGELDİ, Mürside, “İnsan Kaynakları Anlayısı ve Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi”, Maltepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı. 2, İstanbul, 2001

4. Losey, M., “HR Comes of Age,” HR Magazine, March 15, 1998, accessed July 11, 2011, findarticles.com/p/articles/mi_m3495/is_n3_v43/ai_20514399

5. de Kok, J. and Lorraine M. Uhlaner, “Organization Context and Human Resource Management in the Small Firm” (Tinbergen Institute Discussion Papers 01-038/3, Tinbergen Institute, 2001), accessed August 13, 2011, http://ideas.repec.org/s/dgr/uvatin.html.

6. Ulrich, D., “Evaluating the Ulrich Model,” Acerta, 2011, accessed July 11, 2011,www.goingforhr.be

7. Ulrich, D. and Wayne Brockbank, The HR Value Proposition (Boston: Harvard Business Press, 2005), 9–14.

RƏQƏMSAL MARKETİNQİN DAŞINMAZ ƏMLAK BAZARINDA ROLU

SAHİLƏ SƏFƏROVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat və idarəetmə/Biznesin təşkili və idarə edilməsi
sseferova2@std.beu.edu.az
Xırdalan /Azərbaycan

Xülasə

Rəqəmsal bazar daşınmaz əmlak sənayesində böyük potensiala malikdir. Kəmiyyət marketinqi daşınmaz əmlak brokerlərinə, daşınmaz əmlak sahiblərinə və daşınmaz əmlak şirkətlərinə özlərini tanıtmaq və daşınmaz əmlak mütəxəssisləri üçün müxtəlif vasitələrdən faydalanmaq imkanı verir.

AÇAR SÖZLƏR: rəqəmsal marketinq, daşınmaz əmlak, əmlak agentləri

GİRİŞ

Daşınmaz əmlak bazarı son illərdə dəyişməkdədir və bu dəyişikliklərin bir səbəbi də rəqəmsal marketinqdəki təkmilləşmələrdir. Rəqəmsal marketinqin əsas prinsipləri olan istifadəçi təcrübəsi, cəlbetmə, öyrənmə və hərəkət, qabaqcıl tətbiqetmə cəmiyyətdə də daşınmaz əmlak bazarında öhdəliklərin yeni şəkildə izlənilməsini təmin edir və bu, daşınmaz əmlak sahibləri və alıcıları üçün bir sıra faydalı tədbirləri əhatə edir.

Rəqəmsal marketinqin təkmilləşdirilməsi yollarından biri, başqa əmlak sahiblərindən fərqli tərzdə öz əmlakınızın reklamını etməkdir. Bu, məlumatların idarə olunması, görsəllər və video çəkilişləri səmərəli şəkildə istifadə edilməsi deməkdir. Müştəri çəkmək üçün reklam kampaniyaları həyata keçirilməlidir. Bu kampaniyalar sosial media platformalarında və ya yerli portal və saytlarda yerləşdirilə bilər. Həmçinin, rəqəmsal marketinq prosesində SEO strategiyaları hazırlamaq Google xəritədə fərqli sözlərlə sıralamaq üçün bir yol ola bilər. Sosial media platformalarında PPC reklamları və ya digər ödənişli reklamlar vasitəsilə də öz əmlak elanlarınızı daha geniş bir kütlə ilə paylaşa bilərsiniz.

Müştərilər ilə maraqlı və iş birliyi sifarişi yaratmaq üçün sosial media platformalarını istifadə etmək lazımdır. Müştərilərin əmlak sahibi ilə vəzifələndirmələri, CV və ya iş barədəki suallar üçün sizinlə birbaşa əlaqə saxlamaları üçün əlaqə məlumatları açıqlanmalıdır.

Daşınmaz əmlak bazarı son illərdə rəqəmsal dəyişikliklərə əsasən şəkil almışdır. İnsanlar artıq əmlak agentliklərinə deyil, internetə müraciət edir və digər xüsusiyyətləri ilə birlikdə onlayn məlumat almaq üçün realtorların web səhifələri ilə əlaqə saxlayır. Bu bazarın rəqəmsallaşması mövzusunda rəqəmsal marketinqdən

istifadə etmək faydalı olar. Bu sənəd daxilində, daşınmaz əmlak bazarında rəqəmsal marketinqin təkmilləşdirilməsi yolları barədə bəzi fikirlər təqdim edilir:

1. İnternet reklamı-bu, mənzillərin və villaların satışı üçün daxil olan xüsusi tanıtım platformalarının konqresi ilə bağlıdır. İnternet reklamı əvvəlcədən mövcuddur və bir çox insan onun vasitəsi ilə həyatını idarə etməyə başlayır.
2. Google reklamları-yeniliklərə açıq olan dəyişməz xarakter reklam formatındadır. Google reklamları, bazarın qanununa uyğun olaraq, bəzi qadağan olunmayan kateqoriyalarda reklam verməsini təmin edə bilər.
3. Sosial media-daşınmaz əmlak agentliyinə öz tanıtım yolu açmaq üçün bir sıra xüsusiyyətlər və imkanlar təqdim edir. Facebook və İnstagram kimi sosial media məkanları bir çox memari, dizayn və daşınmaz əmlak üçün özəl səhifələr və ya profillər yaratmağa imkan verir. Bu sosial media hesabları vasitəsi ilə müştərilər məkanın, xüsusiyyətlərinin və qiymətlərinin yaxşı bir şəkildə tanıtımını və informasiya paylaşımını təmin edə bilər.
4. SEO (search engine optimization)-böyük önəm kəsb edir, çünki internetdəki yerinizin gələcəyi əmlak satışı üçün həyəcan verici nəticələrə səbəb olacaq. SEO başlıq, məzmun və tanıtım vasitəsilə müştərilərə kömək edəcək, internet səhifələrində mənbələri tapmağa kömək edəcəkdir.

Bir çox şirkətlər rəqəmsal marketinq strategiyalarına daha geniş şəkildə vəzifə verməyə

başlamalıdır. İnternetdən istifadə etməklə daşınmaz əmlak satışları üzərində böyük bir təsir zərbəsi bərpa edilə bilər.

"Rəqəmsal marketinq, daşınmaz əmlak bazarında ənənəvi marketinq metodları ilə müqayisədə üstünlük göstərir və bazar payını artırmaq üçün əlavə bir alətdir." [2, s. 223]. Az məsrəfli və daha effektiv olan rəqəmsal marketinq, əmlak agentliklərinə və mülklərin sahiblərinə, keyfiyyətli məhsulların və xidmətlərin daha geniş bir spektrumuna asanlıqla çatmağı təmin edir. Bunun üçün daşınmaz əmlak agentləri məlumat bazalarına investisiya edəcək potensial müştərilərin dəyərləndirmələrinin və inkişaf edilə biləcək trendlərin yoxlanılması üçün yeni rəqəmsal alətlərdən istifadə edirlər. Daha da əsası, rəqəmsal marktinq bazarın genişliyi və mənfi fikirlərə yol açan xəbərlər daxil olduqda, markanın müştəriləri ilə daha yaxşı bir münasibət qurmağa kömək edir. Bu xüsusi olaraq, sosial media, reklam və e-poçt kampaniyaları, SEO və pay-per-click reklamları əsasında yerinə yetirilə bilər. "Təkliflərin daha qısa müddətdə təqdim edilməsi ilə müştərilərin etibarlı təkliflər və müxtəlif aksiyalarla qarşılaşması daha sürətli və asan olur. Bu da müştərilərin seçim etməsinə kömək edir.

Daşınmaz əmlak sənayesində rəqəmsal marketinqə investisiya etmək üçün bir neçə əsaslandırma var. Bu izahatları mümkün qədər sadələşdirsək, çoxlu pula və səyə qənaət edə bilərik." [1, s. 495-498]. Daşınmaz əmlak sənayesində məzmun potensial müştərilərlə əlaqə qurmağın ən yaxşı üsullarından biridir. Bu baxımdan, potensial müştəri ilə etibarlı münasibət qurmaq vacibdir, çünki bu, evin son satışında mühüm rol oynayacaqdır. Məlumatın və yüksək keyfiyyətli materialın təqdimatı, oflayn marketinqdə görünən insan əlaqəsi olmadığı halda bu etibarlı əlaqənin qurulması üçün vacibdir. Xüsusilə, videodan istifadə kifayət qədər effektivdir. Ümumi desək, atributu müşahidə oluna bilən hər hansı resurs ola bilər.

Müştərinin yüksək keyfiyyətli materiala inamı olduqda və əvvəllər məlumat təqdim etdikdə, onun ixtisaslı müştəriyə çevrilməsi prosesi asanlaşır. Əmlakları ziyarət etmək üçün lazım olan böyük agent donanmalarından xilas olmaq olar. Uzunmüddətli vaxt və xərclərə qənaət həm oflayn, həm də onlayn fəaliyyətləri özündə birləşdirən marketinq strategiyasını diqqətlə hazırlamaqla əldə edilir. Onun investisiyasının yeganə məqsədi ən həvəsli müştəriləri cəlb etməkdir. Həm də nəzərə almalıyıq ki, bir sıra brendinq, satınalma və yerləşdirmə təşəbbüslərini özündə birləşdirən rəqəmsal marketinq planını həyata keçirməklə biz qısa, orta və uzun müddət ərzində bazar liderliyimizi gücləndiririk.

"Asiya daşınmaz əmlak şirkətlərinin rəqəmsal marketinqdən necə istifadə etdiyinə dair bir neçə nümunə var. Onların güclü cəhətlərindən biri rəqəmsal satışlarıdır. Onların veb saytı istifadəsi sadədir və aydın naviqasiyaya malikdir. Mantranın bu təlimatı rəqəmsal satışın 64.000 dollar dəyərində daşınmaz əmlak biznesini necə əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdıra biləcəyini nümayiş etdirir."[3]. Daşınmaz əmlakın gələcəyi rəqəmsal marketinqdədir. Fərdlər məhkəmə qərarları verirlər. Evləri görməzdən əvvəl investorlar buna baxmayaraq, dərin araşdırma apara bilərlər. Rəqəmsal rahatlıqlar brokerlərə müştəriləri üçün alış prosesini asanlaşdırmağa kömək edəcək. Potensial müştərilərə onlayn satdığınız evlərə virtual tur təklif etmək broker kimi edə biləcəyiniz bir şeydir. Bundan sonra iş yanaşmasını inkişaf etdirmək sizin üçün daha asan olacaq və buna ehtiyac olmayacaq.

"Blok zəncirinin mühəndisliyi indi dünyanın maliyyə sistemlərini və pulu qəbul etmə tərzini dəyişir. Kirayəçilər və kirayəçilər üçün lizinq prosesini dəyişdirmək üçün bu texnologiyadan istifadə edə biləcək bir icarə platforması Rent Berry adlanır. Buna baxmayaraq, rəqəmsal satış indi bu intizamın üstünlüklərindən istifadə edir." [4, s. 255-260]. Bu texnologiyadan istifadə etməklə marketoloqlar öz reklamlarının yerləşdirilməsini izləyə və istehlakçılarının iştirakı ilə bağlı əldə etdikləri məlumatların dəqiq və etibarlı olmasını təmin edə bilərlər. Buna baxmayaraq, satdığınız aktivlər boşa getməyəcək. Şəffaflığına görə o, bazarın şəxsi məlumatlarından nə və necə istifadə etdiyinə böyük nəzarəti təmin edir. Onlar sizinlə rahat hiss etdikdən sonra yəqin ki, şəxsi məlumatları təqdim edəcəklər. Bənzər bir şəkildə, əmlakını satmaq istəyən mülk sahibləri onlayn olaraq daşınmaz əmlak agentləri ilə əlaqə saxlamalıdırlar. Evini tez satmaq istəyən sahib, geniş potensial alıcıları olan nüfuzlu, təcrübəli daşınmaz əmlak agenti ilə əlaqə saxlamalıdır. O, öz məhəlləsini gəzib ideal ofis və ya məsləhətçi axtara bildiyindən, mülk sahibi şübhəsiz ki, internetdən istifadə edəcək.

Əmlak agenti: Daha qısa müddətdə və vaxt itirmədən bir neçə daşınmaz əmlak brokeri ilə əlaqə saxlayaraq evinizin sürətli satışına zəmanət verə bilərsiniz. Əmlak satıcıları ilə əlaqə saxlamaq üçün rəqəmsal marketinqi uğurla və səmərəli şəkildə tətbiq edən daşınmaz əmlak firması və ya məsləhətçi rəqibləri üzərində üstünlük əldə edəcək.

Daşınmaz əmlak sənayesində rəqəmsal marketinq vacibdir. O, mülkləri reklam etmək, potensial kirayəçilər və ya alıcılarla əlaqə yaratmaq və daşınmaz əmlak agentləri və şirkətlərinin profilini yüksəltmək üçün texnologiya və onlayn platformalardan istifadə edir. Aşağıdakılar daşınmaz əmlak sənayesində rəqəmsal marketinq funksiyasının bəzi mühüm cəhətləridir.

1. İnternet məlumatlılığı və mövcudluğu:

- Veb saytın inkişafı: Daşınmaz əmlak brokerləri və agentlikləri öz siyahılarını, xidmətlərini və təcrübələrini vurğulamaq üçün tez-tez cilalanmış veb saytlar hazırlayırlar.
- Search Engine Optimization (SEO): Axtarış motorunun optimallaşdırılması vasitəsilə daşınmaz əmlak veb-saytının görünürlüğünü artırmaq potensial alıcılara uyğun evləri daha tez müəyyən etməyə kömək edir.

2. Daşınmaz Əmlak üçün Platformalar və Siyahılar:

- Onlayn siyahılar: Daha geniş auditoriyaya çatmaq üçün Realtor.com, Zillow və yerli MLS (Çoxlu Siyahı Xidməti) kimi daşınmaz əmlak portalları çox vacibdir.
- Virtual Turlar və Yüksək Keyfiyyətli Fotoşəkillər: Rəqəmsal marketinqin köməyi ilə potensial müştərilər virtual turların, yüksək keyfiyyətli fotoşəkillərin və filmlərin istehsalı və təbliği ilə immersiv təcrübə əldə edə bilərlər.

3. Sosial mediada marketinq:

- Məqsədli Reklam: Əmlak agentləri maraqlarına, demoqrafik xüsusiyyətlərinə və davranışlarına uyğunlaşdırılmış reklamları göstərmək üçün Facebook və Instagram kimi platformalardan istifadə edərək müəyyən auditoriyaya çata bilər.
- Qarşılıqlı Əlaqə və İcma İnkişafı: Sosial media potensial müştərilərlə əlaqələri inkişaf etdirərək qarşılıqlı əlaqə, icma inkişafı və informativ materialların mübadiləsi üçün məkan təklif edir.

4. E-poçt marketinqi:

- Aparıcı tərbiyə: E-poçt marketinqi potensial müştərilərlə əlaqə saxlamaq, bazar haqqında məlumat vermək, yeni siyahılar haqqında məlumat təklif etmək və potensial müştəriləri yetişdirmək üçün istifadə olunur.
- Xəbər bülletenləri: Davamlı xəbər bülletenləri müştərilərə yeni siyahılar, bazar tendensiyaları və sektorun müvafiq inkişafı haqqında məlumat verə bilər.

5. Məzmundan istifadə edərək marketinq:

- Məqalələr və Bloqlar: Əmlak agentləri öz biliklərini nümayiş etdirmək, tez-tez verilən suallara cavab vermək və veb saytlarına təbii trafik çəkmək üçün maarifləndirici bloqlar və məqalələr yaza bilərlər.
- Video material: Nişanlılığı artırmaq üçün bir neçə platformada video material yerləşdirə bilərsiniz. Bu cür məzmuna misal olaraq, mülklər haqqında ətraflı məlumat, məhəllələrin əsas məqamları və bazar yeniləmələri daxildir.

6. Məlumatların Analitikası:

- Performansın izlənməsi: Rəqəmsal marketinq onlayn fəaliyyətə nəzarət etməyə imkan verir ki, bu da daşınmaz əmlak agentlərinə kampaniyalarının effektivliyini qiymətləndirmək və məlumatlı seçimlər etmək üçün lazım olan məlumatları verir.
- Müştəri Anlayışları: Data analitikası müştərilərin davranışı, zövqləri və demoqrafiyası haqqında dərin məlumat təklif edir ki, bu da müəyyən hədəf bazarlara yönəlmiş marketinq planlarının hazırlanmasında faydalıdır.

7. Mobil Reklam:

- Mobil Uyumlu Platformalar: Mobil cihazların artan istifadəsi ilə, mobil istifadəçilər yolda olarkən onlara çatmaq üçün vebsaytları və marketinq materiallarını onlara cavabdeh etmək vacibdir.
- SMS Marketinq: Siz potensial müştərilərlə uyğunlaşdırılmış şəkildə ünsiyyət qura və mətn mesajları vasitəsilə xəbərdarlıq və yeniləmələr təqdim edə bilərsiniz.

Rəqəmsal marketinq, arzu olunan istehlakçılarla qarşılıqlı əlaqə yaratmaq və nəticədə gəlirli daşınmaz əmlak sövdələşmələrini asanlaşdırmaq üçün geniş alətlər və taktikalar təklif etməklə daşınmaz əmlak sektorunda mühüm rol oynayır.

Rəqəmsal marketinq və daşınmaz əmlak sənayesi texnologiya inkişaf etdikcə getdikcə daha çox inteqrasiya olunacaq. Blockchain və genişlənmiş reallıq (AR) kimi inkişaf etməkdə olan texnologiyalara görə əmlakların bazara çıxarılması və əməliyyatların həyata keçirilməsi daha bir

sarsıntı keçirməyə hazırlaşır. Rəqəmsal sərhədi əhatə edən daşınmaz əmlak mütəxəssisləri nəinki aktuallığını qoruyur, həm də ideal yaşayış və ya investisiya axtarışında virtual və daşınmaz əmlakın toqquşduğu bir sahənin gələcəyini formalaşdırır.

Daşınmaz əmlak alıcıları satın almadan əvvəl şəxsi istifadə, kirayə gəliri və investisiya imkanları daxil olmaqla müxtəlif səbəblərə görə internet araşdırması aparır. Daşınmaz əmlak alıcıları daşınmaz əmlak siyahıları ilə tanış olmaq üçün mobil proqramlardan və ya Özgür Emlak, Emlakjet, Zingat kimi daşınmaz əmlak elanları saytlarına birbaşa girişdən istifadə edirlər. Onlar həmçinin yaşayış evlərinin, tikinti firmalarının və daşınmaz əmlak brokerlərinin vebsaytlarına baxırlar.

Potensial alıcıya gəldikdə isə, internet saytları və daşınmaz əmlakın siyahısı xidmətləri məlumat əldə etmək üçün yeganə yer deyil. Bundan əlavə, o, axtardığı məlumatı tapmaq üçün onlayn reklamlardan istifadə edə bilər. Alternativ olaraq, məlumat sosial şəbəkələrdə mövcuddur.

Müştəri hərtərəfli araşdırma nəticəsində toplanmış məlumatlar əsasında əlavə xüsusi məlumat tələb etmək üçün daşınmaz əmlak agenti ilə əlaqə saxlayır. Eyni şəkildə, satmaq istəyən əmlak sahibləri daşınmaz əmlak brokerləri ilə onlayn əlaqə saxlamalıdırlar. Sürətlə satmaq istəyən ev sahibinin böyük alıcı portfelinə malik olan nüfuzlu, təcrübəli agentlə əlaqə saxlaması məntiqlidir. Mülk sahibinin iki yolu var: onlar internetdən istifadə edə və ideal məsləhətçi və ya ofis axtara bilər.

Əmlak agenti: Qısa müddət ərzində bir çox daşınmaz əmlak agenti ilə əlaqə saxlayaraq, vaxt və səy sərf etmədən evini tez sata bilər. Nəticə etibarilə, rəqəmsal marketinqdən məharətlə və səmərəli istifadə edən daşınmaz əmlak firması və ya məsləhətçisi, əmlak sahibləri ilə əlaqə qurmağa gəldikdə rəqibləri üzərində üstünlük əldə edəcək.

Son olaraq, rəqəmsal marketinq rəqabətliliyə ciddi nəzarətçi platformalar təmin edərək, müştərilərin böyük xəyallarını fərdi təcrübələr əsasında daha sadə və asan hala gətirəcək, əmlak bazarında mülahizəli rəqibləri arasında qalmanızı təmin edə bilər.

TƏDQİQAT METODU

Tədqiqat mövzusunun araşdırılması zamanı bir çox xarici ədəbiyyatlardan: kitab və məqalələrdən və həmçinin internet resurslarından istifadə olunmuşdur. İş əsasən xarici ədəbiyyatlara müraciət olunaraq, müəyyən qarşılaşdırmalar, müqayisələr, təhlillər və dəyərləndirmələr aparılaraq ərsəyə gətirilmişdir.

NƏTİCƏ

Daşınmaz əmlak sənayesinin artan əməliyyat xarakteri ilə güclü onlayn mövcudluğa sahib olmaq indi həmişəkindən daha vacibdir. Nəzərə alsaq ki, potensial ev sahiblərinin 90%-dən çoxu onlayn axtarışa başlayır, rəqəmsal marketinq perspektivlərlə əlaqə yaratmaq üçün əlverişli vasitədir. Hərtərəfli rəqəmsal marketinq strateiyası daha çox potensial yaratmağa kömək edə bilər.

İqtisadiyyatın ən yüksək tənzimlənən sahələrindən biri daşınmaz əmlakdır. Rieltorlar və müştərilər qaydalara əməl olunmasını və müştərilərin gözləntilərinin yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün sıx əməkdaşlıq etməlidirlər. Eyni zamanda alıcı gözləntiləri də inkişaf edib. Ev seçməzdən əvvəl alıcılar internetdə və rəqəmsal alətlərin köməyi ilə bir çox alternativləri araşdırmağı xoşlayırlar. Daşınmaz əmlak sektorunda rəqəmsal marketinqin əhəmiyyəti istehlakçı gözləntilərinin dəyişməsi nəticəsində artmışdır.

Nəticə olaraq, rəqəmsal marketinq bu gün daşınmaz əmlak sənayesində mühüm rol oynayır. Yeni müştərilər cəlb edə, sənayenizdə nüfuz sahibi ola bilərsiniz və nəhayət, ən son taktikalardan, yaxşı təcrübələrdən istifadə etməklə kəskin bazarda inkişaf edə bilərsiniz.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Alan, A.K., Kabadayı, E.T., Erişke, T. (2018). İletişimin Yeni Yüzü: Dijital pazarlama ve Sosyal Medya Pazarlaması. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 493-504

2. Albay, N.M. Geleneksel Pazarlamadan Yeni Pazarlama Yaklaşımlarına Geçiş Süreci. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 213-235

3. https://www.researchgate.net/publication/333311400_Relationship_Between_Digital_Emotional_Intelligence_and_Performance_of_Real_Estate_Digital_Marketing_in_Nigeria

4. Use Of Digital Marketing İn Estate Agency İndustry in Malawi. (2020). E-learning And Digital Media 17(3), 253-270

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ SƏNAYENİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

ƏKBƏRLI ŞAHMAR
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Ümumi iqtisadiyyat /Azərbaycan
shahmarakberli@gmail.com
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi 2020-ci ildə Azərbaycanın Ermənistan işğalından azad edilmiş rayonlarında sənaye sektorunun mövcud vəziyyətini və potensialını təhlil etməkdir. Tədqiqat aktualdır, çünki münaqişədən sonrakı ərazilərdə iqtisadiyyatın bərpası və inkişafı üçün təcili ehtiyacı həll edir. Tədqiqat innovativdir, çünki regional və qlobal bazarlar kontekstində sənaye imkanlarını və problemləri qiymətləndirmək üçün hərtərəfli və multidissiplinar yanaşma tətbiq edir. Tədqiqat təcrübə üçün vacibdir, çünki azad edilmiş regionların sənaye rəqabət qabiliyyətini və davamlılığını artırmaq üçün praktiki tövsiyələr və strategiyalar təqdim edir. Tədqiqat etibarlı və müasir məlumat mənbələrindən istifadə, məlumatların təhlili üçün qabaqcıl metod və vasitələrdən istifadə, müxtəlif maraqlı tərəflərin və ekspertlərin tədqiqat prosesinə cəlb edilməsi kimi bir sıra üstünlüklərə malikdir. Tədqiqatların nəticələri göstərir ki, işğaldan azad edilmiş rayonlar sənayenin inkişafı, xüsusilə kənd təsərrüfatı, mədənçıxarma, energetika, turizm və istehsalat sahələrində əhəmiyyətli potensiala malikdir. Bununla belə, tədqiqat həm də infrastrukturun olmaması, insan kapitalı, təhlükəsizlik və ətraf mühitin mühafizəsi kimi sənaye artımına mane olan əsas maneələri və riskləri müəyyən edir. Araşdırma təklif edir ki, hökumət və özəl sektor bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək və azad edilmiş rayonların sənayenin canlanması və diversifikasiyası üçün əlverişli şərait yaratmaq üçün birgə fəaliyyət göstərməlidir.

AÇAR SÖZLƏR: işğaldan azad olunmuş ərazilər, sənayenin inkişafı, iqtisadi inkişaf

SUMMARY

The research aims to analyze the current state and potential of the industrial sector in the regions of Azerbaijan that were liberated from the Armenian occupation in 2020. The research is relevant because it addresses the urgent need for economic recovery and development in the post-conflict areas. The research is innovative because it applies a comprehensive and multidisciplinary approach to assess the industrial opportunities and challenges in the context of regional and global markets. The research is important for practice because it provides practical recommendations and strategies for enhancing the industrial competitiveness and sustainability of the liberated regions. The research has several advantages, such as using reliable and up-to-date data sources, employing advanced methods and tools for data analysis, and involving various stakeholders and experts in the research process. The research results show that the liberated regions have a significant potential for industrial development, especially in the fields of agriculture, mining, energy, tourism, and manufacturing. However, the research also identifies the main barriers and risks that hinder the industrial growth, such as the lack of infrastructure, human capital, security, and environmental protection. The study suggests that the government and the private sector should work together to overcome these challenges and to create favorable conditions for the industrial revival and diversification of liberated areas.

KEY WORDS: liberated territories, industrial development, economic development.

GIRIŞ

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində sənayenin inkişaf perspektivləri tədqiqatın əsas mövzusudur. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanın 2020-ci ildə erməni işğalından azad edilmiş rayonlarında sənaye sektorunun mövcud vəziyyətini və potensialını təhlil etməkdir. Tədqiqat aktual, innovativ və praktiki əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, iqtisadiyyatın bərpasına təcili ehtiyacı həll edir və münaqişədən sonrakı ərazilərdə inkişaf, sənaye imkanlarını və problemləri qiymətləndirmək üçün hərtərəfli və multidissiplinar yanaşma tətbiq edir və azad edilmiş regionların sənaye rəqabətliliyinin və davamlılığının artırılması üçün praktiki tövsiyələr və strategiyalar təqdim edir. Tədqiqat etibarlı və

müasir məlumat mənbələrindən istifadə, məlumatların təhlili üçün qabaqcıl metod və vasitələrdən istifadə, müxtəlif maraqlı tərəflərin və ekspertlərin tədqiqat prosesinə cəlb edilməsi kimi bir sıra üstünlüklərə malikdir. Tədqiqatların nəticələri göstərir ki, işğaldan azad edilmiş rayonlar sənayenin inkişafı, xüsusilə kənd təsərrüfatı, mədənçıxarma, energetika, turizm və istehsalat sahələrində əhəmiyyətli potensiala malikdir. Bununla belə, tədqiqat həm də infrastrukturun olmaması, insan kapitalı, təhlükəsizlik və ətraf mühitin mühafizəsi kimi sənaye artımına mane olan əsas maneələri və riskləri müəyyən edir. Araşdırma təklif edir ki, hökumət və özəl sektor bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək və azad edilmiş rayonların sənayenin canlanması və diversifikasiyası üçün əlverişli şərait yaratmaq üçün birgə fəaliyyət göstərməlidir. Tədqiqat hazırda işğaldan azad edilmiş rayonlarda sənayenin inkişafı üçün müxtəlif milli və beynəlxalq təşkilat və qurumlar tərəfindən aparılan işlərə, eləcə də münaqişədən sonrakı kontekstdə sənaye sektorunun mövcud problemləri və ehtiyaclarına əsaslanır. Tədqiqat işğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi, sosial və ekoloji rifahı, eləcə də Azərbaycanın milli təhlükəsizliyi və suverenliyi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sənayenin inkişaf perspektivləri mövzusu bir neçə mühüm səbəbə görə çox aktualdır. Azərbaycanın bu yaxınlarda azad edilmiş əraziləri illərlə işğaldan, münaqişədən və baxımsızlıqdan əziyyət çəkib. Bu regionlarda sənayenin inkişafı onların iqtisadiyyatının bərpası və yenidən qurulması üçün vacibdir. Bu, iqtisadi fəallığın bərpasına, iş yerlərinin açılmasına və gəlirlərin yaradılmasına, bununla da yerli əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına kömək edəcək. Bu ərazilərin uğurlu inkişafı onların milli iqtisadi çərçivəyə yenidən inteqrasiyası üçün çox vacibdir. Bu inteqrasiya milli birlik hissini aşılayır, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü möhkəmləndirir, ölkənin suverenliyini möhkəmləndirir. Bu sahələrdə inkişaf edən sənayelər Azərbaycan daxilində regional fərqləri azalda bilər. O, urbanizasiyanı, infrastrukturun inkişafını və əsas xidmətlərin göstərilməsini təşviq edə bilər ki, bu da yerli əhalinin yaşayış şəraitini yüksəldə və bu ərazilərdən miqrasiyanın qarşısını ala bilər. Yeni azad edilmiş ərazilər daxili və xarici investisiyalar üçün imkanlar təqdim edir. İnvestorlar istehsal, kənd təsərrüfatı, enerji, infrastruktur və texnologiya daxil olmaqla müxtəlif sektorlarla maraqlana bilər. Bu investisiyalar iqtisadi artımı stimullaşdıra, iş yerləri yarada və texnologiya transferini asanlaşdıra bilər [3]. Bu bölgələrdə sənaye sahələrinin inkişafı daxili və beynəlxalq bazarlara çıxarıla bilən mal və xidmətlərin istehsalına səbəb ola bilər. Bu, ticarətin artmasına və ölkə üçün valyuta gəlirlərinə töhfə verə bilər. Bu ərazilərin uğurla inkişaf etdirilməsi və yerli əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması regionda uzunmüddətli sülh və sabitliyə töhfə verə bilər. İqtisadi inkişaf münaqişələrin bəzi əsas səbəblərini aradan qaldıra və dinc yanaşı yaşamaq üçün stimul yarada bilər. Sənayelər qurulduqca və böyüdükcə, onlar ixtisaslı işçi qüvvəsinə ehtiyac duyurlar. Bu, təhsilə və təlimə investisiyaların qoyulmasına səbəb ola bilər ki, bu da yerli əhalinin məşğulluq və karyera imkanlarını artırmaqla fayda verə bilər. Sənayenin inkişafı bu bölgələrə texnoloji tərəqqi və təcrübə gətirə bilər. Bu, müxtəlif sektorlarda səmərəliliyin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə gətirib çıxara, innovasiya və bilik mübadiləsini stimullaşdıra bilər. Bu ərazilərin inkişaf perspektivlərinin beynəlxalq təsirləri də var. Onlar qonşu ölkələr və beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərə təsir göstərə, regional dinamikaya və geosiyasətə təsir göstərə bilər. İqtisadi inkişaf bu regionlarda təhsil, səhiyyə, mədəniyyətin qorunması və icmanın inkişafını təşviq edən sosial və mədəni təşəbbüsləri dəstəkləyə bilər. Təbii ehtiyatların məsuliyyətlə idarə olunmasını və ətraf mühitə mənfi təsirlərin minimuma endirilməsini təmin etmək üçün bu sahələrdə sənayelərin inkişafında ekoloji dayanıqlığın nəzərə alınması vacibdir. Hökumətin bu ərazilərdə sənaye inkişafının təşviq edilməsində öhdəliyi və siyasəti çox vacibdir. Hökumət dəstəyi, təşviqlər və infrastruktur investisiyaları bu inkişaf səylərinin uğurunda əsas amillərdir.

Xülasə, Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində sənayenin inkişaf perspektivləri mövzusu ona görə aktualdır ki, o, iqtisadiyyatın bərpası, milli inteqrasiya, regional inkişaf, investisiya imkanları, uzunmüddətli sülh və sabitlik ilə bağlı kritik məsələləri əhatə edir. Bu sahələrin uğurlu inkişafı həm yerli əhaliyə, həm də bütövlükdə ölkəyə əhəmiyyətli sosial, iqtisadi və siyasi faydalar gətirmək potensialına malikdir.

Azərbaycanda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sənayenin inkişafı perspektivlərinin öyrənilməsi bir neçə səbəbə görə vacibdir:

- Bu, onilliklər boyu işğaldan, dağıntıdan və inkişafdan məhrum olan azad edilmiş rayonların iqtisadiyyatının bərpasına və diversifikasiyasına töhfə verə bilər.

- Münaqişə nəticəsində məcburi köçkün və yoxsullaşan yerli əhali üçün iş yerləri və gəlirlər yarada, onların sosial rifahını və həyat səviyyəsini yüksəldə bilər.

- İşğal nəticəsində təcrid olunmuş və təcrid olunmuş azad edilmiş regionların regional və qlobal inteqrasiyasına təkan verə, onların ticarət və investisiya imkanlarını artıra bilər.

- İşğal nəticəsində təhdid edilən və pozulan Azərbaycanın milli təhlükəsizliyini və suverenliyini dəstəkləyə, ərazi bütövlüyünü və beynəlxalq səviyyədə tanınmasını gücləndirə bilər.

- İşğal nəticəsində zədələnmiş və istismar edilən azad edilmiş rayonların ekoloji dayanıqlığını və məsuliyyətini təşviq edə, onların ekoloji tarazlığını və biomüxtəlifliyini bərpa edə bilər.

Azərbaycanda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sənayenin inkişaf perspektivlərinin araşdırılması aşağıdakı səbəblərə görə zəruridir:

- İşğaldan azad edilmiş ərazilər sənayenin inkişafı üçün xüsusilə kənd təsərrüfatı, mədənçıxarma, enerji, turizm və istehsalat sahələrində əhəmiyyətli potensiala malikdir[12]. Bu sektorlar regionların iqtisadiyyatının bərpasına və şaxələnməsinə, həmçinin yerli əhalinin iş yerlərinin və gəlirlərinin yaradılmasına töhfə verə bilər.

- Azad edilmiş ərazilər infrastrukturun, insan kapitalının, təhlükəsizlik və ətraf mühitin mühafizəsinin olmaması kimi sənaye artımına mane olan bir çox problem və risklərlə üzləşir[12]. Bu çağırışlar regional və qlobal bazarlar kontekstində sənaye imkanlarını və maneələri qiymətləndirmək, regionların sənaye rəqabət qabiliyyətini və dayanıqlığını artırmaq üçün praktiki tövsiyələr və strategiyalar təqdim etmək üçün hərtərəfli və multidissiplinar yanaşma tələb edir.

- İşğal dövründə işğaldan azad edilmiş ərazilər Ermənistan və onun müttəfiqləri tərəfindən təbii sərvətlərinin talanına və qeyri-qanuni istismarına məruz qalmışdır. Bu, regionlara böyük iqtisadi və ekoloji ziyan vurmuş, Azərbaycanın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü pozmuşdur. Tədqiqat talan və istismarın miqyasını sənədləşdirməyə və kəmiyyətcə qiymətləndirməyə, Azərbaycanın və onun xalqının hüquq və mənafelərinin bərpası üçün hüquqi və diplomatik həll yollarını axtarmağa kömək edə bilər.

Azərbaycanda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sənayenin inkişafı üçün dövlət tərəfindən görülən işlərdən bəziləri bunlardır:

- Qarabağın Dirçəliş Fondunun yaradılması haqqında Azərbaycan Prezidentinin 2021-ci il yanvarın 4-də imzaladığı sərəncam. Fond işğaldan azad edilmiş rayonlarda, o cümlədən sənaye sektorunda aparılan yenidənqurma və inkişaf layihələrinin əlaqələndirilməsi və həyata keçirilməsinə cavabdehdir [2].

- 25 fevral 2021-ci il tarixində Azərbaycanın Energetika Nazirliyi və Türkiyənin Enerji və Təbii Sərvətlər Nazirliyi arasında enerji sahəsində əməkdaşlığa dair anlaşma memorandumu imzalanıb. Memorandum karbohidrogen ehtiyatlarının birgə kəşfiyyatını və işlənməsini nəzərdə tutur. işğaldan azad edilmiş rayonlarda, eləcə də regionların enerji təchizatı və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün elektrik stansiyalarının və elektrik ötürücü xətlərin tikintisi.

- Azərbaycan Nazirlər Kabinetinin 16 mart 2021-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycanda mədənçıxarma sənayesinin inkişafına dair strateji yol xəritəsi. Yol xəritəsində ölkədə mədənçıxarma sənayesinin inkişafı ilə bağlı baxış, məqsədlər, vəzifələr və tədbirlər öz əksini tapıb.Qızıl, mis, dəmir və nadir torpaq elementləri kimi müxtəlif faydalı qazıntıların zəngin yataqlarına malik olan azad edilmiş bölgələrə xüsusi diqqət yetirilir.

Azərbaycanda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sənayenin inkişafı ilə bağlı mövcud problemlərdən bəziləri bunlardır:

- Sənaye istehsalı və malların daşınması üçün vacib olan yollar, dəmir yolları, elektrik enerjisi, su və rabitə şəbəkələri kimi infrastrukturun olmaması [6].

- Sənaye əməliyyatları və innovasiyalar üçün lazım olan ixtisaslı işçilər, menecerlər, mühəndislər və texniki işçilər kimi insan kapitalının olmaması.

- Sənaye təhlükəsizliyi və sabitliyinə təhlükə yaradan minaların, partlamamış hərbi sursatların və təxribat cəhdlərinin mövcudluğu kimi təhlükəsizliyin olmaması.

- Sənaye davamlılığı və məsuliyyəti üçün tələb olunan ekoloji tarazlığın bərpası, çirklənmənin qarşısının alınması və biomüxtəlifliyin qorunması kimi ətraf mühitin mühafizəsinin olmaması.

- Sənayenin modernləşdirilməsi və rəqabətqabiliyyətliliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən 3-D çap, əşyaların interneti, süni intellekt və robototexnika kimi rəqəmsal texnologiyaların olmaması.

Bəzi mənbələrə görə, Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində sənayenin inkişaf perspektivləri çox ümidvericidir. Azərbaycan hökuməti işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və yenidən qurulması, eləcə də onların davamlı iqtisadiyyata və firavan regiona çevrilməsi üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu tədbirlərdən bəziləri bunlardır:

- Qarabağ regionunda müvafiq infrastrukturun yaradılması və ölkə iqtisadiyyatına inteqrasiyasının təmin edilməsi üçün dövlət büdcəsindən 2,2 milyard manat ayrılması.
- İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və yenidən qurulmasına dəstək məqsədilə Qarabağın Dirçəliş Fondunun yaradılması.
- Vergi güzəştləri, təşviq mexanizmləri və xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün xüsusi zonaların yaradılmasını özündə ehtiva edən yeni inkişaf modelinin tətbiqi.
- İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi inkişafı üçün dörd mühüm sahəni əhatə edən xüsusi konsepsiyanın hazırlanması: kənd təsərrüfatı, sənaye, turizm və innovasiya.
- İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə infrastrukturun, kommunal xidmətlərin və xidmətlərin formalaşdırılmasında ən son texnologiyaların və beynəlxalq standartların tətbiqi.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin sənaye inkişafına töhfə verə biləcək bəzi potensial sektorlar bunlardır:

- Mədənçıxarma və metallurgiya: İşğal olunmuş ərazilər qızıl, mis, dəmir, sink və başqaları kimi zəngin mineral ehtiyatlara malikdir və onları istismar etmək və emal etmək mümkündür.
- Enerji: Azad edilmiş ərazilər günəş, külək və su kimi bərpa olunan enerji mənbələri üçün potensiala malikdir, onlardan istifadə oluna və paylana bilər.
- İstehsalat: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə xammal, işçi qüvvəsi və bazarların mövcudluğundan faydalana bilən qida, tekstil, kimya və başqaları kimi müxtəlif istehsal sənayeləri yerləşə bilər.
- Tikinti: İşğaldan azad edilmiş ərazilər regionun yenidən qurulması və inkişafına dəstək verə biləcək tikinti materialları, maşın və avadanlıqlar kimi tikinti və maşınqayırma sənayesi üçün imkanlar təklif edə bilər.

Azərbaycanda sənaye sektorunun mövzud vəziyyəti

Azərbaycanda sənaye sektoru 2022-ci ildə ÜDM-in təxminən 40%-ni və ixracın 80%-ni təşkil etməklə ölkə iqtisadiyyatına əsas töhfə verən sahədir[1]. Sektorda 1990-cı illərdən bəri böyümə və inkişafın əsas sürücüsü olan neft və qaz sənayesi üstünlük təşkil edir. Bununla belə, sektor neft qiymətlərindəki dəyişkənlik, ekoloji problemlər, diversifikasiya və innovasiya ehtiyacları kimi problemlərlə də üzləşir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2023-cü ildə sənaye sektorunun əsas göstəriciləri aşağıdakılardır:

- Sənaye istehsalının həcmi 2022-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2,1 faiz artaraq 29,9 milyard manata (təqribən 17,6 milyard ABŞ dolları) çatıb.
- Ümumi sənaye istehsalının 64,4%-i mədənçıxarma sənayesinin, ikinci yerdə emal sənayesi (24,8%), elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı (9,5%), su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sənayesinin payına düşüb. (1,3%).
- Təbii dəyərdə sənaye məhsullarının ən mühüm növləri xam neft (23,7 milyon ton), təbii qaz (18,9 milyard kubmetr), elektrik enerjisi (18,5 milyard kilovat-saat), emal olunmuş neft məhsulları (5,5 milyon ton) olmuşdur.
- Sənaye müəssisələrinin ümumi sayında innovativ müəssisələrin xüsusi çəkisi 8,8 faiz, sənaye istehsalının ümumi həcmində innovativ məhsulların xüsusi çəkisi isə 2,6 faiz təşkil etmişdir.

Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı və Beynəlxalq Enerji Agentliyi də Azərbaycanın sənaye sektoru ilə bağlı bəzi təhlil və tövsiyələr verib. Əsas məqamlardan bəziləri:

- 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyasının iqtisadiyyata ciddi zərbə vurmasından qısa müddət sonra Azərbaycanın iqtisadi artımı bərpa olundu, lakin inflyasiya getdikcə daha çox narahatlıq doğurur. Siyasət prioritetlərinə kasıb və ən həssas təbəqələri qorumaqla yanaşı, makroiqtisadi idarəetmə problemlərinin və maliyyə sektorunun kövrəkliklərinin həlli daxil edilməlidir.
- Azərbaycanın hasilat sənayesindən ciddi asılılığı onu neftin qiymətinin dəyişkənliyi və iqlim dəyişikliyinin mənfi təsirlərinə məruz qoyub. Ölkənin özəl sektor sərmayələrini artırmaq, dövlət izlərini azaltmaq, rəqabətqabiliyyətlilik məsələlərini həll etmək və insan kapitalını inkişaf etdirmək üçün islahatlara ehtiyacı var.
- Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra mühüm iqtisadi transformasiyaya məruz qalıb, böyük neft və qaz ehtiyatları 1990-cı və 2000-ci illərdə güclü artıma səbəb olub. Bununla

belə, sektor neft qiymətlərindəki dəyişkənlik, ekoloji problemlər, diversifikasiya və innovasiya ehtiyacları kimi problemlərlə də üzləşir.

- Azərbaycan bərpa olunan enerji, xüsusilə günəş və külək enerjisi, eləcə də enerji səmərəliliyi üzrə regional mərkəzə çevrilmək potensialına malikdir. Ölkə aşağı karbonlu inkişaf yolu tutmalı və enerji təhlükəsizliyini və davamlılığını artırmalıdır.

Sənayenin ölkə iqtisadiyyatında rolu

Ölkə iqtisadiyyatında sənayenin rolu əhəmiyyətli və çoxşaxəlidir. Sənayelər iqtisadi inkişafda, iş yerlərinin yaradılmasında, texnoloji tərəqqidə və ümumi rifahda mühüm rol oynayır. İstehsal, mədənçıxarma, tikinti və kommunal xidmətlər daxil olmaqla sənayelər ölkənin ÜDM-inə (Ümumi Daxili Məhsula) əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir. Onlar istehlak, investisiya və ticarət üçün vacib olan mal və xidmətlər istehsal edirlər ki, bunların hamısı iqtisadi artıma təkan verir. Sənaye sahələri əhalinin böyük bir hissəsi üçün məşğulluq imkanları təmin edir. Onlar ixtisassız əməkdən tutmuş yüksək ixtisaslaşdırılmış rollara qədər müxtəlif bacarıq səviyyələrində iş yerləri yaradırlar. Güclü sənaye sektoru işsizliyi və yoxsulluğu azalda bilər [5]. Sənayelər tez-tez texnoloji yenilikləri və irəliləyişləri idarə edirlər. Sənaye sahələrində aparılan tədqiqatlar və inkişaflar məhsuldarlığı və rəqabət qabiliyyətini artıra bilən yeni məhsulların, proseslərin və texnologiyaların yaradılmasına gətirib çıxarır. Bir çox sənaye digər ölkələrə ixrac oluna bilən mal və xidmətlər istehsal edir. İxrac ölkənin tədiyə balansına töhfə verir və sağlam sənaye sektoru ölkənin qlobal rəqabət qabiliyyətini artıra bilər. İnşaat sənayesi yollar, körpülər, hava limanları və kommunal xidmətlər kimi infrastrukturun inkişafında mühüm rol oynayır. Bu infrastruktur iqtisadiyyatın işləməsi və inkişafı üçün vacibdir. Sənayelər xammalı emal edərək hazır məhsula çevirərək onlara dəyər qatır. Bu əlavə dəyər daha yüksək qiymətlər və mənfəətlə nəticələnə bilər, iqtisadiyyata fayda verə bilər. Müxtəlif sənaye bazası ölkənin bir sektordan asılılığını azaltmağa kömək edə bilər, iqtisadi şoklara qarşı həssaslığı azalda bilər. Sənayelərin yaxşı balanslaşdırılmış qarışığı iqtisadi sabitliyi gücləndirə bilər. Sənaye sahələri vergilər və digər gəlir mənbələri vasitəsilə həm fərdlər, həm də hökumət üçün gəlir əldə edir. Bu gəlir iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə yenidən investisiya edilə bilər. Güclü sənaye sektoru xarici investorları cəlb edə bilər ki, bu da kapital, texnologiya və təcrübə gətirə, iqtisadi artıma və inkişafa töhfə verə bilər. Sənayelər kənd təsərrüfatı, xidmətlər və maliyyə kimi iqtisadiyyatın digər sektorları ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Sənayenin inkişafı bu sektorlara müsbət təsir göstərə bilər. Sənayeləşmə tez-tez şəhərləşməyə gətirib çıxarır, çünki insanlar iş imkanları axtarışında şəhər ərazilərinə miqrasiya edirlər. Bu, şəhər və rayonların inkişafına, həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına səbəb ola bilər. Sənaye sektoru həmçinin resursların tükənməsi, çirklənmə və karbon emissiyaları da daxil olmaqla ətraf mühitə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Sənayelərin mənfi təsirləri minimuma endirmək üçün davamlı təcrübələri qəbul etməsi vacibdir. Hökumətin siyasətləri və qaydaları sənaye mənzərəsinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Vergi, ticarət, əmək və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı siyasətlər sənayenin böyüməsinə və istiqamətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər.

Xülasə, ölkə iqtisadiyyatında sənayenin rolu çoxşaxəlidir və təkcə əmtəə istehsalından kənara çıxır. Güclü və şaxələndirilmiş sənaye sektoru iqtisadi artım, iş yerlərinin yaradılması, texnoloji tərəqqi və ümumi rifah üçün vacibdir, lakin o, həm də davamlılıq və sosial təsirlə bağlı öhdəliklərlə gəlir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sənayenin inkişafı perspektivləri

Azərbaycanda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sənayenin inkişafı hökumətin və özəl sektorun əsas prioritetlərindən biridir. Mənbələrin məlumatına görə, işğaldan azad edilmiş rayonlar sənayenin müxtəlif sahələrində, o cümlədən mədənçıxarma, metallurgiya, qida emalı, bərpa olunan enerji, turizm sahəsində zəngin potensiala malikdir. Hazırda davam edən və ya gələcək üçün planlaşdırılan bəzi layihələr və planlar bunlardır:

- Ağdamda 1200 hektar ərazini əhatə edən və 50 min iş yerinin yaradılmasını nəzərdə tutan sənaye parkının tikintisi. Parkda kənd təsərrüfatı, yüngül sənaye, tikinti materialları, logistika, xidmətlər kimi müxtəlif sektorlar üzrə müəssisələr fəaliyyət göstərəcək. Hökumət layihəyə 562 milyon dollar ayırıb.

- Qızıl, gümüş, mis, dəmir, mərmər kimi zəngin təbii sərvətlərə malik Kəlbəcərdə mədənçıxarma və turizm qovşağının yaradılması. Bölgədə həm də dünyanın hər yerindən turistləri cəlb edə biləcək mənzərəli mənzərələr, tarixi abidələr və mineral bulaqlar var.

- Taxıl, meyvə, tərəvəz, pambıq, üzüm kimi müxtəlif məhsulların becərilməsi üçün münbit torpaqlara və əlverişli iqlim şəraitinə malik Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlıda aqrobiznesin və qida emalının inkişafı. Hökumət fermerləri və sahibkarları dəstəkləmək üçün bu rayonlarda aqroparklar və aqrosənaye kompleksləri yaratmağı planlaşdırır.

- Təmiz və ucuz elektrik enerjisi istehsal etmək üçün yüksək potensiala malik olan işğaldan azad edilmiş ərazilərdə günəş və külək kimi bərpa olunan enerji mənbələrinin təşviqi. Hökumət 2030-cu ilə ümumi enerji kompleksində bərpa olunan enerjinin payını 30%-ə çatdırmağı hədəfləyir [7].

- İşğaldan azad edilmiş rayonlarda avtomobil yolları, dəmir yolları, hava limanları, körpülər kimi logistika və nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması, onları ölkənin qalan hissəsi və regionla əlaqələndirmək. Hökumət artıq bir neçə avtomobil yolunun, məsələn, Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun tikintisinə başlayıb ki, bu da Bakıdan Şuşaya olan məsafəni təxminən 363 km-ə qədər azaldacaq.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində sənayenin inkişaf perspektivləri əhəmiyyətlidir və iqtisadi artım və regional inkişaf üçün böyük potensiala malikdir. Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində sənayenin inkişafı perspektivləri bu regionlarda mövcud olan böyük iqtisadi və təbii sərvətləri nəzərə alsaq, əhəmiyyətlidir. Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlar kimi ərazilərin azad edilməsi iqtisadi artım və inkişaf üçün yeni imkanlar açıb. Yeni azad edilmiş ərazilər təbii sərvətlərlə, o cümlədən münbit kənd təsərrüfatı torpaqları, faydalı qazıntılar və su ehtiyatları ilə zəngindir. Bu aktivlər kənd təsərrüfatı, mədənçıxarma və istehsal da daxil olmaqla müxtəlif sənaye fəaliyyətləri üçün istifadə edilə bilər. Bölgənin münbit torpağı, uyğun iqlimi və bol su ehtiyatları kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əla zəmin yaradır. Bu torpaqdan müxtəlif məhsulların, o cümlədən taxıl, meyvə, tərəvəz və üzüm bağlarının becərilməsi üçün istifadə oluna bilər. Kənd təsərrüfatının genişləndirilməsi ərzaq istehsalının artmasına, aqrobiznes sektorunda iş yerlərinin açılmasına, regional və beynəlxalq bazarlara ixrac potensialına səbəb ola bilər. Bu ərazilərin mis, sink və qiymətli minerallar kimi metal yataqları da daxil olmaqla mineral ehtiyatlara malik olduğu məlumdur. Mədən sənayesi yerli və milli iqtisadiyyata əhəmiyyətli töhfə verə bilər, iş yerləri yaradır və bu faydalı qazıntıların hasilatı və ixracından gəlir əldə edir. Çaylar və göllər də daxil olmaqla su ehtiyatlarının mövcudluğu həm kənd təsərrüfatı, həm də sənaye fəaliyyətini dəstəkləyə bilər. Sudan suvarma, akvakultura və hidroenergetika vasitəsilə potensial olaraq enerji istehsalı üçün istifadə oluna bilər. Bu resursların tam potensialından istifadə etmək üçün suyun səmərəli idarə edilməsi çox vacibdir. Bölgənin meşələri ağac və meşə sənayesini dəstəkləyə bilər. Davamlı ağac kəsmə təcrübələri və ağac emalı müəssisələri yerli icmalar üçün imkanlar yarada, tikinti və mebel sənayesinə töhfə verə bilər [1]. Bölgənin geoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, neft və qaz kəşfiyyatı, eləcə də külək və günəş kimi bərpa olunan enerji mənbələri üçün potensial ola bilər. Bu enerji resurslarının inkişafı daxili enerji ehtiyaclarını ödəməyə kömək edə və ölkənin enerji təhlükəsizliyinə töhfə verə bilər. Regionun müxtəlif ekosistemləri və vəhşi təbiəti ekoturizm və davamlı mühafizə səyləri üçün imkanlar təmin edə bilər. Bu, turizm vasitəsilə gəlir əldə edə və ətraf mühitin mühafizəsini dəstəkləyə bilər. Bu resursların potensialını tam reallaşdırmaq üçün davamlı və ekoloji cəhətdən məsuliyyətli təcrübələrin həyata keçirilməsi vacibdir. Bu resursların istismarının ətraf mühitə və yerli icmalara zərər verməməsini təmin etmək üçün düzgün planlaşdırma, infrastrukturun inkişafı, texnologiyaya investisiya və tənzimləyici çərçivələr lazımdır. Bundan əlavə, beynəlxalq tərəfdaşlıqlar və investisiyalar bu resursların məsuliyyətli inkişafında mühüm rol oynaya bilər. Bu təbii sərvətlərin inkişafı təkcə yerli və milli iqtisadiyyatı yüksəldə bilməz, həm də həyat səviyyəsini yaxşılaşdıra, iş yerləri yarada, regional və beynəlxalq ticarət və əməkdaşlığı inkişaf etdirə bilər. Bu imkanların uzunmüddətli davamlı inkişafa və inklüziv iqtisadi artıma diqqət yetirməklə ələ keçirilməsi çox vacibdir.

Azərbaycan hökuməti işğaldan azad edilmiş rayonlarda infrastrukturun inkişafına sərmayə yatırmaq öhdəliyini ifadə edib. Buraya sənayenin inkişafı üçün vacib olan yolların, dəmir yollarının və kommunal xidmətlərin tikintisi daxildir. İnfrastruktur investisiyaları Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş rayonlarının sənaye inkişaf potensialının açılmasında həlledici amildir. Azərbaycan hökumətinin infrastrukturun inkişafına sərmayə yatırmaq öhdəliyi bu potensialın reallaşdırılması üçün əsasdır. İnfrastrukturun inkişafının davamlı olmasını, ətraf mühitə təsiri nəzərə almasını və regionun sənaye və iqtisadi inkişafı üçün uzunmüddətli baxışa uyğun olmasını təmin etmək vacibdir. Dövlət-özəl tərəfdaşlıq və beynəlxalq əməkdaşlıq irimiqyaslı infrastruktur layihələri üçün resursların və təcrübənin səfərbər edilməsində dəyərli ola bilər. Bütövlükdə, infrastruktur investisiyaları sənayenin

inkişafı üçün mühüm imkandır və Azərbaycan hökumətinin bu səylərə sadiqliyi işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi transformasiyası üçün müsbət əlamətdir. Yaxşı planlaşdırılan və yaxşı icra edilən infrastruktur layihələri ilə bu regionlar investisiyaları cəlb edə, iqtisadi artımı stimullaşdıra və yerli əhalinin həyat keyfiyyətini yaxşılaşdıra bilər.

Bu ərazilərin Azərbaycan iqtisadiyyatına reinteqrasiyası ticarət və əlaqə imkanlarını artırır. Nəqliyyat şəbəkələrinin inkişafı malların və insanların daşınmasını asanlaşdıra, iqtisadi artıma təkan verə bilər. Bu bölgələrdəki münbit torpaqlar kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əhəmiyyətli potensial təklif edir. Bitkiçilik, heyvandarlıq və aqrobiznes fəaliyyəti iş yerləri yarada və ərzaq təhlükəsizliyinə və ixracına töhfə verə bilər. İşğal edilmiş ərazilərin mədəni və tarixi əhəmiyyəti onları cəlbedici turizm məkanlarına çevirə bilər. Turizmin inkişafı qonaqpərvərlik və xidmət sahələrinin inkişafına, məşğulluq imkanlarının yaradılmasına səbəb ola bilər. Azərbaycan hökuməti işğaldan azad edilmiş ərazilərə yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün müxtəlif güzəştlər təklif edə bilər. Bu stimullara vergi güzəştləri, subsidiyalar və sənayenin inkişafı üçün tənzimləyici islahatlar daxil ola bilər. Türkiyə, Gürcüstan və İran kimi qonşu ölkələrlə regional əməkdaşlığın və ticarətin perspektivləri bu ərazilərin sənaye inkişafını daha da artıra bilər. Azad edilmiş rayonların bəzilərində neft və qaz yataqları kimi enerji ehtiyatları ola bilər. Bu resursların kəşfiyyatı və inkişafı sənayenin böyüməsinə və enerjinin özünü təmin etməsinə kömək edə bilər. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sənayenin inkişafı yerli sakinlər üçün məşğulluq imkanları yaradacaq, onların həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmağa və işsizliyi azaltmağa kömək edəcək.

Bununla belə, münaqişədən sonra yenidənqurma ehtiyacı, potensial mina təhlükələri və köçkün əhalinin geri qaytarılması və məskunlaşdırılması kimi problemlər də var. Bu regionlarda sənaye inkişafının uğuru səmərəli idarəetmədən, infrastrukturun inkişafından, investisiyalardan və beynəlxalq əməkdaşlıqdan asılı olacaq. Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sənayenin inkişafı perspektivləri onların zəngin resurslarına və onların inkişafına hökumətin sadiqliyinə görə perspektivlidir. Düzgün planlaşdırma və investisiya ilə bu sahələr Azərbaycanın ümumi iqtisadi artımına və çiçəklənməsinə mühüm töhfə vermək potensialına malikdir.
TədqiQat metodu

Bu sahələrdə sənaye inkişafının optimist perspektivini şərtləndirən əsas amillərdən biri də xarici investisiya potensialıdır [3]. Sülh hökm sürdüyü üçün investorlar bu bölgələri öz kapitalları üçün cəlbedici istiqamətlər hesab etmək ehtimalı daha çoxdur. İstifadə edilməmiş resurslar, ixtisaslı işçi qüvvəsi və yeni bazarlar üçün potensial vəd həm daxili, həm də beynəlxalq investisiyaları cəlb edə bilər. Hökumətlər və yerli hakimiyyət orqanları investorları cəlb etmək və saxlamaq üçün əlverişli siyasətlər, infrastrukturun inkişafı və qanunvericilik bazaları daxil olmaqla, əlverişli biznes mühitinin yaradılmasına diqqət yetirməlidirlər. Bundan əlavə, işğaldan azad edilmiş ərazilər çox vaxt zəngin təbii ehtiyatlara malikdir. Minerallar, əkin sahələri və ya enerji mənbələri kimi bu ehtiyatlar sənaye inkişafı üçün zəmin rolunu oynaya bilər. Bu resursların davamlı və məsuliyyətli hasilatı və istifadəsi təkcə yerli iqtisadiyyatları gücləndirməklə yanaşı, mədənçıxarma, kənd təsərrüfatı və enerji istehsalı da daxil olmaqla müxtəlif sənaye sahələrinə şaxələndirmə üçün platforma təmin edə bilər. İnfrastrukturun inkişafı bu ərazilərdə sənaye artımı üçün digər əsas hərəkətverici qüvvədir. Çox vaxt münaqişə zamanı yararsız vəziyyətə düşən yollar, limanlar və kommunal xidmətlər bərpa olunmalı və genişləndirilməlidir. Təkmilləşdirilmiş infrastruktur təkcə sənayenin inkişafını dəstəkləmir, həm də sakinlərin ümumi həyat keyfiyyətini artırır. O, səmərəli logistikaya güvənən müəssisələri cəlb edə bilər və insanları yeni imkanlarla əlaqələndirir. İnsan kapitalı sənayeləşməyə gedən yolda kritik bir aktivdir. Azad edilmiş bir çox ərazilərdə öz icmalarının inkişafına töhfə verməyi gözləyən ixtisaslı işçi qüvvəsi artıq ola bilər. Təhsil və peşə təhsili proqramları sakinlərə müxtəlif sənayelər üçün lazım olan bacarıqları əldə etməyə kömək edə bilər. Yerli işçi qüvvəsinin gücləndirilməsi təkcə məşğulluq imkanlarını təmin etmir, həm də güclü və özünü təmin edən yerli iqtisadiyyatın qurulmasına kömək edir. Həm yerli, həm də beynəlxalq əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq azad edilmiş ərazilərdə sənayenin inkişafında mühüm rol oynayacaq. Hökumət qurumları, qeyri-hökumət təşkilatları və özəl sektor iqtisadi artım üçün dəstəkləyici ekosistem yaratmaq üçün birlikdə çalışmalıdır. Beynəlxalq təşkilatlar və donor agentlikləri sənaye layihələrinin sürətli başlamasına kömək etmək və onların davamlılığını təmin etmək üçün maliyyə və texniki yardım göstərə bilərlər. Sənaye inkişafı axtarışında ətraf mühitin davamlılığı nəzərdən qaçırılmamalıdır. Bu ərazilər yenidən qurulduqca, ekoloji cəhətdən məsuliyyətli təcrübələri qəbul etmək vacibdir. Davamlı sənayeləşmə təkcə ətraf mühiti qorumaqla yanaşı,

uzunmüddətli perspektivdə daha təmiz, daha səmərəli və sərfəli əməliyyatlara gətirib çıxara bilər.

Yekun olaraq işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sənayenin inkişaf perspektivləri parlaq və potensialla doludur. Çətinliklər şübhəsiz mövcud olsa da, onlar böyümə və transformasiya üçün imkanlar kimi qəbul edilməlidir. Münaqişədən qurtulma bu regionlar üçün yenidən qurmaq, şaxələndirmək və daha firavan və sabit gələcək yaratmaq üçün unikal şans verir. İnvestisiyaların cəlb edilməsi, infrastrukturun inkişafı, insan kapitalının inkişafı, əməkdaşlığın təşviqi və davamlılığın təşviqi daxil olmaqla düzgün strategiyalarla bu sahələrdə sənaye inkişafı iqtisadiyyatların canlanmasında və bu regionları vətən adlandıran insanların həyatının yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynaya bilər. Bu, qətiyyət, yenilik və bağlılıq tələb edən bir yoldur, lakin uğurun mükafatları ölçüyəgəlməzdir.

Tədqiqat Metodu

Tədqiqat işində təhlil, sintez, müqayisəli, statistik və tarixi üsullardan istifadə edilmişdir. İşin elmi nəticələrinə nail olmaq üçün sistemli, proses, resurs və effektiv yanaşmalardan istifadə olunmuşdur.

Cədvəl 1: Azərbaycanda sənaye sektoru ilə bağlı mövcud statistik göstiriciləri

Göstəricilər	**Dəyər**
Sənaye istehsalı indeksi (2023)	107.4
Sənaye istehsalının həcmi (2023, milyon manats)	40,987.9
Sənaye istehsalının artım tempi (2023, %)	7.4
Adambaşına düşən sənaye istehsalı (2023, manat)	4,066.2
Sənayenin ÜDM-də payı (2023, %)	44.5
Sənayedə muzdla çalışan işçilərin sayı (2023, min nəfər)	153.9
Sənayedə orta aylıq əmək haqqı (2023, manat)	1,325.8
Sənayenin əsas kapitalına investisiyalar (2023, milyon manat)	9,976.9
Ümumi investisiyalarda sənayenin payı (2023, %)	53.6
Sənaye müəssisələrinin sayı (2023)	4,541
İnnovativ sənaye müəssisələrinin sayı (2023)	108
Sənaye mallarının xarici ticarət dövriyyəsi (2023, milyon USD)	19,773.4
Sənaye mallarının ixracı (2023, milyon USD)	15,895.9
Sənaye mallarının idxalı (2023, milyon USD)	3,877.5
Sənaye məhsullarının ümumi ixracda xüsusi çəkisi (2023, %)	93.0
Sənaye məhsullarının ümumi idxalda xüsusi çəkisi (2023, %)	32.7

Mənbə: stat.gov.az məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Cədvəldə 2023-cü ildə Azərbaycanda sənaye sektorunun vəziyyətinin statistik göstəriciləri verilmişdir. Cədvəl əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- Azərbaycanın sənaye sektoru ÜDM-in az qala yarısını və ümumi investisiyaların yarıdan çoxunu təşkil etdiyi üçün ölkə iqtisadiyyatına əsas töhfə verən sahədir.
- Azərbaycanın sənaye sektoru 2023-cü ildə istehsal həcmini, indeksini və artım tempini 7%-dən çox artırdığı üçün sürətlə inkişaf edir.
- Azərbaycanın sənaye sektoru 2023-cü ildə 150 mindən çox işçi işlətdiyi və onlara 1325,8 manat orta aylıq əməkhaqqı verdiyi üçün əhalisinə məşğulluq və gəlir imkanları yaradır.
- Azərbaycanın sənaye sektoru yüksək rəqabət qabiliyyətli və innovativdir, belə ki, 4500-dən çox müəssisə, onlardan 108-i innovasiya fəaliyyəti ilə məşğuldur və sənaye mallarının müsbət ticarət saldosuna malikdir, ixrac idxalı 4 dəfədən çox üstələyir.
- Azərbaycanın sənaye sektoru neft, qaz, minerallar, metallar, maşınqayırma, kimya, qida və toxuculuq kimi müxtəlif növ malların istehsal və ticarəti ilə məşğul olduğu, dünyanın müxtəlif ölkələri və regionları ilə əməkdaşlıq etdiyi üçün çoxşaxəli və inteqrasiyalıdır.

Cədvəl 2: Azərbaycanda işğaldan azad olunmuş ərazilərdə sənaye sektoru ilə bağlı statistik göstiricilər

Göstərici	**Dəyər**
İşğaldan azad edilmiş ərazilərin ümumi sahəsi (km²)	10,140
İşğaldan azad edilmiş ərazilərin ümumi sahəsi (%)	14.2
İşğaldan azad edilmiş ərazilərin Azərbaycanın ümumi ərazisində xüsusi çəkisi (billion AZN)	9.5
İşğaldan azad edilmiş ərazilərin təxmini ÜDM-i (milyard manat) (%)	6.8
İşğaldan azad edilmiş ərazilərin potensial ÜDM-də sənaye sektorunun payı (milyon AZN)	3.8
Share of the industrial sector in the potential GDP of the liberated territories (%)	40
İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə əsas sənaye sahələri	Mining, metallurgy, food industry, processing industry, green energy, building materials
2021-2022-ci illərdə işğaldan azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulmasına ayrılan investisiya (milyard manat)	6.9

Mənbə: stat.gov.az məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

NƏTICƏ

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sənayenin inkişaf perspektivləri böyük ümidlər verir və iqtisadiyyatın bərpası, sabitlik, bu rayonlarda yaşayan insanların həyatının və güzəranının bərpası yolunda mühüm addımdır. Münaqişənin xaraba qoyduğu ərazilər sülh və təhlükəsizlik təzahürünü yaşamağa başladıqda, sənayenin iqtisadi artım və rifahı təmin etməkdə mühüm rol oynayacağı bir gələcəyi təsəvvür etmək vacib olur. Ərazilərin münaqişə məngənəsindən azad edilməsi çox vaxt dağıntılar və qeyri-sabitlik dövrünün başa çatması deməkdir. Bu bölgələrdə infrastruktura, qurumlara və insan resurslarına ciddi ziyan dəyib. Bununla belə, məhz bu çətin şərtlər inkişaf və transformasiya üçün unikal fürsət təqdim edir.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində sənayenin inkişaf perspektivləri ölkə iqtisadiyyatının yüksəlişi və diversifikasiyası üçün perspektivli və vacibdir. Bu mövzuda bəzi nailiyyətlər, üstünlüklər və iş səmərəliliyi bunlardır:

- İşğaldan azad edilmiş ərazilər neft, qaz, qızıl, mis, dəmir və digər faydalı qazıntılar kimi zəngin təbii sərvətlərə, münbit torpaqlara, su ehtiyatlarına, bərpa olunan enerji mənbələrinə malikdir[1]. Bu resurslar mədənçıxarma, metallurgiya, kənd təsərrüfatı, su elektrik enerjisi, günəş və külək enerjisi[124] kimi sənayenin müxtəlif sahələrini inkişaf etdirmək üçün istifadə oluna bilər.

- İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sənayenin bərpası öz evlərinə qayıdacaq məcburi köçkünlər, eləcə də yerli əhali və investorlar üçün yeni iş yerləri və gəlir imkanları yaradacaq. Bu, həm də yoxsulluğu azaldacaq və sosial rifahı yaxşılaşdıracaq.

- İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sənayenin inkişafı həm də Azərbaycanın regional və beynəlxalq inteqrasiyasını gücləndirəcək, çünki o, Azərbaycanı Türkiyə və regionun digər ölkələri ilə birləşdirəcək Zəngəzur dəhlizi kimi yeni nəqliyyat və ticarət dəhlizləri açacaq. Bu, Azərbaycanın tranzit və logistika mərkəzi, eləcə də xarici investisiyalar üçün bazar və istiqamət kimi rəqabət qabiliyyətini və cəlbediciliyini artıracaq.

- İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sənayenin inkişafı həm də Azərbaycanın ətraf mühitin mühafizəsi və davamlılığına töhfə verəcək, çünki o, günəş və külək enerjisi kimi təmiz və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəni, yaşıl texnologiyalar və təcrübələrin tətbiqini təşviq edəcək. tullantıların idarə edilməsi və təkrar emalı kimi. Bu, həm də Azərbaycana iqlim dəyişikliyi üzrə Paris Sazişi üzrə öhdəliklərini yerinə yetirməyə və istixana qazı emissiyalarını azaltmağa kömək edəcək.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

53. Çalışkan G. 2022, “Azerbaycan Ekonomisi ve Avrupa Birliği”, İstanbul, “Derin Yayınları”, 374 s.
54. Oğan S. 2023, “Azerbaycan”, İstanbul, “Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayını”, 345 s.
55. Sancak E. 2022,. “Azerbaycan Ekonomisi”, İstanbul, “Elma Yayın”, 332 s.
56. Savaş V. 2022,” Kalkınma Bölgesi”, İstanbul, “Ar Yayınları”, 300 s.
57. Sülün T. 2021,. “Azerbaycan'da Yatırım Ortamı ve Ekonomik Potansiyel”, Ankara, “Detay Yayıncılık”, 352 s.
58. Yıldırım İ. 2021,. “Azerbaycan Ekonomisi: Petrol Zenginliği, Bölgesel Yapı ve Ekonomik Kalkınma”, Ankara, “Seçkin Yayıncılık”, 300 s.
59. Yıldız K. 2023, “Azerbaycan Ekonomisi: Sorunlar, Çözümler ve Perspektifler”, İstanbul, “Detay Yayıncılık”, 328
60. Stat.gov.az

DAVAMLI TURİZM VƏ DAVAMLI TURİZMDƏ İCTİMAİYYƏTLƏ ƏLAQƏLƏRİN ROLU

ŞAİQ ƏHMƏDLİ
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat və idarəetmə/İstehsalat və xidmət sahələrinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi
sehmedli2@std.beu.edu.az
Xırdalan /Azərbaycan

XÜLASƏ

Turizm sektoru, dünyanın bir çox ölkəsində iqtisadi və sosial təsirlərinin intensiv hiss olunduğu bir sahədir. Hər il təqribi olaraq bir milyard insanın turizm hərəkətliliyinə qatılım sağladığı və təqribi bir trilyon dollarlıq fəaliyyətin baş verdiyi turizm sektoru qlobal iqtisadiyyatın əhəmiyyətli bir hissəsidir. Günümüzdə bu qədər böyük intensivlik yaşanan turizm sektorunda davamlılığın olması əhəmiyyətli bir məsələdir. Davamlı olmayan turizm fəaliyyətlərinin uzun müddətli olmayacağı məlumdur,bu səbəbdən də Turizm sektorunun davamlılığı, turizm məqsədli istifadə edilən resursların qorunması və əlverişli istifadəsinə bağlı olaraq dəyişməkdədir. Turizm sektorunda fəaliyyət göstərən turizm müəssisələrinin, qoruma-istifadə tarazlılığını çox yaxşı nəzərə alaraq müştərilərin gözləntilərinə uyğun, cəmiyyətə və ətrafa duyarlı məhsullar hazırlamaq və xidmət göstərməsi, həm turizm resurslarının qorunmasına, həm də istifadəçi nəzdnində yaxşı bir imajın yaranmasına imkan

verəcəkdir. Bu çalışmada, əhəmiyyətli bir sektor olan turizm sektorunun davamlılığında, sektordakı bütün tərəflərin və ictimaiyyətin məlumatlandırılmasında ictimaiyyətlə əlaqələr baxımından lazım olan işlərin vacibliyi və əhəmiyyətliliyi vurğulanacaqdır.

AÇAR SÖZLƏR: Davamlı Turizm Sektoru, İctimaiyyətlə əlaqələr, Turizm Fəaliyyətləri, Turizm Müəssisələri,

GİRİŞ

Bir xidmət sektoru olan Turizm sektoru, Dünyadakı iqtisadi, Texnoloji və sosial – iqtisadi dəyişmələrlə birlikdə sürətlə inkişaf etməkdə olan və ölkə iqtisadiyyatına xətiri sayılan qatqılar sağlamaqdadır. Belə bir vəziyyət, Turizm bazarından daha çox pay almaq istəyən turizm məkanları arasında ciddi bir rəqabətin yaşanmasına səbəb olmaqdadır. Bu rəqabətdə önə keçmək istəyən turist məkanlarının turistik çəkicilik ünsürlərini qorumaq və davamlılıq müddətini uzun müddətli etmək məcburiyyətləri mövcuddur. Bilindiyi kimi bir turist məkanınında sahib olunan mədəni və fiziki qaynaqların qorunub saxlanılması turist ekonomiyası baxımından vacib bir faktordur. Təbii və mədəni dəyərlərin, yerli qaynaqların qorunması, turistik tükəticilərin və turizm məkanlarındakı xalqın ehtiyaclarının gələcək illərdə düşünülərək qarşılanması şəklində nəzərə alacağımız davamlı turizmdə əsas məqsəd: 1) qaynaqların düzgün istifadə edilməsi, 2) inkişafın davamlı olması, 3) bu günkü və gələcəkdəki nəsilin yaşam səviyyəsininin yaxşılaşdırılması olmalıdır.

Qloballaşan dünyamızda qurum və təşkilatlar baxımından əhəmiyyətli bir ehtiyac olaraq görülən ictimaiyyətlə əlaqələr, inkişaf edən yeni anlayışlar istiqamətində turizm sektorunda rəqiblərdən fərqlilikləri ön plana çıxarmaqda effektiv bir vasitə olaraq istifadə edilməkdədir. Hər hansı bir turizm məhsulunun, bir məkanın və ya bir turzim təşkilatının yüksək rəqabətin olduğu belə bir sektorda uğur qazanması, geniş istifadəçi kütlələri üzərində yayğın olaraq mənimsənilməsi və tutuna bilməsində ictimaiyyətlə əlaqələrin üsullarından faydalanmaq məcburiyyəti gizlənilməz bir gerçəkdir. Bu məcburiyyət digər bütün sektorlara nisbətən daha fərqli və çoxdur. Bu çərçivədə, işin ilk hissəsində davamlılıq konsepsiyası və davamlı turizm anlayışı ilə əlaqəli nəzəri məlumatlara yer verilmiş, ikinci hissədə isə turizm və ictimaiyyətlə əlaqələr mözusu və nəhayət son olaraq da turizmdə mövcud olan resursların davamlı olmasında, turizm sektorunda yer alan hissədarların məlumatlandırılmasında ictimaiyyətlə əlaqələr sahəsindən faydalanmaq istiqamətinə yönəlmiş məlumatların olduğu üçüncü hissəyə yer verilmişdir.

Davamlılıq Anlayışı və Davam etdirilə bilən Turizm

Davamlılıq anlayışı son illərdə hər mövzu ilə əlaqələndirilən ən çox danışılan mövzulardan biri olmuşdur. Davamlılıq anlayışı, iqtisadi inkişafların və dəyərlərin qorunmasını təmin edib gələcək nəsillərə ötürməsində reallaşdırılmasına dayanmaqdadır. Davamlılıq anlayışı, Birləşmiş Millətlərin 05-16 İyun 1972 tarixində İsveçrənin Stockholm şəhərində reallaşdırlan Beynəlxalq İnsan Ətrafı Konfransının 26 maddəlik nəticəsinə əsasən ətraf amillər, qaynaqların vəziyyəti və gələcəyi kimi yüksəlmə və ətraf arasındakı əlaqənin müəyyən edilməsinin nəticəsi olaraq ortaya çıxmışdır. Birləşmiş Millətlər Ətraf və Yüksəlmə Komissiyasının 1987 illərində etdiyi izahda Davamlılıq ilə bağlı olaraq ”insanlıq, gələcək nəsillərin ehtiyaclarına cavab verə bilmə bacarığını təhlükəyə atmadan, günlük ehtiyaclarını qarşılayaraq yüksəlməyi davamlı etmək bacarığına sahibdir” deyilməkdədir. 1992 ilində Rio de Janerio’da edilən 178 ölkədən təqribi 17 min nəfərin qatıldığı ətraf və yüksəlmə konfransı ilə birlikdə davamlılıq anlayışı dünyadakı bütün ölkələr üçün vacib bir anlayış halına gəlmiş və qəbul edilmişdir[17, s. 2-6]. Middletown və Havkins; davamlılığı “insan nüfuzunun fəaliyyətləri ilə təbii, sosial və milli ətraflar arasında uyğunluğun müəyyən edildiyi bir tarazlıq vəziyyəti” olaraq adlandırılmışdır. Coccossins’ə görə isə davamlılıq “insan fəaliyyətləri ekoloji qaynaqlar üzərindəki təsirlərindən yaranan və uzun müddətdə ortaya çıxan iqtisadi, sosial və ətraf mühitin mənfi təsirlərinin qarşısını almağa nail olmağı məqsədləyən yanaşmalar kompleksidir”[3, s. 26-27]. WTO tərəfindən davamlı turizm "insanların müstəqil iqtisadi, sosial və estetik ehtiyaclarına cavab verə biləcək və eyni zamanda gələcək nəslin ehtiyaclarını qarşılaya biləcək bir idarəetmə və inkişaf formaları ilə ziyarət edilən ərazilərdəki insanların və gələn turistlərin ekonomik, sosial və estetik ehtiyaclarına cavab verə biləcək şəkildə və eyni zamanda gələcək nəsillərdə ehtiyaclarını qarşılaya biləcək bir idarəetmə və yüksəlmə formasıdır [3, s. 25-27].

Kuntay (2004) isə davamlı turizmi; gələcək üçün perspektivlərin inkişaf etdirildiyi, turistlərin və turistləri qəbul edən bölgənin cari ehtiyaclarını yerinə yetirdiyi, yaşayan canlı sistemlərin, biolojik

çeşidliliyin, təməl ekoloji proseslərin və mədəni bütünlüyü nəzərə alınaraq estetik, sosial və iqtisadi ehtiyaclarla birlikdə bütün resursların idarəedilməsinin birləşdirildiyi bir turizm anlayışı şəklində təsvir etmişdir [3, s. 23-27].

Davamlı turizmə dair verilən təsnifatlarda müşahidə olunan əsas məsələlər; turizmdə istifadə edilə biləcək bütün resursların uzun müddət effektiv şəkildə istifadə olunmasının təmin edilməsi, insan yaşayış strukturunun qorunması, iqtisadi və sosial bərabərlik, keyfiyyətə olan bağlılıq və ictimai qatılımdır.Davamlı turizm, təbiətin qorunmasına qarşı verilmiş bir vədə və yerli ictimaiyyətlə bütünləşmiş bir sosial məsuliyyət anlayışını qəbul edir. Məsuliyyətli turizm, yumşaq turizm, minimum təsirli turizm, alternativ turizm kimi adlandırılan davamlı turizm, gələcəkdəki imkanları qoruyub və inkişaf etdirməyini nəzərə alaraq , bugünkü turistlərin və ev sahibliyi edən bölgələrin ehtiyaclarını qarşılamağı əsas olaraq özünə vəzifə bilir [13, s. 63-76].

Davamlı turizmin əsas prinsipləri :

- Tələbə görə deyil, təklifə görə turistik təşkilatların tərtibatı,
- Prioritetlərin yerli əhaliyə verilməsi və turizmin il 12 ay ərzində genişləndirilməsi,
- Kütləvi daşıma anlayışının yayqınlaşdırılması,
- İctimai iştirakın təmin edilməsi,
- Təmiz enerji istifadəsi,
- Fəaliyyət halında istirahət (aktiv istirahət)
- Mövcud quruluş Stokündan istifadə,
- İctimai və mədəni şəxsiyyətin qorunması və həqiqi həyatın səhnələnməsi,
- Turistik investisiyaların elastik, inkişaf üçün açıq və uzun müddətli olması kimi sıralanabilər.

Turizmin davamlı olmasına imkan verən dəyərlərin tanınması və qorunması, inkişaf etdirilməsi və cazibələrinin gələcəkdə də davam etdirilməsinin təmin edilməsi önəmlidir. Bu baxımdan davamlı turizm, sektorun tərkib hissələri olan və sektoru təbiət və bu sektoru qidalandıran insan resurslarına zərər verməden turizm tutumunun və turizmlə bağlı məhsulların keyfiyyətinin artırılması olaraq təsvir edilə bilər [4, s. 12-14].

Turizm investisiyaları elastik və inkişaf üçün açıq olmalıdır. Turizmin yaşanılacaq dalğalanmalardan təsir görməməsi və təbii tarazlığın pozulmaması məqsədi ilə sahib olunan turizm dəyərlərinin hamısının istifadə olunmaması doğru olacaqdır. Turizm əməkin intensiv istifadə edildiyi bir sektordur. Turizm sahəsində qəbul ediləcək qərarlarda və tətbiq etmə mərhələsində yerli əhali ilə əməkdaşlıq içərisində olunmalıdır.Turistlər getdikləri turistik mərkəzlərdə o yerin mədəniyyətini xaric etməməli, ancaq bununla birlikdə yerli əhali də öz mədəniyyətini təqdim etməkdə məcburedici davranışlar içində olmamalıdır. Bölgədə xidmət verən turizm müəssisələri və yerli əhali, öz bölgələrinə gələn turistlərə ölkələrindəki mühitin eynisini yaşatmaq məcburiyyətində olduqlarını hiss etdirməməlidir[10, s. 433-436]. Turizmin tərəqqisinin davamlı olması üçün, turizm siyasətlərinin koordinasiya içərisində olan Turizm ilə əlaqəli bölmələr tərəfindən həyata keçirilməsi, qısa, orta və uzun müddətli planlamaların müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Turizmin tərəqqisinin həyata keçirilməsində ən əhəmiyyətli faktor qoruma və istifadə tarazlıqının çox yaxşı tənzimlənməsi lazımdır. Davamlı turizmin inkişafı; təbiəti qorumaq, birləşdirilmək və sahib olunan ekoloji tarazlığın qorunması ilə həyata keçiriləcəkdir. Davamlı turizmin inkişafı yalnız ölkəvi böyüməni deyil, eyni zamanda bölgəvi və yerli iqtisadi inkişafı da sürətləndirməlidir. Bu böyümə sosial qatmanlar arasında ədalətli bir şəkildə paylaşdırılmalıdır. Davamlı turizmin inkişafı, öz ehtiyaclarını qarşılamaq üçün, gələcəkdəki məhsullarının tutumunu təhlükəyə atmadan vaxtın mərziyyəsini və ya yüksək məqsədini əldə etməlidir [12, s. 290-291].

Turizm ve İctimaiyyətlə əlaqələr

Turizm sənayesindən gözlənilən faydanın əldə edilməsi yalnız turizm dəyərlərinin effektiv şəkildə bazarlanması ilə mümkün olacaqdır. Dünyada və bölgəmizdə oxşar turistik məhsullara sahib bir çox turizm təyinatı və bu təyinatlarda xidmət verən təşkilatlar mövcuddur. Bu oxşarlıqlara baxmayaraq, bəzi ölkələr turizm gəlirləri hesabına yüksək pay əldə edərkən, digərləri isə layiq olduğu payı ala bilmir. Bu ölkələr arasında yaşanan rəqabətdə əsas təyin edici faktor, sahib olunan turizm dəyərlərinin effektiv və məhsuldar şəkildə sata bilmə bacarıqdan başqa heç nə deyil. Bu mənaya görə,

həm milli, həm də beynəlxalq turizm bazarından tələb olunan payı əldə etmədə və turizm dəyərlərinin sata bilinməsi baxımından "ictimai əlaqələr"in üzərinə düşən böyük vəzifələri mövcuddur . Asna'ya görə ictimai əlaqələr, "xüsusi və ya hüquqi şəxslərin müəyyən edilmiş kütlələrlə dürüst və sağlam əlaqələr qurub, inkişaf etdirərək, onları müsbət inanclar və fəaliyyətlərə yönəltməsi, göstərdikləri reaksiyaları qiymətləndirərək tutumlarına müəyyən mövqe verilməsidir ki, beləliklə qarşılıqlı fayda əldə edən əlaqələrin qurulması yolundakı planlaşdırılmış səyləri əhatə edən bir idarəetmə sənətidir" [1, s. 13-26]. İctimaiyyətlə əlaqələr, fərd və təşkilatların məqsədlərinə nail olmasına kömək edən, təşkilatın strukturasına görə dəyişikliklər göstərən hədəf kütlələrdə baş verən strateji əlaqələrin həyata keçirildiyi bir prosesdir. [9, s. 16-25]. İctimaiyyətlə əlaqələrin əsas məqsədi,turizm təşkilatları və turizm müəssisələrində hədəf kütlələrə təsir etmək və onların tutum və hərəkətlərini arzulanan istiqamətdə dəyişdirməkdir. Bundan əlavə olaraq müəyyən edilmiş hədəf müştərilər ilə gələcəkdə olması mümkün ola biləcək müştəriləri ilə müsbət dialoqun qurulması, bizimlə bağlı mənfi imajların silinib, müsbət imajların gücləndirilməsi və verilən xidmətlərə tələbinin davam etməsi istiqamətində aparılan işlər də ictimaiyyətlə əlaqələrin əsas funksiyalarına aid olur. İctimaiyyətlə əlaqələr, "qarşılıqlı fayda saxlayan iki yönlü rabitəyə əsaslanan, dürüst və məsuliyyət daşıyan mövqeylər ilə ictimaiyyəti təsirləməyi məqsəd edən planlaşdırılmış səylər"dir [14, s. 3-12].

İctimaiyyətlə əlaqələr, turizm baxımından qiymətləndirildiyində bir turizm təşkilatı və ya müəssisəsi ilə hədəf kütlə arasında qarşılıqlı olaraq sevgi, hörmət və etimad mühitini yaratması, qoruması məqsədi ilə planlı və davamlı olaraq aparılan fəaliyyətlərdir deyə təsvir oluna bilər [7, s. 150-155]. İctimaiyyətlə əlaqələr, turizm olğusunun inkişafında və yayılmasında əhəmiyyətli bir vəzifə üstlənməkdədir. Dünyada son illərdə meydana gələn iqtisadi, siyasi, texnoloji və sosial dəyişikliklər, turizmdə və digər bütün sektorlarda ictimaiyyətlə əlaqələrin həqiqətini önə çıxarıb, daha da hiss etməyə başlamışdır.

Turizmdə ictimaiyyətlə əlaqələr, hər hansı bir qərarın qəbul edilərkən ictimaiyyətə öncəlik verən bir mövqe və ya sosial bir şüurdur. Bir çox qismlə əlaqələrin inkişaf etdirilməsini düşünən bir təşkilatdır. Dolayısı ilə turizm kimi bir xidmət sektorunda həyata keçirilən ictimaiyyətlə əlaqələr fəaliyyətlərini yalnızca qəzetlərdə təşkilatla bağlı bir xəbərin çıxması kimi düşünməmək, bütün kütlə əlaqə vasitələrində xəbər olmağı tələb edəcək fəaliyyətlərin aparılmasının yanında, mövcud olan ərazinin tanınması və tanıtılması və dolayısı ilə təşkilat kimliyi, təşkilat imici, hörmət və etimadın qazanılmasına diqqət etmək lazımdır [5, s. 311-316].

Avcıkurt'a [2, s. 15-43] görə ictimaiyyətlə əlaqə fəaliyyətlərinin turizm müəssisələri baxımından qiymətləndirilməsinə baxıldıqda; turistin tətilini keçirmək istədiyi turizm bölgələrindəki turistik məhsulların təqdimatı, o yerdəki turizm təsərrüfatları ilə bağlı məlumatlandırmanın aparılması və turistik tükəticilərlə əlaqəyə keçməyə yönəlik təşəbbüslər kimi düşünülə bilər. Burdakı əsas məqsəd; ölkə turizminə və turizm bölgəsində yerləşən turizm müəssisələri və təşkilatlarına qarşı müştərilərin dəstəyini qazanaraq, yaradılan müsbət havanın davam etdirilməsinə və müsbət bir imicin yaranmasına çalışmaqdır. İctimaiyyətlə əlaqələr çalışmalarında, turizm müəssisələri və təşkilatlarının öz içində və xaricə yönəlik səylərindən söz edilməkdədir. İctimaiyyətlə əlaqələr sadəcə xaricə yönəlmiş fəaliyyətləri deyil, korporativ iç fəaliyyətlərinə yönəlmiş fəaliyyətləri də yerinə yetirir. İctimaiyyətlə əlaqələr yalnız baş direktorların yerinə yetirdiyi bir vəzifə olmayıb, müəssisə içində çalışan bütün ünsür, şəxslərin vəzifəsidir. Müəssisə içərisində və müəssisə xaricində aparılan ictimaiyyətlə əlaqələrin əsas məqsədi müsbət bir təsir mühiti yaradıb, müəssisə ilə əlaqəli həm daxildə, həm də xaricdə müsbət bir imicin inkişafını təmin etmək və bunu davamlı şəkildə həyata keçirilməsini reallaşdırmaqdır.

Bütün bu fəaliyyətlər həyata keçirilərkən, planlı və proqramlı şəkildə hərəkət edilməsi və davamlı ola bilməsi üçün uzun müddətli bir perspektiv yaratmaq yararlı olacaqdır.

Həyata keçiriləcək ictimaiyyətlə əlaqələr fəaliyyətləri içərisinə, əlaqə mexanizmlərində turizm işlətmələri ilə bağlı çıxan bir məqalə-xəbər, səyahət agentləri və tur operatorlarının əməkdaşları üçün həyata keçirilən məlumat vermə səfərləri və s. bir çox mövzu daxildir. Ölkəmizin təqdimatına şübhəsiz dəstək verən lobi fəaliyyətləri, müxtəlif açılış tədbirləri, sərgilər, festivallar və s. təşkilatlar, turizm müəssisələrinin müxtəlif incəsənət fəaliyyətlərinə sponsor olması kimi çalışmalar turizm müəssisələrinin istifadə etdiyi ictimaiyyətlə əlaqələrin əsas metodlarını ifadə edir. Ölkəmizin və turizm dəyərlərimizin təqdimatında digər çox tanıdılma cəhətlərinə görə nisbətən daha az məsrəfli olan ictimaiyyətlə əlaqələr fəaliyyətləri, hədəf kütlələri üzərində səbirli və davamlı şəkildə tətbiq edildikdə effektiv və verimli nəticələr doğuracaqdır [6, s. 285-289].

Davamlı Turizmdə İctimaiyyətlə əlaqələr

Turizmin bir xidmət sektoru olduğu hamı tərəfindən qəbul edilmiş bir anlayışıdır.Bundan dolayı turistik məhsulların fiziki bir çox məhsullardan daha fərqli xüsusiyyətlərə sahib olduğu müəyyələşdirilmişdir.Turistik məhsullar daha çox duyğulara ünvanlandığından və subyektiv dəyərləndirmələrin edilməsinə səbəbiyyət verməkdədir, dolayısı ilə turistik məhsuldan istifadə edənlər tərəfindən təcrübələrin paylaşılması və məhsulun başqalarına da tövsiyə edilməsi tükəticilər baxımından daha güvənilir olaraq qeyd edilməkdədir. Məsələn turizm sektorunda yer alan müəssisələrin hazırlamış olduqları web saytlar ya da tanıtım jurnallarından daha çox, məhsulları alıb istifadə etmiş olan digər insanlardan əldə edilən məsləhət və dəyərləndirmələr, turistik məhsulu satın alacağı düşünülən potensial müştərilər üzərində daha təsirli olmaqdadır [11, s. 133-144].

Turizm Mövqelərinin rəqabət üstünlüklərinin davam etdirilə bilinməsi üçün əvvəlcə yerli və milli cəlbedici qaynaqlarının müəyyənləşdirilməsi , tanıtımının edilməsi lazım olur. Mövqelərin sahib olduğu hədəf kütlələrinin motivasiyasını yüksəldən ətraf mühit faktorları qorunarkən, ətrafa duyarlı yeni məhsullar inkişaf etdirib məhsul çeşidliliyinin artırılması faydalı olacaqdır [3, s. 23-35].

Bütün bunlar edilərkən hissədarların güvənlərinin qorunub saxlanılmasında ictimaiyyətlə əlaqələrdən yararlanmaq mütləq edilməsi lazım olan önəmli faktorlardan biridir. İctimaiyyətlə əlaqələr insanların sosial olaraq dəyişməsində müəyyən bir körpü rolunu oynamaqdadır və dəyişimin meydana gətirdiyi yeni tutumlara görə insanların bu tutumlara alışmasını, ayaq uydurmasını saxlamaqdadır. Bundan əlavə İctimaiyyətlə əlaqələrin əsas hədəflərindən biri də kütlələr və hissədarlar arasında təsirli bir əlaqə və koordinasiya qurmasıdır. Edilən hər hansı bir tanıtım və ictimiyyətlə əlaqələr fəaliyyətlərinin əsas hədəfi hədəf kütlələrdə tanıtımı edəcək bölgəyə, ölkəyə və turistik məhsula qarşı müəyyən bir sempatiya, yaxınlıq mənimsəmə duyğusunun yaranmasına qatqı saxlamaqdadır.

Qısaca olaraq, Turizmdə davamlılığın yerinə yetirilməsi üçün vacib olan ictimaiyyətlə əlaqələr səylərini izah edəsi olsaq, cəmiyyətin ümumi tendensiyaları baxımından məlumat toplamaq, iqtisadi, sosial və siyasi düşüncələrindəki dəyişmələri yoxlamaq, dəyərləndirmək, ictimai rəylərin yaranması saxlamaq və meydana gələn dəyişmələrə görə ictimaiyyətlə əlaqələr siyasətləri və strategiyalarını inkişaf etdirmək, idarə etmək xalq ilə daha yaxşı əlaqələr qurulmasının saxlanılmasına yönəlik məsləhətlər ortaya çıxarmaq, ictimai rəylərin araşdırmalarını etmək və etdirmək, ictimaiyyətlə əlaqələr plan və proqramlarını hazırlamaq, faydalanacaq kütlə rabitə avadanlıqlarını müəyyən etmək, tanıma və tanıtmada hər şəkildə ictimaiyyətlə əlaqələr üçün göstərilən səyləri təşkil etmək və nəzarət etmək şəklində sıralana bilməlidir.

Qloballaşan dünyamızda, qurum və quruluşlar baxımından önəmli bir ehtiyac olaraq varlığını hiss etdirən ictimaiyyətlə əlaqələr, inkişaf edən yeni anlayışlar baxımından turizm sektorunda rəqiblərin bir – birindən fərqlilikləri ilə ön plana çıxmasında rol oynayan mühim amillərdən biri olaraq istifadə edilməyə başlamışdır. Turizm Sektoru kimi böyük ölçüdə qazanc əldə etmək məqsədli turistik mal və xidmət istehsal edən və bu xidmətlərin satışına təsir edən bir sektorda ictimaiyyətlə əlaqələrin əhəmiyyəti şübhəsizdir. Bu mənada həm milli həm də beynəlxalq platformalarda turizm sektorundakı bütövlükdə bütün komponentlərin bir bütün olaraq ictimaiyyətlə əlaqələr fəaliyyətlərinə lazım olan əhəmiyyət və həssaslığı göstərməsi, təhsil və çalışmalarını bu istiqamətlə yerinə yetirmələri önəmli bir məsələdir.

Tədqiqat Metodu

Bu məqalədə xarici və yerli ədəbiyyatdan istifadə edilərək davamlı turizm və ictimaiyyətlə əlaqələrin tarixi və inkişaf aspektləri qeyd edilmişdir. Məqalədə Turizm Sektorunda davamlılıq anlayışının mahiyyətinə yer verilmiş, Turizm sektoru üçün ictimaiyyətlə əlaqələr anlayışının nə dərəcədə əhəmiyyət kəsb etməsi və bu anlayışın uzunmüddət boyunca yerinə yetirilməsi üçün hansı mərhələlərdən istifadə etməli olduğumuzadan bəhs etmişəm. Tədqiqat zamanı davamlı turizm anlayışının düzgün bir şəkildə tərtib edilməsi baxımından lazım olan əsas prinsiplərin seçilməsi, seçilə davamlı turizm prinsiplərinin uzun müddətli olmasının nə dərəcədə əhəmiyyət kəsb etdiyi barəsində məlumatlara yer verilmişdir.

Nəticə

Bu məqalədə, son illərdə təxminən bütün sahələrdə istifadə edilən bir anlayış olan “davamlılıq” anlayışı ilə, bu anlayışın turizm sektorunda olması,bu Sektora vacibliyi,və bu anlayışdan mə məqsədlə istifadə olunduğu ətrafında qısaca danışılmışdır. Bu sahə üzrə fərqli strategiyalar və edilən siyasətlərə rəğmən ümumi olaraq davamlılıq anlayışı əsasən gələcək dövrün proqnozlarını nəzərə alınaraq yerinə

yetirilməsi lazım olan bir anlayış olaraq görülməkdədir. Bu məqalədən aydın olur ki, Turizm sektoru kimi fəaliyyətini davam etdirə bilməsi üçün yüksək məbləğ əldə edilməsi lazım olan önəmli bir sektorun bu gəlirləri qarşılaya bilməsi üçün istifadə etməsi lazım olan ictimaiyyətlə əlaqələrin faktorları qeyd edilmiş və bu faktorların müəssisənin,şəxsin və ya hər hansı bir tərəfdaşın gəlir əldə etməsinə nə dərəcədə təsir göstərdiyi qeyd olunmuşdur.Nəticə olaraq deyə bilərik hər bir sektor üzrə gəlirlərin qarşılanması üçün davamlılıq anlayışı və ictimaiyyətlə əlaqələr faktoru xüsusi bir önəm daşımaqdadır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Asna, A. (1998). Public Relation-Genel Bilgiler, İstanbul: Der Yayınları, 12-34
2. Avcıkurt, C. (1995). Turizmde Tanıtma ve Satış Geliştirme, Balıkesir: Değişim Yayınları, 15-63
3. Can, E. (2013). "Turizm Destinasyonlarında Sürdürülebilir Turizmin Sürdürülebilir Rekabet Açısından Değerlendirilmesi", İstanbul Journal of Social Sciences, Sayı:4, 23-40.
4. Cronin, L. (1990). "A Strategy for Tourism and Sustainable Developments", World Leisure and Recreation, 32(3), 12-18.
5. Geçikli, F. (2000). "Turizm İşletmelerinde Halkla İlişkilerin Önemi", İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, Sayı:10, 311-328.
6. İnal, M.E., R. İri ve M. Sezgin. (2010). "Turizm İşletmelerine Tutundurma Faaliyetlerinin Belirlenmesine Yönelik Bodrum Yöresinde Bir Araştırma", Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7(14), 285-308.
7. Mc Intosh, R. (1977). Tourism Principles, Practices, Philosophies, U.S.A, 150-203
8. Özmehmet, E. (2008). "Dünyada ve Türkiye'de Sürdürülebilir Kalkınma Yaklaşımları", Journal of Yaşar University, 3(12), 1853-1876.
9. Peltekoğul, F. F. (2001), Halkla İlişkiler Nedir, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 16-40
10. Sezgin, M. ve A. Karaman. (2008). "Turistik Destinasyon Çerçevesinde Sürdürülebilir Turizm Yönetimi ve Pazarlaması", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 19, 429-437.
11. Eröz, S. ve M. Doğdubay. (2012). "Turistik Ürün Tercihinde Sosyal Medyanın Rolü ve Etik İlişkisi", Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 27(1), 133-157.
12. Tosun, C. (2001). "Challenges of Sustainable Tourism Development in The Developing World: The Case of Turkey", Tourism Management, Elsevier Science Ltd, 289-303
13. Yavuz, V.A. (2010). "Sürdürülebilirlik Kavramı ve İşletmeler Açısından Sürdürülebilir Üretim Stratejileri", Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7(14), 63-86.
14. Cutlip, M. S., Allen H.C. ve G. M.Broom. (1985). Effective Public Relation, New Jersey: Practice Hall Inc, 2-26
15. https://www.frmtr.com/halkla-iliskiler-turizm-ve-insan-kaynaklari-ulastirma/1024605-surdurulebilir-turizm.html
16. http://www.cevreciyiz.com/makale-detay/727/surdurulebilir-turizme-genel-bir-bakis
17. https://www.turizmguncel.com/makale/halkla-iliskiler-ve-turizm-m1155.html

EMAL SƏNAYESİNDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATI ƏMƏLİYYATLARININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

TƏHMİNƏ BALACAYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
Dünya iqtisadiyyatı kafedrası
tahmina.balajayeva@gmail.com
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Bu tədqiqat tədqiqatı emal sənayesi daxilində kənd təsərrüfatı əməliyyatlarının mürəkkəb dinamikasını araşdırır, onların aktuallığı, məqsədi, elmi yeniliyi, praktiki əhəmiyyəti və nəticədə əldə olunan üstünlüklər və nəticələr haqqında vahid anlayışı təmin etmək məqsədi daşıyır. Qlobal iqtisadi sistemlərdə emal sənayesinin dayaq rolunu oynadığı bir dünyada onun istehsal təsərrüfatları ilə əlaqələrinin incəliklərini dərk etmək əsas məsələyə çevrilir. Bu tədqiqatın aktuallığı bu simbiotik tərəfdaşlığın mürəkkəbliklərini açmaqda, istehsal təsərrüfatlarının emal sənayesinə səmərəliliyinə, davamlılığına və ümumi töhfəsinə təsir edən amillərə işıq salmaqdan ibarətdir. Bu tədqiqatın əsas

məqsədi məhsuldarlıq, səmərəlilik, davamlılıq təcrübələri, iqtisadi töhfələr və texnoloji yeniliklər aspektlərini əhatə edən kənd təsərrüfatı əməliyyatlarının hərtərəfli qiymətləndirilməsini aparmaqdır. Bununla, tədqiqat strateji qərarların qəbul edilməsi, siyasətin formalaşdırılması və emal sənayesində davamlı və səmərəli təcrübələrdə irəliləyişlərə kömək edən dəyərli fikirləri təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu tədqiqat mövcud bilikləri möhkəm metodologiya vasitəsilə əldə edilən yeni anlayışlarla sintez edərək elmi mənzərəyə töhfə verir. Bu tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti onun istehsal təsərrüfatlarında və emal sənayesində real təcrübələrə rəhbərlik etmək potensialındadır. Ən yaxşı təcrübələri müəyyən etməklə, çətinlikləri üzə çıxarmaqla və imkanları vurğulamaqla tədqiqat səmərəliliyi, dayanıqlığı və davamlılığı artırmaq üçün maraqlı tərəfləri hərəkətə keçirə bilən məlumatlarla təchiz edir. Tədqiqat, istehsal təsərrüfatlarının üzləşdiyi problemlərin incə şəkildə başa düşülməsi, təkmilləşdirmə imkanlarının müəyyən edilməsi və emal sənayesində uğurlu strategiyaların araşdırılması da daxil olmaqla fərqli üstünlüklər təklif edir. Nəticələr istehsal təsərrüfatları ilə emal sektoru arasında daha dayanıqlı, səmərəli və qarşılıqlı faydalı əlaqələri inkişaf etdirərək, sənayedə maraqlı tərəflər üçün yol xəritəsi təqdim etməyi vəd edir.

AÇAR SÖZLƏR: kənd təsərrüfatı əməliyyatları, emal sənayesi, davamlılıq

SUMMARY

This research study explores the complex dynamics of agricultural operations within the processing industry, aiming to provide a holistic understanding of their relevance, purpose, scientific innovation, practical importance, and resulting benefits and outcomes. In a world where processing industry plays a supporting role in global economic systems, understanding the intricacies of its relations with production farms becomes a key issue. The relevance of this research lies in unraveling the complexities of this symbiotic partnership, shedding light on the factors that influence the efficiency, sustainability and overall contribution of manufacturing farms to the processing industry. The main objective of this study is to conduct a comprehensive evaluation of agricultural operations covering aspects of productivity, efficiency, sustainability practices, economic contributions and technological innovations. In doing so, the research aims to provide valuable insights that contribute to strategic decision making, policy formulation and advances in sustainable and efficient practices in the manufacturing industry. This research contributes to the scientific landscape by synthesizing existing knowledge with new insights gained through robust methodology. The practical importance of this research lies in its potential to guide real-world practices in production farms and processing industries. By identifying best practices, uncovering challenges and highlighting opportunities, the research equips stakeholders with actionable information to improve efficiency, resilience and sustainability. Research offers distinct advantages, including a fine-grained understanding of the challenges facing manufacturing businesses, identification of opportunities for improvement, and exploration of successful strategies in the manufacturing industry. The findings promise to provide a roadmap for industry stakeholders, developing more sustainable, efficient and mutually beneficial relationships between manufacturing farms and the processing sector.

KEYWORDS: agricultural operations, processing industry, sustainability.

GİRİŞ

Emal sənayesinin daim inkişaf edən mənzərəsində istehsal təsərrüfatları ilə emal fəaliyyətləri arasında mürəkkəb əlaqənin hərtərəfli başa düşülməsi zəruridir. Bu tədqiqat emal sənayesində kənd təsərrüfatı əməliyyatlarının qiymətləndirilməsinə işıq salmağa çalışır, bu simbiotik qarşılıqlı əlaqəyə xas olan mürəkkəblikləri, problemləri və imkanları üzə çıxarmaq məqsədi daşıyır.

Tədqiqatın aktuallığı və əhəmiyyəti. Emal sənayesi qlobal iqtisadiyyatın formalaşmasında həlledici rol oynayır və onun əsasını xammalla təmin edən istehsal təsərrüfatları şəbəkəsi təşkil edir. Bu tədqiqat müasir kənd təsərrüfatı təcrübələri və sənaye tələbləri kontekstində onun aktuallığını vurğulayaraq, bu dinamik əlaqənin həyati aspektlərini araşdırır. Belə bir qiymətləndirmənin əhəmiyyəti emal sənayesində səmərəliliyin optimallaşdırılması, davamlılığın təmin edilməsi və inkişafın dəstəklənməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqata ehtiyac. Sürətlə dəyişən kənd təsərrüfatı mənzərəsi və texnologiyadakı irəliləyişlər fonunda emal sənayesində istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin hərtərəfli yoxlanılması zərurəti özünü büruzə verir. Bu tədqiqat qarşıya çıxan problemlər və innovasiya və təkmilləşdirmə potensialının

hərtərəfli başa düşülməsini təmin etmək üçün əvvəlki işlərə əsaslanaraq, bilikdəki mövcud boşluqları aradan qaldırır.

Tədqiqat məqsədləri. Bu tədqiqatın əsas məqsədi emal sənayesində kənd təsərrüfatı əməliyyatlarını qiymətləndirmək və qiymətləndirməkdir. Məlumatların toplanması, təhlili və sintezini əhatə edən möhkəm metodologiyadan istifadə etməklə biz istehsal təsərrüfatlarının emal sənayesinə töhfələrinin incəliklərini üzə çıxarmaq məqsədi daşıyırıq. Bu kəşfiyyat vasitəsilə biz səmərəliliyi və məhsuldarlığı artıra bilən təkmilləşdirmə sahələrini, davamlı təcrübələri və texnoloji yenilikləri müəyyən etməyə çalışırıq.

Tədqiqatın strukturu. Bu tədqiqat ayrı-ayrı bölmələrlə təşkil olunub və hər biri mövzunun vahid başa düşülməsinə töhfə verir. Sonrakı bölmələrdə istifadə olunan metodologiya, istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin icmalı, kənd təsərrüfatı istehsalının ətraflı təhlili, ekoloji və davamlılıq təcrübələrinin qiymətləndirilməsi, iqtisadi qiymətləndirmə, texnoloji yeniliklərin tədqiqi və nümunələrin təqdimatı araşdırılacaqdır. Yekun bölmə tapıntıları birləşdirəcək, nəticələr çıxaracaq və gələcək tədqiqat və sənaye tətbiqi üçün tövsiyələr verəcəkdir.

TƏDQİQAT METODU

Kənd təsərrüfatı əməliyyatlarının əsas komponentləri

Emal sənayesi daxilində kənd təsərrüfatı əməliyyatlarının mürəkkəb şəbəkəsi tədarük zəncirinə birgə töhfə verən bir neçə əsas komponentdən ibarətdir. Becərmə təcrübəsindən tutmuş məhsul yığımına, saxlanmasına və daşınmasına qədər hər bir mərhələ xammalın emal obyektlərinə fasiləsiz axınının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Torpağın hazırlanması, əkin, suvarma, zərərvericilərə qarşı mübarizə və məhsul yığımı becərmənin əsas aspektləridir, çeşidləmə, çeşidləmə və qablaşdırma kimi məhsuldan sonrakı fəaliyyətlər isə eyni dərəcədə vacibdir. Heyvandarlıq, istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin bir hissəsidirsə, yetişdirmə, yemləmə və idarəetmə təcrübələrini əhatə edən daha bir mürəkkəblik qatını əlavə edir.

İstehsal təsərrüfatları ilə emal sənayesi arasında əlaqə simbiotik xarakter daşıyır, ehtiyatların və məhsulların davamlı mübadiləsi ilə xarakterizə olunur. İstehsal təsərrüfatları ilkin xammal mənbəyi kimi xidmət edir, emal sənayesinin istehsal prosesləri üçün zəruri olan bitkiləri, heyvanları və digər kənd təsərrüfatı məhsullarını təmin edir. Yüksək keyfiyyətli xammalın vaxtında və səmərəli çatdırılması emal sektorunun bütövlüyünü və rəqabət qabiliyyətini qorumaq üçün çox vacibdir. Əksinə, emal sənayesi kənd təsərrüfatı mənzərəsini formalaşdıraraq bazar tələbləri, texnologiyanın qəbulu və davamlılıq standartları vasitəsilə istehsal təsərrüfatlarına təsir göstərir (Coulibaly, 2021).

İstehsal təsərrüfatları onların emal sənayesinə effektiv töhfə vermək qabiliyyətinə təsir edən çoxsaylı problemlərlə üzləşirlər. Bu problemlərə məhsul məhsuldarlığına təsir edən gözlənilməz hava şəraiti, ekoloji qaydalara cavab vermək üçün davamlı əkinçilik təcrübələrinə ehtiyac və resurs məhdudiyyətləri şəraitində daha yüksək məhsuldarlığa artan tələb daxildir. Bazar dəyişkənliyi, ticarət siyasəti və istehlakçı seçimlərinin inkişaf edən mənzərəsi mürəkkəbliyi daha da artırır. Bundan əlavə, səmərəliliyi təmin edərkən dəqiq əkinçilik üçün texnoloji yenilikləri qəbul etmək təzyiqi istehsal təsərrüfatları üçün daimi problem yaradır.

Bu əsas komponentləri, istehsal təsərrüfatları ilə emal sənayesi arasında qarşılıqlı əlaqəni və istehsal təsərrüfatlarının üzləşdiyi çətinlikləri başa düşmək daha geniş kənd təsərrüfatı və emal ekosistemi daxilində səmərəliliyi, davamlılığı və dayanıqlığı artıran strategiyaların hazırlanması üçün çox vacibdir. Bu ümumi baxış bu tədqiqatın sonrakı bölmələrində oynanan dinamikanın daha dərindən tədqiqi üçün zəmin yaradır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının təhlili

Emal sənayesində kənd təsərrüfatı istehsalının qiymətləndirilməsinin əsas aspektlərindən biri məhsuldarlığın və məhsulun qiymətləndirilməsidir. Məhsuldarlığın təhlili əkinçilik və ya əkinçilik təcrübələrinin səmərəliliyi haqqında təsəvvürləri təmin etməklə, torpaq və ya heyvan vahidi üzrə istehsal olunan məhsul və ya mal-qaranın miqdarının ölçülməsini əhatə edir. Nəticənin qiymətləndirilməsi yığılmış və ya yetişdirilmiş məhsulların keyfiyyətini əhatə etməklə, sadəcə kəmiyyətdən kənara çıxır. Zamanla məhsuldarlıq meyllərinin monitorinqi və təhlili nümunələri, iqlim dəyişiklikləri kimi xarici amillərin təsirini və aqrotexniki təcrübələrin effektivliyini müəyyən etməyə imkan verir. Bu məlumat öz məhsuldarlığını optimallaşdırmaq və emal sənayesinin xammal təminatına ardıcıl töhfə vermək məqsədi daşıyan istehsal təsərrüfatları üçün əvəzsizdir (Coulibaly, 2021).

Səmərəlilik və məhsuldarlıq göstəriciləri kənd təsərrüfatı istehsal sistemlərinin ümumi fəaliyyətinin kritik göstəriciləri kimi xidmət edir. Səmərəlilik, istehsal olunan məhsula nisbətdə torpaq, su, gübrə və enerji daxil olmaqla, resurslardan istifadənin qiymətləndirilməsi ilə ölçülür. Məhsuldarlıq göstəriciləri isə istehsal prosesinin səmərəliliyinin vahid görünüşünü təmin edərək, giriş vahidi üzrə hasilatı ölçür. Dəqiq əkinçilik texnologiyalarının qəbulu, məlumatlara əsaslanan qərarların qəbulu və davamlı təcrübələr bu ölçülərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Səmərəliliyin və məhsuldarlığın başa düşülməsi və artırılması istehsal təsərrüfatlarının iqtisadi dayanıqlığının və nəticədə onların emal sənayesinə davamlı töhfəsinin təmin edilməsində əsas rol oynayır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının təhlili onun emal sənayesinin təchizat zəncirinə daha geniş təsirini qiymətləndirmək üçün təsərrüfat qapılarından kənara çıxır. Məhsuldarlıq və məhsulun dəyişməsi xammalın mövcudluğuna və maya dəyərinə birbaşa təsir edir, emal sənayesinin istehsal gücünə və iqtisadi səmərəliliyinə təsir göstərir. Vaxtında və ardıcıl tədarük əməliyyatın davamlılığını qorumaq, bazar tələblərini ödəmək və məhsul keyfiyyətini təmin etmək üçün çox vacibdir. Kənd təsərrüfatı istehsalının dinamikasını başa düşmək emal sənayesində maraqlı tərəflərə kənd təsərrüfatı tədarük zəncirindəki dalğalanmaların təsirini azaltmaq üçün inventarların idarə edilməsi və fövqəladə halların planlaşdırılması kimi strateji tədbirlər həyata keçirməyə imkan verir (Darmian, 2023).

Mahiyyət etibarı ilə kənd təsərrüfatı istehsalının hərtərəfli təhlili məhsuldarlığın və məhsulun kəmiyyət qiymətləndirilməsini, səmərəlilik və məhsuldarlıq göstəricilərinin qiymətləndirilməsini, istehsal təsərrüfatları ilə emal sənayesinin təchizat zəncirinin qarşılıqlı əlaqəsini dərk etməyi əhatə edir. Bu təhlil məlumatlı qərarların qəbulu və kənd təsərrüfatı və emal sektorlarının dayanıqlığını və davamlılığını artırmaq üçün strategiyaların işlənib hazırlanması üçün zəmin yaradır.

Ətraf mühit və davamlılıq təcrübələrinin qiymətləndirilməsi

Emal sənayesinin istehsal təsərrüfatlarında ətraf mühit və davamlılıq təcrübələrinin qiymətləndirilməsi davamlı əkinçilik üsullarının hərtərəfli araşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu, torpağın sağlamlığını, biomüxtəlifliyi və resursların qorunmasını təşviq edən təcrübələri əhatə edir. Davamlı əkinçilik kimyəvi maddələrdən istifadənin minimuma endirilməsini, üzvi əkinçilik üsullarının mənimsənilməsini, əkin dövriyyəsinin və örtülü əkinlərin həyata keçirilməsini və aqromeşəçilik təcrübələrinin inteqrasiyasını əhatə edir. Məqsəd mövcud kənd təsərrüfatı ehtiyaclarını ödəmək və ekosistemlərin uzunmüddətli sağlamlığını təmin etmək arasında tarazlıq yaratmaqdır.

Ətraf mühitə təsirin hərtərəfli qiymətləndirilməsinin aparılması istehsal təsərrüfatlarının ekoloji izlərini başa düşmək üçün çox vacibdir. Bu qiymətləndirmə su istifadəsi, enerji istehlakı, istixana qazı emissiyaları və yerli ekosistemlərə təsir kimi amilləri nəzərə alır. Bu ekoloji aspektlərin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi ilə kənd təsərrüfatı əməliyyatlarının ümumi ətraf mühitə təsirini azaltmaq üçün təkmilləşdirmələr edilə bilən sahələri müəyyən etmək mümkün olur. Bu qiymətləndirmə istehsal təsərrüfatlarının ekoloji cəhətdən məsuliyyətli və davamlı şəkildə emal sənayesinə töhfə verməsini təmin etmək üçün ayrılmazdır.

İstehsal təsərrüfatlarının ekoloji və davamlılıq təcrübələrinin qiymətləndirilməsi onların sənaye standartlarına və qaydalarına uyğunluğunun qiymətləndirilməsini də əhatə edir. Ətraf mühitin mühafizəsi agentlikləri və sənaye qurumları tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalara riayət etmək təsərrüfatların dayanıqlı kənd təsərrüfatı üçün müəyyən edilmiş parametrlər çərçivəsində fəaliyyət göstərməsini təmin edir. Standartlara uyğunluq sertifikatlaşdırılmış üzvi əkinçilik təcrübələrinin qəbulunu, suyun və torpağın mühafizəsi tədbirlərinə riayət edilməsini və tullantıların idarə olunması strategiyalarının həyata keçirilməsini əhatə edə bilər. Bu qiymətləndirmə təkcə ətraf mühitə məsuliyyətli nəzarəti təmin etmir, həm də emal sənayesinin təchizat zəncirində istehsal təsərrüfatlarının nüfuzunu artırır (Darmian, 2023).

Xülasə, istehsal təsərrüfatlarında ekoloji və davamlılıq təcrübələrinin qiymətləndirilməsi davamlı əkinçilik metodlarının qəbulunu, ətraf mühitə hərtərəfli təsir qiymətləndirmələrinin aparılmasını və sənaye standartlarına uyğunluğun təmin edilməsini əhatə edir. Bu vahid yanaşma ekoloji cəhətdən məsuliyyətli kənd təsərrüfatı təcrübələrini inkişaf etdirmək və davamlı və davamlı emal sənayesini təşviq etmək üçün çox vacibdir.

İqtisadi qiymətləndirmə

Güclü xərc-fayda təhlilinin aparılması emal sənayesi daxilində istehsal təsərrüfatlarının iqtisadi qiymətləndirilməsinin tərkib hissəsidir. Bu təhlil kənd təsərrüfatı əməliyyatları zamanı çəkilən xərclərin istehsal olunan məhsullardan əldə edilən faydalarla müqayisədə qiymətləndirilməsini əhatə

edir. Yaranan maliyyə gəlirləri ilə əlaqədar olaraq daxilolma xərcləri, əmək, texnologiyanın mənimsənilməsi və infrastrukturun inkişafı kimi amillər nəzərə alınır. Hərtərəfli xərc-fayda təhlili istehsal təsərrüfatlarına resursların bölüşdürülməsini optimallaşdırmaqda, səmərəliliyi artırmaqda və ümumi iqtisadi dayanıqlığı artırmaq üçün əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməkdə kömək edir.

İstehsal təsərrüfatlarının emal sənayesinə iqtisadi töhfəsinin qiymətləndirilməsi təsərrüfatların sənayenin dəyər zəncirinə təsirinin ölçülməsini nəzərdə tutur. Buraya xammalla etibarlı və qənaətcil təminatda istehsal təsərrüfatlarının rolunun başa düşülməsi daxildir. Kənd təsərrüfatı məhsulunun kəmiyyət və keyfiyyətini qiymətləndirməklə emal sektoruna əlavə iqtisadi dəyəri müəyyən etmək olar. Bundan əlavə, məşğulluğun yaradılması və əlaqəli sənayelərə multiplikator təsirinin nəzərə alınması istehsal təsərrüfatlarının daha geniş emal sənayesi ekosistemində əhəmiyyətli iqtisadi rolunu daha da vurğulayır (Ghosh, 2014).

İqtisadi qiymətləndirmə həm istehsal təsərrüfatlarına, həm də emal sənayesinə təsir edən bazar tendensiyalarının və dinamikasının tədqiqini əhatə edir. İstehlakçı tələblərinin, bazar dalğalanmalarının və qlobal iqtisadi tendensiyaların təhlili potensial risklər və imkanlar haqqında dəyərli fikirlər verir. Bazar dinamikasından xəbərdar olmaq istehsal təsərrüfatlarına öz strategiyalarını sənaye tendensiyalarına uyğunlaşdırmağa imkan verir, dəyişən tələblərə cavab verməyi təmin edir. Bundan əlavə, bazar tendensiyalarının başa düşülməsi istehsal təsərrüfatlarına emal sənayesinin təchizat zəncirində özlərini strateji olaraq yerləşdirməyə imkan verir, dinamik iqtisadi mənzərədə möhkəmlik və uyğunlaşma qabiliyyətini artırır.

Yekun olaraq qeyd edək ki, istehsal təsərrüfatlarının iqtisadi qiymətləndirilməsi hərtərəfli mənfəət-xərc təhlilini, onların emal sənayesinə verdiyi töhfənin tədqiqini, bazar tendensiyaları və dinamikasından xəbərdar olmağı nəzərdə tutur. Bu çoxşaxəli qiymətləndirmə emal sənayesinin daha geniş kontekstində istehsal təsərrüfatlarının iqtisadi dayanıqlığını və rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün vacibdir.

Kənd təsərrüfatı əməliyyatlarında texnoloji yeniliklər

Kənd təsərrüfatı əkinçilik təcrübələrində texnologiyanın geniş şəkildə tətbiqi ilə transformativ dəyişikliklərə məruz qalır. Dəqiq kənd təsərrüfatı, avtomatlaşdırma və məlumatlara əsaslanan qərarların qəbulu emal sənayesində istehsal təsərrüfatlarının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir. GPS ilə idarə olunan traktorlar, məhsulun monitorinqi üçün dronlar və sensor əsaslı suvarma sistemləri kimi texnologiyalar səmərəliliyin artırılmasına və resursların optimallaşdırılmasına kömək edir. Rəqəmsal alətlərin və ağıllı əkinçilik təcrübələrinin qəbulu təkcə ənənəvi prosesləri asanlaşdırmır, həm də davamlı və məlumatlara əsaslanan kənd təsərrüfatı üçün yeni imkanlar açır (Ghosh, 2014).

Texnoloji yeniliklər emal sənayesinin istehsal təsərrüfatlarında istehsalın səmərəliliyinə böyük təsir göstərir. Təkrarlanan tapşırıqların avtomatlaşdırılması, məhsulların real vaxt rejimində monitorinqi və məlumat analitikasının istifadəsi təsərrüfatlara dəqiqlik və çevikliklə işləməyə imkan verir. Bu yüksək səmərəlilik resursdan istifadənin yaxşılaşdırılması, tullantıların azalması və ümumi məhsuldarlığın artması ilə nəticələnir. Əkin sxemlərinin optimallaşdırılmasından gübrələrin dəqiq tətbiqinə qədər texnologiya istehsal təsərrüfatlarının emal sənayesinin tələblərini qənaətcil və dayanıqlı şəkildə ödəyə bilməsində mühüm rol oynayır.

Kənd təsərrüfatında texnoloji tərəqqinin sürətli tempi heç bir ləngimə əlaməti göstərmir. Kənd təsərrüfatı əməliyyatlarında gələcək texnoloji tendensiyalar sənayedə daha da inqilab etməyə hazırlaşır. Gözlənilən inkişaflara qərarların qəbulu üçün süni intellektin inteqrasiyasının artması, müxtəlif əkinçilik tapşırıqlarında robot texnikasının genişləndirilməsi və davamlı monitorinq üçün qabaqcıl sensorlardan istifadə daxildir. Bundan əlavə, tədarük zəncirinin şəffaflığı üçün blokçeyn texnologiyasının yaranması və Əşyaların İnterneti (IoT) cihazlarının inteqrasiyasının emal sənayesində kənd təsərrüfatı əməliyyatlarının gələcəyinin formalaşmasında mühüm rol oynayacağı gözlənilir (Weißhuhn, 2018).

Xülasə, təsərrüfatda texnologiyanın tətbiqi, onun istehsalın səmərəliliyinə təsiri və gələcək texnoloji tendensiyaların gözlənilməsi emal sənayesi daxilində istehsal təsərrüfatlarının landşaftının formalaşmasında innovasiyaların oynadığı əsas rolu vurğulayır. Texnologiya təkamül etməyə davam etdikcə, onun kənd təsərrüfatı praktikalarına strateji inteqrasiyası davamlılığın, dayanıqlığın və rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsində mühüm rol oynayacaq.

Çətinliklər və imkanlar

Emal sənayesi daxilində istehsal təsərrüfatları onların əməliyyatlarına və təchizat zəncirinə töhfələrinə təsir edən bir sıra çətinliklərlə üzləşirlər. İstehsal təsərrüfatları gözlənilməz hava şəraiti və iqlim dəyişikliyinin təsirlərindən artan giriş xərclərinə və bazar dəyişkənliyinə qədər mürəkkəb maneələr toplusunu keçməlidir. Bundan əlavə, sərt ekoloji qaydalara riayət etmək, işçi qüvvəsi çatışmazlığını aradan qaldırmaq və davamlı təcrübələri qəbul etmək ehtiyacı çoxşaxəli problemlər yaradır. Bu problemlərin müəyyən edilməsi və başa düşülməsi onların aradan qaldırılması üçün effektiv strategiyaların işlənib hazırlanmasında mühüm ilk addımdır.

Çətinliklər içərisində istehsal təsərrüfatları da təkmilləşmə və inkişaf imkanları ilə qarşılaşır. Texnoloji irəliləyişlər dəqiq əkinçilik, məlumatlara əsaslanan qərarların qəbulu və artan avtomatlaşdırma üçün imkanlar təqdim edərək əməliyyat səmərəliliyini artırır. Əlavə dəyərli məhsullara şaxələndirmə, niş bazarları araşdırmaq və davamlı əkinçilik təcrübələri ilə məşğul olmaq imkanları böyümə üçün qapılar açır. Tədqiqat institutları və sənaye tərəfdaşları ilə əməkdaşlıq innovativ həllər və maliyyə imkanlarına çıxışı təmin edə bilər. Bu imkanların tanınması və istifadə edilməsi emal sənayesi daxilində istehsal təsərrüfatlarının davamlılığını və uzunmüddətli həyat qabiliyyətini təmin etmək üçün əsasdır (Weißhuhn, 2018).

Çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün effektiv strategiyaların hazırlanması çoxşaxəli yanaşma tələb edir. İstehsal təsərrüfatları gözlənilməz hava hadisələrinin təsirini azaltmaq üçün məhsul sığortası kimi risklərin idarə edilməsi strategiyalarını həyata keçirməklə davamlılığı artıra bilər. Texnologiya və təlim proqramlarına investisiyalar fermerlərə əməliyyatları optimallaşdırmaq və dəyişən bazar dinamikasına uyğunlaşmaq imkanı verir. Davamlı təcrübələr təkcə ekoloji problemləri həll etmir, həm də təsərrüfatları bazarda əlverişli mövqe tutur. Sənaye maraqlı tərəfləri, siyasətçilər və tədqiqat institutları ilə əməkdaşlıq innovativ həllərin işlənib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini asanlaşdırır. İstehsal təsərrüfatlarının böyüməsini və davamlılığını təşviq edən əlverişli mühitin yaradılması üçün dəstəkləyici kənd təsərrüfatı siyasətlərinin təbliğində fəal iştirak vacibdir (Stepnykh, 2021).

Yekun olaraq, problemlərin dərk edilməsi, imkanlardan səmərəli istifadə edilməsi və strateji həllərin həyata keçirilməsi emal sənayesində istehsal təsərrüfatlarının davamlı uğurunun və dayanıqlığının təmin edilməsinin vacib komponentləridir. Problemləri uzaqgörənliklə həll etməklə və təkmilləşdirmə imkanlarından istifadə etməklə təsərrüfatlar davamlı, səmərəli və inkişaf edən kənd təsərrüfatı və emal ekosisteminə töhfə verə bilər.

NƏTİCƏ

Emal sənayesində kənd təsərrüfatı əməliyyatlarının qiymətləndirilməsinə dair bu hərtərəfli araşdırmanın nəticələrini ümumiləşdirərkən bir neçə əsas mövzu və anlayışlar ortaya çıxır. İstehsal təsərrüfatlarının təhlili onların məhsuldarlıq və məhsuldarlıq, səmərəlilik göstəriciləri, ətraf mühit təcrübələri, iqtisadi töhfələr və texnoloji yeniliklərə diqqət yetirməklə, onların xammal təminatında oynadığı mühüm rolu işıqlandırmışdır. Bu tapıntılar kollektiv şəkildə istehsaldan emala qədər təchizat zəncirindəki mürəkkəb dinamikanı və çətinlikləri vurğulayır.

İstehsal təsərrüfatlarının sağlamlığı ilə emal əməliyyatlarının ümumi davamlılığı və səmərəliliyi arasında birbaşa əlaqə ilə emal sənayesi üçün təsirlər əhəmiyyətlidir. Qiymətləndirmə göstərir ki, emal sənayesi davamlı təcrübələri mənimsəyən, qabaqcıl texnologiyadan istifadə edən və iqtisadi çağırışları bacarıqla idarə edən istehsal təsərrüfatları ilə əməkdaşlıqdan böyük fayda götürür. Tapıntılar iki qurum arasında strateji və qarşılıqlı faydalı tərəfdaşlığın zəruriliyini vurğulayaraq, simbiotik əlaqənin vacibliyini vurğulayır.

Bu araşdırmanı yekunlaşdırdıqca aydın olur ki, bu qiymətləndirmədə qoyulan əsaslar üzərində gələcək tədqiqatlar üçün geniş yer var. Gələcək tədqiqatlar müxtəlif əkinçilik təcrübələrinin uzunmüddətli ətraf mühitə təsiri, dayanıqlı kənd təsərrüfatının potensial sosial-iqtisadi faydaları və kənd təsərrüfatında texnoloji innovasiyaların inkişaf edən mənzərəsi kimi spesifik aspektləri daha dərindən araşdırmalıdır. Bundan əlavə, istehsal-ferma dinamikasına regional dəyişikliklərin və mədəni təsirlərin tədqiqi nüanslı fikirlər verə bilər. Davamlı tədqiqatlar yaranan çağırışlardan və imkanlardan xəbərdar olmaq, həm istehsal təsərrüfatlarının, həm də emal sənayesinin davamlılığını və uyğunlaşma qabiliyyətini təmin etmək üçün vacibdir.

Əslində, bu tədqiqat istehsal təsərrüfatları ilə emal sənayesi arasında mürəkkəb əlaqələri araşdırmaq üçün bir addım rolunu oynayır. Burada qeyd olunan tapıntılar və tövsiyələr daha geniş kənd təsərrüfatı ekosistemində davamlılığı, səmərəliliyi və innovasiyanı təşviq edərək, bu simbiotik tərəfdaşlığın mürəkkəbliklərini idarə etmək üçün maraqlı tərəflər üçün yol xəritəsi təqdim edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

61. Coulibaly, Noufou & Siaka, Kone & Yapi, Yapo & Daniel, Yao & Kouassi, Yao Daniel. (2021). Analysis of the Processing Performance of Agricultural Products by Agri-Food Industries in Côte d'Ivoire.
62. Sobhan Mostafayi Darmian, Ahmadreza Afrasiabi, Morteza Yazdani, (2023). Multi-criteria evaluation of agro-processing industries for sustainable local economic development in East of Iran, Expert Systems with Applications, Volume 230.
63. Nilabja Ghosh (2014). An assessment of the extent of food processing in various food sub-sectors. Institute of Economic Growth.
64. Peter Weißhuhn, Katharina Helming, Johanna Ferretti, (2018). Research impact assessment in agriculture—A review of approaches and impact areas, Research Evaluation, Volume 27, Issue 1, January 2018, Pages 36–42, https://doi.org/10.1093/reseval/rvx034.
65. Stepnykh, N.V. & Gilev, S.D. & Nesterova, E.V. & Zargaryan, A.M. & Kopylova, S.A. (2021). Assessment of the effectiveness of agricultural technologies based on production data. BIO Web of Conferences.

CONFLICTS ARISING IN THE LABOR TEAM AND THEIR RESOLUTION MECHANISMS

Turkan Sheydai;
Mehriban İmranova;
Nurana Abdullayeva
Azərbaijan State Oil and İndustrial University
"Economics and Management"
turkan.sheydai.90@list.ru
Baku, Azerbaijan

Abstract. The management of conflicts and the correct selection of their solutions is an integral part of the personnel management system to increase the efficiency of the organization. The article examines the essence of conflict as an integral condition of the organization's existence. Attention is paid to the causes of forms and types of conflict situations. On the basis of examples, the causes of conflicts, which represent the starting point for the possible maturation of conflicts in the intra-organizational environment, are considered.

This article examines and evaluates the means and methods of activity of a military leader, with the help of which he can effectively resolve a social conflict. The technologies and tactics of the mediating party are also considered in order to end the conflict interaction between the manager and the subordinate.

Key words. *conflicts, personnel management, increase, organizational environment.*

Xülasə. Münaqişələrin idarə edilməsi və onların həlli yollarının düzgün seçilməsi təşkilatın səmərəliliyini artırmaq üçün kadr idarəetmə sisteminin tərkib hissəsidir. Məqalədə münaqişənin mahiyyəti təşkilatın mövcudluğunun ayrılmaz şərti kimi araşdırılır. Münaqişə vəziyyətlərinin forma və növlərinin səbəblərinə diqqət yetirilir. Nümunələr əsasında təşkilatdaxili mühitdə münaqişələrin mümkün yetkinləşməsi üçün başlanğıc nöqtəsini təşkil edən münaqişələrin səbəbləri nəzərdən keçirilir.

Bu məqalədə hərbi liderin sosial münaqişəni effektiv həll edə biləcəyi fəaliyyət vasitələri və üsulları araşdırılır və qiymətləndirilir. Menecer və tabeçiliyində olanlar arasında münaqişəli qarşılıqlı əlaqəni dayandırmaq üçün vasitəçi tərəfin texnologiyaları və taktikası da nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər. *münaqişələr, kadrların idarə edilməsi, artım, təşkilat mühiti.*

Резюме. Управление конфликтами и правильный выбор способов их решения является неотъемлемой частью системы управления персоналом для повышения эффективности организации. В статье рассматривается сущность конфликта как неотъемлемого условия существования организации. Уделяется внимание причинам возникновения форм и видов

конфликтных ситуаций. На основе примеров рассмотрены причины конфликтов, которые представляют собой отправную точку возможного созревания конфликтов во внутриорганизационной среде.

В данной статье рассматриваются и оцениваются средства и методы деятельности военачальника, с помощью которых он может эффективно разрешить социальный конфликт. Также рассмотрены технологии и тактика стороны-посредника для прекращения конфликтного взаимодействия руководителя и подчиненного.

Ключевые слова. *конфликты, управление персоналом, повышение, организационная среда*

Introduction

Labor resources are one of the necessary conditions for the production process. There is a growing need for qualified personnel to improve product quality, apply new technologies and technologies, and ensure efficient operation. In a market economy, in addition to improving the qualifications of personnel, it is necessary to ensure optimal use of personnel in connection with the intensive development of production and industrial relations.

Relations between personnel are one of the factors that directly influence the activities of the enterprise. The employees' enthusiastic approach to their work, high-quality completion of assigned tasks, and support for each other create the conditions for achieving positive results. Conflicts that arise within the team have a negative impact on both the activities of employees and the enterprise. However, it should be taken into account that each employee has unique characteristics, so the occurrence of such situations in work life is normal. It is possible to detect existing conflicts in a timely manner and minimize negative consequences by using the correct personnel policy. Therefore, it is necessary to analyze the causes of conflicts and methods for resolving them, and based on this analysis, develop an optimal personnel policy. It is for this reason that every enterprise needs experienced managers.

Subject of study. Oil production varies depending on various factors. Such factors include personnel flow, level of compliance with labor discipline, and labor productivity. By ensuring the optimal level of these indicators, oil production can be increased. It should be noted that each of these indicators directly depends on intra-collective relations, and for this reason, conflicts that arise in the workforce are of great importance for the operation of the enterprise. Thus, the subject of the thesis is conflicts that arise in the workforce, strategies for their management and mechanisms for resolution.

Scientific novelty of the article:

- Circumstances are noted that are important to consider when developing an optimal personnel policy and can cause conflicts;
- Based on the analysis of technical and economic indicators of the NMC "Kh.Z. Tagieva", a regression model was built, consisting of factors influencing the activities of the enterprise;
- interpreted the experience of foreign countries in resolving intra-collective conflicts.

Literature review

In modern times, the analysis of conflicts arising in the workforce has become widespread. There are different opinions about conflicts that arise in the workforce. Thus, some theorists, such as the American engineer, founder of the Labor and Management organization F.W.Taylor and M. Weber, the creator of the "theory of bureaucratic management," viewedconflict as a uniquely unpleasant situation. In their opinion, if a conflict arises, the factors that caused it must be immediately eliminated. Representatives of the School of Human Relations, such as E. Mayo and F. Roethlisberger, also recommended avoiding conflicts and noted that such a situation is the result of ineffective activities. However, ideas about conflict in the modern era show that facing such situations is possible, and sometimes even desirable, even in effective organizations. Because as a result of conflict, different opinions may arise, which ultimately can create the basis for making an optimal decision towards solving the existing problem. However, it should be noted that conflicts do not always have positive results.

M. Yu. Nesmelova and A. G. Bolshakov divide conflicts occurring in the work collective into 2 types: horizontal and vertical:

1. If the parties are not subordinate to each other, the conflict is called horizontal.

2. If one of the parties is subordinate to the other, the conflict is called vertical.

In addition, they also divide conflicts into 3 groups:

1. Between individuals - this is the most common conflict, for example, when several employees apply for a certain position.

2. Between individual and group - usually occurs when any employee does not follow group norms.

3. Intergroup – mainly found between groups competing with each other.

Personal conflicts - stress and job dissatisfaction are the main causes of these conflicts.

The authors divide the conflict development process into 3 phases:

-I stage - disagreement among employees reaches its peak, resulting in social tension, which negatively affects both personal relationships between employees and business relationships.

- II phase - consists of 2 parts:

In the 1st part, the negative attitude between the workers reaches a palpable level;

In the 2nd part, one of the parties "goes on the attack" in order to solve this situation in his favor.

- Phase III - although negative thoughts remain between the parties, various preventive measures are implemented in order to resolve the conflict so that they do not suffer more damage. [5]

Explaining how the conflict process progresses and its end in general as follows, they divide the conflict period into several parts:

1. The latent period refers to the pre-conflict situation. Differences of opinion are observed in the labor collective.

2. The current situation is starting to become a little more acute. However, sometimes such conflicting situations remain hidden and do not come to light, which creates conditions for the formation of bigger problems in the future.

3. It is very necessary to identify problems that may cause conflict in time. Therefore, in order to prevent existing contradictions from deepening, differences of opinion in the labor collective are detected and analyzed at this stage.

4. In some cases, it is found that the problems or conflicting ideas existing in the labor collective are eliminated by the workers themselves before they turn into a conflict. The parties solve the problem by mutually explaining their ideas and listening to each other's ideas. Sometimes, one of the parties compromises with the other side, thinking that it will be harmed by the conflict that will arise.

5. If the parties do not intend to compromise or come to a common conclusion, the ground is already created for the obvious start of the conflict.

6. The open period is when the conflict between the parties reaches its peak. Confrontations arise and the intensity of the conflict increases considerably. The parties try to harm each other in order to end the conflict in their favor. However, sometimes the parties forget their goals and objectives and do not take into account how much they can be harmed by this conflict. That is, the main goal for them is to harm the other party as much as possible.

7. The intensity of the conflict gradually decreases, as a result of the implementation of various preventive measures, the tense situation ends.

The authors note that after the end of the conflict, there are 2 types of cases in the labor collective:

- If, despite the end of the conflict, the parties have a negative attitude towards each other, this indicates that the problem between them has been partially resolved.

- If the parties have to work together for the realization of any mission and realize that it is important that both they and the enterprise do not suffer from this activity, in this case they put an end to all negative thoughts between them. Such a situation indicates that the problem between the parties has been completely resolved. [3]

In general, conflict is an opportunity for experimentation and innovation. No matter how sharp the disputes may be, by keeping them under control and managing them properly, it is possible to achieve beneficial results for the enterprise's activity in general. Conflicts also have the characteristic of bringing out the creativity of employees. According to Schweiger and his colleagues, as a result of conflict, various alternatives are proposed, their analysis is carried out, and as a result, an effective decision is made for effective action.

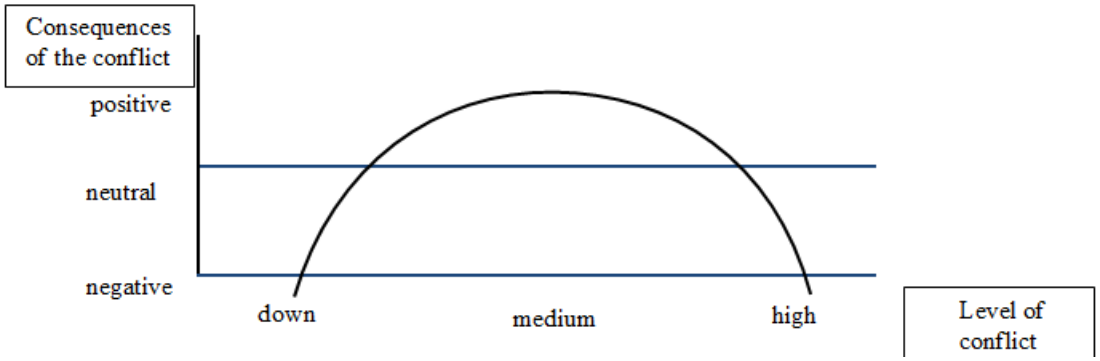

Figure 1 Consequences depending on the intensity of the conflict.

As can be seen in Figure 1, conflict intensity that is too low or too high leads to negative results, but with proper management and keeping the level of conflict at an optimal level, positive results can be achieved. In general, managers should anticipate the consequences of conflict and find appropriate solutions. If positive results are expected from the conflict, managers allow it to continue for a while, but if negative results are expected, it is appropriate to resolve the conflict quickly. The authors explain the stages of the conflict as follows:

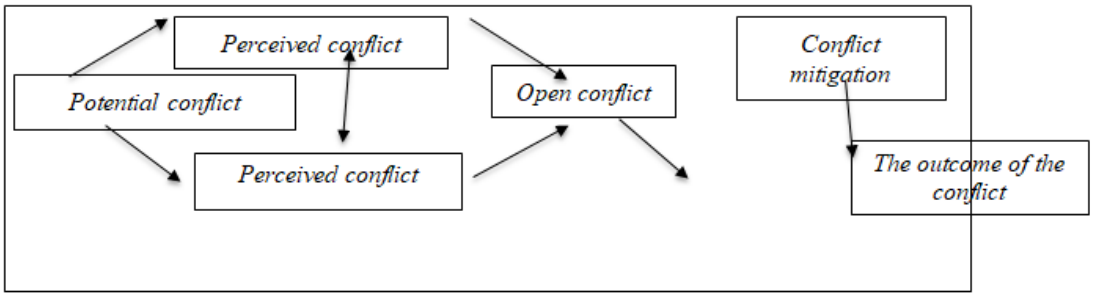

Figure 2 Stages of conflict

1. Potential conflict - There are reasons that can cause conflict in the labor team.
2. Perceived conflict - This stage is related to the aspect from which the employees approach the existing problems. It is for this reason that conflict is possible. Sometimes the causes of potential conflict in the work force may not be understood by the employees. Sometimes, when there is no reason, it is perceived by the employees as if there is a conflict within the collective.
3. Perceived conflict - characterizes the relationship between the parties. That is, it may happen that even though the parties have different opinions, they do not turn this situation into a conflict and do not intend to create a negative relationship between them. However, this is not always the case. In some cases, the parties feel their negative thoughts about each other and a kind of "hostility" arises between them. The resolution of such conflicts is quite complicated.
4. Open conflict - At this stage, the parties not only have negative thoughts about each other, they express their opinions and can even physically harm each other.
5. The result of the conflict - It is the last stage of the process. If a decision is made that is in the interests of both parties, they will completely resolve the conflict. However, in some cases, the conflict seems to be resolved superficially, and as a result, although the conflict situation has been eliminated in the current period, it appears in a more acute form in the future.
6. In order to develop the right measures and eliminate the conflict situation, it is first necessary to determine the causes of the conflict.

The causes of conflicts in the labor collective are divided into 2 categories:

- structural factors related to the activity of the enterprise;
- individual factors arising from the relationship between employees. [1]

Every enterprise is created with the intention of achieving achievements in a certain

sphere and moving forward successfully. V. Rajabli especially emphasizes the significant influence of the labor team and the relationship between employees in the implementation of these missions. Because the relationship between them directly affects labor productivity and enterprise development. However, it is very difficult to find an enterprise that is completely free from conflict situations. The main point to pay attention to here is how to manage the conflict situation. The author justifies this idea with the words of G. Zimmel. According to G. Zimmel and his supporters, conflicts do not always have negative results, they can be destructive only in 2 cases: either this situation is too rare or too frequent. During a conflict, different opinions can be put forward, as a result of which a more effective decision can be made to solve a particular problem. However, such ideas remain hidden in the labor collective, where conflicts are rare or not observed at all. In the labor collective, where there is excessive conflict, the workers work in a very stressful situation and a kind of "war" conditions are formed. The continuation of the situation gradually causes workers to become more tired due to stress and directly reduces labor productivity. Therefore, it is necessary to ensure the optimal balance of conflicts and manage them correctly. This is the responsibility of management and managers. As a result of the observations, it was found that managers spend about 20% of each working day just on conflict resolution.

Research methods used in the management of conflicts in the labor team

In this article survey method was used and answers based on **analysis of the main technical and economic indicators of the "H.Z. Taghiyev" (PMO).**

The quality of work depends on how active and enthusiastic the staff is, and on intra-team relations. Therefore, personnel management plays a leading role in the management system of the enterprise. The management of the labor force means a plan of actions implemented in order to ensure the effective activity of both the staff and individual employees.

Let's look at the analysis of some technical and economic indicators of the enterprise for 2019, 2020 and 2021:

Table 1. Technical and economic indicators for 2019

	Size unit	As of 2019		% Completion		The difference	
		Plan	Fact	According to the plan	of 2016 according to the fact	According to the plan	of 2018 according to the fact
Oil production	thousands of tons	67450	69574	103,1	101,8	2124	1257
Commodity oil	thousands of tons	67210	69045	102,7	101,7	1835	1128
Gas production	thousand m3	3600	5416	150,4	102,4	1816	127
Number of employees	person	745	726	97,4	100,5	-19	4
Salary fund	manat	8174994	7236089	88,5	106,8	-938905	458570
Average monthly salary per person	manat	914	809	88,5	104,9	-105	38

Compared to 2017, total oil production in 2019 is 1.8%, commodity oil is 1.7%, gas production is 2.4%, the number of employees is 0.5%, the wage fund is 6.8%, the average per person monthly salary increased by 4.9%.

Table 2. Technical and economic indicators for 2018

	Unit of measurement	As of 2018		% Completion		The difference	
		Plan	Fact	According to the plan	According to the plan of 2017	According to the plan	of 2017 according to the fact
Oil production	thousand tons	72000	62072	86,2	89,2	-9928	-7502
Commodity oil	thousand tons	71750	61507	85,7	89,1	-10243	-7538
Gas production	thousand m3	4000	4590	114,8	84,7	590	-826
Number of	person	745	724	97,2	99,7	-21	-2

employees							
Salary fund	manats	8089905	7822859	96,7	108,1	-267046	586770
Average monthly salary per person	manats	909	886	97,5	109,5	-23	77

In 2018, compared to 2017, total oil production decreased by 10.8%, commodity oil by 10.9%, gas production by 15.3%, the number of employees decreased by 0.3%, the wage bill and the average monthly salary per person and increased by 8.1% and 9.5% respectively.

Table 3. Technical and economic indicators for 2019

	Size	As of 2019		% Completion		The difference	
		Plan	Fact	According to the plan	According to the plan of 2018	According to the plan	of 2018 according to the fact
Oil production	thousand tons	68000	65134	95,8	104,9	-2866	3062
Commodity oil	thousand tons	67760	64541	96,5	104,9	-3219	3034
Gas production	thousand m3	3500	4287	122,5	93,4	787	-303
Number of employees	person	736	719	97,7	99,3	-17	-5
Salary fund	manats	8348631	8326700	99,7	106,4	-21931	503841
Average monthly salary per person	manats	945	947	100,2	106,9	2	61

In 2019, compared to 2018, the total oil production increased by 4.9%, commodity oil by 4.9%, the wage fund by 6.4%, and the average monthly salary per person by 6.9%. A 6.6% and 0.7% decrease was observed in gas production and the number of employees, respectively.

Table 4. Total and average list of employees for 2018-2021

	Unit of measurement	2018	2019	2020	2021
January	person	729	727	732	731
February	person	729	730	731	730
March	person	725	727	728	727
April	person	723	728	729	727
May	person	724	728	729	721
June	person	722	727	724	718
July	person	728	726	722	713
August	person	727	729	720	714
September	person	726	728	718	710
October	person	729	732	727	710
Noyabr	person	730	732	725	714
Dekabr	person	730	731	727	718
OSS	person	727	729	726	719

In 2016-2019, the number of employees and OSS (average list number) were recorded by month. In 2019, compared to 2016, OSS decreased by 2.2%.

Measures such as severe reprimands, reprimands, dismissal due to procrastination, deduction of fines from wages have been taken in connection with violations of labor discipline.

Conclusion

1. The conflict is an integral part of the labor force as it consists of employees who differ in certain characteristics; therefore, it is impossible not to encounter such a situation in any enterprise. It is for this reason that the potential causes of conflict, the experiences of other enterprises and foreign countries should be investigated and analyzed, and a corresponding action plan for conflict management and resolution should be developed. Thus, in order to promptly and effectively eliminate the tensions arising in the labor team, it is appropriate for the managers to keep the activities of the staff under control, intra-team relations and regularly organize trainings.

2. Since labor resources are important components of the enterprise's activity, efficient operation directly depends on the labor team. It is possible to see the effect of personnel flow on production in the regression model built on the basis of technical and economic indicators of "H.Z. Taghiyev" PMO. Thus, a 10% increase in the number of workers leads to a 24.8% increase in production, and a 10% increase in the number of released workers leads to a 18.9% decrease in production. Thus, in order to prevent the flow of personnel, a proper personnel policy should be developed. That is, it would be appropriate to determine the wages corresponding to the conditions of the market economy, set bonuses to motivate employees, build workplaces according to the requirements of employees, and automate production to ensure competitive activity.

REFERENCE

1. A.Ceylan, E.Ergün, L.Alpkan; Çatışmanın sebepleri ve yönetimi; İstanbul; 2000; səh. 39-51.
2. A.Mirzəyev; Konfliktlər və onların aradan qaldırılması; Şamaxı; 2018; səh.24.
3. Bolşakov A.Q. , Nesmelova M.Y. ; Təşkilatların konfliktologiyası; M3 Press; Moskva; 2001; səh. 216.
4. D.Levi; Group dynamics for teams; Sage publications; San Luis Obispo; 2016; səh.408.
5. E.Salayev; “Heyətin idarə edilməsinə iqtisadi metodların təsiri” mövzusunda magistr dissertasiyası; Bakı; 2015.
6. H.A.Cəfərli; İdarəetmə təhlili; “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı; Bakı; 2018; səh.234.
7. “High-level tripartite” seminar; Collective dispute resolution through conciliation, mediation, arbitration: European and ILO Perspectives; Nikosiya; 2007.
8. H.Seval; Çatışmanın etkileri ve yönetimi; 2006; səh.245-254.
9. M.G.Ergin; Örgütlerde çatışma və çatışmanın yönetimi; 2015; səh. 86.
10. M.Sarstedt; E.Mooi; A Concise Guide to Market Research ;Springer Science & Business Media; Heidelberg; 2011; səh.308.
11. P.Barrow, J.Martin, B.Plevan; International workplace dispute practices: key concepts for today’s global employers; 2012.
12. Pretoriya Universiteti; Chapter 4- Research methodology; 2003.
13. P.Schober, C.Boer; Correlation coefficients: Appropriate use and interpretation; Amsterdam; 2018; səh.1736-1768.
14. S.E.Howell; Conflict management: A literature review and study; 2014; səh.16-22.
15. S.Goundar; Research methodology and research method; Wellington; 2012; səh.43.
16. S.M.Aqil Burney, H.Saleem; Inductive and deductive research approach ; Karachi; 2008.
17. S.Sharma; Introduction to research methods; Paris; 2018; səh.9.
18. S.Yılmaz, P.Görecek; Örgütsel çatışma yönetimi ve stratejileri; İstanbul; 2019; səh.2768-2779.

PROCESS IDENTIFICATION IN BPM

ULVI SULEYMANOV
Baku Engineering University
Architecture and civil engineering/Industrial engineering(english)
ulvisuleymanov10@gmail.com
BAKU, AZERBAİJAN

AGASIF MAHMUDLU
Baku Engineering University
Architecture and civil engineering/Industrial engineering(English)
agasifmaxmudov@gmail.com
BAKU/AZERBAIJAN

KHAZAR NAJIMBAYLI
Baku Engineering University
Architecture and civil engineering/teacher
xanacimbayli@beu.edu.az
BAKU, AZERBAIJAN

ABSTRACT

Business process management (BPM) is a strategic approach that organizations use to optimize their processes and achieve better results. By aligning processes with strategic goals, BPM helps improve efficiency, effectiveness and overall productivity. One of the key aspects of BPM is the use of checklists. A checklist process is a standardized set of steps or tasks that must be completed to complete a specific process. This ensures consistency and helps reduce errors or omissions. Creating a checklist involves identifying the necessary steps, documenting them, and making sure they are clear and easy to follow. When it comes to classifying business processes, it is important to understand that different processes serve different purposes. For example, there are operational processes that focus on day-to-day activities such as order processing or customer service. In addition, there are management processes that involve decision making and resource allocation. Finally, there are support processes that provide assistance to other processes, such as IT support or HR. By correctly classifying processes, organizations can gain insight into their strengths and weaknesses. This allows them to identify areas for improvement and make informed decisions. For example, the company you mentioned, VMF, can analyse each process category separately to improve its overall performance and gain a competitive advantage in the market. Next, we will look at how the company achieves this.

KEY WORDS: BPM, BUSINESS PROCESS, CHECKLIST

XÜLASƏ

Biznes proseslərinin idarə edilməsi (BPM) təşkilatların öz proseslərini optimallaşdırmaq və daha yaxşı nəticələr əldə etmək üçün istifadə etdiyi strateji yanaşmadır. Prosesləri strateji məqsədlərə uyğunlaşdırmaqla BPI səmərəliliyi, effektivliyi və ümumi məhsuldarlığı artırmağa kömək edir. BPI-ın əsas aspektlərindən biri yoxlama siyahılarının istifadəsidir. Yoxlama siyahısı prosesi müəyyən bir prosesi başa çatdırmaq üçün yerinə yetirilməli olan standartlaşdırılmış addımlar və ya tapşırıqlar toplusudur. Bu, ardıcıllığı təmin edir və səhvləri və ya çatışmazlıqları azaltmağa kömək edir. Yoxlama siyahısının yaradılması zəruri addımların müəyyən edilməsini, onların sənədləşdirilməsini və onların aydın və asan izlənilməsini təmin etməyi əhatə edir. Biznes proseslərinin təsnifatına gəldikdə, müxtəlif proseslərin müxtəlif məqsədlərə xidmət etdiyini başa düşmək vacibdir. Məsələn, sifariş emalı və ya müştəri xidməti kimi gündəlik fəaliyyətlərə diqqət yetirən əməliyyat prosesləri var. Bundan əlavə, qərarların qəbulu və resursların bölüşdürülməsini əhatə edən idarəetmə prosesləri var. Nəhayət, İT dəstəyi və ya HR kimi digər proseslərə kömək edən dəstək prosesləri var. Prosesləri düzgün təsnif etməklə, təşkilatlar öz güclü və zəif tərəflərini başa düşə bilərlər. Bu, onlara təkmilləşdirilməli sahələri müəyyən etməyə və əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Məsələn, qeyd etdiyiniz VMF şirkəti ümumi performansını yaxşılaşdırmaq və bazarda rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün hər bir

proses kateqoriyasını ayrı-ayrılıqda təhlil edə bilər.Daha sonra şirkətin buna necə nail olduğuna baxacağıq.

AÇAR SÖZLƏR: BPI, CHECKLIST, BIZNES PROSESI

INTRODUCTION

Business Process Management

Business process management (BPM) is a structured approach to improving the processes that organizations use to accomplish their work, serve their customers, and generate business value. A business process is an activity or set of activities that helps meet an organization's goals, such as increasing profits or promoting workforce diversity. BPM uses various methods to improve a business process by analysing it, modeling how it works in different scenarios, implementing changes, monitoring the new process and continuously improving its ability to generate the results that companies want.

Business process management is a broad discipline and, by definition, a dynamic one, given how the organizational roles, rules, tactics, business objectives and other elements it encompasses are constantly changing. Over the years, BPM has housed a variety of optimization methodologies, from six sigma and lean management.

As some companies' business processes became too large and complex to manage without the help of automated tools, BPM software products were developed to support large-scale business change. These BPM technologies have in turn evolved, driven by advances in AI , machine learning, and other so-called intelligent technologies that provide new ways to discover, design, measure, improve, and automate workflows. With the rise of digital business, the traditional focus for business process management on back-end processes has shifted to now include optimizing customer and employee engagement systems.

Process checklist

A process checklist is a tool used to ensure that all necessary steps are completed in a particular process or task. It serves as a guide to ensure that nothing is missed or forgotten, helping to eliminate human error and increase efficiency. It can be as simple as a list of tasks written on a piece of paper, or it can be a more comprehensive checklist template created using checklist software. The checklist should outline all the steps involved in the process, from start to finish, and provide detailed instructions for each step.

Using a process checklist can be especially beneficial for complex processes or tasks that require multiple people or departments to work together. It helps to create a logical flow and ensures that everyone is on the same page. The checklist can be created by subject matter experts who are familiar with the process, as they will have a good understanding of the crucial and key steps. It is important to involve all relevant parties in the creation of the checklist to ensure that nothing is overlooked. The checklist should be reviewed and updated regularly to reflect any changes in the process or to address any common pitfalls that may arise. It's also important to have a clear system for tracking the status of checklists, such as using checklist software that allows for checklist notifications and provides details on incomplete checklists.

How process checklist is created?

Step 1: Select the process Start with the basics. You can't exactly make a process checklist if you don't know which process you're going to make it for, you know? So, start by making a list of all the processes you want a checklist for. But for this example, let's say you're making a process checklist for employee onboarding.

Step 2: Set up the checklist outline Write out all the steps that go into the onboarding process. You don't need to go into all the details of each task in the process. You're just creating a skeleton, a template. It should look something like:

Collect basic information
Conduct background check
Prepare contract
Send contract
Welcome new employee

You get the idea. Just get all the steps written out and double-check to ensure you didn't miss anything.

Step 3: Fill in the checklist Now you can add details to each of the steps. Put in whatever explanations each step needs, additional reminders, anything. This could include something like reminding the checklist user which tax forms the new hire needs to fill out. Adding details like this helps give context to the tasks in the process checklist and ensures everything is done thoroughly.

Step 4: Add special features This is the fun part! Process checklist software comes with all types of special features to customize your checklists. These are often things such as:

Automation
Conditional logic
Email widgets
Images and video

Step 5: Test it out Finally, make sure you test it out before you implement it. Give it to a couple of people to work through first. They can let you know if everything works, if anything is confusing, if you've forgotten to add something, or if anything is unclear.

Benefits of using a process checklist

Using process checklists comes with several benefits. Keeping things organized is one of the bigger ones, but that's not the only value they offer. Makes processes more standardized and centralized (everything always works the same and essential information is kept all in one place) Sets clear expectations for whoever uses them (they understand the desired outcome and how to get there) Encourages collaboration (from interns to leadership, everyone can get on board with process checklists and multiple team members can use one at the same timeş

Process categories

A useful way of classifying business processes is to identify and define core, support and management processes. Business process classification is important to be able to develop an effective business process architecture.

Core processes

Core processes are end-to-end, cross-functional processes that directly deliver value to external clients or intermediaries. Core processes are often referred to as "primary" processes as they represent the essential activities an organisation performs to achieve its goals and objectives, fulfil its mission and attain its vision. These processes make up what is called the value chain, which is the set of high level, interconnected core processes each of which adds value to the product or service. The value chain creates and delivers the product or service, which ultimately delivers value to customers.

Core processes can exist within organizational functions but usually move across functions and departments, or even across and between enterprises. Core processes are those involved in the development and creation of the product or service, the marketing and transfer to the service beneficiary or buyer, as well as customer feedback or after-sale support of the product or service. Core processes are the engines of the value chain and need to work seamlessly together to achieve real customer value. The number of core processes in an organization, regardless of size, is between four and eight. An organization's ability to clearly identify and manage its core processes is a strategic capability for that organization.

Core processes have strategic importance, have a major impact on an organisation and are critical to its success. If core processes are performed well, excellent service delivery can be provided but could pose a major strategic weakness if they are ineffective, inefficient or not managed. Core processes are essentially operational, enabling service delivery by directly providing the organization's outputs and value to external key customers in the form of products, services, support or information. Core processes do not manage or provide internal services.

Support processes

Support processes are enabling processes designed to assist the value-delivering core processes by providing the resources and infrastructure required by primary processes. The main difference between support and core processes is that support processes add value to internal customers and do not directly deliver value to external customers, while core processes do. Examples of support processes include provision of information technology, finance and human resource services, as well as the provision of goods and services to internal customers. Each of these support processes may

involve a resource delivery lifecycle, and are often associated with functional areas of the organisation. Support processes can and often do cross functional boundaries. For example, the process of providing internal capacity does not directly deliver value to external customers but supports an organisation's ability to deliver mandated products or services. The fact that support processes do not directly deliver value to customers does not mean that they are unimportant to an organisation. Support processes can be critical and strategic to organizations as they directly affect the ability of an organisation to execute core processes effectively.

Management processes

Management processes are designed to plan, measure, monitor and control business activities. They ensure that a core or support process meets operational, financial, regulatory and legal requirements. Management processes do not directly add value to customers, but are necessary in order to ensure the organisation operates effectively and efficiently.

Business process architecture, which is a description of the structure of the business processes in an organisation, defines and classifies processes by category, as well as the level of detail. The identification and understanding of core, support and management processes at architecture as well as detailed level, is an essential starting point for a successful business process management initiative.

RESEARCH

Similarly, there are only two advertising problems: awareness problem, perception problem. The purpose of all advertising strategies, tactics, and executions is ultimately to solve one or both of those two problems. So let's go into them a bit.

Awareness Problem: Not enough of your target audience(s) know about you.

There's a few ways you can address this problem. The first is the easiest…

Buy a bunch of advertising. Paid advertising is by far the most efficient and simplest way of getting more people to be aware of your company. Costs are basically based on how many eyeballs or ears will be exposed to your ad (pay-per-click is an exception). The more you spend, the more likely people will be aware of you.

However, that's usually not the answer any business owner wants to hear. So an alternative is to be more selective in your media buying. Select the media vehicles that only your target is likely to use.

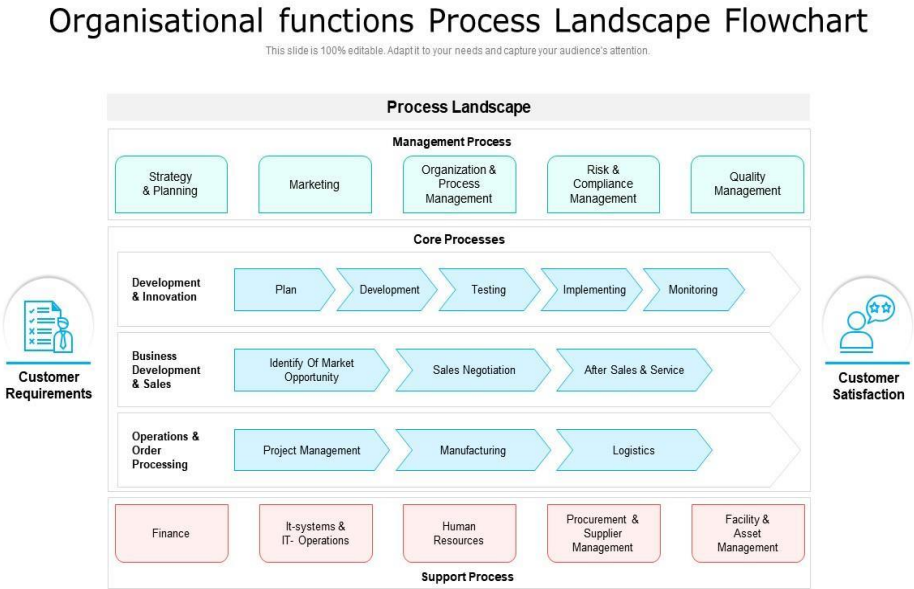

CASE STUDY

VMF company - The purpose of the study is what types of processes occur in the VMF company and how to correctly identify their types. There are mainly three types of business processes, let's look at each type in detail.

Operational processes:

Operational processes, often termed as primary processes, are the day-to-day tasks that directly impact the customer experience or the core business. They are the frontline processes that deal with the company's main activity.

- Receiving the order from the customer
- Checking product availability
- Confirming the order
- Packaging and shipping
- Providing the customer with a tracking number
- Ensuring delivery and receiving feedback

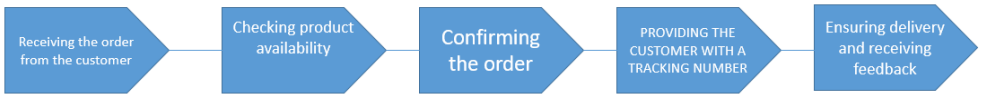

The main superiority of the company over other companies is ensuring delivery and receiving feedback.

Supportin processes:

Supporting processes, while not being core business activities, play a role in the efficiency and effectiveness of operational processes.

- Recording daily financial transactions
- Reconciling bank statements
- Preparing monthly financial statements
- Conducting internal audits
- Filing tax returns

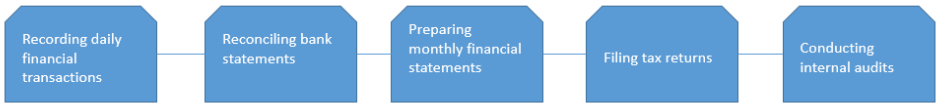

Management processes

Management processes are activities that govern operational processes. They involve decision-making and strategic planning to ensure the organization is on the right track to achieving its objectives.

- Establishing policies and procedures
- Ensuring compliance with laws and regulations
- Conducting regular board meetings
- Reviewing organizational performance
- Engaging with stakeholders

CONCLUSION

To conclude, Business Process Management (BPM) is a powerful approach that helps organizations optimize their processes and achieve better results. By aligning processes with strategic goals, implementing checklists, and categorizing processes effectively, companies can enhance their efficiency, effectiveness, and overall performance. Here are a few suggestions for further exploration. Continuously evaluate and improve processes: Regularly review your processes to identify areas for improvement. Look for bottlenecks, redundancies, or outdated steps that can be streamlined or eliminated. Embrace automation and technology: Explore tools and technologies that can automate repetitive tasks, streamline workflows, and enhance collaboration. This can significantly improve efficiency and free up resources for more value-added activities. Foster a culture of process improvement: Encourage employees to contribute ideas and suggestions for process enhancements. By

involving your team in the improvement journey, you can tap into their expertise and create a culture of continuous improvement. Monitor performance and measure success: Establish key performance indicators (KPIs) to track the effectiveness of your processes. Regularly analyze data and metrics to identify trends, spot areas for improvement, and celebrate successes. Remember, BPM is an ongoing journey, and it requires commitment and dedication from the entire organization. By embracing BPM principles and implementing these suggestions, you can unlock the full potential of your processes and drive sustainable growth.

REFERENCES

1. Ensslin, L., Ensslin, S. R., Dutra, A., Nunes, N. A., & Reis, C. (2017, February 3). *BPM governance: A literature analysis of performance evaluation*. Business Process Management Journal. https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/BPMJ-11-2015-0159/full/html
2. Rees, W. D., & Porter, C. (2002, February 1). *The use of case studies in Management Training and development. part 1*. Industrial and Commercial Training. https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/00197850210414026/full/html
3. Espino-Rodríguez, T. F., & Rodríguez-Díaz, M. (2014, January 28). *Determining the core activities in the order fulfillment process: An empirical application*. Business Process Management Journal. https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/BPMJ-01-2013-0012/full/html
4. Wu, X., Li, Y., Liu, H., & Zhang, K. (2022, March 30). *Influence of it support on firms' cross-channel integration: The moderating role of institutional environment*. Industrial Management & Data Systems. https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/IMDS-07-2021-0457/full/html
5. Singh, S. K., & Jenamani, M. (2023, November 20). Processchain: A Blockchain-based framework for privacy preserving cross-organizational business process mining from distributed event logs. Business Process Management Journal. https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/BPMJ-11-2022-0558/full/html

KİÇİK VƏ ORTA BIZNESLƏRDƏ PROSESLƏRİN AVTOMATLAŞDIRILMASI ZAMANI QARŞILAŞILAN MANEƏLƏR VƏ HƏLLI İSTİQAMƏTLƏRİNİN MÜXTƏLİF ASPEKTLİ TƏHLİLİ

RƏŞİD BAYRAMLI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzi
residbayramli9@gmail.com
XIRDALAN, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Günümüzdə rəqəmsal transformasiyaların intensiv inkişafı sosial varlıq olan biznesə də öz təsirini göstərmişdir.Rəqəmsal innovasiya əlbəttə ki, gətirdiyi töhvələrlə yanaşı eyni zamanda texniki və psixoloji manelərlə qarşılaşma ehtimalı yaradır.Azərbaycanda bizneslərin inkişafının ümumi iqtisadiyyatın lokomotivi olacağını əsas alaraq, bu sahənin rəqəmsallaşması zamanı yarana biləcək, texniki, psixoloji, inzibati və bürokratik maneələr araşdırılmışdır.Təqdiqat işində İsveç Rəqəmsallaşma modeli əsasında müqayisəli təhlillər verilmiş, ordakı təcrübələrin Azərbaycanda mümkün tətbiqi istiqamətləri incələnmiş və perspektivlər haqqında məlumat verilmişdir.Tezisdə həmçinin müşahidə metodu ilə 100-dən (yüzdən) çox şirkətdə proseslərin avtomatlaşdırılması zamanı qarşılaşılan maneələr incələnmiş, tətbiq olunmuş effektiv həll yolları verilmişdir.Sorğu əsasında sahibkarların rəqəmsallaşmadan gözləntiləri, əldə etmək istədikləri faydalar ələ alınmışdır.Eyni zamanda biznesin avtomatlaşdırılması istiqamətində peşəkar fəaliyyəti ilə tanınan 5 (beş) mütəxəssislərlə müsahibə əsasında real keyslər incələnmişdir.Eyni zamanda induksiya və deduksiya metodlarına istinad edilmişdir. Ölkəmizdə Kiçik və Orta bizneslərin kifayət qədər olması,onlar üçün rəqəmsallaşma tendensiyalarının hər ötən gün daha da aktuallaşması və bu sahənin inşkişafı ilə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf etdirilərək ümumilli gəlirin artımı nəticəsində rifahın təmin olunması mövzunu aktual edir.Araşdırmanın nəticəsində gəlinmiş qənaətə uyğun olaraq təkliflər planının hazırlanıb Rəqəmsal İnkişaf Üzrə dövlət təşkilatlarına və İqtisadiyyat Nazirliyinə təqdim olunması hədəflənmişdir.

Araşdırmanın nəticəsində şəffaf rəqəmsal mühitin formalaşmasındakı manelərin aşılması yollarının aşkarlanması, dünya praktikasında uğurlu layihələrin lokal analogiyasının tətbiqi əsas prioritetlərdəndir.

AÇAR SÖZLƏR:

Rəqəmsal Inkişaf, Kob-Larda Avtomatlaşma, Rəqəmsallaşmaya Qarşi Maneələr, Rəqəmsal Adaptasiya

Key Words: *Digital Development,Automation In Smes, Barriers To Digitalization,Digital Adaptation*

GIRIŞ

Bugünkü sürətlə inkişaf edən qlobal iqtisadiyyatda kiçik və orta sahibkarlıq (KOB) innovasiyaların, iqtisadi artımın və iş yerlərinin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Bir çox başqa ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da KOB-lar sahibkarlıq mənzərəsinin əsasını təşkil edərək ölkənin iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verir. Biznes mənzərəsi getdikcə daha rəqabətli və texnologiyaya əsaslanan bir vəziyyətə düşdükcə, Azərbaycanda KOB-lar əməliyyat səmərəliliyini artırmaq, prosesləri rasionallaşdırmaq və bazarda rəqabətədavamlı qalmaq üçün avtomatlaşdırma həllərini qəbul etmək ehtiyacı ilə üzləşirlər.Biznes proseslərinin avtomatlaşdırılması KOB-lara məhsuldarlığın artırılması, xərclərə qənaət, təkmilləşdirilmiş qərar qəbulu və təkmilləşdirilmiş müştəri təcrübəsi daxil olmaqla çoxsaylı üstünlüklər təklif edir. Bununla belə, avtomatlaşdırmanın uğurlu tətbiqinə aparan yol problemlərsiz deyil. Azərbaycanda KOB-lar avtomatlaşdırma texnologiyalarının onların əməliyyatlarına rahat inteqrasiyasına mane olan müxtəlif maneələrlə qarşılaşırlar. Bu maneələr maliyyə məhdudiyyətlərindən və məhdud texniki təcrübədən tutmuş mədəni müqavimətə və tənzimləmə mürəkkəbliyinə qədər dəyişə bilər.Bu məqalə Azərbaycanda KOB-ların biznes proseslərinin avtomatlaşdırılması zamanı qarşılaşdıqları maneələrin və onların həlli istiqamətlərinin hərtərəfli təhlilini aparmaq məqsədi daşıyır. Bu tədqiqat işi avtomatlaşdırma texnologiyalarının qəbuluna təsir edən çoxşaxəli aspektləri araşdıraraq, KOB-ların avtomatlaşdırma səyahətində daha effektiv istiqamət almasına kömək etmək üçün dəyərli fikirlər və praktiki tövsiyələr verməyə çalışır.Tədqiqatda KOB sahibləri, menecerlər və avtomatlaşdırma prosesində iştirak edən əsas maraqlı tərəflərlə kəmiyyət sorğuları və keyfiyyətli müsahibələri birləşdirən qarışıq metodlardan istifadə olunacaq. Tədqiqat nəticələrin uyğunluğunu və ümumiləşdirilməsini təmin etmək üçün Azərbaycanda müxtəlif sənaye,hokumət və regionlar üzrə KOB-ların təmsilçilərinə təqdim ediləcək.Bu tədqiqatın əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

1- Avtomatlaşdırma texnologiyalarını tətbiq edərkən Azərbaycanda KOB-ların üzləşdiyi əsas maneələri müəyyənləşdirmək,

2- Maliyyə, texniki, mədəni və tənzimləyici amillər də daxil olmaqla, bu maneələrin arxasında yatan səbəbləri araşdırmaq,

3- Avtomatlaşdırmanın Azərbaycanda KOB-ların ümumi fəaliyyətinə və rəqabət qabiliyyətinə təsirini araşdırmaq,

4- Müəyyən edilmiş maneələri aradan qaldırmaq və avtomatlaşdırmanın uğurlu tətbiqini asanlaşdırmaq üçün praktik həll istiqamətləri və strategiyaları təklif etmək,

5- Azərbaycanda KOB-ların avtomatlaşdırmanı mənimsəmələri üçün əlverişli mühitin yaradılması üçün dövlət təşkilatları, biznesə dəstək təşkilatları və digər maraqlı tərəflər üçün tövsiyələr vermək,

Azərbaycan sahibkarlıq kontekstində biznes proseslərinin avtomatlaşdırılması ilə bağlı çətinliklər və imkanlara işıq salmaqla, bu məqalə KOB-ların inkişafı və avtomatlaşdırmanın qəbulu ilə bağlı mövcud ədəbiyyata töhfə vermək məqsədi daşıyır.Tədqiqat işi aşağıdakı fəsilləri özündə cəmləşdirmişdir:

1. Biznesin avtomatlaşdırılmasının nəzəri metadoloji əsasları,
2. Şirkətlərdə avtomatlaşdırma prosesinin çətinlikləri və qarşılaşılan başlıca problemlər,
3. KOB-ların avtomatlaşdırma prosesi zamanı qarşılaşılan xərc və təlim problemlərinin həlli istiqamətləri,
4. Avtomatlaşdırmanın biznes,dövlət və struktur orqanlara faydaları,
5. Azərbaycanda neft iqtisadiyyatından rəqəmsal iqtisadiyyata keçid.

Bu tədqiqatın nəticələri və tövsiyələri Azərbaycanın dinamik biznes landşaftında dayanıqlı inkişafı, texnoloji tərəqqi və dayanıqlığı təşviq edən effektiv strategiyaların formalaşdırılmasına kömək edən KOB-lar, siyasətçilər və tədqiqatçılar üçün dəyərli mənbə rolunu oynaya bilər.

TƏDQIQAT METODU

Qarşıya qoyulmuş məsələni həll etmək üçün istifadə edilmiş metod və materiallar göstərilir. Aparılmış elmi təcrübələr nəticəsində əldə edilən cədvəllər, blok-sxemlər, qrafiklər göstərilir. Bu fəsildə tədqiqat işinin səmərəliliyi açıqlanmır, ancaq aparılmış təcrübə və nəticəsi açıqlanır. Tədqiqat işində əsas etibarı ilə

kiçik orta bizeslərdə proqram təminatlarının tətbiqi, avtomatlaşmış mühitdə idarəetmə, rəqəmsal transformasiyaya keçid meyilləri incələnmişdir. Tədqiqat zamanı 100-ə yaxış kiçik və orta biznesin daxili prosesləri müşahidə olunmuşdur.Müşahidənin nəticəsində mövcud problemlər aşkarlanmışdır. Eyni zamanda biznesin avtomatlaşdırılması istiqamətində ölkəmizdə tanınmış bir neçə konsultant ekspertlə müsahibə aparılmışdır. Bunlardan biri 20 ilə yaxındır ki, ölkəmizdə biznesin avtomatlaşması istiqamətində böyük həllərin tətbiqini həyata keçirmiş olan ekspert Emin Əsgərovdur. Emin Əsgərovla müsahibə zamanı xüsusi ilə ölkəmizdə idarəetmə uçotunun avtomatlaşdırımasına ehtiyacın olduğu vurğulanmışdır. Sahibkarların Mənfəət və Zərər, Balans, Pul axını kimi vacib qərar vermə aləti olan hesabatları hələ də excel və ya kağız daşıyıcılar üzərində əldə etdikləri, bunu səbəbilə də uğurlu qərarların verilməsi üçün qarşılıqlı təhlillərin aparılmasından məhrum olmaları qeyd edilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı tədqiqat işində deduksiya və induksiya metodlarından itifadə olunaraq rəqəmsallaşmanın mikro və makro mühitdə incələnməsi həyata keçirilmişdir.

Biznesin avtomatlaşdırılmasının nəzəri metadoloji əsasları

Bizneslər əlbəttə ki, bir çox fəaliyyətlərdən ibarətdir. Xüsusilə bu fəaliyyətlər əməliyyatlar adı altında qeydiyyat tələb edir.Günlük alış,satış,mədaxil,məxaric və sair kimi bir çox prosesləri fərdlər icra etmək məcburiyyətində qalırlar. Düzdür avtomatlaşma o demək deyil ki, insan faktorundan tamamilə azad olunacaq, lakin avtomatlaşma biznes proseslərin daha dəqiq, qüsursuz və operativ icrasına zəmin yaradır. Biznesdə proseslərin avtomatlaşmasının təhrifini verməli olsaq onu aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

"*Biznes proseslərin avtomatlaşdırılması dedikdə vaxt alıcı, dəqiqlik tələb edən fəaliyyətlərin rəqəmsal mühitdə optimal şəkildə təşkili və icrası nəzərdə tutula bilər.*"

Biznesin avtomatlaşması həmçinin təşkilatlara mütəlif istiqamətlərdəki informasiya axınının vahid platforma üzərindən mübadiləsi imkanını veririr. Hansı ki, bu da şəffaf nəzarət və vaxtında operativ müdaxilələri əlçatan edir.

Şirkətlərdə avtomatlaşdırma prosesinin çətinlikləri və qarşılaşılan başlıca problemlər

Bizneslərin rəqəmsal mühitdə idarə olunması optimallığı gətirdiyi kimi özü ilə avtomatlaşma qərarı zamanı və avtomatlaşmanın tətbiqi zamanı müxtəlif çətinliklət gətirə bilər.Bu çətinlikləri aşağıdakı kimi ələ almaq mümkündür:

Avtomatlaşdırmanın şirkətlər üçün maddi cəhətdən yüksək xərcli olması: yüksək xərclər avtomatlaşdırma prosesinin ən böyük problemlərindən biridir. Yeni texnologiyaların alınması, quraşdırılması, inteqrasiyası və saxlanması baha başa gələ bilər. Bundan əlavə, mövcud kadrların hazırlanması və yeni bacarıqların mənimsənilməsi üçün maliyyə vəsaiti tələb olunur.Bu problemin aradan qaldırılması üçün şirkətlər aylıq icarə ilə əldə edilməsi mümüknün olan SAAS (software as a service/icarəyə verilən proqram təminatı) hələrindən faydalana bilər və ya innovasiya üçün ayrılmış bəzi qrantlardan yararlana bilərlər.

Kadr hazırlığı və qəbul prosesindəki çətinliklər: Bu, insanların dəyişən biznes proseslərinə və yeni texnologiyaların qəbuluna müqavimət göstərə biləcəyi mədəni dəyişikliyi əhatə edir. Bu vəziyyətdən çıxmaq üçün müəssisələr kadr hazırlığına və dəyişikliklərin idarə edilməsinə diqqət yetirməlidirlər.

Biznes proseslərinin mürəkkəbliyi: bu KOB-ların avtomatlaşdırılması prosesində başqa bir problemdir. Bir çox müəssisənin mürəkkəb və fərdiləşdirilmiş biznes prosesləri ola bilər. Bu prosesləri avtomatlaşdırmaq üçün uyğun texnologiyalar tapmaq və inteqrasiya etmək çətindir. Bu zaman biznes prosesləri dəqiq təhlil edilməli və optimallaşdırılmalıdır. Bu isə vaxt və resurslar tələb edir. Texnoloji maneələr avtomatlaşdırma prosesini çətinləşdirən amillərdəndir. Yeni texnologiyaların sürətli inkişafı KOB-ların bu texnologiyalarla ayaqlaşmasını çətinləşdirə bilər. Xüsusilə, məlumat analitikası və süni intellekt kimi mürəkkəb proqram təminatının və qabaqcıl texnologiyaların başa düşülməsi və tətbiqi vaxt apara bilər və təcrübə tələb edə bilər. Bu texnoloji maneələri aradan qaldırmaq üçün KOB-ların müvafiq məsləhət və təlim resurslarına çıxışı olması vacibdir.

Mövcud infrastrukturun uyğun olmaması: Avtomatlaşdırma prosesində başqa bir problemdir. Bəzi KOB-ların köhnə və ya yetərsiz texnoloji infrastrukturu ola bilər. Bu, yeni avtomatlaşdırma sistemlərinin inteqrasiyasına və səmərəli fəaliyyətinə mane ola bilər. İnfrastrukturun yenilənməsi və uyğunlaşdırılması üçün əlavə səy və resurslar tələb oluna bilər.

KOB-ların avtomatlaşdırma prosesi zamanı qarşılaşılan xərc və təlim problemlərinin həlli istiqamətləri

KOB-larda avtomatlaşdırma prosesində xərcləri azaltmaq üçün aşağıdakı strategiyalar tətbiq oluna bilər:

Ehtiyac təhlilinin aparılması: İlk addım biznesin avtomatlaşdırması lazım olan xüsusi biznes proseslərini və bu proseslərin hansı sahələrdə xərclərə təsir etdiyini müəyyən etməkdir. Ehtiyacların təhlili diqqəti avtomatlaşdırmanın xərcləri azalda biləcəyi sahələrə və biznesin ən çox faydalanacağı proseslərə yönəldir.Avtomatlaşdırma üçün istifadə olunacaq proqram və alətləri seçərkən xərc-effektivlik ön planda olmalıdır. Açıq mənbə proqram təminatı, pulsuz alətlər və ya bulud əsaslı xidmətlər kimi daha qənaətcil variantlar nəzərdən keçirilməlidir. Eyni zamanda, lisenziya xərcləri, texniki xidmət və yeniləmə xərcləri kimi amillər də nəzərə alınmalıdır.Bütün biznes proseslərini eyni vaxtda avtomatlaşdırmaq əvəzinə, kaskad yanaşması xərcləri azalda bilər. Birincisi, yüksək qiymətə və ya yüksək məhsuldarlığa malik proseslər avtomatlaşdırıla bilər. Beləliklə, uğur və gəlir əldə olunduqca başqa proseslərə də start verilə bilər.Avtomatlaşdırma prosesində xərclənəcək resursları azaltmaq üçün autsorsinq xidmətlərdən yararlanıla bilinə.Məsələn, mütəxəssis konsaltinq firması və ya avtomatlaşdırma xidmətləri təklif edən şirkətlə əməkdaşlıq etməklə texnoloqların işə götürülməsi ilə bağlı birbaşa xərclərdən qaçınmaq olar. Avtomatlaşdırma prosesi üçün kadrların hazırlanması və öyrədilməsi xərcləri azaldıla bilinər. Təlim proqramları elə təşkil edilməlidir ki, kadrlar avtomatlaşdırılmış sistemlərdən necə istifadə etməyi və ən əsası onlardan necə yararlanmağı başa düşsünlər.Avtomatlaşdırma prosesi biznes proseslərini yenidən qiymətləndirmək və optimallaşdırmaq üçün bir fürsətdir.Avtomatlaşdırma prosesinə cəlb olunacaq kadrlar üçün fərdiləşdirilmiş təlim proqramlarının yaradılması vacibdir. Təlim proqramları avtomatlaşdırma texnologiyalarından və alətlərindən necə istifadə etməyi, biznes proseslərinin optimallaşdırılması və onların səmərəliliyinin artırılmasını əhatə etməlidir. Biznes daxilində mütəxəssisləri təlim resursları yaratmağa həvəsləndirə bilərsiniz. Məsələn, istifadəçi təlimatları, video dərsliklər, onlayn resurslar və ya daxili təlim sessiyaları kimi materiallar hazırlaya bilərsiniz. Bu resurslar işçilərin davamlı özünü inkişaf etdirməsinə imkan verə və prosesin davamlılığını dəstəkləyə bilər. Avtomatlaşdırma prosesində personalı dəstəkləmək üçün transformasiyaya dəstək qrupları yaradıla bilər. Bu komandalar heyətin suallarını cavablandıra, təlim ehtiyaclarını müəyyən edə və onlara prosesdə çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə kömək edə bilər. Bununla da personalın prosesə uyğunlaşması və avtomatlaşdırma texnologiyalarından səmərəli istifadə etməsi təmin edilir.

Avtomatlaşdırmanın biznes, dövlət və struktur orqanlara faydaları

Avtomatlaşdırma dövlət və struktur orqanlarına çoxsaylı üstünlüklər təklif edir, onların əməliyyatlarına optimalalıq gətirir və səmərəliliyini artırır. Qabaqcıl texnologiyalardan və ağıllı sistemlərdən istifadə etməklə avtomatlaşdırma, prosesləri sadələşdirə, qərarların qəbulunu təkmilləşdirə və resursların bölüşdürülməsini optimallaşdıra bilər. Dövlət və struktur qurumlar üçün avtomatlaşdırmanın bəzi əsas üstünlükləri bunlardır:

Artırılmış səmərəlilik: Avtomatlaşdırma əl ilə və təkrarlanan tapşırıqları minimuma endirərək dövlət və struktur orqanlarına öz resurslarını daha səmərəli şəkildə bölüşdürməyə imkan verir. İnzibati prosesləri, məlumatların daxil edilməsini, sənədlərin idarə edilməsini və digər gündəlik tapşırıqları avtomatlaşdırmaqla dəyərli vaxt və səy daha yüksək dəyərli fəaliyyətlərə yönəldilə bilər. Bu, məhsuldarlığın artmasına, xidmətin daha sürətli çatdırılmasına və ümumi səmərəliliyin artmasına səbəb olur.

Xərclərə qənaət: Avtomatlaşdırma insan səhvlərini aradan qaldırmaq, əl əməyinə ehtiyacı azaltmaq və resursların bölüşdürülməsini optimallaşdırmaqla əməliyyat xərclərini azaldır. Satınalma, büdcə və əmək haqqının idarə edilməsi kimi proseslərin avtomatlaşdırılması ilə bizneslər, dövlət və struktur qurumları səmərəsizliyi minimuma endirə, kadr xərclərinə qənaət edə və maliyyə uyğunsuzluğu riskini azalda bilər. Bundan əlavə, avtomatlaşdırma fırıldaqçılığın qarşısını almağa və maliyyə şəffaflığını təmin etməyə kömək edə bilər ki, bu da xərclərə qənaət və daha yaxşı resurs istifadəsinə səbəb olur.

Təkmilləşdirilmiş qərar qəbuletmə: Avtomatlaşdırma biznes,dövlət və struktur orqanlarına real vaxt rejimində dəqiq məlumatlara çıxış imkanı verir və effektiv qərar qəbul etməyə imkan verir. Avtomatlaşdırılmış məlumatların toplanması, təhlili və hesabatvermə sistemləri sahibkarlara, dövlər nümayəndələrinə və idarəçilərə sübuta əsaslanan qərarlar qəbul etməyə imkan verərək, vaxtında addımların atılmasını asanlaşdırır. Hərtərəfli və etibarlı məlumat əldə etməklə hökumətlər effektiv strategiyalar hazırlaya, resursların bölüşdürülməsini optimallaşdıra və yaranan çağırışlara və imkanlara sürətlə cavab verə bilərlər.

Təkmil uyğunluq və idarəetmə: Avtomatlaşdırma qaydalarda, siyasətlərdə və prosedurlarda uyğunluğu təmin etməyə kömək edir. Uyğunluğun monitorinqi, auditi və hesabat verməsi üçün

avtomatlaşdırılmış sistemləri tətbiq etməklə bizneslər,dövlət və struktur qurumlar uyğunsuzluq riskini azalda və şəffaflığı artıra bilər. Avtomatlaşdırma həmçinin standartlaşdırılmış proseslərin sürətli icrasına imkan verir, səhvlərin baş vermə ehtimalını azaldır və tənzimləyici tələblərə ardıcıl riayət olunmasını təmin edir. Bu da idarəetmə təcrübələrini artırır və ictimai qurumlara inamı gücləndirir.

Təkmilləşdirilmiş dövlət xidmətlərinin göstərilməsi: Avtomatlaşdırma dövlət xidmətlərinin çatdırılmasını yaxşılaşdırır, onları daha əlçatan, səmərəli və vətəndaş mərkəzli edir. Onlayn portallar, özünəxidmət platformaları və avtomatlaşdırılmış iş axınları vətəndaşlara dövlət xidmətlərinə rahat və tez daxil olmaq imkanı verir. Avtomatlaşdırma icazələrin verilməsi, lisenziyaların işlənməsi, vətəndaş sorğularının idarə edilməsi və ictimai qeydlərin idarə edilməsi kimi prosesləri asanlaşdıra bilər. Bu, bürokratiyanın azalmasına, cavab müddətinin qısalmasına və müştəri məmnuniyyətinin artmasına gətirib çıxarır.

Məlumat təhlükəsizliyi və məxfilik: Avtomatlaşdırma bizneslər,dövlət və struktur qurumlar üçün məlumat təhlükəsizliyi və məxfilik tədbirlərini gücləndirə bilər. Avtomatlaşdırılmış sistemlər icazəsiz giriş və ya məlumatların pozulması riskini minimuma endirməklə, giriş nəzarətlərini, şifrələməni və məlumatların anonimləşdirilməsi üsullarını tətbiq edə bilər. Avtomatlaşdırılmış məlumatların mühafizəsi mexanizmlərini tətbiq etməklə hökumətlər həssas vətəndaş məlumatlarının məxfiliyini təmin edə və kritik sistemlərin bütövlüyünü qoruya bilər.Həmçinin bizneslər bunun vasitəsi ilə müştəri məlumatlarının məxfiliyini efektiv şəkildə təşkil edə bilər.

Ölçüləbilənlik və çeviklik: Avtomatlaşdırma bizneslər,dövlət və struktur orqanlarına öz əməliyyatlarını səmərəli şəkildə genişləndirməyə və dəyişən ehtiyaclara uyğunlaşdırmağa imkan verir. Avtomatlaşdırılmış sistemlər əhəmiyyətli əlavə resurslar olmadan artan iş yüklərinin öhdəsindən gələ bilir və genişmiqyaslılığı təmin edir. Bundan əlavə, avtomatlaşdırma tələblər inkişaf etdikcə proseslərin asanlıqla dəyişdirilməsinə və ya yenidən konfiqurasiyasına imkan verməklə çevikliyi təmin edir. Bu çeviklik biznes,dövlət və struktur orqanlarının yeni çağırışlara və imkanlara anında cavab verə bilməsini təmin edir.

Məhsuldarlığın artırılması: Avtomatlaşdırma təkrarlanan və vaxt aparan vəzifələri avtomatlaşdıraraq iş proseslərində məhsuldarlığı artırır. Daha az insan səhvi ilə iş daha sürətli və daha dəqiq yerinə yetirilir. Bu, şirkətə öz resurslarından daha səmərəli istifadə etməyə imkan verir. İnsan faktorunun yaratdığı səhvlər avtomatlaşdırma sayəsində azalır. İnsanların yorğunluğu, diqqətinin dağılması və ya anlaşılmazlıq kimi faktorlar səbəbindən baş verən səhvlər avtomatlaşdırma ilə minimuma endirilir. Bu, biznesin müştəri məmnuniyyətini artırır və baha başa gələn səhvlərin qarşısını alır. Avtomatlaşdırılmış biznes prosesləri insan faktoru məhdudiyyətlərinin səbəb olduğu gecikmələri və sürət itkilərini aradan qaldırır. Avtomatlaşdırılmış sistemlər tapşırıqları daha tez və fasiləsiz yerinə yetirə bilir. Bu, biznesin rəqabət qabiliyyətini artırır və müştəri tələblərini daha sürətli qarşılamaq imkanı verir. Avtomatlaşdırma biznes proseslərinin daha sürətli və səhvsiz icrasını təmin edir. Müştərilər daha sürətli cavablar alır, daha yaxşı xidmət alır və vaxt itkisinin qarşısı alınır. Avtomatlaşdırılmış sistemlər müştəri tələblərini daha effektiv şəkildə izləyə və müştəri məmnuniyyətini artırmaq üçün daha yaxşı təcrübə təmin edə bilər. Avtomatlaşdırma prosesi işçi qüvvəsinə ehtiyacı azaltmaqla müəssisələrin xərclərini azaldır. Biznes proseslərini avtomatlaşdırmaqla məhsuldarlıq artır, səhvlər azalır və daha az vaxt və resurslar sərf olunur. Bu, müəssisələrin xərclərini azaldır və gəlirliliyi artırır. Avtomatlaşdırma prosesi müəssisələrin məlumatların təhlili və hesabat vermə proseslərini sadələşdirir. Avtomatlaşdırılmış sistemlər böyük həcmdə verilənləri daha tez və dəqiq təhlil edə bilir. Bu, müəssisələrə daha yaxşı qərarlar qəbul etməyə və rəqabət üstünlüyü əldə etməyə imkan verir.

Azərbaycanda neft iqtisadiyyatından rəqəmsal iqtisadiyyata keçid

Tarixən öz neft və qaz ehtiyatlarından asılı olan Azərbaycan neftə əsaslanan iqtisadiyyatdan rəqəmsal iqtisadiyyata keçidi fəal şəkildə davam etdirir. Bu dəyişiklik iqtisadi mənzərəni diversifikasiya etmək, məhdud resurslardan asılılığı azaltmaq və inkişaf etməkdə olan texnologiyaların təqdim etdiyi imkanlardan istifadə etmək məqsədi daşıyır. Rəqəmsal iqtisadiyyatı mənimsəməklə Azərbaycan innovasiyaları dəstəkləməyə, rəqabət qabiliyyətini artırmağa və gələcək üçün davamlı artım yaratmağa çalışır. Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid Azərbaycan üçün çoxlu üstünlüklər verir. Bu transformasiyanın bəzi əsas cəhətləri bunlardır:

İqtisadi diversifikasiya: Neft gəlirlərindən asılılığını azaltmaqla və rəqəmsal iqtisadiyyatı şaxələndirmək yolu ilə Azərbaycan neftin qeyri-sabit qiymətləri və bazar dəyişkənliyi ilə bağlı riskləri azalda bilər. Rəqəmsal iqtisadiyyat informasiya texnologiyaları, telekommunikasiya, e-ticarət, proqram

təminatının inkişafı, rəqəmsal xidmətlər və innovasiyaya əsaslanan sənayelər kimi sektorları əhatə edir. Bu sektorları təşviq etməklə Azərbaycan neft bazarındakı qeyri-müəyyənliklərə daha az həssas olan dayanıqlı iqtisadiyyat qura bilər.

İnnovasiya və Sahibkarlıq: Rəqəmsal iqtisadiyyat innovasiyaları, sahibkarlığı və biliyə əsaslanan sənayelərin inkişafını təşviq edir. İnnovasiya mədəniyyətini təşviq etməklə, startaplara və texnologiyaya əsaslanan müəssisələrə dəstək verməklə Azərbaycan öz yaradıcı potensialını üzə çıxara və ən müasir texnologiyalara investisiya cəlb edə bilər. Bu, öz növbəsində, iş yerlərinin yaradılmasını stimullaşdıra, iqtisadi artıma təkan verə və rəqəmsal sahibkarların canlı ekosistemini inkişaf etdirə bilər.

Artırılmış Məhsuldarlıq və Səmərəlilik: Rəqəmsal iqtisadiyyat müxtəlif sektorlarda avtomatlaşdırma, optimallaşdırma və səmərəliliyin artırılmasına imkan verir. Rəqəmsal texnologiyalar və təcrübələri qəbul etməklə Azərbaycan biznesləri prosesləri sadələşdirə, xərcləri azalda və məhsuldarlığı artıra bilər. Məsələn, rəqəmsallaşma inzibati prosedurları sadələşdirə, onlayn əməliyyatları asanlaşdıra və təchizat zəncirlərini optimallaşdıra bilər. Bu təkmilləşdirmələr həm daxili, həm də beynəlxalq bazarlarda əməliyyat səmərəliliyinin və rəqabət qabiliyyətinin artmasına kömək edir.

Rəqəmsal bacarıqların inkişafı: Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid rəqəmsal texnologiyalardan istifadə və onu inkişaf etdirə bilən ixtisaslı işçi qüvvəsi tələb edir. Azərbaycan rəqəmsal bacarıqların inkişafının vacibliyini dərk edib və müvafiq sahələrdə təhsil və təlimi təkmilləşdirmək üçün təşəbbüslər irəli sürüb. Rəqəmsal savadlılıq proqramlarına, peşə təhsilinə və texnologiya və innovasiyaya yönəlmiş ali təhsilə sərmayə qoymaqla Azərbaycan öz vətəndaşlarının rəqəmsal dövr üçün lazımi bacarıqlarla təchiz olunmasını təmin edə bilər.

Elektron hökumət və Rəqəmsal xidmətlər: Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılmasını və səmərəli elektron hökumət çərçivəsinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Vətəndaşlara xidmətlərin bir pəncərədən göstərilməsini təmin edən "ASAN xidmət" kimi təşəbbüslərlə Azərbaycan artıq bu sahədə xeyli irəliləyiş əldə edib. Elektron dövlət xidmətlərini genişləndirmək və təkmilləşdirməklə Azərbaycan inzibati prosesləri təkmilləşdirə, bürokratiyanı azalda, dövlət xidmətlərinin vətəndaşlara və biznesə çatdırılmasını yaxşılaşdıra bilər.

Rəqəmsal infrastruktur və Bağlantı: Güclü rəqəmsal iqtisadiyyat etibarlı və yüksək sürətli bağlantıya, qabaqcıl telekommunikasiya infrastrukturuna və internetə geniş çıxışa əsaslanır. Azərbaycan ölkə daxilində əlaqəni təmin etmək üçün rəqəmsal infrastrukturun, o cümlədən genişzolaqlı şəbəkələrin və məlumat mərkəzlərinin genişləndirilməsinə sərmayə yatırır. Bu infrastrukturun inkişafı məlumat mübadiləsini, onlayn əməliyyatları və rəqəmsal xidmətləri asanlaşdırmaqla rəqəmsal iqtisadiyyatın böyüməsini dəstəkləyir.

Beynəlxalq əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq: Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid beynəlxalq maraqlı tərəflərlə əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq tələb edir. Azərbaycan öz strateji coğrafi mövqeyindən istifadə edə və qlobal texnologiya liderləri, sənaye ekspertləri və beynəlxalq təşkilatlarla fəal əlaqə saxlaya bilər. Əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə Azərbaycan rəqəmsal transformasiyasını sürətləndirmək və qlobal bazarlara çıxmaq üçün bilik, təcrübə və resurslara çıxış əldə edə bilər.

Yekun olaraq, Azərbaycanın neft iqtisadiyyatından rəqəmsal iqtisadiyyata keçidi davamlı inkişaf və iqtisadiyyatın diversifikasiyası üçün mühüm fürsətdir. Rəqəmsal iqtisadiyyatı mənimsəməklə Azərbaycan innovasiyaları inkişaf etdirə, ixtisaslı işçi qüvvəsini inkişaf etdirə, məhsuldarlığı artıra və dövlət xidmətlərinin göstərilməsini təkmilləşdirə bilər. Bu transformasiya strateji planlaşdırma, rəqəmsal infrastruktura investisiya, bacarıqların inkişafı, sahibkarlıq və innovasiyaların təşviqini tələb edir. Bu səylər vasitəsilə Azərbaycan özünü rəqəmsal dövrdə regional lider kimi göstərə və gələcək üçün firavan və dayanıqlı iqtisadiyyat yarada bilər.

NƏTICƏ

Azərbaycanda kiçik və orta müəssisələrdə (KOB) biznes proseslərinin avtomatlaşdırılması, Sahibkarlıq fəaliyyətində səmərəliliyin, rəqabət qabiliyyətinin və inkişafın artırılması üçün mühüm imkanlar təqdim edir.Potensial faydalara baxmayaraq, Azərbaycanda KOB-larda avtomatlaşdırmanın tətbiqi hələ ilkin mərhələdədir və həll edilməli olan bir sıra problemlər və məhdudiyyətlər var.KOB-larda avtomatlaşdırma tədbirlərinin uğurlu tətbiqini təmin etmək üçün texnoloji, təşkilati və insan faktorlarını nəzərə alan vahid yanaşmanın olması zəruridir.Müvafiq avtomatlaşdırma vasitələrinin mövcudluğu, sistemlərin inteqrasiyası və məlumatların idarə edilməsi kimi texnoloji amillər qüsursuz avtomatlaşdırma proseslərini asanlaşdırmaq üçün diqqət tələb edir.Lakin ölkəmizdə təəssüf ki, bunu edəcək yetərsayda ixtisaslı kadrlar mövcud deyil.Aydın avtomatlaşdırma strategiyaları, proseslərin optimallaşdırılması və

dəyişikliklərin idarə edilməsi də daxil olmaqla təşkilati amillər, KOB-lar daxilində uğurlu tətbiq üçün vacibdir.İşçilərin təlimi və işə cəlb edilməsi, bacarıqların inkişafı və iş yerinin dəyişmi ilə bağlı problemlərin həlli kimi insan faktorları avtomatlaşdırılmış proseslərə rəvan keçidin əldə edilməsində mühüm rol oynayır.

Araşdırmanın nəticəsinə əsasən aşağıdakı təkliflər irəli sürülmüşdür:

1- Azərbaycanda KOB-larda biznes proseslərinin avtomatlaşdırılması üçün əsas addımları, mərhələləri və uğurlu icra üçün tələb olunan resursları əks etdirən hərtərəfli yol xəritəsi hazırlanmalı və burada dövlətin xüsusi dəstək və nəzarəti olmalıdır,

2 - Müvafiq avtomatlaşdırma texnologiyalarının seçilməsi, prosesin optimallaşdırılması və dəyişikliklərin idarə edilməsinə rəhbərlik etmək,KOB-lara dəstək üçün "Dəstək və Məsləhət komitəsi" yaradılması təklif olunur,

3 - Avtomatlaşdırma üstünlükləri haqqında məlumatlılıq yaratmaq, ən yaxşı təcrübələri bölüşmək və KOB-lar üçün maliyyə və ya investisiyalara çıxışı təmin etmək üçün dövlət qurumları, sənaye assosiasiyaları və texnologiya təminatçıları arasında əməkdaşlığı gücləndirilməlidir,

4 - Avtomatlaşdırma texnologiyalarının mənimsənilməsini asanlaşdırmaq üçün yüksək sürətli internet bağlantısı, məlumat mərkəzləri və bulud imkanları daxil olmaqla, texnoloji infrastrukturun inkişafına sərmayə qoyulmalıdır,

5 - Avtomatlaşdırma texnologiyalarına, məlumatların idarə edilməsinə və prosesin optimallaşdırılmasına diqqət yetirərək, KOB işçilərinin rəqəmsal bacarıqlarını artırmaq üçün təlim proqramları hazırlanıb və həyata keçirilməlidir,

6- Öyrənməyi, təcrübə mübadiləsini və avtomatlaşdırma təşəbbüslərində birgə müəssisələri təşviq etmək üçün platformalar, seminarlar və sənaye xarakterli tədbirlər vasitəsilə KOB-lar arasında bilik mübadiləsi və əməkdaşlıq təşviq edilməlidir,

7 - İnzibati prosedurları sadələşdirərək, məlumatların təhlükəsizliyini və məxfiliyini təmin etməklə və KOB-ların avtomatlaşdırmaya sərmayə qoymasına stimul verməklə avtomatlaşdırmanın qəbulunu təşviq edən dəstəkləyici tənzimləmə mühiti inkişaf etdirməlidir,

8- Gələcək strategiya və siyasətləri genişləndirmək üçün KOB-larda avtomatlaşdırma təşəbbüslərinin müntəzəm monitorinqi və qiymətləndirilməsi həyata keçirməli, təsirlər, faydalar və qarşılaşılan problemlər haqqında məlumat toplanılmalıdır.

Azərbaycan bu təklifləri həyata keçirməklə KOB-larda biznes proseslərinin avtomatlaşdırılmasını sürətləndirə, onların böyüməsinə təkan verə, rəqabət qabiliyyətini artıra və ölkənin sahibkarlıq ekosisteminin ümumi inkişafına töhfə verilə bilər.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. A.Abbasov, O.İbrahimov. Rəqəmsal Tranformasiya və Azərbaycan, Okt 17, 2019, səh 8.
2. V.Qasımlı,M.Talıbova və b, Rəqəmsal İqtisadiyyat, Dərs vəsaiti.Milli Aviasiya Akademiyası, Mart 17,2023,səh 262.
3. Əliyev Teyyub Qəni oğlu,Əliyeva Şəms Teyyub qızı,Rəqəmsal iqtisadiyyat: mahiyyəti və inkişaf perspektivləri,ADNSU,Bakı-2022,səh 8.
1. Akad.Əli Abbasov,Oqtay İbrahimov,Dünya sosial-iqtisadi həyatın rəqəmsallaşması:qlobal trendlər, nailiyyətlər və çağırışlar kontekstində Azərbaycanın milli maraqları və inkişaf perspektivləri imkanları,AMEA,Bakı -2019,səh 19.

Arzu Huseynova, Azərbaycanda innovasiya potensialının təhlili,Bakı-2013,səh 385.

ESTABLISHING DATA FLOW DIAGRAM IN SULFURIC ACID PRODUCTION

ULVI SULEYMANOV
Baku Engineering University
Architecture and civil engineering/Industrial engineering(english)
ulvisuleymanov10@gmail.com
BAKU, AZERBAİJAN

AGASIF MAHMUDLU
Baku Engineering University
Architecture and civil engineering/Industrial engineering(English)
agasifmaxmudov@gmail.com
Baku/Azerbaijan

KHAZAR NAJIMBAYLI
Baku Engineering University
Architecture and civil engineering/teacher
xanacimbayli@beu.edu.az
BAKU, AZERBAIJAN

ABSTRACT

In this article, I will show the ways of how semantics can be connected to Data Flow Diagrams through the creating H_2SO_4 process. Data Flow Diagrams mostly form an crucial role in the system's design. Their main purpose is forming the process elements of an information system. Data Flow Diagrams are often created for the intitial phases of information analysis to maintain a global model of a system. These systems can be adjusted later, if needed. It is mostly used to illustrate the dynamic behaviour of the system, which later can be used to focus on processes and their relationships. Data Flow Diagrams assists to discuss with the customer a diagrammatic illustration of the process in the system and show what is in the current version of Data Flow Diagram, indicate what the new system will be able to do and depict requirements for each different step of process, helps to identify progress of the system easily and provides easy diagram between experienced and unexperienced staff. While creating information systems, it is crucial to be very accurate. Without accuracy, the customer can't has clear information about specification. Data Flow Diagram creates a more valid platform for engineers. Data Flow Diagram is a graphical illustration of the flow of data through the system. Data Flow Diagrams can also be utilized for the visualization of processes. On a Data Flow Diagram, elements flow from process to process.

KEY WORDS: Data Flow Diagram(DFD), use case, process card

XÜLASƏ

Bu məqalədə mən H_2SO_4 yaradılması prosesi vasitəsilə semantikanın məlumat axını diaqramlarına necə qoşula biləcəyinin yollarını göstərəcəyəm. Məlumat axını diaqramları əsasən sistemin dizaynında mühüm rol oynayır. Onların əsas məqsədi informasiya sisteminin proses elementlərini formalaşdırmaqdır. Məlumat axış diaqramları çox vaxt sistemin qlobal modelini saxlamaq üçün informasiya təhlilinin ilkin mərhələləri üçün yaradılır. Lazım gələrsə, bu sistemlər sonradan tənzimlənə bilər. Daha çox sistemin dinamik davranışını təsvir etmək üçün istifadə olunur, daha sonra proseslərə və onların əlaqələrinə diqqət yetirmək üçün istifadə edilə bilər. Məlumat axını diaqramları müştəri ilə sistemdəki prosesin diaqrammatik təsvirini müzakirə etməyə və Məlumat axını diaqramının cari versiyasında nə olduğunu göstərməyə kömək edir, yeni sistemin nə edə biləcəyini göstərir və prosesin hər bir fərqli addımı üçün tələbləri təsvir edirç sistemin gedişatını asanlıqla müəyyən etməyə kömək edir və təcrübəli və təcrübəsiz işçilər arasında asan pəncərə təqdim edir. İnformasiya sistemlərinin yaradılması zamanı çox dəqiq olmaq çox vacibdir. Dəqiqlik olmadan müştəri spesifikasiya haqqında aydın məlumata malik ola bilməz. Məlumat axını diaqramı mühəndislər üçün daha etibarlı platforma yaradır. Məlumat axını diaqramı sistem vasitəsilə məlumat

axınının qrafik təsviridir. Məlumat axını diaqramlarından proseslərin vizuallaşdırılması üçün də istifadə oluna bilər. Məlumat axını diaqramında elementlər prosesdən prosesə axır.

AÇAR SÖZLƏR: Məlumat Axış Diaqramı(MAD), istifadə halları, proses kartı

INTRODUCTION

Data Flow Diagram assist to discuss with the customer a diagrammatic illustration of the process in the system and show what is in the current version of Data Flow Diagram, indicate what the new system will be able to do and depict requirements for each different step of process, helps to identify progress of the system easily and provides easy diagram between experienced and unexperienced staff.

Majority of business processes are often too complicated to illustrate in just one Data Flow Diagram. Mostly they are illustrated as sets of Data Flow Diagrams. Initial Data Flow Diagram gives brief information about whole system, other Data Flow Diagrams provides more detailed information about each aspect of the business process. Each level of the Data Flow Diagram depicts more detailed view with less opportunity. So, one of the crucial principles of Data Flow Diagram is, decomposing the business process to a set of Data Flow Diagrams.

Data flow diagrams are primarily utilized for specify large complicated systems. A Data Flow Diagram's layout is visually informally easy to understand and learn, but its informality makes it hard to verify information of the completeness and consistency of a Data Flow Diagram. According to R. Ganesh Data Flow Diagram does not provide any information about the time consumption, or order of process. The main purpose of this Data Flow Diagram tools is to provide an understandable diagram for the Data Flow Diagrams. A Data Flow Diagram is connected with a binary relation, which is called the precedence relation. The precedence relation for a Data Flow Diagram is a preview of the whole system and defines the what is used for creating next step between data flows. The child Data Flow Diagram, which is the result of decomposition is constant with the parent process if the child DFD stays same and parent process does not connect with additional precedence relationship.

Attributes of Data Flow Diagram

According to Victor Dolares there are four attributes of Data Flow Diagram: processes, data flows, data stores, external entities. each of these attributes has its own graphical symbol.

Process A process is a function or an activity, which is created for specific reasons. Figure of process is illustrated in figure 1. Process can be manual or automated. Every process name should be commenced with a verb and ending with a noun. For instance, check product quality. Names must be brief, while providing sufficient amount of information about process, so engineers can understand exactly purpose of process. Generally, processes should do only one activity. Each of the processes has a unique name, a description, and a number. All these variables should be written in the case repository. Descriptions should illustrate precise and clear description for the steps of the processes. Processes mainly used for guiding the engineers, who wants to computerize the processes or for policy manuals for noncomputerized processes. The process identification becomes more detailed, when information is acquired about the process. Most of the process descriptions are written as simple document statements about system. More complicated processes utilize more formal ways such as decision trees, structured English, decision tables.

The main objective of the process descriptions is to give more information about what the process makes and give more information about process, which is not given in Data Flow Diagram. When Data Flow Diagram gets more complex, it will slowly change from the general written descriptions of requirements to more and more complex and accurate descriptions. Most of the time, a process should provide sufficient amount of data about requirements, additionally a use case, and a Data Flow Diagram with a simple description together should be sufficient in the design phase. However, sometimes the process becomes complicated and it will be better to provide more detailed process description, which explains the aim of process. There are three commonly used techniques to determine more complicated processes. These are: structured English, decision tables, decision trees. In some cases, complex processes can utilize all three of these techniques.

Figure 1. Illustration of process

Data Flow A data flow is one piece of information, such as availability of quantity or a combination of several pieces of data. The element of data flow is illustrated in figure 2. For instance, new physical request. It is also called a data element. Each of the data flow's name should noun. The name of data flow is directly connected with what data elements the flow has. For instance, for creating chemical element data flow can contain chemical's name, needed quantity as its data elements. Data flows serve as a glue to hold the processes whole. One of the crucial rules of data flow is, data flow should always come from or go to a process, arrows illustrate the direction of the processes. Data flows illustrate what are the inputs of each process and what are the outputs of each process. Every process must have at least one output of data flow, due to without output, the process does not affect the system and do nothing. Moreover, each process should has at least one input data flow, because it is impossible to create something without input.

Figure 2. Illustration of data flow

Data Store A data store is a complex of information or object, which is stored for further usage. It is illustrated in figure 3. Each of the data stores' name contains a noun and should give brief information about its description and identification number. Data stores makes the initial step for the data model and they are the principal connection between the data model and the process model. Unless they are connected with another Data Flow Diagram, each of the data stores must contain at least one input data flow, otherwise they will not contain any information. Nevertheless, they should have at least one output data flow too. Due to storing data without usage is meaningless. In some cases, it is required that, same process both stores data and receive information from a data store, in this case, drawing one data flow with an arrow on both ends is more preferable. However, this practice is wrong. The data flow that receives data and the data that stores data should be illustrated as two separate data flows.

Figure 3. Illustration of data store

External Entity An external entity can be a person, an organization unit, an organization, or a system that is not part of the system, but interacts with system. It is illustrated in figure 4. For instance, clearinghouse, customer, accounting system, government organization. The external entity normally connected with the primary actor in the most use cases. External entities give information about the system or retrieve system's information, and used for declare system boundaries. Each of the external entity should has a description and a name. The main object is to remember about external entity can be part of external system, also can be part of the organization. People who utilize the data from the system in order to do the other tasks or people who decide what data goes directly to the system are mentioned as external entities.

Figure 4. Illustration of external entity

The Data Flow Diagrams typically are built by the project team members and utilized by the users. Overall, the attributes of Data Flow Diagrams which creates the process model uses the individual use cases. Most of the time, the project team uses the use cases and recreates these use cases as Data Flow Diagrams, however, due to Data Flow Diagrams have strict rules about symbols and syntaxes which use cases do not have, the project team mostly has to adjust some of the data in the use cases to make them relevant to the Data Flow Diagram's rules. The most well-known types of changings are renaming and changing elements of the use cases to the elements of Data Flow Diagram. Another common kind of changing is combining small inputs and outputs of the use cases into one data flow in the Data Flow Diagram. For instance, combination of three different inputs "name of product," "quantity of product," and "quality of product," into one whole data flow, like "Information about product"

Errors of Data Flow Diagram

When a set of Data Flow Diagrams are created, it is crucial to check their quality. The most common errors will be illustrated. Two types of problems that can be faced while creatin Data Flow Diagram. These are called semantic errors and syntax errors. "Syntax error" error means the structure of the Data Flow Diagram is invalid and do not apply the Data Flow Diagram language rules. Syntax errors can occur as analyst's grammatical errors. "Semantics error" means whether system accurately describe as the business process model or not. Semantics errors can happen while analyst's collecting, analysing, and reporting information about the system phase. Generally, syntax errors are easy to find and fix than are semantics errors, because rules are vivid. Most CASE tools have automated syntax checkers which will detect errors automatically.

Rules of Data Flow Diagram

Each process must have at least one data flow comes into it and one data flow should leave. Each data store must have minimum one data flow comes into it and one data flow leave. At least one data flow should flow into a process. Stored data should go through a process. Data stores cannot connect with each other. All processes should connect to either another process or a data store. Data Flow Diagrams can be utilized to model physical logical, new or current systems. Data Flow Diagram should not depict procedural and time-related processes.

RESEARCH

The qualitative method was chosen as the research method. During the research, H2SO4 production of "Valco Group LLC" was sampled. Data Flow Diagram was used while conducting this study. Production begins with Sulphur and ends with H_2SO_4. Process card is used to explain this process more clearly. System values was used to define the inputs and outputs of the process while indicating system performance and values.

Input	Output	System performance	System value
Sulphur	H_2SO_4	We can produce H_2SO_4 from sulphur in 10 days.	Right now, we sell our product to Gold and methanol companies.
H2SO4(94.5%)	Na2SO3	1 ton of H2SO4 can be sold for 250-300$	We can produce 93-98% H_2SO_4
H2SO4(98.5%)	Na2SO4	Maximum capacity of sulphur storage is 2500 ton.	Our future aim is selling our product to fertilizer, pigment, dye, drug, explosive, and detergent companies.
NaOH		SSO_2 and SSO_3 can be naturalized instantly	
		There isn't any harmful output	
		H_2SO_4can be stored without soil for 2 years.	

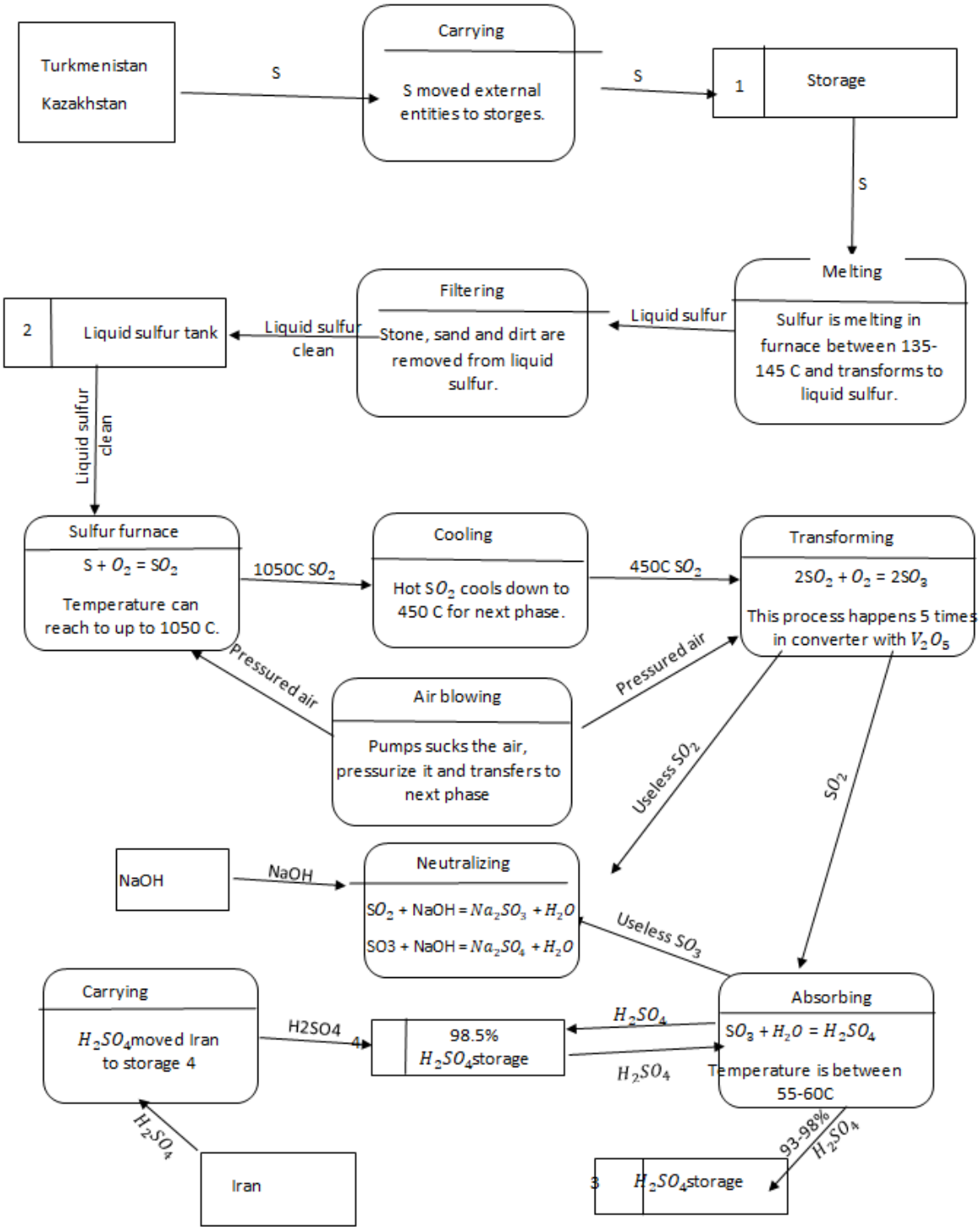
Turkmenistan
Kazakhstan
S
Carrying
S moved external entities to storges.
S
1
Storage
S
Melting
Sulfur is melting in furnace between 135-145 C and transforms to liquid sulfur.
Liquid sulfur
Filtering
Stone, sand and dirt are removed from liquid sulfur.
Liquid sulfur clean
2
Liquid sulfur tank
Liquid sulfur clean
Sulfur furnace
$S + O_2 = SO_2$
Temperature can reach to up to 1050 C.
1050C SO_2
Cooling
Hot SO_2 cools down to 450 C for next phase.
450C SO_2
Transforming
$2SO_2 + O_2 = 2SO_3$
This process happens 5 times in converter with V_2O_5
Pressured air
Air blowing
Pumps sucks the air, pressurize it and transfers to next phase
Pressured air
Useless SO_2
SO_2
NaOH
NaOH
Neutralizing
SO_2 + NaOH = $Na_2SO_3 + H_2O$
SO3 + NaOH = $Na_2SO_4 + H_2O$
Useless SO_3
Carrying
H_2SO_4moved Iran to storage 4
H2SO4
4
98.5% H_2SO_4storage
H_2SO_4
H_2SO_4
Absorbing
$SO_3 + H_2O = H_2SO_4$
Temperature is between 55-60C
93-98% H_2SO_4
H_2SO_4
Iran
3
H_2SO_4storage

Process step ID	Name	Next step	Transmitted data flow	Process type	Broadly explanation
P1	Forming a production order	P2	Production order	Start	General production process starting
P2	Melting and mixing sulphur	P3	Liquid Sulphur	Process	There are 2 tanks. At the first tank sulphur is melting and mixing constantly and mixing with agigator. Agigator moves sulphur which stays at the corner and raises speed of sulphur. After agigator sulphur moves to second tank and mixing again. Cause of that sulphur releases his bubbles. Furnace's temperature always stays between 135-145 C.
P3	Filtering	P4, P4	Pure Sulphur, Mixed sulphur	Process	Liquid sulphur moving to filter with the pump. There are 5 filters and their function is separating sulphur from stones, sand and litters.
P4	Checking	P2, P5	Mixed sulphur, pure sulphur	Decision	We check if sulphur is pure or mixed with litters. If it is pure, we moved sulphur to storing, if not we send it back to melting process.
P5	Storing	P6	Pure Sulphur	Process	Storing the liquid sulphur for next step
P6	Sulphur furnace	P7	SO_2 (1050C)	Process	This process is endothermic. That means, sulphur burns by itself. We use air to control speed of reaction. O2 from air is reacts with sulphur. The reaction is S+O_2 =SO_2. The production is 1050C SO_2.
P7	Cooling	P8	SO_2 (450C)	Process	We used heat exchanger for cooling 1050C SO_2 to 450C. SO_2 cooling by converting its heat to heat exchanger's liquid.
P8	Converter	P9, P9	SO_3, SO_2	Process	Converter has 5 floors and each floor has V_2O_5catalysator. Reaction happens with the help of V2O5 and repeats at each floor. O_2 is comes from blower's air. $2SO_2+O_2=2SO_3$ (cat: V_2O_5)
P9	Checking	P10, P17	SO_3, SO_2	Decision	We are checking if all the SO_2 transform to SO_3. If it is SO_3 it will go to Absorbing phase if it is still SO_2 it will go to neutralization phase.
P10	Absorbing	P11	H_2SO_4	Process	The reaction is $SO_3+H_2O=H_2SO_4$(Cat: H_2SO_4) This reaction happens at 55C-60C. SO_3 comes from bottom with 8.5KPa of absorbing tower and H_2SO_4pours with 270Kpa with the sprinkle on top of the SO_3.
P11	Checking	P12, P13, P17	H_2SO_4, H_2SO_4, SO_3	Decision	We are checking if all the SO_3 transform to H_2SO_4. If it is H_2SO_4it will go to selling if it is still SO_3 it will go to neutralization zone.
P12	Storing	-	H_2SO_4 (93-98%)	End	It will sold $H_2SO_4$to companies.
P13	Buying and storing	P10	H_2SO_4 (98.5%)	External Data	Buying of 98.5% $H_2SO_4$from Iran and store
P14	Buying and storing	P15	H_2SO_4 (94.5%)	External Data	Buying of 94.5% $H_2SO_4$from Iran and store
P15	Blower	P6, P8	Pressured air, Pressured air	Process	Blower vacuums dry air and send with pressure to the next step.
P16	Wasted product	-	-	Process	SO_2 and SO_3 come from bottom of absorbing tower and NaOH pours with the sprinkle on top of the $SO_2$and SO_3. And they neutralize. At the end they pour to sewage. The reactions are SO_2+2NaOH=Na_2SO_3 +H_2O SO_3+2NaOH=Na_2SO_4+H_2O
P17	Buying and storing	P16	NaOH	External Data	Buying of NaOH and storing. NaOH is mixing constantly with agitator for not blocking pipes.

CONCLUSION

Overall, the implementation of DFDs for the sulfuric acid (H_2SO_4) production emerges as a pivotal strategy for improving efficiency and decision-making processes. The complex analysis of data flow for the production system gives a visual representation of data exchange, enabling a more nuanced understanding of the complicated interactions between various steps of the production. By choosing inputs, outputs and processes, Data Flow Diagrams provides a structured window that gives opportunity for communication among stakeholders, identifies possible streamlines and bottlenecks situations. The application of Data Flow Diagrams in H_2SO_4 production serves as a valuable asset for optimization process, risk management, and defining resource. Defining key information and data flow throughout the Data Flow Diagram makes stakeholders to make important decisions, improve system viability, and ultimately increase productivity overall of the sulfuric acid production.

REFERENCES

1. Li, Q., & Chen, Y.-L. (1970, January 1). *Data Flow Diagram*. SpringerLink. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-540-89556-5_4

2. https://www.valcogroup-valves.com/faq-2/sulfuric-acid-manufacturing-process-of-sulfuric-acid/

3. Author links open overlay panelFeng-Yang Kuo a b, a, b, AbstractThis article descirbes an object-oriented methodology for deriving an entity-relationship (ER) model from requirements specified in a data flow diagram (DFD). The methodolgy is top down. It begins with an analysis of the objects described in the D, McMenamin, S. M., Yourdon, E., McFadden, F., Kroenke, D., Coad, P., Gane, C., DeMarco, T., Martin, J., Chen, P., Teorey, T., & Mantha, R. (2003, June 26). *A Methodolgy for deriving an entity-relationship model based on a data flow diagram*. Journal of Systems and Software. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/0164121294900760

4. Author links open overlay panelFeng-Yang Kuo a b, a, b, AbstractThis article descirbes an object-oriented methodology for deriving an entity-relationship (ER) model from requirements specified in a data flow diagram (DFD). The methodolgy is top down. It begins with an analysis of the objects described in the D, McMenamin, S. M., Yourdon, E., McFadden, F., Kroenke, D., Coad, P., Gane, C., DeMarco, T., Martin, J., Chen, P., Teorey, T., & Mantha, R. (2003, June 26). *A Methodolgy for deriving an entity-relationship model based on a data flow diagram*. Journal of Systems and Software. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/0164121294900760

5. Berger, B. J., Sohr, K., & Koschke, R. (1970, January 1). *Automatically extracting threats from extended data flow diagrams*. SpringerLink. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-30806-7_4

S E K S İ Y A – 3

MALİYYƏ VƏ MÜHASİBAT

-A-

MÜHASİBAT UÇOTUNUN AVTOMATLAŞDIRILMASININ EFFEKTİVLİYİ

Ph.D., Dos. **AĞAMİR ƏSGƏROV**
Bakı Mühəndislik Universiteti, Bakı,Azərbaycan
aesgerov@beu.edu.az

SƏNAN MƏMMƏDOV
Bakı Mühəndislik Universiteti, İqtisadiyyat və İdarəetmə
smemmedov27@std.beu.edu.az
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Müəssənin mənfəətinin, işçi personalın işinin səməriliyinin artırılması, idaretmənin optimal strukturunun yaradılması hər bir rəhbəri narahat edir. Müəssisə rəhbəri risk və qeyri-müəyyənlik şəraitində qərar qəbul etmək məcburiyyətində olduğu üçün müxtəlif maliyyə-təssərufat sahələrinin fəaliyyətini daim nəzarətdə saxlamalıdır. Bu fəaliyyət böyük miqdarda məlumat olan sənədlərdə öz əksini tapır. Savadlı hazırlanmış və sistemləşdirilmiş sənədlər, müəssisənin müəyyən dərəcədə səmərəli idarəedilməsinə təminatı olur. Əksinə, operativ etibarlı məlumatların olmaması düzgün olmayan idarəçilik qərarlarına gətirib çıxara bilər və nəticədə müəssisə ciddi itkilərlə qarşılaşa bilər.

Mühasibat uçotunda proqram paketlərinin tətbiqi təkcə mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmasına deyil, həmçinin anbar uçotunun aparılmasına, işçilərin əmək haqqının vaxtında hesablanıb-ödənilməsinə, məhsulların təchizatı, istehsalı və realizasyasının idarə olunmasında, müqavilələrin yerinə yetirilməsinin izlənməsinə, müxtəlif səpkidə hesabatlaın vaxtında verilməsinə və s. imkan verir.

Açar sözlər: mühasibatlıq, informasiya sistemi, elektron idarəetmə, avtomatlaşdırma.

GİRİŞ

Mexanikləşmə mühasibat uçotunun aparılmasına müəyyən qədər kömək edir, ancaq onun tam şəkildə operativliyinə nail olmur və nəticədə digər hesabatların hazırlanmasının az vaxt qalmasına səbəb olur. Bu məqsədlə mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmasının bütün tipik məsələlərin həlli üçün tətbiqi proqramlar paketinin hazırlanmağına xüsusi əhəmiyyət verilir.

Kompüterdən istifadə mühasibat uçotu sahəsində işçilərin yükünu bölüşdürmək , onları vaxtaparan kağız sənədləşdirmədən azad edir, təşkilatın maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırılması üzrə analitik işlər üçün vaxtı artırır. Hazırda uçot proseslərinin avtomatlaşdırılması və müasir texniki vasitələri bazasında daha da təkminləşdirilməsi obyektiv zərurətdir.

Mühasibin peşəkar fəaliyyətinin əsas vəsaitlərdən biri informasiya kommunikasiya texnologiyaları olub müəssisədə mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması hesabına uçot-maliyyə fəaliyyətinin aparılmasının səmərəliliyini artırır.

Mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması sistemini, müəssisənin maksimum tələbatını ödəyən, müəssisədə mühasibat uçotu sisteminin aparılmasına uyğun, təklif olunan proqram məhsulları bazarından düzgün seçmək məqsədəuyğundur.

Beləliklə, İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyasından istifadə, mühasibin peşə fəaliyyətində onun operativliyi və işinin səmərəliliyini ciddi şəkildə artırır ki, buda müəssisənin fəaliyyətinə yüksək müsbət təsir göstərir.

Mühasibat İnformasiya Sistemi –nin texnoloji emalı ayrı-ayrı texniki və proqram kompleksindən istifadə edilməklə yerinə yetirilir. Proqram təminatı , baza və tətbiqi proqram təminatına bölünür. Texniki vasitələr aşağıdakı siniflərə bölünür:

- Verilənlərin yığılması və registrasiyası,
- Verilənlərin ötürülməsi üçün kompleks vasitələr – kompüter şəbəkələrinin texniki və proqram vasitələri,
- Verilələrin saxlanması vasitələri,
- Verilələrin emalı vasitələri,
- İnformasiyanın çıxışa verilməsi vasitələri.

Mühasibat uçotu İS –nin funksional alt sistemlərindən biri olaraq əsas sahələri aşağıdakılardır:

- Baş kitabın aparılması,
- Pul vəsaitlərinin uçotu,
- Əsas vəsaitlərin uşotu,
- Mal-material qiymətlilərinin uçotu,
- Əmək haqqının uçotu,
- Kontragenylərlə hesablaşmanın mühasibat uçotu,
- Maliyyə hesabatı.

İS –nin arxitekturalarından, verilənlərin mərkəzləşdirilmiş emalı, “fayl-server”, ikisəviyyəli “kliyent-server”, çoxsəviyyəli “fayl-server”i göstərmək olar.

Mühasibat uçotu verilənlərin kompüter emalının xüsiyyətlərini araşdıraq. Müəssisənin istehsal və təsərrüfat fəaliyyətini idarə idarə etmək üçün lazım olan informasiya təminatını, müasir informasiya texnologiyaları bazasında uçot informasiyasının avtomatlaşdırılmış sistemi vasitəsi ilə əldə edilir.Mühasibat informasiya sistemi rəhbərliyə qərar qəbul etməkdə, müəssisənin idarə edilməsi, planlaşdırma, uçot, nəzarət və maliyyə nəticələrinin analizində istifadə imkanı verir. Müəssisənin mühasibat uçotunnu aparılarkən təsərrüfat əməliyyatlarının emalı prosesi onun təşkilati strukturuna, o cümlədən daxili nəzarət metodları və prosedurlarına mühüm təsir göstərir. Kompüter texnologiyası şəraitinin və nəzarət prosedurlarının qiymətləndirilməsində nəzərə alınmalı olan bir sıra xüsusiyyətlərlə səciyyələnir.

Məlumatların kompüter emalı ilə avtomatlaşdırılmamış emalı arasında aşağıdakı fərqləri mövcuddur:

- Eynitipli əməliyyatlarının icrası. Məlumatların avtomatlaşdırılmamış emalından fərqli olaraq kompüter emalı mühasibat uçotunun oxşar əməliyyatları yerinə yetirərkən proqramın eyni bir qrup əmrindən istifadəni nəzərdə tutur ki, buda təsadüfi səhvlər yaranmasını praktiki olaraq istisna edir. Digər tərəfdən, bu tip proqram səhvləri, eyni şərtlər, eyni əməliyyatlar emalını yalnışlığa gətirib çıxarır. - Funksiyaların bölünməsi. Kompüter sistemi daxili nəzarət üçün bir çox prosedurlarlı həyata keçirə bilər, avtomatlaşdırılmamış sistemlərdə bu işi müxtəlif mütəxəssislər yerinə yetirir. Belə vəziyyət mütəxəssislərə kompüterə giriş imkanı olan, digər funksiyalara müdaxilə imkanı saxıayır. Bu hərəkətlərin qarşısını almaq üçün parollar sistemindən istifadə olunur. Parollar işçinin müəssisədə statusundan asılı olaraq sistemdən istifadə (redaktə etmə statusu, ancaq baxış, müəyyən hesabatlarn alınması və s.) imkanı verir.

- Səhvlərin və qeyri-dəqiqliyin aşkarlanması. Avtomatlaşdırılmamış mühasibat uçotu sistemləri ilə müqayisədə kompyuter sistemləri, o cümlədən nəzarəti həyata keçirən şəxslərin icazəsiz istifadəsi üçün daha açıqdır. Nə qədər az insan kompüter əməliyyatlarının uçotuna müdaxilə edir, o qədər bu yanlışlıqları və səhvləri üzə çıxarmaq imkanı az olur. Ümumiyyətlə, tətbiqi proqram paketlərinin hazırlanmasında və ya düzəlişində buraxılan səhvlər, nəzərə çarpmadan uzun müddət qala bilər. -

Administrasiya tərəfindən nəzarətin gücləndiriməsi imkanları. Kompüter sistemləri, rəhbərliyə mühasibat uçotunun əməliyyatlarına nəzarət etmək üçün statistik uçot aparan tətbiqi proqramlar paketlərindən istifadə imkanı verir.

Mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmasının effektivliyi aşağıdakı hallarda nəzərdə tutulur:

- Mühasibat uçotunu "qaydaya salır". Əgər kağız mühasibatlığında hər hansı informasiyanı almaq üçün müəyyən vaxt tələb olunurdusa, kompüterdə demək olar ki, vaxt tələb olunmur,
- Mühasibat uçotundan daha çox infomasiya almaq imkanı yaranır,
- Mühsibatlıqda səhvlərə yol verilməsi azalır,
- Mühasibat uçotunun operativliyi yüksəlir,
- Konkret müəssisənin spesifikasiyasından asılı olaraq digər faktorlar.

Əgər bu hallardan biri baş vermirsə, onda avtomatlaşma mənasızdır – o son nəticə vermədi. Demək olar ki, mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması bir proses olaraq mühasibatlığı kompüterlə idarə edərək müəssisədə mühasibatlığın aparılmasında effektivlik, uçotun keyfiyyatı yüksəlir. Ona görə də, mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması qərarını qəbul etməzdən əvvəl, müəssisədə nəyi və necə, hansı məqsədlə avtomatlaşdırmanı düşünmək lazımdır. Bu məqsədlə müəssisədə mühasibat uçotunun analizi aparılır:

- İstifadə olunan hesablar planı, istifadə olunan konkret hesablar,
- Müxtəlif hesablar üzrə istifadə olunan analitika,
- Tipik təsərrüfat əməliyyatlarını əks etdirmək üçün istifadə olunan tipik müxabirləşmələr,
- İlkin sənədlərin forma və məzmunu,
- Uçot registrlərin forması.

Aydındır ki, analiz yüksək kvalifikasiyalı, mühasibat uçotu və vergilər üzrə təcrübəli mütəxəssis tərəfindən aparıla bilər.

Müəssisənin avtomatlaşdırma miqyasının təyin olunması əsas məsələlərindən biridir. Müəssisənin avtomatlaşdırılma miqyasının təyin olunması dedikdə, mühasibatlığın hansı həcmdə və hansı bölmələrinin avtomatlaşdırmasının başa düşülür. Avtomatlaşdırma miqyasını təyin edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, mühasibatlıqdan alınan informasiya müəssisənin digər bölmələrində də istifadə oluna bilsin.

Məsələn, satış şöbəsində:

- alıcılarla hesablaşmaların, məhsulun yüklənib - boşaldılmasının vəziyyəti, Təchizat şöbəsində:
- anbarda qalıq,

Analitik təchizat şöbəsində

- anbarda qalıq və analitikası və s.

Yaxşı avtomatlaşdırılmış mühsibatlıq bütün bu suallara cavab verməlidir, ona görə də, proqramı elə sazlamaq lazımdır ki, müəssisə daxili lazım olan bütün informasiyaları almaq mümkün olsun. Mühasibatlığın avtomatlaşdırılmasında məsələ belə qoyulur: yazılı surətdə mühasibatlığın avtomatlaşdırılması nəticəsində alınacaq sənədlər, registrlər və onlara qoyulan tələblər müəssisənin təsərrüfat xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq qeydiyyata götürülür. Məsələnin qoyuluşu çox vacibdir, belə ki, hansı şərtlər əsasında hansı nəticələrin alındığını bilmədən elə sazlanar ki, tələb olunan registrlər və ilkin sənədlər alınmaya bilər.

Proqram seçimində aşağıdakı prinsipləri əsas götürmək məqsədə uyğundur:

- Proqramın imkanları.

Proqram seçilərkən ilk növbədə mühasibatlığın informasiya tutumu nəzərə alınmalıdır. İnformasiya tutumu dedikdə mühasibat əməliyyatlarının, istifadə olunan verilənlər bazasının həcmi nəzərdə tutulur.

- Proqramın verə biləcək faydası və ona çəkilən xərclər.

Proqramın istifadəsindən alınan effekt, bu proqram əldə olunması tamamlanması, uyğunlaşması, personalın öyrədilməsinə çəkilən xərclərdən üstün olmalıdır

- Verilənlərə nəzarət və təhlükəsizliyin təminatı.

Proqramda istifadə olunan verlənləriə icazəsiz daxil olmaların, təsadüfi olaraq verilənlərin pozulması hallarının olmaması, mühasibat verilənləri saxlayan fayllarının arxiv surətləri yaratması və daxil olan verilənlərə nəzarət edilməsi.

- Uyğunluq.

Alınan proqram konkret müəssisənin təşkilati strukturu ilə uyğun olmalı və ya proqramın həmin müəssisə üçün sazlanma imkanı olmalıdır.

- Çeviklik.

Proqram seçimi zamanı nəzərdə tutmaq lazımdır ki, o, standart müxabirləşmələri və əməliyyatların hesablar planının nizamlanmasına, yeni və artıq mövcud olan hesabat formalarını redaktə etməyə imkan verir.

- Vergi qanunvericiliyində dəyişikliyin operativ olaraq nəzərə alınması.
- Böyük ölçülü massivlərin sürətli email.
- Real vaxt rejimində iş.
- Proqramçı ilə əlaqə, sənədləşdirilməsi.

Proqram sənədləri ətraflı və istifadədəçi üçün tam anlaşıqlı olmalıdır. Personalın proqramdan istifadəi vaxtı qarşıya çıxan suallarla əlaqədar müraciət etmək imkanı və lazımi məlumat alınması.

Mühasibat uçotunun İS -nin metodologiyası aşağıdakılardan ibarətdir:

- respublikada mühasibat uçotunun İS -nin metodik həyata keçirilməsinin təmin edilməsi və normativlərlə tənzimlənməsi sistemi;
- mühasibat uçotu informasiya sisteminin normativlərinin həyata keçirilməsi və uçotu qaydalarının metodiki təminatı; - müəssisənin uçot siyasətinin seçilməsi;
- işçi hesablar planının formalaşdırılması;
- mühasibat uçotu formalarının seçilməsi;
- əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyası üzrə köhnəlmə hesablanması metodlarının seçilməsi;
- İstehsal ehtiyatlarının uçot metodlarının seçimi
- faktiki maya dəyəri ilə, hesabaalma qiymətləri üzrə; İstehsal üçün xərclərin silinməsi üsulu;
- İstifadə olunmuş istehsal ehtiyatları, bitməmiş istehsal, hazır məhsulların qiymətləndirilməsi metodlarının seçilməsi;
- analitik uçotun informasiya-məlumat sisteminin sazlanması;
- tipik əməliyyatların və mühasibat müxabirləşmələrinin sazlanması;
- ilkin uçot sənədlərinin tipik formalarının sazlanması;
- standart hesabatların (xarici və daxili) sazlanması;
- mühasibat uçotunun beynəlxalq standartların tələblərinin həyata keçirilməsi. Mühasibat uçotunun informasiya texnologiyaları:
- mühasibat uçotunun İS-nin aparat və proqram təminatı;
- proqram kompleksinin informasiya-texnoloji arxitekturası;
- proqram kompleksinin modul arxitekturası;
- proqram modullarının avtonom olaraq istifadə imkanı;
- digər İS ilə ilə qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması;
- personalın İS ilə işləmə səviyyəsinə tələbat;

Aparılan qeyri-rəsmi sorğu əsasında Respublikada mühasibat uçotunun aparılmasında kompüter texnologiyasından istifadəyə görə vergi ödəyicilərini dörd qrupa bölmək olar:

Birinci qrupa vergi ödəyiciləri əsasən kiçik və bir sıra orta müəssisələrdə, xüsusilədə, əmək haqqı və anbarın uçotu "Excel" cədvəl prosessorundan istifadə olunmaqla aparılır. Adətən bu müəssisələrdə mühasibatlığın informasiya tutumu böyük olmur. Bu tip təşkilatlara mağazaları, ictimayi iaşə obyektlərini, müxtəlif xidmət sahələrini göstərmək olar.

İkinci qrupa müəyyən təşkilatın iş spesifikasiyasına uyğun sifariş olunan proqramlar əsasında işləyən və ya müəyyən sahə üçün hazırlanmış mövcud proqramlardan istifadə edənlər aiddir. Bu proqramlara restoranlar, müxtəlif ticarət və iaşə obyektləri üçün hazırlanmış proqramları göstərmək olar.

Üçüncü qrupa xüsusilədə korporativ şəbəkələrdə istifadə olunan proqram paketlərini qeyd etmək olar. Bu proqramlardan SAP (məsələn, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətində), SUN (məsələn, Azpetrol şirkətində).

Dördüncü qrupa respublikada ən çox istifadə olunan "1C", "AzMühasib", "Günəş" proqramlarını aid etmək olar. Bu proqramlar üzərində bir qədər dayanaq.

"AzMuhasib" mühasibat uçotu proqramı "Araz Computer" firmasının məhsuludur. Azərbaycan dilində hazırlanmış "AzMuhasib" proqramları paketi Azərbaycanda ilk sistemli mühasibat uçotu proqramlarandan biridir desək yanılmarıq.

"AzMuhasib " proqramı fəaliyyət sahəsindən asılı olmayaraq hüquqi fiziki şəxslərin büdcə, qeyri-hökümət qurumlarının mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması üçün hazırlanmışdır. Proqram vasitəsi ilə bütün növ təşkilatların hesablar planı əsasında Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına (MMUS) və İctimai Sektor üçün Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standatlarına əsaslanan uçotu təşkil etmək mümkündür. Digər sistemlərlə informasiya mübadiləsi yaratmaq üçün cədvəllərin və hesabatların formalarının Excel cədvəl prossesoruna eksportu mümkündür.

Proqram kompleksi "AzMuhasib", "Anbar", "AzMuhasib-Ticarət", "Əsas vəsaitlər" və başqa proqram paketləridir ki, bunların hərəsi ayrı-ayrılıqda mühasibatlığın konkret bir sahəsinin avtomatlaşdırılmasını yerinə yetirir.

“Günəş” proqramı müəssisədə mühasibatlğı iki istiqamətdə, sintetik və analitik uçot istigamətində aparır. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər üçün qəbul olunmuş formada balansı tərtib edir. Balans onun elementləri analitik ucotdan istifadə edilməklə Baş kitabın əsasında hazırlanır. Obyektin strukturu, onun xüsusi eleməntləri əsasında analitik uçot, daha sonra sintetik uçot qurulur. Mühasibat uçotunda daxili informasiyalar bir-birindən fərqlənən sahələrə bölündüyü üçün “Günəş” sistemində həmin modullar günəş sisteminin planetlərinin adları ilə adlandırılıb. Başqa sözlə Günəşin elementləri, mühasibatlığın konkret məsələsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Buna işçilərin əmək haqqı, materialların uçotu, əsas vəsaitlər və onların amortizasiyasını misal göstərmək olar.

Rusiyanin 1C şirkəti tərəfindən hazırlanmış, Azərbaycanda ən çox istifadə olunan mühasibat proqramlardan biridir. "1C:Предприятие" proqramı mühasibat, əmək haqqı, kadrlar, ticarət, anbar və istehsalat uçotunun təşkil edir. "1C:Бухгалтерия 8" proqram sistemi texnoloji platforma olan "1C:Предприятие 8" və "Бухгалтерия предприятия" konfiqurasiyasından ibarətdir. "1C:Предприятие 8" proqram sistemi təşkilatların və ayrı-ayrı şəxslərin fəaliyyətinin avtomatlaşdırılması üçün müxtəlif sahələrdə istifadə olunur: - Istehsalat və ticarət müəssisələrinin, büdcə-maliyyə təşkilatlarının, xidmət sahələrinin və s. avtomatlaşdırılmasında , - Müəssisənin operativ idarə olunmasını təmin edir, - Ixtiyari uçot hesablar planında mühasibat uçotunun avtomatlaşmasını təmin edir, - İdarəetmə, analitik və çoxvalyutalı uçotun aparılmasında, - Planlaşdırma və maliyyə analizinin aparılmasında, - Əmək haqqının hesablamaı və personalın idarə olunmasında və s.

Kompüter təcrübəli və savadlı mühasibi əvəz edə bilməz, lakin mühasibat uçotunu qaydaya salmağa imkan verir, mühasibat uçotunun operativliyini artırır, hesablamada buraxılan səhvlərin sayını azaldır, müəssənin cari maliyyə vəziyyətini və onun perspektivliyini qiymətləndirir.

TƏDQİQAT METODU

Bu məqalədə, mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmasının effektivliyini dəyərləndirmək üçün kitablardan, elmi əsərlərdən və tanınmış jurnallardan götürülmüş məlumatlar təqdim olunur.

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq aşağıdakıları qeyd edək :

- Mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılmış sisteminin tətbiqi hüquqi və fiziki şəxslərin vergi, maliyyə, digər hesabatlarının aparılmasında mühüm rol oynayır. Bu proqramlar lazımi məlumatların tez zamanda ümumiləşdirməyə və fəaliyyət göstəriciləri barədə operativ olaraq hesabatlar əldə etməyə imkan verir ki, buda mühasahibin əməyini xeyli yüngülləşdirmişdir,
- Uçotun avtomatlaşdırılması üçün hazırlanan proqram təminatının sayəsində mühasibatlıq üzrə işçilər ştatına edilən məsrəfləri əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq olur. Artıq kağız, jurnal və cədvəl doldurmaq zərurəti bu gün daha yoxdur. Indi əsas çətinlik mühasibin müvafiq proqramı bilmək, proqramın bütün imkanlarından istifadə etmək bacarığından ibarətdir. Mühasibatlıq işinin avtomatlaşdırılmanın əsas vəzifələri ilkin uçot sənədlərinin işlənməsi və yekun hesabatın formalaşmasından ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbasov Q.Ə. , Səbzəliyev S.M., Daşdəmirov A.İ., Quliyev V.M., Sadıqov Ə.A. «Mühasibat (maliyyə) uçotu» , Dərslik, Bakı, 2003.
2. Rzayev Z.H.,Hüseynov O. S. Real vaxt rejimində audit və onun Azərbaycanda tətbiqi imkanları , Vergi jurnalı 4(124)/2015.
3. www.farabi.az "Büdcə Təşkilatları üçün Maliyyə və Mühasibatlıq Hesabatları" avtomatlaşdırılmış sistemi
4. The invisible accounting side of ERP systems
5. https://ideas.repec.org/a/kab/journl/y2017i6p6-13.html

YAPONIYA VƏ AZƏRBAYCANIN VERGI SISTEMININ MÜQAYISƏLI TƏHLILI

AZAD VƏLIYEV
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat və İdarəetmə fakultəsi
MBA,Mühasibat uçotu və Audit
azadvaliyev.m@gmail.com
Elmi rəhbər: Iqtisad elmləri doktoru, Professor Saleh Məmmədov
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Dünyanın demək olar ki, hər bir ölkəsində olduğu kimi vergilər dövlətin və hakimiyyətin maliyyə gəlirləri üçün əsas mənbə olmaqla iqtisadi siyasəti və sosial bərabərliyi tənzimləmək üçün vasitədir. Vergilər ölkələr arasında müxtəlif ola bilər.Vergi sistemi vergi növlərini, vergi dərəcələrini, vergi məsuliyyətlərini, vergi məsələlərinin həlli və vergi müqavilələrini əhatə edir və ölkənin iqtisadi inkişafına, sosial rifahına, müdafiyəyə və beynəlxalq əməkdaşlığa təsir edir. Bu tədqiqat, dünyanın ən güclü və inkişaf etmiş sistemlərindən biri olan Yaponiya vergi sisteminin müasir iqtisadi və siyasi mühitindəki rolu və təsirini təhlil etməyə, həmçinin tətbiq olunan vergi dərəcələri timsalında Azərbaycan vergi sistemi ilə müqayisəli analizinə həsr olunmuşdur. Yapon vergi sistemi, dünya iqtisadiyyatında özünü təqdim etmiş və diqqət çəkmış bir modeldir. Tədqiqatın əsas məqsədi, Yaponiya vergi sisteminin əsas xüsusiyyətlərini və inkişaf perspektivlərini qiymətləndirmək, Azərbaycanın vergi sistemi ilə müqayisədə fərqlilikləri qeyd etmək mövcud yenilikləri müzakirə etməkdir.Tədqiqat, Yapon vergi sisteminin strukturunu, tətbiq olunan vergilərin nümunəsində ölkənin müasir vəziyyətini və iqtisadi siyasəti haqqında təsəvvür yaratmağa və anlamağa kömək edə bilər.

Praktiki əhəmiyyəti, tədqiqatın Yaponiya vergi sistemi haqqında əldə edilmiş nəticələrin, ölkənin vergi siyasətini, strukturunu formalaşdırmağa və təkmilləşdirməyə nail olmağa yardımçı ola bilər. Bu tədqiqatın nəticələri, iqtisadi mütəxəssislər, qərar qəbul edənlər və ümumiyyətlə Yaponiyada biznes fəaliyyəti qurmağı planlaşdıran və maraqlı tərəflər üçün də faydalı ola bilər.

AÇAR SÖZLƏR: YAPONIYA, vergi sistemi, Azərbaycan

COMPORATIVE ANALYSIS OF THE TAX SYSTEM OF JAPAN AND AZERBAIJAN

ABSTRACT

As in almost all countries of the world, taxes are the main source of financial revenue for the state and government, as well as a means of regulating economic policy and social equality. Taxes may vary by country. The tax system includes types of taxes, tax rates, tax liabilities, tax calculations and tax treaties and affects a country's economic development, social security, defense and international cooperation. This study is devoted to the analysis of the role and influence of the Japanese tax system, which is one of the most powerful and developed systems in the world, in the modern economic and political environment, as well as a comparative analysis with the tax system of Azerbaijan in terms of tax rates. The Japanese tax system is a model that has proven itself and attracted attention in the global

economy. The main purpose of the study is to assess the main characteristics and development prospects of the Japanese tax system, note the differences in comparison with the Azerbaijani tax system, and also discuss current innovations.

The practical significance of the results of the study of the Japanese tax system can be useful in the formation and improvement of the country's tax policy and structure. The results of this study may also be useful to economic experts, decision makers and stakeholders who plan to do business in Japan in general.

KEYWORDS: JAPAN, tax system, Azerbaijan

GIRIŞ

Tədqiqat işində Yaponiya vergi sistemi haqqında qisa məlumat verilir və Azərbaycanın vergi sistemi ilə əsasən vergi dərəcələrinin müqayisəli təhlili göstərilir. Təhlil ümumi olaraq əsas vergilərin, yəni fiziki şəxslərin gəlir vergisi, korporativ vergi, ƏDV, miras vergisi, əmlak, ödəmə mənbəyində tutulan vergilərin müqayisəsinə həsr olunub.

Yaponiyanın vergi sistemi vergi ödəyicisinin gəlir səviyyəsindən, mənbəyindən və yaşayış yerindən asılı olaraq dəyişən çoxlu müxtəlif vergi növləri və dərəcələri ilə dünyanın ən mürəkkəb sistemlərindən biridir. Yaponiyanın vergi sistemini vergi yükü, vergi strukturu, vergi rəqabət qabiliyyəti və vergi səmərəliliyi baxımından digər ölkələrin sistemləri ilə müqayisə etmək olar. Vergilər Yaponiyada ən çox müzakirə olunan mövzulardandır. Burada çoxlu sayda kitablar, jurnallar dərc edilir. Əhali vergilərin hara yönəldiyi haqda çox geniş şəkildə məlumatladırılır. Paralell olaraq vergi ödəmələrinin vacibliyi barədə məlumat verilir. Vergi yığımında əsas problem – onun mürəkkəbliyidir. Burada 30 növ yerli və 25 dövlət vergisi mövcuddur. Hər bir bölgə öz vergi növünü və dərəcəsini təyin edə bilər. Avropa ölkələrindən fərqli olaraq Yaponiyada dövlət gəlirlərinin əsas hissəsini gəlirlərdən tutulan vergilər-korporasiyaların mənfəət vergisi və fiziki şəxslərin gəlir vergisi təşkil edir. Bütün vergi daxilolmalarının 64%-i milli vergilərinin, 36%-i isə yerli vergilərin payına düşür. Yaponiya vergi sistemi ölkənin Maliyyə Naziriliyi tərəfindən idarə edilir. Burada iki bölmə - Milli Vergi Agentliyi ilə Gömrük və digər dövlət rüsumlarının yığımı ilə məşğul olan büro fəaliyyət göstərir. Onlar təqdiqat və planlaşdırma prosesinə cəvabdehlik daşıyırlar (o cümlədən vergi qanunlarının hazırlanması). Bura həm də vergi cinayətlərinin araşdırılması, müfəttişlərin sertifikatlandırılması və s. aiddir. Yaponiyada vergi siyasətinin tətbiqi, vergi yığımı ilə bilavasitə Milli Vergi Agentliyi məşğuldur. O, 1949 ildə amerikan nümunəsi əsasında yaradılıb və mərkəzi aparatdan (1464 işçi), 12 regional büro və 524 yerli şöbədən ibarətdir (55 644 işçi). Yaponiya vergi sistemi proqressiv vergi dərəcələrinə əsaslanır. O, aşağı gəlirlər üçün daha aşağı vergi dərəcəsi, yüksək gəliri olanlara isə yüksək vergi dərəcəsini tətbiq edir.

Proqressiv vergilər, xüsusən də birbaşa gəlir vergiləri hökumətlər üçün qısa müddətdə bərabərsizliyi azaltmaq üçün əsas kanaldır. Bu, vergilərin, transfertlərin və subsidiyaların ölkələr üzrə bərabərsizliyə necə təsir etdiyinə dair ətraflı müzakirəni özündə əks etdirən Dünya Bankının son Yoxsulluq və Ortaq Rifah Hesabatında vurğulanıb (Hoy & Bronchi, 2022).Vergi sisteminin strukturu milli və yerli vergilərdən ibarətdir. Yerli vergilər də Bələdiyyə və Prefektur vergilərə ayrılır. Yapon vergilərinin klassifikasiyasına görə əsas olmaqla korporativ vergilər, fiziki şəxslərin gəlir vergisi, vərəsəlik, hədiyyə, əmlak vergiləri və s., dolayi olaraq, istehlak vergisi, gömrük vergisi, qeydiyyat və lisenziya vergiləri və s. milli vergilərə aiddir. Yerli vergilərə yaşayış, əmlak, sahibkarlıq və s. həmçinin dolayı vergi kimi istehlak vergisi daxildir.

TƏDQIQAT METODU

Tədqiqat işində statistik təhlil, qruplaşma və müqayisə metodlarından istifadə edilmişdir.

Fiziki şəxslərin gəlir vergisi

Yaponiyada 5%-dən (¥1,000 - ¥1,949,000) 45%-ə (¥40,000,000 çox – çıxılma ¥4,796,000) qədər olan proqressiv vergi dərəcələri tətbiq olunur. Yaponiyada daimi rezident vergi ödəyiciləri dünya üzrə gəlirlərinə görə vergiyə cəlb olunurlar. Qeyri-rezident vergi ödəyiciləri yalnız Yaponiyadan əldə etdikləri gəlirlərə görə vergiyə cəlb olunurlar. Əlavə vergi 1 yanvar 2013-cü il tarixində qüvvəyə minmişdir və fiziki şəxsin milli gəlir vergisi üzrə hesablanan 2,1% vergidən ibarətdir.

Yerli gəlir vergiləri

Ümumiyyətlə, Yaponiyada yerli sakin vergisi 10% sabit dərəcə ilə tətbiq edilir. Yapon yerli hökumətləri (prefektura və bələdiyyə) vergi ödəyicisinin əvvəlki il gəlirindən yerli sakinlərdən vergi alır. Bu, vergi ödəyicisi cari ilin 1 yanvar tarixinə Yaponiyanın rezidenti olduqda tətbiq edilir. Yerli sakinlərin vergi məqsədləri üçün adambaşına bərabər vergi də hesablanır. Standart illik məbləğ 5,000 JPY-dir, baxmayaraq ki, bu, vergi ödəyicisinin yaşadığı prefektura və bələdiyyədən asılı olaraq dəyişə bilər. Yerli sakinlərin vergisi çıxılmır.

Qeyri-rezidentlər

Qeyri-rezident vergi ödəyicisinin Yaponiya mənbəyindən əldə etdiyi kompensasiya (məşğulluq gəliri) heç bir ayırma olmadan ümumi kompensasiya üzrə 20,42% milli gəlir vergisinə tabedir. Bu dərəcəyə yuxarıda təsvir edilən əlavə verginin 2,1%-i daxildir (20% × 102,1% = 20,42%). Qeyri-rezident vergi ödəyicisi növbəti il yanvarın 1-dən yerli bələdiyyənin uçot kitabında rezident kimi qeydiyyata alındıqda, 10% dərəcəsi ilə yerli sakin vergisinə cəlb edilə bilər.Azərbaycanda fiziki şəxslərin gəlir vergisi muzdlu işlə əlaqədar gəlirlərə və müzdlu işə aid olmayan gəlirlərə (faiz gəliri, dividend, əmlakın icarəyə verilməsindən gəlir, royalti və s.) bölünür. Muzdlu işin aylıq gəlirləri 2,500 manata qədər 14%, 2,500 manatdan artıq olduqda 350 man.+2,500 manatdan artıq məbləğin 25%-i miqdarında vergi tutulur. Neft-qaz sahəsində fəaliyyəti olmayan və qeyri-dövlət sektoruna aid edilən vergi ödəyicilərində işləyən fiziki şəxslərin muzdlu işdən aylıq gəlirlərindən vergi 2019-cu il yanvarın 1-dən 7 il müddətində gəlir 8,000 man. qədər olduqda 0%, 8,000 manatdan çox olduqda isə 8,000 manatdan çox olan məbləğin 25%-i vergiyə cəlb olunur. Muzdlu işə aid olmayan gəlirlərə qeyri-sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə illik gəlirdən 14 faiz dərəcə ilə vergi tutulur. Vergi Məcəlləsinin 102-ci maddəsinə əsasən gəlir vergisindən azadolmalar və güzəştlər mövcuddur.

Aşağıda göstərilən şəkildə hər iki ölkədə fiziki şəxslərin gəlir vergisində tətbiq olunan vergi dərəcələri qeyd olunan zaman kəsiyində müqayisə olunmuşdur.Azərbaycanda fiziki şəxslərin gəlir vergisi maksimum 25%-dir və uzun müddətdir dəyişməz qalır, Yaponiyada isə vergi dərəcələrində artım qeyd olunur və trend analizi də bu tendensiyanı göstərir.

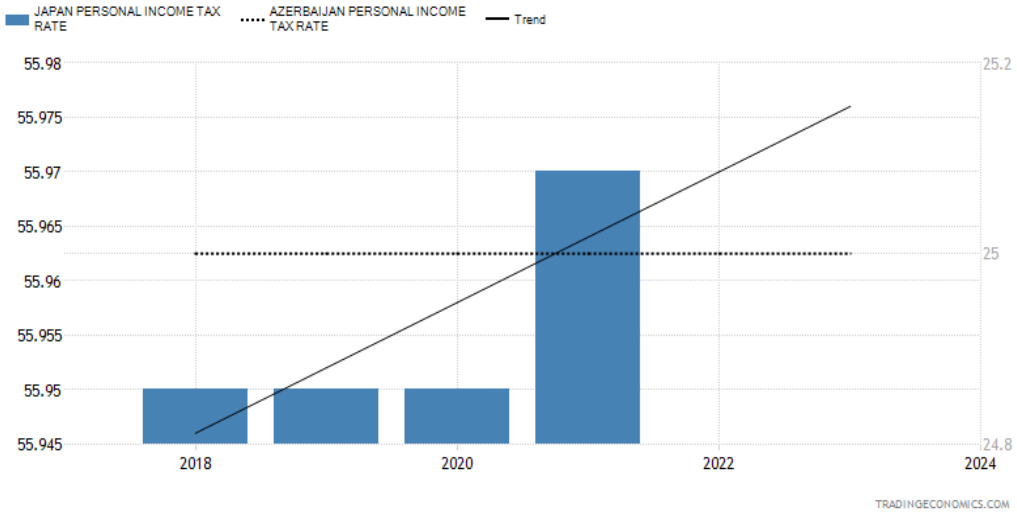

Şəkil 1. Yaponiya və Azərbaycanda fiziki şəxslərin gəlir vergisi müqayisəli tendensiyaları
Mənbə: *Tradingeconomics.com*

Korporativ vergilər

Yaponiyada korporativ vergilər aşağıda göstərilən şəkildə hesablanır. Xüsusi korporativ biznes vergisi milli vergi olmağına baxmayaraq müəssisə vergisi ilə birlikdə yerli hökümətə bəyan edilir və ödənilir.Effektiv vergi dərəcəsi müəssisə vergisi və xüsusi korporativ biznes vergisi çıxıldıqdan sonra hesablanır.

	100 milyon JPY və ya daha az ödənilmiş kapital Paid-in capital of JPY 100 million or less	100 milyon JPY-dən çox ödənilmiş kapital Paid-in capital in excess of JPY 100 million
Korporativ vergi (milli vergi) Corporate tax	23.20%	23.20%
Yerli korporativ vergi (milli vergi) Local corporate tax	2.390% (23.2%x10.3%)	2.390% (23.2%x10.3%)
Müəssisə vergisi (yerli vergi) Enterprise tax	7.48%	1.18%
Xüsusi korporativ biznes vergisi (milli vergi) Special corporate business tax	2.59% (7.0%x37)	2.600% (1.0%x260%)
Əhali vergisi (yerli vergi) Inhabitants' tax	2.413% (23.2%x10.3%)	2.413% (23.2%x10.3%)
Cəmi Total	38.07%	31.78%
Effektiv qanunla müəyyən edilmiş vergi dərəcəsi Effective Statutory tax rate	34.59%	30.62%

Şəkil 2. Yaponiya korporativ vergilərin strukturunun tərkibi
Mənbə: *Taxsummariespwc.com*

Azərbaycanda Korporativ vergi Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi adlanır və vergi dərəcəsi sabit olaraq 20 faiz təyin olunmuşdur. Vergi Məcəlləsinin 106-cı maddəsinə əsasən mənfəət vergisindən azadolmalar və güzəştlər mövcuddur. Şəkil.2-də hər iki ölkədə korporativ mənfəət vergisində tətbiq olunan vergi dərəcələri qeyd olunan zaman kəsiyində müqayisə olunmuşdur.Azərbaycanda hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi sabitdir və dəyişməz qalır, Yaponiyada isə korporativ vergi daha mürəkkəb olaraq müxtəlif vergilərin cəmindən (bəzi vergilər çıxılmaqla) formalaşır. Korporativ vergilərin effektiv vergi dərəcəsi həmçinin korporasiyanın kapital strukturundan və fəaliyyət göstərdiyi ərazidən də asılı olaraq dəyişə bilər, həmçinin müxtəlif göstəricilərə görə güzəştlər və çıxılmalar mümkündür. Qrafikdə Yapon korporativ vergi dərəcələrinin əvvəl daha yüksək olduğu və illər üzrə bir qədər azalmasını qeyd edə bilərik.

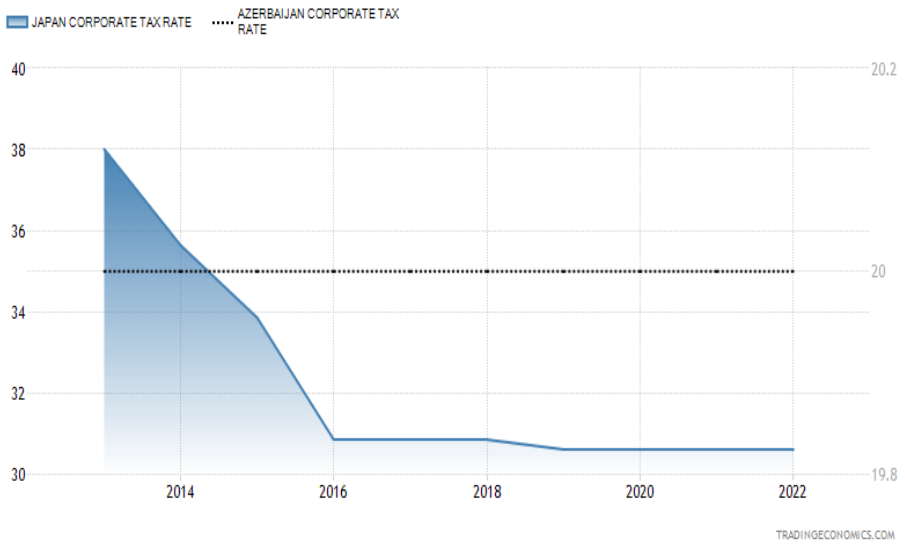

Şəkil 3. Yaponiya və Azərbaycanda korporativ vergilərin müqayisəsi
Mənbə: *Tradingeconomics.com*

İstehlak vergisi (ƏDV)

Yaponiyanın istehlak vergisi (əlavə dəyər vergisi və ya ƏDV) biznes müəssisəsi Yaponiyaya xidmətlər göstərdikdə və ya mal idxal etdikdə və ölkə daxilində xidmətlər və mal satıçı ilə məşğul olan müəssisələrdən tutulur. Vergi dərəcəsi 10% təşkil edir, lakin 8% -lik daha aşağı nisbət qida və içkilərə

(restoranlarda və spirtli içkilər alındıqda istisna olmaqla) və müəyyən meyarlara cavab verən qəzet abunələrinə aiddir. İxrac və qeyri-rezidentlərə müəyyən xidmətlər sıfır dərəcə ilə vergiyə cəlb edilir. Torpağın alqı-satqısı və ya icarəsi, qiymətli kağızların satışı və dövlət xidmətlərinin göstərilməsi kimi konkret əməliyyatlar vergiyə cəlb edilmir.

1 oktyabr 2023-cü il tarixindən qüvvəyə minən Yaponiyanın 2016-cı il Vergi İslahatının bir hissəsi kimi yeni Kvalifikasiyalı Faktura Sistemi ('QIS') tətbiq olunur. QIS-ə əsasən istehlak vergisi ödəyicisi satıcıdan "ixtisaslı hesab-faktura" aldıqda, vergi krediti götürə bilər, yeni sistem satıcılardan öz QII nömrəsini fakturalara daxil etməyi tələb edəcək ki, belə fakturanı alan alıcı hesab-fakturaya daxil edilmiş istehlak vergisi üçün giriş kreditini götürə bilsin.Qeyd etmək lazımdır ki, istehlak vergisi həm də xarici xidmət təminatçıları tərəfindən rəqəmsal xidmətlərin göstərilməsi üçün də tətbiq olunur.

Azərbaycanda ƏDV vergi dərəcəsi 18% təşkil edir. Vergi Məcəlləsinin 153.1. maddəsinə əasaən Əlavə dəyər vergisi (bundan sonra – ƏDV) vergi tutulan dövriyyədən hesablanan verginin məbləği ilə bu Məcəllənin müddəalarına uyğun olaraq verilən elektron qaimə-fakturalara və ya idxalda ƏDV-nin ödənildiyini göstərən sənədlərə müvafiq surətdə əvəzləşdirilməli olan verginin məbləği arasındakı fərqdir. Fəaliyyət növündən asılı olaraq sıfır (0)dərəcə və vergidən azadolmalar da vardır.

Azərbaycanda ƏDV vergi dərəcəsi uzun müddətdir ki, sabit olaraq qalır və əvvələr bir qədər yüksək olub. Yaponiyada isə 1989-cu ilin aprelində Yaponiya hökuməti tərəfindən istehlak vergisi tətbiq olundu və ilkin olaraq 3% idi. Bu, köpük iqtisadiyyatın zirvəsi idi və istehlak vergisinin tətbiqinə səbəb sosial rifah xərclərini maliyyələşdirmək idi. 1997-ci ildə vergi 5%-ə, 2014-cü ildə isə 8%-ə qaldırıldı və 2019-cu il oktyabr ayının 1-dən 10%-ə çatdırılıb.

Yaponiyada əsas ƏDV dərəcəsi 10% təşkil edir və çox digər OECD üzvlərindən nisbətən aşağıdır.Vergilərin 8%-dən 10%-ə qaldırılması bir neçə dəfə təxirə salınıb. Hətta onun Covid-19 inkişaf mərhələsindədir deyə azaldılmasının tərəfdarları olub. Hökumət yaşlaşan cəmiyyətdə sosial təminatın maliyyələşdirilməsi üçün istehlak vergisinin sabit gəlir mənbəyi olduğunu əsas gətirərək artıma nail oldu (Yoshihiro, 2020).

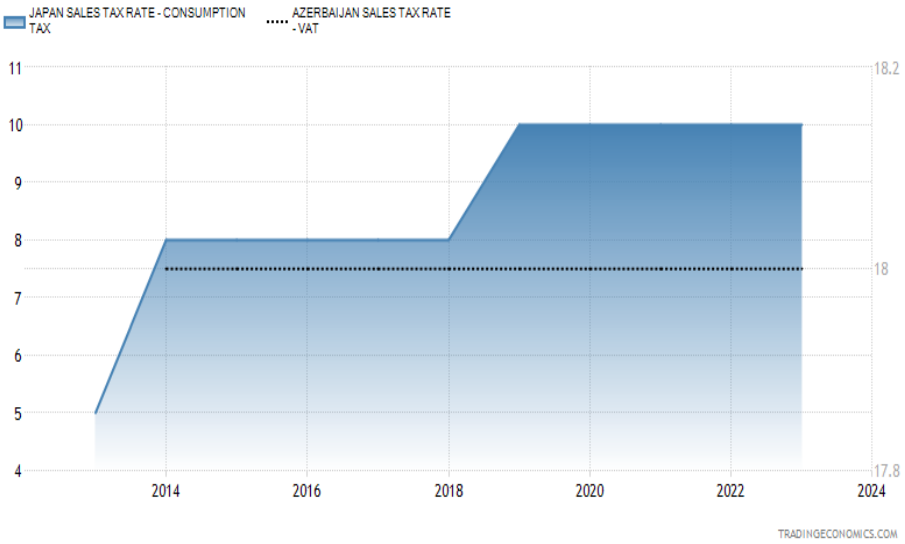

Şəkil 4. Yaponiya və Azərbaycanda istehlak vergisi (ƏDV) dərəcələri müqayisəsi
Mənbə: *Tradingeconomics.com*

Digər vergilər

Əmlak vergisi

Yaponiyada illik olaraq əmlak vergisi yerli vergi orqanları tərəfindən daşınmaz əmlaka və təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə edilən amortizasiyaya məruz qalan əsas vəsaitlərə görə tutulur. Daşınmaz əmlaka yerli vergi orqanları tərəfindən qiymətləndirilmiş dəyərin 1,7%-i həcmində vergi tutulur. Amortizasiya olunan əsas vəsaitlər vergisi qanunla müəyyən edilmiş amortizasiyadan sonra dəyərin 1,4%-i həcmində hesablanır. Azərbaycanda fiziki şəxslər binalara, su və hava nəqliyyatı vasitələrinə(mühərrikin həcminə görə) əmlak vergisi tətbiq edilir.Daşınmaz əmlakın hər kv.m-nə 0.7-

1.5 əmsalları tətbiq etməklə 0.1-0.4 man. arası vergini bələdiyyə orqanlarına ödənilir. Müəssisə və fərdi sahibkarlar əsas vəsaitlərinin orta illik qalıq dəyərinə 1% əmlak vergisi ödəməlidir.

Aksiz vergiləri

Yaponiyada aksiz vergiləri benzin, aviasiya yanacağı, tütün və spirtli içkilərdən və s. alınır. Aksiz vergilərinə cəlb olunan mallar çoxdur və vergi dərəcələri də yüksəkdir. Yaponiyada siqaretin qiymətinə dörd növ vergi daxildir: milli tütün vergisi, yerli tütün vergisi, xüsusi tütün vergisi və istehlak vergisi. Marka və digər amillərə görə dəyişsə də, məsələn, adi kağız siqaretin vergi yükü 60%-ə çata bilər ki, bu da siqareti Yaponiyada ən çox vergiyə cəlb olunan məhsullardan birinə çevirir. Azərbaycanda da idxal olunan və yerli istehsallı analoji mallar aksiz vergilərinə cəlb olunur. Bura əlavə olaraq nəqliyyat vasitələrini, xəz, dəri məmulatları və qiymətli metal və mineralları da əlavə etmək olar.Vergi dərəcələri də mühərrikin həcmindən, yanacaq və içkilərin litrindən və s. asılı olaraq müxtəlifdir.

Möhür rüsumu,Yaponiyada hazırlanmış bəzi sənədlərdən möhür rüsumu alınır. Vergi məbləği ümumiyyətlə sənəddə göstərilən məbləğə əsasən müəyyən edilir. Möhür rüsumunun maksimum məbləği 600.000 JPY-dir. Azərbaycanda analoji rüsum yoxdur.

Qeydiyyat və lisenziya vergisi

Qeydiyyat və lisenziya vergisi müəyyən əmlakın qeydiyyata alındığı yerlərdə vergitutma bazasının 0,1%-dən 2%-ə qədər dərəcəsi və ya sabit məbləğdə tutulur. Vergitutma bazası qeydiyyata alınan əmlakdan asılıdır (məsələn, şirkət tərəfindən qeydə alınmış ödənilmiş kapitalın məbləği və ya yerli vergi orqanları tərəfindən qiymətləndirilən daşınmaz əmlakın dəyəri). Azərbaycanda analoji rüsum yoxdur.

Ailə korporasiyası vergisi

Əgər fərdi səhmdar ailə üzvləri ilə birlikdə birbaşa və ya dolayı yolla Yapon korporasiyasının ümumi buraxılmış səhmlərinin və ya səsvermə hüquqlarının 50%-dən çoxuna sahibdirsə, korporasiya ailə korporasiyası kimi qəbul edilir (ödənişli korporasiyalar istisna olmaqla) 100 milyon JPY və ya daha az kapital) və korporasiya vergisinə əlavə olaraq ailə korporasiyası vergisinə cəlb edilir. Azərbaycan bu tip vergi mövcud deyil.

Biznes binaları vergisi

Biznes binaları vergisi Yaponiyanın Tokio, Osaka, Naqoya, Fukuoka və əhalisi 300.000-dən çox olan digər şəhərlər kimi hər bir şəhər tərəfindən tutulur və təyin edilir. Sahəsi 1000 kvadratmetrdən çox olan biznes binalarından istifadə edən və/və ya təyin edilmiş şəhərdə 100-dən çox işçisi olan korporasiya bu vergini biznesin fiziki yeri (kvadrat metr üçün 600 yen) və ümumi əmək haqqı (0,25%) əsasında ödəməyə cavabdehdir.

Faiz gəliri

Alınan faizlər (istiqrazlar və ya depozitlər üzrə) vergi tutulan gəlirə daxil edilir. Faizlər üçün tutulan vergi 15% milli vergi (həm korporativ, həm də fərdi alıcılar üçün) və 5% yerli vergi (yalnız fərdi alıcılar üçün) dərəcəsi ilə tətbiq edilir və vergi güzəşti mövcud ola bilər. Dividend gəlirlərində olduğu kimi, tutulan verginin milli vergi hissəsinə 1 yanvar 2013-cü ildən 31 dekabr 2037-ci il tarixinədək olan dövr üçün əldə edilmiş faiz gəlirindən tutulan 2,1% əlavə gəlir vergisi tutulur. Fərdi alıcılardan 20,315%, korporativ alıcılardan isə 15,315% tutulur.

Royalti gəliri

Royalti gəliri digər gəlirlərlə eyni şəkildə korporativ vergiyə cəlb edilir. Resipient qeyri-rezident və ya xarici korporasiyadırsa, royalti gəlirindən 20% milli vergi və 2,1% əlavə vergi dərəcəsi olaraq ödəmə vergisi tutulur.

Daşınmaz əmlakın icarəsi üzrə gəlirlər

Daşınmaz əmlakın icarəsi üzrə gəlirlər digər gəlirlər kimi korporativ vergiyə cəlb edilir. Alıcı qeyri-rezident və ya xarici korporasiyadırsa, daşınmaz əmlakın icarəsindən əldə olunan gəlirdən 20% dövlət vergisi və 2,1% əlavə vergi dərəcəsi ilə vergi tutulması tətbiq edilir.

Dividend gəliri

Prinsipcə, dividendlər digər gəlir mənbələri ilə birləşdirildikdən sonra dərəcələr üzrə vergiyə cəlb edilir. Bununla belə, birjada siyahıya alınmış korporasiyalar tərəfindən ödənilən dividendlər istəyə bağlı olaraq digər gəlir mənbələrindən 20,315% sabit dərəcə ilə vergiyə cəlb edilə bilər (15,315% milli vergi + 5% yerli sakin vergisi).

Azərbaycanda faiz, dividentdən ödəmə mənbəyində vergi kimi 10%, royalti və daşınmaz əmlakın icarəsindən 14% vergi tutulur.

Vərəsəlik vergisi

Yaponiyada miras vergisi bütövlükdə mərhumun əmlakından deyil, fərdi vərəsələrdən tutulur. Vərəsəlik vergisi ölümdən sonra 10 ay ərzində təqdim edilməlidir.Vergi daşınmaz əmlakın və ya miras qalmış aktivlərin ədalətli bazar dəyərindən dəfn xərcləri və miras qalmış aktivlərlə bağlı hər hansı borclar, azadolmalar və ya güzəştlər çıxılmaqla mütərəqqi dərəcə ilə (55%-ə qədər) tutulur.Vergi dərəcələri dəyişir və alınan əmlakın və ya aktivlərin məbləğindən asılıdır. Azərbaycanda miras vergisi 20.000 manatdan artiq olan məbləğə 14% vergi tətbiq olunmaqla hesablanır. Hədiyyə, maddi yardım və miras vergi ödəyicisinin ailə üzvlərindən alındığı halda, onun tam dəyəri vergidən azaddır.

Ödəmə mənbəyində vergi (WHT)

Vergi dərəcələri tərtib olunmüş Cədvəl.1-də qeyd edilmişdir. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda rezident lizinq, o cümlədən maliyyə lizinqi əməliyyatları üzrə ödəmələri, habelə riskin sığortasına və ya təkrar sığortasına dair müqaviləyə uyğun olaraq sığorta ödəmələri 4%, beynəlxalq rabitə və ya beynəlxalq daşımalar həyata keçirilərkən rabitə və ya nəqliyyat xidmətləri üçün rezidentlər 6% olaraq vergiyı cəlb edilir.

Yaponia ilə Azərbaycan hökümətləri arasında bağlanmış vergi müqaviləsinə görə Yaponiya Azərbaycana münasibətdə divident, faiz, royaltidən standart 7%, Azərbaycan Yaponiyaya münasibətdə isə dividentlərdən 15%, faiz və royalti gəlirlərindən isə 10% vergi tutulur.

Azərbaycanın Yaponiya ilə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında Konvensiya imzalanıb və təsdiq olunub.

Vergi növləri	Azərbaycan	Yaponiya
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	2500 man<25%	45%+2.1% əlavə vergi
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	20%	30.62%
Torpaq vergisi	hər 100 kv.m-ə görə 2 man.	-
Əmlak vergisi	1	1.4%-1.7%
Miras vergisi/ hədiyyə vergisi	20 000 man. <14%	55%
Əlavə dəyər vergisi	18%	10%
Sadələşdirilmiş vergi	2%-8%	-
Aksiz	yanacağın və s. hər l-nə və mühərriklərin həcminə görə müxtəlif	müxtəlif və çoxsaylı
Yol vergisi	yanacağın hər l-dən 0.04 man və mühərriklərin həcminə əsasən	-
Mədən vergisi	hər kub m 0.04 man-26% kimi	
Ödəmə mənbəyində rezident divident/faiz/royalti	10%,10%,14%	20%,20%,0%
Qeyri rezident	10%,10%,14%	15%,20%,20%
Kapital gəlirlər vergisi səhmlərin satışından	-	20.315%
Kapital gəlirlər vergisi daşınmaz əmlakın satışından	-	39.63%
Ailə korporasiya vergisi	-	10%,20%
Qeydiyyat və lisenziya vergisi	-	0.1%-2%
Yerli sakin vergisi	-	10%
Müəssisə vergisi (xüsusi korporativ biznes vergisi)	-	7.48%+2.59%
Korporasiya Sakin vergisi	-	1%-8.4%

***Cədvəl 1**. Azərbaycan və Yaponiya vergi dərəcələrinin müqayisəsi*

***Mənbə:** Vergi Məcəlləsi və Yaponiyanın Milli Vergi Agentliyi məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Vergi gəlirlərinin ÜDM-yə nisbəti

Yaponiya Vergi gəlirləri 2023-cü ilin İyun ayında ÜDM-yə faizlə nisbəti 14.0% səviyyəsində qeyd olunub.Bu, 2023-cü ilin mart ayı üçün əvvəlki rəqəmdən 11,1% artım deməkdir.Yaponiya Vergi gəlirləri: 161 müşahidə ilə 1983-cü ilin iyunundan 2023-cü ilin iyununa qədər orta hesabla 10.0%-i

olmaqla, ÜDM məlumatının faizi rüblük yenilənir. Vergi gəlirləri 1990-cı ilin iyununda 18,8%-lə ən yüksək və 2011-ci ilin martında 6,6% ilə ən aşağı rekord həddə çatdı.

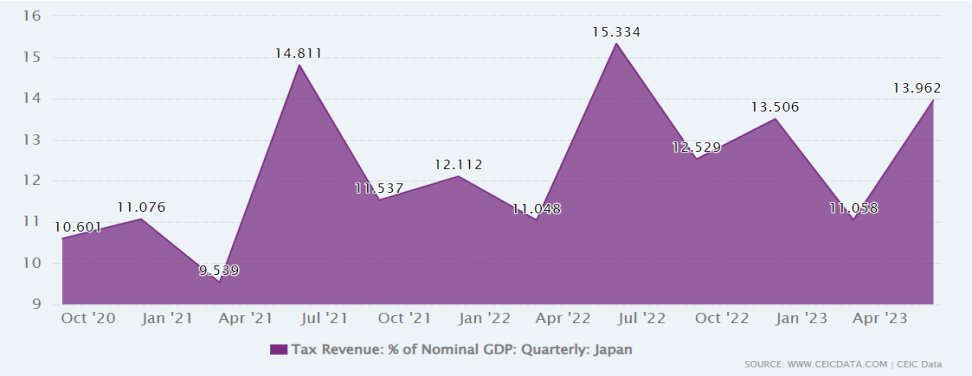

Şəkil 5. Yaponiyada Vergi gəlirlərinini ÜDM-ə nisbəti %-lə
Mənbə: *Ceicdata.com*

Azərbaycanda vergi gəlirləri 2022-ci ilin dekabrında ÜDM-yə faizlə nisbəti 15,6% təşkil edib.Bu, 2021-ci ilin dekabr ayı üçün əvvəlki rəqəmdən 13,6% artım deməkdir. Vergi gəlirləri 1993-cü ildə 33.0%-lə bütün zamanların ən yüksək səviyyəsinə, 1995-ci ildə isə 10.8%-lə rekord aşağı səviyyəyə çatmışdır.

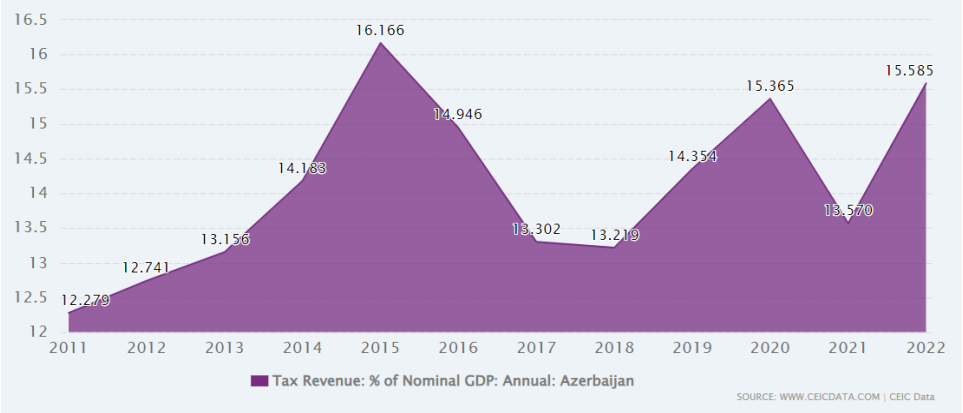

Şəkil 6. Azərbaycanda Vergi gəlirlərinini ÜDM-ə nisbəti %-lə
Mənbə: *Ceicdata.com*

NƏTICƏ

Yaponiyanın vergi sistemi ölkənin maliyyə sabitliyinə və iqtisadi artıma sadiqliyini əks etdirir.Yaponiya inkişaf etməyə davam etdikcə, onun vergi siyasəti də gələcək illər üçün maliyyə mənzərəsini formalaşdıracaq. Yaponiya Dövri təhlillər və islahatlar rəqabət qabiliyyətliliyə, investisiyaların təşviqinə və iqtisadi çağırışlara uyğunlaşmaya diqqət yetirir. Azərbaycan Vergi sistemi də iqtisadi məqsədlərə uyğunlaşmaq üçün dəyişikliklərə məruz qala bilər. İslahatlar çox vaxt biznes mühitini yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyır. Azərbaycan və Yaponiya coğrafi baxımdan uzaq olsalar da, unikal iqtisadi prioritetləri ilə formalaşan müxtəlif vergi sistemlərini nümayiş etdirirlər. Yaponiyanın mürəkkəb və mütərəqqi sistemi onun qabaqcıl iqtisadiyyatı ilə uyğunlaşsa da, Azərbaycanın daha sadə strukturu biznesin böyüməsini və inkişafını təşviq etmək məqsədi daşıyır. Bu vergi mənzərələrini başa düşmək hər bir ölkədə fiskal sahə ilə maraqlanan biznes strukturları və fiziki şəxslər üçün vacibdir.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. Məmmədov S. (2021), Rəqəmsal Keçid və Elmi Texnoloji inkişafın sürətləndirilməsi zəruriliyi, Bakı, Ekoprint, 420 s.
2. Hoy, C. & Bronchi, C. (2022). Why does the progressivity of taxes matter? https://blogs.worldbank.org/governance/why-does-progressivity-taxes-matter
3. Masui, Yoshihiro, COVID-19 and Japanese Tax Policy (August 1, 2020). Intertax, Volume 48, Issue 8/9 (2020) pp.783-786
4. https://taxsummaries.pwc.com/japan/
5. https://www.nta.go.jp/english/Report_pdf/2023e.pdf
6. https://www.taxes.gov.az/az/page/ar-vergi-mecellesi

GREEN TRANSPORTATION AND CUSTOMS ROLE

ELVIN ALIRZAYEV, PHD
Academy of State Customs Committee of Azerbaijan Republic
Head of Department of Customs and Management,
elvin.alirzayev@ascca.edu.az

SUMMARY

Green transportation is not far future as most of the countries have already been established strategies toward. Various positive measures have been implemented in Azerbaijan especially from customs policy perspectives. As a result of elimination VAT and excise taxes on electric vehicles and some facilitation measures for importation of hybrid cars transportation outlook in Azerbaijan has been changed drastically. This paper investigates electric vehicles status and governmental policies in globe and in Azerbaijan as well.

Keywords: customs policy, green transportation, EV, Hybrid cars.

1. INTRODUCTION

Green transportation encompasses any form of travel that avoids negative effects on the environment. This can include individual modes, such as a high-speed electric bicycle, or collective options like an electric city bus as public transport. This is one of the strategic goals of most international organizations and developed countries. However, most pollution and unmanaged traffic happens in developing world. Nevertheless, promising aspect is that governments in developing countries started to highlight this problem. Customs policy as also cares about environmental security plays vital role in this regard. As most of these countries import automobiles from abroad, customs can manage state of transportation on country roads. Customs plays a significant role by influencing and regulating the import, export, and movement of environmentally friendly transportation technologies and resources.

2. THE TRANSPORTATION DECISIONS MAKES CHANGES ON ENVIRONMENT

Individual and collective responsibility in addressing environmental concerns is a crucial aspect. The carbon footprint, which represents the total amount of greenhouse gases, especially carbon dioxide, that are emitted directly or indirectly by an individual, organization, event, or product, is significantly influenced by the choices we make in transportation.

The choices individuals, businesses, and governments make regarding transportation have far-reaching consequences for the environment. Addressing the carbon footprint of transportation involves a combination of technological innovation, policy intervention, and individual behavioral changes. Advocacy for sustainable transportation policies, investment in green infrastructure, and adopting eco-friendly practices in transportation are all essential steps toward a more environmentally conscious approach to mobility. Several aspects of customs' role in promoting sustainability in green transportation can be counted as follows:

- **Import Regulations for Green Vehicles**: Customs authorities can implement policies that encourage the importation of eco-friendly vehicles, such as electric cars or hybrid vehicles, by providing incentives or reducing tariffs on these sustainable modes of transportation.
- **Tariff and Tax Incentives**: Governments can use customs mechanisms to offer tariff reductions or tax incentives for the importation of components and materials used in the production of green transportation technologies. This can help lower the overall cost of manufacturing and purchasing environmentally friendly vehicles.
- **Monitoring Emissions Standards**: Customs agencies can collaborate with environmental agencies to monitor and enforce emissions standards for vehicles entering or leaving the country. This ensures that only vehicles meeting certain environmental criteria are allowed to operate within the region.
- **Encouraging Green Infrastructure Imports**: Customs can facilitate the importation of materials and technologies that support green transportation infrastructure, such as electric charging stations, bicycle lanes, and public transit systems. This helps create an environment conducive to sustainable transportation.
- **Regulating Fuel Imports**: Customs authorities can regulate the importation of traditional fuels and incentivize the importation of alternative and cleaner energy sources. This can contribute to reducing the overall environmental impact of transportation.
- **International Cooperation**: Customs agencies can collaborate internationally to standardize and streamline processes related to the import and export of green transportation technologies. This cooperation can facilitate the global adoption of sustainable practices.
- **Enforcement of Environmental Standards**: Customs officials can enforce environmental standards by inspecting vehicles for compliance with emission norms and ensuring that imported transportation technologies adhere to local environmental regulations.

Elevated energy prices had a varied impact on the competitiveness of electric vehicles (EVs) compared to internal combustion engine (ICE) cars in 2022 in the EU. While gasoline and diesel prices surged, residential electricity tariffs relevant for charging also increased in some instances. The heightened prices of electricity and gas affected the manufacturing costs of both ICE and EV cars. Some car manufacturers argued that these high energy prices might limit future investments in new battery manufacturing capacity (IEA, 2023).

Europe as the world's second-largest market for electric cars in 2022, accounted for 25% of global electric car sales representing 30% of the global stock. The sales share of electric cars in Europe increased to 21%, up from less than 3% before 2019. (IEA, 2023).

China dominated the global electric car market with nearly 60% of all new registrations. In 2022, China surpassed 50% of the world's total electric cars, reaching 13.8 million. (IEA, 2023, p.77).

Chart1. EV sales in globe

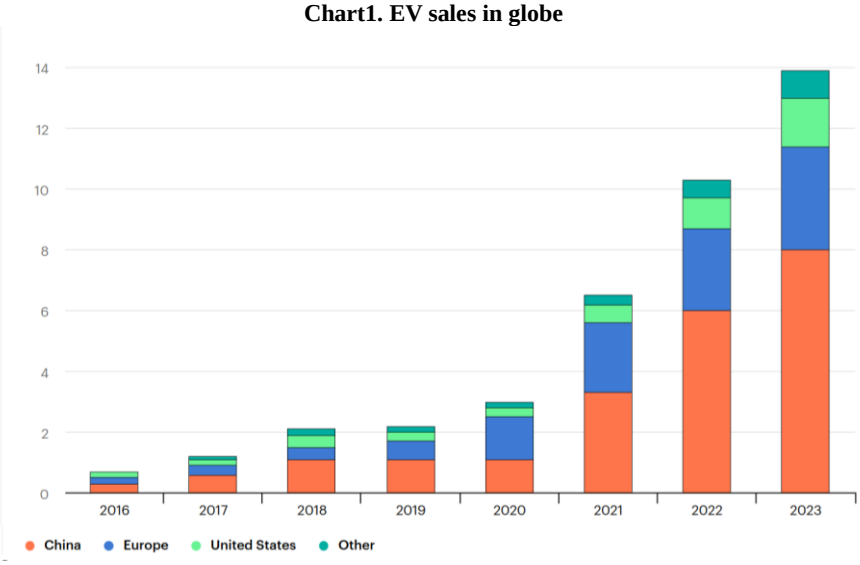

Source: IEA (2023), updated April 26, 2023*

In the global electric vehicle market, China achieved sales of 6 million EVs in 2022, up from 3.3 million in 2021, the EU sold 2.7 million EVs compared to the previous year's 2.3 million, and the USA sold 1 million EVs, a notable increase from the 0.6 million sold previously. (IEA, 2023)

3. NATIONS ABOLISHING TAX AND DUTIES ON ELECTRIC VEHICLES

Many countries offer incentives, such as tax credits, exemptions, or subsidies, to promote the adoption of electric vehicles. Some countries may impose lower tariffs or exemptions for environmentally friendly vehicles to encourage their import. Some others may provide incentives or reduced import duties for electric vehicles that are locally manufactured or assembled. Countries with strong environmental policies may have specific measures to encourage the import and use of electric and hybrid vehicles.

Several countries are rapidly adopting electric vehicles (EVs). According to WRI (September, 2023) analysis, the top five nations with the highest proportion of EV sales are Norway (where electric vehicles made up 80% of passenger vehicle sales in 2022), Iceland (41%), Sweden (32%), the Netherlands (24%), and China (22%). China's position on this list is noteworthy given its status as the largest car market globally. The European Union and the United States which have immense car markets with lower EV sales (12% and 6% respectively) but experiencing rapid growth. (WRI, 2023)

The most impactful policy for driving the transition to electric vehicles (EVs) is the mandate for 100% EV sales. Presently, 16 countries, including Canada, Japan, and UK have implemented some form of policy that requires achieving 100% EV sales by 2035 or even earlier. (WRI, 2023)

The UK terminated subsidies for electric cars in 2022, following a gradual reduction in the available grant from 2016 to 2021. In 2023, Germany, Netherland and Ireland reduced their purchase incentive levels. After initially increasing incentives to stimulate sales during the Covid-19 pandemic, France reduced them from EUR 7,000 in 2021 to EUR 6,000 in 2022 and further to EUR 5,000 in 2023. (IEA, 2023, p.78)

4. AUTOMOBILES & ENVIRONMENT IN AZERBAIJAN

Currently 1.7 mln transport vehicles on Azerbaijan roads, out of which more than half registered in the capital Baku. 80% of all automobiles are 10 and more years old in the country. 85,000 automobiles in the country were released less than 5 years old (TREND, 2023).

Total number of vehicles increased from 438 thousands to 1,645 million in this period. Personel passenger cars surged from 319 thousands to 1.348 million. Size of vehicles increased 3.75 times, whereas personal passenger cars increased 4.2 times since 2000. Besides passenger cars per 1000 person increased from 41 to 141 in this period. (AZERTAC, 2023a)

Chart 2. Import of cars & trucks per year, #

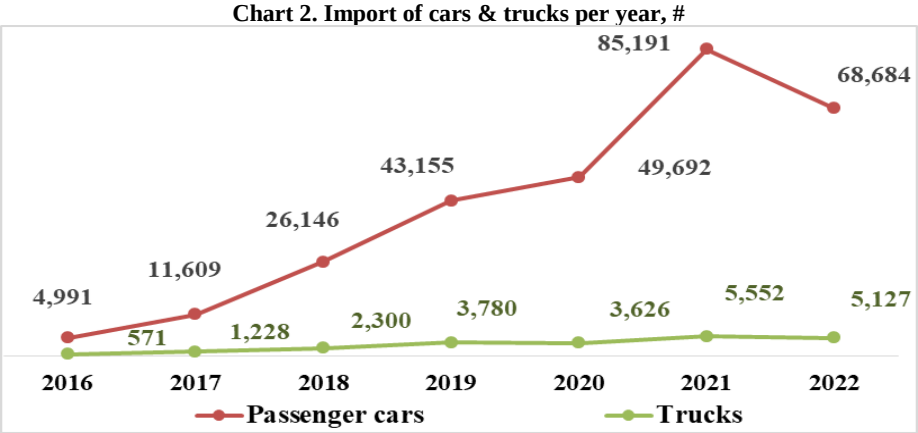

Source: Authors calculation based on STAT (2023)

As majority of vehicles imported this chart can give us general outlook for the automobiles in entire counrty roads. As seen from the Chart, number of passenger cars increased tramendously in this time of period. In 2016 less than 5 thousands passenger cars were imported, but increased each year, after 4 years it was tenfolded and stood at 68 thousands in 2022. Besides, numbet of trucks imported annually increased almost 10 times in this period. There is almost double increase each year in both indicators except 2020 and decrease rate in 2022 with previous year comparison.

Chart 3. Number of imported hybrid and electric cars in the country

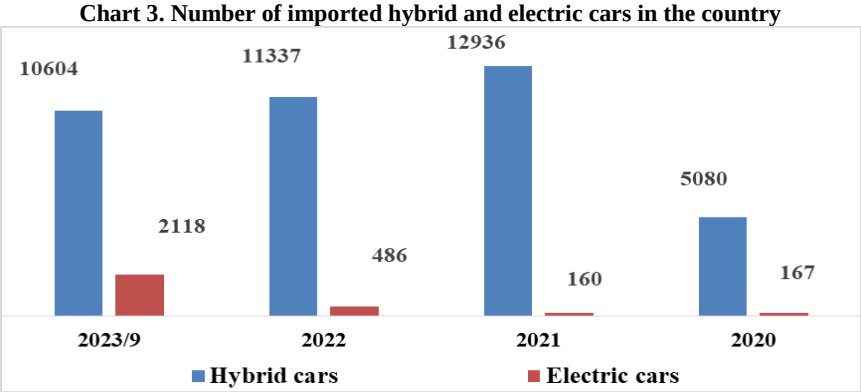

Source: Authors calculation based on SCC (2023).

According to this data this chart is built, hybrid cars share in automobiles increased from 10.2% in 2020 to 16.5% in 2022. Nevertheless, electric cars share increased from 0.3% to 0.7% at this time.

According to statistical reports of SSC of the Republic of Azerbaijan, 48,373 cars valued 753,304 mln USD were imported to Azerbaijan in the first half of 2023, which is 37.5% or 13,200 units more than previous year. Among them, the number of electric cars increased by 7.3 times or 971 units and made up to 1124 units. Hybrid cars increased by 17.9% and reached 7,329 units. During this period, the import of vehicles (buses) designed to carry 10 or more people decreased by 4.2 times to 77 units (USD 5,246 mln).

5. CUSTOMS SUPPORT ON ENVIRONMENTAL SECURITY IN AZERBAIJAN

Government regulation of transport outlook in import involves customs policy directions. In this regard, customs policy can be characterized as follows:

❖ **Tariff and non-tariff regulations of import**

Increasing the excise tax on cars with large engine capacity by a certain coefficient was one of the preventive tax-customs policies. EURO-4 standart of regulation has been in effect since April of 2014 in Azerbaijan; Besides, government prohibited import of motor vehicles manufactured before 2012.

❖ **Enhancing public transportation**

Buses, especially those powered by cleaner technologies like electricity or CNG, emit fewer pollutants than traditional vehicles. So, increase number of buses imported in comparison to personal cars is one of direction of customs policy.

❖ **Increase share of electric cars**

Elimination of VAT on EVs and hybrids enhanced their share in country roads. Besides, abolition of excise taxes on EVs increased their import in recent years. It is noteworthy that hybrid cars share increased from 10.2% in 2020 to 16.5% in 2022, and electric cars share increased from 0.3% to 0.7% at this time. Also, number of hybrid and electric cars were accounted 17.2% of all cars, but 20% in value in 2022.

6. CONCESSIONS AND EXEMPTIONS IN TAX CODE IN AZERBAIJAN

There are several regulations in the Tax Code of the Republic of Azerbaijan according to VAT and other taxes. These regulations regarding to customs can be categorized as follows: (TCAR, 2023)

Article 164. Exemption from tax (exempt from the payment of VAT):

- *164.1.39.* Import of compressed gas-powered buses designed to carry more than 10 people including the driver is exempted for a duration of 5 years starting from January 1, 2020.
- 164.1.41. import and sale of vehicles powered only by electric engine are granted an exemption.
- 164.1.41-1. import and sale of hybrid vehicles with a production date of no more than 3 years and an engine capacity of less than 2500 cubic centimeters are exempted for a duration of 3 to 4 years starting from January 1, 2022.
- 164.1.41-2. import and sale of electric chargers of the second and third levels for cars with an electric engine are exempted for a period to 3 years from January 1, 2022.

Besides, hybrid vehicles with a production date of more than 3 years are subject to VAT at the rate of 18 %.

7. CONCLUSION AND GENERAL SUGGESTIONS

As a result of successful customs policy implementations in Azerbaijan import of old cars has been banned, import of new and less than 3 years old vehicles have increased, import of hybrid cars and especially eclectic cars were encouraged.

In just 7 months of 2023, 11 mln AZN from electric cars and 33.5 mln AZN from hybrid cars in terms of VAT were not collected for sustainable and sustainable development purposes.

Some rephrased suggestions can be drawn:

- Improvement of customs and tax policy on passenger transportation
- Increasing the special share of hybrid cars
- Increasing the road tax on old cars

LITERATURE

1. AZERTAC (2023) Son on il ərzində atmosferin orta illik çirklənməsi təqribən 50 faizə qədər artıb, 07.09.2023,https://azertag.az/xeber/son_on_il_erzinde_atmosferin_orta_illik_chirklenmesi_teqriben_50_faize_qeder_artib-2746760
2. IEA (2023) Global EV Outlook 2023, Trends in electric light-duty vehicles , International Energy Agency, https://www.iea.org/reports/global-ev-outlook-2023/trends-in-electric-light-duty-vehicles
3. SCC (2023) Reports on About the situation of foreign trade, 2020-2023 years https://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/xarici-ticaretin-veziyyeti-haqqinda
4. STAT (2023) Transport in Azerbaıjan, full report and statistical data of 2000-2023 years. https://www.stat.gov.az/source/transport/?lang=en
5. TCAR (2023) The Tax Code of the Republic of Azerbaijan, **State Tax Service under the Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan** https://e-qanun.az/framework/41016
6. TREND (2023) Azerbaijan extends period of VAT exemption for hybrid vehicles, Economy Materials, 18 January 2023 https://en.trend.az/business/3696592.html
7. WRI (2023) These Countries Are Adopting Electric Vehicles the Fastest, https://www.wri.org/insights/countries-adopting-electric-vehicles-fastest

BİRLƏŞMİŞ ƏRƏB ƏMIRLIIKLƏRININ VERGI SISTEMI

GÜNDÜZ AĞAYEV
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat və İdarəetmə
gunduzagazade1995@gmail.com
Bakı, Azərbaycan
Elmi rəhbər: i.e.d., prof. Saleh Məmmədov

XÜLASƏ

Mövzunun əhəmiyyəti:

Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (BƏƏ) kimi bir ölkənin vergi sistemini öyrənmək, bir sıra əhəmiyyətli səbəblərə bağlıdır:

1. Əməkdaşlıq və ticarət: Vergi sistemi, ölkənin müstəqil iqtisadiyyatının əsas elementlərindən biridir. Başqa ölkələrlə və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq, ticarət və inkişaf üçün bu sistemin müqayisəsi və anlaşılması vacibdir.

2. İqtisadi inkişaf: Vergi sistemləri, iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır. Bir ölkənin vergi siyasəti iş sahələri üçün cazibəli olmalı və inkişaf üçün təşviqedici olmalıdır.

3. İnfrastrukturun inkişafı: Vergilər, ölkənin infrastrukturunu inkişaf etdirmək üçün istifadə olunur. Vergi gəlirləri yol, su təchizatı, təhsil və sağlamlıq sistemi kimi əsaslı infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi üçün sərvət yaratmağa kömək edir.

4. Sosial təminat: Vergilər əhalinin sosial təminatına və sağlamlığına vəsait yaratmaq üçün istifadə olunur. Bu, əhali üçün təhlükəsizlik və rifah təmin etməyə kömək edir.

5. Beynəlxalq maliyyə bazarında reytinq: BƏƏ və ya digər ölkələrin vergi sistemi, beynəlxalq investorlar və sair təşkilatlar üçün əhəmiyyətli bir rol oynayır. Sağlam və proqressiv bir vergi sistemi ölkənin maliyyə sahəsində daha çox inkişaf etdiyini və müstəqil bir iqtisadiyyata sahib olduğunu göstərir.

6. Qanunvericilik və tənzimləmə: Vergi qanunları və tənzimləmələr iş sahələri üçün tənzimləyici bir çərçivə təşkil edir. Bu, iqtisadiyyatın sürətli və dəqiq bir şəkildə inkişaf etməsinə kömək edir.

7. Maliyyə təhlükəsizliyi: Vergi sistemi, ölkənin maliyyə təhlükəsizliyini təmin etməkdə və maliyyə sahəsində sabitliyi qorumaqda əhəmiyyətli bir rol oynayır.

İqtisadiyyatda biznesin inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılması ilə səciyyələnən Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin vergi sisteminin tədqiqi digər qeyri-neft sektorunun inkişafında maraqlı olan neft-qaz ölkələri, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və vergi siyasətinin planlaşdırılması üçün əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: *Vergi, Azad iqtisadi zonalar, İkili vergi sistemi,*

GIRIŞ

Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (BƏƏ), son illərdə sürətli iqtisadi inkişaf və regional liderliklə məşğul olan bir ölkə kimi diqqət çəkməkdədir. Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (BƏƏ) canlı biznes mühiti, strateji yeri və kosmopolit həyat tərzi ilə məşhur olan Yaxın Şərqdə iqtisadi rifahın çırağı kimi dayanır. Beynəlxalq ticarət və investisiya mərkəzi kimi BƏƏ-də vergi sistemini başa düşmək həm hüquqi, həm də fiziki şəxslər üçün çox vacibdir. Bu məqalədə BƏƏ-də işləyən bir sıra vergilər və onların təsiri ətraflı şəkildə təhlil ediləcəkdir. Azad iqtisadi zonaların böyük əhəmiyyəti, mənfəət vergisi çərçivəsi, minimal gəlir və əmlak vergisi dərəcələri, turizm vergisi və əlavə dəyər vergisi kimi sahələrdə tətbiq olunan vergi cəzalarının əhəmiyyyətini qiymətləndirmək üçün , BƏƏ-dəki vergi sisteminin təsirini və effektivliyini öyrənməyə çalışacağıq. Bu yazıda biz həm də BƏƏ-də tətbiq olunan müxtəlif vergiləri araşdıraraq, ölkənin sosial-iqtisadi quruluşuna, biznes mühitinə və vergi qaydalarına işıq salacağıq.

Ümumi məlumat : Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (BƏƏ) Ərəbistan yarımadasının cənub-şərq hissəsində yerləşən, cənub və qərbdə Səudiyyə Ərəbistanı ilə həmsərhəd, şimal-qərbdə Qətər və şimal-şərqdə İranla dəniz sərhədlərini bölüşən bir ölkədir. BƏƏ yeddi əmirlikdən ibarət federasiyadır və hər biri öz monarxı tərəfindən idarə olunur. Əmirliklər Əbu-Dabi, Dubay, Şarja, Əcman, Umm Əl-Quveyn, Fuceyrə və Rəs əl-Xəymədir.

BƏƏ, bir çox müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən müəyyən edilmiş siyahılarda dünyanın ən təhlükəsiz üç şəhərinə malikdir. Əbu-Dabi ümumilikdə 2021-ci il reytinqində birinci yeri tutsa da, Dubay və ölkənin üçüncü böyük şəhəri olan Şarja ilk onluğa daxildir[1]

Əsas məlumat:

Paytaxtı: Abu Dabi

Ən Böyük Şəhər: Dubay

Rəsmi dil: ərəb

Valyuta: BƏƏ Dirhəmi (AED)

Hökumət: Federal mütləq monarxiya

Monarx: Prezident Şeyx Məhəmməd bin Zayed Al Nəhyan

Müstəqillik: 2 dekabr 1971 (Birləşmiş Krallıqdan)

Əhali: Təxminən 9,4 milyon (2021 təxmini)

Sosial-İqtisadi mənzərə:

BƏƏ-nin sosial-iqtisadi vəziyyəti neft ixracı, güclü infrastruktur və müxtəlif işçi qüvvəsi ilə təmin edilmiş inkişaf edən iqtisadiyyatla xarakterizə olunur. Əhali dinamik və multikultural cəmiyyətə töhfə verən həm əcnəbilər, həm də yerli əhalidən ibarətdir. Yüksək təhsil səviyyəsi və innovasiyaya strateji diqqət BƏƏ-nin iqtisadi mühitini biliyə əsaslanan iqtisadiyyat kimi formalaşdırıb.

[1] N. Ertunqa Sarısözen, BAE hakkındaki ön yargılarımız ve BAE'de sosyal yaşam

İqtisadiyyat: BƏƏ, əsasən neft və təbii qaz ixracı ilə idarə olunan yüksək inkişaf etmiş və şaxələndirilmiş iqtisadiyyata malikdir. Bununla belə, son illərdə ölkə turizm, daşınmaz əmlak, aviasiya və texnologiya kimi sektorlara sərmayə qoymaqla iqtisadiyyatını şaxələndirmək üçün əhəmiyyətli səylər göstərmişdir. Əmirliklərdən biri olan Dubay biznes və turizm üçün qlobal mərkəzdir.

İnfrastruktur: BƏƏ müasir və dünya səviyyəli infrastrukturu ilə tanınır. Dünyanın ən hündür binası olan Burj Xəlifə kimi ikonik tikililər və Palm Jumeirah (Palma adası) kimi süni möcüzələr ölkənin innovasiya və inkişafa sadiqliyini əks etdirir.

Mədəniyyət: BƏƏ İslam ənənələrinə əsaslanan zəngin mədəni irsə malikdir. Cəmiyyət qonaqpərvərliyi ilə tanınır və əmirlik mədəniyyəti ailə dəyərlərini və hörməti özündə əks etdirir. Ənənəvi dəyərlərinə sadiq qalaraq, BƏƏ həm də müxtəlif təsirlərə açıqdır və onu qlobal mədəni ərimə qazanına çevirir.

Turizm: BƏƏ dəbdəbəli alış-verişi, müasir memarlığı və canlı gecə həyatı ilə ziyarətçiləri cəlb edən məşhur turizm məkanıdır. Xüsusilə Dubay ekstravaqant ticarət mərkəzləri, dəbdəbəli otelləri və simvolik yerləri ilə məşhurdur.

Qlobal Təsir: BƏƏ beynəlxalq arenada mühüm rol oynayır. O, müxtəlif beynəlxalq təşkilatların üzvüdür və diplomatik və humanitar səylərdə fəal iştirak edib. Ölkə çoxsaylı beynəlxalq konfrans və tədbirlərə ev sahibliyi edən qlobal biznes mərkəzi kimi özünü göstərmişdir.

Xülasə, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri son onilliklərdə sürətli inkişaf yolu keçmiş dinamik və kosmopolit bir ölkədir. Ənənə və müasirliyin qarışığı, strateji iqtisadi diversifikasiya ilə birləşərək, BƏƏ-ni qlobal arenada əsas oyunçu kimi yerləşdirir.

Ərəb Əmirliklərinin Biznes Mühiti

Xarici investorlar BƏƏ-də hər hansı fəaliyyəti yalnız BƏƏ-nin müvafiq orqanları tərəfindən qeydiyyata alındıqdan və lisenziya aldıqdan sonra həyata keçirə bilərlər. Hüquqi formalar baxımından, BƏƏ şirkətlər qanunu xarici biznesin əməliyyatlarını tənzimləyən qaydaları təmin edir. Federal qanun biznes təşkilatlarının yeddi kateqoriyasını nəzərdə tutur:

- məhdud məsuliyyətli cəmiyyət (limited liability company),
- filiallar (branches),
- ortaqlıq (partnership),
- birgə müəssisə (joint venture company),
- ictimai səhmdar cəmiyyət (public shareholding company),
- özəl səhmdar cəmiyyət (private shareholding company) ,
- səhm ortaqlığı şirkəti (share partnership company.)

Müəyyən məhdudiyyətlərə görə, BƏƏ-də xarici şirkətlər tərəfindən qəbul edilən seçimlər ümumiyyətlə məhdud məsuliyyətli şirkət ("MMC") və ya filialla məhdudlaşır. Digər variantlar, məsələn, tərəfdaşlıq və müştərək müəssisə və s. adətən xarici investorlar tərəfindən bəyənilmir. BƏƏ-nin Kommersiya Şirkətləri Qanununa əsasən, MMC-nin xarici mülkiyyəti 49%-dən çox ola bilməz, qalan 51%-i BƏƏ vətəndaşına məxsusdur. BƏƏ-nin Kommersiya Şirkətləri Qanunu hazırda yenidən hazırlanır və yeni qanunun quruda qurulan xüsusi sənayelər üçün 100% mülkiyyətə sahib olmasına (müvafiq orqanlar tərəfindən icazə alınmaqla) icazə verməsi gözlənilir.

Lakin, bu yeni qanunun necə tətbiq olunacağı ilə bağlı hələlik əlavə təfərrüatlar yoxdur. Filial xarici ana şirkətin törəməsidir. Beləliklə, o, bütünlüklə ana şirkətə məxsusdur və BƏƏ vətəndaşları üçün filialın işində 'səhmli' iştirak tələbi yoxdur. Nümayəndəlik geniş mənada filiala bənzəyir, lakin bir istisna var ki, nümayəndəliyə yalnız öz əsas şirkətinin fəaliyyətini təşviq etmək icazəsi verilir və hər hansı əlavə gəlir gətirən fəaliyyətlə məşğul olmağa icazə verilmir.

BƏƏ-də Beynəlxalq Biznes Şirkəti (IBC).

BƏƏ-də, istər azad ticarət zonasında, istərsə də quruda heç bir iş görmək niyyətində olmayan müəssisələr dəniz tənzimləmə sistemi çərçivəsində yaradıla bilər. Tipik olaraq, belə müəssisələr BƏƏ-dən kənarda törəmə şirkətlər üçün holdinqlər kimi çıxış edirlər. Müəyyən azad ticarət zonalarının ofşor qaydalarına əsasən, bu şirkətlər quruda sərbəst mülkiyyətə sahib olmaq üçün vasitə kimi çıxış edirlər.

BƏƏ-də Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyət (MMC).

MMC minimum iki və maksimum əlli nəfər tərəfindən yaradıla bilər və minimum kapital tələbləri Əmirlikdən Əmirliyə dəyişir (məsələn, Dubay 300.000 AED, Abu Dabi isə 150.000 AED tələb edir). Bununla belə, bəzi hallarda xarici səhmdarlar memorandumda və əsas mizamnamədə xarici tərəfdaşa verilmiş səlahiyyətlər vasitəsilə MMC-yə nəzarəti həyata keçirə bilər. MMC-ni birləşdirmək

təxminən səkkiz-on iki həftə çəkir, çünki təsis prosesində bir sıra addımlar və leqallaşdırılmış sənədləri dəstəkləmək lazımdır.

BƏƏ-də filial yaratmaq

Filial ayrıca hüquqi şəxsə malik deyil və xarici ana şirkətin törəməsidir. 2011-ci il tarixli 13 saylı qanuna əsasən, azad zona şirkətlərinə İqtisadi İnkişaf Departamentindən müvafiq lisenziya və İqtisadiyyat Nazirliyinin təsdiqi ilə daha geniş əmirlikdə filiallar açmağa icazə verilir.

Tipik olaraq, belə bizneslər BƏƏ-dən kənarda törəmə şirkətlər üçün holdinq şirkətləri kimi fəaliyyət göstərirlər. Müəyyən azad ticarət zonalarının ofşor qaydalarına əsasən, bu şirkətlər quruda sərbəst mülkiyyətə sahib olmaq üçün vasitə kimi çıxış edirlər. Filial bütünlüklə onun ana şirkətinə məxsusdur və BƏƏ vətəndaşları üçün filialın biznesində "səhm payı" tələb olunmur. Filial yaratmaq üçün təxminən səkkiz-on iki həftə vaxt lazımdır.

BƏƏ-də nümayəndəlik

Nümayəndəlik - hər hansı gəlir gətirən fəaliyyətlə məşğul olmağa icazə verilmədiyi istisna olmaqla, ümumi mənada filiala bənzəyir. Bununla belə, nümayəndəlikdən BƏƏ milli xidmət agenti və ya sponsorunun xidmətlərini işə götürmək də tələb olunur. Nümayəndəliyin yaradılması, filialın yaradılması ilə eyni vaxt tələb edir.

Azad zona şirkətin yaradılması

Azad ticarət zonaları BƏƏ-də iştirak etmək istəyən şirkətlərə çoxsaylı üstünlüklər və stimullar təqdim edir. Azad ticarət zonaları öz tənzimləyici orqanları tərəfindən idarə olunur və öz qayda, qanunlarına malikdir. Bu o deməkdir ki, azad ticarət zonaları adətən konkret sənaye sahələrinə uyğunlaşdırılır və yalnız xüsusi fəaliyyət növlərinə lisenziya verilir. Bölgələrdə biznesin qurulması və fəaliyyət göstərməsi qaydaları "quruda" yerləşən qurumlara tətbiq olunanlarla müqayisədə daha az vaxt aparır. Qeydiyyat tələbləri azad ticarət zonalarında az-çox oxşardır və iki mərhələli prosesi əhatə edir. Birinci mərhələ azad ticarət zonası orqanından ilkin razılığın alınması, növbəti mərhələ isə ticarət lisenziyası və qeydiyyatı üçün müraciət etməkdir. Azad ticarət zonaları həm şirkət, həm də filial yaratmaq seçimini təmin edir. Kapital tələbləri (yalnız şirkətlər üçün deyil, həmçinin filiallar üçün), lisenziya kateqoriyaları və rüsumlar müxtəlif azad ticarət zonaları arasında qaydalarına, sənaye prioritetlərinə, eləcə də yaradılmış qurumun növünə görə dəyişir. Qeydiyyatın tamamlanması adətən dörd-altı həftə çəkir, baxmayaraq ki, bu, hər bir azad ticarət zonası üçün fərqli ola bilər.

BƏƏ-də azad ticarət zonaları haqqında bilmək üçün bəzi vacib nüanslar bunlardır:

1. Azad Ticarət Zonası nədir?

Azad ticarət zonası, şirkətlərin sadələşdirilmiş qaydalar və gömrük prosedurları ilə öz biznes əməliyyatlarını qura biləcəyi ölkə daxilində müəyyən edilmiş ərazidir. Bu zonalar beynəlxalq ticarəti təşviq etmək və asanlaşdırmaq, xarici investisiyaları cəlb etmək və iqtisadi artımı təşviq etmək üçün nəzərdə tutulub.

2. BƏƏ-də Azad Ticarət Zonalarının üstünlükləri:

- 100% sahiblik: Azad ticarət zonaları şirkətlərə yerli tərəfdaş və ya sponsora ehtiyac olmadan öz bizneslərinə tam sahiblik imkanı verir.
- Vergi üstünlükləri: Azad ticarət zonalarında fəaliyyət göstərən şirkətlər müəyyən müddətə, adətən 50 ilə qədər korporativ və fiziki şəxslərin gəlir vergisindən azad edilir.
- Gömrük üstünlükləri: Azad ticarət zonaları şirkətlərə idxal və ixrac rüsumlarından azad olmaq da daxil olmaqla sadələşdirilmiş gömrük prosedurları təklif edir.
- Mənfəətin repatriasiyası: Şirkətlər öz mənfəətlərini və kapitallarını məhdudiyyətlər olmadan sərbəst şəkildə repatriasiya edə bilərlər.
- İnfrastruktur və şəbəkə imkanları: Azad ticarət zonaları tez-tez müasir infrastruktur, ofis sahələri və şəbəkə tədbirlərinə, sərgilərə və ticarət yarmarkalarına çıxış təmin edir.

3. BƏƏ-də Azad Ticarət Zonalarının növləri:

BƏƏ-nin yeddi əmirliyində hər biri xüsusi sənaye və sektorlara xidmət edən bir neçə azad ticarət zonası var. Nümunələrə daxildir:

- Jebel Ali Azad Zonası (JAFZA): Dubayda yerləşən bu zona BƏƏ-nin ən böyük və ən qədim azad ticarət zonalarından biridir və əsas diqqəti logistika və istehsala yönəldir.
- Dubay Multi Əmtəə Mərkəzi (DMCC): Dubayda yaradılıb, almaz, qızıl və əmtəə ticarəti sektorlarında cəmləşməsi ilə tanınır.
- Abu Dabi Qlobal Bazar (ADGM): Abu Dabidə yerləşən bu zona bank, sığorta və aktivlərin

idarə edilməsi sektorlarından biznesləri cəlb edən maliyyə azad zonasıdır.

- Şarja Hava Limanı Beynəlxalq Azad Zonası (SAIF Zonası): Şarjada yerləşir və aviasiya, istehsal və logistika sahələrində ixtisaslaşmışdır.

4. Azad Ticarət Zonasında Biznes qurmaq:

Azad ticarət zonasında biznes qurmaq üçün şirkətlərə aşağıdakılar lazımdır:

- Onların sənaye və biznes ehtiyaclarına uyğun gələn azad ticarət zonası seçmək;
- Azad zonanın müvafiq orqanında qeydiyyatdan keçmək və lazımi lisenziya və icazələri əldə etmək;
- Təyin olunmuş zona daxilində ofis və ya anbar icarəyə götürmək;
- Seçilmiş azad ticarət zonası orqanının hər hansı xüsusi qaydalarına və tələblərinə əməl etmək;

Şirkətin formalaşması prosesinə başlamazdan əvvəl seçilmiş azad ticarət zonasının xüsusi qaydalarını araşdırmaq və anlamaq vacibdir. Biznes quraşdırma məsləhətçisi və ya hüquq məsləhətçisi ilə işləmək düzgün və səmərəli biznesqurma prosesini təmin etmək üçün də faydalı ola bilər.

Vergi cənnəti

Birləşmiş Ərəb Əmirliklərindəki vergi sistemi, daha doğrusu vergisizlik sistemi bölgəyə çoxlu əcnəbiləri cəlb edən əsas cəlbedici amillərdən biridir. Məsələn, ölkədə işçilər tərəfindən ödənilən gəlir vergisi, korporativ vergi və mirasa görə vergi yoxdur. Vergi sisteminin bu xüsusiyyətlərinə görə ölkə "vergi cənnəti" də adlanır. Ölkədə gəlir vergisi tutmulmadığına görə gəlir vergisi bəyannaməsi təqdim etməyə ehtiyac da yoxdur. Eyni qayda Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində fəaliyyət göstərən frilanserlərə də aiddir. Bundan əlavə, 2018-ci ilin yanvar ayına qədər ƏDV də yox idi. Satılan mal və xidmətlərə görə bu vergi nisbətən aşağı, 5% dərəcəsi ilə tətbiq edilib. Hökumətin insan sağlamlığı və ya ətraf mühit üçün zərərli hesab etdiyi bəzi məhsullara da aksiz vergisi tətbiq edilir, məsələn: Enerji içkiləri, tütün və tütün məmulatları.

Vergi mənzərəsi: BƏƏ federal səviyyədə heç bir korporativ və ya şəxsi gəlir vergisi olmayan vergiyə uyğun mühiti ilə seçilir. Bununla belə, biznes və fiziki şəxslərin nəzərə almalı olduğu xüsusi vergilər və ödənişlər var:

Əsas Vergilər:

Mənfəət Vergisi: Minimal mənfəət vergisi dərəcəsi sahibkarlığı cəlbedici edir.

Gəlir Vergisi: Əmək və şəxsi gəlir üçün vergi dərəcəsi aşağıdır.

Turizm Vergisi: Turizm sektorunu dəstəkləmək məqsədi ilə tətbiq olunan vergi.

Əmlak Vergisi: Minimal əmlak vergisi dərəcəsi, əmlak sahiblərinə geniş imkanlar təmin edir.

Əlavə Dəyər Vergisi: Əlavə dəyər vergisi, müxtəlif sahələrdə sahibkarlığı dəstəkləyir.

Kapital Vergisi: Sərmaye və investisiya üçün vergi dərəcəsi.

Miras Vergisi: Miras və varislik barədə vergi dərəcəsi.

Sosial Sığorta Öhdəlikləri: İşçilər və müstəqil sahibkarlar üçün sosial sığorta öhdəlikləri.

BƏƏ-də Körfəz ölkələrinin (o cümlədən BƏƏ) vətəndaşları olan işçilər 17,5% nisbətində sosial sığorta sisteminə tabedirlər. Sosial təminat öhdəlikləri Azad Ticarət Zonasında (FTZ) qeydiyyatdan keçmiş şirkət və filialların işçilərinə də şamil edilir. Bu məbləğin 5%-ni BƏƏ vətəndaşları (avtomatik olaraq maaşdan tutulur), əlavə 12,5%-ni işəgötürən ödəyir. Müqayisə üçün, Azərbayanda dövlət və neft sektorlarında bu rəqəm 25%-dir. Bunun 3%-i işçi, 22-%-i isə işəgötürən hesabına ödənilir. Özəl və qeyri-neft sektorlarında isə işçilər 200 manatdan yuxarı gəlir üçün 10% həcmində sosial sığorta haqqı ödəyirlər.

Korporativ vergi

BƏƏ-də korporativ gəlir vergisi federal səviyyədə tutulmur. Bununla belə, BƏƏ daxilində bəzi fərdi əmirliklər müəyyən sənaye və sektorlar üçün korporativ vergi tətbiq edirlər.

Dubay və BƏƏ-nin digər əmirlikləri ümumiyyətlə xarici investisiyaları cəlb etmək və iqtisadi artımı stimullaşdırmaq üçün aşağı və ya heç bir korporativ gəlir vergisi dərəcələri olmayan vergi güzəştləri sistemi altında fəaliyyət göstərirlər. Məsələn, Dubayda əksər şirkətlər üçün federal korporativ gəlir vergisi yoxdur. Bununla belə, neft kəşfiyyatı, neft və qaz hasilatı və bank işi ilə məşğul olan şirkətlər 20% korporativ mənfəət vergisinə cəlb edilir. BƏƏ-nin paytaxtı Əbu-Dabidə neft və qaz hasil edən şirkətlər və banklar üçün 20% korporativ gəlir vergisi tətbiq edilir, digər sektorlar isə ümumiyyətlə korporativ vergidən azaddır. Müəyyən azad zonalar və investisiya zonalarında biznes üçün müxtəlif vergi rejimləri və təşviqləri də ola bilər.

Bütün ölkənin ərazi hüdudları daxilində neft-qaz sənaye nişində və bank seqmentində fəaliyyət göstərən bütün müəssisələr gəlir vergilərini, habelə gəlir rüsumlarını, korporativ haqlar və kapital vergilərini ödəməyə borcludurlar. Vergitutma mehmanxanalara, restoranlara və digər iaşə obyektlərinə də şamil edilir. Korporativ vergi yalnız BƏƏ-də neft şirkətləri və xarici banklara şamil edilir. Bununla belə, ölkədə 45 azad ticarət zonası (Free Trade Zone) var; Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində qeydiyyatdan keçmiş şirkətlər bərpa olunan dövr üçün vergi ödəməkdən azaddırlar. Şirkət hər hansı digər gəlir vergisinə tabe deyilsə, kapital, mənfəət vergisi yoxdur.

İkiqat Vergi Sistemi

BƏƏ qlobal ortaqlığın strateji inkişafı üçün ikiqat vergiləndirmə müqavilələri və ikili investisiya anlaşmaları əlaqələrini genişləndirir. BƏƏ kapital və mənfəət vergilərini birbaşa və dolayı vergilərdən azad etmək və ya azaltmaq üçün təxminən 94-ə yaxın ikiqat vergitutma sazişi imzalamışdır.

BƏƏ-də turizm vergisi

BƏƏ-də mehmanxana və yerləşdirmə müəssisələri üçün "turizm dirhəmi" və ya "turizm haqqı" kimi də tanınan turizm vergisi tətbiq edilir. Bu vergi ölkədə turizm sənayesinin inkişafına və təşviqinə töhfə vermək məqsədi daşıyır. Otel qiymətləri əmirliyə görə dəyişir. Məsələn, Dubayda turizm rüsumu bir gecəlik otaq üçün alınır və otelin reytinqindən və təsnifatından asılı olaraq 7 AED ilə 20 AED arasında dəyişir. Ümumiyyətlə, bu, otelin kateqoriyasından asılıdır. Bundan əlavə, Abu Dabi otel hesablarına görə 4% komissiya və gecəlik otaq başına 15 Dirhəmdir. Ras Al Kaimadakı otellər də bir gecəlik otaq başına 15 Dirhəm turist vergisi alır.

Qeyd etmək vacibdir ki, turizm vergisi otel hesabına əlavə edilir və qonaqlar tərəfindən birbaşa otelə və ya yerləşdirmə müəssisəsinə ödənilir. Bundan sonra müəssisələr vergini toplamalı və müvafiq orqanlara ötürməlidirlər. Turizm vergisindən toplanan gəlir adətən turizm infrastrukturunun inkişafı, marketinq kampaniyaları və turizm sektorunun inkişafına yönəlmiş təşəbbüslər üçün istifadə olunur.

- Otaq qiyməti (10%)
- Xidmət haqqı (10%)
- Bələdiyyə haqqı (10%)
- Şəhər vergisi (City Tax) (6-10%)
- Turizm vergisi 6%

Əmlak transferi rüsumu və miras vergisi.

BƏƏ-də əmlakın köçürülməsi üçün rüsum alınır. Bu, əmirlikdən asılıdır; məsələn, Dubayda bu rəqəm 4%-dir. Alıcı və satıcı bu faiz yükünü bölüşsələr də, adətən köçürmə haqqını alıcı ödəyir. Vərəsəlik vergisi rejimi yoxdur. Əgər ölən şəxs vəsiyyət qoymasa, mərhumun milliyyətindən asılı olmayaraq, miras İslam şəriət prinsipləri ilə qiymətləndiriləcək.

BƏƏ-də miras vergisi

BƏƏ-də miras vergisi yoxdur.

Regional vergilər, azad ticarət zonaları

BƏƏ, hər biri öz qanunvericiliyinə və müvafiq olaraq vergi prinsiplərinə tabe olan yeddi ayrı bölgədən ibarət federal dövlətdir. Ölkədə xüsusi vergi, gömrük və idxal qaydaları ilə azad ticarət zonaları var. Əslində, Əmirliklərdə 40-dan çox belə bölgə var. Bu xüsusi sahələrdə şirkətlər 50 ilə qədər gəlir vergisi, idxal və ixrac vergilərindən 100% azad ola bilərlər.

BƏƏ-də Mal və Xidmətlər Vergisi (GST).

Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində mal və xidmətlərə görə iki vergi var: ƏDV və istehlak vergisi. **Əlavə Dəyər Vergisi (ƏDV**): 2018-ci ildə tətbiq edilən ƏDV əksər mal və xidmətlərə 5% standart dərəcəsi ilə, əsas mal və xidmətlər üçün müəyyən istisnalarla tətbiq edilir. Bununla belə, bəzi mallar ƏDV-dən azaddır. 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyası zamanı istifadə edilən tibbi və tekstil maskaları, birdəfəlik əlcəklər, kimyəvi dezinfeksiyaedicilər və antiseptiklər kimi bəzi fərdi qoruyucu vasitələri Əlavə dəyər vergsindən azad edilib. 0% ƏDV tutulan digər mal və xidmətlərə aşağıdakılar daxildir:

Beynəlxalq transferlər;

İnvestisiya dərəcəli qiymətli metallar;

Yeni tikilmiş yaşayış binaları;

Bəzi təhsil və tibbi xidmətlər;

ƏDV xaricindəki mal və xidmətlərin ixracı.

BƏƏ-də Mallar və Xidmətlər Vergisi (GST) Əlavə Dəyər Vergisi (ƏDV) kimi tanınır. 2018-ci il yanvarın 1-dən 5% standart dərəcəsi ilə ƏDV tətbiq edilib.

ƏDV BƏƏ-də əksər mal və xidmətlərə tətbiq edilir, lakin bunlarla məhdudlaşmır:

- Qida və içkilər
- Geyim və aksesuarlar
- Elektronika və məişət texnikası
- Oteldə yerləşmə
- Telekommunikasiya xidmətləri
- Nəqliyyat xidmətləri
- Peşəkar xidmətlər (hüquq və mühasibat xidmətləri kimi)

Müəyyən azad edilmiş və sıfır dərəcəli məhsullar da var. Azad edilmiş tədarüklər ƏDV-yə cəlb edilmir, sıfır qiymətli tədarüklər isə 0% ƏDV dərəcəsinə malikdir, lakin yenə də ƏDV vergisinin qaytarılması üçün uyğundur.

BƏƏ-dəki şirkətlər üçün ƏDV

Əlavə Dəyər Vergisi (ƏDV) Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində (BƏƏ) 2018-ci il yanvarın 1-dən tətbiq edilib. Bəzi mal və xidmətlər sıfır dərəcəyə tabedir və ya ƏDV-dən azad edilsə də, standart ƏDV dərəcəsi 5% təşkil edir. İllik vergi tutulan dövriyyəsi 375.000 AED-dən yuxarı olan müəssisələr ƏDV üçün qeydiyyatdan keçməlidirlər. İllik vergi tutulan dövriyyəsi 187,500 AED ilə 375,000 AED arasında olan müəssisələr ƏDV üçün könüllü qeydiyyatdan keçə bilərlər. Qeydiyyatdan keçmiş müəssisələr təqdim etdikləri vergi tutulan mal və xidmətlərə görə ƏDV tutmalı, biznes əməliyyatlarının uçotunu aparmalı və Federal Vergi Orqanına (FTA) rüblük olaraq ƏDV bəyannaməsi təqdim etməlidirlər. ƏDV qaydalarına əməl edilməməsi cərimələrlə nəticələnə bilər. Bizneslərin BƏƏ-də ƏDV sistemini başa düşməsi və hər hansı cəza və ya cərimədən qaçmaq üçün qaydalara riayət etməsi vacibdir.

ƏDV-nin qaytarılması

Müəyyən fərdlər və müəssisələr üçün ƏDV kompensasiyası üçün müddəa var. Bu müddəa ƏDV-nin qaytarılması sxemi adlanır.

ƏDV-nin Geri qaytarılması sxeminə əsasən, müvafiq hüquqi və fiziki şəxslər uyğun biznes xərcləri və investisiyalar üzrə çəkilmiş ƏDV-nin geri qaytarılmasını tələb edə bilərlər. Bu sxemin məqsədi müəyyən sektorlar üzrə ƏDV yükünü yüngülləşdirmək və BƏƏ-də iqtisadi artımı təşviq etməkdir.

ƏDV kompensasiyasına uyğun olmaq üçün müəssisələr və fiziki şəxslər Federal Vergi İdarəsi (FTA) tərəfindən müəyyən edilmiş müəyyən meyarlara cavab verməlidirlər. Bu meyarlar ərizəçinin konkret vəziyyətindən və sektorundan asılı olaraq dəyişə bilər.

ƏDV kompensasiyası üçün bəzi ümumi meyarlara aşağıdakılar daxildir:

1. Minimum xərcləmə həddi: Genəl olaraq hüquqi və ya fiziki şəxslərin ƏDV kompensasiyası almaq hüququna malik olması üçün minimum xərc həddi vardır.
2. Uyğun xərclər: Yalnız uyğun biznes məqsədləri üçün çəkilmiş xüsusi xərclər ƏDV kompensasiyası üçün uyğundur. Buraya işgüzar səfərlər, ticarət sərgisində iştirak və müəyyən investisiyalar kimi xərclər daxil ola bilər.
3. Vaxt çərçivəsi: ƏDV kompensasiyası adətən müəyyən müddət ərzində mövcuddur. Müraciət edənlər iddialarını müəyyən edilmiş müddətdə təqdim etməli və bütün tələb olunan sənədləri təqdim etməlidirlər.

Turistlər, əcnəbilər və sakinlər satış nöqtəsində ƏDV ödəyirlər. 2018-ci ilin noyabr ayından etibarən uyğun səyahətçilər ƏDV ilə alınmış əşyaların geri qaytarılmasını tələb edə bilərlər. Turistlər hava limanlarında, dəniz və sərhəd limanlarında quraşdırılmış xüsusi cihazdan istifadə edərək pullarını geri ala bilərlər. Cihazlar istehlakçılara geri qaytarma proqramında iştirak edən müəssisələrdən aldıqları alışlar üçün vergi hesab-fakturalarını, pasport və kredit kartının surətlərini elektron şəkildə təqdim etməyə imkan verir.

BƏƏ-də istehlak vergisi

Əmirlik 2017-ci ildən etibarən istehlak vergisini tətbiq edib. Bu, dövlətin insan sağlamlığına və ya ətraf mühitə zərərli hesab etdiyi mallardan alınan dolayı vergidir. Bu verginin tətbiq olunduğu mallar:

- Qazlı içkilər üçün (ətirsiz mineral sudan başqa) 50%. Bu vergi qazlı içkinin əsasını təşkil edə biləcək maddələrdən də alına bilər.
- Kofein, taurin, jenşen və quarana kimi stimulyatorları ehtiva edən enerji içkilərinə 100 %. Bu, enerji içkisinin əsasını təşkil edə biləcək qidalara da aid edilir.
- Tütün və tütün məmulatları üzrə 100%.

Əcnəbilər üçün BƏƏ vergi sistemi

Yaşayış statusundan asılı olmayaraq BƏƏ-də işləyənlərdən gəlir vergisi tutulmur. Bununla belə, vergi rezidenti olmayan vergi ödəyiciləri öz vergi qanunlarından asılı olaraq, yaşadıqları ölkədə gəlir vergisini ödəməyə davam edə bilərlər.

BƏƏ-nin təxminən 137 ölkə ilə ikiqat vergitutma müqavilələri var, o cümlədən: Əlcəzair, Ermənistan, Avstriya, Azərbaycan, Belarus, Belçika, Bosniya və Herseqovina, Bolqarıstan, Kanada, Çin, Çexiya, Misir, Estoniya, Finlandiya, Fransa, Gürcüstan, Almaniya, Hindistan, İndoneziya, İrlandiya, İtaliya, Qazaxıstan, Koreya Respublikası , Latviya, Livan, Lüksemburq, Malayziya, Malta, Mavrikiy, Monteneqro, Mərakeş, Mozambik, Hollandiya, Yeni Zelandiya, Pakistan, Panama, Filippin, Polşa, Portuqaliya, Rumıniya, Serbiya, Seyşel adaları, Sinqapur, İspaniya, Şri-Lanka, Sudan, Sudan, Suriya, Tacikistan, Tailand, Tunis, Türkiyə, Türkmənistan, Ukrayna, Özbəkistan, Venesuela, Vyetnam və Yəmən.

BƏƏ sakinləri beynəlxalq pensiya planlarına görə vergiyə cəlb edilmir.

BƏƏ Avtomatik Məlumat Mübadiləsi (AEOI) üçün qlobal standart olan Ümumi Hesabat Standartını (CRS) imzalayıb. CRS mahiyyətcə ölkələrə vergi məlumatlarını üzvlər arasında paylaşmağa imkan verən hüquqi standartdır. Bu, vergidən yayınma araşdırmaları kimi şeylər üçün faydalı ola bilər.

BƏƏ-də əmlak və sərvət vergisi

BƏƏ-nin kapital mənfəət vergisi

Bir qayda olaraq, gəlir və ya bank vergisinə tabe olan bir şirkət tərəfindən satışdan əldə edilmədikdə, BƏƏ-də kapital artımı vergisi yoxdur.

BƏƏ-də əmlak transferi vergisi

BƏƏ-də mülkiyyətin ötürülməsi üçün rüsum alınır. Bu rüsumun dərəcəsi əmirlikdən asılıdır (məsələn, Dubayda 4%). Alıcı və satıcı yükü bölüşsələr də, adətən köçürmə haqqını alıcı ödəyir.

BƏƏ-də bələdiyyə/icarə vergisi

BƏƏ-də bələdiyyələr yerli idarəetmənin müxtəlif aspektlərinə, o cümlədən bələdiyyə öhdəliklərinin toplanmasına nəzarət etmək və tənzimləməkdə mühüm rol oynayırlar. Bələdiyyələr öz yurisdiksiyaları daxilində infrastrukturun, ictimai xidmətlərin və kommunal xidmətlərin təmin edilməsinə və saxlanmasına cavabdehdirlər.

Bələdiyyə rüsumları və ya vergiləri kimi tanınan bələdiyyə öhdəlikləri bələdiyyələr tərəfindən tutulur və əmirlikdən və konkret bölgədən asılı olaraq dəyişə bilər. Bu ödənişlər adətən bələdiyyə daxilində fəaliyyət göstərən mülkiyyət sahibləri, kirayəçilər və ya müəssisələrə tətbiq edilir. BƏƏ-də ümumi bələdiyyə öhdəlikləri aşağıdakıları əhatə edə bilər:

1. Əmlak Vergiləri: BƏƏ-də əmlak sahiblərindən əmlakın yerləşdiyi bələdiyyəyə illik əmlak vergisi ödəmələri tələb oluna bilər. Vergi məbləği ümumiyyətlə əmlakın dəyərinin faizidir və əmlak sahibi tərəfindən ödənilir.
2. Ticarət Lisenziyası Haqqları: BƏƏ-də fəaliyyət göstərən müəssisələrdən ticarət lisenziyası alması tələb olunur və bələdiyyələr bu lisenziyaların verilməsi və yenilənməsi üçün rüsumlar qoyurlar. Ödənişlər biznesin növünə və ölçüsünə görə dəyişə bilər.
3. Bələdiyyə xidmətlərinin haqları: Bələdiyyələr tullantıların idarə edilməsi, küçələrin təmizlənməsi, abadlıq və digər bələdiyyə xidmətləri kimi xidmətlərə görə ödənişlər ala bilər. Bu ödənişlər çox vaxt əmlakın və ya biznesin növünə və ölçüsünə əsasən təyin olunur.

İcarə öhdəlikləri ilə əlaqədar olaraq, ev sahibləri və kirayəçilər BƏƏ qanunlarına əsasən müəyyən hüquq və vəzifələrə malikdirlər. İcarə müqavilələrində icarə məbləği, şərtləri və bununla bağlı hər hansı öhdəliklər aydın şəkildə göstərilməlidir. İcarə müqaviləsində başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, adətən, kirayəçilər icarə haqqını, kommunal ödənişləri və bələdiyyə haqlarını ödəmək üçün məsuliyyət daşıyırlar.

Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, Əmirliklərdə kirayə əmlak vergiləri dəyişir. Dubayda yaşayan kirayəçilər illik kirayə haqqının 5%-ni icarə vergisi kimi ödəyirlər, kommersiya kirayəçiləri isə 10%

əmlak vergisinə tabedirlər. Bu arada, BƏƏ vətəndaşları Əbu-Dabidəki mülklərinə görə heç bir vergi ödəmirlər, xarici həmkarları isə 3% vergi ödəyirlər. Eynilə, Şarjadakı bütün kirayəçilər 2% icarə vergisi ödəyirlər.

BƏƏ idxal və ixrac vergiləri

BƏƏ-də məcburidir: Əksər məhsullardan dəyərinin 5%-i həcmində gömrük rüsumları, sığorta və yük haqqları (CIF) tutulur. Bəzi kateqoriyalar vergidən azad edilsə də, spirtli içkilər 50%, tütün məmulatları isə 100% vergiyə cəlb edilir. Bundan əlavə, benzin 5% ƏDV-yə tabedir.

Ölkədə gəlir vergisi olmadığı üçün bir çox insanın mühasib kimi işə götürülməsinə ehtiyac yoxdur – gəlir vergisi formaları yoxdur. Bununla belə, böyük biznesə sahib olanlar üçün biznesin vergi öhdəliyi ilə bağlı müstəqil maliyyə məsləhəti axtarmaq hələ də vacibdir.

Nəticə:

Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində tətbiq olunan vergi sistemi, ölkədə biznes əməliyyatları üçün müsbət bir mühit yaranmasına səbəb olmuşdur. Azad iqtisadi zonalar və mənfəət vergisi tətbiqatları, özəlliklə xarici investorları cəlb etmək və yerli sahibkarlığı dəstəkləmək məqsədilə tətbiq olunmuş effektiv vergi tədbirləridir. Gəlir və əmlak vergiləri minimal səviyyədədir və müstəqil iş fəaliyyəti üçün əhəmiyyətli bir fərqlilik təşkil edir. Turizm vergisi və əlavə dəyər vergisi kimi sahələrdəki vergilər, ölkənin turizm və xidmət sektorlarının inkişafını dəstəkləmək məqsədilə tətbiq olunmuş strateji vergilələrdi. Bu cür müsbət tədbirlər ölkədə iqtisadiyyatın diversifikasiyasını və xarici investisiyaların cəlb edilməsini təmin etməyə nail olur. Nəticə olaraq, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərindəki vergi siyasəti, özü ilə uyğunlaşmağa nail olmaq, ölkənin iqtisadiyyatını gücləndirmək və regional liderliyini möhkəmlətmək üçün bir strategiya olaraq qiymətləndirilir.

Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində tətbiq olunan vergi sistemi iqtisadiyyatını qeyri-neft sektorunda inkişaf etdirmək istəyən ölkələr üçün çox böyük praktiki əhəmiyyətə malikdir. O cümlədən, Azərbaycan Respublikasında dövlətin vergi siyasətinin aparılmasında və qanunverici orqanlar tərəfindən vergi qanunlarının tənzimlənməsində bu modellərdən yararlanmaq faydalı ola bilər.

Result:

The tax system in place in the United Arab Emirates has succeeded in creating a high environment for high business transactions. Free economic zones and government tax applications are particularly aimed at increasing foreign investors and creating local entrepreneurship. Income and property taxes are minimal and make an important independent change for self-employment. Additional taxes such as tourism tax and value added tax, service acquisition strategy to achieve the development of tourism and sectors of the country.

Such economic gain and diversification of the economy and attraction of foreign investments are ensured. In conclusion, the tax policy in the United Arab Emirates is to be evaluated as a strategy to achieve self-alignment, strengthen the economy of the economy and strengthen its regional leadership.

The tax system applied in the United Arab Emirates has great practical importance for countries that want to develop their economy in the non-oil sector. In particular, it can be useful to use these models in the implementation of the tax policy of the state in the Republic of Azerbaijan and in the regulation of tax laws by the legislative bodies.

Результат:

Налоговая система, действующая в Объединенных Арабских Эмиратах, сумела создать благоприятные условия для крупных бизнес операций. Свободные экономические зоны и государственные налоговые заявки особенно направлены на привлечение иностранных инвесторов и создание местного предпринимательства. Налоги на прибыль и имущество минимальны и вносят важный независимый вклад в самовыражения. Дополнительные налоги, такие как налог на туризм и налог на добавленную стоимость, стратегия приобретения услуг для достижения развития туризма в сферах страны.

Обеспечивается такая экономическая выгода, диверсификация экономики и привлечение иностранной инвестиций. В заключение, налоговую политику в Объединенных Арабских Эмиратах следует оценивать как стратегию достижения самовыражения, развития экономики и укрепления ее регионального лидерства.

Применяемая в Объединенных Арабских Эмиратах налоговая система имеет большое практическое значение для стран, желающих развивать свою экономику в ненефтяном секторе.

В частности, данные модели могут быть полезны при реализации налоговой политики государства в Азербайджанской Республике и при регулировании налогового законодательства законодательными органами.

Ədəbiyyat Siyahısı:
1. Saleh Məmmədov, "Rəqəmsal Maliyyə", Bakı, 2022
2. Alastair McIntyre, "The United Arab Emirates: A Modern History" .
3. Bashir Ahmed, "Doing Business in the United Arab Emirates"
4. "United Arab Emirates Taxation Laws and Regulations Handbook" ,IBP USA
5. Ministry of Finance, UAE. "Introduction to Value Added Tax (VAT) in the UAE."
6. World Bank Group. "Doing Business 2023: United Arab Emirates."
7. United Arab Emirates Government Portal. "Economy and Business."
8. World Bank. "Doing Business 2022 - United Arab Emirates."
9. UAE Federal Tax Authority.
10. UAE Ministry of Economy.
11. UAE National Bureau of Statistics.
12. UAE Central Bank.
13. https://www.politikyol.com/vergisizlik-cenneti-birlesik-arap-emirlikleri/
14. https://www.expatica.com/ae/finance/taxes/the-tax-system-in-the-united-arab-emirates-71746/

MÜHASİBAT UÇOTUNUN TƏŞKİLİNDƏ SÜNİ İNTELLEKTİN ROLU

Hilal Məmmədli
ORCİD: 0000-0002-3871-5875
hilal.memmedli98@gmail.com
hilal.memmedli.98@mail.ru
Bakı Mühəndislik Universiteti
Azərbaycan

Xülasə

Son zamanlarda həyatın hər sahəsində öz vacibliyini göstərən Süni İntellekt, Data Sayəns kimi sözlərə demək olar ki, artıq hər yerdə rast gəlirik. Texnologiyanın sürətlə inkişaf etməsi, günü gündən əlaqələrin qloballıq baxımından daha da genişlənməsi ixtisaslı və təcrübəli kadırlara olan tələbatı artırmaqdadır. 4-cü sənaye inqilabı, texnoloji inkişaflar, maşınların dillərinin öyrənilməsi, insanların görə bildiklərindən daha çox işi bir arada görə bilən texnologiyaların inkişaf etməsi bütün bunlar son 100 illikdə durmadan baş verən proseslərdir. Artıq dünyanı və biznesi düşündürən bir problem var ki, hər kəs necə edək ki, maya dəyərini minimal həddə tuta bilək deyə çalışır. Əlbətdə ki, burada əsas və önəmli yük mühasiblərin üzərinə düşməkdədir. Günümüzdə mühasibatlıq işinin elektronlaşması, texnoloji mühasibatlığa keçilməsinə səbəb olmuşdur. 21-ci yüz illikdə yer alan süni intellekt (artificial intelligence) mühasibatlığa da müsbət və mənfi təsirləri əlbətdə olmaqdadır. Bu məqalədə də bunlar qələmə alınmış və həm də APPLE firmasının maliyyə vəziyyəti haqqında, başqa dillə desək balans hesabatı analitika baxımından süni intellekt vasitəsi ilə təhlili yer almışdır.

Açar Sözlər: Süni İntellekt, Sənaye İnqilabı, Mühasib Programları, Data Sayəns, Mühasibatlıq

Summary

Recently, words such as Artificial Intelligence and Data Science, which show their importance in every field of life, are almost everywhere. The rapid development of technology and the ever-increasing global expansion of relations are increasing the demand for qualified and experienced personnel. The 4th industrial revolution, technological developments, machine language learning, the development of technologies that can do more things simultaneously than humans can do, these are all processes that have been happening continuously for the last 100 years. There is already a problem

that worries the world and business, that everyone is trying to figure out how to keep the cost to a minimum. Of course, the main and important burden here falls on accountants. Today, the electronicization of accounting has led to the transition to technological accounting. Artificial intelligence in the 21st century has positive and negative effects on accounting. In this article, these are written and also the financial situation of APPLE company, in other words, the analysis of the balance sheet from the point of view of analytics, with the help of artificial intelligence.

Keywords: Artificial Intelligence, Industrial Revolution, Accounting Software, Data Science, Accounting

Giriş

Günümüzdə mühasibatlıq sahəsi və texnoloji sahələr durmadan irəliləməkdədir. İnsanların durmadan artan tələbatları, elmi texnoloji yeniliklər və hər ötən gün artan istəklərin ödənilməsi zəruriliyini ortaya qoymaqdadır. Əlbətdə ki, mikro və makroiqtisadi tərəfdən bu proseslərə baxsaq bir də dünyanın resurslarının qeyri bərabər və məhdud olaraq paylanıldığını nəzərə almaq lazımdır. Bütün bunlar öz lazımi konyukturasını ortaya qoymuşdur.

Zaman var idi ki, dənizə çıxışı olan ölkələr güclü ölkələr hesab edilirdi. Sonra geniş əraziləri olan, daha sonra neft-qaz kimi yataqlara sahib olanlar, hərbi gücü çox olan, nüvə silahı çox olanlar. İndi isə getdikcə elmi texnoloji qabiliyyəti çox olan və informasiya sahibləri ən güclü dövlətlərdir. Bugünkü gündə dövlətlər arasında informasiya rəqabəti getməkdədir. Bütün bunlar Data Sayəns və Süni İntellekt kimi sahələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. İnformasiya kimin əlindədirsə, qüdrət də onunladır. Dünyanın ən zəngin qrupları, firmaları və müəssisələrin başlıca devizləri "Məlumata sahib olan dünyaya sahib olmaq"dır (Məmmədov, S. 2021, s.155).

Bütün bunları nəzərə alaraq bu məqalənin aktuallığı göz önündə olmaqdadır. Günümüzdə elmi texnoloji tərəqqi ilə ayaqlaşmaq və nəinki istehsalat və idarəetmədə hətta gündəlik həyatında da süni intellektin tətbiq olunması kimi faktor məqalənin zəruriliyini göz önünə qoymuşdur.

Məqalə yazılarkən məlumatın toplanılması, birləşdirilməsi və analiz kimi metodlardan istifadə edilmişdir. əsas məqsəd burada günümüzdə aktual olan ChatGPT və BİNG vasitəsi ilə analizin necə aparılmasını nümunə üzərində göstərməkdir.

Məqalə 6 başlıqdan ibarətdir. 1-ci başlıqda "Süni İntellekt Anlayışı"na toxunulmuş və tətbiq sahələrindən bəhsedilmişdir.

2-ci başlıqda "Süni intellektin tarixi inkişafından onun inkişaf mərhələlərindən bəhs edildi.

3-cü başlıqda süni intellektin növləri qələmə alınmışdır.

4-cü başlıqda süni intellekt ilə mühasibatlıq arasındakı əlaqədən yazılmış və günümüzdə süni intellekti istifadə edən audit firmalarını qələmə alınmışdır.

5-ci başlıqda süni intellektin Azərbaycan iqtisadiyyatında mühasibatlıq sahəsi baxımından gətirəcəyi avantajlar və dezavantajlar qələmə alınmışdır.

6-cı başlıq olaraq süni intellektin işləməsi nümunə üzərində göstərilmişdir. Burada ChatGPT və BİNG vasitəsi ilə APPLE şirkətinin 2020-2021-2022 illərinə aid mühasibatlıq balansı və ya bugünkü dillə desək maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatı əmsallara uyğun olaraq analiz edilmişdir və ən sonda nəticələr yazılmışdır. Ən son olaraq məqalə nəticə və təkliflər başlığı ilə yekunlaşdırılmışdır.

Qısaltmalar:

Aİ - Artificial Intelligence
PwC - PricewaterhouseCoopers
KPMG – Klynveld Peat Marwick Goerdele
EY - Ernst and Young
İBM - International Business Machines
PM – Peşəkar Mühasib
ABŞ – Amerika Birləşmiş Ştatları

1. Süni intellekt anlayışı

Süni intellekt (AI-Artifical İntelligence) kompüter sistemlərinin insana bənzər düşüncə qabiliyyətlərini simulyasiya etməsi və ya insana bənzər davranış nümayiş etdirməsi üçün nəzərdə tutulmuş texnologiyadır. Süni intellekt mürəkkəb alqoritmlər, nümunələrin tanınması, maşın öyrənməsi, təbii dilin işlənməsi və oxşar üsullardan istifadə etməklə hazırlanır. Bu texnologiya bir çox fərqli tətbiq sahələrində istifadə edilə bilər. Süni intellekt həmçinin məlumatları təhlil etmək,

öyrənmək, qərar qəbul etmək və yaradıcı olmaq kimi müxtəlif vəzifələri yerinə yetirə bilər (https://www.techtarget.com/searchenterpriseai/definition/AI-Artificial-Intelligence; 20.09.2023).

Süni intellektin daha çox istifadə edildiyi tətbiq sahələrini aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

1. "Avtomatlaşdırma:" Süni intellekt müəyyən tapşırıqları və prosesləri avtomatlaşdırmaq üçün istifadə edilə bilər. Bu, məlumatların daxil edilməsi, müştəri xidməti, istehsal və logistika kimi sahələrdə istifadə olunur (https://www.oracle.com/bh/cloud/intelligent-automation/; 15.10.2023).

2. "Maşın Öyrənilməsi:" Maşın öyrənməsi süni intellektin alt kateqoriyalarından biridir və kompüter sistemlərinə verilənlərdən öyrənməyə imkan verir. Bu, tövsiyə sistemləri, spam filtrləri, səs köməkçiləri və s. kimi bir çox tətbiqlərdə istifadə olunur. Maşın öyrənməsi modelləri verilənlərə uyğunlaşdırmaq və modelləri məlumatlarla "öyrənmək" üçün statistik bir texnikadır. Maşın öyrənməsi süni intellektin ən geniş yayılmış formalarından biridir; 2018-ci ildə Deloitte-in təşkilatları artıq süni intellektlə məşğul olan 1.100 ABŞ menecerinin sorğusunda iştirak edən şirkətlərin 63%-i öz bizneslərində maşınların dilindən istifadə etdiklərini söyləmişlər. Bu, süni intellektə bir çox yanaşmanın əsasını təşkil edən geniş texnikadır[2].

3. "Təbii Dil Emalı:" Bu texnologiya insan dilini anlamaq, şərh etmək və yaratmaq üçün istifadə olunur. Bu, mətn təhlili, dil tərcüməsi, nitqin tanınması və yazılı mətnə əsaslanan müştəri xidməti kimi sahələrdə istifadə olunur.

4. "Şəkillərin işlənməsi:" Süni intellekt şəkillərdən məlumat çıxarmaq qabiliyyəti ilə istifadə olunur. Tibbi görüntü analizi, üz tanıma, avtomatik avtomobil tanıma və təhlükəsizlik kameralarının təhlili kimi sahələrdə istifadə olunur.

5. "Uzaqdan Qavrama:" Uzaqdan qavrama üsulları uzaqdan sensorlar tərəfindən toplanmış məlumatları təhlil edərək ətraf mühitdəki dəyişiklikləri izləyir. Bu, kənd təsərrüfatı, ətraf mühitin monitorinqi, fəlakətlərin idarə edilməsi və təbii ehtiyatların idarə edilməsi kimi sahələrdə istifadə olunur.

6. "Oyunlar və Əyləncə:" Süni intellekt oyun sənayesində geniş şəkildə istifadə olunur, video oyunlarda süni intellekt personajları yaratmaqdan tutmuş strategiya oyunlarında rəqiblərə qarşı oynayan botlara qədər işlər göstərməkdədir... Süni intellekt yeni məzmun yaratmaq, istifadəçi təcrübəsini təkmilləşdirmək və oyunlar, musiqi, filmlər və incəsənət kimi sahələrdə yaradıcılığı təşviq etmək üçün istifadə edilə bilər.

7. "Maliyyə Xidmətləri:" Süni intellekt bu sektorda maliyyə əməliyyatlarını sürətləndirmək, fırıldaqçılığın aşkar edilməsi, saxtakarlığın qarşısını almaq, risklərin idarə edilməsi, ticarətin təhlili və müştəri xidmətlərində və investisiya qərarları vermək üçün istifadə olunur (Marcello M., Machado, İ., Nambisan, S., 2023, s.9).

8. "Səhiyyə:" Süni intellekt xəstəliklərə diaqnoz qoymaq, müalicə planları yaratmaq, dərmanlar hazırlamaq və əməliyyatlarda kömək etmək üçün, tibbi şəkilləri təhlil etmək üçün istifadə edilə bilər və xəstələrin sağlamlıq vəziyyətinə nəzarət etmək üçün istifadə edilə bilər.

9. "Təhsil": Süni intellekt tələbələrin öyrənmə üslublarına və ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış fərdi təhsil vermək, müəllimlərə rəy bildirmək və təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün istifadə edilə bilər.

Süni intellekt həyatımızı asanlaşdıran və yaxşılaşdıran bir texnologiyadır. Bununla belə, süni intellektin etik, təhlükəsizlik və sosial problemləri də var. Ona görə də süni intellektdən məsuliyyətlə istifadə etmək və insani dəyərlərə hörmətlə yanaşmaq vacibdir.

Gələcəkdə və bundan sonra da süni intellektin tətbiqlərinin artacağı gözlənilir (Moudud Ul Huq, 2014:7). Ekspertlər 2030-cu ilə qədər 800 işin yerini süni intellektin alacağı və təxmini 800 milyon insanın işsiz qalacağını proqnozlaşdırırlar. Bu o deməkdir ki, insanlar məqsədlərinə çatmaq üçün müxtəlif çıxış yolları axtarmalı olacaqlar. Əvvəlcə, süni intellekt texnologiyası və iş yerlərində avtomatlaşdırma sadəcə usta və fəhlələrin yerini alacaq idi isə indi oturaq işləyən işçilərə də öz təsirini göstərəcəkdir (finance.toolbox.com; 19.10.2023). Palmer Group, CNBC jurnalının redaktörü bir çox xüsusi biznes və sənayelər üçün süni intellekt və maşın öyrənmə alqoritmlərinin hesabatında ən yüksək risk qrupunda bunun açıq bir risk meydana gətirdiyini ifadə edir (Sheedy, 2017) . Onların peşələri bunlardır: orta menecer; satıcılar, yazıçılar; jurnalistlər, diktorlar; mühasiblər və mühasib köməkçiləri və həkimlər kimi bildirildi (Sarıçiçek, R., 2019, s. 1093).

[2] https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6616181/; 18.10.2023

2. Süni intellektin tarixi inkişafı.

Süni intellekt termini və bu sahədə araşdırmalar rəsmi olaraq 20-ci əsrin ortalarına təsadüf edir. Bununla belə, süni intellektlə bağlı ideyalar və anlayışlar daha qədim dövrlərə gedib çıxır. Burada süni intellekt tarixində bəzi mühüm mərhələlər var[3].

1. "1930-cu və 1940-cı illər: Nəzəri əsasların qoyulması"-Alan Turing (1936), Turing Machine konsepsiyasını inkişaf etdirdi. Bu nəzəri model problemləri hesablamaq və həll etmək qabiliyyətinə malik maşın üzərində qurulmuş və süni intellekt sahəsində düşüncəyə təsir etmişdir (Jonathan, P. 2017, s. 2-4).

- "McCulloch & Pitts (1943):" Warren McCulloch və Walter Pitts neyron şəbəkələrinin əsas anlayışlarını əhatə edən bir məqalə dərc etdilər. Bu, süni intellektin modelləşdirilməsində neyron şəbəkələrdən istifadə istiqamətində ilk addım idi.

2. "1950-ci illər: Süni intellekt sahəsinin başlanğıcı" - Dartmut Konfransı (1956), süni intellekt termini ilk dəfə bu konfransda istifadə edilmişdir. John McCarthy, Marvin Minsky, Nathaniel Rochester və Claude Shannon kimi əhəmiyyətli elm adamları bu konfransda süni intellekt araşdırmalarını formalaşdırmaq üçün planlar qurdular[4].

3. "1960 və 1970-ci illər: İlk Süni İntellekt Proqramları" - ELIZA (1966) Joseph Weizenbaum tərəfindən hazırlanmış ELIZA təbii dilin işlənməsi sahəsində mühüm başlanğıc idi. ELIZA insana bənzər cavablar verməklə terapevt rolunu simulyasiya edə bilər[5].

- "Dendral (1965)", Edvard Feyqenbaum və Coşua Lederberq tərəfindən hazırlanmış Dendral, kimya sahəsində ekspert sistemi kimi istifadə edilən ilk süni intellekt proqramlarından biri idi.

4. "1980 və 1990-cı illər: Süni İntellekt Tətbiqlərində Artım" - "Uzaqdan Qavrama və Görüntü Emalı:" Bu dövrdə süni intellektin praktik tətbiqi kimi uzaqdan qavrama və görüntü emal kimi tətbiqlər inkişaf etdirilməyə başlandı.

- "Ekspert Sistemləri:" Ekspert sistemləri müəyyən bir sahədə təcrübəni təqlid edə bilən süni intellekt sistemləri idi. Bu dövrdə ticarət və sənaye sahələrində bir çox ekspert sistemlərindən istifadə edilmişdir.

Süni intellekt sahəsi daim inkişaf edir və bu gün daha mürəkkəb və təkmil süni intellekt sistemləri hazırlanır. Bu sistemlərə maşın öyrənməsi, dərin öyrənmə və təbii dil emalı kimi texnologiyalar daxildir.

3. Süni intellektin növləri:

Süni intellekt bir çox müxtəlif növlərə bölünə bilər, lakin əsasən üç əsas kateqoriyaya bölünə bilər:

1. Zəif AI - Zəif AI müəyyən bir işi yerinə yetirə bilən AI sistemlərinə aiddir. Bu sistemlər müəyyən bir sahədə insana bənzər davranış nümayiş etdirir, lakin ümumilikdə insan düşüncəsini və ya şüurunu simulyasiya etmir. Məsələn, əksər səs köməkçiləri (məsələn, Siri, Alexa), spam filtrləri və oyun AI (məsələn, şahmat oyunları) zəif AI nümunələridir[6] (Sneha, K., 2023).

2. Güclü Süni İntellekt (Güclü Süni İntellekt) - Güclü AI ümumiyyətlə insan intellektini və düşüncə qabiliyyətini tam şəkildə simulyasiya edə bilən AI səviyyəsinə aiddir. Bu o deməkdir ki, AI sistemi insan kimi istənilən zehni işi başa düşə, öyrənə və həll edə bilər. Bununla belə, güclü süni intellekt hal-hazırda hələ də nəzəri bir konsepsiyadır və hələ reallaşdırılmayıb.

3. Süni İntellektin Tətbiq Sahələri üzrə Kateqoriyalar[7] (Sneha, K., 2023):

Süni intellekt tətbiq sahələrinə görə də müxtəlif növlərə bölünə bilər:

a. Maşın Öyrənmə - Maşın öyrənməsi alqoritmlərə verilənlərlə əlaqə quraraq müəyyən tapşırığı öyrənməyə və təkmilləşdirməyə imkan verir. Dərin öyrənmə bu kateqoriyanın alt bölməsidir və böyük məlumat dəstlərində mürəkkəb nümunələri tanımaq qabiliyyətinə diqqət yetirir.

b. Təbii Dil Emalı (NLP) - Təbii dil emalı kompüterlərə insan dili mətni ilə qarşılıqlı əlaqədə olmağa və onu başa düşməyə imkan verir. Səs köməkçiləri, mətnin öyrənilməsi və dil tərcüməsi kimi proqramlar təbii dil emalına misaldır.

c. Şəkil Emalı (Kompüter Görmə) - Şəkil emalı kompüterlərə və süni intellekt sistemlərinə vizual

[3] https://www.coe.int/en/web/artificial-intelligence/history-of-ai; 12.10.2023
[4] https://medium.com/@nickyverd/the-first-ever-ai-conference-tracing-the-evolution-and-the-history-of-ai-82347f93a89f; 03.10.2023
[5] https://web.njit.edu/~ronkowit/eliza.html; 01.10.2023
[6] https://www.simplilearn.com/tutorials/artificial-intelligence-tutorial/top-ai-techniques; 20.10.2023
[7] https://www.simplilearn.com/tutorials/artificial-intelligence-tutorial/top-ai-techniques; 20.10.2023

məlumatları anlamağa imkan verir. Məsələn, üz tanıma, obyekt aşkarlama və tibbi görüntü analizi kimi sahələrdə istifadə olunur.

d. Uzaqdan Qavrama - Uzaqdan zondlama uzaqdan sensorlar vasitəsilə toplanan məlumatları təhlil edir. Belə sistemlər tez-tez təbii ehtiyatların idarə edilməsi, kənd təsərrüfatı, iqlim monitorinqi və fəlakətlərin idarə edilməsi kimi sahələrdə istifadə olunur. Süni intellekt texnologiyası daim inkişaf edir, ona görə də gələcəkdə daha spesifik və ixtisaslaşmış süni intellekt növləri yarana bilər.

4. Süni İntellekt Və Mühasibatlıq Arasındakı Əlaqə

"Böyük məlumat" və "süni intellekt" anlayışları son dövrlərdə gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevriliblər. Məsələn məşhur Amazon şirkəti süni intellekt vasitələri ilə kassirsiz marketlər, satış məsləhətçiləri, hüquqşünaslar, hakimlər, cərrahlar, teleaparıcılar və nəhayət digər iş üzvləri ilə və nümunələrlə qarşılaşılmağa başlanmışdır (Yücel və Adiloğlu, 2019: s. 49). Buna görə də insanların mövcud olduğu bir çox yerlərdə süni intellekt insanları əvəz edir və mühasibatlıq peşəsi də bu təsirdən öz payını almaqdadır.

Mühasibat uçotu sahəsində süni intellektin istifadəsi ilə bağlı araşdırmalar 30 il əvvələ gedib çıxır (Serçemeli, 2018: 371). Manpower Group tərəfindən (2016) aparılan araşdırmada, süni intellekt tətbiqlərindən ən çox təsirlənən, yəni məşğulluğun ən az olacağı sahələr arasında mühasibat uçotu və maliyyə də vardır. Bu məlumatlara görə, bu sahələrdə daha çox insanları əvəz edəcək süni intellekt texnologiyalarından istifadə olunacaqdır.

Mühasibat uçotu sahəsində audit firmaları da süni intellektdən istifadə etmə tətbiqlərinə böyük sərmayə qoyurlar (Yücel və Adiloğlu, 2019: 54). Dünyanın dörd ən böyük audit şirkəti PwC, Earnst&Young, KPMG və Deloitte kimi şirkətlər Onlar süni intellektlə bağlı araşdırmalar aparıblar. Bunların nümunələri aşağıda təqdim olunur (Yaninen, 2008: s.10):

(i) PwC: Qlobal AI tədqiqatının təşkilini həyata keçirmişdir. Bu günə olan məlumata görə araşdırma nəticəsində məlum olub ki, 2030-cu ilə qədər, gəlirin 45%-i süni intellekt proqramlarından olacaqdır. İstehlakçı tələbatının diversifikasiyası ilə yanaşı bunun baş verəcəyi bildirilir (Gacar, 2019: s.391).

(ii) Earnst&Young: Audit firmasının bir çox fərqli xüsusiyyətləri var. Bunlardan biri də audit sahəsində mütəxəssisləri bir araya gətirərək Hindistanda ilk süni intellekt mərkəzini qurdu.

(iii) KPMG: KPMG firması, 2015-ci ildən, audit proseslərində süni intellektdi istifadə edərək çoxlu sayda faydalar əldə etmişdir. KPMG, həmçinin IBM koqnitiv kompüterlərdən istifadə edir.

(iv) Deloitte: Öz təhlükəsizlik fəaliyyətlərini təkmilləşdirmək üçün "Kira Systems" adlı süni intellekt proqramdan istifadə edir. Mühasibat Uçotu Auditi baxımından; Deloitte (2018) Argus adlı süni intellekt tətbiqi ilə müəssisələrin banklarla bağladığı kredit müqavilələri, yoxlanılan şirkətlərin müştəriləri ilə imzaladıqları satış müqavilələri və satın aldıqları şirkətlərlə bağladıqları alış müqavilələri skan edilir, təhlil edilir və auditora hesabat verilir (Tas, Mert, 2019: s. 66).

HSBC bank bankçılıqda, fırıldaqçılığın qarşısının alınması məqsədi ilə süni intellektdən istifadə edir. Morgan Stanley də real bazar məlumatlarını süni intellektlə müştərilərinə çatdırmaqla yanaşı birmənalı olaraq investisiya təklifləri də təklif edir (Wilson və Daugherty, 2018). Qonşu və qardaş ölkəmiz olan Türkiyənin İş Bankının və Anadolu Hayat Emeklilik şirkətinin ortaq proqramlaşdırıb və istifadə etdiyi FonMatik mobil telefon programı bankçılıq sistemində hazırlanmış Türkiyədə yeni ortaya çıxan süni intellekt tətbiqləri arasındadır. Azərbaycan və Türkiyə hələ də 2-ci (elektrik enerjisi əsasında istehsal) və 3-cü (İstehsalda informasiya və texnologiyadan istifadə) sənaye dövrünə aid müəssisələr var ki, bu da bu 2 ölkəninn hələ də 4-cü sənaye inqilabına tam keçmədiklərini göstərir (Aytulun, 2017). Buna görə də istehsalda müəssisələr tərəfindən mühasibat uçotu sistemlərində rəqəmsallaşmadan tam istifadə edilmir. Ancaq Türkiyə və Azərbaycanda mühasiblərin rəqəmsal transformasiyanın istifadə etdiklərini də vurğulamalıyıq ki, bu ölkələrdə 1C, AzMühasib, Zirvə, Logo və s. kimi mühasibat programlarından geniş miqyasda istifadə edilir.

5. Süni intellektin Azərbaycan iqtisadiyyatında mühasibatlıq sahəsi baxımından gətirdiyi avantaj və dezavantajlar.

Süni İntellekt elmi başqa dillə desək Süni İntellekt 4-cü sənaye inqilabının əsas aparıcı qüvvəsidir. Dünyanın başlıca universitetlərində artıq uzun müddətdir ki, bu ixtisas üzrə kadr hazırlanılır və tədrisi həyata keçirilir. Data Sayəns dörd əsas elmin birləşməsindən ibarətdir. Tətbiqi statistika, riyaziyyat, infrmatika və texnologiya elimləri.Bu elm həm də Machine learning, Dip learning, Cognitive Science, Neyrobiologiya, Big Data texnologiyaları ilə sıx əlaqədədir. Data Sayəns

təhlili böyük məlumatlar əsasında həyata keçirilir.işlənilən mlumat kütləsi – Big Data (böyük məlumat) adlanır. O qədər böyük məlumatlar burada təhlil edilib saxlanılır ki, bunlar insan gücü tərəfindən edilməsi üçün çox zaman və maliyyət tələb edir, hətta imkansız görünür (Məmmədov, S. 2021, s. 157).

Mühasibat uçotu sahəsində süni intellekt texnologiyası geniş istifadəsi üçün bir çox insan tərəfindən hazırlanmışdır ki, işlərin insanlar kimi düşünən maşınların görəcəyinə gətirib çıxarmaqdadır. Xüsusilə peşəkar mühasiblər (PM) hazırlayan təhsil qurumlar öz tədris planlarını texnoloji inkişaflara uyğunlaşdırmalıdırlar. Azərbaycan kimi inkişafda olan dövlətə süni intellektin gətirilməsi qaçınılmaz olacaqdır. Ama bu bir çox sahədə təhlükələrə səbəb ola bilər. Ama Azərbaycanda dövlət tərəfindən dəstəkli atılacaq addımlar mühasibatlıq peşəsi üçün bir fürsətdir və bu fürsəti həm dövlət həm də təşkilatlar müsbət qiymətləndirməlidirlər.

Azərbaycanın süni intellekt sahəsində mühasibatlıq peşəsi üçün əldə edə biləcəyi imkanlar aşağıdakılar kimi sadalana bilər:

- Limitsiz hesablama qabiliyyəti sayəsində ilk növbədə istehsal, nəqliyyat, rabitə və səhiyyə kimi sektorlarda və daha sonra bir çox peşədə (mühasibatlıq daxil olmaqla) istifadə ediləcək. Azərbaycandakı müəssisələrin səmərəli bir quruluşa sahib olmasını təmin etmək üçün insan səhvi marjasını minimuma endiriləcəkdir.
- Azərbaycanın daha çox vergi gəliri əldə etməyə imkan verəcək. Çünki müəssisələrdə xərclər minimilizasiya ediləcəkdir.
- Süni intellektlə biznesə nəzarət daha asan olacaq.
- Azərbaycanda mühasibatlıq təhsili verən təhsil müəssisələrinə öz tədris proqramlarını cari şəraitə uyğunlaşdırmağa böyük tövhələr veriləcək.

Ancaq bununla yanaşı süni intellekt texnologiyalarının özəl sektor müəssisələrində istifadəsinin bəzi dezavantajları olacağını da nəzərdən qaçırmamaq lazımdır. Bu dezavantajları aşağıdaki kimi göstərə bilərik:

- Tez-tez dəyişən mühasibat qanunvericiliyinə görə, “maşın "öyrənmə", süni intellekt təhsili, proqram təminatı yenilənmə tələbatı üçün çox təfərrüatlı və xərcli prosesdir. Azərbaycan dünya bazarına son 50 illikdə atıldığını nəzərə almış olarsaq, istər sosial istərsə də digər qanunvericiliklərdə tez-tez başverən dəyişikliklər süni intelektin müəssisələrdə işini çətinləşdirə bilər,
- Müəssisələr və təşkilatlar arasında sıx əlaqənin olmaması səbəbindən ictimaiyyətə edilməli olan bildirişlər və bəyannamələr onların müxtəlifliyi ilə yanaşı, bu bəyannamələr və bildirişlərdə olan dəyişikliklərin analizi çətinliklər çıxara bilər,
- Yeni bildirişlər və bəyannamələrə daim əlavə olunan öhdəliklər,
- Ölkələrin strukturuna uyğun olan maliyyə hadisələrindəki fərqliliklər, onların analizlərindəki dataların bir birləri ilə uyuşmamazlıqları,
- Ölkədə və müəssisələrdə baş verən ani qərarlar, sərəncamlar və dıyişikliklər.
- Süni intellektin bulud sistemi ilə çalışması və müəssisələrin və dövlət məlumatlarının kiber hücumlardan qorunmasına gətirəcək problemlər.

Süni intellektin müəssisələr baxımından fayda və risklərini aşağıdakı qrafikdəki kimi də göstərmək olar.

Grafik 1: Süni intellektin Tətbiqində Gözlənilən faydalar və mümkün risklər:

Gözlənilən Fayda	**Mümkün Risklər**
Xərclərə Qənaət Və Səmərəlilik	Təşkilat AI Tərəfindən Getdikcə Daha Çox İzlənilməsi Nəticəsində Kənar Auditor Tərəfindən Maraqların Toqquşması və Müstəqillik Təhlükəsi)
Təkmilləşdirilmiş Səmərəlilik	Ənənəvi İşlərin/Tapşırıqların Yox Olması.
Daha Çox Dəqiqlik	Artan Gəlir və Kapital Bərabərsizliyinin Artması
Çevik İş Stili	Süni İntellekt Tətbiqlərində Mövcud Zəka Səviyyəsində Qanunlar, Qaydalar və Siyasətlərdəki Dəyişikliklərə Cavab Olaraq Süni İntellekt Sisteminin Özünü Yeniləməsi Mümkün Deyil. Buna Görə də Tez-Tez Başverən Dəyişikliklər Prosesə Mane Ola Bilər
Proseslərin İdarə Edilməsi	Daha Çox Xərc Öhdəliyi

İşçi Qüvvəsinə Qənaət	Mühasiblərin Süni İntellekt Sahəsində Lazımi Təcrübələrinin Olmaması.
Risklərin İdarə Edilməsi	Mövcud İşçi Qüvvəsindən Yaranan Çətinliklər
Metadata Təhlili	
Diqqətli Təkrarlamalar, Vaxt Aparan və Qaydalara Əsaslanan Vəzifələrdən Uzaqlaşdırmaq	
Qənaət Edilmiş Vaxtın Və Daha Mürəkkəb və Əlavə Dəyərli Tapşırıqların Yenidən Bölüşdürülməsi	

Mənbə: (Şahin, D., Mehmet G., "İşletmelerin Muhasebe Süreçlerinde Yapay Zeka Uygulamaları", s.150, Muhasebe ve Finans alanında Güncel Konular 2022, Ankara, Gazi kitabevi).

6. Süni intellektin işləməsinin nümunə üzərində göstərilməsi (İstifadə olunan baza CHATGPT və BİNG)

Biz aşağıda APPLE firmasının 2020,2021,2023 cü il tarixinə olan mühasibat balansını görürük. Bildiyimiz kimi mühasibatlığın ən vacib mərhələlrindən birisi də analiz mərhələsidir. Getdikcə artıq kitab tutmaq (Debit və Kredit qeydiyatı) tarixə qovuşur və qrərarların qəbul edilməsində analiz mərhələsinə qədəm qoyulur. Bu nümunədə Süni İntellektin koməkliyi ilə APPLE firmasının məhsuldarlıq analizlərindən bir neçəsini – Likvidlik əmsalları, Mənfəətlilik əmsalları, Borc əmsalı, Səmərəlilik əmsalları, Bazar (Marketinq) əmsallarını analiz edəcəyik.

Süni intellektin analiz etdiyi heç bir şeyə toxunulmamışdır.

Əlbəttə! Şirkətin maliyyə sağlamlığını və fəaliyyətini başa düşmək üçün üç il (2022, 2021 və 2020) üçün təqdim edilmiş mühasibat uçotu məlumatlarını əsas maliyyə əmsalları və tendensiyalar baxımından təhlil edək. Aşağıdakı düsturlar İngilis və Azərbaycan dillərində verilmişdir.

Grafik 2: APPLE Şirkətinin 2020, 2021, 2022-ci İllər Üzrə Maliyyəvəziyyəti (Balans) Haqqında Hesabatları

Breakdown	**9/29/2022**	**9/29/2021**	**9/29/2020**
Total Assets (Ümumi aktivlər)	352,755,000	351,002,000	323,888,000
Current Assets (Cari aktivlər)	135,405000,	134836000,00	143,713,000
Cash, Cash Equivalents & Short Term Investments (Pul, Pul Ekvivalentləri və Qısamüddətli İnvestisiyalar)	48,304,000	62,639,000	90,943,000
Cash And Cash Equivalents (Pul Vəsaitləri və Pul Ekvivalentləri)	23,646,000	34,940,000	38,016,000
Cash (Nağd pul)	18,546,000	17,305,000	17,773,000
Cash Equivalents (Pul Ekvivalentləri)	5,100,000	17,635,000	20,243,000
Other Short Term Investments (Digər Qısamüddətli İnvestisiyalar)	24,658,000	27,699,000	52,927,000
Receivables (Debitor borçları)	60,932,000	51,506,000	37,445,000
Accounts receivable (Debitor borçları)	28,184,000	26,278,000	16,120,000
Other Receivables (Digər debitor borçları)	32,748,000	25,228,000	21,325,000
İnventory (İnventar)	4,946,000	6,580,000	4,061,000
Other Current Assets (Digər Dövriyyə Aktivləri)	21,223,000	14,111,000	11,264,000
Total non-current assets (Cəmi uzunmüddətli aktivlər)	217,350,000	216,166,000	180,175,000
Net PPE (Net TTA)	42,117,000	39,440,000	36,766,000
Gross PPE (Gross TTA)	114,457,000	109,723,000	103,526,000
Properties (Xüsusiyyətlər)	0,00	0,00	0,00
Land And Improvements (Torpaq Və Təkmilləşdirmələr)	22,126,000	20,041,000	17,952,000
Machinery Furniture Equipment (Maşın Avadanlıqları)	81,060,000	78,659,000	75,291,000
Leases (İcarə vermələr)	11,271,000	11,023,000	10,283,000
Accumulated Depreciation (Yığılmış amortizasiya)	-72,340,000	-70,283,000	-66,760,000
Investments And Advances (İnvestisiyalar və Avanslar)	120,805,000	127,877,000	100,887,000
Investment in Financial Assets (Maliyyə Aktivlərinə İnvestisiya)	120,805,000	127,877,000	100,887,000

Available for Sale Securities (Satılmış Qiymətli Kağızlar)	120,805,000	127,877,000	100,887,000
Other Investments (Digər İnvestisiyalar)	120,805,000	127,877,000	100,887,000
Other Non Current Assets (Digər Qeyri-dövriyyə Aktivləri)	54,428,000	48,849,000	42,522,000
Total Liabilities Net Minority İnterest (Ümumi Öhdəliklər)	302,083,000	287,912,000	258,549,000
Current Liabilities (Cari öhdəliklər)	153,982,000	125,481,000	105,392,000
Payables And Accrued Expenses (Kreditor borcları və hesablanmış xərclər)	64,115,000	54,763,000	42,296,000
Payables (Kreditor borçları)	64,115,000	54,763,000	42,296,000
Accounts Payable (Kreditor borçları)	64,115,000	54,763,000	42,296,000
Current Debt And Capital Lease Obligation (Cari Borc Və Kapital İcarəsi Öhdəliyi)	21,110,000	15,613,000	13,769,000
Current Debt (Cari borç)	21,110,000	15,613,000	13,769,000
Commercial Paper (Kommersiya kağızı)	9,982,000	6,000,000	4,996,000
Other Current Borrowings (Digər Cari Borclar)	11,128,000	9,613,000	8,773,000
Current Deferred Liabilities (Cari Təxirə salınmış öhdəliklər)	7,912,000	7,612,000	6,643,000
Current Deferred Revenue (Cari Təxirə salınmış Gəlir)	7,912,000	7,612,000	6,643,000
Other Current Liabilities (Digər qısamüddətli öhdəliklər)	60,845,000	47,493,000	42,684,000
Total Non Current Liabilities Net Minority Interest (Cəmi Xalis qısa müddətli Öhdəliklərin Azlıq Payı)	148,101,000	162,431,000	153,157,000
Long Term Debt And Capital Lease Obligation (Uzunmüddətli Borc və Kapital İcarəsi Öhdəliyi)	98,959,000	109,106,000	98,667,000
Long Term Debt (Uzun müddətli borç)	98,959,000	109,106,000	98,667,000
Tradeand Other Payables Non Current (Ticarət və digər kreditor borçları)	16,657,000	24,689,000	28,170,000
Other Non Current Liabilities (Digər Qısamüddətli Öhdəliklər)	49,142,000	53,325,000	54,490,000
Total Equity Gross Minority İnterest (Ümumi Kapital)	50,672,000	63,090,000	65,339,000
Stockholders' Equity (Səhmdarların Kapitalı)	50,672,000	63,090,000	65,339,000
Capital Stock (Kapital fondu)	64,849,000	57,365,000	50,779,000
Common Stock (Adi səhm)	64,849,000	57,365,000	50,779,000
Retained Earnings (Bölüşdürülməmiş mənfəət)	-3,068,000	5,562,000	14,966,000
Gains Losses Not Affecting Retained Earnings (Bölüşdürülməmiş mənfəətə təsir etməyən qazanc itkiləri)	-11,109,000	163,00	-406,00
Total Capitalization (Ümumi kapitallaşma)	149,631,000	172,196,000	164,006,000
Common Stock Equity (Adi səhm kapitalı)	50,672,000	63,090,000	65,339,000
Net Tangible Assets (Xalis Maddi Aktivlər)	50,672,000	63,090,000	65,339,000
Working Capital (Dövriyyə kapitalı)	-18,577,000	9,355,000	38,321,000
İnvested Capital (İnvestisiya edilmiş Kapital)	170,741,000	187,809,000	177,775,000
Tangible Book Value (Maddi Kitab Dəyəri)	50,672,000	63,090,000	65,339,000
Total Debt (Ümumi borç)	120,069,000	124,719,000	112,436,000
Net Debt (Xalis borç)	96,423,000	89,779,000	74,420,000
Share İssued (Paylaşılanlar)	15,943,425	16,426,786	16,976,763
Ordinary Shares Number (Adi Səhmlərin hissəsi)	15,943,425	16,426,786	16,976,763

Mənbə: https://finance.yahoo.com/quote/AAPL/balance-sheet/; 12.09.2023

Bildiyimiz kimi mühasibatlığın ən vacib mərhələlrindən birisi də analiz mərhələsidir. Getdikcə artıq kitab tutmaq tarixə qovuşur və qrərarların qəbul edilməsində analiz mərhələsinə qədəm qoyulur. Bu nümunədə Süni İntellektin koməkliyi ilə APPLE firmasının məhsuldarlıq analizlərindən bir neçəsini edəcəyik.

Süni intellektin analiz etdiyi heç bir şeyə toxunulmamışdır.

Əlbəttə! Şirkətin maliyyə sağlamlığını və fəaliyyətini başa düşmək üçün üç il (2022, 2021 və 2020) üçün təqdim edilmiş mühasibat uçotu məlumatlarını əsas maliyyə əmsalları və tendensiyalar baxımından təhlil edək. Aşağıdakı düsturlar İngilis və Azərbaycan dillərində verilmişdir.

1. Likvidlik əmsalı (Liquidity Ratios):

$$Cari\ nisbət = \frac{Qısamüddətli\ Aktivlər}{Qısamüddətli\ öhdəliklər} \quad (1)$$

$$Current\ Ratio = \frac{Current\ Assets}{Current\ liabilities} \quad (2)$$

2022: 0,88 (İdeal deyil, qısamüddətli likvidlik problemlərini vardır).

2021: 1.08 (Bir qədər təkmilləşdirilmiş).

2020: 1.36 (Üç il arasında ən yaxşısı).

$$Sürətli\ Nisbət = \frac{(Cari\ Aktivlər - İnventar)}{Qısamüddətli\ Öhdəliklər} \quad (3)$$

$$Quick\ Ratio = \frac{Current\ Assets - İnventory}{Current\ Liabilities} \quad (4)$$

2022: 0,66 (İnventar satışına əsaslanmadan qısamüddətli öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı potensial çətinliyi təklif edir)

2021: 0,90 (Təkmilləşdirilmiş, lakin hələ də aiddir)

2020: 1.14 (Daha yaxşı likvidlik mövqeyi)

2. Mənfəətlilik əmsalı (Profitability Ratios):

$$Xalis\ Mənfəət\ Marjası = \frac{XalisGəlir}{Ümumi\ Gəlir} \quad (5)$$

$$Net\ Profit\ Margin = \frac{Net\ İncome}{Total\ Revenue} \quad (6)$$

2022: Xalis gəlir haqqında məlumat verilmir.

2021: Xalis gəlir haqqında məlumat verilmir.

2020: Xalis gəlir haqqında məlumat verilmir.

(Təəssüf ki, xalis gəlir rəqəmləri olmadan gəlirlilik əmsallarını hesablamaq mümkün deyil.)

3. Borc əmsalı (Debt Managmet Ratios):

$$\text{Borcun Kapitala Nisbəti} = \frac{\text{Ümumi Borc}}{\text{Səhmdarların Kapitalı}} \quad (7)$$

$$\text{Debt to Equity Ratio} = \frac{\text{Total Debt}}{\text{Stockholders' Equity}} \quad (8)$$

2022: 2.37 (Kapitala nisbətən yüksək borc)

2021: 1,98 (Hələ nisbətən yüksək)

2020: 1.72 (Həmçinin yüksək)

$$\text{Borc Ödəmə Faizi} = \frac{\text{Əməliyyat Gəlirləri}}{\text{Faiz Xərcləri}} \quad (9)$$

$$\text{İnventory Turnover} = \frac{\text{Cost of Goods Sold}}{\text{Average İnventory}} \quad (10)$$

2022: Əməliyyat gəlirləri və faiz xərclərinə dair məlumatlar təqdim edilmir.

2021: Əməliyyat gəlirləri və faiz xərclərinə dair məlumatlar təqdim edilmir.

2020: Əməliyyat gəlirləri və faiz xərclərinə dair məlumatlar təqdim edilmir.

4. Səmərəlilik əmsalları (Efficienty Ratios):

$$\text{Ehtiyyatların Dövriyyəsi} = \frac{\text{Satılan Malların Dəyəri}}{\text{İnventarların Ortalama Dəyəri}} \quad (11)$$

$$\text{İnventory Turnover} = \frac{\text{Cost of Goods Sold}}{\text{Average İnventory}} \quad (12)$$

2022: Satılan malların dəyəri ilə bağlı məlumat verilmir.

2021: Satılan malların dəyəri ilə bağlı məlumat verilmir.

2020: Satılan malların dəyəri barədə məlumat verilmir.

$$\text{Debitor Borclarının Dövriyyəsi} = \frac{\text{Xalis Satışlar}}{\text{Ortalama Debitor Borcları}} \quad (13)$$

$$\text{Receivable Turnover} = \frac{\text{Net Sales}}{\text{Average Accounts Receivable}} \quad (14)$$

2022: Xalis satış məlumatları təqdim edilmir.

2021: Xalis satış məlumatları təqdim edilmir.

2020: Xalis satış məlumatları təqdim edilmir.

5. Bazar nisbətləri (Market Ratios):

$$\text{Səhm Üzrə Mənfəət} = \frac{\text{Xalis Gəlir}}{\text{Səhmlərin Ümumi Sayı}} \quad (15)$$

$$Earnings\ Per\ Share = \frac{\text{Net İncome}}{\text{Number of Shares}} \quad (16)$$

2022: Xalis gəlir haqqında məlumat verilmir.
2021: Xalis gəlir haqqında məlumat verilmir.
2020: Xalis gəlir haqqında məlumat verilmir.

$$\text{Qiymətə Mənfəət Nibəti} = \frac{\text{Səhm Üzrə Qiymət}}{\text{Səhm Üzrə Mənfəət}} \quad (17)$$

$$\text{Price to Earnings Ratio} = \frac{\text{PRice per Share}}{\text{Earnings per Share}} \quad (18)$$

2022: Səhm üzrə mənfəət və səhm üzrə qiymət haqqında məlumat verilmir.
2021: Səhm üzrə qazanc və səhm üzrə qiymət haqqında məlumat verilmir.
2020: Səhm üzrə qazanc və səhm üzrə qiymət haqqında məlumat verilmir.

6. Digər Mülahizələr:

- Dövriyyə kapitalı meylləri: Dövriyyə kapitalı illər ərzində azalır, bu, xüsusilə 2022-ci ildə mənfi dövriyyə kapitalı ilə potensial maliyyə stressini göstərir.
- Borc tendensiyaları: Ümumi borc artmaqdadır və bu, şirkətin borc öhdəliklərini idarə etmək qabiliyyəti ilə bağlı narahatlıqları artırır.
- Kapital və Səhm Emissiyası: Səhmdarların kapitalı nisbətən sabit qalmışdır, lakin buraxılmış səhmlərin sayında artım olmuşdur. Bu, mövcud səhmdarların dəyərini azalda bilər.

Nəticə:

Xalis gəlir, satış və məsrəflər üçün konkret rəqəmlər olmadan rentabelliyin, səmərəliliyin və bazar fəaliyyətinin hərtərəfli təhlili mümkün deyil. Bununla belə, likvidlik və borc tendensiyaları narahatlıq doğurur və şirkət üçün potensial maliyyə problemlərini göstərir. Şirkət üçün likvidlik mövqeyini yaxından izləmək, borcları effektiv idarə etmək və gəlirliliyi və əməliyyat səmərəliliyini artırmaq üçün strategiyaları nəzərdən keçirmək çox vacibdir.

Nəticə və Tövsiyələr

Süni intellekt texnologiyasının yayılması bir çox sektorlarda durmadan artır. O, tətbiq edildiyi sektorlarda qısa, orta və ya uzun müddətli əhəmiyyətli dəyişikliklər yarada bilməkdədir. Bu dəyişikliklərlə birlikdə peşələrini davam etdirən insanlar texnologiyanı da yaxşı bilməlidirlər. Artıq dünyada mühasibat uçotunda bir çox təşkilat mühasibatlıq proseslərində süni intellektdən istifadə etməyə başlamışlar. Bu vəziyyətdə mühasibat peşəsi üzrə işçi qüvvəsinə ehtiyac azala bilər. Çünki insanların həyata keçirə biləcəyi əməliyyatlar artıq maşınlar tərəfindən daha qısa müddətdə və daha az səhvlə tərtib və tətbiq edilə bilər.

Süni intellektin mühasibatlığa təsiri də çox böyük olacaqdır. Mövzu ilə bağlı əvvəlki araşdırmalarda, mühasibat uçotu proseslərində süni intellekt anlayışı istifadə diləcəkdir. Cəlb edilmiş insanlardan gözlənilən peşəkar keyfiyyətlər texnologiyaların da sürətli inkişafı süni intellektlərdən gözləniləcəkdir. Texnologiyanın sürətlə artan istifadəsi ilə mühasibatlıq peşəsi üzvlərindən texnoloji düşüncə və bacarıqlar haqqında məlumat əldə etmək kifayət qədər əhəmiyyətli hala gəlir. Xüsusilə Azərbaycanda vergi yığımı sahəsində rəqəmsallaşma prosesindən bəhs etmək mümkündür. Vergilər daha çox onlayn hala gətirilir və qısa müddətdə toplanıla bilir. Bununla belə, mühasibat uçotu qeyd etmək, təsnif etmək, ümumiləşdirmək, təhlil etmək və hesabat vermək funksiyaları baxımından da yaxşılaşdırılır və bunlar süni intellektlə təkmilləşdirilməlidir. Bunun səbəbləri arasında Azərbaycanda vergiyə dayanıq mühasibatlıq sisteminin olması və bu sahədə texnologiyanın istifadəsi çox baha başa gəlir və biznes, firmalar üçün xaricdən gətirilən programlar Azərbaycan qaydalarına tam uyğun gəlmir, mühasibat uçotu qanunvericiliyinin tez-tez dəyişdirilməsi və s. artıq 2018-ci ildən etibarən yavaş-yavaş Beynəlxalq Standartlara keçirilmə süni intellektin tətbiqini çətinləşdirir. Beləliklə, süni intellekt texnologiyası ölkəmizdə mühasibatlıq peşəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Onu hələ də məhdud hesab etmək olar. Sonrakı dövrlərdə mütəxəsislərimiz mühasibatlıq peşəsində ətraflı araşdırmalar apararaq peşənin texnologiyaya uyğunlaşma səviyyəsi və süni intellekt kimi araşdırmalar vasitəsilə kəşfiyyat proqramlarına ehtiva edən mühasibat və audit firmalarının nümunələri Keys tədqiqatlarının aparılmasına tövsiyə olunacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aytulun, A. (2017). Yapay Zekâ, Endüstri ve Denetim, https//istanbulymmo.org.tr; 11.10.2023
2. Gacar, A. (2019). Yapay zekâ ve yapay zekânın muhasebe mesleğine olan etkileri: Türkiye'ye yönelik fırsat ve tehditler. Balkan Sosyal Bilimler Dergisi, 8, 389–394.
3. Jonathan, P., Bowen, Alan Turing: Founder of Computer Science, Engineering Trustworthy Software Systems, Borough Road, London SE1 0AA, 2017, UK.
4. Marcello M. Mariani, Machado, İ., Nambisan, S., Types of İnnovation and Artificial İntelligence: A Systematic Quantitative Literature Review and Research Agenda; Journal of Business Research 155 (2023) 113364, USA, İtaly.
5. Məmmədov Saleh, Rəqəmsal Keçid və Elmi Texnoloji İnkişafın Sürətləndirilməsi Zəruriliyi, Bakı, 2021,Ecoprint Nəşriyyatı, ISBN: 978-9952-29-102-3
6. Moudud Ul Huq, S. (2014). The role of artificial intelligence in the development of accounting systems: A review. The IUP Journal of Accounting Research & Audit Practices, 13(2), 7-20.
7. SARIÇİÇEK, R., & Eylül, Ö. G. D. B. O. (2019). Muhasebe Alanındaki Dönüşüm ve Yapay Zeka.
8. Serçemeli, M. (2018). Muhasebe ve Denetim Mesleklerinin Dijital Dönüşümünde Yapay Zekâ. Turkish Studies. 13(30). 369-386
9. Sheedy, C. (2017). What CPAs need to do to survive the automation revolution. Journal of Accountancy. https://www.journalofaccountancy.com/newsletters/2017/jun/surviveautomation-revolution.html; 13.10.2023)
10. Sneha, K., Top Artificial İntelligence Techniques: Cracking the Code, 2023, https://www.simplilearn.com/tutorials/artificial-intelligence-tutorial/top-ai-techniques; 20.10.2023
11. Şahin, D., Mehmet G., "İşletmelerin Muhasebe Süreçlerinde Yapay Zeka Uygulamaları", s.150, Muhasebe ve Finans alanında Güncel Konular 2022, Ankara, Gazi kitabevi
12. Tas, O. ve Mert, O. (2019). An application of artificial intelligence on auditing. 5th Global Business Research Congress, 9, 65-68.
13. Wilson, H. J., Daugherty, P. R. (2018). İşbirliğine Dayalı Zekâ: İnanlar ve Yapay Zeka Güçlerini
14. Yaninen, D. (2018). Artificial Intelligence and the Accounting Profession in 2030. (Erişim: 11.11.2019), https://cpapng.org.pg/data/documents/CPA-PresentationArtificial-Intelligence-and-the-Accounting-Profession-in2030_1.pdf
15. Yücel, G. ve Adiloğlu, B. (2019). Dijitalleşme - Yapay Zekâ Ve Muhasebe Beklentiler. Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi, 17, 47-60.
16. Yücel, G. ve Adiloğlu, B. (2019). Dijitalleşme - Yapay Zekâ Ve Muhasebe Beklentiler. Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi, 17, 47-60.

İnternet Resursları

17. https://www.techtarget.com/searchenterpriseai/definition/AI-Artificial-Intelligence; 20.09.2023
18. https://finance.yahoo.com/quote/AAPL/balance-sheet/; 12.09.2023
19. https://www.oracle.com/bh/cloud/intelligent-automation/; 15.10.2023
20. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6616181/; 18.10.2023
21. https://www.journalofaccountancy.com/newsletters/2017/jun/surviveautomation-revolution.html; 13.10.2023)
22. https://www.coe.int/en/web/artificial-intelligence/history-of-ai; 12.10.2023.
23. https://medium.com/@nickyverd/the-first-ever-ai-conference-tracing-the-evolution-and-the-history-of-ai-82347f93a89f; 03.10.2023.
24. https://web.njit.edu/~ronkowit/eliza.html; 01.10.2023.
25. https//istanbulymmo.org.tr; 11.10.2023
26. https://www.simplilearn.com/tutorials/artificial-intelligence-tutorial/top-ai-techniques; 20.10.2023

BANK SEKTORUNDA RƏQƏMSALLAŞMANIN İŞÇİLƏRİN ƏMƏK MƏHSULDARLIĞI VƏ RİFAHINA TƏSIRI

MƏHƏMMƏD MUSTAFAYEV
Odlar Yurdu Universiteti
Ümumi iqtisadiyyat üzrə əyani doktorant
Mehemmed99986@gmail.com
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Yeni texnologiyaların inkişafı, onların ənənəvi biznes modellərinə tətbiqi və bütün bu tendensiyaların əmək münasibətlərinə də yansıması kontekstində rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı məsələləri son dövrlərdə kifayət qədər populyarlaşmış və aktuallaşmışdır. Rəqəmsallaşma əmək bazarında məhz distant məşğulluq formasının kifayət qədər aktuallıq qazanmasına gətirib çıxarmışdır ki, bu da özlüyündə həmin istiqamətdə yeni çağırışların və eyni zamanda müxtəlif problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Xüsusən vurğulamaq lazımdır ki, rəqəmsallaşmanın əmək münasibətlərinə əmək məhsuldarlığının və iş sürətinin yüksəlməsi kimi müsbət təsirləri ilə yanaşı, həm də işçi qüvvəsinin rifahlarını aşağı salması kimi bu və ya digər mənfi təsirlər də dövrümüzdə kifayət qədər aktualdır. Bu məqalədə bank sektorunda rəqəmsallaşma tendensiyalarının, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqinin və onların təkmilləşdirilməsinin, eləcə də biznes proseslərinin avtomatlaşdırılmasının işçilərin əmək məhsuldarlıqlarına və rifahlarına olan təsirləri araşdırılmışdır. Ümumilikdə, bank sektoru, məhz yüksək iş yüklülüyü və stress səviyyəsi ilə səciyyələndirilən fəaliyyət sektorlarından biridir. Araşdırmanın bank sektoru üzərindən aparılmasının bir digər səbəbi isə məhz bank sektorunda rəqəmsallaşmanın sürətli şəkildə tətbiqi ilə bağlıdır. Tədqiqat əsasında məlum olmuşdur ki, rəqəmsallaşma işçilərin əmək məhsuldarlıqlarına müsbət təsir göstərsə də, onların rifahlarına mənfi təsirlə nəticələnir. Beləliklə, bu məqalənin elmi yeniliyi məhz Azərbaycanda birinci bank sayılan Kapital Bank timsalında rəqəmsallaşmanın işçilərin əmək məhsuldarlıqlarına və rifahlarına olan təsirinin öyrənilməsidir. Tədqiqat bank sektorunda bölmə rəhbəri və daha yuxarı səviyyəli menecerlər üçün işçilərin səmərəli idarəçiliyi üçün nəzərə alacaqları və tətbiq edə biləcəkləri əsas faktorlar rolunda çıxış edə bilər. Bundan başqa, iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması kontekstində işçilərin rifahlarını və əmək məhsuldarlıqlarını araşdıran gənc tədqiqatçılar, müəlliflər də eyni zamanda bu araşdırmadan məhz nəzəri-praktiki araşdırma mənbəsi olaraq istifadə edə, istinad edə bilər.

AÇAR SÖZLƏR:
Rəqəmsallaşma tendensiyaları, işçilərin rifahı, əmək məhsuldarlığı.

SUMMARY

In the context of the development of new technologies, their application to traditional business models and the reflection of all these trends on labor relations, the issues of the development of the digital economy have become quite popular and relevant in recent times. Digitization in the labor market has led to the remote employment form becoming quite relevant, which in itself has caused new challenges in that direction and at the same time various problems. In particular, it should be emphasized that in addition to the positive effects of digitalization on labor relations, such as the increase in labor productivity and work speed, these or other negative effects, such as lowering the well-being of the workforce, are quite relevant in our time. This article examines the effects of digitization trends, the introduction of digital technologies and their improvement, as well as the automation of business processes on the labor productivity and well-being of employees in the banking sector. In general, the banking sector is one of the activity sectors characterized by high workload and stress level. Another reason for conducting the research on the banking sector is related to the rapid implementation of digitalization in the banking sector. Based on the research, it was found that although digitalization has a positive effect on the labor productivity of employees, it results in a negative effect on their well-being. Thus, the scientific novelty of this article is the study of the impact of digitization on labor productivity and well-being of employees in the example of Kapital Bank, which is considered the first bank in Azerbaijan. The research can act as the main factors for the

department head and higher level managers in the banking sector to consider and apply for effective employee management. In addition, young researchers and authors studying the well-being and labor productivity of workers in the context of digitalization of the economy can also use and refer to this study as a source of theoretical and practical research.

KEYWORDS:
Digitalization trends, employee welfare, labor productivity.

GİRİŞ

Tədqiqatın aktuallığı xüsusilə pandemiya dövründə daha da aktuallaşan rəqəmsallaşmanın gətirdiyi çağırışlar və yeniliklərlə bağlıdır. Belə ki, son 3 ildə işçilərin frilanser və distant məşğulluqları populyarlaşmış və bununla bağlı olaraq, onların əmək məhsuldarlıqları və həmçinin, rifahları tədqiqat mövzusu kimi daha çox aktuallaşmışdır. Araşdırmanın bank sektoru üzərindən aparılmasının səbəbi isə məhz bank sektorunda rəqəmsallaşmanın sürətli şəkildə tətbiqi ilə bağlıdır. Belə ki, bankların struktur bölmələrinin əksəriyyətində işçilərin gündəlik olaraq öz əmək fəaliyyətlərini yerinə yetirdikləri müvafiq əməliyyat sistemləri və həmçinin, proqram təminatları demək olar ki, təxminən 3-6 aydan bir yenilənir və getdikcə daha da təkmilləşdirilir. Yaradılan hər yeni əməliyyat sistemi və ya proqram təminatı bir əvvəlkindən daha sürətli olması, daha az xətalara yol verməsi, daha aşağı xərc tutumlu olması və ən əsası, birdəfəyə daha çox əməliyyat apara bilməsi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu tədqiqatın əsas məqsədi rəqəmsallaşmanın işçilərin əmək məhsuldarlıqlarına və rifahına olan təsirlərini öyrənməkdir. Məqalənin əsas vəzifələri: rəqəmsallaşmanın gənc işçilərə gətirdiyi çağırışları sadalamaq; rəqəmsal tendensiyaların gənc işçilər üçün yaratdığı problemləri müəyyənləşdirmək; Azərbaycanda Kapital Bank timsalında rəqəmsallaşmanın işçilərin əmək məhsuldarlıqlarına və rifahlarına olan təsiri tədqiq etmək.

Elmi ədəbiyyatda rəqəmsallaşmanın və distant əmək münasibətlərinin işçilərin rifahına olan təsiri ilə bağlı müəyyən araşdırmalar olsa da, sırf maliyyə və bank sektorunda bunu həyata keçirən çox az sayda müəlliflər olmuşdur. Maliyyə və xüsusən də bank sektoru – kifayət qədər yüksək iş yüklülüyü və stress səviyyəsi ilə seçilən fəaliyyət sferası olduğundan, bu araşdırmanın həmin sektorun işçilərinin arasında aparılması daha dəqiq nəticələr əldə etmək imkanı verir ki, məhz bu səbəbdən də mən bu araşdırmanı öz məqaləmə daxil etdim.

Tədqiqatda öncəliklə rəqəmsal çağda gənc işçilərin əmək münasibətlərində olan tendensiyalar, çağırış və problemlər araşdırılmış, daha sonra isə məhz Kapital Bankda keçirilmiş anket sorğusunun nəticələri müqayisəli analiz olunmuşdur.

Məqalə girişdən, tədqiqat metodu adlanan əsas hissədən, nəticə və ədəbiyyat siyahısı bölmələrindən ibarətdir. Bu məqalənin elmi yeniliyi Azərbaycanda bank sektorunda işçilərin rifahının rəqəmsal texnologiyaların inkişafı kontekstində nəzərdən keçirilməsidir. Tədqiqat bank sektorunda bölmə rəhbəri və daha yuxarı səviyyəli menecerlər üçün işçilərin səmərəli idarəçiliyi üçün nəzərə alacaqları və tətbiq edə biləcəkləri əsas faktorlar rolunda çıxış edə bilər. Bundan başqa, iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması kontekstində işçilərin rifahlarını və əmək məhsuldarlıqlarını araşdıran gənc tədqiqatçılar, müəlliflər də eyni zamanda bu araşdırmadan məhz nəzəri-praktiki araşdırma mənbəsi olaraq istifadə edə, istinad edə bilər.

TƏDQİQAT METODU

Tədqiqatda analiz, sintez və anket sorğusu metodundan istifadə edilmişdir. Öncəliklə, müasir əmək bazarında vətəndaşların və xüsusən gənclərin uğurunu şərtləndirən faktorlar sadalanmış, həmçinin, rəqəmsallaşmanın gənclərin əmək məhsuldarlığına təsiri öyrənilmiş və nəhayət, anket sorğusu əsasında rəqəmsallaşma kontekstində işçilərin əmək məhsuldarlığı və rifahları tədqiq olunmuşdur.

Müasir əmək bazarında əmək qabiliyyətli vətəndaşların, o cümlədən gənc işçilərin müvəffəqiyyətlərini şərtləndirən əsas komponentlərə peşəkar bacarıqlarla yanaşı, məhz aşağıdakıları da aid etmək olar (Lyngstadaas, 2022):

- Mobillik;
- Davamlı olaraq özünüinkişaf üçün çalışmaq;
- Sürətlə dəyişən şərtlərə çevik adaptasiya ola bilmək bacarığı;
- İnkişaf etmiş emosional intellekt səviyyəsinə malik olmaq.

Bu amillər hakatonlar, çevik iş şərtləri və ən əsası, distant məşğulluq kimi tendensiyaların ortaya çıxmasına səbəb olmaqdadır. Modern rəqəmsal texnologiyalar işəgötürənlərə spesifik tapşırıqları yerinə yetirmək məqsədilə müvafiq lazımi bacarıqlara malik olan komandaları qısa bir zamanda formalaşdırmağa imkan yaradır. Bu isə özlüyündə məhz gənclərə peşəkar və eyni zamanda şəxsi inkişaflarını formalaşdırmaq imkanı təqdim edən "platformada məşğulluq" kimi yanaşmanın hesabına mümkünləşir. Məşğulluğun məhz bu modelinin seçilməsi isə özlüyündə gənclər üçün aşağıdakı stimulları təqdim edir (Prayitno, 2022):

• işin intensivliyini seçmək azadlığı;
• vaxtlarını planlaşdırmaqda müstəqilliyə malik olmaq;
• istənilən şəhərdə və yaxud da ölkədə işləmək imkanının olması;
• müxtəlif fəaliyyət növlərini birləşdirə bilmək bacarığına malik olmaq.

Rəqəmsallaşma dövründə gənclərin məşğulluğunda baş verən dəyişiklikləri bir neçə əsas tendensiyalarla səciyyələndirə bilərik ki, onlar da məhz aşağıdakılardır (Гурова, 2023):

1. Robotizasiya və avtomatlaşdırma tendensiyası. Belə ki, iş dünyası daxil olmaqla həyatın demək olar ki, bütün sahələrinə nüfuz edən robotlaşdırma və avtomatlaşdırmanın sözsüz ki, həm müsbət və həm də mənfi cəhətləri mövcuddur. Onların hər ikisi də birlikdə yeni ixtisasların və həmçinin, yeni bacarıqların formalaşmasına, eləcə də əl əməyinin maşınlarla əvəzlənməsinə töhfə verməsinə baxmayaraq, onlar həm də ənənəvi iş yerlərinin getdikcə ixtisas olunmasına və bəzi peşələrin hətta tədricən yox olmasına gətirib çıxarır;

2. Fəaliyyətin məzmununda olan dəyişikliklər. Belə ki, biznes modellərinin məzmununda olan müvafiq dəyişikliklər işəgötürənlərin yumşaq bacarıqlara və ən əsası, rəqəmsal bacarıqlara getdikcə daha çox diqqət yetirməsinə səbəb olmuşdur;

3. Pandemiyanın bir tendensiyası kimi bu prosesləri tətikləməsi. Pandemiyanın gətirdiyi çağırışlar məhz çevik biznes modellərinin tərəqqisinə, habelə məşğulluğun yeni forması olan hibrid məşğulluğun yaranmasına və distant işin inkişafının sürətləndirilməsinə töhfə verdi;

4. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı iş yerləri ilə bağlı ənənəvi yanaşma və anlayışları büsbütün dəyişir ki, bu da özlüyündə iş və asudə vaxtların yenidən bölüşdürülməsinə təsir göstərmiş oldu;

5. Tənzimləyici mexanizmlərin çatışmazlığı. Tənzimləmə mexanizmlərinin, müvafiq infrastrukturun olmaması, lazımi avadanlığın kifayət qədər olmaması və yeni çevik məşğulluq növlərinin inkişafı üçün rəqəmsal texnologiyalardan istifadədə çətinliklərin olması kimi tendensiyalar da ortaya çıxmışdır ki, bu da özlüyündə əmək bazarı üçün mənfi nəticələrə səbəb olur.

Məsafədən (distant) və həmçinin, platformadan məşğulluq imkanları rəqəmsallaşmaya və rəqəmsal texnologiyalardan istifadəyə əsaslanan gənclər arasında məhz ən populyar fəaliyyət formalarına çevrilmişdir. Sadalanan məşğulluq formaları ərazi məhdudiyyətlərini və onunla əlaqəli olan səyahət xərclərini aradan qaldırmaqla insanların iş axtarma tərzini də dəyişdirmişdir. Rəqəmsallaşma dünyanın istənilən yerindən işləməyi mümkün hala gətirir, bununla da işə getmək üçün səyahət vaxatı azalır və çevik iş qrafikləri də özlüyündə səmərəliliyi yüksəldir. Bu şərtlər yeni texnologiyalara asanlıqla uyğunlaşan, mobilliyə can atan və bir təşkilatda uzunmüddətli əmək münasibətlərinə daha az maraq göstərən gənclər üçün spesifik olaraq cəlbedicidir (Коропец, 2019).

Distant məşğulluq frilanser işə bənzəsə də, onun özünəməxsus xüsusiyyətlərə mövcuddur. Əsas fərq məhz distant məşğulluğunda iş yerinin seçilməsi azadlığı olduğu halda, frilansür işdə isə iş funksiyalarını və vəzifələrini yerinə yetirmək üçün müəyyən bir yerdə olmaq tələb olunur. Beləliklə, distant əmək iş imkanları məhz işlə istirahət arasında öz balansını quraraq, dünyanın istənilən yerindən işləmək imkanlrını təqdim edir.

Frilanser iş məhz distant məşğulluqdan hər hansısa bir təşkilatla uzunmüddətli əmək münasibətlərinin mövcud olmaması ilə fərqlənir ki, bu da gənc nəsil üçün xüsusilə vacibdir. Bu, eyni anda bir neçə işəgötürənlə işləməyə və müəyyən bir şirkətin heyətinə bağlanmamağa imkan verir. Uzaqdan məşğulluq və frilanser üçün ümumi olan odur ki, bu formaların hər ikisi uzaqdan işləməyə və işin nəticələrini müxtəlif informasiya kommunikasiya kanalları vasitəsilə ötürməyə imkan verən rəqəmsal texnologiyaların inkişafı sayəsində mümkün olmuşdur. Bununla belə, spesifikliyinə görə, onlar yaradıcı və humanitar peşələr arasında ən çox yayılmışdır, baxmayaraq ki, texnologiyanın inkişafı onların digər sahələrdə istifadəsini tədricən genişləndirir (Тонких, 2023).

Azərbaycanda distant iş rejiminin işçilərin rifahlarına və əmək məhsuldarlıqlarına olan təsiri ilə bağlı anket sorğusu araşdırması aparılmışdır. Sorğu Google Form saytında təşkil olunmuş və respondentlərə sorğudan keçmələri üçün link göndərilmişdir. Anket sorğusu Kapital Bankın telesatış bölməsində həyata keçirilmişdir. Sorğu linki 133 nəfər telesatış işçisinə göndərilmiş və onlardan 117 nəfərdən sorğuda iştirakla bağlı müsbət geridönüş gəlmişdir. Sorğuya gələn cavabların sayı 100-ə çatdıqda sorğu linkinə giriş məhdudlaşdırılmış, sorğu nəticələri emal olunaraq cavablar və nəticələr interpretasiya olunmağa başlanmışdır.

Bu bölmənin əməkdaşlarının 60%-inin hibrid, 29%-nin tamamilə distant və cəmi 11%-nin məhz ofis iş rejimində işləməsini nəzərə alaraq, işçilərlə əyani kommunikasiyanın qurulması mümkün olmamışdır. Lakin bunun yerinə, onlarla e-mail vasitəsilə əlaqə yaradılaraq, sorğuda iştirak etmələri ilə bağlı müraciət ünvanlanmışdır. Sorğunun demoqrafik suallarının nəticələrinə əsasən:

- respondentlərin 58%-i qadınlar idi;
- respondentlərin 49%-nin aylıq orta gəlirləri 1001-2000 AZN aralığında idi;
- respondentlərin 44%-i məhz mütəxəssis vəzifəsində çalışırdılar;
- respondentlərin 41%-nin son iş yerində iş təcrübəsi məhz 1-3 il aralığında idi.

Demoqrafik suallara verilən cavablar əsasında deyə bilərik ki, seçdiyimiz populyasiya və nümunə uğurlu olmuşdur və tədqiqat nəticələrini etibarlı hesab edə bilərik. İndi isə əsas suallara verilən cavabların nəticələrini analiz edək.

Sorğuda demoqrafik sualların ardından işçilərə məhz "Yeni texnologiyalar sizin iş sürətinizə necə təsir göstərir?" sualı təqdim edilmişdir. Sözüegedən suala respondentlər tərəfindən verilən cavablar məhz aşağıdakı kimi olmuşdur (şəkil 1):

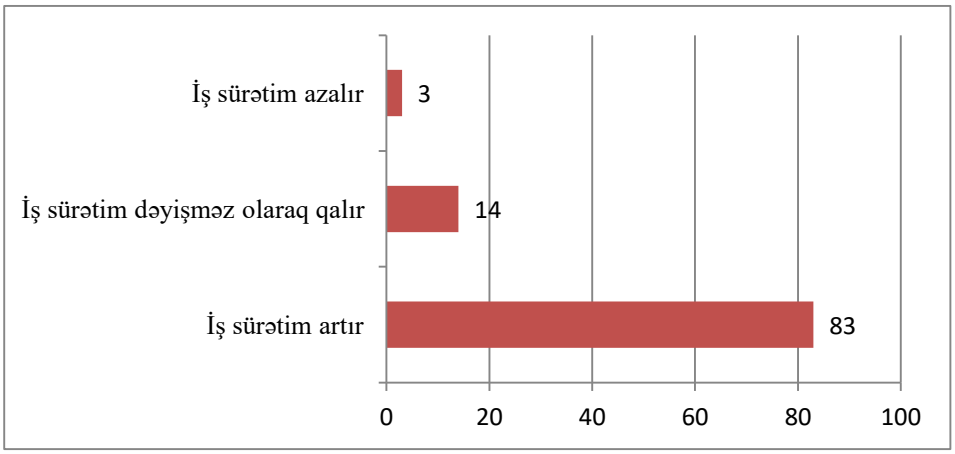

Şəkil 1. "Yeni texnologiyalar iş sürətinizə necə təsir göstərir?" anket sorğusu sualına cavabların statistikası.

Şəkil 1-dən də göründüyü kimi, respondentlərin əksər hissəsi (83 nəfər) yeni texnologiyaların onların iş sürətinə müsbət təsir göstərdiyini, yəni artırdığını vurğulamışdır. Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, yeni texnologiyalar və ümumilikdə rəqəmsallaşma tendensiyaları prosesləri avtomatlaşdırdığı üçün əmək məhsuldarlığının artmasına və işçilərin iş sürətinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Növbəti verilən əsas sual məhz işçilərin təşkilati performanslarına rəqəmsal texnologiyaların təsiri ilə bağlı idi. Bank həmkarlarına "Yeni qurulan sistemlər kredit/kredit kartı satışlarınıza necə təsir göstərir?" sualı ünvanlanmış və şəkil 2-də əks olunan cavablar əldə olunmuşdur.

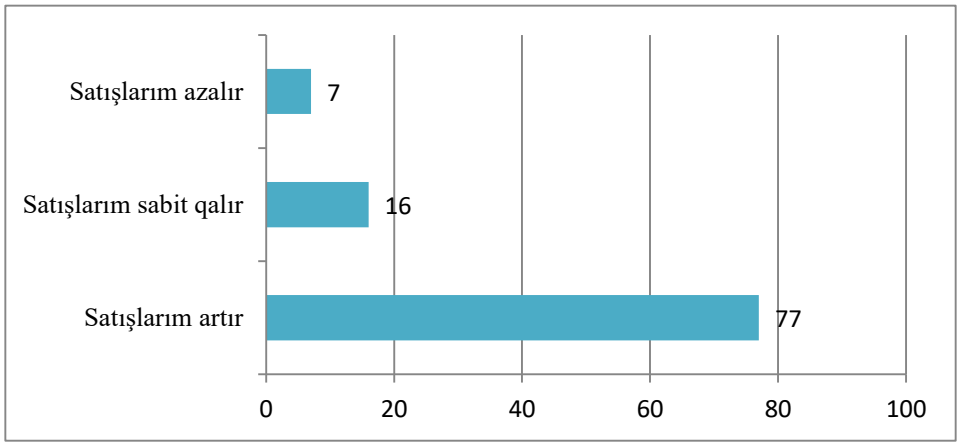

Şəkil 2. "Yeni qurulan sistemlər kredit/kredit kartı satışlarınıza necə təsir göstərir?" sualına cavabların statistikası.

Şəkil 2-dən də göründüyü kimi, respondentlərin böyük hissəsi (yəni, onlardan 77 nəfər) məhz yeni qurulan sistemlərin onların kredit\kredit kartı satışlarının artmasına gətirib çıxardığını qeyd etmişdir. Bunun səbəbi onunla bağlıdır ki, hər yaradılan yeni əməliyyat sistemi əməliyyatların daha sürətli formada və xətasız şəkildə icrasının aparılmasına hesablanmışdır. Əməkdaşlar etiraf edirlər ki, bir il öncəki sistemlə bir kreditin rəsmiləşdirilməsinə telefonla danışıq əsasında 12-14 dəqiqə vaxt sərf edirdilərsə, indi artıq bu müddət təxminən 6-8 dəqiqəyə enmişdir. Artıq rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi əsasında müştərilərə kredit rəsmiləşdirilməsinə sərf olunan zaman cəmi 6-8 dəqiqə təşkil edir. Göründüyü kimi, artıq əməkdaşlar kifayət qədər daha aşağı vaxt sərf etməklə daha çox fəaliyyət ortaya qoya bilirlər ki, bu da özlüyündə onların əmək məhsuldarlığına müsbət təsir göstərmiş olur.

Şəkil 3-də isə respondentlərə verilən "Rəqəmsal texnologiyalar iş yükünüzə necə təsir göstərir?" sualına təqdim olunan cavabların statistikası əks olunmuşdur.

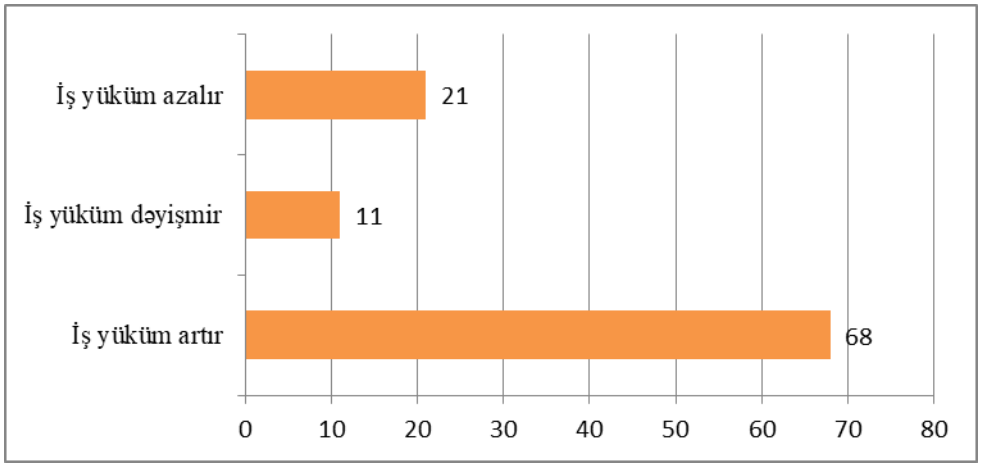

Şəkil 3. "Rəqəmsal texnologiyalar iş yükünüzə necə təsir göstərir?" sualına cavabların statistikası.

Şəkil 3-dən də əks olunan müvafiq nəticələrə əsasən, respondentlərin 68 nəfəri əksinə olaraq, iş yükünün artdığını qeyd etmişdir. Burada belə bir təzad ortaya çıxır ki, baxmayaraq ki, texnologiyanın tətbiqi və həmçinin, avtomatlaşdırma sürəti artırdığı halda, işçilərin iş yükünü daha da artırır. Bu isə onunla bağlıdır ki, texnoloji tərəqqi genişləndikcə işçibaşına qoyulan aylıq kredit\kredit kartı və digər satış hədəfləri yüksəlir və eyni zamanda işçilərdə də daha çox işləmək üçün bir motiv yaranır. Qeyd edilən motiv isə özlüyündə həm daha çox qazanmaq üçün bir motivasiya və ya əvvəlki gəlirləri bərpa edə bilmək üçün bir məcburiyyət ola bilər (belə ki, texnoloji tərəqqi nəticəsində gəlirlər yüksəldiyinə görə, işçilərə ayrılan maddi motivasiya nisbətən azaldılır).

Həmkarlara ünvanlanan son sual isə rəqəmsallaşmanın onların stresslərinə olan təsirləri ilə bağlı idi və bu suala verilən cavabların nəticələri isə şəkil 4-də əks olunmuşdur.

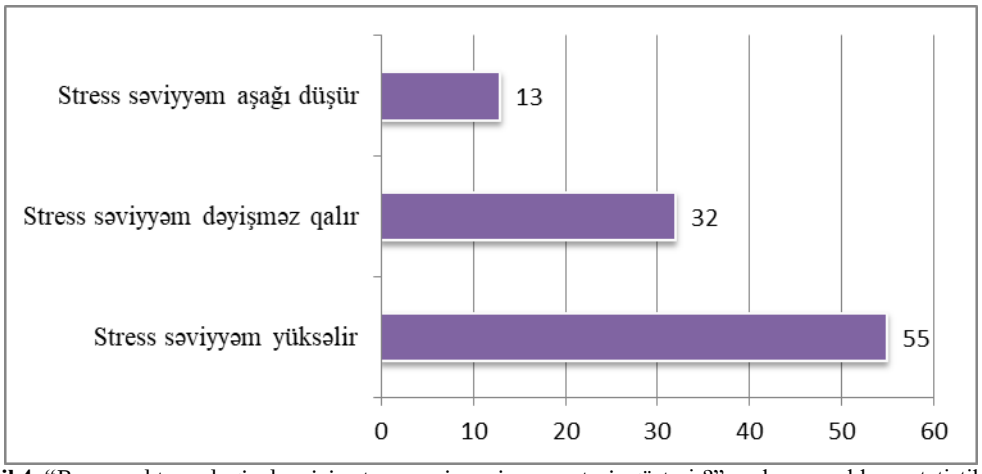

Şəkil 4. "Rəqəmsal texnologiyalar sizin stress səviyyənizə necə təsir göstərir?" sualına cavabların statistikası.

Şəkil 4-də əks olunan məlumatlardan görürük ki, respondentlərin 55%-i rəqəmsallaşmanın onların stress səviyyəsini yüksəltdiyini qeyd etmişdir. Buradan da belə bir nəticəyə gəlirik ki, rəqəmsallaşma işçilərin rifahına mənfi təsirlə nəticələnir.

Beləliklə, tədqiqatın nəticələri aşağıda qeyd edilmişdir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, araşdırma nəticəsində məlum oldu ki, rəqəmsallaşma işçilərin əmək məhsuldarlığına müsbət təsir göstərsə də, onların rifahına mənfi təsir göstərir. Belə ki, işçilər əvvəlki gəliri qazana bilmək üçün daha böyük səylə və daha çox işləyirlər. Bununla da, onların iş yükləri artır, stress səviyyələri və xüsusən də texnostressləri artır, bu isə özlüyündə onların rifahını aşağı salır. Bundan başqa, günümüzdə distant əmək münasibətləri daha çox işçilərin məhz "evdən işləmələri"ni aktuallaşdırır ki, bu da işçilərin iş-şəxsi həyat balansının pozulmasına, onların işi evə daşımalarına və həyat keyfiyyətlərinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Distant əmək münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi və rəqəmsallaşma kontekstində işçilərin rifahının yüksəldilməsi məqsədilə aşağıdakıları təklif edirəm:

- işçilərin iş yükü, iş vaxtı, rifahları ilə bağlı müəssisədə konkret proqramın və protokolun tərtib olunması və onun məhz müəyyən sağlamlıq standartlarına əsasən qurulması;
- distant əmək münasibətlərin idarə olunması ilə bağlı həm mikrosəviyyədə təşkilatlarda, həm də makrosəviyyədə ölkə qanunvericiliyində müəyyən leqal çərçivələrin formalaşdırılması;
- işçilərin rifahlarının yüksəldilməsi məqsədilə onların arasında tez-tez iş məmnuniyyəti ilə əlaqəli müxtəlif sorğuların təşkili.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Lyngstadaas, H. (2022). Harder, better, faster, stronger: Digitalisation and employee well-being in the operations workforce. Production Planning & Control, 1–18.

2. Prayitno, P. H. (2022). Social capital and household economic welfare: do entrepreneurship, financial and digital literacy matter?. Sustainability, 14(24), 16970–16985.

3. Гурова, Е. В. (2023). Особенности занятости молодежи в условиях цифровизации экономики. Управление персоналом и интеллектуальными ресурсами в России, 12(1), 94–98.

4. Коропец, О. А. (2019). Оценка влияния цифровизации на благополучие работников: нарративный анализ. Экономическая психология: прошлое, настоящее, будущее, 4(4), 254–259.

5. Тонких, Н. В. (2023). Социально-демографические эффекты цифровизации занятости. Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология, (73), 174-185.

ENERJİ İTHALAT VE İHRACATININ BORSA İSTANBUL İLE NEDENSELLİK İLİŞKİSİ: BİST ELEKTRİK ENDEKSİ ÜZERİNDE BİR UYGULAMA

PROF. DR. REŞAT KARCIOĞLU
Atatürk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/İşletme Bölümü
rkarci@atauni.edu.tr
ERZURUM, TÜRKİYE

ARŞ. GÖR. OSMAN CAN BARAKALI
Atatürk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/İşletme Bölümü
osman.barakali@atauni.edu.tr
ERZURUM, TÜRKİYE

ÖZET

Elektrik, modern toplumların omurgasını oluşturan kritik bir enerji kaynağıdır ve doğru bir şekilde yönetilmediği takdirde hem ekonomik hem de çevresel açıdan ciddi sorunlara yol açabileceği düşünülmektedir. Türkiye enerji konusunda dış ticaret açığı veren bir durumdadır. Bu nedenle ülkedeki enerji işletmelerinin verimliliği, finansal açıdan sürdürülebilir olması oldukça önemlidir. Bu nedenle çalışmada enerji ithalat ve ihracat hacimlerinin Borsa İstanbul Elektrik Endeksi arasındaki nedensellik ilişkisi incelenmiştir. Bu kapsamda çalışmada Granger nedensellik testleri uygulanmıştır. Çalışma sonuçlarına göre ithalat, ihracat, brent petrol varil fiyatları ve Borsa İstanbul Elektrik Endeksi arasında farklı nedensellik ilişkilerinin varlığı tespit edilmiştir.

ANAHTAR KELİMLER: Borsa İstanbul Elektrik Endeksi, Nedensellik Analizi, Enerji İthalatı, Enerji İhracatı

GİRİŞ

Günümüzde, enerji, ekonomilerin işleyişi ve ülkelerin kalkınma süreçleri üzerinde belirleyici bir faktör haline gelmiştir. Ancak, enerji kaynaklarının dağılımı dünya genelinde eşit olmadığı gibi, enerji ithalat ve ihracatından doğan açıklar da uluslararası sahnede önemli bir konu haline gelmiştir. Enerji tüketimi ve sürdürülebilirlik zamanla daha da önem kazanmaktadır. Varlıkların sınırlı olduğu dünyada kullanılan kaynakların verimliliği geleceği etkileyen en kritik konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Elektrik, modern toplumların omurgasını oluşturan kritik bir enerji kaynağıdır ve doğru bir şekilde yönetilmediği takdirde hem ekonomik hem de çevresel açıdan ciddi sorunlara yol açabileceği düşünülmektedir (Nişancı, 2005).

Borsa İstanbul Elektrik Endeksi içinde yer alan firmaların ortak hedeflerinden biriside sürdürülebilir enerji kaynaklarına yatırım yaparak teknolojiye dayalı değer yaratma sürecini pekiştirmektir. İşletmeler açısından değer maksimizasyonu en önemli finansal amaçlardan birisidir (Taner ve Akkaya, 2003). Enerji işletmeleri yüksek verimlilik ile hissedar değerinin maksimize etme konusunda diğer işletmelerden pozitif yönde ayrışmaktadırlar.

Türkiye enerji konusunda kendi kendine yetemeyen, enerji ithalatı, genel ithalatın içinde yüksek paya sahip olan bir durumdadır (Gürlevik ve Gazel, 2020). Ülkede faaliyet gösteren enerji firmalarının kapasitelerin artması yapılacak yatırımlara bağlı olmaktadır. Enerji işletmelerin yatırımları yüksek oranda fon gerektiren projelerden oluşmaktadır. Bu nedenle işletmeler fon ihtiyaçlarını karşılama konusunda borsa yatırımcılarından yüksek oranda yararlanmaları gerekmektedir.

Hem işletmelerin hem de yatırımcıların fonlarını değerlendirirken farklı parametrelerin birbiri ile ilişkilerinin açıklanması konusunda daha fazla belirlilik beklemektedirler (Hatipoğlu ve Yener, 2013). Bu nedenle çalışmada Borsa İstanbul Elektrik Endeksi'nin enerji ithalat ve ihracatıyla olan ilişkisi araştırılmak istenmiştir. Böylece piyasa taraflarına endeksin hareketleri ile ilgili daha fazla öngörü sunmak amaçlanmıştır.

ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Çalışmada 2000 yılı Ocak ayı ve 2023 yılı Eylül ayı arasındaki Borsa İstanbul Elektrik Endeksi, Türkiye enerji ithalatı, Türkiye enerji ihracatı ve brent petrol varil fiyatları verileri kullanılmıştır. Toplam 285 farklı döneme ait toplanan veriler nedensellik testleri ile analiz edilmiştir.

Çalışmada değişkenler arasındaki tek yönlü ve çift yönlü nedensellik ilişkisi araştırılmıştır. Borsa İstanbul Elektrik Endeksi ile ilgili yapılan nedensellik analizinde, endekste meydana gelen değişimlerin nedenlerinin ithalat, ihracat ve brent petrol varil fiyatındaki değişim olup olmadığı araştırılmıştır. Bu nedenle çalışmada Granger nedensellik testi kullanılmıştır. Granger nedensellik testinin ana fikri, bir değişkenin ilgili dönemdeki katsayısı açıklanırken başka bir değişkenin gecikmeli değerleri değişkenin açıklamasına katkı sağlamasıdır (Mert ve Çağlar, 2023, s. 401).

Çalışmada Borsa İstanbul Elektrik Endeksi ve ithalat, ihracat ve brent petrol varil fiyatları arasında bir nedensellik ilişkisinin olup olmadığı araştırılmıştır. Bu nedenle değişken olarak Borsa İstanbul Elektrik Endeksi (XELKT), enerji ithalatı (ITH), enerji ihracatı (IHR) ve brent petrol varil fiyatları (BRE) kullanılmıştır.

İthalat, ihracat ve brent petrol varil fiyatları dolar üzerinden çalışmaya eklenmiştir. Analizde değişen varyans sorununun önüne geçmek için verilerin logaritmaları alınarak analizler gerçekleştirilmiştir. Çalışmaya ilişkin kurulan hipotezler şöyledir;

H1: Borsa İstanbul Elektrik Endeksi brent petrol varil fiyatlarının granger nedeni değildir.

H2: Brent petrol varil fiyatları Borsa İstanbul Elektrik Endeksinin granger nedeni değildir.

H3: Türkiye'nin enerji ihracat hacmi brent petrol varil fiyatlarının granger nedeni değildir.

H4: Brent petrol varil fiyatları Türkiye'nin enerji ihracat hacminin granger nedeni değildir.

H5: Türkiye'nin enerji ithalat hacmi brent petrol varil fiyatlarının granger nedeni değildir.

H6: Brent petrol varil fiyatları Türkiye'nin enerji ithalat hacminin granger nedeni değildir.

H7: Türkiye'nin enerji ihracat hacmi Borsa İstanbul Elektrik Endeksinin granger nedeni değildir.

H8: Borsa İstanbul Elektrik Endeksi Türkiye'nin enerji ihracat hacminin granger nedeni değildir.

H9: Türkiye'nin enerji ithalat hacmi Borsa İstanbul Elektrik Endeksinin granger nedeni değildir.

H10: Borsa İstanbul Elektrik Endeksi Türkiye'nin enerji ithalat hacminin granger nedeni değildir.

H11: Türkiye'nin enerji ithalat hacmi Türkiye'nin enerji ihracat hacminin granger nedeni değildir.

H12: Türkiye'nin enerji ihracat hacmi Türkiye'nin enerji ithalat hacminin granger nedeni değildir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler

	Gözlem Sayısı	Ortalama	Ortanca	Maks.	Min.	Standart Hata	Çarpıklık	Basıklık
ITH	285	7,859	8,003	9,088	6,351	0,679	-0,616	2,502
IHR	285	5,734	6,045	7,464	2,242	1,068	-1,042	3,507
BRE	285	4,076	4,153	4,888	2,911	0,494	-0,429	2,215
XELKT	285	3,587	3,388	6,496	2,572	0,723	2,066	7,485

Tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde enerji ithalatının logaritmik değerinin maksimum 9,088, minimum 6,351 olduğu ve ortalamasının 7,859 olduğu görülmektedir. İhracatın logaritmik değerinin maksimum değerinin 6,045, minimum değerinin 2,242 ve ortalamasının 5,734 olduğu görülmektedir. Brent petrol fiyatlarının logaritmik değerleri incelendiğinde maksimum 4,888'e çıktığı, minimum 2,911'e düştüğü ve ortalamasının 4,076 olduğu görülmektedir. XELKT değişkeninin ise maksimum 6,496, minimum 2,572 ve ortalamasının 3,587 olduğu tespit edilmiştir.

Verilerin logaritması alınmadan önceki tanımlayıcı istatistikler hakkında bazı bilgileri paylaşmanın piyasa hakkında fikir sahibi olmak açısından önem taşıdığı düşünülmektedir. İncelenen dönemde Türkiye'nin sürekli olarak negatif enerji açığı verdiği görülmüştür. Bu açık 2001 yılı Haziran ayında minimum olarak -536 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. En büyük açık ise 2022 yılı Ocak ayında -8,061 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Ulaşılan en yüksek ithalat rakamına 8,852 milyar dolarla 2022 yılı Eylül ayında ulaşılmıştır. En yüksek ihracat rakamına ise 1,743 milyar dolarla 2023 yılı Eylül ayında ulaşılmıştır ("https://evds2.tcmb.gov.tr/", 2023).

Brent Petrol fiyatları incelenen dönem içinde dalgalanma göstermiştir. En yüksek fiyata 2008 yılı Eylül ayında 132,72 dolar/varil ulaşmıştır. En düşük fiyat ise 2020 yılı Nisan ayında 18,38 dolar/varil olarak gerçekleşmiştir (https://www.eia.gov/dnav/pet/hist/RBRTED.htm, 2023). XELKT ise dönem içinde maksimum ve minimum noktaları arasında 50,67 kat artış gözlemlenmiştir. İncelenen dönem içinde genellikle sürekli yükselme trendinde olduğu görülmüştür ("https://www.finnet2000plus.com/Endeks/EndeksAnaliz/XELKT", 2023)

Zaman serilerinde durağanlık; ortalama ile varyansın zaman içinde değişmediği ve iki dönem arasındaki ortak varyansın hesaplandığı döneme değil, yalnızca iki dönem arasındaki uzaklığı bağlı olarak değişmesidir (Gujarati, 2006, s. 713). Bir serinin birim kök içermemesi aynı zamanda o serinin durağan olduğu anlamına gelmektedir (Mert ve Çağlar, 2023, s. 103). Bu nedenle çalışmada durağanlığın sınanması ve kullanılacak yönteme karar verilebilmesi için birim kök testleri gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada zaman serilerinin durağanlığı Genelleştirilmiş Dickey-Fuller Testi (1979) (ADF), Philips-Perron Testi (1988) (PP) ve Kwiatkowski, Philips, Schmidt, Shin Testi (1992) (KPSS) ile analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlar Tablo 2'de paylaşılmıştır.

Tablo 2. Birim Kök Testi Sonuçları

	ADF Testi		PP Testi		KPSS Testi			
					Kritik Değerler	%1	%5	%10
						0,739	0,463	0,347
	Seviye Değeri	1.Fark Değeri	Seviye Değeri	1.fark Değeri	Seviye Değeri		1.Fark Değeri	
ITH	0,385	0,000*	0,285	0,000*	1,290*		0,095	
IHR	0,328	0,000*	0,307	0,000*	1,395*		0,132	
BRE	0,125	0,000*	0,193	0,000*	0,739**		0,067	
XELKT	0,998	0,000*	0,999	0,000*	1,168*		0,954	

Not:* %1, ** %5, *** %10 önem seviyesinde hipotezin reddedildiğini göstermektedir.

ADF Testinin sıfır hipotezi serilerin birim kök içerdiğidir. Seriler üzerinde yapılan ADF Testi incelendiğinde tüm verilerin düzeyde durağan olmadığı, birinci farkları alındığında %1 önem seviyesinde durağanlaştıkları görülmektedir. PP Testinin sıfır hipotezi serinin birim kök içerdiğidir. Aynı şekilde PP Testi sonuçları incelendiğinde de tüm değişkenlerin düzeyde durağan olmadığı, birinci farkları alındığında %1 önem seviyesinde durağanlaştıkları tespit edilmiştir. KPSS testinin sıfır hipotezi analizdeki serilerin durağan olduğunu belirtmektedir. Düzeyde alınan sonuçlar incelendiğinde temel hipotezin %1 önem seviyesinde reddedildiği görülmektedir. Serilerin birinci farkları alındığında ise seriler durağan hale gelmekte olduğu tespit edilmiştir. Tüm sonuçlar incelendiğinde analizde kullanılan tüm serilerin düzeyde durağan olmadıkları ve fark durağan seriler oldukları tespit edilmiştir.

Ekonometrik olarak nedensellik kavramı Granger (1969) tarafından literatüre kazandırılmıştır. Granger nedensellik testinin temel hipotezi, bir değişkenden diğer değişkene doğru nedensellik olmadığını ifade etmektedir. Testin temel hipotezi F ya da Wald Testi kullanılarak analiz edilebilmektedir. Nedensellik testinde yalnızca nedenselliğin varlığı ve yönü hakkında bilgi alınabilmekte, şiddeti hakkında bilgi alınamamaktadır.

Granger nedensellik testi sonuçları, testte kullanılan gecikme sayılarına göre değişkenlik gösterebilmektedir. Bu nedenle Granger nedensellik testi farklı gecikme uzunlukları için yapılabileceği gibi modelde yer alan bağımsız değişkenler için ayrı ayrı gecikme uzunluğu da belirlenebilir. Literatürde gecikme değerleri aylık veriler kullanılan çalışmalarda 12 ya da 24, mevsimsel veriler kullanılarak yapılan çalışmalarda ise 4, 8 ya da 12 olmak üzere çoğunlukla aynı büyüklükte ele alınmaktadır (Takım, 2010). Çalışmada veriler üzerinden yapılan granger nedensellik testinde gecikme sayısı 12 olarak alınmıştır ve sonuçları aşağıda paylaşılmıştır.

Tablo 3. Granger Nedensellik Testi Sonuçları

		F İstatistiği	P	Hipotez Red Durumu
H1	XELKT > BRE	0,688	0,763	Reddedilemedi
H2	BRE > XELKT	1,737	0,060**	Reddedildi
H3	IHR > BRE	0,895	0,553	Reddedilemedi
H4	BRE > IHR	4,910	3.E-07*	Reddedildi
H5	ITH > BRE	1,257	0,245	Reddedilemedi
H6	BRE > ITH	9,358	7.E-15*	Reddedildi
H7	IHR > XELKT	1,721	0,063***	Reddedildi
H8	XELKT > IHR	1,870	0,038**	Reddedildi
H9	ITH > XELKT	1,134	0,333	Reddedilemedi
H10	XELKT > ITH	2,143	0,015**	Reddedildi
H11	ITH > IHR	2,114	0,016**	Reddedildi
H12	IHR > ITH	1,486	0,129	Reddedilemedi

Not:* %1, ** %5, *** %10 önem seviyesinde hipotezin reddedildiğini göstermektedir.

Tablo 3'de seriler arasında kısa dönem Granger nedensellik testi sonuçları paylaşılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre H1 yokluk hipotezi en az %10 önem seviyesinde reddedilememiştir. H2 yokluk hipotezi %10 önem seviyesinde reddedilmektedir. Dolayısıyla brent petrol varil fiyatları Borsa İstanbul Elektrik Endeksinin kısa dönemli nedenidir. Bu sonuçlardan yola çıkarak brent petrol varil fiyatları ile Borsa İstanbul Elektrik Endeksi arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuçlara göre H3 yokluk hipotezi en az %10 önem seviyesinde reddedilememiştir.H4 yokluk hipotezi %1 önem seviyesinde reddedilmektedir. Bu nedenle brent petrol varil fiyatları Türkiye'nin enerji ihracat hacminin kısa dönemli nedenidir. Analiz sonucunda brent petrol varil fiyatları ile Türkiye'nin enerji ihracat hacmi arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

H5 yokluk hipotezine ait sonuçlar incelendiğinde en az %10 önem seviyesinde hipotezin reddedilemediği görülmektedir. H6 yokluk hipotezi ise %1 önem seviyesinde reddedilmiştir. Brent petrol varil fiyatı Türkiye'nin enerji ithalat hacminin kısa dönemli nedenidir. Sonuçlara göre brent petrol varil fiyatları ile Türkiye'nin enerji ithalat hacmi arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

H7 yokluk hipotezine ait analiz sonuçlarında hipotezin %10 önem seviyesinde reddedilemediği görülmektedir. Türkiye'nin enerji ihracat hacmi Borsa İstanbul Elektrik Endeksinin kısa dönemli nedenidir. H8 yokluk hipotezine ait sonuçlara bakıldığında %5 önem seviyesinde hipotezin reddedildiği tespit edilmiştir. Borsa İstanbul Elektrik Endeksi Türkiye'nin enerji ihracatının kısa dönemli nedenidir. Borsa İstanbul Elektrik Endeksi ile Türkiye'nin enerji ihracat hacmi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi kurulabilmektedir.

Tablo 3'deki sonuçlara göre H9 yokluk hipotezi en az %10 önem seviyesinde reddedilememektedir. H10 yokluk hipotezi %5 önem seviyesinde reddedilmiştir. Buna göre Borsa İstanbul Elektrik Endeksi Türkiye'nin enerji ithalat hacminin kısa dönemli nedeni olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu iki değişken arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir.

Yürütülen çalışma sonucunda H11 yokluk hipotezi %5 önem seviyesinde reddedilmiştir. Türkiye'nin enerji ithalat hacmi, enerji ihracat hacminin kısa dönemli nedeni olduğu sonucuna ulaşılmıştır. H12 yokluk hipotezine ait sonuçlar incelendiğinde hipotez en az %10 önem seviyesinde reddedilememektedir. Sonuç olarak Türkiye'nin enerji ithalat hacmi ile enerji ihracat hacmi arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American statistical association*, *74*(366a), 427-431.

Granger, C. W. (1969). Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-spectral Methods. *Econometrica*, *37*(3), 424-438.

Gujarati, D. N. (2006). *Temel Ekonometri*. İstanbul: LiteratürYayıncılık.

Gürlevik, F. ve GAZEL, S. (2020). Enerji fiyatlarindaki değişimin hisse senedi fiyatlarina etkisi: Bist elektrik endeksi üzerine bir uygulama. *Ekev Akademi Dergisi*, (82), 119-138.

Hatipoğlu, M. ve Yener, E. (2013). Firma değerlemesinde indirgenmiş nakit akımları yöntemi: BIST elektrik endeksinde bir uygulama. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, *8*(3), 7-29.

Https://www.eia.gov/dnav/pet/hist/RBRTED.htm. (2023, 27 Kasım).

Https://evds2.tcmb.gov.tr/. (2023, 26 Kasım).

Https://www.finnet2000plus.com/Endeks/EndeksAnaliz/XELKT. (2023, 27 Kasım).
Kwiatkowski, D., Phillips, P. C., Schmidt, P. ve Shin, Y. (1992). Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root: How sure are we that economic time series have a unit root? *Journal of econometrics*, *54*(1-3), 159-178.
Mert, M. ve Çağlar, A. E. (2023). *Eviews ve Gauss Uygulamalı Zaman Serileri Analizi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
NİŞANCI, M. (2005). TÜRKİYE'DE ELEKTRİK ENERJİSİ TALEBİ VE ELEKTRİK TÜKETİMİ İLE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, *5*(9), 107-121.
Phillips, P. C. ve Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, *75*(2), 335-346.
Takim, A. (2010). Türkiye'de GSYİH ile ihracat arasındaki ilişki: Granger nedensellik testi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *14*(2), 315-330.
Taner, B. ve Akkaya, G. C. (2003). İşletme Değerini Belirleme Yöntemleri Ve Farkli Sektörlerdeki İşletmeler Üzerine Bir Uygulama. *Ege Academic Review*, *3*(1), 1-7.

TÜRKİYE'DE FAALİYET GÖSTEREN KATILIM BANKALARININ PERFORMANSLARININ GRİ İLİŞKİSEL ANALİZ YÖNTEMİYLE DEĞERLENDİRİLMESİ

PROF. DR. REŞAT KARCIOĞLU
Atatürk Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/İşletme Bölümü
r.karci@atauni.edu.tr
ERZURUM, TÜRKİYE

ARŞ. GÖR. ŞERİFE KILIÇARSLAN
Atatürk Üniversitesi
Oltu Beşerî Bilimler Fakültesi/Finans ve Bankacılık Bölümü
serife.kilicarslan@atauni.edu.tr
ERZURUM, TÜRKİYE

ÖZET

Katılım bankacılığı, geleneksel bankacılıktan farklı olarak faizsiz finans prensiplerine uygun yöntemlerle çalışan bir kurum olarak ifade edilmektedir. Türkiye'de katılım bankacılığının piyasa büyüklüğünün her geçen gün istikrarlı bir şekilde artması ve katılım bankalarının yoğun rekabet ortamı içinde olması sebebiyle finansal performanslarının ölçülmesi ve analiz edilmesi önem taşımaktadır. Nitekim katılım bankalarının geçmiş dönemde gerçekleştirdiği faaliyetlerine yönelik yapılan performans hesaplamaları, geleceğe yönelik doğru kararlar alınmasında ve doğru adımlar atılmasında önemli bir göstergedir. Ayrıca ilgili performans değerlendirmeleri ışığında, tüm tasarruf sahipleri tercihlerini kolay bir şekilde yapabilmektedir. Bu kapsamda çalışmanın amacı, Türkiye'de faaliyet gösteren katılım bankalarının 2021 ve 2022 yıllarına ait finansal performanslarını tespit etmektedir. Türkiye Katılım Bankaları Birliği (TKBB)'nin web sitesinde yer alan katılım bankaları, araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. Evreni oluşturan üçü özel üçü kamu sermayeli toplam altı katılım bankasının tamamı araştırmaya dahil edilmiştir. Araştırma kapsamında kriterlerin belirlenmesi için literatür taraması yapılmış ve katılım bankalarının performans değerlendirmelerinde; sermaye yeterliliği, aktif kalitesi, likidite ve kârlılık oranlarının sık kullanıldığı tespit edilmiştir. Tespit edilen ilgili oran kategorisinden her birini temsil eden bir oran araştırma kapsamına dahil edilmiştir. Bu kapsamda, araştırma küçük örneklem büyüklüğüne sahiptir ve birden fazla kriter içermektedir. Dolayısıyla araştırmada kullanılan analiz yöntemi, Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemlerinden Gri İlişkisel Analiz (GİA)'dir. Araştırmadan elde edilen bulgular kapsamında; Emlak Katılım Bankası'nın 2021 yılında düşük performansa, 2022 yılında ise en yüksek performansa sahip olduğu; Ziraat Katılım Bankası'nın her iki yılda da son sırada yer aldığı; Kuveyt Türk, Vakıf, Türkiye Finans ve Albaraka

Türk Katılım Bankaları'nın ise istikrarsız bir performans sergileyerek 2022 yılında daha düşük performansa sahip olduğu tespit edilmiştir.

ANAHTAR KELİMELER: katılım bankası, finansal performans, GİA

SUMMARY

Participation banking, unlike traditional banking, is defined as an institution that works in accordance with interest-free finance principles. Since the market size of participation banking in Turkey is increasing steadily day by day and participation banks are in an intense competitive environment, it is important to measure and analyze their financial performance. As a matter of fact, performance calculations made for the activities of participation banks in the past period are an important indicator in making the right decisions and taking the right steps for the future. In addition, all savers can easily make their choices in the light of relevant performance evaluations. In this context, the purpose of the study is to determine the financial performance of participation banks operating in Turkey for 2021 and 2022. Participation banks on the website of the Participation Banks Association of Turkey (PBAT) constitute the population of the research. All six participation banks, three private and three public, that make up the population were included in the research. Within the scope of the research, a literature review was conducted to determine the criteria and in the performance evaluations of participation banks; It has been determined that capital adequacy, asset quality, liquidity and profitability ratios are frequently used. A rate representing each of the relevant rate categories identified was included in the scope of the research. In this context, the research has a small sample size and includes multiple criteria. Therefore, the analysis method used in the research is Gray Relational Analysis (GIA), one of the Multi-Criteria Decision Making (MCDM) methods. Within the scope of the findings obtained from the research; Emlak Participation Bank has the lowest performance in 2021 and the highest performance in 2022; Ziraat Participation Bank ranked last in both years; It was determined that Kuveyt Türk, Vakıf, Türkiye Finans and Albaraka Türk Participation Banks exhibited an unstable performance and had a lower performance in 2022.

KEYWORDS: participation bank, financial performance, GRA

GİRİŞ

Katılım bankacılığının ortaya çıkışı ülkemizde 39 yıl öncesine dayanmaktadır. Bu bağlamda, ilk olarak Albaraka Türk 1984 yılında Özel Finans Kurumu olarak kurulmuş ve bir yıl sonra faaliyetlerine başlamıştır. Albaraka Türk'ün ardından 2004 yılına kadar 7 Özel Finans Kurumu daha kurulmuştur. 2005 yılı ise bu kurumlar için bir dönüm noktası olmuştur. Bu yıl içerisinde Özel Finans Kurumları "Katılım Bankası" olarak adlandırılmıştır. 2015'te Ziraat Katılım, 2016'da Vakıf Katılım ve 2019'da Emlak Katılım kamu bankalarının da piyasaya girmesiyle birlikte, katılım bankalarının yaygınlaşması hız kazanmıştır. Nitekim 2016 ve 2022 yılları arasında katılım bankalarının toplam şube sayıları 959'dan 1.379'a, personel sayıları da 14.467'den 17.868'e artış göstermiştir. Benzer şekilde 2016 yılında katılım bankalarının bankacılık sektöründeki %4,9 olan pazar payı da 2022 yılında %8,3'e yükselmiştir. Türkiye'de faaliyet gösteren katılım bankalarının 2016-2022 yılları arasındaki pazar payı değerleri Tablo 1'deki gibidir (TKBB).

Tablo 1. *Katılım Bankalarının Pazar Payı*

Katılım Bankası	Pazar Payı
2016	%4,9
2017	%5
2018	%5,3
2019	%6
2020	%7
2021	%8,6
2022	%8,3

Kaynak: *TKBB*

Alan yazında katılım bankacılığı kavramına ilişkin çeşitli tanımlamalar bulunmaktadır. TKBB'ye göre katılım bankacılığı *"faizsizlik prensiplerine göre çalışan, bu prensiplere uygun her türlü bankacılık faaliyetlerini gerçekleştiren, kâr ve zarara katılma esasına göre fon toplayıp ticaret,*

ortaklık ve finansal kiralama vb. yöntemleriyle fon kullandıran bir bankacılık modelidir". Hardy (2012)'e göre ise İslam hukukuna uygun olarak yapılandırılmış finansal uygulamalar, katılım bankacılığı olarak tanımlanmaktadır. Bir diğer tanıma göre katılım bankacılığı, inanç gereği tasarruf kurumlarında değerlendirilmeyen tasarrufların (altın, döviz, bina, arsa vb.) ekonomiye kazandırılması için kurulan ve 'kâr – zarar' esasına dayanan bir bankacılık türü olarak ifade edilmiştir (Babuşçu & Hazar, 2016).

Katılım bankacılığını daha iyi anlaşılması için geleneksel bankacılık ile arasındaki farkların ortaya koyulması büyük önem taşımaktadır. Buna göre geleneksel bankacılıkta risk tamamen borçluya yüklenirken katılım bankacılığında risk iki taraf (sermayedar-emek sahibi) arasında paylaşılmaktadır. İki bankacılık arasındaki bir başka fark ise geleneksel bankaların müşterilerine faizli kredi verirken katılım bankalarının ticaret yöntemi ile müşterilerine fon kullandırmasıdır. Bu bağlamda, geleneksel bankalarda direk müşteriye ödeme yapılırken katılım bankalarında ürünün satıcısına ödeme yapılarak ürün banka tarafından satın alınarak, bankanın kendi müşterisine tekrar satılmaktadır. Bir diğer fark da geleneksel bankaların yasal olan her türlü işlemi yapması, katılım bankalarının ise yasal ve aynı zamanda İslami açıdan uygun işlemleri gerçekleştirmesidir. Son olarak geleneksel bankalarının temel kazancı faiz iken katılım bankalarının temel kazancı kâr payıdır (www.ziraatkatilim.com.tr).

Ulusal literatürde, katılım bankalarının performanslarını GİA yöntemiyle inceleyen sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Altan ve Candoğan (2014) çalışmalarında katılım bankalarının performansını değerlendirirken geleneksel ölçüm yöntemleri ile GİA yöntemini karşılaştırmıştır. 2012 yılının 3. Çeyreğini kapsayan çalışmanın sonucuna göre iki yöntem arasında anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir. Ayrıçay, Özçalıcı ve Polat (2017) ise katılım bankalarının performanslarını AHP temelli GİA yöntemine göre değerlendirmişlerdir. 2016 yılı verilerinin kullanıldığı bu çalışmada, Vakıf Katılım en yüksek likidite oranına sahip olduğu için en iyi performansı gösteren katılım bankası olarak belirlenmiştir.

Gündoğdu (2018), katılım bankalarının performansını GİA yöntemiyle değerlendirmiştir. 2010-2017 arası finansal verilerin kullanıldığı çalışmaya göre katılım bankalarının 8 yıl içerisindeki performanslarının istikrarsız bir nitelikte olduğu tespit edilmiştir. Kaplan (2020), katılım bankalarının performansını GİA yöntemiyle değerlendiren çalışmaları incelemiştir. Araştırmanın kapsamına 2011-2019 yılları arasında yapılan çalışmaları dahil etmiştir. Araştırmanın sonucuna göre Türkiye Finans Katılım Bankası en yüksek, Albaraka Türk Katılım Bankası ise en düşük performansa sahiptir. Şekkeli ve Güçlü (2023) katılım bankalarının finansal performanslarını eşit ağırlıklı ve entropi temelli GİA yöntemleriyle incelemişlerdir. 2019-2021 yıllarını kapsayan çalışmanın sonucuna göre eşit ağırlıklı GİA yönteminde, en başarılı performansı sergileyen katılım bankası Emlak Katılım olmuştur. Buna karşın, entropi temelli GİA yönteminde, en başarılı performansı sergileyen katılım bankası ise Ziraat Katılım olmuştur.

Katılım bankalarının her geçen gün büyüyen sektördeki konumu göz önüne alındığında literatürde yer alan çalışmalarda konunun yeterince incelenmemesi dikkat çekmektedir. Nitekim literatürde 2021 yılı verilerini araştırma kapsamına alan sadece bir çalışma yer almaktayken 2022 yılı verilerini kapsayan herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu bağlamda çalışmanın amacı, Türkiye'de faaliyet gösteren katılım Bankalarının hem 2021 hem de 2022 yılı performanslarını tespit ederek karşılaştırmalı bir sonuç sunmaktır.

Deng (1982) tarafından geliştirilen Gri Sistem Teorisi, küçük örneklemleri kapsayan ve eksik bilgiler içeren problemlerin çözümü için yeni bir metodoloji önermektedir. Teoriye göre yapı, çalışma mekanizması ve davranış gibi bilgilerin eksik olduğu sistemler gri sistem olarak ifade edilmektedir. Buna göre insan vücudu, tarım ve ekonomi gibi unsurlar gri sistemlere örnek olarak verilebilir (Deng, 1989: 1). Gri Sistem Teorisi, gri sistemlere yönelik problemlerin çözümü için (GİA) yöntemini önermektedir. Bankacılık sistemi de gri sistemler arasında yer almaktadır. Bu nedenle bu çalışmada GİA yöntemi kullanılmıştır.

2. YÖNTEM

Bu bölümde araştırmanın amacı, evren ve örneklemi, veri toplama aracı ve veri analiz yöntemi hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir.

2.1. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, 2021 ve 2022 yıllarında Türkiye'de faaliyet gösteren katılım bankalarının performansını değerlendirmektir.

2.3. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

TKBB'ye kayıtlı olan tüm "Katılım Bankaları" araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. Bu kapsamda üçü kamu üçü özel sermayeli toplam altı katılım bankası araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. Evreni oluşturan tüm katılım bankaları araştırmaya dahil edilmiştir. İlgili katılım bankaları Tablo 2'deki gibidir.

Tablo 2. *Araştırma Kapsamında Yer Alan Katılım Bankaları ve Kodları*

Sıra	Kod	Katılım Bankası Unvanı (Alternatifler)
1	Albaraka	Albaraka Türk Katılım Bankası A.Ş.
2	Kuveyt	Kuveyt Türk Katılım Bankası A.Ş.
3	Emlak	Türkiye Emlak Katılım Bankası A.Ş.
4	Finans	Türkiye Finans Katılım Bankası A.Ş.
5	Ziraat	Ziraat Katılım Bankası A.Ş.
6	Vakıf	Vakıf Katılım Bankası A.Ş.

2.4. Veri Toplama Aracı

Araştırmada veri toplama aracı olarak belge (doküman) incelemesi kullanılmıştır. Bu kapsamda öncelikle literatür taraması yapılmış ve katılım bankalarının performans ölçümünde genel olarak sermaye yeterliliği, aktif kalitesi, likidite ve kârlılık oranlarının kullanıldığı tespit edilmiştir (Altan & Candoğan, 2014; Ayrıçay, Özçalıcı & Bolat, 2017; Gündoğdu 2018; Şekkeli & Güçlü 2023). İlgili finansal oran kategorisinin her birinden seçilen bir oran araştırma kapsamına dahil edilerek araştırmanın performans kriterleri belirlenmiştir. Daha sonra TKBB ve Katılım Bankalarının kurumsal web sitelerinden elde edilen 31.12.2021 ve 31.12.2022 tarihli bağımsız denetim raporlarında yer alan performans kriterlerine dair bilgiler alınarak veri seti oluşturulmuştur. Araştırma kapsamına performans kriteri olarak dahil edilen finansal oranlar Tablo 3'teki gibidir.

Tablo 3. *Araştırma Kapsamında Kullanılan Finansal Oranlar ve Kodları*

Sıra	Kod	Finansal Oranlar (Kriterler)	Hedef
1	ÖT	Öz kaynak / Toplam Aktif	Maksimum
2	FT	Finansal Varlıklar / Toplam Aktifler	Maksimum
3	LT	Likit Aktifler / Toplam Aktifler	Maksimum
4	NÖ	Net Dönem Karı (Zararı) / Öz Kaynak	Maksimum

2.5. Veri Analiz Yöntemleri

Araştırma kapsamına alınan katılım bankaları ve ilgili performans kriterleri göz önüne alındığında veri setinin küçük oluğu saptanmıştır. GİA yöntemi uygulaması da küçük veri setinin yeterli olduğu, spesifik paket programlarına ihtiyaç duyulmadan kolay bir şekilde analizin gerçekleştirildiği bir derecelendirme, sınıflandırma ve karar verme tekniği olarak ifade edilmektedir (Yıldırım, 2018: 231). Bu sebeple Türkiye'de faaliyet gösteren katılım bankalarının performans değerlendirmesi yapılırken ÇKKV yöntemlerinden GİA tekniği kullanılmıştır. Ayrıca GİA ile performans sıralaması yapılırken, araştırma kapsamına alınan tüm kriterlerin eşit önemde oldukları kabul edilmiştir. İlgili literatürde GİA yöntemi, alternatifler arasından kıyaslama ve sıralama yapılabilmesi için altı adımdan oluşan bir hesaplamayı ifade etmektedir. Bu adımlar Tablo 4'teki gibidir (Lee & Lin, 2011, 2553; Kuo, Yang & Huang, 2008: 82-83).

Tablo 4: *GİA Yönteminin Adımları*

1. Adım	**Veri seti hazırlanır ve karar matrisi oluşturulur.**
2. Adım	Veriler normalize edilir.
3. Adım	Referans serisi oluşturulur.
4. Adım	Mutlak değer tablosu oluşturulur.
5. Adım	Gri ilişkisel katsayı matrisi oluşturulur.
6. Adım	Gri ilişkisel dereceler hesaplanır.

GİA yönteminde kullanılan her bir adım yukarıda belirtilmiştir. İlgili adımların hesaplanmaları ile ilgili detaylı açıklamalar aşağıdaki gibidir.

1.Adım: Veri Setinin Hazırlanması ve Karar Matrisinin Oluşturulması: İlk olarak alternatifler ve kriterler belirlenir. Daha sonra belirlenen kriterlerden ve alternatiflerden oluşan bir matris hazırlanır. Karar matrisinde m olarak belirtilen alternatif, n olarak belirtilen ise kriter sayısıdır.

$$X = \begin{bmatrix} x_1(1) & x_1(2) & \dots & x_1(m) \\ x_2(1) & x_2(2) & \dots & x_2(m) \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_n(1) & x_n(2) & \dots & x_n(m) \end{bmatrix}$$

2.Adım: Verilerin Normalize Edilmesi: Verilerin normalizasyonunda başka bir ifadeyle standartlaştırılmasında fayda temelli kriterler için (1) numaralı eşitlik, maliyet temelli kriterler için (2) numaralı eşitlik ve optimal temelli kriterler için (3) numaralı eşitlik kullanılmaktadır.

$$X_{ij} = \frac{y_{ij} - \mathrm{Min}\{y_{ij}, i=1,2,\dots,m\}}{\mathrm{Max}\{y_{ij}, i=1,2,\dots,m\} - \mathrm{Min}\{y_{ij}, i=1,2,\dots,m\}} \quad (1)$$

$$X_{ij} = \frac{\mathrm{Max}\{y_{ij}, i=1,2,\dots,m\} - y_{ij}}{\mathrm{Max}\{y_{ij}, i=1,2,\dots,m\} - \mathrm{Min}\{y_{ij}, i=1,2,\dots m\}} \quad (2)$$

$$X_{ij} = 1 - \frac{|y_{ij} - y_j^*|}{\mathrm{Max}\left\{\mathrm{Max}\{y_{ij}, i=1,2\dots,m\} - y_{ij}^*, y_{ij}^* - \mathrm{Min}\{y_{ij}, i=1,2,\dots,m\}\right\}} \quad (3)$$

i= 1,2, …., m
j= 1,2, …., n

3. Adım: Referans Serisinin Oluşturulması: Referans serisi; fayda endeksli kriterler için karar matrisinde yer alan ilgili sütundaki en büyük değer; maliyet endeksli kriterler için ise en küçük değer alınarak oluşturulur.

4. Adım: Mutlak Değer Tablosunun Oluşturulması: x_0 ile x_i arasındaki mutlak değer (4) numaralı eşitlik yardımıyla hesaplanmaktadır.

$$\Delta_{ij} = |x_{0j} - x_{ij}| \quad (4)$$

$$\Delta_{min} = Min\{\Delta_{ij}, i = 1,2,\dots,m; j = 1,2,\dots,n\}$$

$$\Delta_{max} = Max\{\Delta_{ij}, i = 1,2,\dots,m; j = 1,2,\dots,n\}$$

5. Adım: Gri İlişkisel Katsayı Matrisinin Oluşturulması: 'in 'ye ne kadar yakın olduğunu belirlemek için gri ilişkisel katsayı kullanılmaktadır. Gri ilişkisel katsayısı ne kadar büyükse, ve o kadar yakındır. Gri ilişkisel katsayısı (5) numaralı eşitlik yardımı ile hesaplanabilmektedir.

$$\gamma(x_{0j}, x_{ij}) = \frac{\Delta_{min} + \zeta\Delta_{max}}{\Delta_{ij} + \zeta\Delta_{max}} \quad (5)$$

i = 1,2, …, m; j = 1,2, …, n

Buradaki ζ (0≤ 0 ≤ 1) ayırt edici katsayı veya ayırt edilebilirlik indeksi olarak bilinmektedir. ζ ne kadar küçükse, ayırt edilebilirliği o kadar yüksektir. Çoğu durumda ζ, 0,5 değerini almaktadır. Çünkü bu değer genellikle orta düzeyde bir ayırt edici olup, iyi bir kararlılık sunmaktadır.

6. Adım: Gri İlişki Derecelerinin Hesaplanması: Kriterlerin eşit öneme sahip olduğu düşünülerek değerlendirme yapılıyorsa, gri ilişkisel derece (6) numaralı eşitlik yardımıyla hesaplanmaktadır.

$$\Gamma_{oi} = \frac{1}{n}\sum_{j=1}^{n}\gamma_{oi}(j) \quad (6)$$

3. ARAŞTIRMA BULGULARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Türkiye'de faaliyet gösteren katılım bankalarının finansal performansları, GİA yöntemiyle altı adımda tespit edilmiştir. Analize yönelik bulgular aşağıdaki gibidir.

Adım 1: Veri Setinin Hazırlanması ve Karar Matrisinin Oluşturulması: İlk olarak yukarıda Tablo 2 ve Tablo 3'te sunulan alternatifler ve kriterler ile veri seti hazırlanmıştır. Daha sonra bu veri setiyle 2021 ve 2022 yıllarına yönelik karar matrisleri oluşturulmuştur. İlgili karar matrisleri Tablo 5 ve Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 5. *Karar Matrisi (2021)*

Hedef	Maksimum	Maksimum	Maksimum	Maksimum
Alternatifler	Kriterler			
	ÖT	FT	LT	NÖ
Albaraka	0,0608	0,3678	0,2888	0,0496
Kuveyt	0,0429	0,4844	0,3108	0,2920
Emlak	0,0454	0,3440	0,2041	0,0829
Finans	0,0566	0,4570	0,2697	0,1404
Ziraat	0,0438	0,2948	0,1892	0,1292
Vakıf	0,0855	0,4214	0,2048	0,1437
Hayat	0,0608	0,3678	0,2888	0,0496

Tablo 6. *Karar Matrisi (2022)*

Hedef	Maksimum	Maksimum	Maksimum	Maksimum
Alternatifler	Kriterler			
	ÖT	FT	LT	NÖ
Albaraka	0,0636	0,3248	0,2300	0,1817
Kuveyt	0,0761	0,4402	0,2499	0,4848
Emlak	0,0609	0,4277	0,3125	0,4667
Finans	0,0724	0,4081	0,1945	0,2622
Ziraat	0,0535	0,2786	0,1799	0,3375
Vakıf	0,1005	0,3269	0,1517	0,2503

Adım 2: Karar Matrisi Verilerinin Normalize Edilmesi: Kriterlerin (finansal oranların) normalize edilmesinde (1) numaralı eşitlikten faydalanılmıştır. 2021 ve 2022 yıllarına yönelik oluşturulan normalize edilmiş karar matrisleri sırasıyla Tablo 7 ve Tablo 8'de gösterilmiştir.

Tablo 7. *Normalize Karar Matrisi (2021)*

Hedef	Maksimum	Maksimum	Maksimum	Maksimum
Alternatifler	Kriterler			
	ÖT	FT	LT	NÖ
Albaraka	0,4206	0,3849	0,8190	0,0000
Kuveyt	0,0000	1,0000	1,0000	1,0000
Emlak	0,0577	0,2598	0,1231	0,1372
Finans	0,3222	0,8557	0,6625	0,3745
Ziraat	0,0208	0,0000	0,0000	0,3283
Vakıf	1,0000	0,6678	0,1290	0,3882
Referans Serisi	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000

Tablo 8. *Normalize Karar Matrisi (2022)*

Hedef	Maksimum	Maksimum	Maksimum	Maksimum
Alternatifler	Kriterler			
	ÖT	FT	LT	NÖ
Albaraka	0,2133	0,2855	0,4871	0,0000
Kuveyt	0,4807	1,0000	0,6107	1,0000
Emlak	0,1561	0,9229	1,0000	0,9404
Finans	0,4027	0,8014	0,2662	0,2654
Ziraat	0,0000	0,0000	0,1753	0,5138
Vakıf	1,0000	0,2988	0,0000	0,2264
Referans Serisi	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000

Adım 3: Referans Serisinin Oluşturulması: Normalize karar matrisindeki fayda endeksli kriterler için sütundaki en büyük değer alınarak referans serisi oluşturulmuştur. Oluşturulan referans serisi Tablo 7 ve Tablo 8'de sunulmuştur.

Adım 4: Mutlak Değer Tablosunun Oluşturulması: Mutlak değer tablosu (4) numaralı eşitlik yardımıyla oluşturulmuştur. Referans değerlerinden normalize edilmiş değerler çıkarılarak elde edilen mutlak değer tablosu Tablo 9 ve Tablo 10'da sunulmuştur.

Tablo 9. *Mutlak Değer Tablosu (2021)*

Hedef	Maksimum	Maksimum	Maksimum	Maksimum
Alternatifler	Kriterler			
	ÖT	FT	LT	NÖ
Albaraka	0,5793	0,6150	0,1809	1,0000
Kuveyt	1,0000	0,0000	0,0000	0,0000
Emlak	0,9423	0,7401	0,8769	0,8627
Finans	0,6778	0,1443	0,3374	0,6254
Ziraat	0,9792	1,0000	1,0000	0,6716
Vakıf	0,0000	0,3321	0,8710	0,6118

Tablo 10. *Mutlak Değer Tablosu (2022)*

Hedef	Maksimum	Maksimum	Maksimum	Maksimum
Alternatifler	Kriterler			
	ÖT	FT	LT	NÖ
Albaraka	0,7866	0,7144	0,5129	1,0000
Kuveyt	0,5192	0,0000	0,3893	0,0000
Emlak	0,8439	0,0770	0,0000	0,0596
Finans	0,5973	0,1985	0,7337	0,7346
Ziraat	1,0000	1,0000	0,8247	0,4862
Vakıf	0,0000	0,7011	1,0000	0,7736

Adım 5: Gri İlişkisel Katsayı Matrisinin Oluşturulması: Gri ilişkisel katsayı matrisi (5) numaralı eşitlik yardımıyla hesaplanmıştır. İlgili hesaplamalar sonunda oluşturulan katsayı matrisi Tablo 11 ve Tablo 12'de sunulmuştur.

Tablo 11. *Gri İlişkisel Katsayı Matrisi Tablosu (2021)*

Hedef	Maksimum	Maksimum	Maksimum	Maksimum
Alternatifler	Kriterler			
	ÖT	FT	LT	NÖ
Albaraka	0,4632	0,4484	0,7343	0,3333
Kuveyt	0,3333	1,0000	1,0000	1,0000
Emlak	0,3467	0,4032	0,3631	0,3669
Finans	0,4245	0,7761	0,5971	0,4443
Ziraat	0,3380	0,3333	0,3333	0,4268
Vakıf	1,0000	0,6009	0,3647	0,4497

Tablo 12. *Gri İlişkisel Katsayı Matrisi Tablosu (2022)*

Hedef	Maksimum	Maksimum	Maksimum	Maksimum
Alternatifler	Kriterler			
	ÖT	FT	LT	NÖ
Albaraka	0,3886	0,4117	0,4936	0,3333
Kuveyt	0,4906	1,0000	0,5622	1,0000
Emlak	0,3721	0,8665	1,0000	0,8935
Finans	0,4557	0,7158	0,4053	0,4050
Ziraat	0,3333	0,3333	0,3775	0,5070
Vakıf	1,0000	0,4163	0,3333	0,3926

Adım 6: Gri İlişkisel Derecelerinin Hesaplanması: Gri ilişkisel derecelerinin hesaplanmasında (6) numaralı eşitlik kullanılmıştır. Herhangi bir ağırlıklandırma yapılmayarak tüm kriterlerin (finansal oranların) eşit öneme sahip olduğu durumda alternatiflerin (katılım bankalarının) performans sıralaması Tablo 13 ve Tablo 14'te sunulmuştur.

Tablo 13. *Gri İlişkisel Dereceleri ve Sıralama (2021)*

Sıralama	Kod	GİD
1	**Kuveyt**	0,8333
2	**Vakıf**	0,6038
3	**Finans**	0,5604
4	**Albaraka**	0,4948
5	**Emlak**	0,3699
6	**Ziraat**	0,3578

Tablo 13'te görüldüğü üzere, 2021 yılında Türkiye'de faaliyet gösteren katılım bankaları arasında Kuveyt Türk Katılım Bankası A.Ş. (0,8333) en iyi performansa, Ziraat Katılım Bankası A.Ş. (0,3578) ise en düşük performansa sahiptir. İkinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci sıradaki katılım bankalarının performansları ise sırasıyla; Vakıf Katılım Bankası A.Ş. (0,6038), Türkiye Finans Katılım Bankası A.Ş. (0,5604), Albaraka Türk Katılım Bankası A.Ş. (0,4948), Türkiye Emlak Katılım Bankası A.Ş. (0,3699) şeklindedir.

Tablo 14. *Gri İlişkisel Dereceleri ve Sıralama (2022)*

Sıralama	Kod	GİD
1	**Emlak**	0,7830
2	**Kuveyt**	0,7632
3	**Vakıf**	0,5356
4	**Finans**	0,4954
5	**Albaraka**	0,4068
6	**Ziraat**	0,3878

Tablo 14'te görüldüğü üzere, 2022 yılında Türkiye'de faaliyet gösteren katılım bankaları arasında Türkiye Emlak Katılım Bankası A.Ş. (0,7830) en iyi performansa, Ziraat Katılım Bankası A.Ş. (0,3878) ise en düşük performansa sahiptir. İkinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci sıradaki katılım bankalarının performansları ise sırasıyla; Kuveyt Türk Katılım Bankası A.Ş. (0,7632), Vakıf Katılım Bankası A.Ş. (0,5356), Türkiye Finans Katılım Bankası A.Ş. (0,4954) ve Albaraka Türk Katılım Bankası A.Ş (0,4068) şeklindedir.

4. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Faizsiz finans kurumları ya da İslami bankacılık olarak adlandırılan katılım bankaları, geleneksel bankacılığa alternatif olarak, faize yönelik dini hassasiyetleri olan tasarruf sahiplerinin ihtiyaçlarını karşılayabilmek için ortaya çıkmıştır. İlk olarak 1984 yılında ortaya çıkan Türkiye'deki katılım bankalarının pazar payı ve aktif büyüklüğü istikrarlı bir şekilde artmaktadır. Buna paralel olarak da sektördeki rekabet düzeyinde artış görülmektedir. Bu çalışmanın sonucunu inceleyen katılım bankaları sektördeki pozisyonlarını görebilir ve bunu geliştirmeye yönelik stratejiler geliştirebilir. Ayrıca bireysel ve kurumsal tasarruf sahipleri de katılım bankalarının performanslarını göz önünde bulundurarak tercihte bulunabilir ve bu bankalara yatırım yapabilir. Son yıllarda gelişen teknolojiyle birlikte hem yöneticiler hem de bireysel ve kurumsal tasarruf sahipleri gerek küçük gerekse büyük ölçekli kararlar alırken tek bir kriter yerine birden fazla kriteri göz önüne alarak hareket etmektedir. Bu kapsamda, çalışmada katılım bankalarının performansları çok kriterli bir şekilde tespit edilmiş ve karşılaştırılmıştır. Çalışma sonucunda elde edilen bulgular aşağıdaki gibidir.

2021 yılında Türkiye'de faaliyet gösteren katılım bankaları arasında Kuveyt Türk Katılım'ın en iyi performansa, Ziraat Katılım'ın ise en düşük performansa sahip olduğu tespit edilmiştir. İkinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci sıradaki katılım bankalarının performansları ise sırasıyla; Vakıf Katılım, Türkiye Finans Katılım, Albaraka Türk Katılım, Türkiye Emlak Katılım şeklindedir. 2022 yılında Türkiye'de faaliyet gösteren katılım bankaları arasında Türkiye Emlak Katılım'ın en iyi performansa, Ziraat Katılım'ın ise en düşük performansa sahip olduğu tespit edilmiştir. İkinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci sıradaki katılım bankalarının performansları ise sırasıyla; Kuveyt Türk Katılım, Vakıf Katılım, Türkiye Finans Katılım ve Albaraka Türk Katılım şeklindedir.

Katılım bankalarının 2021-2022 yılları performansları karşılaştırıldığında aşağıdaki farklılıklar tespit edilmiştir.

- 2021 yılında ilk sırada yer alan Kuveyt Türk Katılım, 2022 yılında ikinci sıraya gerilemiştir.
- 2021 yılında ikinci sırada yer alan Vakıf Katılım, 2022 yılında üçüncü sıraya gerilemiştir.

- 2021 yılında üçüncü sırada yer alan Türkiye Finans Katılım, 2022 yılında dördünce sıraya gerilemiştir.
- 2021 yılında dördüncü sırada yer alan Albaraka Türk Katılım, 2022 yılında beşinci sıraya gerilemiştir.
- 2021 yılında beşinci sırada yer alan Emlak Katılım, 2022 yılında birinci sıraya yükselmiştir.
- 2021 yılında son sırada bulunan Ziraat Katılım, 2022 yılında da aynı sırada yer almıştır.

Araştırmanın en çarpıcı sonucu Emlak Katılım Bankası'nın 2021 yılında düşük performansa, 2022 yılında ise en yüksek performansa sahip olmasıdır. 2022 yılı araştırma sonucuna benzer olarak Şekkeli ve Güçlü (2023) de eşit ağırlıklı GİA yöntemiyle 2019 ve 2021 yıllarında Emlak Katılım Bankası'nın en yüksek performansa sahip olduğunu tespit etmiştir. Bizim yaptığımız çalışmaya kıyasla Şekkeli ve Güçlü (2023) çalışmasına daha fazla kriter dahil etmiştir. Buna rağmen aynı sonucun çıkmasının aynı araştırma yönteminin kullanılmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Nitekim farklı olarak Şekkeli ve Güçlü (2023) entropi temelli GİA yöntemiyle performans değerlemesi yaptıklarında, Ziraat Katılım'ın en yüksek performansa sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Ancak herhangi bir ağırlıklandırma yöntemi kullanılmadan tüm kriterlerin eşit ağırlıkta olduğu kabul edildiği bizim çalışmamızda, Ziraat Katılım'ın hem 2021 hem de 2022 yılında en düşük performansa sahip olduğu tespit edilmiştir. İki çalışmada kullanılan analiz yöntemlerinin ve finansal kriterlerin farklı olması bu durumun sebebi olarak düşünülmektedir.

Araştırmanın bir diğer sonucuna göre Kuveyt Türk, Vakıf, Türkiye Finans ve Albaraka Türk Katılım Bankaları'nın 2021 yılında bulundukları sıradan 2022 yılında bir sıra gerileyerek, düşük performansa sahip oldukları tespit edilmiştir. İlgili sonuçtan farklı olarak AHP temelli GİA yöntemiyle 2016 yılında yapılan bir çalışmada Vakıf Katılım'ın en yüksek performansa sahip olduğu saptanmıştır (Ayrıçay, Özçalıcı & Polat, 2017). Bu sonuca benzer olarak 2011-2019 yılları arasında yapılan çalışmaların analiz edildiği çalışmada ise Türkiye Finans Katılım Bankası'nın en yüksek performansa sahip olduğunu tespit edilmiştir (Kaplan, 2020). Yaptığımız bu çalışma ile alan yazındaki diğer çalışmalar karşılaştırıldığında farklı sıralamaların tespit edildiği görülmektedir. Bu durumun sebebi farklı analiz yöntemlerinin, kriterlerin, yılların araştırma kapsamına alınması olabilir. Nitekim bu farklılığa benzer olarak 2010-2017 yıllarını kapsayan farklı bir çalışmada, katılım bankalarının performanslarının istikrarsız bir nitelikte olduğunu tespit edilmiştir (Gündoğdu, 2018).

Bu araştırmada Türkiye'de faaliyet gösteren katılım bankalarının sektördeki konumunun belirlenmesi adına hem 2021 hem de 2022 yılına ait performansları GİA yöntemiyle sıralanmıştır. Bundan sonra yapılacak çalışmalarda kriterlerin eşit öneme sahip olmasından farklı olarak, kriter ağırlıkları ilgili uzman görüşlerinin önerileriyle veya entropi gibi çok kriterli karar verme yöntemleriyle belirlenebilir. Ayrıca Türkiye'de faaliyet gösteren tüm bankalar, daha uzun dönemler ve daha fazla finansal oranlar araştırma kapsamına alınarak daha genelleyici ve karşılaştırıcı sonuçlar elde edilebilir.

KAYNAKÇA

Altan, M., & Candoğan, M. A. (2014). Bankalarının finansal performanslarının değerlemesinde geleneksel ve gri ilişki analizi: katılım bankalarında karşılaştırmalı bir uygulama. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 14*(27), 374-396.

Ayrıçay, Y., Özçalıcı, M., & Bolat, İ. (2017). Katılım bankalarının performanslarının AHP ve GİA tekniklerinden oluşan bütünleşik bir sistem ile değerlendirilmesi: Türkiye örneği. *Pamukkale Journal of Eurasian Socioeconomic Studies, 4*(2), 54-69.

Babuşcu, Ş. & Hazar, A. (2016) *Genel Bankacılık Bilgileri.* Bankacılık Akademisi Yayınları.

Deng, J. L. (1989). Introduction to grey system theory. *The Journal of grey system, 1*(1), 1-24.

Deng, J. L. (1982). Control problems of Grey Systems. *Systems & Control Letters, 1*(5), 288-294.

Gündoğdu, A. (2018). Türkiye'de katılım bankalarının finansal performansının gri ilişki analizi ile ölçülmesi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi, 17*. ÜİK Özel Sayısı, 201-214.

Hardy, L. (2012). The evolution of participation banking in Turkey. *Al Nakhlah Online Journal of Soutwest Asia and Islamic Civilization. Winter* 2012, 1-15.

Kaplan, H. E. (2020). Evaluating financial performances of conventional and participation banking in Turkey within the scope of grey relational analysis: A comparative literature review. *Pearson Journal of Social Sciences & Humanities, 5*(8), 90-99.

Kuo, Y., Yang, T., & Huang, G. W. (2008). The use of grey relational analysis in solving multiple attribute decision-making problems. *Computers & Industrial Engineering, 55*(1), 80-93.

Lee, W. S., & Lin, Y. C. (2011). Evaluating and ranking energy performance of office buildings using Grey relational analysis. *Energy, 36*(5), 2551-2556.

Şekkeli, F. E., & Güçlü, F. (2023). Katılım bankalarının finansal performanslarının entropi tabanlı gri ilişkisel analiz (GİA) yöntemiyle değerlendirilmesi. *TESAM Akademi Dergisi, 10*(2), 489-511.
Türkiye Katılım Bankalar Birliği (TKBB), Erişim adresi: www.tkbb.org.tr, Erişim Tarihi: 26.11.2023
Yıldırım, B. F. (2018). Gri İlişkisel Analiz, B. F. Yıldırım & E. Önder (Ed), *İşletmeciler, Mühendisler ve Yöneticiler İçin Operasyonel, Yönetsel ve Stratejik Problemlerin Çözümünde Çok kriterli Karar Verme Yöntemleri* İçinde, (ss. 228-244). Bursa: Bora Basım Yayın Dağıtım.
Ziraat Katılım Bankası, Erişim adresi: www.ziraatkatilim.com.tr, Erişim Tarihi: 27.11.2023

FİNANS VE BANKACILIK LİSANS PROGRAMLARINDA DENETİM DERSLERİNİN DURUM ANALİZİ

PROF. DR. REŞAT KARCIOĞLU
Atatürk Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi/İşletme Bölümü
r.karci@atauni.edu.tr
ERZURUM, TÜRKİYE

DOÇ. DR. ELSEVAR İBADOV
Bakü Mühendislik Üniversitesi
İktisat ve Yönetim Fakültesi/Finans ve Muhasebe Bölümü
eibadov@beu.edu.az
BAKÜ, AZERBAYCAN

ARŞ. GÖR. ŞERİFE KILIÇARSLAN
Atatürk Üniversitesi
Oltu Beşerî Bilimler Fakültesi/Finans ve Bankacılık Bölümü
serife.kilicarslan@atauni.edu.tr
ERZURUM, TÜRKİYE

ÖZET

Finansal skandallarla birlikte, ekonomik hayatın temelini oluşturan işletmeler için denetim kavramı oldukça önemli hale gelmiştir. Bundan sonra yaşanabilecek skandalların önüne geçilmesi amacıyla öncelikle yasal değişiklikler yapılmıştır. Yapılan değişkliklerle piyasada kaybolan güven ve istikrar tekrar sağlanmaya çalışılmış ve denetim sektörü talep gören bir sektör haline getirilmiştir. Bu durum da denetim alanında nitelikli denetçi ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Sektördeki denetçi ihtiyacını karşılayabilecek olan bölümlerden biri de Finans ve Bankacılık bölümüdür. Bu kapsamda araştırmanın amacı, Finans ve Bankacılık lisans programı müfredatlarının, denetim dersleri açısından incelenmesidir. Araştırmanın evrenini Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Atlas Sistemi'nde kayıtlı 24'ü devlet 11'i vakıf, toplam 35 "Finans ve Bankacılık" lisans programı oluşturmaktadır. Ancak iki programın müfredatına web siteleri üzerinden ulaşılamadığı için araştırmanın analizleri 33 lisans programıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırmada veri toplama aracı olarak belge (doküman) incelemesi, veri analiz yöntemi olarak ise içerik analizi kullanılmıştır. İlgili analiz kapsamında ilk olarak Türkiye'de eğitim öğretim veren üniversitelerin "Finans ve Bankacılık" lisans programlarının müfredatlarına ulaşılmıştır. Daha sonra ilgili anahtar kelimelerle (denetim, hata, hile, kırmızı bayrak) aramalar yapılmıştır. Araştırma sonucunda tespit edilen sonuçlar şunlardır: denetim alanıyla ilgili derslerin büyük çoğunluğu (%67'si) seçmelidir; denetim alanıyla ilgili derslerin tamamı (%100) 3. ve 4. sınıflarda verilmektedir; denetim alanıyla ilgili derslerin büyük çoğunluğu (%85'i) üç kredidir; denetim alanıyla ilgili derslerin büyük çoğunluğu (%52'si) 5 AKTS'dir; müfredatların büyük çoğunluğunda (%63) denetim alanıyla ilgili yalnızca bir ders vardır.

ANAHTAR KELİMELER: denetim dersi, üniversite müfredatı, finans ve bankacılık bölümü

SUMMARY

With financial scandals, the concept of auditing has become very important for businesses that form the basis of economic life. In order to prevent future scandals, legal changes were first made. With the changes made, the lost trust and stability in the market was tried to be restored and the auditing sector became a demanded sector. This situation has brought about the need for qualified auditors in the field of auditing. One of the departments that can meet the need for auditors in the sector is the finance and banking department. In this context, the aim of the research is to examine the finance and banking undergraduate program curriculum in terms of auditing courses. The population of the research consists of a total of 35 "finance and banking" undergraduate programs, 24 of which are state and 11 of which are foundation, registered in the Atlas System of The Council of Higher Education. However, since the curriculums of two programs could not be accessed through their websites, the analysis of the research was carried out with 33 undergraduate programs. In the research, document analysis was used as the data collection tool and content analysis was used as the data analysis method. Within the scope of the relevant analysis, firstly, the curriculum of the "finance and banking" undergraduate programs of universities providing education in Turkey were accessed. Then, searches were made with relevant keywords (audit, error, fraud, red flag). The results determined as a result of the research are as follows: the majority of courses related to the field of auditing (67%) are elective; all courses related to the field of auditing (100%) are given in the 3rd and 4th grades; the majority of courses related to the field of auditing (85%) are three credits; the majority of courses related to the field of auditing (52%) are 5 ECTS; the majority of curriculums (63%) have only one course related to the auditing field.

KEYWORDS: auditing course, university curriculum, finance and banking department

GİRİŞ

18. yüzyılda başlayan Sanayi Devrimi'nin etkisiyle birlikte büyük ölçekli işletmeler ortaya çıkmıştır. Bu durum, işletmelerde yeni ihtiyaçların oluşmasına neden olmuştur (Ashton, 1997). Bu ihtiyaçlardan önemli bir tanesi de denetim işlevidir. Böylece büyük ölçekte mal veya hizmet üretimi yapan işletmelerdeki faaliyetlerin, planlandığı gibi amaç ve hedeflere uygun bir şekilde gerçekleşip gerçekleşmediği incelenmeye başlanmıştır (Bozkurt, 2013: 57). Daha önce atölye vb. küçük çaplı işletmelerde kolaylıkla tamamlanabilen denetim süreci, Sanayi Devrimi sonrasında ortaya çıkan büyük işletmeler için oldukça karmaşık ve zor bir süreç haline gelmiştir (Teck-Heang & Ali, 2008: 3).

İşletmelerin faaliyetlerini geliştirme, tarafsız ve bağımsız güvence sağlama ihtiyacı iç denetim kavramını ortaya çıkarmıştır (Türkiye İç Denetim Enstitüsü (TİDE), 2008: 11). Dış denetim kavramını ortaya çıkaran ihtiyaçlar ise şeffaflık, hesap verilebilirlik, güven, yasaya uygunluk olarak ifade edilmektedir (Akyel, 2010: 6-7). Uluslararası finansal krizler ve Enron, Worldcom, Adelphia ve Xerox gibi şirketlerin yaşamış olduğu skandallar ile birlikte denetim faaliyetlerinin yaygınlaşması hız kazanmış ve denetim sektörüne olan talep artmıştır (Selimoğlu Kardeş & Uzay, 2011: 157). Bu taleplerin karşılanması amacıyla uluslararası alanda birtakım çalışmalar yapılmış ve 1941 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde kurulan Uluslararası İç Denetim Enstitüsü, iç denetim faaliyetlerine yönelik, Uluslararası Sayıştaylar Birliği de dış denetim faaliyetlerine yönelik çeşitli standartlar ve kurallar geliştirmiştir (Bozkurt, 2013: 63). İlgili standartlar ve kurallar 1995 yılında kurulan TİDE tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ve ülkemizde de uygulanmaya başlamıştır (www.tide.org.tr).

2022'de yaklaşık 217.74 milyar dolar değere sahip olan muhasebe ve denetim sektörünün 2032'ye kadar %5,7'lik bir artışla 379.05 milyar dolara çıkması beklenmektedir. Teknolojik gelişmeler sonucunda işletme içerisindeki verilerin artması, yeni işletmelerin kurulması, istihdam ve gayri safi yurt içi hasıla gibi makrolarda yaşanan yükseliş, muhasebe ve denetim sektörünün pazar değerinde yaşanması beklenen gelişimin nedenleri olarak sayılabilir (https://www.factmr.com). Nitekim dört büyük denetim firması olarak adlandırılan PwC, EY, KPMG ve Deloitte firmalarının gelirleri incelendiğinde bir önceki yıla göre sırasıyla %5, %6, %3 ve %9'luk büyüme sağladıkları görülmüştür. Bu istatistikler sektörün sahip olduğu pazar payını arttırma eğiliminde olduğunu göstermektedir (www.accounting. nridigital.com).

Statista tarafından hazırlanan rapora göre 2022 yılında dört büyük denetim firmasında (PwC, EY, KPMG ve Deloitte) toplam çalışan sayısı 1.464.745'tir. Denetim sektöründeki artış trendi, denetim firmalarının nitelikli çalışan ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Bu ihtiyacı karşılayan bölümlerden

bir tanesi de "Finans ve Bankacılık" lisans programıdır. İşletme, İktisat vb. programlarla karşılaştırıldığında nispete daha yeni bir program olan Finans ve Bankacılık bölümü mezunları en çok bankacılık sektöründe istihdam edilmektedir (www.kariyer.net). Bankacılık sektöründe iç denetim faaliyetleri, denetim birimleri tarafından yürütülmektedir. Ancak bu denetim faaliyetleri tüm banka personellerinin katılımını gerektiren bir işlev olarak görülmektedir (Kızılboğa & Şahin, 2013: 222). Bu durumdan hareketle "Finans ve Bankacılık" bölümü öğrencilerinin denetim alanında gerekli bilgi, beceri ve yetkinliklere sahip bir şekilde mezun olması önem arz etmektedir. Nitekim, Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) tarafından geliştirilen yeterlilik çerçevesine göre de lisans mezunlarının alanı ile ilgili kuramsal, olgusal, bilişsel ve uygulamalı yetkinliklere sahip bir şekilde mezun olması hedeflenmektedir (www.tyyc.yok.gov.tr). Bu bağlamda araştırmanın amacı, Finans ve Bankacılık lisans programı müfredatlarının, denetim dersleri açısından incelenmesidir

Araştırmanın amacı kapsamında ulusal literatürde, Uzay (2009) tarafından yapılan çalışmada 139 üniversite arasından 75 tanesinin müfredatına ulaşılmıştır. Yapılan analizler sonucunda 75 üniversiteden yalnızca 3 tanesinde iç denetim dersi olduğu belirlenmiştir. Yalnızca yüksek lisans programlarının incelendiği bu çalışmanın sonucuna göre iç denetim dersi sayının oldukça düşük düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmaya benzer olarak Kavut ve Adiloğlu (2012) çalışmalarında Türkiye'deki üniversitelerde, iç denetim derslerinin verilme düzeyini araştırmıştır. Araştırmanın sonucuna göre 2012 yılı itibariyle lisans ve yüksek lisans düzeyindeki programlar incelendiğinde, iç denetim dersi sayısının yetersiz düzeyde olduğu saptanmıştır. İlgili literatür incelemesi sonucunda denetim derslerine yönelik sınırlı sayıda çalışma olduğu görülmüştür. Ayrıca araştırma kapsamları ele alındığında "Finans ve Bankacılık" bölümünün spesifik olarak incelenmediği anlaşılmaktadır. Bu durum da araştırmanın anlam ve önemini arttırmaktadır.

ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Bu bölümde araştırmanın amacı, deseni, hipotezleri, evren ve örneklemi, veri toplama aracı ve veri analiz yöntemi hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir.

a. Araştırmanın Amacı, Deseni ve Soruları

Bu araştırmanın amacı, Finans ve Bankacılık lisans programı müfredatlarının, denetim dersleri açısından incelenmesidir. Çalışmada nitel araştırma desenlerinden durum çalışması deseni kullanılmıştır. Araştırma analiz düzeyi bakımından örgütsel, kapsadığı süre bakımından kesitsel niteliktedir. Araştırma soruları aşağıdaki gibidir. Finans ve Bankacılık lisans programlarında;

-Denetim alanıyla ilgili hangi dersler yer almaktadır?

-Denetim alanıyla ilgili dersler kaçıncı sınıflarda verilmektedir?

-Denetim alanıyla ilgili derslerin zorunlu/seçmeli nitelikte olma oranları nedir?

-Denetim alanıyla ilgili derslerin kredi ve AKTS değerleri hangi aralıktadır?

-Devlet ve vakıf üniversitelerinde denetim alanıyla ilgili verilen ders sayısı ne kadardır?

b. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) Atlas Sistemi'nde kayıtlı "Finans ve Bankacılık" lisans programları araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. Bu kapsamda 24'ü devlet 11'i vakıf üniversitesi olmak üzere toplamda 35 lisans programı araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. Durum çalışması için gerekli verileri elde etmek amacıyla her bir üniversitenin eğitim bilgi paketleri/ders bilgi paketleri incelenmiştir. Biri devlet, diğeri vakıf üniversitesi olmak üzere 2 programın müfredatına web siteleri üzerinden ulaşılamamıştır. Sonuç olarak 33 lisans programı araştırmanın örneklemini oluşturmuştur.

Veri Toplama Aracı

Araştırmada veri toplama aracı olarak belge (doküman) incelemesi kullanılmıştır. Bu kapsamda lisans programlarının müfredatları ilgili üniversitelerin resmi siteleri üzerinden incelenmiştir. Bu inceleme yapılırken "denetim", "hata", "hile" ve "kırmızı bayrak" anahtar kelimeler olarak kullanılmıştır.

c. Veri Analiz Yöntemleri

Araştırmada veri analiz yöntemi olarak içerik analizi kullanılmıştır. Bu kapsamda "Finans ve Bankacılık" lisans programlarının müfredatlarına ulaşılmış ve ilgili anahtar kelimelerle (denetim, hata, hile, kırmızı bayrak) aramalar yapılmıştır. Aramalar sonucunda denetim alanıyla ilgili dersler belirlenmiştir. Belirlenen bu dersler üniversite türü (devlet-vakıf), ders türü (zorunlu-seçmeli), sınıf türü (2. sınıf, 2. sınıf, 3. Sınıf, 4. Sınıf), kredi değeri (2-3), AKTS değeri (4, 5, 6, 7) değişkenleriyle kategorize edilmiş ve ilgili frekans tabloları verilmiştir.

2. ARAŞTIRMA BULGULARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Bu bölümde içerik analizi kapsamında oluşturulan frekans bulgularına yer verilmiştir. Bu kapsamda denetim alanıyla ilgili derslerin verildiği sınıflar ve üniversite türüne; denetim alanıyla ilgili dersler ve kredi değerlerine; denetim alanıyla ilgili dersler ve AKTS değerlerine; denetim alanıyla ilgili zorunlu ve seçmeli dersler üniversiteler açısından incelenmiş ve frekans bulguları sırasıyla Tablo 1, Tablo 2 ve Tablo 3 ve Tablo 4'de sunulmuştur.

Tablo 1: *Denetim Alanıyla İlgili Derslerin Verildiği Sınıflar ve Üniversite Türü*

Devlet Üniversiteleri									
Ders Adı	**Zorunlu**				**Seçmeli**				
	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf	1.Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf	**TOPLAM**
Denetim				1			1		**2**
Kamu Mali Denetimi								1	**1**
Banka Denetimi				1					**1**
Bankacılıkta İç Kontrol ve Denetim							1		**1**
Muhasebe Denetimi			1	1			1	2	**5**
Finansal Denetim							1		**1**
Bankalarda Mali Denetim								1	**1**
Kamu Yönetiminde Denetim							1		**1**
Çalışan Hileleri								1	**1**
Bankacılıkta İç Denetim			1					1	**2**
Finansal Kurumlarda Denetim								2	**2**
Denetim Uygulamaları I							1		**1**
Denetim Uygulamaları II							1		**1**
Türkiye Denetim Standartları ve Mesleki Etik							1		**1**
Bağımsız Denetim ve Kamu Aydınlatma							1		**1**
Bankacılıkta Denetim				1					**1**
Muhasebe Denetim Standartları							1		**1**
TOPLAM			**2**	**4**			**10**	**8**	**24**
Vakıf Üniversiteleri									
Ders Adı	**Zorunlu**				**Seçmeli**				
	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf	1.Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf	**TOPLAM**
Denetim				1					**1**
Auditing				1					**1**
Bankacılık Denetimi				1					**1**
TOPLAM				**3**					**3**
TOPLAM (DEVLET + VAKIF)			**2**	**7**			**10**	**8**	**27**

Tablo 1 incelendiğinde toplam 20 farklı ders tespit edilmiştir. Yalnızca "denetim" isimli ders hem devlet hem de vakıf üniversitesinde ortak olarak bulunmuştur. Devlet üniversitelerindeki denetim alanıyla ilgili 18 farklı isimde ders verilmekteyken, vakıf üniversitelerinde bu sayı üçtür. İngilizce eğitim dilinde verilen ders sayısı birdir. İlgili dersler arasından en yüksek frekansa sahip olan "muhasebe denetimi" dersidir. Beş farklı müfredatta yer alan bu dersi "denetim" dersi takip etmektedir. Denetim dersi ikisi devlet ikisi vakıf olmak üzere toplam dört müfredatta yer almıştır. "Bankacılıkta iç denetim" ile "finansal kurumlarda denetim" derslerinin her biri de iki farklı müfredatta yer almıştır. Geriye kalan tüm derslerin frekans değeri birdir. Tüm derslerin toplam sıklık değeri ise 27 olarak tespit edilmiştir.

Dersler zorunlu ve seçmeli nitelikleri dikkate alındığında, toplamda dokuz dersin zorunlu, 18 dersin ise seçmeli olduğu görülmektedir. Zorunlu derslerin iki tanesi 3. Sınıfta, yedi tanesi ise 4. Sınıfta verilmektedir. Seçmeli derslerin ise 10 tanesi 3. Sınıfta, sekiz tanesi 4. Sınıfta verilmektedir. Hiçbir müfredatta 1. ve 2. sınıfta denetim alanıyla ilgili bir ders bulunmamaktadır.

Tablo 2: *Denetim Alanıyla İlgili Dersler ve Kredi Değerleri*

Devlet Üniversiteleri		
Kredi Değeri	**Toplam Ders Sayısı**	**Dersler**
2	2	Denetim, Çalışan Hileleri
3	22	Denetim, Kamu Mali Denetimi, Banka Denetimi, Bankacılıkta İç Kontrol ve Denetim, Muhasebe Denetimi, Finansal Denetim, Bankalarda Mali Denetim, Muhasebe Denetimi, Kamu Yönetiminde Denetim, Bankacılıkta İç Denetim, Finansal Kurumlarda Denetim, Muhasebe Denetimi, Denetim Uygulamaları I, Denetim Uygulamaları II, Türkiye Denetim Standartları ve Mesleki Etik, Bankacılıkta İç Denetim, Finansal Kurumlarda Denetim, Bağımsız Denetim ve Kamu Aydınlatma, Muhasebe Denetimi, Muhasebe Denetimi, Bankacılıkta Denetim, Muhasebe Denetim Standartları
Vakıf Üniversiteleri		
Kredi Değeri	**Toplam Ders Sayısı**	**Dersler**
2	2	Denetim, Auditing
3	1	Bankacılık Denetimi

Tablo 2'de görüldüğü üzere,toplam 27 dersten 24'ü üç kredi değerindedir. Geriye kalan üç ders ise iki kredidir. Derslerin büyük çoğunluğu yalnızca teorik saat olarak kredilendirilmiştir. Devlet ve vakıf üniversiteleri karşılaştırıldığında devlet üniversitelerinin yaklaşık %92'sinin dersleri üç kredi olarak belirlediği görülmektedir. Bu oran vakıf üniversitelerinde yaklaşık %33'tür.

Tablo 3: *Denetim Alanıyla İlgili Dersler ve AKTS Değerleri*

Devlet Üniversiteleri		
AKTS Değeri	**Toplam Ders Sayısı**	**Dersler**
4	8	Denetim, Kamu Mali Denetimi, Bankacılıkta İç Kontrol ve Denetim, Çalışan Hileleri, Bağımsız Denetim ve Kamu Aydınlatma, Muhasebe Denetimi, Bankacılıkta Denetim, Muhasebe Denetim Standartları
5	14	Denetim, Banka Denetimi, Muhasebe Denetimi, Finansal Denetim, Kamu Yönetiminde Denetim, Bankacılıkta İç Denetim, Finansal Kurumlarda Denetim, Muhasebe Denetimi, Denetim Uygulamaları I, Denetim Uygulamaları II, Türkiye Denetim Standartları ve Mesleki Etik, Bankacılıkta İç Denetim, Finansal Kurumlarda Denetim, Muhasebe Denetimi
6	2	Bankalarda Mali Denetim, Muhasebe Denetimi
Vakıf Üniversiteleri		
AKTS Değeri	**Toplam Ders Sayısı**	**Dersler**
4	0	-
5	2	Denetim, Auditing
6	0	-
7	1	Bankacılık Denetimi

Tablo 3'te görüldüğü üzere, toplam 27 dersten 16'sı beş AKTS değerindedir. Geriye kalan derslerden sekizi 4 AKTS, ikisi 6 AKTS, biri de 7 AKTS'dir. Devlet ve vakıf üniversiteleri karşılaştırıldığında devlet üniversitelerinin yaklaşık %58'inin dersleri beş AKTS olarak belirlediği görülmektedir. Bu oran vakıf üniversitelerinde yaklaşık %67'dir.

Tablo 4: *Üniversitelere Göre Denetim Alanıyla İlgili Zorunlu ve Seçmeli Dersler*

Devlet Üniversiteleri			
Üniversite Adı	**Zorunlu**	**Seçmeli**	**TOPLAM**
Akdeniz Üniversitesi	-	2	2
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	-	-	0
Atatürk Üniversitesi	-	-	0
Balıkesir Üniversitesi	1	-	1
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi	1	-	1
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi	-	1	1
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	-	1	1
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	-	1	1
Çankırı Karatekin Üniversitesi	-	4	4
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi	1	-	1
Hitit Üniversitesi	-	1	1
Karabük Üniversitesi	-	1	1
Kastamonu Üniversitesi	1	3	4
Kırklareli Üniversitesi	-	-	0
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi	-	1	1
Manisa Celal Bayar Üniversitesi	-	1	1
Munzur Üniversitesi	-	-	0
Necmettin Erbakan Üniversitesi	-	-	0
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi	-	1	1
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi	1	-	1
Süleyman Demirel Üniversitesi	1	-	1
Tarsus Üniversitesi*	-	-	-
Trakya Üniversitesi	-	-	0
Uşak Üniversitesi	-	1	1
TOPLAM	**6**	**18**	**24**
Vakıf Üniversiteleri			
Üniversite Adı	**Zorunlu**	**Seçmeli**	**TOPLAM**
İstanbul Arel Üniversitesi	-	-	0
İstanbul Beykent Üniversitesi	1	-	1
İstanbul Beykent Üniversitesi (İngilizce)	1	-	1
İstanbul Nişantaşı Üniversitesi	1	-	1
İstanbul Ticaret Üniversitesi	-	-	0
Doğu Akdeniz Üniversitesi	-	-	0
Girne Üniversitesi	-	-	0
Lefke Avrupa Üniversitesi*	-	-	-
Rauf Denktaş Üniversitesi	-	-	0
Yakın Doğu Üniversitesi	-	-	0
Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi	-	-	0
TOPLAM	**3**	**0**	**3**
TOPLAM (DEVLET + VAKIF)	**9**	**18**	**27**

*ile işaretli üniversitelerin müfredatlarına ulaşılamamıştır.

Tablo 4'de görüldüğü üzere, 24 üniversiteden altısında denetim alanıyla ilgili bir ders bulunmamaktadır. Bir devlet üniversitesinin ise müfredatına ulaşılamamıştır. Denetim alanıyla ilgili en fazla sayıda derse sahip üniversiteler dörder dersle Çankırı Karatekin Üniversitesi ile Kastamonu Üniversitesi'dir. Kastamonu Üniversitesi'nde yer alan dört dersten üçü seçmeli iken Çankırı Üniversitesi'nde yer alan derslerin tamamı seçmelidir. Üçüncü sırada yer alan üniversite ise iki ders ile Akdeniz Üniversitesi'dir. Akdeniz Üniversitesi'ndeki derslerin tamamı da seçmeli olarak belirlenmiştir. 24 devlet üniversitesinden yalnızca altısı denetim alanıyla ilgili dersleri zorunlu olarak belirlemiştir. Vakıf üniversitelerinde ise 11 üniversiteden 3'ü zorunlu olarak denetim alanıyla ilgili ders vermektedir. 11 Üniversitesi içerisindeki bir üniversitenin ise müfredat bilgilerine ulaşılamamıştır.

3. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERILER

Küreselleşme, yoğun rekabet, finansal krizler ve skandallar işletmelerin modern bir şekilde yönetilmesini zorunlu kılmıştır. Günümüz yöneticilerinin temel görevleri; planlama, örgütleme, karar alma, koordinasyon ve denetim olarak kabul görmektedir. Bu görevler arasında kilit bir öneme sahip olan denetim ile birlikte, işletmelerde meydana gelebilecek hata ve hileler kontrol edilerek işletmelerin etkinlik ve verimlilikleri güvence altına alınmaktadır. Bu güvencenin sürdürülebilir şekilde devam edebilmesi için de denetim alanında görevlerini başarılı bir şekilde yerine getirecek yöneticilere ve çalışanlara ihtiyaç duyulmuştur. İhtiyaca yönelik olarak da nitelikli personellerin yetiştirilmesi ön plana çıkmış ve üniversitelerde denetim alanıyla ilgili derslerin verilmesi zorunlu hale gelmiştir. Nitekim daha önce yapılmış çalışmalarda (Kavut ve Adiloğlu, 2012; Uzay, 2009) bu önem vurgulanmış ve denetim derslerinin azlığı bir sorun olarak tespit edilmiştir. Tüm bu bilgiler ışığında, bu çalışmada "Finans ve Bankacılık" lisans programlarında yer alan denetim alanıyla ilgili dersler incelenmiştir. Araştırmanın analiz sonuçları dikkate alındığında denetim alanıyla ilgili derslere ilişkin aşağıdaki çıkarımlara varılabilir. "Finans ve Bankacılık" lisans programlarında;

- Denetim alanıyla ilgili derslerin büyük çoğunluğu (%67'si) seçmelidir.
- Denetim alanıyla ilgili derslerin tamamı (%100) 3. ve 4. Sınıflarda verilmektedir.
- Denetim alanıyla ilgili derslerin büyük çoğunluğu (%85'i) üç kredidir.
- Denetim alanıyla ilgili derslerin büyük çoğunluğu (%52'si) 5 AKTS'dir.
- Müfredatların büyük çoğunluğunda (%63) denetim alanıyla ilgili yalnızca bir ders vardır.

Araştırma sonuçları kapsamında beş adet öneri geliştirilmiştir. İlgili öneriler aşağıdaki gibidir.

- İlk olarak, denetim alanıyla ilgili zorunlu ders oranının oldukça düşük olduğu görülmektedir. Bu nedenle ilgili üniversitelerin müfredat güncellemelerinde bu oranı arttırmaya yönelik planlamalar yapması önerilmektedir.
- İkinci olarak, denetim alanıyla ilgili derslerin hiçbir üniversitede ilk iki yıl içerisinde yer almadığı tespit edilmiştir. Denetim dersi için gerekli teorik altyapının ilk iki yıl içerisinde tamamlanamıyor olması bu durumun nedeni olabilir. Ancak ilgili üniversiteler müfredat güncellemelerinde bu durum üzerinde çalışarak gerekli düzenlemelerle öğrencilerin denetim dersleriyle daha erken tanışmalarını sağlayabilir.
- Üçüncü olarak, denetim alanıyla ilgili derslerin büyük çoğunluğu üç kredidir. Bu kredilerin büyük çoğunluğu üç saatlik teorik ders ile oluşmaktadır. Buna karşın, ilgili üniversiteler müfredat güncellemelerinde iki saat teori ve iki saat uygulama biçiminde bir değişikliğe giderek üç kredilik değeri koruyabilir. Ancak iki saatlik uygulama ile birlikte öğrencilerin denetim konusunu teorik bilginin yanısıra uygulamalı pratiklerle kavraması sağlanabilir.
- Dördüncü olarak, denetim alanıyla ilgili derslerin büyük çoğunluğu beş AKTS'dir. Bu değer öğrencilerin almış olduğu denetim derslerinin diğer ülkelerde tanınması için genel olarak yeterli düzeydedir. Ancak AKTS belirlenirken sisteme girilen ders faaliyetlerinin, ilgili dönem sürecinde uygulanıp uygulanmadığı da oldukça önemlidir.
- Beşinci ve son olarak, üniversitelerin büyük çoğunluğunda denetim alanıyla ilgili yalnızca bir ders olduğu tespit edilmiştir. Bu değer, öğrencilerin denetime ilişkin gerekli bilgi, beceri ve yetkinlikleri kazanması için oldukça yetersizdir. İlgili üniversiteler müfredat güncellemelerinde bu değeri artıracak çeşitli dersleri müfredatlarına dahil edebilir.

Bu araştırmayla Türkiye'de Finans ve Bankacılık lisans programında eğitim ve öğretim faaliyeti yürüten tüm üniversitelerin müfredatları, denetim dersleri açısından incelenmiştir. Bundan sonra yapılacak arştırmalarda denetim derslerinin içerikleri ve denetim ile ilişkili olan diğer dersler ve farklı bölümler (ön lisans, lisans, lisansüstü düzeylerde) araştırma kapsamına alınabilir; verilen derslerin etkililiği ve verimliliği öğretim üyesi ve öğrenciler gözünden değerlendirilebilir; müfredat güncellemelerinde denetim alanında uzman yönetici ve akademisyenlerden görüş alınabilir; Türkiye dışındaki üniversiteler de araştırma kapsamına alınarak yurt içi yurt dışı müfredat karşılaştırması yapılabilir ve daha genelleyici sonuçlar elde edilebilir.

KAYNAKÇA
Akyel, R. (2010). Yönetimde iç kontrol, iç denetim ve diş denetim fonksiyonlarinin birbirleri ile ilişkileri ve türk kamu yönetiminde uygulanmalarinin değerlendirilmesi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 19*(3), 1-21.
Ashton, T. S. (1997). *The industrial revolution 1760-1830.* Oxford University Press.
Bozkurt, P. (2013). Denetim kavramı ve denetim anlayışındaki gelişmeler. *Denetişim,* (12), 56-62.
Kavut, L., & Adiloğlu, A. G. D. B. (2012). Türkiye'deki üniversitelerde lisans ve yüksek lisans eğitiminde iç denetim derslerinin durum analizi. *Akademik Forum, İstanbul, 5,* 25-37.
Kizilboğa, R., & Özşahin, F. (2013). Etkin bir iç kontrol sisteminin iç denetim faaliyetine ve iç denetçilere katkısı. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 6*(2), 220-236.
Selimoğlu Kardeş, S., & Uzay, Ş. (2011). *Muhasebe Denetimi,* Ankara: Gazi Kitabevi.
Teck-Heang, L. E. E., & Ali, A. M. (2008). The evolution of auditing: An analysis of the historical development. *Journal of Modern Accounting and auditing, 4*(12), 1-8.
Türkiye İç Denetim Enstitüsü (TİDE), Erişim Adresi: www.tide.org.tr, Erişim Tarihi: 30.11.2023
Uzay, Ş. (2009). İç denetim mesleğinin akademik gelişimi. *XIII. Türkiye İç Denetim Kongresi, İstanbul.*
www.accounting.nridigital.com, Erişim Tarihi: 28.11.2023
www.factmr.com, Erişim Tarihi: 27.11.2023
www.kariyer.net, Erişim Tarihi: 30.11.2023
www.statista.com, Erişim Tarihi: 28.11.2023
www.tyyc.yok.gov.tr, Erişim Tarihi: 28.11.2023

MÜƏSSİSƏ BALANS FORMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Tofiq Haqverdiyev
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
İqtisadi məlumatarın mexaniki üsulla işlənilməsinin təşkili
proyeksiya@mail.ru
Baki, azərbaycan

Xülasə

Hər bir iqtisadi subyektin maliyyə-təsərrüfat nəticələri onun müəyyən dövr ərzində nə cür fəaliyyət göstərdiyi haqda məlumat verir. Maliyyə mütəxəssisləri üçün bu nəticələrin əldə olunmasi və təhlili həmişə aktual olaraq qalir. Təqdim etdiyim bu məqalədə məqsəd müəssisənin mühasibat balansini müasir dövrün tələbləri çərçivəsində təkmilləşdirməkdən ibarətdir. Çünki müəssisənin mühasibat balansindan yalniz maliyyə mütəxəssisləri deyil, müəssisə rəhbərləri və sahibkarlar da istifadə edirlər. Bu rəhbər və sahibkarlarinsa heç də həmişə iqtisadi təhsili olmur. Nəticədə onlar balansi nəzərdən keçirib təhlil etməkdə çətinlik çəkirlər. Həm də, onlar balans hesbatinda əks olunmuş çoxsayli göstəricələrin təhlilinə xeyli vaxt sərf etməli olurlar. Fikrimcə, balans hesabatinin məzmununa mənfi təsir etmədən onun sadələşdirilməsinin, bəzi əlavələrin tətbiqinin çox böyük praktiki əhəmiyyəti var. Bu məqsədlə mən müəssisə balansinin mövcud formasina "xüsusi çəki" adli bir sütunun əlavə edilməsini təklif edirəm. Bu sütun balans cədvəlinin həm aktivinə, həm də passivinə əlavə edilərək, faizlə ifadə edilməlidir. Çünki faizlə verilən göstəricilər hər bir insan tərəfindən çox asanliqla qavranir. Bu cür göstəricilərin müqayisəsi də heç bir çətinlik törətmir. Xüsusi çəki hər bir balans maddəsinin balans üzrə ümumi yekuna bölünməsi və alinan nəticənin 100-ə vurulmasi ilə hesablanir. Bu xüsusiyyət təklif etdiyim balansin əvvəlki, yəni hazirda istifadə olunan balansdan üstünlüyünü göstərir. Nəticə olaraq bildirmək istəyirəm ki, təklif etdiyim xüsusi çəki göstəricisinin sadəliyi və asan başa düşülməsi həm iqtisadi subyektlərin maliyyə vəziyyətinin təhlilinə sərf olunan vaxti azaldacaq, həm də müxtəlif bilik səviyyəsinə malik olan insanlarin iqtisadi-maliyyə istiqamətində maarifləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynayacaqdir.

Açar sözlər: maliyyə, mühasibat balansi, xüsusi çəki

Giriş

Bu tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri hazirda mövcud olan mühasibat balans cədvəlinin təkmilləşdirilməsi, onun iqtisadi əhəmiyyətinin yüksəldilməsindən ibarətdir. Məlum olduğu kimi, balans bir-birinə bərabər olan, pul vahidilə ifadə olunan aktiv və passiv hissələrdən ibarətdir. Balans cədvəlində çoxlu ədədlərin mövcudluğu onun təhlilini çətinləşdirdiyi üçün bu tədqiqat işinə ehtiyac yarandi. Çünki balans hesabatinda qeyd olunan ədədi göstəricilərin müqayisə olunmasi əlavə problemlərin yaranmasina, səhvlərin buraxilmasina gətirib çixarir. Tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlindi ki, mövcud balans formasina "xüsusi çəki" adlanan faiz göstəriciləri də əlavə olunsun. Bu göstəricələrin yiğcamliği onlarin başa düşülməsini asanlaşdirir, yorğunluq yaratmir və təhlil zamani səhvləri minimuma endirir. Bu tədqiqat işinin strukturu mühasibat balansi haqda anlayiş, balansin məzmunu və quruluşu kimi bölmələrdən ibarətdir.

Tədqiqat metodu

qarşiya qoyulmuş məsələnin həll olunmasi üçün bu tədqiqat işində riyazi hesablamalardan, ekzel kompüter proqramindan istifadə edilmişdir. Nəticədə balans cədvəlinin təkmilləşdirilmiş formasi və diaqramlar bu işə əlavə olunmuşdur. Balansin əvvəlki formasini cədvəl 1, "xüsusi çəki" adlanan göstəricinin əlavə edilmiş təkmilləşmiş formasini isə cədvəl 2 şəklində təqdim edirəm. Burada diaqram 1 cədvəl 2-nin aktivindəki, diaqram 2 isə passivindəki göstəricilərə əsasən kompüter tərəfindən avtomatik tərtib olunmuşdur.

Balans haqda anlayiş

Balans dedikdə müəssisənin maliyyə vəziyyətini ifadə edən hesabat başa düşülür. Bu hesabatda müəssisənin əmlaki və öhdəlikləri haqda məlumatlar ümumiləşdirilir.

Balans latin sözü olub "bislanx" sözündən götürülmüşdür. Burada bis-iki, lanx isə tərəzinin bir-birinə bərabər olan 2 hissəsi mənasini verir. Bu bərabərliyin simvolu mühasiblərin 1946-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq konqresində qəbul edilmiş gerbdə əks olunmuşdur.

Təcrübədə müxtəlif formali balanslardan istifadə olunur. Bunlara nümunə olaraq aşağidakilari göstərmək olar:

- mühasibat balansi
- müəssisənin mənfəət və zərər balansi
- əsas vəsaitlər (fondlar) balansi
- material balansi
- əmək ehtiyati balansi

Mühasibat balansi aliyyə hesabatlarinin tərkibinə daxildir. Maliyyə-mühasibat hesabatlarinin nümunəvi formalari, o cümlədən mühasibat balansi, onlarin doldurulmasi qaydalari, azərbaycan respublikasinin maliyyə nazirliyi tərəfindən müəyyən olunur.

Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə əsasən müəssisə mənfəət, yaxud zərər əldə etdikdə mənfəət və zərər balansi tərtib olunur.

Əsas vəsaitlər (fondlar) balansinda müəssisənin əsas vəsaitləri haqda məlumatlar əks olunur.

Material balansinda müəssisənin material ehtiyatlarinin vəziyyəti haqda məlumatlar ümumiləşdirilir.

Əmək ehtiyatlari balansi əmək ehtiyatlari ilə bağli mövcud vəziyyətin öyrənilməsi üçün tərtib edilir.

Hər hansi balansin tərtibi üçün onun aktivinə və passivinə mühasibat hesablarindaki debet, yaxud kredit qaliqlarini köçürmək lazimdir. Debet qaliqlari aktiv, kredit qaliqlati isə passiv hesablarda alinir.

Tərtib olunma prinsiplərinə görə aşağidaki dövrləri əhatə etməklə bir neçə formada balans hazirlanir:

- Giriş balansi
- Cari balans
- Ləğv olunma balansi
- Bölüşdürmə balansi
- Birləşmə balansi

Giriş balansi müəssisənin yaradilma tarixinə nizamnamə fondu əsas götürülməklə tərtib olunur. Hər bir mühasibat subyekti fəaliyyətə başlayarkən giriş balansi tərtib edir. Giriş balansinda müəssisənin əsas əmlak növləri, həmçinin təsisçilər tərəfindən nizamnamə kapitalina qoyulan əmlak,

pul vəsaiti, öhdəliklər əks olunur. Müəssisə yaradilarkən onun mütləq qanunla müəyyən olunmuş nizamnamə kapitali olmalidir.

Cari balans müəssisənin fəaliyyətdə olduğu müddətdə uçot siyasətinə, həmçinin hesabat dövrlərinə uyğun olaraq tərtib olunur və 3 dövrü əhatə edir. Onlardan birincisi başlanğicda, yəni, hesabat dövrünün aylarinda, rüblərində, üçüncüsü isə yekun balansi şəklində tərtib olunur. Başlanğic balans ilin əvvəlində, yekun balans isə sonunda hazirlanir. Birinci və üçüncü balanslarin tərtib olunduğu dövr araliğinda ikinci dövrə aid olan balans tərtib edilir.

Müəssisənin iqtisadi fəaliyyəti dayanacaği təqdirdə ləğv olunma balansi tərtib olunur.

Bir neçə müəssisənin ayrilacaği təqdirdə bölüşdürülmə balansinin tərtibi vacibdir. Bölüşdürülmə balansi bir neçə müəssisənin bir müəssisənin tabeçiliyindən çixaraq başqa müəssisənin tabeçiliyinə keçməsi zamani hazirlanir.

Birləşmə balansi bir neçə müəssisənin birləşərək bir müəssisənin tabeliyinə keçməsilə əlaqədar tərtib olunur.

Balansin düzgün tərtib olunmasi üçün hər bir müəssisənin uçot siyasəti dəqiq hazirlanmalidir. Uçot siyasətində müəssisənin "mühasibat uçotu haqqinda" azərbaycan respublikasinin qanunundan, ar vergi məcəlləsindən və digər normativ-hüquqi tələblərdən irəli gələn vəzifələr öz əksini tapmalidir.

Balansin məzmunu və quruluşu

Iqtisadiyyatin müxtəlif sahələrində qarşiya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsinə nəzarət edilməsi, buraxilmiş səhvlərin vaxtinda aşkarlanmasi, iqtisadi proqnozlarin hazirlanmasi üçün müəyyən məlumatlarin əldə edilməsi vacibdir. Bu zaman mövcud əsas vəsaitlər, onlarin yaranma mənbələri haqda dəqiq məlumatlara malik olmaq, vəsaitlərin tərkibini, təyinatini öyrənmək üçün onlari iqtisadi cəhətdən qruplaşdirmaq lazimdir. Bu cür qruplaşma mühasibat balansi vasitəsilə aparilir. Bu fakti nəzərə alaraq, təsərrüfat vəsaitlərinin və onlarin yaranma mənbələrinin pul ilə ümumiləşdirilməsinə, eyni zamanda, iqtisadi cəhətdən qruplaşdirilmasina balans demək olar.

Təcrübədə təsərrüfat vəsaitlərinin tərkibini, yerləşməsini və onlarin əmələ gəlmə mənbələrini ayriliqda əks etdirmək lazim gəlir. Buna görə də balans 2 hissədən ibarət cədvəl formasinda tərtib olunur. Bu cədvəlin sol tərəfi aktiv, sağ tərəfi isə passiv adlanir. Aktivdə mövcud vəsaitlərin tərkibi və yerləşməsi, passivdə isə onlarin yaranma mənbələri göstərilir.

Daha dəqiq desək, balansin aktivində müəssisəyə məxsus əmlak qruplari üzrə əsas vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər, uzun müddətli maliyyə qoyuluşlari, təsisçilərlə hesablaşmalar, ehtiyatlar və məsrəflər (istehsal ehtiyatlari, azqiymətli və tezköhnələn əşyalar, hazir məhsul, mallar və s.), sair aktivlər (yüklənmiş mallar, debitorlarla hesablaşmalar, pul vəsaitləri, xəzinə, bank hesablaşma hesabi, valyuta hesabi, zərər) və sair vəsaitlər əks olunur.

Balansin passivində xüsusi vəsait mənbələri (nizamnamə kapitali, ehtiyat kapitali, istehlak fondlari, mənfəət, sair passivlər (uzun müddətli kreditlər, qisa müddətli bank kreditləri, digər müəssisələrə olan borclar, təsisçilərlə hesablaşmalar) və sair qeyd olunur.

Qeyd olunan maddələr balansin aktivində və passivində müəyyən ardicilliqla qruplaşdirilir. Bu cür qruplaşma müəssisənin maliyyə vəziyyətinə nəzarət etməyə imkan verir. Balansin aktivi 3, passivi isə 2 bölmədən ibarətdir. Hər bölməyə bir neçə maddə daxildir. Balansin hər bir bölməsinə daxil olan maddələrdə qeyd olunmuş məbləğlər toplanmaqla bölmə üzrə yekunlar müəyyən olunur. Sonra ayriliqda aktivin və passivin bütün bölmələrinin cəmi toplanir. Nəticədə ayriliqda həm aktiv, həm də passiv hissələrin cəmi tapilir və balans cədvəlində qeyd edilir. Bu zaman balansin aktiv üzrə yekununun passiv üzrə yekununa bərabər olmasina diqqət yetirmək lazimdir. Əgər bu yekunlar bərabər olmazsa, deməli, balans səhv tərtib olunub. Bu zaman həmin səhv mütləq şəkildə tapilib aradan qaldirilmalidir.

Balans milli valyuta ilə tərtib olunmalidir.

Balans kompüter texnologiyalarindan istifadə edilməklə tərtib olunduqda hesabi səhvlərin yaranma ehtimali azalir. Ekzel və 1 c kompüter mühasibat proqramlarinda balansin hazirlanmasi prosesi sürətlənir. Xüsusilə böyük müəssisələrdə balansin tərtibi üçün ikt-dən istifadə olunmasi vacibdir.

Balansda qeyd olunmuş kapitalin düzgünlüyünə də diqqətlə yanaşmaq lazimdir. Kapitalin müəyyən olunmasi üçün müəssisənin mövcud aktivlərindən onun bütün öhdəliklərini çixmaq lazimdir. Kapitala daxildir: nizamnamə kapitali, ehtiyat kapitali, xəzinə səhmləri, bölüşdürülməmiş mənfəət.

Müəssisə mənfəət əldə edərsə kapital artacaq, fəaliyyətini zərərlə başa vurduqda isə azalacaq.

mühasibat balansinin təkmilləşdirilməsi nəticəsində balans cədvəlinə yeni bir sütun əlavə olundu. Bu sütun "xüsusi çəki" adlanmaqla balansin həm aktiv, həm də passiv bölmələrini əhatə edir. Təkmilləşdirilmiş balans cədvəl 2-də verilmişdir. Burada xüsusi çəki faizlə ifadə olunmuşdur. Xüsusi çəki balansdaki göstəricələr barədə qisa vaxt ərzində tam təsəvvürə malik olmağa, onlari müqayisəli şəkildə təhlil etməyə imkan verir. Aktivdə xüsusi çəki göstəricisinin böyük olmasi müəssisənin dayaniqli iqtisadi-maliyyə nəticəsinə malik olduğunu göstərir. Xüsusi çəki göstəricisinin passiv hissədə böyük olmasi müəssisənin borc və öhdəliklərinin çoxluğunu ifadə edir ki, bu da yaxşi hal hesab edilmir. Burada yalniz mənfəət istisnaliq təşkil edir. Çünki hər bir iqtisadi subyektin, o cümlədən müəssisənin məqsədi daha çox mənfəət əldə etməkdir.

Aparılan tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş nəticələr müzakirə edilir. Əldə edilmiş nailiyyətlər, üstünlüklər və işin səmərəliliyi qeyd edilir.

4. Ədəbiyyat siyahisi

Tədqiqat işində istinadlar apa stilinə uyğun olaraq qeyd olunur. Yəni istinad cümlənin sonunda mötərizə içində müəllifin (və ya müəlliflərin) soyadı, nəşr tarixi göstərilir. Nümunə üçün: (qasımov, 2023). İstinaddan sonra nöqtə qoyulur. Ən çox istifadə edilmiş 5 ədəbiyyat göstərilməli və aşağıdakı nümunəyə uyğun olmalıdır:

1. Abbasov q. Ə. B. Mühasibat uçotu (dərslik) (2015), 85-96
2. Səbzəliyev s. M. B. Mühasibat uçotu (2008), 5-8
1. Терентьева т. В. М. (2011), вузовский учебник, 12-39
2. Церпенто с. И. М. (2011), учет на предпричтиях малго и среднего бизнеса, 43-70
3. Попенова с. Н. М. (2010), теория бухгалтерского учета, 15-84

Əlavə

Fəsillərin və mətnlərin formati

Məqaləni tərtib etmək üçün hər bir bölməyə (ana başlıq, alt başlıq, mətn, siyahı, və s.) Uyğun olan format (şriftin adı, ölçüsü, kənar məsafələri və s.) Şablonda verilmişdir. Məruzəni şablonun üzərində işləyərkən lazım olan format qorunacaqdır. Bu formatı dəyişdirməyə icazə verilmir.

Məqalənin mətni 2000 – 8000 söz arası olmalıdır.

Şəkillər və cədvəllər

Cədvəl 1.Müəssisə balansı
Ölçü vahidi min manat

Aktiv	Sətir kodu	İlin sonuna	Passiv	Sətir kodu	İlin sonuna
I. Əsas vəsaitlər və sair dövriyyədən kənar aktivlər.			I. Xüsusi vəsaitlərin mənbəələri		
Əsas vəsaitlər	010	30	Nizamnamə kapitalı	400	20
Qeyri–maddi aktivlər	011	10	Əlavə kapital	401	10
Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	050		Ehtiyat kapitalı	402	0
Təsiriçilərlə hesablaşmalar	060	20	İstehlak fondları	420	0
			Məqsədli maliyyələşmə	450	0
			Mənfəət	470	20
I. Bölmə üzrə cəmi	080	60	I. Bölmə üzrə cəmi	480	50
Ii. Ehtiyatlar və məsrəflər			Ii. Hesablaşmalar və sair passivlər		0
İstehsal ehtiyatları	100	70	Uzunmüddətli bank kreditləri	500	60
Azqiymətli və tezköhnələn əşyalar	120	10	Uzunmüddətli borclar	510	10
Bitməmiş istehsalat	130	0	Qısamüddətli bank kreditləri	600	30

			Qısamüddətli borclar	620	0
Hazır məhsul	150	20	Kreditorlarla hesablaşmalar	630	200
Mallar (satış qiyməti)	160	40	Alıcılar və sifarişçilərdən alınmış avanslar	720	20
Əlavə dəyər vergisi (ədv)	175	5	Təsisçilərlə hesablaşmalar	725	0
Sair ehtiyatlar və məsrəflər	176	5	Gələcək dövrün gəlirləri	730	0
Ii. Bölmə üzrə cəmi	180	150	Ii. Bölmə üzrə cəmi	770	320
Iii. Pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlər					
Yüklənmiş mallar	199	10			
Debitorlarla hesablaşmalar	200	30			
Malsatan və podratçılara verilmiş avanslar	260	10			
Qısamüddətli maliyyə qoyuluşu	270	0			
Pul vəsaitləri:					
Kassa	280	20			
Hesablaşma hesabı	290	80			
Valyuta hesabı	300	0			
Sair dövriyyə aktivləri	320	10			
Iii. Bölmə üzrə cəmi	330	160			
Zərərlər:					
Keçmiş illər	340	0			
Hesabat ilində	350	0			
Balans (080, 180,330,340		370	Balans (480 və 770-ci		370
Rəhbər			Baş mühasib		

Cədvəl 2. Müəssisə balansı
Ölçü vahidi min manat

Aktiv	Sətir kodu	İlin sonuna	Xüsusi Çəki (%)	Passiv	Sətir kodu	İlin sonuna	Xüsusi çəki (%)
I. Əsas vəsaitlər və sair dövriyyədən kənar aktivlər.				I. Xüsusi vəsaitlərin mənbəələri			
Əsas vəsaitlər	010	30	8	Nizamnamə kapitalı	400	20	5
Qeyri–maddi aktivlər	011	10	3	Əlavə kapital	401	10	3
Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	050			Ehtiyat kapitalı	402	0	
Təsiriçilərlə hesablaşmalar	060	20	5	İstehlak fondları	420	0	
				Məqsədli maliyyələşmə	450	0	
				Mənfəət	470	20	5
I. Bölmə üzrə cəmi	080	60	16	I. Bölmə üzrə cəmi	480	50	13
Ii. Ehtiyatlar və məsrəflər				Ii. Hesablaşmalar və sair passivlər		0	
İstehsal ehtiyatları	100	70	19	Uzunmüddətli bank kreditləri	500	60	16
Azqiymətli və tezköhnələn əşyalar	120	10	3	Uzunmüddətli borclar	510	10	3
Bitməmiş istehsalat	130	0		Qısamüddətli bank kreditləri	600	30	8
				Qısamüddətli borclar	620	0	
Hazır məhsul	150	20	5	Kreditorlarla hesablaşmalar	630	200	54
Mallar (satış qiyməti)	160	40	11	Alıcılar və sifarişçilərdən alınmış avanslar	720	20	5
Əlavə dəyər vergisi (ədv)	175	5	1	Təsisçilərlə hesablaşmalar	725	0	
Sair ehtiyatlar və məsrəflər	176	5	1	Gələcək dövrün gəlirləri	730	0	
Ii. Bölmə üzrə cəmi	180	150	41	Ii. Bölmə üzrə cəmi	770	320	86
Iii. Pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlər							
Yüklənmiş mallar	199	10	3				
Debitorlarla hesablaşmalar	200	30	8				
Malsatan və podratçılara verilmiş avanslar	260	10	3				
Qısamüddətli maliyyə qoyuluşu	270	0					
Pul vəsaitləri:							
Kassa	280	20	5				
Hesablaşma hesabı	290	80	22				
Valyuta hesabı	300	0					
Sair dövriyyə aktivləri	320	10	3				
Iii. Bölmə üzrə cəmi	330	160	44				
Zərərlər:							
Keçmiş illər	340	0					
Hesabat ilində	350	0					
Balans (080, 180,330,340		370		Balans (480 və 770-ci		370	
Rəhbər				Baş mühasib			

Diaqram 1 (aktivlər)

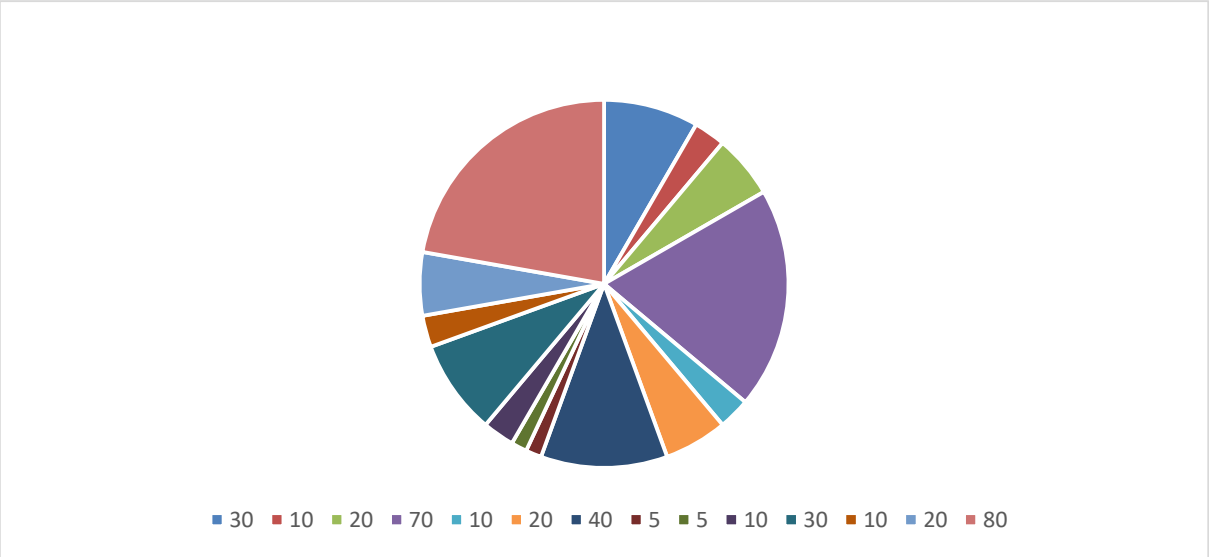

Diaqram 2 (passivlər)

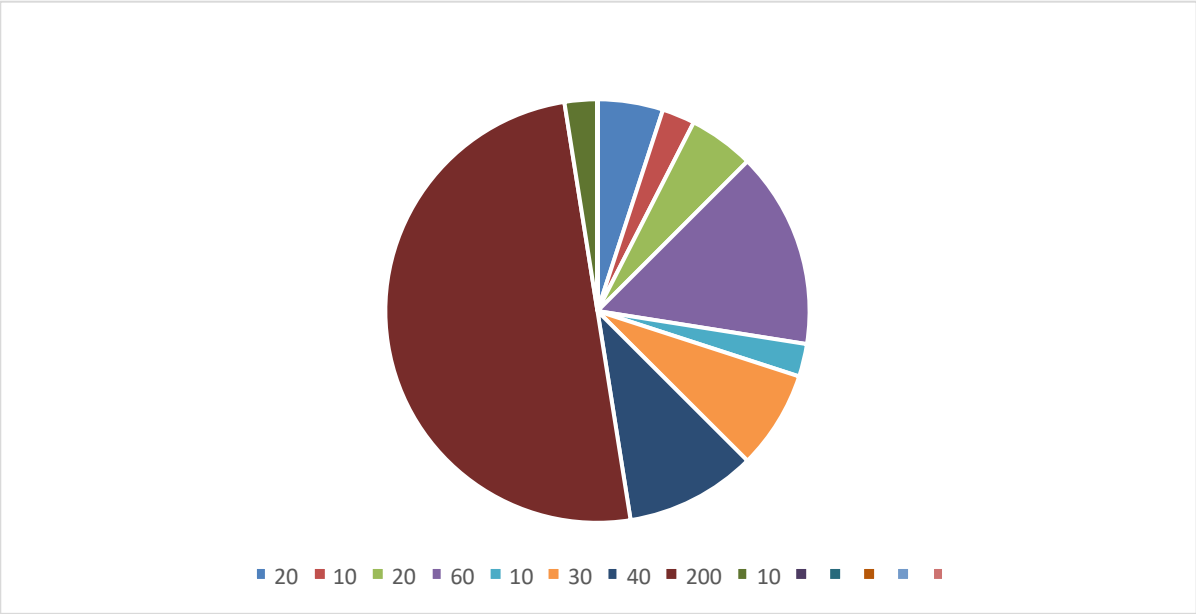

Tənliklər

a= k+ö (1)

Burada a-balansin aktivini, k-kapitali, ö-öhdəliyi göstərir. Tənliklərdə məchulun tapilmasi qaydasindan istifadə edərək, tənlik (1)-dən kapitali tapa bilərik:

k=a-ö (2)

Digər göstəricilər də bu qayda ilə tapilir.

BEYNƏLXALQ İQTİSADİ TƏŞKİLATLARIN BÖHRANDAN ZƏRƏR ÇƏKMİŞ ÖLKƏLƏR ÜÇÜN TƏKLİF ETDİYİ MALİYYƏ YARDIMI PROQRAMLARININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

ÜMMÜHƏBİBƏ QƏLƏNDƏROVA
Bakı Dövlət Universiteti
Dünya İqtisadiyyatı Kafedrası
ummuhabibagalandarova@gmail.com
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Qlobal iqtisadi böhranların artan tezliyinə cavab olaraq, tədqiqatın məqsədi əsas beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən maliyyə yardımı proqramlarının effektivliyinin hərtərəfli araşdırılmasını təmin etməkdir. Tədqiqat bütün dünyada dövlətlərin üzləşdiyi davamlı iqtisadi qeyri-müəyyənliklər kontekstində çox aktualdır. Onun məqsədi Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı və regional inkişaf bankları kimi qurumlar tərəfindən təşkil edilən maliyyə yardımı proqramlarını tənqidi qiymətləndirmək və müqayisə etməkdir. Tədqiqat fərdi proqramların ənənəvi tədqiqindən kənara çıxan müqayisəli yanaşmadan istifadə etməklə elmi yenilik təqdim edir. Müxtəlif təşəbbüsləri qarşı-qarşıya qoyaraq, tədqiqat beynəlxalq iqtisadi yardımın dinamikasının daha dərindən dərk edilməsinə töhfə verən yeni perspektiv təklif edərək, nümunələri, uğurları və çətinlikləri üzə çıxarmaq məqsədi daşıyır. Tədqiqat nəzəriyyə və tətbiq arasında körpü yaratmaqla praktik əhəmiyyət kəsb edir. Nümunəvi təcrübələri tədqiq etməklə və proqramın effektivliyi meyarlarını qiymətləndirməklə, o, siyasətçilər, praktiklər və beynəlxalq təşkilatlar üçün təsirli fikirlər təqdim etmək məqsədi daşıyır. Tədqiqatın müqayisəli xarakteri, maliyyə yardımı proqramlarının vahid görünüşünü təklif edərək, fərqli üstünlük təmin edir. Bu, onların rollarını, güclü və zəif tərəflərini hərtərəfli başa düşməyə imkan verir, ən yaxşı təcrübələri və təkmilləşdirmə üçün potensial sahələri müəyyən etməyə imkan verir. Gözlənilən nəticələrə maliyyə yardımı proqramlarının böhrandan əziyyət çəkən ölkələrə təsirinin nüanslı anlayışı, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar tərəfindən tətbiq edilən effektiv strategiyaların müəyyən edilməsi və bu proqramların optimallaşdırılması üçün praktiki tövsiyələr daxildir.

AÇAR SÖZLƏR: maliyyə yardımı proqramları, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar, böhranın idarə edilməsi

SUMMARY

In response to the increasing frequency of global economic crises, the research aims to provide a comprehensive examination of the effectiveness of financial assistance programs implemented by major international economic organizations. The study is highly relevant in the context of continuing economic uncertainties faced by nations around the world. Its purpose is to critically evaluate and compare financial assistance programs organized by institutions such as the International Monetary Fund (IMF), the World Bank, and regional development banks. The study provides scientific innovation by using a comparative approach that goes beyond the traditional study of individual programs. By juxtaposing different initiatives, the study aims to uncover patterns, successes and challenges, offering a new perspective that contributes to a deeper understanding of the dynamics of international economic aid. Research is of practical importance by bridging the gap between theory and practice. By examining best practices and assessing criteria for program effectiveness, it aims to provide actionable insights for policymakers, practitioners, and international organizations. The comparative nature of the study provides a distinct advantage by offering a holistic view of financial aid programs. This enables a thorough understanding of their roles, strengths and weaknesses, identifying best practices and potential areas for improvement. Expected outcomes include a nuanced understanding of the impact of financial aid programs on crisis-stricken countries, identification of effective strategies implemented by international economic organizations, and practical recommendations for optimizing these programs.

KEYWORDS: financial aid programs, international economic organizations, crisis management

GİRİŞ

Bir-biri ilə əlaqəli qlobal iqtisadiyyatımızın mürəkkəb qobelenində xalqların dayanıqlığı və sabitliyi çox vaxt gözlənilməz böhranlarla daha da kəskinləşən çoxillik çətinliklərlə üzləşir. Bu tədqiqat beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar tərəfindən iqtisadi tənəzzül və böhranlarla mübarizə aparan ölkələrə maliyyə yardımı proqramları ilə bağlı incəlikləri üzə çıxarmağa çalışır.

1. Tədqiqatın aktuallığı və əhəmiyyəti. İqtisadi qarşılıqlı asılılığın hökm sürdüyü dünyada bir millətin maliyyə rifahı digərlərinin sabitliyinə təsir edən dalğalı təsirlərə malikdir. Son qlobal hadisələr beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar tərəfindən təşkil edilən maliyyə yardımı proqramlarının dinamikasını dərk etməyin kritik əhəmiyyətini vurğulayır.

2. Tədqiqata ehtiyac. Qlobal mənzərə daimi transformasiyaya məruz qaldıqca, dövlətlər valyuta dəyişmələrindən tutmuş suveren borc böhranlarına qədər bir sıra iqtisadi problemlərlə mübarizə aparırlar. Əvvəllər tamamlanmış tədqiqatları araşdıraraq və mövcud boşluqları müəyyən etməklə, bu iş səmərəli iqtisadi bərpa mexanizmləri haqqında diskursa töhfə vermək məqsədi daşıyır.

3. Tədqiqatın məqsədləri və metodologiyası. Bu tədqiqatın əsas məqsədi beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar tərəfindən təklif olunan maliyyə yardımı proqramlarının dəqiq müqayisəli təhlilini aparmaqdır. Metodologiya dərin nəticələr əldə etmək üçün mövcud ədəbiyyatın hərtərəfli nəzərdən keçirilməsini, nümunə araşdırmalarını və müqayisəli qiymətləndirmə çərçivəsini birləşdirir.

4. Tədqiqat işinin strukturu. Tədqiqat hər biri müəyyən bir məqsədə xidmət edən ayrı-ayrı başlıqlarla strukturlaşdırılmışdır. Sonrakı başlıqalar əsas beynəlxalq iqtisadi təşkilatların rollarını, onların təklif etdiyi maliyyə yardımlarının növlərini, böhrandan əziyyət çəkən dövlətlərin nümunələrini və hərtərəfli müqayisəli təhlili araşdıracaqdır.

TƏDQİQAT METODU

Beynəlxalq İqtisadi Təşkilatlar

Beynəlxalq münasibətlərin və qlobal iqtisadiyyatın mürəkkəb şəbəkəsində bir neçə əsas təşkilat siyasətlərin formalaşdırılmasında, maliyyə yardımının təmin edilməsində və xalqlar arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsində mühüm rol oynayır. Böyük beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar iqtisadi qeyri-müəyyənlik və böhranlar zamanı dəstək sütunları kimi dayanaraq milli sərhədləri aşan problemləri həll etmək üçün kollektiv şəkildə çalışırlar.

Qlobal iqtisadi idarəetmənin önündə Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı və Asiya İnkişaf Bankı və Afrika İnkişaf Bankı kimi regional inkişaf bankları kimi qurumlar dayanır. Bu qurumlar müxtəlif üzvlükləri ilə əməkdaşlığı inkişaf etdirmək, maliyyə resursları təmin etmək və iqtisadi çətinliklərlə üzləşən ölkələrə təcrübə təklif etmək məqsədi daşıyır.

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar qlobal iqtisadi sabitlik üçün mühüm kanal rolunu oynayır. Böhran zamanlarında onlar ehtiyacı olan ölkələrə maliyyə yardımı, siyasi məsləhətlər və texniki ekspertizalar təklif edərək ilk müdaxilə kimi çıxış edirlər. Onların kollektiv səyləri iqtisadi infeksiyanın yayılmasının qarşısını almaq, daha möhkəm və bir-biri ilə əlaqəli qlobal iqtisadi sistemi təmin etmək məqsədi daşıyır (ECA, 2015).

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatların əsas məqsədlərindən biri müxtəlif problemlərlə üzləşən iqtisadiyyatları sabitləşdirməkdir. Maliyyə yardımı paketləri və siyasət tövsiyələri kimi mexanizmlər vasitəsilə bu təşkilatlar maliyyə bazarlarına inamı bərpa etmək, inflyasiyanın qarşısını almaq və fiskal məsuliyyəti təşviq etmək üçün çalışırlar.

Dərhal böhranın idarə edilməsindən əlavə, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar davamlı inkişafı dəstəkləməyə sadiqdirlər. Onlar resursları infrastrukturun inkişafı, yoxsulluğun azaldılması və ekoloji davamlılıq kimi uzunmüddətli iqtisadi və sosial problemləri həll edən layihələrə yönəldirlər.

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar böhranlar zamanı xalqların qarşılıqlı əlaqəsini və paylaşılan zəifliklərini tanıyırlar. Vaxtında dəstək göstərməklə bu təşkilatlar iqtisadi tənəzzüllərin mənfi təsirlərini yumşaltmağa, həssas əhaliyə təsirləri azaltmağa və daha ədalətli qlobal iqtisadi mənzərəni təşviq etməyə kömək edir.

Maliyyə yardımı proqramları

Maliyyə yardımı proqramları müxtəlif ehtiyacları qarşılamaq üçün müxtəlif resursları təmin edərək, iqtisadi çətinliklərlə mübarizə aparan dövlətlərə dəstəyin əsasını təşkil edir. Bu proqramlar adətən üç əsas kateqoriyaya bölünür (ECA, 2015):

● Kreditlər maliyyə yardımının ümumi formasını təmsil edir, burada dövlətlər təcili maliyyə ehtiyaclarını ödəmək və ya uzunmüddətli inkişaf layihələrini həyata keçirmək üçün borc götürə

bilərlər. Kreditlər mühüm likvidlik təmin etsə də, onlar tez-tez ödənişlərin təmin edilməsinə və maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsinə yönəlmiş iqtisadi islahatlar, qənaət tədbirləri və siyasətə düzəlişlər kimi şərtlərlə gəlir.

● Qrantlar, kreditlərdən fərqli olaraq, geri ödəmə öhdəliyi olmadan maliyyə yardımı təklif edir. Onlar tez-tez davamlı inkişafa, yoxsulluğun azaldılmasına və ya humanitar səylərə töhfə verən layihələri dəstəkləmək üçün yerləşdirilir. Qrantlar kəskin böhranlarla üzləşən ölkələrə yardımın təmin edilməsində və ənənəvi borclanma vasitəsilə maliyyə cəhətdən mümkün olmayan təşəbbüslərin təşviqində mühüm rol oynayır.

● Texniki yardım səmərəli iqtisadi siyasət və islahatların həyata keçirilməsində xalqlara kömək etmək üçün təcrübə, bilik və bacarıqların təmin edilməsini nəzərdə tutur. Bu dəstək forması potensialın artırılması, institusional gücləndirilməsi və maliyyə yardımı proqramlarının uğurla həyata keçirilməsinə kömək etmək üçün xüsusilə dəyərlidir.

Xüsusi nümunə tədqiqatlarının araşdırılması maliyyə yardımı proqramlarının necə fəaliyyət göstərməsi və müxtəlif kontekstlərdə ölkələrə təsir göstərməsi ilə bağlı nüanslı bir anlayış təklif edir. Əsas beynəlxalq iqtisadi təşkilatların təcrübələrini araşdırarkən biz müxtəlif maliyyə yardımı mexanizmlərinin effektivliyi və nəticələri haqqında dəyərli fikirlər əldə edirik (Gurtner, 2010).

1. BVF (Beynəlxalq Valyuta Fondu):

Struktur Tənzimləmə Proqramları ölkənin iqtisadi balanssızlıqlarını aradan qaldırmaq üçün BVF tərəfindən təyin olunan hərtərəfli siyasət tədbirləri paketidir. Bu tədbirlərə tez-tez makroiqtisadi sabitliyi bərpa etmək və davamlı artımı təşviq etmək məqsədi daşıyan fiskal islahatlar, valyuta devalvasiyası və özəlləşdirmə daxildir.

Sürətli Maliyyələşdirmə Aləti təcili ödəniş balansı ehtiyacları ilə üzləşən üzv ölkələrə təcili maliyyə yardımı göstərmək üçün BVF tərəfindən istifadə edilən mexanizmdir. O, BVF-nin ənənəvi proqramları ilə bağlı sərt siyasət şərtləri olmadan vəsaitlərin tez bir zamanda yeridilməsini təklif edir.

2. Dünya Bankı

İnkişaf Siyasəti Kreditləri borc alan ölkələrdə hərtərəfli siyasət islahatlarını dəstəkləmək üçün Dünya Bankı tərəfindən təmin edilən maliyyə alətləridir. Bu kreditlər sistemli problemləri həll etmək və davamlı inkişaf üçün əlverişli mühit yaratmaq məqsədi daşıyır.

İnvestisiya Layihəsinin Maliyyələşdirilməsi yardım forması ölkənin uzunmüddətli iqtisadi tərəqqisinə töhfə verən infrastrukturun inkişafı və ya sosial proqramlar kimi xüsusi layihələrin maliyyələşdirilməsini nəzərdə tutur (Gurtner, 2010).

3. Regional İnkişaf Bankları

Asiya İnkişaf Bankı inklüziv iqtisadi artımı və regional əməkdaşlığı təşviq etmək üçün kreditlər və qrantlar da daxil olmaqla müxtəlif maliyyə alətləri vasitəsilə Asiya və Sakit Okean regionunda üzv dövlətləri dəstəkləyir.

Afrika İnkişaf Bankı infrastruktur, təhsil və səhiyyə layihələri üçün maliyyə dəstəyi vasitəsilə Afrika ölkələrində iqtisadi inkişafın təşviqinə və yoxsulluğun azaldılmasına diqqət yetirir.

Əslində, maliyyə yardımı proqramlarının müxtəlifliyi iqtisadi problemlərlə üzləşən dövlətlərin nüanslı ehtiyaclarını əks etdirir. Nümunə tədqiqatları vasitəsilə biz beynəlxalq maliyyə institutlarının müxtəlif yanaşmaları və onların alıcı dövlətlərin iqtisadi trayektoriyalarına təsiri barədə fikirlər əldə edə bilərik.

Müqayisəli təhlil

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar tərəfindən təklif olunan saysız-hesabsız maliyyə yardımı proqramlarını qiymətləndirərkən, hərtərəfli meyarlar toplusu onların effektivliyini və böhrandan əziyyət çəkən ölkələrə təsirini işıqlandırır. Aşağıdakı meyarlar bu proqramları sistematik olaraq qiymətləndirə biləcəyimiz obyektiv rolunu oynayır:

1. Vəsaitlərin əlçatanlığı: Ölkələrin maliyyə yardımı əldə edə bilmə sürəti və asanlığı böhran dövründə mühüm amillərdir. Vəsaitlərin vaxtında ödənilməsini təklif edən proqramlar ölkələrə təcili iqtisadi problemlərin operativ şəkildə həllinə imkan verir.

2. Şərtlər və qaydalar: Maliyyə yardımı proqramlarına əlavə edilən şərtlər və şərtlər onların həyata keçirilməsinin mümkünlüyünə və təsirinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Lazımi islahatlar və potensial neqativ sosial nəticələrin yumşaldılması arasında tarazlığın yaradılması proqramın uğurlu

icrası üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

3. İqtisadi bərpaya təsir: Maliyyə yardımı proqramlarının əsas məqsədi iqtisadiyyatın bərpasını sürətləndirməkdir. ÜDM-in artımı, işsizlik dərəcələri və fiskal sabitlik kimi göstəricilərə faktiki təsirin qiymətləndirilməsi bu müdaxilələrin effektivliyinə dair təsəvvürlər yaradır.

4. Uzunmüddətli davamlılıq: Davamlı inkişaf təkcə böhranın dərhal həllinə deyil, həm də xalqların uzunmüddətli iqtisadi sabitliyinə və davamlılığına töhfə vermək üçün maliyyə yardımı proqramlarını tələb edir. Həyata keçirilən tədbirlərin davamlılığının qiymətləndirilməsi bu proqramların davamlı təsirinin ölçülməsi üçün çox vacibdir (OECD, 2009).

Uğur hekayələrini müəyyən etmək, maliyyə yardımı proqramlarının açıq şəkildə müsbət iqtisadi nəticələrə gətirib çıxardığı halların araşdırılmasını nəzərdə tutur. Buraya böhranları uğurla idarə edən, davamlı iqtisadi artıma nail olan və struktur problemlərin həlli üçün yardımdan səmərəli istifadə edən ölkələr daxil ola bilər.

Maliyyə yardımı proqramlarının həyata keçirilməsi zamanı dövlətlərin üzləşdiyi problemlərin etiraf edilməsi real qiymətləndirmə üçün zəruridir. Siyasi müqavimət, sosial iğtişaşlar və ya proqram şərtlərini yerinə yetirməkdə çətinliklər kimi məsələlər bu müdaxilələrin ümumi uğuruna təsir edə bilər.

Müqayisəli təhlil keçmiş böhranlardan öyrənilmiş dərslərə və maliyyə yardımı proqramlarının effektivliyinə əsaslanmalıdır. Dəyişən qlobal dinamikaya cavab olaraq bu proqramların təkamülünü başa düşmək və həm müvəffəqiyyətlərdən, həm də uğursuzluqlardan öyrənmək daha davamlı və uyğunlaşan strategiyaların formalaşdırılması üçün çox vacibdir.

Böhrandan zərər çəkmiş ölkələrin tədqiqatları

● Argentina

İqtisadi təlatümlərlə yadda qalan Argentina Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) proqramları ilə mürəkkəb bir tarixə malikdir. Ən son 2018-ci il də daxil olmaqla, BVF ilə dövri danışıqlar çox vaxt struktur düzəliş tədbirləri və siyasət şərtləri ilə müşayiət olunurdu. Bu proqramlar fiskal balanssızlığı aradan qaldırmaq, iqtisadiyyatı sabitləşdirmək və investorların inamını bərpa etmək məqsədi daşıyırdı. Bununla belə, qənaət tədbirlərinin tətbiqi ictimai narazılığa səbəb olub, sosial iğtişaşlara və siyasi çağırışlara səbəb olmuşdur.

BVF proqramlarının Argentinanın iqtisadi sabitliyinə təsiri davam edən müzakirə mövzusudur. Bu proqramlar həyati əhəmiyyətli maliyyə təminatları təmin etsə də, müşayiət olunan qənaət tədbirləri və struktur islahatları bəzən sosial bərabərsizlikləri və iqtisadi problemləri daha da gücləndirmişdir. Argentina iqtisadiyyatının sabitləşdirilməsində BVF müdaxilələrinin effektivliyi, nəticələrə həm proqramlara əlavə olunan şərtlər, həm də ölkənin lazımi islahatları həyata keçirmək qabiliyyəti təsir edən nüanslı bir hekayə olaraq qalır (OECD, 2009).

● Yunanıstan

Yunanıstan 2008-ci ildə qlobal maliyyə tənəzzülündən sonra baş verən ağır borc böhranı ilə üzləşdi. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Avropa Mərkəzi Bankı Yunanıstanın xilasetmə proqramlarında mərkəzi rol oynasa da, Dünya Bankı da, xüsusilə də kreditlərin təmin edilməsində iştirak etdi. texniki yardım və siyasət məsləhəti. Dünya Bankının töhfələri struktur problemləri həll etmək, fiskal dayanıqlığı təşviq etmək və Yunanıstanın iqtisadi dirçəliş yolunu dəstəkləmək məqsədi daşıyırdı.

Yunanıstanın borc böhranı dünya ictimaiyyəti üçün dəyərli dərslərlə ehtiyatlı təcrübə rolunu oynayır. Böhran maliyyə bazarlarının qarşılıqlı əlaqəsini və Avrozonaya xas olan zəifliklər üzə çıxardı. Dərslər borcun artmasının qarşısını almaq üçün erkən müdaxilənin vacibliyini, əlaqələndirilmiş və hərtərəfli həll yollarına ehtiyacı və sosial rifahı qoruyan tədbirlərlə fiskal konsolidasiyanı balanslaşdırmağın vacibliyini ehtiva edir. Yunanıstanın təcrübəsi iqtisadi siyasət, siyasi mülahizələr və qlobal maliyyənin daha geniş dinamikası arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni vurğulayır.

Argentina və Yunanıstanın nümunə araşdırmaları iqtisadi böhranların idarə olunmasının mürəkkəbliyi ilə bağlı nüanslı fikirlər təklif edir. Beynəlxalq maliyyə institutları ilə təcrübələr sosial təsirləri yumşaldarkən iqtisadi çağırışlara cavab verən effektiv siyasətlərin formalaşdırılmasında tələb olunan incə balansı vurğulayır. Bu hallar böhranların idarə olunmasında və davamlı iqtisadi trayektoriyaların formalaşdırılmasında iştirak edən incəliklərin daha geniş başa düşülməsinə kömək edir (Green və b., 2010).

Maliyyə yardımı proqramlarının təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr

Maliyyə yardımı proqramlarının təkmilləşdirilməsində mühüm addım keçmiş çatışmazlıqların diqqətlə araşdırılmasıdır. Proqramın icrasının ciddi qiymətləndirilməsi aparılmalı, müdaxilələrin gözləntilərdən aşağı düşdüyü sahələr müəyyən edilməlidir. Buraya sosial bərabərliyə təsirin qiymətləndirilməsi, şərtiliyin effektivliyi və proqramların müxtəlif iqtisadi mənzərələrə uyğunlaşması daxildir. Keçmiş çatışmazlıqları etiraf etməklə və onları aradan qaldırmaqla gələcək maliyyə yardımı böhrandan əziyyət çəkən ölkələrin xüsusi ehtiyaclarına daha məqsədyönlü və cavab verə bilər.

Qlobal iqtisadi mənzərə dinamikdir, yeni çağırışlar və imkanlar daim ortaya çıxır. Maliyyə yardımı proqramları bu dəyişikliklərə uyğunlaşdırılmalı, onların dizaynında və həyata keçirilməsində çevikliyi özündə birləşdirməlidir. Texnoloji irəliləyişlər, iqlimlə bağlı risklər və geosiyasi dəyişikliklər kimi amillər təkcə cari böhranlara cavab verən deyil, həm də inkişaf edən iqtisadi paradiqmalar qarşısında dayanıqlı olan proqramların hazırlanmasında nəzərə alınmalıdır (Claessens & Kose, 2013).

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar arasında əməkdaşlıq maliyyə yardımı proqramlarının effektivliyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təkmilləşdirilmiş koordinasiya böhranın idarə edilməsinə vahid yanaşmanı təmin edir, təkrarlanan səylərin qarşısını alır və resursları rasionallaşdırır. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı və regional inkişaf bankları kimi qurumlar arasında təkmilləşdirilmiş kommunikasiya mexanizmləri qlobal iqtisadi çağırışlara daha əhatəli və vahid reaksiya verməyə kömək edə bilər.

Hər bir xalqın özünəməxsus problemlərini və kontekstini dərk etmək maliyyə yardımı proqramlarının uğurunun əsasını təşkil edir. Təsirə məruz qalan ölkələrin dizayn mərhələsinə cəlb edilməsi proqramların onların xüsusi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmasını təmin edir, sahiblik və öhdəlik hissini artırır. Bu əməkdaşlıq yanaşması yerli maraqlı tərəflərin təcrübəsini təsdiq edir, mədəni həssaslığı təşviq edir və uğurlu icra ehtimalını artırır. Bundan əlavə, o, yardımın sosial və siyasi legitimliyini artırır, daha davamlı və əhatəli bərpaya töhfə verir (Claessens & Kose, 2013).

Maliyyə yardımı proqramlarının təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələr davamlı öyrənmə, uyğunlaşma və əməkdaşlığın vacibliyini vurğulayır. Keçmiş təcrübələrdən əldə edilmiş dərsləri daxil etməklə, proqram tərtibatında çevikliyi qəbul etməklə və beynəlxalq təşkilatlar və təsirə məruz qalan dövlətlər arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə qlobal birlik daha davamlı iqtisadiyyatlar və böhrana təsirli cavab mexanizmləri yaratmaq üçün səy göstərə bilər.

NƏTİCƏ

Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar tərəfindən təklif olunan maliyyə yardımı proqramlarının mürəkkəb qobelenini açarkən, araşdırmamız nüanslı anlayışları üzə çıxardı. Argentina və Yunanıstan kimi böhrandan əziyyət çəkən dövlətlərin nümunələri iqtisadi siyasətlərin, sosial nəticələrin və qlobal dinamikanın mürəkkəb qarşılıqlı təsirini işıqlandırmışdır. Vəsaitlərin əlçatanlığı və uzunmüddətli davamlılıq kimi meyarları rəhbər tutan müqayisəli təhlillər bu müdaxilələrin çoxşaxəli xarakterini işıqlandırmışdır. Öyrənilən dərslər çatışmazlıqların müəyyən edilməsi, dəyişən qlobal iqtisadi mənzərəyə uyğunlaşma və əməkdaşlıq yanaşmalarını qəbul etməyin vacibliyini vurğulayır.

Maliyyə yardımı proqramlarının təkmilləşdirilməsində irəliyə doğru yol keçmişdən alınan dərsləri gələcək üçün innovativ strategiyalarla birləşdirən vahid yanaşmanı əhatə edir. Bu proqramların effektivliyinin artırılması dizaynda çevikliyə sadiqlik, müxtəlif iqtisadi mənzərələrə cavab vermək və böhran vəziyyətində olan dövlətlərin üzləşdiyi unikal problemlərin tanınmasını tələb edir. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar arasında koordinasiyanın gücləndirilməsi, təsirə məruz qalmış dövlətlərin proqram tərtibatına cəlb edilməsi və davamlı inkişaf məqsədlərinin təşviqi irəliyə doğru daha effektiv kursun müəyyənləşdirilməsində əsas elementlərdir.

Qlobal iqtisadi mənzərənin dinamik xarakteri davamlı qiymətləndirmə və uyğunlaşma üçün sarsılmaz öhdəliyi tələb edir. Maliyyə yardımı proqramları çevik olmalı, təkcə ani böhranlara deyil, həm də xalqların üzləşdiyi inkişaf edən çağırışlara cavab verə bilməlidir. Ciddi və şəffaf qiymətləndirmələr hər bir müdaxilədən öyrənilən dərslərin gələcək davamlılıq üçün tikinti bloklarına çevrilməsini təmin edir. Bu təkrarlanan qiymətləndirmə və uyğunlaşma prosesi zamanın sınağına tab gətirən və xalqların sabitliyinə və böyüməsinə mənalı töhfə verən proqramların hazırlanması üçün təməl daşıdır.

Biz maliyyə yardımı proqramlarının gələcəyini düşündüyümüz zaman aydın olur ki, əməkdaşlıq, adaptiv və kontekstdən asılı olan yanaşma hər şeydən vacibdir. Təcrübələrdən öyrənmək, innovasiyaları mənimsəmək və qlobal əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə beynəlxalq ictimaiyyət davamlı

inkişaf və iqtisadi dayanıqlıq üçün həqiqətən katalizator rolunu oynayan maliyyə yardımı proqramları istiqamətində işləyə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. ECA (2015). Financial assistance provided to countries in difficulties. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 117 p.

2. Bruno Gurtner (2010). "The Financial and Economic Crisis and Developing Countries", International Development Policy | Revue internationale de politique de développement, 189-213.

3. OECD (2009). OECD Strategic Response to the Financial and Economic Crisis. CONTRIBUTIONS TO THE GLOBAL EFFORT, 25 p.

4. Duncan Green, Richard King, May Miller-Dawkins (2010). The Global Economic Crisis and Developing Countries, Oxfam Policy and Practice: Agriculture, Food and Land. 10. 55 p.

Claessens, S., & Kose, A. (2013). Financial Crises Explanations, Types, and Implications, IMF Working Papers, 2013(028), A001. Retrieved Nov 20, 2023, 66 p.

S E K S İ Y A – 3

MALİYYƏ VƏ MÜHASİBAT

-B-

ƏNƏNƏVİ VƏ İSLAM MÜHASİBATININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

i.ü.f.d. Elsevər İbadov
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat və idarəetmə/Maliyyə və mühasibat, Dosent
eibadov@beu.edu.az
Bakı/Azərbaycan

Günay Əhmədli
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat və idarəetmə/Maliyyə və mühasibat
gahmedli@beu.edu.az
Bakı/Azərbaycan

Gültac Bəkirova
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat və idarəetmə/İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit/magistr
gbekirova1@std.beu.edu.az
Bakı/Azərbaycan

XÜLASƏ

Bu məqalədə Ənənəvi mühasibat ilə İslam mühasibatı arasında fərqləri ortaya çıxarmaq üçün müqayisəli təhlil aparılmışdır. Həmçinin İslam mühasibatına keçidin Azərbaycan üçün ola biləcək nəticələrindən bəhs edilmişdir. Təhlil nəticəsində İslam mühasibatının İslam maliyyə mərkəzləri adlanan ölkələrdə əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə etdiyi və İslam mühasibatı sahəsində standartlar tənzimləyən AAOIFI, MHBS-dən fərqli yanaşma tətbiq etdiyi ortaya çıxmışdır.

AÇAR SÖZLƏR: Ənənəvi mühasibat, İslam mühasibatı, AAOIFI

ABSTRACT

In this article, a comparative analysis was conducted to reveal the differences between Traditional accounting and Islamic accounting. The possible consequences of the transition to Islamic accounting for Azerbaijan were also discussed. As a result of the analysis, it has been revealed that Islamic accounting has made significant progress in countries called Islamic financial centers and AAOIFI, which regulates standards in the field of Islamic accounting, applies a different approach from IFRS.

KEY WORDS: Traditional accounting, Islamic accounting, AAOIFI

GİRİŞ

Dünyada ümumi ölkə sayı 195-dir, bunlardan 57-si rəsmi olaraq islam dinini qəbul etmişdir. İslam ölkələrinin mühasibatlıq sisteminə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, onların böyük əksəriyyəti İslam mühasibatından istifadə edirlər.

Dinin mühasibat uçotuna təsiri isə ənənəvi ədəbiyyatda o qədər də araşdırılmış bir məsələ olmamasına baxmayaraq, ikisinin arasında müəyyən bir bağlılıq mövcuddur. Belə ki, din doğruluq, dürüstlük və ədalət kimi etik davranışların formalaşmasında və həyata keçirilməsində əhəmiyyətli rola sahibdir. Ənənəvi mühasibatda da tətbiq edilən beynəlxalq standartlar mühasibat uçotu əməliyyatlarının doğruluğuna, dəqiqliyinə xüsusi önəm verir.

Ənənəvi mühasibat ilə İslam mühasibatının müqayisəsinin aparıldığı bu məqalədə İslam mühasibatının prinsipləri və nəzəri konsepsiyaları, İslam mühasibatının müasir dövrdə perspektivləri, İslam mühasibatında tətbiq olunan standartlar və İslam mühasibatının güclü və zəif tərəfləri mövzularından bəhs edilmişdir. Daha sonra Ənənəvi və İslam mühasibatının tarixi və nəzəri konsepsiyalarının müqayisəsi, Ənənəvi və İslam mühasibatının müasir dövrdə inkişafının müqayisəsi, Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları ilə İslam mühasibatı Standartlarının müqayisəli təhlili, Ənənəvi və İslam mühasibatının oxşar və fərqli cəhətləri və Ənənəvi mühasibatdan İslam muhasibatına keçidin Azərbaycan üçün mümkün ola biləcək nəticələri qeyd olunmuşdur.

TƏDQİQAT METODU

Bu məqalədə beynəlxalq mənbələr araşdırılaraq İslam mühasibatı ilə Ənənəvi mühasibat arasında müqayisəli təhlil aparılmışdır.

İSLAM MÜHASİBATNIN PRİNSİPLƏRİ VƏ NƏZƏRİ KONSEPSİYALARI

İslam iqtisadiyyatının və İslam maliyyə sisteminin ortaya çıxması və inkişafı İslam mühasibatı terminin yaranmasına ehtiyac yaratmışdır. İslam mühasibatı anlayışı yeni bir anlayış deyil, çünki ikinci Xəlifə Ömərin dövründə İslam mühasibatının tətbiqinə dair tarixi sübutlar mövcuddur (Trokic, 2015). Eyni zamanda, Quran mühasibat uçotunun əsası kimi cəmiyyətdə mühasibat təcrübələrinin inkişafı və tətbiqi üçün mühüm ayələr ehtiva edir. Bu ayələr iş dünyasında etik dəyərlərin əhəmiyyətini vurğulamaqla yanaşı, dəqiq və düzgün hesabların aparılmasının əhəmiyyətini də vurğulayır. Xüsusilə maliyyə qalmaqallarının tez-tez yaşandığı bir dövrdə bu məqamlara diqqət etmək çox əhəmiyyətlidir və bizneslərin bu dəyərlərə uyğun hərəkət etməsi lazımdır. Bu ayələr sadəcə müəssisələr üçün deyil, hər bir insanın gündəlik həyatında tətbiq etməli olduğu dəyərlərdir (Parker, 1993).

İslam mühasibatının təməl qaynağı dindir. İslam tək Allahlı bir dindir. İbadət və yaradılış Allahın qeyd-şərtsiz hökmranlığına əsaslanır. İslam dininə görə Allah hər şeyi bilir, hər an görür və buna görə də insanların bütün davranışlarını qeyd edir. İslama görə Allah insanları yer üzünün xəlifəsi etmişdir. Bu baxımdan insan, ona əmanət edilmiş sərvətlərdən istifadə etmək, ətrafa və cəmiyyətə qarşı və bütün digər davranışlarına görə Allah qarşısında məsuldur (Zilzal surəsi, 7-8-ci ayə.). Qiyamət günü insanlar bütün əməllərinə görə Allah yanında hesab verəcəklər. Bu baxımdan insanlar dünyada yaşayarkən cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə qarşı məsuliyyəti olduğu kimi Allah qarşısında da məsuliyyətini dərk etməlidir. Bir insan olaraq mühasib maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında həmişə Allah qarşısında öz məsuliyyətini dərk etməlidir. Bu məsuliyyəti daşımayan və ya pozan şəxslərin mühasibat uçotu vəsiqəsinin ləğv edilməsi düzgün yanaşma olardı.

İslam mühasibatı İslam qaydalarına uyğun olaraq maliyyə əməliyyatlarının uçotu, maliyyə hesabatlarının hazırlanması və auditinin aparılması üçün istifadə olunan uçot metodudur. İslam mühasibatı ənənəvi mühasibatında tətbiq edilən bütün üsul və qaydaları qeyri-qanuni hesab etmir, lakin bütün bu üsullar Quran və Sünnənin "sınağından keçir". İslam mühasibatı şəriətin dəyər və prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil etmədikdə ənənəvi metodu qəbul edir, ziddiyyət təşkil etdikdə isə onu rədd edir İslam mühasibatı İslam dini prinsiplərinə uyğun hazırlanmış maliyyə hesabatlarının yaradılmasını və maliyyə əməliyyatlarının İslam qaydalarına uyğun olub-olmamasının yoxlanılmasını təmin edir. Maliyyə əməliyyatlarının ümumiləşdirilməsini tənzimləyən əsas prinsiplər aşağıdakılardır:

(a) Ticarətdə (məhdudiyyətlər nəzərə alınmaqla) faiz qadağandır;
(b) Qanunsuz və ya əsassız əməliyyat qadağandır;
(c) Ticarət müqaviləsində qeyri-müəyyənliyə icazə verilmir;
(d) Bütün əməliyyatlar hər kəsin rifahına xidmət etməlidir.

İslam mühasibat təcrübələrinin bəzi aspektləri aşağıdakı kimi sadalanır:

1. Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları (MHBS):

Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları mühasibat uçotu orqanları tərəfindən maliyyə hesabatlarını təşkil edən maddələrin işlənməsi və orada açıqlanması ilə bağlı öz üzvlərinə rəhbərlik etmək üçün verilən uçot siyasəti və təcrübələrinin normalarıdır (Hye, 2000). Hal-hazırda tətbiq olunan MHBS qarşılıqlı maraqlara əsaslanan qərb sosial-iqtisadi mədəniyyəti və mühiti əsasında hazırlanmışdır. Amma qanuni məqsədə çatmaq üçün İslam şəriətinə əsaslanaraq qurulan və fəaliyyət göstərən İslam təşkilatları fərqli maliyyə alətlərindən istifadə edərək fərqli mühitdə işləyir və qərb dünyasına məlum olmayan bəzi əməliyyatları həyata keçirirlər.

2. Uçot dövrü:

Mühasibat uçotu prosedurlarının yerinə yetirildiyi ardıcıllıq və ya mühasiblərin müəyyən bir müddət üçün müəssisənin maliyyə hesabatlarını hazırladıqları bir proses uçotu dövrü kimi tanınır. İslam mühasibatında uçot dövrü mühasibat uçotunun məqsədlərinə çatmaq üçün mütəşəkkil bir üsuldur və əsasən beş addımdan ibarətdir - qeydiyyat (jurnal vasitəsilə), təsnifat (mühasibat kitabı vasitəsilə), ümumiləşdirmə (sınaq balansı vasitəsilə), maliyyə hesabatlarının hazırlanması, maliyyə hesabatlarının şərhi və təhlili. İslam mühasibatında bu uçot dövrü tam olaraq yalnız maliyyə əməliyyatları üçün tətbiq oluna bilər, lakin qeyri-maliyyə əməliyyatları üçün tətbiq olunmur. İslam mühasibatı pulla ölçülməsi mümkün olmayan bəzi əməliyyatlar (məsələn, ətraf mühitə dəyən zərər, müəssisə tərəfindən deqradasiya) ilə bağlı qeydləri aparır və hesabatlar hazırlayır və ikili mühasibat uçotu bu növ əməliyyatlar üçün lazımi qaydada tətbiq olunmaya bilər. Müəssisə ümumiyyətlə cəmiyyətə heç nə ödəmir, təsvir və təhlil zamanı mühasiblər işçilərə, işçilərin inkişafına, cəmiyyətə, eləcə də əlavə dəyərlə əlaqədar ətraf mühitə töhfə ilə bağlı yeni əmsalları hesablayaraq təşkilatın fəaliyyətini əsaslandırmalıdırlar (Mirza & Baydoun, 2000).

3. Maliyyə Hesabatlarının Hazırlanması:

Hər bir təşkilat qanunun tələblərinə və həmin hesabatların istifadəçilərinin məlumatlarının tələblərinə uyğun olaraq müxtəlif maliyyə hesabatları hazırlayır. Bu maliyyə hesabatlarına mənfəət və zərər haqqında hesabatlar, sahibinin kapital hesabatları, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatlar və balans hesabatları daxildir. Lakin İslam mühasibatı, əlavə olaraq, aşağıdakıların hazırlanmasını tələb edir: (a) Zəkat üçün vəsaitlərin mənbələrini, onun yığılma üsullarını, o cümlədən bu vəsaitlərin qorunmasına nəzarəti və onlardan istifadəni təfərrüatlandıran Zəkat vəsaitləri və onlardan istifadə hesabatları; (b) Qadağan edilmiş əməliyyatlardan əldə edilən gəlirlər və ya şəriət tərəfindən qadağan edilmiş mənbələr və xərclər və bu qazancların necə istifadə edildiyini və həmçinin bu gəlirin səbəblərini açıqlamaq üçün qadağan olunmuş gəlir və xərclər haqqında hesabatlar; (c) Sosial Məsuliyyət Hesabatları və İnsan Resurslarının İnkişafı Hesabatları. Bəzi alimlər əlavə dəyər bəyanatı hazırlamağı tövsiyə edirlər. Əlavə dəyər bəyanatı, İslam təfəkkürünə uyğun sahibkara diqqəti yönəltməkdən fərqli olaraq, müəssisələrin cəmiyyət qarşısında cavabdehlik daşıdığına dair icma nöqteyi-nəzərindən təşkilatın fəaliyyətini vurğulayır (Napier, 2007).

4. Zəkatın hesablanması:

Zəkat sözünün hərfi mənası təmizlənmə deməkdir. İslamın beş şərtindən biri zəkatdır. Zəngin bir müsəlman və ya ödəmə qabiliyyəti olan bir iş adamı, yoxsulluğu azaltmaq və aralarındakı maliyyə uçurumunu minimuma endirmək üçün ildə bir dəfə, əsasən, kasıblara zəkat verməlidir. Zəkat İslam Dövlətində maliyyə strukturunun təməl daşı kimi təsvir edilmişdir. Müsəlman fərdi sahibkarlar və şəriklər həm şəxsi sərvət, həm də ticarət üçün zəkat verməyə borcludurlar. Zəkatın ödənilməsi üçün aktivlər aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır:

(a) aktivlərə tam sahiblik,
(b) aktivlər böyüyən və ya məhsuldardırsa,
(c) aktivlər tələb olunan miqdardan artıqdırsa,
(d) aktivlər bir illik dövrü əhatə edirsə.

Zəkatın hesablanması üçün aktivlərin qiymətləndirilməsi cari bazar qiymətinə və ya xalis satış dəyərinə uyğun olmalıdır. Ehtiyatların qiymətləndirilməsi maya dəyərinin və ya bazar qiymətinin aşağı məbləği olmamalıdır və ya şübhəli debitor borcları üçün ehtiyat saxlanılmamalıdır (Clarke, Craig & Hamid, 1996).

İSLAM MÜHASİBATININ MÜASİR DÖVRDƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Müasir kontekstdə İslam mühasibatı maraqlı tərəflərə lazımi məlumatları təqdim edən və onların təşkilatının sosial-iqtisadi məqsədini yerinə yetirərkən İslam və ya şəriət qanunlarına uyğun olaraq

davamlı fəaliyyət göstərməsini təmin etməyə imkan verən mühasibat prosesi kimi müəyyən edilə bilər (Abdel-Karim, 1999)

İslam mühasibatının adi mühasibat uçotu təcrübələrinə alternativ olduğunu qeyd etməmək olmaz. Hər ikisi məlumat verməklə və bu məlumatın necə ölçüldüyünü, qiymətləndirildiyini, qeydə alındığını və sonda necə ötürüldüyünü müəyyənləşdirməklə məşğuldur. Bununla belə, İslam mühasibatı təkcə pulla bağlı deyil, çünki o, cəmiyyətə heç bir zərər verməmək üçün əməliyyatları həm maliyyə, həm də qeyri-maliyyə baxımından təhlil edərək daha vahid yanaşma təmin edir (Elasrag, 2014).

İslam mühasibatının əsasını tövhid (Allahın təkliyi və birliyi), ədl (hamı üçün ədalətin təmin edilməsi), ehsan (hamıya yaxşılıq/mehribanlıq), Əmanə (bütün aspektlərdə dürüstlüyün qorunması), Təvəkkəl (bütün fəaliyyətlərdə Allaha güvən), İnfaq (sosial öhdəlikləri/məsuliyyətləri yerinə yetirmək), Sabr (Səbrin saxlanması), İstislah (İctimai maraqların qorunması), və Ribadan (Faizdən çəkinmək), İhtikaardan (Yığıncaqdan çəkinmək), Zülmdən (Zülmdən çəkinmək), Hirsdən (Həsislikdən çəkinmək), İsrafdan (İsrafdan çəkinmək) postulatları təşkil edir (Lewis, 2006). İslam mühasibatının bu postulatlarını nəzərə alaraq, ənənəvi mühasibat mövcud konsepsiyalarının İslam mühasibatı baxımından təhlili aşağıda verilmişdir:

1. Müəssisə Konsepsiyası

Müəssisə konsepsiyası bildirir ki, müəssisə və onun sahibləri ayrı qurumlardır və bir müəssisə digərindən ayrıdır. Buna görə də, sahibkarlar (bəzi hallarda) müəssisənin öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşımırlar. Beləliklə, İslam şəriəti bu konsepsiya ilə razılaşmır, çünki sahibkarlar iflas zamanı müəssisənin borcuna görə məsuliyyət daşımır, lakin qanuna zidd və qumara bənzər qalıq mənfəət hüququna malikdirlər (Napier, 2007). İslam mühasibatında, əgər sahibkarlar müflis olarsa, öhdəliklər onların varisləri və ya qanuni varisləri arasında bölüşdürülə bilər və bu, sahibkar üçün daha xeyirli olar, çünki ondan axirətdə bunun üçün hesab tələb olunacaqdır (Quran, 23-cü surə, 115-ci ayə).

2. Davamlılıq Konsepsiyası

Bu konsepsiyaya görə, biznesin qeyri-müəyyən müddətə davam edəcəyi güman edilir və buna görə də mühasiblər hər hansı əsas vəsaitin əldə edilməsini həmin dövrün xərci kimi deyil, maya dəyəri kimi göstərirlər. İslam nəzərində yalnız Allah sonsuza qədər mövcud olacaq, ona görə də bu İslam mühasibatında qəbul edilə bilməz. Son və daimi varlığın yalnız Allaha aid olduğunu və bir təşkilatının sonsuza qədər (Allah istəsə) davam edəcəyini desək, bu münaqişədən qaçmaq olar. Mudaraba (alqı-satqı müqaviləsi) müqaviləsi də müəyyən bir müddət üçün nəzərdə tutulmuşdur, lakin iştirak edən tərəflərdən biri və ya hamısı müqaviləni ləğv etmək qərarına gələnə qədər davam edəcəyi güman edilir (Al-Obji, 1996). İslam biznes fəaliyyətinin davamlılığını vurğulayır, çünki onlar hər il ödənilən zəkat mənbəyidir (Zəkatı ödəmək üçün bir iş davam etməlidir).

3. Mühasibat Dövrü Konsepsiyası

Müəssisənin maliyyə nəticələrini və maliyyə vəziyyətini əks etdirən maliyyə hesabatları bu konsepsiya əsasında vaxtaşırı açıqlanır. İslam nöqteyi-nəzərindən bu anlayış zəkatın hər il ödənilməsi və zəkatın tətbiq olunma şərtlərinin aktivlərin bir il müddətində saxlanması ilə qəbul oluna bilər. Mühasibat hesabatları müəyyən bir dövr üçün hazırlanmalı və zəkatın hansı məbləğlərdən tutulacağını göstərməlidir.

4. Pulun ölçülməsi konsepsiyası

Pulun ölçülməsi konsepsiyası bildirir ki, mühasibat uçotunda qeydə alınan hadisələr pulla ölçülə bilən olmalıdır və bu, ümumi məxrəcdə ifadə olunacaq fərqli obyektlərin uçotunu asanlaşdırır. Amma pulla ifadə edilə bilməyən obyektlər uçota alınmır və pulun alıcılıq qabiliyyəti inflyasiya şəraitində qeyri-sabitdir və gələcək maliyyə hüquq və öhdəliklərinə təsir göstərir. Buna görə də pulun ölçü meyarı kimi rolu müxtəlif İslam alimləri tərəfindən şübhə altına alınır. Alimlər bildirir ki, inflyasiya şəraitində pulun ölçü vahidi kimi istifadə edilməsi İslam nöqteyi-nəzərindən şübhə doğurur və buna görə də pul ədalətli və dürüst hesab vahidi kimi xidmət edə bilməz. Lakin digər qrup alimlərin əksəriyyəti iddia edirlər ki, hər hansı uyğun standart olmaması səbəbindən ümumi məxrəcdə müxtəlif obyektləri ifadə etmək üçün standart qəbul edilə bilər (Napier, 2007). Faizsiz iqtisadiyyatda pul heç bir sorğu-sual edilmədən əməliyyatların qeydə alınmasında istifadə edilə bilər. İslam mühasibatı pulla ölçülməsi mümkün olmayan bəzi əməliyyatlarla bağlı uçot həyata keçirir və hesabatlar hazırlayır.

5. Xərc konsepsiyası

Bu konsepsiyaya əsasən, əldə edilmiş aktivlər ilkin dəyəri ilə qeydə alınmalı və maliyyə hesabatlarında əks etdirilməlidir, çünki maya dəyəri obyektiv və yoxlanıla biləndir. Amma zəkatın

hesablanması üçün malların cari bazar dəyəri ilə uçota alınması tələb olunur. Çünki köhnəlmiş rəqəmlərlə təşkilatların real (ədalətli və düzgün) mənzərəsini açmaq mümkün deyil. Xərc konsepsiyası həqiqətin maraqlı istifadəçilərə açıqlanması prinsipini pozur. Digər tərəfdən, cari dəyərdən istifadə olunarsa, İslam mühasibatı sistemi ilə təsdiq edilə bilməyən mənfəət və ya dividend əldə edilməmişdən əvvəl səhmdarlar arasında bölüşdürülə bilər. Cari dəyər həm də alternativ yolların olmaması səbəbindən bəzi problemlər yaradır və buna görə də bu anlayış İslam mühasibatı təcrübələrində istifadə edilə bilər. Bir qrup alim İslam mühasibatında hər iki qiymətləndirmə metodundan istifadə etməyi təklif edir, onlara görə digər tərəflərlə müqavilə əməliyyatları maya dəyərinə, zəkat hesablanması isə (aktivlərin qiymətləndirilməsi) cari bazar dəyərinə əsaslanmalıdır (Mirza & Baydoun, 2000).

6. Mühafizəkarlıq konsepsiyası

Konsepsiyanın əsasını "Mənfəət gözləyin, lakin bütün mümkün itkiləri təmin edin" fikri təşkil edir. Burada deyilir ki, mühasibin ağlabatan seçimi varsa, mühasib aktivləri və gəlirləri daha aşağı rəqəmlərlə, öhdəlikləri və xərcləri isə daha yüksək rəqəmlərlə uçota alır. Bu anlayış Quran və Sünnə ilə ziddiyyət təşkil edir, çünki bu, zəkat hesabının əsasını təşkil edən mal-dövlətin aşağı göstərilməsinə səbəb olacaqdır. Bu konsepsiya İslam Prinsiplərinə zidd olsa da, həddindən artıq optimist qiymətləndirmələri və əldə edilməmiş mənfəətin bölüşdürülməsini məhdudlaşdırır. Allah həmçinin müsəlmanlardan ifrata varmadan orta yolları seçmələrini və getmələrini xahiş edir. Buna görə də, əsaslandırılmış bazar dəyəri (ən böyük ticarət bazarının cari dəyəri və ya daha böyük olanın orta dəyərləri) mühasibat uçotu üçün nəzərə alına bilər.

7. Əhəmiyyətlilik Konsepsiyası

Mühasiblər o qədər əhəmiyyətli olmayan çox əməliyyatı qeyd etməyə cəhd etmirlər. Onlara görə bu əməliyyatların kitablarda qeyd edilməsi nəticənin faydalılığı heç də dəyişmir (Khan, 1995). Bəzi hallarda, bütün məlumatlar daxil edilərsə, bəyanatları başa düşmək və rahat şəkildə təqdim etmək mümkün olmaya bilər. Amma İslam həmişə ədaləti önə çəkir. Maddilik anlayışı tətbiq olunarsa, informasiyanın təqdim edilməsində ədaləti qorumaq mümkün olmaya bilər. "Material" sözü nisbi termindir və şəxsdən şəxsə və təşkilatdan təşkilata dəyişir. Allah ədaləti qorumaq üçün hər zaman tam qeyd və açıqlamaya diqqət yetirir. İslam mühasibatında (mümkün və asan olduqda) məlumatın tam açıqlanmasına üstünlük verilir və (tam təqdim etmək mümkün olmadıqda) əhəmiyyətlilik konsepsiyasından sui-istifadəyə qarşı mövcud təminatlar olduqda və ya mühasiblər vahid praktikaya çatmaq üçün əhəmiyyətlilik konsepsiyası ilə bağlı hesabatlar təqdim etdikdə istifadə edilə bilər (Islam, 2000). Beləliklə, əhəmiyyətlilik anlayışı İslam mühasibatı anlayışı kimi qəbul edilə bilər, lakin diqqətlə istifadə edilməlidir.

8. Hesablama Konsepsiyası

Hesablama konsepsiyasına uyğun olaraq, gəlirlər nağd pulla alındıqda deyil, yaranan zaman tanınır və mühasibat uçotu kitablarında qeyd olunur, xərclər isə nağd şəkildə ödənildiyi zaman deyil, yarandığı andan tanınır və uçota alınır. Lakin bu konsepsiyanın tətbiqi qərəzli ola bilən və hesabda şübhələr yarada bilən subyektiv mühakimə tələb edir. Mühasibat uçotunun hesablama metodunda mənfəət, həmin hesabdan nağd pul yığılmadan əvvəl digər mənbələrdən nağd pulun yığılması ilə üzləşə bilər ki, bu da yaxşı nəticə verməyə bilər (Napier, 2007). İslam həqiqətə və dəqiqliyə əsaslandığı üçün görünür ki, İslam mühasibatı üçün mühasibat uçotunda hesablama metodu deyil, kassa metodu daha uyğun olacaq.

9. Digər Konsepsiyalar

Mühasibat uçotunun ikili aspekt, uyğunluq, etibarlılıq, ardıcıllıq və obyektivlik kimi bəzi digər anlayışları da vardır ki, bunlara məlumatın qeyd edilməsi və maraqlı istifadəçilərə ədalətli, həqiqi və uyğun şəkildə təqdim edilməsində əməl olunur. Bu anlayışlardan bəzilərinin İslam hesabında məqbul olması ilə bağlı müxtəlif fikirlər olsa da, bunların heç biri İslam şəriətinin əsas prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil etmir. Təşkilatın əməliyyat nəticələri və maliyyə vəziyyəti ilə bağlı məlumatların ədalətli, aydın və müvafiq qeydi və təqdim edilməsi üçün bəzən İslam mühasibatında bu anlayışlar məcburi olaraq tələb olunur. Buna görə də bu anlayışlar İslam mühasibatının tətbiqində qəbul edilə bilər.

İSLAM MÜHASİBATINDA TƏTBİQ OLUNAN STANDARTLAR

İslam mühasibatının İslam iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyət kəsb etməsinə baxmayaraq, müasir iqtisadi sistemdə tətbiqi bir çox çətinliklərə səbəb olur. Bu çətinliklərdən ən mühümü İslam prinsiplərinə uyğun maliyyə hesabatı standartının yaradılmasına olan tələbdir. Bu standartların

olmaması müxtəlif İslam maliyyə institutlarının maliyyə hesabatlarının müqayisəsini daha da çətinləşdirə bilər. Bundan əlavə, İslam mühasibatında diqqət edilməli olan əsas prinsiplərdən birinə riba (faizsiz maliyyələşdirmə) aiddir. Məsələn, İslam banklarının faizsiz maliyyə əməliyyatları həyata keçirməsi zərurəti onların ənənəvi banklardan fərqli bir maliyyə hesabatı verməli olduqlarını göstərir və bu İslam maliyyə institutlarının hazırladıqları maliyyə hesabatları ilə müasir maliyyə hesabatları standartlarını uzalaşdırılmasında çətinlik yaradır. Buna görə də, İslam maliyyə institutlarının maliyyə hesabatlarının müqayisəliliyini artırmaq üçün standartlaşdırılmış İslam mühasibatı standartının hazırlanmasına ehtiyac yaratmışdır.

1991-ci ildə yaradılmış və Bəhreyndə yerləşən İslam Maliyyə Təşkilatlarının Mühasibat Uçotu və Audit Təşkilatı (AAOIFI), qlobal İslam maliyyə sənayesi üçün standartların işlənib hazırlanması və nəşr edilməsinə cavabdeh olan aparıcı beynəlxalq qeyri-kommersiya təşkilatıdır. Beynəlxalq İslam maliyyəsi üçün şəriət, mühasibat uçotu, audit, etika və idarəetmə sahələri üçün standartlar tərtib olunmuşdur. Təşkilat, 45-dən çox ölkədən mərkəzi banklar və tənzimləyici orqanlar, maliyyə institutları, mühasibat və audit şirkətləri və hüquq müəssisələri də daxil olmaqla bir sıra institusional üzvlər tərəfindən dəstəklənir. Onun standartlarına hal-hazırda dünyanın bütün aparıcı İslam maliyyə institutları əməl edir və beynəlxalq İslam maliyyəsi təcrübələrinin mütərəqqi dərəcədə uyğunlaşdırılmasını tətbiq ediblər (Lewis, 2006).

"AAOIFI" şəriət standartları Bəhreyn, İordaniya, Qırğızıstan Respublikası, Mavriki, Nigeriya, Qətər və Qətər Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (QIFC), Oman, Pakistan, Sudan, Suriya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və Yəmən kimi ölkələrdə tətbiq olunur.

"AAOIFI" özünün Mühasibat Uçotu Məqsədləri haqqında bəyanatında İslam maliyyə institutları üçün maliyyə uçotunun məqsədlərini müəyyən etmək üçün iki yanaşma müəyyən etmişdir, yəni əvvəlcə İslamın prinsiplərinə və onun təlimlərinə əsaslanan məqsədləri müəyyən etmiş, sonra isə bu müəyyən edilmiş məqsədləri müasir mühasibat düşüncəsi ilə əlaqələrini nəzərdən keçirmişdir. İkincisi, müasir mühasibat təfəkküründə təsbit edilmiş məqsədlərlə başlaya, onları şəriətlə müqayisə edə, şəriətə uyğun olanları qəbul edib, olmayanlardan imtina etmək olar.

"AAOIFI"-ə görə, maliyyə uçotunun məqsədləri istifadəçilərə qərar qəbul etməkdə kömək etmək üçün maliyyə hesabatlarına daxil ediləcək məlumatların növünü və xarakterini müəyyən etməlidir. Buna görə də, maliyyə uçotunun məqsədləri maliyyə hesabatlarının müəyyən edilmiş istifadəçilərinin ümumi məlumat ehtiyaclarına diqqət yetirməlidir. İslam maliyyə institutları üçün xarici maliyyə hesabatlarının istifadəçilərinin əsas kateqoriyaları aşağıdakılardır:

1. Səhmdarlar;
2. İnvestisiya hesablarının sahibləri;
3. Digər əmanətçilər;
4. Cari və əmanət hesabı sahibləri;
5. Zəkat agentlikləri;
6. Tənzimləyici orqanlar.

"AAOIFI", İslam şəriətinin hökm və prinsipləri çərçivəsində aşağıdakı məqsədləri güdür (Al-Obji, 1996):

1. İslam şəriət qaydalarına uyğun gələn beynəlxalq standartları və təcrübələri nəzərə alaraq İslam maliyyə institutlarının fəaliyyəti ilə bağlı mühasibat uçotu, audit, idarəetmə və etik düşüncəni inkişaf etdirmək;

2. İslam maliyyə institutlarının fəaliyyəti və tətbiqi ilə bağlı mühasibat uçotu, audit, idarəetmə və etik düşüncəni, təlim və seminarları, dövri informasiya bülletenlərinin nəşri, hesabatların hazırlanması, tədqiqatlar və digər vasitələrlə yaymaq;

3. Mühasibat uçotu standartlarının hazırlanması, nəşr olunması və qeyd olunan qurumlarda İslam maliyyə institutları tərəfindən qəbul edilmiş uçot siyasəti və prosedurlarını uyğunlaşdırmaq;

Audit və idarəetmə standartlarının hazırlanması, nəşri və qeyd olunan qurumlarda İslam maliyyə institutlarına aid audit və idarəetmə təcrübələrinin keyfiyyətini və vahidliyini təkmilləşdirmək;

İslam maliyyə institutlarına aid etik qaydaların hazırlanması və bu qurumlara verilməsi yolu ilə yaxşı etik təcrübələri təşviq etmək;

4. Bu qurumların fətvaları ilə tətbiqləri arasında ziddiyyət və uyğunsuzluğun qarşısını almaq üçün İslam maliyyə institutlarının şəriət nəzarət şuraları arasında anlayış və tətbiqlərdə mümkün qədər uyğunluq və ya oxşarlığa nail olmaq, investisiya, maliyyələşdirmə və sığorta üçün şəriət

standartlarının və şəriət qaydalarının hazırlanması, buraxılması;

5. Standartları, eləcə də "AAOIFI" tərəfindən dərc edilmiş bəyanatları və təlimatları həyata keçirmək üçün aidiyyəti tənzimləyici orqanlara, İslam maliyyə institutlarına, İslam maliyyə xidmətləri təklif edən digər maliyyə institutlarına və mühasibat və audit müəssisələrə müraciət etmək;

6. İslam bankçılığı və maliyyəsi üzrə bilikləri təşviq etmək və daha yüksək peşəkarlığı təşviq etmək üçün mühasibat uçotu, audit, etika, idarəetmə, şəriət və digər əlaqəli sahələr üzrə peşəkar inkişaf proqramları daxil olmaqla təhsil və təlim proqramları təklif etmək; (Təlim, imtahan və sertifikatlaşdırma "AAOIFI"-nin özü və/və ya digər qurumlarla razılaşdırılmaqla həyata keçirilir.)

7. "AAOIFI"-nin mühasibat uçotu, audit, etika, idarəetmə və şəriət üzrə standartları haqqında daha geniş məlumat əldə etmək və qəbul etmək üçün "AAOIFI" standartlarına uyğunluğun sertifikatlaşdırılması da daxil olmaqla digər fəaliyyətləri həyata keçirmək.

"AAOIFI" bu məqsədləri İslam maliyyə institutlarının inkişaf etdiyi mühitə uyğun olaraq həyatın bütün sahələri üçün əhatəli sistemi təmsil edən İslam şəriətinin hökmlərinə uyğun olaraq həyata keçirir. Bu fəaliyyət həm İslam maliyyə institutlarının maliyyə hesabatlarının istifadəçilərinin bu qurumlar haqqında hazırlanan məlumatlara inamını artırmaq, həm də bu istifadəçiləri öz vəsaitlərini İslam maliyyə institutlarına investisiya və ya depozit qoymağa və onların xidmətlərindən istifadə etməyə təşviq etmək məqsədi daşıyır.

"AAOIFI"-nin əsas məqsədi Beynəlxalq Maliyyə İnstitutları üçün mühasibat uçotu, audit, idarəetmə və etik fəaliyyətləri ilə bağlı şəriətə uyğun standartları hazırlamaq və inkişaf etdirməkdir (Sarea & Hanefah, 2013) İndiyə qədər onlar 85-ə yaxın standart dərc olunub, bu standartlardan ən vacibləri aşağıdakılardır:

26 Mühasibat Uçotu Standartı;
5 Audit Standartı;
7 İdarəetmə Standartı;
2 Etik Standart;
45 Şəriət Standartı.

Mühasibat Uçotu Standartlarından (MUS) bəziləri aşağıda təsvir olunmuşdur:

MUS 1. İslam Banklarının və Maliyyə Təşkilatlarının Maliyyə Hesabatlarında Ümumi Təqdimat və Açıqlaması. Bu standart bu cür hesabatların əsas istifadəçilərinin ümumi məlumat ehtiyaclarını ödəmək üçün İslam bankları tərəfindən nəşr olunan maliyyə hesabatlarına tətbiq edilir və hüquqi formasından, təsis olunduğu ölkədən və ölçüsündən asılı olmayaraq bütün İslam banklarına şamil edilir. Bu standart aşağıdakı məqamları əhatə edir (Akkas, və b., 2008):

1. Ümumi müddəalar
a. Maliyyə hesabatlarının tam toplusu;
b. Müqayisəli maliyyə hesabatları;
c. Maliyyə hesabatlarında təqdim olunan məbləğlərin yuvarlaqlaşdırılması;
d. Maliyyə hesabatlarının forması və təsnifatı və istifadə olunan terminologiya asan başa düşülməsi;
e. Səhifələrin nömrələnməsi;
f. Maliyyə hesabatlarının qeydləri;
2. Maliyyə hesabatlarında ümumi açıqlamalar
3. Hər bir bəyanatda təqdimat və açıqlama
a. Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat;
b. Gəlir hesabatı;
c. Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat;
d. Sahibkarların Kapitalında Dəyişikliklər Hesabatı və ya Bölüşdürülməmiş Mənfəət Hesabatı;
e. Məhdud İnvestisiyalarda Dəyişikliklər haqqında Bəyanat;
f. Zəkat və Xeyriyyə fondunda olan vəsaitlərin mənbələri və istifadəsi haqqında bəyanat;
g. Qard fondunda (faizsiz borc) olan vəsaitlərin mənbələri və istifadəsi haqqında bəyanat;
4. Mühasibat uçotu siyasətində dəyişikliklərə münasibət
5. Qeyri-müntəzəm mühasibat proqnozlarındakı dəyişikliklərə münasibət
6. Əvvəlki dövrün maliyyə hesabatlarında səhvin düzəldilməsi

MUS 3. Mudaraba maliyyə aləti. Bu standart İslam bankları və maliyyə institutları tərəfindən həyata keçirilən Mudaraba maliyyələşdirmə əməliyyatlarının tanınması, ölçülməsi və açıqlanması

üçün uçot qaydalarını müəyyən etmək məqsədi daşıyır. Bu standart İslam bankı tərəfindən vəsait təminatçısı kimi həyata keçirilən Mudaraba maliyyə alətlərinə və İslam bankının Mudarabada istifadə edilməsi üçün verdiyi kapitalla bağlı əməliyyatlara, onun yarandığı andan başa çatdığı vaxta qədər tətbiq edilir. Bu standart aşağıdakı məqamları əhatə edir (Khan, 1995):

1. Müqavilə bağlanarkən Mudaraba kapitalının tanınması
2. Müqavilə bağlanarkən Mudaraba kapitalının ölçülməsi
3. Maliyyə dövrünün sonunda müqavilə bağlandıqdan sonra Mudaraba kapitalının ölçülməsi
4. İslam bankının Mudaraba mənfəət və ya zərərlərindəki payının tanınması
5. Açıqlama tələbləri

MUS 4. Müşarakə maliyyə aləti. Bu standart İslam bankları və maliyyə institutları tərəfindən həyata keçirilən Müşarakə (ortaqlıq) maliyyə alətinin tanınması, ölçülməsi və açıqlanması üçün mühasibat uçotu qaydalarını müəyyən etmək məqsədi daşıyır. Bu standart istər daimi Müşarakə, istərsə də azalan Müşarakə vasitəsilə İslam bankı tərəfindən həyata keçirilən Müşarakə maliyyə əməliyyatlarına şamil edilir. Bu standart aşağıdakı məqamları əhatə edir (Khan, 1995):

1. Müqavilə bağlanarkən İslam bankının Müşarakə kapitalındakı payının tanınması
2. Müqavilə bağlanarkən İslam bankının Müşarakə kapitalındakı payının ölçülməsi
3. Maliyyə dövrünün sonunda müqavilə bağlandıqdan sonra İslam bankının Müşarakə kapitalındakı payının ölçülməsi
4. İslam bankının Müşarakə mənfəət və ya zərərlərindəki payının tanınması
5. Açıqlama tələbləri

MUS 8. İcarə. Bu standart İslam bankları və maliyyə institutları tərəfindən həyata keçirilən İcarə əməliyyatlarının tanınması, ölçülməsi, təqdim edilməsi və açıqlanması üçün mühasibat uçotu qaydalarını müəyyən etmək məqsədi daşıyır. Bu standart, İslam bankının icarəyə verən və ya icarəyə götürən olduğu İcarə ilə bağlı mühasibat uçotu qaydalarına, o cümlədən, İcarə xərcləri, gəlirlər, mənfəət və zərərlər üçün aktivlərin əldə edilməsinə aiddir. Bu standart aşağıdakı məqamları əhatə edir (Khan, 1995):

İcarənin icrası

1. İcarəyə verən kimi İslam bankının maliyyə hesabatlarında İcarə əməliyyatı - İcara üçün əldə edilmiş aktivlər - İcarət gəliri - İlkin birbaşa xərclər - İcarəyə götürülmüş aktivlərin təmiri
2. İcarəçi kimi İslam bankının maliyyə hesabatlarında İcarə əməliyyatı - İcarə xərcləri - İlkin birbaşa xərclər
3. Satış və geri icarə
4. Sublizinqlər

İSLAM MÜHASİBATININ GÜCLÜ VƏ ZƏİF TƏRƏFLƏRİ

Hazırda dünya ölkələrinin əksəriyyəti bir çox fayda və ədalətə görə mühasibat uçotunda İslam maliyyəsini mənimsəmişlər. Bununla belə, ənənəvi mühasibat ilə müqayisədə İslam mühasibatının çatışmazlıqları da var. Ənənəvi mühasibatdakı çatışmazlıqlar daha çox sistem xətaları ilə əlaqədar olsa da, İslam mühasibatının zəif tərəfləri tarixi resurs çatışmazlığından və qanunvericilikdə olan boşluqlardan qaynaqlanır. Eyni zamanda İslam mədəniyyəti haqqında biliklərin tam olmaması digər zəif cəhətdən biridir.

Cədvəl 1. *İslam mühasibatının güclü və zəif tərəfləri*

İslam mühasibatının zəif tərəfləri	**İslam mühasibatının güclü tərəfləri**
Regionda baş vermiş müharibələr	Gəlirin ədalətli bölgüsünün təmin edilməsi
Tarixi resurs məhdudiyyəti	Uçotun şəffaf şəkildə aparılması
İngilis dilli mənbələrin azlığı, mənbələrin daha çox ərəb və fars dillərində olması	Dəqiq reallaşdırılmış mənfəətin əks olunması
İslam mühasibatının əhatəsi barədə yanlış fikirlərin olması	Əhatə dairəsinin İslam ölkələri ilə sərhədlənməməsi
İslam mühasibatının tətbiqində çətinliklər	Cari dəyər baxımından daha dəqiq maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatın hazırlanması
Məzhəb ayrılığının uçot siyasətinə təsiri	Məlumatların müqayisəli təhlilinin asan izlənə bilməsi
Maliyyə hesabatlarının verilməsində çətinliklərlə üzləşmə	Uçot vaxtı dini, sosial, ekoloji və digər aspektlərin nəzərə alınması

Mənbə: *Müəllifin araşdırmaları əsasında hazırlanmışdır.*

İslam mühasibatının zəif tərəfləri:

1. Tarixi resurs məhdudiyyəti. Bunun iki aspekti var. Birincisi, münaqişələrin yaratdığı dağıntıdır. Məsələn, monqol hücumları və son İraq müharibəsi zamanı Bağdadda İraq Milli Kitabxanasının dağıdılması nəticəsində bir çox İslam əsərləri məhv edilib. İkinci məsələ dil maneəsinin olmasıdır. Müasir akademik cəmiyyətdə istifadə olunan ümumi dil ingilis dilidir. Lakin İslam mühasibatnın əsasları ərəb və fars kimi Şərq dillərində yaranmış və inkişaf etmişdir.

2. Səhv və ya natamam bilik və anlayış. Təəssüf ki, bir çox insanların İslam iqtisadiyyatı və mühasibat uçotu haqqında məlumatı azdır. Üstəlik, Qərb ölkələrində kifayət qədər yayğın olan İslamofobiyanın təsiri ilə İslam termini Qərb xalqları üçün mənfi mənalar doğurur. Şübhəsiz ki, informasiya çatışmazlığı və medianın İslama mənfi münasibəti buna böyük təsir göstərir. Başqa bir yanlış fikir də budur ki, İslam mühasibatı yalnız müsəlmanlar üçündür. Əksinə, İslam mühasibatı ənənəvi mühasibata alternativdir, lakin daha vahid yanaşmaya malikdir.

3. Qanunvericilik problemi. İslam maliyyə institutları öz işlərinin ruhuna uyğun olaraq mühasibat sistemlərinin İslam prinsiplərinə uyğun olmasını istəyə bilər. Lakin mühasibat uçotu ilə məşğul olan alimlərin və digər praktikantların İslam mühasibatı ilə tanış olmaması və onu necə tətbiq edəcəyini bilməməsi problem yaradır. İslam banklarının tətbiq etdiyi uçot siyasətləri əsasən tənzimləyici orqanlar tərəfindən tənzimlənmir. Bu, bankdan banka dəyişən çoxlu sayda uçot siyasətinin yaranmasına gətirib çıxarır. Məsələn, İslam maliyyə institutları murabaha (alqı-satqı müqaviləsi) əməliyyatlarından yaranan mənfəəti müəyyən etmək (tanınmaq) üçün ən azı 6 üsuldan istifadə edirlər. Bu fərqlər ölkələrdəki məzhəb fikir ayrılığı ilə bağlı ola bilər. Səbəb nə olursa olsun, bu fərqlər İslam maliyyə institutlarının maliyyə hesabatlarını müqayisə etməyi çətinləşdirir. Eyni zamanda, beynəlxalq bazar oyunçularının gözündə onların etibarını və legitimliyini zədələyir (Trokic, 2015).

Yuxarıda sadalanan zəif cəhətlərlə yanaşı İslam mühasibatının güclü tərəfləri də vardır.

İslam mühasibatının güclü tərəfləri:

1. İslam mühasibatı modelinin təməli mənfəətin bölüşdürülməsi prinsipinə əsaslanır və bununla da risk bank və müştəri tərəfindən bölüşdürülür. Bu maliyyə vasitəçiliyi sistemi gəlirin daha ədalətli bölüşdürülməsinə kömək edir.
2. İslam bankçılığı şəriət prinsiplərinə əsaslansa da, təkcə müsəlmanlarla məhdudlaşmır və qeyri-müsəlmanlar üçün də mövcuddur.
3. İslam mühasibatı biznesin ədalətli və şəffaf şəkildə aparılmasıdır. Onun ən böyük üstünlüyü məhsul və xidmətlərlə bağlı risklərin və xərclərin tam başa düşülməsini təmin etməkdir.
4. İslam mühasibatının tətbiqi təşkilat tərəfindən mühasibat kitablarının aparılmasında İslam şəriətinə uyğunluğu təmin edir.
5. İslam mühasibatının tətbiqi təşkilata dövr ərzində müəssisə tərəfindən ödənilməli olan zəkat məbləğini dəqiq müəyyən etməyə imkan verir.
6. İslam mühasibatı, mühasibat uçotunun kassa metoduna uyğun olaraq, təşkilatın dövr ərzində əldə etdiyi dəqiq reallaşdırılmış mənfəəti ortaya qoyur.
7. İslam mühasibatı ənənəvi mühasibat ilə müqayisədə hesabatların istifadəçilərinə cari dəyər baxımından təşkilatın daha dəqiq maliyyə vəziyyətini göstərir.
8. İslam mühasibatlında məlumatın nisbətən daha yaxşı nisbəti və müqayisəli təhlili gözlənilə bilər.
9. İslam mühasibatı əsasən, təşkilat inflyasiya şəraitində əsas vəsaitlərin dəyişdirilməsi üçün yığılmış vəsait çatışmazlığını ödəmək üçün investorlara ədalətli dividendlər ödəməklə, bölüşdürülməmiş mənfəətin müvafiq miqdarını saxlaya bilər.
10. İslam mühasibatının tətbiqi gəlir vergisinin ödənilməsi üçün reallaşdırılmış mənfəətin ədalətli məbləğini üzə çıxaracaqdır.
11. Ənənəvi mühasibatdan fərqli olaraq, İslam mühasibatı təşkilatın dini, sosial, ekoloji və digər aspektlərini əhatə edən geniş məlumat spektrini təmin edir (FCMA, S.M.A. & Ullah, 2010)

ƏNƏNƏVİ VƏ İSLAM MÜHASİBATININ TARİXİ VƏ NƏZƏRİ KONSEPSİYALARININ MÜQAYİSƏSİ

Mühasibat uçotu təşkilatın iqtisadi hadisələrini müəyyən edən, qeyd edən və maraqlı tərəflərə çatdıran informasiya sistemidir və bu ünsiyyət, ümumiyyətlə, maliyyə hesabatları şəklində və düzgün idarəetmənin nəzarəti altında pul ifadəsində olur (Akkas, və b., 2008). Ənənəvi mühasibat uçotu

prosesi iqtisadi qərarların qəbul edilməsinə kömək etmək məqsədi daşıyır, onun əsas məqsədi məhdud resursları bəzi gəlirli üsullarla səmərəli şəkildə bölüşdürməkdir. Buna görə də təşkilatın maliyyə aspektlərini müəyyən edən, ölçən, qeyd edən və məlumatları İslam şəriətinə uyğun gəlmədən maraqlı tərəflərə çatdıran mühasibat uçotu sistemləri "Ənənəvi mühasibat" adlanır.

İslam şəriətinin hüdudları daxilində etik və obyektiv olaraq məqsədlərinə çatmaq üçün hədəf qoyan və bütün əməliyyatlarını yerinə yetirən mühasibat uçotu növü İslam mühasibatı adlanır. İslam mühasibatı bütövlükdə bütün maraqlı tərəflərə xidmət etmək qabiliyyətinə malikdir. Onun ilahi prinsipləri təkcə hər hansı konkret varlığın və ya qrupun mənafeyinə deyil, həm də cəmiyyətin mənafeyinə xidmət edir. (Rahman və Rahman, 2007)

Ənənəvi mühasibat iqtisadi rasionallıqdan, yəni insan tərəfindən yaradılmış sistemdən irəli gəlir, İslam mühasibatı isə əsas etibarı ilə Uca Allahdan gəlir ki, bu da başqalarının hüquqlarına hörmət etmək və başqalarının malından sui-istifadə etməmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Ənənəvi mühasibat şəriət qanunlarına uyğun gəlməyən bazarda mövcud olan məlumatlar vasitəsilə gəlirli fəaliyyətlə məhdudlaşdırılmış qıt resurslardan optimal istifadəni təmin etmək məqsədi daşıyan bir prosesdir. İslam mühasibatı isə bir prosesdir və məqsədi təşkilatın şəffaf, adekvat və dəqiq maliyyə məlumatlarını təmin etməkdir və proses şəriət qanunlarına, eləcə də sosial və iqtisadi qaydalara uyğundur.

Ənənəvi mühasibatda insan münasibətləri gəlirliliklə möhkəm bağlıdır. İslam hesabında isə sosial münasibətlər, insan inancları və insanlığın şəriətin hüquqi kontekstində tanınması sağlam cəmiyyəti təmin edir və iqtisadi-siyasi gücü zəngin insanların əlində cəmləşməsinin qarşısını alır (Usmani, 1998)

Ənənəvi mühasibat ÜQEMP əsasında aparılır, İslam mühasibatının diqqət mərkəzində isə Qurani-Kərim, hədislər və İslam aləminin təqdim etdiyi ilahi əmrlər durur.

İslam mühasibatı şəriət qanunlarının köməyi ilə bəzi fundamental iqtisadi məsələlərə cavab verir, halbuki ənənəvi mühasibatın bunlarla əlaqəsi yoxdur.

İslam mühasibatı cəmiyyətə zərəri olmayam istehsal üsullarını mənimsəməklə yanaşı, istehsal ehtiyatlarını israfsız və gələcək istehsal üçün təhlükəsiz şəkildə istifadə edir. Bununla belə, buvür metodun kapitalist iqtisadiyyatı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

İslam mühitində xidmət və ya gəlir bölgüsü ilə bağlı müəyyən qaydalar mövcuddur. Belə qaydalara görə, milli gəlir, pul qazana bilən və ya bilməyən cəmiyyətin bütün təbəqələri tərəfindən bölüşdürülür. Ənənəvi mühasibat və ya kapitalist sistemində isə cəmiyyətdə sərvət dövriyyəsini tətbiq etmək üçün belə bir xüsusi tənzimləmə yoxdur və kapital müəyyən bir qrupun xeyrinə saxlanılır.

Ənənəvi mühasibat müqavilələrin qanuniliyindən asılı olmayaraq (halal və haram nəzərə alınmadan) materializm, mənfəət və sərvətin maksimumlaşdırılmasını nəzərdə tutur, İslam mühasibatı isə şəriət prinsiplərinə əsaslanan optimal mənfəəti və müqavilələrin qanuniliyini nəzərə alır (Ahmad, Rehman & Humayoun, 2011).

Mühasibat uçotunda maliyyə əməliyyatlarının əsasını təşkil edən bir neçə nəzəriyyə mövcuddur. Həmin nəzəriyyələrin öyrənilməsi ilə ənənəvi mühasibatın prinsiplərini İslam nöqteyi-nəzərindən tədqiq etməyə cəhdlər edilir, onlardan bir neçəsi aşağıdakı kimidir:

Davamlı fəaliyyət nəzəriyyəsi: Bu nəzəriyyə iqtisadi vahidin naməlum və qeyri-məhdud gələcək müddət ərzində fəaliyyətini davam etdirəcəyini nəzərdə tutur. Bundan əlavə, nəzəriyyə həm də aktiv və öhdəliklərin cari və uzunmüddətli növlərə təsnifatı üçün əsasdır. Aktivlərin cari dəyəri əvəzinə dəyərin ölçülməsi prosesi də bu nəzəriyyə dən təsirlənir. Amma bir həqiqət budur ki, zəkatın hesablanması sərvətlərin cari dəyərinə əsasən aparılır ki, bu da bu nəzəriyyəni xeyli dərəcədə inkar edir (Ather və Ullah, 2010).

Ölçmə vahidi nəzəriyyəsi: Bu nəzəriyyə bütün maliyyə əməliyyatlarının pul əsasında ölçülməli, qiymətləndirilməli və hesabat verilməli olduğunu nəzərdə tutur. Praktikada isə pulun faktiki dəyəri zamanla inflyasiyaya görə aşağı düşür. Artan qiymətlər və alıcılıq qabiliyyətinin zəifləməsi bu fürsəti mühasibat uçotunda ən mübahisəli nəzəriyyəyə çevirir.

Maliyyə dövrü nəzəriyyəsi: İqtisadi vahidin yekun nəticəsi əməliyyatın sonunda və ya fəaliyyət başa çatan kimi müəyyən edilməlidir. İslam nöqteyi-nəzərindən isə zəkat bir il saxlanılan zaman alınır. Deməli, zəkatın müəyyən edilməsi üçün bu ehtimal düzgün deyil.

Öhdəlik nəzəriyyəsi: Bu nəzəriyyəyə əsasən, gəlirlər və xərclər baş verdikdə müəyyən edilməli və qeyd edilməlidir. Bunun əksinə olaraq, mühasibat uçotunun "kassa əsası" kimi tanınan başqa bir yanaşma mövcuddur ki, buna ÜQEMP və ya MHBS tərəfindən icazə verilmir, burada gəlir və xərclər

alındıqda və ya ödənildikdə uçota alınır. Zəkat nağd şəkildə hesablanır və zəkatın hesablanması üçün öhdəliyin qəbul edilməsi şərti mühasibat uçotuna ziddir (Rizal və Shahul, 2005).

Şəffaflıq prinsipi: Hesabatlılıq anlayışı islami məzmun çərçivəsində maraqlı tərəflərin maraqlarının qorunmasına yönəlmiş tam şəffaflıq ilə əlaqələndirilir. Bu cür düşüncəyə əsaslanaraq, müəssisənin bütün məlumatları maliyyə hesabatlarında açıqlanmalıdır. Ənənəvi mühasibat informasiya ehtiyaclarını, İslam mühasibatı isə əxlaqi hesabatlılığı vurğulayır.

ƏNƏNƏVİ VƏ İSLAM MÜHASİBATININ MÜASİR DÖVRDƏ İNKİŞAFININ MÜQAYİSƏSİ

Ölçüsündən, mülkiyyət strukturundan və ya daxilində fəaliyyət göstərdiyi iqtisadi sistemdən asılı olmayaraq bütün müəssisələr maliyyə vasitəçiliyinin hansısa formasını tələb edir. İqtisadiyyatın izafi komponentlərindən (həm fiziki şəxslər, həm də ev təsərrüfatları) nağd pul yığımları müxtəlif investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi, biznesin genişləndirilməsi, dövriyyə kapitalının idarə edilməsi və yeni məhsul və ya xidmət növlərinin yaradılması üçün iqtisadiyyatın kəsir bölmələrinə yönəldilir. Bu geniş biznes ehtiyaclarına nail olmaq üçün banklar, maliyyə institutları və kapital bazarı operatorları hüquqi və fiziki şəxslərə qənaət etməyə və gəlirli investisiya qoymağa imkan verməklə maliyyə vasitəçiliyinin əsas rolunu oynayırlar.

İqtisadiyyatın maliyyə sistemi müxtəlif maliyyə tənzimləyicilərindən, maliyyə alətlərindən və artıqlıq və kəsir müəssisələr arasında uçurumu aradan qaldırmaq üçün məsul olan maliyyə institutlarından ibarətdir. Qurumlar iqtisadiyyatda vasitəçiliyi təmin etmək üçün korporativ formada yaradılsa da, Mərkəzi Banklar və Qiymətli Kağızlar və Birja Komissiyası kimi tənzimləyici orqanlar qurumlar arasında ədalətli sövdələşmələri təmin etmək və investorların maraqlarını qorumaq üçün mövcuddur. Digər tərəfdən, maliyyə alətləri maliyyə institutlarının tərəflər üçün iqtisadi cəhətdən faydalı olacaq şəkildə həm kəsir, həm də artıqlıq vahidlərinə dəyərlər ötürdüyü vasitələrdir.

Maliyyə alətlərinin dəqiq və diqqətli strukturlaşdırılmış açıqlaması belədir: "bir müəssisənin maliyyə aktivlərini və digər təşkilatın maliyyə öhdəliyini və ya kapitalını doğuran hər hansı müqavilə" (Alam və Rajjaque, 2010). Bu tərif maliyyə alətləri mühasibat uçotunda iki təsir formasına malik olmasını izah edir. Maliyyə alətinin emitenti üçün o, öhdəlikdir, çünki gələcək pul vəsaitlərinin xaricə öhdəliyi yaranır. Maliyyə alətləri üzrə investor əldə etdiyi aləti aktiv hesab edir, çünki o, pul vəsaitlərinin daxil olması şəklində gələcək iqtisadi fayda yaradır.

Maliyyə alətlərindən investisiya, artım və gündəlik əməliyyatlar üçün istifadə edilməsi ilə yanaşı, maliyyə alətləri həm də biznes mühitində hökm sürən risk və qeyri-müəyyənliklərə qarşı istifadə olunur. Maliyyə ədəbiyyatında maliyyə alətlərinin bir neçə məqsəd üçün istifadəsi göstərilmişdir:

Maliyyə alətləri bank əsaslı alətlərə və kapital bazarına əsaslanan alətlərə ayrılaraq qruplaşdırıla bilər. Kapital uyğunsuzluğu riskinin qarşısını almaq üçün müəssisələr tez-tez maliyyələşdirmə ehtiyaclarına baxır və maliyyələşdirmə vaxtı, gözlənilən gəlirlər və fondların maliyyə məqsədlərinə cavab verən uyğun maliyyə alətləri seçirlər. Buna görə də qısamüddətli xarakterli maliyyə alətlərinin banklar tərəfindən qəbul edilmədiyini, orta və uzunmüddətli alətlərin isə kapital/fond bazarına əsaslanan alətlər olduğunu qeyd etmək kifayətdir.

İslam Maliyyə Alətləri və Ənənəvi Maliyyə Alətləri arasındakı əsas oxşarlıqlar və fərqlər haqqında ətraflı məlumat verməzdən əvvəl İslam maliyyəsinin əsas prinsiplərini vurğulamaq vacibdir. Prinsiplərin bilikləri İslam Maliyyə Alətlərinin xüsusiyyətlərini başa düşmək üçün aydın əsas verir.

İslam Maliyyəsinin əsasını faizin/ribanın yığılması və verilməsinin qadağan edilməsi təşkil edir. Bütün iqtisadi fəaliyyətlərə marağın qadağası Allah tərəfindən ilahi olaraq qadağan edildiyi üçün İslam ədəbiyyatında çox açıq şəkildə müəyyən edilmişdir və güzəştsiz olaraq qalır. Buna görə də, bizneslər sabit müəyyən edilmiş nəticə və ya gözlənilən gəlirlər əsasında deyil, mənfəət və ya zərərlərin bölüşdürülməsinə uyğun olaraq idarə oluna bilər. Riba/Faiz bütün forma və növləri Qurani-Kərimin göstərişlərinə və peyğəmbərlik rəvayətlərinə (hədislərə) əsaslanaraq qadağandır. İslam maliyyəsini özünəməxsusluğu və fərqi faizin olmamasıdır.

Zəkat İslamın beş şərtindən biridir. Quran bütün möminlərə şəriətin müəyyən etdiyi şərtlərə uyğun olaraq zəkatlı malların 2,5%-ni və ya 1/40-nı mənimsəməyi əmr etmişdir. Zəkat gəlirləri müvafiq dövlət orqanı tərəfindən qiymətləndirilir, hesablanır, yığılır və paylanır. Zəkatın ödəyənlərə verdiyi faydalardan bəziləri arasında yoxsulluğu azaltması, yeni sahibkarlar yaratması, sərvətin yenidən bölüşdürülməsi, paxıllığı azaltması və insanlar arasında ictimai harmoniya və birliyi təşviq etməsi daxildir.

Müzakirə olunan İslamı idarə edən əsas prinsiplərdən başqa, ənənəvi maliyyə alətlərini İslam maliyyə alətlərindən fərqləndirən bir sıra amillər də mövcuddur.

Ənənəvi maliyyə alətləri sadəcə kağız aktivlərdir. Bu cür aktivlərin dəyəri onların daxili dəyərinə əsaslanır, adətən məlumatın mövcudluğu, emitentlərin fəaliyyəti və reytinqləri, məqsədli gəlirlər və müəyyən alətlərin ticarət qabiliyyətinin dərəcəsi ilə müəyyən edilir.

Ənənəvi maliyyə alətləri qeyri-maddi aktivlərlə, yəni maddi aktivlər və ya əmtəələr və fiziki mövcudluq və mahiyyəti olan digər aktivlərlə təmin olunmayan aktivlərlə məşğul olurlar (Albaity və Ahmad, 2008). Bu şərt altında, maliyyə alətinin dəyəri normal olaraq onun cəlb edəcəyi gələcək iqtisadi fayda ilə müəyyən edilir. Digər tərəfdən, İslam maliyyə alətləri pulu ticarət və ya əmtəə aləti hesab etmir. Beləliklə, o, daxili dəyərə malik deyil, sadəcə mübadilə vasitəsidir. Buna görə də, pulun əmtəə kimi istifadə edilməsi, xüsusən də səy göstərmədən və ya risk etmədən qazanc əldə etdikdə şəriət tərəfindən qadağan edilmişdir. İslam maliyyə alətləri əsasən müxtəlif formalı aktivlər, xüsusən də maddi olanlar tərəfindən dəstəklənən maliyyə alətləridir.

Ənənəvi maliyyə alətləri investorlar və emitentlər arasında mövcud olan münasibətləri borcalan və borc verənlər kimi hesab edir. Məsələn, bir qurum kapital bazarı vasitəsilə 10 illik istiqraz buraxırsa, o, borcalan olur. Buraxılmış istiqrazlara abunə olan və onu əldə edən investor borc verən kimi görünür.

Digər tərəfdən, islam maliyyə alətləri investorlar və emitentlər arasındakı münasibətlərə ya birgə müəssisə, tərəfdaşlıq və ya bir neçəsini qeyd etmək üçün alıcı və satıcı şəklində qarşılıqlı faydalı əlaqələr kimi baxırlar. Burada bir misal Müşərəkənin maliyyələşdirilməsindədir, maliyyəçi və onun müştərisi texniki cəhətdən tərəfdaş kimi qəbul edilir, Murabahada isə tərəflər satıcı (maliyyəçi) və alıcı (müştəri) müqavilə forması olaraq borc verən və borcalan perspektivlərinə zidd olaraq görülür (Hoepner, Rammal & Hamid, 1996).

Risk götürmə Ənənəvi və İslam maliyyə alətləri arasında əsas fərqdir. Ənənəvi maliyyə alətlərinə əsasən, maliyyəçilər və ya investorlar investisiyanın əlaqəli riskini bölüşmürlər. Bu riskdən yayınma, borcalanın öz investisiyası üçün heç bir riski düşünmədən əsas borcunu və faizlərini ödəmək üçün gəlirlər əldə etməli olduğu mənasına əsaslanır. Ənənəvi razılaşma riski tamamilə müştəri və ya borcalana köçürür. Bununla belə, İslam maliyyə alətləri əsasən risklərin bölüşdürülməsi razılaşması əsasında qurulur. Alətlər ədalətlə qurulmuşdur ki, kimin geri qayıtmaq hüququ varsa, o, gəlirlərlə bağlı riskin bölüşdürülməsində bərabər şəkildə iştirak etməlidir.

İslam maliyyə alətləri Quran, Hədis və İcmadan qaynaqlanan ilahi qanunlar (şəriət) ilə idarə olunur. Uyğun siyasət və qaydalar qeyd edilən kimi ilahi qanunlardan götürülür. Şişirdilmiş reklam və promosyon, məhsul və qiymətlərdə saxtakarlıq, qeyri-normal qazanc, yığım, şəxsi inhisar və aldatma kimi biznes ədalətsiz sövdələşmələri şəriət tərəfindən qorunur. Lakin ilahi kitablarından irəli gələn bu ehtimallar Ənənəvi maliyyə alətlərində mövcud deyildir (Omar, 2013)

MALİYYƏ HESABATLARININ BEYNƏLXALQ STANDARTLARI İLƏ İSLAM MÜHASİBATI STANDARTLARININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

İslam maliyyəsinin sürətli inkişafı maliyyə hesabatlarına yol açdı. Fərqli bankçılıq axını (şəriət rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən) ehtiyaclarını nəzərə alaraq, AAOIFI İslam maliyyə institutları üçün mühasibat uçotu standartlarını hazırlamaq üçün yaradılmışdır. Maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında İslam və Ənənəvi mühasibatda tətbiq olunan standartlarda bəzi fərqliliklər var. Bu məqalədə biz MUS-8 və MHBS-16 arasındakı fərqləri təhlil edirik. Bu fərqlər aşağıdakı kimidir:

1. İcarə MUS-8-ə uyğun olaraq aktiv icarənin başlandığı anda tarixi dəyərlə qeydə alınır, ədalətli dəyər isə MHBS-16 tərəfindən tövsiyə olunur, Beləliklə, MHBS-16 İcarə standartında mövcud olmayan iqtisadi reallığın təsviri üçün möhkəm zəmin yaradır. İslam Maliyyə İnstitutlarının öz müştərisi üçün aktiv satın aldığı adi biznes kursunda tarixi balans dəyəri və ədalətli dəyər eynidir. Bununla belə, ədalətli dəyərin balans dəyərindən fərqli olduğu başqa hallar da mövcuddur (məsələn, keçmişdə alınmış aktiv; və/və ya bazar qiymətində tələb, təklif və ya texnoloji dəyişiklik nəticəsində baş vermiş əsaslı dəyişiklik). Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, MHBS-16 iqtisadi reallığın təsvirində MUS-8-dən daha faydalıdır.

2. MHBS-16 -ya uyğun olaraq, fiziki aktiv satılan kimi debitor borclarına çevrilir, MUS-8-də belə deyil. MUS-8-ə uyğun olaraq investisiya hesabı icarəyə verənin normal siyasətinə uyğun olaraq saxlanılır və amortizasiya edilir. Hüquqi mövqe MUS-8-i MHBS-16-dan daha çox dəstəkləyir. Əslində, bütün ssenarini dəyişən müqavilənin xarakteridir. Lizinq zamanı icarəyə verən aktivin və ya

onun istifadəyə yararsız bir hissəsinin yaxşılaşdırılmasına görə məsuliyyət daşımır, İcarəyə görə isə icarəyə verən aktivin işlək vəziyyətdə saxlanmasına cavabdehdir.

3. İcarəyə əməliyyat və ya maliyyə kimi baxılması qərarına gəldikdə, MHBS-16 hüquqi formadan daha çox iqtisadi mahiyyətə üstünlük verir. Bununla belə, bir daha icarəyə verəni iqtisadi mahiyyət prinsipi əvəzinə hüquqi formaya riayət etməyə məcbur edən müqavilənin xarakteridir. Bundan əlavə, İjarah Muntahia Bittamleek [Maliyyə icarəsi] kimi icarəni elan etdikdən sonra belə, İcarah MUS -8 çərçivəsində maliyyə hesabatı çərçivəsində heç nə dəyişmir.

4. Mənfəətə gəldikdə isə, lizinq icarəsi kimi alınan məbləğ gəlir kimi, amortizasiya isə MUS-8-ə uyğun olaraq dövrün xərci kimi nəzərə alınır; lizinq icarəsi isə MHBS-16-ya uyğun olaraq əsas borc və faiz gəlirləri arasında bölüşdürülür. MUS-8 vəziyyətində mənfəət icarə müddəti ərzində bərabər şəkildə bölüşdürülür, MHBS-16-ya əsasən isə daha yüksək gəlirlər əvvəlki illərdə, daha az isə sonrakı illərdə tanınır.

Ənənəvi və İslam mühasibatının oxşar və fərqli cəhətləri

Həm İslam, həm də ənənəvi mühasibatı informasiya versə də, hər iki mühasibat uçotu sistemi arasında müəyyən fərqlər mövcuddur:

Cədvəl 2. *İslam və ənənəvi mühasibatın fərqli cəhətləri*

	İslam mühasibatı	**Ənənəvi mühasibat**
Tərifi	Mühasibat uçotu prosesi təşkilatın maraqlı tərəflərinə müvafiq məlumat (yalnız maliyyə məlumatları deyil) təqdim edir ki, bu da təşkilatın İslam şəriətinin hüdudları daxilində davamlı olaraq fəaliyyət göstərməsini və sosial-iqtisadi məqsədlərinə çatmasını təmin etməyə imkan verir.	Mühasibat uçotu prosesi əsas məqsədi bazarda məlumatın səmərəliyini təmin etməklə, mövcud qıt resursları onların ən səmərəli (və gəlirli) istifadələri üçün səmərəli şəkildə bölüşdürmək olan məlumatlı qərarlar qəbul etməyə imkan vermə məqsədi daşıyır. (İslam şəriətinə heç bir uyğunluq olmadan)
Əməliyyatlar	İslam mühasibatının bütün fəaliyyəti şəriətin qaydalarına uyğun şəkildə həyata keçirilir.	Qazancı ən yüksək səviyyəyə çatdırmaq üçün hər şey edilir.
Təbiəti	İslam prinsiplərinə uyğunlaşdırılıb.	Dünyəvilik və kapitalizm prinsiplər əsas götürülüb.
İdarəetmə	Quran və Sünnə tərəfindən idarə olunur.	Kommersiya hüququ və dünyəvi etika ilə idarə olunur.
İstiqaməti	Cəmiyyətə və insanlara istiqamətlənmiş siyasət izlənilir.	Şirkət və ya fərdi yönümlüdür.

Mənbə: *FCMA, S.M.A. and Ullah, M.H., 2010.Islamic accounting and traditional accounting*

- İslami mühasibatı istifadəçilərə İslam təşkilatlarının (istər biznes, istər hökumət) öz fəaliyyətlərində şəriət və ya İslam qanununun prinsiplərinə riayət etmələrini təmin etməyə və təşkilatın məqsədlərinə çatıb-çatmadığını qiymətləndirməyə imkan verir.
- Ənənəvi mühasibat əsas diqqəti iqtisadi hadisələrin və əməliyyatların müəyyən edilməsinə yönəldir, İslam mühasibatı isə sosial-iqtisadi və dini hadisələri və əməliyyatları müəyyən etməlidir.
- İqtisadi, sosial, ekoloji və dini hadisələr və əməliyyatlarla bağlı həm maliyyə, həm də qeyri-maliyyə tədbirləri ilə ölçüldüyü və hesabat verildiyi üçün İslam mühasibatı öz yanaşmasında daha vahiddir.
- İslam mühasibatı ənənəvi mühasibatın təqdim etdiyi mənfəət və zərər haqqında hesabatda mənfəətə diqqəti azaltmaq üçün tamamilə fərqli hesabat tələb edə bilər.
- İslam mühasibatı qəbul edir ki, hesabatların istifadəçiləri cəmiyyət də daxil olmaqla hamıdır. Səbəb, bütövlükdə cəmiyyətin korporasiyaları öz hərəkətlərinə görə məsuliyyətə cəlb edə bilməsi və onların şəriət prinsiplərinə riayət etmələrini və etik cəhətdən pul qazanarkən başqalarına zərər verməmələrini və sərvətlərin cəmiyyət üzvləri arasında ədalətli bölüşdürülməsinə və bölüşdürülməsinə nail olmalarını təmin edə bilməsi, xüsusilə əlaqədar korporasiyanın maraqlı tərəfləri arasında.

● Ənənəvi mühasibat istifadəçilərə əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək imkanı vermək üçün iqtisadi hadisələrin müəyyən edilməsi, qeydi, təsnifatı, şərhi və məlumatlandırılması kimi müəyyən edilir.

● Ənənəvi mühasibatın əsas məqsədi bazarda məlumatın səmərəliliyini təmin etməklə, mövcud qıt resursları onların ən səmərəli və sərfəli istifadələri üçün səmərəli şəkildə bölüşdürmək olan əsaslı qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Görünür, buna istifadəçi öz investisiyaları ilə bağlı müvafiq, alqı-satqı və ya saxlama qərarları qəbul etməklə nail olur. Digər tərəfdən, İslam mühasibatı istifadəçilərə islam təşkilatlarının (istər biznes, istərsə də hökumət) öz işlərində şəriət və ya İslam hüququ prinsiplərinə riayət etmələrini təmin etməyə və təşkilatın məqsədlərinin yerinə yetirilib-yetirilmədiyini qiymətləndirməyə imkan verməyə ümid edir. Ən sadə səviyyədə demək olar ki, İslam təşkilatları (istər işgüzar, istərsə də başqa şəkildə) müəyyən şəriət prinsiplərinə və qaydalarına riayət etmək məcburiyyətində olmaqla, həm də İslamın təşviq etdiyi müəyyən sosial-iqtisadi məqsədlərə nail olmaq üçün adi həmkarlarından fərqlənirlər. Bununla belə, İslam mühasibatı öz hesabatında vahid olmalıdır. Beləliklə, iqtisadi, sosial, ekoloji və dini hadisələr və əməliyyatlarla bağlı həm maliyyə, həm də qeyri-maliyyə üsulları ilə ölçülür və hesabat verilir. Ənənəvi mühasibat aktiv və öhdəlikləri ölçmək və qiymətləndirmək üçün əsasən, maya dəyərindən (və ya daha aşağı) istifadə edir. İslam nöqteyi-nəzərindən, ən azı zəkatın hesablanması məqsədi ilə cari qiymətləndirmə , cari dəyər, balans hesabatı üçün məcburidir (Hanif, 2014).

İslam maliyyələşdirməsinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun aktivlərə əsaslanan maliyyələşdirmə olmasıdır. Adi kapitalist maliyyələşdirmə anlayışı ondan ibarətdir ki, banklar və maliyyə institutları yalnız pul və pul sənədləri ilə məşğul olurlar. Buna görə də əksər ölkələrdə onlara mal alveri və inventar hazırlamaq qadağandır. İslam dini isə bəzi xüsusi hallar istisna olmaqla, pulu ticarət predmeti kimi tanımır. Pulun daxili faydası yoxdur; yalnız mübadilə vasitəsidir. Hər bir pul vahidi eyni nominalda olan digər vahidə 100% bərabərdir, ona görə də bu vahidlərin qarşılıqlı mübadiləsi yolu ilə mənfəət əldə etməyə imkan yoxdur. Mənfəət daxili faydası olan bir şey pula satıldıqda və ya müxtəlif valyutalar biri digərinə dəyişdirildikdə əldə edilir. Pul (eyni valyutada) və ya onları təmsil edən kağızlarla alqı-satqı nəticəsində əldə edilən mənfəət faizdir, ona görə də qadağandır. Buna görə də, ənənəvi maliyyə institutlarından fərqli olaraq, İslamda maliyyələşmə həmişə real aktivlər və ehtiyatlar yaradan qeyri-likvid aktivlərə əsaslanır (Hanif, 2014).

Aşağıdakı əsaslarla faizə əsaslanan maliyyələşdirmədən aydın şəkildə fərqlənir.

1. Ənənəvi maliyyələşdirmədə maliyyəçi öz müştərisinə pulu faizli kredit kimi verir, bundan sonra pulun müştəri tərəfindən necə istifadə olunması ilə bağlı heç bir narahatlığı yoxdur. Mürabahada isə əksinə, maliyyəçi tərəfindən avans verilmir. Əvəzində müştərinin tələb etdiyi əmtəəni maliyyəçi özü alır. Müştəri maliyyəçini əmtəə almaq istədiyinə əmin etmədikcə, bu əməliyyatı başa çatdırmaq mümkün olmadığına görə, maliyyəçi inventar yaratmasa, *murabaha* ümumiyyətlə mümkün deyil. Bu şəkildə maliyyələşdirmə həmişə aktivlərlə təmin edilir.

2. Adi maliyyələşdirmə sistemində kreditlər istənilən gəlirli məqsəd üçün avans edilə bilər. Amma islam bankları və maliyyə institutları hansı fəaliyyətin hansı imkanın tələb olunduğuna biganə qala bilməzlər. Şəriətdə haram olan və ya cəmiyyətin mənəvi sağlamlığına zərər vuran heç bir məqsədlə *murabaha* edə bilməzlər.

3. Əmtəənin maliyyəçi tərəfindən alınması, yəni malı müştəriyə satmazdan əvvəl onun riskini öz üzərinə götürməsi murabahanın səhihliyi üçün əsas tələblərdəndir. Maliyyəçinin iddia etdiyi mənfəət onun üzərinə götürdüyü riskin mükafatıdır. Faizə əsaslanan kreditdə belə risk nəzərdə tutulmur.

4. Faizli kreditdə borcalan tərəfindən ödənilməli olan məbləğ zaman keçdikcə artmağa davam edir. Mürabahada isə satış qiyməti razılaşdırıldıqdan sonra sabit olur və sabit qalır. Nəticədə, alıcı (Bankın müştərisi) vaxtında ödəməsə belə, satıcı (Bank) rüsumların ödənilməsi gecikdiyi üçün daha yüksək qiymət tələb edə bilməz. Çünki şəriətdə pula görə vaxt anlayışı yoxdur.

5. Lizinqdə də maliyyələşdirmə aktivin təqdim edilməsi yolu ilə təklif olunur. İcarəyə götürülmüş əmlakın riski bütün icarə müddəti ərzində icarəyə verən/maliyyəçi tərəfindən öz üzərinə götürülür, o mənada ki, icarəyə götürülmüş əmlak icarəçinin heç bir sui-istifadəsi və ya səhlənkarlığı olmadan tamamilə məhv olarsa, bundan zərər çəkən maliyyəçi/icarə verəndir (Hanif, 2014).

ƏNƏNƏVİ MUHASİBATDAN İSLAM MUHASİBATINA KEÇİDİN AZƏRBAYCAN ÜÇÜN MÜMKÜN OLA BİLƏCƏK NƏTİCƏLƏRİ

Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyası digər məsələlərlə yanaşı, İslam dünyası ilə sıx siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin qurulmasını nəzərdə tutur. Bir tərəfdən İslam maliyyə institutları ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi, gündəlik təcrübədə şəriət prinsiplərinə riayət edən dindarların sayının artması Azərbaycanda İslam bankçılığının tətbiqi məsələsini aktuallaşdırıb. 2006-cı ildə Dünya Bankının Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının layihəsi çərçivəsində İslam bankçılığı (korporativ idarəetmə, şəffaflıq və açıqlama) mövzusunda seminar keçirilmişdir. Bu seminarda 35 bankın nümayəndəsi iştirak etmişdir (Alıyev və Gasımov, 2014).

Azərbaycan bankları arasında İslam maliyyə modelinin tətbiqində qabaqcıl Azərbaycan Beynəlxalq Bankı (ABB) olmuşdur. Model "hissəli satış" adlanırdı və İİB törəmə şirkəti olan Özəl Sektorun İnkişafı üzrə İslam Korporasiyasının maliyyə xətti ilə həyata keçirilmişdir. Korporasiyanın nizamnamə kapitalı 500 milyon ABŞ dolları İİB payı da daxil olmaqla 1 milyard ABŞ dollarıdır, qalan hissəsi isə iştirakçı ölkələr tərəfindən qoyulacaq. Azərbaycanın payı 2,5 milyon dollardır. Bu korporasiyada iştirak özəl sektora dövlət zəmanəti olmadan 2 milyon ABŞ dolları və daha çox kredit əldə etməyə imkan verəcək (Alıyev və Gasımov, 2014).

Bu gün Azərbaycanda İslam maliyyəsi çərçivəsində fəaliyyət göstərmək istəyən müştəri seqmenti mövcuddur. Bu istehlak seqmentidir, həmçinin şəriət qaydalarına uyğun olaraq əmanət qoymağa və vəsait əldə etməyə hazır olan kiçik və orta sahibkarlardır. İnsanlar istehlak maliyyəsi (istehlak malları, avtomobillər, əmanət hesablarının açılması və icazə verilən maliyyələşmədə vəsaitlərin iştirakı), ipoteka proqramları, təhsil və tədqiqatların maliyyələşdirilməsi ilə maraqlanırlar. Əslində cəmiyyətin bu hissəsi ölkə ərazisindəki bir çox özəl bankların kredit portfelindən qat-qat artıq məbləğlərdən istifadə edə bilir. Bank müxtəlif ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq Azərbaycanda iş üçün zəruri olan üç əsas təklifi formalaşdırıb:

(a) Azərbaycan qanunvericiliyini pozmadan İslam bankçılıq texnologiyalarını tətbiq etmək;

b) əlillərə, pensiyaçılara və əhalinin digər aztəminatlı təbəqələrinə yardım göstərməklə sosial məqsədlər üçün vəsait təmin etmək;

(c) Şəriət Şurasının funksiyalarını yerinə yetirmək üçün Məsləhət Şurası yaratmaq.

2002-ci ildə Kövsər Bank Azərbaycan Milli Bankından lisenziya almışdı. O, İİB yanında İslam Bankları və Maliyyə Təşkilatları Baş Şurasının, həmçinin İslam Bankları və Maliyyə Təşkilatlarının Audit Assosiasiyasının üzvüdür. Bankın hazırkı fəaliyyəti İslam bankçılığının iki əsas üsulu: mudaraba və müşarakə, həmçinin bank veksellərinin satışı ilə fiziki və hüquqi şəxslərdən vəsait cəlb etmək məqsədi daşıyır. Vəsaitləri investisiya edərkən bank ənənəvi mexanizmlərdən istifadə edir. Hazırda Kövsər Bank murabaha formasında aktiv əməliyyatlar həyata keçirə bilmir, çünki Azərbaycan qanunvericiliyi bankların birbaşa topdan və ya pərakəndə ticarət, istehsal, logistika, kənd təsərrüfatı, mədənçıxarma və ya tikinti ilə məşğul olmasını, həmçinin bu sektorlarda səhmdar iştirakını qadağan edir (Alıyev və Gasımov, 2014).

Azərbaycanın maliyyə sektorunda ən son yeniliklərdən biri "Unileasing" QSC tərəfindən həyata keçirilən layihədir. 2008-ci ilin fevralında başlanmış bu layihənin əsas özəlliyi lizinq əməliyyatlarında müştərilərlə münasibətlərin faizsiz olmasıdır. Bu lizinq sistemi şirkətin bütün məhsullarına tətbiq olunacaq ki, o, tikinti texnikası, nəqliyyat vasitələri, tibbi və sənaye avadanlıqları və kommersiya daşınmaz əmlakını maliyyələşdirmək imkanı əldə etsin. Müsəlmanlar Azərbaycanda əhalinin böyük hissəsini təşkil edir və İslam bankçılığının inkişafının milli iqtisadiyyatın inkişafına yeni təkan verəcəyini və şəriət prinsiplərinə riayət edənlərin əmanətlərinin dövriyyəyə buraxılmasına kömək edəcəyini deməyə bütün əsaslar var.

10 milyonluq Azərbaycan əhalisinin 93%-nin müsəlman olduğu təxmin edilir. Beləliklə, bu, şəriətə əməl edən banklar üçün müsbət bazar siqnalıdır. Azərbaycan hakimiyyəti 2017-ci ildə Azərbaycanda ilk İslam bankının fəaliyyətə başlamasına imkan verən faizsiz qanunvericiliyə kömək edə bilər. Ölkədə bank sektorunun mövcud neqativ vəziyyətini nəzərə alsaq, ölkədə daha sabit və gəlirli hesab edilən İslam banklarının meydana çıxması sektorun vəziyyətinə müsbət təsir göstərə bilər.

Ümumiləşdirmək üçün bir daha deyək ki, İslam iqtisadi modelinin əsas spesifik xüsusiyyəti dəyər oriyentasiyalarına daha çox önəm verilməsidir. İslam maliyyə institutlarının fəaliyyət formaları və metodları insanların artan ehtiyaclarının daim resurs məhdudiyyətləri ilə üzləşməsi faktı nəzərə

alınmaqla hazırlanmışdır. İslam modelində artan gəlir və qiymət endirimləri heç də həmişə istehlakın artmasına səbəb olmur, çünki bu, şəriətin mülayim istehlak və ehtiyatlardan ehtiyatlı istifadə prinsipini pozur. Azərbaycanın maliyyə institutlarının İslam Maliyyə və Xidmətlər Sənayesinin dünya şəbəkəsinə inteqrasiyası xarici sərmayələrin (ilk növbədə iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoruna) cəlb edilməsi üçün yeni imkanlar yaradır və sənaye, kənd təsərrüfatı və xidmətlər bazarının sektorları kimi müxtəlif investisiyaların tarazlı inkişafı istiqamətində effektiv addım kimi qiymətləndirilməlidir.

NƏTİCƏ

Tədqiqat işinin nəticəsi deməyə imkan verir ki, İslam mühasibatı ilə Ənənəvi mühasibat arasında bəzi ziddiyyətlər var. Lakin onlar belə həll edilə bilməyəcək dərəcədə deyil. İntuitiv və şəffaf düşüncə ilə onlar uzlaşa bilər. İslam mühasibatı müsəlman sahibkarlar tərəfindən yaradılan və idarə olunan hər bir təşkilat üçün zəruridir. Zəkatın hesablanması, maraqlanan şəxslərə və başqalarına məlumat və xidmətlər təqdim etmək üçün daha obyektiv, şəffaf və ədalətli hesab edilir.

Tədqiqat nəticəsində aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1. Aydındır ki, İslam maliyyə institutlarının riayət etməli olduğu şəriətə əsaslanan sosial-iqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün İslam mühasibat sisteminə ehtiyac olduqca böyükdür. Tədqiqat işində qeyd olunduğu kimi, Qurandakı vəhylərdən tutmuş Peyğəmbərin (s) və ikinci xəlifə Ömərin əməllərinə qədər İslam hesabının açıq-aşkar tarixi varlığı mövcuddur. İslam mühasibatının tarixi təsirini, xüsusən də əsrlər boyu arxivlərin itirilməsi səbəbindən konkret olaraq müəyyən etmək çətin olsa da, sübutlar göstərir ki, İslam mühasibatı Qərb mühasibatlığına, o cümlədən bu gün də istifadə olunan ikili mühasibatlıq sisteminə təsir etmişdir. Şəriətə tabe olan İslam maliyyə institutlarının gəlişi ilə İslam mühasibatının dirçəliş və islahatına ehtiyac yarandı. Gözlənildiyi kimi, İslam mühasibatı ilə onun adi mühasibat uçotu arasında fərqlər mövcuddur və əsasən faizin qadağan edilməsi və digər qeyri-şəriət şikayət fəaliyyətləri, eləcə də cəmiyyətin yaxşılaşdırılması (yaxud zərər verməməsi) kimi sosial-iqtisadi məqsədlərlə əlaqədardır.

2. İslam mühasibatı müasir iqtisadi bazarlarda yenidən inkişaf edə və ən böyük inkişafı İslam Maliyyə Təşkilatları üçün Mühasibat Uçotu və Audit Təşkilatının (AAOIFI) yaradılmasıdır. Bu, nəinki İslam maliyyə institutlarını mühasibat uçotu təcrübələrini uyğunlaşdırmağa kömək edən uçot siyasəti ilə təmin etdi, həm də beynəlxalq bazar oyunçularının rəylərində ona daha çox inam qazandırdı. Bununla belə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, İslam mühasibatı hələ də irəli getmək üçün aradan qaldırmalı olan bir çox problemlərlə üzləşir.

3. İslam mühitində xidmət və ya gəlir bölgüsü ilə bağlı müəyyən qaydalar mövcuddur. Belə qaydalara görə, milli gəlir, pul qazana bilən və ya bilməyən cəmiyyətin bütün təbəqələri tərəfindən bölüşdürülür. Ənənəvi mühasibat və ya kapitalist sistemində isə cəmiyyətdə sərvət dövriyyəsini tətbiq etmək üçün belə bir xüsusi tənzimləmə yoxdur və kapital müəyyən bir qrupun xeyrinə saxlanılır.

4. Bu gün Azərbaycanda İslam maliyyəsi çərçivəsində fəaliyyət göstərmək istəyən müştəri seqmenti mövcuddur. Bu istehlak seqmentidir, həmçinin şəriət qaydalarına uyğun olaraq əmanət qoymağa və vəsait əldə etməyə hazır olan kiçik və orta sahibkarlardır. İnsanlar istehlak maliyyəsi (istehlak malları, avtomobillər, əmanət hesablarının açılması və icazə verilən maliyyələşmədə vəsaitlərin iştirakı), ipoteka proqramları, təhsil və tədqiqatların maliyyələşdirilməsi ilə maraqlanırlar. Əslində cəmiyyətin bu hissəsi ölkə ərazisindəki bir çox özəl bankların kredit portfelindən qat-qat artıq məbləğlərdən istifadə edə bilir.

5. Azərbaycanın maliyyə institutlarının İslam Maliyyə və Xidmətlər Sənayesinin dünya şəbəkəsinə inteqrasiyası xarici sərmayələrin (ilk növbədə iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoruna) cəlb edilməsi üçün yeni imkanlar yaradır və sənaye, kənd təsərrüfatı və xidmətlər bazarının sektorları kimi müxtəlif investisiyaların tarazlı inkişafı istiqamətində effektiv addım kimi qiymətləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. A.M. Sarea, and M.M Hanefah, 'Adoption of AAOIFI Accounting Standards by Islamic Banks of Bahrain'. Journal of Financial Reporting and Accounting, vol. 11, iss. 2, pp. 131-142, 2013.
2. Ahmad A, Rehman K, Humayoun AA. Islamic Banking and prohibition of Riba/interest, African Journal of Business Management. 2011;5(5): p. 1763-1767.
3. Akkas MA, Bhuyan AR, Hassan MK, Hussain MS, Islam MM, Islam, MS. (2008). Text Book on Islamic Banking, Dhaka, Bangladesh. Islamic Economics Research Bureau
4. Alam N, Rajjaque M. Shariah-compliant equities: Empirical evaluation of performance in the European market during credit crunch. Journal of Financial Services Marketing. 2010;15(3):228-240
5. Albaity M, Ahmad R. Performance of Shariah and composite indices: Evidence from Bursa Malaysia. Asian Academy of Management Journal of Accounting and Finance. 2008;4(1):23-43

6. Alıyev, X, and Gasımov, I. "Bankıng In Azerbaıjan Economy: Conventıonal Or Islamıc Bankıng?." *Journal of Qafqaz University* 2, no. 2 (2014): 126-139.
7. Al-Obji, K. (1996), Measurement and Distribution of Profit in Islamic Banks, Cairo: The International Institute of Islamic Thought, p. 35.
8. Ather SM, Ullah MH. (2010). Islamic Accounting and Traditional Accounting Some Conflicts and Their Resolutions. The Bangladesh Accountant.
9. Clarke, F., Craig, R. & Hamid, S. (1996). Physical asset valuation and Zakat: Insights and implications. Advances in International Accounting, 9, pp. 195-208.
10. FCMA, S.M.A. and Ullah, M.H., 2010. Islamic accounting and traditional accounting some conflicts and their resolutions. The Perspective Plan and the Roadmap to Vision 2021, p.20.
11. H. Elasrag, 'Principals of the Islamic Finance: A focus on project Finance'. (PhD). Munich Personal RePEc Archive, 2014.
12. Hanif, Muhammad. "Differences and similarities in Islamic and conventional banking." *International Journal of Business and Social Sciences* 2, no. 2 (2014).
13. Hoepner AG, Rammal HG, Rezec M. Islamic mutual funds' financial performance and international investment style: Evidence from 20 countries. The European Journal of Finance. 2011;17(9–10):828-850
14. Hye, M. A. (2000), Accounting Theory, Yeasmin Prokashoni, Third Edition, p.15.
15. Islam, M.Z. (2000), Accounting: Philosophy, Ethics and Principles-The Islamic Perspective, Bangladesh Institute of Islamic Thought (BIIT), Dhaka, p. 64.
16. Khan, M.M. (1995), Advanced Accounting, Eighth Edition, Ideal Library, Dhaka, 1995, p.23 and p.31.
17. Lewis, M.K. (2006), Accountability and Islam, Fourth International Conference on Accounting and Finance in Transition, Adelaide, April 10-12, 2006.
18. Mirza, M. and Baydoun, N. (2000), Accounting policy in a Riba Free Environment, Accounting, Commerce, and Finance: The Islamic Perspective Journal, No. 4 (1), pp.30-40.
19. Napier, C. (2007), Other Cultures, other accountings? Islamic Accounting from past to present, 5th Accounting History International Conference, Banff, Canada, August 9-11.
20. Omar MZ. Islamic Equity Market, Shariah Stock Screening and Preference Shares. Malaysia Lecture Series. International Islamic University; 2013
21. R. Abdel-Karim, 'Accounting and Auditing Standards for Islamic Financial Institutions'. In Proceedings of the Second Harvard University Forum on Islamic Finance: Islamic Finance into the 21st Century, Cambridge, Massachusetts: Center for Middle Eastern Studies, Harvard University, pp. 239-241, 1999.
22. R.H. Parker, 'The Scope of Accounting History: A Note'. Abacus, vol. 29, iss. 1, pp. 106-11, 1993.
23. Rahman MM, Rahman BM. (2007). Islamic Financial System and Selected Islamic Economics Issues. Dhaka, Bangladesh: Welfare Publication.
24. Rizal Y, Shahul HM. (2005). Ibn Ibrahim Objectives and Characteristics of Islamic Accounting. Hesabras Quaterly Journal. 2005;31.
25. Trokic A. Islamic accounting; history, development and prospects. European Journal of Islamic Finance. 2015 Dec 26(3).
26. Usmani MT. (1998). An Introduction to Islamic Finance, Karachi, Pakistan.

ANALYSIS OF THE MAIN DIFFERENCES BETWEEN IFRS AND IFRS FOR SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES

FIRUDIN SULTANOV
Baku Engineering University
Accounting and Audit Department
fsultanov@beu.edu.az
KHIRDALAN/AZERBAIJAN

ELSEVƏR İBADOV
Baku Engineering University
Accounting and Audit Department
eibadov@beu.edu.az
KHIRDALAN/AZERBAIJAN

ABSTRACT

This article delves into a comprehensive examination of the primary distinctions between the International Financial Reporting Standards (IFRS) and the IFRS for Small and Medium-Sized Enterprises (IFRS for SMEs). As global financial reporting standards, IFRS provide a framework for large enterprises, while the IFRS for SMEs tailors its provisions to meet the unique needs and characteristics of smaller businesses. The study employs a comparative analysis approach to elucidate the key differentiators in terms of scope, recognition and measurement principles, and other pertinent aspects.

IFRS for SMEs applies to all organizations without public accountability. The IASB developed IFRS for SMEs in recognition of the difficulty and cost to private companies of preparing fully compliant IFRS information. For this reason, the IFRS standard for SMEs is a simplified form of IFRS. The research employs a comparative analysis approach, evaluating each standard's treatment of investment property, intangible assets, borrowing costs, government grants, and impairment of assets. Notably, the study presents illustrative examples to elucidate the practical application of these differences.

Key findings include the IFRS for SMEs' unique treatment of investment property measurement and the amortization of all intangible assets, including those with indefinite useful lives. Moreover, it highlights discrepancies in handling borrowing costs, government grants, and impairment testing, shedding light on the varied approaches taken by the two standards.

KEY WORDS: IFRS for SME, IFRS, IASB

INTRODUCTION

IFRS for SMEs (International Standards of Financial Reporting for Small and Medium-sized Enterprises) is intended for the preparation of financial statements of small and medium-sized enterprises. According to the standard, small and medium-sized enterprises do not have public accountability and publish general purpose financial statements for external users (IFRS for SMEs, P.1.2).

Since 2003, the IASB has included in its agenda the development of new standards intended to be applied in small and medium-sized enterprises. As a result of discussion and testing of standards, the Board published the first improved version of IFRS for SMEs in July 2009, and an updated version in 2015.

IFRS for SMEs includes five types of simplifications compared to full IFRS:

1) Since some topics in the complete set of IFRS do not apply to small and medium-sized enterprises, they are not included in the IFRS for SMEs;

2) Although some accounting policy options are allowed in the full set of IFRS, alternatives are not provided in the IFRS for SMEs, as more simplified methods are available for SMEs;

3) Many of the recognition and measurement principles contained in the full set of IFRS are simplified in the IFRS for SMEs;

4) significantly less disclosure is required in IFRS for SMEs; and

5) The text of IFRS for SMEs is written in simple language for easier understanding and translation.

IFRS for SMEs is suitable for all commercial entities except financial institutions such as publicly traded entities, banks and insurance companies. It is the first set of international accounting requirements designed specifically for small and medium-sized enterprises. Although based on and similar to IFRS, IFRS for SMEs is a stand-alone product and will be updated according to its own timetable (no sooner than 3 years) (IFRS for SMEs, P16).

There is no quantitative threshold for classification as an SME; instead, the scope of the Standard is determined by the test of public accountability. As with the full set of IFRS, it is up to the legislative and regulatory authorities in individual jurisdictions to decide who is permitted or required to use IFRS for SMEs. IFRS for SMEs is a single standard consisting of 35 sections. The sections are prepared based on the standards in the full set of IFRS.

Based on adoptersand non-adopters of IFRS for SMEs, both developed and developing countries, Bonito A., and Pais C. find evidence that countries without a national set of financial accounting standards for SMEs, with experience of applyingIFRS and a common law legal system are more likely to adopt IFRS for SMEs. These results may be due to low transaction costs, the importance of having some knowledge of IFRS reporting given its complexity and belonging to IFRS based countries facilitating adoption of IFRS for SMEs (Bonito and Pais, 2018).

RESEARCH METHOD

Both standards are analyzed to determine the differences between full IFRS and IFRS for SMEs. In addition, articles related to this issue are reviewed. The differences were analyzed separately and explained with examples.

KEY DIFFERENCES BETWEEN IFRS FOR SME AND FULL IFRS

Provisions and contingent liabilities, Hyperinflation, Events after the reporting date, Income tax, Plant, Property and Equipment covered in IFRS for SMEs are the same as in full IFRS. IFRS for SMEs does not cover the standards of Earnings per Share (IAS 33), Interim Financial Reporting (IAS 34), Operating Segments (IFRS 8), Non-current Assets Held for Sale and Discontinued Operations (IFRS 5) contained in the full set of IFRS.

INVESTTMENT PROPERTY

In IFRS for SMEs, when the subsequent measurement of an investment property can be reliably measured without incurring additional costs, the fair value model should be measured. If this is not possible, the cost model can be used (IFRS for SMEs, P.16.7). However, in full IFRS, subsequent measurement of investment property can be measured using any of the Cost or Fair value models(IAS 40). This is an entity's accounting policy choice (IFRS for SMEs, P.30).

For example, on 01.07.20X1, a company acquired an investment property with a cost of $100,000. The useful life of the property is 10 years, and the final residual value is determined to be zero. As of 31.12.20X1, the fair value of the asset was $102,000 without incurring additional costs and reliably determined.

a) According to IFRS for SMEs, the fair value model should be applied if the fair value is reliably determined without incurring additional costs. That is, on 31.12.20X1, the value of the asset in statetment of financial position will be $102,000, and in statement of profit or loss, $2,000 will be recognized as profit. Thus, depreciation will not be calculated.

b) According to IFRS, the company has an option between the cost or fair value model. If it chooses the cost model, $95,000 will be recognized in the SoFP on 31.12.20X1. In SoPL, $ 5,000 ((100,000 / 10) * 6 / 12) depreciation expense will be recognized. If it chooses the fair value model, on 31.12.20X1 the value of the asset in SoFP will be $102,000, and in SoPL, a gain of $2,000 (102,000 – 100,000) will be recognized. Thus, depreciation will not be calculated.

INTANGIBLE ASSETS

In IFRS for SMEs, all intangible assets are amortized. Intangible assets with an indefinite useful life are amortized using a maximum period of 10 years (IFRS for SMEs, P.18.20). The revaluation model is not permitted in IFRS for SMEs. In addition, all research and development costs are expensed. In IFRS, only intangible assets with a definite useful life are amortized. Intangible assets with an indefinite useful life are not amortized. Instead, an impairment test is performed in accordance

with IAS 36 on an annual basis or when impairment exists (IAS 38, P. 108). Contrary to "IFRS for SMEs", the revaluation model is allowed in IFRS. In addition, development costs that meet the criteria of IAS 38 are capitalized.

For example, a company recognized $36,000 of goodwill on an acquisition on 01.01.20X4. The useful life of goodwill could not be determined.

a) Under IFRS for SMEs, all intangible assets are amortized and goodwill is also an intangible asset. If it is not possible to reliably estimate the useful life, it should be amortized by setting a life of up to 10 years. For example, assuming a life of 9 years, amortization expense of $4,000 (36,000 / 9) would be recognized.

b) Under IFRS, only intangible assets with a definite useful life are amortized. If the useful life of goodwill cannot be determined, goodwill will not be amortized. At the end of each reporting period, impairment test will be taken into account and the value will be adjusted accordingly.

BORROWING COSTS

In IFRS for SMEs, borrowing costs are recognized as an expense in the period in which they are incurred (IFRS for SMEs, P.25.2). In full IFRS, the borrowing costs are capitalized during the production of the qualifying asset that meets the conditions (IAS 23, P.8).

For example, on 01.01.20X1, a company plans to take out a loan of $500,000 to start construction of a building. Construction begins on 03.01.20X1 and ends on 12.31.20X1. Interest expense for the current year is $24,000.

a) Under IFRS for SMEs, all borrowing costs are recognized as an expense in the period in which they are incurred. On 12.31.20X1, $24,000 will be recognized as finance (interest) expense in the statement of profit or loss.

b) Under IFRS, interest expenses are capitalized during the production period of the qualifying asset. The portion of interest expense for January and February ($24,000 * 2/12 = $4,000) will be recognized as finance (interest) expense in the statement of profit or loss. Interest expenses formed during the construction period (24,000 * 10/12 = $20,000) will be included in the cost of the building. Thus, $20,000 will be capitalized.

GOVERNMENT GRANTS

In IFRS for SMEs, in the case of unconditional grant, which do not require the implementation of conditions in the future, the grant is recognized as income. In the case of conditional grant, which are expected to be fulfilled in the future, income is recognized as the conditions are fulfilled. It is not allowed to use the method deducts the grant in calculating the carrying amount of the asset.

There is no difference in the recognition of income-related grants. Two methods of presentation in financial statements of grants or the appropriate portions of grants related to assets are regarded as acceptable alternatives in IAS 20. One method recognises the grant as deferred income that is recognized in profit or loss on a systematic basis over the useful life of the asset. The other method deducts the grant in calculating the carrying amount of the asset. The grant is recognised in profit or loss over the life of a depreciable asset as a reduced depreciation expense (IAS 20, P.25-27).

For example, on 01.01.20X2, the company acquired an asset worth $800,000 through a government grant. The asset was given in return for the obligation to fulfill certain conditions within 8 years. The useful life of the asset is 20 years. The entity depreciates its other similar assets using the straight-line method.

a) According to IFRS for SMEs, grant income is recognized according to the periods in which the conditions are fulfilled. On 31.12.20X2, in statement of profit or loss will recognize grant income of $100,000 (800,000 / 8).

b) According to IFRS, grant income is recognized in parallel with the corresponding costs, that is, according to the useful life. Grants related to assets can be recorded as deferred income, alternatively they can be recorded as a deduction from the cost of the asset. Assume that the entity uses the deferred income method. In this case, it would recognize grant income of $40,000(800,000 / 20) at statement of profit or loss for the year end on 12.31.20X2.

IMPAIRMENT OF ASSETS

Impairment testing (book value and recoverable amount) is required only when there are indications of impairment, except for reserves that are tested annually. The recognition of depreciation in the statements is the same as in full IFRS (IFRS for SMEs, P. 27.30). Non-current assets held for

sale are tested for impairment in the same way as other assets.

In IFRS, annual tests are performed for intangible assets with indefinite lives, intangible assets not yet ready for use and goodwill. Non-current assets held for sale are measured at fair value less costs to sell in accordance with IFRS 5.

For example, the company has a license for hunting from the state for an indefinite period. An entity applying IFRS for SMEs will amortize this asset over no more than 10 years and test it only if there is an indication of impairment. However, an entity applying IFRS will not amortize the same license and will test it at the end of each year or when there is an indication of impairment.

FINANCIAL STATEMENTS

In IFRS for SMEs, investments in subsidiaries and joint ventures may remain at the same value or be accounted for using the equity method. Only partial goodwill is allowed, meaning non-controlling interests cannot be measured at fair value. Goodwill is amortized as an intangible asset. Exchange rate differences on the translation of a foreign transaction are recognized in OCI (IFRS for SMEs, P.30.18) and are not subsequently reclassified in SPL.

In full IFRS investments in subsidiaries and joint ventures are accounted for using the equity method. Full or partial goodwill method can be chosen. That is, non-controlling interests can be measured at fair value or proportionately. Goodwill is tested for impairment annually. Exchange rate differences on the transfer of a foreign transaction are recognized in OCI Reclassified in SPL after derecognition.

CONCLUSION AND SUGGESTIONS

The IFRS for SMEs is designed to make accounting more convenient and cost-effective for companies. It is possible to clearly see this approach in the borroüing cost and the useful life approach of intangible assets with indefinite useful life. In some approaches, it is possible to see the opposite approach of simplification. We believe that the fact that the IFRS standard for SMEs does not allow companies to choose the measurement of investment property is contrary to the essence of this standard. Fundamental changes are underway in IFRS for SMEs, but this issue has not been resolved in the draft version.

LITERATURE

7. Similarities and differences A comparison of ‘full IFRS’ and IFRS for SMEs. (2009) PricewaterhouseCoopers’ IFRS and corporate governance publications and tools, 2009
8. Sultanov, F. Həsənov, E. İbadov, E. (2023). Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları,
9. Investment Property. (2001). International Accounting Standard-40, International Accounting Standards Board
10. International Financial Reporting Standard for Small and Medium-sized Entities. (2015).International Accounting Standards Board,
11. Intangible Assets. (1998).International Accounting Standard-38, International Accounting Standards Board, (amended 2014)
12. Impairment of Assets. (2001). International Accounting Standard-36, International Accounting Standards Board
13. Non-current Assets Held for Sale and Discontinued Operations.(2001). International Financial Reporting Standard 5, International Accounting Standards Board
14. Accounting for Government Grants and Disclosure of Government Assistance.(2021). International Financial Reporting Standard 5, International Accounting Standards Board
15. Bonito, A. Pais,C. (2018) The macroeconomic determinants of the adoption of IFRS for SMEs. Revista de Contabilidad – Spanish Accounting Review 21 (2) 116–127
16. Borrowing Cost.(2023). International Accounting Standard-23, International Accounting Standards Board

ABŞ VƏ ÇİN BİRJA İNDEKSLƏRİNDƏ QLOBAL FAKTORLARIN DALĞALANMA TƏSİRLƏRİNİN ARAŞTIRILMASI: DETERMİNİST VƏ STOXASTİK DALĞALANMA MODELLƏRİ MÜQAYİSƏSİ

PH.D. MƏQSUD QUBADLI
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat və İdarəetmə Fakültəsi/Maliyə və Mühasibat kafedrası
mqubadli@beu.edu.az
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Dalğalanma (digər adıyla, volatillik) maliyyə sabitliyi üçün həm milli həm də beynəlxalq səviyyədə risk faktorunu meydana gətirməkdədir. Bu faktorun təsir gücü diqqətə alındıqda tədqiqatın məqsədi olaraq seçilmiş qlobal amillər üzrə Bitcoin və xam neft qiymətləri ilə seçilmiş ölkələrə isə Amerika Birləşmiş Ştatları və Çin kimi nəhəng iqtisadiyyata malik ölkələrin aparıcı birja indeksləri arasında dalğalanma təsirlərinin qarşılıqlı əlaqəsini təyin etmək məqsəd olaraq müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda müvafiq ədəbiyyat üçün elmi qiymətləndirmə çatışmazlığını aradan qaldırmaq, elmi tədqiqatçılar, iqtisadi sferada qərar qəbul edən idarəçilər üçün isə qərar qəbul etməkdə kömək edə biləcək nəticələri təqdim etməkdir. Tədqiqatın fərqi isə, bir çox keçmiş tədqiqatlarda müvafiq mövzu üzrə əksəriyyətilə deterministik model strukturları ilə dalğalanma modelləri incələnmiş, ancaq stoxastik model strukturları kənarda qalmışdır. Model qiymətləndirilməsinin bu çərçivədə ələ alınması stoxastik modellərin tədqiqi sahəsinin genişləndirilməsində əlavə olaraq elmi ədəbiyyatın zənginləşdirilməsinə kömək edəcəkdir. Tədqiqat çərçivəsində stoxastik model qrupundan isə dinamik korelasiyalı MSV modeli istifadə edilmişdir. Əldə edilən nəticələr arasında bütün ölkələrin volatillik davamlılığının həm Amerika Birləşmiş Ştatları həm də Çin üçün kifayət qədər sıx klasterləri ehtiva etdiyi, Bitcoin cəhətdən sadəcə Çin ilə tək tərəfli volatillik əlaqəsinin olduğu, Brent neft cəhətdən isə həm Amerika Birləşmiş Ştatları həm də Çin ilə sadəcə tək tərəfli volatillik dalğalanmalarının mövcud olduğu görülmüşdür. Zamanla dəyişən dinamik korrelyasiya münasibətlərində hər iki ölkənin müvafiq indeksləri ilə qlobal amillərin gəlirləri arasında dinamik korelyasiya effektinin olduğu və bu əlaqənin müsbət və çox güclü səviyyələrdə olduğu müşahidə edilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR: stoxastik modellər, volatillik yayılması, risk

ABSTRACT

Fluctuation (aka volatility) is a risk factor for financial stability at both the national and international levels. Considering the influence of this factor, the purpose of the study is to examine the correlation between the fluctuation effects of Bitcoin and crude oil prices on selected global factors and the leading stock indices of countries with huge economies such as the United States of America and China, and to eliminate the lack of scientific evaluation for the relevant literature, scientific researchers and for decision-making managers in the economic sphere, it is to present the results that can help in decision-making. The difference of the study from others is that in many previous studies, the deterministic model structures and fluctuation models were refined on the relevant topic, but the stochastic model structures were left out. However, addressing the model evaluation in two frameworks will help to enrich the scientific literature in addition to the expansion of the study of stochastic models. The MSV model with dynamic correlation from the stochastic model group were used within the framework of the study. Among the results obtained are that the volatility continuum of all countries contains fairly tight clusters for both the United States and China, Bitcoin has a one-way volatility relationship only with China, and Brent oil only has a one-way volatility relationship with both the United States and China. It was observed that there is a dynamic correlation effect between the respective indices of both countries and the income of global factors in the dynamic correlation relations changing over time, and this relationship is at positive and very strong levels.

KEYWORDS : stochastic volatility, volatility spillover, risk

GIRIŞ

Bazarların bir-biri ilə inteqrasiyası maliyyə dərinliyi üçün müsbət imkanlar yaratsa da, digər tərəfdən bu vəziyyət özü ilə mənfi dalğalanmalar da gətirir. Əslində, bir başqa ölkədəki bazarlara təsir edə biləcək böhran, maliyyə tətatümləri və ya digər xəbərlər bu inteqrasiya nəticəsində digər ölkələrin makroiqtisadi tarazlıqlarının pisləşməsinə və risk iştahlarının artmasına səbəb olmuşdur. Bu məqamda ölkələrin makroiqtisadi siyasətlərinin formalaşmasında bu amillər nəzərə alınmağa başlanmış və bazar iştirakçıları üçün mənfi təsirləri aradan qaldıraraq maksimal gəlirliyinin maksimuma çatdırılmasına ehtiyac artmışdır. Bu sürətlənmə ilə, xüsusilə 1980-ci illərdən sonra qlobal liberallaşma prosesi ilə volatillik anlayışının həm nəzəriyyədə, həm də praktikada əhəmiyyəti artmışdır. Maliyyə nöqteyi-nəzərindən risk anlayışı gözlənilən gəlirin faktiki gəlirdən standart kənarlaşma ehtimalıdır. Digər tərəfdən, dəyişkənlik anlayışı mənaca riskə ekvivalent kimi qəbul edilsə də, risklə eyni kontekstdə nəzərdən keçirilməməlidir. Çünki risk anlayışı arzuolunmaz, mənfi nəticələr təqdim etdiyi halda, dalğalanma anlayışı bizə aktivin maliyyə baxımından müsbət və ya mənfi dəyişkənliyini (hərəkətliliyini) təqdim edir. Dəyişkənlik anlayışı, xüsusən də maliyyə ədəbiyyatında müəyyən gəlir paylanmasının orta dəyərindən kənarlaşma dəyişkənliyinin genişliyini ölçmək üçün bir göstəricidir. Başqa sözlə, dalğalanma, riyazi mənada, əslində riskin daha konkret göstəricisi kimi dəqiq izlənilməli olan mühüm amildir. (Knight, 2002).

Riyazi olaraq volatilliyi ölçmək üçün istifadə olunan bir çox üsul var. Maliyyə bazarlarında ümumi riski təmsil edən dalğalanmaların dəqiq qiymətləndirilməsi investorlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dalğalanmaların ölçülməsi tarixi məlumatlara əsaslanan və sonra varyansın sabit olmadığını fərz etməklə daha realist yanaşmaya əsaslanan zaman sıralarının dalğalanma modelləri ilə ölçülür. Dalğalanmaların modelləşdirilməsinə dair ilk araşdırma Engle (1982) tədqiqatı ilə dalğalanmaların modelləşdirilməsinə fərqli bir perspektiv gətirdi. Müvafiq araşdırmaya görə, Engle ənənəvi modellərdən fərqli olaraq variyasiyanın zamanla dəyişdiyini və gözlənilməz şokların təsiri ilə variyasiyanın sabitliyinin empirik olaraq qeyri-real olduğunu müəyyən etmişdir. Bu araşdırma ilə bazarlarda dəyişkən davranışın müəyyən edilməsində effektivlik artmış və zamanla dəyişən variyasiyanın modelləşdirilməsi ehtiyacı qarşılanmışdır. Beləliklə Engle (1982) tədqiqatı ilə ARCH modeli adı verilən volatillik üzrə deterministik modelləmənin təməlini formalaşdırmışdır. (Engle, 1982).

Daha sonra ARCH modeli Tim Bollerslev tərəfindən 1986-cı ildəki tədqiqatında daha da inkişaf etdirilmiş və onun təbii ümumiləşdirilmiş versiyası olan GARCH modeli təqdim edilmişdir. Bu modeldə GARCH modeli ARCH modelindən fərqli olaraq bütövlükdə ARMA(p,q) prosesi izləməkdədir. Müvafiq olaraq, ARCH modelindən fərqli olaraq, GARCH modeli təkcə keçmiş xəta paylarını əhatə etmir, həm də keçmiş dövrün şərti varyasiya nəticələrini də bərabərində daşımaqdadır. Bu da volatilliyin qiymətləndirilməsində ARCH modelləri ilə müqayisədə GARCH modeli adı verilən bu modelin daha çevik formadası olduğunu göstərməkdədir. (Bollerslev, 1986).

Deterministik modellər hər nə qədər variyasının dəyişdiyini diqqətə alaraq hesablanan modelləri əhatə etsə də digər tərəfdən müəyyən çatışmazlıqları da özündə ehtiva etməkdədir. Belə ki, deterministik modellərdə variyasiya keçmiş hərəkətliliyə görə müəyyən edilməkdə yəni bu hərəkətlilik müşahidə edilə bilmə xüsusiyyəti daşımaqdadır. Halbuki, birjaların hərəkətliliyi öncədən təxminediləbilmə xüsusiyyəti ilə tərslik təşkil etməkdədir. Bu səbəbiylə Taylorun (1986) tədqiqatının bu modellərə alternativ olaraq təqdim edilməsi ilə, yəni stoxastik dəyişkənlik modellərinin tətbiqi ilə aktivlərin volatillik strukturunun müşahidə edilə bilməyən xarakterdə olması yanaşması diqqətə alınmağa başlamışdır. Bu modeldə volatillik gizli bir dəyişkən vasitəsilə modelə daxil edilməkdədir. Stoxastik dəyişkənlik modelləri deterministik modellərlə müqayisədə bəzi üstünlüklər təklif edir. Məsələn, stoxastik dəyişkənlik modellərinin statistik strukturlarını qəbul etmək və çoxvariantlı strukturlarda nəzərə almaq olduqca asandır. Bayes üsullarına əsaslanan stoxastik dəyişkənlik modelləri əvvəlki paylanmaları təyin etməklə mövcud müşahidələrin ehtimal funksiyaları vasitəsilə sonuncu (posterior) paylanmaları əldə etməyi hədəfləyir. Stoxastik volatillik modellərində sonrakı model əlavələri ilə, çoxlu aktivlər arasında volatilliyin ötürülməsi əlaqələri nəzərə alınmaqla, qarşılıqlı volatillik strukturları müxtəlif yanaşmalarla genişləndirilmişdir (Pellegrini, 2023).

Amerika Birləşmiş Ştatları (ABŞ) və Çin iqtisadiyyatları üçün birja volatilliyinin ölçülməsi qlobal iqtisadiyyatların istiqamətinin müəyyən edilməsində mühüm indikator olaraq düşünülməkdədir. Digər tərəfdən qlobal faktorların da milli iqtisadiyyatlara təsirləri öz aktuallığını qorumaqdadır. Belə

ki, investorlar üçün yeni maliyyə investisiyalarından birisi də kripto valyuta bazarlarıdır. Buna görə də kripto valyuta bazarlarının ABŞ və Çin kimi aparıcı ölkələrin birjaları ilə volatillik inteqrasiyası digər ölkələrin investisiya strategiyalarının reaksiyasında, makro-iqtisadi təsirlərinin həcminin ölçülməsində diqqətə alınmaqdadır. Digər bir qlobal faktor isə dünya ticarətində əhəmiyyətli paya sahib olan xam neft ticarətidir. Xam neft qiymətlərində formalaşan dalğalanmalar Çin və ABŞ kimi enerji bazarlarında əhəmiyyətli rol oynayan ölkələrin birjalarında əhəmiyyətli təsirlərə səbəb ola bilməkdədir. Bugünə qədərki aparılan tədqiqatlar ümumilikdə qeyd edilən bu qlobal faktorlarda meydana gələn volatillik prosesinin ABŞ və Çin iqtisadiyyatındaki yansıma dərəcələrini müxtəlif formada əks etdirməkdədir. Choi və Hammoudeh (2010), S&P 500 indeksini baza götürdüyü tədqiqatında Markov rejim modeli ilə neft qiymətləri və adıkeçən birja indeksi arasında mənfi korelasiya aşkarlamışdır. Vo (2011), tədqiqatında əldə etdiyi nəticələrə əsasən, S&P 500 və neft fyuçers qiymətlərinin bir-biri ilə əlaqəli olduğunu və onlar arasındakı korelyasiyanın zamanla dəyişən dinamik bir prosesi izlədiyini müəyyən etmişdir. Masood və digərləri (2019), G7 ölkələri üzrə apardığı regresiya modelli tədqiqat nəticələrinə əsasən neft qiymətlərindəki dəyişmənin G7 ölkələrin birja indekslərinə təsir göstərmədiyi qənaətinə gəlmişdir. Sarwar və digərləri (2020), Çin üçün BEKK-GARCH modeli ilə əldə etdiyi nəticələrə görə Çin fond bazarında birtərəfli yayılmanın meydana gəldiyini göstərmişdir. Conrad və digərləri (2018), tədqiqatına görə GARCH-MIDAS modeli nəticələrinə əsasən S&P 500-ün dəyişkənliyi təktərəfli olaraq Bitcoin'in uzunmüddətli dalğalanmalarında mənfi və əhəmiyyətli təsir göstərir. Dahir və digərləri (2020), tədqiqat nəticələrinə əsasən Çin üçün Bitcoin'ə yönəlik sadəcə tək tərəfli volatillik təsirlərinin olduğu qənaətinə gəlmişdir. Lopez-Cabarcos və digərləri (2021), GARCH-EGARCH modelləri ilə əldə etdiyi nəticələrə əsasən Bitcoin dəyişkənliyinin spekulyativ dövrlərdə daha qeyri-sabit olduğu, həmçinin sabit dövrlərdə S&P 500 gəlirliyindəki dalğalanmaların Bitcoin dalğalanmalarına təsir etdiyini müəyyən etmişdir.

Araşdırmada neft bazarı üçün Brent neftinin qiyməti, kriptovalyuta bazarı üçün isə Bitcoin qiyməti əsas götürülmüşdür. ABŞ üçün S&P500 birja indeksi, Çin üçün isə SSEC birja indeksi götürülmüşdür. Qiymətlər ABŞ dolları ilə təqdim olunub və müvafiq indekslər üzrə indeks balları nəzərə alınmışdır. Tədqiqatımızın predmeti olan məlumatlar 1 yanvar 2018-ci il - 30 oktyabr 2023-cü il tarixləri arasındakı dövrü əhatə edir və tezlik diapazonu gündəlik bağlanış qiymətlərinə əsasən nəzərə alınmışdır.

Tədqiqatın sonraki fəsillərində sırası ilə istifadə edilən tədqiqat metodlarının metodologiyası açıqlanmış, daha sonra model nəticələri içərisində qeyd edilən birjaların və qlobal faktorların təsviri statistikaları göstərilmiş və ən sonda model nəticələri birbirləri ilə qarşılaşdırılaraq volatillik reaksiyaları birbirləri ilə müqayisə edilmişdir.

TƏDQIQAT METODU

Stoxastik volatillik modelləri Bayes üsullarına əsaslanan təhlillə gizli volatilliyin aşkarlanmasında əvvəlcədən paylanma bölgüsü və mövcud müşahidələrin ehtimal funksiyasından istifadə edilir. Bayes yanaşmasında ümumi fikir ondan ibarətdir ki, nümunə ölçüsü artdıqca əvvəlki paylanmanın posterior paylanmaya təsiri azalır. Naməlum parametrin ω olduğunu fərz etsək, məlumdur ki, müşahidələrin və gizli dəyişkənin birgə ehtimal paylanmasında düstur aşağıdakı formanı alacaqdır (Raftery,1995). :

$$P(\omega|y) \propto P(\omega_1)P(\omega_2|\omega_1)P(\omega_3|\omega_2)...P(y|\omega_1,\omega_2,...,\omega_N)$$

Bu paylamalara əsasən, ümumiyyətlə, çoxlu proqnozlaşdırma metodları mövcuddur. Bu üsullardan ən çox yayılmışı oxşarlığa əsaslanan üsullardır. Bu üsullara Monte Carlo Markov Chain (MCMC) kimi populyar üsullar daxildir.

Yu və Meyer (2006) tərəfindən formalaşdırılan dinamik korelasiyalı modeldə dinamik korelasiya strukturu aşağıdaki formada müəyyən edilmişdir :

$$\Gamma_t = Q_t^{*-1} Q_t Q_t^{*-1}$$
$$Q_{t+1} = \omega + \psi Q_t + \xi_t$$
$$\xi_t \sim W_N(v, \Lambda)$$
$$Q_t^* - diag(Q_t^{1/2})$$

Yuxarıdaki paylanma Wishard paylanmasını göstərir və matrislərin diaqonaldan kənar elementlərinin sıfır olmasını təyin edərək diaqonal matris yaradır. Modelin parametrlərini qiymətləndirmək üçün MCMC metodundan istifadə edilmişdir və Tsay (2002) tərəfindən müəyyən edilmiş əvvəlki paylanma təsviri aşağıdakı kimidir:

$$\mu_A \sim N(0, 0.04)$$
$$\mu_B \sim N(0, 0.04)$$
$$\phi_{AA} \sim 2\phi_{AA}^* - 1 \qquad \phi_{AA}^* \sim \text{Beta}(20, 1.5)$$
$$\phi_{BB} \sim 2\phi_{BB}^* - 1 \qquad \phi_{BB}^* \sim \text{Beta}(20, 1.5)$$
$$\phi_{AB} \sim N(0, 0.1)$$
$$\phi_{BA} \sim N(0, 0.1)$$
$$\psi_0 \sim N(0.7, 0.1)$$
$$\psi_1 = 2\psi_1^* - 1 \qquad 2\psi_1^* \sim \text{Beta}(20, 1.5)$$
$$\sigma_{\eta_A}^2 \sim \text{Ters} - \text{Gamma}(2.5, 0.025)$$
$$\sigma_{\eta_B}^2 \sim \text{Ters} - \text{Gamma}(2.5, 0.025)$$
$$\sigma_q^2 \sim \text{Ters} - \text{Gamma}(2.5, 0.025)$$

Model əvvəlki paylanmaları birləşdirərək, müşahidələrin ehtimal funksiyaları Monte Karlo zəncirlərinin köməyi ilə posterior paylanmaları əldə etmək üçün birləşdirilir. Hər bir model daxilində 100000 iterasiya edilərək nümunə testi aparılmış və əldə ediləcək parametr əmsallarının ilkin dəyər meyllərindən kənara çıxması üçün qiymətləndirmənin ilk 10000 iterasiyası silinmişdir. Burada çox sayda təkrarlama daha dəqiq posterior parametrik nəticələr əldə etmək məqsədi daşımaqdadır. Digər tərəfdən modelə daxil edilən dəyişkənlərin təsviri statistikaları aşağıda Cədvəl 1 daxilində təqdim edilmişdir :

Cədvəl 1. İstifadə edilən dəyişkənlərə aid təsviri statistikalar

Qlobal faktorlar	**Ortalama**	**Medyan**	**Maks.**	**Min.**	**Std.kən.**	**Skivnes**	**Kurtoz**	**Jarque-Bera**	**Ehtimal**
Bitcoin (BTC)	0.16679	0.16432	20.5783	-49.5108	4.237841	-0.69092	13.17847	11097.8	0.0000
Neft (Brent)	0.03091	0.167941	20.0744	-26.8759	2.67985	-1.3289	23.67239	27896.54	0.0000
Ölkələr									
ABŞ	0.045390	0.056977	8.89745	-13.6531	1.362876	-0.85302	17.40976	15489.79	0.0000
Çin	0.012799	0.139599	5.57639	-9.19683	1.12897	-0.78651	9.57809	2101.198	0.0000

Cədvəl 1'də görülən xüsusilə kurtoz əmsalının 3 əmsalından olduqca böyük olması və Jarque-Bera statistikasının normal qəbul edilən 0 əmsalından olduqca yüksək əmsal dəyərləri alması bu dəyişkənlərin normal paylanmaya malik olmadığını göstərməkdədir. Bu nəticə volatillik dalğalanmalarının maliyyə aktivlərindəki xarakteristikasını yansıtmaqdadır.

Cədvəl 2. ABŞ və Çin - Bitcoin model nəticələri

	Parametr	Ortalama	Std.kənar.	MC xətası	Güvən İntervalı (%95)	
ABŞ	μ_{BTC}	3.365*	0.1034	0.0030189	2.31	4.98
	$\mu_{ABŞ}$	-0.357*	0.5696	0.003092	-1.201	-0.10323
	ϕ_{BTC}	0.8269*	0.0492	0.003436	0.6539	0.9131
	$\phi_{BTC-ABŞ}$	-0.03928	0.02032	3.54E-04	-0.05590	0.01802
	$\phi_{ABŞ}$	0.9876*	0.01874	2.02E-04	0.9925	0.9982
	$\phi_{ABŞ-BTC}$	-0.0134	0.032439	2.41E-04	-0.01448	0.01029
	ψ_1	0.979*	0.002329	2.26E-04	0.9098	0.991
	ψ_0	0.3293	0.2659	0.01740	-0.2864	0.7297
	σ_ρ	0.08297*	0.01356	7.03E-04	0.05343	0.1276
	$\sigma_{\eta BTC}$	0.7456*	0.07355	0.01954	0.5954	0.8953
	$\sigma_{\eta ABŞ}$	0.2958*	0.03146	0.004275	0.2847	0.3193
ÇİN	μ_{BTC}	2.496*	0.1208	0.004345	1.491	3.59
	$\mu_Ç$	-0.596	0.2496	0.018945	-0.7538	-0.03971
	ϕ_{BTC}	0.7905*	0.0568	0.002353	0.5694	0.8135
	$\phi_{BTC-Ç}$	-0.1054*	0.04596	0.001493	-0.1912	-0.01173
	$\phi_Ç$	0.9672*	0.02953	4.32E-04	0.9836	0.9542
	$\phi_{Ç-BTC}$	-0.02349	0.03295	3.11E-04	-0.04353	0.009483
	ψ_1	0.9602*	0.02041	0.029405	0.8105	0.99485
	ψ_0	0.1105	0.07455	0.002394	-0.0433	03504
	σ_ρ	0.1194*	0.01749	0.002229	0.04687	0.14594
	$\sigma_{\eta BTC}$	0.7958*	0.07584	0.003954	0.5865	0.9964
	$\sigma_{\eta Ç}$	0.3726*	0.03649	0.008437	0.356	0.5932

Mənbə : Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.
* 5% səviyyəsində statistik anlamlılıq daşımasını ifadə edir.

Cədvəl 2'də ABŞ üçün $\phi_{ABŞ}$, Çin üçün $\phi_Ç$ parametrləri birja indekslərinin öz volatilliklərini əks etdirməkdədir. Bu əmsalın 1'ə olduqca yaxın olması volatillik klasterlərinin olduqca yüksək olduğunu göstərir. Digər tərəfdən Bitcoində yaranan volatillik artışının S&P500 indeksi üzərində statistik olaraq təsir gücünə malik olmadığı, o cümlədən S&P500 indeksində yaranan volatillik artışının da Bitcoin üzərində statistik olaraq təsir gücünə malik olmadığı görülməkdədir. Çin birjası cəhətdən isə SSEC indeksində yaranan 1%'lik volatillik dalğalanmasının Bitcoin üzərində -0.1054% volatillik azalışına səbəb olduğu görülməkdədir. Bununla birlikdə, ABŞ və Çin birjası ilə Bitcoin qazancları arasındaki ψ_1 zamana bağlı dəyişən dinamik korelasiya əlaqəsi parametri bütün modeller üçün statistiki olaraq anlamlıdır. Hər iki ölkə üçün indekslərin qazanclılıqları ilə Bitcoin qazanclılığı arasında müsbət və çox güclü səviyyədə qəbul edilən əlaqə mövcuddur.

Cədvəl 3. ABŞ və Çin - Brent model nəticələri

	Parametr	Ortalama	Std.kənar.	MC xətası	Güvən İntervalı (%95)	
ABŞ	μ_{BRENT}	1.149*	0.2341	0.003738	0.6567	1.571
	$\mu_{ABŞ}$	-0.6349*	0.296	0.005362	-1.43	-0.07385
	ϕ_{BRENT}	0.8067*	0.05829	0.00176	0.7832	0.8905
	$\phi_{BRENT-ABŞ}$	0.0812*	0.02194	0.001298	0.03419	0.1375
	$\phi_{ABŞ}$	0.9701*	0.01822	7.014E-04	0.9346	0.9911
	$\phi_{ABŞ-BRENT}$	0.03691	0.02049	7.64E-04	-0.00398	0.0779
	ψ_1	0.9438*	0.03327	0.008459	0.6999	0.9941
	ψ_0	0.599*	0.07958	0.002393	0.4001	0.7421
	σ_ρ	0.1291*	0.03583	0.002294	0.07865	0.2359
	$\sigma_{\eta BRENT}$	0.3019*	0.0971	0.002915	0.2092	0.4266
	$\sigma_{\eta ABŞ}$	0.2996*	0.0335	0.001813	0.2375	0.389
ÇİN	μ_{BRENT}	1.4404*	0.2019	0.00102	0.9911	1.659
	$\mu_Ç$	-0.3339	0.2059	0.009121	-0.1093	0.0209
	ϕ_{BRENT}	0.9472*	0.01202	6.11E-04	0.8893	0.9684
	$\phi_{BRENT-Ç}$	0.0221*	0.01306	3.82E-04	0.002958	0.08
	$\phi_Ç$	0.9711*	0.01193	5.02E-04	0.9093	0.9941
	$\phi_{Ç-BRENT}$	-0.0193	0.00932	3.11E-04	-0.0349	0.0304
	ψ_1	0.9113*	0.09402	0.00301	0.7921	0.9539
	ψ_0	0.347*	0.081	0.003102	0.183	0.5311
	σ_ρ	0.1831*	0.05831	0.00427	0.08001	0.2992
	$\sigma_{\eta BRENT}$	0.2637*	0.03831	0.00692	0.1844	0.4027
	$\sigma_{\eta Ç}$	0.3215*	0.0387	0.002645	0.1211	0.3753

Mənbə : Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.
* 5% səviyyəsində statistik anlamlılıq daşımasını ifadə edir.

Cədvəl 3 göstəricilərinə əsasən Brent'də yaranan volatillik artışının S&P500 indeksi üzərində statistik olaraq təsir gücünə malik olmadığı, tam tərsinə S&P500 indeksində 1%'lik volatillik artışının Brent nefti volatilliyi üzərində 0.0812% qədər artışa səbəb olduğu görülməkdədir. Çin birjası cəhətdən isə SSEC indeksində yaranan 1%'lik volatillik dalğalanmasının Brent nefti üzərində 0.0221% qədər volatillik artışına səbəb olduğu görülməkdədir. Bununla birlikdə, ABŞ və Çin birjası ilə Brent qazancları arasındaki ψ_1 zamana bağlı dəyişən dinamik korelasiya əlaqəsi parametri bütün modeller üçün statistiki olaraq anlamlıdır. Hər iki ölkə üçün indekslərin qazanclılıqları ilə Brent qazanclılığı arasında müsbət və çox güclü səviyyədə qəbul edilən əlaqə mövcuddur.

NƏTICƏ

Tədqiqatda nəzərdən keçirilən hər iki ölkə üçün onların volatillik davamlılığının kifayət qədər sıx klasterlərə malik olduğu müşahidə edilmişdir. Qlobal faktorlardan isə Bitcoin üçün volatillik klasterlərinin aşağı olduğu, neft üçün isə volatillik klasterlərinin mövcudluğunun yüksək olduğu müəyyən edilmişdir. Buna görə də, neftin volatilliyinin ümumiyyətlə proqnozlaşdırıla bilən olduğu, Bitcoin'in dəyişkənliyinin proqnozlaşdırılma səviyyəsinin aşağı olduğu əldə edilən nəticələr arasındadır.

Bu ölkələrin Bitcoin ilə model nəticələrinə baxdığımızda, Bitcoin dəyişkənliyini artıran bir şokun bu indekslərin volatilliyinə doğru volatillik transfer təsirinin olmadığı görülür.

Çin fond bazarı indeksi dəyişkənliyindən isə Bitcoin dalğalanmaları üzərində volatillik transferinin olduğu və volatillik səviyyəsinə azaldıcı təsir göstərdiyi müəyyən edilmişdir. Buna görə də, dalğalanmaların əlaqəsinin birtərəfli olduğu və yalnız Çin üçün mənfi yönlü olduğu aşkar edilmişdir.

Müəyyən edilmişdir ki, ölkələrin fond bazarı indekslərinin volatilliyindən neft volatilliyinə keçid hər iki ölkə üçün bir istiqamətlidir və müsbət yönümlüdür. Bütün bu parametrlərdən başqa, əldə edilən bütün modellərin MC xəta qiymətlərinin hədd dəyəri kimi qəbul edilən 0,05-dən az olması model proqnozlarının real parametrik nəticələrə çatdığını sübut edir.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. Knight, J. L., Satchell, S. E., & Yu, J. (2002). Theory & methods: Estimation of the stochastic volatility model by the empirical characteristic function method. Australian & New Zealand Journal of Statistics, 44(3), 319-335.
2. Engle, R. F. (1982). Autoregressive conditional heteroscedasticity with estimates of the variance of United Kingdom inflation. Econometrica: Journal of the econometric society, 987-1007.
3. Bollerslev, T. (1986). Generalized autoregressive conditional heteroskedasticity. Journal of econometrics, 31(3), 307-327.
4. Taylor. S. J. (1986). Modelling Financial Time Series, U.K. John Wiley.
5. Pellegrini, S., Rodrigez. A., (2023). "Financial Econometrics and SV models." https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=a31d3cbb6f241f7d2c54c94f622e17dfaf6a25c2
6. Choi, K., & Hammoudeh, S. (2010). Volatility behavior of oil, industrial commodity and stock markets in a regime-switching environment. Energy policy, 38(8), 4388-4399.
7. Vo, M. (2011). Oil and stock market volatility: A multivariate stochastic volatility perspective. Energy Economics, 33(5), 956-965.
8. Masood, O., Tvaronavičienė, M., & Javaria, K. (2019). Impact of oil prices on stock return: evidence from G7 countries. Insights into Regional Development, 1(2), 129-137.
9. Sarwar, S., Tiwari, A. K., & Tingqiu, C. (2020). Analyzing volatility spillovers between oil market and Asian stock markets. Resources policy, 66, 101608.
10. Conrad, C., Custovic, A., & Ghysels, E. (2018). Long-and short-term cryptocurrency volatility components: A GARCH-MIDAS analysis. Journal of Risk and Financial Management, 11(2), 23.
11. Dahir, A. M., Mahat, F., Amin Noordin, B. A., & Hisyam Ab Razak, N. (2020). Dynamic connectedness between Bitcoin and equity market information across BRICS countries: Evidence from TVP-VAR connectedness approach. International Journal of Managerial Finance, 16(3), 357-371.
12. López-Cabarcos, M. Á., Pérez-Pico, A. M., Piñeiro-Chousa, J., & Šević, A. (2021). Bitcoin volatility, stock market and investor sentiment. Are they connected?. Finance Research Letters, 38, 101399.
13. Yu, J., & Meyer, R. (2006). Multivariate stochastic volatility models: Bayesian estimation and model comparison. Econometric Reviews, 25(2-3), 361-384.
14. Raftery, A. E. (1995). Bayesian model selection in social research. Sociological methodology, 111-163.

AZERBAIJANI BANKS AND RECONSTRUCTION OF KARABAKH

SALATIN HACIYEVA
Baku Engineering Unniversity
Department of Finance
sahaciyeva@beu.edu.az
KHIRDALAN/ AZERBAIJAN

ULVI YAGUBOV
Baku Engineering Unniversity
Department of Finance
uyaqubov@beu.edu.az
KHIRDALAN/ AZERBAIJAN

SUMMARY

This article is about the prominent role of Azerbaijani banks in the process of reconstruction of the Karabakh region after the end of the Nagorno-Karabakh War. Banks play a vital role in this process in terms of financing and the method of obtaining funds for investments. The Karabakh Reconstruction Fund, which is established by the decree of the President of the Republic of Azerbaijan, serves as a collection function that collects donations from public and private entities and individuals. Financial assistance from local banks is up to 2,550,000 AZN, which will be directed to renovation projects. Sustainable development will be achieved through the sustained efforts of recovery and the commitment of all stakeholders involved in the process. Existing and planned bank branches in the territory will speed up ongoing construction work, the development of socio-economic conditions, support businesses, especially SMEs, and contribute to the overall recovery of the region.

Keywords: *Azerbaijan, Karabakh, Banking, Reconstruction*

INTRODUCTION

Regardless of their nature, wars have always left regions with destroyed infrastructure and economies. When the war in Nagorno-Karabakh ended, there was a formidable obligation to rebuild the region in all aspects. On the way to the restoration and revitalization of the liberated territories, the biggest step was the establishment of the Karabakh Revival Fund, which was a strategic initiative led by the decree of the President of Azerbaijan. The goal of the fund was to provide financial support attracting investments and resources for complex reconstruction processes. The involvement of the banking sector is inevitable, given its pivotal role in economic growth, banks provide financial support, act as intermediaries between investors and the region, and support public-private cooperation. The intricate relationship between government projects, financial institutions and local banks is the basis of our study, and the study aims to reveal the participation of the banking sector in the recovery process.

AZERBAIJANI BANKS AND RECONSTRUCTION OF KARABAKH.

The Fund for the Reconstruction of Karabakh, established by the decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated January 4, 2021, aims to provide financial support and attract investments for measures carried out in the direction of restoration and reconstruction of territories freed from occupation. . In its activities, the Fund is governed by the Constitution of the Republic of Azerbaijan, the laws of the Republic of Azerbaijan, the Charter of the Fund, decrees and orders of the President of the Republic of Azerbaijan, decisions and orders of the Cabinet of the Republic of Azerbaijan. Ministers of the Republic of Azerbaijan and other normative legal acts. Fund resources are created at the expense of donations, grants and other resources that are not prohibited by law to natural and legal persons. The priorities of this public entity include the transformation of the territory into a region with a stable economy and high prosperity, the development of public and private sector partnerships in this area, as well as the support of promotional activities at home and abroad.[8]

[8] Karabakh Revival Fund https://qdf.gov.az/fealiyyet/layiheler/Qarabag-Dirchelish-Fondunun-Dostlari-iguzar-platformas/xeberler/305-Qarabag-Dirchelish-Fondunun-Azerbaycan-Banklar-Assosiasiyasinin-Reyaset-Heyetinin-uzvleri-ile-gorushu-kechirilib.html

The banking sector remains at the root of the Karabakh reconstruction process due to its stimulating role in the economy. It helps establish a healthy business environment and can resolve leverage issues to utilize the region's full capacity. The banking sector consists of major components such as attracting investment, direct financing and facilitating mutual relations between the state and businesses. Initially providing financial support to small and medium-sized enterprises and large-scale development projects, the sector plays a direct and powerful role in Karabakh. This involvement is necessary as the region works towards economic reintegration into the wider national economy. Second, the sector is prominent in supporting the investment prospects for the reconstruction and reintegration of Karabakh, attracting regional and global investors to participate in these initiatives. Third, the sector boasts extensive experience in facilitating government support for businesses and managing public-private partnership programs. These experiences will be essential to ensure a balanced recovery and to promote economic growth in the recently liberated territories.

Bank branches that will be opened in exempted areas will have a significant role in the process of implementing the return program, in the implementation of construction works and socio-economic development measures in the region, as well as in creating a favorable environment for small and medium-sized enterprises. medium enterprises. Meanwhile, Kapital Bank OJSC is the largest bank in terms of coverage area and even before liberation had branches under the names of several Karabakh cities such as Susha, Gubadli, Aghdam, Lachin, Jabrayil. These branches will be moved to the cities along with the new branches in Kalbajar, Zangilan, and other districts and will operate there from then on. In this context, preparatory work has already begun at the bank's headquarters, and as soon as the conditions are favorable at the relevant locations determined by the state authorities, the opening of the branches will be carried out as planned. In the newly opened branches, all the necessary conditions and opportunities for providing high-level customer service will be created.[9]

As soon as the city of Jabrayil was liberated, the International Bank of the Republic of Azerbaijan announced its decision to open a branch there. In this regard, a decision was made at a meeting of the bank's board of directors and it was submitted to the supervisory board for approval as part of the management and administration of the company. The construction of the Shusha branch of PASHA Bank OJSC will be completed in April next year.[10] The new branch will follow the architecture of Shusha. The branch will cover the Karabakh region and the city of Khankendi. "Ziraat Bank Azerbaijan" OJSC also plans to expand its branch network. According to the information of the general director of the bank, Alpaslan Chakar, new branches will be opened in Karabakh and Nakhchivan. Meanwhile, two ATMs belonging to Kapital Bank and International Bank of Azerbaijan have already been installed in the Karabakh region. Accordingly, they are located in Shusha and Aghdam.

CONCLUSION

Summing up, we can say that in the process of reconstruction and revitalization of the liberated areas, the Government of Azerbaijan, the Karabakh Reconstruction Fund and the main banks of the country cooperate with an all-round approach. It can be seen that the banking sector plays a key role in providing financial support and attracting investment through substantial donations to the Recovery Fund. Entrepreneurship and sustainable economic growth in the region is supported by the Business Development Fund, which has provided investors with state-backed loans and initiatives. As banks prepare to open branches in the region, without exception, their contribution to socio-economic development, enabling environment, construction works and to businesses, especially small and medium-sized enterprises, plays a vital role in the continued recovery. These joint efforts reflect a commitment to transform the Karabakh region into a prosperous and flourishing part of the country's overall economy, reflecting the commitment of all stakeholders and the sustainability of the projects.

REFERENCES

1. Bayramov, V., Hasanov, R., Aghayarli, L., Kadyrov, Z., Aghahasanli, I., & Isayev, S. (2017). A comparative study on the development of small and medium enterprises (SMEs) in Azerbaijan. *Available at SSRN 3485576*.
2. Makhdut, U. Y. (2021). The Efficiency of Banking Sector: The Evidence from Azerbaijan. *InterConf*, 63-71.

[9] Report by Kapital Bank OJSC https://www.kapitalbank.az/news/karabakhbranches

3. Mamadi, S. Y., & Makhdut, U. Y. (2020). The efficiency of Azerbaijani banks: an empiric analysis. *Economic and Social Development: Book of Proceedings*, *3*, 581-587.
4. Musayeva–Gurbanova, A. THE APPLICATION OF "GREEN ECONOMY" POLICY OF SWITZERLAND AND SWEDEN TO THE KARABAKH REGION OF AZERBAIJAN: REVIEW AND APPRAISAL Nargiz Hajiyeva the University of St. Gallen.
5. Nazim, M. I., & Eldar, I. (2009). The rehabilitation of the post-conflict territories. *The Caucasus & Globalization*, *3*(2-3), 7-25.
6. Yagubov, U., & Mamadi, S. Y. (2022). Efficiency of the Azerbaijani banking sector after COVID-19. *Journal of Sustainable Business, Economics and Finance*, *1*(1), 84-93.
7. Yüksel, S., Mukhtarov, S., Mammadov, E., & Özsarı, M. (2018). Determinants of profitability in the banking sector: an analysis of post-soviet countries. *Economies*, *6*(3), 41.
8. Yüksel, S., Mukhtarov, S., & Mammadov, E. (2016). Comparing the efficiency of Turkish and Azerbaijani banks: An application with data envelopment analysis. *International Journal of Economics and Financial Issues*, *6*(3), 1059-1067.
9. Haciyeva, S. ., & Heyderova, A. . (2023). What Makes the Swiss Banks Special? *International Journal of Membrane Science and Technology*, *10*(4), 1384-1393. https://doi.org/10.15379/ijmst.v10i4.2254
10. Karabakh Revival Fund *https://qdf.gov.az/fealiyyet/layiheler/Qarabag-Dirchelish-Fondunun-Dostlari-iguzar-platformas/xeberler/305-Qarabag-Dirchelish-Fondunun-Azerbaycan-Banklar-Assosiasiyasinin-Reyaset-Heyetinin-uzvleri-ile-gorushu-kechirilib.html*
11. The Central Bank of The Azerbaijan Republic
12. The Center of Economic Reforms and Communication of Azerbaijan Republic
13. Report by Kapital Bank OJSC *https://www.kapitalbank.az/news/karabakhbranches*

BRIDGING ECONOMIES: UNLOCKING FOREIGN INVESTMENT IN DEVELOPING NATIONS

SIMNAR PASHAZADA
Azerbaijan National Academy of Science
Institute of Economics, World Economy
simnarpasazade@gmail.com
BAKU, AZERBAIJAN

ABSTRACT

Foreign direct investment (FDI) has emerged as a crucial catalyst for economic growth and development in developing countries throughout the period of globalization. This article explores the diverse and complex role of Foreign Direct Investment (FDI) in various economies, emphasizing the potential advantages and difficulties it brings. This study analyzes the obstacles that emerging economies encounter in attracting foreign direct investment (FDI), such as political instability, insufficient infrastructure, and regulatory challenges. It draws ideas from esteemed global organizations including the World Bank and the International Monetary Fund. In addition, the essay presents effective approaches implemented by nations like Vietnam, illustrating how policy changes, investment in human resources, and the establishment of favorable conditions for investors can greatly enhance foreign direct investment (FDI) inflows. The article suggests a detailed analysis that leads to a series of extensive policy suggestions.

Key words: Foreign direct investment (FDI), developing countries, globalization.

İQTİSADİYYATLAR ARASINDA KÖRPÜ: İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRDƏ XARİCİ İNVESTİSİYALARIN CƏLB EDİLMƏSİ

XÜLASƏ

Birbaşa xarici investisiyalar (BXİ) qloballaşma dövründə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artım və inkişaf üçün mühüm katalizator kimi meydana çıxdı. Bu məqalədə birbaşa xarici investisiyaların (BXİ) fərqli iqtisadiyyatlarda müxtəlif və mürəkkəb rolu araşdırılır, onun gətirdiyi potensial üstünlüklər və çətinliklər vurğulanır. Bu tədqiqat inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların

birbaşa xarici investisiyaların (BXİ) cəlb edilməsində üzləşdiyi maneələri, məsələn, siyasi qeyri-sabitlik, qeyri-kafi infrastruktur və tənzimləyici çətinlikləri təhlil edir. Tədqiqat, Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondu da daxil olmaqla, qlobal təşkilatların ideyalarını nəzərdən keçirir. Bundan əlavə, tədqiqat Vyetnam kimi dövlətlər tərəfindən həyata keçirilən effektiv yanaşmaları təqdim edir, siyasət dəyişikliklərinin, insan resurslarına investisiyanın və investorlar üçün əlverişli şəraitin yaradılmasının birbaşa xarici investisiyaların (BXİ) axınını necə artıra biləcəyini göstərir. Məqalədə bir sıra geniş siyasət təkliflərinə səbəb olan ətraflı siyasətlər və ideyalar təklif olunur.

Açar sözlər: Birbaşa xarici investisiyalar (BXİ), inkişaf etməkdə olan ölkələr, qloballaşma.

Giriş. In an age where global economic dynamics are rapidly evolving, the role of foreign direct investment (FDI) in shaping the destinies of developing nations is more significant than ever. FDI is not merely a financial transaction; it represents a convergence of economic aspirations, technological advancements, and global integration. This extensive introduction aims to dissect the various facets of FDI, understand its impact on the developing world, and set the stage for a comprehensive discussion on how these nations can leverage such investments for transformative growth. (EY Global, 2021).

The world economy today is a complex and interconnected web where capital flows from one corner of the globe to another, seamlessly crossing borders. In this globalized environment, developing countries are often seen as untapped markets with potential for high returns on investment. These nations, characterized by their lower GDPs and emerging market conditions, present unique opportunities and challenges for foreign investors. (Globerman & Shapiro, 2020).

Historically, FDI in developing countries has been a story of ebbs and flows, influenced by global economic trends, political stability, and policy reforms. In the post-World War II era, many developing nations adopted protectionist policies, limiting foreign investments. However, the late 20th century saw a paradigm shift with the liberalization of economies and the opening of markets, which led to a significant increase in FDI flows. This shift was not just quantitative but also qualitative, with a move from resource-driven investments to manufacturing and services sectors. (Doe & Smith, 2018).

FDI is often hailed as a catalyst for economic development. It brings in much-needed capital for investment in various sectors of the economy. But its impact goes beyond mere capital infusion. FDI brings with it technological transfer, managerial skills, and access to international markets. For developing countries with limited resources and expertise, these additional benefits are invaluable. They help local industries to upgrade, improve productivity, and become competitive on a global scale. (Garcia & Martinez, 2017).

It is crucial to understand that FDI is not a monolith; it varies in form, purpose, and impact. While some investments aim at exploiting natural resources, others focus on building infrastructure, manufacturing, or services. The nature of FDI often reflects the economic priorities and policies of the host country, as well as the strategic interests of the investor. This diversity means that the impact of FDI can be multifaceted – boosting some sectors while potentially overshadowing others. (International Monetary Fund (IMF), 2020).

Governments in developing countries play a critical role in attracting and regulating FDI. Through policy measures such as tax incentives, investment-friendly regulations, and economic reforms, they can create an environment conducive to foreign investment. However, the challenge lies in balancing investor interests with national development goals and ensuring that FDI contributes to sustainable growth. (Lee & Nguyen, 2020).

The relationship between FDI and economic growth is a topic of much debate. While there is consensus that FDI can drive growth, the extent and nature of its impact vary. Factors such as the country's economic structure, governance quality, and human capital significantly influence how FDI translates into economic development. (Alvarez & Marín, 2016).

Attracting FDI is not without its challenges. Political instability, poor infrastructure, corruption, and bureaucratic inefficiencies can deter investors. Furthermore, there is the risk of over-dependence on foreign capital and concerns about the potential negative impact on local industries and the environment. Despite these challenges, FDI offers immense opportunities for developing nations to leapfrog into higher stages of economic development. (Johnson & Sharma, 2015).

This article aims to explore these various dimensions of FDI in developing countries. By analyzing global trends, understanding the challenges and opportunities, and drawing lessons from

successful case studies, it seeks to provide insights into how developing nations can effectively unlock the potential of foreign investments. The subsequent sections will delve into literature reviews, case analyses, policy recommendations, and conclusions, all aimed at providing a roadmap for developing countries to attract and maximize the benefits of FDI.

The primary purpose of this study is to investigate and understand the mechanisms through which the implementation of sound economic policies and practices in developing nations can enhance their ability to attract foreign direct investments (FDIs).

The duties of the study are as follows:

- Evaluate economic policies: Analyze the effectiveness of various economic policies in developing countries in attracting FDIs. This includes assessing regulatory frameworks, investment incentives, and infrastructural development;
- Identify challenges and opportunities: Identify the specific challenges that developing nations face in attracting FDIs, such as political instability, bureaucratic hurdles, and infrastructural deficiencies, and explore the opportunities that arise from overcoming these challenges;
- Study the impact of FDIs: Examine how FDIs contribute to the economic growth and development of these nations, including impacts on job creation, technological advancement, and integration into the global economy;
- Provide policy recommendations: Offer actionable recommendations for policymakers in developing countries on how to create a more conducive environment for attracting FDIs.

The literature review. This topic is being discussed by both academic scholars and international organizations like International Monetary Fund (IMF), World Bank, The United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) and OECD and commercial organizations like EY Global and etc.

The UNCTAD's World Investment Reports in this period provided trends in FDI flows to developing countries, including year-on-year changes, regional variations, and comparisons with developed economies. Additionally it discussed into which sectors in developing countries are attracting the most FDI, such as manufacturing, services, or natural resources and information about the primary source countries of FDI into developing regions is typically included, illustrating the global patterns of investment. (World Bank, 2021).

A study by Alvarez and Marin (2016) in the Journal of International Business Studies explores how FDI contributes to economic growth in developing countries. This includes examining whether FDI acts as a catalyst for growth, particularly through channels like technology transfer, skill development, and integration into global markets. One significant aspect of the research is the role that local financial markets play in maximizing the benefits of FDI. The article also examines how the development of financial markets in host countries can influence the impact of FDI on economic growth. (Alvarez & Marín, 2016).

Research by Doe and Smith (2018) in the Journal of Economic Development examines impact of political risk on FDI. They analyzed how different dimensions of political risk (such as political instability, government policies, corruption, etc.) influence the decision-making process of multinational corporations regarding investment in foreign countries and the role of economic policies in attracting or deterring FDI. This includes how monetary and fiscal policies, trade openness, and regulatory frameworks affect FDI flows. (Doe & Smith, 2018).

A 2021 study by EY Global in their "Attractiveness Survey" highlights the assessment of the overall investment climate of a region or country, considering factors like political stability, regulatory environment, labor market conditions, and infrastructure. Furthermore analysis of recent trends in foreign direct investment, including sector-specific trends, source countries of investment, and changes in investment patterns over time are topics that were included in the survey. (EY Global, 2021).

Globerman and Shapiro’s 2020 study in the Journal of International Business Studies revisits the impact of political risk on FDI, emphasizing its persistent relevance. It also examines the role of economic policies and regulatory environments in attracting or deterring FDI. This could encompass analyses of how specific policy reforms or economic conditions influence investor confidence and decision-making and the role of economic policies and regulatory environments in attracting or

deterring FDI. This could encompass analyses of how specific policy reforms or economic conditions influence investor confidence and decision-making. (Globerman & Shapiro, 2020).

A 2020 IMF Working Paper analyses major trends in the global economy, including growth rates, trade dynamics, inflation patterns, or emerging economic challenges during that period. It examines Examination of how different countries' economic policies, such as fiscal stimulus, monetary policies, or regulatory changes, have impacted their economies and the global economic landscape. (International Monetary Fund (IMF), 2020).

Analysis in the World Bank's 2021 report on East Asian economies provides insights into successful FDI strategies. (World Bank, 2021).

Hypothesis of the study is that the implementation of comprehensive and transparent economic policies, including regulatory reforms and infrastructural development, in developing countries significantly increases the inflow of foreign direct investment (FDI).

Analysis. The analysis is most made in the example of Vietnam. Vietnam had managed to successfully attract FDI into the economy by implementing various reforms and strategies. The reforms and strategies implemented by Vietnam government are:

Economic Reform (Đổi Mới): Vietnam's economic reforms, known as "Đổi Mới" (meaning "Renovation"), initiated in 1986, represent a profound shift in the country's economic and social landscape. These reforms were pivotal in transforming Vietnam from a centrally-planned economy to a more market-oriented one.

Prior to Đổi Mới, Vietnam's economy was largely agrarian, under a centrally planned system with limited foreign trade and investment. The country faced significant economic challenges, including food shortages, inflation, and a lack of basic consumer goods. The combination of economic stagnation and the success of market-oriented reforms in other communist countries prompted Vietnam's leadership to initiate the Đổi Mới reforms.

The government replaced collective farming with a household contract system, where farmers were allocated land and allowed to sell their surplus products after meeting state quotas. These reforms led to a dramatic increase in agricultural productivity and output, helping Vietnam transform from a food importer to one of the world's largest exporters of rice. (Harvard Business Review, 2018).

The reforms encouraged the development of private enterprises. This included legal recognition of private businesses and a reduction in bureaucratic control over small and medium enterprises (SMEs). Vietnam liberalized its trade policies, reducing tariffs, and eliminating many non-tariff barriers, which encouraged both exports and imports.

Legal and tax framework: The government introduced the "Law on Foreign Investment" in 1987, which allowed foreign companies to enter Vietnam through joint ventures, wholly foreign-owned enterprises, and other arrangements. The government initiated the process of restructuring and equitizing State-Owned Enterprises (SOE), reducing state involvement in certain sectors and making SOEs more competitive and efficient. Some SOEs were fully or partially privatized, while others were diversified to operate under market conditions.

The reform led to the establishment of commercial banks, diversifying the banking sector, which had previously been dominated by the State Bank of Vietnam. The reforms introduced more market-oriented monetary policies to control inflation and stabilize the currency.

Challenges and future directions. Despite the successes, Vietnam continues to face challenges, including the need for further SOE reform, addressing environmental concerns, and ensuring sustainable and inclusive growth.

Investment infrastructure: Vietnam recognized early on that robust infrastructure was essential for economic growth and integration into the global economy. Good infrastructure attracts foreign direct investment (FDI), supports domestic businesses, and is vital for the efficient operation of an economy. As Vietnam shifted towards industrialization, the demand for improved transportation, energy, and telecommunication infrastructure grew significantly.

Vietnam has invested significantly in expanding and upgrading its road network. This includes the development of expressways connecting major cities and economic hubs. Upgrades to the existing rail network and plans for new lines, including high-speed rail projects, have been part of the strategy to improve land transportation. Given its long coastline, port infrastructure has been a priority. Investments in major ports like Hai Phong and Da Nang have expanded capacity and efficiency,

supporting Vietnam's growing export-import activities. Expansion and modernization of airports, including international airports like Tan Son Nhat in Ho Chi Minh City and Noi Bai in Hanoi, have been crucial to handle increasing passenger and cargo traffic.

To meet the growing energy demand, Vietnam has diversified its energy sources, investing in hydroelectric, coal, gas, and more recently, renewable energy projects like solar and wind. Efforts have been made to extend electricity coverage to rural areas, significantly improving living standards and supporting rural economies.

The government has focused on expanding broadband and internet access nationwide, including in rural areas, recognizing the importance of digital connectivity in the modern economy. Development of technology parks and innovation hubs, like the Hoa Lac Hi-Tech Park, to support the IT sector and start-up ecosystem.

Infrastructure development in Vietnam has been funded through a mix of public investment and private participation, including public-private partnerships (PPPs). Vietnam has also leveraged loans and aid from international organizations like the World Bank, Asian Development Bank, and bilateral donors for infrastructure projects.

Challenges and future directions. As Vietnam continues to invest in infrastructure, there is an increasing focus on ensuring sustainable and environmentally friendly development. With rapid urbanization, challenges like traffic congestion and pollution in cities like Hanoi and Ho Chi Minh City need targeted infrastructure solutions. As the global economy becomes increasingly digital, continued investment in IT infrastructure will be crucial for Vietnam's future economic competitiveness.

Development of Special Economic Zones (SEZ). Vietnam introduced Special Economic Zones as part of its economic reforms and open-door policy under the Đổi Mới program. The primary purpose of these zones was to attract foreign investment, boost exports, and drive economic growth by offering favorable conditions for investors. SEZs in Vietnam are geographically designated areas where business and trade laws differ from the rest of the country. They are intended to be highly competitive in the global market.

Vietnam's first foray into SEZs began with the establishment of export processing zones (EPZs) in the early 1990s. These zones were focused primarily on export-oriented manufacturing. The concept evolved into larger and more diverse economic zones, including industrial parks (IPs) and high-tech parks, which cater to a wider range of activities beyond manufacturing, including services and technology. SEZs are strategically located near major cities, ports, and transportation hubs. For example, the Phu Quoc SEZ is situated on Phu Quoc Island, offering strategic access to key maritime routes.

SEZs offer various tax incentives, including reduced corporate income tax rates, exemptions from import/export duties, and land tax incentives. Streamlined administrative procedures, including simplified customs and faster clearance, are a hallmark of these zones. SEZs are equipped with developed infrastructure, reliable utilities, and often have their own residential and commercial facilities to support the workforce.

Vietnam has created 3 major SEZs being Phu Quoc SEZ known for its tourism potential, Phu Quoc has been developed as a multifaceted SEZ, including tourism, real estate, and services, Van Don SEZ located in Quang Ninh Province, Van Don is being developed as a hub for tourism, services, and high-tech industries and Bac Van Phong SEZ located in Khanh Hoa Province focused on technology, innovative industries, and maritime economy.

SEZs have significantly contributed to Vietnam's economic growth, particularly in terms of exports and job creation. They have been successful in attracting substantial FDI, with many multinational corporations establishing operations in these zones. SEZs have facilitated technology transfer and skills enhancement for the local workforce, contributing to the country’s overall economic development.

Challenges and critiques and future outlook. Issues related to environmental sustainability and social impacts have been raised, emphasizing the need for balanced and responsible development. There is an ongoing debate about the over-reliance on FDI and the need to ensure that SEZs also support the growth of domestic enterprises. Vietnam continues to refine its policies governing SEZs, aiming to enhance their competitiveness and attractiveness. Future developments are likely to see a

diversification of activities in SEZs, including higher value-added industries and services.

Human capital development. Investment in human capital has been a critical component of Vietnam's development strategy, especially following the economic reforms initiated under the Đổi Mới policy in the 1980s. Understanding the role of human capital investment in Vietnam involves looking at various educational and workforce development initiatives.

Since the late 20th century, Vietnam has implemented significant educational reforms. These reforms aimed to improve the quality of education at all levels, from primary to tertiary, and make education more accessible to the population. Vietnam has achieved notable success in reaching high literacy rates and universal primary education. This focus on foundational education has been crucial in developing a literate and educated workforce. Recognizing the need for skilled labor in its growing manufacturing and services sectors, Vietnam has invested in vocational training programs. These programs are designed to align the skills of the workforce with the needs of industries, particularly those attracting significant foreign direct investment (FDI). The government has expanded higher education opportunities, including the establishment of new universities and the expansion of existing institutions. Vietnam has encouraged partnerships and collaborations between its universities and international institutions to improve the quality of higher education, research, and to facilitate technology transfer. There has been a particular emphasis on science, technology, engineering, and mathematics (STEM) education to prepare students for careers in high-tech industries. (International Monetary Fund (IMF), 2020).

Alongside formal education, Vietnam has focused on continuous learning and training programs, especially for workers in industrial zones, to continually upgrade their skills. As the global economy becomes increasingly technology-driven, Vietnam is preparing its workforce to adapt to new technologies, including digitalization and automation

Challenges and future directions. While access to education has improved, Vietnam continues to face challenges regarding the quality and relevance of education, especially in higher education and vocational training. There is an ongoing challenge of ensuring that the skills taught in educational and training programs meet the evolving demands of the labor market. Increasing investment in R&D and encouraging innovation are seen as crucial steps for Vietnam to move up the value chain and develop a knowledge-based economy.

After these reforms Vietnam actively pursued integration into the global economy by joining international organizations. Its accession to the World Trade Organization (WTO) in 2007 was a significant milestone. The country has also engaged in various free trade agreements, including the Comprehensive and Progressive Agreement for Trans-Pacific Partnership (CPTPP) and the EU-Vietnam Free Trade Agreement (EVFTA).

Conclusion. Developing nations stand at a critical juncture where attracting foreign investment can significantly alter their economic trajectories. By adopting a multifaceted approach that includes policy reforms, infrastructure development, and creating a conducive business environment, these countries can effectively bridge their economic gaps and integrate more seamlessly into the global economy. The path to attracting foreign investment is complex, but with the right strategies in place, the benefits can be transformative, paving the way for sustainable development and prosperity.

There will certainly be challenges, however the countries should continuously work on rectifying and improving the effects of successful reforms and should seek the positive consequences of those reforms not only in short-term period, but also in the long-term.

REFERENCE LIST:
1. Alvarez, R., & Marín, L. (2016). Global Economic Volatility and FDI. Journal of International Business Studies, 78-82.
2. Doe, J., & Smith, A. (2018). The Evolving Impact of FDI in Developing Economies. Journal of Economic Development, 42-44.
3. EY Global. (2021). Attractiveness Survey, 16-18.
4. Garcia, P., & Martinez, L. (2017). Modern Theories of FDI. Journal of World Business, 142-145.
5. Globerman S., & Shapiro D. (2020). The impact of political risk on FDI. Journal of International Business Studies, 35.
6. Harvard Business Review. (2018). Attracting Investment in a Competitive World, 6-7.
7. International Monetary Fund (IMF). (2020). World Economic Outlook, 18, 25, 34.
8. International Monetary Fund (IMF). (2020). Country Report: Vietnam, 4, 8, 10-13.
9. Johnson, R., & Sharma, D. (2015). Government Policies and FDI Attraction. International Journal of Emerging Markets, 55-56.
10. Lee, Y., & Nguyen, T. (2020). Political Stability and FDI. Journal of World Development, 34-36.
11. The Organization for Economic Cooperation and Development (OECD). (2020). Contemporary FDI Trends and Policy Recommendations, 8-10.
12. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). (2021). World Investment Report, 7-8.
13. World Bank. (2021). Doing Business 2021, 6-8, 12.

DECISION-MAKING UNITS FOR BANKING EFFICIENCY: APPLIED THE METHOD OF DATA ENVELOPMENT ANALYSIS

Fernanda Bizarro Policarpo
Instituto Politecnico de Portalegre
Portalegre/ Portugal
policarpo@ipportalegre.pt

Ulvi Yagubov
(https://orcid.org/0000-0002-3026-5638)
Baku Engineering University
Khirdalan/ Azerbaijan
uyaqubov@beu.edu.az

XÜLASƏ

İlkin olaraq, tədqiqatda Məlumat Zərfinin Təhlili metodu üzərində geniş müzakirə aparıldı, sonra bu metodun CCR(Charnes, Cooper, and Rhodes) və BCC(Banker, Charnes, and Cooper) modellərinin ətraflı izahı verilmişdir. Digər tərəfdən qərarvermə bölmələrinin illər üzrə aktivləri verilmiş və təhlili aparılmışdır. Daha sonra izahı verilmiş metodun modellərindən qərarvermə bölmələrinin səmərəlilik səviyyələrinin təhlili üçün istifadə edilmişdir. Araşdırma həm devalvasiyadan sonrakı dövr, həm də pandemiya ilə üst-üstə düşən dövr üzrə qiymətləndirmələri əhatə edib. Səmərəliliyin qiymətləndirilməsi illik əsasda aparılmışdır. Bu analizdən əldə edilən nəticələrin məqalədə təhlili aparılmış və göstərilmişdir.

Keywords: Səmərəlilik, Bank, Məlumat zərfinin təhlili.

ABSTRACT

Initially, this study extensively delves into the Data Envelope Analysis (DEA) method, subsequently providing a comprehensive elucidation of the CCR (Charnes, Cooper, and Rhodes) and BCC (Banker, Charnes, and Cooper) models inherent within this methodology. Concurrently, the assets held by decision-making units across multiple years were both presented and subjected to thorough analysis. After this, the aforementioned DEA models were employed to assess the efficiency levels exhibited by these decision-making units. Notably, the study encompassed evaluations spanning both the post-devaluation period and the duration coinciding with the pandemic. Performance evaluations were conducted on an annual basis. The outcomes derived from these analyses underwent further scrutiny and are explicated within the confines of this article.

Keywords: Efficiency, Banking, Data envelopment analysis.

INTRODUCTION

The effective operation of the banking sector recognized as a pivotal source of financing for businesses, generates favorable impacts on a nation's economy. Unlike various other sectors, the banking industry, serving as a financial intermediary shaping resource allocation, significantly contributes to a country's economic advancement. Consequently, evaluating efficiency and productivity becomes imperative for analyzing performance within this sector. Hence, measuring and overseeing the efficacy of the banking sector holds paramount significance.

Frameworks employed for efficiency assessment can be broadly categorized into three primary groups: ratio analysis, parametric methods, and non-parametric methods. Ratio analysis encompasses a one-dimensional assessment concerning scope and objective. Parametric methods presume an analytical structure within the production function of the entities undergoing efficiency evaluation. Conversely, non-parametric methods possess a flexible structure devoid of an explicit analytical form underlying the production function, typically utilizing mathematical programming for resolution.

"Data Envelopment Analysis" (DEA), among the methods utilized for efficiency appraisal, represents a non-parametric approach grounded in linear programming. It gauges the relative efficiency of profit-oriented or non-profit entities and organizations. DEA identifies the efficiency levels of the top-performing decision-making units as a benchmark, determining which input elements to curtail and which output elements to augment, thus revealing potential avenues for enhancing banking transactions and enabling other decision units to enhance their effectiveness according to this benchmark. Bank managers are tasked with determining strategies to enhance efficiency and productivity.

This study employs the data envelopment analysis method to conduct efficiency assessments of the top 10 banks within Azerbaijan's banking sector across two distinct periods: post-devaluation and during the pandemic. The outcomes of this assessment are subsequently deliberated upon.

RESEARCH METHOD

Methods Data Envelopment Analysis (DEA) constitutes a mathematical technique utilized within the realms of operations research and economics to appraise the effectiveness of decision-making units (DMUs), including entities such as firms, departments, or production processes. This method functions to ascertain the proficiency with which each DMU harnesses its available resources to generate a specified array of outputs. DEA models conventionally employ linear programming to gauge the comparative efficacy of DMUs, relying on assessments of their inputs and outputs. This methodology computes an efficiency metric for each DMU, considering both input and output factors, and subsequently arranges the DMUs by their efficiency scores. An inherent strength of DEA lies in its capacity to accommodate multiple inputs and outputs, affording a more holistic evaluation of efficiency in contrast to methodologies focusing solely on singular inputs or outputs. Furthermore, DEA models can be expanded to encompass diverse constraints, such as capacity limitations, while also accounting for varied returns to scale, thereby facilitating a nuanced comprehension of efficiency. The Charnes-Cooper-Rhodes (CCR) model stands as a prominent DEA framework frequently employed in practice. Originating in 1978 through the work of Charnes, Cooper, and Rhodes, this model has emerged as a cornerstone in the realm of DEA research.

The CCR model employs linear programming to assess the relative efficiency of DMUs, positioning each against a benchmark denoted as the "efficient frontier," established by the most effective DMUs within the sample. Efficiency measurement within this model integrates proximity to the efficient frontier alongside comparative efficiency among DMUs, considering their inputs and outputs. The Banker-Charnes-Cooper (BCC) model represents another facet of DEA used for evaluating the efficiency of Decision Making Units (DMUs) based on multiple inputs and outputs. It constitutes a variation of the CCR model, differing primarily in its consideration of returns to scale. Within the BCC model, the primary aim revolves around determining a linear amalgamation of DMUs that maximizes the ratio between the weighted sum of outputs and inputs for a designated DMU, constrained by the condition that such ratios for all other DMUs remain less than or equal to 1. The allocated weights for each DMU are referred to as "efficiency scores." Unlike the CCR model, which assumes consistent returns to scale, the BCC model accommodates both increasing and decreasing returns to scale. This implies that the relationship between inputs and outputs can fluctuate based on production scale, with a proportional augmentation in inputs potentially resulting in either a proportional increase or decrease in outputs.

DETERMINATION OF INPUTS, OUTPUTS, AND DECISION-MAKING UNITS

To assess efficiency using the data envelopment analysis (dea) method, it necessitates the precise delineation of inputs and outputs. However, defining inputs and outputs within the domain of the banking sector proves intricate. To navigate this challenge, an exploration of analogous studies in the existing literature was undertaken. Consequently, a decision was made to incorporate 3 inputs and 2 outputs for this study. The designated inputs comprise total assets, total equity, and interest expenses, while the identified outputs consist of interest income and net profit. The tabulated data below presents details concerning the 10 largest banks operating within the Azerbaijani banking sector in the year 2021. This dataset furnishes information essential for determining the total assets, total equity, interest expenses, interest income, and net profit figures for the top 10 banks in 2021. Leveraging this dataset, an analysis can be conducted to evaluate and compare the efficiency levels of these banks based on the outlined inputs and outputs.

The graph shows the assets of the 10 largest banks by year. If we look at the graph, we can see that there are very serious changes in ABB bank. Especially in 2016, despite having assets of 14 billion manats, one year later in 2017, its assets decreased by 40 percent to 8.6 billion manats. Of course, the biggest reason for this decrease is 2 devaluations in 2015. In addition, the assets of this bank decreased over the years but started to increase again in 2019. On the other hand, although many banks were negatively affected by the devaluation that occurred twice, the assets of Pasha Bank and Kapital Bank have continuously increased over the years. It even doubled its assets between 2016 and 2021. In other words, it can be said that they are the best-managed banks considering both devaluation and the pandemic period.

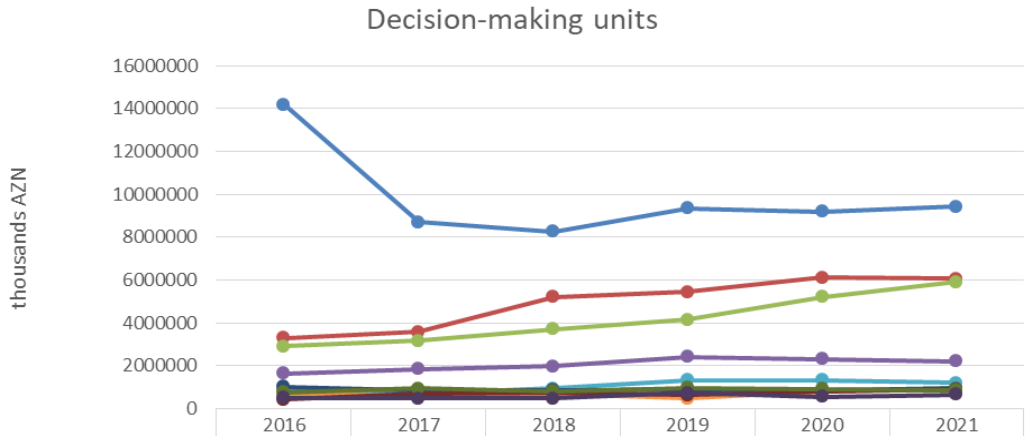

	2016	2017	2018	2019	2020	2021
ABB	14192380	8695105	8274243	9341745	9204782	9431896
Paşa Bank	3289845	3582091	5209364	5440439	6111711	6068042
Kapital Bank	2923542	3184537	3716480	4143322	5227472	5916038
Xalq Bank	1652007	1843617	1991748	2430478	2330897	2221242
Bank Respublika	892917	683702	955671	1336124	1336124	1194327
Unibank	716521	601840.7	700293.9	489538	815811	960802
Access Bank	1018191	844821.7	878688	897885	855853	944895
Rabitə Bank	430537	727241	772112.5	642456.4	830915	905865
ASB Bank	780040	945189	822311.6	985151	911504	866645
Turan Bank	508260	477316.1	492606	739984	551735	671282

Table 1: Total Assets of the banks by the years.

After the 3 largest banks in terms of assets, the other efficiently managed bank that has grown its assets by 100 percent during this period is Rabita Bank. In 2016-2021, Rabita Bank increased its assets from approximately 400 million manats to 900 million manats and effectively managed the period of pandemic and devaluation. Although other banks continuously increased their assets during the pandemic and devaluation, the same cannot be said for Access Bank, because Access Bank's assets decreased by approximately 100-150 million manat during this period.

RESULTS AND DISCUSSION

The provided line graph depicts the efficiency levels of major banks within the Azerbaijani banking sector based on asset analysis. Among the largest banks, Rabita, ASB, and Turan Bank consistently displayed inefficiency across all observed years, whereas Kapital Bank consistently exhibited efficiency throughout the period under scrutiny. Noteworthy years within the dataset include 2016, marked by two devaluation events, during which only four banks effectively utilized their assets. Notably, the years coinciding with the pandemic hold significance; in 2020, four banks were deemed efficient despite the challenging circumstances.

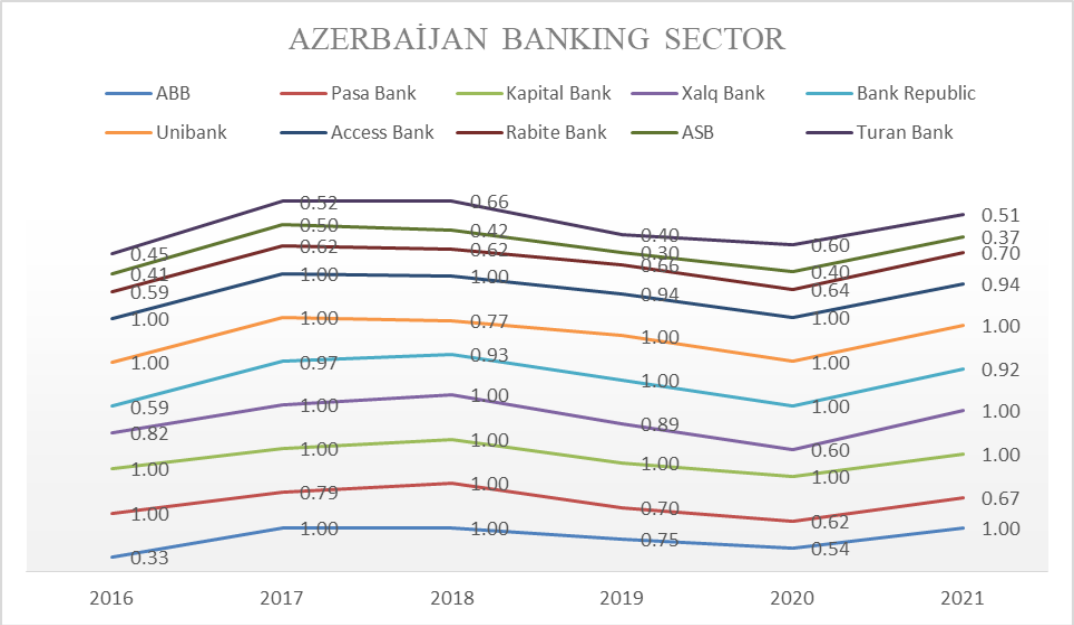

Line graph 1: Result of the efficiency analysis.

Source: *Yagubov, U. (2023). Measuring the efficiency of the banking sector by the method of Data Envelopement Analysis*.

Conversely, Xalq Bank, typically demonstrating higher efficiency in other periods, exhibited reduced efficiency during the same year. Moving to 2021, four banks were efficiently managed, including Kapital Bank, Access Bank, Unibank, and Bank Respublika. It is important to highlight that Azerbaijan International Bank displayed the lowest efficiency trend overall in the year 2016.

REFERENCE LIST

- Balcerzak, A. P., Kliestik, T., Streimikiene, D., & Smrcka, L. (2017). A non-parametric approach to measuring the efficiency of European Union countries' banking. *Acta Polytechnica Hungarica*, *14*(7), 51-70.
- Banna, H., Ahmad, R., & Koh, E. H. (2017). Determinants of Commercial Banks' Efficiency in Bangladesh: Does Crisis Matter? *The Journal of Asian Finance, Economics, and Business*, *4*(3), 19-26.
- Cooper, W. W., Seiford, L. M., & Tone, K. (2007). *Data envelopment analysis: a comprehensive text with models, applications, references, and DEA-solver software* (Vol. 2). New York: Springer.
- Eraković, E. (2017). Concentration Effect on the Efficiency of the Banking Sector in the Republic of Serbia. *FACTA UNIVERSITATIS-Economics and Organization*, *14*(3), 281-289.
- Ersoy, N. (2018). Banka Etkinliklerinin Veri Zarflama Analizi İle Değerlendirilmesi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *3*(2), 478-487.
- FORSUND, F. F., & SARAFOGLU, N. (2000). On the Origins Data Envelopment Analysis. Memorandum, No 24, Department of Economics, University of Oslo. 18-21.
- Grmanová, E., & Ivanová, E. (2018). The efficiency of banks in Slovakia: Measuring by DEA models,“. *Journal of International Studies Vol*, *11*(1), 257-272.
- Hsu, C. S., & Lin, J. R. (2007). Mutual fund performance and persistence in Taiwan: A non-parametric approach. *The Service Industries Journal*, *27*(5), 509-523.
- Kamarudin, F., Sufian, F., Nassir, A. M., Anwar, N. A. M., & Hussain, H. I. (2019). Bank efficiency in Malaysia a DEA approach. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, *8*(1), 133-162.
- Khokhar, I., ul Hassan, M., Khan, M. N., Amin, M. F. B., & Center, I. B. (2020). Investigating the Efficiency of GCC Banking Sector: An Empirical Comparison of Islamic and Conventional Banks. *International Journal of Financial Research*, *11*(1), 220-235.

- Makhdut, U. Y. (2021). The Efficiency Of Banking Sector: The Evidence From Azerbaijan. *InterConf*, 63-71.
- Mamadi, S. Y., & Makhdut, U. Y. (2020). The Efficiency Of Azerbaijani Banks: An Empiric Analysis. *Economic and Social Development: Book of Proceedings*, *3*, 581-587.
- Novickytė, L., & Droždz, J. (2018). Measuring the efficiency in the Lithuanian banking sector: The DEA application. *International journal of financial studies*, *6*(2), 37.
- Sakouvogui, K., Shaik, S., & Addey, K. A. (2020). Cluster-adjusted DEA efficiency in the presence of heterogeneity: an application to the banking sector. *Open Economics*, *3*(1), 50-69.
- Yagubov, U. (2023). Measuring the efficiency of the banking sector by the method of Data Envelopement Analysis. *Scientific Collection «InterConf+»*, (30 (143)), 70-79.
- Yagubov, U., & Mamadi, S. Y. (2022). Efficiency of the Azerbaijani banking sector after COVID-19. *Journal of Sustainable Business, Economics and Finance*, *1*(1), 84-93.
- Yüksel, S., Mukhtarov, S., & Mammadov, E. (2016). Comparing the efficiency of Turkish and Azerbaijani banks: An application with data envelopment analysis. *International Journal of Economics and Financial Issues*, *6*(3), 1059-1067.

"KİÇİK BİZNESLƏR ÜÇÜN MALİYYƏ HESABATLARININ BEYNƏLXALQ STANDARTLARA UYĞUNLAŞDIRILMASI"

VÜSAL MÜRSƏLOV
Bakı Biznes Universiteti
İqtisadiyyat və idarəetmə/Mühasibat uçotu və audit
vusalmursalovbbu@gmail.com
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri maliyyə məlumatlarını daha şəffaf, daha rəqabətqabiliyyətli və səriştəli tərtib etmək üçün bu hesabatları maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına mütləq uyğunlaşdırmalıdırlar. Belə ki, bu standartların tətbiqi, beynəlxalq investorlar, ölkə xaricindəki potensial biznes tərəfdaşları üçün hesabatların təhlili zamanı daha çox güvən və etimad verir. Müstəqil sahibkarlıq subyektləri üçün bu standartlara əməl etmək, onların bazar paylarını artırmağa və beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirməyə kömək edir. Bu məqalə, kiçik biznes sahiblərinin bu standartları praktiki şəkildə necə tətbiq edə biləcəyini və potensial nailiyyətlərini artırmağın yollarını müzakirə edir. Beynəlxalq audit təşkilatları (Pricewaterhouse Coopers, Deloitte, Ernst & Young, və KPMG) MHBS çərçivəsində tərtib olunan maliyyə hesabatlarına daha çox etimad edir və rəy verirlər. Bu da öz növbəsində KOS-ların qlobal biznes mühitinə inteqrasiyasına öz töhfəsini verəcəkdir. KOS-ların xarici banklarda kredit əlçatanlığı, investisiya cəlb olunması və xarici ticarət dövriyyəsi imkanlarını genişləndirəcək və müəssisəyə yeni inkişaf fürsətləri yaradacaqdır. ACCA (Association of Chartered Certified Accountants) standartları çərçivəsindəki dəyişikliklər və tələblər ətrafında hansı addımların atılmalı olduğu təhlil edilib, bu təşkilatların sahibkarlıq subyektlərinə maliyyə hesabatlarının tərtibatı və təhlili üçün tətbiq etdikləri texnologiyalardan, avtomatlaşdırma proseslərindən, risk idarəsi metodologiyalarından, və digər yeniliklərdən necə faydalandığını ətraflı şəkildə tədqiq olunacaqdır. Həmçinin, ACCA standartlarının dəyişiklikləri və bu standartlara uyğunluq prosesləri üçün tətbiq edilən əməliyyatları ətraflı şəkildə müzakirə ediləcəkdir.

AÇAR SÖZLƏR: MALIYYƏ HESABATLARI, MALİYYƏ HESABATLARININ BEYNƏLXALQ STANDARTLARI, KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİ, İNTEQRASİYA, ŞƏFFAFLIQ

KEY WORDS: FINANCIAL REPORTING, INTERNATIONAL STANDARDS OF FINANCIAL REPORTING, SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTITIES, INTEGRATION, TRANSPARENCY

GIRIŞ

Günümüzdə, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün beynəlxalq ticarət və maliyyə standartlarına əməl etmək daha da vacib olur. Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, şirkətlərin beynəlxalq bazarlarda rahatlıqla fəaliyyət göstərmələri, investisiya cəlb etmələri və kredit əldə etmələri üçün əhəmiyyətli bir addımdır. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün beynəlxalq ticarət və maliyyə standartlarına uyğunlaşmağın əhəmiyyəti gün keçdikcə artmaqdadır. Bu standartlar, şirkətlərin yerli bazarlardan çıxaraq dünya bazarlarına inteqrasiya olmalarına kömək edir. Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, şirkətlər üçün bir sıra üstünlüklər və fürsətlər yaratmağa imkan verir. Bu məqalədə, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması yolu ilə investisiya cəlbediciliyini artırmaq və kredit əlçatanlığını gücləndirmək üçün gərəkli addımların təhlilini edəcəyik.

Qlobal bazarlarda fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün beynəlxalq standartlara uyğun maliyyə hesabatlarının təmin edilməsi, özünü müştəri və investorlar qarşısında şəffaflaşdırmaq və müstəqil təhlil edilmək imkanı yaratmaq deməkdir. Bu, şirkətlərin beynəlxalq müqavilələr bağlamaq və yeni bazarlarda müstəqil

təşkilatlara qarşı rahatlıqla fəaliyyət göstərmək imkanı yaradır. [Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları (IFRS)](örn: www.ifrs.org)

Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, şirkətlərin qlobal bazarlarda maraqli investisiyalar cəlb etmələrini asanlaşdırır. Investisiya cəlbediciliyini artırmaq üçün, şirkətlər öz maliyyə performanslarını dəqiq şəkildə təhlil edərək potensial investorlara etibarlı məlumatlar təqdim etməlidirlər. Bu, şirkətlərin etibarlı, şəffaf və cazibədar hala gəlməsinə kömək edir.

Beynəlxalq standartlara uyğun maliyyə hesabatları eyni zamanda kredit əldə etmə prosesində də təsir göstərir. Banklar və digər kredit təmin edənlər, dəqiq və şəffaf maliyyə göstəricilərinə əsaslanaraq şirkətin kredit əlçatanlığını qiymətləndirir. Bu, şirkətlərin daha əlverişli kredit şərtləri əldə etməsinə və büdcələrini effektiv şəkildə idarə etməsinə kömək edir. [Kiçik və Orta Sahibkarlıq üçün Maliyyə İdarəetməsi](örn: www.sba.gov)

Məqaləmizin əsas məqsədi, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin beynəlxalq ticarət mühitində rahatlıqla fəaliyyət göstərə bilmələri üçün əhəmiyyətli olan bu addımları aydın şəkildə təsvir etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün, əlavə tədqiqatlar və aktual məlumatlar əldə etmək üçün məqalənin davamında müxtəlif mənbələrə üstünlük verilmişdir.

TƏDQIQAT METODU

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması məsələsini tətbiq etmək üçün, tədqiqat metodlarının effektiv şəkildə istifadə edilməsi əhəmiyyətli bir addımdır. Bu metodlar, şirkətin maliyyə strukturlarını, keyfiyyətini və fəaliyyətini ətraflı şəkildə anlamağa kömək edir. Aşağıda tədqiqat metodlarının daha geniş təhlilini təqdim edirik:

Maliyyə Analizi:

Maliyyə analizi, şirkətin maliyyə performansını qiymətləndirmək üçün ən əsas tədqiqat metodlarından biridir. Bu analiz, əsasən şirkətin gəlir və xərclərinin, aktiv və pasivlərinin təhlilini, maliyyə mövqeyini və performansını qiymətləndirir. Horizantal və vertikal analizlər vasitəsilə müxtəlif illər və müqayisəli dövrlərdəki dəyişiklikləri müşahidə edərək, şirkətin nailiyyətləri və riskləri barədə dərin bir anlayış əldə etməyə kömək edir.

Sektoral Təhlil:

Sektoral təhlil, şirkətin fəaliyyət göstərdiyi sahəyə dair geniş təhlil və nəticədə həll mexanizmləri imkanlarını təmin edir. Müstəqil tədqiqatçılar və müxtəlif maliyyə təşkilatları tərəfindən aparılan bu təhlil metodu, müstəqil bir şirkətin necə fəaliyyət göstərəcəyini və sektorlar arası mübarizənin və koordinasiyanın necə olduğunu anlamağa kömək edir. Bu, şirkətin müstəqil bölmələrinə mövcud olan riskləri və fürsətləri qiymətləndirməyə kömək edir.

İdarəetmə Hesabatlarının Təhlili:

Şirkətin idarəetmə hesabatlarının təhlili, şirkətin inkişaf etməsi və effektivliyi üçün əhəmiyyətli olan bir başqa tədqiqat sahəsidir. Bu, bütün idarəetmə proseslərinin və strukturlarının təhlil edilməsini və təkmilləşdirilməsini təmin edir. Effektiv idarəetmə, maliyyə performansını artırmaq və beynəlxalq standartlara uyğunlaşmağa daha sürətli nail olmağa kömək edir.

Tədqiqat metodlarının bu geniş spektri, şirkətin müstəqil bir şəkildə beynəlxalq ticarət mühitində fəaliyyət göstərməsi üçün effektiv strategiyanın formalaşdırılmasında əhəmiyyətli bir rolu oynayır. Bu metodlar, şirkətin güclü və zəif tərəflərini anlamağa, strategik hədəflər qoymağa və beynəlxalq bazarlarda uğurla fəaliyyət göstərməyə nail olmağa kömək edir. [Investopedia - Investisiya Cəlbediciliyi](örn: www.investopedia.com)

Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, şirkətin maliyyə indikatorlarını dünya əhəmiyyətli bazarlarda daha da rahatlıqla müqayisə etməsinə imkan verir. Bu standartlar, şirkətlərin fəaliyyətləri barədə daha şəffaflıq yaratmağa kömək edir və potensial investorlara və kredit təmin edənlərə dəyərli məlumatlar təqdim edir.

Investisiya Cəlbediciliyini Artırmaq:

Beynəlxalq standartlara uyğun hesabatlar, şirkətin investisiya cəlbediciliyini artırmağa kömək edir. İnvestorlar üçün şəffaf və dəqiq maliyyə hesabatları, şirkətin potensialini qiymətləndirmələrini asanlaşdırır. Bu, yeni investisiyaların cəlb edilməsi üçün əhəmiyyətli bir addımdır.

Kredit Əlçatanlığını Artırmaq:

Beynəlxalq standartlara uyğun maliyyə hesabatları, banklar və digər kredit təmin edənlər üçün də əhəmiyyətlidir. Dəqiq və şəffaf maliyyə hesabatları, şirkətin kredit əlçatanlığını artırmağa və daha əlverişli kredit şərtlərinin təmin edilərək əldə olunmasına ciddi ölçüdə kömək edir. (www.worldbank.org/en/country/azerbaijan)

Şəffaflıq və Biznes Tərəfdaşlığının Artırılması:

Beynəlxalq standartlara uyğun hesabatlar, şirkətin şəffaflığını artırmağa və biznes tərəfdaşları ilə daha güclü əlaqələr qurmağa kömək edir. Şirkətin daha güclü və dürüst bir şəkildə fəaliyyət göstərdiyini göstərmək, uzunmüddətli biznes tərəfdaşlığını dəstəkləyir.

Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları (IFRS), dünya əsasında işləyən bir çox şirkət və müəssisə üçün ümumi tətbiqi olan standartlardır. Bu standartlar, şirkətlərin maliyyə vəziyyətlərini bilmək, müqavilələri müəyyənləşdirmək, investisiya qərarları vermək və investorlarla əlaqələrini idarə etmək üçün əhəmiyyətli bir rolu oynayır. Bu məqalədə, maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tətbiqinin müəssisənin daxili və xarici inkişafına təsiri ilə bağlı müzakirə ediləcək. Kiçik biznes üçün maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması qlobal bazarda şəffaflığın, müqayisəliliyin və etibarlılığın artırılması istiqamətində mühüm addımdır. Beynəlxalq maliyyə hesabatı standartları (BMHS) ölçüsündən asılı olmayaraq müəssisələrə öz maliyyə məlumatlarını standartlaşdırılmış və ardıcıl şəkildə təqdim etməyə imkan verən hərtərəfli çərçivə təqdim edir.

Kiçik bizneslər resurs məhdudiyyətləri və müxtəlif tənzimləyici mühitlər səbəbindən maliyyə hesabatları təcrübələrini beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaqda tez-tez çətinliklərlə üzləşirlər. Bununla belə, bu standartların qəbulu çoxsaylı faydalar verə bilər. Bu, yalnız şirkətin maliyyə sağlamlığının daha aydın başa düşülməsinə kömək etmir, həm də investorların inamını artırır və beynəlxalq investisiya imkanlarına qapılar açır.

BMHS-ə riayət etməklə, kiçik müəssisələr maliyyə hesabatları proseslərini sadələşdirə bilər ki, bu da maraqlı tərəflərin qlobal miqyasda onların fəaliyyətini qiymətləndirməsini və müqayisə etməsini asanlaşdırır. Bu standartlaşdırma maliyyə hesabatlarının etibarlılığını artırır, yanlış təfsir riskini azaldır və şirkətin maliyyə vəziyyətinin daha dəqiq təqdim olunmasını təmin edir.

Transsərhəd əməliyyatların adi hal aldığı getdikcə bir-birinə bağlı olan qlobal iqtisadiyyatda maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması təkcə uyğunluq məsələsi deyil; beynəlxalq arenada inkişaf etmək istəyən kiçik bizneslər üçün davamlı inkişafa və rəqabətə davamlılığa doğru strateji addımdır.

IFRS standartlarının tətbiqi, şirkətlər üçün standart və şəffaf maliyyə hesabatlarını təmin etmək məqsədilə dizayn edilmişdir. Bu, investorların və kredit təşkilatlarının şirkətlərin maliyyə vəziyyəti haqqında daha doğru və müqavimətli məlumat əldə etmələrinə imkan verir. Şəffaf və dəqiq maliyyə hesabatları, investisiya cəlb etmək və kredit şərtlərini yaxşılaşdırmaq üçün şirkətin güvənirliliyini artırır.

Beynəlxalq standartların tətbiqi, şirkətlər arasında müqavilələrin müqavimətliliyini artırmağa kömək edir. Çünki bu standartlar tərəfindən təyin edilmiş maliyyə hesabat prinsipləri və tənzimləmələr, şirkətlər arasında müqavilələrin qarşılaşdığı mübahisələrin vəziyyətləşməsini

asanlaşdırır və qarşılıqlı etibarın qorunmasına kömək edir. Bu da, beynəlxalq ticarət və sair əməliyyatlar üçün əhəmiyyətli bir avantaj təşkil edir.

IFRS standartlarının tətbiqi, şirkətlərin fəaliyyət göstərməsi üçün daha böyük bir beynəlxalq bazarın ən yaxşı praktikalarına uyğunlaşdırılmasına kömək edir. Bu, şirkətlərin müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərməsi və beynəlxalq bazarlara çıxmağa nail olmağa kömək edir. Standartların tətbiqi sayəsində şirkətlər, beynəlxalq müştərilər və investorlar arasında daha asan anlaşılır və müqavimətli olur.

IFRS standartlarının tətbiqi, şirkətlərin inkişafına təsir edən mövcud və potensial risklərin daha yaxşı idarə olunmasına kömək edir. Standartlar, maliyyə hesabatlarının təhlilinə və şirkətin idarəetmə strategiyasının formasına dair daha yaxşı məlumat əldə etməyə nail olmağa kömək edir.

Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tətbiqi, bir şirkətin daxili effektivliyini artırmağa, müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərməyə və beynəlxalq bazarlarda müvafiq keyfiyyət standartlarına uyğunlaşdırılmasına nail olmağa kömək edir.

NƏTICƏ

Aparılan tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş nəticələr tədqiqatlar və müstəqil təhlillər əsasında şirkətlər, inkişaf etmək üçün təhlükəsiz bir mənbə təmin edəcəklər və maliyyə hesabatlarının təkmilləşdirilməsi üçün strategiyalarını daha da yaxşı tənzimləyəcəklərdir. Bu, şirkətlərin sürətli, dəqiq və effektiv bir şəkildə beynəlxalq bazarlarda yer almağa nail olmalarını təmin edəcək və ümumilikdə, müstəqil sahibkarlıq subyektləri üçün global əməkdaşlıq və inkişafın önünü açacaqdır. Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tətbiqi, bir müəssisənin daxili və xarici inkişafında müstəqil və əhəmiyyətli bir rolu ifa edir. Bu standartlar, şirkətlərin maliyyə bölgüsündə təşkilatlanma və hesabatlaşma prinsiplərini müəyyən edir və beynəlxalq ticarət, investor əlaqələri, və mövcud və potensial investorların marağını qazanmaq üçün ən müvafiq, şəffaf və təhlükəsiz maliyyə məlumatlarını təmin etməyə nail olur. Bu məqalədə, maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının müəssisənin daxili və xarici inkişafına təsirini geniş və elmi tutumlu şəkildə müzakirə edirik.

Beynəlxalq standartların tətbiqi, maliyyə hesabatlarının standart və şəffaf bir formada təqdim edilməsini təmin edir. Bu, investorlar və kredit təşkilatları üçün mühüm bir əhəmiyyət kəsb edir, çünki onlar bu məlumatları əsas götürərək şirkətlərin maliyyə vəziyyəti haqqında məqbul qərarlar verirlər. Şirkətin güvənirliliyini artırmağa kömək edən bu proses, investisiya cəlb etmə və kredit şərtlərini yaxşılaşdırmağa nail olmağa imkan yaradır.

İkinci əhəmiyyətli nöqtədə, beynəlxalq standartlar şirkətlər arasında müqavilələrin müqavimətliliyini artırmağa və hər hansı bir mübahisənin sürətlə həllini təmin etməyə kömək edir. Standartların təyin etdiyi prinsiplər və tənzimləmələr, müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün universal vəzifələr təmin edir və bu da beynəlxalq ticarət və əməliyyatlar üçün çatışan bir çerçivə yaradır.

Həmçinin, beynəlxalq standartların tətbiqi, şirkətlər üçün daha böyük bir beynəlxalq bazarın ən yaxşı praktikalarına uyğunlaşdırılmasına imkan verir. Bu, şirkətlər üçün dünya səviyyəsində müqavilələr bağlamaq, yeni bazarlara daxil olmaq və müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərmək üçün tələb olunan standartlara nail olmağı asanlaşdırır. Bu da şirkətlərin beynəlxalq bazarlarda daha müvafiq və konkurent mövqeyi əldə etməsinə imkan verir.

Əsas məqam budur ki, IFRS standartlarının tətbiqi ilə şirkətlər, mövcud və potensial riskləri daha effektiv şəkildə idarə etmək imkanına nail olurlar. Standartlar, maliyyə hesabatlarının ətraflı təhlilinə və şirkətin idarəetmə strategiyasının formasına dair daha dəqiq məlumat əldə etməyə kömək edir. Bu, şirkətin sürətli inkişafına və müstəqil inkişafına səbəb olaraq, təcrübə vəziyyətinin əvvəlcədən təxmin edilməsini təmin edir.

Nəhayət, beynəlxalq standartların tətbiqi, bir şirkətin daxili effektivliyini artıraraq, müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərməyə nail olmağa və beynəlxalq bazarlarda müvafiq keyfiyyət standartlarına uyğunlaşdırılmağa kömək edir. Bu proses, şirkətin sürətli və sürətli inkişafını təmin edir və müəssisənin beynəlxalq arenada daha da müstəqil və bacarıqlı olmasına imkan verir. Həll Yolları

Təhsil və Təlim: Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin mütəxəssisləri və işçiləri üçün beynəlxalq maliyyə hesabatlarına dair təhsil və təlim proqramları təşkil etmək vacibdir. İşçilərin beynəlxalq standartları anlamaq və tətbiq etmək üçün lazım olan bacarıqları əldə etməsi təmin edilməlidir.

Texnologiya Tətbiqi: Şirkətlər, beynəlxalq maliyyə hesabatlarını effektiv şəkildə yerinə yetirmək

üçün müasir texnologiyalardan istifadə etməlidirlər. Maliyyə proqramları və təhlil alətləri, maliyyə əməliyyatlarını daha dəqiq və effektiv şəkildə həyata keçirmək üçün əhəmiyyətli bir rol oynayır.

Məlumat Mübadiləsi və Əməkdaşlıq: Kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri, beynəlxalq əməliyyat göstərən şirkətlərlə məlumat mübadiləsi və əməkdaşlıq edərək, məlumatlarını və təcrübələrini artıra bilərlər. Bu, beynəlxalq maliyyə standartlarına cavab vermək üçün yaxşı təcrübələrin və praktikalardan istifadə etmələrini təmin edir.

Dövlət Dəstəyi: Dövlət tərəfindən kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin beynəlxalq maliyyə hesabatlarına uyğunlaşmağa kömək etmək məqsədi ilə təşkil olunan təlimlər, tədqiqatlar və dəstəklər, bu şirkətlər üçün məqsədli və əhəmiyyətli ola bilər.

Əgər kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri beynəlxalq maliyyə hesabatlarını düzgün şəkildə tətbiq edə bilərlərsə, bu, onlara daha çox müstəqil auditor və investor marağı cəlb etmək, beynəlxalq bazarlarda daha aktiv fəaliyyətlərə cəlb olmağa kömək edəcək və uzun müddətli uğur əldə etmələrinə imkan yaradacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları (IFRS)](örn: www.ifrs.org)
2. Kiçik və Orta Sahibkarlıq üçün Maliyyə İdarəetməsi](örn: www.sba.gov)
3. Investopedia - Investisiya Cəlbediciliyi](örn: www.investopedia.com)
4. https://www.worldbank.org/ [Dünya Bankı - Kredit Əlçatanlığı]
5. "ACCA Qualification"
6. "ACCA Exam Resources"
7. "ACCA Learning Community"
8. "International Journal of Accounting, Auditing and Performance Evaluation"
9. "ACCA Professional Insights"
10. "Wiley CPA Exam Review"
11. "Accounting, Organizations and Society"

OLIMPUS QALMAQALI

ZIYA İSGƏNDƏROV
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat və İdarəetmə
Zisgenderov1@std.beu.edu.az
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Olimpus qalmaqalı , Olimpus idarə heyətinin 1.7 milyard dollarlıq zərəri 1980-ci illərin ortalarından gizlətmək üçün qurduqları planla başlayır . 80-ci illərin ortalarında yapon yeninin dollar qarşısında yüksəlməsi , yapon şirkətləri üçün problemlər yaradırdı . Belə ki bu şirkətlər bu hadisədən sonra “zaitech” adı verilən maliyyə bazarlarına intensiv yatırımlara başladılar. Olimpus ilk fəaliyyətləri 1987- ci ildə mənfəətli olsa da, 1991-ci ildə 2.1 milyard yen zərər etmişdi. 90-ci illərin sonuna qədər isə bu zərərlər daha da artmış və şirkət rəhbərliyi zərərləri açıqlamaq və yatırımları dayandırmaq əvəzinə daha da riskli yatırımlar edərək bu qumara davam edirdilər. Və bunu gizlətmək üçün, “tobashi sxemi” adı verilən bir plan qurdular. Bu plana əsasən Kayman adalarında yerləşən kağız üzərində ki şirkətləri idarəetmə və satınalma haqqları hesabına satın alıb, Olimpus şirkətinin balansından kənarda uçota alacaqdılar. Bu vəziyyət 2011- ci ilə kimi davam etdi. 2011-ci ildə Maykl Vodford ilk dəfə Olimpusda Yaponiya vətandaşı olmayan bir CEO seçildi və işinin icrası zamanı şübhəli məqamları görüb, idarə heyətinə bildirdi və cəmi 2 həftə sonra öz yeni postundan qovuldu. Vodford bundan sonra problemləri ictimailəşdirdi və bu, idarə heyətinin yalanlarının böyük bir

qalmaqalla üzə çıxmasına səbəb oldu. Olimpus qalmaqalı adı ilə dünya gündəmində yer alan bu hadisə nəticəsində, şirkətin səhmlərinin qiyməti 80% azaldı, Tokyo birjasından çıxma təhlükəsi ilə üzləşdi və bu qalmaqal, nəticəsində Yapon idarəçiliyinə yeni bir baxış tərzinin formalaşmasına gətirib çıxardı.

Açar sözlər: qalmaqal, səhm, Olimpus, idarəetmə heyəti, şayiə

GİRİŞ

2011-ci ildə Yaponiya da yüksək profilli şirkətlərin bir çoxunun adının çəkildiyi qalmaqal qeydə alındı və Olimpus qalmaqalı da bunlar arasındaydı. Yaponiyanın birjada 3-cü böyük şirkəti olan Olimpus 1919- cu ildə qurulub və 2011-ci ildə təqribən 40 min insanın işlədiyi və dünyada tibbi endoskopik cihazların 70 faizdən artıq hissəsinin istehsalçısı idi. İlk yarandığı zamanlar kamera istehsalçısı olan şirkət, endoskopik cihazların istehsalından sonra, bu bazarda bir xeyli zəifləmiş və tarixi mövqeyini itirmişdir. 2011-ci ildə şirkətdə 20 ildən çoxdur zərərlərini gizlətmək üçün muhasbiatlıq fırıldaqçılığı ilə bağlı şayiələr yayıldı. Belə ki, bir çox mənbəyə əsasən, şirkət rəhbərliyi, Olimpus qrupa aid olmayan bir çox şirkətə investisiya edərək zərərlərini gizlətməyə çalışırdı. Qalmaqalın əsas mənbəyi isə o dövrdə yenicə CEO seçilən Maykl Vodford idi.Vodford öz postuna keçdikdən sadəcə 2 həftə sonra qovulmuşdu. Vodfordun qovulması kütləvi informasiya mənbələrinin diqqətini çəkmiş və bu mövzunun təkcə Yaponiyada deyil, bütün dünya da yayılmasına gətirib çıxarmışdır . Vodford qovulmasının ardından qalmaqal, "The Financial Times"-da bir məqalə ilə dünya mediyasının gündəmində yer aldı və ardından Vodford "Birləmiş Krallıqda ciddi fırıldaqçılıq ofisindən" (UK Serious Fraud Office) Olimpusu məhkəməyə verdi. 2012–ci ildə isə qalmaqal Yaponiya tarixinin ən böyük və ən uzunömürlü fırıldaqçılıq hadisəsi olaraq tarixə keçdi. Məhkəmənin ardından, Vodford Olimpus tərəfindən 10 milyon funt sterlinqdən çox təzminat aldı və öz kitabını (Exposure: Inside the the Olympus scandal) yazdı. Bu hadisəyə maraq o qədər böyük idi ki kitab 2012-ci ildə Amazonda ən çox satılan kitab oldu. Bundan əlavə idarə heyəti də məhkəməyə verildi və milyardlarca yen dəyərində olan Kayman adalrında ki, səhmlər dəyərsiz hesab olundu .

Bu tədqiqatın əsas məqsədi, qalmaqalın səbəblərini dərindən araşdırmaq, qalmaqalın əsas iştirakçıları: idarə heyəti, Maykl Vodford və bu qalmaqalı işıqlandırılmasına qarşı olan şəxslər və qurumlar haqqındadır.

1. Maykl Vodford kim idi?

Maykl Vodford 1960-cı ildə Liverpul şəhərində dünyaya gələn Britaniyalı iş adamı idi. 1981-ci ildən Olimpusda işləməyə başlayan Vodford, 2004-cü ildə tibbi birliyin sədri və 2008-ci ildə isə Olimpusun Avropada ki sədri oldu. 2011-ci ildə Olimpus şirkətinin CEO– su seçilən Vodford bir neçə həftədən sonra, bu vəzifədən qovulur və bu qalmaqalın əsas iştirakçısı kimi bütün dünyada məşhur olur. Onun sayəsində Olimpus idarə heyətinin uzun illərdir davam edən saxtakarlığının üstü açılır və 2012-ci ildə iştirakçısı olduğu məhkəməni qazanır. Onun bu qalmaqalı ifşa etməklə atdığı cəsarətli atdım, bir çox kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən təqdirəlayiq hərəkət olaraq qarşılanır . Bunun qarşılığında o, bir çox qərbi kütləvi informasiya mənbələri tərəfinfən (The Sunday Times, The İndependent, The Sun) 2011-ci ilcə "ilin biznesmeni seçilir". 2015-ci ildə isə Yaponiya xarici müxabirlər birliyi (The Foreign Correspondent's club of Japan) tərəfindən "azad mediyanın dostu" mükafatını qazanır. Bu qədər uğur qazanmasına baxmayaraq, Vodford özünün mərkəzində olduğu bu hadisələr nəticəsində yaranan reformlara, Yaponiya hökümətinin dırnaqarası baxdığını düşünürdü və 2014-cü ildə Yaponiyada, İngilis Ticarət palatsına (The British Chamber of Commerce in Japan) bir müsahibəsində demişdir ki, "bu reformlar Yaponiya da çalışan və belə hallarla qarşılaşan kiçik vəzifələrdə ki, işçiləri cəsarətləndirmədi" və əsl məqsədinin əslində bu illər ərzində təkcə Olimpusda deyil digər korporasiyalarda da belə fırıldaqçılığın ifşalanması olduğunu qeyd edirdi. Bu müsahibənin sonunda, bu qazanılan qələbəni "Pirin qələbəsi" adlandıraraq əslində qazandıqlarının heç bir şeyi dəyişmədiyini bildirmək istəyirdi.

2. Qalmaqalın xronologiyası

1980-ci ildə Yoşiro Şimoyama Olimpus korporasiyanın CEO-su və prezidenti idi. 80-ci illərin ortalarında şirkətin gəlirləri birdən birə azaldı . Bunun əsas səbəbi yapon yeninin dollara qarşı qiymətinin artması idi. Belə ki, 1985-ci ildə Yaponiya, Almaniya və Britaniya hökümətlər arası razılığa gələrək, öz valyutalarını Abş dollarına qarşı gücləndirmək qərarına gəldilər. Onlar düşünürdülər ki, bunun nəticəsində xarici yatırımları artıra və birdən birə digər valyutaların dəyərinin artması nəticəsində ixrac məhsullarına daha az pul verəcəkdilər. Buna qarşılıq olaraq Abş iqtisadçıları

öz valyutalarını dəyərini gözləniləndən çox aşağı salmağı təklif etdi . Hökümət tərəfindən qəbul edilən bu qərar nəticəsində, Abş dolları, Yaponiya, Almaniya və İngiltərə valyutalarına nəzərən çox ucuzlaşdı və bu vəziyyət digər 3 ölkə üçün iqtisadi problemlər yaratdı. Ucuzlaşan dollar bazarda alıcılar üçün daha cəlbedici gəlməyə başladı və Abş bazarına yatırımlar artdı. Eyni zamanda digər 3 ölkədə xarici səhmdarlar getdikcə bazardan uzaqlaşmağa başladılar. Eyni zamanda sabit bazarda birdən birə dolların aşağı düşməsi, Yaponiyanın, eləcə də digər 2 ölkənin Abşda ki korporasiyalarından gələn qazancı azaltdı. Belə bir böhran vəziyyətində, Yaponiyada bir çox şirkət kimi Olimpusda çıxış yolları axtarmağa başladı. Şimoyama şirkətin maliyyə direktoru olan Hideo Yamada ilə razılığa gələrək aqresiv yatırımlar etməyə qərar verdi. Bu yatırım nözü "zaitech" adlanır və bu yatırımlar əslində gerçəkliyi əks elətdirmirdi. Zaitech yerli şirkətlərin biri-birinə yatırım etməsi mənasına gəlirdi. Belə ki, Yaponiya da olan bir çox böyük qruplar biri-birinin səhmlərinə yatırım edir və mənfəətlərini şişirdirdilər və sözdə çox böyük qazanclar əldə edirdilər. 1987-ci ildə Yamada aqressiv yatırımlardan məsuliyyətli şəxs oldu və özünə kğməkçi kimi Hişaşi Mori təyin edildi. Zaman keçdikcə Yamada və Mori arasında sövdələşmələr onları şirkətdə daha da yuxarı vəzifələrə daşıdı. 1987-ci ildə ki mənfəətin ardından Mori icraçı vitse-prezident və idarə heyətinin direktoru, Yamada isə daimi korporativ auditor oldu. Ancaq bu yatırımlar böyük zərərələrə səbəb olurdu, iş birliyinin üzərindən 10 il keçdikdən sonra bu zərərləri bağlamaq üçün Yamada və Mori 2 qat və 3 qat faiz artımı təklif edən riskli maliyyə alətləri , eləcə də mürəkkəb struklaşdırılmış istiqrazlara investisiya etməyə başladılar.(McKenna 2012).

90-ci illərin sonunda Olimpusun zərəri 100 milyard yeni keçmişdir. Amma Yamada və Mori hələ də riskli investisiyalar etməyə davam edirdilər. Əslində onlara bunu etməyə yardımçı olan şey, o dövrdə Yaponoiya hökümətinin qərarı idi. Belə ki 1997-ci ilə kimi Yaponiya da mühasibatlıq standartına əsasən şirkətlər ədalətli dəyərləri ilə yox, tarixi dəyərləri ilə uçota alınırdı. Yalnız 1997-ci ildə Beynəlxlq Maliyyə hesabatlarınn standartlarına (İFRS) əsasən ədalətli dəyər metodu hökümət tərəfindən qəbul edildi (Mintz,2012). Mühasib olaraq Yamada və Mori bilirdilər ki, tezliklə əllərində olan dəyərsizləşmiş aktivlərin ədalətli dəyərini açıqlamağa məcbur olacaqlar.

1998- ci ildə isə prezident Şimoyamanın razılığı və təsdiqi əsasında Yamada və Mori yeni bir model hazırladılar. Bazardan bazara mühasibatlığın yaratdığı boşluq sayəsində onlar zərərin ayrılması mexanizmasını yaratdılar. Bu mexanizmin işləmə prinsipinə əsasən , onlar yeni xasta şirkətlərə investisiyalar edəcək və o şirkətləri konsolidasiyada Olimpus qrupun bir parçası olaraq qeydə almayacaqdılar. Belə balansdan kənar şirkətlərə mühasibatlıqda qabıq şirkətlər deyilir. Bu şirkətlərin dəyərsiz aktivlərinin Olimpusun balansında göstərilməməsi üçün əvvəlcə sənəddə qurumlar lazım idi. Onlar bunun üçün apan Securities və Axes America-nın prezidentindən bu qurumları qurmağı xahiş etdi. 1998- ci ildə ilk dəfə "qənuledici fond" yaradıldı və bu fond "Mərkəzi Meşə"(Central Forest) adlanırdı. Kayman adalarında yerləşən bu şirkət zərərələri gizlətmək üçün idi . Yamada və Mori öz zərərlərini gizlətmək və Central Forest-ə yatırım üçün Lixteynşteyndə ki bir bankdan kredit götürməyi qərara aldılar. 30 milyard yen olan bu kreditin əvəzində onlar, Olimpusa məxsus Yaponiya dövlət istiqrazlarını zamin qoydular. Yamada və Mori Lixteynşteyndə ki bankdan əlavə, Sinqapurda ki bankdan da istifadə edərək saxta təşkilata 45 milyard yen əlavə yatırım etdilər. entral Forest qurulduqdan sonra Yamada və Mori Easterside Investments adlı ikinci saxta qurum yaratdılar. Yamada və Mori yenidən istiqrazlardan istifadə edərək bu şirkətə də 60 yen yatırım etdilər. (Bacani,2011).

1998-ci ilə qədər Yamada və Mori Mərkəzi Meşədə ümumi balans dəyəri 64 milyard yen olan bu aktivləri gizlətməyə müvəffəq oldular. Yamada və Mori son bir saxta varlıq əlavə edərək, 32 milyard yen balans dəyərinə malik Quick Progress-i qurdular. Yamada və Mori itkiləri aradan qaldırmaq üçün bir yol tapmalı olduqlarını bilirdilər, buna görə də zərərin aradan qaldırılması sxemi qurmağa başladılar. Bu plana əsasən onlar şişirdilmiş qiymətlərlə start-up və sahibkarlıq müəssisələrinin satın alınmasını və birləşmə və satınalmalar (M&A) sövdələşmələri üçün böyük məsləhət haqlarının ödənilməsini həayata keçirdilər.

Onlar yeni yatırımlar üçün ayrılan pulun bir hissəsini, saxta şirkətlər üçün aldıqları kreditləri ödəmək üçün istifadə etdilər. Onlar elə banklardan kredit almışdılar ki , həmin banklar saxta müəssisələri maliyyələşdirir, sonra isə investisiya fondlarına daxil olan pulu geri qaytarırdılar. Bu qara pulları yuma əməliyyatı üçün istifadə edilən kreditlər geri qaytarıldıqdan sonra, Yamada və Mori bu alışları və onlara xərclənən pulları balansda qudvil kimi qeydə almaq qərarına gəldilər. Yamada və

Mori bu ideyalarının baş tutacaqlarından əmin idilər və düşünürdülər ki, qudvil zamanla sıfıra enəcək və onların törətdiyi çirkli pulların yuyulması əməliyyatından heç kimin xəbəri olmayacaq (McKenna, 2012).

İllər sonra Olympus-un xarici auditoru olan KPMG, satınalmalara aid edilən həddən artıq qiymətləndirilmiş qudvillə razılaşmadı. Bunun nəticəsi olaraq Olimpus əvvəlcə 2009-cu ilin martında 55.7 milyard yen, ardından 2010-cu ilin martında 1.3 milyard yen səhmlərdə dəyər düşüklüyü ilə üzləşdi. Bu Olimpus üçün artıq böhran vəziyyəti idi, amma Yamada və Mori üçün bu saxta şirkətlərdə ki gizlətdikləri yatırımları əldən çıxarmaq üçün bir fürsət idi və onlar Gyrus adında yeni saxta təşkilat yartdılar. Gyrus məqsədi KPMG tərəfindəm qudvil kimi tanınmayan hissəni investisiya xərci ilə bağlamaq idi və onlar Gyrus-a 62 milyard yen yatırım etdilər.

Bu hadisələrdən sonra 2011- ci ildə Vodford CEO təyin olundu və gəldiyi gündən etibarən qudvili və əsasəndə startup və satınalmalara xərclənən pulları sorğulamağa başladı. Vodford bu araşdırmalardan sonra idarə heyətinə yeni kitab yazmaq istədiyini və kitabda bu saxtakarlığı qeyd edəcəyini bildirdi və CEO kimi 2- ci həftəsinin sonunda işindən qovuldu.

2011- ci ildə Olimpus aparılan araşdırmalardan sonra müstəqil komitə quraraq ümumi araşdırma etməyə məcbur oldu. Bu komitə keçmiş ali məhkəmə hakiminin rəhbərlik etdiyi 6 nəfərdən ibarət idi və 12 həftəlik araşdırmadan sonra, nəticələri 6 dekabr 2011-ci ictimaiyyətə açıqladı. Olimpus bu açıqlamaradan sonra dünyanın 2-ci ən böyük birjası olan Tokio fond birjasından (TSE) uzaqlaşdırılma təhlükəsi ilə üzləşdi amma komitenin qərarı ilə birjada qalması üçün son 5 ildə ki hesabatlarında düzəlişlər edib, şəffaf hesabatlar təqdim etməsi üçün son tarix qoyuldu və yalnız bu hesabatlardan sonra birjada qala biləcəyi bildirildi.

Şimoyama 2011-ci ilin noyabrında istefa verdikdən sonra, Şuiçi Takayama Olimpus-un prezidenti və baş direktoru vəzifəsini icra etməyə başladı Ümumilikdə, Takayama panelin nəticələrini araşdırmaq üçün üç komitə yaratdı: idarəetmə islahatı komitəsi, hüquqşünaslardan ibarət komitə və onların məsuliyyətini araşdıracaq idarə heyətinin direktorları və qeyri-direktorların və korporativ auditorların məsuliyyətini öyrənəcək kənar hüquqşünaslardan ibarət başqa bir komitə.Takayamanın rəhbərliyində Olimpus, direktorlara qarşı məhkəməyə 8 yanvar 2012-ci il, audit firmaları da daxil olmaqla digər şəxslərə qarşı məhkəmə hesabatı üçün 17 yanvar 2012- ci ilə qədər hazır olmalı idi. Bundan sonra isə Olimpus keçmiş prezidentini və 18 işçisini məhkəməyə verir və mühasibat dələduzluğuna görə 3.6 milyard yen tələb edir . Sonda isə çox cuzi məbləğ olan 10 milyon yen (130 min Abş dolları) müqabilində yenidən Tokyo birjasında aktiv üzvlərdən birinə çevrildi.(Japan Times,2012).

2012-ci ilin fevralında Yaponiya prokurorları Olimpus-un keçmiş sədri Tsuyoshi Kikukawa, digər iki keçmiş icraçı, Hisaşi Mori və Hideo Yamada və qalmaqalda əməkdaşlıq etdiyi iddia edilən konsaltinq şirkətlərindən üç nəfəri həbs edərək rəsmi ittiham irəli sürdülər. Bu altı nəfəri 10 ilə qədər həbs və 125.000 ABŞ dolları məbləğində cərimə gözləyirdi. “Nikkei” qəzeti, Olympus-un saxta mühasibatlığa görə 1,2 milyon dollar cərimə olunduğunu da bildirdi. (Gallagher, 2012). Bu qalmaqal nəticəsində 22 iyul 2011-ci ildə 2769 yen olan Olimpusun bir səhmi 11 noyabr 2011- ci ildə 460 yenə kimi düşdü.(Tokyo Fond Birjası,2012). Qalmaqalın üzərindən 12 il keçməsinə baxmayaraq, Yaponiya, Abş və Britaniya rəsmiləri hələ də araşdırmaları davam etdirir.

Tədqiqat metodu

Bu məqalədə, Olimpus qalmaqalı haqqında yazılan elmi işlərdən, Maykl Vodfordun yazdığı “Exposure: İnside of the Olympus scandal” kitabdan və tanınmış jurnallardan götürülmüş məlumatlar təqdim olunmuşdur

NƏTICƏ

Olimpus skandalı, təkcə korporativ dünyanı deyil, həmçinin Yaponiyanın idarəetmə modelinə və prinsiplərinə ciddi dəyişiklər etməyə vadar etdi. Bu skandal Yaponiya da eləcə də dünyada bir çox şirkətin, mühasibatlıq və peşə etikasına olan baxış bucaöını dəyişərək, daha sosial məsuliyyətli korporativ şirkətlərin qurulmasına təkan verdi.

Maliyyə bazarlarına təsiri

Olimpus'un maliyyə manipulyasiyaları, maliyyə bazarlarına olan güvənin azalmasına səbəb oldu . Bu da, investorların şirkətlərə olan etimadını və investisiya strategiyalarını dəyişdirmələrinə səbəb oldu. Bundan sonra, investorlar daha çox şirkət etikasına önəm verməyə başladı.

Korporativ İctimaiyyət və Şəffaf İş Praktikaları

Bu skandal, korporativ sosial məsuliyyət (CSR) və şəffaf iş praktikaları mövzusunda yeni bir kəşf

etdi . Şirkətlər, təhlükəsiz və şəffaf bir iş mühitinə nail olmaq üçün daha da böyük addımlar atmağa məcbur oldu. İş dünyasında sosial və ictimai dəyərlərə hörmət və bu şəraitlərin yaradılması üçün, eyni zamanda tətbiqi üçün yeni planlar irəli sürüldü.

Ədəbiyyat siyahısı

1.WOODFORD, M. (2012). EXPOSURE: INSIDE THE OLYMPUS SCANDAL: HOW I WENT FROM CEO TO WHISTLEBLOWER. NEW YORK, NY: PENGUIN GROUP.

2. THOMAS, C. (2002). THE RISE AND FALL OF ENRON. JOURNAL OF ACCOUNTANCY,194(4), 41-48.

3. BACANI, CESAR, THE OLYMPUS SCANDAL: WHEN A FOREIGN CEO REBELS,QUESTEX, 24 OCTOBER 2011.

4. CHOUDHURY, AMBEREENAND VAUGHAN, LIAM, DIAMOND QUITS AS PRESSURE MOUNTS ON BARCLAYS, JULY 3, 2012

5. GALLAGHER CHRIS, NEGISHI, MAYUMI, JAPAN PROSECUTORS CHARGE KEY FIGURES IN OLYMPUS SCANDAL, REUTERS, MARCH 7, 2012

SAXTAKARLIĞIN AŞKARLANMASI VƏ MALİYYƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Zülayə Mahmudova
Bakı Mühəndislik Universiteti
zmahmudova1@std.beu.edu.az
BAKI,AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Cəmiyyət məlumatlandıqca insanlar informasiyadan daha artıq dərəcədə asılı vəziyyətə düşürlər. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmaması isə cəmiyyət üçün böyük fəsadlar törədə bilər. Respublikamızın milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rola malik informasiya resurslarının qorunması, kiberhücumların qarşısının alınması, dövlət idarələrinin elektron xidmətlər və informasiya sistemlərinin təhlükəsizliyinin mühafizəsi vacib məsələdir. Dövlət və qeyri-dövlət qurumlarının internet təhlükəsizliyinin qorunması, kibertəhlükəsizlik sahəsində informasiya infrastrukturu subyektlərinin fəaliyyətinin koordinasiyasına, mövcud və yarana biləcək elektron təhlükələr barədə ölkə səviyyəsində məlumatların toplanması, əhalinin, özəl və digər qurumların kibertəhlükəsizlik sahəsində maarifləndirilməsi və onlara metodiki köməyin göstərilməsi də az əhəmiyyətli deyildir. İnformasiya təhlükəsizliyinin lazımi səviyyədə təmin edilməsi dövlətin, cəmiyyətin və insanların fəaliyyətinin vacib şərtlərindən biridir. Qloballaşan dünyada informasiya texnologiyalarının yaratdığı imkanlardan sui- istifadə etməklə cinayətin yeni növləri yaranır, dövlətin ərazi bütövlüyü ilə bağlı məlumatlar təhrif edilir, terrorizm ideologiyasının təbliğ edilməsi və terror aktlarının planlaşdırılması üçün internet şəbəkəsindən fəal şəkildə istifadə olunur. Bu gün informasiya təhlükəsizliyinə təhdidlər çox ciddi mərhələyə keçmişdir. Bu təhlükəli amilə qarşı mübarizə aparmaq üçün bütün dünya birliyinin fəal səylərinin birləşdirilməsi, habelə müasir təhdidlərin aradan qaldırılması və qarşısının alınması probleminə əsaslı yeni strateji yanaşmanın formalaşması zəruridir. İnformasiyanın artmaqda olan əhəmiyyəti qarşılıqlı informasiya təsiri proseslərinin tənzimlənməsinin təmin olunması üçün dövlətin fəal müdaxiləsini tələb edir.

AÇAR SÖZLƏR:İnformasiya-1 texnologiyaları-2 ,kiberhücümlar-3, maliyyə-4, saxtakarlıq-5

GİRİŞ

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. 1970-ci illərin sonundan etibarən pul-kredit sferası sahəsində aparılan araşdırmalarda maliyyə təhlükəsizliyinin monetar sabitliklə əlaqələndirən yanaşma üstünlük

təşkil etməyə başladı. Bütövlükdə maliyyə sistemininin təhlükəsizliyinin təminatı sistemində monetar siyasətin rolunun zərurəti 2007-2009-cu illərin qlobal maliyyə böhranından və şokların yeni yayılma kanallarının qiymətləndirilməsindən sonra özünü daha əyani şəkildə nümayiş etdirməyə başladı. BVF-nun məlumatına görə qlobal maliyyə böhranından sonra dünyada təhlükəsiz aktivlərin azalması prosesi davam edir və 2016-cı ilin sonuna əlavə $9 trln. aktivin təhlükəli aktiv sırasına daxil olacağı gözlənilir. Bank sektorunda təhlükəsiz aktivlərin azalması tədbirləri monetar siyasətin tətbiqində əsas prinsiplərdən biridir.

Dünya iqtisadiyyatında baş verən hadisələr də sübut edir ki, maliyyə təhlükəsizliyini təmin etmədən bir çox iqtisadi problemlərin həllinə nail olmaq mümkün deyildir. Milli maliyyə bazarlarının inteqrasiyasının gücləndiyi bir şəraitdə monetar siyasətin tətbiqində innovativ tədbirlərə ehtiyac var. Böhrandan sonrakı dəyişikliklərin ən mühüm istiqamətlərindən biri milli Mərkəzi Bankların fəaliyyətinin məqsədləri, səlahiyyətləri və alətlərinə yenidən baxılması oldu. Prioritet məqsəd kimi qarşıda milli maliyyə sistemində sabitliyinin dəstəklənməsi qoyuldu ki, bu da monetar siyasətinin ənənəvi məqsədləri ilə makroprudensial məqsədləri bir araya gətirmək kimi mürəkkəb bir problemi gündəmə gətirdi. Onların xüsusən də böhranlı şəraitdə bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edə bilməsi ehtimalının yüksək olması Mərkəzi Bankların və ya maliyyə stabilliyinin dəstəklənməsinə görə məsuliyyət daşıyan orqanların fəaliyyətində yeni təsisat formalarının axtarılmasına səbəb olurdu. Bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə makromaliyyə təhlükəsizliyinə qorunmasına görə məsul olan orqanlar artıq işlənib hazırlanmış, təsdiq olunmuş və yaradılmışdırsa, digər ölkələrdə bu işə hələ indi-indi başlanılır.

Tədqiqat metodu

Ölkənin maliyyə sisteminin kibertəhlükəsizlik vəziyyəti

Müasir dövrün çağırışları hesab olunan innovativ həllərə əsaslanan rəqəmsal maliyyə xidmətləri fəaliyyətin effektivliyini və səmərəliliyini artırmaqla yanaşı maliyyə ekosistemini kiberhücumlara qarşı daha həssas etməkdədir. Bununla qlobal maliyyə sistemləri kibercinayətkarların başlıca hədəflərinə çevrilmiş, nəticədə kiberhücumların tezliyi artmış və hücum ssenariləri mürəkkəbləşmişdir. Bu istiqamətdə baş verən kiber trendlər öz növbəsində, kiber risklərin düzgün idarə edilməsini və adekvat tənzimləmə çərçivəsinin tətbiq edilməsini zəruri edir. Bu səbəbdən, maliyyə bazarlarına nəzarət orqanları maliyyə sistemində kiberdayanıqlığı davamlı olaraq təkmilləşdirir və onunla bağlı tədbirləri hər bir təşəbbüsün tərkib hissəsinə çevirir. 2023-2026-cı illər üçün "Maliyyə bazarları üzrə kibertəhlükəsizlik Strategiyası"nın (Strategiya) başlıca məqsədi Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (AMB) və ölkədə fəaliyyət göstərən maliyyə institutlarında informasiya təhlükəsizliyinin və kibertəhlükəsizliyin gücləndirilməsi, o cümlədən müasir dövrün kibertəhlükəsizlik təhdidlərinin və kiberhücumların qarşısının daha effektiv alınması üzrə əsas fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyən edilməsidir. Strategiyaya daxil edilmiş təşəbbüslər və icrası nəzərdə tutulmuş tədbirlər AMB-nin və ümumilikdə maliyyə bazarlarının mümkün kibertəhlükəsizlik insidentlərinə və fövqəladə hallara hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə, həmçinin maraqlı tərəfləri vaxtında məlumatlandıraraq kibertəhlükəsizlik təşəbbüsləri ilə bağlı qərarların qəbul edilməsi proseslərinin daha effektiv təşkil edilməsinə yönəlmişdir. Strategiyanın vizyonu "maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi üçün artan kibertəhdidlər fonunda ölkənin maliyyə bazarlarında kiber dayanıqlığın gücləndirilməsidir". Bu strategiya ölkədə informasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizlik üzrə dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olaraq, bu sahədə fəaliyyətin əsas məqsədlərini, prinsiplərini, istiqamətlərini və prioritet vəzifələrini müəyyən edir. Strategiyanın əsas missiyası kibertəhlükəsizlik sahəsində etibarlı təhlükəsizlik infrastrukturu, təkmil bilik və bacarıqlara malik olan insan kapitalı, kibertəhdidlər barədə məlumatların qarşılıqlı kommunikasiyası həyata keçirilən effektiv əməkdaşlıq münasibətləri, habelə adekvat tənzimləmə çərçivəsi ilə əhatə olunmuş maliyyə sisteminin formalaşdırılması və onun kiber dayanıqlığının təmin edilməsidir. Son zamanlar ölkənin milli kibertəhlükəsizlik ekosisteminin gücləndirilməsi və beynəlxalq trendlər nəzərə alınmaqla inkişaf etdirilməsi istiqamətində aidiyyəti dövlət qurumları və assosiasiyaları tərəfindən həyata keçirilən kompleks tədbirlər nəticəsində ölkəmizin kibertəhlükəsizlik üzrə beynəlxalq reytinqlərdə mövqeyi yüksəlməkdədir. Belə ki, 2023-cü il üzrə Milli Kibertəhlükəsizlik İndeksinə əsasən Azərbaycan reytinqdə 33 pillə irəliləyərək Qazaxıstan, Belarus, Özbəkistan, Ermənistan kimi ölkələri qabaqlamış və reytinqdə 53-cü yerdə qərarlaşmışdır1 . Bu inkişaf tempinin qorunub saxlanması, o cümlədən ölkəmizin milli kibertəhlükəsizilik ekosisteminin tərkib hissəsi olan maliyyə sisteminin kiber dayanıqlığının qorunub saxlanması mühüm prioritetlərdən birinə çevrilmişdir. Bu prioritetin icrası

ölkənin maliyyə sisteminin kibertəhlükəsizlik vəziyyətinin qiymətləndirilməsini zəruri edir. Strategiyanın bu bölməsində tətbiq edilən özünüqiymətləndirmə metodologiyası, daha sonra isə müxtəlif maliyyə institutları arasında aparılan kibertəhlükəsizlik sorğusunun nəticələri şərh edilir. (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı-"Maliyyə bazarları və kibertəhlükəsizlik strategiyası"2023-2026)

1.Maliyyə institutları üzrə qiymətləndirmə çərçivəsi: Maliyyə bazarlarında kibertəhlükəsizlik vəziyyətinin qiymətləndirilməsi məqsədilə maliyyə institutları üzrə sorğular keçirilmişdir. Aparılmış sorğularda 51 respondent olan maliyyə institutları, o cümlədən banklar, sığorta şirkətləri və maliyyə bazarlarının digər iştirakçıları iştirak etmişlər: Bankların sayı: 22, BOKT-ların sayı: 15 ,Sığorta şirkətlərinin sayı: 10 , Kart prosessinq mərkəzləri: 2 ,Digər (Milli Depozit Mərkəzi, İcbari Sığorta Bürosu): 2.

Keçirilmiş sorğular NIST standartının kiberəthlükəsizlik çərçivəsinə əsasən hazırlanmış, 6 kateqoriyaya və 52 suala bölünmüşdür. Sorğular zamanı maliyyə institutlarında informasiya aktivlərinin müəyyən edilməsi və mühafizəsi, təhlükəsizlik hadisələrinin aşkar edilməsi, onlara adekvat cavab reaksiyasının verilməsi və aradan qaldırılması, həmçinin məlumatların məxfiliyi üzrə məsələlər təhlil edilmişdir.

Maliyyə institutlarının kibertəhlükəsizlik səviyyəsi

Maliyyə institutları üzrə keçirilmiş sorğular nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, "təhlükəsizlik hadisələrinə reaksiya verilməsi" və "fəaliyyətin bərpa edilməsi" üzrə göstəricilər ölkənin maliyyə sektorunun kibertəhlükəsizlik üzrə orta göstəricisindən aşağıdır

Şəkil 1: Ölkənin maliyyə bazarlarında kibertəhlükəsizlik vəziyyəti

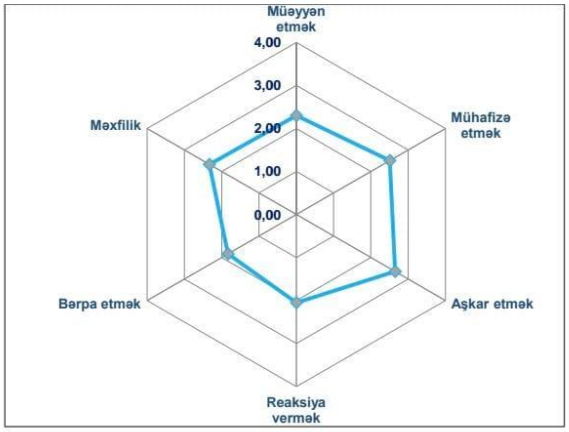

Mənbə: Kibertəhlükəsizlik üzrə sorğunun nəticələri

Cədvəl 1-də göründüyü kimi, bank sektoru və ödəniş bazarı iştirakçılarının kibertəhlükəsizlik üzrə vəziyyəti sorğuda iştirak edən sığorta şirkətləri ilə müqayisədə daha qənaətbəxşdir. "Təhlükəsizlik hadisələrinin aşkar edilməsi" indikatoruna əsasən bank sektoru və ödəniş bazarı iştirakçılarının kibertəhlükəsizlik üzrə yetkinlik səviyyəsi 2.4-dən yüksəkdir. Maliyyə sektorunun kibertəhlükəsizlik üzrə orta göstəricisi hər üç seqment üzrə 2.28 təşkil etdiyi halda, bank sektoru üzrə göstərici 2.14, sığorta təşkilatları üzrə 1.85, ödəniş bazarları üzrə isə 2.85 təşkil etmişdir. Odur ki, maliyə bazarlarının hər üç seqmenti üzrə iştirakçıları kibertəhlükəsizliyin gücləndirilməsi istiqamətində tədbirləri intensivləşdirməli və bu sahəni xüsusi diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

Maliyyə sistemi üzrə dünyada kibertəhlükəsizlik trendləri və başlıca çağırışlar

Son zamanlar qlobal maliyyə sistemləri kibercinayətkarların başlıca hədəflərinə çevrilmiş, nəticədə kiberhücumların tezliyi artmış, tətbiq ssenariləri mürəkkəbləşmiş, xüsusilə də hücuma məruz qalan tərəflər üçün daha "bahalı" olmuşdur. Aparılmış araşdırmalara əsasən Amerika Birləşmiş Ştatlarında (ABŞ) 2022-ci ildə kiberhücumlar nəticəsində məlumat sızıntısı üzrə zərərin orta dəyəri 9.44 mln. ABŞ dolları həcmində olmuşdur4 . Bu təhdidlərlə mübarizə aparmaq üçün maliyyə institutları real vaxt rejimində kibertəhdidləri aşkar etməyə və onlara cavab verməyə imkan verən yeni

nəsil təhlükəsizlik həlləri tətbiq etməkdədirlər. Maliyyə sistemində ən çox təsadüf olunan kiberhücum trendləri aşağıda göstərilmişdir: Maliyyə sektoruna təsir edən ən çox yayılmış kiberhücum növlərindən biri "fişinq"dir.Fişinq hücumları adətən istifadəçilərin giriş məlumatlarının və ya fərdi məlumat kimi həssas məlumatların əldə edilməsi yolu ilə saxta e-poçt və ya internet səhifələrdən istifadəni əhatə edir. 2022-ci ilin 2-ci rübündə qeydiyyata alınmış fişinq hücumlarının ən böyük payı (27.6%) məhz maliyyə institutlarının üzərinə düşür. Kibercinayətkarlar sosial mühəndislik metodlarından istifadə edərək insanları fərdi və maliyyə məlumatlarını təqdim etməyə inandıra bilirlər.

Cədvəl 1: Maliyyə institutları üzrə kibertəhlükəsizlik vəziyyəti

İndikatorlar	Bank sektoru	Sığorta sektoru	Ödəniş bazarı	Orta göstərici
İnformasiya aktivlərinin müəyyən edilməsi	2.15	1.9	2.85	2.3
İnformasiya aktivlərinin mühafizə edilməsi	2.2	2.1	3.25	2.51
Təhlükəsizlik hadisələrinin aşkar edilməsi	2.4	2.2	3.35	2.65
Təhlükəsizlik hadisələrinə reaksiya verilməsi	1.8	1.2	3.15	2.05
Fəaliyyətin bərpa edilməsi	1.9	1.5	2.1	1.83
Məlumatın məxfiliyi	2.4	2.2	2.4	2.33
Orta göstərici	**2.14**	**1.85**	**2.85**	2.28

Mənbə:Kibertəhlükəsizlik üzrə sorğu nəticələri

Maliyyə sektoru üçün daha bir artan təhlükə "ransomware" (ransom) zərərverici proqram təminatlarıdır. PwC tərəfindən aparılan təhlillərə əsasən ransom zərərverici proqram təminatından istifadə edilməklə həyata keçirilən kiberhücumlar 2021-ci ildə əksər təşkilatların üzləşdiyi ən əhəmiyyətli kiber təhlükə olmuşdur . Belə ki, həmin ildə maliyyə sistemi iştirakçılarının 55%-i hədəfə alınmış və maliyyə xidmətlərinə edilmiş ransom kiberhücumları nəticəsində məlumat sızması iki dəfə artmışdır . Ransom hücumlarından qorunmaq üçün təşkilatlar bir sıra təhlükəsizlik tədbirlərini həyata keçirməlidirlər. Buraya əsasən sosial mühəndislik kiberhücumları barədə maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi, çoxfaktorlu autentifikasiya həllərinin tətbiqi və məlumatların müntəzəm əsasda ehtiyat nüsxələrinin yaradılması prosedurları daxildir.(https://www.netguru.com/blog/fraud-detection-with-machine-learning-banking)

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının mürəkkəbləşməsi, təhlükəsizlik risklərinin davamlı olaraq artması, həmçinin informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı insidentlərin (kiber insidentlər daxil olmaqla) intensivləşməsi maliyyə institutlarının əməliyyat fəaliyyətinə əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərməkdədir. Eyni zamanda, müasir dövrdə maliyyə institutları bir-biri ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərdiklərindən informasiya təhlükəsizliyi və / və ya kibertəhlükəsizlik sahəsində baş verə bilən kritik insidentlər potensial olaraq bütün maliyyə sisteminə təsir edə bilər. Bu baxımdan maliyyə bazarlarına nəzarət orqanları tərəfindən aidiyyəti üzrə risk əsaslı nəzarət və tənzimləmə çərçivələri formalaşdırılır və tətbiqinin həyata keçirilməsi daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu kontekstdə AMB maliyyə institutlarının effektiv kibertəhlükəsizlik təcrübələrinin yaradılmasında və müvafiq qaydalara və standartlara əməl etməsində mühüm rol oynayır. AMB maliyyə bazarlarında kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin sürətləndirilməsi və güclü informasiya təhlükəsizliyi mədəniyyətinin formalaşdırılması istiqamətində maliyyə institutları ilə birgə fəaliyyət göstərəcəkdir. Bu istiqamətdə

aparılan işlər çərçivəsində maliyyə institutları və aidiyyəti qurumlarla sıx kommunikasiyada güclü kibergigiyena təcrübələrinin yaradılması, kibertəhlükəsizlik üzrə maarifləndirmə proqramlarının həyata keçirilməsi, kibertəhlükəsizlik üzrə təlim keçmiş və sertifikatlaşdırılmış ekspertlərin hazırlanması və digər təhlükəsizlik tədbirlərinin realizasiyası nəzərdə tutulmuşdur. Nəticədə, bu gözləntiləri qarşılamaqla, maliyyə institutları maliyyə sisteminə etibarı artıra və inamı təşviq edən təhlükəsiz mühiti yarada biləcəkdir. (Saleh Məmmədov- "Rəqəmsal maliyyə"(2022) səh 170-192)

Maliyyə saxtakarlığını aradan qaldırmaq üçün aşağıdakı əməlləri yerinə yetirmək lazımdır:

1. Maliyyə proseslərini sərbəst etmək: Maliyyə sisteminə açıq və şəffaflıq mərhələlər qoymaq və bu mərhələləri nizamlamak lazımdır. Bunu etmək üçün maliyyə sahəsində lazımi qanunvericiliklər və qaydalar qoyulmalıdır.

2. Yüksək texnologiyalı maliyyə sistemi yaratmaq: Maliyyə sahəsində yeni ictimaiyyətləşmə ərazi və hərəkətli mədəniyət kimi inkişaf edən texnologiyaları tətbiq etmək lazımdır. Bu, elektron maliyyə xidmətlərinin istifadə, blokçeyn texnologiyasının maliyyə sistemlərinə daxil edilməsi və sosial mediyanın dəstəklənməsi ilə mümkün olacaq.

3. İmtinaçı maliyyə sektorunu gücləndirmək: Maliyyənin saxtakarlıqla mübarizədə aktiv rolları olan təşkilatlar və nazirlər də daxil olmaqla, imtinaçlı maliyyəyə qarşı effektiv mübarizə üçün qurumların və təsərrüfatların potensialını gücləndirmək məqsədəuyğundur.

4. Müvəffəqiyyətli müşahidə sisteminin yaradılması: Maliyyə raportlaşdırma və müşahidə proseslərini gücləndirəcək müvəffəqiyyətli bir müşahidə sistemi yaratmaq, təşkilatların maliyyə informasiyasına asanlıqla daxil olmasına və mövcud olan saxtakarlıqları daha asan aşkar etmələrinə kömək edəcəkdir.

5. Qlobal əməliyyatlar üzrə tərəfdaşlıqların gücləndirilməsi: Saxtakarlığı qarşısını almaq üçün dövlətlər, maliyyə təşkilatları və aktivist təşkilatlar arasında güclü tərəfdaşlıqlar qurmaq lazımdır. Bu tərəfdaşlıqlar, informasiya və məlumat mübadiləsi ilə saxtakarlığın aradan qaldırılması üçün səmərəli bir yolla əməkdaşlıq edəcəkdir.(https://seon.io/resources/financial-fraud-detection/)

6. Sağlam etik və dəyərlər sistemi tətbiq etmək: Maliyyə sahəsində dəyərlər sistemi və etik prinsiplər qoyaraq maliyyə iqtisadiyyatında ümumi inancların qorunmasına dəstək verilməlidir. Bu, mərhələli bir tədbir olaraq təlimlər və təhsillərlə təşviq edilə bilər.

Bu addımlar saxtakarlığın aradan qaldırılması üçün başlanğıc nöqtələridir və müvəffəqiyyətli uzunmüddətli bir tədbir planı tələb edir. Bu əməllər maliyyə sahəsində daha etik və şəffaflıq mənbərini yaratmaq üçün bir neçə digər tədbirlərlə birlikdə əhəmiyyətli bir rol oynaya bilər.(Serdar Kuzu - Financial and risk management" səh(38-60) 2020)

Nəticə

Beləliklə, böhranın yayılmasını qabaqlamaqdan ötrü ölkənin maliyyə sisteminin vəziyyətinin, həmçinin onun stabilliyini müntəzəm əsaslarla analiz etməyə imkan verən bəzi indikator yığımı üzrə monitorinq sistemi yaratmaq lazımdır. Ölkənin təhlükəsizliyinə qarşı təhdidlər, ilkin olaraq qonşu ölkələrdə və yaxud digər kontinentlərdə yaranaraq, məsələn, maliyyə böhranı kimi, bir çox hallarda istər xaricdən, istərsə də daxildən baş qaldırırlar. Bunun üçün də əgər böhranlı ölkələrlə qarşılıqlı xarici iqtisadi və xarici ticarət əlaqələri vardırsa maliyyə təhlükəsizlik göstərici-indikatorlarını müntəzəm olaraq izləmək və kompleks analiz aparmaqla ölkənin maliyyə bazarlarında maliyyə böhranını yaranması mümkünlüyünü müəyyən etmək lazımdır, Bank sistemində maliyyə təhlükəzliyinin təmin edilməsində pul siyasətinin xüsusi rolunu şərtləndirir. 2008-ci ildə başlanmış dünya maliyyə böhranı, bütün ölkələrin, həmçinin də Azərbaycan hökümətini böhrandan çıxmağın yeni mexanizmlərini axtarmağa vadar edir. Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir inkişaf cizgiləri, bir tərəfdən, dünya bazarında yaranmış təbii ehtiyatların konyukturası şəraitində milli iqtisadiyyatın yeni keyfiyyət xüsusiyyətlərinin əldə etməsinə, bununla belə, qlobal böhran və onun fəsadları müasir iqtisadi arxitekturada mütləq depressiv ssenarilərə qarşı qoruyucu mexanizmlərin yaradılmasını və gücləndirilməsini gündəmə gətirir. Ənənəvi xilas təyinatlı maliyyə fondları ilə yanaşı, bu sırada iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsində istifadə olunacaq antiböhran xarakterli xüsusi tədbirlər, həmçinin milli iqtisadiyyatın strukturunun şaxələndirilmiş olması və yeni şəraitə çevik uyğunlaşmaq qabiliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1.Saleh Məmmədov- “Rəqəmsal maliyyə” -2022
2.Serdar Kuzu -Financial and risk management”-2020
3. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı-”Maliyyə bazarları və kibertəhlükəsizlik strategiyası”2023-2026
4. https://seon.io/resources/financial-fraud-detection/
5. https://www.netguru.com/blog/fraud-detection-with-machine-learning-banking

S E K S İ Y A – 4

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

YENI GEOSIYASI REALLIQLAR KONTEKSTINDƏ TÜRKIYƏNIN QAFQAZ STRATEGIYASI

SAMİR QULİYEV
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat və idarəetmə / Dövlət və bələdiyyə idarəetməsi
squliyev@beu.edu.az
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tükiyə Cümhuriyyətinin Qafqaz regionu ilə əlaqəli strategiyası, regiondakı geosiyasi dəyişikliklərə müvafiq olaraq dövrdən-dövrə dəyişiklik göstərərək inkişaf etmiş, Türkiyənin daxili parametrləri və regionla əlaqəli qlobal geosiyasi yanaşmalara reaksiya kontekstində formalaşdırılmışdır. Beynəlxalq münasibətlər tarixinin inkişaf proseslərində həm coğrafi baxımdan, həm də iqtisadi və siyasi baxımdan əhəmiyyətli regionlardan biri olan Qafqaz regionu, Azərbaycanın Qarabağ zəfərindən sonra regional əməkdaşlıq və reinteqrasiya çərçivəsində geosiyasi baxımdan mühüm əhəmiyyətli bir mərkəzə çevrilmiş, Qafqaz geosiyasətində yeni dövr başlamışdır. Qafqaz regionunu təhlükəli bir region kimi göstərən amillərdən ən mühümü aradan qaldırılmış və regional əməkdaşlıq üçün münbit şərait yaranmışdır. Regiondakı qanlı müharibələrin yerini regionla əlaqəli təklif edilən qlobal layihələr üzərində mübarizə almış və regionda yeni geosiyasi reallıqlar meydana gəlmişdir. Türkiyə-İran rəqabəti, Rusiya-Türkiyə əməkdaşlığı, Ermənistan üzərində Qərb-Rusiya qarşıdurması, Azərbaycan-Gürcüstan-Ermənistan ilə Rusiya-İran-Türkiyə bloklaşmaları kimi faktorlar regionda gedən mübarizələrin miqyasını daha da genişləndirmişdir. Yeni geosiyasi reallıqlar kontekstində, Qafqaz regionundakı statuskvonun dəyişməsinə böyük töhvə verən Türkiyə proseslərdə əsas açar ölkə rolunu oynayır. Regional aktor kimi Türkiyənin Qafqazla əlaqəli geosiyasi yanaşmaları və müvafiq strategiyası yeni mərhələdə formalaşacaq regional əməkdaşlıq perspektivlərini artıracaq və Qafqaz regionunun qlobal mərkəzlərdən birinə çevrilməsinə şərait yaradacaqdır. Bu baxımdan, xüsusilə İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra meydana gələn Qafqaz regionundakı yeni geosiyasi reallıqların müəyyənləşdirilməsi və Türkiyənin regiondakı yeni geosiyasi dəyişikliklər çərçivəsindəki rolunun və strategiyasının tədqiq edilməsi həm beynəlxalq münasibətlər elmi, həm də praktik siyasət baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə Qafqaz regionunun geosiyasi mövqeyinə təsir göstərən yeni reallıqlar müəyyənləşdirilmiş və Türkiyənin Qafqaz strategiyasının əsas parametrləri müqayisəli tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: Türkiyə, Qafqaz, Geosiyasət

ABSTRACT

The strategy of the Republic of Turkey related to the Caucasus region has changed from time to time according to geopolitical changes in the region, and was formed in the context of Turkey's internal parameters and response to global geopolitical approaches related to the region. The Caucasus region, which is one of the geographically, economically and politically important regions in the development processes of the history of international relations, became a geopolitically important center within the framework of regional cooperation and reintegration after the Karabakh victory of

Azerbaijan, and a new era in the geopolitics of the Caucasus has begun. The most important factors that make the Caucasus region a dangerous region have been eliminated and fertile conditions for regional cooperation have been created. Bloody wars in the region have been replaced by struggles over proposed global projects related to the region, and new geopolitical realities have emerged in the region. Factors such as Turkey-Iran rivalry, Russia-Turkey cooperation, West-Russia conflict over Armenia, Azerbaijan-Georgia-Armenia and Russia-Iran-Turkey blockades have further expanded the scale of the ongoing struggles in the region. In the context of new geopolitical realities, Turkey plays a key role in the process, contributing greatly to the change of the status quo in the Caucasus region. As a regional actor, Turkey's geopolitical approaches and corresponding strategy related to the Caucasus will increase the prospects of regional cooperation that will be formed in the new stage and will create conditions for the Caucasus region to become one of the global centers. From this point of view, the identification of the new geopolitical realities in the Caucasus region, especially after the Second Karabakh war, and the study of the role and strategy of Turkey within the framework of the new geopolitical changes in the region are of great importance both from the point of view of international relations science and practical politics. In this article, the new realities affecting the geopolitical position of the Caucasus region are identified and the main parameters of Turkey's Caucasus strategy are comparatively researched.

Key words: Turkey, Caucasus, Geopolitics

GİRİŞ

SSRİ-nin süqutundan sonra beynəlxalq münasibətlər sistemində meydana gələn dəyişikliklər və davam edən proseslər, digər bir ifadə ilə iki qütblü sistemə əsaslanan Soyuq Müharibə parametrlərinin ortadan qalxması nəticəsində şərq-qərb istiqamətindəki "Rimland" adlanan sahə ilə birlikdə şimal-cənub keçid və kommunikasiya yolları üzərində yayılan geniş geosiyasi və geoiqtisadi regionların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Beynəlxalq münasibətlər sistemində sürətlə dəyişkənlik göstərən xarici siyasət doktrinaları ilə yanaşı texnologiyanın da inkişaf etməsi ilə nəqliyyat və kommunikasiyanın coğrafiya amilini kiçiltməsi nəticəsində, daha çox "regional güc" olma istiqamətində mübarizəni hədəf seçən "geosiyasət" anlayışı, əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

Ümumi mənada nəzəri baxımdan geosiyasətə, "coğrafiyanın siyasətə istiqamət verməsi" kimi tərif verə bilərik. Tarixi proseslərdəki inkişaflara paralel olaraq müxtəlif alimlər tərəfindən fərqli kateqoriyalarda geosiyasi mövzular müzakirə edilərək nəzəriyyələr irəli sürülmüş və bununla da hegemon dövlətlər geosiyasi nəzəriyyələrə söykənərək dünyaya hakim olmağa cəhd göstərmişlər. Nəzəriyyələrin kəsişdikləri ortaq məqamlara diqqət elədiyimizdə, ümumiyyətlə əsas aktyor kimi dövlətin göstərilməsi, sahə olaraq coğrafiyanın əhəmiyyətinin vurğulanması və iki element arasındakı bağların siyasətə tətbiq edilməsi prosesi qarşımıza çıxır (Cohen, 2014).

Geosiyasətə əsaslanan strategiyalarda, ölkənin coğrafi əhəmiyyətini hədəf seçmək ilk mərhələ, insan faktoruna əsaslanan ictimai, iqtisadi, siyasi və hərbi gücünü müəyyənləşdirməyi məqsədə qoymaq isə ikinci mərhələ hesab olunur. Son mərhələ isə, hər iki mərhələni və bunlarla birlikdə zaman faktorunu də nəzərə alan ümumi bir analizdir. Bu proseslərin hər birində qlobal səviyyədəki dəyərləndirmələr baza götürülərək regionla əlaqəli təhlillər aparılır (Dussouy, 2006).

"Dövlətlərə bu mübarizə prosesində nisbi üstünlük təmin edəcək regionlar hansıdır?", "bu regionlarda hakimiyyət ən optimal bir şəkildə necə qurula bilər?" və son olaraq "təmin edilən bir hakimiyyətin davamlı olması üçün nə etmək lazımdır?" kimi sualların cavabı klassik geosiyasi nəzəriyyələr olaraq qəbul edilən quru, dəniz və hava hakimiyyət nəzəriyyələrini də əhatəsinə alaraq genişlənmiş, müasir dövrümüzdə də dövlətlərin ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərinə təsir göstərən əsas amillərdən olmuşdur (Cohen, 2014).

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Qafqaz regionundakı geosiyasi parametrlər dəyişmişdir. Əvvəllər qlobal xarakter daşıyan geosiyasi nəzəriyyələr, artıq dövrümüzdə daha lokal xarakter almış, hardasa beynəlxalq hüququn hər bir subyektinin geosiyasi yanaşması meydana gəlmişdir. Bu kontekstdə qlobal və regional aktorların Qafqaz regionunun dəyişən geosiyasəti ilə əlaqəli strategiyaları da yenilənmişdir. Əsas regional güclərdən biri kimi Türkiyə Cümhuriyyətinin Qafqaz regionu ilə əlaqəli strategiyasının yeni formalaşmış geosiyasi reallıqlar çərçivəsində tədqiq edilməsi həm beynəlxalq münasibətlər elmi, həm də praktik siyasət baxımından aktuallıq kəsb edir.

TƏDQİQAT METODU

Mövzunun tədqiqi zamanı müasir tarixi proseslər çərçivəsində xronoloji, müqayisəli siyasi təhlil, müqayisəli-tarixi prioritet təşkil edən mənbələrin və hadisələrin təsviri metodlarından və beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələrindən istifadə edilmişdir. Məqalədə əsas etibarilə nəzəriyyələrə əsaslanan deskriptiv metodlardan istifadə edilərək proqnozlar verilmiş, obyektivliyin təmin olunması istiqamətində kompleks olaraq müxtəlif dillərdəki mənbələrdən araşdırmanın məqsədinə müvafiq olaraq istifadə edilmişdir. Konseptual problemlərdə nəzəri əsaslar təmin edilərək şərh, təhlil və ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

QAFQAZIN GEOSİYASİ MÖVQEYİ VƏ YENİ REALLIQLAR

Tarixdən bəri Qafqaz regionu həm coğrafi baxımdan, həm də iqtisadi və siyasi baxımdan əhəmiyyətli regionlardan olmuşdur. Soyuq Müharibədən sonra beynəlxalq arenada meydana gələn dəyişikliklər, digər bir ifadə ilə iki qütblü sistemə əsaslanan Soyuq Müharibə vəziyyətinin ortadan qalxması, şərq-qərb istiqamətindəki "Rimland" adlanan sahə ilə birlikdə şimal-cənub keçid və əlaqə yolları üzərində yayılan geniş geosiyasi və geoiqtisadi regionların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur (Shaffer, 2009).

Azərbaycanın məşhur tarixçilərindən Ziya Bünyadov, SSRİ-nın dağılması ərəfəsində Qafqaz regionunun geosiyasəti ilə əlaqədar "Türkiyənin geosiyasi əhəmiyyətini izah etməyə ehtiyac yoxdur, bunu Napaleon belə bildirmişdir. Amma bu gün ən vacib geostrateji region Qafqazdır. Kiçik bir torpaq parçasında (450 000 $km^{2)}$ çox böyük bir mübarizə aparılır. Tarixdə ən çox qan tökülən region bu coğrafiyadır. Qafqazlılar dünyanın ən çox acı çəkən xalqıdır." deyirdi.

SSRİ dövründə daha çox rusların hakimiyyətində olan bu region, SSRİ-dən sonrakı dövrdə müstəqilliyini əldə edən region ölkələri Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanla birlikdə böyük qüvvələrin hədəfində olan və regionla bağlı müxtəlif xarakterli strategiyaların ortaya qoyulduğu, sanki "yeni böyük oyunun" səhnələndiyi bir məkana çevrilmişdir. Məşhur politoloq Zbiqnev Bjezinski özünün "Böyük Şahmat Taxtası" adlı əsərində "böyük oyun" içərisində göstərdiyi Qafqaz regionunu, qlobal güc siyasətlərinin hədəfində olan əsas coğrafiya kimi qələmə almışdır. Bunun əsas səbəbinin də, "Avrasiyanın Balkanları" olaraq təsvir etdiyi regiondakı enerji resursları üzərində gedən mübarizə və regiondakı ictimai-siyasi ixtişaşların oynadığı rol göstərilir (Çelikpala, 2007). Digər geosiyasətçi H. Makinderin "Quru Hakimiyyəti Nəzəriyyəsinə" görə isə, Qafqaz regionu dünya coğrafiyasında hökmranlıq üçün əsas dayaq nöqtəsi kimi dəyərləndirilmişdir (Neset, 2023).

Coğrafi mövqe baxımından Qafqaz regionu, Avropa-Afrika-Asiya qovşağında yerləşən və 5.000 km uzunluğunda olan Aralıq dənizi-Egey dənizi-Boğazlar ilə Mərmərə dənizi-Qara dəniz-Azov dənizi kimi bir-birinə bağlı daxili dənizlərin meydana gətirdikləri bir su dəhlizinin şərq tərəfində olmaqla birlikdə Xəzər dənizi ilə də şərq istiqamətinə meyl etmiş və bağlanmış bir mövqeyə malikdir (Shaffer, 2009).

Ümumi olaraq Avrasiya geosiyasətində Qafqaz regionu, həm bir tranzit xətti həm də bir sığınacaq kimi əsrlər boyunca əhəmiyyətini qoruyan bir regiondur. Sığınacaq olma xüsusiyyəti regiondakı dağlarla birbaşa əlaqəlidir. Böyük Qafqaz və Kiçik Qafqaz dağları ilə birlikdə Qafqazın başqa bir hissəsi də şimalda yerləşən çöl ərazisidir. Qafqaz dağlarının şimalında yerləşən bu çöl ərazilər Don steplərinin bir davamı olub məhsuldar bir əkinçilik potensialına da malikdir. Şimaldan cənuba keçişi Dərbənd xəttində Xəzər sahil yoluna nəzarət edə bilən Demirqapı keçidindən təmin edən; şərqdən qərbə keçişi Araz vadisi ilə tənzimləyərək Təbrizi-Ərzuruma yəni İranı Anadoluya birləşdirir . Əlavə olaraq Qafqaz regionunun giriş qapısı xüsusiyyətini daşıyan Şimali Qafqaz, regionun idarəsini və nəzarətini təmin edə biləcək əsl strateji əhəmiyyətə malik ərazi seqmentidir. Qafqazın, şimal-cənub və şərq-qərb paralelində kəsişmə nöqtəsində olması, regionu siyasi baxımdan da ixtişaş və mübarizə mərkəzinə çevirmişdir (Çelikpala, 2007).

Coğrafi baxımdan çox əhəmiyyətli mövqedə yerləşməklə yanaşı, Asiya və Avropa arasında keçid marşrutu funksiyasına da sahib olan Qafqaz, dağlıq və kələ-kötür quruluşundan ötrü bir çox etnik ünsürün dil və mədəniyyət birliyini qoruyub saxladığı, xarici güclər tərəfindən zənginlik olaraq göstərilməsinə baxmayaraq region daxilində müxtəlif problemlərə səbəb olan kompleks bir regiondur. Bununla birlikdə, yeni bir mübarizə sahəsi kimi ortaya çıxan Qara dəniz hövzəsinə də açılan bir qapı xüsusiyyətini daşıması, Qafqazın geosiyasi əhəmiyyətini daha da artırmışdır.

Tarix boyunca müxtəlif mədəniyyətlər arasında mərkəzi region vəzifəsini yerinə yetirən Qafqaz regionu, bu coğrafi dəyərləri ilə birlikdə zəngin yeraltı və yerüstü resurslara malik olması, Xəzər enerji

resurslarının Qərbə nəqlində əhəmiyyətli bir yol olması səbəbilə müasir dövrümüzdə də həm geosiyasi, həm də geostrateji baxımdan beynəlxalq arenada rəqabət sahəsinə çevrilmişdir. Bu mübarizə nəticəsində də Qafqaz coğrafiyası dünyanın ən qeyri-sabit və təhlükəli regionu kimi dəyərləndirilmişdir (Shaffer, 2009).

Azərbaycanın Qarabağ müharibəsində şanlı zəfər qazanması ilə torpaq bötövlüyünü təmin etməsi ilə birlikdə, Qafqaz regionu qlobal və regional güclərin geosiyasi üstünlük naminə mübarizə məkanına çevrilmiş, bununla da Qafqaz geosiyasətində yeni dövr başlamışdır. Qafqaz regionunu təhlükəli bir region kimi göstərən amillərən ən mühümü aradan qaldırılmış və regional əməkdaşlıq üçün münbit şərait yaranmışdır. Regiondakı qanlı müharibələrin yerini regionla əlaqəli təklif edilən qlobal layihələr üzərində mübarizə almış və regionda yeni geosiyasi reallıqlar meydana gəlmişdir. Türkiyə-İran rəqabəti, Rusiya-Türkiyə əməkdaşlığı, Ermənistan üzərində Qərb-Rusiya qarşıdurması, Azərbaycan-Gürcüstan-Ermənistan ilə Rusiya-İran-Türkiyə bloklaşması kimi faktorlar regionda gedən mübarizələrin miqyasını daha da genişləndirmişdir.

TÜRKİYƏNİN QAFQAZ STRATEGİYASINA TƏSİR GÖSƏRƏN AMİLLƏR

Qafqaz regionu tarixdə olduğu kimi, bugün də bir çox səbəbdən Türkiyə üçün mühüm önəmə malikdir. Qafqaz regionunun Şərq-Qərb, Şimal-Cənub arasındakı strateji mövqeyi, bütün Avrasiya materikində sabitliyin və rifahın təsis edilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də, Qafqazdakı rifah və sabitlik Türkiyənin də öz təhlükəsizliyi baxımından çox önəmlidir. Təbii olaraq bu regionu, Türkiyənin Orta Asiyaya açılan qapısı kimi qəbul edə bilərik (Celikpala, 2007). Digər tərəfdən, Türkiyə də Qafqaz ölkələri üçün Qərb dünyasına açılan bir qapı mövqeyindədir. Halhazırda Türkiyədə hakim olan hökümətin strategiyalarında Qafqaz regionu əsas geosiyasi üstünlük mərkəzi hədəfi olaraq seçilmiş və regional strategiya bu yanaşmaya görə şəkillənməkdədir.

Qafqaz, Anadolu coğrafiyasının sanki davamı və tamamlayıcısıdır. Türkiyənin geostrateji hədəfləri ilə strateji maraq sahəsi Qafqaza qədər uzanır. Turk kimliyinin, daha doğrusu Türk mədəniyyətinin gələcəyə istiqamətlənmiş qlobal dəyəri və təsiredici gücə malik olması, Qafqazda gedən proseslərlə birbaşa əlaqəlidir (Neset, 2023). Bununla yanaşı, region Türkiyə üçün təhlükəsizlik baxımından da təhlükə mənbəyi kimi də qəbul edilə bilər.

Qafqaz regionunda ciddi etnik fərqliliklərin olması, tarix boyunca yeni problemlərin meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır. Regiondakı problemlər, qarşıdurmalar və xüsusilə Ermənistan ilə olan problemlər, Türkiyə üçün regionu təhlükəsizlik baxımından əlverişli mövqeyə daşımışdır. Bu region, SSRİ-nin dağılması ilə ortaya çıxan guc boşluğunun olduğu və bu səbəblə guc mübarizələrinin səhnələndiyi, qeyri-sabit şəraitin mövcud olduğu, Türkiyənin sərhəddində yerləşərək onun milli maraqlarına və milli təhlükəsizliyinə təsir edən strateji baxımından çox əhəmiyyətli bir regiondur.

Rusiyanın Qafqazdakı hərbi varlığı da Turkiyənin təhlükəsizliyi baxımından olduqca əhəmiyyət kəsb edir. Bununla birlikdə, Qafqaz tarix, dil, din və mədəniyyət bağları ilə Türkiyəyə mənəvi cəhətdən bağlı olan bir çox türk qruplarının da yaşadığı bir regiondur. Xüsusilə Orta Asiyada olan Turk dövlətləri ilə əlaqələr Qafqaz və Xəzər dənizi vasitəsilə həyata keçir. Bu nöqteyi-nəzərdən Qafqaz körpü rolunu oynayır. Regiondakı nüfuz mübarizələrindən qazanclı çıxmaq üçün Türkiyə Türk dünyasına olduqca əhəmiyyət verir. Türkiyənin milli təhlükəsizliyi baxımından da bu amil çox mühümdür.

Geosiyasi və strateji əhəmiyyəti ilə yanaşı, regiondakı zəngin enerji resursları da Türkiyənin regiona marağını daha da artırmışdır. Bu kontekstdə, Türkiyə regionla əlaqəli neft və qaz lahiyələrinə dəstək vermiş və enerji müzakirələrində fəal iştirak etmişdir. Regionun enerji ehtiyatlarının işlədilməsi və daşınması ilə bağlı məsələlərlə birlikdə regiondakı ticarət potensialı da Türkiyə üçün əhəmiyyətlidir. Ümumiyyətlə, Türkiyənin Qafqazla əlaqəli strategiyaları, boru xəttləri və enerji ehtiyacı çərçivəsində həyata keçirilir. Buna görə də, Türkiyənin regionla əlaqəli siyasətinin digər vacib amilləri həmişə ikinci planda qalmışdır.

Ümumi olaraq, Qafqaz və Orta Asiya regionunun zəngin yeraltı və yerüstü sərvətləri ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının, Turkiye vasitəsilə dünya bazarlarına açılması Turkiyə'nin iqtisadi cəhətdən sürətlə inkişafına da təsir göstərəcəkdir. Bundan başqa başda enerji olmaqla bu resursların bəzilərinə Turkiyə'nin öz ehtiyacı da var (Celikpala, 2007). SSRİ-nin dağılmasından sonra 1991-ci ildə Türkiyə Qafqaz ölkələrinin müstəqilliklərini heç bir ayrı-seçkilik güdmədən tanımış və region ölkələri olan Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan ilə əməkdaşlıq arzusunu bildirmişdir. Bu istiqamətdə, Türkiyə həmin ölkələrə müstəqilliklərinin gücləndirilməsi, ərazi bütövlüklərinin qorunması və iqtisadi

potensiallarının həyata keçirilməsi çərçivəsində dəstək olmağa çalışır. Türkiyə həmçinin region ölkələrinin NATO, ATƏT, QDİƏT və AŞ kimi beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığına müsbət yanaşır. Bu dəstəyin əsas səbəbi; SSRİ-dən müstəqilliyini əldə edən dövlətlərin dünya ilə inteqrasiyalarının, bu dövlətlərin güclənmələrinə gətirib çıxaracağı və bununla da Rusiyanın regiondakı təsirinin azalacağı tezisinin Türkiyə tərəfindən mənimsənilməsidir.

Xüsusilə 2015-ci ildə etibarən Türkiyə xarici siyasətindəki prioritet məsələlərdən biri Türk dövlətləri ilə münasibətlərin strateji tərəfdaşlıq çərçivəsində ələ alınması olmuş və ikitərəfli münasibətlər də bu konteksdə formalaşdırılmışdır. Türkiyənin Orta Asiya siyasəti və Türk Dünyası strategiyasını, Qafqaz regionu ilə əlaqəli praktik siyasət müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycanın torpaqlarını işğaldan azad etməsi ilə, Türkiyənin Qafqaz regionundakı missiyası daha aydın şəkildə özünü biruzə vermişdir. Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin hərtərəfli inkişafı Türkiyənin Qafqaz strategiyasına müsbət mənada təsir göstərən ən mühüm amil olmuşdur.

Türkiyənin Cənubi Qafqaz ölkələri ilə əlaqəli strategiyası

Azərbaycan Türkiyə ilə ortaq tarixə, etnik, dil, mədəni və dini xüsusiyyətlərə malik olması səbəbilə, Türkiyənin Qafqaz siyasətinin mərkəzində yer almışdır. Müstəqilliyin ilk illərində, idealizm çərçivəsində qurulan Türkiyə və Azərbaycan münasibətləri, hər iki tərəfin də bir-birlərindən həddindən artıq təəssübkeşlik içərisində olmasından ötrü istənilən səviyyədə inkişaf etməmişdir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin dövründə regionda balanslaşdırılmış siyasətin icra edilməsi ilə birlikdə iki ölkə münasibətləri də rasional müstəviyə çıxarılmışdır. Regionda təhlükəsizliyin təmin edilməsində Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin hər tərəfli inkişaf etdirilməsi əhəmiyyət kəsb edir.

Türkiyənin Gürcüstan siyasəti; hər iki ölkə bir-birinin suverenliyinə, müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət ilə sərhədlərin toxunulmazlığı və daxili işlərə qarışmamaq prinsiplərinə söykənərək aralarındakı münasibətlərin daha da gücləndirilməsinə əsaslanır. Türkiyə Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü dəstəklədiyini hər fürsətdə ifadə etmiş, Gürcüstanın qarşılaşdığı separatçı problemlərin sülh yolu ilə həll olunması istiqamətində də addımlar atmışdır. Xüsusilə də, Rusiya mərkəzli meydana gəldiyini qəbul etdiyi Abxaziya münaqişəsinin Gürcüstanın sərhədlərinə hörmət prinsibi çərçivəsində həllinə köməklik göstərməyə çalışmışdır. Bu çərçivədə, Gürcü-Abxaz qarşıdurması prosesində həm gürcü, həm də abxazlara humanitar yardım edərək hər iki tərəfin etimadını qazanmışdır. Türkiyə və Gürcüstan, Xəzər hövzəsindəki enerji ehtiyatlarının beynəlxalq bazarlara çıxarılması istiqamətində də əməkdaşlıq etmişdir. Türkiyə ilə birlikdə Gürcüstan da əsas neft ixrac boru xətti kimi Bakı-Tbilisi-Ceyhan xəttini dəstəkləmişdir.

Qafqaz regionundakı müstəqil dövlətlərdən digəri də Türkiyə ilə münasibətləri çox gərgin olan Ermənistandır. Tarixi səhvlərin və rus təzyiqinin həddindən artıq olması ilə birlikdə Dağlıq Qarabağ hadisələrinin də təsiri ilə Ermənistan-Türkiyə münasibətləri lazımi şəkildə inkişaf etməmişdir. Ermənistan, regionda torpaq tələbi və "Böyük Ermənistan" xəyalına əsaslanan “irredentist” siyasət həyata keçirir. Buna paralel olaraq Rusiya da regionu tamamilə ələ keçirmək və köhnə Sovet lahiyəsini həyata keçirmək arzusundadır. Bundan ötrü Ermənistanda mövcud olan Rus hərbi bazası Türkiyənin təhlükəsizliyi üçün təhdid təşkil edir.

Uzun müddət ərzində "Böyük Ermənistan" xəyalı, sözdə Erməni soyqırımı və Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş olması, Türkiyənin bu ölkə ilə əlaqələrinin təxirə salınmasına səbəb olmuşdur. Türkiyə, Azərbaycanın Ermənistana tətbiq etdiyi embarqoya qoşularaq və Ermənistan ilə diplomatik münasibətlərini təxirə salaraq Qarabağ problemi ilə əlaqədar mövqeyini göstərmişdir . Türkiyə, Qarabağ problemi vasitəsilə regiondakı münaqişələrlə əlaqəli siyasətinin əsas istiqamətlərini də müəyyənləşdirmişdir. Türkiyə qarşıdurmalara və münaqişələrə birbaşa müdaxilə etməmiş və münaqişənin həlli üçün beynəlxalq aləmin marağını regiona çəkməyə çalışmışdır (Neset, 2023).

Türkiyənin əvvəllər türk dünyası ideologiyası əsasında tənzimlənən regionla əlaqəli siyasəti, sonrakı illərdə enerji maraqlarına müvafiq olaraq istiqamət dəyişdirmişdir. Türkiyə əsas olaraq Türkmənistan, Qazaxıstan və Azərbaycanda olan neft və qaz ehtiyatlarının inkişaf etdirilməsini dəstəkləməklə birlikdə dünya bazarlarına nəqlində fəal iştirak etmək istəyir.

Türkiyənin Qafqaz regionu ilə bağlı hədəfləri

Türkiyənin Qafqaz regionu ilə əlaqəli konkret hədəfləri onun xarici siyasət konsepsiyalarında öz əksini tapmışdır. Ümumiləşdirmələr apararaq Türkiyənin Qafqaz regionu ilə bağlı hədəflərini

aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

1. Qafqazın bir sülh regionu və hər sahədə əməkdaşlıq regionuna çevrilməsi üçün bütün səylər göstərilməlidir. Bu məqsədlə, Qafqazda regional əməkdaşlığa liderliyin davam etdirilməsinə və şərtlər uyğun olduğunda Türkiyə Respublikasının öndərliyində regional bir təşkilatlanmanın meydana gəlməsinə səy göstərilməlidir.
2. Qafqaz dövlətlərinin tam müstəqil və suveren dövlətlər olaraq demokratikləşmə, azad bazar iqtisadiyyatına keçmələri ilə birlikdə iqtisadi müstəqilliklərini qazanmalarına da köməklik göstərməli və həmin ölkələrlə hər sahədə münasibətlər inkişaf etdirilməlidir. Bu çərçivədə, Türkiyənin regiondakı maraqları baxımından həyati əhəmiyyətə malik olan Azərbaycan və Gürcüstan ilə münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə də xüsusi diqqət yetirilməlidir.
3. Rusiya Federasiyası ilə münasibətlər rəqabət və münaqişə əsasına bağlı deyil, ərazi bütövlüyünə hörmət və daxili işlərinə qarışmama prinsipi çərçivəsində qurulmalı, bütün sahələrdə regional əməkdaşlıq anlayışı təsis edilməli, ikitərəfli münasibətlərin qarşılıqlı mənfəət və etimada əsaslanan ən üst tərəfdaşlıq səviyyəsinə çıxarılması təmin edilməlidir.
4. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ da daxil bütün problemlərini həll etməsinə, Rusiyanın nüfuz və təsirindən xilas olmasına, milli birliyini təsis etmiş bir dövlətə çevrilməsinə və inkişaf etməsinə dəstək verilməlidir.
5. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra regiondakı platformalarda fəal yer almalı və regional inteqrasiya istiqamətli siyasət aparılmalıdır.
6. Qafqaz vasitəsilə Orta Asiyaya açılan strateji dəhlizin gücləndirilməsi və mühafizəsi təmin edilməlidir. Bu istiqamətdəki bütün layihələr (Zəngəzur dəhlizi, alternativ boru kəmərləri, tək yol proyektləri və s.) dəstəklənməlidir.
7. 16 Mart 1921-ci ildə imzalanan “Moskva müqaviləsi” və 13 oktyabr 1921-ci ildə imzalanan "Qars müqaviləsinə" əsaslanan hüquqi müddəalar çərçivəsində Naxçıvanın, Azərbaycanın tabeliyində “Muxtar Respublika” statusu qorunmalı və Turkiyə Respublikasının Naxçıvana olan dəstəyi davam etdirilməlidir.
8. 15 iyun 2021 tarixində Azərbaycanla Türkiyə arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında imzalanan “Şuşa Bəyannaməsinin” müddəaları regional təhlükəsizlik və regional əməkdaşlıq çərçivəsində inkişaf etdirilməlidir.
9. Turkiyənin Ermənistan ilə münasibətlərinin normal səviyyəyə çatdırılması, Ermənistanın Azərbaycanla sülh müqaviləsi imzalamasına və soyqırım iddiaları ilə birlikdə digər tələblərindən də əl çəkməsindən asılıdır. Bununla birlikdə, Ermənistana qarşı Turkiyə Respublikası əleyhindəki siyasətlərə əngəl ola biləcək və Azərbaycan ilə münasibətlərə mənfi təsir göstərməyəcək şəkildə, “nəzarətli yaxınlaşma” siyasəti aparılmalıdır.

Bütün bunlarla birlikdə, Türkiyənin əsas milli hədəfi isə, Rusiya Federasiyasının siyasi və hərbi nüfuzunun Qafqaz regionundan uzaqlaşdırılmasıdır. Rusiyanın Qafqazdakı nüfuzunu artırmasının qarşısını almaq məqsədilə Türkiyə tərəfindən Gurcistan və Azərbaycana təhlükəsizlik qayğıları kontekstində köməklik göstərilməsi, bu istiqamətdə hərbi sahədə davam etdirilən səylərin artırılması və iqtisadi siyasətlərlə də dəstəklənməsi, Türkiyənin qısa və uzun müddətli milli mənafelərinə xidmət edəcəkdir.

NƏTİCƏ

Klassik və yeni geosiyasi nəzəriyyələrin kəsişdiyi coğrafiya olan Avrasiya geosiyasətində Qafqaz regionu, həm bir tranzit xətti həm də Böyük Qafqaz və Kiçik Qafqaz dağları ilə çevrələnən əsrlər boyunca əhəmiyyətini qoruyan bir regiondur. Qafqaz regionunun giriş qapısı xüsusiyyətini daşıyan Şimali Qafqaz, regionun idarəsini və nəzarətini təmin edə biləcək əsl strateji əhəmiyyətə malik ərazi seqmentidir. Qafqazın, şimal-cənub və şərq-qərb paralelində kəsişmə nöqtəsində olması, etnik müxtəlifliyə və zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik olması regionu siyasi baxımdan da ixtişaş və mübarizə mərkəzinə çevirmişdir. Regionda marağı olan güclərin strategiyalarında əhəmiyyət verilən region olan Qafqaz regionu, genişləndirilmiş Qara dəniz hövzəsinin də bir hissəsi xüsusiyyəti daşıması ilə geosiyasi əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Azərbaycanın Qarabağ müharibəsində zəfər qazanması ilə birlikdə Qafqaz regionunda yeni geosiyasi reallıqlar meydana gəlmişdir.

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Qafqaz regionu tarixdə olduğu kimi, bugün də bir çox səbəbdən Türkiyə üçün mühüm önəmə malikdir. Müasir dövrümüzdə Türkiyədə hakim olan hökümətin strategiyalarında Qafqaz regionu əsas geosiyasi üstünlük mərkəzi kimi seçilmiş və regional strategiya

bu yanaşmaya görə şəkillənməkdədir. Türkiyənin Orta Asiyaya və Türk Dünyasına açılan qapısı olan Qafqaz regionu, Türkiyə üçün "milli təhlükəsizlik", "regional əməkdaşlıq və inteqrasiya", "qlobal güc olma yolunda bufer zona", "enerji təhlükəsizliyi" baxımından önəmlidir. Bu kontekstdə Türkiyə Qafqaz ölkələri ilə münasibətlərini qarşılıqlı asılılıq konsepsiyasına müvafiq həyata keçirir.

Türkiyə xarici siyasətindəki prioritet məsələlərdən biri Türk dövlətləri ilə münasibətlərin strateji tərəfdaşlıq çərçivəsində ələ alınması olmuş və ikitərəfli münasibətlər də bu konteksdə formalaşdırılmışdır. Türkiyənin Orta Asiya siyasəti və Türk Dünyası strategiyasını, Qafqaz regionu ilə əlaqəli praktik siyasət müəyyənləşdirmişdir. Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin kağız üzərində deyil, real mənada strateji müttəfiqlik çərçivəsində hərtərəfli inkişafı Qafqaz strategiyasını da tətbiq etmə imkanı yaratmışdır. Azərbaycanın torpaqlarını işğaldan azad etməsi ilə, Türkiyənin Qafqaz regionundakı missiyası daha aydın şəkildə özünü biruzə vermiş və Türkiyə üçün də tarixi fürsət yaranmışdır.

Ermənistanın müstəqilliyini qazandıqdan etibarən izlədiyi irredantizmə əsaslan siyasətləri regional təhlükəsizliyi təhdit etmiş, regional balansı pozmuş və əməkdaşlığı əngəlləmişdir. Bu siyasətin bir davamı olaraq İkinci Qarabağ müharibəsinə də səbəb olmuş və nəticədə Qafqaz regionundakı güc balansı sistemi və statuskvo dəyişmişdir. Azərbaycanın İkinci Qarabağ müharibəsində zəfər qazanaraq torpaq bötövlüyünü təmin etməsi nəticəsində Türkiyənin Qafqazla əlaqəli strategiyası da dəyişmiş, çərçivəsi daha da genişləndirilmişdir.

Azərbaycanın Türkiyə ilə əməkdaşlığı regional inteqrasiya şəraiti formalaşdırmış və region ölkələri arasındakı ölkələri daha rasional siyasətlər aparmağa məcbur etmişdir. Regionda sabitliyi, dayanıqlı inkişafı və əməkdaşlığı hədəfləyən, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti R.T.Erdoğan tərəfindən dilə gətirilən "altılı platforma" təklifi Qafqaz regionunda təhlükəsizlik məsələlərinin həlli naminə və regional əməkdaşlıq baxımından mühüm addımdır.

Türkiyə, regiondakı etnik və dövlətlər arasındakı münaqişələrdə birbaşa vasitəçilik rolu almalı, bununla da Qafqaz regionunda açar ölkə statusuna malik olmalı və bu vəziyyətin beynəlxalq səviyyədə tanıtılmasına nail olmalıdır. Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri Şuşa Bəyannaməsinin və ikitərəfli strateji partnyorluq müqavilələrinə müvafiq olaraq hərtəfli inkişaf etdirilməli, regional təhlükəsizlik və əməkdaşlıq istiqamətində ortaq siyasətlər həyata keçirilməli, dayanıqlı və davamlı sülhün təmini naminə birgə addımlar atılmalıdır. Bu həm region ölkələri arasındakı əməkdaşlıq, inteqrasiya və təhlükəsizlik məsələləri baxımından, həm də Türkiyənin qlobal milli hədəfləri baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. Çelikpala, M. (2007). Turkey as a Regional Power and the Caucasus, Insight Turkey, Vol. 9, No. 2, 25-30.

2. Cohen, S.B. (2014). Geopolitics: The Geography of International Relations. Rowman & Littlefield Publishers; Third edition, 504 pp.

3. Dussouy, G. (2006). Les théories géopolitiques, **Tome I. Les théories géopolitiques.** Paris: Éditions L'Harmattan, 2006, 368 pp.

4. Neset, S., Aydin, M., Ergun, A., Giragosian, R., Kakachia, K., & Strand, A. (2023). Changing Geopolitics of the South Caucasus after the Second Karabakh War. Prospect for Regional Cooperation and/or Rivalry. Chr. Michelsen Institute, CMI Report:4), https://www.cmi.no/publications/8911-changing-geopolitics-of-the-south-caucasus-after-the-second-karabakh-war, 72 pp.

5. Shaffer, B. (2009), The Geopolitics of the Caucasus. The Brown Journal of World Affairs, Vol. 15, No. 2, Spring/Summer, 131-142.

44 GÜNLÜK MÜHARİBƏDƏN SONRA AZƏRBAYCAN-İRAN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ "ZƏNGƏZUR KORİDORU" MƏSƏLƏSİ

YASƏR ƏHMƏDOV, EMİLYA AYDINOVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat və idaeəetmə \ Dövlət və Bələdiyyə idarəetməsi
yehmedov@beu.edu.az, eaydinova@beu.edu.az
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə "44 günlük müharibə"dən sonra Azərbaycan-İran münasibətlərinin gedişatına mühüm təsir göstərən "Zəngəzur koridoru" məsələsindən bəhs olunur. Burada Zəngəzur dəhlizinin tarixi və geo-strateji əhəmiyyəti qeyd olunmaqla, Azərbaycan-İran münasibətlərinin keçmiş və indiki vəziyyəti, habelə ikili münasibətlərdə gələcək perspektivlər "Zəngəzur koridoru" kontekstində təhlil olunur.

Bildiyimiz kimi, 44 günlük müharibədən sonra Azərbaycan və İran arasında "Zəngəzur Koridoru" məsələsi gündəmə gəlmişdir. Belə ki, bu müharibə nəticəsində Azərbaycan Dağlıq Qarabağ və ətraf əraziləri üzərində öz suveren hüquqlarını bərpa etmiş və nəzarəti ələ almışdır. Bu müharibədən sonra həmin ərazilər xüsusi əhəmiyyət qazanmış və İran-Azərbaycan münasibətlərində yeni perspektivlər açılmışdır. Müharibənin bitməsindən sonra, iki ölkə arasında "Zəngəzur Koridoru" məsələsi ətrafında müzakirələr artmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Zəngəzur Koridoru, iki ölkə arasında ticarət və nəqliyyat əlaqələrini gücləndirəcək və əməkdaşlığın sahələrini genişləndirəcək strateji bir imkan təşkil etməkdə, bu ərazi, regionun iqtisadi inkişafına və ümumi təhlükəsizliyinə təsir göstərmə imkanlarına sahibdir. İran və Azərbaycan arasındakı tarixi, etnik və mədəni bağların mövcudluğu isə gözlənilən əməkdaşlığın inkişafını dəstəkləməkdədir. Beləliklə, "Zəngəzur Koridoru" məsələsi, Azərbaycan və İran arasındakı dostluq və əməkdaşlıq baxımından yeni bir dövrün əsasını qoya bilər. Həmçinin, bu mənada, ikitərəfli praqmatik addımların başlanğıcını təşkil edə bilər. Ümumilikdə, "44 günlük müharibə"nin ardından Azərbaycan və İran arasında "Zəngəzur Koridoru" məsələsi, regionun iqtisadi və siyasi inkişafını tənzimləyən bir addım fürsəti olaraq qarşımıza çıxmaqdadır. Bu isə, öz növbəsində, iki ölkə arasında strateji əməkdaşlığın daha da güclənməsinə və regionun ümumi təhlükəsizliyinə daha geniş bir töhfə verə bilər.

AÇAR SÖZLƏR: Zəngəzur koridoru, 44 günlük müharibə, Azərbaycan, İran

ABSTRACT

The article deals with the issue of the "Zangezur Corridor", which had a significant impact on the course of Azerbaijan-Iran relations after the "44-day war". Here, the historical and geo-strategic importance of the Zangezur Corridor is noted, and the past and present state of Azerbaijan-Iranian relations, as well as the future prospects of bilateral relations, are analyzed in the context of the "Zangezur Corridor".

As we know, after the 44-day war, the "Zangezur Corridor" issue came up between Azerbaijan and Iran. Thus, as a result of this war, Azerbaijan restored its sovereign rights and took control over Nagorno-Karabakh and its surrounding territories. After this war, those areas have gained special importance, and new perspectives have opened in Iran-Azerbaijan relations. After the end of the war, discussions between the two countries about the "Zangezur Corridor" issue have increased. It should be noted that the Zangezur Corridor is a strategic opportunity that will strengthen trade and transport relations between the two countries and expand the areas of cooperation. This area has the potential to influence the economic development and overall security of the region. The existence of historical, ethnic, and cultural ties between Iran and Azerbaijan supports the expected development of cooperation. Thus, the "Zangezur Corridor" issue can lay the foundation for a new era in terms of friendship and cooperation between Azerbaijan and Iran. Also, in this sense, it can constitute the beginning of bilateral pragmatic steps. In general, following the "44-day war", the "Zangezur Corridor" issue between Azerbaijan and Iran appears to be an opportunity to take a step toward regulating the economic and political development of the region. This, in turn, can make a wider contribution to the strengthening of strategic cooperation between the two countries and the general security of the region.

KEY WORDS: Zangezur Corridor, 44-Day War, Azerbaijan, Iran

GİRİŞ

Azərbaycan öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra, təbii olaraq, xarici siyasətində müxtəlif formada dəyişiklər etmişdir. Bildiyimiz kimi, xarici siyasətin ən vacib hissələrindən biri də qonşu dövlətlərlə olan münasibətlərdir. Bu kontekstdə, yeni qurulmuş Azərbaycanın İranla münasibətləri böyük əhəmiyyət daşımaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, iki ölkə arasındakı münasibətlər sadəcə siyasi münasibətlərlə məhdudlaşmır. Belə ki, iki ölkə arasındakı münasibətlərin dərin tarixi kökləri vardır. Bu xalqlar əsrlər boyu birgə yaşayıblar. İki xalq arasında hər zaman dərin tarixi-mədəni bağlar mövcud olmuşdur. Məlum oduğu kimi, İran və Azərbaycan xalqları islam aləminə mənsub xalqlardır. Beləliklə, elmi, mənəvi, mədəni əlaqələr bu xalqları tarix boyu hər zaman birləşdirib. Azərbaycan-İran münasibətlərinə, bu günə kimi üç yanaşma mövcud olmuşdur. Birincisi, müstəqillikdən Ə.Elçibəy hökuməti hakimiyyətə gələnə qədərki dövr (1991-1992) və ya A.Mütəllibov hakimiyyəti dövrü kimi xarakterizə oluna bilər. Hansı ki, bu dövrdə İran Azərbaycana yönəlik hər hansı bir siyasi addım atmaqda tərəddüd edirdi. Azərbaycanın, müstəqillik əldə etdikdən sonrakı prezidenti Ayaz Mütəllibov da, həmçinin İranla münasibətlərdə onun maraqlarına zidd addım atmamağa çalışırdı. İkincisi, Ə.Elçibəy hakimiyyəti dövrü (1992-1993) kimi xarakterizə oluna bilər. Bu dövrdə İran Ermənistanla yaxınlaşmaq və bütün məsələlərdə razılığa gəlmək siyasətinə diqqət yetirib. Bəhs olunan dövrdə Ə.Elçibəyin ifrat millətçilik ideologoyası yürütməsi də öz növbəsində Azərbaycan-İran münasibətlərinin kəskinləşməsinə səbəb olmuşdur. Üçüncüsü, H.Əliyevin prezident seçilməsindən sonrakı dövr kimi qeyd oluna bilər. Bu dövrdə İran, Ermənistanın təcavüzkar siyasətini pisləsə də, İrəvanla iqtisadi və ticari əlaqələrini yaxşılaşdırıb. Ancaq buna baxmayaraq, H.Əliyevin yürütmüş olduğu balanslaşdırma siyasəti İranla münasibətlərin normallaşmasına səbəb olmuşdur.

Ümumilikdə, Azərbaycan-İran münasibətləri iki dövlət üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Belə ki, Azərbaycanın digər dövlətlərlə qurduğu münasibətlər və əməkdaşlıqlar sərhəd qonşumuza da bilavasitə təsir etməkdədir. Bu da öz növbəsində, İranın Azərbaycanla bağlı tutduğu mövqeyini formalaşdırmaqdadır. Həmçinin, İranın Dağlıq Qarabağ məsələsində Ermənistan və Azərbaycana yönəlik siyasətlərindəki ikili standartlar Azərbaycan-İran münasibətlərini mütəmadi olaraq dinamik səviyyədə saxlamaqdadır. Bu kontekstdə, Zəngəzur koridorunun əhəmiyyəttini qeyd etmək yerinə düşərdi. Bəhs olunan məsələnin iki ölkə arasındakı münasibətlərə təsirini daha yaxşı anlamaq üçün ikili münasibətlərin tarixi, Zəngəzur koridorunun bu tarixdəki yeri və əhəmiyyətini izah etmək daha məqsədə uyğun olar.

Azərbaycan –İran münasibətlərinin tarixi

Azərbaycan-İran münasibətlərinin tarixi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünə (1918-1920) qədər uzanmaqdadır. Belə ki, 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş, Şərqdə ilk demokratik respublika – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə bir sıra mürəkkəb problemlərə və ciddi maneələrə baxmayaraq, iki ölkə arasında diplomatik münasibətlərin qurulmasına nail olunmuşdu. [Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, 2017. s. 226] Sovet dövründə münasibətlər fərqli müstəviyə qədəm qoysa da, 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılmasından sonra iki ölkə arasındakı münasibətlərdə yeni bir pəncərə açılmışdır. Azərbaycan müstəqilliyinin ilk illərindən etibarən qonşu dövlətlərlə güclü və qalıcı, möhkəm əsaslara söykənən münasibətlər formalaşdırmağa çalışmışdır. Bu ölkələrdən biri də Azərbaycan üçün çox böyük əhəmiyyət daşıyan İran olmuşdur. Baxmayaraq ki, ilkin münasibətlər enişli-yoxuşlu yollardan keçmiş, ikili münasibətlərdə zaman-zaman axsamalar meydana gəlmiş, amma Azərbaycanın xarici siyasətində praqmatik yanaşmanın izlənməyə başlanması, münasibətləri tədricən normallaşdırmağı mümkün qılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, iki ölkə arasındakı əlaqələrin tarixi kökləri çox qədim dövrlərə qədər uzanmaqdadır. Azərbaycan və İran xalqlarının əsrlər boyu birgə yaşaması iki xalq arasındakı tarixi-mədəni bağları möhkəmləndirmişdir. Hər iki ölkənin, eyni dini mənsubiyyətin daşıyıcısı olması, həmçinin iki xalq arasındakı çoxəsrlik elmi, mənəvi, mədəni əlaqələrin dərinliyi bu xalqları tarix boyu hər zaman bir-birinə yaxınlaşdırmışdır. İki ölkə arasındakı siyasi münasibətlər AXC dövründə (1918-1920) başlamış, Sovet dövründə özünə xas formada transformasiya etmiş (1968-ci ildə Bakıda İranın Baş konsulluğunun fəaliyyətə başlaması buna misal ola bilər), SSRİ-nin dağılmasından sonra isə fərqli amplualarla inkişaf xətti üzrə davam etmişdir. [Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, 2017. s. 227]

Qısa bir təhlil aparsaq görə bilərik ki, 1991-ci ildən sonrakı Azərbaycan-İran siyasi münasibətlərində Azərbaycan tərəfdən bu günə kimi üç istiqamət izlənilmişdir. İlk istiqamət

A.Mütəllibov dövründə (1991-1992) izlənən istiqamət olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanın eks-prezidenti Ayaz Mütəllibov İranla münasibətlərdə ehtiyala davranmağa çalışmış, amma eyni zamanda münasibətlərin normallaşması istiqamətində də ciddi bir fəaliyyət göstərməmişdir. İkinci istiqamət, Əbülfəz Elçibəy hakimiyyəti dövründə (1992-1993) izlənən istiqamət olmuşdur. Onun hakimiyyəti dövründə izlənilən ifrat millətçilik ideologiyası İranı Ermənistanla yaxınlaşdırmış, habelə Azərbaycan-İran münasibətlərinin kəskinləşməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, Ayaz Mütəllibov dövründə İranla əlaqələr daha stabil davam edirdi. Əbülfəz Elçibəyin dövründə isə bu münasibətlər daha da gərginləşdi. Münasibətlərin gərginləşməsindəki əsas səbəblərdən biri Ə.Elçibəyin ifrat millətçilik siyasəti ilə yanaşı, "Böyük Azərbaycan" ideyası olmuşdur. Bu isə açıq şəkildə İrana qarşı mövqe sərgiləmək hesab olunurdu və praqmatik düşüncədən uzaq, emosiyalara söykənən siyasət olduğu üçün təhlükəli idi. Üçüncü istiqamət isə, H.Əliyevin prezident seçilməsindən sonrakı dövrdə izlənən istiqamət olmuşdur. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin xarici ölkələrə səfərləri, ölkələrin dövlət başçıları, digər rəhbərləri və iş adamları ilə keçirdiyi məhsuldar görüşlər ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığın gücləndirilməsinə təkan vermiş, onun keyfiyyətcə daha yüksək mərhələyə qədəm qoymasına münbit şərait yaratmışdır.

1997-ci il dekabrın 8-11-də Prezident Heydər Əliyev Tehranda keçirilən İKT-nin VIII Zirvə görüşündə iştirak etmiş, bu zaman İranın Prezidenti S.M.Xatəmi, Ali Rəhbər Ayətullah Xamnei, Məsləhət Şurasının sədri Haşimi-Rəfsəncani və digər yüksək səviyyəli dövlət xadimlərilə keçirdiyi görüşlər nəticəsində ikitərəfli münasibətlər keyfiyyətcə yeni mərhələyə qaldırılmışdır. Coğrafi yaxınlığına görə bir çox sahədə sıx əməkdaşlıq edən iki ölkə, fərqli maraqları bir araya gətirmək üçün səylərini davam etdirmişdir. H.Əliyevin 2002-ci ildə Tehrana rəsmi səfəri zamanı Azərbaycan Respublikası və İran İslam Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlıq prinsipləri üzrə yeni saziş prosesinə daxil olmuşdur. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilk illərindən etibarən İran, Ermənistanın təcavüzkar siyasətini pisləməklə yanaşı, rəsmi İrəvanla iqtisadi və ticari əlaqələrini genişləndirmiş, ancaq buna baxmayaraq, H.Əliyevin yürütmüş olduğu balanslaşdırma siyasəti İranla münasibətlərin normallaşmasına səbəb olmuşdur.[Guliyev, 2020. s. 4-9]

44 günlük müharibə və Zəngəzur koridoru

Bildiyimiz kimi, XX əsrin 80-ci illərinin sonları və 90-cı illərin əvvələrində Ermənistan açıq formada Azərbaycanın tarixi torpaqlarına qarşı ərazi iddiaları edərək hərbi təcavüzlərə başlamışdır. Həmin dövrdə, Azərbaycanda hökm sürən hərc-mərclikdən istifadə edən Ermənistan, torpaqlarımızın 20%-ni işğal etmiş, Ermənistanın həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində 1 milyondan artıq azərbaycanlı öz doğma yurd-yuvasından didərgin düşmüşdür.[13, 2021] Bu təcavüzün sonlanması üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 saylı qətnamələri qəbul edilmiş, lakin heç bir nəticə verməyərək torpaqlarımız 30 il işğal altında qalmışdır. Bu müddət ərzində Azərbaycan Ermənistanla danışıqlar apararaq Ermənistan- Azərbaycan münaqişəsini sülh yolu ilə nizamlamağa çalışmışdır. 1994-cü ildə Bişkekdə iki tərəf arasında atəşkəs müqaviləsinin imzalanmasından sonra dəfələrlə atəşkəsin Ermənistan tərəfindən pozulması halları olmuş, Ermənistanın, işğal etdiyi ərazilərdə qeyri-qanuni məskunlaşdırma siyasətini genişləndirməsi, hücum xarakterli milli təhlükəsizlik strategiyası və hərbi doktrina, *"yeni ərazilər uğrunda yeni müharibə"* çağırışı, 2016-cı ildə baş vermiş Aprel döyüşləri, 2020-ci il iyun ayında baş verən Tovuz döyüşləri və s. bir daha müharibənin qaçılmaz olduğunu göstərmişdir. Nəticədə, 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan və 2020-ci ilin noyabrın 10-da imzalanan bəyanatla bitən 44 günlük müharibə nəticəsində Azərbaycan öz suveren ərazi bütövlüyünü yenidən bərpa etmişdir. Bəyanatın 9-cu maddəsi də məhz bu məqsədin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Maddədə əsas məqam isə Azərbaycanla Naxçıvan Muxtar Respublikası (MR) arasında birbaşa quru bağlantısını təmin edəcək koridorun, yəni Zəngəzur koridorunun açılmasıdır. Zəngəzurun adı bəyənatda çəkilməsə də nəzərdə tutulan koridor tarixi Azərbaycan torpaqları olan Zəngəzurdan keçdiyi üçün belə adlandırılır. Bu koridorun uzunluğu çox olmasa da və dünya xəritəsi üçün kiçik bir ərazini əhatə etsə də onun geo-siyasi əhəmiyyəti böyükdür və on illiklər boyu regionda formalaşmış nəqliyyat-kommunikasiya arxitekturasına əsaslı şəkildə təsir təsir etmək imkanına malikdir.

Zəngəzurun ərazisi münbit torpaqlara və zəngin su ehtiyatlarına malik olsa da onu daha çox əhəmiyyətli qılan nəqliyyat koridoru kimi oynadığı roldur. Daha geniş tərəfdən baxsaq Zəngəzur Kiçik Qafqaz dağları, Anadolu yüksəksliklərinin və Zaqros dağlarının birləşdiyi ərazidə yerləşir. Bu ərazi üç böyük dağlıq ərazinin arasından keçdiyindən nəqliyyat yollarının salınması baxımından tarixən böyük

əhəmiyyətə malik olmuşdur. İstər tarixi baxımdan, istərsə də dəyişən geosiyasi proseslər baxımından Zəngəzur koridorunun əhəmiyyəti yüksək qiymətləndirilir. Tarixən ticari, iqtisadi, mədəni və mənəvi ünsiyyəti birləşdirən əsas yol olan qədim Azərbaycan torpağı Zəngəzur, keçən əsrin 20-ci illərindən 2020-ci ilə qədər türk dünyasını ayıran, bölgədəki xalqların əlaqələrini kəsən, dünya ticarətinin bu coğrafiyadakı yoluna ciddi əngəl olan bir məkan olmuşdur. Bu reallıqlara görə, 44 günlük Vətən müharibəsinin Zəngəzur məsələsində açdığı imkanlar tək Azərbaycan üçün yox, bütün türk dünyası, hətta bütün dünya üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Zəngəzur nəqliyyat dəhlizinin əhəmiyyəti

Zəngəzur dəhlizi sadəcə Azərbaycan üçün deyil, ümumilikdə region dövlətləri üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Xüsusilə, Rusiya və Çin üçün strateji əhəmiyyətə malik olan, Avropa və Asiyanı birləşdirən nəqliyyat əlaqələrinin intensivləşməsinə imkan verir, dəhlizlərdən daha səmərəli istifadəni təmin etməklə regionun bütün ölkələri üçün potensial iqtisadi səmərə vəd edir. Bütün bunlar isə, region dövlətləri üçün uzunmüddətli və irihəcmli iqtisadi divident və qarşılıqlı əlaqə deməkdir.[Nəsirov, 2022. s. 63-65]

Konkret olaraq, Azərbaycana gəldikdə isə qeyd edilənlər Azərbaycanın Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərində mövqeyini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırma potensialına sahibdir. Həmçinin, tarixi ipək yolunun üzərində yerləşən Azərbaycan Respublikasının, Avropa ilə Asiya arasında mühüm nəqliyyat-tranzit və logistika qovşağına çevrilməsini sürətləndirə biləcək potensialdadır.

Bildiyimiz kimi, müasir dünyada əsas yük axınları Çindən Avropaya və Hindistana yönəlmişdir. Dünyanın yük mərkəzi kimi ilk üçlüyə Çin, Avropa və Hindistan daxildir. Zəngəzur nəqliyyat dəhlizinin də daxil olduğu Böyük İpək Yolu Çin və Avropa İttifaqı üçün xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Nəzərə alsaq ki, Çin-Avropa arasında illik ümumi ticarət dövriyyəsi 550 milyard avrodan çoxdur, o zaman bəhs etdiyimiz nəqliyyat dəhlizinin əhəmiyyəti daha aydın olar. O cümlədən, son illər Çin və Avropa arasında yeni investisiya sazişlərinin imzalanması onu göstərir ki, gələcəkdə Böyük İpək Yolunun – Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinin əhəmiyyəti daha da artacaqdır.[Nəsirov, 2022, s. 64]

Azərbaycan-İran münasibətlərində "Zəngəzur koridoru"amili

Zəngəzur dəhlizinin əhəmiyyəti haqqında yuxarıdakı abzasda bəhs olunmuşdur. Ancaq bütün bu sadalananlara baxmayaraq, Zəngəzur koridorundan istifadə imkanlarını azaldan əsas maneə sözsüz ki, Ermənistanın işğalçılıq siyasəti olmuşdur və "44 Günlük Müharibə" nəticəsində bu siyasətə son qoyulmuşdur. Ona görə də Zəngəzur koridorunun açılması məsələsi Azərbaycan tərəfindən gündəmə gətirilmiş və Üçtərəfli Bəyanata daxil edilmişdir. Ekspertlər hesab edirlər ki, koridorun açılması regionda yerləşən bütün ölkələrə, onların nəqliyyat siyasətinə və ümumilikdə regionun nəqliyyat arxitekturasına əsaslı şəkildə təsir edə bilər. Lakin İranın, koridorun açılmasından geo-siyasi baxımdan zərər görəcəyi düşünülməkdədir. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, koridorun açılması İranın Azərbaycan üzərində təsirlərinin azalmasına imkan yaradacaq. Belə ki, Ermənistanın işğal siyasətindən sonra Naxçıvan MR blokadaya düşdüyündən Azərbaycanla quru yolu ilə birbaşa əlaqə əsasən İran vasitəsilə həyata keçirilirdi. Eyni zamanda Naxçıvana elektrik enerjisinin ötürülməsində də İran vasitəçi kimi çıxış edirdi. Belə görünür ki, Zəngəzur koridoru açıldıqdan sonra Azərbaycanın İrandan asılılığı azalacaqdır.

Bundan əlavə Zəngəzur koridorunun açılması ilə Türkiyə və Rusiyanın da lojistik baxımdan İrandan olan asılılığı azala bilər və bu hal onların alternativ yola çıxış əldə etməsinə səbəb ola bilər. Bu faktorlar isə İranın tranzit ölkə kimi regionda mövqeyinin zəifləməsinə imkan yarada bilər. Bunun nəticəsidir ki, bir sıra İran rəsmiləri, Zəngəzur koridorunun yalnız Azərbaycanın əsas ərazisi ilə Naxçıvan arasında yerli yükdaşımaların həyata keçirilməsi məqsədilə istifadə olunacağına ümidlərini bildirmişdir. Aydındır ki, Azərbaycan tərəfi, beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq, Gorus-Qafan avtomobil yolunun üzərində öz postları yaradıb. Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya dövlət başçılarının imzaladığı sənədlərdə Ermənistan avtomobillərinin sərbəst keçid hüququ nəzərdə tutulsa da, digər ölkələr haqqında heç nə qeyd edilməyib. Nəticədə Azərbaycan tərəfi post qurduğunu və rüsumların yığıldığını təsdiqləyib ki, bundan da ən çox zərər çəkən İran yükdaşıyıcıları olub. Onlar bu koridorun beynəlxalq yükdaşımalarında iştirak etməsinə qarşı çıxmışdırlar. [Nəsirov, 2022, s. 66-68].

Təəssüflər olsun ki, İran 44 günlük müharibənin nəticələrini qəbul etmək istəmir. Belə ki, 44 günlük müharibədən sonra, İranın Ermənistanla olan 140 kilometrlik de-fakto sərhədi bağlandı, hansı ki, İran bu nəzarətsiz zonadan öz maraqları üçün yararlanırdı. Azərbaycanın öz sərhədlərində nəzarəti

bərpa etməsi ilə bu zonadan narkotik vasitələrin keçirilməsinin qarşısı alındı. 44 günlük müharibədən bir il sonra, 2021-ci ilin dekabrında İran Qərbi Zəngəzurun Qafan şəhərində baş konsulluq açmağa qərar verdi və 2022-ci ilin avqustunda isə Abedin Vərami baş konsul təyin edildi. İranın Qafanda tələsik konsulluq açma səbəbi Azərbaycanın Göyçə, Zəngəzur, İrəvanla bağlı tarixi sənədləri masaya qoyması, faktları açıqlaması, ən yüksək səviyyədə həqiqətlərin dilə gətirilməsi fonunda baş verdi. İran rəsmi şəkildə dəhlizin açılmasına etiraz göstərməsə də bu Zəngəzur dəhlizin açılmasına mane olmağa çalışır.

İranı daha çox narahat edən suveren Azərbaycan Respublikasının hərbi-iqtisadi cəhətdən güclənməsi, Avropa, xüsusilə də Türk birliyi dövlətləri ilə inkişafda olan bərabərhüquqlu əməkdaşlığı, dünyanın ən qlobal problemlərinin həllində nüfuz sahibi olan dövlətlərlə bir sırada dayanması, Şimal-Cənub və Şərq-Qərb dəhlizlərində çox mühüm geosiyasi mövqeyə malik olmaqla regionun çox mühüm problemlərinin həllində söz sahibinə çevrilməsi kimi məsələlərdir. Çoxillik Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsində və hətta Azərbaycanın qələbəsi ilə nəticələnən 44 günlük II Qarabağ savaşından sonra İranın strateji müstəviyə yüksələn ermənipərəst mövqeyi də iki ölkənin münasibətlərini mürəkkəbləşdirən önəmli təsirlərdən biridir.

Ümumiyyətlə, bölgədə geosiyasətin, o cümlədən sərhədlərin dəyişməsinə dözüm göstərilməyəcəyi yönündə ardıcıl və qətiyyətli bəyanatlar İranın rəsmi ritorikasına məhz 44 günlük müharibənin sonlarından eitbarən daxil olmuşdur. Əvvəlcə hərbi komandanlığın dilindən səslənən bu bəyanatlar siyasi rəhbərlik tərəfindən də ifadə edilməyə başlanmışdır. Belə ki, Ruhani hökumətinin Xarici İşlər naziri Cavad Zərif 2021-ci ilin yanvar ayında Ermənistanın Xarici İşlər naziri ilə görüşündə bu ölkənin ərazi bötövlüyünün qorunmasını İranın qırmızı xətti adlandırmışdır. Rusiyanın vasitəçiliyi və iştirakı ilə imzalanan 10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli Bəyanat İranın narahatlığını aradan qaldırmamışdır. Çünki həmin sənəddə Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın materik hissəsi arasında Ermənistandan keçəcək nəqliyyat əlaqəsinin yaradılması barədə razılaşma əksini tapıb. Məhz buna istinadən Azərbaycanın post-müharibə dövründə Zəngəzur dəhlizindən israrla və davamlı bəhs etməyə başlaması, hətta Prezident Əliyevin Ermənistan razı olmasa, bu dəhlizi zor tətbiq etməklə gerçəkləşdirəcəklərini söyləməsi İranda ölkə maraqlarına təhdid kimi qəbul olunmuşdur. İran Zəngəzur dəhlizinə və ya yoluna Azərbaycanın da istifadə edəcəyi, Ermənistana məxsus nəqliyyat kommunikasiyası kimi deyil, böyük geosiyasi layihə kimi baxmaqda və onun eksterritorial (yerləşdiyi ölkənin qanunlarının şamil olunmadığı ərazi) olacağını düşünməkdədir. Eksterritorial dəhliz İran-Ermənistan quru əlaqəsinin kəsilməsi deməkdir ki, bunun da öz növbəsində çoxşaxəli geosiyasi, geoiqtisadi nəticələri ola bilər.

İranın Ermənistana qurudan çıxışı itirməsi Cənubi Qafqazdan da faktiki təcrid olunmasıdır, çünki bu coğrafiya ilə əlaqə etimad etmədiyi Azərbaycandan tam asılı hala gəlir. Bu halda İranın Türkiyə və Azərbaycandan yan keçməklə Avropaya çıxış marşrutu kimi düşündüyü Fars körfəzi – Qara dəniz beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi layihəsi (Qafqaz dəhlizi) təhlükə altına düşür. Bu ideya İran tərəfindən 2016-cı ildə irəli sürülüb, layihədə İran və Ermənistanla yanaşı, Gürcüstan, Bolqarıstan və Yunanıstan da iştirak edir. Ötən 5 ildə layihə üzrə işçi qrupların 5 görüşü keçirilib. Dəhliz multimodal tipli olub, İran limanlarını Gürcüstan limanları ilə əlaqələndirməlidir. Hindistan və Çin hələ layihəyə qoşulmasa da, nəzərdə tutulur ki, yüklər bu ölkələrdən İranın Bəndər-Abbas limanına daxil olacaq, oradan avtomobil yolu ilə Ermənistana aparılacaq, sonra dəmir yolu ilə Gürcüstanın Poti limanına, oradan isə Qara dəniz vasitəsilə Yunanıstan və Bolqarıstan limanlarına daşınacaq. Ermənistanın nəqliyyat infrastrukturu yetərsiz olduğu üçün ölkə ərazisində İran sərhədindən Gürcüstan sərhədinə qədər 490 km uzunluğunda Şimal-Cənub avtomagistralının tikintisinə qərar verilib. Ötən 7 ildə işlər çox zəif irəliləyib və Ermənistanın maliyyə imkanları layihəni qısa müddətdə tamamlamağa imkan vermir. Amma İran son hadisələrdən sonra bu layihədə bilavasitə iştiraka maraq göstərməyə başlayıb. Gorus-Qafan yoluna alternativ olan Tatev yolunun tikintisinin isə çox tezliklə yekunlaşdırılması nəzərə tutulur. 2021-ci ilin Oktyabr ayının əvvəlində Ermənistana səfər edən İranın Yol və Şəhər İnkişafı nazirinin müavini Xeyrulla Xademi ölkəsi üçün strateji əhəmiyyət daşıyan bu yolun inşasında Ermənistana kömək etməyə hazır olduqlarını açıqlamışdı.[Cəfərli, 2021]

NƏTİCƏ

Tədqiqat nəticəsində Azərbaycan-İran münasibətləri "Zəngəzur koridoru" müstəvisində təhlil edilmişdir. Tədqiqata əsasən Azərbaycan-İran münasibətlərinin tarixi kökləri analiz edilməklə, Azərbaycan-İran münasibətlərinə təsir edən mühüm amillərdən olan və 44 günlük müharibədən sonra

daha da aktuallaşan " Zəngəzur koridoru" məsələsi araşdırılmışdır. Tədqiqat nəticəsində bu qənaətə gəlinmişdir ki, Azərbaycanın, müstəqil olduqdan müasir günümüzə qədər İranla olan münasibətlərindəki dəyişimlər hakimiyyətdə olan şəxslərlə bilavasitə əlaqədar olmuşdur. Həmçinin, o da aydınlaşdırılmışdır ki, Azərbaycan – İran münasibətlərinin zaman-zaman gərginləşməsinə səbəb olan digər məsələrdən biri də maraqların üst- üstə düşməməsidir. Belə ki, 44 günlük müharibə zamanı İranın ermənipərəst mövqe sərgiləməsi və müharibədən sonra daha da aktual məsələlərə çevrilən "Zəngəzur koridoru" və "Cənubi Azərbaycan" məsələlərində də Azərbaycan və İranın maraqları üst-üstə düşməmiş, bütün bunlar da öz növbəsində qarşılıqlı münasibətlərə mənfi mənada təsir etmişdir.

Ümumi olaraq münasibətlərin davam etməsinə baxdıqda İranın münasibətləri qorumaq üçün çox da maraqlı olmaması və ermənipərəst mövqe sərgiləməsi artıq zəifləmiş olan Azərbaycan-İran münasibətlərinin gələcəkdə daha da kəskinləşə biləcəyin göstərməkdədir. Ona görə də hesab etmək olar ki, Azərbaycan "Zəngəzur koridoru"nun açılması və gətirəcəyi yeniliklər, həmçinin İranın bu mövzuda təşəbbüskar olmaması münasibətlərdəki tarazlığa mənfi təsir göstərə bilər. Halbuki, "Zəngəzur Koridoru" məsələsi, sadəcə iki ölkənin deyil, bütövlükdə regionun iqtisadi və siyasi dinamikasına yeni bir perspektiv açmağa qadirdir. Bundan başqa, iki ölkə arasındakı münasibətlərin strateji və əməkdaşlıq sahələrində genişlənməsi üçün də böyük bir potensiala sahibdir. Nəticə olaraq, "Zəngəzur Koridoru" məsələsi, Azərbaycan və İran arasında yeni bir strateji mərhələnin əsasını qoya bilər. Həmçinin, iki ölkə arasında əməkdaşlıq sahələrindəki perspektiv, regionun bir çox sahələrində daha böyük əməkdaşlıqlara zəmin hazırlaya bilər. Bu da, öz növbəsində, region üçün daha stabil, təhlükəsiz və dinc bir gələcəyin müjdəsi ola bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Adıgözəlov, K. (7 İyul 2021). Zəngəzur dəhlizi: regional və qlobal geosiyasətdə yeri və rolu. Səs qəzeti, № 118, 8-9.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi. (2017). Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016). Məqalələr toplusu, "Poliart" MMC, Bakı, 900 s.
3. Cəfərli, Ş., (2021). İran-Azərbaycan münasibətlərində böhran. https://bakuresearchinstitute.org/crisis-in-azerbaijani-iranian-relations-2/
4. Chalikyan, N., Tashjian, Y. (July 9, 2021). Geopolitics of the North-South Transport Corridor. https://southasianvoices.org/geopolitics-of-the-north-south-transport-corridor/
5. (Ed.) Khaki, G. N. (2014). Geopolitics of Transport: China's Strategy for Resource Access in Central Asia. The Journal of Central Asian Studies, Vol. XXI, 81-102
6. Егоров, Е.Г. (2021). Геополитика транспортных коридоров. М.: Геоэкономика энергетики, № 2(14), стр.6-31.
7. Guliyev, E. (2020). Azerbaycan-İran İlişkilerinde Türkiye Faktörü. İran Araştırmaları Merkezi (İRAM), Ankara, 24 s.
8. Li, S. (2015). The Economic Belt of the Great Silk Road–Together To Build a Bright Future. In Transport Corridor of Eurasia: New Ways of Cooperation. Materials of International Conference, April, Vol. 20, 5-12.
9. Nəsirov, Ə. (2022). Zəngəzur nəqliyyat dəhliziinin regional və qlobal əhəmiyyəti. İPƏK YOLU, No.1, 62-69.
10. Yaqubova, N. (16.01.2023). Zəngəzur dəhlizi tarixi reallıqdır. https://nuhcixan.az/news/siyaset/76313-zengezur-dehlizi-tarixi-realliqdir
11. (12.01.2021). Prezident: "Zəngəzur dəhlizi bütün Zəngəzur bölgəsini əhatə etməlidir". https://report.az/daxili-siyaset/prezident-zengezur-dehlizi-butun-zengezur-bolgesini-ehate-etmelidir/
12. https://imzainfo.az/anadolu-agentliyi-z%C9%99ng%C9%99zur-n%C9%99qliyyat-d%C9%99hlizi-bar%C9%99d%C9%99-infoqrafika-yayib/
13. 44 Günlük Qarabağ Müharibəsi: Mülahizə və Nəticələr. (2021). Bakı, 36 s. https://aircenter.az/uploads/files/44-Gunluk%20QM_az.pdf

GÜRCÜSTANIN XARİCİ SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİR GÖSTƏRƏN ÖLKƏDAXİLİ AMİLLƏR

AQİL ƏHMƏDOV
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat və İdarəetmə fakültəsi/Dövlət və bələdiyyə idarəetməsi kafedrası
aahmadov@beu.edu.az
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Müasir dövrdə hər bir dövlətin xarici siyasəti dövlət və qeyri-dövlət institutlarını, prosedurları, daxili və xarici siyasət məqsədlərinə nail olmağı təmin edən texnologiyaları özündə birləşdirən kifayət qədər mürəkkəb sistem kimi görünür. Onların nailiyyəti həyati əhəmiyyət kəsb edən milli dəyərlərin qorunub saxlanmasına və möhkəmləndirilməsinə şərait yaradan daxili və xarici şəraitin yaradılmasına yönəlmiş ideoloji-nəzəri təlimatların işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsində mürəkkəb siyasi qarşılıqlı fəaliyyət prosesi olan xarici siyasət qərarlarının qəbul edilməsinə əsaslanır. Öz növbəsində xarici siyasət qərarlarının qəbulu prosesi beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin əsas subyektlərindən biridir.

Gürcüstan Respublikasında xarici siyasət qərarlarının qəbul edilməsi bu baxımdan həm xarici, həm də daxili determinantlardan çox asılıdır. Əgər xarici determinantlar olaraq böyük güclərin siyasi maraq və davranışları əsas təşkil edirsə, daxili determinantlar olaraq isə ölkədaxilində xarici siyasətin formalaşması prosesi və bu prosesə təsir göstərən daxili amilləri əsas alınır. Daxili amillər dövlətin xarakteristikası, onun xarici siyasət seçimləri və onun tətbiqi ilə əlaqədardır. Xarici siyasətin siyasi strukturlar kontekstində formalaşdığını nəzərə alsaq, ölkədaxili amillər əsasında xarici siyasətin formalaşma prosesini daha detallı şəkildə təhlil edə bilərik. Bu zaman ölkədaxili faktorlar kimi ölkənin siyasi strukturu, dövlətdaxili siyasi qüvvələr və sub-milli aktoraların xarici siyasət seçimlərinə təsiri önəmli rola malik olur.

SUMMARY

In modern times, the foreign policy of each state seems to be a rather complex system that includes state and non-state institutions, procedures, and technologies that ensure the achievement of domestic and foreign policy goals. Their achievement is based on the adoption of foreign policy decisions, which is a complex process of political interaction in the development and implementation of ideological and theoretical guidelines aimed at creating internal and external conditions conducive to the preservation and strengthening of vital national values. In turn, the process of making foreign policy decisions is one of the main subjects of the theory of international relations.

In this regard, the adoption of foreign policy decisions in the Republic of Georgia is highly dependent on both external and internal determinants. If the political interests and behavior of the great powers are the main determinants, then the process of foreign policy formation within the country and the internal factors influencing this process are taken as the internal determinants. Internal factors relate to the characteristics of the state, its foreign policy choices and its implementation. Considering that foreign policy is formed in the context of political structures, we can analyze the process of foreign policy formation in more detail based on domestic factors. At this time, the country's political structure, domestic political forces, and the influence of sub-national actors on foreign policy choices play an important role as domestic factors.

AÇAR SÖZLƏR: xarici siyasət, ictimai fikir, etnik münaqişələr, xarici siyasətin təşkilati strukturu, sub-milli aktorlar

KEY WORDS: foreign policy, public opinion, ethnic conflicts, organizational structure of foreign policy, sub-national actors

Giriş

Təhlükəsizliyin təmin olunmadığı bir coğrafiyada dövlətçiliyin güvən altında olmaması səbəbilə Gürcüstanın kənar təhlükəyə qarşı formalaşmış həssas vəziyyəti xarici siyasət seçimlərində özünü biruzə verir. Bu mənada ölkə rəhbərliyi xarici siyasətin formlaşmasında önəmli amillərdən biridir.

Gürcüstanın xarici siyasət seçimi demək olar ki, tamamilə prezidentin nəzarəti altındadır. Və bir çox hallarda populizm siyasi alətə çevrilərək xarici siyasətin müəssisələşməsinə və təşkilatlanmasına mane olur [Jones, s. 14].

Gürcüstanın xarici siyasəti və əlaqələrinə təsir göstərmiş amillər və həmin amillərin ölkənin xarici siyasətinə necə təsir göstərməsi daxili determinantların təhlili baxımından çox əhəmiyyətlidir. Gürcüstanın xarici siyasətinə təsir edən daxili amillər arasında ölkənin iqtisadiyyatı, ictimai fikri, təşkilati strukturu, etnik münaqişələr və "Avropalı kimliyi"ni tədqiq etmək xüsusilə vacibdir. Gürcüstanın iqtisadiyyatı və təşkilati strukturu xarici siyasəti ölkədaxilində formalaşdıran amillər arasında arxa planda gəldikləri üçün, daha doğrusu bu amillər xarici siyasətə birbaşa təsir göstərə bilmədikləri və xarici siyasətin formalaşmasında zəmin qatı rolunu oynadıqları üçün bu iki amilin xarici siyasət seçimlərinə necə təsir etdiyi qısa müzakirə olunacaqdır. Digər amillər isə ayrı-ayrılıqda tədqiq olunacaq.

İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin iqtisadiyyatı onun daxili problemləri ilə necə mücadilə etdiyini göstərən önəmli faktordur.Xüsusilə dövlətin əhalisinə iqtisadi təhlükəsizlik, sosial xidmətlər və digər xidmətlər (nəqliyyat, infrastuktur, təhsil, məşğuliyyyət) təmin edə bilməsi üçün iqtisadiyyat əhəmiyyətli rol oynayır. Müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Gürcüstanın üzləşdiyi daxili sosial və siyasi böhranlar uğursuz iqtisadi islahatların təsirilə ortaya çıxmış və bu böhranlar ölkənin xarici siyasət hədəflərinə çatmasında əngəllər yaratmışdır. Çox zaman ölkədaxili iqtisadi böhranlar dövlətin xarici siyasət seçimlərini izah etməyə yetərli olmur, lakin Gürcüstanın xarici siyasət davranışlarını onun kasıb iqtisadi resurslarını nəzərə almadan şərh etmək yetərsiz qalır.

1990-cı illərdə Rusiya Gürcüstanın taxıl, enerji və məşğuliyyət üçün (Rusiyadakı gürcü migrantlar) özündən asılı vəziyyətdə olmasından istifadə edərək Gürcüstanın daxili sənayesi üzərində nəzarəti ələ almağa çalışırdı. XX əsrin sonlarında Rusiyada işləyən gürcü migrantlarının Gürcüstana göndərdiyi pul köçürmələri(remittance) ölkə ÜDM-sinin 5-10%-i təşkil edirdi [Hüseynov, s. 122].Bu da istənilən hakimiyyətin xarici siyasət davranışlarında Rusiyanı nəzərə alaraq qərar verməyə vadar edirdi. İqtisadi asılılıq Gürcüstanın xarici siyasətdə manevr etmək imkanlarını azaldırdı. İqtisadi gücünə və resurslarına görə Rusiya ilə müqayisə olunmayacağına görə1990-cı illərdə Gürcüstanın Rusiya tərəfindən razılaşdılıran atəşkəsi qəbul etməyə və Rusiyanın sülhməramlı qoşunlarını öz ərazisində yerləşdirməsinə icazə verməkdən başqa seçimi yox idi.

2003-cü il Qızılgül inqilabından sonra Gürcüstanın siyasi sferasında gücün mərkəzləşməsi ilə yanaşı iqtisadi sahədə köklü islahatlar aparılmağa başlandı. İqtisadiyyatliberallaşdırıldı və bəzi iqtisadi sahələrdə dövlət nəzarəti tamamilə aradan qaldırıldı. Yeni hakimiyyət sərt liberal iqtisadi siyasət xətti yürüdərək xarici sərmaye üçün cazib iqtisadi mühit yaratmağa başladı [Matusiak, s. 13]. 2003-cü ildən sonrakı islahatlar ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafına nail ola bildi.2010-cu ildə Saakaşvili Gürcüstanı Singapur cəhətlərini ehtiva edən İsveçrəyə dönüşdürməyin vacibliyini vurğulayırdı. Bu isə aşağı vergilər və minimal dövlət fəaliyyətinin bərqərar olduğu bir iqtisadi sistem demək idi.

Saakaşvili hakimiyyəti bazar iqtisadiyyatını Gürcüstanın Qərb dəyərlərinə bağlılığın simgəsi olaraq görürdü. Gürcüstan nə qədər fundamentalist bazar iqtisadiyyatını tətbiq etsə o qədər Qərb dünyasına yaxın görüləcəkdi. Saakaşvili hökuməti üçün Qərb iqtisadi modeli milli təhlükəsizliyə bərabər tutulurdu [Jones, s. 19]. Qərb tərzində liberal və azad iqtisadiyyatın qurulması sadəcə Gürcüstanın Avropa İttifaqı üzvlüyünə yolunu açmaqla kifayətlənməyəcək, həmçinin Rusiyanın iqtisadi təzyiqlərinin, xüsusilə iqtisadi embargo və gürcü migrantlarının deportasiyasının təsirini azaldacaqdır. Bu dövrdə aparılan vergi islahatları və rüşvət əleyhinə kampaniyalar iqtisadi resursların artmasına səbəb oldu. 2004-2008-ci illərdə Gürcüstanın ÜDM-si 5 milyard dollardan 12.8 milyard dollara qalxdı. Gürcüstanın dövlət büdcəsinin 2.5 dəfə artmasıAvropa ilə daha iddialı əlaqələr qurmağa və özünün Rusiyadan asılılıq bağlarını qopartmağa imkan verirdi.

Gürcüstanın bu yeni "özgüvəni" həmçinin kütləvi hərbi xərcləmələrdə də özünü göstərirdi. Ölkənin hərbi xərcləmələri 2004-cü ildə 105 milyon dollardan 2008-ci ildə 895 milyon dollara qədər artmışdı. Burda qeyd etməyim gərəkən xüsusi məqam 2007-ci ildə Gürcüstanın hərbi xərcləmələrinin rekord həddə çatmasıdır- 943 milyon dollar. Ənənəvi silahlanma (militarizasiya) nəzəriyyəsinəgörə hərbi qüvvələrin hökümətə təsirinin güclənməsi və hərbi büdcənin böyüməsi dövlətin agressiv xarici siyasət xətti yürütmə ehtimalını artırır [Feierabend, s.258]. Şofild "Silahlanma və müharibə" kitabında qeyd edir ki, silahlanma artdıqca ölkənin müharibə qərarı qəbul etmə ehtimalı da artır. Və əksər hallarda bu qərar zəif hərbi strategiya və gözlənilməyən nəticələrlə müşayiət olunur. 2008-ci il avqust

müharibəsindən öncə Gürcüstanın hərbi büdcəsinin rekord göstəricisini və müharibənin nəticələrini Şofildin təqdim etdiyi modelə əsasən şərh etsək, Şofildin nəzəriyyəsi özünü doğrultmuş olur [Schofield,s. 11-33].

2008-ci il müharibəsi sonrasında iqtisadi reform ilə Gürcüstanın Qərblə ittifaqı arasında bağlılıq daha qabarıq ifadə olunmağa başlandı. Müharibənın ağır nəticələrindən sonra Gürcüstanın Qərb iqtisadi modelinin çökməsinə imkan verməmək üçün Qərb dövlətləri Gürcüstana 4.5 milyard dollar kredit ayırdılar [Papava, s. 207]. Lakin Gürcüstanın tətbiq etdiyi Qərb iqtisadi modeli əhalinin böyük qisminin iqtisadi rifahının yaxşılaşdırılmasına nail ola bilmədi. Baxmayaraq ki, dünya miqqyasında dövlətin iqtisadiyyatda tənzimləyici rolu minimuma endirilmişdir, Gürcüstan nümunəsində bu model özünü doğrultmadı və bir sıra mənfi siyasi-iqtisadi göstəricilərlə nəticələndi.

Ölkənin xarici siyasət qərarlarının necə qəbul edildiyini öyrənmədən həmin ölkənin xarici siyasətini analiz etmək natamam olardı. Xarici siyasət qərarları hansı təşkilat və müəssisələr tərəfindən qəbul edilir? Xarici siyasət qərarlarında kimin fikirləri həlledici rol oynayır? Gürcüstanın xarici siyasət organlarının təşkilatı çərçivəsi zəif olaraq qalır, hər hansı bir müəssisənin siyasi ağırlığı hansı şəxsin həmin vəzifədə olmasından asılı olaraq dəyişir. Yəni ki, təşkilatı şəxslərdən ayıran cizginin sərhədləri itmiş durumdadır [Jones, s. 30].

Müstəqilliyin ilkin illərində xarici siyasət qərar-qəbuletmə mexanizması xaotik işləyirdi; dövlət organları çox zəif, personel təcrübəsiz və normal informasiya kanalları yox dərəcəsində idi. Qərarlar çox hallarda nümayişlərin təzyiqi ilə reaktiv olaraq qeyri-iradi qəbul edilirdi. 1995-ci il konstitusiyasının qəbul edilməsi ilə Gürcüstan daha stabil xarici siyasət xətti yürütməyə başladı. 1995-ci ildən sonra Gürcüstan Parlamentinə ölkənin xarici siyasətində iştirak etmək üçün konstitusiya ilə müəyyən olunmuş səlahiyyət verildi. Konstitusiyanın 48-ci maddəsi Parlamentə daxili və xarici siyasətin əsas istiqamətlərini təyin etmək səlahiyyəti verir.

Lakin 2005-ci ildə nüfuzlu baş nazir Zurab Jvanianın ölümü prezidentin xarici siyasətdəki imtiyazlarına qarşı parlamentin müqavimətini azaltdı [Jones, s. 32].Öncədən Şevernadzenin səlahiyyətləri çərçivəsində prezident ofisi ətrafında mərkəzləşmiş qərar qəbuletmə mexanizması Saakaşvili hakimiyyəti zamanı da olduğu kimi qalırdı.

Lakin bu nazirlərin xarici siyasətə təsir və nəzarət etmək imkanlarından kasad olduğunu deməyə əsas vermir. Xarici İşlər Nazirliyi və Müdafiə Nazirliyi xarici siyasət strategiyasının hazırlanmasında əsas mərkəzi təşkilatlardır.Xarici İşlər Nazirliyi xarici siyasət strategiyasına dair təkliflər verdiyi halda Milli Təhlükəsizlik Şurasının Analitik şöbəsi xarici siyasət strategiyasını işləyib hazırlayır. Bu şöbə beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar, Avropa inteqrasiya siyasəti, ABŞ və RF ilə münasibətlər və digər məlumatları analitik süzgəcdən keçirərək prezidentə təqdim edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2003-2013-cü illərdə Gürcüstanın xarici siyasət qərarlarının təşkilati müstəvidə proqnozlaşdırılması çətindir. Xarici siyasət demək olar ki, prezidentin nazirlərlə şəxsi münasibətlərindən asılı olaraq onun fikir və görüşlərinə bağlı olaraq formalaşdırılırdı. Parlament və onun Xarici Siyasət Komitəsinin funksiyası isə beynəlxalq müqavilələrin təhlili və təsdiq edilməsi ilə kifayətlənirdi. İqtisadiyyat və İnkişaf Nazirliyi, hökümət daxilində Gürcüstanın Reinteqrasiya Komissiyası və Gürcüstanın Avropa və Avro-Atlantik İntegrasiya Komissiyası xarici siyasət qərarlarına təsir etmə imkanları olmasına baxmayaraq onlar da əsasən icraçı olaraq fəaliyyət göstərirdilər[Jones, s. 33].

2010-cu ildə Gürcüstan konstitusiyasına dəyişikliklər edilərək, prezident ofisinin bir sıra səlahiyyətləri baş nazirə həvalə edilmişdir. Bu dəyişikliklər 2013-cu ildə keçirilən prezident seçkilərindən sonra qüvvəyə mindi. 2010-cu il düzəlişlərinə qədər isə“Prezident Gürcüstanın xarici əlaqələrinin ən ali təmsilçisi” hesab edilirdi.

(69-cu maddə). Rəsmi olaraq prezident beynəlxalq müqavilələri imzalayır və xarici ölkələr ilə danışıqlar aparır. Prezident həmçinin parlamentin razılığı ilə səfir və digər diplomatik nümayəndələri təyin və vəzifəsindən azad edə bilərdi. Bundan əlavə, prezident baş naziri təyin edə və nazirlər kabinetini təsdiqləmək səlahiyyətinə sahib idi (73-cü maddə). Bütün bu səlahiyyətlər prezidentə xarici siyasətə də nüfuz etmək imkanları tanıyırdı. 2013-cü ilə qədər mövcud olmuş Gürcüstanın super-prezident sistemi institusional strukturun xarici siyasətə təsirini minimuma endirirdi. Belə nəticəyə gələ bilərik ki, bütün ziddiyətlərə baxmayaraq Gürcüstanın 2008-ci ilin avqustunda müharibə etməsinin səbəblərindən biri də budur.

İctimai Fikir

İctimai fikir çox zaman, Gürcüstan nümunəsində olduğu kimi insanların harda yaşamasından, yaş qrupundan, təhsil səviyyəsindən, cinsiyyətindən və etnik kimliyindən asılı olaraq dəyişkən və müxtəlif ola bilən bir fenomendir. Tomas Ris-Kappen ictimai fikrin təsnifatlandırılmasını 3 qrup üzrə aparır: kütləvi ictimai fikir, diqqətcil ictimai fikir və problem ətrafında formalaşan ictimai fikir [Risse-Kappen, s. 482]. Diqqətcil ictimai fikir öz maraq dairəsi ətrafında siyasəti izləyən kütlə tərəfindən formalaşdırılır. Misal üçün Gürcüstanın məcburi köçkün əhalisi daha çox Abxaziya və Cənubi Osetiya ilə bağlı hadisələri təqib edəcəkdir. Problem ətrafında formalaşan ictimai fikir isə adından da bəlli olduğu kimi, cari anda aktual olan məsələ ətrafında yaranan ictimai fikirdir.

İctimai fikir amilinin xarici siyasətə necə təsir etdiyini araşdırarkən biz əslində sadə insanların elit qərarlarına necə təsir etdiyini tədqiq etmiş oluruq. Hər şeydən öncə qeyd etmək lazımdır ki, xarici siyasət məsələləri gürcü vətəndaşlar üçün prioritet mövzu deyil. Aparılan sorğular zamanı ictimaiyyət iqtisadi problemləri siyasi məsələlərdən daha prioritet sahə olaraq ifadə etmişdir [De Wall, s. 16].

2003-2013-cü illərdə Gürcüstan əhalisinin həyatına köklü təsir edən əsas hadisə Saakaşvilinin anti-Rusiya xarici siyasəti və bu siyasətin nəticəsi olaraq doğan 2008-ci il avqust müharibəsi olmuşdur. Rusiya kimi güclü qonşu dövlət ilə gərilmiş xarici siyasət böhranında ictimaiyyətin münaqişənin eskalasiyasına necə münasibət göstərdiyini araşdırmaq üçün 2008-ci ilin yazında və payızında Qafqaz Araşdırmaları Resurs Mərkəzi(Caucasus Research Resource Center) tərəfindən əhali arasında sorğu aparılır. Müharibə başlamazdan öncə aparılan sorğulara görə Gürcüstan əhalisinin əksəriyyəti Saakaşvilinin ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün gücdən istifadə həmlələrini müdafiə edirdi. Lakin sorğuda iştirak edənlərin əksəriyyəti konfliktin sonunda uğur qazanılacağı təqdirdə müharibəyə getməyi dəstəkləyirdilər. Həmən müharibənin ardından aparılan ikinci sorğunun nəticələrində isə insanların eyni məsələyə müharibə öncəsi və sonrası müxtəlif münasibət göstərdiyi ortaya çıxdı. Həmçinin müharibə zonasında yaşayan və hərbi əməliyyatlardan uzaq daha təhlükəsizlikdə olan əhalinin də müharibəyə müxtəlif münasibət göstərdiyi bəlli oldu [Driscoll, s. 277]. Lakin 2008-ci il avqust müharibəsi Gürcüstan əhalisini bir bayraq ətrafında birləşdirməyi bacarmışdı. 2008-ci ildə Saakaşvilinin gücdən istifadə edərək Abxaziya və Cənubi Osetiyanı geri qaytarmaqla Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək addımı əhali tərəfindən dəstəklənirdi. Həmçinin araşdırma zamanı əhalinin böyük əksəriyyətinin münaqişə ilə bağlı məlumatları kütləvi informasiya vasitələrindən əldə etdiyi məlum olmuşdur. Bu da müəyyən məqamlarda ictmai fikrin hökümət tərəfindən nəzarət edilən KİV-lər vasitəsilə formalaşdırıldığını göstərir [Driscoll, s. 277].

2013-cü ildə ABŞ-ın Milli Demokratik İnstitutu tərəfindən aparılan sorğulara əsasən,hakim dairələrdən fərqli olaraq ictimaiyyət Rusiyaya qarşıagressiv münasibət bəsləmirdi. Həmin ilin sentyabrnda aparılmış sorğuda əhalinin 65%-i Rusiyanın şişirdilmiş təhlükə və ya qətiyyən təhlükə olmadığına inanırdı. Lakin Saakaşvili və onun partiyasının militant anti-rus ritorikası seçicilərin cüzi müqaviməti ilə üzləşirdi. Bunun səbəbi isə Gürcüstanda ictimai fikrin yuxarı dairələrdə ifadə olunması üçün təşkilatı kanalların zəif inkişaf etməsidir. Sivil cəmiyyət və maraq qruplarının zəif olması ilə yanaşı, siyasi güc icraedici organların səlahiyyəti ətrafında cəmləşmişdir [Jones, s. 28]. Bütün bu institusional zəifliklər Gürcüstan siyasi elitasına ictimai fikri formalaşdırmaq və ona nəzarət etmək imkanı yaradır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün əngəllərə və çətinliklərə baxmayaraq Gürcüstan ictimaiyyəti küçələrə çıxaraq kütləvi nümayişlər etməklə öz mövqelərini ifadə edə bilirlər. Bu yolla Gürcüstan ictimaiyyətinin Saakaşvilidən öncəki iki hakimiyyəti devirməsinə baxmayaraq, xarici siyasət məsələləri nadir hallarda nümayiş və mitinglərin mərkəzində olur. Xarici siyasətdə ictimai fikrin tazyiqini xüsusilə seçkilər zamanı müşahidə etmək mümkündür.

Beləliklə Gürcüstanın məhdud siyasi infrastrukturunu və sivil cəmiyyət təşkilatlarının aşağı səviyyədə olduğunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, 2003-2013-cü illərdə ictimai fikrin Gürcüstan xarici siyasətinə təsiri zəif olmuşdur.

Etnik münaqişələr

Müasir dünyada etnik tərkibinə görə homogen dövlət tapmaq çətindir. Milli dövlətlərin sərhədləri çərçivəsində yaşayan müxtəlif etnik qruplar arasındakı münasibətlər də nadirən harmonik olur. Gürcüstan da multi-etnik Qafqaz regionunda yerləşən və kiçik sərhədləri daxilində bir sıra etnik qrupları barındıran dövlətdir. Abxazlar, osetinlər, azərbaycanlılar, ermənilər, ruslar, yəhudilər, yunanlar əsrlər boyu bu coğrafiyada yaşamışlar [Nalbandov, s. 49]. Lakin bu etnik qruplardan yalnız üçü- abxazlar, osetinlər və acarlar Gürcüstan hakimiyyəti altında muxtariyyət statusuna malik

olmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində Abxaziya və Acariya muxtar respublika olduqları halda Cənubi Osetiya muxtar bölgə statusuna malik idi. Gürcüstanın etnik azlıqları haqqında maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, demək olar ki, bütün etnik azlıqların Gürcüstanın sərhədləri xaricində dövlətləri var idi [Cheterian, s. 157].

Abxaziya və Cənubi Osetiyanın separatism iddiaları 1980-ci illərin sonlarında dilə gətirilsə də, 90-cı illərin əvvəlində gürcü milliyətçiliyinin ön plana çıxması ilə separatism tələbləri daha sərt ifadə olunmağa başlandı. Gürcüstanda artan milliyətçilik dalğası ilə müstəqillik tələbləri və gürcü dilini ölkənin yeganə dövlət dili qəbul edilməsi iddialarına cavab olaraq Abxaziya və Cənubi Osetiya öz muxtariyyətlərini qorumaq və SSRİ tərkibində qalmağı seçdilər. 90-cı illərin əvvəlində Gürcüstanın ilk prezidenti Qamsaxurdiyaşovinist və milliyətçi ritorikası ilə ölkə ərazisində yaşayan bütün etnik azlıqları "əcnəbi" və "özgələr" adlandıraraq hədəfinə alırdı [Nalbandov, s. 50]. Və bu artan etnik ziddiyətlərin ardınca müharibə qaçınılmaz idi.Hər iki etnik münaqişə zamanı Rusiya Abxaziya və Cənubi Osetiyaya hərbi dəstək verərəkGürcüstan mərkəzi hakimiyyətinin bu bölgələrdəki təsirini zəiflətmişdir. 1992-ci ildə Cənubi Osetiya ilə, bir il sonra isə Abxaziya ilə atəşkəs imzalanaraq Gürcüstan bu bölgələrdə Rusiya sülh-məramlı qoşunlarının saxlanmasını qəbul etmişdir.

2003-cü il Qızılgül inqilabından sonra hakimiyyətə gələn Saakaşvili hökuməti ölkəsinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bir sıra daxili və xarici təhdidlərə qarşı mübarizə aparmağa başladı. Ölkənin iqtisadiyyatı dağılmış, ərazi bütövlüyü isə pozulmuşdur. Bu təhlükələr sırasında birbaşa Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü təhdid altına alan Cənubi Osetiya, Abxaziya və Acariyadakı siyasi vəziyyət idi, bu bölgələr defakto müstəqil olaraq mərkəzi hakimiyyətdən heç bir asılılıqları yox idi. Beləliklə Saakaşvili hökümətinin qarşıya qoyduğu xarici siyasət strategiyasının bir nomrəli prioriteti ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi oldu. Acariyada mərkəzi hakimiyyətin nəzarətini bərpa etməklə eyni uğura Cənubi Osetiyada da nail olacağına inanan Saakaşvili hökuməti 2004-cü ilin yayında bir sıra hərbi əməliyyatlar keçirməyə başladı [Cornell, s. 5].Və 2004-cü ildə yenidən başlanan hərbi çatışmalar 2008-ci il avqust müharibəsinə münbit şərait yaratmış oldu.

Rusiyanın bu münaqişələrdə Abxaziya və Cənubi Osetiyanı dəstəkləməsi Saakaşvili hökümətinin anti-rus ritorikasının səbəbi olaraq qəbul edilə bilər. 2004-cü ildə Cənubi Osetiya ilə yenidən çatışmaların başlanmasından sonra Saakaşvili hadisələri Gürcüstan-Cənubi Osetiya münaqişəsi olaraq yox, Gürcüstan-Rusiya problemi olaraq şərh edirdi.

2008-ci il avqust müharibəsinin təməl səbəblərini donmuş konflikt problemindən daha geniş mənada başa düşmək lazımdır. Konfliktin səbəblərini Abxaziya və Cənubi Osetiyanın həll olunmamış statusu problemindən daha çox Gürcüstan və Rusiya arasında anlaşmazlıqlar kontekstindən analiz etmək gərəkir. Saakaşvili hökuməti Rusiyanın Gürcüstana təzyiq etmək üçün ayrılıqçı bölgələrə dəstək verdiyinə inanırdı. Bu baxımdan Rusiyanın Gürcüstana "arxa bağça" yanaşmasından qurtulmaq və Gürcüstan üzərində Rusiyanın təzyiqini azaltmaq üçün donmuş konflikt probleminin çözümü qaçınılmaz hesab edilirdi [Nodia, s. 722].

Rusiyanın Cənubi Qafqaz regionunda imperialist siyasəti və bu siyasəti həyata keçirmək üçün etnik münaqişələrdən istifadə etməsi Gürcüstanın 2003-2013-cü illər xarici siyasətinin anti-Rusiya mövqeyinin təməlini oluşdurur. Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü təhdid altına alan separatist rejimləri dəstəkləməklə Rusiya Saakaşvili hökümətinin kəskin Qərbyönlü siyasətinin istiqamətini dəyişdirməyə, Gürcüstanı NATO-ya qoşulmaqdan çəkindirməyə, eyni zamanda Ukrayna hökümətinə də mesaj göndərməyə, Cənubi Qafqaz regionunda təsir dairəsini bərpa etməyə və stratejik enerji yollarına nəzarət etməyə çalışırdı. Beləliklə deyə bilərik ki, Gürcüstanın Avro-Atlantik institutlarına inteqrasiyasına qarşı Rusiyanın tətbiq edə biləcəyi ən effektiv silah etnik münaqişələr olmuşdur. Bu baxımdan 2003-2013-cü illərdə Gürcüstan xarici siyasətinə təsir göstərən mühüm amillər sırasında ölkədaxili etnik münaqişələri göstərə bilərik.

Moskva Gürcüstanın NATO üzvlüyünə qarşı dəfələrlə xəbərdarlıq edərək bu prosesi əngəlləmək üçün hər şey etməyə hazır olduğunu bildirsə də, Saakaşvili Rusiya ilə hərbi toqquşma zamanı Amerika Birləşmiş Ştatları və Avropa İttifaqının Gürcüstanı dəstəkləyəcəyinə arxalanırdı [Hüseynov, s. 125]. Qərbin Saakaşviliyə Rusiya ilə birbaşa münaqişədən qaçması və Rusiyaya qarşı Gürcüstanın dura bilməyəcəyi xəbərdarlığını etməsinə baxmayaraq, Saakaşvili Moskvanın separatist bölgələrdə militarizasiyasına qəfil hərbi hücumla cavab verməyi qərara aldı.

Qeyd etmək gərəki ki, Rusiya Gürcüstanın Qərbyönlü siyasətinə təzyiq olaraq etnik konfliltlər kartından istifadə etsə də, Gürcüstanın xarici siyasət orientasiyası dəyişməz olaraq qaldı. Müharibədən

sonra dəyişən isə Gürcüstan siyasi gündəmində münaqişənin mövqeyi oldu. Artıq qeyd etdiyim kimi müharibədən öncə Abxaziya və Cənubi Osetiyanın geri qaytarılması Gürcüstan xarici siyasətinin ən öndə prioriteti hesab edilirdi. Saakaşvili hər iki konflikti həll etmək üçün Abxaziya və Cənubi Osetiyaya bir sıra təklif və layihələrilə müraciət etmişdir; Abxaziya və Cənubi Osetiyaya Gürcüstanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində geniş muxtariyyət vermək, Dmitri Sanakoyevin (bir zamanlar Cənubi Osetiyanın müstəqillik uğrunda mübarizəsinin iştirakçısı) rəhbərliyi ilə Cənubi Osetiya üçün Müvəqqəti İdarəetmə sistemi, beynəlxalq ictimaiyyətin konfliktin həllinə dair cəhdlərin artırılması və s.[Nodia, s. 728].Lakin 2008-ci il müharibəsindən sonra mövcud münaqişələrin qısa-müddətli həlli yollarının effektivliyi sual altına alındı. Münaqişələrin həlli hələ də Gürcüstan xarici siyasətinin prioriteti olaraq qalsa da bu hədəfin qeyri-müəyyən müddətə təxirə salındığı qəbul olunmuşdur.

Başqa bir məsələ isə 2008-ci il müharibəsi sonrasında Gürcüstan tərəfindən etnik münaqişə zonalarının "işğal olunmuş ərazilər" olaraq şərh edilməsidir. Beləliklə Abxaziya və Cənubi Osetiyada Gürcüstan hakimiyyətini bərpa etmək hədəfi öncə bu əraziləri işğaldan azad etmək öhdəliyi ilə əvəzləndi. Rusiyanın hərbi və siyasi gücünü nəzərə alaraq əraziləri işğaldan azad etmək öhdəliyi də qısa dönəmdə həyata keçiriləcək bir hədəf olaraq görülmür. Ona görə Gürcüstanın bu məsələ ilə bağlı diplomatik mövqeyi digər dövlətlərin bu siyasi qurumları de jure tanımaqdan çəkindirmək və böyük güclərə Rusiyanın Abxaziya və Cənubi Osetiyada varlığını işğal olaraq qəbul etdirməyə inandırmaqdır [Nodia, s. 728].

Gürcüstanın xarici siyasətində "Avropalı kimliyi" faktoru

Uğurlu xarici siyasətin təməl dayağının ortaq milli kimlik olduğunu qəbul edərək deyə bilərik ki, kiçik dövlətlərin xarici siyasətləri realist və idealist amillərin təsirilə formalaşır. Bu baxımdan Gürcüstanın 2003-2013-cü illər xarici siyasətini analiz edərkən idealist amil olaraq dəyərləndirdiyimiz "Avropalı kimliyi" faktoru önəmli rol oynayan konseptlərdən biridir.

Gürcüstanın özünü Avropa dəyərlərinə aid etməsi əslində heç də yeni bir fenomen deyildir. 19-cu əsrdən başlayaraq qonşu müsəlman dövlətlərin "özgələr" olaraq algılanması Gürcüstanın Avropa köklərini açıq ifadə etməsi ilə nəticələnmişdi [Kakachia, s. 173]. Tarixən kiçik dövlət olan Gürcüstanın güclü və bir-birləri ilə rəqabət aparan imperiyaların sərhədində yerləşməsi ondan xarici siyasətində praqmatik və çevik olmağı tələb edib. Və bu qanunauyğunluq hələ də Gürcüstan üçün keçərli sayılar. Tarixən Gürcüstan təhlükəsizliyini təmin etmək üçün potensial düşmənə qarşı güclü müttəfiqin müdafiəsinə arxalanmağı üstün tutmuşdur: Osmanlılara qarşı Səfəvilərin müdafiəsi, Səfəvilərə qarşı Rusiya Çarizminin müdafiəsi, Rusiyaya qarşı Qərbi Avropanın müdafiəsi. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, patronun seçilməsində çox zaman dini və mədəni bağlar həlledici faktor rolunu oynamışdır. 1870-ci illərdə Gürcü kralı Qacarlara qarşı Rusiyanın müdafiəsinə arxalanarkən, 1918-ci ildə müstəqil Gürcüstan türklərə qarşı almanların müdafiəsinə ümid edirdi [Jones, s. 100]. 1991-ci ildə müstəqillik qazandıqdan sonra Kilsənin cəmiyyətdə rolunun artmasına, insanların açıq şəkildə inanclarını ifadə etməsi və milli təhlükəsizlik sənədlərində Kilsənin gürcü cəmiyyətindəki rolunun vurğulanmasına baxmayaraq, hazırda din və kilsəninGürcüstan xarici siyasətində təsiri çox cüzidir [Jones, s. 22].

Graham Fullerin "xarici siyasət sadəcə dövlətin nə istədiyini yox, həmçinin o dövlətin kimliyini göstərir" müşahidəsindən yola çıxaraq bəzi müəlliflər Gürcüstan xarici siyasətinin milli maraqlar əvəzinə kimlik amili üzərində qurulduğunu iddia edirlər [Kakachia, s. 5].Bu baxımdan 2003-2013-cü illər Gürcüstanın Avro-Atlantika institutlarına inteqrasiyanın onurğa sütunu hesab edilən Avropalı kimliyinin Gürcüstanın xarici siyasətinə təsiri araşdırılacaqdır.

Saakaşvilinin iki dönəm Gürcüstan prezidenti olduğu müddətdə Avro-Atlantika institutlarına inteqrasiya xarici siyasətin ən üst prioritetlərindən hesab edilirdi. "Xarici Siyasət Strategiyası"(2006-2009) Gürcüstanın coğrafi, siyasi və mədəni dəyərlər sistemi baxımından Avropa məkanına aid olduğunu vurğulayır. Gürcüstan gələcəyinin hədəfi olan demokratik prinsiplər də məhz Gürcüstanın aid olduğu Qərbin bir parçası idi. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, Gürcüstanın Qərbə bağlılığı daha öncədən mövcud olsa da, yalnız Qızılgül inqilabından sonra bu orientasiya xarici siyasətdə iddialı şəkildə ifadə olunmağa başlandı [Minesashvili, s. 5]. Saakaşvilinin prezident seçilməsinin ardınca 2004-cü ildə andiçmə mərasimində Gürcüstanı qədim Avropa ölkəsi olaraq Avropa sivilizasiyasında önəmli yer tutduğunu qeyd etməsi də təsadüfi deyildir.

Beləliklə milli kimlik və xarici siyasət orientasiyası arasında əlaqədan yola çıxaraq, bəzi müəlliflər Gürcüstanın həmişədən sahib olduğu, lakin son zamanlar daha çox vurğulanan Avropalı

kimliyinin Avro-Atlantika yönlü siyasətinin əsas qaynağı olduğunu iddia edir. Həqiqətdə isə Gürcüstanı nə qədər Avropalı saymaq olar? Gürcüstanın Avropa dəyərlərinə bağlılığını hansı ölçüdə başa düşmək olar?

Akademik ədəbiyyatda identiklik qədər mübahisələrə səbəb olan, Avropa identikliyi qədər isə geniş və mürəkkəb ikinci bir konsept tapmaq çətindir. Avropa identikliyi konsepti əsasən "dar" və "geniş" mənada başa düşülür. Dar mənada Avropa identikliyi beynəlxalq əxlaqi dəyərlərlə- demokratiya, tolerantlıq və indiviualizm prinsiplər ilə asossiasiya edilir. Geniş mənada Avropa identikliyini nəzərdə tutduqda isə bu konseptin mədəni irsinə, xüsusilə Yunan, Roma və Xristian dəyərlərinə istinad edilir[Kap, s. 38]. Geniş mənada Avropa identikliyinin Gürcüstana tətbiqinin çətin olduğunu qəbul edərək, dar mənada Avropa identikliyinin Gürcüstan misalında ölçülməsi daha məqsədəuyğun hesab etmək olar. Dar mənada Avropalı kimliyinin Gürcüstan cəmiyyətinə nə qədər siraət etdiyini ölçmək üçün Dünya Dəyərlər Sorğusunun (World Value Syrvey) məlumat bazasına müraciət edə bilərik. Bu qurum tərəfindən aparılan sorğularda Gürcüstan cəmiyyətidemokratiya, tolerantlıq və individualizmin prinsiplərinə çox zəif bağlılıq nümayiş etmişdir [Minesashvili, s. 26-44]. Hər beş gürcü vətəndaşından dördünün Avropa İttifaqına üzvlüyünü və əhalinin üçdə ikisinin NATO üzvlüyünü dəstəklədiyini, lakingürcü cəmiyyətinin bu institutların təbliğ etdiyi dəyərlər sistemini paylaşmadığını nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Gürcüstanın xarici siyasətində Avro-Atlantik institutlarına orientasiyanın səbəbi özünün Avropa ilə tarixi bağlarından daha çox bu əməkdaşlıqdan qazanacağı üstünlüklərə dayanır.

Beləliklə belə nəticəyə gələ bilərik ki, Gürcüstan Qərbi onun təhlükəsizliyini təmin edə biləcək və ona iqtisadi xeyirlər qazandıracaq hami olaraq görür. Gürcüstanın özünü Avropa sivilizasiyasının bir parçası olaraq təbliğ etməsi isə bu hədəfi Gürcüstan üçün legitimləşdirən bir vasitədir.

Nəticə

Göründüyü kimi etnik münaqişələr, ictimai fikir və "Avropalı kimliyi" Gürcüstan xarici siyasətinin formalaşmasında təsir gücü olan önəmli daxili amillər olaraq əhəmiyyət kəsb edir. İctimai fikir və etnik münaqişələr ölkə daxili siyasətin formalaşmasına təsir göstərən başlıca amillər olmasına baxmayaraq bu ünsürlərin Gürcüstan xarici siyasətinə təsiri zəif olmuşdur. Bəzi hallarda isə xarici siyasət etnik münaqişələrə dair dövlət siyasətinin və ictimai fikrin formalaşmasına təsir göstərmək üçün hakimiyyət tərəfindən vasitə olaraq istifadə edilmişdir. Gürcüstan hakimiyyəti tərəfindən Qərb sivilizasiyasına inteqrasiyanın legitimləşdirilməsi isə"Avropalı kimliyi" faktoruna dayanırdı. Hakimiyyət gürcü xalqının Avropa məkanı ilə tarixi bağlarını bu inteqrasiya prosesinin hərəkətverici mexanizmi olaraq təqdim etmişdir. Lakin bəzi qeyri-hökumət təşkilatlarının apardığı sorğular nəticəsində gürcü xalqının Avropa və Qərb sivilizasiya dəyərlərinə bağlılığı çox zəif olduğu qeyd olunmuşdur. Beləliklə Gürcüstan Qərbi onun təhlükəsizliyini təmin edə biləcək və ona iqtisadi xeyirlər qazandıracaq hami olaraq görür. Gürcüstanın özünü Avropa sivilizasiyasının bir parçası olaraq təbliğ etməsi isə bu hədəfi Gürcüstan üçün legitimləşdirən bir vasitədir.Artıq qeyd edildiyi kimi, Avro-Atlantika institutlarına inteqrasiya Gürcüstan xarici siyasətinin gündəliyində Qızılgül inqilabından öncə ifadə olunmağına baxmayaraq, məhz Saakaşvili dönəmində NATO və Avropa Birliyinə inteqrasiya Gürcüstan xarici siyasətinin başlıca prioriteti elan edilmişdir. Saakaşvili hakimiyyətindən sonra da Gürcüstanın Avro-Atlantika institutlarına inteqrasiyası xarici siyasətinin prioriteti olaraq qalmışdır. Sadəcə olaraq 2013-cü ildən sonra Gürcüstan xarici siyasətində praqmatizm daha qabarıq sezilməyə başlanmışdır.

2003-2013-cü illər Gürcüstan xarici siyasətinin ikinci xarakterik xüsusiyyəti isə Rusiya ilə münasibətlərin kəskin pisləşməsi və bu prosesin Cənubi Qafqaz regionunda sülh və təhlükəsizliyə göstərdiyi təsir olmuşdur. Saakaşvili hakimiyyəti Gürcüstanın Rusiyadan iqtisadi və siyasi asılılığına son qoymaq və Tbilisinin Avropa İttifaqı və Şimali Atlantika Alyansında üzvlüyünü təmin etmək üçün daxildəseparatizm problemləri olan kiçik bir dövlət üçün kifayət qədər radikal qərarlar qəbul etmişdir. Rusiyanın siyasi-iqtisadi təsir dairəsindən uzaqlaşmaqla Gürcüstan Bakı-Tbilisi-Ankara ittifaqında öz yerini almış və regionun enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində açar ölkəyə çevrilmişdir.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. Cheterian V. The august 2008 war in Georgia: from ethnic conflict to border wars// Central Asian Survey, 2009, v. 28, No. 2, pp. 155-170.
2. Cornell S.E., Popjanevski J., Nilsson N. Russia's war in Georgia: Causes and implications for Georgia and the World. Singapore: Central Asia-Caucasus Institute, 2008, p.43.
3. De Wall T. Georgia's choices, charting a future in uncertain times. Washington: Carnegie Endowment, 2011, p. 51.
4. Driscoll J., Maliniak D. Did Georgian voters desire military escalation in 2008? Experiments and observations/ The Journal of Politics, 2015, v. 78, No. 1, pp. 265-280.
5. Feierabend K, Feierabend R.L. Aggressive behaviours within polities, 1948-1966: a cross- national study/ Journal of Conflict Resolution, 1966, v. 10, No. 3, pp. 249-271.
6. Huseynov V. The foreign policy of post-Soviet Georgia: strategic idealism and the Russian challenge// Caucasus International, 2015, v. 5, No. 3, pp. 117-131.
7. Jones S. The role of cultural paradigms in Georgian foreign policy// Journal of Communist studies and transition politics, 2003, v. 19, No. 3, pp. 83-110.
8. Jones S., Kakhishvili L. The interregnum: Georgian foreign policy from independence to the Rose Revolution/ Georgian foreign policy. Tbilisi: Konrad Adenaur Stiftung, 2013, pp. 13-40.
9. Kakachia K. Georgia's identity driven foreign policy and the struggle for its European destiny// Caucasus Analytical Digest, 2012, No. 39, pp. 4-7.
10. Kakachia K., Minesashvili S. Identity politics: exploring Georgian foreign policy behavior// Journal of Eurasian Studies, 2015, v. 6, pp. 171-180.
11. Kap D. European identity and the European Union: the prospects and limits: MA, Ankara, 2006, p. 104.
12. Matusiak M. Georgian dilemmas between a strong state and democracy. Warsaw, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, 2012, p 46.
13. Minesashvili S. How European are we? Explaining Georgia's westward aspiration. Working Paper, Center for Social Sciences, 2013, p.44.
14. Nalbandov R. Living with security dilemmas: triggers of ethnic conflicts, the case of Georgia// Transcience Journal, 2010, v. 1, No. 1, pp. 47-62.
15. Nodia G. The august 2008 war: main consequences for Georgia and its conflicts// The Journal of Nationalism and Ethnicity, 2012, v. 40, No. 5, pp. 721-738.
16. Papava V. Georgia's economy: post-revolutionary development and post-war difficulties/ Central Asian Survey, v. 28, No. 2. pp. 199-213.
18. Risse-Kappen T. domestic structures, and foreign policy in liberal democracies/ World Politics, 1991, v. 43, No. 4, pp. 479-512.
19. Schofield J. Militarization and War. New York: Palgrave Macmillan, 2007, p. 236.

ZƏNGƏZUR KORİDORUNUN REGİONAL GEOSİYASİ ƏHƏMİYYƏTİ

Mikayilova Rübabə
Baki Slavyan Universiteti
Beynəlxalq münasibətlər və Diplomatiya
mikayilova.rubaba@mail.ru
Bakı şəhəri

XÜLASƏ

Zəngəzur nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizinin regional konteksdə geosiyasi əhəmiyyətinə həsr edilmişdir. Zəngəzur nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizinin açılması azərbaycan, eləcə də bölgə ölkələri üçün çox böyük strateji əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, ikinci qarabağ müharibəsinin yekunlaşması, həmçinin ukrayna - rusiya savaşi ilə bağlı olaraq yaranan yeni geosiyasi və geoiqtisadi reallıqlar zəngəzur nəqliyyat dəhlizinin açılmasinin əhəmiyyətini artırır və vacib edir. Eyni zamanda çindən avropaya qədər uzanan və azərbaycan üzərindən keçməsi planlaşdırılan "orta dəhliz" lahiyyəsinin reallaşdırılmasinda maraqli olan çin və digər inkişaf etmiş ölkələr üçün də, bu dəhlizin açilması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dəhlizin açilması, həmçinin azərbaycanın naxçıvan və türkiyə ilə birbaşa nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin yaranması baxımından əhəmiyyətlidir. Bütövlükdə bu dəhlizin açilması azərbaycanın iqtisadi və siyasi cəhətdən gücünü artıracaq, eləcə də onun beynəlxalq nüfuzunu artıracaq.

AÇAR SÖZLƏR : zəngəzur, dəhliz, regionlar, geosiyasət, nəqliyyat-kommunikasiya
Key words: Zangezur, corridor, regions, geopolitics, transport- communication

GIRIŞ

44 günlük müharibənin bitməsi ilə nəticələnən 2020-ci ilin noyabr ayının 10-da azərbaycan, rusiya prezidentləri və ermənistanin baş naziri arasinda imzalanmış üçtərəfli bəyanatın əsas məqsədlərindən biri də regionda ermənistan işğalı nəticəsində bağlanmiş olan bütün nəqliyyat-kommunikasiya bağlantılarının, o cümlədən zəngəzur dəhlizinin tezliklə açilması ilə bağlı idi. Dəhlizin açilmasını azərbaycan üçün zəruri edən başlıca səbəblərdən biri də onun bir marşurut olaraq daha qisa və daha ucuz və səmərəli olması ilə bağlı idi. Lakin dəhlizin açilması günümüzə qədər ləngiyir. Zəngəzur dəhlizinin açılmamasinin başlica səbəbkarı ermənistan respublikası və dəhlizin açimasinda maraqli olmayan dövlətlərdir. Azərbaycan prezidenti dəfələrlə çox müxtəlif səviyyəli beynəlxalq platformalarda dəhlizin açılmasinin vacib olduğunu vurğulamış və onun bölgə ölkələri, o cümlədən ermənistan üçün yeni imkanlar yaradacağını söyləmişdi.

TƏDQIQAT METODU

analiz, qanunauyğunluq, elmi prinsip, normativ, kultroloji və tarixi metod.

Əsas məqsəd Zəngəzur koridorunun açılmasının region ölkələri və regionda marağı olan digər güclər üçün yaratdığı və yaxud əldən çıxartdığı imkanları müəyyən etmək və bu kontekstdə əsas mövcud regional nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinə təsirini təhlil edib mövcud vəziyyəti müəyyənlədirmək idi. Hətta Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı bir çox əhmiyyətli yazılarda var. Buna nümunə olaraq belə bir yanaşmanı misal göstərə bilərik. (Stratfor: The World's Leading Geopolitical Intelligence Platform., 2012: https://ovqat.com/prizma/50818-zngzur-koridorunun-geosiyasi-hmiyyti-rvann-koridoru-acmaqdan-baqa-yolu-yoxdur.html) *"Zəngəzur koridorunu kim idarə edirsə o öz gücünü Türkiyənin təsiri altında olan Anadoluya, Rusiyanın təsiri altında olan Qafqaza və birbaşa əzəli Fars torpaqlarına proyeksiya edə bilər".* Burdan belə bir məna çıxır ki, Zəngəzur dəhlizi illər öncə Türklər və Ruslar bu ərazilərə gəlməmişdən öncə də regional rəqabətin mərkəzi olmuşdur. Zəngəzurun ərazisi münbit torpaqlara və zəngin su ehtiyatlarına malik olsa da onu daha çox əhəmiyyətli edən nəqliyyat koridoru kimi oynadığı roldur. Daha geniş götürdükdə Zəngəzur Kiçik Qafqaz Dağları, Anadolu Yüksəksliklərinin və Zaqros Dağlarının birləşdiyi ərazidə yerləşir. Bu ərazi üç böyük dağlıq ərazinin arasından keçdiyindən nəqliyyat yollarının salınması baxımından tarixən böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Qeyd etdiyimiz yazıda eyni zamanda Türkiyə, İran və Rusiya Zəngəzur koridoruna son illərdə diqqət yetirməsələr də onlar bu məsələnin üzərinə qayıdacqdır.

Türkiyənin və İranın regionda təsirinin artması fonunda Zəngəzur koridoru bu ölkələr üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Rusiyanın Zəngəzurda mövcudluğu isə onun demoqrafik problemləri ilə əlaqələndirilirdi və qeyd edilirdi ki, Rusiya yalnız həmin ərazilərdə kifayət qədər hərbi kontingent saxlaya bildiyi halda təsir gücünə malik ola bilər və demoqrafik vəziyyətin pisləşməsi fonunda 2020-ci ilə qədər Rusiya bu təsirini itirə bilər. Göründüyü kimi istər tarixi baxımdan, istərsə də dəyişən geosiyasi proseslər baxımından Zəngəzur koridorunun əhəmiyyəti yüksək qiymətləndirilirdi. Koridordan istifadə imkanlarını azaldan əsas maneə isə sözsüz ki, Ermənistanın işğalçılıq siyasəti idi və "44 Günlük Müharibə" nəticəsində bu siyasətə son qoyuldu. Ona görə də Zəngəzur Koridorunun açılması məsələsi Azərbaycan tərəfindən gündəmə gətirildi və üçtərəfli bəyanata daxil edildi. Artıq uzun illər boyu Zəngəzur Koridorunun bağlı olması ilə əlaqədar tirilmiş imkanlardan bütün region ölkələrinin istifadəsi üçün imkan yarandı. Koridorun açılması regionda yerləşən bütün ölkələrə, onların nəqliyyat siyasətinə və ümumilikdə regionun nəqliyyat arxitekturasına əsaslı şəkildə təsir edəcəkdir. Ona görə də koridorun açılmasının regionda istər geosiyasi, istərsə də nəqliyyat nöqteyi-nəzərindən yaratdığı yeni reallıqları anlamaq üçün koridorun regionda yerləşən ölkələrin hər birinə hansı formada təsir etdiyini müəyyən etmək faydalı olar. Nəticədə, koridorun açılmasının yaratdığı ümumi mənzərə tam aydın olar. Ona görə də koridorun regionda yerləşən ayrı-ayrı ölkələrə təsir imkanlarını nəzərdən keçirək. Məsələn Azərbaycan, Gürcüstan, İran, Türkiyə və Ermənistan göstərə bilərik. Ən əsası Zəngəzur koridorunun açılması regionun digər ölkələri kimi Ermənistan üçün də faydalı olacaqdır. İlk növbədə koridorun açılması Ermənistana illər boyu mövcud olan blokadadan azad olmaq imkanı yaradır. Türkiyə və Azərbaycan ilə sərhədlərin bağlı olması Ermənistana özünün əsas iqtisadi tərəfdaşı olan Rusiyaya təhlükəsiz və davamlı şəkildə fəaliyyət göstərən quru yolu əldə etməyə imkan vermirdi. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi başladıqdan sonra Ermənistandan Rusiyaya və ya əks istiqamətdə hərəkətə imkan verən heç bir dəmiryolu fəliyyət göstərməmişdir. Mövcud olan yeganə quru yolu Gürcüstan ərazisindən keçən Yuxarı Lars yolu olmuşdur. Bu yol isə coğrafi baxımdan çətin relyefi olan ərazidən keçdiyindən və pis hava şəraitində bağlanmalı olduğundan Ermənistandan Rusiyaya və əksinə daşınmaların həyata keçirilməsində fasilələlərin yaranmasına səbəb olurdu. Eyni zamanda Gürcüstan ilə Rusiya arasında olan siyasi narazılıqlar, Gürcüstandan keçən və Ermənistan ilə Rusiyanı quru yolu ilə bağlamaq imkanına malik olan digər yol isə Abxaziyadan keçən dəmir yolu da Abxaziya ilə əlaqədar Rusiya ilə Gürcüstan arasında mövcud olan siyasi qarşıdurma səbəbindən bağlıdır. Bunlarla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ermənsitanın işğalçılıq siyasəti eyni zamanda onun İran ilə olan dəmiryolu əlaqəsinin də kəsilməsinə səbəb olmuşdur. Birinci Qarabağ Müharibəsi başladıqdan sonra Ermənistandan İrana gedən və Naxçıvandan keçən dəmiryolu da bağlanmışdır. İstifadə edilən avtomobil yolu isə dağlıq ərazidən keçdiyindən və təmirə ehtiyacı olduğundan yükdaşımalar üçün o qədər də səmərəli olmamışdır. Münaqişənin davam etdiyi dövrdə Ermənistanın Meqri bölgəsindən keçən və İrana gedən dəmiryolunun tikintisi planlaşdırılsa da bu yolun tikintisi baş tutmamışdır. Həmin yolun tikilməsi xərclərinin 3.5-5 milyard ABŞ dolları arasında olduğu müəyyən edilmişdi. Lakin baş tutmamışdı. İranla dəmiryolunun bərpası həm də Ermənistanın Şimal-Cənub Nəqliyyat Dəhlizində iştirak etməsinə imkan yaradır. Bununla əlaqədar Ermənistan həm də bu dəhlizdən Azərbaycanın keçməsinin də qarşısını almağa çalışır. Ona görə İran dəmiryolunun açılmasında daha çox Ermənistan maraqlıdır. Çünki Zəngəzur koridorunun açılması Ermənistanın blokadadan azad olmasına və Rusiyaya, İrana, eyni zamanda üzvü olduğu Avrasiya İqtisadi Birliyinin bazarlarına quru yolu ilə çıxmaq imkanını əldə etməsinə səbəb olacaqdır. Zəngəzur koridorunun açılmasının yaratdığı üstünlüklərə baxmayaraq Ermənistanda bu yolun açılması birmənalı qarşılanmamışdır. Belə ki, bir çox Erməni mütəxəssislər və siyasətçilər bu yolun Ermənistanın strateji maraqlarına xidmət etməməsi, geosiyasi risklər yaratması və onun suverenliyinin itirilməsi anlamına gəldiyini qeyd edirlər. Lakin bununla bağlı bir çox fikirlər səsləndirilirdi ki, üçtərəfli bəyanatda regionda münaqişəyə görə bağlanmış bütün nəqliyyat yollarının açılması nəzərdə tutulsa da yalnız Azərbaycanla Naxçıvanı birləşdirən koridorun adı çəkilir. Ona görə də müzakirə edilən nəqliyyat yolları arasında yaxın gələcəkdə reallığa çevrilə biləcək yeganə layihə məhz Zəngəzur koridorudur. Çünki bu həm də Ermənistan üçün iqtisadi faydadan daha çox geosiyasi risklər formalaşdıracaqdır. Ermənistan tərəfindən səsləndirilən digər fikir isə ondan ibarətdir ki, Zəngəzur koridorunun açılması nəticəsində Ermənistan koridorun keçdiyi ərazidə öz suverenliyini itirəcəkdir. Üçtərəfli bəyanata əsasən koridora nəzarət Rusiya tərəfindən qeyri-müəyyən vaxta qədər həyata keçiriləcəkdir. Ona görə də Ermənistan hökuməti əmin olmaldıdır ki, müəyyən müddət

keçdikdən sonra koridor üzərində nəzarət Ermənistanın özünə həvalə ediləcəkdir. Digər tərəfdən Ermənistanın milli maraqları üçün təhdid yarandıqda Ermənistan bu yolu bağlamaq hüququna malik olmalıdır. Ancaq, Üçtərəfli Bəyanatda Ermənistana bu haqq verilmir. Əgər Ermənistan öz suverenliyini itirəcəksə və koridorun keçdiyi ərazidə öz milli maraqlarını qoruya bilməyəcəksə o zaman koridorun açılmasına icazə verməməlidir. Ümumiyyətlə Koridora qarşı səsləndirilən fikirlər milliyətçi ermənilər tərəfindən irəli sürülür, hansı ki xalqın böyük bir kəsimi tərəfindən də dəstəklənir. Bu həm də müxalifət üçün hazırkı hakimiyyətə təsir vasitəsinə çevrilmişdir. Ona görə də siyasi vəziyyət sabitləşdikcə və koridrun və digər yolların açılmasının faydası hiss olunduqca ermənilər bununla barışacaqdır.

Digər bir tərəf isə Gürcüstan idi. Əlbəttədə ki, Gürcüstanda bu məsələni birmənalı şəkildə qarşılamamışdı. Onların fikrincə regionun ümumi inkişafı bütün regional ölkələr üçün faydalı olacaqdır. Gürcüstanda daha populyar olan fikir isə ondan ibarətdir ki, koridorun açılması ilə Gürcüstanın regional nəqliyyat daşımalarında vasitəçi kimi mövqeyi zəifləyəcəkdir. Ermənistanın işğalçı siyasətinə görə Azərbaycan istər Türkiyəyə, istərsə də Qara Dənizə çıxış əldə etmək üçün Gürcüstan ərazisindən istifadə etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu isə Gürcüstanın iqtisadi baxımdan fayda əldə etməsinə, onun regionda mövqeyinin möhkəmlənməsinə və Cənubi Qafqazdan keçən beynəlxalq nəlqiyyat yolları çərçivəsində əsas oyunçulardan birinə çevrilməsinə imkan yaratmışdır. Zəngəzur Koridorunun açılması isə Gürcüstanın bu mövqeyinə mənfi təsir edəcəkdir. Xüsusilə də Bakı-Tbilisi-Kars dəmiryolunun əhəmiyyətinin azalacağı vurğulanır və Gürcü ekspertlərin fikrincə Zəngəzur Koridoru bu yol üçün güclü rəqibə çevriləcəkdir. Bu faktlar həm də onu göstərir ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ötən 30 il ərzində Gürcüstanın maraqlarına xidmət etmiş və münaqişə tərəflərinin nəqliyyat baxımından Gürcüstandan asılı olması onun geosiyasi mövqeyini daha da möhkəmləndirmişdir. Böyük iqtisadi resurslara malik olmayan və regionda böyük təsirə malik olan Rusiya ilə siyasi problemlər yaşayan bir ölkə kimi Gürcüstana münaqişənin davam etməsi sərf edirdi. Lakin, 44 Günlük Müharibənin regionda yaratdığı yeni reallıqlar və xüsusilə də Zəngəzur Koridorunun açılması Gürcüstanın geosiyasi mövqeyinə əhəmiyyətli sürətdə təsir etməkdədir. Xüsusilə Zəngəzur Koridorunun açılmasının Abxaziyadan keçən dəmiryoluna təsiridə böyük idi. Zəngəzur Koridoru vasitəsilə Rusiya Abxaziyadan keçən dəmiryoluna alternativ yol əldə edəcəkdir və nəticədə bu yol açılmasa belə Rusiya Ermənistan ilə quru əlaqəsi qura biləcəkdir. Bu isə Gürcüstanın regionda mövqeyini zəiflədəcəkdir. Digər tərəfdən Rusiya və İran İran-Ermənistan-Gürcüstan-Rusiya nəqliyyat yolunun açılmasında maraqlıdır. Bunun üçün isə Abxaziyadan keçən dəmiryolu açılmalıdır. Ona görə də gələcəkdə Rusiya Abxaziya yolunun açılması üçün Gürcüstan üzərində təzyiqlərini artıra bilər. Əslində uzun illər idi ki, Gürcüstanda hakimiyyətin əsas qüvvələri bu yolun açılması üçün çalışırdı. Lakin, xalqın böyük etirazı bu yolun açılmasına imkan vermirdi. Yeni reallqıda isə mövqeyi zəifləmiş Gürcüstan hökuməti daha çətin vəziyyətə düşəcəkdir. Bir tərəfədən öz geosiyasi mövqeyini itirməmək üçün Abxaziya yolunun hər hansı bir formada açılmasında maraqlı olacaqdır, digər tərəfdən xalqın etirazı ilə qarşılaşacaqdır. Gürcüstanda belə narahatlıqların yaranması başa düşüləndir. Lakin, Zəngəzur Koridorunun açılması heç də Gürcüstandan keçən yolların kənara atılması məqsədi daşımır və əksinə regionda əməkdaşlığın daha genişlənməsinə xidmət edir. Gələcəkdə koridor açıldqdan sonra daşınan yüklərin daşındığı məntəqənin yerləşdiyi ərazidən və daşınmanın səmərəliliyindən asılı olaraq həm ənənəvi yollar, həm də koridordan istifadə ediləcəkdir. Digər tərəfdən isə regionda yollar bərpa edilsə belə Gürcüstan Azərbaycanın enerji resurslarının nəql edilməsində oynadığı əhəmiyyətli rolunu qorumaqda davam edəcəkdir. Gürcüstan vasitəsilə Qara Dənizdə yerləşən bir neçə əsas limana çıxış əldə etmək imkanı vardır və.s. Bütün bu faktorlar onu göstərir ki, Zəngəzur Koridorunun açılmasının Gürcüstan üçün iqtisadi deyil daha çox geosiyasi zərərləri olacaqdır. Xüsusilə də Gürcüstanın Rusiya ilə gələcəkdəki münasibətlərinə bu geosiyasi zərərlər əsaslı şəkildə təsir edəcəkdir. 44 Günlük Müharibəsindən sonra regional ölkələr tərəfindən irəli sürülən 3+3 formatından Gürcüstanın imtina etməsinin əsasında da məhz bu faktor dayanır.

Zəngəzur Koridorunun açılması ilə regionda geosiyasi baxımdan zərər görəcək ölkələrdən biri kimi də İran göstərilir. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, Koridorun açılması İranın Azərbaycan üzərində təsirlərinin azalmasına imkan yaradacaqdır. Ermənistan işğalından sonra Naxçıvan MR blokadaya düşdüyündən Azərbaycanla quru yolu ilə birbaşa əlaqə əsasən İran vasitəsilə həyata keçirilirdi. Zəngəzur Koridoru açıldıqdan sonra isə Azərbaycanın İrandan asılılığı azalacaqdır. Bu faktorlar isə İranın tranzit ölkə kimi regionda mövqeyinin zəifləməsinə imkan yaradacaqdır. Eyni

zamanda İran rəsmiləri onu da bildirirlər ki, yeni koridor açılsa belə Türkiyə və Avropa ölkələri üçün Xəzərin şərq sahillərində yerləşən ölkələrə yük daşımalarda İran ən yaxşı variant olaraq qalacaqdır. Ona görə ki, İranda yanacaq ucuzdur və yükdaşımalar üçün hazır infrastruktur mövcuddur. Eyni zamanda İran rəsmiləri ümid edir ki, Ermənistan Türkiyə vasitəsilə yüklərin Mərkəzi Asiyaya daşımasının qarşısını alacaqdır. Koridorun açılması ilə İran Ermənistanla əvvəl mövcud olan dəmiryolunu bərpa edə bilər. Daha sonra dəmiryolu problemini həll etmək üçün Ermənistanın cənubunda yerləşən Meqridən keçən yeni dəmiryolunun tikintisi fikri irəli sürüldü. Lakin, bu yolun tikintisi əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi böyük xərc tələb etdiyi üçün baş tutmadı. Naxçıvandan keçən yolun bərpası İran üçün Ermənistanla iqtisadi əlaqələrin inkişafı baxımından elə də böyük əhəmiyyət daşımır. Uzun müddət idi ki, İran Fars Körfəzi-Qara Dəniz Nəqliyyat Dəhlizinin yaradılması istiqamətində iş aparmağa çalışır. Zəngəzur koridorunun açılması və Ermənistanla dəmiryolunun bərpası İran üçün irəli sürdüyü layihəni icra etmək imkanı yaradır. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, Fars Körfəzi-Qara Dəniz nəqliyyat dəhlizi İrana Rusiyadan asılı olmadan Avropaya çıxış imkanı yaratdığından Rusiya da bir çox hallarda İran və Ermənistan arasında dəmiryolunun açılmasına qarşı çıxmışdır. Digər tərəfdən isə bu dəmiryolu vasitəsilə İran əvvəl də qeyd etdiyimiz İran-Ermənistan-Gürcüstan-Rusiya yoluna qoşularaq Şimal-Cənub Nəqliyyat Dəhlizi Çərçivəsində Rusiyaya çıxış əldə etmək niyyətindədir. Son illərdə nəqliyyat infrastrukturu ilə bağlı Rusiya və İran tərəfindən həyata keçirilən layihələr onu deməyə əsas verirdi ki, Rusiya və İran Şimal-Cənub dəhlizində Azərbaycandan olan asılılığını azaltmaq istəyir. Təsadüfi deyildir ki, ilin əvvəlində İranın Xarici İşlər Nazirinin region ölkələrinə səfərlərində əsas müzakirə etdiyi məsələlərdən biri məhz İran-Ermənistan dəmiryolunun açılması idi. Lakin, İran və Ermənistan arasında dəmiryolu vasitəsilə Fars Körfəzi-Qara Dəniz və İran-Ermənistan-Gürcüstan-Rusiya nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması Azərbaycanın və Türkiyənin maraqlarına xidmət etmir. Fars Körfəzi-Qara Dəniz dəhlizinin açılmasına isə istər Azərbaycan, istər Türkiyə, istərsə də Rusiya qarşıdır. İran-Ermənistan dəmiryolu ilə bağlı Azərbaycan üçün müsbət məqam isə ondan ibarətdir ki, bu yol Azərbaycan ərazisindən keçəcəkdir və gələcəkdə Fars Körfəzi-Qara Dəniz dəhlizi yaradıldığı halda bu dəhliz vasitəsilə Azərbaycanın maraqlarına zidd proseslər həyata keçirilərsə o zaman Azərbaycan dəhlizə təsir etmək imkanına malik olacaqdır.

Zəngəzur Koridorunun açılmasından ən çox faydalanacaq regional ölkələrdən biri də Türkiyədir. Bu koridorun açılması Türkiyə üçün bır sıra üstünlüklər yaradacaqdır. İlk olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, koridor vasitəsilə Türkiyə özünün regionda əsas tərəfdaşı olan Azərbaycana birbaşa quru yolu əldə edəcəkdir. Ona görə də koridorun yaranması Azərbaycan və Türkiyə arasında iqtisadi əlaqələrin, o cümlədən turizm əlaqələrinin daha da genişlənməsi üçün imkanlar yaradacaqdır. Zəngəzur Koridoru Türkiyə üçün yalnız Azərbaycana birbaşa çıxış əldə etmək baxımından əhəmiyyətli deyil, həm də daha geniş mənada Xəzər Dənizi vasitəsilə Mərkəzi Asiyaya, yəni Türk dünyasına çıxış əldə etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Türkiyənin Azərbaycana və Mərkəzi Asiyaya birbaşa çıxış əldə etməsi isə Türk dünyası ölkələri arasında istər iqtisadi, istər siyasi, istərsə də strateji əlaqələrin qurulması və inteqrasiyanın genişlənməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Ümumilikdə, Zəgəzur Koridorunun açılması Türkiyənin regionda mövqeyinin əsaslı şəkildə möhkəmlənməsinə və təsir imkanlarının artmasına şərait yaradacaqdır. Türkiyənin regionda mövqeyinin güclənməsi Rusiyanın maraqlarına tam olaraq xidmət etməsə də, koridorun Rusiyanın özü üçün böyük əhəmiyyətə malik olması bu məsələdə Türkiyə ilə razılığa getməsinə imkan yaradır. Bu isə sözsüz ki, Azərbaycanın maraqlarına xidmət edir.

Zəngəzur Koridorunun açılması Rusiya üçün yeni imkanlar yaradır və buna görə də Rusiya da koridorun tezliklə açılmasında maraqlıdır. Bu koridor vasitəsilə Rusiya Ermənistana Azərbaycandan keçməklə birbaşa quru yolu əldə edəcəkdir. Bu da onun Ermənistanla iqtisadi əlaqələrini daha rahat şəkildə qurmasına imkan yaradacaqdır. Rusiya həm də yeni koridor vasitəsilə İrana əlavə çıxış əldə edəcəkdir ki, bu da onun Orta Şərqə çıxması üçün alternativ yol formalaşdıracaqdır. Bu yol həm də Rusiyanın quru yükdaşımalarında Gürcüstandan olan asılılığını azaltmaqla Gürcüstanın Rusiyaya təsir etmək imkanını azaltmış olacaqdır. Ancaq koridor Rusiyanın özü üçün də vacibdir və koridorun fəaliyyətin də Azərbaycandan asılılıq olacaqdır. Bu koridora çatmaq üçün Rusiyadan gələn yüklər Azərbaycan ərazisində daha böyük məsafə qət edəcəkdir. Ona görə də Rusiyanın təhlükəsizlik xidmətinin koridora nəzarət etməsinə baxmayaraq Rusiya koridorla bağlı tam öz istəyi əsasında qərar verə bilməyəcəkdir. Zəngəzur Koridoru ilə bağlı Rusiya üçün vacib olan digər məqam isə İran-Ermənistan-Gürcüstan-Rusiya yolunun açılması imkanlarının yaranmasıdır. Bu yol vasitəsilə Şimal-

Cənub Nəqliyyat Dəhlizi çərçivəsində alternativ qolun yaranması Rusiya üçün strateji əhəmiyyətə malikdir. Lakin, bu yolun açılması üçün əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi bir sıra problemlər mövcuddur. Əsas problem isə Abxaziya dəmiryolunun bağlı olması və yaxın gələcəkdə açılmaq imkanlarının az olmasıdır. Yeni vəziyyət Gürcüstanı bu yolu açmağa həvəsləndirə bilər, lakin bu istənilən Gürcü hökuməti üçün elə də asan məsələ deyil. Bu yolun açılmadığı şəraitdə isə əgər İran-Ermənistan yolu açılarsa o zaman İran Rusiyadan asılı olmadan Qara Dənizə çıxış əldə edə bilər ki, bu da Rusiyanın maraqlarına xidmət etmir. Ona görə də Abxaziya dəmiryolu açılmadığı şəraitdə Rusiya İran-Ermənistan dəmiryolunun açılmasının tərəfdarı olmayacaqdır.

Azərbaycan üçün koridorun açılması bir çox üstünlüklər yaradacaqdır. İlk olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə birbaşa quru yolunun açılmasını və bunun nəticəsində də Naxçıvanın blokadadan azad olmasını qeyd etmək olar. Qarabağ münaqişəsi başlamazdan əvvəl Sovet dövründə Zəngəzurdan keçən və Azərbaycanla Naxçıvanı əlaqələndirən dəmiryolu fəaliyyət göstərirdi ki, bu da istər sərnişinlərin, istərsə də yüklərin daşınması üçün aktiv şəkildə istifadə edilirdi. Müharibə başladıqdan sonra bu yolun fəaliyyəti dayandırıldı və Azərbaycanla Naxçıvan arasında birbaşa quru əlaqəsi kəsildi. Bundan sonra Azərbaycan Naxçıvan ilə İran və Gürcüstan ilə Türkiyə ərazisindən keçən quru yolu ilə və ya hava nəqliyyatı vasitəsilə əlaqə saxlaya bilirdi. Türkiyə vasitəsilə Naxçıvana gedən quru yolu həm daha uzun olduğundan, həm də əlavə bir ölkənin ərazisindən keçdiyindən Naxçıvanla quru yolu vasitəsilə əlaqənin qurulması əsasən İran vasitəsilə həyata keçirilirdi. Zəngəzur Koridoru həm də Türkiyə ilə ikitərəfli iqtisadi əlaqələrin inkişaf etməsinə də əsaslı şəkildə töhvə verəcəkdir. Zəngəzur Koridorunun açılması istər Naxçıvanın, istərsə də Zəngilanın regionda iqtisadi mərkəzlərə çevrilməsinə imkan yaradır. Bu imkanlardan gələcəkdə istifadə Azərbaycanın regionda geo-iqtisadi mövqeyinin daha da gücləndirə bilər. Zəngəzur Koridorunun açılmasının Azərbaycan üçün yaratdığı üstünlüklər ilə yanaşı formalaşdırdığı riskləri də nəzərdən keçirməkdə fayda vardır. Azərbaycan üçün əsas risklər Ermənistanla İran arasında dəmiryolunun açılması ilə yarana bilər. Bu yolun açılması ilə İran-Ermənistan-Gürcüstan-Rusiya dəhlizinin formalaşmasına imkan yaranır ki, bu da Azərbaycanın strateji maraqlarına xidmət etmir. Belə bir dəhlizin formalaşması Azərbaycanın nəqliyat habı kimi regionda mövqeyini zəiflədə bilər. Uzun müddətdir ki, Ermənistan Şimal-Cənub Nəqliyyat dəhlizi çərçivəsində Cənubi Qafqazda əsas oyunçuya çevrilmək və Azərbaycanı by layihədən kənarda qoymaq üçün çalışırdı. İranla dəmiryolunun açılması ilə Ermənistana bunu həyata keçirmək imkanı yaradır. Aydındır ki, bu Şimal-Cənub dəhlizinin Ermənistandan keçməsi təkcə Ermənistanın iradəsindən asılı deyil və burada regionun daha böyük güclərinin maraqları var. Aydındır ki, Rusiya və İran tam olaraq Azərbaycanı kənarda qoymaq niyyətində deyil və Azərbaycan da buna imkan verməz. Lakin, onlar Azərbaycandan keçən yola alternativ yolun açılmasında maraqlıdırlar və bununla Azərbaycandan olan asılılığı azaltmaq istəyirlər. Lakin, hazırkı geo-siyasi reallıqda İranErmənistan-Gürcüstan-Rusiya dəhlizinin formalaşmasına imkanları çox azdır. Zəngəzur Koridoruna rusların nəzarət edəcəyini və İran-Ermənistan dəmiryolunun Azərbaycandan keçəcəyini nəzərə aldıqda aydın olur ki, həm Rusiya, həm də Azərbaycan İrana onlardan asılı olmadan Qara Dənizə çıxmaq imkanı yaratmaz. Hazırkı reallıqda Azərbacan üçün bu yola görə əsaslı risk yoxdur, lakin gəlcəkdə belə risklərin yaranması imkanlarının mövcuduğu nəzərdə saxlanılmalıdır.

NƏTICƏ

Region ölkələri üzrə apardığımız təhlillər onu göstərir ki, Zəngəzur Koridorunun açılması bu ölkələrin hər birinin nəqliyyat sisteminə, regional ölkələr ilə qurduğu nəqliyyat əlaqələrinə və ümumilikdə nəqliyyat siyasətinə əsaslı şəkildə təsir edəcəkdir. Ancaq yeni koridorun açılması heç də bütün regional ölkələr tərəfindən müsbət qarşılanmır. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin davam etdiyi dövrlərdə münaqişə hesabına özünün tranzit ölkə kimi mövqeyini möhkəmləndirən İran və Gürcüstan kimi ölkələrin bu mövqeyi koridorun açılması ilə zəifləyəcəkdir. Ona görə ki, onların ərazisindən keçən quru yolları üçün alternativ yol formalaşmış olacaqdır. Yeni şəraitdə Rusiyanın quru yükdaşımalarına görə Gürcüstandan asılılığı azalacaqdır ki, bu da Gürcüstanı Abxaziya yolunun açılmasına olan maraqlarını artıra bilər. İran isə yeni şəraitdə İran-Ermənistan dəmiryolunun bərpasına çalışaraq itirəcəyi mövqeyini bu yol hesabına möhkəmləndirməyə çalışacaqdır. Bu yol vasitəsilə İran həm də Azərbaycan, Rusiya və Türkiyədən asılı olmadan Qara Dənizə çıxış əldə etmək imkanı qazanacaqdır və çoxdan təklif etdiyi Fars Körfəzi-Qara Dəniz dəhlizinin formalaşdırılmasına çalışacaqdır. Azərbaycan, Türkiyə və Rusiya isə bu koridordan əsasən faydalanacaqdır və mövqeləri möhkəmlənəcəkdir. Koridorun açılması ilə Naxçıvan MR blokadadan azad olacaq, Türkiyə-

Azərbaycan arasında quru yolu ilə birbaşa əlaqənin yaranması nəticəsində ikitərəfli əlaqələr daha da inkişaf edəcək və Türkiyə Mərkəzi Asiyadakı türk dövlətlərinə birbaşa çıxış əldə edəcəkdir. Rusiya isə Ermənistanla birbaşa quru əlaqəsi yaratmaq və regionda öz mövqeyini möhkəmləndirmək imkanı əldə edəcəkdir. Ümumi olaraq regionun inkişafı baxımından yanaşsaq ümumilikdə Zəngəzur Koridrunun açılması regionun inkişafına imkan yaradacaqdır. Ölkələr arasında koridor hesabına iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin genişlənməsi regionun inkişafına da tövhə verəcəkdir. Həm də koridorun açılması ilə regiondan keçən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri çərçivəsində alternativ yol formalaşmış olacaqdır ki, bu da regionun beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində mövqeyini möhkəmləndirəcəkdir.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

https://aircenter.az/uploads/files/zangezur%20avqust.pdf
https://yenixeber.org/manset/120459-zengezur-koridorunun-geosiyasi-ehemiyyeti.html
http://newtimes.az/az/experts/7444/
Ə. Rüstəmov: Zəngəzur dəhlizi və Qarabağ// Xalq qəzeti. - 2023.- 10 mart. - № 53. - S. 13.
M.Yaqubzadə: Zəngəzur dəhlizi: regional blokadaya açılan qapı// Xalq qəzeti. - 2023.- 1 mart. - № 46. - S. 7.
(İ.Qocayev. Zəngəzur dirçəliş dəhlizi olacaq. Şərq 2021.- 7 aprel.- S.11.)

THE GEOPOLITICAL ASPECT OF AZERBAIJAN - CENTRAL ASIA COOPERATION MODEL

FARHAD HUSEYNOV
PhD in Political Science, Assos.Prof.
Baku State University
Faculty of International Relations and Economics
Farhadh1284@hotmail.com
BAKU AZERBAIJAN

ABSTRACT

The article examines the development of cooperation between Azerbaijan and Central Asia. The focus is on geopolitical interests in bilateral cooperation. The purpose of the study was to identify the main geopolitical factors influencing Azerbaijan's relations with the region. The scholarly significance of the research is in the description and interpretation of the contempoary stage of the cooperation, the identification of the interests of the parties and the theoretical justification of their influence on the structuring of relations between them. The practical value of the research lies in the use of its results in future works dedicated to the analysis of the relationship. The results of the research can be used in the preparation of general and special courses in political science, international relations and international law. The author argues that Azerbaijan’s geopolitical interests in the region lie in the development of transport corridors, increasing the volume of mutual trade and industrial cooperation. Cooperation with all countries involved in regional relations is a priority of Azerbaijan's geopolitical strategy. Since such a prospect means development for the countries of the region, the activities of the Republic of Azerbaijan within the framework of bilateral and multilateral cooperation with Central Asia also take on the character of pursuing their own geopolitical interests.

KEYWORDS: Azerbaijan, Cental Asia, cooperation

INTRODUCTION

One of the most commonly used terms in the field of international relations today is the term geopolitics. The term and concept of geopolitics were introduced into scientific circulation by the Swedish scientist of the beginning of the last century, Rudolf Kjellen. He described geopolitics as "the science which conceives of the state as a geographical organism or as a phenomenon in space". The actualization of the geopolitical aspect in our time, in our opinion, is associated with the understanding of the fact that the dominance of spatiotemporal factors should naturally manifest itself in any area of human activity. The methodological basis for such dominance of geopolitical interests can be considered the thesis that nothing in the world exists outside of space and time, the most objective existential indicators. Consequently, an objective characteristic of any phenomenon or object must correspond to the explanation of their spatio-temporal parameters. Since any state as a political phenomenon is realized within certain spatial and temporal boundaries, its interests must be determined in strict accordance with the specifics of its spatial and temporal boundaries. In this paper we will therefore proceed from the following premises. Geopolitics is a political strategy oriented by geographic location. Geographical location in itself acts as a natural stimulant, orienting the state as an organism structured in geographical space. Nowdays Azerbaijan is successfully exploits the advantages of its geographial parametres in pursuing political strategy. Great attention is also paid to reflection on geopolitics in scholarly community of the country. Recently, two international conferences "Shaping the geopolitics of Greater Eurasia: from past to present and future" and "Along the Middle Corridor: geopolitics, security and economics" were held in Azerbaijan, where geopolitics occupied a central place.The main goal of this study is to identify geopolitical factors influencing cooperation Azerbaijan and Central Asian countries. To achieve the main goal of the study, the following specific tasks were solved. First of all, existing documents defining the basis of relations between countries were analyzed. Secondly, specific activities carried out by countries in relation to each other were analyzed.

RESEARCH METHOD

The use of research methods in a dissertation is directly dependent on the problems being solved. In this regard, in the course of the study, methods such as observation, document analysis, comparison, and the extrapolation method are used.

On September 14, 2023 in Dushanbe, the President of the Republic of Azerbaijan I. Aliyev took part in the 5th Consultative Meeting of the Heads of State of Central Asia as an honorary guest. The Consultative Meeting of the Heads of State of Central Asia has been taking place since 2018 and for the first time it was attended by the head of another state. The historical interconnectedness of Azerbaijan with the region, which was mentioned by the President of Uzbekistan Sh. Mirziyoyev at the meeting (Выступление, 2023), is undoubtedly the basis for today's high level of cooperation between the countries of the region and Azerbaijan. But, nevertheless, the trigger for the accelerated development of bilateral relations between Azerbaijan and the countries of the region is the emerging new geopolitical situation. On the agenda for the Central Asian countries today is such a primary task as the development of an agreement on transport and transit of Central Asia. This agreement is necessary to form mechanisms for promoting transport corridors to enter the markets of China, South Asia and the Middle East, as well as the European Union. The efficiency of these corridors is expected to be ensured through the use of end-to-end tariffs, measures to liberalize transport services, improve permitting procedures, and create an integrated digital platform for international transport. The countries of Central Asia intend to involve Azerbaijan in all these processes. Thus, the strategic goal of the Central Asian countries is to regain their historical role as a transport hub connecting West with East and North with South.

The importance of Azerbaijan's role in the emerging geopolitical architecture is obvious. It is the connecting link of the path connecting the West with the East. In addition to the purely transport significance of the country, it is necessary to mention other reasons why the country is of interest to the countries of Central Asia. Firstly, this is trade and economic cooperation. For example, over the past five years, trade turnover between Uzbekistan and Azerbaijan has increased more than 10 times - from $17.1 million in 2016 to 181.7 million in 2022 (Posol, 2023). This positive trend continued into 2023. On July 18, 2023, the 12th meeting of the joint intergovernmental commission on cooperation between Uzbekistan and Azerbaijan was held in the city of Shusha. During the meeting, it was stated

that since the beginning of 2023, trade turnover between the countries has already increased by 16%. Based on the results of 6 months, Uzbekistan's trade turnover with Azerbaijan amounted to $84.6 million (Za, 2023). An ambitious plan was also announced to reach the $1 billion mark. Free trade regime established in trade between Uzbekistan and Azerbaijan definitely contributes to this trend. In Central Asia, Uzbekistan also acts to increase the volume of trade turnover through the early formation of a full-fledged free trade zone without exemptions and restrictions.

Another area of cooperation that deserves attention is industrial cooperation. A successful example is the joint production of Uzbek cars and buses in Azerbaijan. The first Uzbek-Azerbaijani interregional forum at the beginning of 2023 made its contribution to this direction. During the forum, Uzbekistan and Azerbaijan signed an intergovernmental agreement on the establishment of a joint investment fund worth $500 million. Currently, there are more than 240 enterprises with Azerbaijani capital operating in Uzbekistan. 53 Uzbek companies operate in Azerbaijan. Uzbekistan also has experience in creating border cooperation zones with Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Turkmenistan. Uzbekistan intends to develop, together with partners, a Strategy for the development of industrial cooperation in Central Asian countries for the long term.

In 2022, President of Azerbaijan I. Aliyev visited Uzbekistan three times. In 2023, the President of Uzbekistan Sh. Mirziyoyev visited Azerbaijan three times. After the second visit, the press service of the President of Uzbekistan stated that in 2022, the volume of transportation of Uzbek cargo through the port of Baku almost doubled (Vysshij, 2023). In this way, the strategic task of Uzbekistan is being realized - to ensure Uzbekistan's access to sea ports, which is dictated by the interests of the development of the national economy (Ionova, 106). To increase the volume of cargo transportation, it is planned to create a joint logistics company within the Trans-Caspian Corridor, as well as the construction of warehouse infrastructure and logistics centers in the ports of Baku. Thus, the deepening of ties in the transport sector is being realized.

Kazakhstan is also a country in the region that prioritizes building the capacity of the Trans-Caspian International Transport Route. The President of the country K. Tokayev spoke about Kazakhstan's intentions to systematically increase cargo flow through this route and bring it to 500 thousand containers per year by 2030, speaking at the "Central Asia + Cooperation Council for the Arab States of the Gulf" summit (Tokaev, 2023). Thus, the implementation of the Trans-Caspian International Transport Route, otherwise known as the "Middle Corridor", is a pragmatic basis for deepening cooperation between the countries of Central Asia and the South Caucasus. Azerbaijan plays a key role in this geopolitical process. This international transport corridor should run through China, Kazakhstan, the Caspian Sea, Azerbaijan, Georgia and further to Turkey and European countries. Thus, the expansion of cooperation in the field of intermodal rail cargo transportation in the directions of Azerbaijan - Kazakhstan - Azerbaijan and Kazakhstan - Turkey / Europe - Kazakhstan in transit through Azerbaijan is of strategic importance. The countries signed a Roadmap for the simultaneous elimination of bottlenecks and the development of the Middle Corridor for 2022-2027, and active work is being carried out within its framework.

Trade ties between Azerbaijan and Kazakhstan are also strengthening. At the end of 2022, trade turnover between the Republic of Kazakhstan and Azerbaijan amounted to $461.9 million. USA, which is 40% more than in 2021. This volume of trade turnover is a historical maximum in the trade and economic relations of the countries (Po, 2023). In the first six months of 2023, trade turnover between Azerbaijan and Kazakhstan increased almost 2 times and reached about $300 million (Zamministra, 2023). In June 2023, during the visit of Prime Minister of Kazakhstan A. Smailov to Azerbaijan, 10 documents were signed and the ambitious plan to bring trade turnover to $1 billion was once again confirmed (Kazahstan, June 2023). Regarding industrial cooperation, it should be noted that Azerbaijan is actively investing in Kazakhstan. At the end of 2022, the volume of Azerbaijani investments amounted to $69.7 million. In absolute terms, this figure is the maximum for the period 2005-2022. There are over 1,195 enterprises with the participation of Azerbaijani capital and 210 joint ventures in Kazakhstan. Today, the volume of Azerbaijani investments in the economy of Kazakhstan is already more than $365 million (Kazahstan, April 2023). Today, another major project being implemented by the two countries is the "Digital Silk Road" project to lay a fiber-optic communication line along the bottom of the Caspian Sea, connecting Kazakhstan and Azerbaijan.

Before the above-mentioned visit to Tajikistan for the summit of Central Asian countries, the

President of Azerbaijan made 8 visits to Central Asian states in 2022 and 2023. Three times - to Uzbekistan. In June 2022, President I. Aliyev made a state visit to Uzbekistan. The visits in September and November 2022 were to participate in the SCO and OTC summits, respectively. After the summit of Central Asian countries, President I. Aliyev was in Uzbekistan in November 2023 to attend a meeting of the Economic Cooperation Organization. Twice the President paid a visit to Turkmenistan. These were visits in June and December 2022 to participate at the summit of heads of states of the Caspian countries and the summit of the presidents of Azerbaijan, Turkey and Turkmenistan.

In 2017, Turkmenistan and Azerbaijan, during the official visit of the President of Turkmenistan to the Republic of Azerbaijan, signed a Declaration of Strategic Partnership. Since that time, the parties have been actively working to neutralize problem areas in bilateral relations. The countries are connected mainly by transport, logistics and energy projects. In 2019, the first special meeting of the foreign ministers of Azerbaijan, Turkmenistan, Georgia and Romania took place on the issue of creating an international transport route “Black Sea-Caspian Sea” and a declaration was adopted. The Memorandum of Understanding on joint exploration, development and exploitation of hydrocarbon resources in the Dostlug field in the Caspian Sea, signed between Azerbaijan and Turkmenistan on January 21, 2021, is the beginning of a new stage of regional cooperation in the field of energy. Trade turnover in 2022 between Turkmenistan and Azerbaijan amounted to 535.3 million US dollars. And from January to May 2023, trade turnover increased 3.6 times compared to the same period last year (Turkmenistan, 2023).

Once during the specified time, President I. Aliyev visited Kyrgyzstan, Kazakhstan and Tajikistan. The head of state arrived in Kazakhstan to participate in the 6th summit of the Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia and the meeting of the heads of state of the CIS. I. Aliyev visited Kyrgyzstan and Tajikistan on state visits in October 2022 and April 2023, respectively. After this summit, the President of Azerbaijan visited Kyrgyzstan in October to participate in the CIS summit. In November 2023, I. Aliyev was in Kazakhstan at the summit of the Organization of Turkic States. Thus, in just the last two years, the head of Azerbaijan visited Central Asia 11 times. This fact is an extremely important indicator of the role that Azerbaijan plays in connecting the Central Asian region with the South Caucasus.

Trade ties with Kyrgyzstan and Tajikistan are less developed than with other Central Asian countries. For example, trade turnover with Kyrgyzstan in 2022 increased by 19 percent and amounted to only $10.8 million (Tovarooborot, 2023). However, this year there is a dynamic increase in trade turnover. In the first half of 2023, mutual trade increased more than 4 times compared to the same period last year and reached $21.64 million (Azerbajdzhan, 2023). Despite the modest indicators to date, the parties are aimed at strengthening interaction. This applies not only to trade. Industrial cooperation is an important area in these respects as well. To stimulate it, during the visit of President I. Aliyev to Kyrgyzstan, a document was signed on the creation of an Azerbaijani-Kyrgyz development fund with an authorized capital of $25 million. It was also stated that a five-year program for the development of cooperation will be prepared, which includes intensifying interaction in various areas.

Trade turnover between Azerbaijan and Tajikistan in 2022 amounted to a very modest 6.5 million dollars (Glava, 2023). However, in 2023, a major Tajik-Azerbaijani investment forum was held in Dushanbe, then the sixth meeting of the Joint Intergovernmental Commission on Trade and Economic Cooperation was held in Baku. Their main results include the following: Azerbaijan will begin to supply oil to the Tajikistan oil refinery located in the Dangara free economic zone, and Azerbaijan will also invest in the reconstruction of the plant of the Tajik Aluminum Company. During the visit of the President of Azerbaijan to Tajikistan, the Program of Actions for Economic Cooperation between the Government of the Republic of Tajikistan and the Government of the Republic of Azerbaijan until 2025, as well as the Road Map for Strengthening Cooperation in the Field of Agriculture for 2023-2024, were signed. Cooperation in the field of transport and communications is also one of the priority areas in bilateral relations.

Strategically Azerbaijan is turning into Central Asia’s window to world markets. The country is gradually transforming into a hub of global transport and logistics routes thanks to the transit of goods from Central Asia to world markets through the territory of Azerbaijan. Azerbaijan, in turn, by occupying those niches in the economies of the Central Asian republics that can bring profit, is

mastering a new role as an investor. Stanislav Pritchin, a senior researcher at the Center for Post-Soviet Studies at IMEMO RAS, agrees with this opinion: "Azerbaijani entrepreneurs are cramped within their country, and they are looking for new niches, coming up with investment projects to expand their geography and diversify foreign policy and foreign economic relations." (Panfilova, 2023)

Today, Azerbaijan's chairmanship in the UN Special Program for the Economies of Central Asia - SPECA is another indicator of intensive cooperation. Comprehensive ties between the countries have successfully developed over 25 years. For the first time in November 2023, a summit of member countries was held in Baku and supported Azerbaijan's initiative to host the Summit and invite the Prime Ministers of Georgia and Hungary and the Secretary General of the Cooperation Council for the Arab States of the Gulf to it as honored guests. Thus, holding the Summit with such a composition demonstrates the aspiration to broaden the geography of cooperation.

CONCLUSION

Azerbaijan today manages to fully use its spatial parameters for its own benefit. The location of Azerbaijan and its natural resources serve the realization of its national interests. Understanding geopolitics as a political strategy oriented by geographic location allows us to speak of natural and inevitable, entirely objective determinism in this area, as well as aggression driven by geopolitical interests. It is noteworthy that the geopolitical strategy of Azerbaijan is not aimed at aggression, but at coexistence in conditions of peace and security with other peoples and for this purpose the implementation of cooperation. For Central Asian countries, this cooperation also means development.

BIBLIOGRAPHY

15. Azerbajdzhan znachitel'no narastil tovarooborot s odnoj iz stran EAJeS. (2023, September 18). *SPUTNIK Azerbaijan*. https://az.sputniknews.ru/20230918/azerbaydzhan-znachitelno-narastil-tovarooborot-s-odnoy-iz-stran-eaes-458719923.html

16. Glava Goskomiteta: Torgovlja mezhdu Tadzhikistanom i Azerbajdzhanom nabiraet oboroty. (2023, April 5). *APA.* https://apa.az/ru/strani-snq/glava-goskomiteta-torgovlya-mezdu-tadzikistanom-i-azerbaidzanom-nabiraet-oboroty-516918

17. Ionova, E. (2021). Itogi prezidentskih vyborov v Uzbekistane: jekonomicheskij i politicheskij kurs Sh. Mirzijoeva. Rossija i novye gosudarstva Evrazii, 53 (4), 97-114

18. Kazahstan i Azerbajdzhan planirujut dovesti tovarooborot do $1 mlrd. (2023, June 23) *TRT. https://www.trtrussian.com/novosti/kazahstan-i-azerbajdzhan-planiruyut-dovesti-tovarooborot-do-dollar1-mlrd-13744662*

19. Kazahstan planiruet postavljat' v Azerbajdzhan nesyr'evye tovary na summu svyshe $304 ml. (2023, April 7). *Official Information Source of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan.* https://primeminister.kz/ru/news/kazakhstan-planiruet-postavlyat-v-azerbaydzhan-nesyrevye-tovary-na-summu-svyshe-304-mln-23639

20. Panfilova, V. (2023, April 3). Azerbajdzhan vstraivaet Tadzhikistan v Organizaciju tjurkskih gosudarstv. *Nezavisimaja*. https://www.ng.ru/cis/2023-04-03/5_8696_projects.html

21. Po itogam 2022 goda torgovlja mezhdu RK i Azerbajdzhanom sostavila 461,9 mln.doll. SshA. (2023, April 10). *Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan.* https://www.gov.kz/memleket/entities/economy/press/news/details/534852?lang=en

22. Posol Uzbekistana: Peregovory liderov dvuh gosudarstv pridali moshhnyj impul's narashhivaniju uzbeksko-azerbajdzhanskih svjazej. (2023, April 19). *Azertag.* https://azertag.az/ru/xeber/Posol_Uzbekistana_Peregovory_liderov_dvuh_gosudarstv_pridali_moshchnyi_impuls_narashchivaniyu_uzbeksko_azerbaidzhanskih_svyazei-2580095#:~:text=

23. Tokaev nazval planiruemyj k 2030 godu gruzopotok po Transkaspijskomu marshrutu. Sputnik Azerbajdzhan. (2023, July 20). *Sputnik Azerbaijan.* https://az.sputniknews.ru/20230720/tokaev-nazval-planiruemyy-k-2030-godu-gruzopotok-po-transkaspiyskomu-marshrutu-456964106.html

24. Tovarooborot mezhdu Kyrgyzstanom i Azerbajdzhanom prevysil dopandemijnyj period. (2023, July 26). *КирТАГ Кыргыз телеграф агенттиги*. https://kyrtag.kg/ru/news/tovarooborot-mezhdu-kyrgyzstanom-i-azerbaydzhanom-prevysil-dopandemiynyy-period#:~:text=

25. Turkmenistan vhodit v chislo stran s naibol'shej dolej tovarooborota s Azerbajdzhanom. (2023, June 20). *TREND.* https://www.trend.az/azerbaijan/business/3763698.html

26. Vysshij gossovet i novye proekty: itogi vizita Mirzijoeva v Azerbajdzhan. (2023, August 24). *Sputnik Uzbekistan.* https://uz.sputniknews.ru/20230824/mirziyoev-vizit-azerbaydjan-itogi-38142121.html

27. Vystuplenie Prezidenta Respubliki Uzbekistan Shavkata Mirzijoeva na Konsul'tativnoj vstreche glav gosudarstv Central'noj Azii. (2023, September 14). *Ozbekiston Milliy axborot agentligi*. https://uza.uz/ru/posts/vystuplenie-prezidenta-respubliki-uzbekistan-shavkata-mirziyoeva-na-konsultativnoy-vstreche-glav-gosudarstv-centralnoy-azii_520184

28. Zamministra: Sotrudnichestvo Azerbajdzhana i Kazahstana razvivaetsja ochen' dinamichno. (2023, September 4). *Report*. https://report.az/ru/vneshnyaya-politika/zamministra-sotrudnichestvo-kazahstana-i-azerbajdzhana-razvivaetsya-ochen-dinamichno

29. Za pjat' let ob"em tovarooborota mezhdu Uzbekistanom i Azerbajdzhanom uvelichilsja v 6,2 raza. (2023, August 2023). *Ozbekiston Milliy axborot agentligi*. https://uza.uz/ru/posts/za-pyat-let-obem-tovarooborota-mezhdu-uzbekistanom-i-azerbaydzhanom-uvelichilsya-v-62-raza_513677

E.Ə. III- I MİNİLLİKLƏR MESOPOTAMİYA VƏ ARATTA, KUTİ, LULLUBİ, DÖVLƏTLƏRİ ARASINDA BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏR

SELCAN HƏŞİMOVA
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
"Qədim dövr tarixi" şöbəsinin kiçik elmi işçisi
s.hashimova@history.science.az
AZƏRBAYCAN, BAKI

XÜLASƏ

E.ə. III minilliyin gil lövhələrindən məlum olur ki, hərtərəfli əlaqələrin genişlənməsi Mesopotamiya xalqlarının yaşadıqları ərazinin hüdudlarından kənarda, həmçinin qədim Azərbaycanın tarixi cənub torpaqları ilə, xüsusən də Urmiya ətrafı ərazilər ilə əlaqələr qurmasını şərtləndirmişdir. Urmiya gölü hövzəsi strateji əhəmiyyət kəsb etdiyindən İkiçayarası xalqlarının daim maraq dairəsində olmuşdur. Etnik kimliyimizin formalaşmasınada iştirak etmiş toplumlar haqqında məlumatları mixi yazılı qaynaqlar vasitəsi ilə əldə edirik. Bu qaynaqların təhlilindən belə nəticəyə gəlirik ki, qədim zamanlardan Urmiya gölü ətrafında məskunlaşmış tayfalar Mesopotamiyada yaranmış dövlətlərə təhlükə yaratdıqları üçün yəni birbaşa hərbi münaqişələrlə əlaqədar olaraq xatırlanırlar. E.ə. II minilliyin birinci yarısında Azərbaycanın qədim tayfalarının Aşşur dövləti ilə münasibətlərinə dair məlumatları keçən əsrin 30-50-ci illərində aşkaralanan Mari arxivlərindəki sənədlər əsasında tədqiq etmək mümkündür. Azərbaycanda İslam dininin yaranması ərəblərin bu torpaqlara gəlməsi ilə bağlıdır. VII əsrə kimi Cənubi və Şimali Azərbaycanın sakinlərinin həyatında müxtəlif dinlərə aid inanclar mövcud idi. Təqdim olunan məqalə ən qədim dövlətçilik ənənələrimizin yarandığı dövrdə sakinlərin dini ayinlərinə həsr olunur. Mixi yazıların oxunması baxımından e.ə.III-II minilliklər Azərbaycanın qədim əhalisinin dini inancları əhatəli tədqiq oluna bilməmişdir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmışdır ki, qədim dövrlərin ibtidai dini təsəvvürləri, ayin, mərasimləri o dövrün ictimai münasibətləri və təsərüffat həyatı ilə bağlı olmuşdur. Dini ayinlərin geniş yayılmış növlərindən biri də qurbanvermə idi. Bu ayin tanrılara bağlılığın və konkret emosional fəaliyyətin ifadə formasının göstəricisi idi. Sivilizasiyanın vətəni olan Mesopotamiyanın (Dəclə və Fərat çayları ətrafı) mədəniyyəti Azərbaycanın ilk şəhər-dövlətləri Kuti, Lullubi tayfa ittifaqlarına təsir göstərdi.

AÇAR SÖZLƏR: Mesopotamiya, sivilizasiya, Aratta, arxeologiya, Urmiya gölü.
KEYWORDS: Mesopotamia, civilization, Aratta, archaeology, Urmia Lake

GİRİŞ

Azərbaycan ərazisi ən qədim sivilizasiyaların diyarı olmuşdur. Bu ərazilərdə yaşamış aborigen xalqlar ən qədim zamanlardan regionun tarixinin formalaşmasında yaxından iştirak etmiş və dərin izlər qoymuşlar. Anadolu yaylası, İran, Suriya, Şimali Qafqazda arxeoloji izlərinə rast gəlinən Kür-Araz mədəniyyətinin e.ə. III minilliyin son rübündə süqutu ilə əlaqədar regionun tarixində yeni dövr başlanmışdır. Əhalinin sayının və əmək məhsuldarlığının artması nəticəsində bu geniş coğrafiyada tayfa birliklərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan ərazisində ilk böyük tayfa birlikləri İlk Tunc dövrünün sonlarında yaranmağa başlamışdır. Dəmir dövrünün əvvəllərində (e.ə. XIV-XIII əsr) qədim ictimai-iqtisadi, dini və müəyyən mənada etno-mədəni ənənələr tədricən köhnəlməyə başlasa da, bölgənin aborigen əhalisi müəyyən müddət sabit qalmışdır. Bunu antropoloji materiallar və arxeoloji tapıntılar, həmçinin yazılı mənbələr sübut edir. Bu dövrdə Azərbaycan ərazilərinə Ön Asiyadan və başqa bölgələrdən müəyyən əhali qruplarının daxil olması müşahidə edilir. E.ə. III minilliyin ikinci yarısında (erkən və orta tunc dövrü Azərbaycan ərazisində məskunlaşan əkinçi-maldar tayfaların həyat tərzində artıq sivilizasiya tarixinin başlanğıcı kimi bir sıra dəyişikliklər oldu. Mədəni həyatda yaranan dəyişikliklər Mesopotamiya sakinləri ilə iqtisadi əlaqələrin inkişaf etməsində rol oynadı.Bu zaman tarixi cənub torpaqlarımız Aratta adlı şəhər-dövlətinin tərkib hissəsi idi. Aratta adına mixi yazılı kitabələrdə LAM.KUR.RU. (“sərvətli dağlar”) kimi də rast gəlinib. olunurdu. Elmi tədiqat əsərlərində Arattanın coğrafiyası haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Şərqşünas alim Yusif Yusifov qeyd edirdi ki, bu dövlət Sənəndənclə Zəncan arasında olan torpaqlar idi.

Qədim şərqin beynəlxalq münasibətlər sistemini təşkil edən Mesopotamiya və Azərbaycan şəhər-dövlətləri Kuti, Lullubi tayfaları arasında diplomatik münasibətlər şərqşünas alimlərin tədqiqat obyekti olmuşdur. Kutilərə qarşı baş verən üsyan zamanı, Kuti hökmdarı Trikan münaqişənin danışıqlar yolu ilə həll olunmasına cəhd göstərmişdir. Kuti tayfalarının Mesopotomiyaya müdaxiləsi Sarqonun nəvəsi Naram-Suenin (e.ə.2236-2200) dövründə başlamışdır. Şumer dövlətindən şimala, Zaqros dağları və Urmiya gölü ətrafı ərazilərdə yaşayırdılar. Qədim Şərq dövlətlərini araşdıran zaman arxeoloji qazıntılar əsas rol oynamışdır. Akkad dövlətinin zəifləməsində Zaqros dağları ərazilərdə məskunlaşmış Kutilərin və Lullubilərin rolu olmuşdur. (Mario Liverani, 2014). İraqın Raniyə şəhərindən 8 km cənub-şərqdə Tel-Şamşara (qədim Şuşarra) ərazisində qazıntılar zamanı Aşşur dövrünə aid (e.ə.XIX-XVIII əsrlər) çox sayda gil tabletlərdə Urmiya gölü hövzəsində baş verən hərbi-siyasi hadisələrdə Qədim Şərqin ilk dövlətləri və bölgədə məskunlaşan tayfaların- kuti, lullubilərin qarşılıqlı əlaqələri əks olunmuşdur. Lullubi şəhər-dövlətinin əhalisi akkad mənbələrində "umman-manda" toplumu kimi də xatırlanır. "Kuta əfsanəsi" adı ilə tanınan ədəbi əsərin Qədim Babil nüsxəsində Naram-Suenə qarşı fəaliyyət göstərən jərbi koalisiyanın tərkibində "umman manda" birliyinin hökmdarı Anubanin, onun zövcəsi Melili və yeddi oğlu xatırlanır. Naram-Suenin hakimiyyəti dövründə ona qarşı böyük üsyan olur. Gil lövhələrdə həkk olunan hökmdar yazılarında üsyancılar arasında Gutium ölkəsinin sakininin də adı çəkilir. "Gula-an və on yeddi hökmdar Naram-Suenə qarşı" adlı bu yazılarda üsyan edən hökmdar adları qeyd edilir. Bu sətirlərin bir çoxu fraqmentlər şəkilində qaldığı üçün tam oxuna bilmir. İlk münaqişə Naram-Suen və onun Menqi və Naqu adlı iki düşməni və Kuti hökmdarı Qula-An arasında yaşanır. İlk rəqibləri Naram-Suen tərəfindən Akkad dövlətinə aparılır. Qula-Anın Naram-Suen qüvvələri üzərində qələbə yürüşündən qayıdışını bildirən sətirlərə rast gəlinir bu yazılarda. Bu hadisələr Puzur-Ulmas və Riş-Zababa adlı Akkad hökmdarlarını da narahat edir (Legends of the Kings of Akkade, 1997). E.ə.2130-2109-cu illəri qutilərin Cənubi Mesopotamiyada ağalığının "qızıl çağı" adlandırmaq olar. Məhz həmin dövrdən innovativ nailiyyətlərin tətbiqi nəticəsində Şumer şəhərlərinin təsərrüfat həyatında canlanma müşahidə olunur. Təsərrüfat hesabatlarının dəqiqliyini və operativliyini təmin etmək məqsədilə sənədlərdə uçot əməliyyatlarının ilini, ayını və gününü göstərməyə başlayırlar. İlkin hesablamalara görə 175 belə sənəd məlumdur. Lakin müxtəlif nəşrlərə səpələnmiş bu sənədlərin toplanması və tədqiqi tam mümkün olmayıb.

Elam hökmdarı Kutik-İnşuşinak (e.ə.2240-2220) kuti hücumlarına qarşı Akkad ilə müttəfiq idi. Kuti hökmdarları İmta (e.ə.2204-2197) və İnqeşauş (e.ə.2198-2192) İkiçayarasına daha müntəzəm yürüşlər edirdilər. Urmiya gölü hövzəsinə yürüş edən Kutik-İnşuşinakın "Qələbə kitabəsi"ndə xatırlanan La-lu-uh toponimi lullubilərin yaşadığı arealın hurri adı kimi qəbul oluna bilər. Nuzi şəhərində (indiki İraqda Yorğan-təpə) məskunlaşan hurrilər lullubiləri, əsasən nulu (və ya nullu) formasında ifadə edirdilər. Qədim Akkad dövlətinin Mesopotamia sərhədləri Dəclə çayının şərq

əraziləri Suzdan Nuzi (Qasur) şəhərinə kimi idi (A.Leo Oppenheim, 1964). Dəclə və Fərat çaylarından yuxarıda "Su adamları" adlanan toplum yaşayırdı. Qərb alimləri Şumer-Akkad sözlərindəki abreviatur yazılışlara verilən izahlardan çıxış edərək SU mixi işarəsi ilə ifadə olunan loqosu Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı axarındakı məkanı və onun qeyri-sami mənşəli sakinlərini bildirən etno coğrafi loqoqramları ilə ifadə olunan bu termin Aşşur-Babil kitabələrində "Subartu" və ya "Şubaru" adlanırdı. E.ə. II minilliyin I yarısından mixi yazılı mənbələrdə Subartu adlanan məkanın sakinlərinə "hurri" etnonimi şamil olunmağa başlayır. Het mətnlərində lullubilərin vətəni "Lulahhu" kimi xatırlanır. Burada -hh- suffiksi hurri mənşəlidir və güman olunur ki, hetlərin lullubilərlə tanışlığı onların arasındakı ərazilərdə məskunlaşan hurrilər vasitəsi ilə olmuşdur. Azərbaycan haqqında daha ətraflı məlumat verilən şərq mənbələri Aşşur və Urartu yazılarından ibarətdir ki, bu da Şumer yazılarından sonrakı dövrlərə (e.ə.IX-VIII əsrlər) aid mənbələrdir. Təqdim olunan tezisin tədqiqat obyekti ilk mənbələr olduğu üçün Şumer mətnlərinin Azərbaycanla bağlı məlumatlarına üstünlük verilmişdir. Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin qədim köklərə malik olmasını qədim şərq yazıları sübut edir. Bu torpaqlar dünyada ilk dövlətlərin beynəlxalq əlaqələr sistemində təmsil olunmuşdur. Mixi yazıların oxunmasına kimi olan dövrdə ilk məlumatlar yalnız antik müəlliflərin əsərlərinə əsaslanırdı. XIX yüzilliyin sonlarında Şumer mətnləri ilk dəfə A. Amyo və E. Şrader tərəfindən oxundu. 1905-ci ildə F. Türo-Danjen də qədim şərq mətnlərini tərcümə edir. Şumer dili haqqında ilk elmi əsər 1873-cü ildə F.Lenorman tərəfindən yazıldı. Şumer şəhər dövlətlərinin işğalında və Akkad dövlətinin zəifləməsində lullubi və quti tayfalarının yaxınlaşmasının da rolu var idi. Bu hərbi-siyasi birlik arasında ayrılıq e.ə.XXII əsrin ortalarına təsadüf edir. Kuti hökmdarı Erridupizirin hökmdar yazılarına əsasən öyrənilir ki lullubi mənşəli İnima-Nişba adlı Simurru şahlığının hökmdarı kutilərə qarşı üsyan qaldırmışdır. Bu zaman ona Lullubum və Urbilum (müasir İraqda Ərbil şəhəri) hakimləri də kömək etmişdir (Azərbaycanın qədim tarixinə dair yazılı mənbələr, 2014). E.ə. XXII əsrin əvəllərində kuti və lullubilər Mesopotamiyanın cənubuna müdaxilə edərək zəngin Şumer şəhərlərini ələ keçirmək üçün bu ərazilərə hərbi müdaxilə edirlər. Kutilərə qarşı Şarkalışarri adlı Akkad hökmdarı qələbələr qazansa da kutilərin bu ərazilərdə möhkəmlənməsinin qarşısını ala bilmədi. Akkad sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu və e.ə. 2159-cu ildə Şumerin şimal torpaqları kuti tayfalarının əlinə keçdi.

Sonuncu Kuti çarı Tirikana qarşı e.ə. 2009-cu ildə Uruk və Ur şəhərinin sakinləri üsyan qaldırdı. Uruk hökmdarı Utuhegala (e.ə.2119-2112) həsr olunmuş kitabədə bu hadisəyə dair məlumat tapılmışdır. Kitabədə kutilər ilahi qanunları pozmaqda ittiham olunurlar. Kitabə kuti hökmdarı Tirikanın qüvvələrini Dəclə çayının sahillərinə yerləşdirməsini, suvarma kanallarını necə bağladığını və yolların keçilməsini çətinləşdirdiyini təsvir edir. Həmçinin Utuhegal ordusunun Urukdan yürüşə başlamasını, müxtəlif Şumer şəhərlərində düşərgə qurduğundan bəhs olunur (46-76 sətirlər). Bundan xəbər tutan Tirikan öz nümayəndələrini Utuhegalın yanına göndərir. Müqavimət göstərə bilməyən Tirikan döyüş Dabrum şəhərinə gələrək döyüş meydanını tərk edir. Şəhər sakinləri Tirikanı qanuni hökmdar qəbul etməyərək onu ailəsi ilə birlikdə Utuhegalın göndərdiyi elçiyə verirlər.

Çox güman ki məğlubiyyətdən sonra kutilər Şumer şəhərlərində qaldılar, buna baxmayaraq öz etnik xüsusiyyətlərini qoruya bildilər.

Akkad Hökmdarı Şamsi-Adad (e.ə. 1808–1776) öz hakimiyyətini ətraf ərazilərdə möhkəmləndirən zaman Zaqros dağlarının sakinləri ilə, xüsusi ilə turrukkularla mübarizə aparmalı oldu. Bu baxımdan Şuşarra şəhəri (Tell-Şamşara) Akkada təhlükə yaradan turrukilərə qarşı hərbi istehkam məntəqəsi rolunu oynayırdı. Eyni zamanda bu şəhər turkukkular və akkadlılar arasında iqtisadi mübadilə mərkəzi idi. (Mario Liverani, 2014). (Raniyə və Uşnu-Sulduz düzənliklərində məskunlaşan turukkular haqqında məlumatlar müasir Tell-Həriri və indiki Təll-Şemşara şəhərlərinin arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan daş kitabələrdə qalıb. Akkad hökmdarları Turukkuların məskunlaşdığı bölgələrə maraq göstərirdi. E.ə. XVIII əsrdə tərtib olunmuş coğrafi yer adlarının siyahısında I Sarqon zamanında Akkad dövlətinin sərhədləri verilərkən Turukku ölkəsi də xatırlanır. Raniyə düzündə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində məlum olmuşdur ki bu ərazilər III Ur sülaləsi dövründə şumerlilərin nəzarətində idi. Bunu tapılan artefaktlar göstərir. III Ur-Şumer dövlətinin sonuncu nümayəndəsi İbbi-Suenin möhürü turukkuların məskunlaşdığı ərazidən tapılmışdır.

TƏDQİQAT METODU

Əsas tədqiqat metodu mövzu haqqında yazılmış əsərlərin müqayisəli təhlilidir.

NƏTİCƏ

Azərbaycanın tarixi ərazilərində məskunlaşmış etnik tayfalar hələ yazıya qədərki dövrlərdə sivilizasiyanın başlanğıcı sayılan İkiçayarasının sakinləri ilə sıx əlaqələr yarada bilmişlər. İkiçayarasının Xələf, Xassuna, Ubeyd, Uruk kimi Eneolit mədəniyyətlərinə məxsus xüsusiyyətlər Urmiya gölü hövzəsinə, oradan da Naxçıvan və Qarabağa yayılmışdır. Bölgənin əlverişli coğrafiyaya sahib olması Mesopotamiya sakinlərinin Urmiya ətrafı ərazilərə olan marağına səbəb idi. Cənubi Mesopotamiyada yazının meydana gəlməsi ilk dövrlərdə təsərrüfat mətnlərinin qeydə alınmasına imkan yaratdı. Mesopotamiya ilə Aratta arasında aparılan mübadilə əməliyyatları da qeydə alınırdı. Qeyd edək ki e.ə. IV minilliyin sonuna aid Uruk şəhərində tərtib olunmuş gil tabletdə Aratta şəhərinin kahini xatırlanır. Uruk sülaləsinin tarixdə güclü hökmdar kimi xatırlanan ilk nümayəndəsi hökmdar Meskiageşdir. Onu izləyən hökmdar Enmerkar həm Uruk şəhərinin yaradıcısı həm də Xəzər dənizi yaxınlığında yerləşməsi güman edilən Arattaya ilk səfər edən hökmdar kimi xatırlanır. (Köroğlu, 2006). Çox güman ki Aratta-Mesopotamiya əlaqələri Azərbaycanın tarixi cənub torpaqlarını da əhatə edirdi. Şumer dövrü mixi yazı kitabələrindən deyə bilərik ki xammal ticarəti ilə bağlı olaraq Mesopotamiya və Aratta arasında iqtisadi, mədəni əlaqələr yaradılmışdır. Şumerli tacirlər Arattaya gəlmək üçün Mesopotamiya sakinləri lullubi tayfalarının məskunlaşdığı Zamua ölkəsindən keçirdilər. Mesopotamiya xalqları ilə hərtərəfli əlaqələrin davam etdirilməsində başqa ərazilərdən köç edən tayfaların da rolu olmuşdur. Azərbaycan ərazisi müxtəlif xalqların miqrasiyasının təşkil etdiyi əsas coğrafi arealda yerləşirdi. Arxeoloji və yazılı qaynaqlara əsasən çox güman ki ilk miqrasiya Kür-Araz mədəniyyətinin daşıyıcılarına aiddir. Kür-Araz mədəniyyəti daşıyıcılarının ("umman manda", yəni "kimliyi bilinməyən toplum") Urmiya hövzəsinin cənubuna köç etmişlər. Bu mədəniyyətin daşıyıcılarının bölgədə güclənməsi Aratta şəhər-dövlərinin süqutuna zəmin yaratmışdır. E.ə. XXIII əsrdə Akkad hökmdarı I Sarqon Şumer şəhərləri arasında liderliyi ələ alaraq Mesopotamiyada ilk imperiya yaradılır. Bu dövrdən başlayaraq Azərbaycanın qədim sakinlərinin Akkad tayfaları ilə beynəlxalq əlaqələrinə dair məlumatlar vardır. Bu əlaqələr bəzən iqtisadi, bəzən də hərbi qarşıdurmalar şəklində baş vermişdir. Şumer-Akkad mixi yazılı kitabələri bizə Urmiya gölü hövzəsində yaşayan yerli tayfalar haqqında qısa da olsa məlumat verir. Azərbaycanda mövcud olmuş dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərinə dair haqqında daha ətraflı məlumat verilən şərq mənbələri Aşşur və Urartu yazılarından ibarətdir ki, bu da Şumer yazılarından sonrakı dövrlərə (e.ə.IX-VIII əsrlər) aid mənbələrdir. Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin qədim köklərə malik olmasını qədim şərq yazıları sübut edir. Bu torpaqlar dünyada ilk dövlətlərin beynəlxalq əlaqələr sistemində təmsil olunmuşdur. Mixi yazıların sirri aşkar edilməyənə kimi olan ən qədim mənbələr antik müəlliflərin əsərləri hesab olunurdu. XIX əsrin sonlarında Şumer mətnləri ilk dəfə A. Amyo və E. Şrader tərəfindən oxundu. 1905-ci ildə F. Türo-Danjen də qədim şərq mətnlərini tərcümə etdi. Şumer dili haqqında ilk elmi əsər 1873-cü ildə F.Lenorman tərəfindən yazıldı.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlimirzəyev A. (2011). Azərbaycan diplomatiyasının miladdan öncəki tarixindən. AMEA Tarix İnstitutu, Elmi əsərlər 36-37-ci cildlər, 12-19.

2. Əlimirzəyev A. (2020). Azərbaycanın ilk hərbiçi qadınları mixi yazılarda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin Elmi əsərləri, 2020, № 1, 28-33.

3. Əlimirzəyev A. (2017). Lullubilərin və Qutilərin etnik adlarına dair. Tarix, İnsan və Cəmiyyət, 4 (19), 86-93.

4. Əlimirzəyev A. (2017). "Su adamları" və Simaşki dövlətinin Azərbaycan tarixində yeri. Bakı Dövlət Universiteti. İlahiyyat fakültəsinin elmi məcmuəsi, 75-87.

5. Mirzəyev M. (2003). Qədim Azərbaycan-Mesopotamiya əlaqələrinə dair (Mesopotamiyada kuti hakimiyyətinin başlanğıcından III Ur sülaləsinin süqutuna qədər), 5-13.

ERMƏNİSTAN DÖVLƏTİNİN İSRAİL-FƏLƏSTİN MÜHARİBƏSİNƏ(2023) MÜNASİBƏTİ

ZEYNƏB ALLAHVERDİYEVA
AMEA.Qafqazşünaslıq institutu
kiçik elmi işçi
zeyneb-allahverdiyeva-00@mail.ru
BAKI,AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tədqiqat işində Ermənistan dövlətinin hal-hazırda Yaxın Şərq regionunda davam etməkdə olan İsrail-Fələstin müharibəsi ilə bağlı mövqeyi və münasibəti öz əksini tapmışdır. Dünyanın ən önəmli və qaynar iki regionu məhz ölkəmizində yerləşdiyi Cənubi Qafqaz regionu və Yaxın Şərq regionu hesab edilir. Hal-hazırda davam edən İsrail-Fələstin müharibəsi və bu münaqişənin uzun illər əvvələ dayanan tarixi,eləcədə tarix boyu Cənubi Qafqazda böyük güclərin maraqlarının toqquşması, həmçinin bu coğrafiyada baş verən etnik ziddiyyətlər və bu ziddiyyətlər nəticəsində yaranan münaqişə və müharibələr hər iki regionun dünya geosiyasətində önəmini artıran əsas amillərdəndir. Məhz bu amillər də Cənubi Qafqaz regionu ölkələrindən olan Ermənistanın Yaxın Şərq regionunun iki əsas ölkəsi olan İsrail və Fələstin ilə münasibətlərinin araşdırılmasını zəruri edir. Xüsusən son zamanlarda dünya siyasi səhnəsində baş verən hadisələr kontekstində Ermənistan dövlətinin İsrail-Fələstin münaqişəsinə münasibətinin araşdırılması tədqiqat işinin aktuallığını təşkil edir. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- Ermənistan-İsrail və Ermənistan-Fələstin münasibətlərinin tədqiqi.
- Ermənistan dövlətinin İsrail-Fələstin münaqişəsi ilə bağlı rəsmi mövqeyinin araşdırılması.
- Ermənistan ictimaiyyətinin İsrail-Fələstin münaqişəsinə münasibətinin tədqiq olunması.

Tədqiqat işinin əsas məqsədini dünya siyasətində baş verən proseslər fonunda Ermənistan dövlətinin İsrail və Fələstin dövlətləri ilə tarixdən günümüzə qədər olan münasibətlərinin qısa təhlili və hal-hazırda davam etməkdə olan İsrail-Fələstin müharibəsinə Ermənistan dövlətinin münasibətinin tədqiq olunması təşkil edir. Tədqiqat işindən əldə olunan nəticəyə görə Ermənistan dövlətini davam etməkdə olan İsrail-Fələstin münaqişəsi ilə bağlı narahat edən əsas məqam bu müharibənin Cənubi Qafqaza sıçramasıdır.

AÇAR SÖZLƏR: ERMƏNİSTAN, İSRAİL, FƏLƏSTİN
KEYWORDS: ARMENIA, ISRAEL, PALESTİNE

GİRİŞ

Tədqiqat işində Ermənistan dövlətinin hal-hazırda Yaxın Şərq regionunda davam etməkdə olan İsrail-Fələstin müharibəsi ilə bağlı mövqeyi və münasibəti öz əksini tapmışdır.Dünyanın ən önəmli və qaynar iki regionu məhz ölkəmizin də yerləşdiyi Cənubi Qafqaz regionu və Yaxın Şərq regionu hesab edilir. Uzun illərdi ki hər iki regionda münaqişələr və müharibələr səngimir. Hal-hazırda davam edən İsrail-Fələstin müharibəsi və bu münaqişənin uzun illər əvvələ dayanan tarixi, eləcədə tarix boyu Cənubi Qafqazda böyük güclərin maraqlarının toqquşması, həmçinin bu coğrafiyada baş verən etnik ziddiyyətlər və bu ziddiyyətlər nəticəsində yaranan münaqişə və müharibələr hər iki regionun dünya geosiyasətində önəmini artıran əsas amillərdəndir. Məhz bu amillər də Cənubi Qafqaz regionu ölkələrindən olan Ermənistanın Yaxın Şərq regionunun iki əsas ölkəsi olan İsrail və Fələstin ilə münasibətlərinin araşdırılmasını zəruri edir. Xüsusən son zamanlarda dünya siyasi səhnəsində baş verən hadisələr kontekstində Ermənistan dövlətinin İsrail-Fələstin müharibəsinə münasibətinin araşdırılması tədqiqat işinin aktuallığını təşkil edir.Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- Ermənistan-İsrail və Ermənistan-Fələstin münasibətlərinin tədqiqi.
- Ermənistan dövlətinin İsrail-Fələstin münaqişəsi ilə bağlı rəsmi mövqeyinin araşdırılması.
- Ermənistan ictimaiyyətinin İsrail-Fələstin münaqişəsinə münasibətinin tədqiq olunması.

Tədqiqat işinin əsas məqsədini dünya siyasətində baş verən proseslər fonunda Ermənistan dövlətinin İsrail və Fələstin dövlətləri ilə tarixdən günümüzə qədər olan münasibətlərinin qısa təhlili və hal-hazırda davam etməkdə olan İsrail-Fələstin müharibəsinə Ermənistan dövlətinin münasibətinin

tədqiq olunması təşkil edir. Tədqiqat işindən əldə olunan nəticəyə görə Ermənistan dövlətini davam etməkdə olan İsrail-Fələstin münaqişəsi ilə bağlı narahat edən əsas məqam bu müharibənin Cənubi Qafqaza sıçramasıdır. Həmçinin bu müharibə ilə əlaqədar Ermənistan Hökumətinin sərgilədiyi bitərəf mövqeyinin əsas səbəbi olaraq son zamanlarda Ermənistan Hökumətinin ABŞ və Qərb blokuna daxil olan dövlətlər ilə həyata keçirdiyi aktiv xarici siyasət olması tədqiqat işində gəldiyimiz əsas nəticələrdir.

Tədqiqat işində azərbaycan, ingilis və erməni dilli mənbələrdən istifadə olunub.

Tədqiqat işi üç fəsil,bir yarım fəsildən ibarətdir.

I FƏSİL. ERMƏNİSTAN-İSRAİL MÜNASİBƏTLƏRİ

İlk öncə İsrail dövləti ilə Ermənistan Respublikası arasındakı münasibətləri şərtləndirən amilləri qeyd etmək olar. Bunlar içərisində geosiyasi, geoiqtisadi və coğrafi amilləri vurğulamaq lazımdır. İsrailin Cənubi Qafqaz ölkələri arasında ən az münasibət qurduğu ölkə Ermənistandır və bu iki ölkə arasındakı münasibətlərin elə bir xüsusi cəhəti yoxdur. Belə ki, 1992-ci ilin aprelində İsrail ilə Gürcüstan arasında diplomatik münasibətlər qurulur. Bundan sonra mənzil-qərargahı Tbilisidə olan İsrail dövlətinin Gürcüstandakı səfirliyi Ermənistan üzrədə səlahiyyətli hesab edilir. Belə diplomatik təmsilcilik 2007-ci ilə qədər davam edir. 1995-ci ilin fevralında Ermənistan prezidenti Levon Ter-Petrosyan İsrailə səfər etmişdi. Bu hadisədən sonra Ermənistan müəyyən addımlar atmaqla İsrail ilə əlaqələri gücləndirməyə çalışmış, 1996-cı ildə Çolak Momjyan Ermənistanın Qüdsdəki fəxri konsulu təyin edilmişdi. Levon Ter-Petrosyandan sonra Ermənistanda hakimiyyətə gələn Robert Köçəryan isə 2000-ci ilin yanvarında İsrailə səfəri zamanı İsrailin Baş naziri Ehud Barak, Prezident Ezer Veyzman, Knesset sədri Avraham Burq, Daxili İşlər naziri Natan Şaranski və Qüds şəhərinin bələdiyyə başçısı Ehud Olmert ilə görüşlər keçirmişdi. Yanvarın 19-da iki ölkə arasında İsrail kapitalının Ermənistanın daxili bazarına nüfuz etməsi və ikitərəfli iqtisadi əlaqələrin qurulması üçün təşviqini nəzərdə tutan "İnvestisiyaların qarşılıqlı stimullaşdırılması və qorunması haqqında" dövlətlərarası müqavilə imzalanmışdı (Oskanyan, 2012). 2017-ci ilin iyul ayında İsrailin Regional əməkdaşlıq naziri Tsaxi Anegbi İrəvanda Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinin rəhbəri Eduard Nalbandyan ilə görüşmüş, tərəflər İsrail-Ermənistan münasibətlərinin vəziyyətini, beynəlxalq təşkilatlardakı əməkdaşlığı, ticarət-iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsi tədbirlərini və turizm potensialının reallaşdırılmasını müzakirə etmişdilər. Anegbi Ermənistanın mədəniyyət naziri Armen Amiryanla birlikdə 2017-2020-ci illər üçün elm, mədəniyyət və təhsil sahələrində əməkdaşlıq planını imzalamışdı (Aharon,2021). 2018-ci ildə "məxməri çevriliş" nəticəsində Nikol Paşinyanın hakimiyyətə gəlməsindən sonra Ermənistan İsrail ilə münasibətlərində daha real addımlar atmağa başladı. 2018-ci ildən sonra Ermənistanın İsrail ilə münasibətləri normallaşdırmaq cəhdlərinin əsas səbəblərindən biri rəsmi Vaşinqton ilə olan siyasi əlaqələr idi. Belə ki,erməni rəsmiləri İsrailin Vaşinqtonda siyasi qərarların qəbuluna ciddi təsir göstərdiyini nəzərə alaraq, Ermənistanın İsrail ilə münasibətlərinin Vaşinqtonla münasibətlərinə təsir göstərə biləcəyi qənaətində idilər. "Məxməri çevriliş" dən sonra 2019-cu ildə İsrail dövləti Eliav Belotserkovskini Ermənistana yeni fövqəladə və səlahiyyətli səfir təyin etdi. O, keçmiş SSRİ siyasi məkanını ən yaxşı bilən yəhudi diplomatlardan biri idi (Qasımlı,Kəlbizadə,Baxşıyeva, 2022). Belə ki,2019-cu ildə İsrailin "The Jerusalem Post" jurnalına müsahibə verən Ermənistanın o dövrki Xarici İşlər naziri Z.Mnatsakayan hər iki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin qurulmasını və səfirliklərin açılmasının mümkünlüyünü vurğulamışdı. Hətta Z.Mnatsakayan hökumətin iclasında çıxış edərək bildirmişdi ki, Ermənistan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi uzun müddətdirki səfirliyin açılmasına hazırlaşır. Bu çıxışdan sonra 2020-ci ilin fevralın 25-də Ermənistanın o dövrki prezidenti Armen Sarkisyanın imzaladığı sərəncama əsasən,Ermənistanın diplomatik nümayəndəliyinin yeri İrəvandan Təl-Əvivə köçürülmüşdür (Simavoryan,Hovyan,Veranyan,2019). 2018-ci ildə Nikol Paşinyanın hakimiyyətə gəlməsindən sonra Ermənistanın İsrail ilə münasibətləri nizamlamaq üçün atdığı bu addımlar İran İslam Respublikasının narahatlıqlarını artırmış və bir çox addımların atılmasına səbəb olmuşdu. Beləki, bir qrup tələbənin 2020-ci il iyununda Ermənistanın Tehrandakı səfirliyi yaxınlığında etiraz aksiyası keçirməsi də bununla bağlı olmuşdu. Aksiya iştirakçıları Ermənistanın İsraildə səfirlik açmaq qərarına etirazlarını bildirmiş, bu qərara yenidən baxılması üçün çağırışlar etmişdilər. İran İslami Şura Məclisi sədrinin beynəlxalq məsələlər üzrə xüsusi köməkçisi Hüseyn Əmir-Abdollahian Ermənistanın İsraildə səfirlik açma qərarını qınamış və bunun Fələstin xalqının maraqlarına zidd olduğunu bildirmişdi (Kəlbizadə,2021).

Lakin 2020-ci ildə baş verən II Qarabağ müharibəsi və bu müharibədə İsrailin özünə tərəfdaş

hesab etdiyi Azərbaycanı dəstəkləməsi yenidən Ermənistanın İsrail ilə qurmaq isdədiyi diplomatik əlaqələri nisbətən gərginləşdirdi. Hətta həmin il oktyabrın 1-də Ermənistan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin sözçüsü Anna Naqdalyan çıxışında "Bütün beynəlxalq ictimaiyyət Azərbaycanı hərbi əməliyyatları dayandırmağa çağıranda İsrail tərəfi Azərbaycana silah tədarükünü davam etdirir" deyə qeyd etmişdi. 2020-ci ildə gərginləşən Ermənistan-İsrail münasibətlərindən sonra 2021-ci ilin dekabrında Arman Hakopyan Ermənistan Respublikasının İsraildəki səfiri təyin edilmişdir və hal hazırda da səfir səlahiyyətlərini icra edir. 2022-ci ilin iyun ayında isə İsrailin Ermənistana təyin olunmuş yeni səfiri Yoel Lyon öz etimadnaməsini Ermənistan prezidentinə təqdim etmişdir.

Ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, bu gün Ermənistan-İsrail münasibətlərində əsas geosiyasi məqam Ermənistanın İran ilə və Azərbaycanın İsrail ilə olan siyasi və iqtisadi yaxınlığıdır. Həmçinin iqtisadi baxımdan da zəif olan Ermənistanın İsrailə heç nə vəd edə bilməməsidə bu münasibətlərin artan xətt üzrə inkişafına təsir göstərir.

1.1 ERMƏNİSTANDA ANTİSEMİTİZM

Həmçinin Ermənistanda mövcud olan antisemitizm də Ermənistan-İsrail münasibətlərinə öz təsirini göstərir. Belə ki, tarixən Ermənistanda antisemitizm mövcud olmuşdur. Xüsusən Ermənistan müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə yəhudilərin təcrid siyasəti açıq-aydın şəkildə özünü göstərməyə başlamışdı. Ermənistan müstəqilliyini elan etdikdən sonrakı illərdə bir sıra səbəblərdən 1989-cu ildə 1246 yəhudi, 1992-1994-cü illərdə 6000-dən çox yəhudi Ermənistandan köçmüş və İsrailə geri dönmüşdür.

Yəhudilərə qarşı aparılan bu siyasət "antisemitizm" adlandırılır.Antisemitizm-millətçilik, irqçilik ideologiyasının bir növüdür.Digər millətçilik formalarından fərqi onun yalnız bir xalqa-yəhudi millətinə və mədəniyyətinə qarşı nifrət bəsləməsi və onları təqib etməsidir. Belə ki, Ermənistanda antisemitizm dövlət siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Ermənistanda antisemitizm 3 səviyyədə mövcuddur:

- Erməni cəmiyyəti arasında mövcud olan antisemitizm;
- Hakimiyyət və siyasətçilər tərəfindən dəstəklənən antisemitizm;
- KİV vasitəsilə təbliğ olunan antisemitizm (Əzimzadə,2020).

Belə bir sual meydana çıxır: erməni cəmiyyətindəki yəhudi azlığa qarşı bu nifrətin səbəbi nə ilə əlaqədardır? əslində, bu, ermənilərin etnopsixoloji xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır.Lakin bu problemin ikinci bir səbəbi isə bəzi tarixçilər tərəfindən iddia edilən avantürist fikirlərdir.Tarixi sübutlarla dəstəklənməyən bu nəzəriyyənin iddialarına görə, uydurma "erməni soyqırımı"nda Osmanlı yəhudiləri iştirak etmiş və Osmanlı əsgərlərinə dəstək olmuşlar. Nəticədə isə bu saxta iddialar bütün erməni xalqı,siyasətçiləri tərəfindən mənimsənilmişdir. Lakin bu iddialar reallığı əks etdirmir.

Ermənistanda antisemitizm yalnız xalq tərəfindən deyil, hakimiyyət və siyasətçilər tərəfindən də dəstəklənir. Erməni millətçiləri ötən bir neçə il ərzində mətbuatda antiyəhudi şərhlər yaymaqla daha da aktivləşmişlər. Ermənistan Ari Birliyi Partiyasının keçmiş lideri, millətçi Armen Avetissiyan İsrailin "erməni soyqırımı"nı qəbul etməməsini bəhanə edərək, Ermənistandakı İsrail səfiri Rivka Cohenin ölkə üzrə arzuolunmaz şəxs elan edilməsi çağırışını etmişdi. Bununla kifayətlənməyən Avetissiyan "Yerevanq" qəzetində antisemit məqaləsini dərc etdirmişdi. Məqalədə yazılırdı: "Yəhudi azlığına malik olan hər bir ölkənin sabitliyində böyük təhlükə yaranır" (Əzimzadə,2020). Baş verən bütün hadisələrə rəğmən Ermənistan Hökuməti hələ də ölkədə antisemitizmin olmadığını iddia edir. Ermənistandakı Yəhudi İcmasının sədri Rima Varjapetyan öz çıxışında "Ermənistanda antisemitizm yoxdur.Yəhudiliklə əlaqədar heç bir problem yoxdur" açıqlamasını versə də,antisemitizm Ermənistanda reallıqdır. 2018-ci ilin martın 28-də "PEW" Araşdırma Mərkəzi tərəfindən açıqlanan məlumatda Şərqi Avropanın 18 ölkəsi arasında Ermənistan yəhudilərə qarşı ən az tolerant olan ölkə seçilmişdi.Digər ölkələrə nisbətən burda antisemitizm 32%-dir ki, bu, çox böyük bir göstəricidir (Əzimzadə, 2020).

Beləliklə, qeyd edə bilər ki, əgər Ermənistan dövləti İsrail ilə münasibətləri normallaşdırmaq isdəyirsə, ilk öncə ölkə daxilində mövcud olan antisemitizmə qarşı mübarizə aparmalıdır.

II FƏSİL.ERMƏNİSTAN-FƏLƏSTİN MÜNASİBƏTLƏRİ

Dövlətlərin bir-birlərinə qarşı münasibətləri rəsmi açıqlamalar və aktlarla müəyyən olunur. Fələstin xalqının beynəlxalq səviyyədə rəsmi təmsilçisi Fələstin Hökumətidir. Ermənistan Respublikası və Fələstin Hökuməti arasındakı münasibətlərə gəldikdə isə çoxlarının düşündüyünün əksinə olaraq hal-hazırda bu iki dövlət arasında rəsmi diplomatik əlaqələr yoxdur. Çünki nə Ermənistan Respublikası, nə də Fələstin Hökuməti bir-birinin müstəqilliyini tanımayıb və diplomatik əlaqələr qurmayıb. Azərbaycandan fərqli olaraq Ermənistanın Fələstin ilə rəsmi münasibətləri yoxdur, hər iki tərəf bir birini suveren dövlət olaraq tanımır. Lakin Fələstinin Azərbaycanda səfirliyi mövcuddur, Azərbaycanın isə Fələstində diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyət göstərir. Fələstinin Azərbaycana qarşı Ermənistanı dəstəkləməsi ilə bağlıda hər hansı rəsmi mövqe yoxdur. Əksinə Fələstin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tam dəstəkləyir. Bu barədə Fələstin Hökumətinin rəsmi mövqeyidə var. Belə ki, 2009-cu ildə Fələstinin Xarici İşlər naziri Riyad əl-Maliki Ermənistanın işğalı altında olan torpaqların Azərbaycana aid olduğunu bildirmişdi. 2011-ci ildə prezident İlham Əliyev ilə görüşündə Fələstin prezidenti Mahmud Abbas "hər iki dövlətin ortaq problemlərinin olduğunu, Azərbaycanın da işğaldan əziyyət çəkdiyini və işğal faktı ilə bağlı müvafiq BMT qətnamələrinin yerinə yetirilmədiyini" deyib. 2023-cü ildə prezident İlham Əliyev ilə görüşündə isə Riyad əl-Maliki Azərbaycanı torpaqlarını işğaldan azad etməsi münasibəti ilə təbrik etmişdi (Harşberqer, 2023). Bundan əlavə, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində Fələstin və Azərbaycan bir birlərinin mövqeyini dəstəkləyir.Fələstinin Azərbaycandakı səfirliyidə açıqlamasında bildirib ki, "Fələstin bütün beynəlxalq təşkilatlarda və forumlarda Azərbaycanla koordinasiyadadır və onunla əməkdaşlıq edir."

Ermənistan-Fələstin münasibətlərində ermənilərin ən çox istinad etdiyi şəxs Fələstin Azadlıq Təşkilatının mərhum lideri Yasir Ərəfatdır. Belə ki, 2000-ci ildə Yasir Ərəfat bir fikir səsləndirib. O, çıxışlarının birində deyib: "Biz və ermənilər bir xalqıq". O, bu fikirləri 2000-ci ildə İsrail ilə Kemp-Devid danışıqlarından sonra Fələstinin Yerusəlimdəki erməni kvartalının İsrailin idarəçiliyinə verilməsinə razılaşması haqda iddialara cavab olaraq deyib. Belə ki, hazırda İsrail işğalı altında olan Şərqi Yerusəlimin Qədim Şəhər adlanan hissəsində Yəhudi, Xristian, Erməni və Müsəlman kvartalları mövcuddur və bu ərazidə 2000 nəfərlik erməni icması yaşayır. 2000-ci ildə keçirilən Kemp Devid Sammitində ABŞ prezidenti Bill Klinton yəhudi və erməni kvartallarının İsrailin nəzarətinə verilməsini, fələstinlilərə isə xristian və müsəlman kvartalları üzərində "müəyyən dərəcədə suverenlik" haqqının tanınmasını təklif etmişdi. Ərəfat "Əl-Əyyam" və "Əl-Həyat" qəzetlərinə açıqlamasında erməni kvartalının İsrailin idarəçiliyinə keçməsi ilə razılaşmayacaqlarını nəzərdə tutaraq qeyd etmişdi: "Erməni məhəlləsi bizə məxsusdur, biz və ermənilər bir xalqıq" (Melkonyan, 2016). Əlavə olaraq onuda qeyd edək ki, Ərəfatın ən çox istifadə olunan ləqəbi "Fələstin tülküsü" olub. O, bu ləqəbi öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün müxtəlif qrupların və güc mərkəzlərinin maraqları arasında manevr etmək bacarığına görə alıb. Sadə dillə desək, Yasir Ərəfat ehtiyacı olanda ermənilərə "qardaş" da deyirdi.

Ermənistan-Fələstin münasibətlərinə gəldikdə isə, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi bu iki ölkə arasında rəsmi diplomatik əlaqələr yoxdur. Lakin hər iki ölkənin mənbələrində və hətta bəzi diplomatlarının çıxışlarında diqqət çəkən məqamlar mövcuddur. Məsələn 2012-ci ildə BMT-də keçirilən səsvermə zamanı Azərbaycanla yanaşı, Ermənistan da Fələstinə müşahidəçi statusunun verilməsinə dair qətnamənin lehinə səs verib. Bu mövqeyinə görə Mahmud Abbas 2013-cü ildə Fələstində yaşayan ermənilərin yeni il tədbiri zamanı Ermənistana təşəkkürünü bildirib. Həmçinin 2021-ci ilin dekabrında Fələstinin Kilsə İşləri üzrə Ali Prezident Komitəsinin sədri Muin Ellias Yusif Xurinin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti Ermənistana işgüzar səfər etmiş və İrəvanda yüksək səviyyəli görüşlər keçirmişdir. Muin Ellias Yusif Xurinin Ermənistanın o dövrki prezidenti Armen Sarkisyan və Ermənistanın Xarici İşlər naziri Ararat Mirzoyan ilədə görüşü baş tutmuşdu. Həmçinin Yusif Xurin erməni soyqırımı memorialını ziyarət etmiş və qonaqlar üçün olan xatirə kitabına ürək sözlərini yazmışdı (Yerqanyan, 2021).

Ermənilərin Fələstində özlərinə dəstəkçilər tapa bilmələrinin və hətta bəzi Fələstin rəsmilərinin ermənilər dəstəkləməsinin bir sıra səbəbləri var. Birinci səbəb odur ki, dünyanın hər yerinə yayılan ermənilər Fələstində də məskunlaşıblar. Fələstində böyük erməni məhəllələri var ki, siyasətçilər əsasən seçkilər zamanı onların dəstəyini almağa çalışırlar. Bunun üçündə bəzən onları məmnun edən açıqlamalarla çıxış etməli olurlar. İkincisi, Fələstin diplomatları arasında erməni əsilli şəxslərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, "Sputnik Armenia"-da bu mövzuya həsr olunan məqalədə bir çox

məqamlara toxunulur ki, bunlardan biri də Fələstinin erməni əsilli diplomatları ilə bağlıdır. Məsələn həmin məqalədə Manuel Xassasyanın adı qeyd olunur. O, 2005-2018-ci illərdə Fələstinin İngiltərədəki səfiri kimi fəaliyyət göstərib və erməni əsillidir. Bundan başqa Fələstinin Niderlanddakı keçmiş səfiri olmuş Avo Kaplanyan da erməni əsilli fələstinli diplomatdır. Bu nümunələrdən də göründüyü kimi ermənilərin Fələstin diplomatiyasında xüsusi yeri və rolu var. Və əlbətdəki Fələstin diplomatiyasında müəyyən rolu olan ermənilər Fələstin dövlətinin rəsmi mövqeyini əks etdirməsələrdə, lakin Fələstin ictimaiyyətində və siyasi həyatında onların aktiv iştirakınıda göz ardı etmək olmaz.

III FƏSİL. ERMƏNİSTAN DÖVLƏTİNİN İSRAİL-FƏLƏSTİN MÜHARİBƏSİNƏ(2023) MÜNASİBƏTİ

Müasir dövrün ən uzun müddətdi aktiv olan və hal-hazırda da davam edən münaqişəsi məhz İsrail-Fələstin münaqişəsidir. Bu münaqişənin tarixi isə 1947-ci ilə gedib çıxır. Beləki, BMT 1947-ci ilin noyabr ayında 181 saylı qətnamə qəbul edir. Həmin qətnaməyə əsasən Fələstin iki müstəqil dövlətə: Ərəb və Yəhudi dövlətlərinə bölünür və Qüds beynəlxalq status qazanır. Ərəb dövlətinə 11 min kv.m, Yəhudi dövlətinə isə 14 min kv.m ərazi ayrılmışdı. Rəqəmlərdəndə aydın şəkildə görmək olarki bu bölünmə ədalətsiz aparılmışdı. Daha sonra Ərəb dövlətləri BMT-nin qərarını rədd etdilər və əməl etməkdən boyun qaçırdılar. 1948-ci ildə isə İsrail dövlətinin qurucusu Ben Qurion İsrail dövlətinin yarandığını elan etdi. Bundan sonra beş ərəb dövləti Yəhudi dövlətini məhv etmək üçün Fələstinə öz qoşunlarını göndərdi. Bununlada ərəb dövlətlərinin məğlubiyyəti ilə nəticələnən birinci Ərəb-İsrail müharibəsi baş verdi. Bu ilk müharibə nəticəsində İsrail Fələstin torpaqlarının böyük bir hissəsini ələ keçirdi. Ümumiyyətlə bu münaqişəni tarixi baxımdan bir neçə mərhələyə bölmək olar. 1948-ci il Ərəb-İsrail müharibəsi (birinci müharibə), 1956-cı il Süveyş böhranı (ikinci müharibə), 1967 (7 günlük müharibə) və 1973-cü il Ərəb-İsrail müharibəsi,1982-ci il Livanda müharibə (beşinci müharibə), 90-cı illərdən artıq münaqişənin sülh yolu ilə nizama salınması mərhələsi başlıyır, lakin 2000-ci illərdən buyana davam edən toqquşmalar bəzən altıncı müharibə olaraq dəyərləndirilir (Abbasbəyli,2007).

İsrail-Fələstin münaqişəsində daimi münaqişəyaradan amillər var. Bu amillərə aşağıdakılar aiddir: 1.Qüdsün statusu, 2. Fələstin qaçqınları, 3. İsrail kəndləri, 4. Sərhəd məsələsi (Abbasbəyli, 2007). Bu dörd məsələnin tam şəkildə həll olunmaması müəyyən vaxtlarda silahlı toqquşmaların baş verməsinə səbəb olur.

Uzun illərdən sonra isə məhz bu ilin oktyabrında münaqişə yenidən alovlandı və şiddətli bir müharibəyə çevrildi. Beləki,oktyabrın 7-də Fələstinin Həmas silahlı qruplaşmasının yüzlərlə silahlısının Qəzza zolağı yaxınlığındakı ərazilərə sızması ilə İsrailə qarşı görünməmiş hücuma başlamışdı. Bu hücumdan sonra Təl-Əviv HƏMAS-a müharibə elan etmişdi. Oktyabrın 8-də İsrail rəsmən müharibənin başlandığını elan edib. Təl-Əviv bu antiterror savaşını "Dəmir qılınclar" adlandırıb. İsrail tərəfindən Qəzza zolağının blokadası oktyabrın 9-da başlayıb. Bu qərarı ölkənin Müdafiə Nazirliyi verib. "Mən Qəzza zolağının tam mühasirəyə alınmasını əmr etdim. Burada nə elektrik, nə yemək, nə yanacaq - heç bir şey olmayacaq" deyə İsrailin müdafiə naziri Yoav Qalant mətbuata açıqlamasında bildirib. Müdafiə Nazirliyi Qəzza zolağı ilə sərhəddə İsrailə aid bütün yaşayış məntəqələrinin tam nəzarət altına alındığını elan edib. Hazırda tərəflər arasında quru döyüşləri davam edir. Eyni zamanda hər iki tərəf bir-birinə qarşı raket və dronlar ilə hücumlar təşkil edir. Oktyabrın 27-də isə İsrail ordusu Qəzzada quru əməliyyatlarına başlayıb. Oktyabrın 7-də başlanan müharibəni digərlərindən fərqləndirən əsas cəhət odur ki, HƏMAS tərəfindən başladılan bu hücum daha geniş miqyaslı,daha ciddi və İsrailə ən çox zərər vuran hücum oldu.

Ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, hal-hazırda davam edən İsrail-Fələstin müharibəsinin nə zaman və hansı siyasi və hərbi nəticələr ilə bitəcəyini proqnozlaşdırmaq çətindir. Beynəlxalq münasibətlər sisteminin xüsusiyyəti elədirki dünyanın hər hansı bir coğrafiyasında baş verən proseslər geosiyasətə də təsir göstərir. Və siyasi ekspertlərin fikrincə,bu müharibənin ümumən dünya siyasəti üçün uzun müddətli nəticələri olacaq.

Yaxın Şərq regionunda baş verən bu müharibəyə Cənubi Qafqaz regionu ölkələrindən biri olan Ermənistanın mövqeyinin necə olmasıda siyasi ekspertlər tərəfindən maraqla izlənən mövzulardan biridir. Ermənistan Respublikası hələki baş nazir səviyyəsində bu müharibəyə münasibət bildirməyib. Müharibə başlayan gün yəni oktyabrın 7-də Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinin Mətbuat katibliyi məlumat yaydı. Məlumatda deyilirdi: "Həlak olanların yaxınlarına baş sağlığı verir və yaralananların

tezliklə sağalmasını arzulayırıq. Biz zorakılığı dayandırmaq üçün olan bütün beynəlxalq çağırışlara qoşuluruq". Ermənistanın İsrail-Fələstin müharibəsi ilə bağlı rəsmi mövqeyini bu ölkənin Xarici İşlər naziri çatdırıb. Beləki, bu ilin noyabrında Ermənistanın Xarici İşlər naziri Ararat Mirzoyanın Almaniyaya rəsmi səfəri baş tutmuşdu. Bu səfər çərçivəsində Almaniyanın Xarici İşlər naziri Annalena Berbok ilə birgə mətbuat konfransı zamanı jurnalistlərin suallarını cavablandıran nazir İsrail-Fələstin müharibəsinə də münasibət bildirmiş və tərəfləri dinc əhalini hədəf almamağa çağırmışdı. Beləki, Ararat Mirzoyan çıxışında: "Təəssüf ki, dünyanın müxtəlif yerlərində köhnə münaqişələr, müharibələr yenidən alovlanır. Bu, bizim üçün çox həssas məsələdir. Cəmi bir neçə həftə əvvəl biz də eyni hadisələrin şahidi olduq. Bütün hallarda biz mülki əhalini hədəf almamağa və mülki əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bütün tədbirləri görməyə, həmçinin tərəfləri hərbi əməliyyatları mümkün qədər tez dayandırmağa çağırırıq" deyə bildirib.

Davam edən müharibə ilə bağlı Erməni ictimaiyyətinin mövqeyi isə fərqlidir. Bəziləri Ermənistan dövlətinin dünyada baş verən siyasi proseslərə görə bitərəf mövqe tutmalı olduğunu, bəziləri isə tam şəkildə Fələstin dövlətini dəstəkləməli olduğunu müdafiə edir. Beləki, bəzi ermənilər hesab edirlər ki, İsrail müharibədə Azərbaycana dəstək verdiyi və birmənalı olaraq Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıdığı üçün bu müharibədə istisnasız olaraq Fələstinə dəstək göstərməlidirlər. Erməni mediasıda daha çox fələstinlilərin mövqeyini əks etdirən materiallar yayımlayır və bununlada İsrailə qarşı mənfi rəy yaratmağa çalışılır. Burda əlbətdəki Fələstindəki erməni icması, İsrailin Azərbaycanın strateji müttəfiqi olması, Fələstin Azadlıq Təşkilatının erməni terorçulara qucaq açmasıda rol oynayır. Lakin bəzi ermənilərin fikrincə burda HƏMAS istisnadır. Məhz bu məqam da ermənilərdə tərəddüd yaradıb. Mövzuya münasibət bildirən erməni tarixçisi,alim Sergey Melkonyan isə İsrail-Azərbaycan münasibətləri ilə Ermənistan-HƏMAS arasında olan münasibətləri müqayisə edib. Sergey Melkonyanın fikrincə Ermənistan dövləti İsrail-Fələstin müharibəsində heç bir tərəfi dəstəkləməməlidir. "Biz bu müharibədə heç kimi dəstəkləməli deyilik. İsrail Azərbaycanın əsas silah tədarükçüsüdür, yəni İsrail-Azərbaycan münasibətləri stratejidir" deyə Melkonyan qeyd edib. Həmçinin Melkonyan bu müharibənin tərəflərindən birinin HƏMAS olduğunu və Ermənistan d

dövlətinin HƏMAS-ı dəstəkləməməli olduğunuda vurğulayıb. "HƏMAS isə 10 noyabr 2020-ci ildə Azərbaycanı qələbə və torpaqlarının geri qaytarılması münasibəti ilə təbrik edib" deyə Melkonyan qeyd edib.Melkonyan xüsusi ilə bu müharibənin İsrail ilə Fələstin arasında deyil, İsrail ilə HƏMAS arasında getdiyinə diqqət çəkib. Sergey Melkonyan bu müharibə kontekstində Ermənistanın üç məsələyə diqqət yetirməli olduğunu vurğulayıb.

1. Müharibə zonasında olan ermənilərin Ermənistana təhlükəsiz şəkildə qayıtması.
2. Qüdsün erməni məhəlləsində təhlükəsizlik məsələsi və bunun müzakirəsi.
3. Baş vermiş müharibənin Cənubi Qafqaza təsiri və yaranmış vəziyyətdən istifadə etməyə çalışan Azərbaycanın sərhəddə təxribatlar törətmə riski (Melkonyan, 2023).

Livandakı günlük erməni qəzeti olan "Zartonk"un redaktoru, ictimai xadim Sevak Akopyan da İsrail-Fələstin müharibəsinə və bu müharibədə Ermənistan dövlətinin mövqeyinə münasibət bildirib. Akopyan Ermənistanın özünün də vəziyyətinin yaxşı olmadığını, ölkədə sosial və hərbi problemlərin çox olduğunu qeyd edib. Həmçinin Akopyan hesab edir ki, Ermənistan Yaxın Şərq regionuna yaxın yerləşir və bu regionda baş verəcək hadisələr Ermənistana da təsir edəcək. Akopyanın fikrincə məhz buna görədə ermənilər öz dövlətçiliklərindən möhkəm yapışmalı, düzgün insanların rəhbərliyi altında çevik xarici siyasət aparmalıdır.

Beynəlxalq münasibətlər üzrə ekspert, alim Ararat Kostanyanın fikrincə, hal-hazırda davam edən müharibənin günahkarı İsraildir. Fələstin xalqı isə öz torpaqlarını itirmiş, terora məruz qalmış xalqdır. "Mən özüm dəfələrlə İsrail-Azərbaycan, xüsusən də hərbi, diplomatik və siyasi sahədə sıx əməkdaşlığına istinad etmişəm. Bunu heç vaxt gizlətmirdilər, hətta hər iki tərəf bir-birini hərbi müttəfiq hesab etdiklərini bəyan ediblər. Biz bütün bunları 2020-ci ildə Artsaxda (Qarabağda-red) baş verən 44 günlük müharibə zamanı aydın gördük ki, onlar bir-birlərini təkcə hərbi və diplomatik vasitələr ilə deyil,həmçinin bir çox sahələrdə dəstəkləyirlər. Məsələn müharibə zamanı bir çox İsrail qəzetləri də Azərbaycanı dəstəkləyən yazılar nəşr edirdilər" deyə Kostanyan qeyd edib.

Ermənistanın siyasi xadimlərindən biri Avetis Babacanyan isə Ermənistan dövlətini bitərəf olmamağa və Fələstin xalqını dəstəkləməyə çağırıb. "İsrail göstərdi ki, beynəlxalq ictimaiyyət yoxdur.Azərbaycan Arstaxı (Qarabağ-red) 9 ay mühasirədə saxlayanda beynəlxalq ictimaiyyət susdu. Qəzzada da uşaqlar öldürülür amma beynəlxalq ictimaiyyət danışsa belə, hərəkət etmir. Ermənistanda

beynəlxalq birliyin üzvüdür. Bəs Ermənistan dövləti Fələstin xalqı üçün nə edir? Niyə Ermənistan fələstinlilərə humanitar yardım göndərəcəyini açıqlamır? Niyə Ermənistandakı QHT-lər birgə bəyanat yayaraq İsrailin hərəkətlərini pisləmir? Cavab çox sadədir. Çünki ABŞ İsraili dəstəkləyir. Buna görədə nəsə demək və nəsə etmək üçün həm Ermənistan Hökuməti, həmdə qərbdən maliyyələşən erməni QHT-lər ABŞ-nın razılığını almalıdılar" deyə Babacanyan qeyd edib. Avetis Babacanyan həmçinin əlavə edib ki, əgər Ermənistan Hökuməti 30 ildir heç bir diplomatik əlaqəsinin olmadığı Türkiyəyə humanitar yardım göndərirsə, onda Fələstin xalqına da humanitar yardım göndərməlidir.

Göründüyü kimi İsrail-Fələstin müharibəsi ilə bağlı Ermənistan siyasi xadimlərinin mövqeləri fərqlidir. Bəziləri Ermənistan Hökumətinin Fələstini dəstəkləməli olduğu fikrini müdafiə edirlər. Bəziləri isə Ermənistan Hökumətinin heç bir tərəfi dəstəkləməməli, bitərəf qalmalı olduğu fikrini müdafiə edirlər.

TƏDQİQAT METODU

Tədqiqat işi zamanı qarşıya qoyulmuş məsələni həll etmək üçün müqayisə və kontent-analiz metodlarından istifadə olunmuşdur. Aparılmış araşdırma zamanı azərbaycan və erməni dilində olan müxtəlif mənbələrə istinadlar edilmişdir.

NƏTİCƏ

Son illərdə dünya siyasi səhnəsində baş verən proseslər və bu proseslərin yaratdığı yeni reallıqlar əlbətdəki beynəlxalq münasibətlər sisteminə öz təsirini göstərir. Baş verən bu proseslər kontekstində əsas ön plana çıxan regionlar var. Məsələn: Cənubi Qafqaz, Şərqi Avropa və Yaxın Şərq. Cənubi Qafqaz regionunda 2020-ci ildə baş verən Azərbaycan-Ermənistan müharibəsi təkcə həmin regiona deyil, həm də Mərkəzi Asiya və Yaxın Şərq regionlarındakı siyasi proseslərə də təsir göstərdi. Bundan əlavə 2022-ci ilin fevralında başlayan və bu günə qədər də davam edən Rusiya-Ukrayna müharibəsi ümumən dünya siyasətinə və iqtisadiyyatına çox ciddi təsir göstərir. Və nəhayət 2023-cü ilin oktyabrında başlayan və hal-hazırda davam edən İsrail-Fələstin müharibəsi. Bu müharibənin də hansı hərbi və siyasi nəticələr ilə bitəcəyini proqnozlaşdırmaq çətindir. Lakin dünyanın ən önəmli regionlarından olan Yaxın Şərqdə baş verən bu müharibənin dünya geosiyasəti üçün çox mühüm nəticələri olacaq.

Bu tədqiqat işində də əsas araşdırma mövzusu məhz Yaxın Şərq regionunda baş verən İsrail-Fələstin müharibəsinə Cənubi Qafqaz regionunda yerləşən Ermənistan dövlətinin münasibətini təhlil etməkdir. Tədqiqat işində həmçinin ayrı-ayrılıqda Ermənistan dövlətinin İsrail və Fələstin ilə tarixən mövcud olan münasibətlərinin qısa təhlili də aparılmışdır. Burdan gəldiyimiz əsas nəticə odur ki, Ermənistan dövlətinin diplomatik baxımdan nə Fələstin, nə də İsrail dövləti ilə yaxın əlaqələri yoxdur. Hətta Fələstin və Ermənistan arasında heç bir diplomatik əlaqə də yoxdur. Çünki hər iki ölkə bir-birini rəsmi dövlət olaraq tanımayıb. Lakin Ermənistanı Fələstin ilə bağlıyan əsas şey Fələstində yaşayan ermənilərdir. Ermənistan-İsrail münasibətlərinə gəldikdə isə bu münasibətlərdə xüsusən 2018-ci ildə Nikol Paşinyanın Ermənistanda hakimiyyətə gəlməsindən sonra mühüm irəliləyiş olmuş, lakin iki ölkə arasındakı münasibətlər strateji səviyyəyə qalxmamışdır.Ümumiyyətlə Ermənistan-İsrail münasibətlərinin strateji səviyyədə inkişafına təsir edən bir neçə amillər var. Bunlardan ən əsası Azərbaycanın İsrailin strateji tərəfdaşı olmasıdır. Digər səbəb isə Ermənistan və İran arasında olan yaxın münasibətlərdir. İran Cənubi Qafqazda özünə müttəfiq hesab etdiyi Ermənistan ilə İsrail arasında yaxşı münasibətlərin qurulmasını istəmir. Əsas bu iki amil İsrail-Ermənistan münasibətlərinə təsir göstərir.

Bu gün Ermənistan dövlətinin İsrail-Fələstin müharibəsinə qarşı olan mövqeyinin təhlilində də yuxarıda sadaladıqlarımız təsir edir. Ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, rəsmi səviyyədə Ermənistan dövlətinin İsrail-Fələstin müharibəsi ilə bağlı mövqeyi bitərəfdir. Ermənistan dövlətinin bu cür mövqe sərgiləməsinin əsas səbəblərindən biri həm İsrail, həm də Fələstin ilə olan zəif diplomatik əlaqələrdir. Digər əsas səbəb isə ABŞ faktorudur. Bildiyimiz kimi İsrail dövlətinin əsas dəstəkçisi də məhz ABŞ-dır. Həmçinin son illərdə Ermənistan dövləti tamamilə Qərb yönümlü siyasət həyata keçirir və bu kontekstdə ABŞ-ın Ermənistana təsirlərinin arttığını da görürük. Nəticə etibarı ilə Ermənistan siyasi səhnədə ABŞ-ın dəstəklədiyi İsrailə qarşı mövqedə durmaq istəmir.

Tədqiqat işində gəldiyimiz digər bir nəticəyə görə İsrail-Fələstin müharibəsi ilə bağlı Ermənistan ictimaiyyətini narahat edən digər bir məsələ bu müharibənin Cənubi Qafqaza sıçraması qorxusudur. Əslində Ermənistan dövlətinin sərgilədiyi bitərəf mövqe bununlada bağlı ola bilər. Erməni ictimaiyyətinin fikrincə bu müharibəyə İranın daxil olması artıq Cənubi Qafqazda yeni müharibənin

yaranması ilə nəticələnə bilər.

Ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, davam edən İsrail-Fələstin müharibəsində Ermənistan dövlətinin sərgilədiyi bitərəf mövqe onun maraqlarına tam uyğundur. Ermənistan dövlətinin bu müharibədə açıq bir şəkildə tərəf tutması onun həm ABŞ ilə, həm də İran ilə olan münasibətlərinə ciddi təsir göstərəcəkdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Qasımlı.M, Kəlbizadə.E, Baxşıyeva.Y (2022). Ermənistan İsrail dövlətinin Cənubi Qafqaz siyasətində (1991-2021-ci illər), 320s.

1. Kəlbizadə.E.H (2021). İsrail-Ermənistan münasibətləri: təsir gösdərən amillər və mərhələləri.Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası,Sosial Elmlər Jurnalı, 21(2), 120-132.

2. Əzimzadə.A (2020). Ermənistanda antisemitizm.Azərbaycan qəzeti, 203(8519), 10-11.

3. Մելքոնյան.Մ (2016). Ինչո՞ւ հայերս պետք է ցանկանանք, որ «սիոնիստները» ճանաչեն մեզ. Հետքի մատյան.

4. Օսկանյան.Վ (2012). Հայաստան-Իսրայել. առկախ հարաբերություններ: [էլեկտրոնային ռեսուրս] / mediamax-2012. URL: https://mediamax.am/am/column/12277/

THE KHOJALY MASSACRE ON RECENT WESTERN MEDIA

Said Baghirov
Baku Engineering University
International Relations
sbagirov@beu.edu.az
Baku / Azerbaijan

Abstract

The Khojaly massacre is a dark chapter in the history of Azerbaijan that continues to haunt the nation to this day. On the night of February 25-26, 1992, Armenian armed forces, supported by the Russian 366th Motor Rifle Regiment, launched a brutal attack on the Azerbaijani town of Khojaly, located in the Nagorno-Karabakh region. The attack killed hundreds of innocent civilians, including women, children, and older people. In this article, it's trying to research the media role on showing the events in the case of Khojaly massacre organized by Armenian troops. Therefore, its considered that the role of media in politics is complex and multifaceted. Media can shape public opinion, influence political discourse, and hold those in power accountable.

Key words : *massacre , Khojaly , media role , New York Times , BBC, Armenian Propaganda*

Introduction about Khojaly massacre

Massacre is a term used to describe an indiscriminate killing or slaughter of many people, typically carried out by military or paramilitary forces. Here are some academic definitions of the term: According to the Merriam-Webster Dictionary, a massacre is "the act or an instance of killing several usually helpless or unresisting human beings under circumstances of atrocity or cruelty."

In his book "A Vocabulary of Mass Violence," Jacques Semelin defines *massacre* as "an act of violence in which a group of people kills or injures members of another group who are unarmed, defenseless, or have surrendered."[11] In their article "Understanding Massacres," published in the

[11] Jacques Semelin, "A Vocabulary of Mass Violence" , Columbia University Press

Journal of Genocide Research, Scott Straus and Pierre Hazan define a massacre as "an episode of collective violence in which a substantial number of unarmed people are intentionally killed in a relatively short period."[12] Overall, these definitions highlight the indiscriminate nature of massacres and the fact that they often involve killing unarmed or defenseless civilians.[13]

The Khojaly genocide is a dark chapter in the history of Azerbaijan that continues to haunt the nation to this day. On the night of February 25-26, 1992, Armenian armed forces, supported by the Russian 366th Motor Rifle Regiment, launched a brutal attack on the Azerbaijani town of Khojaly, located in the Nagorno-Karabakh region. The attack killed hundreds of innocent civilians, including women, children, and older people. The town of Khojaly was located in a strategic location, making it a target for Armenian forces seeking to gain control of the Nagorno-Karabakh region. Despite the town's civilian population and the fact that it was not a military target, Armenian forces launched a brutal attack on Khojaly, shelling it with artillery and heavy weaponry.[14]

As a result of the attack, hundreds of civilians were killed, and many more were wounded or captured. The exact number of casualties remains a subject of controversy, with estimates ranging from 613 to over 1,000. In addition to the loss of life, the attack on Khojaly displaced tens of thousands of Azerbaijani civilians from the Nagorno-Karabakh region. The Khojaly genocide was a war crime and a tragedy that continues to be felt by the Azerbaijani people today. It has been recognized by several international organizations, including the United Nations, the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE), and the Council of Europe. Despite the international recognition of the Khojaly genocide, Armenia has yet to take responsibility for the attack, and justice for the victims has yet to be served. Therefore, the Azerbaijani government and people continue to call for recognizing the Khojaly genocide and for the international community to hold Armenia accountable for its actions.[15]

Paragraph about Khojaly massacre on Western Media

In this article, it’s trying to research the media role on showing the events in the case of Khojaly massacre organized by Armenian troops. Therefore, its considered that the role of media in politics is complex and multifaceted. Media can shape public opinion, influence political discourse, and hold those in power accountable. For instance, here are some of the key ways in which media can affect political view on any case or event:

1. *Agenda-setting and framing*: Media can determine important issues by deciding which stories to cover and how to frame them. By highlighting specific issues and downplaying others, the media can shape public perceptions of what matters in politics. Media can also influence how people think about issues by presenting them in a particular way. By choosing a specific language or imagery, the media can frame issues to support a particular agenda or perspective.

2. *Watchdog role and political advertising*: Media can serve as a check on those in power by investigating and reporting on government actions and holding politicians accountable for their promises and actions. Media can also be used as a tool for political campaigns to spread their message to a broader audience through paid advertising.

3. *Propaganda and Public opinion*: Media can also be used to spread misinformation and propaganda, which can influence public opinion and lead to political polarization. Media can reflect and shape public opinion on political issues by presenting different viewpoints and providing information that informs people's political beliefs and values.[16]

In the case of the Nagorno-Karabakh conflict at the beginning of the war, Azerbaijan has suffered to spread its voice to the world. The Armenian lobby played an essential role in displaying misinformation in Western media regarding the tragedies made by Armenians. As stated above media plays a crucial role in politics by shaping public opinion, setting the political agenda, and holding those in power accountable. However, media can also be manipulated for political purposes, making it essential for consumers to be critical and discerning when consuming political news and information.

---

[12] Scott Straus and Pierre Hazan , "Understanding Massacres," published in the Journal of Genocide Research
[13] Semelin, Jacques (2009), Purify and Destroy: The Political Uses of Massacre and Genocide, Columbia University Press
[14] Tomas de Waal , “Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War” , NYU Press , 2003
[15] Audrey L.Altstadt , “The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule” , Hoover Institution Press, Stanford University, 1992
[16] Noam Chomsky , “Media Control: The Spectacular Achievements of Propaganda” , 2008

Western media's view of the Khojaly massacre had increased in the last decade, especially when Azerbaijan started to act constructively on Nagorno- Karabakh conflict in its foreign policy. Azerbaijan used all its resources to build and develop its military, economic, and social stability until the Second Karabakh War. The 30 years of effortless meetings with international organizations and allies did not end with peace between the two countries. Despite the international organizations' efforts, the Armenian side did not fulfill their amendments which took 30 years unsolved. On the 27th of September 2020, the Armenian side again started to break the ceasefire, and the tension increased until the start of the second Karabakh war. Azerbaijan ended the war within 44 days with its glorious win over Armenia and returned to the lands occupied almost 30 years ago.

Over the past decade, Azerbaijan has actively engaged in diplomatic relations with various countries and international organizations to strengthen its global presence, promote economic cooperation, and advocate for its national interests. Azerbaijan has pursued an active and diverse diplomatic agenda over the past decade, seeking to expand its international partnerships, promote economic development, and advance its national interests. The country's strategic location, natural resources, and regional dynamics have significantly shaped its diplomatic relations with various countries and organizations.

Taking advantage of diplomatic relations in the international area, Azerbaijan also increased work with international media organizations. In recent years, Azerbaijan has tried to enhance its cooperation with international media organizations to promote its image, share its perspectives, and foster a greater understanding of the country's culture, history, and development. These endeavors have included collaborations with renowned news agencies, media outlets, and cultural organizations. It is considering above mentioned factors and intense lobby activities with international media markets, increased awareness of war crimes by Armenia against Azerbaijanis. However, comparing the 90th and today's attitude on the Khojaly massacre in the international media view has changed to positive because, at the beginning of the 90th, it was ignored by the Western mega media platforms due of Armenian massive media propaganda in western countries.

This article will show some articles covering the Khojaly massacre in Western country media organizations, like the United Kingdom, the USA, France, and Germany.

The Khojaly genocide has received some coverage in British media, here it mainly cited by BBC News media platform. Here are some examples that BBC News has covered the Khojaly massacre multiple times :

1. "Azerbaijan marks 20th anniversary of Khojaly massacre" (2012) and "Azerbaijan: The massacre the world ignored" (2017) , in these articles reported on the anniversaries of the massacre and included quotes from Azerbaijani officials, who described the attack as a war crime and genocide.

2. "Armenia and Azerbaijan: The deadly conflict the world ignored" (2020) , "Armenia and Azerbaijan clash over disputed Nagorno-Karabakh" (2020) and "Nagorno-Karabakh conflict: Displaced Agdam residents hoping to resettle" (2021). In these articles provided an overview of the Nagorno-Karabakh conflict and the events leading up to the 2020 war between Armenia and Azerbaijan. Hence, it's also reported on the return of Azerbaijani refugees to Agdam, a town in Nagorno-Karabakh that was occupied by Armenian forces following the 1992 Khojaly massacre. [17]

Overall, BBC News has covered the Khojaly massacre in its reporting on the Nagorno-Karabakh conflict. It has generally described the incident as a tragedy and a war crime. While the coverage has not been extensive, the BBC has provided some context on the events leading up to the massacre. In addition, it has included quotes from Azerbaijani officials and victims' families.

The New York Times has covered the Khojaly massacre several times in the USA. Here are some examples of their coverage:

1. *"Armenians Accused of Atrocities Against Azerbaijanis" (1992):* This article was published shortly after the Khojaly massacre and reported on the allegations of atrocities committed by Armenian forces against Azerbaijani civilians. The article cited a report by Human Rights Watch, which documented the massacre and called for an investigation into the incident.

2. *"Baku Journal: Trying to Heal the Wounds of a Bloody Past" (2002):* This article reported on the 10th anniversary of the Khojaly massacre and the efforts of Azerbaijani officials and victims'

[17] References at BBC web portal according to dates and key words : Khojaly massacre

families to seek justice and raise awareness about the incident. The article included quotes from survivors of the massacre and described the events leading up to the attack.

3. *"Azerbaijanis Mourn a Massacre They Say the West Ignores" (2012)*: This article reported on the 20th anniversary of the massacre and described the Azerbaijani government's efforts to raise awareness about the incident and seek recognition as a genocide. In addition, the article included quotes from victims' families and Azerbaijani officials, who criticized the international community for not taking more decisive action to condemn the attack.

4. *"Bitterness and Hope in Nagorno-Karabakh" (2015):* This article reported on the ongoing conflict between Armenia and Azerbaijan over Nagorno-Karabakh and included a brief mention of the Khojaly massacre as a "brutal event that is still felt deeply by Azerbaijanis."

5. *"Unresolved Conflict Between Azerbaijan and Armenia Flares Up" (2016):* This article provided an overview of the Nagorno-Karabakh conflict and mentioned the Khojaly massacre as one of the critical events in the conflict's history. In addition, the article noted that the massacre was a significant source of tension between Armenia and Azerbaijan and has been described as a war crime by Azerbaijani officials.

6. *"Trapped in a Conflict Zone and Trying to Come Home" (2021):* This article reported on the return of Azerbaijani refugees to Nagorno-Karabakh following the 2020 war between Armenia and Azerbaijan. In addition, the article briefly mentioned the Khojaly massacre and noted that the town had been occupied by Armenian forces since 1992.

In general, The New York Times has covered the Khojaly massacre as part of its reporting on the Nagorno-Karabakh conflict and has generally described the incident as a tragic event that has contributed to the ongoing tensions between Armenia and Azerbaijan. While the reporting has not been wide-ranging, The New York Times has provided some context on the events leading up to the massacre and has included quotes from human rights organizations and victims' families.[18]

The Khojaly massacre has been covered in French media as well, though not as extensively as in Azerbaijani or international media. Here are some examples of French media coverage:

1. *"Azerbaijan: 25 ans après la tuerie de Khojaly, le drame de la guerre du Haut-Karabakh" (2017):* This article, published by Le Point, reported on the 25th anniversary of the Khojaly massacre and included quotes from Azerbaijani officials, who described the attack as a war crime and a genocide. The article also included a brief history of the Nagorno-Karabakh conflict and described the events leading up to the massacre.

2. *"Le drame de Khojaly, oublié du conflit entre l'Arménie et l'Azerbaïdjan" (2020):* This article, published by France 24, reported on the Khojaly massacre and described the controversy over the number of casualties. The article also included quotes from Azerbaijani officials and victims' families, who criticized the international community for not recognizing the attack as a genocide.

3. *"Nagorny-Karabakh : le retour des réfugiés azerbaïdjanais chassés de leurs terres en 1993" (2021):* This article, published by L'Express, reported on the return of Azerbaijani refugees to Nagorno-Karabakh following the 2020 war. The article included a brief mention of the Khojaly massacre and described the events leading up to the attack.[19]

French media have covered the Khojaly massacre in their reporting on the Nagorno-Karabakh conflict. They have generally described the incident as a tragedy and a war crime.

The Khojaly massacre has been covered in German media but not as broadly as in other international media channels. Here are some examples of German media coverage:

1. *"Vor 20 Jahren: Massaker von Chodschali in Berg-Karabach" (2012):* This article, published by the German news outlet Deutsche Welle, reported on the 20th anniversary of the Khojaly massacre and included quotes from Azerbaijani officials, who described the attack as a war crime and a genocide. The article also included a brief history of the Nagorno-Karabakh conflict and described the events leading up to the massacre.

2. *"Nagorny-Karabach: Das vergessene Massaker von Chodschali" (2016):* This article, published by the German news outlet Tagesspiegel, reported on the Khojaly massacre and described

[18] References at New York Times web portal according to dates and key words : Khojaly massacre , conflict , Nagorno – Karabakh

[19] References at France news portals , like Le Point , France 24 and L'Express, , according to dates and key words : Khojaly massacre , conflict , Nagorno – Karabakh

the controversy over the number of casualties. The article also included quotes from Azerbaijani officials and victims' families, who criticized the international community for not recognizing the attack as a genocide.

3. *"Massaker von Chodschali: Vor 25 Jahren: Ein brutales Kriegsverbrechen im Kaukasus" (2017):* This article, published by Deutsche Welle, reported on the 25th anniversary of the Khojaly massacre and described the events leading up to the attack. The article also included quotes from Azerbaijani officials, who described the massacre as a war crime and a genocide.

4. *"Aserbaidschan: Trauer und Wut zum Jahrestag des Massakers von Chodschali" (2019):* This article, published by Der Spiegel, reported on the 27th anniversary of the Khojaly massacre and included quotes from Azerbaijani officials and victims' families. The article described the events leading up to the attack and criticized the international community for not taking stronger action to condemn the incident.

5. *"Nagorny-Karabach: Kampf ums Land" (2020):* This article, published by the German news outlet Die Zeit, reported on the 2020 Nagorno-Karabakh conflict and included a brief mention of the Khojaly massacre as one of the events that led to the outbreak of hostilities. The article described the conflict as a "long-standing dispute" and included quotes from Azerbaijani and Armenian officials.

6. *"Nagorny-Karabach: Konflikt zwischen Aserbaidschan und Armenien spitzt sich zu" (2020):* This article, published by Die Zeit, reported on the 2020 war between Armenia and Azerbaijan over Nagorno-Karabakh. The article briefly mentioned the Khojaly massacre and described the controversy over the number of casualties.[20]

German media have covered the Khojaly massacre in their reporting on the Nagorno-Karabakh conflict. They have generally described the incident as a tragedy and a war crime.

Conclusion

In the last decade, Azerbaijan has proactively fostered diplomatic ties with numerous nations and global entities, aiming to fortify its worldwide influence, encourage economic collaboration, and assert its national concerns. During this period, Azerbaijan has pursued an extensive and multifaceted diplomatic strategy, aiming to broaden its global alliances, stimulate economic progress, and further its national goals. The nation's strategic geographical position, abundant natural resources, and regional intricacies have markedly influenced its diplomatic engagements with diverse countries and organizations.

Leveraging its diplomatic ties on the global phase, Azerbaijan has expanded its engagements with international media entities. In recent times, the country has sought to strengthen collaborations with such organizations to bolster its public image, share its perspectives, and cultivate a deeper understanding of its culture, history, and development. These initiatives encompass partnerships with well-known news agencies, media platforms, and cultural institutions. Through strategic efforts, including intensive lobbying in international media markets, Azerbaijan has successfully heightened awareness regarding war crimes committed by Armenia against its people. Notably, the international media's stance on the Khojaly massacre has shifted positively when compared to the 1990s.

Indeed, the coverage of the Khojaly massacre in Western media platforms has become more prominent, particularly after 2010. One of the contributing factors can be attributed to the active efforts of the Azerbaijani lobby and its political endeavors. These initiatives have played a crucial role in disseminating the truth globally about the Armenian military actions that targeted Azerbaijani civilians during the Khojaly massacre. The increased visibility in Western media reflects the effectiveness of Azerbaijani advocacy in raising awareness and garnering international attention to the historical events surrounding the tragedy.

References :

1) Semelin, Jacques (2009), Purify and Destroy: The Political Uses of Massacre and Genocide, Columbia University Press, ISBN 978-0231142830

2) Jacques Semelin, “A Vocabulary of Mass Violence” , Columbia University Press

3) Scott Straus and Pierre Hazan , "Understanding Massacres," published in the Journal of Genocide Research

[20] References at German news portals , like Deutsche Welle, Tagesspiegel , Der Spiegel , according to dates and key words : Khojaly massacre , conflict , Nagorno – Karabakh

4) Tomas de Waal , “Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War” , NYU Press , 2003

5) Audrey L.Altstadt , “The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule” , Hoover Institution Press, Stanford University, 1992

6) Svante. E. Cornell , “Small Nations and Great Powers” , Curzon Press, 2001

7) Noam Chomsky , “Media Control: The Spectacular Achievements of Propaganda” , 2008

8) References at BBC web portal according to dates and key words : Khojaly massacre

a) "Azerbaijan marks 20th anniversary of Khojaly massacre" (2012)

b) "Azerbaijan: The massacre the world ignored" (2017)

c) "Armenia and Azerbaijan: The deadly conflict the world ignored" (2020)

d) "Armenia and Azerbaijan clash over disputed Nagorno-Karabakh" (2020)

e) "Nagorno-Karabakh conflict: Displaced Agdam residents hoping to resettle" (2021

9) References at New York Times web portal according to dates and key words : Khojaly massacre , conflict , Nagorno – Karabakh

a) "Armenians Accused of Atrocities Against Azerbaijanis" (1992)

b) "Baku Journal: Trying to Heal the Wounds of a Bloody Past" (2002)

c) "Azerbaijanis Mourn a Massacre They Say the West Ignores" (2012)

d) "Bitterness and Hope in Nagorno-Karabakh" (2015

e) "Trapped in a Conflict Zone and Trying to Come Home" (2021)

10)References at France news portals , like Le Point , France 24 and L'Express, , according to dates and key words : Khojaly massacre , conflict , Nagorno – Karabakh

a) "Azerbaijan: 25 ans après la tuerie de Khojaly, le drame de la guerre du Haut-Karabakh" (2017): This article, published by Le Point, reported on the 25th anniversary

b) "Le drame de Khojaly, oublié du conflit entre l'Arménie et l'Azerbaïdjan" (2020): This article, published by France 24, reported

c) "Nagorny-Karabakh : le retour des réfugiés azerbaïdjanais chassés de leurs terres en 1993" (2021): This article, published by L'Express

11)References at German news portals , like Deutsche Welle, Tagesspiegel , Der Spiegel , according to dates and key words : Khojaly massacre , conflict , Nagorno – Karabakh

a) "Vor 20 Jahren: Massaker von Chodschali in Berg-Karabach" (2012): This article, published by the German news outlet Deutsche Welle

b) "Nagorny-Karabach: Das vergessene Massaker von Chodschali" (2016): This article, published by the German news outlet Tagesspiegel,

c) "Massaker von Chodschali: Vor 25 Jahren: Ein brutales Kriegsverbrechen im Kaukasus" (2017): This article, published by Deutsche Welle,

"Aserbaidschan: Trauer und Wut zum Jahrestag des Massakers von Chodschali" (2019): This article, published by Der Spiegel

S E K S İ Y A – 5

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

AZƏRBAYCANDA İNNOVATİV SOSİAL MÜDAFİƏ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN VƏTƏNDAŞ MƏMNUNLUĞUNA TƏSİRİ

RƏHİMLİ AYSEL HÜSEYN QIZI
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat kafedrasının doktorantı
ayselrahmli@gmial.com
XIRDALAN, AZƏRBAYCAN

SÜLEYMANOV ELÇİN BƏHMAN OĞLU
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat və İdarəetmə fakültəsi, Dosent
elsuleymanov@beu.edu.az
XIRDALAN, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Cəmiyyət inkişaf etdikcə yeni sosial təhlükələr və problemlər yaranır. İnnovativ sosial müdafiə sistemləri bizə bu təhlükələrə və müasir problemlərə daha çevik və səmərəli həllər tapmağa imkan verir. Məsələn, pandemiya kimi problem yeni vəziyyətə uyğun sosial müdafiə həlləri tələb edir. İnnovativ sosial müdafiə sisteminin məqsədi cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini qorumaq, onların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, cəmiyyətin müxtəlif üzvləri arasında bərabərsizliklərin minimuma endirilməsi, vətəndaş və dövlət münasibətində şəffaflığın təmin edilməsi üçün effektiv, davamlı və qabaqcıl yanaşmaya malik olmaqdır. İnnovativ sosial müdafiə sistemləri onlayn platformalar vasitəsilə vətəndaşlarla asan və sürətli əlaqə yaratmağa imkan verir ki, bu da vətəndaşların sosial xidmətlərdən daha tez və asanlıqla yararlanmasına şərait yaradır. Tətbiq olunan yeniliklər dövlət büdcəsinin vəsaitlərinin daha səmərəli şəkildə istifadə olunmasını, qısa vaxt ərzində cəmiyyətin daha çox üzvünə xidmət göstərilməsini, vətəndaşların sosial təminat ilə bağlı daha geniş məlumat əldə etməsini, vətəndaşların sosial təminat prosesində aktiv iştirak etməsini və nəticədə vətəndaş məmnunluğunu təmin edir. İnnovativ sosial müdafiə sistemlərinin əsas üstünlüyü, elektron portallar vasitəsilə vətəndaşların məlumatlarının sürətli analizi və informasiya emalı texnologiyalarının yardımı ilə daha sürətli və dəqiq şəkildə işlənərək sosial təminatın daha tez və dəqiq təmin edilməsi imkanını yaratmaqdır. Beləliklə, innovativ sosial müdafiə sistemləri həm dövlət, həm də vətəndaşlar üçün bir sıra faydalar gətirir. Dövlət üçün daha effektiv və şəffaf proseslər sayəsində vətəndaşlara daha yaxşı xidmət vermək imkanı yaradır. Vətəndaşlara isə sosial təminatlara daha asan qaydada və çox vaxt itirmədən çatmağa kömək edir.

AÇAR SÖZLƏR: sosial təminat, inkluziv cəmiyyət, innovativ texnologiyalar.

ABSTRACT

As society develops, new social risks and problems emerge. Innovative social protection systems allow us to find more agile and effective solutions to these risks and contemporary problems. For example, issues like a pandemic require social protection solutions that adapt to new circumstances. The goal of an innovative social protection system is to safeguard various segments of society,

improve their quality of life, minimize inequalities among different members of society, and ensure transparency in the relationship between citizens and the state through an efficient, continuous, and forward-thinking approach. Innovative social protection systems enable easy and fast communication with citizens through online platforms, which in turn creates conditions for citizens to access social services more quickly and easily. The implemented innovations lead to a more efficient use of state funds, a quicker provision of services to a broader section of the population, increased information access for citizens regarding social benefits, active citizen participation in the social protection process, and ultimately, citizen satisfaction. The primary advantage of innovative social protection systems is the ability to provide social benefits more quickly and accurately by utilizing fast data analysis and information technology through electronic portals. Thus, innovative social protection systems bring a range of benefits for both the government and citizens. For the government, it creates the opportunity to serve citizens better through more efficient and transparent processes. For citizens, it assists in accessing social benefits in an easier and less time-consuming manner. This article highlights the significance of enhancing social protection systems with innovative technologies for improving the quality of life for citizens.

KEYWORDS: social protection, inclusive society, innovative technologies.

GIRIŞ

Sosial müdafiə sistemi, cəmiyyətin ən həssas üzvlərini qorumaq, sosial bərabərsizlikləri azaltmaq və vətəndaşların rifahını təmin etmək məqsədi ilə yaradılmış strukturdur. İnnovativ sosial müdafiə sistemləri isə inkişaf etmiş texnoloji yenilikləri tətbiq edərək bu məqsədlərə daha effektiv bir şəkildə nail olmağa çalışır. İnnovativ sistemlər, sosial bərabərsizliklərin azaldılmasına yardım edir, daha geniş insan qrupunun iqtisadi rifahının artırılmasını təmin etdiyi üçün ictimai bərabərliyin inkişafına kömək edir. Bu sistemlərin təkmilləşdirilməsinin vətəndaş məmnunluğuna təsiri, vətəndaşların daha çox təşəbbüskar olmalarına, həmçinin sosial rifahın təminatı üçün daha az vaxt və resurs istifadə etməyə imkan verir. İnnovativ sistemlər, ən son texnologiyaları və proqram təminatlarını istifadə edərək sosial müdafiə sistemlərinin səmərəliliyini artırmağa çalışır. Bu da, qısa zamanda daha geniş informasiyalarla işləmək, elektron məlumatların və avtomatlaşdırmanın istifadəsi deməkdir. İnnovativ sosial müdafiə sistemlərinin təkmilləşdirilməsinin məqsədi vətəndaşların bu sistemlərə aktiv şəkildə qatılmasını təmin etmək, əziyyət çəkmədən lazımı sosial dəstəyi rahat şəkildə ala bilməsidir. Elektron portallar, onlayn xidmətlər və müraciət platformaları, vətəndaşların bu sistemlərə rahat bir şəkildə çatmalarına və iştirak etmələrinə imkan verir. (E-qanun, 2019)

Sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tətbiq olunmuş innovativ addım olaraq Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində olan “DOST” (Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat) Agentliyini misal göstərə bilərik. Agentlik dövlət tərəfindən təklif edilən sosial xidmətləri tabeliyindəki Xidmət Mərkəzləri vasitəsi ilə vətəndaşlara müasir və operativ şəkildə çatdırır. Dövlət sosial xidmətləri sisteminin beynəlxalq təcrübələrə və innovativ yanaşmalara əsaslanan modern, çevik və optimal mexanizmlər üzərində qurulması, sosial cəhətdən həssas əhali qruplarına dövlət qayğısının artırılması, xidmətlərdə sosial ədalət, şəffaflıq, ünvanlılıq, əlçatanlıq və bərabərlik prinsiplərinin təmin edilməsi məqsədi ilə yaradılmış innovativ qurum olan “DOST” Mərkəzləri əhalinin məşğulluğu, əmək, sosial müdafiə və təminat sahələrində vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, şəffaflığın artırılması, innovativ həllərin tətbiqi və elektron xidmətlərə keçidin sürətləndirilməsi, xidmətlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, həmçinin süründürməçilik hallarının qarşısının alınması və nəticədə vətəndaş məmnunluğunun artırılması məqsədi ilə yaradılmışdır. “DOST” Mərkəzlərində əmək, məşğulluq, sosial təminat, ünvanlı dövlət sosial yardımı, əlillik, pensiya, sosial sığorta və digər müvafiq sahələr üzrə, cəmi 159 xidmət “bir pəncərə” prinsipi əsasında sadələşdirilmiş prosedurlarla, şəffaf və nəzakətli, vətəndaş rahatlığı prinsipi əsasında təqdim olunur. Bu xidmətlər vətəndaşlara bir mərkəzdə (bir binada), bir-birinə inteqrasiya olunmuş şəraitdə, fiziki və hüquqi şəxslərə bir pəncərədən operativ və effektiv şəkildə, vahid standartlar əsasında, nəzakətli davranışla göstərilir. Mərkəzlərə vətəndaş müraciət edən zaman qarşılanaraq dinlənilir və üz tutduğu xidmətlərdən sadə prosedurlarla istifadə imkanı əldə edir. Müraciət ilə əlaqədar bütün zəruri məlumatlar müvafiq qurumlardan və eləcə də ƏƏSMN-nin bölmələrindən elektron qaydada əldə edilir və emal olunur. DOST mərkəzləri yalnız əyani şəkildə müraciət edən vətəndaşlarla işləmir, eyni zamanda, vətəndaşlar telefon və ya internet vasitəsilə

mərkəzlərə sosial xidmətlər ilə bağlı müraciət edə bilir. Mərkəzlər tərəfindən səyyar və digər üsullarla xidmətlərin həyata keçirilməsi də təmin edilir.

Bildiyimiz kimi, cəmiyyətdə yalnız fiziki cəhətdən tam sağlam insanlar yaşamır. Əhalinin müəyyən hissəsi sağlamlıq imkanları məhdud olduğundan onlar sərbəst şəkildə sosial xidmətlərdən yararlana bilmirlər. Həssas əhali qruplarının, əlil şəxslərin hüquqlarının təmin olunması, nəticədə sosial bərabərliyin təmin edilməsi məqsədi ilə DOST Mərkəzlərində surdotərcümə xidməti fəaliyyət göstərir. Xidmətin istifadə edərək eşitmə və nitq məhdudiyyəti olan şəxslər mərkəzlərə müraciət edir, informasiya əldə edir. Vətəndaşlar DOST Agentliyinin rəsmi internet saytına daxil olaraq əsas səhifədə qarşılarına çıxan "onlayn növbə" götürərək surdotərcümə xidmətindən yararlana bilirlər. Daha sonra, şəxs onlayn növbəsinə uyğun olaraq müvafiq masaya yaxınlaşır. Mərkəzin müvafiq istiqamət üzrə sosial agenti xüsusi proqram ilə təchiz edilmiş video kamera və monitor vasitəsilə surdotərcüməçi ilə video əlaqə yaradır və şəxsə xidmət göstərir. (DOST, 2023)

Sosial müdafiədə innovasiyanın tətbiqinin digər bir örnəyi kimi cəmiyyətin çox sayda işsiz üzvlərinin işlə təmin edilməsi məqsədi ilə başladılan “İşsizin dostu” adlı proqramı göstərə bilərik. Proqram çərçivəsində məşğulluq imkanı olan şəxslər şəhər, rayon ərazisinin, küçə, park və meydanların abadlaşdırılması, yaşayış əraziləri, xəstəxana, məktəb, məktəbəqədər təhsil müəssisələri, yataqxana, ahıllar və əlilliyi olan şəxslər üçün sosial xidmət müəssisələri, habelə sosial sferanın digər obyektlərində tikinti və təmir işləri, yol və körpülərin, istilik və qazanxana sistemlərinin təmiri və tikintisi, kənd təsərrüfatı müəssisələrinə kömək göstərilməsi ilə əlaqədar işlər, təbii fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılması işləri, qocalara, əlilliyi olan şəxslərə qulluq və digər sosial əhəmiyyətli işlərlə təmin olunurlar. Proqram DOST Agentliyinin törəmə cəmiyyəti olan “DOST İş Mərkəzi” MMC tərəfindən 2019-cu ilin əvvəlindən ictimai işlərin təşkili məqsədi ilə həyata keçirilir. Haqqı ödənilən ictimai işlər proqramı əhalinin ilkin peşə, ixtisas hazırlığı olmayan hissəsinin işlə təminatına imkan yaratdığı kimi, onların müxtəlif peşə sahələri üzrə bilik və bacarıqlara yiyələnmiş işçi qüvvəsinə çevrilməsinə də şərait yaradır. 2021-ci ilin yanvar ayından iri dövlət müəsisələri tərəfindən 18 minə yaxın ictimai iş yeri “DOST İş Mərkəzi” MMC-yə ötürülüb. Həmin işlərdə çalışan şəxslərlə bağlanılan bütün mülki-hüquqi müqavilələr “DOST İş Mərkəzi” MMC tərəfindən artıq əmək müqaviləsi ilə əvəz edilib. Bu da həmin şəxslərin gələcək əmək və sosial təminat, pensiya, məzuniyyət hüquqlarının, həmçinin sosial sığorta sistemində iştirak etmək imkanlarının yaranmasına səbəb olur. Məşğulluq imkanlarının artırılmasında mühüm rol oynayan haqqı ödənilən ictimai işlər proqramında sosial cəhətdən həssas qruplardan olan vətəndaşlara, o cümlədən əlilliyi olan şəxslərə üstünlük verilir. (DOST, 2023)

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, innovativ sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi sosial bərabərliyin, cəmiyyətin müxtəlif qrupları arasında sosial ədalətin təmin olunması məqsədini daşıyır. Bundan yola çıxaraq, inklyuziv cəmiyyətin formalaşmasına, istedadlı və ehtiyacı olanların dəstəklənməsinə kömək etmək məqsədilə, DOST Agentliyi tərəfindən 2021-ci il oktyabrın 22-də şəhid ailəsi üzvlərinin, müharibə ilə əlaqədar əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslər və onların uşaqları, valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, aztəminatlı ailələrin və əlilliyi olan şəxslər sırasından istedadlı şəxslərin öz bacarıq və yaradıcılıq potensiallarının inkişaf etdirilməsi üçün "DOST İnklüziv İnkişaf və Yaradıcılıq Mərkəzi” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti yaradılmışdır. Mərkəzdə audio-səsyazma və media istiqaməti, floristika, bağçılıq və landşaft dizaynı istiqaməti, bədii oyma istiqaməti, xalçaçılıq, toxuma və tikmə istiqaməti, dərzilik istiqaməti, fotoqrafiya istiqaməti, musiqi istiqaməti, dulusçuluq istiqaməti, təsviri incəsənət istiqaməti, rəqs istiqaməti, kulinariya istiqaməti, səhnə ifaçılığı istiqaməti üzrə tədris keçirilir. Beləliklə, Azərbaycanda innovativ sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi vətəndaş məmnunluğunun artırılmasında, cəmiyyət üzvləri arasında sosial fərqlərin azaldılmasında çox böyük əhəmiyyətə sahibdir. (DOST, 2023)

TƏDQIQAT METODU

Sosial müdafiə sistemində innovasiyaların tətbiq olunması nəticəsində yeni innovativ sistemin vətəndaş məmnunluğuna təsiri araşdırılmış və müvafiq qurumların rəsmi səhifələrində dərc edilmiş statistik məlumatlar nəzərdən keçirilmişdir. Sosial xidmətlərin göstərilməsində vətəndaş məmnunluğunu ön planda tutaraq yaradılmış DOST Mərkəzlərinin fəaliyyət müddətləri ərzində vətəndaş məmnunluğunun qeyd edilən statistik göstəricisi 98.2% olmuşdur. (DOST , 2023)

Şəkil 1. *Dost Mərkəzlərində vətəndaş məmnunluğunun ölçülməsi məqsədilə keçirilmiş monitorinqin nəticələri*

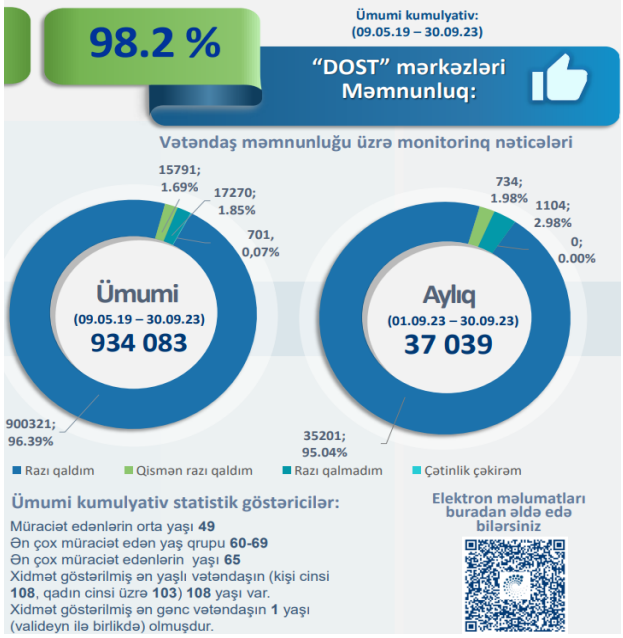

Mənbə: https://dost.gov.az/statistics

Əhalinin işsiz fərdlərinin müvafiq işlərlə təmin olunması məqsədilə başladılan "İşsizin dostu" proqramı vasitəsilə ümumilikdə, ictimai işlər proqramı üzrə 600-ə yaxın şəxs "e-kənd təsərrüfatı" informasiya sistemi üzrə, 2600 nəfər isə baytar köməkçisi kimi fəaliyyət göstərir. Postmüharibə dövründə "DOST İş Mərkəzi" MMC tərəfindən 400-ə yaxın şəxs əmək müqaviləsi əsasında ictimai işlə təmin edib. "ASAN xidmət" ilə imzalanmış sazişə əsasən 70 nəfər şəxs regional "ASAN xidmət" mərkəzlərində ictimai işlərə cəlb edilib. "DOST İş Mərkəzi" MMC və Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin tabeliyindəki "Azərpoçt" və "Aztelekom" MMC-lər ilə keçirilmiş layihələr çərçivəsində 1231 nəfər ictimai işçi "İşsizin dostu" proqramı üzrə "Azərpoçt" MMC və "Aztelekom" MMC müəsissələrində fəaliyyətə başlayıb. Onlar "DOST İş Mərkəzi" MMC ilə bağlanmış əmək müqavilələri əsasında həmin müəsissələrdə poçtalyon və operator işlərini yerinə yetirirlər. Layihə 60 rayonu əhatə edir. Milli Arxiv İdarəsi ilə əməkdaşlıq çərçivəsində respublikamızın rayon (şəhər) dövlət arxivlərində işçi qüvvəsinə olan tələbatı nəzərə alaraq, həmçinin, bölgələrdə məşğulluğa dəstək məqsədilə 100 nəfər müvafiq sahədə işlərə cəlb olunub. İşə cəlb edilən şəxslər dövlət arxivlərində əmək müqaviləsi əsasında arxiv işlərini yerinə yetirirlər. Ümumilikdə "DOST İş Mərkəzi" MMC rayon (şəhər) icra hakimiyyətləri ilə yanaşı, 20-yə yaxın qurumla əməkdaşlıq həyata keçirir. "İşsizin dostu" proqramı 56 minədək iş yerini özündə əhatə edir. Proqrama cəlb olunanların hər biri ilə əmək müqaviləsi bağlanıb ki, bu da onların gələcək sosial təminat hüquqlarına əsas yaradır.

NƏTICƏ

Vətəndaşların sosial rifahının artırılması və sosial bərabərsizliyin azaldılması hər bir cəmiyyətin inkişaf etməsinin əsas məqsədidir. İnnovativ sosial müdafiə sistemləri bu məqsədlərə nail olmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sistemlər rəqəmsal texnologiyaları, məlumatların analizini və effektiv xidmətləri bir araya gətirir. İnnovativ sosial müdafiə sistemləri qurumlar və vətəndaşlar arasında sadə və çevik bir əlaqənin formalaşmasına kömək edir ki, bu da sistemin daha vətəndaş dostu və təhlükəsiz olmasına səbəb olur. Hazırkı şəraitdə sosial təminat üçün müraciət edən vətəndaşlar internet və mobil əlavələr vasitəsi ilə asanlıqla, əlavə vaxt və vəsait sərf etmədən, uzun məsəfələr getmədən, həmçinin məmur süründürməçiliyinə məruz qalmadan müvafiq qurumun rəsmi səhifəsindən asanlıqla qeydiyyatdan keçə və tələblərinə cavab ala bilirlər. İnnovasiyaların sosial müdafiə sisteminə tətbiqinin ən əhəmiyyətli üstünlüklərindən biri də budur ki, bu yeniliklərin tətbiqi vətəndaşların tələblərinə qısa zamanda, dəqiq cavab verməyə imkan verir və bu da vətəndaş məmnunluğunu artıran digər bir səbəbdir. Bütün bunlarla yanaşı, sosial müdafiədə innovasiyanın tətbiqi, sağlamlıq imkanları məhdud vətəndaşların dövlətin təqdim etdiyi sosial xidmətlərdən səmərəli şəkildə yararlanmaqlarına imkan verir, həmin şəxslər üçün xüsusi xidmətlər göstərilməsini təmin edir. Eyni zamanda, innovativ sosial

müdafiə sistemi cəmiyyətin işsiz kəsiminin işlə təmin olunması üçün müxtəlif layihələr həyata keçirərək, əhalinin işsizlik səviyyəsinin azaldılmasında mühüm rol oynayır. Digər tərəfdən, sosial müdafiə sistemində innovasiyanın tətbiqi cəmiyyətin həssas üzvlərinin əmək qabiliyyətli hissəsinin müvafiq işlərlə təmin olunmasına kömək edərək, onların cəmiyyətdən təcrid olunmasının qarşısını alır. Beləliklə də, cəmiyyətin inklyuziv inkişafına yardım edərək, cəmiyyətin həssas üzvlərinin potensiallarını ortaya çıxarmağa şərait yaradır və onlara dəstək olur. Beləliklə, sosial müdafiə sistemində innovasiyaların tətbiq edilməsi cəmiyyətin hər bir üzvünə xidmət edərək onların rifah halını yaxşılaşdırdığı üçün vətəndaş məmnunluğuna əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir edir.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. https://e-qanun.az/framework/41978 Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin Mərkəzləşdirilmiş elektron informasiya sistemi haqqında Əsasnamə. 15.04.2019

2. https://dost.gov.az/statistics Statistik məlumatlar. 30.09.2023

3. https://dost.gov.az/page/surdotercume-xidmeti Surdotərcümə xidməti. 2023

4. https://dost.gov.az/page/dost-job-center "DOST" İş Mərkəzi. 2023

5. https://dost.gov.az/page/dost-inkluziv-inkisaf-ve-yaradiciliq-merkezi DOST İnklüziv İnkişaf və Yaradıcılıq Mərkəzi. 2023

AZƏRBAYCANDA YENİ DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ YANAŞMASININ DÖVLƏT QULLUĞU SİSTEMİNƏ TƏSİRLƏRİ

Xanlar Heydərov
Bakı Mühəndislik Universiteti
xheyderov@beu.edu.az

XÜLASƏ

XX əsrin sonlarında başlayan dövlət idarəçiliyində islahat fəaliyyətləri dövlət idarəçiliyinin əsas elementlərindən biri olan dövlət qulluğu sisteminə də təsir etmişdir. Yeni idarəetmə yanaşması çərçivəsində dövlət qulluğu sisteminin normativ, iyerarxik, mexaniki və ənənəvi strukturu dəyişməyə başlamışdır. Son dövrlərdə effektivlik, səmərəlilik və qənaətcilliyi əsas götürən, əmək haqqı bərabərsizliyini aradan qaldırmağa yönəlmiş, performansa əsaslan qiymətləndirmənin ön plana çıxdığı dövlət qulluğu sisteminə diqqət yetirilir. Bu məqalədə yeni dövlət idarəçiliyi yanaşmasının dövlət qulluğu sisteminə təsirləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Yeni dövlət idarəçiliyi, dövlət qulluğu, ictimai xidmət

ABSTRACT

The reform activities in the public administration that started at the end of the 20th century also affected the civil service system, which is one of the basic elements of public administration. Within the framework of the new public administration approach, the normative, administrative, mechanical and spiritual structure of the civil service system began to change. In recent years, the principles of efficiency, productivity and conscientiousness have been oriented towards eliminating the inequality in labor rights, and performance-based appraisal has come to the fore. In this article, the effects of the new public administration approach to the civil service system have been investigated.

Key words: New public administration, civil service system, public services

GİRİŞ

Sənaye inqilabı, iqtisadi böhranlar, dünya müharibələri, informasiya texnologiyalarının yaranması və qloballaşma kimi hadisələr bütün dünyada həm özəl, həm də dövlət sektorunda dəyişikliklər və transformasiyalara səbəb olmuşdur. Son otuz ildə dünyada baş verən sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklər və transformasiyalar ümumilikdə dövlət idarəçiliyinə, xüsusən də dövlət qulluğu sistemlərinə öz təsirini göstərmişdir. Klassik dövlət idarəçiliyinin bürokratik, iyerarxik, qapalı və mərkəzçi strukturunun yerini daha çevik, açıq və iştirakçı idarəetmə yanaşmasının əvəzləməsinə paralel olaraq dövlət qulluğu sistemində də sərt, iyerarxik və klassik model yerinə üfüqi təşkilatlanmaya və performansa əsaslanan çevik modelin zəruriliyi müzakirə edilməyə başlanmışdır.

Müasir dövrdə şirkətlər çoxmillətli hala gəlmiş, dövlətin strukturu və funksiyaları ilə bağlı baxışlar dəyişilmiş, effektivlik, səmərəlilik, qənaətcillik, hesabatlılıq, açıqlıq, şəffaqlıq, çeviklik, performans yönümlülük, rəqabətqabiliyyətlilik və nəticə yönümlülük kimi yeni anlayışlar müasir dünyanın yeni dəyərləri kimi qəbul edilmişdir. Bu prosesdə vətəndaşların daha yaxşı və keyfiyyətli ictimai xidmət tələbləri dövlət strukturlarını vətəndaş məmnunluğunu ön planda tutan, şəffaf, qənaətli, səmərəli və effektiv fəaliyyət göstərən təşkilati strukturlar yaratmağa sövq etmişdir. Dövlət idarəçiliyinin əsas elementlərindən olan dövlət qulluğu sistemində islahatların aparılması da bu çərçivədə əhəmiyyətli yer tutur.

Dövlət idarəçiliyində baş verən dəyişikliklər dövlət qulluğu sistemindən də yan keçmir. Bu qarşılıqlı əlaqə dövlət idarəçiliyindəki struktur dəyişikliklərində də müşahidə olunur. Yeni dövlət idarəçiliyi yanaşmasının effektivlik, operativlik, sadəlik və şəffaflığa əsaslanan iştirakçı idarəetmə yanaşması dövlət qulluğunda tez-tez rast gəlinən birtərəfli qaydalar, əmək haqqı qeyri bərabərliyi, kadrların seçimi kimi bir sıra problemlərin həlli üçün dəyişikliyi zəruri etmişdir.

Bu məqalədə dövlət qulluğu sistemində ortaya çıxan islahat ehtiyacı bir çox amillər nəzərə alınmaqla təhlil edilmişdir. Təhlil Azərbaycanın idarəetmə strukturunu formalaşdıran əsas prinsiplər və fundamental dəyərlər əsasında aparılmışdır. Bu kontekstdə yeni dövlət idarəçiliyi yanaşmasının tələbləri əsasında mövcud dövlət qulluğu sistemi təhlil edilmişdir.

DÖVLƏT QULLUĞU SİSTEMİ ANLAYIŞI

Dövlət qulluğu dövlətin yerinə yetirməli olduğu ictimai xidmətləri həyata keçirən qulluqçularının tabe olduqları qaydalar toplusudur. Dövlət qulluğu ictimai sektorda fəaliyyət göstərən kadrların idarə edilməsi sisteminin əsasını təşkil edir. Kadrların idarə edilməsi siyasi struktur, idarəetmə və iqtisadi sistemlə qarşılıqlı əlaqədədir. Bu qarşılıqlı əlaqə kadrların idarə edilməsi sisteminin qiymətləndirilməsində və mümkün neqativ halların aşkar edilməsində və aradan qaldırılmasında həlledici rol oynayır. Bununla birlikdə bu qarşılıqlı əlaqə, dövlət qulluqçularının statusu və dövlət qulluqçuları ilə bağlı tənzimləmələrdə dövlət qulluğu sisteminin əhəmiyyətini artırır. Xüsusilə, dövlət xidmətlərinin effektiv icrasını təmin edən dövlət qulluğu sistemin olması, lazımi sayda və keyfiyyətdə işçilərin təmin edilməsi, məşğulluq şəraitinin müəyyən edilməsi, əmək haqqının müəyyən edilməsi, dövlət qulluğuna uyğun bilik və bacarıqlara malik kadrların yetişdirilməsi, dövlət qulluqçularının pensiya və sosial təminat sistemi kimi məsələlər nəzərə alındıqda dövlət qulluğu sisteminin əhəmiyyəti günü gündən artmaqdadır. (Güler, 2005).

Bu kontekstdə dövlət qulluğu orqanik və funksional elementləri özündə birləşdirən bir sistem kimi qiymətləndirilə bilər. Dövlət orqanlarının və vəzifələrin təsnifatı, əmək haqqı sistemi, dövlət qulluqçularının statusu sistemin orqanik yönünü, işçi qüvvəsinin planlaşdırılması, dövlət qulluqçularının işə qəbulu, təlim və qiymətləndirilməsi, motivasiya və həvəsləndirmə məsələləri isə sistemin funksional yönünü təşkil edir. Orqanik və funksional elementlər bir biri ilə qarşılıqlı əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərir. Bu qarşılıqlı əlaqə sosial-iqtisadi, siyasi və texnoloji şərtlərin dəyişməsi ilə birlikə özünü daha qabarıq biruzə verməyə başlamışdır. Son dövrlərdə qeyd olunan elementlərin yeni yanaşma əsasında dəyişikliyə məruz qaldığı, dövlət kadrlarının idarə edilməsi sahəsində ənənəvi yanaşmadan insan resurslarının idarə edilməsi yanaşmasına keçidin baş verdiyi müşahidə edilməyə başlanmışdır.

Dövlət qulluğu sistemində baş verən dəyişiklikləri uzun təcrübələr nəticəsində işlənib hazırlanmış bəzi prinsiplər vasitəsilə qiymətləndirmək mümkündür. Peşəkarlıq (səriştə), karyera, bitərəflik, bərabərlik, təminat, ədalətli və yetərli əmək haqqı kimi sadalanan bu prinsiplər effektiv dövlət qulluğu sisteminin əsas elementləri hesab olunur. Digər tərəfdən, bu prinsiplər dövlət qulluğu sistemindəki problemlərin aşkar edilməsində, çatışmazlıqların aradan qaldırılmasında da mühüm rol oynayır.

Peşəkarlıq və sərişta prinsiplərindən uzaqlaşdıqca obyektiv qiymətləndirmələrin aparılması mümkünsüz hala gəlir. Əmək haqqı sisteminin tənzimlənməsi və bazara uyğunlaşdırılması həlli tələb olunan problemlərdən biridir. Həll edilməli olan digər mühüm problem isə kadrlarla bağlı qərarların iştirakçı yanaşma əsasında qəbul edilməməsi və birtərəfli qaydada tənzimlənməsidir. İxtisasartırma təlimlərinin formal təşkili digər mühüm problem hesab oluna bilər. Bütün bunlara əlavə olaraq, həyata keçirilən tənzimləmələrdə problemlərin vahid bir yanaşma əsasında deyil, tək-tək həll edilməsi bu problemlərin həllində arzu edilən nəticənin əldə edilməsinə mühüm maneədir (Eren və Eken, 2007).

Yeni dövlət idarəçiliyi yanaşması həm bu problemlərin həllinə, həm də dövlət idarəçiliyindəki dəyişikliklə paralel olaraq dövlət qulluğu sisteminin dəyişdirilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

YENİ DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ ANLAYIŞI VƏ ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

1980-1990-cı illər dünyada dövlət idarəçiliyi sahəsində əhəmiyyətli dəyişikliklərin baş verdiyi illər olmuşdur. Sərt, iyerarxik və bürokratik dövlət idarəçiliyi anlayışı çevik, bazar əsaslı dövlət idarəçiliyi anlayışı ilə əvəz olunmuşdur. Bu hal ənənəvi dövlət idarəçiliyində paradiqma dəyişikliyi kimi qəbul edilmiş və yeni dövlət idarəçiliyi ənənəvi dövlət idarəçiliyinə qarşı yeni bir paradiqma kimi meydana çıxmışdır. (Tortop, 2007).

Yeni dövlət idarəçiliyi yanaşması 1980-ci illərdə İngiltərədə Tetçer və ABŞ-da Reyqan dövründə həyata keçirilən siyasət və proqamlar nəticəsində ortaya çıxan bir yanaşmadır. Bu kontekstdə yeni dövlət idarəçiliyi yanaşması dövlət idarəçiliyini biznesin idarə edilməsi texnikalarına uyğun təşkil etməyi qarşısına məqsəd qoyan yeni idarəetmə modelidir. Daha iştirakçı, şəffaf, çevik və performans yönümlü idarəetməni nəzərdə tutan yeni dövlət idarəçiliyi yanaşmasının ümumi çərçivəsini formalaşdıran elementləri aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

- Effektiv, məqsədyönlü və səmərəli idarəetmə
- Nəticə əsaslı idarəetmə
- Çevik iyerarxiya/təşkilati struktur
- Xidmətlərin səmərəli təşkili
- Minimal dövlət anlayışı ilə sahibkarlıq ruhu
- İştirakçı idarəetmə
- Bazar mexanizmi
- Performans əsaslı qiymətləndirmə
- Bürokratiyanın azalması
- İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının geniş istifadəsi
- Strateji planlaşdırma, performansın idarə edilməsi, keyfiyyətin idarə edilməsi kimi özəl sektorun idarəetmə üsulları
- İxtisasartırma təlimi
- Peşəkarlıq və sərişta
- İnsan resurslarının planlaşdırılması

Yeni dövlət idarəçiliyi şəffaf, hesabatlı, açıq, performans yönümlü, vətəndaş yönümlü, bazar mərkəzli, effektiv, səmərəli, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə dəstəklənən iştirakçı idarəetmə yanaşmasıdır. Bu kontekstdə yeni dövlət idarəçiliyinin kadr, təşkilat, maliyyə və idarəetmə baxımından əsas istiqamətləri ənənəvi dövlət idarəçiliyindən fərqlənir. Dövlət qulluğu baxımından bu yeniliklər qulluğa uyğun ödəniş sistemi, komanda işi, keyfiyyətin idarə edilməsi, sərişta prinsipinin tətbiqi, peşəkar kadrlar yetişdirmə, insan resurslarının planlaşdırılması, dövlət qulluqçusu statusunun azaldılması, peşəkar kadr idarəçiliyi və iştirakçı idarəetmə kimi göstərilə bilər. (Eren, 2001).

AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT QULLUĞU SİSTEMİNƏ YENİ DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ YANAŞMASININ TƏSİRLƏRİ

Dövlət tərəfindən işə götürülən kadrların məşğulluq rejimi olaraq ifadə olunan dövlət qulluğu sistemi (Aslan, 2005). dövlət idarəçiliyinin əsas elementləri sırasındadır. Dövlət idarəçilik sisteminin mərkəzi nöqtəsini təşkil edən dövlət qulluğu sistemi bütün sosial, iqtisadi, mədəni, siyasi və inzibati dəyişikliklərdən birbaşa təsirlənir. Bu baxımdan ölkəmizin dövlət qulluğu sistemi müstəqillikdən bu yana davamlı dəyişmə və transformasiyaya məruz qalmışdır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının qəbulu Azərbaycanda müasir dövlət qulluğu sisteminin yaradılması üçün islahatların başlanmasına start vermiş oldu. 1996-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı ilə "Hüquqi islahat komissiyası" yaradıldı və müstəqil dövlətin öz qanunvericilik bazasının yaradılması prosesi başlandı. Müstəqillik əldə etdikdən

sonra yeni dövlət idarəetməsinin formalaşmasında “Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəetmə sistemində islahatlar aparılması üzrə dövlət komissiyasının yaradılması haqqında” Azərbaycan Prezidentinin 29 dekabr 1998-ci il tarixli fərmanı xüsusi rol oynayır. Bu fərmanda idarəetmə sistemində dövlət qulluğu üzrə islahatların aparılması təxirəsalınmaz məsələ kimi qeyd edilmişdir. Müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq dövlət qulluğu sahəsində müxtəlif lahiyələr həyata keçirilməyə başlandı və bu tendensiya günümüzdə də davam etdirilir.

Azərbaycanda müstəqillikdən bu günə kimi ümumən dövlət idarəçiliyi, xüsusən də dövlət qulluğu ilə bağlı davamlı dəyişiklik və islahatlar aparılmışdır. Bu məqsədlə "Dövlət qulluğu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu işlənib hazırlanaraq 21 iyul 2000-ci il tarixdə qəbul olunmuş və 2001-ci ilin sentyabr ayından qüvvəyə minmişdir. Qəbul edildiyi ildən başlayaraq dövlət qulluğu haqqında qanun daim təkmilləşdirilmiş və dövrün tələblərinə uyğun olaraq müvafiq dəyişikliklər edilmişdir.

Dövlət qulluğu sahəsində islahatların tərkib hissəsi kimi 2005-ci il 19 yanvar tarixli Fərmanla Dövlət Qulluğu Məsələləri üzrə Komissiya yaradılmışdır. Komissiya dövlət qulluğu sisteminin formalaşması sahəsində ciddi islahatlar həyata keçirmişdir. Dövlət idarəçiliyinin optimallaşdırılması sahəsində aparılan islahatlar nəticəsində 2016-cı ildə Komissiya ləğv olunaraq dövlət qulluğu sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi funksiyaları Dövlət İmtahan Mərkəzinə tapşırılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 23 noyabr tarixli Sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğunun inkişafına dair 2019-2025-ci illər üçün Strategiya" təsdiqlənmişdir. Sərəncama əsasən, Dövlət İmtahan Mərkəzi Strategiyanın həyata keçirilməsi və icrasının monitorinqi üzrə əlaqələndirici orqan kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Müstəqilliyin ilk illərindən qurulmağa çalışılan dövlət qulluğu sistemi bu sahənin qanunla tənzimlənməsi ənənəsini yaratmış, sistemin ümumi idarəetməsinə cavabdeh olan kadrlar idarəsi olmadığından məsuliyyət müxtəlif orqanların üzərinə qoyulmuşdur. Yeni formalaşdırılan dövlət qulluğu sisteminin qanunla bərqərar edilməyə çalışıldığı bu dövrdə dövlət qulluğu hüquqi cəhətdən təminatlı, iqtisadi cəhətdən cəlbedici, iş qaydaları baxımından intizamlı, ictimai münasibətlər baxımından avtoritar, qulluğa qəbul edilmə baxımından təhsili əsas götürən, vəzifə yüksəliş baxımından təcrübə əsaslı görünüşə malik olmuşdur.

Ölkəmizdə dövlətin vəzifə və məsuliyyətlərinin artmasına paralel olaraq böyüyən bürokrat strukturlarda həddindən artıq mərkəzçilik, təşkilati böyümə, idarəetmədə qapalılıq və gizlilik, məsuliyyətdən yayınma, korrupsiya və rüşvətxorluq vasitəsilə işlərin həyata keçirilməsi kimi bir çox problemin həlli üçün uzun müddətdir ki çalışmalar davam edir. Dövlət idarəçiliyi və dövlət qulluğu sistemindəki problemlərin həlli istiqamətində atılan addımlarda daxili faktorlarla yanaşı xarici faktorlar da əhəmiyyətli rol oynayır. Hətta qeyd etmək olar ki, əldə edilmiş razılaşmalar və götürülmüş öhdəliklərə görə xarici amillərin rolu daha yüksəkdir. Azərbaycanda uzun müddətdir ki, yeni dövlət idarəçiliyi yanaşmasının, bir sıra beynəlxalq təşkilatların təsiri altında dövlət qulluğu sistemində dəyişmə və transformasiya prosesi gedir.

Özəl sektorun xidmət göstərmə üsullarının və təcrübələrinin daha səmərəli və effektiv vasitə kimi qəbul edildiyi yeni dövlət idarəçiliyi yanaşması səmərəlilik, qənaətcillik, effektivlik, hesabatlılıq, şəffaflıq, çeviklik, müştəri yönümlülük kimi fundamental dəyərlərə əsaslanır. Bu anlayış son zamanlar ölkəmizin dövlət idarəçiliyinə öz təsirini göstərmiş və bir çox hüquqi tənzimləmələr həyata keçirilmişdir.

Günümüzdə dövlət idarəçiliyindəki dəyişikliklə paralel olaraq dövlət qulluğu sistemində də dəyişikliklər baş verir. Yeni yanaşma ənənəvi dövlət qulluğu yanaşmasından dövlət qulluqçularının işə qəbulundan tutmuş onların əmək haqqının ödənilməsinə qədər bir çox məsələlərdə fərqlənir. Azərbaycanda dövlət qulluğu sahəsində islahatların davamı kimi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 noyabr 2018-ci il tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğunun inkişafına dair 2019-2025-ci illər üçün Strategiya” təsdiq edilmişdir. Strategiya dövlət idarəetməsinin ən mühüm institutlarından biri olan dövlət qulluğu sisteminin inkişaf etdirilməsi məqsədilə əsas hədəfləri və bu hədəflərə çatmaq üçün orta və uzun müddəti əhatə edən çoxşaxəli, ardıcıl, mərhələli tədbirləri müəyyən edən konseptual sənəd rolunu oynayır. Strategiyanın əsas məqsədi dövlət qulluğu sistemində idarəçiliyin təkmilləşdirilməsi, dövlət orqanlarının kadr potensialının inkişaf etdirilməsi, yüksək mənəvi və etik dəyərləri əsas tutan, bilik, bacarıq və müsbət şəxsi keyfiyyətləri ilə seçilən dövlət qulluqçuları heyətini formalaşdırmaqla dövlət orqanlarının

fəaliyyətində effektivliyin artırılmasıdır. Strategiya dövlət qulluğu sisteminin inkişafı məqsədilə institusional quruculuq, kadr siyasəti, dövlət qulluqçularının rotasiyası, onların peşəkarlığının və fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, dövlət qulluğunda səriştə modelinin tətbiqi sahəsində əsaslı islahatların həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. (https://e-qanun.az/framework/40748)

Stragegiya çərçivəsində həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan ən vacib istiqamətlərdən biri dövlət qulluğunda səriştə modelinin tətbiqidir. Artıq dünyanın bir çox qabaqcıl ölkələrində dövlət qulluğuna qəbulda səriştə modeli çox geniş tətbiq edilir. Azərbaycanda da bu modelin tətbiqi, vəzifələr üzrə yalnız formal tələbləri deyil, həmin vəzifələrin tutulması üçün zəruri bacarıqları, onların ölçülməsi və qiymətləndirilməsi mexanizmləri və bunun üçün qiymətləndirmə alətləri kompleksinin (test, praktiki tapşırıq, müsahibə və s.) yaradılması, habelə səriştə modelinin dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində tətbiqi ilə bağlı təkliflər hazırlanması nəzərdə tutulur. Artıq səriştə modelinin tətbiqi üzrə Dövlət İmtahan Mərkəzi tərəfindən həyata keçirilən Tvinninq layihəsi çərçivəsində ilkin təkliflər hazırlanıb.

Azərbaycanda dövlət qulluqçularının xidməti fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi mövcud olsa da, bu sistem formal xarakter daşıyır və dövlət qulluğunun digər elementləri ilə əlaqələndirilmir. Buna görə də xidməti fəaliyyətin qiymətləndirilməsinin əhəmiyyətinin artırılması, qiymətləndirmə nəticələrinin əməkhaqqı, qulluqda yüksəliş, rotasiya, əlavə təhsil və dövlət qulluğunun digər elementləri ilə əlaqələndirilməsi istiqamətlərində, o cümlədən, bu istiqamətlər üzrə müasir metodlardan (özünüqiymətləndirmə, müsahibə, daxili komissiya, 360 dərəcə metodu) geniş istifadə edilməsi strategiya çərçivəsində konkret işlərin görülməsi planlaşdırılır.

NƏTİCƏ

Dövlət idarəçiliyinin effektivliyinin və funksionallığının artırılmasında dövlət qulluğunun da eyni dərəcədə effektiv və məqsədyönlü olması gözlənilir. Bu gözləntiləri qarşılamaq üçün son illərdə dövlət idarəçiliyində aparılan islahatlarla paralel olaraq dövlət qulluğu sahəsində də dəyişikliklər müşahidə olunur.

Yeni dövlət idarəçiliyi yanaşmasının şəffaflıq, fəaliyyətin qiymətləndirilməsi, kreativlik və hesabatlılıq kimi elementlərini dövlət qulluğunun çevik strukturunun göstəriciləri hesab etmək mümkündür. Son qəbul edilmiş strategiya dövlət qulluğunda dəyişikliyi, yeniliyi və effektivliyi vurğulayır. Strategiya dövlət qulluqçularının səriştə modeli əsasında işə qəbulu, fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi, mütərəqqi təlim və motivasiya sisteminin qurulması kimi bir çox məsələləri əhatə edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğunun inkişafına dair 2019−2025-ci illər üçün Strategiya"nın təsdiq edilməsi haqqında qanun, https://e-qanun.az/framework/40748
2. Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğunun inkişafına dair 2019-2025-ci illər üçün Strategiya"nın 2023–2025-ci illərdə icrası üzrə Fəaliyyət Planı"nın təsdiq edilməsi haqqında qanun https://e-qanun.az/framework/53091
3. Aslan, Onur Ender Kamu Personel Rejimi: Statü Hukukundan Esnekliğe, TODAİE Yayın No:326, Ankara, 2005.
4. Eren, Veysel ve Musa Eken), "Kamu Personel Rejiminde Reform Arayışları", Kamu Yönetimi Yöntem ve Sorunlar, (Ed. Şinasi Aksoy, Yılmaz Üstüner), Nobel Yayın, Ankara, 2007.
5. Güler, Birgül Ayman, Kamu Personeli Sistem ve Yönetim, İmge Kitabevi, Ankara, 2005
6. Tortop, Nuri, Eyüp G. İsbir, Burhan Aykaç, Hüseyin Yayman, M. Akif Özer, Yönetim Bilimi, Nobel Yayınları, Ankara, 2007

AZƏRBAYCANDA E-TİCARƏTİN İNKİŞAFINDA DÖVLƏT SİYASƏTLƏRİNİN ROLU

XƏYALƏ İBRAHIMOVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
Mühəndislik/Kompüter və İnformasiya texnologiyaları
xhasimova@beu.edu.az
XIRDALAN, AZƏRBAYCAN

FƏRHAD RƏHMANOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Rus İqtisad Məktəbi
farhad53@live.ru
BAKI, AZƏRBAYCAN

ELÇİN SÜLEYMANOV
Bakı Mühəndislik Universiteti
İqtisadiyyat/Maliyyə və mühasibatlıq
elsuleymanov@beu.edu.az
XIRDALAN, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Elektron ticarət, müəssisələrin öz məhsul və xidmətlərini rəqəmsal platformalarda satış üçün təqdim etmə prosesidir. Bu proses onlayn alış- veriş, elektron ödəniş sistemləri, onlayn bazarlar və digər rəqəmsal ticarət platformaları kimi müxtəlif üsullarla həyata keçirilə bilər. Elektron ticarətin üstünlüklərinə aşağı əməliyyat xərcləri, qlobal bazarlara çıxış və daha sürətli əməliyyat müddətləri kimi amillər daxildir. Azərbaycan hökuməti də son illər elektron ticarətin inkişafı üçün bir sıra addımlar atılıb. Bu addımlara elektron ticarət müəssisələrinin qeydiyyatı, vergi öhdəliklərinin müəyyən edilməsi və istehlakçıların müdafiəsi kimi məsələlər daxildir. Bundan əlavə, hökumət infrastruktur sərmayələri etməklə internet infrastrukturunun inkişafı, mobil cihazlardan istifadənin artırılması və elektron ödəniş sistemlərinin inkişafı kimi mühüm addımlar atıb. Bununla belə, bu sahədə yarana biləcək problemlərin qarşısının alınması üçün daha təsirli tənzimləmələrin və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi mexanizmlərinin yaradılmasına ehtiyac olduğu da vurğulanır. Bu araşdırmada Azərbaycanın son illərdə e-ticarət sahəsində əldə etdiyi inkişaflar və bu inkişafların dövlət siyasəti sayəsində necə həyata keçirildiyi təhlil edilir. Nəticə etibarı ilə belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan hökumətinin elektron ticarətin inkişafına təkan vermək istiqamətində həyata keçirdiyi siyasət uğurludur və ölkə elektron ticarət sahəsində mühüm potensiala malikdir. Bununla belə, bu sahədə yarana biləcək problemlərin qarşısının alınması üçün daha təsirli tənzimləmələrin və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi mexanizmlərinin yaradılmasına ehtiyac olduğu da vurğulanır.

AÇAR SÖZLƏR: Elektron ticarət, İnnovasiya, Azərbaycan.

THE ROLE OF GOVERNMENT POLICIES IN THE DEVELOPMENT OF E-COMMERCE IN AZERBAIJAN

ABSTRACT

Electronic commerce is the way businesses trade electronically by offering their products and services on digital platforms. This can be done in a variety of ways, such as online shopping, electronic payment systems, online marketplaces and other digital trading platforms. Advantages of e-commerce include lower operating costs, access to global markets, easier customer access and fast transaction times. He states that the Azerbaijani government has developed many policies and regulations for the development of e-commerce in recent years. Among these policies, there are issues such as registration of electronic commerce businesses, determination of tax liabilities and protection of consumers. In addition, the government has taken important steps such as improving the internet infrastructure, increasing the use of mobile devices and developing electronic payment systems by making infrastructure investments. In conclusion, he states that the policies implemented by the

Azerbaijani government to promote the development of e-commerce have been successful and the country has a significant potential in the field of e-commerce. However, it is also emphasized that more effective regulations and consumer protection mechanisms should be established in order to prevent problems that may arise in this area. In this study, it analyzes the developments that Azerbaijan has made in the field of e-commerce in recent years and how these developments have been realized thanks to government policies. In conclusion, he states that the policies implemented by the Azerbaijani government to promote the development of e-commerce have been successful and the country has a significant potential in the field of e-commerce. However, it is also emphasized that more effective regulations and consumer protection mechanisms should be established in order to prevent problems that may arise in this area.

KEYWORDS : Electronic commerce, Innovation, Azerbaijan.

GIRIŞ

Texnologiyanın sürətli inkişafı və internetin yayılması ilə elektron ticarət (e-ticarət) son illərdə bütün dünyada böyük sürət qazanmışdır. Ənənəvi ticarət üsullarından fərqli olaraq, e-ticarət müəssisələrin öz məhsul və xidmətlərini rəqəmsal platformalar vasitəsilə müştərilərə təklif etməsi və elektron vasitələrlə həyata keçirməsi deməkdir. Rəqəmsal transformasiya həm biznes, həm də istehlakçılar üçün əhəmiyyətli üstünlüklər təqdim edir. Elektron ticarətin sürətli yüksəlişi internetin qlobal əhatəsini artırmış və dünya üzrə müştəri bazasına asan çıxışı təmin etmişdir. Müəssisələr fiziki mağazaların məhdudiyyətlərindən azad edilmiş və məhsullarını onlayn platformalarda 24/7 açıq olan virtual mağazalarda nümayiş etdirməklə daha geniş alıcı kütləsinə çatmaq imkanı əldə etmişlər. Eyni şəkildə, istehlakçılar indi coğrafi yerlərindən asılı olmayaraq istədikləri məhsul və xidmətlərə asanlıqla daxil ola bilirlər. Aşağı əməliyyat xərcləri e-ticarətin ən cəlbedici tərəflərindən biridir. Ənənəvi mağazalardan fərqli olaraq, onlayn mağazalar qurmaq və fəaliyyət göstərmək üçün dah az kapital tələb olunur. Bundan əlavə, e-ticarət müəssisələri fiziki mağazalardan fərqli olaraq aşağı əməliyyat xərclərinə malikdir. Belə olduöu təqdirdə onlayn maöazalar məhsullarını daha sərfəli qiymətlərlə müştərilərə təqdim etmək imkanı qazanır.

Bütün dünyada, xüsusilə Covid-19 pandemiyası dövründə (Bensghir, T., & Aslanova, B. 2022.) sürətlə artan elektron ticarətin həcmi Azərbaycanda da özünü büruzə verib. Pandemiya dövründə ümumi ticarət həcmində əvvəlki illərlə müqayisədə təxminən 20-30% artım olub ki, bu da illik 4-5 milyard dollarlıq ticarət həcmi deməkdir. Hər il bu həcm ən azı 20% artır (Ibrahimova, 2022) . Azərbaycanda geyim, elektron cihazlar, kosmetika, məişət əşyaları, kitab kimi məhsulların onlayn satışı xüsusilə geniş yayılıb. Bundan əlavə, son illərdə e-ticarət sektorunu dəstəkləmək üçün hökumət tərəfindən həyata keçirilən siyasətlər arasında e-ticarət müəssisələrinin qeydiyyata alınması, vergi öhdəliklərinin müəyyən edilməsi, internet infrastrukturunun inkişafı, mobil cihazlardan istifadənin artırılması, elektron ödəniş sistemlərinin inkişaf etdirilməsi, texniki dəstək və marketinq/satış təhsili kimi siyaəstlər də mövcuddur. Bununla belə, Azərbaycanda elektron ticarətin inkişafına mane olan bəzi çətinliklər də var. Bunlara onlayn ödəniş sistemlərinin qeyri-adekvatlığı, kredit kartlarından aşağı istifadə, logistika infrastrukturunun zəifliyi, istehlakçıların müdafiəsi mexanizmlərinin olmaması və adekvat qaydaların olmaması kimi problemlər daxildir. Bu problemlər Azərbaycanın elektron ticarət sektorunun daha da inkişaf etməsi üçün həll edilməli olan məsələlərdir.

Bu tədqiqat Azərbaycanda elektron ticarətin inkişafında dövlət siyasətinin rolunu araşdırmaq məqsədilə qarışıq metodlardan istifadə etməklə həyata keçirilib. Bu bölmədə tədqiqat iştirakçıları, məlumat toplama vasitələri və təhlil üsulları haqqında ətraflı məlumat təqdim olunur. Keyfiyyət və kəmiyyət məlumatlarının toplanması üsullarının birgə istifadəsi Azərbaycanda e-ticarətin inkişafı ilə bağlı həm dərindən anlayış, həm də hərtərəfli məlumat əldə etmək məqsədi daşıyır. Elektron ticarətin artım templəri, sektorlar üzrə təhlillər və digər rəqəmsal məlumatlar üzrə verilənlər bazası və hesabatlardan istifadə etməklə kəmiyyət məlumatları toplanmışdır. Keyfiyyətli məlumatlar Azərbaycanın dövlət rəsmiləri, elektron ticarət operatorları və sənaye ekspertləri ilə yarım-strukturlaşdırılmış müsahibələr və fokus qruplar vasitəsilə əldə edilmişdir. Kəmiyyət məlumatları statistik təhlil və qrafiklərdən istifadə etməklə müxtəlif üsullarla təhlil edilmişdir. Artım templərinin, sektor paylarının və digər ədədi məlumatların təhlili e-ticarətin ümumi vəziyyəti haqqında vahid mənzərəni təmin etmək məqsədi daşıyır.

Azərbaycanda dövlət idarəçiliyində elektron xidmətlər sisteminin inkişafı

XXI əsr vahid qloballaşan informasiya cəmiyyətinin yaradılması prosesinə start vermiş informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsridir. Bu gün bu proseslər eyni sürətlə olmasa da, hər yerdə və eyni zamanda baş verir və dövlətlərin, sosial təbəqələrin və qarşılıqlı sivil münasibətlərin bütün aspektlərinə toxunur. Kibercinayətlər, elektron imza, nanotexnologiyalar, robototexnika, süni intellekt

Bu gün yuxu kimi görünən bu kimi anlayışlar günümüzün reallığına çevrilir. Çox vaxt təkcə elm adamları deyil, həm də siyasətçilər və dövlət xadimləri tərəfindən danışılır və "elektron hökumət" və "elektron dövlət" terminlərinə daha çox rast gəlinir. “Elektron hökumət” bir layihə kimi, ilk növbədə, dövlət idarəçiliyində uğurlar əldə etmək üçün elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi prosesidir. Lakin “elektron hökumət” konsepsiyasının həyata keçirilməsi dövlət strukturlarında informasiya texnologiyalarının qeyri-ixtiyari yayılmasını tələb edir. Bu, dövlət idarəetmə sisteminin yeni nizamı, dövlət aparatı ilə vətəndaş cəmiyyəti münasibətlərinin texnoloji mühitidir. 21-ci əsrin dövlət qulluqçusu sadəcə kompüter biliklərinə malik dövlət qulluqçusu deyil. O, müasir reallıqları adekvat dərk edən, inkişaf edən informasiya infrastrukturunda sərbəst ünsiyyət qura bilən, yaranan problemləri praktiki və hərtərəfli həll edə bilən yeni üslub lideridir. İnformasiya texnologiyaları indi bütün prosesin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Bununla belə, “informasiya resursları”nı “informasiya texnologiyaları”ndan fərqləndirmək lazımdır. Texnologiya, ilk növbədə, mənanın instrumental, texnoloji konsepsiyasını yaradır və informasiya resursları bunun bir hissəsidir. Bu anlayışları qarışdırmaq olmaz. Təqdirəlayiq haldır ki, bu məsələlər ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin siyasəti ilə dövlət idarəçiliyinin ən yüksək pillələrində - Prezidentin İcra Aparatında, Milli Məclisdə həyata keçirilən struktur islahatlarında aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Belə ki, son zamanlar texniki aspektin informasiya texnologiyalarına uyğun strukturlarla gücləndirildiyi bir dövrdə əsas vəzifəsi informasiya siyasəti və informasiya ehtiyatları ilə işləmək olan informasiya təminatı şöbəsi və göstərilən informasiya problemləri xidməti yaradılmışdır. Elektron hökumət anlayışı milli səviyyədə dövlət strukturlarında yerləşən informasiya sahələrini birləşdirən oxşar sistemin yaradılmasını nəzərdə tutur və bu halda onun yaradılması üçün texniki proses strukturlarının institusional səviyyədə tətbiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Elektron hökumət layihəsinin texniki icrası qurumun müvafiq layihəsinin eyni səviyyəli başqa bir təşkilat çərçivəsində həyata keçirilməsini təmin edir. Bununla belə, digər orqanların fəaliyyətinin elektronlaşdırılması ilə bağlı tənzimləmə prosesinə müdaxilə səlahiyyətlər bölgüsü sərhədlərinin pozulması kimi qiymətləndirilə bilər. Belə olan halda elektron hökumət konsepsiyasını həyata keçirən alt və ya institutlararası fəaliyyət orqanının yaradılması məqsədəuyğun görünür. Bu zaman prosesi ləngidən amillərin mənfi təəssüratları minimuma enəcək.

Qeyd etdiyimiz kimi, e-hökumət informasiya texnologiyaları vasitəsilə dövlətlə vətəndaşlar arasında qarşılıqlı əlaqəni özündə ehtiva edən yeni dövlət idarəetmə modelidir. Elektron hökumət konsepsiyası Qərbdə 1990-cı illərin əvvəllərində yaranıb, lakin praktiki olaraq yalnız 90-cı illərin sonlarında tətbiq olunmağa başlayıb. Elektron hökumət həftənin 7 günü 24 saat fəaliyyət göstərir. Yəni hər an vətəndaşlara xidmət göstərir. Məqsəd vətəndaşlara maksimum sadəlik və şəffaflıq şəraitində xidmətlərin göstərilməsi, vahid texniki standartların, qarşılıqlı uyğunluğun və məxfiliyin təmin edilməsi, informasiya təhlükəsizliyi qaydalarının tətbiqi zamanı danışıqlar aparılmadan vətəndaşların fikirlərinin yönləndirilməsi və s. İlk baxışda bütün bunlar bürokratik əngəllərin azaldılması və ya kağız sənədlərin dövriyyəyə buraxılması kimi görünsə də, əslində heç də belə deyil. Bu, həm də vətəndaşların dövlət qurumları ilə əlaqə saxlamağa və hüquqi məlumat əldə etməyə sərf etdiyi xərc və vaxta, vətəndaşların hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün dövlətin xərclərinə qənaət etməyə imkan verir.

Azərbaycanda əksər dövlət strukturlarının rəsmi internet saytları var və bu saytlarda müraciət və sorğu bölmələri var. Ümumilikdə cari ilin statistik göstəricilərinə nəzər salsaq görərik ki, bir çox dövlətlər və hökumət idarələri bu sahədə ciddi irəliləyişlər əldə ediblər. Dövlət orqanlarının internet saytlarının layihələrini həyata keçirərkən “üç klik konsepsiyası” prinsiplərinə riayət etmək daha vacibdir. Belə ki, bu zaman istifadəçi üç düyməni basmaqla istənilən məlumatı əldə edə bilər. Şəbəkədə informasiya resurslarının nadir xarakterini nəzərə alaraq, bu konsepsiya saytı maksimum funksionallıq həddinə çatdıracaq və kompüter savadından asılı olmayaraq onu ən sadə istifadəçi üçün belə əlçatan edə biləcək. Bu, əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında rəqəmsal bərabərsizlik faktorlarını

bir növ aradan qaldıracaq. Azərbaycanda "Elektron hökumət" institutu yaradılıb, bu istiqamətdə məqsədyönlü işlər aparılır və MŞ-də qanunvericilik infrastrukturu təkmilləşdirilir.

Texnologiyanın vahid formada inteqrasiyası zərurəti baxımından, hadisənin xarakterindən asılı olaraq "elektron hökumət" ifadəsinin düzgün olmadığı ilə razılaşmaq lazımdır. "Elektron hökumət" termini öz mənşəyini ingiliscə "e-government" (hərfi mənada - elektron hökumət, elektron idarəetmə) terminindən götürür və təkcə hökumətin "elektronlaşdırılması"nı deyil, həm də bütün dövlət idarəçiliyi və yerli özünüidarəetmə sistemini ifadə edir. "elektron hökumət" ideyasının reallaşması, bunun mümkünsüz olduğunu göstərir. Hal-hazırda bütün normativ sənədlərdə "elektron hökumət" terminindən istifadə olunsa da, "elektron hökumət" anlayışının daha doğru olacağı ehtimal edilir. İstənilən elektron hökumət layihəsinin mahiyyəti istənilən ölkədə həyata keçirilə bilər. Bu, həmişə milli səviyyədə korporativ informasiya sistemində həyata keçirilir. Bunun böyük hüquqi əhəmiyyəti var və hüquqi nöqteyi-nəzərdən elmi araşdırmalarda və normativ prosedurlarda "elektron hökumət" terminindən istifadə etmək daha düzgün olardı.

Dövlət qurumları tərəfindən aparılan monitorinqlərə nəzər salsaq görərik ki, dövlət hakimiyyəti ilə məşğul olan idarələrin rəsmi internet saytlarının hazırlanması müxtəlif səviyyələrdə gedir və onların bəziləri bu prosesə yeni qoşulub. Belə hallarda elektron hökumətin yaradılması prosesi avtomatik olaraq təxirə salınır. İnkişafın rəvan getməsi vacib amildir. Bu sahədə aparıcı saytlar www.prezident.az, www.meclis.gov.az, www.mincom.gov.az, www.taxes.gov.az və s. saytlardır. Digər təşkilatlar da öz rəsmi internet saytlarını təkmilləşdirməyə çalışmalıdırlar. Bəzi saytlar tam hazırlanıb, bəziləri isə yox, amma nəzərə almaq lazımdır ki, "elektron hökumət" bütün ölkəni əhatə edən mürəkkəb sistemdir və ona görə də fərqli yanaşmaq lazımdır.

İnkişaf etmiş "elektron hökumət" ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, keyfiyyətli informasiya və biliyə çıxışı olan bir qrup insan öz sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırır və daha sürətlə inkişaf edir. Bu həm dövlətlərarası, həm də dövlətdaxili olur. Elektron hökumətin qurulması istiqamətində biz çalışmalıyıq ki, dövlətlə vətəndaş, dövlətlə dövlət və vətəndaş arasında əks əlaqə təşkil edilsin ki, ilk mərhələdə cəmiyyətimizin ən azı 15-20 faizi bu sahədə bilikli olsun.

Azərbaycanda elektron dövlət sisteminin inkişaf mexanizmi

Gəlin "elektron hökumət"in qurulmasında uğur qazanan ölkələrə nəzər salaq: Kanada, ABŞ, Sinqapur, Finlandiya və s. Postsovet ölkələrində Baltikyanı ölkələr "elektron dövlət" quruculuğu məsələlərində daha da irəliləmişlər. Məsələn, Estoniyada 2000-ci ildən qəbul edilmiş "İctimai informasiya haqqında" qanuna əsasən, vətəndaşlar dövlət sirri olmayan bütün rəsmi ictimai məlumatlardan, əsasən internet vasitəsilə istifadə edirlər. Təkcə ona görə deyil ki, bu, dövrün tələbidir, həm də qanunun mütləq tələbidir. Mövcud normaya görə, "informasiya sahibi bu məlumatı ehtiyacı olan bütün şəxslərə çatdırılma sürətini maksimum təmin edəcək şəkildə dərc etməyə borcludur". Rəqəmsal müxtəliflik və bərabərsizlik kimi tanınan problem insanların məlumat əldə etmək, onlarla işləmək və istifadə etmək imkanlarının müxtəlifliyidir. İnformasiya resurslarına və yüksək texnologiyalara çıxışda bu bərabərsizlik informasiya cəmiyyətində bu günün və gələcəyin problemi kimi bütün dünyanın müzakirə etdiyi əsas məsələdir. Ölkələr arasında ümumi inkişaf fərqindən asılı olaraq bir qrup insanın informasiya resurslarından istifadə imkanları daha geniş olur, digər qrup insanlar isə bu imkanlardan ya müəyyən məhdudiyyətlərlə istifadə edir, ya da onlardan tamamilə məhrumdurlar. Bu problem bizim cəmiyyətdə də var və biz onu həll etməyə çalışmalıyıq(İbrahimova və b.,2020). Yeni minilliyin astanasında ölkəmizin üzləşdiyi siyasi və sosial-iqtisadi problemlər geniş müzakirə edilməli və üzərimizə düşən vəzifələrə uyğun olaraq müvafiq proqramlar həyata keçirməliyik. Sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi sahədə hansı hadisələrin baş verəcəyini və bu hadisələrə və mümkün problemlərə qarşı necə mübarizə aparacağımızı gözləməməliyik. Bu hadisələri əvvəlcədən öyrənib idarə etməliyik. Bu baxımdan onu da qeyd etməliyəm ki, Qloballaşma əsrində Azərbaycanda "elektron hökumət" institutu ilə bağlı qanunvericilik bazasında bir çox yeniliklər mövcuddur. Dünya təcrübəsi göstərir ki, qeyri-neft sektorunun inkişafında informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının rolu xüsusilə mühümdür. Azərbaycanda İKT sektorunun, enerji sektorunun inkişaf sürəti geridə qalsa da, qeyri-neft sektorunda liderdir desək yanılmarıq. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev çıxışında deyib ki, "Azərbaycanın hərtərəfli inkişafı və müasirləşməsi bizdən informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində dünyanın ən qabaqcıl təcrübəsini Azərbaycana gətirməyi, burada tətbiq etməyi və yaymağı tələb edir". Hazırda ölkəmizdə İKT neftdən sonra ikinci prioritet sahədir və bu sahənin sürətli inkişafı "elektron hökumət"in yaradılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. "Elektron

hökumət”lə bağlı qanunvericilik çərçivəsində bəzi qanunlar qəbul edilib və bu sahədə qəbul edilən qanunlar da bizə göstərir ki, biz elektron hökumət quruculuğuna hazırlaşırıq.

“Azərbaycan Respublikasında 2005-2008-ci illərdə rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Dövlət Proqramı” (“Elektron Azərbaycan”), “Elektron imza və elektron sənəd haqqında”, “ Ölkəmizdə və ümumilikdə dövlətimizin inkişafına xidmət edən Elektron Ticarət haqqında” “Telekommunikasiya haqqında” qanunlar qəbul edilib və bu istiqamətdə bir sıra layihələr həyata keçirilir(İbrahimova və b.2019). İnkişafda belə qanunların mövcudluğu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ətraflı elmi-hüquqi araşdırmalar tələb edir. Hüquqi tənzimləmə yalnız ayrı-ayrı qanunların qəbulunu tələb edir. Məsələn, iqtisadi hüquq münasibətləri hüquqların qorunmasına və kibercinayətkarlığın qarşısının alınmasına yönəlmiş qabaqlayıcı normalarla ziddiyyət təşkil etməməlidir. Bu sahənin inkişafı üçün ilk növbədə informasiya və rabitə hüququ formalaşmalıdır. Ölkəmizdə bu sahədə hüquqşünasların çatışmazlığı nəzərə çarpır və elmi seminarlar demək olar ki, çox nadir hallarda keçirilir.

Hazırda dövlət və hökumət orqanları vətəndaşların internet üzərindən verdiyi müraciətlərə baxılmasını aktivləşdirib və öz internet saytlarında vətəndaşların müraciətləri üçün yer ayırıblar. Artıq həmin orqanlar vətəndaşların təklif, tövsiyə və ya pozulmuş hüquqlarının bərpası ilə bağlı şikayət və müraciətlərinə, habelə dövlət orqanlarının hərəkət və hərəkətsizliyi ilə bağlı internet vasitəsilə daxil olan elektron müraciətlərinə operativ şəkildə baxır və cavablandırır. Vətəndaş müraciətləri ilə işləyən modul müraciəti qəbul edilmiş vətəndaşa istənilən məktubun taleyini elektron şəkildə izləmək imkanı verir. E-poçt qarşılıqlı əlaqə zamanı lazımi məlumatları əldə etmək üçün istifadə olunan kağızın miqdarını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Bu imkan dövlətlə vətəndaş arasında intensiv informasiya mübadiləsində dövlət-dövlət və dövlət-vətəndaş münasibətlərini tənzimləyir, dövlətin fəaliyyətini təmin edən, onun səmərəliliyini artıran əsas mexanizmlərdən biridir. Hazırda “elektron hökumət”in əsasını təşkil edəcək layihələr həyata keçirilir: telekommunikasiya infrastrukturu təkmilləşdirilir, gömrük, maliyyə və vergi sahələrində institusional sistemlər genişləndirilir, vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı və digər kadastr və reyestr orqanları yaradılır. yaradılır.

Təcrübəyə əsaslanaraq, dövlət orqanları arasında qarşılıqlı əlaqənin yaradılması üçün “vahid pəncərə” sxemindən istifadə olunur ki, bu da “dövlət-vətəndaş”, “dövlət-hökumət” və “dövlət-biznes” münasibətlərinin yaradılmasına şərait yaradır. Azərbaycanda bu yanaşma həm də “elektron hökumət”in formalaşmasının mərhələli şəkildə, pilot layihələr və tipik həllər yolu ilə həyata keçirildiyini və cəmiyyəti buna hazırlamaq, o cümlədən hüquqi tənzimləyici layihələrin qəbulu üçün müvafiq yanaşmaların həyata keçirildiyini göstərir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin sabit siyasəti nəticəsində yaranmış sabit iqtisadi vəziyyət, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı prosesində yaranmış əlaqələr, ölkəmizdə informasiya-kommunikasiya sahəsində əldə olunan nailiyyətlər ölkəmiz, həyata keçirilən proqramlar və milli layihələr əminliklə deməyə əsas verir: Azərbaycan yaxın gələcəkdə qlobal liderə çevriləcək, informasiya cəmiyyətində dəyərli yer tutacaqdır.

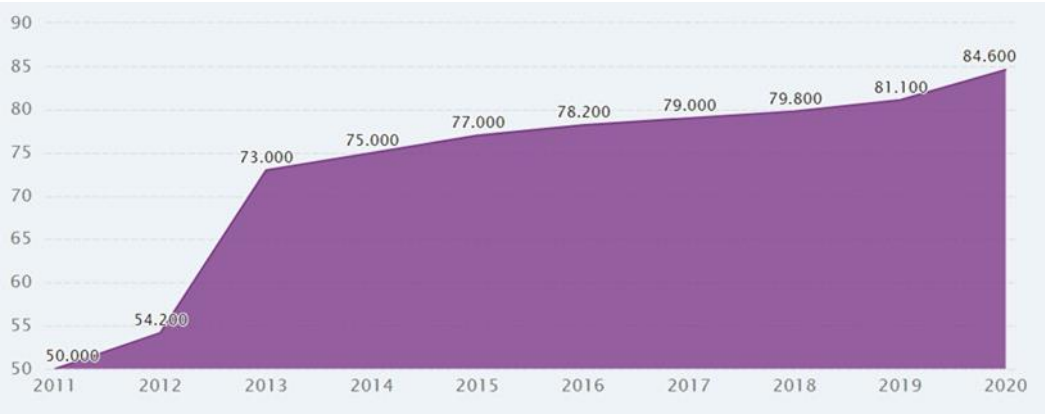

Qrafik1.Azərbaycanda internet istifadəçilərinin sayının əhaliyə nisbəti(2011-2020).
Mənbə: *Azerbaijan Internet Users: Individuals: CEIC. The data is categorized under Global Database's Azerbaijan 2023.*

NƏTICƏ

Aparılan tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş nəticələr müzakirə edilir. Əldə edilmiş nailiyyətlər, üstünlüklər və işin səmərəliliyi qeyd edilir. Son illərdə sürətlə inkişaf edən internet özü ilə bir çox imkanlar da gətirib. İnternetin verdiyi imkanlardan biri olan e-ticarət həyatımıza daxil olduğu andan müştərilərinə rahatlıq və yeniliklər gətirmişdir. Təbii ki, yeni inkişaf edən bu sahənin bir çox üstünlükləri ilə yanaşı, çatışmazlıqları da çoxdur. Qiymət və rahatlıq istehlakçıları elektron ticarətə sövq edən və onun çatışmazlıqlarını geridə qoyan əsas səbəblərdir. Elektron ticarət müştəriləri ilk növbədə məhsulu münasib qiymətə almaq və mümkün qədər tez çatdırılmasını istəyirlər. Bəzi kiçik e-ticarət müştəriləri böyük e-ticarət şirkətlərində tapa bilmədikləri fərqli məhsulları fərqli saytlarda kəşf etmək istəyirlər. İstehlakçıların virtual aləmdə onlayn reklam edilən məhsullara sahib olmaq istəyi pərakəndə satış ilə məşğul olan fərdlərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Sorğunun nəticələrinə əsasən demək olar ki, Azərbaycanda elektron ticarətin inkişafı sürətlə gedir. Bu, əsasən müştəri marağından irəli gəlir. Müştərilər e-ticarətin təqdim etdiyi imkanlarla yaxından maraqlanır, onun üstünlüklərindən yararlanır və mənfi cəhətlərini müəyyənləşdirirlər. Ən çox istifadə olunan onlayn mağazalar arasında vasitəçilərin üstünlük təşkil etməsi onların daha populyar və tələbatlı olmasının göstəricisidir. Buna səbəb ticarət etmək istəyənlərin üzləşdiyi problemlərdir. Bu problemlər internetin yüksək qiyməti, yüksək vergilər, təhlükəsizlik problemləri və s. aid edilir. Bu sahəyə marağın artırılması üçün dövlət səviyyəsində tədbirlərin görülməsi vacibdir. İnkişafın və uğurun internetlə müəyyənləşdiyi çağımızda e-ticarətin inkişafı zərurətə çevrilib. İnkişaf üçün görülə biləcək tədbirləri qeyd etmək olar:

Rəqabətin ən kəskin olduğu bu dövrdə müştəriləri əldə saxlamağın ən yaxşı yolu müştəri ehtiyaclarını tam şəkildə qarşılamaq və məmnuniyyətini qazanmaqdır. Ticarətdə müştəriyə xas xidmətin göstərilməsi müştəridə müsbət rəylər yaradacaq. Müştərilərə birbaşa adları ilə xitab etmək, onlarla rəsmi dil əvəzinə səmimi gündəlik dildə danışmaq, fərdlərin vərdişlərini araşdırmaq və onlara uyğun şirkətlər və promosyonlar təklif etmək gələcəyin e-ticarətinin daha da yaxşı nöqtəyə çatması üçün mühüm addımlardır.

Elektron ticarət şirkətləri üçün ən çox diqqət çəkən məsələlərdən biri mal və ya xidmətlərin çatdırılma müddətinin minimuma endirilməsidir. İnternetdə çox vaxt keçirən auditoriyanın əsas xüsusiyyəti, aldıqları məhsul və ya xidməti tez və anında tapmalarıdır. Onlayn ticarətlə məşğul olan bir çox şirkət bu problemi ən sürətli çatdırılma üsulu ilə həll etməyə çalışır. Sifariş verərkən məsafə nəzərə alınmalıdır.

Yeni onlayn biznesi olan kiçik elektron mağazalar məhsulları regionlara çatdırarkən poçt xidmətindən istifadə edirlər. Poçt xidmətlərinin yüksək səviyyədə olması onların fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən amillərdəndir. Bundan əlavə, onlayn ticarət məqsədi ilə məhsul göndərənlərə xidmət haqqı ilə bağlı müəyyən güzəştlərin verilməsi daha yaxşı olardı. Onlayn ticarət həcmini artırmaq üçün bu sahədə fəaliyyət göstərmək istəyənlərə stimul olaraq kompüter satışında, internet ödənişlərində və bank hesabı açarkən vergi endirimləri edilə bilər. Beləliklə, istənilən şəxs minimal xərclərlə virtual bazarda ticarətə başlaya bilər. İstifadəçilərin həyatını asanlaşdıracaq innovativ ödəniş variantları gəlir. Onlayn ödənişlər zamanı bəzi saxtakarlıq halları istehlakçılarda şübhə yaradır. Bu səbəbdən bir çox e-ticarət şirkətləri elektron pul kisələri, POS terminallar və mobil ödənişlər kimi yenilikləri tətbiq ediblər.

Bu tezis araşdırması nəticəsində demək olar ki, bu sektor hər gün yeniliklər edərək irəliləyişini sürətlə davam etdirir. Elektron ticarətlə bağlı mövcud fikirləri ümumiləşdirsək, qeyd etmək lazımdır ki, elektron ticarətin iqtisadiyyata təsiri daha az maneə ilə iqtisadi fəaliyyət sahəsi yaratmaqdır. Bu təsir əsasən sürətlə inkişaf edən informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə bağlı ola bilər. Yuxarıda qeyd olunan məqamları nəzərə alaraq, aşağıdakı amillərin vacib olduğunu söyləmək olar:

Dövlət qurumları tərəfindən bu istiqamətdə aparılan işlər əlaqələndirilməli və bu sahədə özəl sektorla güclü əməkdaşlıq qurulmalıdır. Elektron ticarət qlobal informasiya cəmiyyətinin tərkib hissəsi olduğu üçün tətbiq olunan siyasətlər, texniki standartlar və tədqiqat alətləri beynəlxalq normalara uyğun müəyyən edilməli və bu baxımdan tələskənliyə yol verilməməlidir. Dövlət sektoru elektron ticarətdən istifadəyə öyrəşməlidir.

Elektron ticarət zamanı şirkətlər və müxtəlif qurumlar bir proqram çərçivəsində kağız işindən elektron əməliyyatlara keçməlidir. İstifadəçilərin təhlükəsizliyi normativ sənədlərlə təmin edilməli, tərəflərin və vasitəçilərin məsuliyyəti dəqiqləşdirilməlidir.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1. Varian, Hal R., "The Information Economy: How Much Will Two Bits Be Worth in the Digital Marketplace?"; (http://sims.berkeley.edu/~hal/pages/sciam.htm). Giriş tarixi 12 mart, 2011.
2. Application of Information and Communication Technologies, 2009. AICT 2009. International Conference 14-16 Oct.2009.
3. İbrahimova, K., Suleymanov, E., & Rahmanov, F. (2019). Influence of innovations on economic development in Azerbaijan. Academic journal of economic studies, 5(3), 58-63.
4. 2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı http://www.e-qanun.az/framework/40164
5. Ibrahimova, K., Suleymanov, E., & Rahmanov, F. (2020). The Digital Economy and the Impact of Its Formation on Economic Development. Academic Journal of Economic Studies, 3, 105-108.
6. "Elektron ticarət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu http://www.eqanun.az/alpidata/framework/data/10/f_10406.html
7. Eyvazov, R. (2019). Azerbaycan'da E-Ticaret Problemleri Ve Çözüm Önerileri. Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 6(4), 127-139.
8. Ibrahimova, K. (2022). IMPACT OF COVID-19 ON E-COMMERCE DEVELOPMENT. InterConf.
9. Bensghir, T., & Aslanova, B. (2022). PANDEMİ DÖNEMİNDE TÜKETİCİ DAVRANIŞLARININ DEĞİŞMESİYLE E-TİCARET. TURAN: Stratejik Arastirmalar Merkezi, 14, 338-348.

AZƏRBAYCAN UNİVERSİTETLƏRİNİN DÜNYA SƏVİYYƏLİ UNİVERSİTET OLMAQ POTENSİALININ ARTIRILMASI

ELÇIN SÜLEYMANOV
Bakı Mühəndislik Universiteti
elsuleymanov@beu.edu.az

NƏRMIN ƏLƏKBƏROVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
nalakbarova@beu.edu.az
BAKI, AZƏRBAYCAN

FƏRHAD RƏHMANOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
farhad52@life.ru
BAKI, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Ali təhsil bütün dünyada elitar təhsil olub, ölkə iqtisadiyyatının inkişafında əhəmiyyətli komponentlərdəndir. Azərbaycanda da ölkənin inkişafının prioritet istiqamət kimi bilik iqtisadiyyatının formalaşdırılması və neft kapitalının insan kapitalının inkişafına yönləndirilməsi istiqamətində dövlət siyasətinin davam etdirilməsi, ölkədə ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılmasını strateji yol xəritəsində əsas komponentlərdən biri etmişdir. İnkişaf etmiş ölkələr davamlı və uğurlu iqtisadi inkişafa məhz ali təhsil sisteminin beynəlxalq standartlar səviyyəsində qurulması sayəsində çatmışdırlar. "World Class University" tədqiqat yolu ilə elmin inkişafına mühüm töhfələr verən, ən optimal şəraitdə ən innovativ tədris planları və pedaqoji metodlarla dərs deyən, tədqiqatların kommersiyalaşmasını tədrisinin tərkib hissəsi kimi görən və məzunlarının öz innovativ və peşəkar əmək fəaliyyəti ilə digər məzunlardan ciddi fərqlənən universitetlərdir.

AÇAR SÖZLƏR: Dünya səviyyəli universitet, ARWU, THE, QS

ABSTRACT

Higher education has been an elite form of education worldwide and is an important component in the development of the country's economy. In Azerbaijan, the continuation of state policy in the direction of shaping knowledge-based economy and redirecting oil capital towards the development of human capital, as a priority direction for the country's development, has been one of the key components in the strategic roadmap to enhance the international competitiveness of the higher education system in the country. Developed countries have achieved continuous and successful economic development precisely by establishing a higher education system at the level of international standards. "World Class University" has been instrumental in contributing to the advancement of knowledge through research, delivering lectures with the most optimal conditions, innovative teaching plans, and pedagogical methods, considering the commercialization of research as part of its teaching, and universities that distinguish their graduates significantly from others through their innovative and professional activities.

KEY WORDS: World class university, ARWU, THE, QS

GIRIŞ

Ali təhsil dünya üçün elit bir təhsil növüdür və ölkə iqtisadiyyatının inkişafında əhəmiyyətli bir komponentdir. Azərbaycanda da, ölkənin inkişafına nail olmaq üçün bilik iqtisadiyyatının formalaşdırılması və neft kapitalının insan kapitalının inkişafına yönləndirilməsi istiqamətində dövlət siyasəti davam etdirilir. Bu, ölkədəki ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üçün strateji yol xəritəsində əsas komponentlərdən biri olmuşdur. Inkişaf etmiş ölkələr, davamlı və uğurlu iqtisadi inkişafa, məhz ali təhsil sisteminin beynəlxalq standartlar səviyyəsində qurulması sayəsində nail olmuşlardır. Ali təhsildə lider rol oynamağın şərtlərindən biri dünya səviyyəsində tanınan universitet olmaqdır. 2009-cu ildə Dünya Bankının Camil Salimi tərəfindən hazırlanan “Dünya Səviyyəli Universitet Qurma Çağırışları” hesabatında dünya səviyyəli universitet qurmanın strategiyaları və müasir yanaşmalar ətraflı şəkildə analiz edilmişdir (Salmi, J. 2009). "World Class University" tədqiqat yolu ilə elmin inkişafına böyük töhfələr verən universitetlər, ən innovativ tədris planları və pedaqoji metodlarla tədqiqatların kommersiyalaşmasını tədrisinin əsas hissəsi kimi görməklə, məzunlarını öz innovative və peşəkar fəaliyyəti ilə digər məzunlardan ciddi fərqləndirirlər. Universiteti World Class Universitet halına gətirmək üçün konkret bir universal resept və sihirli formül yoxdur. Bu səbəbdən hər bir ölkə, güclü və öz resursları ilə əlaqəli müxtəlif seçimlər arasından uyğun bir strategiya seçməlidir.

Beynəlxalq təcrübə belə universitetlərin əsas xüsusiyyətləri - yüksək istedad konsentrasiyası, mövcud resursların maksimum məhsuldar istifadəsi və çevik idarəetmə qaydaları və mövcud institutların modernləşdirilməsindən və birləşdirilməsindən tamamilə yeni ekosistem yaradılması istiqamətində uğurlu yanaşmaları olan iqtisadi və coğrafi baxımından yaxın ölkələrdə neçə müsbət nümunələrin təcrübələri diqqət alınabilər. Bu istiqamətdə Azərbaycanda Baltikyanı ölkələr, Çexiya, Rusiya və Qazağıstanın uğurlu addımları tədqiq edilərək istifadə ediləbilər. Ölkələr dünya səviyyəli institutların yaradılması vəzifəsini yerinə yetirərkən, tədqiqat universitetləri ilə yanaşı, ali təhsil sisteminin ümumi təmin edəcəyi geniş təhsil və təlim ehtiyaclarını qarşılamaq üçün alternativ qurumların yaradılmasının vacibliyini də nəzərə almalıdırlar. Universitetlər, bir cəmiyyətin intellektual inkişafının və sosial dəyişikliklərin mərkəzi və əsas unsurlarından biri kimi rol oynayırlar. Onlar, bilik və maraqli sahələrdə təhsil və tədqiqatın inkişaf etməsinə kömək edirlər və gələcək nəsilləri hazırlayırlar. Universitetlərin cəmiyyətdə oynadığı əhəmiyyət bir neçə açıq perspektivdə incələnə bilər:

1. Təhsil və Tədqiqat Mərkəzləri: Universitetlər, bilik və tədqiqat sahələrindəki mərkəzlərdən biri kimi funksionallaşır. Bu mərkəzlər, yeni biliklərin yaranması və mövcud biliklərin artırılması üçün əsas bölgələrdir. Bu, innovasiya və texnologiyaların inkişafına və cəmiyyətin maddi və mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə təsir edir.
2. Gələcək Nəsi Təyinatı: Universitetlər, gələcək nəsilin təyinatını hazırlamağa kömək edirlər. Təhsil alaraq, tələbələr müstəqil düşüncə və problem həlli bacarığını inkişaf etdirirlər. Bu da cəmiyyətdə daha yaxşı bir nəsilin yetişməsinə imkan verir.
3. İnkişaf və Texnologiya Transferi: Universitetlər, tədqiqatın praktik tətbiq olunması və yeni texnologiyaların cəmiyyətə çatdırılması üçün önəmli bir rol oynayırlar. İndi bir çox universitet,

startaplar və sənaye şirkətləri ilə birgə işləyir və yeni ideyaların və texnologiyaların tətbiqini təmin edir.

4. Sosial Tədqiqat və Mədəniyyət: Universitetlər insanların fikirlərini müzakirə etmə, sosial problemləri tədqiq etmə və mədəni məsələlər üzərində düşünmək üçün məkanlar təmin edirlər. Bu, cəmiyyətin mədəni və siyasi inkişafına təsir edir.

5. Profesional İnkişaf: Universitetlər, tələbələrə sahələrində müvafiq təhsil və hazırlıq verirlər. Bu, cəmiyyətin fərdi və kollektiv inkişafına töhfə verir, iş gücünün keyfiyyətini yaxşılaşdırır və ekonominin inkişafına təsir edir.

6. Əlaqə və Toleransiya: Universitetlər, fərqli mənşələr, dini və düşüncə sistemlərinə sahib insanları birləşdirən və tərəfdaşlığı təşvik edən məkanlar yaradırlar. Bu, tədbirlərə və cəmiyyətin birləşməsinə imkan verir.

Ümumilikdə, universitetlər cəmiyyətin bəzi ən əhəmiyyətli aspektlərinə təsir edən mərkəzlərdən biri kimi rol oynayırlar. Onların tədqiqat, təhsil, mədəniyyət və texnologiya sahələrindəki təsirini görmək üçün əhəmiyyətli vəziyyətdə olmaq, cəmiyyətin intellektual və sosial inkişafının artırılması üçün əlavə inkişafın və investisiyanın təşviq edilməsinə ehtiyac duyulur.

"Dünya səviyyəli universitet" termini və onun göstəriciləri

"Dünya səviyyəli universitet" termini yalnız ali təhsildə öyrənmə və tədqiqat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün deyil, həmçinin qlobal ali təhsil bazarında rəqabət qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün bir göstəirici olmuşdur. Günümüzdə ali təhsil bazarında sərhədlər aradan qalxib və keyfiyyətli təhsil üçün tələbələr ən yaxşı universitet axtarışındadır və bunun üçün böyük həcmdə vəsait xərcləyirlər. Eyni zamanda universitetlər həm tədqiqat həm də tələbə gəlirlərini artirmaq üçün daim rəqabət içindədirlər. "Dünya səviyyəli universitet" statusu universitetin özünün iştirak etmədiyi ali təhsil qurumlarını müxtəlif kompanentlərdə qiymətləndirən reytinq şirkətləri tərəfindən müəyyən metodologiya əsasında verilir. Son vaxtlara qədər bu proses daha çox universitetin nüfuz sahəsini əhatə edirdi. Məsələn, Harvard, Yale və ya Columbia kimi Amerika Birləşmiş Ştatlarını (ABŞ); Birləşmiş Krallıqdakı Oksford və Kembric Universitetləri (U.K.) təmsilçisi olaraq bu siyahıya liderlik edir. ABŞ dakı qabaqcıl universitetlərdən Harvard, Yale və ya Columbia kimi universitetlərdə akademik heyətin təxminən 30 faizi, Oksford və Kembric Universitetlərində nisbəti müvafiq olaraq 36 və 33 faiz xarici alimlərin payına düşür. Bunun əksinə olaraq, Fransadakı bütün tədqiqatçıların yalnız 7 faizi xarici alimlərdir. Sözsüz ki, dünyanın ən yaxşı universitetləri ən istedadlı insanları tapmaq üçün çox sayda xarici tələbə və müəllim işləyir. Bu baxımdan, dünya səviyyəli universitetlərin geniş fərqli beynəlxalq və beynəlxalq akademik heyətini səfərbər etməyi bacarması, bu təşkilatların bilik şəbəkəsi imkanlarını maksimum dərəcədə artırmasıdır.Son bir neçə ildir ki reytinqin müəyyənləşdirilməsi və təsnifləşdirilməsinin daha sistematik və elmmetrık metodlarla hesablanmasını görürük. Bu nəticələrin bu sahənin mütəxəssisləri tərəfindən etibarlı sayılmağa başlanılmasından sonra və bu göstəricilərin həm tələbə qəbulu, həm də tədqiqat və elm büdcəsindən pay alma yarışında əhəmiyyətli faktorlardan biri halına gəlmişdir. Dünya universitetlərini geniş müqayisə etməyə imkan verən ən etibarlı beynəlxalq reytinq qurumları QS Quacquarelli Ranking, Times jurnalının Ali Təhsil Əlavəsi (THES) və Şanxay Jiao Tong Universiteti tərəfindən hazırlanan ARWU reytinqidir. Hər üç sistemdə minə yaxın universitetin reytinq göstəriciləri nəşr edilir. Eyni zamanda Webometrics tərəfindən hazırlanan başqa bir beynəlxalq reytinq, Cybermetrics Lab (Milli Araşdırma Şurasının bir qrupu, İspaniyanın əsas ictimai araşdırma orqanı olan) tərəfindən 30000-ə yaxın dünya ali təhsil müəssisələrini müqayisə edir. Universitetlərin beynəlxalq səviyyəsini müqayisə etmək üçün bu reytinq qurumlarının sıralamaları universitetlərin özlərindən və ya elmi- ictimai resurslardan əldə edilən obyektiv və ya subyektiv məlumatlardan istifadə edərək hazırlayırlar. İlk dəfə 2003-cü ildə təqdim olunan bu sıralama metodologiyası, beynəlxalq nüfuza daha çox diqqət yetirir, kəmiyyət məlumatlarını (beynəlxalq tələbələrin və müəllim heyətinin sayı daxil olmaqla) və nəşr sayı və istinad təsirini bu məlumatlara birləşdirir. Fakültələrin, məzunların və işçilərin akademik və tədqiqat işləri kimi daha obyektiv görünən göstəricilərə diqqət yetirən metodologiyadan istifadə edir. Qiymətləndirilən tədbirlərə nəşrlər, sitatlar və eksklüziv beynəlxalq mükafatlar daxildir (məsələn, Nobel mükafatları və s.).

Cədvəl 1. ARWU, THE və QS reytinqinə görə dünyanın ən reytinqli 20 universitet

No	Name of University	Country	ARWU 2023	THE 2024	QS 2024
1	Stanford University	United States	2	2	5
2	Massachusetts Institute of Technology (MIT)	United States	3	3	1
3	Harvard University	United States	1	4	4
4	University of Cambridge	United Kingdom	4	5	2
5	University of California, Berkeley	United States	5	9	10
6	Princeton University	United States	6	6	13
7	University of Oxford	United Kingdom	7	1	3
8	Columbia University	United States	8	17	18
9	California Institute of Technology	United States	9	7	15
10	University of Chicago	United States	10	13	11
11	University of California, Los Angeles	United States	11	18	29
12	Yale University	United States	11	10	16
13	Cornell University	United States	12	20	13
14	University of Washington	United States	18	25	63
15	University College London	United Kingdom	17	22	9
16	Johns Hopkins University	United States	16	15	28
17	University of Pennsylvania	United States	14	16	12
18	Imperial College London	United Kingdom	23	8	6
19	Swiss Federal Institute of Technology Zurich	Switzerland	20	11	7
20	University of Toronto	Canada	24	21	21

Mənbə. ARWU, THE və QS reytinqlərinə görə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Dünya səviyyəli universitetlərin konponenti ən çox axtarılan məzunları, elmə və social-iqtisadi inkişafa töhvə verən tədqiqatlar və texnologiya transfer fəaliyyətləri sayılır. Eyni zamanda universitetin cəmiyyətin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynaması və universitet-cəmiyyət ekosisteminin qurulmasındakı ağirliği inkar edilməzdir. Qərbdə bir çox şəhər yerləşdiyi universitetin adı ilə məşhurlaşıb və universitetin inkişafı yerləşdiyi coğrafi mühitin və universitetdən kənar cəmiyyətin və icmaların inkişafıda mühim rol oynayıb. Burada tələbə və müəllim potensiyalından qaynaqlanan iqtisadi dəyərlərdən başqa o şəhərin ictimai-sosial mühitinin formalaşmasında da vacib rolu universitetlər daşıyib.

Ən yaxşı universitetin formalaşmasında rol oynayan amillər:

- Yüksək istedad ekosistemi (ən yaxşı müəllimlər və ən savadlı tələbələr),
- Zəngin bir təhsil mühiti təklif etmək və qabaqcıl tədqiqatlar aparmaq üçün zəngin resurslar;
- İnnovativ inkişafın bir ayağı da universitet ekosistemi olması;
-Texnoloji transfer və kəşflərin mərkəzində yer alma
- Məzun və müdavimləri ilə ictimai cəmiyyətə elmi tövhələrin verilməsi
- Ömür boyu təhsil formatı ilə orta məktəb şagirdləri və yaşlı insanları əhatə edən cəmiyyətin bütün yaş qrupu və müxtəlif təbəqələrini əhatə edəcək fəaliyyətlər
- Məzun assosasiayalrı vasitəsi ilə məzunlarının maddi və digər potensialından istifadə etmək
- Biznes qurumlarının ianə və sifarişli tədqiqatlarına ayırdıqları vəsaitlərlə cəmiyyətə tövhələr vermək.
- Ölkənin idarəedilməsində rol alan qurum və şəxslərə elmi və tədqiqat dəstəyi verərək iqtisadi inkişafın sağlam təməlinin qurulmasına tövhələr vermək
- Yeni kəşflərlə elmi-texnoloji istiqamətli tədqiqatlarla cəmiyyətin sosyal-iqtisadi inkişafına töhvə verməkBütün bunları nəzərə alaraq dünya səviyyəli universitetə qısaca aşağıdakı kimi tərif verə bilərik. Dünya səviyyəli universitet əmək bazarında yüksək tələbat olan yaxşı ixtisaslı məzun hazırlayır, ən yaxşı elmi jurnallarda dərc olunan qabaqcıl tədqiqatlar aparır, elm və texnoloji yönümlü patent və lisenziyalar vasitəsilə texniki yeniliklərə töhfə verirlər. Eyni zamanda müəllim və tələbə heyətinin əhəmiyyətli hissəsi (20-30%) fərqli coğrafiyaları əhatə edən müxtəlif ölkə vətəndaşlarıdır. Dünya səviyyəsində tanınan universitetlərin əksəriyyəti çox az sayda ölkədən, əsasən də Qərb ölkələrindəndir. Bu sıralamasında ilk 20 sıradakı universitet əsasən ABŞ və İngiltərəni ilk yüzlük isə ümumilikdə Şimali Amerika, Qərbi Avropa ölkələri, Avstraliya, Yaponiya, Çin, Yeni Zelandiya və Sinqapur da daxil olmaqla ən yaxşı universitetlər cəmi 14-15 ölkəni əhatə edir.

Cədvəl 2. ARWU, THE və QS reytinqinə görə dünyanın ən reytinqli 100 universiteti siyahısında olan ölkələr

No	Country	ARWU 2023	THE 2024	QS 2024
1	ABŞ	38	36	27
2	İngiltərə	8	11	17
3	Avstraliya	6	6	9
4	İsveçrə	5	3	3
5	Kanada	5	3	3
6	Almaniya	4	8	4
7	Cin Xalq Resp.	10	7	5
8	Niderland	3	6	2
9	Yaponoya	2	2	4
10	Fransa	4	4	4
11	İsveç	3	2	2
12	Danimarka	2	0	0
13	Sinqapur	2	2	2
14	Belçika	2	1	1
15	Digər	6	9	17

Mənbə. ARWU, THE və QS son reytinqlərinə görə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

3."Dünya səviyyəli universitet" Transformasiya yolları

Dünya səviyyəli universitetlərin necə qurulacağını araşdırarkən iki tamamlayıcı perspektiv nəzərə alınmalıdır. Birinci ölçü universitet xarici mahiyyət daşıyan, beynəlxalq, milli və lokal səviyyələrində hökumətin roluna və qurumların sağlamlığını artırmaq üçün istifadə edilə bilən mənbələrin formalaşdırılması mexanizmidir. İkinci ölçü isə universitet daxili həyata keçirilən tənzimləmələrdi. Ayrı-ayrı qurumların özləri ilə və dünya səviyyəli qurumlara çevrilmələri üçün atdıqları zəruri təkamül və addımlarla əlaqəsi var. Əvvəlki onilliklərdə dünya səviyyəli universitetlərin formalaşmasında hökumətin rolu həlledici amil deyildi. ABŞ-dakı ən reytinqli universitetlərinin tarixi, formalaşması, böyüməsi dövlət maliyyə dəstəyindən daha çox rəqabət mühitindən aslı olmuşdur. Eyni zamanda Oksford və Kembric Universitetləri əsrlər boyu inkişaf etmişdir və bu inkişafda cəmiyyətin rolu dövlətdən dəfələrlə çox olmuşdur. Ancaq bu gün dünya səviyyəli bir universitetin əlverişli bir siyasət mühiti və birbaşa ictimai təşəbbüs və dəstək olmadan sürətli bir şəkildə inkişaf etdirilməsi, inkişaf etmiş tədqiqat obyektlərinin və imkanların qurulması üçün yüksək xərclər səbəbi ilə mümkünsüzdür.

Cədvəl 3. Azərbaycan, Türkiyə,Rusiya, Qazağıstan və İran Universitetlərinin beynəlxalq reytinqi

No	Reytinq	Türkiyə	Rusiya	İran	Qazağıstan	Azərbaycan
1	ARWU 500	1	2	1	0	0
2	THE 500	3	6	4	0	0
3	QS 500	3	11	4	3	0
4	ARWU 1000	8	9	10	0	0
5	THE 1000	11	16	36	1	0
6	QS 1500	25	48	7	21	3
5	THE 1500+	51	78	73	4	1

Mənbə. ARWU, THE və QS 2024 reytinqlərinə görə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, dünya səviyyəli universitetlərin yaradılması üçün üç əsas strategiyaya əməl oluna bilər:

-Hökumətlər bu potensiala malik olan az sayda universitetin dəstəklənməsi məsələsini nəzərdən keçirə bilər

-Hökumətlər mövcud bir sıra institutları dünya səviyyəli bir instituta (hibrid formul) uyğun bir sinergi formalaşdıraraq yeni bir universitetin meydana çıxarılması və ya rekonstruksiyasını təşviq edə bilər.

- Reytinqli Universitetlərin ölkəsində universitet filialı açmasına dəstək verərək buna nail ola bilər.

Dünya səviyyəli universitetlərin qurulmasına yönəltmək üçün aşağıdakı əsas suallara hökumətlər və qurumlar tərəfindən cavab verilməlidir:

• Ölkənin dünya səviyyəli universitetə nə üçün ehtiyacı var? Mövcud qurumların töhfəsi ilə müqayisədə iqtisadi əsaslandırma və gözlənilən əlavə dəyər nədir?

• Bu universitet üçün gözlənti nədir? Neçənci yer tutacaq?

• Dövlət səviyyəsində bir sərmayə olaraq neçə dünya səviyyəli universitet arzuolunan və əlverişlidir?

• Ölkə kontekstində hansı strategiya ən yaxşı iş görəcəkdir: mövcud institutların modernləşdirilməsi, mövcud institutların birləşdirilməsi və ya yeni qurumların yaradılması?

• Transformasiya necə maliyyələşdiriləcək? Dövlət büdcəsinə hansı pay düşməlidir? Özəl sektor hansı payı ödəməlidir? Hansı stimullar təklif olunmalıdır (məsələn, yer və bina ayırma və vergi güzəştləri)?

• Bu çevrilməni asanlaşdırmaq və uyğun idarəetmə təcrübələrini dəstəkləmək üçün hansı tənzimləmə tədbirləri həyata keçirilməlidir? Hansı səviyyədə muxtariyyət və cavabdehlik formaları uyğun olacaq?

• Bu müddətdə hökumətin rolu nə olacaq?

• Müəssisə ən yaxşı idarəçi heyəti necə qura bilər

• Tədris və tədqiqat işlərində hansı üstünlük əldə edəcəkdir?

• Hədəf tələbə kütləsi kimdir və onların sayı nə qədərdir?

• Universitetin beynəlmiləlləşdirmə məqsədlərinə necə nail olunacaqdır (müəllim, tələbə, proqram və s. ilə bağlı)?

• Uğur necə ölçüləcək? Hansı monitorinq sistemlərindən, nəticə göstəricilərindən və hesabatlılıq mexanizmlərindən istifadə ediləcək?

• Layihənin tərtibatı və planlaşdırılan institutun faktiki qurulması üçün investisiya xərcləri üçün ilkin investisiya tədqiqatlarının maliyyələşdirilməsinə maliyyə dəstəyi.

Xüsusi ali təhsilin inkişafına təkan verən müsbət tənzimləmə və təşviq bazası yaratmış ölkələrdə Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının (BMK) kreditləri və zəmanətləri, hədəf universitet və ya universitetlər müəyyənləşdirildiyi təqdirdə Dünya Bankı Qrupunun maliyyə dəstəyini tamamlamaq və ya dəyişdirmək üçün də istifadə edilə bilər. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı (PPP) olaraq qurula və ya dəyişdiriləbilər. Əlbəttə, bu variantları konkret ölkə vəziyyətlərinə uyğunlaşdırmaq vacibdir. Yüksək orta gəlirli ölkələrin belə bir maddi yardım istəməməsi ehtimalı azdır, lakin mütləq həm bilik brokeri, həm də beynəlxalq təcrübənin müşahidəçisi kimi Dünya Bankının müqayisəli üstünlüyünü əks etdirən məsləhət axtarır. Bu tövsiyə ödənişli bir xidmət əsasında verilə bilər.

4.Azərbaycanda ali təhsilin dünya səviyyəli universitet modelinə görə qurulması fəaliyyətləri.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci ildə imzaladığı sərəncam ilə təsdiq edilmiş "2007–2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı" nın da əsas məqsədi ölkədə rəqabət qabiliyyətli iqtisadi sistemin formalaşdırılması və davamlı inkişafın təmin edilməsi baxımından ölkənin müasir tələblərə cavab verən kadrlara ehtiyacının ödənilməsi, "qara qızılın insan kapitalına çevrilməsi" olmuşdur (1). Son illər Azərbaycan ali təhsil müəssisələrində yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanması məqsədilə bir çox layihələr həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli 13 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli inkişafı təmin edən, insan kapitalının inkişafını daim diqqətdə saxlayan, insan resurslarının yetişdirilməsi və idarə edilməsini gerçəkləşdirən müasir təhsil sisteminin başlıca məqsədlərini müəyyənləşdirmişdir. Bir neçə ölkənin nüfuzlu universitetlərinin Azərbaycanda filialları (M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin Bakı filialı, M.Seçenov adına I Moskva Dövlət Tibb Universitetinin Bakı filialı) açılmış, beynəlxalq ikili diplom proqramlarının (Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti Avstriyanın Krems Tətbiqi Elmlər Universiteti ilə, Bakı Ali Neft Məktəbi Böyük Britaniyanın Heriot-Vat Universiteti ilə, "ADA" Universiteti ABŞ-ın Miçiqan Dövlət Universiteti və Niderlandın Maastrixt Menecment Məktəbi ilə, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti Fransanın Strasburq Universiteti ilə "Birgə Azərbaycan–Fransız Universiteti (UFAZ)") həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. Dövlət Proqramı çərçivəsində Azərbaycan ali təhsil sisteminin məzmun və keyfiyyət göstəricilərinin müasirləşdirilməsi üçün ilkin mərhələdə 5 (beş) beynəlxalq ikili diplom proqramının təsis olunması və onların icrasına dair monitorinqin nəticələrinə uyğun olaraq layihənin davam etdirilməsi, bu məqsədlə nüfuzlu xarici tərəfdaş ali təhsil müəssisələrinin seçimi, xarici mütəxəssislərin cəlb olunması ilə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrində inzibati heyətin təlimi proqramlarının, elmi-pedaqoji (professor-müəllim heyəti, elmi işçilər) heyətin təlimi və tədris proqramlarının yenilənməsi, beynəlxalq ikili diplom proqramının maliyyələşdirilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur .Beynəlxalq ikili diplom proqramlarının həyata keçirildiyi Azərbaycan Respublikası ali təhsil müəssisələrinə əcnəbi professor-müəllim heyətini əmək fəaliyyətinə cəlb etməklə, ali təhsil sistemində aparılan islahatların sürətləndirilməsinə, həmin ali təhsil müəssisələrinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasına, idarəetmə və beynəlxalq əməkdaşlıq bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə, universitetlərin beynəlxalq reytinqinin yüksəlməsinə və elm-tədqiqat profilli təhsil müəssisələrinə çevrilməsinə nail olunmas nəzərdə tutulur. 2015-ci ildə Təhsil Nazirliyi ilə dünyanın ən böyük elektron elmi-analitik informasiya bazası olan "Clarivate Analytics"

(əvvəlki adı "Thomson Reuters") şirkəti arasında əməkdaşlıq sazişi imzalandığını xatırladan təhsil naziri qeyd edib ki, nəticədə Azərbaycanın elm və ali təhsil müəssisəsi "Web of Science®" elmi platformasına çıxış əldə edib. "Clarivate Analytics" ilə əməkdaşlığın artıq müsbət nəticələr vermişdir, belə ki son 5 ildə Azərbaycan alimlərinin impakt faktorlu jurnallarda çap olunmuş məqalələrinin ölkə üzrə ümumi sayı 30-40 faiz artıb, ali təhsil müəssisələri üzrə müvafiq göstərici 60 faiz təşkil edib. "Web of Science®" elmi bazasında 2017-2022 ci illərdə Azərbaycanlı alimlərin hər il minə yaxın elmi tədqiqatı nəşr olunur ki, bu da son yüz ildə Azərbaycan üzrə publikasiya sayında rekord göstəricidir "Web of Science®" bazasına daxil olan məqalələrin artım dinamikasına görə Azərbaycan son 5 ildir ki Cənubi Qafqaz ölkələri arasında davamlı olaraq 1-ci yerdə qərarlaşıb. 2015-ci ildə Azərbaycandan cəmi 2 jurnal "Web of Science®" bazasında indeksləşdirmişdisə, 2023-ci ildə bu göstərici 8-ə, Scopus üzrə isə 13-ə çatıb. Eyni zamanda başda UNEC, ADA Universiteti, BMU olmaqla bir çox aparıcı universitetlər əmək haqqı sistemində tədqiqatlarının əhəmiyyətli hala gətirilməsi addımları bu prosesə müsbət təsir göstərəcəkdir. Bunda başqa bəzi universitetlərə public hüquqi şəxs status verilərək maliyyə sərbəstliyi verilməsi, dövlətin sifarişli təhsil yolu ilə universitet seçimini tələbələrin ixtiyarına buraxması və digər addımlar rəqabətqabliliyyəti artırmaqdadır

NƏTICƏ

İnkişaf etmiş ölkələrdə və federal sistemlərdə, regional və ya local icra hakimiyyəti ali təhsil sisteminin qurulmasında oynadığı aktiv rolunu əyani şəkildə görmək mümkündür. Tədqiqat universitetləri ilə bölgə iqtisadiyyatı arasında əlaqələrin gücləndirilməsinin bir çox müsbət təcrübəsi vardır. Özəl sektorun dünya səviyyəli universitetlərin inkişafını dəstəkləməkdə tamamlayıcı rolu da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Sinqapur və Hong Kong, Çində olduğu kimi, özəl sektorunun, ən yaxşı universitetlərə dəstək mexanizmini formalaşdıraraq ali təhsilə töhfələr verilə bilər. Potensial maliyyələşdirmədən əlavə, özəl sektorun rəhbərlərinin yeni qurumun idarə heyətində fəal iştirakı onun inkişafını idarə etmək üçün vacibdir. Özəl sektorun töhfəsi müvafiq proqramların seçilməsinə, müvafiq tədris proqramlarının tərtib edilməsinə və yeni qurumun tətbiq olunan tədqiqat gündəliyinə tam uyğunlaşdırılmasına təminat vermək üçün yaxın əlaqə forması da götürə bilər.

Başda qeyd edildiyi kimi, xarici professor və tədqiqatçı cəlb etmək qabiliyyəti də mükəmməlliyin vacibliyini və xarakterikliyini göstərir. Universitetlər digər ölkələrin ən yaxşı alimlərini işə qəbul etmək üçün yaxşı əmək haqqı və məişət şərtləri daxil olmaqla müxtəlif stimul təklif edə bilməlidirlər. Bu istedadlı şəxslər mövcud şöbələrin təkmilləşdirilməsinə və ya rəqabət üstünlüyünün yeni sahələrində magistr proqramları və tədqiqat mərkəzlərinin yaradılmasına kömək edə bilər. Məsələn, Birləşmiş Krallıqda 2016-2017-ci ildə fəaliyyət göstərən elmi işçilərin 20-25 faizi xarici ölkə vətəndaşlarıdır (Universities UK 2018). Xarici fakültələrə tam zamanlı olaraq cəlb etmək çətin olduğu hallarda, universitetlər müvəqqəti olaraq xarici aparıcı alimləri cəlb etməklə başlaya bilər. Xarici alimlərin töhfəsini asanlaşdırmaq üçün bir sıra dünya səviyyəsində çalışan universitetlər sənaye ölkələrinin ən yaxşı universitetləri ilə səmərəli tərəfdaşlıq əlaqələri yaratdıla bilər. Son illərdə dünya səviyyəli bir universitet olan Sinqapur Milli Universiteti, Avstraliya Milli Universiteti aparıcı universitetlərdən Duke Universiteti, Hollandiyadakı Eindhoven Texnologiya Universiteti, Harvard Universiteti, Johns Hopkins Universiteti, MIT və digər qabaqcıl universitetlər ilə ilə strateji əməkdaşlıqlardan çox fayda əldə etmişdirlər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 16 noyabr tarixli 3587 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı"na uyğun olaraq, işğaldan azad olunmuş ərazilərin yenidən qurulması, dayanıqlı inkişafı və həmin ərazilərdə yüksək həyat səviyyəsinin təminatı üçün genişmiqyaslı bərpa-quruculuq işləri həyata keçirilir. (https://edu.gov.az/az/esas-senedler/qarabag-universitetinin-yaradilmasi-haqqinda-azerbaycan-respublikasi-prezidentinin-serencami)

Əhalinin dayanıqlı məskunlaşması və ərazilərin iqtisadi fəaliyyətə reinteqrasiyası istiqamətində müəyyənləşdirilmiş hədəflərin reallaşdırılmasında nəzərdə tutulan müasir yanaşmalar, o cümlədən qabaqcıl standartların, yüksək texnologiyaların tətbiqi və hər bir rayonun ixtisaslaşma sahəsinə müvafiq inkişafı yüksəkixtisaslı kadrların cəlb edilməsini şərtləndirir.

Qarabağ regionunda ali təhsil ənənəsi tarixən mövcud olmuşdur. Burada ilk ali təhsil ocağı 1969-cu ildə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filialı kimi qurulmuş, 1973-cü ildən 1988-ci ilədək ali təhsil müəssisəsi kimi fəaliyyət göstərmiş, ərazilərimizin işğalı dövründə isə fəaliyyətini dayandırmışdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi potensialı, aparılan bərpa-quruculuq işləri, eləcə də əmək bazarının tələbləri regionda yüksəkixtisaslı kadrların hazırlığını həyata keçirən ali təhsil müəssisəsinin təşkili zərurətini meydana çıxarmışdır.

Sahibkar Universitet modelinin inkişaf etdirilməsi

Sahibkar Universitet Konsepsiyasının əsas fəlsəfəsi: sahibkarlıq mədəniyyəti, innovasiya və texnologiyaların transferi ilə birləşdirilməsi

Əsas üstün məqamlar

- Fəaliyyətin təmin olunması üçün əlavə maliyyə resurslarının cəlb olunmasına imkanların yaranması
- İnnovativ öyrənmə metodlarını inkişaf etdirmək və onun məzmununu zənginləşdirmək imkanlarının mövcudluğu
- Universitet tədqiqatlarının nəticələrinin tətbiq olunduğu biznes cəmiyyəti ilə daim sıx təmasın yaranma imkanları

Universitetlərin Ənənəvi vəzifələri

- Tədris vəaliyyəti: - yeni tədris fənnlərinin müəyyən edilməsi, innovativ öyrətmə metodlarının inkişaf etdirilməsi
- Elmi-tədqiqat fəaliyyəti: - yeni biliklərin generasiysı; fərdi fəaliyyətdən multidissiplinar komanda fəaliyyətinə keçid

Universitetlərin müasir dövrdəki yeni vəzifələri:

- Universitetdə alınan elmi-tədqiqat nəticələrinin kommersiyalaşdırılması imkanları: - patent fəaliyyəti, lisenziyalaşdırma, kiçik innovasiya kompaniyalarının yaradılması və s.
- Gənclərin təhsil və tədqiqat fəaliyyətinin stimullaşdırlması, təşviq edilməsi, kütləviləşdirilməsi: strtap ekosistemin yaradılması

Bilik paylaşımı

- Tələbələrin, gənc tədqiqatçıların daim ideyalarla çıxış etmələri və onların real həyata tətbiqi üçün lazımi işlək platformanın stimullaşdırılması.
- Tədqiqatların yerinə yetirilməsi üçün universitetdaxili inteqrasiyanın yaradılması.
- Elmi-tədqiqat işlərinin kommersiyalaşdırılması istiqamətində lazımi maarifləndirici və öyrədici kursların təşkil edilməsi
- İdeyadan biznesə İ2B modelinin daim təşviq olunması, bu istiqamətdə mentorluq xidmətinin inkişaf etdirilməsi
- Texniki ali məkəblərdə Öyrən-Yoxla-Düzəlt Atelye modelinin inkişaf etdirilməsi

Universitet sənaye işbirliyi

- Tədris proqramları və elmi tədqiqatların istiqamətləri daim dəyişən sənaye sahələrinin tələblərinə, mühəndis təhsili sahəsindəki qlobal meyllərə uyğunlaşdırılması zəruridir
- Özəl və dövlət müəssisələri, xüsusilə kiçik və orta biznes subyektləri ilə işgüzar əlaqələri gücləndirilməli və ortaq işlərin həyata keçirilməsi arzuolunan səviyyəyə qaldırılmalıdır
- Mühəndislərin fərdi bilik v ə bacarıqlarının peşəkar şəkildə inkişafını ehtiva edən və mühəndis hazırlığında "CDİO" ("Məzmun – Layihə – İşləmə – Tətbiq") yanaşmasının gücləndirilməsinə ehtiyac
- Texnoloji transfer fəaliyyətinin müasir dövrün tələblərinə uyğun qurulması

Cari vacib fəaliyyətlər

- Magistr və doktorluq dissertasiya mövzularının sənaye əhəmiyyətli, layihə əsasında və komanda işi formatında yerinə yetirilməsinin təmin olunması
- Tədqiqat işlərinin sənayenin, əmək bazarının tələblərinə uyğun aparılması və vahid platformada təşkili
- Regionların sosial-iqtisadi inkişafında universitetlərin aparıcı rolunun artırılması
- Tədqiqatlarda Rəqəmsal və İT texnologiyalarının tətbiqi üçün işlək platformanın yaradılması
- Universitetlərarası klasterləşmə, birgə araşdırma və layihə qruplarının birgə çalışmasının təşkili
- Professor-müəllim heyətinin beynəlxalq indeksli jurnallarda nəşr imkanlarının artırılması üçün lazımi xidmətlərin, jurnalların tələblərinə uyğun təlimlərin təşkili
- Startap hərəkatının təşkili üçün innovativ ideyaların toplanması sisteminin yaradılması
- Universitetlərarası real tədqiqatların nəticələrinin müzakirəsi

- Beynəlxalq, regional və ölkədaxili qrant layihələrində iştiraketmənin artırılması üçün təlimlərin təşkili və təşviqat işinin gücləndirilməsi
- Professor-müəllim heyətinin fəaliyyəti üçün stimullaşdırıcı mexanizmlərin tətbiqinin həyata keçirilməsi.

ƏDƏBIYYAT SIYAHISI

1.2019–2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı
2. Salmi, J. (2009) The challenge of establishing world class universities. The World Bank. 2009.
3. Academic Ranking of World Universities (ARWU) http://www.shanghairanking.com/
4. Times Higher Education, World University Rankings 2023
https://www.timeshighereducation.com/content/world-university-rankings
5. QS World University Rankings 2023 https://www.topuniversities.com/university-rankings
6.https://edu.gov.az/az/esas-senedler/qarabag-universitetinin-yaradilmasi-haqqinda-azerbaycan-respublikasi-prezidentinin-serencami

SCIENTIFIC RESEARCH INDICATORS OF STATE-ECONOMY RELATIONS: THE ACCUMULATION REGIMES

MANAF, BAGIR-ZADEH
Baku Engineering University
Faculty of Economics and Management/Department of Public Administration
mbagirzadeh@beu.edu.az
mbagirzadeh@yahoo.com
BAKU, AZERBAIJAN

ABSTRACT

The aim of the article is to make determinations that will help to select the necessary indicators when conducting scientific research on state and economic relations. Many researchers ignore the historical evolution of economic relations. The use of economic determinations and indicators from the agricultural society in the researches for the industrial society may lead to invalid results. Likewise, the indicators in the industrial society and the indicators in the post-industrial society are different. The different roles of the state at different stages of history reveal various aspects of state and economic relations. The analysis of approaches that focus on the role of the state and the dynamics of economic relations is the main methodology used in this article. In this framework, concepts such as Fordism and post-Fordism, Keynesianism, post-industrialism, accumulation regime, regulation approach, neo-liberal policy will be used to determine the indicators of state and economic relations.

KEY WORDS: Mode of Regulation-1, Post Fordism-2, Research Indicator-3

XÜLASƏ

Məqalənin məqsədi dövlət və iqtisadiyyat münasibətlərinə dair elmi tədqiqatlar aparılarkən zəruri göstəricilərin seçilməsinə kömək edəcək müəyyənləşmələrin aparılmasıdır. Bir çox tədqiqatçılar iqtisadi münasibətlərin tarixi təkamülünü gözardı edirlər. Sənaye iqtisadiyyatı üçün aparılan tədqiqatlarda kənd təsərrüfatı cəmiyyətinin iqtisadi təyinatlarından və göstəricilərindən istifadə edilməsi etibarsız nəticələrə səbəb ola bilər. Eynilə sənaye iqtisadiyyatı göstəriciləri və post sənaye iqtisadiyyatı göstəriciləri fərqlidir. Tarixin müxtəlif mərhələlərində dövlətin müxtəlif rolları, dövlət və iqtisadi münasibətlərinin çeşidli aspektlərini ortaya qoyur. Dövlətin roluna və iqtisadi münasibətlərin

dinamikasına diqqət yetirən yanaşmaların təhlili bu məqalədə istifadə olunan əsas metodologiyadır. Bu çərçivədə dövlət və iqtisadi münasibətlərin göstəricilərini müəyyən etmək üçün fordizm və post-fordizm, keynsçilik, post-sənayeçilik, yığım rejimi, tənzimləmə yanaşması, neoliberal siyasət kimi anlayışlardan istifadə olunacaq.

AÇAR SÖZLƏR: Yığım Şəkli-1, Post Fordism-2, Tətqiqat Göstəriciləri-3

INTRODUCTION

Henry Ford invented the assembly line based organization model to enable mass production. This concept of production also influenced the social, economic, political and managerial system of social structure. It is for this reason that the ideology of capitalism that characterized the 1910s-1970s of mass production and mass consumption, defining the theories of management (administration) and attitudes towards labor, was called Fordism (Valli, 2018). The economic stagnation that occurred in the 1970s was seen by the French school of regulation as the next crisis and stage of capitalism. It sought to capture the main features of the present regime associated with the crisis. The analysis thus established that there are no immutable laws of the economy and the capitalist system is moving to a new post-Fordist stage (Murray, 1989). A major role in the development of the post-Fordist approach was played by the events of the so-called "Third Italy" in Italy at that time. "First Italy" - the regions where mass production is carried out, "second Italy" - the underdeveloped southern region of the country. On the other hand, the "third Italy" are regions in the country that are based on innovation and where new forms of production and organization are introduced (Bianchini, 1991).

The "school of regulation" (French: l'école de la régulation), in which French economists attempted to explain the process of capitalism's historical development, combined the crisis waves of Kondrayatevian capitalism with Schumpeter's approach, with the result that Fordism and post-Fordism became associated with a mode of accumulation and a mode of regulation.Turning to the school of regulation in the article, the analysis of the social, political and institutional relations between the form of production and the role of the state became even more spectacular.

Fordian and post-Fordian forms of production is not just a concept related to industrial engineering, but also encompasses issues such as organization, social relations, social structure, the role of the state, and the mode of regulation according to current economic conditions. Similar to private organizations engaged in economic activities in the country, there is a tendency for public institutions to adopt a model of organization consistent with the existing social structure. Azerbaijan has undertaken many administrative reforms within public administration in recent years. These reforms include many innovations such as privatization, counter-centralization, granting new legal statuses, restructuring, governance, accountability, transparency, digitalization, and meeting the needs of citizens. Ignoring the principled reasons for implementing these innovations can lead to a large number of obstacles and undesirable consequences in practical implementation. The article outlined the basic principles of Fordism and Post-Fordism, explaining the stages of economic development. The role of the state was analyzed for each form of production. In order to better understand the factors affecting the role of the state, new, currently relevant indicators of the relationship between the state and the economy, assessed under the modes of regulation and accumulation regimes, were identified. As a result, the main indicators showing the relationship between the state and the economy were identified.

FORDIST RELATIONS BETWEEN THE STATE AND THE ECONOMY

Fordism can be seen as one of the stages in the development of capitalism. Each stage had its own characteristics of production and consumption, as fordisim. Characterized by mass production and mass consumption, fordism put forward a special model of organization according to the current situation. This model of organization was formulated by henry ford in accordance with the construction of assembly line for mass production of automobiles. According to ford, the implementation of the organization model based on mass production led to wider results, opened the way to mass consumption, a specific employment system was formed, and a new social structure was formed.

Ford was not only concerned with production, but through the high wages he gave to workers, he was also concerned with controlling the implementation of consumption in accordance with proper family life and moral values. Thus, he believed that a Fordist system that would guide both production

and consumption could guide the economy. Thus, in the dates when Keynesian macroeconomic policies were relevant, it can be seen that countries with high fordist production had welfare state policies (Harvey, 2012). Remaining relevant in different contexts, Fordism maintained its existence as the main model of organization in the world between 1945 and 1970.

Fordian organization, which ensures standard mass production of products, aims at the growth of the wage class as consumers, building the workforce both at the workplace and at home (Sakli, 2007). In this context, the following main characteristics of Fordism and the accumulation regime can be briefly mentioned:

1. Mass production and consumption,
7. High standardization of products,
8. Inflexible (inelastic) production process,
9. New technologies are used in the organization of work,
10. Assumes use of semi-educated labor force for routine work,
11. Keynesian economic policies and market regulation,
12. It is critical to other sectors and dominates value addition,
13. Has a strong tendency towards redirection and integration,
14. It is a method of lifestyle regulation (Eraydin, 1992:15).

The Fordian stage of capitalism was a stage in which important royalties were obtained for the working class, from social security to financial fees (Sadioğlu & Altay, 2020). According to Gramsci, Americanism and Fordism produced a new type of people and workers. According to him, the absence of feudal structures and actors in American society, such as non-productive landowners, institutionalized religious figures, did not prevent the development of the bourgeoisie. For this reason, he was ahead of Europe in introducing Fordist organization in business life (Quentin & Geoffrey, 2020).

Bob Jessop explains Fordism on four different levels:

1. Capitalist labor process: by using highly organized, Taylorist production methods designed for higher level production, production can be increased and workers can be fully utilized.

2. Accumulation regime: fordism, a macroeconomic regime that ensures expanded reproduction, involves a growth cycle based on mass production and mass consumption. Many studies suggest that the Fordian regime and its reproduction were autocentric, that is, the capital cycle was limited primarily by national boundaries.

3. Social form of economic regulation: fordism can also be seen as a social method of economic regulation, a set of norms, institutions, organizational forms, social networks and behaviors that support and "guide" the fordian regime of accumulation and promote the coherence of decentralized economic decisions.

4- The "general method" of "socialization": that is, Fordism, seen as an example of institutional integration and social integration, is the advancement of social relations towards an ever larger mass. The organization of social life increasingly consists of the vast majority of the population depending from cradle to grave on personal or social wages to meet their needs (Jessob, 1992).

The specific forms of political life associated with Fordism are somewhat far removed from its economic logic. State intervention through economic and social planning and increased administrative powers, as well as the increasing role of the local state in collective consumption and social welfare, was reorganized to facilitate the Fordist mode of regulation.

The economic crisis of 1929 triggered a major transformation in both theory and practice through Keynes' new paradigm and at the same time as the emergence of the welfare state. Despite significant ideological damage during this period, the Fordist regime of accumulation did not undergo radical changes. The Fordist regime of accumulation coexisted with the concept of the welfare state. The welfare state is known to be based on a comprehensive agreement between business (corporations), organized labor (unions), and the state, and therefore represents a political process as well as economic regulation. In this direction, in the theory and practice of the welfare state, the Fordist regime of accumulation could also ensure reproduction.

The main feature of the state in the Fordian era is the practices of the welfare state and the policies of Keynesian economics, which forms a cadre regime consisting of Weberian bureaucracy and status bureaucrat. According to the welfare state, the market economy alone cannot be fair in the

allocation of resources and state intervention is necessary for economic development. The most important function of the state in this period was to create a minimum standard of living for workers under the auspices of extensive social security and to protect them from economic and social risks (Gul, 2004:147). And Keynesianism raised the socio-economic product of the state to the highest level. Ensuring the rational utilization of resources and regulating the distribution of income became the main function of the state. According to Weberian bureaucracy, the civil servant is professionally trained and hired according to the career system. The hierarchical structure of Weberian concept is organized formally rather than in the form of personal relationships. Similarly, capitalist fordist is the impersonality of the relationship between investor and worker, as in the organization of a factory. in bureaucracy this is also true.

The crisis of 1929 and World War II were some of the factors that shaped and supported the Fordist state. The economic crisis led to the adoption of Keynes' view of the place of the state in the economy. Thus, the role and productivity of the state in the economy was increased, policies were pursued to ensure full employment, meeting the demand in the market through government spending. After the Second World War, there was a need for state initiative to remove rubble and rebuild infrastructure. This in turn led to the state taking more space in the economy to restructure infrastructure.

With the emergence of the state in the role of production with its increased participation in the economy and its growing influence in economic and social life, public administration adopted a Fordist approach. The Fordist state played a greater role in the reproduction of labor by providing greater guarantees to the working class through the concept of social security. Through its facilities in health, education and housing, it promoted the welfare of the working class and ensured the smooth running of the labor sector. In regulating the Fordist regime of accumulation, the state became an integral part of reproduction.

In Fordism, the formation and maintenance of a social structure suitable for mass production influenced public policy. Fordist state governance consists in implementing these policies as a one-centered system. Simon Clark views the Fordist state as a form of socialization of Fordist production, seeing it as a structure that allows people in society to adapt to this regime of accumulation (Clarke, 1991). That is, the formation of the state was accomplished by providing a Fordist regime of accumulation. The Fordist regime of accumulation shaped the civil service system (cadre mode), in which there is job security, hierarchy based on objective criteria, and management based on rationality. The legislated status of the official, his authority, his products and the personnel regime based on his protection led to the emergence of a bureaucratic class, Sanctified and unquestioned, which used the budget at will for a long time.

POST-FORDIST STATE-ECONOMY RELATIONS

From the mid-1960s onwards, a discussion of the problems that arose about the inadequacies of the Fordist regime began. David Harvey, in the title of his paper " From Fordism to Flexible Accumulation" linked the cause of all the shortcomings to "rigidity" (Harvey, 2020). Tightly regulated labor and investment relations, increased international competition, market appeasement, and declining productivity led to capitalism's transition to a new regime of accumulation-post-Fordism. Post-Fordism predicts the transition of companies to a flexible organizational model, the implementation of a policy of softening in their state, especially in labor and financial relations.

The reasons for the rise of post-Fordism related to the crisis of Fordism can be summarized as follows:

1. Difficulties in adapting to the market: inability to adapt to changes in the balance of supply and demand. Ford's realization of mass production is to create difficulties in adapting to changes in the balance of supply and demand.

2. Lack of product variety: inability to provide production according to the different wishes of the consumer.

3. Production in small quantities: since Fordism took standardized production as its basis, its organizational capacity was insufficient to ensure the production of small quantities of products.

4. Slowness of the production process: the vertical hierarchical structure of Fordian organizations greatly slowed down the implementation of changes in the production process.

Horizontal structuring of the organization speeds up decision making and increases the speed of the production process.

5. Rigidity of work and labor: due to changing product mix and number of employees, there has been a need for an employee to perform more than one function. This is possible while ensuring flexibility in the organizational structure and assignment of employees in accordance with the changing objectives of the organization.

The changes in many areas brought about by the economic crisis of the 1970s occurred in parallel with the transition from Fordism to post-Fordism. This transition explains a new stage in the development of capitalism, the industrial revolution, a period when a new mode of accumulation and mode of regulation began. The regulatory approach, which tries to explain the pattern of change in the new stage, has attempted to combine several theories.

The Regulatory Approach

The reason for the emergence of the regulatory approach is related to the French economists' search for answers to questions related to the economic crisis after 1973. "How to ensure long-term economic order?", "How to ensure a new economic order?", "What are the main causes of economic crises?" questions such as the examples covered by the regulatory approach. Of course, from the perspective of political economy, the regulatory approach, which takes into account the different answers to these questions, has been attempted to be analyzed, covering a variety of theories (Mesut, 2011). These include the neoclassical approach to economic balance without an institutional framework, the imbalance theory which argues that there is no balance of supply and demand, the world system theory and the monopolistic investment approach (monopoly capital), (Baran, 1966) flexible specialization, and the techno-economic approach which includes many theories such as creative destruction.

The formation of an industrial society has brought about labour-related changes based mainly on capital accumulation. For this reason, one of the basic concepts of the regulation school is the "regime of accumulation" (Tickell & Peck, 1995). A regime of accumulation is the type of production and consumption of goods and services that are bought and sold. The accumulation regime includes production and labour standards, principles of income distribution, types of demand and standards of consumption in the market, rules of joint management of industry and trade, forms and relationships of changes between branches of the economy (Sakli, 2013). According to the School of Regulation, the industrial economy is based on capital accumulation. The analysis of capital accumulation gave rise to the analysis of dynamics of development of capitalist economy.

According to the regulatory approach, the state chooses the form of market or interventionist regulation at different stages of economic development to ensure capital accumulation. These rules, adopted by the state at various stages, have led to further growth and global scale of investment. As an example, in the early stages of industrialization, the state separated serfs from the land and encouraged them to work in factories.

Accumulation as a process of adding productive capital to the invested capital is closely linked to capitalism and its dynamics. Over the past three centuries, we have witnessed various accumulations of capital. This set has three main regimes: extensive, intensive and flexible. As the technology was not yet fully developed in an extensive accumulation mode, the excess cost was increased by extending staff time. The state regulated the legal framework for economic activity, with minimal interference in economic and social life. The living conditions of the working class were determined by the market. In general, investment expanded into new areas of activity in the regime of extensive accumulation. However, in an intensive accumulation regime, existing capitalist activities are reorganized and accumulated to increase the relative share of excess value (Jessop, 1990). The Fordist type of production organization remained stable until the 1970s with monopolistic regulation and an intensive accumulation regime.

Unlike the extensive accumulation regime, the technology was actively used in intensive accumulation regime. The mode of regulation of the intensive accumulation regime, relevant in the Ford production organization, included mass marketing, monopolistic competition and active state intervention. Management of working conditions is organized in accordance with mass marketing. Thus, staff salaries were adjusted in line with price changes to remain stable (Lipietz, 1987:34). Capitalism was organized in a intensive accumulative regime in accordance with the idiom of "job and

employment security for all" and "opportunity for consumption for all". The intensive accumulation regime, regarded as the epoch of Fordysm, is based on a special labor process and the production of semi-automatic assembly line.

Forditism improved the mechanization of the labor process, reinforced the distinction between intellectual and manual labor. Control over the speed of workers Fordist production system completely passed to managers. The main reason why Forditism has been unable to increase productivity since the 1960s has been the excessive division of labour that has impeded productivity growth and that the production system has gradually lost its flexibility (Aglietta, 1987:55). Thus, low growth in the economic system and crises such as high unemployment, inflation, market inactivity have led to a new accumulation regime and a form of regulation.

The new organisation of production of capitalism, called post-Fordism, is characterised by the concepts of 'flexible specialisation' and 'flexible accumulation'. The changes in the organisation of post-Fordist production under the flexible accumulation regime can be noted as follows:

1. Widespread use of information and communication technologies in the organisation of labour and production,
2. Industrialisation of the service sector on the basis of new information and communication technologies,
3. Industrialisation of agriculture and its decreasing contribution to national income,
4. The impact of sorting productivity and income of the population on consumption,
5. Based on the breakdown of labour relations with wages; it is the pluralisation and individualisation of lifestyles (Jossep, 1997:77).

The form of regulation reformulates social relations with institutional structures in accordance with the existing regime of accumulation. Here the state, encompassing the most important form of regulation, carries the function of resolving conflicts arising in different spheres. Post-Fordist form of global monopolistic regulation, explaining the role of the state in the new stage, its changes are expressed as follows:

1. New links in sectoral and industry integration on the basis of advanced production technologies; intensification of international processes in the relationship between industrial and financial capital,
2. Institutional fragmentation and decline in the social security system,
3. heterogeneity of labour relations and weakening of trade unions under the influence of mass unemployment,
4. The emergence of new forms of companies, especially in the technology sector (Jossep, 1997:78-79).

In post-Fordism, neo-liberal policies form the basis of the regulatory form of the flexible accumulation regime that has replaced the intensive accumulation regime. A neo-liberal and market-oriented mode of regulation is found in the concept of the welfare state and the retreat of the state in social policy. Thus, in the form of global monopolistic (flexible) regulation prevailing in post-Fordism, liberalization policies have begun to provide new investment opportunities. The concept of «laissez-faire» and «laissez-passer» again began to dominate the market (Dereli, 2003:124). Neo-liberal policies had been pursued in parallel with globalization, flexible accumulation had limited state intervention in economic and social life and had begun the process of downsizing the state (Heintz, 2021:13).

So, in the post-Fordist period, mass production was shifted to a variety of production based on consumer preferences, production became more flexible through the use of new information technologies, Organization of labor and labor processes became morefree, and automation and robotization of production became morefree. Industrial production was ensured. Under the post-Fordist regime of flexible accumulation, production and employment developed against neo-liberal labor. Public policies that ensure freedom of capital have been strengthened. The effects of post-Fordism on the role of the state include: downsizing of the state, privatization, reduction of the public sector’s share of production, restriction of new jobs in public institutions, decentralization and management.

CONCLUSION

From the analysis of the literature conducted within the framework of the article, it is clear that analysing any economic relationship requires a special approach both from a historical perspective and from the point of view of the existing social structure. There is no point in analysing economic relations with the help of a single theory or a generally accepted universal approach. The school of regulation, which absorbed a variety of theories and approaches, tried to identify what factors were realised in the historical development of state-economy relations. As a result, it was concluded that the regulatory mode provides for different collection regimes. The role of the state is closely related to the regulatory mode. As the main indicator in analysing state-economic (sectoral) relations, it is advisable to use concepts covering collection regimes and forms of regulation.

For example, the main indicators of economies with a post-Fordist organisation of production include: low and flexible production, product diversity, demand-driven production (goods on demand), and consumer diversity. This post-Fordist global monopolistic form of regulation establishes valid indicators that encompass the relationship with the state and the economy. These indicators include: state deregulation/re-regulation, flexibility, unbundling or individualisation, local or firm negotiations, privatisation of collective needs and social welfare, international instability, counter-centralisation; Increased competition between regions and cities, the emergence of the concept of the 'entrepreneurial' state, neoliberal policies and governance can be linked.

Under the influence of the post-Fordist organisation of production, the concept of quality improvement in the private sector has moved from the private sector to the public sector as a 'new public management' approach. The post-Fordist organisation of governance has created a new concept of governance in the public sector. This concept, which emerged as a liberalisation of public management, has been conceptualised as 'New Public Management'. Many values (efficiency, quality, effectiveness, efficiency, transparency, customer satisfaction) are believed to emerge from this conception.

REFERENCES

1. Aglietta, M. (1987), A Theory of Capitalist Regulation: The US Experience, Londra: NLB.
2. Baran, Paul A.; Paul M. Sweezy (1966). Monopoly Capital. New York: Monthly Review Press.
3. Bianchini, F. (1991). The Third Italy: Model or myth? Ekistics, 58(350/351), 336–345. http://www.jstor.org/stable/43646779
4. Clarke, S. (1991). The state debate. In The state debate, London: Palgrave Macmillan UK. pp. 1-69.
5. DERELİ, S. (2023). Birikim Rejimleri Perspektifinden ILO'nun İşe Aracılık Faaliyetlerine Yaklaşımında Yaşanan Dönüşüm. Management and Political Sciences Review, 5(1),
6. 119-139.
7. Eraydın, A. (1992). Post-fordizm ve değişen mekansal öncelikler. ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını, Ankara.
8. Gül S.S. (2004). Sosyal Devlet Bitti, Yaşasın Piyasa!. İstanbul: Etik Yayınları, 1.Baskı.
9. Harvey D. (2012). Postmodernliğin Durumu. İstanbul: Metis Yayınları 6.baskı. pp.147-148
10. Harvey, D. (2020). The condition of postmodernity. In The New social theory reader (pp. 235-242). Routledge.
11. Heintz, J., Lund, F. (2012). Welfare regimes and social policy: a review of the role of labour and employment. Gender and Development Paper No. 17.
12. Jessop, B. (1990), "Regulation Theories in Retrospect and Prospect", Economy and Society (19)0 153-216.
13. Jessop, Bob. (1992). Fordism and post- Fordism: A critical reformulation. Pathways to industrialization and regional development, London: Routledge, pp 46-69.
14. Josef Esser and Joachim Hirsch, (1997) The Crisis of Fordism and the Dimentions of a Post-Fordist Regional and Urban Sructure, Post Fordism A Reader, (Ed. Ash Amir), Blackwell, Oxford UK,.
15. Quentin Hoare and Geoffrey Nowell Smith (1971). Selections from the prison notebooks. Gramsci, A., ElecBook, London, pp 558-620.
16. Lipietz, A. (1987). Mirages and miracles the crises of global Fordism. London: Verso.
17. Mesut, S. E. R. T. (2011). Düzenleme'nin seyri. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11(2), 64-78.
18. Murray, R. (1989). Fordism and post-Fordism. New times: The changing face of politics in the 1990, 38-53.
19. SADİOĞLU, U., & Altay, S. (2020). Post-Fordizm ve Kamu Yönetimine Yansımaları, Sosyoekonomi, 28 (45), 327-352.
20. SAKLI, A. R. (2007). Kapitalist gelişim sürecinde fordizm ve post-fordizm. Ankara, http://www. sakli. info/Fordizm. pdf, Erişim Tarihi, 26, 2008.
21. SAKLI, A. R. (2013). Fordizm'den esnek üretim rejimine dönüşümün kamu yönetimi üzerindeki etkileri. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 12(44), 107-131.

22. Tickell, A., & Peck, J. A. (1995). Social regulation after Fordism: regulation theory, neo-liberalism and the global-local nexus. Economy and Society, 24(3), 357-386.
23. Valli, V., & Valli, V. (2018). Return and crisis of the fordist model of development. The American Economy from Roosevelt to Trump, 31-43.

LEGAL REGULATION OF COOPERATION OF STATES ON COMBATING CLIMATE CHANGE

Olga Matiushyna
PhD student (2nd year), international law
Educational and Scientific Institute of International Relations KNUTSH
The Department of International Law
aspirant_office@ukr.net
Kyiv, Ukraine

Summary

This scientific article analyzes international legal regulation of activities related to climate change as a priority in the context of fighting with global warming. The purpose of research is to investigate and to compare the legal mechanisms for regulating activities that negatively affect climate change by the European Union countries and partners that have signed and implemented the Paris Agreement into national legislation, developing internal legislative mechanisms and relevant action plans to address global warming and achieve carbon neutrality. Scientific novelty of the expected results presents an analysis of the implementation of the Paris Agreement by its parties in a view with synchronizing and streamlining the international legal framework in the field of climate policy like a basic condition for reaching fair compromises to achieve global climate goals. Improving of the legal mechanism for regulating activities that have a negative impact on climate change is a challenge for the international community today. At the same time the question of developing a procedure for compensation for the volumes of greenhouse gases caused by the armed conflicts remains open.

KEYWORDS: international law, climate policy, UN Framework Convention on Climate Change, Paris Agreement

INTRODUCTION

The international community has initiated the issue of climate change on the agenda, in particular the discussion of the national contribution and the signatory countries of the Paris Agreement in the fight against global warming and climate change, as well as the specific action plan of each participating country to achieve carbon neutrality, since the anthropogenic influence on the warming of the climate system of the Earth has been evident and as more people provoke "failures" in climate as higher risk of occurrence of omnipresent and irreversible consequences.

Improving of the legal mechanism for regulating activities that adversely affect climate change and addressing global warming is a challenge for the international community today. Regulatory and legal analysis of the climate legislation of the countries participating in the Paris Agreement and specifying the legal gaps in the international environmental law are essential for overcoming disunity of the international community in view of looking for more progressive and effective collective mechanisms of achieving global climate goals.

Considering specified predications above the author of the research work carried out to achieve the set goal to disclose the main tasks, principles and challenges of current global climate policy in legal field.

RESEARCH METHOD

The author used several research methods, which were determined by the purpose of this article. In order to achieve objectivity, the author used analysis and synthesis, as well as general legal methods, such as the comparative legal method and the method of legal interpretation. To substantiate the conclusions, the author relied on the provisions of the general theory of law and international law practice. In addition, to achieve this goal, the author proposes to study the following international documents, such as the United Nations Framework Convention on Climate Change, the Kyoto Protocol, the Paris Agreement, the European Climate Law, other official documents of the European Union and the Rome Statute of the International Criminal Court.

RESULTS AND DISCUSSION

The end of the 20th and beginning of the 21st century was marked by significant climate change all around the world with an influence on democratic processes in the international community. International environmental law as a field has been developed in the context of climate policy. Good climate governance has become essential in view of fighting with global climate change.

In order to stabilize the level of greenhouse gas concentrations and prevent the danger of anthropogenic impact on the climate, the UN Framework Convention on Climate Change was adopted in 1992 and in 1997 the Kyoto Protocol was concluded and instead of which later in 2016 the Paris Agreement was signed with aims to keep the global temperature rise below 2°C above pre-industrial levels and to continue efforts to limit the temperature rise to 1.5°C above pre-industrial levels.

According to the Paris Agreement its participants have to reduce greenhouse emissions comparing with the indicator of 1990 through Nationally Determined Contributions (NDCs), which are determined by each individual country voluntarily for 5 years, after which they are revised and new obligations are adopted. Each next NDCs should reflect an increasing level of ambition which should be declared by the authorities to the international community on behalf of the Secretariat of the United Nations Framework Convention on Climate Change.

The Paris Agreement provides conditions for support to countries that need financial and technological assistance to achieve climate goals.

The Paris Agreement does not prescribe a mechanism for strict monitoring of its compliance and coercive measures for its implementation: the document only gives the right to the commission of international experts to verify information provided by countries regarding their achievements in reducing emissions.

Due to the Paris Agreement countries have created an Enhanced Transparency Framework (ETF). From 2024 countries will transparently report on taken actions and progress on climate change mitigation, adaptation measures and support provided or received. The information collected through the ETF will be included in the Global Analysis, which will assess collective progress towards long-term climate goals.

In 2019 the European Council together with the European Commission adopted the European Green Deal that has become the EU's main strategy for combating with climate change and for achieving climate neutrality. For this purpose, a set of legislative proposals and amendments to current EU legislation in the packet “Fit for 55” was adopted that will help the EU to reduce net greenhouse gas emissions and to achieve climate neutrality that had been specified according to article 2 of the Paris Agreement like “achieving a balance between anthropogenic emissions from sources and absorption by absorbers of greenhouse gases”.

At the background of the war in Ukraine European politicians worked out 13 clear proposals of the EC "Fit for 55" (2022). One of the most controversial proposals is the Carbon Boundary Adjustment Mechanism (CBAM), which is a cornerstone of the EU's climate policy, complementing the Emissions Trading System (ETS).

After the beginning of the war in Ukraine a number of EU governments openly questioned the functioning of the ETS policy, claiming that it further increases energy prices. Thus, the price of carbon emission allowances in the EU ETS increased from ~€20 per ton of CO2 at the beginning of 2021 to ~€90 at the end of the year, which contributed to the increase in industrial production costs. There was concern that such negative factors would reduce environmental ambitions to keep energy prices low, such as whether it would be appropriate to suspend the ETS or encourage domestic coal mining. However, energy security issues have stimulated the fastest possible transition from fossil

fuels to renewable sources. In its "RePowerEU" initiative the EU made it clear that a rapid transition to renewable energy sources (RES) will play a key role in reducing dependence on Russian energy imports. The EU is now considering increasing the share of renewables in final energy consumption to 45% by 2030, up from the 40% proposed in December 2021 in the revised Renewable Energy Directive [Belousova, 2022]. Renewables have been recognized as a sector of huge importance and potential including in the context of future hydrogen sector development.

"The global thing that's happened is unprecedentedly high fossil fuel prices. It just means that clean energy is extremely economically competitive right now," said Laurie Millivirta of the Center for Energy and Clean Air Research.

It remains undisputed that energy supply will remain one of the main issues for Europe, raising the question of its impact on environmental goals such as ending the use of fossil fuels and switching to renewable energy sources. Many European countries have announced that can only be described as failures to targets such as new nuclear power plants, new coal mining licenses and offshore oil and gas exploration permits. At that time when these steps appeared to be part of Europe's efforts for reduce from Russian hydrocarbons, EU countries have also faced a backlash from critics who say the war is being used as an excuse to slow down green policies.

Only in a few months after the war the European Parliament recognized gas and nuclear energy as "green" and "sustainable" energy sources, which logically provoked strong criticism.

In Daily Sabah's analysis of 2023 forecast reports by leading global analytical centers, non-governmental and international organizations including the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) is specified that the climate crisis risk was among the top 5 risks in 2023. The Russian-Ukrainian war significantly has affected it. According to the latest calculations by specialists of the Ministry of Environment Protection and Natural Resources of Ukraine and international experts as a result of the war at least 120 million tons of additional CO2 equivalent emissions were recorded.

At the same time the European Commissioner for Agriculture Janusz Wojciechowski made a statement that the war in Ukraine cannot be an excuse for delaying the Green Deal and will remain a key priority for Europe, despite the war in Ukraine [Belousova, 2022].

The regulatory and legal analysis of the climate legislation of the countries participating in the Paris Agreement is a basic condition for reaching fair compromises in the legal field in order to achieve global climate goals on a fair basis but at the same time the question of developing a procedure for compensation for the volumes of greenhouse gases caused by the armed military aggression remains open. Questions of compensation for environmental damage in the result of such military conflicts like in Ukraine during the war will be actual in near future, in particular compensation for the volumes of greenhouse gases provoked by armed aggression. There is no current procedure according to any international procedure.

In the European Union criminal responsibility for crimes against the environment and civil liability for the environmental damage are separated issues: the former is governed by the Directive 2008/99/EC on the protection of the environment through criminal law, while the latter is governed by the Directive 2004/35/CE on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental damage [Medvedieva, Bilotskiy 2023].

After the Second Indochina war (Vietnam War, 1955-1975) international community applied the term ‘ecocide’ for the first time [Medvedieva, 2021]. Thescientist A. Galston, who discovered the chemical Agent Orange used by the US troops in Vietnam, proposed a new international agreement to ban ecocide as a crime against humanity [Okwezuzu, 2015].

International law includes crimes against the environment among war crimes. According to the Rome Statute (1998), which is governed by the ICC, this is "the intentional commission of an attack, when it is known that such an attack will cause [...] long-term and serious damage to the surrounding natural environment, which will be clearly incompatible with a concrete and immediately expected general military advantage". The international community proposes to supplement the Rome Statute with the crime of ecocide.

On current practice anyone has not put yet to responsibility for ecocide. Some countries included the crime of ecocide into their criminal codes: Vietnam, Ukraine, Moldova, Georgia, Armenia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Belarus, Russia [Medvedieva, Bilotskiy 2023].

The First Additional Protocol to the Geneva Convention (1977) prohibits the deliberate destruction of the environment during hostilities. According to part 3 of Article 35, "it is prohibited to use methods or means of conducting military operations that are intended to cause or can be expected to cause widespread, long-term and serious damage to the natural environment." There are similar norms in the Convention on the Prohibition of Military or Any Other Hostile Use of Means of Influence on the Natural Environment (1976), to which both Ukraine and Russia are parties. Soft law is not effective in current conflicts.

At the time transatlantic climate diplomacy has brought new hope. According to the November 14, 2023 statement on strengthening cooperation to tackle the climate crisis after the meeting between Xi Jinping and Joe Biden, China and the United States are reviving a bilateral working group to address issues such as energy transition, methane, and deforestation, marking a full restoration of climate relations.

After Joe Biden was elected the United States came back to the Paris Agreement. At the same time climate legislation in the US has different framework from the EU. The Inflation Reduction Act (2022) puts the US on track to achieve its nationally determined contributions by 2030 under the Paris Agreement with an estimated $369 billion climate investments in the next ten years.

The EU's position that such government subsidies to U.S. companies are contrary to international trade rules is justified under WTO rules. The issue of local content with clean energy subsidies is not unique to the United States. Trade disputes over subsidy schemes for decarbonization of industry and transportation will have place in other countries.

Conclusions. To improve legal mechanisms of regulating activities with a negative impact on climate and to solve the problem of global warming possible to achieve only through collaborations, overcoming disunity and national egocentrism in the international community. One effective answer to global warming is good climate governance. The best current national climate frameworks include national climate laws, national energy and climate plans with clear sectoral decarbonization plans, scientific advisory bodies, citizens' assemblies and national court practice which balances of all parties of a democratic society. Civil society in each country is the base of future green life and the current fighting with global climate change.

Concerning environmental justice without any doubts in legal field the procedure of punishment for international environmental crimes or ecocide must be adopted like reparations for ecocide must be paid with after reinvestment in green future of next generations. Postwar environmental justice will become inevitable. Only the effectiveness of these processes can protect planet and all of us from shorter and less healthy life then previous generations. Piece is a good time for legal disputes and sustainable development of humanity.

REFERENCE LIST

1. The Paris Agreement. United Nations (2015).
2. Rome Statute of the International Criminal Court (1998).
3. Medvedieva, M. (2021). International Environmental Law: Textbook. Kyiv, Publishing and Polygraphic Centre 'Kyiv University', p. 58. [In Ukrainian]
4. Okwezuzu, G. (2015). Revivification of Efforts to Criminalize Ecocide in International Law: Emerging Trend. National Law School Journal, 13(1), p. 52-76.
5. Belousova K (2022, June 04) "How the war in Ukraine and the energy crisis affected "Fit for 55"". Retrieved from https://ecopolitic.com.ua/ua/news/yak-vijna-v-ukraini-ta-energetichna-kriza-vplinuli-na-fit-for-55/ [In Ukrainian]

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCANIN SOSİAL - İQTİSADİ İNKİŞAF STRATEGİYASI

SEYMUR SÜLEYMANOV, FAZİL CƏFƏROV, SAHİBƏ NƏSİROVA,
ADPU-nun Ağcabədi filialı,
Pedaqoji fakültə
seymursuleymanov71@mail.ru, faziljafarov@yahoo.com, sahibanasirova1963@mail.ru,
AĞCABƏDİ ŞƏHƏRİ

XÜLASƏ

Məqalə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına həsr olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, yeni şəraitdə ölkənin iqtisadi inkişafının ardıcıllığını təmin etmək məqsədilə həyata keşirilən islahatların dairəsi kifayyət qədər genişdir. İslahatlara bütün səviyyələrdə güclü dəstək nümayiş etdirilməsi, əldə olunan ilkin nəticələr onu demeyə əsas verir ki, başlanan yeni iqtisadi kurs postneft dövründə ölkəmizin uğurlu inkişafını təmin edəcək. Prezident cənab İlham Əliyevin bildirdiyi kimi, iqtisadiyyat dayanıqlı şəkildə inkişaf edəcək, qeyri-neft sektorumuz inkişaf edəcəkdir.

Müstəqilliyin dayaq sütunlarını, milli-ideoloji əsaslarını, suveren dövlətçilik institutlarını yaratmaq və onu həyata keçirmək güclü dövlət siyasətinin və eyni zamanda, milli liderin olmasını tələb edib. Məhz dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, müstəqil dövlət quruluşu yaratmaq, dövlət atributlarını yaratmaq və inkişaf etdirmək, ölkənin ərazi bütövlüyünü, tam suverenliyini təmin etmək, respublikanın vətəndaşlarının rifahını yaxşılaşdırmaq və digər ümummilli məqsədlər Azərbaycan xalqının təkidli tələbindən sonra 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdan Ümummilli Lider Heydər Əliyevin gərgin və qətiyyətli əməyi sayəsində mümkün olmuşdur.

ACAR SÖZLƏR: Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi iqtisadi inkişaf, Azərbaycanın inkişaf strategiyası, iqtisadi və sosial siyasət.

SUMMARY

The article is dedicated to the modern development of the economy of Azerbaijan.

In general, the range of reforms carried out in order to ensure the consistency of the country's economic development in the new conditions is wide enough. Demonstration of strong support for reforms at all levels, the obtained preliminary results give reason to say that the new economic course started will ensure the successful development of our country in the post-neft era. As President Ilham Aliyev stated, the economy will develop steadily, and our non-oil sector will develop.

Creating and implementing the pillars of independence, national-ideological foundations, institutions of sovereign statehood required a strong state policy and, at the same time, a national leader. Preserving state independence, creating an independent state structure, creating and developing state attributes, ensuring the territorial integrity and full sovereignty of the country, improving the welfare of citizens of the republic and other national goals were the goals of National Leader Heydar Aliyev, who returned to power in 1993 after the insistence of the Azerbaijani people. it was possible thanks to his hard and determined work.

KEY WORDS: economic development carried out by Heydar Aliyev, development strategy of Azerbaijan, economic and social policy.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена современному развитию экономики Азербайджана.

В целом спектр реформ, проводимых с целью обеспечения последовательности экономического развития страны в новых условиях, достаточно широк. Демонстрация твердой поддержки реформ на всех уровнях, полученные предварительные результаты дают основание говорить о том, что начатый новый экономический курс обеспечит успешное развитие нашей страны в постнефтяную эпоху. Как заявил Президент Ильхам Алиев, экономика будет стабильно развиваться, будет развиваться и наш ненефтяной сектор.

Создание и реализация основ независимости, национально-идеологических основ, институтов суверенной государственности требовали сильной государственной политики и одновременно национального лидера. Сохранение государственной независимости, создание независимой государственной структуры, создание и развитие государственных атрибутов,

обеспечение территориальной целостности и полного суверенитета страны, повышение благосостояния граждан республики и другие общенациональные цели были целями общенационального лидера Гейдара Алиева, вернувшегося в страну. Придя к власти в 1993 году по настоянию азербайджанского народа, это стало возможным благодаря его упорному и целеустремленному труду.

Ключевые слова: экономическое развитие, осуществляемое Гейдаром Алиевым, стратегия развития Азербайджана, экономическая и социальная политика.

GİRİŞ

Heydər Əliyev demişdir: iqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir. Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri, Ulu Öndər Heydər Əliyev nəinki ictimai, siyasi, həm də iqtisadi sahədə kifayət qədər həlledici addımlar atmışdır.

Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıtması ilə yeni iqtisadi yüksəliş başlanıldı, Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyalar yatırıldı, Ulu Öndər digər sahələrdə olduğu kimi bu sahədə də köklü dəyişikliklərin aparılması üçün yeni imkanlar yaratdı. Bu mərhələdə ilk növbədə gələcək müstəqil və güclü iqtisadi siyasətin zəminləri yaradıldı. Bu siyasətin başlıca istiqamətlərini müxtəlif mülkiyyət formaları əsasında yaradılan iqtisadi sistem, bazar iqtisadiyyatına keçid və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya təşkil etmişdir.

Müasir Azərbaycanın otuz ildən artıq müddətdə dövlət quruculuğu, iqtisadi dirçəliş, ictimai-siyasi və sosial həyatda tərəqqi dövrünü əhatə edən bütöv bir epoxası Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır. Elə dünya iqtisadi sektorunda ən sabit və yüksək inkişaf indikatorlarına malik ölkə hesab olunan Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ötən illərdə əldə etdiyi nailiyyətlərə, sıçrayışlı inkişafa, yüksək sosial tərəqqi erasına məhz Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin hazırlayaraq həyata keçirdiyi iqtisadi inkişaf doktrinasının reallaşdırılması sayəsində mümkün olunmuşdur. Onun müəyyən etdiyi mükəmməl inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsi dövlət suverenliyini bərpa edən Azərbaycanda demokratik dövlət quruculuğu və kompleks islahatların reallaşmasına, azad bazar münasibətlərinə əsaslanan milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına, yeni iqtisadi dövrün tələblərinə uyğun təsərrüfat sisteminin yaradılmasına və sıçrayışlı inkişafın təmin olunmasına dərin əsaslar yaradıb. Bu mənada, demək olar ki, Ümummilli Liderimizin ideyaları Azərbaycanın dünəni, bu günü və gələcəyinə hesablanmış fəaliyyət proqramı, strategiya, dövlət konsepsiyasıdır (1, Hacıyev, 2011).

Ulu Öndərin gərgin əməyi nəticəsində, Azərbaycan onun hakimiyyətinin birinci erasında-1969-1982-ci illərdə respublikada güclü iqtisadiyyatın təməlinin qoyulması sayəsində qısa müddət ərzində yüksək iqtisadi inkişafa nail olub. Bu, Heydər Əliyevin görkəmli dövlət xadimi, peşəkar siyasətçi olmaqla yanaşı, həm də respublikanın xalq təsərrüfatına dərindən bələd olan ölkə başçısı olduğu barədə fikirləri təsdiqləyir. Çünki 1969-1982-ci illərdə Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə yürüdülən iqtisadi və sosial siyasət sayəsində respublika iqtisadiyyatının bütün sahələrinin, elmin və mədəniyyətin inkişaf etməsi, xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə yalnız xalq təsərrüfatının dərin bilicisi olmaqla müvəffəq olmaq mümkün idi. Məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən islahatların sayəsində Azərbaycan aqrar-sənaye respublikasından sənaye-aqrar respublikasına çevrildi. Respublikada aparılan geniş miqyaslı quruculuq işləri nəticəsində Azərbaycanda bir neçə il ərzində yeni yaşayış massivləri, binalar, məktəblər, sənaye müəssisələri tikildi, yollar salındı. Azərbaycan gənclərinin elmin və təhsilin dərinliklərinə yiyələnməsi və ölkənin sabahı üçün peşəkar kadr olması üçün Heydər Əliyevin gərgin səyi nəticəsində on minlərlə azərbaycanlının keçmiş İttifaqın ən nüfuzlu ali məktəblərində təhsil almaları üçün şərait yaradıldı (2).

1993-cü ilin yarısından başlayaraq, aparılan ardıcıl və məqsədyönlü siyasət nəticəsində ictimai-siyasi sabitliyin təmin olunması, istehsalda yaranmış geriləmə proseslərinin qarşısının alınması və digər tədbirlərdən sonra iqtisadiyyatda tənəzzül tədricən aradan qaldırıldı və bununla da Azərbaycanın iqtisadi inkişafına mahiyyətcə yeni mərhələnin təməli qoyuldu.

Sənayenin inkişafı ilə yanaşı Heydər Əliyev respublikada kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinə də xüsusi diqqət yetirirdi. 1996-cı ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin birbaşa təşəbbüsü ilə torpaq islahatı proqramı hazırlandı və bu proqram əsasında torpaq islahatlarının həyata keçirilməsini təmin edən hüquqi baza yaradıldı. Azərbaycan MDB-də torpaq islahatlarına start verən ilk ölkə oldu. Ulu Öndərin müəyyənləşdirdiyi strategiyaya əsasən, digər ölkələrdən fərqli olaraq respublikamızda

torpaqlar vətəndaşlara pulsuz olaraq əvəzsiz verildi. MDB-nin digər ölkələrindən fərqli olaraq Azərbaycan vətəndaşları yararsız və ya az yararlı torpaqlarla deyil, keçmiş kolxoz və sovxozların ən yararlı və münbit torpaqları ilə təmin olundular. Nəticədə 3 milyon 500 minə qədər insan torpaq mülkiyyətçisinə çevrildi.

Yaxın keçmişdə əsas kənd təsərrüfatı məhsullarını müxtəlif xarici ölkələrdən alan Azərbaycan indi əksinə, xaricə məhsul ixrac edir. Bu da sözsüz ki, məhsul istehsalının intensiv artımı nəticəsində mümkün olmuşdur.

İdxal-ixrac əməliyyatlarının bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun qurulması nəticəsində ölkəmizin beynəlxalq əlaqələri ilbəil genişlənir, möhkəmlənir və inkişaf edir. Bütün bunlar Heydər Əliyevin xidmətləridir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi siyasətinin istiqamətlərindən biri müstəqil dövlətin neft strategiyasının hazırlanması olmuşdur.

Azərbaycan üçün həyati əhəmiyyəti olan bu müqavilə həm respublikanın daxilində sabitliyin bərqərar olunması, həm də xarici siyasətdə uğurların əldə edilməsində müstəsna rol oynadı.

Ulu Öndərin özünün də vurğuladığı kimi, "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması ilə Azərbaycan Xəzər dənizi və onun enerji ehtiyatlarını bütün dünyanın üzünə açdı və bu hadisənin ölkənin gələcəyi üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu tarixçilər yazacaqlar".

"Əsrin müqaviləsi" adı ilə indi bütün dünyada tanınmış bu müqavilənin imzalanması və onun gerçəkləşməsi müstəqil Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf konsepsiyasını təşkil edən və Heydər Əliyev tərəfindən işlənilib hazırlanmış yeni neft strategiyasının həyata keçirilməsinin parlaq təzahürüdür. (Mirzəyev, 1999)

Azəri, Çıraq və Günəşli yataqlarının istismarını nəzərdə tutan əsrin müqaviləsinin imzalanması ölkəyə külli miqdarda xarici investisiyanın axınına səbəb olmuşdur. Heydər Əliyev Azərbaycan neft kəmərinin çoxvariantlılığı ideyası ilə çıxış edərək Bakı-Supsa kəməri işə salınmasına, eyni zamanda "Əsrin müqaviləsi" çərçivəsində hasil olunacaq əsas neftin nəqli üçün "Bakı-Tbilisi-Ceyhan" neft kəmərinin inşa edilməsi üzrə danışıqlar intensivləşdirilməsinə nail olur. 1999-cu ilin noyabrında Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə prezidentləri ABŞ-ın dövlət başçısının iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərinin inşa edilməsinə dair hökumətlərarası saziş imzalanmış, bu kəmərin çəkilməsi yolunda yaradılan çoxsaylı əngəllərə baxmayaraq Ulu Öndərimizin siyasi iradəsi və uzaqgörənliyi sayəsində maneələrin hamısı dəf edilərək bu layihənin gerçəkləşməsi reallığa çevrilmiş, 2003-cü ildə kəmərin tikintisinə başlanılmışdır. Çox çətinliklərə baxmayaraq Heydər Əliyevin seçdiyi yol uğurlu olmuş, Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılması reallığa çevrilmişdir (Budaqov, 2002).

Ulu Öndər Heydər Əliyevin müdrik qərarı əsasında Neft Fondundan ilk vəsait Azərbaycan xalqının ən ağır şəraitdə yaşayan və ən həssas sosial təbəqəsi olan qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə istiqamətləndirilmişdir.

Bu gün Ulu Öndərin layiqli siyasi varisi Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə Azərbaycanda regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı həyata keçirilir. Dünyanın bir çox ölkələri ilə iqtisadi əməkdaşlıq qurulmuşdur. Ölkəmiz mötəbər beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi edir. Bütün bunlar dünyanın Azərbaycana olan etibarının artması ilə şərtləndirilir. Bütün bu uğurlar Ulu Öndər Heydər Əliyev və onun siyasətinin dönməz davamçısı olan Prezident İlham Əliyevin fəaliyyətinin bəhrəsidir.

TƏDQİQAT METODU

Ulu Öndərin hakimiyyətə gəlişi ilə öz həqiqi dövlət müstəqillyinə qovuşmuş Azərbaycanın inkişaf strategiyası müəyyən edildi. Bu strateji konsepsiya ölkəmizin potensial imkanları, milli mənafeləri, qlobal iqtisadi meyillər, geosiyasi reallıqlar və bu qəbildən olan digər vacib amillər nəzərə alınmaqla hazırlandı.

Ulu Öndər ilk növbədə, çoxmülkiyyətli bazar iqtisadiyyatının başlıca tələblərinin təmin olunması istiqamətində siyasi iradə nümayiş etdirdi və iqtisadi transformasiyanın qanunauyğunluqlarını nəzərə alaraq əsaslı islahatlara start verdi. Heydər Əliyev həmin dövrdə müstəqil dövlətin yeni transformasiyaya keçidlə islahatlar həyata keçirməsinin olduqca çətin və mürəkkəb olduğunun bildirirdi: "Azərbaycan istiqlaliyyət əldə etdiyi vaxtdan bəri öz həyatını, dövlətini, iqtisadiyyatını, öz milli mənafelərini əsas tutaraq, demokratiya prinsipləri əsasında qurur. Bu da bütün iqtisadi sistemin

ciddi şəkildə yenidən qurulmasını qarşıya bir şərt kimi qoyur. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan azad iqtisadiyyat, bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında yenidənqurma strategiyasını elan etmişdir və bu yolla gedir. Təbiidir ki, 70 il ərzində başqa sosial-iqtisadi sistem şəraitində yaşamış olan respublika üçün bu yol son dərəcə çətin və mürəkkəbdir. Lakin bununla yanaşı, bu iqtisadiyyatdakı çətinlikləri aradan qaldırmaq, sosial-iqtisadi böhrandan çıxmaq və Azərbaycanı dünya iqtisadi sisteminə qoşmaqdan ötrü iqtisadiyyatın inkişafını beynəlxalq standartlara müvafiq surətdə təmin etmək üçün yeganə yoldur".

Liberal bazar iqtisadiyyatının bütün komponentlərini həyata keçirməyi islahatların başlıca hədəflərinə çevirən Azərbaycan hökuməti 1994-cü ildən başlayan bərpa və dinamik inkişaf dövrünün tələblərinə uyğun qətiyyətli addımlar atdı (Əliyev, 2009, 5, 1998).

İqtisadiyyatın əsasını təşkil edən neft sektoru ilə yanaşı, digər sahələrdə də genişmiqyaslı islahatların təməli qoyuldu. Bazar iqtisadiyyatına uyğun qanunvericiliyin, büdcə, vergi, bank sistemlərinin formalaşdırılması, aqrar islahatların həyata keçirilməsi, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi, sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli biznes mühitinin yaradılması nəticəsində bazar iqtisadiyyatına keçidin əsası qoyuldu və sahibkarlıq sinfi formalaşdı. Həmin illərdə xarici investorların ölkəyə axınını sürətləndirmək, onlara iş fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaratmaq, xarici ticarəti sərbəstləşdirmək, sahibkarlığı inkişaf etdirmək üçün bir sıra qanunlar qəbul edildi, milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadi sisteminə uyğunlaşdırılmasını təmin edən qanunvericilik bazası yaradıldı. Həmin dövrdə qəbul olunan "Sahibkarlıq haqqında" Qanun da sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməklə yanaşı, iqtisadiyyatın bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inkişafı üçün əlverişli hüquqi zəmin demək idi.

NƏTİCƏ

Ümumiyyətlə, yeni şəraitdə ölkənin iqtisadi inkişafının ardıcıllığını təmin etmək məqsədilə həyata keşirilən islahatların dairəsi kifayyət qədər genişdir. Islahatlara bütün səviyyələrdə güclü dəstək nümayiş etdirilməsi, əldə olunan ilkin nəticələr onu demeyə əsas verir ki, başlanan yeni iqtisadi kurs postneft dövründə ölkəmizin uğurlu inkişafınıtəmin edəcək. Prezident cənab İlham Əliyevin bildirdiyi kimi, iqtisadiyyat dayanıqlı şəkildə inkişaf edəcək, qeyri-neft sektorumuz inkişaf edəcəkdir.

Bazar iqtisadiyyatının əsas tələblərindən biri də, ilk növbədə, torpaq islahatlarının həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Torpaq sahibi olmadan mülkiyyətçinin azad və sərbəst istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olması qeyri-mümkündür. Buna görə də, Heydər Əliyev iqtisadiyyatın böhrandan xilas edilib inkişaf etdirilməsinin yeganə yolunun islahatlar olduğunu bildirdi və torpaqların vətəndaşların istifadəsinə verilməsi üçün bəzi normativ-hüquqi aktların təsdiq edilməsi haqqında müvafiq fərmanlar imzalaması islahatlarla bağlı prosesləri xeyli sürətləndirdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərabaycan 2030: soail-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Azərbaycan Respublikası.
2. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" İnkişaf konsepsiyası (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29.12.2012-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir).
3. Hacıyev Ş. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının model identifikasiyası . "Heydər Əliyev və Azərbaycanın müasirləşmə strategiyası". Bakı: Azərnəşr 2011. 708 s.
4. Əliyev İ. İnsan kapitalının formalaşması dövlətin əsas siyasətidir. Azərbaycan. 13 noyabr 2009. S. 5.
5. Azərbaycan qəzeti, 21 may 1998.
6. Budaqov B. "Heydər Əliyev fenomeni". Bakı, 2002.
7. Mirzəyev R. "Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeni neft strategiyası". Bakı, 1999.

AZƏRBAYCANDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIQ SUBYEKTLƏRİNƏ DÖVLƏT DƏSTƏYİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Həşimova Günay Qnyaz
Bakı Biznes Universiteti, doktorant
gunay.hesimova07@gmail.com
Bakı,Azərbaycan

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Regional və bələdiyyə səviyyəsində kiçik müəssisələrə dəstək infrastrukturunu yaradan təş-kilatın formalaşdırılması və davamlı fəaliyyətinin təmin edilməsi kiçik və orta müəssisələrə dəstək dövlət siyasətinin əsas məqsədi hesab olunur. Kiçik biznesə dövlət yardımı ilə bağlı respublika və regional təşəbbüslər kiçik biznesə dəstək infrastrukturunun yaradılmasına prioritet verir. Beynəlxalq təşəbbüslərin həyata keçirilməsi ilə yanaşı, kiçik və orta sahibkarlığı dəstəkləyən infrastrukturun müəyyən komponentləri də inkişaf etdirilir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın başlıca məqsədi kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin təkmilləşməsinə dövlət dəstəyi və onun iqtisadi nəticələrinin təhlil edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın elmi yeniliyi bu sahədə dövlət dəstəyinin artırılması ilə bağlı müasir metod və vasitələrin istifadəsidir. Praktiki araşdırmalar əsasında qeyd etməliyik ki, kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin təkmilləşməsinə dövlət dəstəyi və onun iqtisadi nəticələrinin təhlili ilə bağlı əldə edilən nəticələri statistik göstəricilərdən görmək mümükündür.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqatın nəticələrindən, KOS-ların inkişaf etdirilməsinə dair strategiyaların hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: KOS, dövlət dəstəyi, subsidiya, kredit, investisiya.

SUMMARY

Relevance of the study: The main objective of the state policy of supporting small and medium-sized enterprises is the formation and ensuring the continuous operation of the organization that creates the infrastructure of support for small enterprises at the regional and municipal level. Republican and regional initiatives on state aid to small businesses give priority to the creation of support infrastructure for small businesses. Along with the implementation of international initiatives, certain components of the infrastructure supporting small and medium-sized enterprises are also being developed.

The purpose of the study was to: The main objective of the study is to analyze the state support for the improvement of small and medium-sized business activities and its economic consequences.

Scientific innovation and practical outcomes of the study: The scientific innovation of the study is the use of modern methods and tools related to increasing state support in this area. On the basis of practical studies, we should note that it is possible to see the results obtained from the statistical indicators regarding the state support for the improvement of small and medium-sized business activities and the analysis of its economic results.

Areas where the results can be used: The results of the study can be used in the development of strategies for the development of KOS.

Key words: SMEs, public support, subsidy, loan, investment.

РЕЗЮМЕ

Актуальность исследования: Основной целью государственной политики поддержки малых и средних предприятий является формирование и обеспечение устойчивой деятельности организации, создающей инфраструктуру поддержки малых предприятий на региональном и муниципальном уровнях. Республиканские и региональные инициативы по государственной поддержке малого бизнеса придают приоритет созданию инфраструктуры поддержки малого бизнеса. Наряду с реализацией международных инициатив, развиваются определенные компоненты инфраструктуры, поддерживающие малое и среднее предпринимательство.

Цель исследования: Основная цель исследования заключается в анализе государственной поддержки совершенствования деятельности малого и среднего предпринимательства и ее экономических последствий.

Научная новизна и практические результаты исследования: Научная новизна исследования заключается в использовании современных методов и средств, связанных с увеличением государственной поддержки в этой области. На основе практических исследований следует отметить, что результаты, полученные в связи с государственной поддержкой совершенствования деятельности малого и среднего предпринимательства и анализом ее экономических результатов, можно увидеть в статистических показателях.

Области, в которых могут быть использованы результаты: Результаты иссле-дования могут быть использованы для разработки стратегий развития КОС.

Ключевые слова: МСП, государственная поддержка, субсидии, кредит, инвестиции.

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: KOS termini kiçik və orta sahibkarlıq subyektinin qısaldılmış formasıdır. Bu müəssisələr iqtisadi inkişaf baxımından əhəmiyyət kəsb edən quruluşlardır. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin hər biri dünyada olan bütün inkişaf etmiş dövlətlərdə iqtisadiyyatın əsas fenomenidir.

Kiçik və orta sahibkarlıq subyektinə dəstək göstərilməsi iqtisadi qaydanın tələbidir. Bu məqsədlə ölkəmizdə kiçik, habelə orta sahibkarlıq subyektlərinin təkmilləşdirilməsi üçün xüsusi təşkilat təsis edilmişdir. Bu inzibati vahid qanunla ona verilən vəzifələri yerinə yetirdiyi halda, bəzi xüsusiyyətlərə malikdir. Tədqiqat işində dövlət tərəfindən dəstəklənən qurumun quruluşu, habelə KOS-ların inkişaf etməsi üçün ümumi dövlət dəstəyi inzibati hüquq prinsipləri baxımından

Kiçik və orta sahibkarlıq subyekti (KOS) iqtisadiyyatın inkişafına böyük töhfələr verir. Bu çərçivədə KOS-ların iqtisadiyyata təsiri və bu təsirlər daxilində gündəlik, ictimai həyat, iş həyatı və s. bir çox məsələyə dair mülahizələr mövcuddur. Bu səbəbdən KOS-ları təkmilləşdirmək və dəstəkləmək üçün qurulan bir dövlət qurumu - Kiçik və Orta Sahibkarlıq Subyektinin İnkişaf Təşkilatı bu araşdırmanın əsas məğzidir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilməsi səviyyəsi: Kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafıü üçün dövlət dəstəyi və onun iqtisadi nəticələrinin təhlili müxtəlif yerli və xarici yazıçıların elmi əsərlərində öz əksin tapmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın obyekti KOS-ların və subyektlərin kiçik və orta biznesinin inkişafını və iqtisadi nəticələrinin dövlət dəstəyini təhlil etməkdir, predmenti isə Azərbaycanda KOS - un inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqat məqsədləri və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədləri:

1. KOS -ların inkişafı və tənzimlənməsinin nəzəri və metodoloji tədqiqi;
2. Azərbaycanda KOS - un iqtisadi nəticələrinin təhlili;
3. Azərbaycanda KOS - un inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın əsas vəzifələri:

1. Ölkənin iqtisadi inkişafının davamlılığının təmin edilməsində kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin rolunu öyrənmək;
2. Bazar münasibətləri kontekstində kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət dəstəyinə ehtiyacın və onun əsas modellərinin xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
3. Azərbaycanda KOS - a dövlət dəstəyinin əsas istiqamətlərini öyrənmək;

Tədqiqat metodları: Tədqiqat işi bir neçə metoddan istifadə edilərək araşdırılır ki, bunlardan birincisi analitik metoddur. Bu metod tədqiqatda geniş istifadə olunur. Tədqiqatdakı analiz metodları Azərbaycanda KOS iqtisadi nəticələrinin real vaxt rejimində öyrənilməsinə yönəlib.

İkinci metod sintez metodudur. Əvvəlki metoddan fərqli olaraq, sintez daha ətraflı bir araşdırma üçün fərdi elementləri (xassələri) bütöv hala gətirmək üçün istifadə olunur.

Dövlət Statistika Komitəsindən verilən statistik və analitik-proqnoz məlumatları, müvafiq normativ sənədlər, KOS-ların sosial-iqtisadi inkişafları dövlət proqramları və onların icrasının nəticələrinə dair materiallar, iqtisadi rayonlardakı KOS-lar və İnternet işin nəticələrinə dair müvafiq məlumatlar resurslar üzrə regional inkişaf göstəriciləri toplanmışdır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üzrə dövlət dəstəyi və iqtisadi nəticələrinin təhlili üzrə mütəşəkkil iş təşkil edir. Tədqiqat üçün türk, ingilis, həmçinin azərbaycan dillərində yazılmış xarici məqalələrin kitab və materiallarından geniş istifadə edilmişdir. Verilənlər bazasına elmi konfranslar, veb saytlar və statistika üçün materiallar da daxil edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Bir sıra qurumların statistik göstəricilərinin məhdudluğu.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın əsas elmi yeniliyi belə ümumiləşdirilə bilər:

1. Mövzunun konseptual və nəzəri-metodoloji əsasları, mövcud vəziyyəti müəyyən edilmişdir:

2. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin inkişafına dövlət dəstəyinin mövcud metod və modellərinin sintezi və iqtisadi nəticələrinin təhlili əsasında mövzunun öyrənilməsinə metodoloji yanaşma hazırlanmışdır.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi sahələri: Tədqiqat zamanı əldə edilən nəticələr və təkliflər dövlət tərəfindən KOS-ların inkişafı üçün dəstək olmaq və iqtisadi nəticələrinin təhlili üçün müasir innovativ potensial yaratmaq üçün istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işinin əsas müddəaları kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin inkişafı üçün dövlət dəstəyinin və onun iqtisadi nəticələrinin təhlilinə yönəlmiş uzunmüddətli strategiyaların hazırlanması və həyata keçirilməsində istifadə edilə bilər.

Beləliklə, KOS-ların rəhbərləri, müəllimlər, tələbələr və bu sahə ilə maraqlanan digər şəxslər mövzudan istifadə edə bilərlər.

Problemin qoyuluşu və öyrənilməsi səviyyəsi: Kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafıü üçün dövlət dəstəyi və onun iqtisadi nəticələrinin təhlili müxtəlif yerli və xarici yazıçıların elmi əsərlərində öz əksin tapmışdır. Bunlara Baxışov D.A., Əhmədli K.L., Əlirzayev Ə.Q., Quliyev R.A., Hüseynli İ.Q., Xəlilov

Dövlət bir sıra ictimai sahibkarlıq strukturları ilə yanaşı, kiçik biznesin normativ hüquqi təməlini və onun inkişafı üçün maliyyə-kredit və investisiya dəstəyini gücləndirmək üçün çalışıb. O, həmçinin kiçik biznes sahəsində regionlararası və beynəlxalq əlaqələr quraraq dövlətlərarası və bey-nəlxalq müqavilələr bağlamışdır. Kiçik müəssisələr sahəsində sosial, iqtisadi, maliyyə və əmək pro-seslərinə diqqət yetirən çoxsaylı elmi mərkəzlər yaradılmışdır.

Kiçik və orta sahibkarlıq üçün yardımın əsas mənbələrinə aiddir:

1. məlumat;
2. kredit və maliyyə;
3. istehsal və texniki;
4. tədris.

Kiçik və orta biznesin inkişafı böyük ölçüdə maliyyə və kredit dəstəyindən asılıdır. Vergi təşviqləri, kredit sisteminin genişləndirilməsi, maliyyə qurumlarının və digər təşkilatların iştirakı ilə dəstəkləyici mühitin yaradılmasının optimallaşdırılması ilə birlikdə getməlidir. Artıq mövcud olan kiçik müəssisələrin inkişafı, vergi qaçırmalarında zərərli nümunələrin aradan qaldırılması və yeni qurulan kiçik müəssisələr üçün tələb olunan kapitalın yaradılması, birbaşa və dolayı yardım tədbir-lərinin uyğunlaşdırlmasının nəticəsi olmalıdır. Son illərdə kiçik və orta şirkətlərə güzəştli kreditlər vermək, sahibkarların fəaliyyətinə müdaxiləni minimuma endirmək və özəl sektorun inkişafına mane olan süni çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün əhəmiyyətli təşəbbüslər həyata keçirilib. Nəticədə proqnoz 104% yerinə yetirilir. Kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələri ümumilikdə 104,2 milyon manat kredit alıblar. Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən dərc olunan illik hesabatlarda kredit portfelinin kənd təsərrüfatı, sənaye və xidmət iqtisadi sektorlarıının təhlilini ümumiləşdiril-miş formada aşağıdakı qrafikdə görə bilərik [3. https://edf.gov.az/]:

Qrafik 1. Kredit portfelinin iqtisadi sektorlar üzrə təhlili.

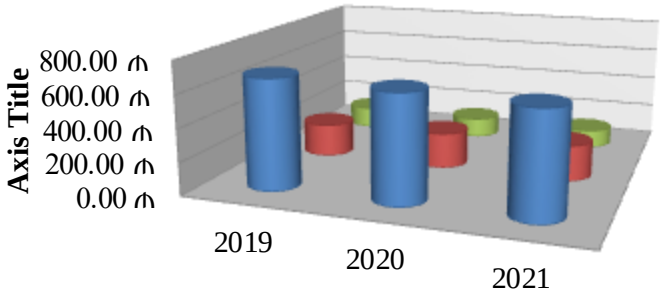

	2019	2020	2021
Kənd təsərrüfatı	678.96 ₼	659.38 ₼	640.33 ₼
Sənaye	204.02 ₼	219.77 ₼	220.06 ₼
Xidmət	135.26 ₼	123.00 ₼	111.66 ₼

Kiçik müəssisələr dövlətdən subsidiyalar, qrantlar və kredit zəmanətləri şəklində birbaşa maliyyə dəstəyi ala bilərlər. İnvestisiya üçün əlverişli mühitin yaradılması və ya kiçik biznes qurumları tərəfindən kapitalın toplanması kimi dolayı dəstək ümumiyyətlə kiçik bizneslərə, eləcə də innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan quruma əvvəlcədən verilir.

Kontsessiya şərtləri ilə binaların, rabitə qurğularının və təşkilati avadanlıqların təmin edil-məsi, sərgilərdə, yarmakalarda və seminarlarda iştirakın təşkili, elmi məhsulların tərəfdaşları və is-tehlakçılarını axtarmaq, texnologiyaların ötürülməsi, məsləhət xidmətlərinin təmin edilməsi, innovasiya və texnoloji mərkəzlərin, texnoparkların və biznes inkubatorlarının yaradılması və s. kiçik və orta müəssisələrə istehsal və texnoloji dəstək nümunələridir.

Dövlət büdcəsi, bələdiyyə büdcəsi və digər mənbələr hər il KOS-ların böyüməsi üçün dövlət yardım proqramını maliyyələşdirmək üçün istifadə olunur. Dövlət əmlakının satışından əldə edilən gəlirləri dövlət büdcəsinə yenidən bölüşdürmək və KOS-lara təməlinə uyğun olaraq kömək etmək məqsədilə dövlət nəzdində yerli və ixtisaslaşmış fondlar yaradılır.

Azərbaycan Respublikasında kiçik sahibkarlığa dövlət dəstəyi aşağıdakı formalarda həyata keçirilir:

1. Kiçik sahibkarlıq subyektləri üçün sadələşdirilmiş vergi sisteminin tətbiq edilməsi;
2. Kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarların torpaq vergisi istisna olmaqla bütün vergilərdən azad edilməsi;
3. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin Sahibkarlığın İnkişafı Fondundan güzəştli kreditlər;
4. "Aqrolizinq" ASC xətti vasitəsilə fermerlərə texniki alətlərin və mineral gübrələrin ucuz qiymətə satışı.

Məlum olduğu kimi, ölkə iqtisadiyyatında KOS-ların payının genişləndirilməsi istiqamətin-də zəruri addımların atılması "Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illər üçün sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası"nda da nəzərdə tutulub. Sahibkarlığa dəstək mexanizmləri haqqında məlumatlılığı artırmaq və onların əlçatanlığını təmin etmək, maliyyə dəstəyinin həcmini artırmaq, kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinin iri biznes şəbəkələrinə çıxışını genişləndirmək üçün dəstək me-xanizmlərini tətbiq etmək, onların satış imkanlarını genişləndirmək üçün yerli və beynəlxalq sərgilərdə iştirakını dəstəkləmək və bu tədbirlər çərçivəsində sahibkarlar üçün infrastruktur dəstəkləmə fəa-liyyətini genişləndirmək üçün vahid informasiya mənbəyinin yaradılması planlaşdırılır.

Ölkəmizdə sahibkarlara, xüsusən də KOS-lara əhəmiyyətli dövlət dəstək tədbirləri mövcud-dur. Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) KOS sektorunu tənzimləyir, müəssisələrə dövlət xidmətlərinin göstərilməsini yaxşılaşdırır, KOS-ların maraqlarını qoruyur, bilik və innovasiyalara, bazarlara və maliyyəyə çıxışlarını yaxşılaşdırır və on-lara müxtəlif dəstək və xidmətlər təklif edir. "Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2017-ci il tarixli Fərmanı ilə yaradılmış və bu sahədə əhə-miyyətli rola malik

olan qurumlardan biridir. KOBİA-nın KOS inkişaf mərkəzləri, təxminən 40,000 sahibkarlıq subyektlərinin faydalarını və biznes biliklərini artırmaq üçün 3,000-dən çox pulsuz təlim təmin etdi. 5500-ə qədər sahibkar məsləhət xidmətlərindən yararlandı və təxminən 800 kiçik və orta sahibkarlıq üçün pulsuz biznes planları hazırlandı. Bir işə başlamağın və mövcud əməliyyatların genişlən-dirilməsinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, sahibkarların tələbi ilə 21 daxili bazar araşdırması, Agentliyin təşəbbüsü ilə isə 26 daxili bazar araşdırması aparıldı.

KOBIA, KOS-ların rəqəmsallaşmasına və yaradıcı ideyalarına kömək etmək üçün təxminən 100 "Startup" sertifikatı verdi, üç il müddətində innovasiya fəaliyyətlərindən əldə edilən gəlirlərə görə mənfəət və gəlir vergisindən azad etdi.

Təhsil, elm, tədqiqat və yardım sahələrində təşəbbüslərin maliyyələşdirilməsi mexanizminin bir hissəsi olaraq maliyyə bacarıqlarının artırılmasına kömək etmək üçün 39 KOS-a 750.000 manatdan çox qrant verilib.

Azərbaycanda və digər ölkələrdə təşkil olunan 50 sərgi və yarmarkada təxminən 1300 KOS-un iştirakı müxtəlif sahibkarlıq subyektlərinin bazarlara çıxmasına kömək etmək üçün pulsuz olaraq təşkil edilmişdir. Agentliyin KOS-ların ticarət şəbəkələrinə girişinə yardım mexanizmi müxtəlif ticarət şəbəkələrində 25 sahibkar məhsulunun satışını asanlaşdırdı.

Sahibkarların dövlət-biznes və biznes-biznes xidmətlərini bir yerdə əldə edə biləcəyi KOS-ların sayı üçə çatıb və bu mərkəzlərdə biznes subyektlərinə təklif olunan xidmətlərin sayı 300 mindən çoxdur. Ölkənin digər böyük şəhərlərində və bölgələrində, eləcə də azad edilmiş torpaqları-mızda KOS evlərinin tikintisi üçün müvafiq işlər həyata keçirilir.

Hazırda ölkənin 41 şəhər və rayonunda fəaliyyət göstərən Agentliyin kiçik və orta sahibkar-lıq dostları yeni kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin yaradılmasına və mövcud işlərin inkişafına, eləcə də onların investisiya təşəbbüslərinə və dövlət dəstək tədbirləri çərçivəsində sahibkarlıq maraqlarının qorunmasına xidmət göstərirlər. KOS-lara dəstək mexanizmi çərçivəsində bu günə qədər təxminən 370 sahə görüşü və təlim-tərbiyə tədbirləri təşkil edilib, təxminən 17000 KOS iştirak edib.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikası kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair" Strateji Yol Xəritəsində Azərbaycanın 2025-ci ilə qədərki dövr üçün uzunmüddətli məqsədi KOB subyektlərinin rəqabət qabiliyyətini gücləndirmək, gündəlik istehlak məhsullarının əsasən KOB subyektləri tərəfindən tədarük edilməsini təmin etmək və KOB subyektlərinin ÜDM və məşğulluq payını xeyli artırmaq əsas prioritet məsələ kimi qeyd olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Fərmanına əsasən ölkənin sosial-iqtisadi həyatında, xüsusilə regionlarda, o cümlədən kənd yerlərində iqtisadi inki-şafın sürətləndirilməsi, əhalinin layiqli məşğulluğu və sosial rifah halının daha da yüksəldilməsi və ekoloji təhlükəsizliyin gücləndirilməsi istiqamətlərində işlərin yeni keyfiyyət mərhələsinə keçməsi məsələləri ilə yanaşı sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və illər üzrə olan göstəricilərində öz əksini tapmışdır [2. https://e-qanun.az/]. Dövlət proqramları həyata keçirilib və bu prosesdə qanunvericilik bazası gücləndirilib, inzibati proseslər təkmilləşdirilib, vergi yükü azaldılıb və sahibkarlığa sistemli dövlət dəstəyi tədbirləri həyata keçirilib. Bütün bu inkişaflar sahibkarlığın inkişafı sahəsində həyata keçirilib. Ölkənin sahibkarlıq sektorunun inkişafı statistikası həyata keçirilən iqtisadi islahatların effektivliyini açıq şəkildə nümayiş etdirir. Sahibkarlığın inkişafı nöqteyi-nəzərindən, özəl sektorun "Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti" (ASC), Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığın İnkişafı Fondu, Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi, "Aqrolizing" (ASC), AZPROMO və digər institusional mexanizimlər tərəfindən dəstəklənməsi əhəmiyyətlidir. Bundan əlavə, ölkənin maliyyə resurslarına çıxışını, yeni iqtisadi təməllər üzərində kreditlərin təminatı mexanizmlərini daha da yaxşılaşdırmaq, bu sahədə göstərilən xidmətlərin səviyyəsini artırmaq və rifahın yaxşılaşdırılması, sosial müdafiə və əhalinin layiqli həyat səviyyə-sini təmin etmək üçün görülən tədbirlərin səmərəliliyi və sistemliliyini daha da artırmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 dekabr 2017-ci il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Res-publikasının İpoteka və Kredit Zəmanət Fondunun qeyri-kommersiya hüququ özəlləşdirildi. Bundan əlavə, "Kiçik və orta sahibkarlıq sa-həsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsinin davam etdirilməsi", su sahəsində investisiya və iş mü-hitinin daim təkmilləşdirilməsi, biznes fəaliyyətinin tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi və iqtisadiyyatın səmərəli əlaqələndirilməsi, mikro, kiçik və orta

sahibkarlığın iqtisadiyyatında rolunun və rəqabət qabiliyyətinin artırılması əsasında ölkə iqtisadiyyatında, bu sahədə idarəetmə sisteminin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, KOS-ların maliyyə resurslarına çıxışının genişləndirilməsi və institusional dəstək mexanizmlərinin yaradılması, sahibkarlıq üçün təhlükəsizlik qanuniyyətinin gücləndirilməsi və bölgədə sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması. Mövcud qanunvericilikdə müəyyən edilmiş prosesə uyğun olaraq yaradılan dövlət dəstəyi proqramında əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması, miqrasiya siyasətinin həyata keçirilməsi və fövqəladə vəziyyətin nəticələrinin aradan qaldırılması ilə bağlı iqtisadi problemlərin həlli nəzərə alınmalıdır.

Vergi orqanları üçün vacib vəzifələrə sahibkarlığın və özəl sektorun inkişafını təşviq etmək daxildir. Bu hədəflərə müəssisələrə vergi yükünü azaltmaq, vergi təşviqləri təmin etmək və vergi ödəyiciləri üçün idarəetmənin asanlaşdırılması səyləri xidmət edir. Sabit bir iş mühiti yaratmaq üçün atılan addımlar sahibkarlığın inkişafı üçün yeni perspektivlər təqdim etdi. 2023-cü ildən etibarən qüvvədə olan vergi qaydalarında dəyişikliklər müəssisələr üçün fəaliyyətlərini genişləndirmək üçün əhəmiyyətli təşviqlər yaratdı. Məlum olduğu kimi, qlobal iqtisadi proseslər fonunda son illərdə müxtəlif idxal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətində artım müşahidə olunur. Bu amilləri nəzərə alaraq, Vergi Məcəlləsinə edilən dəyişikliklər vasitəsilə kənd təsərrüfatı emalı əməliyyatla-rında iştirak edən vergi ödəyicilərinə vergi güzəştləri verilib. Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiqlə-nən və idxal mallarını yerli istehsal malları ilə əvəz edəcək qida məhsullarının istehsalını həyata keçirən şəxslər, müvafiq siyahının təsdiqləndiyi ildən etibarən 7 il müddətində əldə etdikləri gəlirin (əldə etdikləri mənfəətin) 50% -i məbləğində gəlir vergisi, həmçinin istehsalda istifadə etdikləri əmlak və torpaq üçün əmlak və torpaq vergilərindən azad edilir.

NƏTİCƏ

Tədqiqatın yekununda qeyd edə bilərik ki, dövlət tərəfindən Sahibkarlığın İnkişafı Fonduna ayrılmış vəsaitin sahələr üzrə bölgüsünə və illər üzrə tendensiyasına baxdıqda sənaye sahələrinə maliyyə dəstəyi intensiv formadadır. Eyni zamanda, mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə edilən vergi güzəştləri nəticəsində də sahibkarlığın bir çox sahəsində canlanma və motivasiya müşahidə olunur. İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə fəaliyyət göstərən rezidentlər də 2023-cü il yanvarın 1-dən etibarən 10 il müddətində mənfəət (gəlir), əmlak, torpaq və sadələşdirilmiş vergidən azad edilib və bu ərazidə aparılan yenidənqurma tədbirlərinin intensiv gedişinə zəmin yaradacaqdır. Dayanıqlı və güclü iqtisadi artım 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasına əsasən ölkənin iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi və qeyri-neft ixracatının artması ilə təmin ediləcəkdir. Yüksək keyfiyyətli malların və xidmətlərin ixracı ilə ölkə iqtisadiyyatı qlobal dəyər zəncirinə bağlanacaqdır. Bu məqsədlə daha sağlam və rəqabətli bir iş mühiti inkişaf etdiriləcək və hökumət sahibkarlığın inkişafı üçün əhəmiyyətli yardım göstərəcəkdir. Dövlətə məxsus hüquqi təşkilatların səmərəliliyi və hesabatlılığı artırılacaq. Nəticədə, ölkənin iqtisadiyyatı illik 3-4% artım sürəti ilə, qeyri-neft/qaz ÜDM-i illik 5% artım sürəti ilə artacaq. İqtisadiyyatda özəl sektorun payı 88%-ə qədər artırılacaq.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. A.B.Abbasov, S.A.Abbasov. Kiçik və orta sahibkarlığın idarə edilməsi. Dərslik – Monoqrafiya, Bakı Biznes Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2021, 384 s.
2. https://e-qanun.az/framework/41320
3. https://edf.gov.az/
4. https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/
5. https://ereforms.gov.az/files/monitoring/pdf/az/cf190243de2a0ad004760f01cea2ea25.pdf

GƏNCLƏRİN YAŞ QRUPLARINA GÖRƏ BÖLGƏLƏR ÜZRƏ MƏŞĞULLUQ GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏHLİLİ

Ləman Şərifova
Bakı Mühəndislik Universiteti
Magistratura İqtisadiyyatının Tənzimlənməsi ixtisasının tələbəsi
lsherifova1@std.beu.edu.az

Xülasə

Müasir dövrdə hər bir dövlətin iqtisadi və sosial siyasətinin ən mühüm məqsədlərindən biri tam məşğulluğun təmin olunmasıdır. Çünki insan resurslarından səmərəli istifadə ölkənin iqtisadi inkişafında başlıca rol oynayır. Eyni zamanda məşğulluq ölkə əhalisinin həyat fəaliyyətinin və maddi rifahının əsasını təşkil edir. Buna görə də hər bir dövlət tam məşğulluğun təmin olunmasına ciddi önəm verir. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonrakı illər ərzində yaradılan bu hüquqi-normativ baza əmək bazarının formalaşması, əmək münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi, əməyin mühafizəsinə yönələn tədbirlərin həyata keçirilməsi, sosial təminatın yaxşılaşdırılması, əhalinin sağlamlığının qorunması və digər sahələri əhatə edir. Bizim tədqiqat işimizdə məşğulluğun əsas aspektləri verilmiş, ümumi olaraq Azərbaycanda və ayrı-ayrı bölgələrdə məşğulluğun dinamik göstəriciləri təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: Məşğulluq, regionlarda məşğulluq, əmək bazarı, əmək bölgüsü.

ANALYSIS OF YOUTH EMPLOYMENT INDICATORS BY REGIONS BY AGE GROUPS

Abstract

In modern times, one of the most important goals of the economic and social policy of every state is to ensure full employment. Because efficient use of human resources plays a major role in the country's economic development. At the same time, employment is the basis of life activity and financial well-being of the country's population. Therefore, every state attaches great importance to ensuring full employment. This legal-normative framework created during the years after Azerbaijan gained independence covers the formation of the labor market, the improvement of labor relations, the implementation of measures aimed at labor protection, the improvement of social security, the protection of the health of the population and other areas. In our research work, the main aspects of employment were given, dynamic indicators of employment in Azerbaijan and individual regions were analyzed in general.

Keywords: Employment, employment in regions, labor market, division of labor.

Giriş

Məşğulluqla bağlı məsələlərə diqqət edərkən özünü göstərən əsas məqamlar içərisində əmək bölgüsünün də mühüm rolu vardır. Məşğulluqla əmək bölgüsünün arasındakı bağlılığın və tamamlamanın açıq-aşkar göründüyü yuxarıdakı tarixi fakt sonrakı mərhələdə birinci ictimai əmək bölgüsünün (maldar tayfaların əkinçilikdən ayrılması), ikinci ictimai əmək bölgüsünün (sənətkarlar sinfinin yaranması) və üçüncü ictimai əmək bölgüsünün (tacirlərin meydana gəlməsi) baş verməsinə gətirib çıxarmışdır. Təbii ki, bütün bunlar da öz növbəsində həm cəmiyyətin inkişafına geniş imkanlar açırdı, həm iqtisadi münasibətlərin təkmilləşməsində yeni mərhələni təmin edirdi, həm də şüurlu iqtisadi fəaliyyəti özündə cəmləşdirirdi. İqtisadiyyat elmində müxtəlif iqtisadçılar tərəfindən məşğulluq anlayışına müxtəlif yanaşmalar irəli sürülmüşdür. Fikrimizcə, iqtisadi fəaliyyətin elə birinci mərhələsi məşğulluqla bağlıdır. Əgər, insanlar məşğul deyilsə, onda heç bir istehsal prosesi baş tuta bilməz, heç bir iqtisadi proses uğurlu nəticə gətirməz. Tarixi hadisələrə nəzər salarkən görünür ki, insanların hələ ibtidai istehsal üsulu dövründə əkinçiliklə məşğul olmaları, onların bu sahədə təcrübə toplamalarına səbəb olmaqla, həm də özlərinin əkinçilik məhsullarına olan tələbatlarını qarşılamalarına şərait yaradırdı.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonrakı illər ərzində yaradılan bu hüquqi-normativ baza əmək bazarının formalaşması, əmək münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi, əməyin mühafizəsinə yönələn tədbirlərin həyata keçirilməsi, sosial təminatın yaxşılaşdırılması, əhalinin sağlamlığının

qorunması və digər sahələri əhatə edir. Bu proqramların həyata keçrilməsi nəticəsində əhalinin məşğulluğu, işsizliyin aradın qaldırılması, əhalinin sağlamlığınının qoruması, zəruri "qida zənbilinə" uyğun olan minumum əmək haqqı ilə təmin olunması, sahibkar - işçi arasında əmək münasibətlərini tənzimləməsi və sair sahələrdə xeyli irəliliyişlər vardır. Bu proqramların həyata keçirilməsi sahəsində məşğul əhalini sayı artmışdır. Belə ki, statistik məlumatların təhlili göstərr ki, iqtisadsi fəal əhalinin ölkəinin əmək ehtyatlarına nisbəti 2013-cü ildəki 70%-dən 2017-ci ildə 76%-ə yüksəlməsi təmin edilmişdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin həyat səviyyəsi ilə bağlı bütün sosialiqtisadi problemlərin həllinə iqtisadi artım bilavasitə təsir göstərir [2].

Əmək bazarının formalaşmasında məşğulluğun rolu və tənzimləyici xüsusiyyətləri

Bazar iqtisadiyyatına keçidin başlanması və işsizliyin sürətlə artması ilə əlaqədar, məşğulluq problemi birinci dərəcəli problemə çevrilmişdir və tədqiqatçılar, praktiklər və siyasətçilər bu problemə get-gedə daha çox diqqət yetirməli olurlar. Məşğul əhali əsasən 3 qrupda təsnifləşdirilir Bunlardan birincisi və ən genişi muzdlu işçilərdir ki, inkişaf etmiş ölkələrdən onların xüsusi çəkisi 80%-dən artıq olur. İkincisi, iş adamları, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olub, muzdlu iş qüvvəsindən istifadə edənlərdir. Üçüncüsü isə özünüməşğulluqla məşğul olanlardır. Hansı ki, onlar əmtəə istehsalı və xidmətlər göstərilməsi ilə bağlı sərbəst əmək fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. Eyni zamanda muzdlu işçi qüvvəsindən istifadə etmirlər. İqtisadi ədəbiyyatlarda məhğulluğun bir neçə növünə rast gəlinir.Bunlardan birincisi tam məşğulluqdur [3].

Qeyd edək ki, ümumi mənada və nəzəri olaraq məşğulluq probleminin həllində yaranan çətinliklərin əsas səbəblərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Diaqram 1. Məşğulluq probleminin həllində yaranan çətinliklər

Diaqramdan da gördüyümüz kimi, məşğulluq probleminin qarşısında duran əsas məsələlər ümumi iqtisadi siyasətin zəifliyi, ölkə əhalisinin artım problemi, əmək bazarında olan qanunauyğunluq problemləri, iqtisadi böhranlar və iqtisadi uğursuzluqlar, sosial-iqtisadi inkişafd olan çatışmazlıqlar və sairdir [4].

Əmək bazarının mövcud vəziyyətini təhlil etmək üçün aşağıdakı cədvəl məlumatlarını nəzərdən keçirə bilərik.

Cədvəl 1. Əmək bazarının əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri

	2010	2015	2018	2019	2020	2021	2022
Əhalinin orta illik sayı – min nəfər	9054,3	9649,3	9939,8	9931,2	10000,1	10044,7	10095,2
İşçi qüvvəsinin sayı- min nəfər	4587,4	4915,3	5133,1	5037,7	5089,9	5141,6	5194,4
Məşğul əhalinin sayı- min nəfər	4329,1	4671,6	4879,3	4785,6	4721,2	4831,1	4901,1
dövlət	1142,7	1176,1	1154,9	1146,1	1116,4	1089,2	1075,7
qeyri-dövlət	3186,4	3495,5	3724,4	3639,5	3604,8	3741,9	3825,4
İşsiz əhalinin sayı,min nəfər	258,3	243,7	253,8	252,1	368,7	310,5	293,3
Dövlət Məşğulluq Agentliyinin yerli qurumlarında işsiz statusu verilmiş şəxslər, nəfər	38966	28877	20088	81272	...	...	...
onlardan işsizliyə görə müavinət alanlar	87	1543	1117	540	727	...	...
Məşğul qadınların sayı - min nəfər	2101,7	2263,4	2349,9	2274,5	2244,5	2304,3	2344,6
Muzdlu işçilərin sayı– min nəfər	1382,9	1502,5	1551,7	1646,6	1698,7	1709,1	1738,7
Orta aylıq nominal əməkhaqqı - manat	331,5	466,9	544,6	635,1	707,7	732,1	840,0
Kadrların peşə hazırlığı, nəfər	4792	7453	5629	5130	3478	3713	5372
İxtisaslarını artırmış rəhbər işçi və mütəxəssislərin sayı - nəfər	22326	13045	17676	26037	14122	14604	10628
İşçilərin peşə hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi, onların yeni ixtisasa yiyələnməsi və ixtisasının artırılması üzrə çəkilən xərclər, milyon manat	5,8	11,0	11,6	11,6	5,8	9,2	11,9
İşçilərin peşə hazırlığının artırılmasına çəkilən xərclərin ümumi əmək xərclərində xüsusi çəkisi, faizlə	0,09	0,11	0,10	0,08	0,04	0,05	0,06

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi https://www.stat.gov.az/source/labour/

Cədvəli nəzərdən keçirdikdə görürük ki, 2010-2022 – ci illər üzrə statistik məlumatlarda illər üzrə artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2010 – cu ildə 4587,4 min nəfər olan işçi qüvvəsinin sayı 2022 – ci ildə 5194,4 min nəfər olmuşdur. Həmçinin məşğul əhalinin sayına nzər salsaq görərik ki, 2010 – cu ildə 4329,1 nəfər olan göstərici 2022 – ci ildə 4901,1 min nəfər olmuşdur. Statistik göstəricilərin bu cür yüksəlməsi, məşğulluqla bağlı atılan addımların öz səmərəsini verdiyini göstərir.

Cədvəl 2. Yaş qruplarına görə məşğulluq göstəriciləri (2023-cü il)

	Məşğul əhali, cəmi	o cümlədən təhsil üzrə						
		ali təhsil	orta ixtisas təhsili	peşə təhsili	tam orta təhsil	ümumi orta təhsil	ibtidai təhsil	təhsili yoxdur
Cəmi	**4901,1**	**824,1**	**548,8**	**278,4**	**2915,5**	**292,9**	**39,2**	**2,2**
15-19	90,8	-	5,5	2,4	67,8	14,9	0,1	0,1
20-24	434,8	77,9	51,7	20,4	239,0	45,3	0,3	0,2
25-29	667,4	168,9	78,9	24,7	353,9	39,9	0,8	0,3
30-34	743,5	97,0	58,8	35,9	519,8	29,5	2,2	0,3
35-39	659,9	93,4	42,1	40,7	461,3	19,1	2,9	0,4
40-44	615,1	73,9	61,1	38,0	407,8	30,3	3,8	0,2
45-49	564,9	94,9	69,5	36,4	337,2	22,8	3,9	0,2
50-54	555,3	78,3	81,8	29,4	337,2	24,5	3,9	0,2
55-59	371,2	108,2	73,7	26,3	125,3	31,6	6,0	0,1
60-64	152,9	26,6	19,6	17,5	61,2	20,2	7,6	0,2
65+	45,3	5,0	6,1	6,7	5,0	14,8	7,7	0,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi https://www.stat.gov.az/source/labour/

Tədqiqatımız bu hissəsində ayrı-ayrı yaş qruplarına əsasən mə.ğulluq göstəricilərini təhlil edəcəyik. Cədvəldən də göründüyü kimi 2023- ildə 30-34 yaş arasında orta gənc insanların məşğulluq dərəcəsi digərlərinə nisbətən yüksəkdir. Yüksək məşğulluq nəticələrinə görə həmin yaş aralığını 25-29 yaşlı gənclər izləyir. Cədvəldə həmçinin, təhsil səviyyəsi üzrə də məşğulluq dərəcələri əks olunmuşdur. Belə ki, ali təhsilli məşğul əhalinin böyük bir hissəsini 25-29 yaş arasındakı gənclər təşkil edir. Təhsil səviyyəsi üzrə məşğul əhalinin böyük bir qismini tam orta təhsilli şəxslər təşkil edir. Belə ki, müxtəlif yaş dövrləri üzün ən yüksək məşğulluq göstəricisi məhz tam orta təhsilli şəxslərə aiddir [1].

Regionlarda yaşayan gənclərin böyük əksəriyyətinin ali təhsildən uzaqlaşdığını nəzərə alsaq əslində problemin həlli özlüyündən meydana çıxır. Belə ki, kənd yerlərində yaşayan gəncləri ilk öncə təhsilə davam etmək üçün cəsarətləndirib, onların qarşısında duran problemləri həll etmək lazımdır. Bundan başqa gəncləri həmçinin peşə məktəblərinə də yönəldərək daha yararlı və bacarıqlı kadr kimi yetişməsinə dəstək olmaq lazımdır.

Cədvəl 3. İqtisadi rayonlar və inzibati ərazi vahidləri üzrə işçi qüvvəsinin sayı (ilin sonuna)

	2015	2019	2020	2021	2022
Azərbaycan Respublikası	4915300	5037659	5089850	5141564	5194362
Bakı şəhəri - cəmi	1188791	1224099	1237553	1245238	1253362
Naxçıvan Muxtar Respublikası - cəmi	231015	249018	251588	253678	256202
Abşeron-Xızı iqtisadi rayonu - cəmi	287218	402961	407797	409577	411842
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu - cəmi	152887	153307	154223	157272	159920
Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu - cəmi	316186	291141	293834	297839	301154
Qarabağ iqtisadi rayonu - cəmi	399092	351863	355965	359603	364332
Qazax-Tovuz iqtisadi rayonu - cəmi	335205	347912	349302	353216	357806
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu - cəmi	259116	257572	261218	264100	267740
Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu - cəmi	436895	453272	458241	462221	466476
Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu- cəmi	354287	342430	346051	349482	353022
Mil-Muğan iqtisadi rayonu - cəmi	238596	258713	262596	265612	268562
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu - cəmi	314901	338868	341040	347824	353212
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu - cəmi	164216	135735	136949	139415	140832
Şirvan-Salyan iqtisadi rayonu - cəmi	236895	230768	233493	236487	239900

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi https://www.stat.gov.az/source/labour/

Qeyd etdiyimiz kimi, tədqiqatımız əsas məqsədi Bakı və regionlar üzrə gənclərin mə.ğulluq göstəricilərini təhlil etməkdən ibarətdir. Yuxarıdakı cədvəldən də gördüyümüz kimi, ən yüksək məşğulluq göstəriciləri 2015 – 2022 – ci illər arasında Bakıda olmuşdur. Bu nəticə gözlənilməndir. Təbii ki, regionlarda məşğulluq səviyyəsinin aşağı olmasında əsas səbəblərdən biri, kifayət qədər iş yerlərinin olmaması və gənclərin kənd təsərrüfatına marağının azalmasıdır. CƏdvəl nəticələrinə baxdıqda onu da deyə bilərik ki, Bakıdan sonra yüksək nəticəl Lənkəran və Qarabağ iqtisadi zonasında olmuşdur. Həmçinin onu da qeyd etməliyik ki, işğaldan azad olunmuş torpaqların bərpası nəzdində regionlarda məşğulluq məsələləri bir qədər intensivləşmiş, bir çox yeni iş imkanları yaranmışdır.

Nəticə

Birmənalı şəkildə qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətdə, dünyada bütün mənfi, pis proseslərin əsasında işsizlik, bütün müsbət, xoşməramlı proseslərin əsasında isə məşğulluq durur. Ümumiyyətlə, işsizlik iqtisadi proseslərin bir-birini izləməməsi və bir-birinə nisbəti şəklində baş verir. Qeyd etdik ki, işsizlik həm də cəmiyyətin üzvlərinin istək, mövqe və maddi gücündən asılı olmayaraq yaranır, özünə yer tapır. Beləliklə tədqiqatda qarşımıza qoyuduğumuz problemin nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, regionlarda gənclərin məşğulluqdan uzaqlaşmasına əsas səbəb iş yeri çatışmazlığı, aşağı əmək haqqı və motivasiya əksikliyidir. Fikrimizcə, regionlarda müxtəlif sahələrdə iş yerlərinin açılması, gənclərin stimullaşdırılması, yeni peşə növlərinə yiyələnmələrini dəstəkləməklə onların məşğulluqdakə payını artırmaq mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi https://www.stat.gov.az/source/labour/

2. Batt, R., & Appelbaum, E. (2013). *The impact of financialization on management and employment outcomes* (Upjohn Institute Working Paper No. 13-191). Retrieved July 26, 2017, from https://doi.org/10.2139/ssrn.2235748

3. Behling, F., & Harvey, M. (2015). The evolution of false self-employment in the British construction industry: A neo-Polanyian account of labour market formation. *Work, Employment and Society*, *29*(6), 969–988.10.1177/0950017014559960

4. Əliyev A. Ə., Quliyev A. S. Sosial sferanın iqtisadi və metodoloji əsasları. Bakı: Adiloğlu, 2005, 304 s.

5. Hüseynova L.N. Əmək bazarında işsizliyin səviyyəsinin izahedici faktorlardan asılılığının ekonometrik modelləşdirilməsi / Riyaziyyatın tətbiqi məsələləri və yeni informasiya texnologiyaları. III Respublika elmi konfransının materialları. Sumqayıt 2016, s.62-63

Hüseynova L.N. Əmək bazarının proqnozlaşdırılmasında kütləvi xidmət nəzəriyyəsi metodunun tətbiqinin bəzi məsələləri "Kooperasiya" elmi-praktiki jurnal. №1, 2017, s.53-59.